ΥΠΟΥΡΓΕΙΟ ΠΟΛΙΤΙΣΜΟΥ

ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΚΟΝ ΔΕΛΤΙΟΝ

ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΚΟΝ ΔΕΛΤΙΟΝ

ΓΕΝΙΚΗ ΕΠΟΠΤΕΙΑ: Ντιάνα Ζαφειροπούλου

ΕΠΙΜΕΛΕΙΑ ΚΕΙΜΕΝΩΝ: Ελένη Λίτινα

ΔΙΟΡΘΩΣΕΙΣ: Θεοδώρα Σκαναβή - Έλενα Παπαθεοδώρου

ΚΑΛΛΙΤΕΧΝΙΚΗ ΕΠΙΜΕΛΕΙΑ: Χελένα Τζανέκα

ΕΚΤΥΠΩΣΗ: Εκδόσεις «Περπινιά» Ο.Ε.

© ΤΑΜΕΙΟ ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΚΩΝ ΠΟΡΩΝ ΚΑΙ ΑΠΑΛΛΟΤΡΙΩΣΕΩΝ
ΔΙΕΥΘΥΝΣΗ ΔΗΜΟΣΙΕΥΜΑΤΩΝ
Οδός Πανεπιστημίου 57, Αθήνα 105 64
www.tap.gr.

ISSN 0570-622X

ΥΠΟΥΡΓΕΙΟ ΠΟΛΙΤΙΣΜΟΥ

ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΚΟΝ ΔΕΛΤΙΟΝ

ΤΟΜΟΣ 54 (1999)

ΧΡΟΝΙΚΑ Β΄1

ΑΘΗΝΑ 2005

ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΑ

ΔΙΕΥΘΥΝΣΗ ΠΡΟΪΣΤΟΡΙΚΩΝ ΚΑΙ ΚΛΑΣΙΚΩΝ ΑΡΧΑΙΟΤΗΤΩΝ ..... Σελ. 1-2

ΔΙΕΥΘΥΝΣΗ ΒΥΖΑΝΤΙΝΩΝ ΚΑΙ ΜΕΤΑΒΥΖΑΝΤΙΝΩΝ ΜΝΗΜΕΙΩΝ (Εικ. 1-2) ..... » 3-7

ΕΘΝΙΚΟ ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΚΟ ΜΟΥΣΕΙΟ

Προϊστορική Συλλογή, Συλλογή Γλυπτών, Συλλογή Αιγυπτιακών και Ανατολικών Αρχαιοτήτων, Συλλογή Χαλκών, Συλλογή Αγγείων και Μικροτεχνίας, Χημικό Εργαστήριο (Εικ. 1-15) ..... » 8-17

ΝΟΜΙΣΜΑΤΙΚΟ ΜΟΥΣΕΙΟ (Εικ. 1-5) ..... » 18-30

ΕΠΙΓΡΑΦΙΚΟ ΜΟΥΣΕΙΟ (Εικ. 1-2) ..... » 31-35

ΒΥΖΑΝΤΙΝΟ ΚΑΙ ΧΡΙΣΤΙΑΝΙΚΟ ΜΟΥΣΕΙΟ (Εικ. 1-5) ..... » 36-39

Α΄ ΕΦΟΡΕΙΑ ΠΡΟΪΣΤΟΡΙΚΩΝ ΚΑΙ ΚΛΑΣΙΚΩΝ ΑΡΧΑΙΟΤΗΤΩΝ

Μουσειακές εργασίες: Αθήνα, Κέα. Ανασκαφικές εργασίες: Αθήνα (Οδός Άρεως 14, Οδός Θρασυβούλου 17, Οδός Πανός 16, Οδός Κυρρήστου 15, Ανασκαφή στο οικόπεδο Μακρυγιάννη για την ανέγερση του Νέου Μουσείου Ακροπόλεως). Κέα. Ιουλίς (Οικία Μ. Λεβέντη), Βουρκάρι (Οικόπεδο Α. Κατσουλάκου-Ψύλλα). Αναστηλωτικές εργασίες: Βιβλιοθήκη του Αδριανού. Ενοποίηση αρχαιολογικών χώρων: Ρωμαϊκή Αγορά, Βιβλιοθήκη του Αδριανού. Μελέτη πεζοδρόμησης των οδών Διονυσίου Αρεοπαγίτου-Αποστόλου Παύλου. Κηρύξεις - Θεσμοθετήσεις ζωνών: Κέα. Παραδόσεις (Εικ. 1-34) ..... » 40-69

Αρχαία Αγορά ..... » 69-70

Γ΄ ΕΦΟΡΕΙΑ ΠΡΟΪΣΤΟΡΙΚΩΝ ΚΑΙ ΚΛΑΣΙΚΩΝ ΑΡΧΑΙΟΤΗΤΩΝ

Ανασκαφικές εργασίες: Αθήνα (Οδός Αγίας Φιλοθέης 12, Οδός Θουκυδίδου 4, Φρέαρ εξαερισμού οδών Ερμού-Αρίωνος της Γραμμής 3 του ΜΣΑ, Οδός Καλογήρου Σαμουήλ 2, Συμβολή οδών Ψαρομηλίγκου 21 και Αγίων Ασωμάτων 33, Οδός Μυκάλης 17, Οδός Αρτεμισίου 3, Οδός Γερανίου και Αγίου Κωνσταντίνου, Σταθμός «Αιγάλεω» της δυτικής επέκτασης της Γραμμής 3 του ΜΣΑ), Ελευσίνα (Οδός Σαράφη 21, Οδός Κ. Κουρουνιώτη 4, Οδός Ιωάννου Αγάθου, Οδός Ρήγα Φεραίου 12, Οδός Εθνικής Αντιστάσεως και Τριπτολέμου, Οδός Ηρώων Πολυτεχνείου, Οδός Σαλαμίνος και Χαριλάου, Αγωγός ΕΥΔΑΠ, Δίκτυο ΔΕΠΑ), Μέγαρα (Οδός Πλαταιών, Οδός Μυκηνών, Οδός Μαυρουκάκη 3, Οδός Μινώας 27, Οδός 28ης Οκτωβρίου). Περισυλλογές: Ελευσίνα (Εικ. 1-27) ..... » 71-94

Β΄ ΕΦΟΡΕΙΑ ΠΡΟΪΣΤΟΡΙΚΩΝ ΚΑΙ ΚΛΑΣΙΚΩΝ ΑΡΧΑΙΟΤΗΤΩΝ

Μουσειακές εργασίες. Ανασκαφικές εργασίες: Λαυρεωτική (Πάνορμος-Γαϊδουρόμαντρα), Συντερίνα Καμάριζας (Οικόπεδο Λεοντσίνη), Νέα Μάκρη (Ζούμπερι), Μπερτσέκο Λαυρεωτικής, Ωρωπός (Σκάλα Ωρωπού-Οδός Β. Σύλλη, Οδός Αλεξάνδρας 4, Οδός Βαλαωρίτου 16), Γέρακας (Σταυρός-Οδός Φιλικής Εταιρείας και Ζαλόγγου, Πηγή-Οδός Γέρακα 5-7, Πηγή-Οδός Γέρακα 3-5, Πηγή-Οδός Σίφνου 19), Κορωπί (Λαμπρικά, Οικόπεδο Τσιλιμάγκου, Βουρβάτσι - Κίτσι - Θίτι - Μακριά Πεύκα, Λαμπτρές), Παιανία

(Οικόπεδο Μαρτίνη, Δίκτυο οπτικών ινών Panafon), Βραυρών (Ιδιοκτησία Κόκκαλη), Αττική Οδός (Περιοχή Κορωπίου, Λεωφόρος Παιανίας-Μαρκοπούλου, Περιοχή Παιανίας), Αγωγός φυσικού αερίου, Αποχετευτικός αγωγός Πόρτο Ράφτη - Μαρκοπούλου. Εντοπισμός αρχαιοτήτων: Κορωπί (Λαμπρικά, Μπορμπουτσάνα, Χαλιδού-Καρελλάς), Αίγινα (Οδός Τελαμώνος, Οδός Αριστοφάνους), Βάρδια (Οικόπεδο Ν. Γαλάρη), Κυψέλη (Παρατηρητήριο, Οδός Κουμουνδούρου) (Εικ. 1-54) ..... Σελ. 95-117

1η ΕΦΟΡΕΙΑ ΒΥΖΑΝΤΙΝΩΝ ΑΡΧΑΙΟΤΗΤΩΝ

Αναστηλωτικές εργασίες. Νομός Βοιωτίας: Μονή Οσίου Λουκά (Ναΐσκος Αγίου Χαραλάμπους), Περιοχή μονής Οσίου Λουκά (Θέση Λάκκα - ναός Αγίου Γεωργίου), Αντίκυρα (Ναός Αγίου Σπυρίδωνα). Εργασίες συντήρησης. Νομός Αττικής: Αθήνα (Πλάκα-Ναός Αγίου Σπυρίδωνα και Αγίας Ζώνης, Γαλάτσι - Ναός Όμορφης Εκκλησιάς). Νομός Βοιωτίας: Κόκκινο (Ναός Αγίου Νικολάου), Θήβα (Ναός Αγίου Δημητρίου ή Μεγάλης Παναγίας, Οδός Ηλέκτρας - Ναΐσκος Αγίου Δημητρίου, Οδός Πινδάρου 29), Μονή Οσίου Λουκά, Ορχομενός (Ναός Αγίου Σώζοντος). Περιοδείες - Επισημάνσεις - Κηρύξεις Μνημείων. Νομός Αττικής: Πειραιάς (Καμίνια - Ναός Αγίου Ελευθερίου). Ανασκαφικές εργασίες. Νομός Βοιωτίας: Θήβα (Οδός Αμφίωνος και Αντιγόνης, Οδός Αμφίωνος και Οιδίποδος), Μοσχοπόδι (Αγρός Σ. Καρατζά), Μονή Οσίου Λουκά (Εικ. 1-37) ..... » 118-136

Δ΄ ΕΦΟΡΕΙΑ ΠΡΟΪΣΤΟΡΙΚΩΝ ΚΑΙ ΚΛΑΣΙΚΩΝ ΑΡΧΑΙΟΤΗΤΩΝ

Ανασκαφικές εργασίες. Νομός Αργολίδας: Άργος (Οδός Καλμούχου, Κοίτη Χάραδρου, Οδός Υψηλάντη, Πάροδος Γούναρη, Οδός Ναυπλίου, Άκοβα - θέση Πορτίτσες, Οδός Καλλέργη και Σεφέρη, Οδός Διομήδους 48), Ζόγκα (Ιδιοκτησία ναού Αγίου Ιγνατίου), Ναύπλιο, Κρανίδι (Μπουζαΐικα Πορτοχελίου - αγρός Β. Μόσχου, αγρός Α. Οικονομίδη, Μετόχι Αγίου Αιμιλιανού Πορτοχελίου), Μιδέα (Αμαριανός). Νομός Κορινθίας: Αρχαία Κόρινθος (Οικόπεδο Παπαδά), Λουτράκι (Θέση Κατουνίστρα). Εντοπισμός Αρχαιοτήτων. Νομός Αργολίδας: Ναύπλιο, Ηραίο. Νομός Κορινθίας: Νεμέα (Αηδόνια) (Εικ. 1-14) .. » 137-149

Νεμέα, Κόρινθος, Ανατολική Κορινθία, Ισθμία. ..... » 149-154

Άργος (Εικ. 15-20) ..... » 154-158

Ε΄ ΕΦΟΡΕΙΑ ΠΡΟΪΣΤΟΡΙΚΩΝ ΚΑΙ ΚΛΑΣΙΚΩΝ ΑΡΧΑΙΟΤΗΤΩΝ

Ανασκαφικές εργασίες. Νομός Λακωνίας: Σπάρτη (Συμβολή των οδών Γκορτσολόγου, Ηρακλειδών και Σακέτα, Οδός Κύπρου 55, Συμβολή των οδών Λεωνίδου και Διοσκούρων, Οδός Θερμοπυλών 98, Οδός Γκορτσολόγου 28, Οδός Αρχιδάμου 151, Ψυχικό Σπάρτης-αγρός Σπαρτιατικού Γυμναστικού Συλλόγου, Οδός Ορθίας Αρτέμιδος 12, Οδός Αλκμάνος-οικόπεδο Γ. και Μ. Κανελλοπούλου, Οδός Αλκμάνος-οικόπεδο Σ. Αργειτάκου, Οδός Αρχιδάμου 15, Οδός Στάουφερτ 12, Κεντρική πλατεία Σπάρτης, Οδός Διηνεκούς, Οδός Οπλαρχηγών Νικολοπουλαίων, Κεντρική πλατεία Σπάρτης, Οδός Ορθίας Αρτέμιδος), Έργα ΔΕΗ Σπάρτης, Μαγούλα Σπάρτης (Οικόπεδο Λ. Καράντζαλη και Π. Παπασταθάκη-Σταθάκη), Αφισσού Σπάρτης (Αγρός Γ. Μανέτα, Ανατολική κλιτύς του λόφου του Μενελάιου), Αμύκλες (Αγία Κυριακή), Γύθειο (Συμβολή των οδών Πολυδεύκους και Αγίου Τρύφωνος, Συμβολή των οδών Μικράς Ασίας και Αρχαίου Θεάτρου), Πλύτρα (Οικόπεδο Ε. Γλεντή), Νεάπολη Βοιών (Οδός Ακτής Βοιών 186), Έργα ΔΕΗ. Νομός Αρκαδίας: Κυπαρίσσια (Πεδιάδα Κυπαρισσίων, Βόρειες-βορειοανατολικές υπώρειες του λόφου της Αγίας Κυριακής - Θέση Μάντρα). Παραδόσεις - Περισυλλογές. Νομός Λακωνίας. Νομός Αρκαδίας: Περιοχή Μαντίνειας. Εντοπισμός αρχαιοτήτων - Περιοδείες. Νομός Λακωνίας: Παλαιόπυργος Καρυών, Κλησάκια Σελλασίας (Αγρός Χ. και Δ. Ζούρα), Σκάλα (Θέση Πυργάκια), Κόρακας Βοιών (Θέση Άνθρωπος, Θέση Σπίθα ή Φάρος του Βρομώντα, Κλεφταύλακο του Βουρογιώργη), Αρχαιολογικός χώρος Ταινάρου, Ελαφόνησος (Νησίδα Άη Λήφτης). Κηρύξεις αρχαιολογικών χώρων. Νομός Λακωνίας: Μάνη (Περιοχή του Προφήτη Ηλία Δημαρίστικων, του Δήμου Ανατολικής Μάνης, επαρχίας Γυθείου, Θέση Κουρνός, Κιόνια, Χαλόπυργος, Ποτάμια, στην ευρύτερη περιοχή του οικισμού Νύφι, Δήμου Ανατολικής Μάνης, επαρχίας Γυθείου, Περιοχή οικισμών Άλικα και Κυπάρισσος του Δήμου Οιτύλου, επαρχίας Οιτύλου (Εικ. 1-52) ..... » 159-196

Γεράκι ..... » 196

5η ΕΦΟΡΕΙΑ ΒΥΖΑΝΤΙΝΩΝ ΑΡΧΑΙΟΤΗΤΩΝ

Το έργο της Επιτροπής Αναστήλωσης Μνημείων Μυστρά. Επιτροπή για την ανάδειξη-αναστήλωση-συντήρηση των βυζαντινών και μεταβυζαντινών μνημείων της επαρχίας Πυλίας. Μουσειακές εργασίες. Νομός Λακωνίας: Μονεμβασία. Νομός Μεσσηνίας: Δίκτυο Μουσείων Μάνης. Εκπαιδευτικά προγράμματα. Πολιτιστικές εκδηλώσεις. Αναστηλωτικές εργασίες. Νομός Λακωνίας: Πλάτανος, Μελιτίνη. Νομός Αρκαδίας: Βάστα, Πραστός, Στεμνίτσα (Ναός Παναγίας «Μπαφέρω», Ναός Αγίου Νικολάου, Κάστρο). Νομός Αργολίδας: Αδάμι, Μέρμπακας, Άρια. Νομός Μεσσηνίας: Προσήλιο, Μεγάλη Μαντίνεια, Καλαμάτα. Εργασίες συντήρησης. Νομός Λακωνίας: Μυστράς, Γεράκι, Δάφνη, Σπάρτη, Αναβρυτή, Έρημος Μάνης, Χρύσαφα, Μελιτίνη, Γαρδενίτσα, Κουλούμι, Καστρί. Νομός Αργολίδας: Αδάμι, Μέρμπακας. Νομός Αρκαδίας: Νεοχώρι, Φαλαισία, Λεοντάρι. Νομός Μεσσηνίας. Επισημάνσεις - Καταγραφές - Κηρύξεις. Νομός Λακωνίας: Βαμβακού, Μαυροβούνι, Λάγια, Πέρα Δημαρίστικα, Ελαία, Σκάλα, Γύθειο, Πάκια, Κυπάρισσος. Νομός Αρκαδίας: Στεμνίτσα (Ναός Αγίου Γεωργίου, Ναός Αγίου Ιωάννη του Προδρόμου), Ζυγοβίστι. Νομός Μεσσηνίας: Λαδάς, Αβία, Βέργα, Θαλάμες, Νομιτσί, Πλάτσα, Προάστειο, Προσήλιο, Βλαχόπουλο, Ρωμανός, Κυπαρισσία. Καταγραφές εικόνων και εκκλησιαστικών κειμηλίων. Νομός Λακωνίας: Καστρί (Μονή Ζωοδόχου Πηγής, Ναός Αγίου Γεωργίου). Νομός Αρκαδίας: Τρίπολη, Άστρος. Νομός Μεσσηνίας: Τσέρια. Ανασκαφικές εργασίες. Νομός Λακωνίας: Σπάρτη (Οδός Θερμοπυλών, Οδός Αλκμάνος, Οδός Διηνεκούς, Οδός Κωνσταντίνου Παλαιολόγου). Νομός Αργολίδας: Άργος (Οικόπεδο Δ. Δενέζη και Ε. Τεντζέρη, Οδός Ιακώβου Μάνου). Νομός Μεσσηνίας: Καλαμάτα. Επιστημονικά προγράμματα. Συνέδρια (Εικ. 1-22) ..... Σελ. 197-226

Βυζαντινή Αργολίδα ..... » 226

Ζ΄ ΕΦΟΡΕΙΑ ΠΡΟΪΣΤΟΡΙΚΩΝ ΚΑΙ ΚΛΑΣΙΚΩΝ ΑΡΧΑΙΟΤΗΤΩΝ

Μουσειακές εργασίες. Εκπαιδευτικά προγράμματα. Ανασκαφικές εργασίες. Νομός Ηλείας: Καυκανιά (Θέση Γλινάτσες, Θέση Αγριλιά, Θέση Γαρδίκια), Λέπρεο, Αλίφειρα, Σώστι, Ήλιδα, Γούμερο, Κάτω Σαμικό, Διάσελλα, Πλατιάνα, Μάκιστος, Πεύκες, Φιγάλεια, Δάφνη, Πρασιδάκι, Άσπρα Σπίτια, Βροχίτσα. Νομός Μεσσηνίας: Κεφαλόβρυση Τριφυλλίας, Ελληνικά Ανθείας, Μαυρομάτι Ιθώμης, Κυπαρισσία. Εργασίες συντήρησης. Τυχαία ευρήματα - Παραδόσεις - Περισυλλογές. Νομός Ηλείας: Ολυμπία, Ήλιδα, Δάφνη, Πλάτανος, Σμίλα, Βροχίτσα. Φρίξα, Κάτω Σαμικό, Σκιλλουντία, Διάσελλα, Νέα Φιγάλεια, Φιγάλεια, Κλαδέος, Κυλλήνη-Γλαρέντζα, Λουτρά Κυλλήνης, Γούμερο, Δαφνιώτισσα, Πύργος, Σκαφιδιά, Μάκιστος. Νομός Μεσσηνίας: Χαλκιάς, Άνθεια, Σιδηροβάγενο, Μουσείο Χώρας, Μουσείο Πύλου, Ίκλαινα Πυλίας. Νομός Ζακύνθου. Διαμορφώσεις - Καθαρισμοί - Κηρύξεις. Πρόγραμμα «Progress» (Εικ. 1-30) .. » 227-247

Αρχαιολογικό πρόγραμμα Πύλου ..... » 247

Αρχαιολογικό πρόγραμμα Πελοποννήσου ..... » 247-248

ΣΤ΄ ΕΦΟΡΕΙΑ ΠΡΟΪΣΤΟΡΙΚΩΝ ΚΑΙ ΚΛΑΣΙΚΩΝ ΑΡΧΑΙΟΤΗΤΩΝ

Μουσειακές εργασίες. Νομός Αχαΐας. Νομός Αιτωλοακαρνανίας. Νομός Κεφαλληνίας. Πολιτιστικές εκδηλώσεις. Εργασίες υπαίθρου. Νομός Αχαΐας. Νομός Αιτωλοακαρνανίας. Ανασκαφικές εργασίες. Νομός Αχαΐας: Πάτρα (Οδός Αρέθα 52, Συνοικία Παγώνα-Πάροδος ΔΖ51, Οδός Κατερίνης 18, Οδός Νικήτα 26-30, Οδός Χαραλάμπη 16, Οδός Σισσίνη 14-16, Οδός Ηλία Μηνιάτη 18 και Αγίου Γεωργίου, Οδός Γερμανού 50 και Β. Ρούφου, Οδός Λόντου 62, Οδός Εϋνάρδου 10 και Γερμανού 137, Οδός Βασιλείου Ρούφου 29, Οδός Λόντου και Ερενστρώλε, Οδός Αγίου Δημητρίου 38, Οδός Κορίνθου 224, Οδός Χαραλάμπη 19, Οδός Γερμανού 162, Οδός Καρπενησίου 13, Οδός Γούναρη 141, Οδός Εϋνάρδου 40, Οδός Λεμεσού 12, Άνω Μποζαΐτικα-νοτιοανατολικά του ΚΤΕΟ Πατρών, Έξω Αγυιά Πατρών-οδός Μαρούδα, Οδός Καραϊσκάκη 118, Οδός Κορυτσάς, Πάροδος ΔΖ50 - έργα ΟΤΕ, Οδός Κ. Κούμα, Οδός Κ. Σάθα, Οδός Κ. Σάθα και Κ. Κούμα, Συχαινά-πάροδος Μαλέα, Οδός Κομαιθούς, Οδός Αγίας Κυριακής, Συχαινά-πάροδος Παύλου Νιρβάνα, Οδός Γερμανού, Οδός Αιόλου, Οδός Κορίνθου, Οδός Ναυαρίνου, Οδός Αγίου Δημητρίου, Οδός Λόντου), Κρήνη Πατρών (Οικισμός Μονοδέντρι, Κεφαλόβρυσο), Μιντιλόγλι Πατρών (Οικόπεδο Α. Γάζου, Οδός Αγίου Κωνσταντίνου 102), Ελεκίστρα Πατρών, Σαραβάλι Πατρών (Οικόπεδο Δ. Αργυρόπουλου, Οικόπεδο Μπαχρά), Ριγανόκαμπος (Οδός Γερμανού 143, Οδός Παντανάσσης 51-53, Οδός Σισσίνη 22, Οδός Ρήγα Φεραίου και Γεροκωστοπούλου, Οδός Κορίνθου και πλατεία Γεωργίου, Οδός Παντανάσσης και Κορίνθου, Οδός Ρήγα Φεραίου 24, Πάροδος

Αγίου Δημητρίου και Γερμανού, Οδός Διδυμοτείχου και πάροδος Μεσσάτιδος, Οδός 6ου Συντάγματος 23, Οδός Αγίου Νικολάου 86, Οδός Βότσαρη 30), Παραλία Πατρών, Χαλανδρίτσα Φαρών, Κάτω Αχαγιά (Οδός Ασημακοπούλου), Αίγιο (Οδός Ζωοδόχου Πηγής, Οδός Ομαγυρίου Διός 34, Οδός Κλεομένους Οικονόμου και Αιγιαλέως, Οδός Μητροπόλεως και Ανδρ. Λόντου, Οδός Ασημάκη Φωτήλα 26), Μαυρίκι, Τραπεζά Αιγίου, Καλάβρυτα (Κάστρο Καλαβρύτων ή Κάστρο της Ωρυάς), Κάτω Λουσοί, Τριπόταμα (Οικόπεδο Ι. Γεωργουλόπουλου). Νομός Αιτωλοακαρνανίας: Νέα Καμαρίνα Βονίτσης, Δρυμώνας Αρχοντοχωρίου, Σ(υ)κούλα Βάρνακα, Εμπεσός (Οικόπεδο Σ. Ράβδου), Πατιόπουλο (Δήμος Ινάχου-θέση Καπέικα), Λεπενού, Παπαδάτες (Οικόπεδο Γ. Δασκαλάκη και Κ. Βιδάλα, Θέση Σύνορο ή Βρύση, Γαβαλού (Ιερό Ασκληπιού, Ιδιοκτησία Θ. Κυριαζή), Σταμνά, Πλευρώνα, Ναύπακτος (Λεωφόρος Αθηνών, Θέση Γρίμποβο-Οδός Αποκαύκου), Κάτω Βασιλική (Λόφος Αγίας Τριάδος). Νομός Κεφαλληνίας: Σάμη (Θέση Φούρνοι), Πουλάτα (Θέση Νεροστάτης), Κατελειός (Θέση Ελληνικά). Διαμορφώσεις - Καθαρισμοί. Νομός Αχαΐας: Τείχος Δυμαίων. Εντοπισμός αρχαιοτήτων - Παραδόσεις. Νομός Αχαΐας: Κάτω Μέτζαινα, Τριπόταμα, Πεύκο ή Τσαρούχλι, Αρχαιολογικός χώρος Κλείτορος. Νομός Αιτωλοακαρνανίας: Παλιογαβαλού, Ύψωμα Ανάθεμα, Άη Λιας Άνω Κερασόβου και ύψωμα Παναγία κοντά στον οικισμό Κλήμα Αράκυνθου. Παραδόσεις αρχαίων. Νομός Αχαΐας (Εικ. 1-27) ..... Σελ. 249-282

6η ΕΦΟΡΕΙΑ ΒΥΖΑΝΤΙΝΩΝ ΑΡΧΑΙΟΤΗΤΩΝ

Μουσειακές εργασίες - Εκθέσεις. Εργασίες στερέωσης - αναστήλωσης - αποκατάστασης. Νομός Κορινθίας: Άσσος, Καστανιά, Δερβενάκια, Ακροκόρινθος. Νομός Αχαΐας: Κάστρο Πάτρας, Χαλανδρίτσα. Νομός Ηλείας. Νομός Ζακύνθου: Ζάκυνθος (Μονή Παναγίας Αναφωνήτριας, Ναός Σωτήρα Παντοκράτορα). Νομός Κεφαλληνίας: Περατάτα (Κάστρο Αγίου Γεωργίου, Ναός Αγίου Νικολάου). Καθαρισμοί. Νομός Κορινθίας: Ακροκόρινθος, Κιάτο, Λέχαιο, Ισθμία. Εργασίες συντήρησης. Νομός Κορινθίας: Μαλαγάρι Περαχώρας, Μονή Λέχοβας. Νομός Αχαΐας: Μονή Αγίας Λαύρας, Βλασιά. Νομός Ηλείας: Μανωλάδα. Νομός Ζακύνθου. Νομός Κεφαλληνίας: Φανιές, Πεσάδα, Ληξούρι, Φαβατάτα. Ιθάκη. Περαχώρι (Ναός Κοίμησης Θεοτόκου, Ναός Αγίου Ιωάννη του Θεολόγου). Περιοδείες - Εντοπισμός μνημείων - Κηρύξεις - Καταγραφές. Νομός Κορινθίας: Μονή Λέχοβας, Άσσος. Νομός Αχαΐας: Πάτρα, Γαρδενά Αιγιαλείας, Κάλανος, Λακκώματα, Χαλανδρίτσα, Πύργος Ακράτας (Ναός Αγίου Γεωργίου, Ναός Αγίου Αθανασίου, Ναός Τιμίου Σταυρού στη Ράχη), Χαλκιάνικα. Νομός Ηλείας: Ανδρίτσαινα, Ανήλιο, Αντρώνι, Γούμερο, Καστρούγκαινα, Αλίφειρα, Νεράιδα, Πετράλωνα, Σέκουλας, Σιμόπουλο, Κάτω Φιγάλεια, Φανάρι, Φασκομηλιά, Ώλενα. Νομός Κεφαλληνίας: Πεσάδα (Ναός Αγίου Στεφάνου, Ναός Αγίου Παύλου). Ανασκαφικές εργασίες. Νομός Αχαΐας: Πάτρα (Οδός Κορίνθου 224, Οδός Διδυμοτείχου 5 και πάροδος Μεσσάτιδος, Οδός Καρπενησίου 13, Οδός Καρπενησίου 12). Νομός Ηλείας: Λαμπέτι, Φασκομηλιά, Φιγάλεια (Εικ. 1-36) ..... » 283-308

Θ΄ ΕΦΟΡΕΙΑ ΠΡΟΪΣΤΟΡΙΚΩΝ ΚΑΙ ΚΛΑΣΙΚΩΝ ΑΡΧΑΙΟΤΗΤΩΝ

Μουσειακές εργασίες. Θήβα, Θεσπιές. Ανασκαφικές εργασίες. Νομός Βοιωτίας: Θήβα (Οικόπεδο επέκτασης Αρχαιολογικού Μουσείου, «Οπλοθήκη»-οδός Ζεγγίνη 3, Οδός Θηβών-Μουρικίου, Οδός Οιδίποδος και Πελοπίδου, Οικόπεδο Δ. Ματάλα, Οικόπεδο Ε. Σπουρλή, Οικόπεδο Α. Τσάλλα, Οικόπεδο Γ. και Β. Μουλκιώτη, Οδός Αυλίδος 62, Οικόπεδο Π. Ροβολή), Τανάγρα (Οικόπεδο μονάδας βιολογικού καθαρισμού), Λιβαδειά (Οδός Καραγιαννοπούλου 22, Οδός Μπουφίδου), Χαιρώνεια (Οικόπεδο Π. Πλούμη, Χώρος Πνευματικού Κέντρου), Δαύλεια (Οικόπεδο Α. Μπολοβίνη), Πλαταιές (Αγρός Σ. Φίλη, Αγρός Χ. Κατσάρα). Παραδόσεις. Θεσπιές, Παύλο, Ορχομενός. Περισυλλογές. Λεύκτρα, Ελλοπία (Εικ. 1-22) . » 309-332

ΙΑ΄ ΕΦΟΡΕΙΑ ΠΡΟΪΣΤΟΡΙΚΩΝ ΚΑΙ ΚΛΑΣΙΚΩΝ ΑΡΧΑΙΟΤΗΤΩΝ

Μουσειακές εργασίες. Μουσείο Χαλκίδας. Κύμη (Επανέκθεση Αρχαιολογικής Συλλογής Ποταμιάς). Μουσείο Ερέτριας, Μουσείο Σκύρου. Πολιτιστικές εκδηλώσεις. Ανασκαφικές εργασίες. Χαλκίδα (Οδός Αλιβερίου, Ανασκαφή ΚΤΕΛ, Περιοχή Αγίου Ιωάννου, Περιοχή Αγίου Ιωάννου-οδός Αμαρυνθίων, Περιοχή Δέλτα-συμβολή των οδών Αγίας Παρασκευής και Μεσσαπίων, Περιοχή Δεξαμενής-συμβολή των οδών Γιαννίτση και Μενεδήμου, Περιοχή Νοσοκομείου-οδός Πανίδου και Αρεθούσης, Ευρύτερη περιοχή Γηροκομείου-οδός Γηροκομείου, Δύο Δένδρα - Αγία Ελεούσα Χαλκίδας), Λευκαντί (Οικόπεδο Η. Κυτίνου, Οικόπεδο Α. Σκουμπρή), Αλιβέρι, Άγιος Γεώργιος Αυλωναρίου, Πράσινο Δήμου Ταμυνέων, Δύστος, Αλμυροπόταμος, Ερέτρια (Οδός Ίσιδος), Λουτρά Αιδηψού (Οικόπεδο Μπου-

ροδήμου, Οικόπεδο Πολίτη), Ωρεοί (Οικόπεδο Ν. Παπανδρέου, Οικόπεδο Ι. Γερονικολού), Κάρυστος (Ξάνεμο Παλαιοχώρας), Νέα Στύρα (Λεύκα). Αυτοψίες. Χαλκίδα (Περιοχή Μάνικας, Νησίδα Πασσά ή Τσιρικάκη ή Χιλιομόδιο), Βασιλικό (Περιοχή μεταξύ Νέας Λαμψάκου και Βασιλικού, Εργοστάσιο «ΝΕΟΣΕΤ»), Ερέτρια και ευρύτερη περιοχή, Λουτρά Αιδηψού (Έργο αποχέτευσης), Νέα Αρτάκη (Έργο αποχέτευσης). Καθαρισμοί αρχαιολογικών χώρων. Χαλκίδα, Ερέτρια, Λευκαντί, Βοιωτικές ακτές, Αλιβέρι. Σήμανση αρχαιολογικών χώρων. Χαλκίδα (Πηγή Αρέθουσας), Αυλίδα, Ερέτρια. Τυχαία Ευρήματα - Παραδόσεις - Περισυλλογές. Ανθηδών, Αυλίδα, Ωρεοί. Κηρύξεις αρχαιολογικών χώρων. Κύμη. Στύρα (Εικ. 1-18) ..... Σελ. 333-348

ΙΔ΄ ΕΦΟΡΕΙΑ ΠΡΟΪΣΤΟΡΙΚΩΝ ΚΑΙ ΚΛΑΣΙΚΩΝ ΑΡΧΑΙΟΤΗΤΩΝ

Ανασκαφικές εργασίες. Νομός Φθιώτιδας: Λαμία (Οδός Αμφικτυόνων 22, Οδός Αινιάνων, Κάστρο Λαμίας), Αχινός (Οικόπεδο Γ. και Π. Καρανάσιου, Οικόπεδο Θ. και Ε. Νταλαρίζου), Αταλάντη (Πλατεία Αγίων Θεοδώρων, Κτήμα Δ. Χατζημιχάλη, Θέση Βόθανος, Οδός Κωνσταντίνου Παλαιολόγου, Οδός Διάκου, Οικόπεδο Δ. Ουζούνη, Οδός Βαρώνου Βελίου, Οδός Δουμπιώτη και Αριστοτέλους, Οδός Τρικαλιώτη 2, Αρδευτικά έργα, Δημοτική Οδός, Έργα ΔΕΗ, Θέση Παληόπυργος, Θέση Άγιος Νικόλαος), Στυλίδα (Οδός Πολυκράτη και Λαμπρούτσου, Οδός Λαμίας 73, Έργα ΔΕΥΑΣ, Οδός Πλάτωνος, Οδός Λαμίας 102). Καλαπόδι, Κυρτώνη, Μεγαπλάτανος, Ελάτεια - Αλωνάκι, Ζέλι, Αρκίτσα, Μαλεσίνα, Τραγάνα, Μόδι, Προσκυνάς (Λόφος Χιλιαδί), Γολέμι. Παραδόσεις αρχαίων (Εικ. 1-33) .. » 349-378

Αλές ..... » 378

Ι΄ ΕΦΟΡΕΙΑ ΠΡΟΪΣΤΟΡΙΚΩΝ ΚΑΙ ΚΛΑΣΙΚΩΝ ΑΡΧΑΙΟΤΗΤΩΝ

Μουσειακές εργασίες. Μουσείο Δελφών, Μουσείο Άμφισσας, Αρχαιολογική Συλλογή Διστόμου. Ανασκαφικές εργασίες. Κίρρα (Οδός Αγίου Νικολάου 49), Δίστομο (Οικόπεδο Ν. Περγαντά, Οικόπεδο αφών Παπανικολάου), Άμφισσα (Περιοχή Μητρόπολης). Επιφανειακές έρευνες. Δίστομο, Δελφοί, Αντίκυρα, Αράχωβα. Ανάδειξη - Προστασία - Βελτίωση αρχαιολογικών χώρων και μουσείων. Διαμορφώσεις. Δελφοί, Γαλαξείδι, Αντίκυρα (Εικ. 1-11) ..... » 379-383

Δελφοί ..... » 383-384

Μεδεών Φωκίδος ..... » 384

ΙΓ΄ ΕΦΟΡΕΙΑ ΠΡΟΪΣΤΟΡΙΚΩΝ ΚΑΙ ΚΛΑΣΙΚΩΝ ΑΡΧΑΙΟΤΗΤΩΝ

Εκπαιδευτικά προγράμματα. Πολιτιστικές εκδηλώσεις. Ανασκαφικές εργασίες. Νομός Μαγνησίας: Τμήμα Αλμυρός - Αερινό, Κόμβος Μικροθηβών-Μαγούλα Μπελίτσι, Τμήμα Άγιοι Θεόδωροι - Κόμβος Αλμυρού, Αρχαία Δημητριάς (Ανάκτορο, Πευκάκια-θέση Φάρος, Πευκάκια-Οικόπεδο Κ. Σέφελ, Συνοικία Αϊβαλιώτικα, Οικόπεδο Κ. Παλληκαρά, Συνοικία Αϊβαλιώτικα-οδός Πευκακίων), Αλμυρός (Θέση Κεφάλωση-Αρχαία Άλος, Σούρπη), Βελεστίνο (Οδός Ρήγα Φεραίου, Θέση Ταμπάχανα), Ευρύτερη περιοχή Βελεστίνου και Σέσκλου. Σκιάθος. Πόλη της Σκιάθου (Θέση Καλιάγρα, Θέση Βασιλιάς). Αλόννησος (θέση Τσουκαλιά). Νομός Καρδίτσας: Γεωργικό-Ξινονέρι (Θέση Κούφια Ράχη), Μοσχάτο (Θέση Λιανοκόκκαλα - Ναός Απόλλωνα), Καλλίθηρο (Οικόπεδο Σ. Ντανόπουλου), Πύργος Κιερίου (Οικόπεδο Ε. Ευαγγελίου), Νεκροταφείο αρχαίου Κιερίου (Κτηματική περιφέρεια Μασχολουρίου), Συκεών (Προϊστορικός οικισμός), Ματαράγκα (Θέση Οργόζινος), Αργιθέα (Θέση Ελληνικά, Πετρωτό). Εργασίες ανάπλασης - στερέωσης - συντήρησης. Νομός Μαγνησίας: Διμήνι (Μυκηναϊκός οικισμός, Θολωτός τάφος Λαμιόσπιτο, Μέγαρο Α και Β), Σέσκλο. Νομός Καρδίτσας: Καλλίθηρο (Λόφος Αγίου Αθανασίου - Κάστρο, Θέση Ξινόβρυση - Ρωμαϊκός καμαροσκεπής τάφος), Άγιοι Θεόδωροι (Θέση Αμπέλια - Γεωμετρικός θολωτός τάφος), Πρόδρομος (Κονάκι). Εντοπισμός αρχαιοτήτων. Νομός Καρδίτσας: Καρδίτσα (Γηροκομείο «Απόστολος Κλεώπας»). Αρχαιομετρικές εργασίες - Εργασίες συντήρησης. Παραδόσεις αρχαίων. Κέδρος, Φίλια. Απαλλοτριώσεις. Νομός Μαγνησίας (Εικ. 1-46) ..... » 385-422

ΙΕ΄ ΕΦΟΡΕΙΑ ΠΡΟΪΣΤΟΡΙΚΩΝ ΚΑΙ ΚΛΑΣΙΚΩΝ ΑΡΧΑΙΟΤΗΤΩΝ

Ανασκαφικές εργασίες. Νομός Λάρισας: Φάρσαλα (Οδός Κουμουνδούρου 7, Οδός 25ης Μαρτίου 7, Οδός Θέτιδος 133), Πλατύκαμπος (Ανατολική Παράκαμψη Λάρισας, Χ.Θ. 3220-3316) (Εικ. 1-5) ..... Σελ. 423-426

Επιγραφές του Άτραγος στο Μουσείο της Λάρισας ..... » 426

7η ΕΦΟΡΕΙΑ ΒΥΖΑΝΤΙΝΩΝ ΑΡΧΑΙΟΤΗΤΩΝ

Μουσειακές εργασίες. Νομός Φθιώτιδας: Υπάτη. Πολιτιστικές δραστηριότητες. Αναστηλωτικές - Στερεωτικές εργασίες. Νομός Λάρισας: Πύθιο, Τσαριτσάνη, Καρίτσα. Νομός Τρικάλων: Μετέωρα (Μονή Μεγάλου Μετεώρου, Μονή Αγίου Νικολάου Αναπαυσά, Μονή Βαρλαάμ, Μονή Αγίου Στεφάνου), Πύλη, Λαγκαδιά. Νομός Καρδίτσας: Καταφύγι, Φανάρι. Νομός Μαγνησίας: Βόλος, Ζαγορά. Νομός Ευρυτανίας: Βραγγιανά. Συντήρηση τοιχογραφιών - εικόνων - ψηφιδωτών - έργων μικροτεχνίας. Άλλες εργασίες. Περιοδείες - Καταγραφές - Εντοπισμός μνημείων. Νομός Λάρισας: Αμπελάκια, Στόμιο. Νομός Τρικάλων: Τρίκαλα (Ναός Αγίας Επισκέψεως, Ναός Αγίας Παρασκευής), Νεραϊδοχώρι (Ναός Αγίας Παρασκευής, Ναός Αγίου Νικολάου), Φλαμούλι, Οιχαλία, Μεγάρχη, Δέση, Μυρόφυλλο, Μεσοχώρα, Πολυνέρι. Νομός Μαγνησίας: Μουσείο Βόλου, Μουσείο Αλμυρού. Κίκινθος. Νομός Φθιώτιδας: Νεράιδα (Μονή Ταξιαρχών, Ναός Αγίου Ιωάννου Προδρόμου). Ανασκαφικές Εργασίες. Νομός Λάρισας: Λάρισα, Άζωρος, Μηλέα. Νομός Μαγνησίας: Φθιώτιδες Θήβες, Αλμυρός, Μικροθήβες, Σούρπη, Βόλος (Θέση Παληά, Οδός Φερρών, Οδός Δοϊράνης), Άγιος Γεώργιος Φερών, Βελεστίνο. Σκιάθος (Εικ. 1-33) ..... » 427-448

ΙΒ΄ ΕΦΟΡΕΙΑ ΠΡΟΪΣΤΟΡΙΚΩΝ ΚΑΙ ΚΛΑΣΙΚΩΝ ΑΡΧΑΙΟΤΗΤΩΝ

Μουσειακές εργασίες - Εκθέσεις. Ανασκαφικές εργασίες. Νομός Ιωαννίνων: Εντοπισμός αρχαιοτήτων κατά μήκος του άξονα της Εγνατίας Οδού, Ανασκαφές κατά μήκος του άξονα της Εγνατίας Οδού (Δημοτικό Διαμέρισμα Πεδινής Δήμου Μπιζανίου - θέση Αγία Μαρίνα, Δημοτικό Διαμέρισμα Πλατανιάς Δήμου Παμβώτιδας - θέση Ράχη, Δημοτικό Διαμέρισμα Πεδινής Δήμου Μπιζανίου - θέση Άγιοι Απόστολοι). Νομός Άρτας: Άρτα (Οδός Κομμένου, Περιοχή Κουτσομύτα-ανώνυμη δημοτική οδός, Οδός Ρωγών, Οδός Γαρουφαλιά, Οδός Πούλιου Δράκου, Οδός Μάξιμου Γραικού, Οδός Πούλιου Δράκου και Ζάρρα, Οικόπεδο κληρονόμων Τάχου-οικοδομή Β, Ποταμός Άραχθος, Οδός Σουλίου, Ιδιωτική οδός μεταξύ των οδών Ηρακλείτου και Ιγνατίου Μητροπολίτου, Οδός Ηρακλείτου και Μελανέως, Οδός Κοσμά Αιτωλού, Αποχετευτικό έργο Άρτας, Οδός Βασιλέως Κωνσταντίνου). Νομός Πρέβεζας: Νικόπολη (Μνημείο Οκταβιανού Αυγούστου), Καστρί (Οικόπεδο Νάνου). Νομός Λευκάδας: Λευκάδα (Θέση Τσεχλιμπού, Καλλιγόνι-οδός Καλλιγονίου, Περιοχή μεταξύ Δημοτικού Διαμερίσματος Καλλιγονίου και Καρυωτών). Εργασίες συντήρησης. Νομός Πρέβεζας: Νικόπολη (Μνημείο Οκταβιανού Αυγούστου, Οικία Μάνιου Αντωνίνου). Καθαρισμοί - Διαμορφώσεις. Νομός Πρέβεζας: Νικόπολη (Στάδιο). Εργασίες στερέωσης. Δημοτικό Διαμέρισμα Καστρίου Δήμου Φαναρίου. Συστηματικές ανασκαφές. Μερόπη Πωγωνίου, Πανεπιστημιούπολη Ιωαννίνων (Δουρούτη) (Εικ. 1-63) ..... Σελ. 449-484

Η΄ ΕΦΟΡΕΙΑ ΠΡΟΪΣΤΟΡΙΚΩΝ ΚΑΙ ΚΛΑΣΙΚΩΝ ΑΡΧΑΙΟΤΗΤΩΝ

Μουσειακές εργασίες: Μουσείο Ασιατικής Τέχνης, Μουσείο Παλαιόπολης - Mon Repos. Ανασκαφικές εργασίες. Νομός Κέρκυρας: Κέρκυρα (Οδός Φιγαρέτο, Περιοχή Κανόνι, Οδός Ναυσικάς-οικόπεδο Κομπολίτη, Οδός Ναυσικάς-οικόπεδο «Δήμητρα Α.Ε.», Οδός Ναυσικάς 19, Άγιος Αθανάσιος, Συμβολή οδού Κύπρου με 8η πάροδο Αλκινόου, Περιοχή Φιγαρέτο, Ινστιτούτο Ελαίας, Οικόπεδο «Αρίων Α.Ε.»). Νομός Θεσπρωτίας: Λαδοχώρι (Οικόπεδο Δικαστικού Μεγάρου, Οικόπεδο Δ. Στρημμένου, Οικόπεδο Σ. και Ε. Κάντα), Ηγουμενίτσα (Οικόπεδο Μουσείου Ηγουμενίτσας, Πύργος Ραγίου), Κορύτιανη (Χώρος Υγειονομικής Ταφής Απορριμμάτων), Μολόνδρα, Αλαμάνι, Πυργί, Κατασκευή της εναέριας γραμμής μεταφοράς υψηλής τάσης Κ.Υ.Τ. Αράχθου - Κάτω Αετού, Εγνατία Οδός (Λαδοχώρι -Κυκλοφοριακή σύνδεση Λιμένα Ηγουμενίτσας, 1ο χλμ. Εγνατίας οδού, Μεσοβούνι-Γκρίκα, Γκρίκα, Νεοχώρι, Κρυσταλλοπηγή-Ψηλοράχη, Περιοχή Κοντάτες). Αναστηλωτικές εργασίες. Νομός Θεσπρωτίας: Ηγουμενίτσα (Πύργος Ραγίου). Εντοπισμός αρχαιοτήτων - Τυχαία ευρήματα. Κορύτιανη, Αρδευτικό κάμπου Ρίζιανης - Κορύτιανης, Νταμάρι Μαζαρακιάς, Ελευθέρι, Θέση Γκουπές. Καταγραφές. Νομός Θεσπρωτίας: Καταγραφή λίθινων τέχνεργων στο πλαίσιο κατασκευής της Εγνατίας Οδού (Εικ. 1-21) ..... » 485-513

Διευθυνση
Προϊστορικων και Κλασικων Αρχαιοτητων

ΤΜΗΜΑ ΕΚΠΑΙΔΕΥΤΙΚΩΝ ΠΡΟΓΡΑΜΜΑΤΩΝ

Το 1999 το Τμήμα συνέχισε με τις ήδη υπάρχουσες δράσεις και παράλληλα, προχώρησε στο σχεδιασμό νέων εκπαιδευτικών εφαρμογών.

Αρχαιολογικές εκπαιδευτικές εκθέσεις

Η έκθεση με τίτλο «Τί ταῦτα πρὸς Διόνυσον;» και θέμα το αρχαίο τραγικό θέατρο λειτούργησε και αυτή τη χρονιά στο κτίριο της οδού Πρυτανείου 9, στην Πλάκα. Την έκθεση επισκέφθηκαν σχολικές ομάδες, φοιτητές, σπουδαστές, εκπαιδευτικοί, επισκέπτες με ιδιαίτερα γλωσσικά και πολιτισμικά χαρακτηριστικά, καθώς και ομάδες κοινωνικού αποκλεισμού.

Ειδικότερα, το Τμήμα συνεργάστηκε, για δεύτερη συνεχή χρονιά, με τη Γενική Γραμματεία Λαϊκής Επιμόρφωσης και το Πανεπιστήμιο Αθηνών διοργανώνοντας ειδικές ξεναγήσεις για παλιννοστούντες από τις πρώην Ανατολικές χώρες, καθώς και για ομάδες αλλοδαπών σπουδαστών που φοιτούν στη Φιλοσοφική Σχολή, στο Διατμηματικό Πρόγραμμα Διδασκαλίας της Ελληνικής Γλώσσας.

Η εκπαιδευτική έκθεση με τίτλο «Στα Ίχνη της Γραφής» συνέχισε τη λειτουργία της για τρίτη χρονιά στο Τεχνικό Μουσείο Θεσσαλονίκης (Σίνδος, βιομηχανική ζώνη). Η έκθεση, που απευθύνεται σε επισκέπτες κάθε ηλικίας, συμπληρώνεται από εκδηλώσεις και ειδικές ξεναγήσεις. Για τις σχολικές ομάδες λειτούργησαν τρία εκπαιδευτικά προγράμματα: «Η Γένεση της Γραφής», «Από το Άλεφ ως το Ωμέγα» και «Βιβλιοθήκες, τα Λιμάνια της Γνώσης».

Εκπαιδευτικά προγράμματα

Τα εκπαιδευτικά προγράμματα του Τμήματος που αφορούν αρχαιολογικούς χώρους και μουσεία του ιστορικού κέντρου της Αθήνας λειτούργησαν και κατά το 1999.

Συγκεκριμένα, στην Αρχαία Αγορά και στο Μουσείο της Στοάς Αττάλου παρουσιάστηκε το πρόγραμμα «Ο Δημόσιος Βίος του Αθηναίου Πολίτη τον 5ο π.Χ. αι.», στον αρχαιολογικό χώρο του Κεραμεικού παρουσιάστηκε το εκπαιδευτικό πρόγραμμα με τίτλο «Ηριδανός, το Ποτάμι της Αρχαίας Πόλης», ενώ στη Ρωμαϊκή Αγορά παρουσιάστηκε το πρόγραμμα «Ωρολόγιον Ανδρονίκου».

Στα προαναφερθέντα εκπαιδευτικά προγράμματα συμμετείχαν μαθητές της πρωτοβάθμιας και της δευτεροβάθμιας εκπαίδευσης.

Ευρωπαϊκά προγράμματα και συνεργασίες

Πρόγραμμα «Πήγασος»

Πρόκειται για τη δεύτερη φάση του ευρωπαϊκού προγράμματος που τελεί υπό την αιγίδα του Ευρωπαϊκού Κοινοβουλίου και διαχειρίζεται το Ίδρυμα Πήγασος. Η πρώτη φάση με τίτλο «Το Σχολείο Υιοθετεί ένα Μνημείο», που είχε τριετή διάρκεια, ολοκληρώθηκε το 1997. Τον Οκτώβριο του 1999 το Τμήμα έλαβε μέρος σε συνάντηση των εθνικών αντιπροσωπειών, όπου τέθηκαν οι βάσεις για τη συνέχιση του προγράμματος υπό το νέο τίτλο «Σχολεία-Μουσεία». Η δεύτερη φάση έχει μια βασική διαφοροποίηση ως προς την πρώτη, καθώς δεν απαιτείται τριετής ενασχόληση του ίδιου σχολείου με ένα μνημείο αλλά οι δράσεις είναι αυτοτελείς, ώστε να ολοκληρώνονται στη διάρκεια της ίδιας σχολικής χρονιάς.

Την πειραματική εφαρμογή του νέου προγράμματος ανέλαβαν σχολεία τόσο από το Νομό Κέρκυρας όσο και από την περιφέρεια Θεσσαλονίκης και για το σκοπό αυτό το Τμήμα συνεργάστηκε με τη Διεύθυνση Πρωτοβάθμιας Εκπαίδευσης του Νομού Κέρκυρας και την ΙΣΤ΄ ΕΠΚΑ αντίστοιχα.

Πρόγραμμα «Μελίνα - Ο Κόσμος της Αρχαιότητας»

Το Τμήμα Εκπαιδευτικών Προγραμμάτων συμμετείχε στο γενικό σχεδιασμό των δράσεων του προγράμματος «Μελίνα» με θέμα τις προϊστορικές και κλασικές αρχαιότητες, ενώ είχε το συντονισμό και την επιμέλεια των 60 επιμέρους εκπαιδευτικών φακέλων με θέμα αρχαιολογικούς χώρους και μουσεία της επικράτειας που εκπονήθηκαν από τους αρχαιολόγους που υπηρετούν στις κατά τόπους Εφορείες Αρχαιοτήτων.

Το ίδιο έτος το Τμήμα εξέδωσε δύο επιμέρους εκπαιδευτικούς φακέλους στο πλαίσιο του ίδιου προγράμματος.

Ο εκπαιδευτικός φάκελος για την Αρχαία Αγορά περιέχει ένα βιβλίο για τον εκπαιδευτικό με τίτλο *Η γέννηση ενός δημόσιου χώρου*, ένα βιβλίο για το μαθητή με τίτλο *Ἀθήνα, ὅρος εἰμὶ τῆς Ἀγορᾶς*, μια καρτέλα δραστηριοτήτων με *Το παιχνίδι των 10 φυλών*, ένα χάρτη του ιστορικού κέντρου της Αθήνας, καθώς και μια ταινία βίντεο με τίτλο *Ὅρος εἰμὶ τῆς Ἀγορᾶς*, παραγωγής του Τμήματος Εκπαιδευτικών Προγραμμάτων.

Ο εκπαιδευτικός φάκελος με θέμα το Ασκληπιείο της Κω περιέχει δύο έντυπα. Το πρώτο με τίτλο *Ἐς τὸ ἱερὸν τοῦ Ἀσκλαπιοῦ* απευθύνεται στον εκπαιδευτικό, ενώ το δεύτερο με τίτλο *Ἐπίσκεψις εἰς τὸν Ἀσκληπιόν*, που απευθύνεται στο μαθητή, αποτελεί μια διασκευή σε θεατρικό κείμενο του τέταρτου μιμιάμβου του Ηρώνδα. Ο εκπαιδευτικός φάκελος συμπληρώνεται από ομότιτλη ταινία βίντεο παραγωγής του Τμήματος Εκπαιδευτικών Προγραμμάτων.

Η πειραματική εφαρμογή των δύο προγραμμάτων πραγματοποιήθηκε σε συνεργασία με το 72ο Δημοτικό Σχολείο Αθηνών και το Δημοτικό Σχολείο Αντιμάχειας Κω.

Στις 22-1-99 διοργανώθηκε από την Κεντρική Επιτροπή του προγράμματος «Μελίνα» επιμορφωτικό σεμινάριο για τους αρχαιολόγους των Εφορειών Προϊστορικών και Κλασικών Αρχαιοτήτων με θέμα το εκπαιδευτικό υλικό του προγράμματος «Ο Κόσμος της Αρχαιότητας». Στο σεμινάριο δίδαξαν οι αρχαιολόγοι του Τμήματος Σ. Χρυσουλάκη και Ε. Πίνη.

Ευρωπαϊκές Ημέρες Πολιτιστικής Κληρονομιάς

Το Τμήμα συμμετείχε στη διοργάνωση των Ευρωπαϊκών Ημερών Πολιτιστικής Κληρονομιάς 1999. Πρόκειται για μια γιορτή αφιερωμένη στα μνημεία που θεσπίστηκε το 1991 από το Συμβούλιο της Ευρώπης ως επίσημος εορτασμός. Κάθε χρόνο, ένα Σαββατοκύριακο του Σεπτεμβρίου, μνημεία, μουσεία και αρχαιολογικοί χώροι ανοίγουν τις πύλες τους στο κοινό διοργανώνοντας εκθέσεις, εκπαιδευτικά προγράμματα, συναυλίες, διαλέξεις και άλλες εκδηλώσεις με σκοπό να γνωρίσει το ευρύ κοινό μνημεία άγνωστα ή δύσκολα προσβάσιμα. Αυτός ο αρχικός σκοπός διευρύνθηκε τα τελευταία χρόνια με την ιδέα της κοινής ευρωπαϊκής ταυτότητας που οφείλει να αναδεικνύεται μέσα από τις ιδιαιτερότητες της πολιτιστικής κληρονομιάς της κάθε χώρας, η οποία επιλέγει το δικό της θέμα για τον εορτασμό. Η Ελλάδα για τη διετία 1999-2000 όρισε ως θέμα «Το Αθάνατο Νερό».

Το Τμήμα Εκπαιδευτικών Προγραμμάτων συμμετείχε στον εορτασμό με εκδηλώσεις που είχαν ως στόχο την ανάδειξη του ποταμού Ηριδανού. Οι εκδηλώσεις, εκπαιδευτικά προγράμματα για σχολικές ομάδες και ξεναγήσεις για το ευρύ κοινό, παρουσιάστηκαν στον αρχαιολογικό χώρο του Κεραμεικού στις 24, 25 και 26 Σεπτεμβρίου.

Ανακοινώσεις σε συνέδρια - ημερίδες - διεθνείς συναντήσεις

Ύδωρ και ύδρευση στην αρχαιότητα: Ανακοίνωση στην Ημερίδα «Μιλάμε για το Νερό στο Μουσείο», που πραγματοποιήθηκε στο Μουσείο Ύδρευσης στη Θεσσαλονίκη[1].

La Mémoire de la Cité: la ville historique et la pédagogie du patrimoine: Ανακοίνωση στην Ημερίδα «Archaeological Museums and Sites of Roman Antiquity - From Treasure House to Theme Park and Virtual Information Centre», που πραγματοποιήθηκε στο Μουσείο της Πόλης της Κολωνίας[2].

Συμμετοχή στις εργασίες του Εργαστηρίου του Ευρωπαϊκού Forum των Μουσείων (European Museum Forum Workshop 1999) που τελεί υπό την αιγίδα του Συμβουλίου της Ευρώπης. Το Εργαστήριο με θέμα «Education as a Museum Tool» πραγματοποιήθηκε στην πόλη Cortona της Τοσκάνης από 12 έως 17 Οκτωβρίου 1999, με την υποστήριξη της DG V (5ης Γενικής Διεύθυνσης) της Ευρωπαϊκής Ένωσης.

Διευρωπαϊκή σύσκεψη για το πρόγραμμα «Το Σχολείο Υιοθετεί ένα Μνημείο», Ίδρυμα Πήγασος - Ευρωπαϊκό Κοινοβούλιο, Bourglinster, Λουξεμβούργο (Οκτώβριος 1999).

ΣΤΕΛΛΑ ΧΡΥΣΟΥΛΑΚΗ

1. Πρακτικά Ημερίδας *Μιλάμε για το Νερό στο Μουσείο*, Θεσσαλονίκη 1999, σ. 31-46.

2. *Πρακτικά του 2ου Διεθνούς Συνεδρίου για την Εκπαίδευση στο Μουσείο, Museen der Stadt Köln, Κολωνία 3-6/5/99*, Κολωνία 2001, σ. 255-258, πίν. XXVII.

Διευθυνση
Βυζαντινων και Μεταβυζαντινων Μνημειων

ΤΜΗΜΑ ΒΥΖΑΝΤΙΝΩΝ ΜΟΥΣΕΙΩΝ

Η δραστηριότητα του Τμήματος Βυζαντινών Μουσείων της ΔΒΜΜ και κατά το έτος 1999 συνεχίστηκε αμείωτη τόσο στον τομέα των Μουσείων, των Εκθέσεων και των Εκπαιδευτικών Προγραμμάτων όσο και των Προγραμμάτων Ευαισθητοποίησης Κοινού, καθώς και των Ευρωπαϊκών, σε στενή συνεργασία με τις Εφορείες Βυζαντινών Αρχαιοτήτων, το Βυζαντινό και Χριστιανικό Μουσείο και το Μουσείο Βυζαντινού Πολιτισμού.

Το Τμήμα επιμελήθηκε και εξέδωσε για το επετειακό έτος 2000 δύο ημερολόγια, το ένα μεγάλου μεγέθους, αφιερωμένο στον αείμνηστο συνάδελφο Λεωνίδα Κάσση, και το άλλο, μικρού σχήματος πολύπτυχο, εικονογραφημένο με κοσμήματα της Βυζαντινής και Μεταβυζαντινής Συλλογής Χανίων. Η έκδοση του δευτέρου έγινε σε συνεργασία με το ΤΑΠΑ.

Τέλος, μετά τους σεισμούς του Σεπτεμβρίου το Τμήμα μεταστεγάστηκε στο κτίριο της οδού Σουλτάνη 6.

Τομέας μουσείων

Οργάνωση Μουσείων και Συλλογών - Συνεργασία με Εφορείες

Το Τμήμα συνεργάστηκε στενά με την 5η ΕΒΑ για την οργάνωση και έκθεση της Αρχαιολογικής Συλλογής Μονεμβασίας. Η Συλλογή, που εγκαινιάστηκε στις 3 Ιουλίου 1999, στεγάζεται σε ιστορικό-διατηρητέο μνημείο του κάστρου της Μονεμβασίας. Εκτίθενται κυρίως γλυπτά και κεραμικά (5ου-19ου αι.), που δίνουν αντίστοιχα πληροφορίες για το δημόσιο και ιδιωτικό βίο των κατοίκων του μεσαιωνικού οικισμού. Παράλληλα, ο χώρος λειτουργεί και ως σημείο αναφοράς, που παραπέμπει τον επισκέπτη και στα άλλα μνημεία του κάστρου.

Συνεχίστηκε, επίσης, η συνεργασία του Τμήματος με την 7η και την 11η ΕΒΑ για την οργάνωση των νέων Βυζαντινών Μουσείων Φθιώτιδας (Υπάτη) και Βέροιας αντίστοιχα. Έτσι, το Νοέμβριο του 1999 εγκρίθηκε η μουσειολογική-μουσειογραφική μελέτη του Βυζαντινού Μουσείου Φθιώτιδας, το οποίο πρόκειται να στεγαστεί στο κτίριο των αποκαλούμενων «Καποδιστριακών Στρατώνων» στην Υπάτη. Πρόκειται για τοπικό μουσείο, στο οποίο θα εκτίθενται ευρήματα από ολόκληρο το Νομό Φθιώτιδας. Δύο θα είναι οι βασικές θεματικές ενότητες της έκθεσης: «Παλαιοχριστιανικός Ναός και Λατρεία» και «Βυζαντινός Ναός και Λατρεία». Θα εκτεθούν, επίσης, αντικείμενα που σηματοδοτούν την ιστορία της περιοχής, καθώς και μέρος της δωρηθείσας Συλλογής Κοτσίλη, με την οποία δίνεται μια διαχρονική εικόνα της νομισματικής κυκλοφορίας. Στο ισόγειο του κτιρίου θα διαμορφωθεί αίθουσα περιοδικών εκθέσεων, όπου σε πρώτη φάση προγραμματίζεται η παρουσίαση έκθεσης με θέμα την τέχνη και την τεχνική των ψηφιδωτών δαπέδων.

Επίσης, το Νοέμβριο του 1999 εγκρίθηκαν η μουσειολογική-μουσειογραφική μελέτη, καθώς και η μελέτη διαμόρφωσης εργαστηρίων και αποθηκών του Βυζαντινού Μουσείου Βέροιας, που στεγάζεται σε υδρόμυλο των αρχών του 20ού αιώνα. Πρόκειται για περιφερειακό μουσείο, που θα καλύπτει όλη τη Δυτική και την Κεντρική Μακεδονία. Μέσα από τα εκθέματά του θα παραπέμπει τον επισκέπτη στα μνημεία τόσο της πόλης της Βέροιας όσο και της ευρύτερης περιφέρειάς της. Οι θεματικές ενότητες της έκθεσης είναι τρεις: «Μια Περιφέρεια της Βυζαντινής Αυτοκρατορίας», «Πόλη» και «Λατρεία». Στο ισόγειο του κτιρίου θα λειτουργήσει αίθουσα περιοδικών εκθέσεων. Τμήμα της έκθεσης του Βυζαντινού Μουσείου Βέροιας προβλέπεται να εγκαινιαστεί στα τέλη του 2000.

Τομέας εκθέσεων

Στον τομέα των εκθέσεων, το Τμήμα, εκτός από τις εκθέσεις που οργάνωσε το ίδιο και οι οποίες αναφέρονται παρακάτω, διεκπεραίωσε και εισηγήθηκε προς το ΚΑΣ θέματα εκθέσεων των Εφορειών Βυζαντινών Αρχαιοτήτων, των Βυζαντινών Μουσείων, καθώς και του Μουσείου Μπενάκη. Το Τμήμα, επίσης, συμμετείχε στην αρχαιολογική-μουσειολογική συνάντηση της Σπάρτης με θέμα «Μουσειακές Εκθέσεις και Επανεκθέσεις», με σχετική ανακοίνωση.

Περιοδεύουσες φωτογραφικές εκθέσεις

Η φωτογραφική έκθεση «Το Βυζάντιο ανάμεσα σε Ανατολή και Δύση», που είχε σχεδιαστεί και διοργανωθεί από το Τμήμα για να παρουσιαστεί στο Παρίσι το 1993, ολοκλήρωσε τον κύκλο των οκτώ διαδοχικά παρουσιάσεών της στο Παλαιό Φρούριο Κέρκυρας, το καλοκαίρι του 1999.

Η 13η ΕΒΑ, στο πλαίσιο της συμμετοχής της στο ευρωπαϊκό πρόγραμμα «Eurofort», διοργάνωσε, σε συνεργασία με το Πανεπιστήμιο John Moores του Λίβερπουλ και το Τμήμα Βυζαντινών Μουσείων, συνέδριο με θέμα «Οχυρωματική Αρχιτεκτονική - Άνθρωπος και Μνημείο» (Military Architecture - Man and

Εικ. 1. Χανιά. Τέμενος Κιουτσούκ Χασάν. Φωτογραφική έκθεση «Οχυρωματική Αρχιτεκτονική - Άνθρωπος και Μνημείο» στην Κρήτη.

Monument), στα Χανιά από τις 7 έως τις 9 Οκτωβρίου 1999. Με την ευκαιρία αυτή πραγματοποιήθηκε φωτογραφική έκθεση στο τέμενος Κιουτσούκ Χασάν των Χανίων, που διήρκεσε έως τα μέσα Νοεμβρίου (Εικ. 1). Η έκθεση είχε επικεντρωθεί στα φρούρια της Κρήτης από τους παλαιοχριστιανικούς χρόνους έως την περίοδο της Τουρκοκρατίας, περιελάμβανε από 100 έγχρωμες και ασπρόμαυρες φωτογραφίες (πρόσφατο και παλαιότερο αρχειακό υλικό, αεροφωτογραφίες κτλ.) και συνοδευόταν από επεξηγηματικά κείμενα και πολύπτυχο φυλλάδιο.

Η έκθεση στη συνέχεια παρουσιάστηκε στο Ρέθυμνο (κτίριο Πυροβολικού της Φορτέτζας, από 12-11-99 έως 8-12-99) στο πλαίσιο του συνεδρίου «Ρέθυμνο - Προστασία και Ανάπλαση μιας Παλιάς Πόλης», ενώ προγραμματίζεται η παρουσίασή της και στις άλλες δύο μεγάλες πόλεις της Κρήτης, το Ηράκλειο και τον Άγιο Νικόλαο.

Εκθέσεις εσωτερικού

Ως προς τις εκθέσεις εσωτερικού, το ενδιαφέρον του Τμήματος εστιάστηκε στην προετοιμασία της έκθεσης «Ώρες Βυζαντίου - Έργα και Ημέρες στο Βυζάντιο», της μεγάλης σπονδυλωτής έκθεσης που θα παρουσιαστεί στην Αθήνα, τη Θεσσαλονίκη και τον Μυστρά. Κάθε πόλη θα διαπραγματευθεί και θα παρουσιάσει ιδιαίτερες θεματικές ενότητες, έτσι ώστε να ζωντανέψουν συνολικά στην έκθεση όλες οι πτυχές του βυζαντινού πολιτισμού. Εκτός από τα δύο μεγάλα βυζαντινά μουσεία της χώρας, την 5η και την 9η ΕΒΑ, συμμετέχει ενεργά και το Νομισματικό Μουσείο. Αντικείμενα για την έκθεση θα δανείσουν όλες οι Εφορείες, ενώ πολλά και σημαντικά θα είναι και τα δάνεια από μουσεία του εξωτερικού.

Εκθέσεις εξωτερικού

Στο πλαίσιο ευρύτερης συνεργασίας μεταξύ του ΥΠΠΟ και του νεοσύστατου Μουσείου Ελληνικών Αρχαιοτήτων της Μελβούρνης (Hellenic Antiquities Museum), διοργανώθηκε από τη ΔΒΜΜ η έκθεση «Ιεροτελεστία και Πίστη - Βυζαντινή Τέχνη και Θεία Λειτουργία» που διαδέχθηκε την έκθεση «Ο Θησαυρός των Αηδονιών».

Η έκθεση εγκαινιάστηκε στις 24 Μαΐου και, ενώ αρχικά προβλεπόταν να διαρκέσει έως τις 26 Σεπτεμβρίου 1999, λόγω της μεγάλης προσέλευσης επισκεπτών και ύστερα από αίτημα του μουσείου, παρατάθηκε έως τις 14 Νοεμβρίου, για να συμπέσει με την πρώτη επέτειο της λειτουργίας του μουσείου και της συνεργασίας ανάμεσα στους δύο φορείς.

Η έκθεση αυτή, μέσα από πρωτότυπα έργα των βυζαντινών και μεταβυζαντινών χρόνων, επιχειρεί να εξοικειώσει το κοινό με τη βυζαντινή και μεταβυζαντινή τέχνη, παρουσιάζοντας μία

Εικ. 2. Μελβούρνη. Μουσείο Ελληνικών Αρχαιοτήτων. Έκθεση «Ιεροτελεστία και Πίστη - Βυζαντινή Τέχνη και Θεία Λειτουργία».

από τις κυριότερες λειτουργίες της: την πλαισίωση της Θείας Λειτουργίας. Στην έκθεση παρουσιάζονται εικόνες (Εικ. 2), λειτουργικά αντικείμενα και σκεύη, λειτουργικά και ιερατικά άμφια. Η έκθεση, που σχεδιάστηκε από τη ζωγράφο Β. Ρωμάνου, φιλοδοξεί, με τις πρωτότυπες κατασκευές και τη μουσική επιμέλεια και σύνθεση του Χ. Τσιαμούλη, να δημιουργήσει, όσο αυτό είναι δυνατόν, την αίσθηση ενός ναού. Αναλυτικά κείμενα, άλλωστε, εισάγουν τον επισκέπτη τόσο στο περιεχόμενο και το συμβολισμό της Θείας Λειτουργίας όσο και στη βυζαντινή τέχνη.

Η έκθεση συνοδεύεται από δίγλωσσο επιστημονικό εικονογραφημένο κατάλογο, ενώ το αυστραλιανό μουσείο εξέδωσε φυλλάδιο και διαφάνειες και διοργανώνει εκπαιδευτικά προγράμματα, τα οποία έχουν μεγάλη απήχηση στους μαθητές. Παράλληλα, συζητείται και προετοιμάζεται η παρουσίαση της έκθεσης αυτής εν συνεχεία στο Βυζαντινό και Χριστιανικό Μουσείο.

Τομέας εκπαιδευτικών προγραμμάτων

Εκπαιδευτικά προγράμματα - Συνεργασία με Εφορείες

Το Τμήμα Μουσείων διεύρυνε και συστηματοποίησε την εκπαιδευτική του δράση κατά το 1999, δίνοντας ιδιαίτερη έμφαση στην παραγωγή έντυπου υλικού και την επιμόρφωση των μουσειοπαιδαγωγών.

Τα προγράμματα της Αττικής «Μια Μέρα στη Μονή Καισαριανής» και «Τα Μυστικά ενός Μνημείου» παρουσιάστηκαν την άνοιξη σε μαθητές Δημοτικού, Γυμνασίου και Λυκείου. Η λειτουργία των προγραμμάτων ανεστάλη, καθώς ο καταστροφικός σεισμός της 7ης Σεπτεμβρίου προξένησε σημαντικές ζημιές τόσο στη μονή Καισαριανής όσο και στη μονή Δαφνίου.

Μετά από πέντε χρόνια συνεχούς λειτουργίας και αξιολόγησης του προγράμματος «Τα Μυστικά ενός Μνημείου» κρίθηκε αναγκαίος ο σχεδιασμός και η έκδοση εκπαιδευτικού φακέλου. Το έντυπο απευθύνεται σε σχολικές ομάδες που επιθυμούν να επισκεφθούν τη μονή Δαφνίου ή κάποιο άλλο μοναστηριακό συγκρότημα και παρουσιάζει διαφορετικές θεματικές προσεγγίσεις προτείνοντας εναλλακτικές μεθόδους διδασκαλίας.

Κατά το 1999 το Τμήμα Μουσείων ξεκίνησε τη συνεργασία του με την Κεντρική Επιτροπή του προγράμματος «Μελίνα - Εκπαίδευση και Πολιτισμός». Στο πλαίσιο αυτό ξεκίνησε ο σχεδιασμός του ενημερωτικού φακέλου για τους εκπαιδευτικούς του προγράμματος, όπου αναπτύσσονται οι βασικότερες όψεις του βυζαντινού πολιτισμού, καθώς και η συνεργασία με τις Εφορείες Βυζαντινών Αρχαιοτήτων, το Βυζαντινό και Χριστιανικό Μουσείο και το Μουσείο Βυζαντινού Πολιτισμού για

την παραγωγή εντύπων που αφορούν συγκεκριμένους αρχαιολογικούς χώρους, μουσεία και μνημεία. Για την καλύτερη δυνατή οργάνωση του προγράμματος η καθιερωμένη ετήσια συνάντηση για τα εκπαιδευτικά προγράμματα εντάχθηκε στο πρόγραμμα «Μελίνα».

Επιδιώκοντας την επιμόρφωση των αρχαιολόγων που απασχολούνται στα εκπαιδευτικά προγράμματα, το Τμήμα Μουσείων ανέλαβε το συντονισμό ευρωπαϊκού προγράμματος με τίτλο «Mobility and Exchange of Educators for Training». Το πρόγραμμα εντάσσεται στη Δράση ΙΙ1 του προγράμματος «Raphael 1999» και πραγματοποιείται σε συνεργασία με το English Heritage – κρατικό οργανισμό για την προστασία και ανάδειξη των μνημείων στην Αγγλία.

Τομέας προγραμμάτων ευαισθητοποίησης κοινού

Ευρωπαϊκές Ημέρες Πολιτιστικής Κληρονομιάς (ΕΗΠΚ)

Για έκτη συνεχή χρονιά η Ελλάδα έλαβε μέρος στον εορτασμό των ΕΗΠΚ. Τις κατευθυντήριες γραμμές θέτει μια ομάδα εργασίας που αποτελείται από αρχαιολόγους και αρχιτέκτονες του ΥΠΠΟ, καθώς και δημοσιογράφους. Το συντονισμό των εκδηλώσεων εξακολουθεί να έχει το Τμήμα Μουσείων της ΔΒΜΜ. Το θέμα του εορτασμού ήταν «Το Αθάνατο Νερό» και η διάρκειά του από τις 24 έως τις 26 Σεπτεμβρίου. Ξεναγήσεις, εκπαιδευτικές δραστηριότητες, εκθέσεις, διαλέξεις, συναυλίες, δραματοποιήσεις ήταν κάποιες από τις εκδηλώσεις που προσέλκυσαν 114.035 ανθρώπους. Αξίζει να σημειωθεί ότι εννέα χώροι (ρωμαϊκά και οθωμανικά λουτρά, μύλοι και ένα αρχαίο θέατρο) άνοιξαν για πρώτη φορά στο ευρύ κοινό, ενώ 23 μνημεία σηματοδοτήθηκαν με μόνιμες οδικές πινακίδες στην πεδιάδα της Μεσαράς της Κρήτης. Το ΥΠΠΟ συνεργάστηκε με τη ΔΕΗ και άλλους 84 φορείς από την τοπική αυτοδιοίκηση, οργανισμούς, ιδιωτικά μουσεία και πνευματικά κέντρα για τη διοργάνωση εκδηλώσεων σε 82 σημεία της χώρας. Για τις ανάγκες του εορτασμού η ΔΒΜΜ προχώρησε στην έκδοση του εντύπου *Ο υδάτινος κόσμος του Βυζαντίου*, καθώς και στο πρόγραμμα εκδηλώσεων (στα ελληνικά και αγγλικά).

Τέλος, στο πλαίσιο των ΕΗΠΚ και με συντονιστικό φορέα το Τμήμα Μουσείων, η Ελλάδα συμμετείχε για τρίτη φορά στη «Διεθνή Φωτογραφική Εμπειρία Μνημείων», πρόγραμμα που στοχεύει μέσω ενός φωτογραφικού διαγωνισμού που απευθύνεται στους νέους της Ευρώπης στην εξοικείωσή τους με την πολιτιστική κληρονομιά.

Ευρωπαϊκά προγράμματα

Πρόγραμμα «Oikos» ΙΙ

Το πρόγραμμα «Oikos» ΙΙ, διάρκειας δύο ετών, που πραγματοποιείται στο πλαίσιο του ευρωπαϊκού πολιτιστικού προγράμματος «Raphael 1998», θα ολοκληρωθεί το Φεβρουάριο του 2001. Η Ελλάδα συμμετέχει σε αυτό με τη ΔΒΜΜ, το Εβραϊκό Μουσείο της Ελλάδος και την εταιρεία μελετών «Prisma». Εταίροι είναι, επίσης, τα δημοτικά Μουσεία της Setubal της Πορτογαλίας και το Μουσείο του Oxfordshire της Αγγλίας. Της τριμερούς εταιρικής σχέσης ηγείται η νομαρχιακή αυτοδιοίκηση (County Council) του Oxfordshire. Το πρόγραμμα, με τίτλο «Πολιτισμός και μειονοτικές κοινότητες», εστιάζει στο θέμα της πολιτισμικής συνεισφοράς μειονοτικών ομάδων στην κοινωνία υποδοχής σε τομείς καθημερινής ζωής, στη διατροφή, στην ένδυση και στον οικιακό εξοπλισμό, για την περίοδο από το 16ο έως τον 20ό αιώνα. Στόχος του είναι να συμβάλει στην ενδυνάμωση της εκτίμησης και της κατανόησης του κοινού για την παράδοση και την πολιτιστική κληρονομιά, να ελαχιστοποιήσει φαινόμενα κοινωνικού αποκλεισμού και να καλλιεργήσει καλές σχέσεις ανάμεσα στις μειονοτικές ομάδες και στην κοινωνία υποδοχής. Ως τελικό προϊόν έχει προβλεφθεί η παραγωγή τρίγλωσσου ψηφιακού δίσκου (CD-ROM) με τα αποτελέσματα της έρευνας, η δημιουργία ιστοσελίδας στο διαδίκτυο και η παρουσίαση σχετικής φωτογραφικής έκθεσης στις τρεις χώρες.

Πρόγραμμα «Living Castle»

Στο πλαίσιο της ευρωπαϊκής πολιτιστικής δράσης «Raphael 1998», η ΔΒΜΜ συμμετέχει ως εταίρος-συντονιστής σε πρόγραμμα τριμερούς συνεργασίας με τίτλο «Living Castle» και θέμα το ρόλο των κάστρων στη ζωή των πόλεων από τον 11ο αιώνα έως σήμερα. Το πρόγραμμα «Living Castle» έχει διάρκεια δύο χρόνων και έξι μηνών και, εκτός από την Ελλάδα, συμμετέχουν η Ιταλία και η Ισπανία. Από την ελληνική πλευρά, η ΔΒΜΜ συνεργάζεται με την 8η ΕΒΑ για την υλοποίηση του προγράμματος, η οποία άρχισε τον Ιανουάριο του 2000 και πρόκειται να ολοκληρωθεί τον Απρίλιο του 2001.

Η πρώτη συνάντηση των εταίρων πραγματοποιήθηκε στα Ιωάννινα (Μάρτιος 1999), όπου παρουσιάστηκαν τα κάστρα που συμμετέχουν στο πρόγραμμα και συμφωνήθηκε η κοινή μεθοδολογία, βάσει της οποίας συνελέγη στη συνέχεια το υλικό (φωτογραφικό, αρχειακό) για την τεκμηρίωσή τους. Συντάχθηκαν τρία τεύχη, ένα από κάθε εταίρο για τα κάστρα αρμοδιότητάς του. Οι ενέργειες αυτές αποβλέπουν στην παραγωγή ενός κοινού τετράγλωσσου CD-ROM, τη δημιουργία ιστοσελίδας, την έκδοση φυλλαδίου για το πρόγραμμα, την πραγματοποίηση εκπαιδευτικής δραστηριότητας και, τέλος, τη διοργάνωση επιστημονικού συνεδρίου έως τον Απρίλιο του 2001.

Πρόγραμμα «Archimed»

Η ΔΒΜΜ συμμετέχει στην ενέργεια 3 (έργα 3.1 και 3.2) του ευρωπαϊκού προγράμματος «Archimed - Διατήρηση της Πολιτιστικής Κληρονομιάς και των Τοπίων», σε συνεργασία με το Istituto Centrale per il Restauro της Ιταλίας. Από ελληνικής πλευράς συμμετέχουν επίσης η 4η, 5η, 6η και 8η ΕΒΑ. Το πρόγραμμα θα ολοκληρωθεί στα τέλη του 2001.

ΕΡΓΟ 3.1: «Χάρτης κινδύνων της πολιτιστικής κληρονομιάς

και χαρτογράφηση και περιγραφή του πολιτιστικού τοπίου». Πρόκειται για μια πιλοτική εφαρμογή ενός ψηφιακού «Χάρτη κινδύνων της πολιτιστικής κληρονομιάς» στη Δωδεκάνησο, βασισμένου στην τεχνογνωσία του αντίστοιχου ιταλικού μοντέλου. Ο ψηφιακός χάρτης θα καταγράφει 40 μνημεία οχυρωματικής αρχιτεκτονικής της Δωδεκανήσου, καθώς και την παθολογία τους σε σχέση με στατικούς-δομικούς κινδύνους.

ΕΡΓΟ 3.2: «Χαρτογράφηση ιστορικών μεταναστευτικών κινήσεων και διατήρηση των ιχνών τους στην περιοχή της Μεσογείου». Αφορά στην καταγραφή και προβολή 83 μνημείων στρατιωτικής αρχιτεκτονικής, ως τμημάτων ενός ενιαίου δικτύου και στην ανάπτυξη ποιοτικού περιηγητικού τουρισμού, μέσα από το σχεδιασμό μιας εναλλακτικής τουριστικής διαδρομής, με αφετηρία το τάγμα των Ιπποτών του Αγίου Ιωάννη, στη Δωδεκάνησο. Προβλέπεται, επίσης, η ηλεκτρονική τεκμηρίωση των μνημείων και η παραγωγή αντίστοιχων έντυπων και ψηφιακών προϊόντων.

NEMO

Το Τμήμα εκπροσωπήθηκε στην ετήσια συνάντηση του Δικτύου Ευρωπαϊκών Οργανισμών Μουσείων (NEMO), που πραγματοποιήθηκε στη Βιέννη το Νοέμβριο. Στη συνάντηση έγινε ενημέρωση μεταξύ των μελών σχετικά με τη μουσειακή πρακτική που επικρατεί στις χώρες τους και ανταλλαγή απόψεων και εμπειριών πάνω σε ζητήματα ηλεκτρονικής πληροφόρησης, αναδιοργάνωσης μουσειακών συλλογών κτλ.

ICOM/ICR

Το Τμήμα συμμετείχε στη συνάντηση της διεθνούς επιτροπής του ICOM για τα Περιφερειακά Μουσεία (ICR) που πραγματοποιήθηκε στην Αθήνα τον Οκτώβριο με την εισήγηση «Τα Βυζαντινά Περιφερειακά Μουσεία: Το παράδειγμα των Ιωαννίνων».

ΙΣΙΔΩΡΟΣ ΚΑΚΟΥΡΗΣ

Στις προτεραιότητες της νέας Διεύθυνσης του Εθνικού Αρχαιολογικού Μουσείου κατά το έτος 1999, ύστερα από τη μεσούσης της άνοιξης αποχώρηση από την υπηρεσία λόγω συνταξιοδότησης της Η. Ζερβουδάκη, προσγράφονται τόσο η απόπειρα βελτίωσης των τρεχουσών συνθηκών λειτουργίας του μεγαλύτερου και σπουδαιότερου στο είδος του μουσείου της χώρας ως χώρου έκθεσης αρχαιοτήτων και υποδοχής των επισκεπτών αλλά και ως χώρου διαβίωσης του επιστημονικού, εργατοτεχνικού και φυλακτικού προσωπικού, όσο και η μεθόδευση επίλυσης θεμάτων σχετικών με αυτό το ίδιο το κτίριο και τον περιβάλλοντα ζωτικό του χώρο. Προπάντων όμως η διατύπωση των αρχών της φιλοσοφίας για τον προγραμματισμό μιας νέας διευθέτησης των εκθεμάτων, σε διαχρονική διάταξη με βάση κυρίως πολιτισμικά κριτήρια.

Παρόλα τα πλήγματα που επέφερε στο καλλιμάρμαρο ως οικοδόμημα ο καταστρεπτικός σεισμός της 7ης Σεπτεμβρίου και την αναστάτωση που προκάλεσε αυτός στη μόνιμη έκθεση των αρχαιοτήτων του δεύτερου κυρίως ορόφου, το Εθνικό Αρχαιολογικό Μουσείο με την άμεση και αποτελεσματική συστράτευση των επιστημόνων υπαλλήλων του και των συντηρητών αποκατέστησε στο μέτρο του δυνατού και κατά τομείς την κατάσταση, ούτως ώστε να αποφευχθεί το χείρον και να επιτευχθεί τουλάχιστον το απρόσκοπτο της λειτουργίας του.

Στον τομέα ωστόσο της επούλωσης των πληγμάτων που επέφερε ο Εγκέλαδος και στην πραγμάτωση ενός φιλόδοξου όσο και απαραίτητου προγράμματος επέκτασης και αναμόρφωσης του μουσείου, ως κτιρίου και ως έκθεσης, πλείστα όσα υπολείπονται ακόμη να συντελεστούν.

Όπως και στο παρελθόν, έτσι και κατά το 1999 το μουσείο κατά παγία τακτική ήλθε αρωγό στο έργο πλήθους αλλοδαπών και ημεδαπών μελετητών με την παροχή διευκολύνσεων και την αποστολή φωτογραφικού και πληροφοριακού υλικού. Εξυπηρέτησε έναν υπολογίσιμο αριθμό αρχαιοφίλων από όλα τα μήκη και πλάτη του ηλεκτρονικού και συμβατικού κόσμου, έθεσε στη διάθεση της Διεύθυνσης Αρχαιοτήτων του ΥΠΠΟ τους συντηρητές του, όλων των ειδικοτήτων, προκειμένου να προωθηθούν επανεκθετικές εργασίες στα περιφερειακά μουσεία και να υλοποιηθούν προγράμματα εκμάγευσης και κατασκευής πιστών αντιγράφων. Έγινε αποδέκτης αιτημάτων εκ μέρους των Εφορειών Αρχαιοτήτων για τη συντήρηση στο επί της οδού Πατησίων αρχαιολογικό κατάστημα μεταλλικών κυρίως αντικειμένων. Τέλος, με την ουσιαστική συμμετοχή των καθ' ύλην αρμοδίων αρχαιολόγων, συντηρητών και τεχνικών φιλοξένησε μεγάλες εκθετικές διοργανώσεις διεθνούς απήχησης και εξαιρετικής σημασίας για την ιστορία της τέχνης και του πολιτισμού.

Με αποτέλεσμα την προβολή του πλούσιου υλικού που απόκειται σε αυτό, το Εθνικό Αρχαιολογικό Μουσείο συμμετείχε με αντικείμενα των συλλογών του σε περιοδικές εκθέσεις στο εσωτερικό και το εξωτερικό και συνέβαλε με τη συγγραφή των σχετικών λημμάτων στην πληρότητα των καταλόγων που συνηθέστατα πλαισίωναν τις σχετικές διοργανώσεις:

«Θεοί και Ήρωες της Εποχής του Χαλκού. Η Ευρώπη στις Ρίζες του Οδυσσέα» (Γερμανία, Γαλλία).

«Ο Νεολιθικός Θησαυρός» (Αθήνα: 15/12/1998-30/5/ 1999).

«Ο Θησαυρός των Αηδονιών» (Αυστραλία: 9/11/1998-28/2/1999.

«Μινωιτών και Μυκηναίων Γεύσεις» (Αθήνα: 12/7/1999-28/11/1999).

«Κρήτη-Αίγυπτος» (Ηράκλειο Κρήτης: 21/11/1999-21/9/2000).

«Η Θάλασσα στη Νεοελληνική Ζωγραφική» (Πάτρα: Ιούλιος-Σεπτέμβριος 1999).

«Arte y Olimpismo» (Πάλμα της Μαγιόρκα, Οβιέδο της Ισπανίας, Λας Πάλμας των Καναρίων νήσων).

Το επιστημονικό προσωπικό του μουσείου συμμετείχε με ευσύνοπτα κείμενα στην έκδοση ενημερωτικού για τον επισκέπτη πλούσια εικονογραφημένου οδηγού, την έκδοση του οποίου ανέλαβε το ΤΑΠΑ.

Στο πλαίσιο της βελτίωσης και της αναβάθμισης της βιβλιοθήκης του ιδρύματος έγινε εφικτή με την προμήθεια ηλεκτρονικού υπολογιστή η έναρξη της ηλεκτρονικής αποδελτίωσης των κατατεθειμένων τίτλων βιβλίων και περιοδικών και η εντατικοποίηση ενός προγράμματος ανταλλαγών επιστημονικών συγγραμμάτων με μουσεία του εξωτερικού.

Στον τομέα της αρχαιομετρίας, εγκαινιάστηκε η συνεργασία με το ΕΚΕΦΕ «Δημόκριτος», προκειμένου να προωθηθεί η στοιχειακή ανάλυση των χρυσών νεολιθικών περιάπτων του θησαυρού από τη γνωστή κατάσχεση, και προωθήθηκαν στο Χημείο του μουσείου προγράμματα στοιχειακής ανάλυσης παλαιών αποκτημάτων και αντικειμένων από κατασχέσεις.

Στην επιμόρφωση της νεολαίας και στην ευαισθητοποίηση απέναντι στα επιτεύγματα της ελληνικής τέχνης, ακόμη και ατόμων με προβλήματα ακοής, τα μέγιστα συνέβαλαν τα εξειδικευμένα εκπαιδευτικά προγράμματα που από καιρό προωθεί το μουσείο. Τους αυτούς σκοπούς εξυπηρέτησε, αλλά και στην ολοκλήρωση της επαγγελματικής κατάρτισης των σπουδαστών

απέβλεπε η μετεκπαίδευση αποφοίτων των ΤΕΙ και των ΙΕΚ στα εργαστήρια της Συλλογής Χαλκών και της Συλλογής Αγγείων.

Επειδή ένας επιστημονικός οργανισμός δεν πρέπει μόνο να είναι αλλά και να φαίνεται έντιμος απέναντι στο έργο που επιτελεί, η Διεύθυνση του μουσείου μεθόδευσε την έκδοση επιστημονικού περιοδικού συγγράμματος του ΕθνικούΑρχαιολογικού Μουσείου με τον τίτλο *Τό Μουσεῖον*, προς γνωστοποίηση στο διεθνές επιστημονικό κοινό, υπό μορφήν ειδήσεων, του έργου που επιτελείται σε αυτό, καθώς και προς έκδοση μικρών συμβολών επιστημονικής διαπραγμάτευσης προσκτημάτων του μουσείου.

Πρόκληση προς τους έχοντες και κατέχοντες τα πνευματικά δικαιώματα δημοσίευσης των κατά καιρούς εισαγωγών, το νέο όργανο ας αποτελέσει συνάμα και πρόσκληση για ουσιαστική συμμετοχή στην αξιοποίηση και προβολή της πολιτισμικής περιουσίας που φυλάσσεται στο Εθνικό Αρχαιολογικό Μουσείο.

ΙΩΑΝΝΗΣ ΤΟΥΡΑΤΣΟΓΛΟΥ

Προϊστορική Συλλογή

Κατά το 1999 η υπογράφουσα συνέχισε να ασκεί χρέη συντονίστριας της Προϊστορικής Συλλογής και συνεργάστηκε με τις επιμελήτριες αρχαιοτήτων Α. Χριστοπούλου, Ε. Τσιβιλίκα, Δ. Κοκκέβη-Φωτίου, Μ. Βλασσοπούλου και τη Μ. Τσιποπούλου, που παρέμεινε με απόσπαση από την ΚΔ΄ ΕΠΚΑ μέχρι το Μάιο του 1999. Η αρχαιολόγος Ε. Κωνσταντινίδη εργάστηκε για το κοινοτικό πρόγραμμα «Tomba».

Το έργο της Συλλογής συνεχίστηκε σε όλους τους τομείς (βελτίωση της μόνιμης έκθεσης, περιοδικές εκθέσεις, εκπαιδευτικά προγράμματα, κοινοτικό πρόγραμμα «Tomba», καταγραφή, συντήρηση και φωτογράφηση αρχαίων, εξέταση των χρυσών νεολιθικών κοσμημάτων στο Χημείο του μουσείου και στο ΕΚΕΦΕ «Δημόκριτος», εξυπηρέτηση μελετητών).

Την ομαλή πορεία των εργασιών διατάραξε ο σεισμός της 7ης Σεπτεμβρίου 1999 και η δραστηριότητα του μουσείου στράφηκε αναγκαστικά στην αντιμετώπιση των συνεπειών του. Η αίθουσα της Θήρας, όπως και όλος ο όροφος του μουσείου, έκλεισε για το κοινό, προκειμένου να γίνουν οι απαραίτητες επισκευές. Η Μυκηναϊκή, η Κυκλαδική και η Νεολιθική Αίθουσα άνοιξαν εκ νέου εντός τριών ημερών, με συντονισμένη προσπάθεια των αρχαιολόγων της Συλλογής και των συντηρητών Κ. Πανταζή, Α. Μαγνήσαλη και Γ. Μακρή, οι οποίοι στη συνέχεια και καθ' όλη τη διάρκεια του έτους κατασκεύασαν βάσεις στήριξης για τα αρχαία της έκθεσης. Τη συντήρηση των πήλινων αγγείων και ειδωλίων από την έκθεση και την αποθήκη της Συλλογής ανέλαβε ο Κ. Πανταζής. Φράγματα από

Εικ. 1. Προϊστορική Συλλογή. Χάλκινο τάλαντο από την Κύμη Ευβοίας.

πλεξιγκλάς τοποθετήθηκαν στα ράφια των αποθηκών της Προϊστορικής Συλλογής για λόγους ασφαλείας.

Το Νοέμβριο του 1999 συντελέστηκε η μεταφορά των τοιχογραφιών από το Ακρωτήρι Θήρας προς μόνιμη έκθεση στο νέο Προϊστορικό Μουσείο της Θήρας, εκτός των τοιχογραφιών της «άνοιξης», των «πυγμάχων» και των «αντιλοπών» που παραμένουν στο Εθνικό Αρχαιολογικό Μουσείο. Το Μάρτιο του 2000 μεταφέρθηκαν 40 από τα λοιπά πήλινα, λίθινα ή χάλκινα αρχαία στο νέο Μουσείο της Θήρας, που εγκαινιάστηκε στις 26 Μαρτίου 2000, παραμένουν όμως στο Εθνικό Αρχαιολογικό Μουσείο ικανά έργα για να στηρίξουν μια νέα έκθεση. Τα ευρήματα από το Ακρωτήρι Θήρας, των ανασκαφών Σπ. Μαρινάτου, είχαν μεταφερθεί από το 1971 «δια προσωρινήν έκθεσιν» στο Εθνικό Αρχαιολογικό Μουσείο σε ειδική αίθουσα του πρώτου ορόφου του μουσείου[1]. Κατά τα έτη 1993 και 1997 πραγματοποιήθηκαν εργασίες γενικής ανακαίνισης, επανέκθεσης αρχαίων και εμπλουτισμού του εποπτικού υλικού της αίθουσας[2], η οποία επί τριάντα χρόνια ήταν ένα από τα σημεία αναφοράς του μουσείου για τους πολυπληθείς του επισκέπτες.

Στις Μυκηναϊκές Αίθουσες (3, 4) έγινε επανέκθεση των ευρημάτων από την ακρόπολη των Μυκηνών στην προθήκη 21 και εμπλουτίστηκε το εποπτικό υλικό με νέα κείμενα για το μυκηναϊκό πολιτισμό, την ακρόπολη της Τίρυνθας, την Αττική, τη Θεσσαλία, τη Σκόπελο και τα Κύθηρα. Νέο στοιχείο της έκθεσης είναι το χάλκινο τάλαντο από την Κύμη Ευβοίας (Εικ. 1), αριθ. ευρ. 14729, στην ίδια προθήκη μαζί με το χαναανιτικό αμφορέα από το θολωτό τάφο του Μενιδίου.

Η καταγραφή στην αποθήκη της Προϊστορικής Συλλογής συνεχίστηκε με αρχαία από την Αττική, την Εύβοια, την Πρόσυμνα και την Κρήτη. Στο Θησαυροφυλάκιο του μουσείου ταυτίστηκαν τα κοσμήματα από χρυσό, φαγεντιανή και υαλόμαζα, καθώς και τα χάλκινα όπλα μυκηναϊκού τάφου της Βραυρώνας[3], με βάση το πρωτότυπο πρωτόκολλο παράδοσης και παραλαβής του ανασκαφέα, τότε επιμελητή αρχαιοτήτων Δ. Θεοχάρη, ο οποίος τα μετέφερε στο Εθνικό Αρχαιολογικό Μουσείο το 1956. Τα αρχαία καταγράφηκαν με αριθ. ευρ. 14709-

1. *ΑΔ* 27 (1972): Χρονικά, σ. 1.
2. *ΑΔ* 48 (1993): Χρονικά, σ. 2· 52 (1997): Χρονικά, σ. 2-3.
3. *ΠΑΕ* 1956, σ. 86-87, σημ. 1.

14727 της Προϊστορικής Συλλογής. Στην αποθήκη της Συλλογής Γλυπτών εντοπίστηκαν τα τρία χάλκινα τάλαντα από τα 19 συνολικά του γνωστού ναυαγίου της Κύμης Ευβοίας[4], που είχαν παραμείνει στο Εθνικό Αρχαιολογικό Μουσείο (αριθ. ευρ. 13051 της Συλλογής Αγγείων), μετά τη μεταφορά των λοιπών 16 στο Νομισματικό Μουσείο. Τα τάλαντα, που χρονολογούνται στο 15ο αι. π.Χ., συντηρήθηκαν και καταγράφηκαν με αριθ. ευρ. 14728-14730 της Προϊστορικής Συλλογής.

Ενδιαφέρον παρουσιάζει η συντήρηση της χάλκινης λόγχης, αριθ. ευρ. 7322, από το θολωτό τάφο του μυκηναϊκού νεκροταφείου των Δενδρών Αργολίδας (τέλη 15ου-αρχές 14ου αι. π.Χ.), της οποίας, λόγω της πολύ κακής κατάστασης διατήρησης, η μία όψη είχε ενσωματωθεί σε σκληρό στρώμα (πάχ. 0,01 μ.) λευκού κεριού, επιχρωματισμένου μαύρου εξωτερικά και ενισχυμένου με μεταλλικά στοιχεία. Κατά τον ίδιο τρόπο είχαν συντηρηθεί, προφανώς αμέσως μετά την ανασκαφή του 1926, και άλλα χάλκινα όπλα και εργαλεία από τα Δενδρά, που εικονίζονται στη δημοσίευση[5]. Το στρώμα αυτό αφαιρέθηκε (από τον Γ. Μακρή) και αποκαλύφθηκε η άλλη όψη της λόγχης, η οποία επανασυγκολλήθηκε και συμπληρώθηκε με υποξειδική ρητίνη (στόκος). Κατ' αυτό τον τρόπο το σχήμα της λόγχης αποδίδεται ορθότερα και επιβεβαιώνεται ότι η χαρακτηριστική πλούσια διακόσμησή της με εγχάρακτες σπείρες[6] υπάρχει και στις δύο όψεις της λόγχης, αν και είναι πολύ φθαρμένη. Προγραμματίζεται η συντήρηση κατά τον ίδιο τρόπο και των άλλων χάλκινων όπλων από τα Δενδρά.

Περιοδικές εκθέσεις[7]. Η έκθεση «Ο Νεολιθικός Θησαυρός. Κοσμήματα της Ελληνικής Προϊστορίας», που εγκαινιάστηκε στις 15 Δεκεμβρίου 1998 στο Εθνικό Αρχαιολογικό Μουσείο, διήρκεσε έως και το Μάιο του 1999. Μετά το πέρας της έκθεσης τα χρυσά νεολιθικά περίαπτα παραμένουν ως μόνιμο κτήμα του Εθνικού Αρχαιολογικού Μουσείου. Η έκθεσή τους στη Νεολιθική Αίθουσα του μουσείου προγραμματίζεται, όταν ολοκληρωθεί η αρχαιομετρική τους έρευνα στο Χημείο του μουσείου και στο Εργαστήριο Αρχαιομετρίας και Εργαστήριο Ανάλυσης Υλικού του ΕΚΕΦΕ «Δημόκριτος».

Το Μάρτιο του 1999 επέστρεψαν από τη Μελβούρνη Αυστραλίας τα αρχαία της έκθεσης «Ο Θησαυρός των Αηδονιών. Σφραγίδες και Κοσμήματα της Υστερης Εποχής του Χαλκού στο Αιγαίο». Τα ευρήματα της ανασκαφής του μυκηναϊκού νεκροταφείου των Αηδονιών, καθώς και ο «θησαυρός που επαναπατρίσθηκε», μεταφέρθηκαν αμέσως και παραμένουν στο Αρχαιολογικό Μουσείο της Νεμέας, όπου και προετοιμάζεται η επανέκθεσή τους.

Στο Εθνικό Αρχαιολογικό Μουσείο παρουσιάστηκε με μεγάλη επιτυχία η έκθεση «Μινωιτών και Μυκηναίων Γεύσεις» από τις 12 Ιουλίου έως τις 27 Νοεμβρίου 1999 (Εικ. 2), στην οποία αρχαιολόγοι και θετικοί επιστήμονες συνεργάστηκαν για την καταγραφή των διατροφικών συνηθειών των Μινωιτών και των Μυκηναίων. Την έκθεση συνόδευε επιστημονικός κατάλογος[8], στον οποίο είχαν συμπεριληφθεί και 12 αντικείμενα της Συλλογής από τις Μυκήνες (χρυσό δαχτυλίδι-σφραγίδα με θρησκευτική σκηνή, χάλκινες περόνες με κεφαλή από ορεία κρύσταλλο), την Πύλο (πινακίδες Γραμμικής Β γραφής), το Μενίδι Αττικής (χαναανιτικοί αμφορείς) και το Ακρωτήρι Θήρας (πρόχους με απεικόνιση σταφυλιών).

Στο Αρχαιολογικό Μουσείο Ηρακλείου οργανώθηκε η έκθεση «Κρήτη-Αίγυπτος. Πολιτιστικοί Δεσμοί Τριών Χιλιετιών» από τις 21 Νοεμβρίου 1999 έως τις 21 Σεπτεμβρίου 2000. Στην έκθεση συμπεριελήφθηκαν τα τμήματα πλακιδίου από φαγεντιανή με τη δέλτο του Φαραώ Αμένοφι Γ' (Εικ. 3-4) και λίθινο αγγείο σε μορφή μητέρας πιθήκου, αιγυπτιακά έργα από την ακρόπολη των Μυκηνών, που πρώτος είχε ταυτίσει και μελετήσει ο προϊστάμενος της Αιγυπτιακής Συλλογής Περικλής Κουραχάνης, που τόσο πρόωρα έφυγε από κοντά μας το 1988. Ο επιστημονικός κατάλογος της έκθεσης αφιερώθηκε στη μνήμη του[9].

Στην Πινακοθήκη της Πάτρας οργανώθηκε από την Εθνική Πινακοθήκη έκθεση με θέμα «Η Θάλασσα στη Νεοελληνική Ζωγραφική» από τον Ιούλιο έως και το Σεπτέμβριο του 1999. Στην έκθεση και στον κατάλογό της συμπεριελήφθη πήλινη φιάλη με απεικόνιση ναυτίλων (αριθ. ευρ. 197) από τον τάφο Ι του Ταφικού Κύκλου Α των Μυκηνών.

Η έκθεση «Θεοί και Ήρωες της Εποχής του Χαλκού. Η Ευρώπη στις Ρίζες του Οδυσσέα» παρουσιάστηκε στο Nationalmuseet της Κοπεγχάγης (19 Δεκεμβρίου 1998 - 5 Απριλίου 1999) και στη συνέχεια μεταφέρθηκε στην Kunst- und Ausstellungshalle της Βόννης στη Γερμανία (7 Μαΐου έως 8 Αυγούστου 1999) και στο Grand Palais στο Παρίσι (28 Σεπτεμβρίου 1999-9 Ιανουαρίου 2000). Ο κατάλογος της έκθεσης τυπώθηκε στη γερμανική και τη γαλλική γλώσσα. Η έκθεση προγραμματίζεται να παρουσιαστεί στο Εθνικό Αρχαιολογικό Μουσείο το Φεβρουάριο του 2000.

Πρόγραμμα «Tomba»[10]. Η ηλεκτρονική καταγραφή αρχαίων στο πλαίσιο του κοινοτικού προγράμματος «Tomba» για τη δημιουργία εικονιστικής βάσης δεδομένων στο διαδίκτυο συνεχίστηκε και το 1999. Η καταγραφή περιέλαβε πολυάριθμα αρχαία των Ταφικών Κύκλων Α και Β των Μυκηνών και γενικά κείμενα για το Εθνικό Αρχαιολογικό Μουσείο, τις Μυκήνες και τους Ταφικούς Κύκλους.

Νέα αποκτήματα. Η Συλλογή εμπλουτίστηκε με νέα έργα από κατασχέσεις, τα οποία περιλαμβάνουν νεολιθικά ειδώλια

4. Ι.Ν. Σβορώνος, Πελέκεις και ημιπέλεκα, *ΔΕΝΑ* 9 (1906), σ. 168-171.

5. A.W. Persson, *The Royal Tombs at Dendra near Midea*, Lund 1931, σ. 37:19, 60, πίν. XX, XXVIII.

6. R. Avila, Bronzene Lanzen- und Pfeilspitzen der griechischen Spätbronzezeit, *PBF* V, 1983, σ. 20:40, πίν. 6 (σχέδιο).

7. *ΑΔ* 53 (1998): Χρονικά, σ. 2-3.

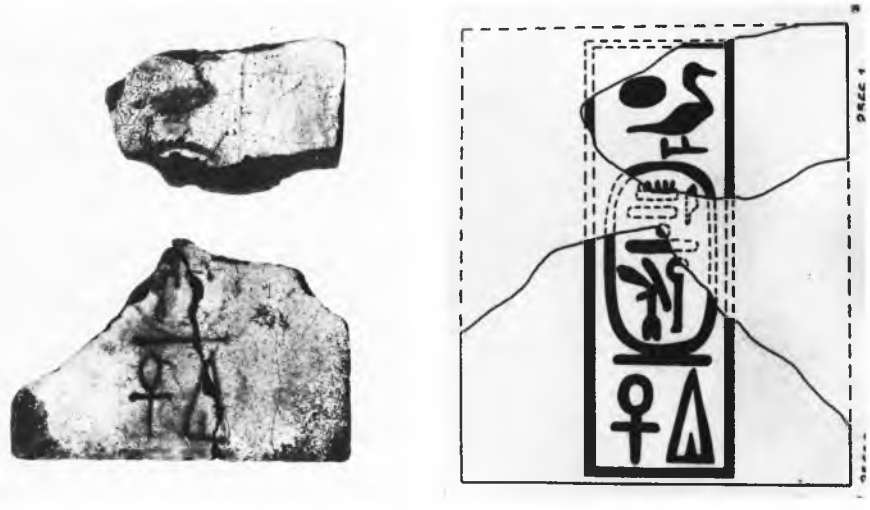
8. Γ. Τζεδάκις - Η. Martlew, *Μινωιτών και Μυκηναίων γεύσεις*, Αθήνα 1999.

9. Αλ. Καρέτσου - Μ. Βλαζάκη, *Κρήτη-Αίγυπτος. Πολιτισμικοί δεσμοί τριών χιλιετιών, Κατάλογος, Αρχαιολογικό Μουσείο Ηρακλείου, 21 Νοεμβρίου 1999-21 Σεπτεμβρίου 2000*, Ηράκλειο 2000.

10. *ΑΔ* 53 (1998): Χρονικά, σ. 3.

Εικ. 2. Προϊστορική Συλλογή. Άποψη της έκθεσης «Μινωιτών και Μυκηναίων Γεύσεις».

Εικ. 3-4. Προϊστορική Συλλογή. Τμήματα πλακιδίου με τη δέλτο του Φαραώ Αμένοφι Γ΄ και σχέδιο αποκατάστασης.

(ΒΕ 31/1999), μαρμάρινα κυκλαδικά ειδώλια και σκεύη (ΒΕ 34/1999), μυκηναϊκά πήλινα αγγεία, χάλκινα όπλα ή εργαλεία και κοσμήματα από ημιπολύτιμους λίθους ή υαλόμαζα (ΒΕ 27/1999). Ιδιαίτερο ενδιαφέρον παρουσιάζει η νεολιθική πηνιόσχημη σφραγίδα από τη Θεσσαλία, ευγενής δωρεά του Γ. Τσολοζίδη προς το Εθνικό Αρχαιολογικό Μουσείο, η οποία καταγράφηκε με αριθ. ΒΕ 11/1999.

ΕΛΕΝΗ ΠΑΠΑΖΟΓΛΟΥ-ΜΑΝΙΟΥΔΑΚΗ

Συλλογή Γλυπτών

Κατά το 1999 στη Συλλογή Γλυπτών υπηρετούσαν οι μόνιμοι αρχαιολόγοι Ν. Καλτσάς, Ε. Κουρίνου και Μ. Σάλτα, καθώς και οι ωρομίσθιοι Χ. Τσούλη και Δ. Δαμάσκος, οι οποίοι προσελήφθησαν κατά το β΄ εξάμηνο του έτους και ασχολήθηκαν με την καταγραφή γλυπτών αποκλειστικά. Στα εργαστήρια της Συλλογής υπηρετούσαν οι συντηρητές Δ. Κώτση, Μ. Λεφάκη, Ν. Ματούλας, Μ. Κωτσογιάννης, Π. Καίσαρ, Μ. Δημητριάδης,

Εικ. 5. Συλλογή Γλυπτών. Σύμπλεγμα δύο αιγάγρων.

Εικ. 6. Συλλογή Γλυπτών. Επιτύμβια στήλη από κατάσχεση.

Θ. Σιαφράκας, Γ. Κούρος και Κ. Στεργίδης. Από αυτούς, οι Δ. Κώτση, Ν. Ματούλας και Μ. Κωτσογιάννης από τον Ιούλιο έως το τέλος του έτους αποσπάστηκαν στη Δήλο, προκειμένου να ασχοληθούν με την παραγωγή εκμαγείων των λιονταριών που θα τοποθετηθούν στο χώρο στη θέση των πρωτοτύπων, τα οποία θα απομακρυνθούν και θα εκτεθούν μέσα στο μουσείο. Η απόσπαση των παραπάνω συντηρητών είχε ως αποτέλεσμα την αποδυνάμωση των εργαστηρίων, η δραστηριότητα των οποίων περιορίστηκε σε μεγάλο βαθμό αυτό το έτος.

Το σημαντικότερο γεγονός της χρονιάς ήταν ο σεισμός της 7ης Σεπτεμβρίου, από τον οποίο, ευτυχώς, δεν προκλήθηκαν φθορές στα γλυπτά αλλά το κτίριο, ιδιαίτερα στους χώρους της έκθεσης των γλυπτών, υπέστη σημαντικές ζημιές, η αποκατάσταση των οποίων άρχισε τον Οκτώβριο και αναμένεται να ολοκληρωθεί το επόμενο έτος.

Ολοκληρώθηκε η τακτοποίηση των αποθηκών στα παλαιά υπόγεια και στο πλαίσιο του συνεχιζόμενου εντατικού προγράμματος καταγράφηκαν 1.771 γλυπτά, τα οποία και φωτογραφήθηκαν.

Στα εργαστήρια συντηρήθηκαν αρκετά γλυπτά, μεταξύ των οποίων το λιοντάρι αριθ. 3868, το σύμπλεγμα δύο αιγάγρων αριθ. 805 από επίστεψη επιτύμβιου μνημείου (Εικ. 5), η λήκυθος αριθ. 2769 και τα ανάγλυφα αριθ. 3492 και 5948, στα οποία έγινε καθαρισμός της επιφάνειας με μηχανικό τρόπο.

Στη βορειοανατολική εσωτερική αυλή του μουσείου έγινε επέκταση του στεγάστρου, προκειμένου να καταστεί δυνατή η αποθήκευση όλων των γλυπτών από το ναυάγιο των Αντικυθήρων.

Για τον εμπλουτισμό της έκθεσης με τίτλο «Οδυσσεύς. Μύθος και Μνήμη», που διοργανώθηκε στο Haus der Kunst στο Μόναχο, το Εθνικό Αρχαιολογικό Μουσείο δάνεισε το ανάγλυφο αριθ. 1914 με την παράσταση της αναγνώρισης του Οδυσσέα.

Από την κατάσχεση Χ. Νεστορίδη - Ν. Mihallari προέρχεται η μαρμάρινη επιτύμβια στήλη ρωμαϊκών χρόνων αριθ. ΒΕ 4/11/2/99 που φέρει ανάγλυφη παράσταση σε δύο ζώνες (Εικ. 6). Στην επάνω ζώνη υπάρχει μία γυναικεία προτομή και ο «ήρωας ιππέας» που καλπάζει προς τα δεξιά. Στην κάτω ζώνη απεικονίζονται δύο ανδρικές και δύο γυναικείες προτομές, ενώ στον κανόνα της στήλης είναι χαραγμένη η επιγραφή:

Αὐρ(ήλιος) Τορκουᾶτος Αὐρ(ηλίῳ) Τορκουάτῳ
τῷ τέκνῳ μνεί-/
ας χάριν καὶ αὐτοῖς ζῶσιν.

Στα χέρια των Ξ. και Α. Μαγγανά κατασχέθηκε το αριστερό ήμισυ περίπου αναθηματικού αναγλύφου, αριθ. ΒΕ 24(57)/1999, του τέλους του 4ου αι. π.Χ. (Εικ. 7), σε σχήμα ναΐσκου με ανάγλυφη παράσταση ζεύγους λατρευτών με τα τρία παιδιά τους, που βαδίζουν προς τα δεξιά, όπου, στο τμήμα που λείπει, θα απεικονίζονταν οι θεότητες.

ΝΙΚΟΛΑΟΣ ΚΑΛΤΣΑΣ

Συλλογή Αιγυπτιακών και Ανατολικών Αρχαιοτήτων

Βασικό έργο του τμήματος κατά το έτος 1999 αποτέλεσε η συστηματοποίηση της αποθήκης, οι καταγραφές, οι ταυτίσεις και η συντήρηση των αρχαίων[11].

Οργάνωση της αποθήκης. Στην αποθήκη συνεχίστηκε η τοποθέτηση των αρχαίων σύμφωνα με το υλικό τους στις υπάρχουσες ξύλινες παλαιές προθήκες του μουσείου, καθώς και στους ξύλινους δίσκους μικροτεχνίας.

11. Κατά το διάστημα αυτό στο τμήμα εργάστηκε ως ωρομίσθια αρχαιολόγος η Ε. Κλαδάκη.

Εικ. 7. Συλλογή Γλυπτών. Αναθηματικό ανάγλυφο από κατάσχεση.

Ενημερώθηκε ο υπάρχων κατάλογος με το περιεχόμενο των παραπάνω προθηκών και δίσκων μικροτεχνίας στον ηλεκτρονικό υπολογιστή με την ακριβή θέση των αρχαίων.

Τελείωσαν οι ξυλουργικές εργασίες εννέα ξύλινων προθηκών που προορίζονται για την καλύτερη τοποθέτηση και φύλαξη των μουμιών και των σαρκοφάγων του τμήματος. Υπολείπεται η κατασκευή δύο ακόμη προθηκών καθώς και η τοποθέτηση δίφυλλης πόρτας από πλεξιγκλάς σε κάθε μία από τις προθήκες.

Στο χώρο Υ8, που προετοιμάζεται ως χώρος φύλαξης των σαρκοφάγων, των μουμιών και των μεγάλων ξύλινων ταφικών κιβωτίων, τοποθετήθηκε πόρτα ασφαλείας και έγινε μόνωση του δυτικού τοίχου από την υγρασία.

Έκθεση των Αιγυπτιακών Αρχαιοτήτων. Τοποθετήθηκε πάνω από την είσοδο της έκθεσης των Αιγυπτιακών Αρχαιοτήτων (αίθουσα 41) χάλκινη επιγραφή αποτελούμενη από ανεξάρτητα γράμματα που φέρει τον τίτλο «ΑΙΓΥΠΤΙΑΚΗ ΣΥΛΛΟΓΗ».

Αντικαταστάθηκαν ορισμένες μεταλλικές επεξηγηματικές πινακίδες, οι οποίες είχαν φθαρεί.

Από τον καταστρεπτικό σεισμό του Σεπτεμβρίου δεν υπήρξε καμιά ουσιαστική βλάβη τόσο στις ίδιες τις Αίθουσες (41, 40) όσο και στα εκθέματα. Αξίζει να σημειωθεί ότι από το σεισμό προκλήθηκε μόνον ελαφρά μετατόπιση ορισμένων προθηκών και αρχαίων. Επίσης, αποκολλήθηκε από τη βάση του το ξύλινο ταφικό ειδώλιο Ξ 26 (προθήκη XXXIII). Μετά από το σεισμό στερεώθηκαν ασφαλέστερα ορισμένες βάσεις αρχαίων πάνω στη βάση των ξύλινων προθηκών.

Ταυτίσεις - Καταγραφές. Καταγράφηκαν 40 αντικείμενα μικροτεχνίας από φαγεντιανή και λίθο προερχόμενα κυρίως από τη Συλλογή της Αρχαιολογικής Εταιρείας και ευρισκόμενα στα αταύτιστα-ακατάγραφα του τμήματος.

Εικ. 8-9. Συλλογή Αιγυπτιακών και Ανατολικών Αρχαιοτήτων. Σκαραβαίοι και δαχτυλίδι.

Ταυτίστηκαν 40 αντικείμενα μεταξύ των οποίων 33 σκαραβαίοι (Εικ. 8) από ημιπολύτιμους λίθους (λάπις λάζουλι, σάρδιο, αμέθυστο, άστριο) της Ύστερης περιόδου. Από τα ταυτισθέντα αξίζει να αναφερθεί το δαχτυλίδι (Εικ. 9) από φαγεντιανή που φέρει στη σφενδόνη του τη δέλτο του Τουταγχαμών (1347-1338 π.Χ.).

Έγινε διόρθωση ως προς την περιγραφή και την ερμηνεία των ιερογλυφικών συμβόλων ορισμένων σκαραβαίων της Συλλογής Δημητρίου.

Αξίζει να σημειωθεί ότι η Συλλογή εμπλουτίστηκε με την κατοχύρωση υπέρ του Δημοσίου της κατάσχεσης Β. Μόσχου με πέντε ακόμη χάλκινα ειδώλια της Ύστερης και Πτολεμαϊκής περιόδου, μεταξύ των οποίων συγκαταλέγεται το ΒΕ 44.9/1994 σύμπλεγμα Ίβιδος όρθιου εμπρός από το χάλκινο καθιστό ειδώλιο της θεάς Μαάτ επάνω σε ξύλινη βάση (Εικ. 10). Στη βάση διατηρείται κατά τόπους ιερογλυφική επιγραφή. Το σώμα του ιερού πουλιού από ξύλο συκομορέας καλύπτεται με φύλλο χρυσού εκτός από το ράμφος, την ουρά και τα πόδια που είναι από χαλκό, καλής τέχνης (26η Δυναστεία 664-525 π.Χ.).

Συνεχίστηκε η ηλεκτρονική καταγραφή των καταλόγων, καθώς και του αρχείου του τμήματος, που άρχισε από τον προηγούμενο χρόνο.

Συντήρηση. Από τις συντηρήτριες του τμήματος Θ. Κουζούνη, Μ. Αποστολοπούλου και Ε. Σκαμαγκούλη συντηρήθηκαν περίπου 633 αντικείμενα μικροτεχνίας και δέκα ακόμη αρχαία διαφόρων υλών. Επίσης, συντηρήθηκαν πέντε αρχαία από οργανικές ύλες, προερχόμενα από τις άλλες συλλογές του μουσείου. Συντηρήθηκαν, επίσης, δύο τμήματα από τα ανάλογα καλύμματα ανθρωπόσχημων σαρκοφάγων της Ύστερης περιόδου και άρχισε η συντήρηση του σωζόμενου μεγαλύτερου τμήματος ενός καρτονάζ.

Στο εργαστήριο έκαναν την πρακτική τους άσκηση οι σπουδάστριες των ΤΕΙ Α. Τσιμπίκα και Δ. Μπάτρη, καθώς και η σπουδάστρια των ΙΕΚ Περιστερίου Α. Κωστάκη με την καθοδήγηση των συντηρητριών Μ. Αποστολοπούλου και Ε. Σκαμαγκούλη.

Η συντηρήτρια Θ. Κουζούνη παρείχε τις υπηρεσίες της έως το Μάιο, οπότε και συνταξιοδοτήθηκε.

Η συντηρήτρια Μ. Αποστολοπούλου έλαβε μέρος και στο εκπαιδευτικό πρόγραμμα για τα κωφά παιδιά.

Εικ. 10. Συλλογή Αιγυπτιακών και Ανατολικών Αρχαιοτήτων. Σύμπλεγμα Ίβιδος όρθιου από ξύλο και χάλκινο ειδώλιο της θεάς Μαάτ.

Συνεχίστηκε η φωτογράφηση του αρχαίων της Συλλογής για τον εμπλουτισμό του φωτογραφικού αρχείου του μουσείου.

Το τμήμα συμμετείχε στην έκθεση « Arte y Olimpismo» που πραγματοποιήθηκε στην Πάλμα της Μαγιόρκας, το Οβιέδο της Ισπανίας και τη Λας Πάλμας των Καναρίων με την αποστολή δύο χάλκινων συμπλεγμάτων παλαιστών (αριθ. ευρ. ΑΙΓ. 2547, 2548), εκ των οποίων το ένα (ΑΙΓ. 2547) απεικονίζει το νεαρό Πτολεμαίο Ε΄.

Τέλος, έγινε προετοιμασία λημμάτων, πρακτικών κατάστασης-εκτίμησης αρχαίων για δύο εκθέσεις, που τελικά δεν πραγματοποιήθηκαν.

ΕΛΕΝΗ ΤΟΥΡΝΑ

Συλλογή Χαλκών

Στο επιστημονικό και λοιπό έργο της Συλλογής μετείχαν, εκτός από την υπογράφουσα, και οι επιμελήτριες αρχαιοτήτων Μ. Ζαφειροπούλου και Α. Παναγιωτοπούλου. Στις εργασίες καταγραφής των αρχαίων της Συλλογής υπήρξε αποτελεσματική η συμμετοχή των ωρομίσθιων αρχαιολόγων Ν. Παλαιοκρασσά και Α. Χατζηπαναγιώτου.

Οι κύριες δραστηριότητες της Συλλογής ήταν φέτος, όπως και τις προηγούμενες χρονιές, η συντήρηση και η καταγραφή αρχαίων, εργασίες οι οποίες πρέπει να προχωρούν συστηματικά λόγω του πλήθους των ασυντήρητων και ακατάγραφων αντικειμένων που κατέχει η Συλλογή.

Το συνεργείο των συντηρητών αποτελούμενο από τους Α. Μαγνήσαλη, Ι. Δαμίγο, Π. Μπούρα, Γ. Μακρή και Γ. Καραμαργιού συντήρησε 532 αντικείμενα της Συλλογής (100 ακατάγραφα από την Ακρόπολη, 10 αντικείμενα του Μουσείου Φλωρεντίας και μεγάλο αριθμό, 377 περίπου, μικροαντικειμένων, κυρίως κοσμημάτων, από τις Φερές της Θεσσαλίας. Παράλληλα, επανασυντηρήθηκαν 28 αντικείμενα της Συλλογής Καραπάνου και 17 διάφορα άλλα αντικείμενα της Συλλογής). Επίσης, συντηρήθηκε μεγάλος αριθμός αρχαίων των άλλων συλλογών του μουσείου (324 αντικείμενα, τα περισσότερα ψήφοι διαφόρων υλών, της Προϊστορικής Συλλογής, 130 αρχαία της Συλλογής Αγγείων, από τα οποία 120 της Συλλογής Σταθάτου και 10 από τη Βάρη) και συνεχίστηκε η συντήρηση των κατασχεθέντων αντικειμένων στο Πρίντεζι (ΒΕ 31/1997). Συνεχίστηκε και ολοκληρώθηκε η συντήρηση αρχαίων και άλλων Εφορειών Αρχαιοτήτων (Α΄, Γ΄, Θ΄, ΚΑ΄), όπως τριών χάλκινων αγαλματίων από τις ανασκαφές του Μετρό στου Μακρυγιάννη, τριών από τις ανασκαφές στο Ζάππειο, καθώς και μιας κάλπιδος από την οδό Αμερικής, 22 σιδερένιων όπλων, κυρίως αιχμών δοράτων από τη Χαιρώνεια, μιας αργυρής σφραγίδας από τη Νάξο και ενός σιδερένιου μαχαιριδίου από την Τήνο.

Ύστερα από το σεισμό της 7ης Σεπτεμβρίου 1999 οι συντηρητές της Συλλογής ασχολήθηκαν με τον έλεγχο και την αποκατάσταση (συντήρηση, συγκόλληση κτλ.) των ελάχιστων, ευτυχώς, ζημιών των αρχαίων της Συλλογής και ελήφθησαν πρόσθετα και αποτελεσματικότερα μέτρα για μεγαλύτερη ασφάλειά τους στην περίπτωση παρόμοιου συμβάντος.

Οι συντηρητές του εργαστηρίου, στους οποίους προστέθηκε και ο Φ. Διαμαντόπουλος, προέβησαν και στην κατασκευή βάσεων (κυρίως από πλεξιγκλάς) για μεγάλο αριθμό αντικειμένων της Συλλογής αλλά και άλλων Συλλογών του Μουσείου και μετείχαν στο στήσιμο και την αποξήλωση εκθέσεων στο εξωτερικό, στις οποίες υπήρξε σημαντική η βοήθειά τους, «The Aidonia Treasure. Seals and Jewellery of the Aegean Late Bronze Age» στην Αυστραλία (9/11/1998-28/2/1999), «Götter und Helden der Bronzezeit. Europa im Zeitalter des Odysseus» στην Κοπεγχάγη (19/12/1998-5/4/1999), τη Βόννη (13/5-22/8/1999) και το Παρίσι (28/9/1999-9/1/2000) και «Arte y Olimpismo» στην Πάλμα της Μαγιόρκα (Μάιος-Αύγουστος 1999), το Οβιέδο της Ισπανίας (Σεπτέμβριος-Οκτώβριος 1999) και τη Λας Πάλμας των Καναρίων Νήσων (Νοέμβριος 1999-Ιανουάριος 2000).

Στο Εργαστήριο Χαλκών εκπαιδεύτηκαν φέτος και έξι τελειόφοιτοι των ΤΕΙ και ΙΕΚ.

Έγινε η καταγραφή 817 αντικειμένων, στα οποία περιλαμβάνονται ακατάγραφα της Συλλογής Καραπάνου, αρχαία από την Ακρόπολη και την Ανάβυσσο και αντικείμενα άγνωστης προέλευσης (Εικ. 11)[12]. Συμπληρώθηκαν οι παλαιές καταγραφές αρχαίων της Συλλογής Καραπάνου και του Μουσείου Φλωρεντίας. Παράλληλα, έγινε η ηλεκτρονική καταγραφή 1.255 αντικειμένων της Συλλογής, ο έλεγχος και η συμπλήρωση ενός αριθμού τοπογραφικών δελτίων διαφόρων περιοχών αλλά και των ιδιωτικών συλλογών που κατέχει η Συλλογή και

12. Πρβλ. C. Tarditi, *Vasi di bronzo in area Apula*, Lecce 1996, σ. 102, αριθ. 236 κ.ε.

Εικ. 11. Συλλογή Χαλκών. Χάλκινες λαβές τηγανόσχημων σκευών.

συνεχίστηκε η απογραφή και ο έλεγχος του περιεχομένου των δίσκων με τα αρχαία της αποθήκης Χαλκών. Επίσης, έγινε η φωτογράφηση 600 περίπου συντηρημένων και καταγεγραμμένων αρχαίων της Συλλογής.

Συνεχίστηκαν οι εργασίες βελτίωσης της υπάρχουσας έκθεσης των Χαλκών, κυρίως της Συλλογής Καραπάνου.

Η Συλλογή Χαλκών δέχθηκε 65 αντικείμενα προερχόμενα από κατασχέσεις (χάλκινα, αργυρά, σιδερένια, μολύβδινα) και πολλές φορές προέβη σε γνωματεύσεις για τη γνησιότητα ή μη αντικειμένων που προσκόμιζε η Ασφάλεια, ιδιώτες ή άλλες Εφορείες Αρχαιοτήτων.

Η Συλλογή μετέσχε με την αποστολή τριών έργων της (αριθ. Χ 7474, Χ 6615+6927, Χ 7574) στην αρχαιολογική έκθεση με τίτλο «Arte y Olimpismo» στην Πάλμα της Μαγιόρκα, το Οβιέδο της Ισπανίας και τη Λας Πάλμας των Καναρίων[13] και με τη συγγραφή των λημμάτων των έργων που πρόκειται να αποσταλούν στην Έκθεση των Ολυμπιακών Αγώνων στο Σίδνεϋ το 2000.

ΡΟΖΑ ΠΡΟΣΚΥΝΗΤΟΠΟΥΛΟΥ

Συλλογή Αγγείων και Μικροτεχνίας

Το 1999 σημαδεύτηκε από την αποχώρηση κατά το μήνα Μάιο της Ηούς Ζερβουδάκη, Διευθύντριας του Εθνικού Αρχαιολογικού Μουσείου και Εφόρου της Συλλογής Αγγείων και Μικροτεχνίας επί σειρά ετών. Κατά την πολυετή της θητεία αναδιοργάνωσε τους εκθεσιακούς χώρους τόσο στον πρώτο όροφο, όπου στεγάζεται η Συλλογή Αγγείων, όσο και στο ισόγειο, όπου πραγματοποιήθηκε η επανέκθεση της Συλλογής Σταθάτου, καθώς και τις αποθήκες.

Κατά το πρώτο εξάμηνο του 1999 το επιστημονικό και τεχνικό προσωπικό της Συλλογής ασχολήθηκε με την ολοκλήρωση των εργασιών επανέκθεσης της Συλλογής Σταθάτου, προκειμένου να αποδοθούν στο κοινό τα μοναδικά έργα τέχνης που την αποτελούν σε νέα οριστική παρουσίαση στην Αίθουσα 42 του ισογείου. Συντάχθηκαν οι επεξηγηματικές πινακίδες των εκθεμάτων, οι οποίες και τυπώθηκαν με τη μέθοδο της μεταξοτυπίας στα κρύσταλλα των προθηκών. Η αντικατάσταση των παλαιών μεγάλων προθηκών με 13 μικρές κρυστάλλινες κατασκευές, όλες δωρεά της Εταιρείας των Φίλων του Εθνικού Αρχαιολογικού Μουσείου, επέβαλε την αλλαγή του διάχυτου φωτισμού σε φωτισμό με δέσμες, ώστε να επιτευχθεί η καλύτερη δυνατή ανάδειξη των εκθεμάτων.

Στην έκθεση των αγγείων οι εργασίες περιορίστηκαν στην προετοιμασία της επανέκθεσης μέρους των λευκών ληκύθων και σε αντικατάσταση των παλαιών προθηκών τους με κρυστάλλινες.

Στο πλαίσιο της τακτοποίησης των αποθηκών έγινε προμήθεια νέων ραφιών για την αποθήκη Υ54, όπου τακτοποιήθηκαν τα αντικείμενα είτε κατά είδη είτε κατά σύνολα.

Συνεχίστηκε η συντήρηση, ταξινόμηση και καταγραφή του υλικού από τις αγγλικές ανασκαφές στην Περαχώρα με την καταγραφή 4.600 θραυσμάτων. Άρχισε, επίσης, η συντήρηση και τακτοποίηση της ανασκαφής της Βάρης των ετών 1961-1964.

Συνεχίστηκαν οι καταγραφές και η συντήρηση των αρχαίων, ενώ εξυπηρετήθηκαν Έλληνες και ξένοι ερευνητές.

Το μόνιμο επιστημονικό προσωπικό αποτελούμενο από τις Η. Ζερβουδάκη, Έφορο της Συλλογής, Ε. Στασινοπούλου, Ν. Προκοπίου και τις έκτακτες αρχαιολόγους Χ. Αβρονιδάκη και Μ. Ζαμάνου συνεπικουρήθηκε στο έργο του από το συνεργείο συντηρητών πηλίνων, που συγκροτείται από τους Σ. Γιαπιτζόπουλο, Ό. Ανοικτομάτη, Γ. Γιαννούλα, Κ. Ιωαννίδου, Π. Αθανασόπουλο και τις ασκούμενες σπουδάστριες των ΤΕΙ Α. Στασινοπούλου και Α. Χανιαλάκη.

Τη ροή των εργασιών της Συλλογής ανέτρεψε ο καταστροφικός σεισμός της 7ης Σεπτεμβρίου 1999, ο οποίος έπληξε ιδιαίτερα το τμήμα του κτιρίου στο οποίο στεγάζεται η Συλλογή Αγγείων. Οι κτιριακές ζημιές επέβαλαν την εκκένωση όλων των Αιθουσών των μελανόμορφων και ερυθρόμορφων αγγείων (53-56). Τα αρχαία μεταφέρθηκαν και συσκευάστηκαν στις Αίθουσες των Γεωμετρικών και Αρχαϊκών Αγγείων (49-52), που κρίθηκαν ασφαλέστερες, και στις αποθήκες της Συλλογής.

Από τα 5.000 εκτεθειμένα αρχαία έσπασαν τα 220 και από αυτά τα 150 στις παλαιές συγκολλήσεις.

Οι ζημιές στις αποθήκες όπου μετακινήθηκαν και έσπασαν αγγεία ήταν μικρότερες, και δεν χρειάστηκε να γίνει μεταφορά ή συσκευασία των αρχαίων. Για την εξασφάλισή τους κρίθηκε αναγκαία η προμήθεια φραγμάτων από πλεξιγκλάς, τα οποία τοποθετήθηκαν μπροστά από τα ράφια των αποθη-

13. Fundacion «La Caixa» (επιμ.), *Arte y Olimpismo*, Barcelona 1999, αριθ. 20, 50, 75 [R. Proskynitopoulou].

Εικ. 12. Συλλογή Αγγείων και Μικροτεχνίας. Αμφορείς.

Εικ. 14. Συλλογή Αγγείων και Μικροτεχνίας. Χρυσό περιδέραιο και ζεύγος ενωτίων.

Εικ. 13. Συλλογή Αγγείων και Μικροτεχνίας. Γυάλινα μυροδοχεία.

Εικ. 15. Συλλογή Αγγείων και Μικροτεχνίας. Χρυσό δαχτυλίδι, χρυσό ενώτιο και ασημένιο δαχτυλίδι.

κών εμποδίζοντας κατ' αυτό τον τρόπο την πτώση των αρχαίων σε επικείμενο σεισμό.

Οι άξιοι συντηρητές της Συλλογής συγκόλλησαν με ταχύτατους ρυθμούς τα αγγεία που έσπασαν ή αποκολλήθηκαν.

Ενόψει των επικείμενων κτιριακών εργασιών η έκθεση αγγείων παρέμεινε κλειστή για το κοινό.

Νέα αποκτήματα. Ποικιλομορφία χαρακτηρίζει τις νέες εισαγωγές αρχαίων στη Συλλογή προερχομένων από κατασχέσεις και παραδόσεις. Από παραδόσεις προέρχονται μικκύλοι λύχνοι ροδιακού εργαστηρίου του β΄ μισού του 3ου αι. π.Χ., καθώς και τα μικρογραφικά αγγεία διαφόρων σχημάτων, κυρίως μικρογραφικές υδρίες και πολυάριθμοι αρύβαλλοι βοιωτικών εργαστηρίων, προϊόντα προφανώς λαθρανασκαφών κάποιων ιερών και τάφων, τα οποία χρονολογούνται στον 6ο και 5ο αι. π.Χ. Από διάφορες κατασχέσεις προέρχονται οι αμφορείς κυπρογεωμετρικής-κυπροαρχαϊκής περιόδου (Εικ. 12) και τα γυάλινα μυροδοχεία ρωμαϊκών χρόνων (Εικ. 13), καθώς και τα παρακάτω κοσμήματα: χρυσό σύνολο του τέλους του 4ου αι. π.Χ. που περιλαμβάνει χρυσό περιδέραιο αποτελούμενο από αλυσίδα του τύπου θηλειά σε θηλειά (loop in loop) και με πέρατα σε σχήμα λεοντοκεφαλής που συγκρατούν ηράκλειο άμμα, καθώς και ζεύγος κρικόσχημων ενωτίων με λεοντοκεφαλή (Εικ. 14). Χρυσό δαχτυλίδι με περιστρεφόμενο ετρουσκικό σκαραβαίο από κορναλίνη με παράσταση Σατύρου με αυλούς του 3ου αι. π.Χ. (Εικ. 15). Ένα χρυσό κρικόσχημο ενώτιο με λεοντοκεφαλή του τέλους του 4ου-αρχών του 3ου αι. π.Χ. (Εικ. 15) και ένα ασημένιο δαχτυλίδι με παράσταση δεξίωσης και την επιγραφή: *ΧΑΙΡΕ* του 1ου αι. π.Χ.-1ου αι. μ.Χ. (Εικ. 15).

Η Συλλογή συμμετείχε με έργα της στην έκθεση «Οδυσσέας, Μύθος και Μνήμη» που πραγματοποιήθηκε στο Haus der Kunst του Μονάχου (1 Οκτωβρίου 1999-23 Ιανουαρίου 2000) και στην έκθεση «Η Θάλασσα στη Νεοελληνική Ζωγραφική» που παρουσιάστηκε στη Δημοτική Πινακοθήκη της Πάτρας (Ιούλιος-Σεπτέμβριος 1999).

ΝΙΚΗ ΠΡΟΚΟΠΙΟΥ - ΕΛΙΣΑΒΕΤ ΣΤΑΣΙΝΟΠΟΥΛΟΥ

Χημικό Εργαστήριο

Κατά τη χρονική περίοδο 1999 το προσωπικό του Χημικού Εργαστηρίου αποτελούμενο από τη χημικό Ε. Μάγκου, ως υπεύθυνη του εργαστηρίου, και τους παρασκευαστές Ε. Σμόνου, Μ. Ζάγγα, Γ. Σκάνδαλο, Π. Παπασταμάτη και Α. Ρεγκλή πραγματοποίησε χημικές αναλύσεις και ερευνητικές εργασίες σε διάφορες κατηγορίες αρχαιολογικού υλικού, όπως:

1) Χημική ανάλυση με ατομική απορρόφηση 24 δειγμάτων από τμήματα χάλκινων αγαλμάτων ελληνιστικής εποχής από τη Ρόδο. Η μελέτη έδειξε ότι στη Ρόδο το κράμα μπρούντζου με υψηλά ποσοστά μολύβδου (κράμα χαλκού-κασσιτέρου-μολύβδου, Cu-Sn-Pb) χρησιμοποιήθηκε ευρέως για τη χύτευση αγαλμάτων από την ελληνιστική περίοδο και συνεχίστηκε το 2ο αι. μ.Χ. Σύγκριση με την ηπειρωτική Ελλάδα, από βιβλιογραφικά δεδομένα, έδειξε ότι το κράμα μπρούντζου με υψηλά ποσοστά μολύβδου χρησιμοποιήθηκε σποραδικά στην ελληνιστική περίοδο και ευρέως στη ρωμαϊκή.

2) Χημική ανάλυση με ατομική απορρόφηση τριών γυάλινων αδιαφανών χαντρών και ενός χάλκινου ξίφους από τον Πυλώνα της Ρόδου. Η μελέτη έδειξε ότι οι χάντρες είναι από γυαλί τύπου άμμου-σόδας-ασβέστου (SiO2-Na2O-CaO) και ο μπλε χρωματισμός τους οφείλεται στη συνδυασμένη παρουσία οξειδίων σιδήρου, χαλκού και ιχνών κοβαλτίου. Το χάλκινο ξίφος είναι από μπρούντζο (κράμα χαλκού-κασσιτέρου, Cu-Sn) με χαμηλό ποσοστό κασσιτέρου (4,36%).

3) Χημική ανάλυση με ατομική απορρόφηση 12 πήλινων αγγείων (εννέα από την Ήλιδα και τριών από την Ολυμπία), καθώς, επίσης, οκτώ δειγμάτων πηλού από την ευρύτερη περιοχή της Ήλιδας για σύγκριση και πιθανή προέλευση. Η μελέτη (χημική ανάλυση και στατιστική επεξεργασία) έδειξε δύο ομάδες διαφορετικής σύστασης πηλών.

4) Χημική ανάλυση με ατομική απορρόφηση δέκα γυάλινων αγγείων πολυτελείας, άχρωμων, διαφανών και διαμορφωμένων εν θερμώ σε καλούπι (χυτών) από το οικόπεδο Κακούλα της Ρόδου (τεσσάρων ντόπιας παραγωγής και έξι εισηγμένων), 4ου και 3ου αι. π.Χ. Η μελέτη έδειξε ότι πρόκειται για γυαλί τύπου άμμου-σόδας-ασβέστου (SiO2-Na2O-CaO) με υψηλά ποσοστά σόδας και χρήση αντιμονίου για τον αποχρωματισμό και τη διαφανοποίησή τους.

5) Αρχαιομετρική μελέτη του κατασχεθέντος νεολιθικού «θησαυρού» του Εθνικού Αρχαιολογικού Μουσείου, αποτελούμενου από 53 χρυσά περίαπτα. Η μελέτη γίνεται σε συνεργασία με το ΕΚΕΦΕ «Δημόκριτος» και περιλαμβάνει εξέταση των αντικειμένων με μη καταστροφικές τεχνικές. Συγκεκριμένα, χρησιμοποιούνται η τεχνική των ακτίνων-Χ φθορισμού (XRF) για τον προσδιορισμό της χημικής σύστασης των αντικειμένων και το ηλεκτρονικό μικροσκόπιο σκέδασης (SEM EDXRF) για την καταγραφή στοιχείων που έχουν σχέση με την επιφάνεια των αντικειμένων. Αναλυτικότερα, η μελέτη εστιάζεται στις επικαθίσεις για την ιστορία του περιβάλλοντος των αντικειμένων, στον προσδιορισμό εγκλεισμάτων για το βαθμό καθαρότητας του χρυσού, καθώς επίσης και σε στοιχεία σχετικά με τις τεχνικές διαμόρφωσης και λείανσής τους. Έχουν ήδη εξεταστεί τα 20 αντικείμενα και η μελέτη συνεχίζεται.

6) Στο πλαίσιο του ερευνητικού προγράμματος 97ΥΠΕΡ60 της Γενικής Γραμματείας Έρευνας και Τεχνολογίας με ανάδοχο φορέα το Πανεπιστήμιο Πατρών, φορέα χρήστη το Εθνικό Αρχαιολογικό Μουσείο και θέμα μελέτης το μηχανισμό διάβρωσης των μουσειακών εκθεμάτων από ατμοσφαιρικούς ρύπους, διεκπεραιώθηκαν οι κατωτέρω εργασίες: μελετήθηκε η σχετική βιβλιογραφία που αφορά στη λήψη μετρήσεων με χρωματογραφία αναστρεφόμενης ροής· διενεργήθηκαν οι κατάλληλες εργασίες για την τεχνική αναβάθμιση του αερίου χρωματογράφου Sigma 3 Perkin-Elmer του Χημικού Εργαστηρίου του μουσείου για τη λήψη των απαιτούμενων μετρήσεων· καταγράφηκαν και συνεχίζεται η καταγραφή συγκεντρώσεων ρύπων (αιωρούμενων σωματιδίων και διοξειδίου του θείου) στην αίθουσα 33 (της έκθεσης) του μουσείου σε συνεργασία με το ΠΕΡΠΑ και διεκπεραιώθηκε η διαδικασία έκδοσης της σχετικής άδειας δειγματοληψίας επιφανειακών ξεσμάτων ολίγων χιλιοστογράμμων από μαρμάρινα γλυπτά του μουσείου για την πειραματική μελέτη.

7) Χημική ανάλυση χρωστικών με μη καταστροφική τεχνική: α) τριών ερυθρόμορφων αγγείων τύπου Κερτς της Συλλογής Αγγείων του μουσείου και β) του αγάλματος της Φρασίκλειας της Συλλογής Γλυπτών του μουσείου. Συγκεκριμένα χρησιμοποιήθηκε φορητή συσκευή ακτίνων-Χ φθορισμού (XRF) του ΕΚΕΦΕ «Δημόκριτος».

8) Χημική ανάλυση με XRF δύο χρυσών κοσμημάτων από κατάσχεση, χρονολογούμενων στην πρώιμη ελληνιστική εποχή. Η μελέτη έδειξε ότι ο χρυσός περιέχει Ag σε ποσοστά ≤ 10% και Cu σε ποσοστά ≤2%.

9) Ακτινογράφηση: α) ενός χάλκινου ειδωλίου (αριθ. 7139) από την ανασκαφή του Μετρό Αθηνών για τη μελέτη της τεχνικής κατασκευής του και β) τριών σιδερένιων πορπών (αριθ. 17815, 17822 και 17826) για τη μελέτη του βαθμού διάβρωσης, της τεχνικής κατασκευής και της επίθετης χρυσής διακόσμησής τους.

ΕΛΕΝΗ ΑΝΔΡΕΟΠΟΥΛΟΥ-ΜΑΓΚΟΥ

Προσκτήματα και δραστηριότητες

Το πρώτο έτος της λειτουργίας του Νομισματικού Μουσείου στη νέα του έδρα στο Ιλίου Μέλαθρον (έκθεση στον πρώτο όροφο του κτιρίου) στέφθηκε από απόλυτη επιτυχία, όπως τουλάχιστον καταμαρτυρούν οι ευμενείς εντυπώσεις των επισκεπτών στο σχετικό βιβλίο και καταδεικνύει η δημοσιότητα που έλαβε το γεγονός στα έντυπα μέσα της ημεδαπής και της αλλοδαπής (*Αρχαιολογία, MINERVA, Newsletter* της Διεθνούς Νομισματικής Ένωσης, ημερήσιος τύπος). Ευρύτατης αποδοχής έτυχε και η ηλεκτρονική συμπαραγωγή του Νομισματικού Μουσείου με το Βρετανικό Μουσείο (Department of Coins and Medals) με την οικονομική ενίσχυση της Ευρωπαϊκής Ένωσης και με τίτλο «PRESVEIS: Ένα Νόμισμα για την Ευρώπη». Το κοινό νόμισμα από την αρχαιότητα ως σήμερα (δικτυακός χώρος: http://www.culture.gr/nm/presveis/ – 190.000 επισκέψεις περίπου στην «εικονική έκθεση», πάνω από 90.000 αναζητήσεις συγκεκριμένων επιμέρους ιστοσελίδων κτλ., κατά τον πρώτο χρόνο λειτουργίας).

Το επανεκθετικό έργο που συντελέστηκε στο Ιλίου Μέλαθρον και η φιλοσοφία που το διέπει εκτέθηκαν τόσο στο Διεθνές Συνέδριο Μουσειολογίας στη Μαδρίτη (Museo Casa De La Moneda, 18-22/10/1999) όσο και στη Συνάντηση της Σπάρτης (26-28/11/1999) με θέμα «Μουσειακές Εκθέσεις και Επανεκθέσεις».

Το Νομισματικό Μουσείο κατά το 1999 συμμετείχε με 19 ενετικά νομίσματα στην έκθεση που διοργανώθηκε στο Μέγαρο Μουσικής Αθηνών (15/3/1999-30/4/1999) με τίτλο «Η Βενετία των Ελλήνων. Η Ελλάδα των Βενετών» και πλαισίωσε με ένα από τα τάλαντα του ναυαγίου της Κύμης Ευβοίας την 25η Έκθεση του Συμβουλίου της Ευρώπης με τίτλο «Θεοί και Ήρωες της Εποχής του Χαλκού. Η Ευρώπη στις Ρίζες του Οδυσσέα» κατά την παραμονή της στη Βόννη της Γερμανίας και στο Παρίσι.

Στις δραστηριότητες του Μουσείου προσγράφεται και η σε συνεργασία με το ΤΑΠΑ διοργάνωση περιοδεύουσας φωτογραφικής έκθεσης με θέμα «Το Αιγαίον των Νομισμάτων», συνοδευόμενης από πιστά αντίγραφα αριθμού νομισμάτων των νήσων του αρχιπελάγους και από καλαίσθητο κατάλογο.

Ο σεισμός της 7ης Σεπτεμβρίου 1999, ο οποίος επέφερε ορισμένες βλάβες στο εσωτερικό του κτιρίου, αποτέλεσε ανασχετικό παράγοντα στο αδιάλειπτο της λειτουργίας του Μουσείου, το οποίο έκλεισε τις πύλες του για το κοινό έως ότου με τη συνδρομή της Διεύθυνσης Συντήρησης του ΥΠΠΟ αποκαταστάθηκαν οι ρηγματώσεις.

Κατά τα λοιπά προωθήθηκαν οι τρέχουσες εργασίες καταγραφής των προσκτημάτων της προπολεμικής περιόδου (1930-1940), συνδρομής στο έργο των Αρχαιολογικών Εφορειών, ταύτισης νομισμάτων από κατασχέσεις και νομισμάτων ιδιωτικών συλλογών σε συνεργασία με την Εφορεία Αρχαιοπωλείων και Ιδιωτικών Αρχαιολογικών Συλλογών, εσωτερικών ανακατατάξεων, εμπλουτισμού της εξειδικευμένης βιβλιοθήκης του μουσείου, ενίσχυσης του Εργαστηρίου Συντήρησης με τα όργανα και ανανέωσης του ηλεκτρονικού εξοπλισμού[1].

Το Νομισματικό Μουσείο επέλεξε ως κύριο τόπο εργασίας, από το Σεπτέμβριο του τρέχοντος έτους, η μεταπτυχιακή υπότροφος του Πανεπιστημίου της Μεσσήνης (Messina, Ιταλία) Daniela Trifiro (υποψήφια διδάκτωρ με θέμα τη νομισματοκοπία της Κυρηναϊκής). Η D. Trifiro προσέφερε επιστημονική εργασία, συμβάλλοντας στην ταύτιση των νομισμάτων της Συλλογής Αλ. Σούτζου, εν όψει της προσεχούς έκδοσής της με τη μορφή καταλόγου *SNG*.

Στην προσπάθεια δημοσιοποίησης του πλούσιου υλικού που απόκειται στο Νομισματικό Μουσείο προωθήθηκε η συγκρότηση, προς δημοσίευση, τόμου περιλαμβάνοντος τους «θησαυρούς» νομισμάτων της βυζαντινής περιόδου, καθώς και η κατάθεση στη Διεύθυνση Δημοσιευμάτων του ΤΑΠΑ του χειρογράφου καταγραφής της Συλλογής Ηλία Καντά (βυζαντινά νομίσματα). Η έκδοση πραγματοποιήθηκε το 2000.

Το 1999 υπήρξε ένα κατεξοχήν πλούσιο έτος για το Νομισματικό Μουσείο αναφορικά με τον αριθμό και τη σπουδαιότητα των προσκτημάτων κυρίως από τη συμμετοχή του σε δημοπρασίες του εξωτερικού. Χάρη στη γενναία επιχορήγηση εκ μέρους του ΥΠΠΟ (ΛΟΤΤΟ) και στη συμβολή της Εμπορικής

1. Στο Μουσείο, εκτός από τον υπογράφοντα, υπηρετούν ως αρχαιολόγοι η Η. Τσούρτη, η Ι. Κολτσίδα-Μακρή, αποσπασμένη από τη Διεύθυνση Βυζαντινών και Μεταβυζαντινών Μνημείων, και η Ε. Αποστόλου, αποσπασμένη από την ΚΒ' ΕΠΚΑ. Πολυτιμότατη υπήρξε η συμβολή της Ε. Ράλλη, αρχαιολόγου-φύλακος, των εκτάκτων αρχαιολόγων Σ. Ψωμά, Ι. Στόγια και Γ. Νικολάου, καθώς επίσης και του Ν. Σουγλέ (ηλεκτρονική υποστήριξη). Στο εργαστήριο συντήρησης απασχολήθηκαν οι Ε. Παυλίδου (μόνιμο προσωπικό), Ε. Κοντού και Ν. Κατσικώστα (έκτακτο προσωπικό). Από το Σεπτέμβριο του 1998 και εξής η συντηρήτρια Κ. Βλάχου βρίσκεται, με χρήση εκπαιδευτικής αδείας, στο Τμήμα Αρχαιολογικών Επιστημών του Πανεπιστημίου του Bradford (UK) για την εκπόνηση διδακτορικής διατριβής. Η ηλεκτρονική καταγραφή της βιβλιοθήκης συνεχίστηκε από την Α. Αβραμίδου-Κατσιμαγκλή.

Τράπεζας, της Ακαδημίας Αθηνών (Δωρίδειον Κληροδότημα), της Εθνικής Πινακοθήκης (Σούτζειον Κληροδότημα) και της ΕΤΒΑ, οι σειρές του μουσείου εμπλουτίστηκαν με σπανιότητες. Ιδιαίτερα θα πρέπει να αναφερθεί η συγκινητική οικονομική προσφορά άγνωστου δωρητή για την απόκτηση ενός αθηναϊκού δεκαδράχμου.

Δωρεές

«Θησαυροί»

Η δημοσιογράφος Αικ. Δασκαλάκη δώρισε 24 χαλκά υστερορρωμαϊκά «ασσάρια», πιθανότατα τμήμα «θησαυρού» αγνώστου προελεύσεως.

Μεμονωμένα

Αρχαία ελληνικά. α) Η ALPHA Τράπεζα Πίστεως διά του επιμελητού της Συλλογής της Αν. Τζαμαλή δώρισε στο Νομισματικό Μουσείο 21 αργυρές υποδιαιρέσεις μακεδονικών πόλεων και απροσδιόριστων «θρακομακεδονικών» νομισματοκοπείων: Ημιωβόλιον Ακάνθου[2]· ημιωβόλιον Μένδης(;) (πρβλ. Gaebler, III.2, σ. 75, πίν. XVI, 5)· ημιωβόλιον Τριήρου(;)[3] (*Rosen Collection*, σ. 83, αριθ. 139), περί το 450-400 π.Χ.· τεταρτημόριον ή ημιωβόλιον Περδίκκα Β΄(;) (454-413 π.Χ.) (πρβλ. *J. Elsen*, Auction 48, 1997, αριθ. 94. *Rosen Collection*, αριθ. 178)· τέσσερις μικρές υποδιαιρέσεις απροσδιορίστων μακεδονικών (Gaebler, III.2, σ. 135, αριθ. 11, πίν. XXVI, αριθ. 19, σ. 136, αριθ. 17 και σ. 136, αριθ. 18. *ΝομΧρον* 16 (1997), πίν. II, 13) και 13 υποδιαιρέσεις «θρακομακεδονικού» σταθμητικού κανόνα (πρβλ. για τον τύπο, Gaebler, III.2, πίν. XIII, αριθ. 20, πίν. XIV, αριθ. 11 και σ. 137, αριθ. 19, επίσης πίν. XVII, αριθ. 26-27, 31 και πίν. XIV, αριθ. 11 και *ΝομΧρον* 16 (1997), πίν. I, αριθ. 7).

Τα παραπάνω νομίσματα αποτελούσαν πολλαπλά της Συλλογής Αθ. Γκέρτσου, η οποία αγοράστηκε από την ALPHA Τράπεζα Πίστεως, βλ. *ΝομΧρον* 16 (1997), σ. 13-20· 17 (1998), σ. 15-22· 18 (1999), σ. 11-16.

β) Ανώνυμος δωρητής προσέφερε ευγενώς ένα δεκάδραχμον Αθηνών, το οποίο αποτελούσε πρόσκτημα ιδιωτικής συλλογής στις ΗΠΑ[4] (*ΝομΧρον* 18 (1999), σ. 17-22) (Εικ. 1: 1).

γ) Ο Δ. Πόρτολος χάρισε ένα χρυσό στατήρα Αλεξάνδρου[5] (νομισματοκοπείο Αμφίπολης(;), χρονολογία κοπής: 280-270 π.Χ.), ο οποίος κατά δήλωσή του προέρχεται πιθανότατα από το «θησαυρό» Ποτείδαια/1984 (βλ. *RN* 33 (1991), σ. 89-94, και ιδιαίτερα σ. 90, αριθ. 19-72) και ένα χάλκινο νόμισμα Κυψέλων Θράκης[6].

δ) Η αρχαιολόγος Χ. Κανελλοπούλου προσέφερε 115 νομίσματα, τα οποία κατείχε ως οικογενειακό κειμήλιο και τα οποία γεωγραφικά καλύπτουν ένα ευρύ φάσμα νομισματοκοπείων. Τα πλέον ενδιαφέροντα είναι: δραχμή Αλεξάνδρου Γ΄ (πρβλ. Price 1991, αριθ. 1813) (νομισματοκοπείο Κολοφώνος, χρονολογία κοπής: 310-301 π.Χ.), τετράδραχμον Αθηνών[7] (χρονολογία κοπής: 490-480 π.Χ.) και τετράδραχμον Ιεραπύτνης[8].

ε) Ο Κ. Πολίτης, τέως πρέσβυς της Ελλάδας στην Αλβανία, χάρισε ένα χαλκό Γενθίου, βασιλέως Ιλλυρίας (181-168 π.Χ.[9], χρονολογία κοπής: 172-168 π.Χ.).

στ) Ο Α. Walker χάρισε χαλκό Αβδήρων επί Κλαυδίου[10].

ζ) Ο Ε. Βιτάλης, αρχαιοπώλης, προσέφερε ένα τετρώβολον Ποτειδαίας (πρβλ. Gaebler, III.2, σ. 104-105, αριθ. 3-8), ένα τετράδραχμον Αμφαξίων (πρβλ. *SNG* Ashmolean, Part 3, 3288), ένα χαλκό Αμφιπόλεως επί Τραϊανού (βλ. Gaebler, III.2, σ. 42, αριθ. 79), ένα χαλκό Στόβων επί Καρακάλλα (για τον τύπο, βλ. *SNG* Cop. 334-335), ένα «ασσάριον» Μαγνεντίου (βλ. *RIC*, VIII, σ. 263, αριθ. 179) (νομισματοκοπείο Ρώμης, χρονολογία κοπής: προ της 3ης Ιουνίου 350 μ.Χ.), μία λατινική απομίμηση μεγάλου μεγέθους, Type R[11] και ένα μολυβδόβουλλο Αλεξίου Κοντοστεφάνου από το γένος των Κομνηνών[12] (12ος αι. μ.Χ.).

Βυζαντινά. α) Η αρχαιοπώλης Α. Πατρικιάδου δώρισε ένα επάργυρο τραχύ του Αλεξίου Α΄ Κομνηνού (πρβλ. Hendy 1969, σ. 86, νομισματοκοπείο Κωνσταντινουπόλεως, τρίτη κοπή, πίν. 7.2-4). β) Η Αικ. Δασκαλάκη προσέφερε αργυρό «βασιλικόν» Ιωάννου Ε΄ Παλαιολόγου και Άννης της Σαβοΐας (πρβλ. *DOC*, 5.2, πίν. 52 κ.ε.) (χρονολογία κοπής: 1341-1347 μ.Χ.). γ) Η Διεύθυνση Βυζαντινών και Μεταβυζαντινών Μνημείων του ΥΠΠΟ δια του προϊσταμένου της Ισ. Κακούρη προσέφερε: α) έξι χάλκινα βυζαντινά σταθμία[13] και β) ένα μολυβδόβουλλο του Νικηφόρου Γ΄ Βοτανειάτου[14].

---

2. Πρβλ. H. Gaebler, Die antiken Münzen von Makedonia und Paionia, στο F. Imhoof-Blumer (επιμ.), *Die antiken Münzen Nord-Griechenlands*, III.2, Berlin 1935, σ. 25, αριθ. 16. Nancy M. Waggoner, *Early Greek Coins from the Collection of Jonathan P. Rosen*, 7, New York 1983, αριθ. 87, περί το 480 π.Χ.

3. Πρβλ. Σ. Ψωμά, Νομίσματα με τα αρχικά *ΤΡΙΗ*, στο *Μνήμη M.J. Price*, Αθήνα 1996, σ. 97, αριθ. 476-480.

4. Γενικά για τα βαρύσταθμα αυτά νομίσματα, βλ. C.G. Starr, *Athenian Coinage 480-449 BC*, Oxford 1970, σ. 33-42. H. Nicolet-Pierre, Autour du décadrachme athénien conservé à Paris, στο *Studies in Greek Numismatics in Memory of M.J. Price*, London 1998, σ. 293 κ.ε.

5. Πρβλ. J.M. Price, *The Coinage in the Name of Alexander the Great and Philip III Arrhidaeus*, Zurich - London 1991, αριθ. 609.

6. Πρβλ. *Collection C.N. Lischine, Monnaies grecques*, Macon 1902, σ. 37, αριθ. 356.

7. Πρβλ. C.M. Kraay, *Coins of Ancient Athens*, Newcastle 1968, πίν. II, αριθ. 5.

8. Πρβλ. J.N. Svoronos, *Numismatique de la Crète ancienne*, Macon 1890, σ. 192, αριθ. 31.

9. Πρβλ. K. Liampi, *Der makedonische Schild*, Bonn 1998, σ. 147-149, αριθ. M109.

10. Πρβλ. M. Strack, *Die antiken Münzen von Thrakien*, Berlin 1912, σ. 116, αριθ. 243.

11. M.F. Hendy, *Coinage and Money in the Byzantine Empire (1081-1261)*, Washington DC 1969, σ. 196, αριθ. 6-7, πίν. 27.

12. V. Laurent, Les bulles métriques dans la sigillographie byzantine, *Ελληνικά* 4 (1931), αριθ. 203.

13. Για τους τύπους, βλ. J. Forien de Rochesnard, *Album des poids antiques*, III, σ. 37, αριθ. 86, σ. 83-93, 77, αριθ. E3α, σ. 87, αριθ. F32d και F33c, σ. 93, αριθ. G5, σ. 81, E28e και J. Nesbitt, *Securing in Byzantium, Locking, Sealing and Weighing*, Washington DC 1980, σ. 37, αριθ. 86.

14. G. Zacos - A. Veglery, *Byzantine Lead Seals*, τ. I, Basel 1972, αριθ. 98.

Εικ. 1. Νομισματικό Μουσείο Αθηνών.

Νεωτερικά. α) Ο Γ. Παπαδέλης προσέφερε χρυσό δουκάτο («τσεκίνι») του δόγη Marc'Antonio Giustiniani (1684-1688)[15]. β) Ο Δ. Λουλακάκης, έμπορος νομισμάτων στο Λονδίνο, εμπλούτισε τις συλλογές νεωτερικών του μουσείου με ένα μετάλλιο του βασιλέως Λουδοβίκου Α΄ της Βαυαρίας[16]. γ) Το Υπουργείο Εθνικής Οικονομίας δια της Τραπέζης της Ελλάδος παρεχώ-

15. Πρβλ. N. Papadopoli-Aldobradini, *Le monete di Venezia*, III, Venezia 1919, σ. 480, αριθ. 1. R. Paolucci, *Le monete dei dogi di Venezia*, Padova 1990, σ. 109.

16. Πρβλ. *Ludwig I. König von Bayern und sein Wirken*, Leipzig 1853, σ. 8, πίν. II, 3.

ρησε πλήρεις σειρές χρυσών και αργυρών αναμνηστικών εκδόσεων με την ευκαιρία διαφόρων επετείων και εκδηλώσεων («2.500 χρόνια Δημοκρατίας», «Εκατονταετηρίδα των Ολυμπιακών Αγώνων», «Αφή της Ολυμπιακής Φλόγας - Los Angeles», «Δεκαετία της Γυναίκας - ΟΗΕ», «28η Ολυμπιάδα Σκακιού - Θεσσαλονίκη», «Συμβούλιο της Ευρώπης - Ρόδος» κτλ.), καθώς και πλήρεις σειρές κερμάτων του ελληνικού νομισματοκοπείου των ετών 1971 έως και 1998.

Αγορές

Αρχαία ελληνικά. α) Στατήρ Δατάμου Ταρσού (378-372 π.Χ.) (πρβλ. *SNG* von Aulock, 5948: Από *Classical Numismatic Group* (*CNG*), Mail Bid Sale, 49, 17. 3. 1999, αριθ. 652).

β) Τετράδραχμον Αμφιπόλεως[17] (χρονολογία κοπής: 357-356 π.Χ.) από «θησαυρό» στα περίχωρα της Θεσσαλονίκης (χρονολογία ανεύρεσης, 1965 περίπου: (*CH* I, 37) (Από *Leu Numismatics*, Auction 76, 27. 10. 1999, αριθ. 94). Χρηματοδότηση: ΕΤΒΑ (Εικ. 1: 2).

γ) Τετράδραχμον σικελοκαρχηδονικό (πρβλ. K. Jenkins, «Coins of Punic Sicily», *SNR* 56 (1977), σ. 62, αριθ. 272 (O85/R226) Series 4 (χρονολογία κοπής: 320-310 π.Χ.) Από *Argenor Numismatique*, 23. 4. 1999, αριθ. 53) (Εικ. 1: 3).

δ) Αργυρός στατήρ Ιτάνου Κρήτης (χρονολογία κοπής: 320-270 π.Χ.) (βλ. Svoronos 1890, σ. 205, αριθ. 35). Από *Vecchi*, Sale 16, 9.10.1999, αριθ. 185 (Εικ. 1: 4).

ε) Χρυσός στατήρ Πύρρου Α΄ (βασιλέως Ηπείρου), νομισματοκοπείου Συρακουσών (χρονολογία κοπής: 278-276 π.Χ.), (πρβλ. *NC* 1973, σ. 3, πίν. 1, 42)[18] (από *TRITON* III, 30.12-1.12.1999, αριθ. 321) (Εικ. 1: 5).

στ) Αργυρή δραχμή Ρόδου (πρβλ. *NC* 157 (1997), σ. 12, αριθ. 244, A75-P240), (χρονολογία κοπής: 1ος αι. π.Χ.-1ος αι. μ.Χ.). Από *CNG*, Mail Bid Sale, 51, 1999, αριθ. 473 (Εικ. 1: 6).

ζ) Τετράδραχμον Ιεραπύτνης (χρονολογία κοπής: περίπου 2ος-1ος αι. π.Χ., όνομα άρχοντος: *ΛΕΥΣΟΣ*). Από *CNG*, Mail Bid Sale, 49, 17. 3. 1999, αριθ. 536.

η) Χαλκό Χαράσπου, βασιλέως Σκυθίας (πρβλ. *IPNB* 4, 1986, 9) (χρονολογία κοπής: 100 π.Χ.). Από *CNG*, Mail Bid Sale, 49, 17. 3. 1999, αριθ. 249.

Ρωμαϊκά. 1. Σόλιδος Μαρκιανού (450-457 μ.Χ.) (πρβλ. *RIC* X, 95-96), νομισματοκοπείο Κωνσταντινουπόλεως, τριμίσσιον Θεοδοσίου Β΄ (402-450 μ.Χ.) (πρβλ. *RIC* X, 264, αριθ. 333), νομισματοκοπείο Κωνσταντινουπόλεως (χρονολογία κοπής: 444 μ.Χ.), «φόλλις» Γαλερίου (πρβλ. *RIC*, VI, 625, αριθ. 77b), νομισματοκοπείο Αντιοχείας (χρονολογία κοπής: 305-306 μ.Χ.), και άσπρο τραχύ Ivan II Asen (χρονολογία κοπής: 1218-1241 μ.Χ.), (πρβλ. Hendy 1969, 296-297, πίν. 46, αριθ.11 B). Από Αντιγόνη Δασκαρόλη-Τζώρτζη (κληρονομία), με επιχορήγηση του Σουτζείου Κληροδοτήματος.

2. Αργυρό μιλιαρήσιον Κωνσταντίνου Α΄ με τον Κρίσπο και τον Κωνσταντίνο Β΄ (πρβλ. Bastien, *Donativa*, 76, σημ. 11), νομισματοκοπείο Σιρμίου (χρονολογία κοπής: 320 μ.Χ.). Από *TRITON* III, 30.11-1.12.1999, αριθ. 1199 (Εικ. 2: 1).

Βυζαντινά-Μεσαιωνικά. 1. Σόλιδος Οστρογότθου ηγεμόνος Θευδερίχου (Theoderic· 493-526 μ.Χ.) στο όνομα του Αναστασίου Α΄ (491-518 μ.Χ.) (πρβλ. *MIB*, 1, αριθ. 9). Από *Baldwin*, Auction 31, Sept. 1999, αριθ. 2 (Εικ. 2: 2).

2. Σόλιδος Ιουστίνου Α΄ και Ιουστινιανού Α΄ (χρονολογία κοπής: 1η Απρ. - 1η Αυγ. 527 μ.Χ.) (πρβλ. *DOC*, I, αριθ. 5C)[19]. Από *TRITON* III, 30. 11. - 1. 12. 1999, αριθ. 1294 (Εικ. 2: 3).

3. Σόλιδος Οστρογότθου ηγεμόνος Ουϊτίγιδος (Witigis· 536-540 μ.Χ.) στο όνομα του Ιουστινιανού Α΄, νομισματοκοπείο Ραβέννας (πρβλ. *MIB*, 1, αριθ. 31). Από *Baldwin*, ό.π., αριθ. 5.

4. Μισή siliqua Βανδάλου ηγεμόνος Θρασαμούνδου (Thrasamund· 496-523 μ.Χ.), νομισματοκοπείο Καρχηδόνος (πρβλ. *MIB*, 1, αριθ. 5α). Από *Baldwin*, ό.π., αριθ. 7.

5. Μισή siliqua Βανδάλου ηγεμόνος Γελιμέρου (Gelimer· 530-534 μ.Χ.), νομισματοκοπείο Καρχηδόνος (πρβλ. *MIB*, 1, αριθ. 12). Από *Baldwin*, ό.π., αριθ. 8.

6. Μολυβδόβουλλο Στρατηλάτου[20] (χρονολογία: 7ος αι. μ.Χ.). Από *Chelsea Coins*, Λονδίνο.

7. Μολυβδόβουλλο Γεωργίου επισκόπου· για παρόμοιες απεικονίσεις και συμπλέγματα[21] (χρονολογία: 7ος αι. μ.Χ.). Από *Chelsea Coins*, Λονδίνο.

8. Μολυβδόβουλλο Αβραμίου[22] (χρονολογία: 8ος αι. μ.Χ.). Από *Chelsea Coins*, Λονδίνο.

9. Μολυβδόβουλλο του Ιωάννου Η΄ Ξιφιλίνου, πατριάρχου Κωνσταντινουπόλεως (1064-1075 μ.Χ.)[23]. Από *Spink* 135, 1999, αριθ. 232 (εκποίηση Συλλογής Ζάκου), με χρηματοδότηση του Σουτζείου Κληροδοτήματος (Εικ. 2: 4).

10. Μολυβδόβουλλο Ανδρονίκου Β΄ Παλαιολόγου (1282-1328 μ.Χ.)[24]. Από *Spink* 135, 1999, αριθ. 229 (εκποίηση Συλλογής Ζάκου), με χρηματοδότηση του Σουτζείου Κληροδοτήματος (Εικ. 2: 5).

11. Αργυρό δηνάριο (dirhem) Ρουσουδάνης, βασιλίσσης Γεωργίας (1230 μ.Χ.)[25]. Από *Baldwin*, ό.π., αριθ. 73 (Εικ. 2: 6).

12. Υπέρπυρον Ιωάννου Ε΄ Παλαιολόγου (1341-1347 μ.Χ.), επί αντιβασιλείας της Άννης της Σαβοΐας[26] (πρβλ. *LPC*, 116, 1). Από *CNG* 51, 1999, αριθ. 1775 (Εικ. 2: 7).

17. C. Lorber, *Amphipolis. A Civic Coinage in Silver and Gold*, Los Angeles 1990, σ. 135, αριθ. 41, Type N.

18. Πρβλ. H.A. Cahn *et al.*, *Griechische Münzen aus Grossgriechenland und Sizilien*, Basel 1988, σ. 522.

19. W.F. Metcalf, The Joint Reign Gold of Justin I and Justinian I, στο *Studies in Early Byzantine Gold Coinage*, New York 1988, σ. 20, αριθ. 15.

20. Πρβλ. για την εμπρόσθια όψη, Zacos - Veglery, ό.π. (υποσημ. 14), αριθ. 1131, και για την οπίσθια, βλ. στο ίδιο, πίν. 241, αριθ. 451.

21. Ό.π., αριθ. 1288 και πίν. 231, αριθ. 83.

22. Ό.π., αριθ. 2979 και πίν. 231, αριθ. 83.

23. Πρβλ. G. Zacos, *Byzantine Lead Seals*, τ. II, Αθήνα 1984, αριθ. 17C.

24. Πρβλ. Zacos - Veglery, ό.π. (υποσημ. 14), αριθ. 123.

25. Πρβλ. D.M. Lang, *The Georgians*, Bristol 1966, σ. 235.

26. Πρβλ. Ph. Grierson, *Byzantine Coins*, London - Los Angeles 1982, αριθ. 1295.

Εικ. 2. Νομισματικό Μουσείο Αθηνών.

Εικ. 3. Νομισματικό Μουσείο Αθηνών.

13. Τέσσερα μολυβδόβουλλα, από τη Συλλογή Γ. Ζάκου που εκποιήθηκε στο Λονδίνο: α) ένα της Θεοδώρας Πορφυρογεννήτου (1055-1056 μ.Χ.)[27], (από *Spink* 132, 25. 5. 1999, αριθ. 200) (Εικ. 3: 2), β) ένα του Αμαλρίχου (Amalricus), πατριάρχου Ιεροσολύμων (1157-1180 μ.Χ.) (από *Spink* 132, 25. 5. 1999, αριθ. 145) (Εικ. 3: 3), γ) ένα του Enrico Dandolo, δόγη Βενετίας (1192-1205 μ.Χ.), (από *Spink* 132, 25. 5. 1999, αριθ. 167), (Εικ. 3: 1) και δ) ένα της Ειρήνης Κομνηνής, θυγατρός Θεοδώρου Λασκάρεως (1222-1241 μ.Χ.)[28], (*Spink* 132, 25. 5. 1999, αριθ. 204) (Εικ. 3: 4).

Νεωτερικά. 1. Χαλκό χυτό μετάλλιο για τον αυτοκράτορα Ηράκλειο (610-641 μ.Χ.), παρισινού πιθανότατα εργαστηρίου. Χρονολογία κοπής: 1400-1402 μ.Χ. (βλ. *RN* 8 (1890), σ. 87-116. *NC* 10 (1910), σ. 110-116. *RBN* 75 (1923), σ. 67-76[29]. *NC* 1963, σ. 129-144) (Εικ. 4).

2. Μετάλλιο του χαράκτη Antonio di Puccio Pisano (Pisanello) για τον Leonello D'Este της Ferrara (1407-1450· χάλκινο αντίγραφο εποχής)[30]. Από Kunst und Münzen AG, Listino 74, Ιούνιος 1999, Lugano, αριθ. 1624, με επιχορήγηση του Σουτζείου Κληροδοτήματος (Εικ. 5: 1).

3. Μετάλλιο του χαράκτη Pisanello για τον Novello Malatesta της Cesena (1418-1465· μολύβδινο αντίγραφο εποχής[31]). Από Kunst und Münzen AG, Listino 74, Ιούνιος 1999, Lugano, αριθ. 1620, με επιχορήγηση του Σουτζείου Κληροδοτήματος (Εικ. 5: 2).

Κατασχέσεις (υπό μεσεγγύηση στο μουσείο)

Διεύθυνση Ασφαλείας Αττικής

Κατάσχεση στα χέρια Γ. Αγγελοπούλου: Αντωνιανός Γορδιανού Γ', νομισματοκοπείο Ρώμης (*RIC*, Hunt. III, σ. 198, αριθ. 55, χρονολογία κοπής: 240-244 μ.Χ.), Σίδη Παμφυλίας επί Αντωνίνου Ευσεβούς (*SNG* von Aulock, 4818), σηστέρτιος Σευήρου Αλεξάνδρου (*RIC*, Hunt. III, σ. 161, αριθ. 173, χρονολογία κοπής: 231-235 μ.Χ.), «ασσάριον» Κωνσταντίου Β', νομισματοκοπείο Θεσσαλονίκης (*LRBC*, I, 847, χρονολογία κοπής: 335-337 μ.Χ.), φόλλις Μαυρικίου, νομισματοκοπείο Κωνσταντινουπόλεως, έτος κοπής Ι, εργαστ. Β (*DOC*, I, σ. 302, αριθ. 20b. 1, χρονολογία κοπής: 582/3 μ.Χ.), «ανώνυμοι» φόλλεις (Class A2, *DOC*, III.2, σ. 649, Class E επικεκομμένοι σε Class D, Class F, *DOC*, III.2, σ. 690, Class B, *DOC*, III.2, σ. 676, Class J, *DOC*,

27. Πρβλ. Zacos - Veglery, ό.π. (υποσημ. 14), αριθ. 82a.

28. Πρβλ. ό.π., αριθ. 119a.

29. M. Jones, *A Catalogue of the French Medals in the British Museum*, I, London, 1982, σ. 24 κ.ε.

30. Πρβλ. J.F. Hill, *Medals of the Renaissance*, Oxford 1920, σ. 37, πίν. IV,1· A. Armand, *Les médailleurs italiens*, Paris 1883, I, 3, αριθ. 6· G. Lorenzi, *Medaglie di Pisanello e della sua cerchia. Mostra del Museo Nazionale del Bargello*, Firenze 1983.

31. Πρβλ. Hill, ό.π., σ. 39-40, πίν. III, 4.

Εικ. 4. Νομισματικό Μουσείο Αθηνών (σμίκρυνση 1:2).

ΙΙΙ.2, σ. 700), φόλλις Αλεξίου Α΄ Κομνηνού[32] (χρονολογία κοπής: 1081-1092 μ.Χ.), φόλλις Νικηφόρου Γ΄ Βοτανειάτου επικεκομμένος σε «ανώνυμο» φόλλι Class J (*DOC*, ΙΙΙ.2, σ. 831, αριθ. 9).

Κατάσχεση στην κατοχή Γ. Γεωργιοπούλου και Α. Μαρκοπούλου: α) Ημιωβόλιον Ακάνθου (Gaebler, ΙΙΙ.2, σ. 26, αριθ. 27), οβολός Ακάνθου (Gaebler, ΙΙΙ.2, σ. 28, αριθ. 36), Άκανθος (Gaebler, ΙΙΙ.2, πίν. VIII, αριθ. 20), οβολός Τερώνης (Gaebler, ΙΙΙ.2, σ. 115, αριθ. 11), ημιωβόλιον Τερώνης (*SNG* ANS, Macedonia, 7.I, σ. 749), ημίεκτον Τερώνης[33], εικοσιτεταρτημόριον Τερώνης[34], Μένδη(;) (*SNG* Cop. 257), Αθήναι (Kroll, *Ath. Agora* XXVI, αριθ. 128-9). β) Grosso Ερρίκου Β΄ Κύπρου[35], grosso Πέτρου Α΄ ή Β΄ Κύπρου[36], grossi Ιακώβου Α΄ Κύπρου[37], gros tournois Καρόλου Δ΄ Γαλλίας[38].

Κατάσχεση στα χέρια Ν. Καπερώνη και Γ. Στεργιούλα: Τετράδραχμον Αλεξάνδρου Γ΄, νομισματοκοπείο Αμφιπόλεως (Price 1991, 1, αριθ. 73, χρονολογία κοπής: 336-323 π.Χ.), υπόχαλκες δραχμές Δυρραχίου (*SNG* Cop. 442), δηνάριον Απολλωνίας (*SNG* Cop. 405), δηνάριον Αλεξάνδρου Σευήρου (*RIC*, IV, II, σ. 82, αριθ. 139), quinarius M. Cato (Crawford, *RRC* II, σ. 776, αριθ. 343/2b), Απολλωνία (*SNG* Cop. 410), «ασσάριον» Κλαυδίου, νομισματοκοπείο Ρώμης (*RIC*, Hunt. I, σ. 99, αριθ. 54), σηστέρτιος Φαυστίνας Β΄, νομισματοκοπείο Ρώμης (*RIC*, Hunt. II, σ. 354, αριθ. 29), dupondius Αντωνίνου Ευσεβούς, νομισματοκοπείο Ρώμης (*RIC*, III, σ. 149, αριθ. 949), Νικόπολις επί Καρακάλλα[39], Απολλωνία επί Γέτα(;)[40], αντωνιανός Τακίτου (*RIC* V, 1, σ. 331, αριθ. 52), τραχύ Ιωάννου Γ΄ Βατάτζη, νομισματοκοπείο Θεσσαλονίκης, Type B (Hendy 1969, πίν. 42, αριθ. 3B).

Κατάσχεση στα χέρια Ελ. Παπαϊωάννου: «Θησαυρός» δώδεκα χρυσών δουκάτων του δόγη Giovanni I Corner (1709-1722)[41], (Papadopoli, III, σ. 592-593, πίν. 54,4).

Κατάσχεση στην κατοχή Σ. και Δ. Μπακογεώργου: Τετράδραχμον Αθηνών[42], στατήρες Αιγίνης, δραχμή Κορίνθου (*SNG* Cop. 17), οβολός Κορίνθου (*SNG* Cop. 79), νεότερες απομιμήσεις (δραχμή Ρόδου, Χαλκιδέων, ημίδραχμον Αιγίνης, οβολός Λαρίσης), Κοινόν Αιτωλών (*SNG* Cop. 28), Κοινόν Ακαρνάνων (*SNG* Cop. 421), Μέγαρα (*SNG* Cop. 471, 474-475), grossi Pietro Gradenigo, J. Tiepolo, soldino A. Contarini.

Κατάσχεση στα χέρια Ξ. και Δ. Μαγγανά: Αθήναι (Kroll, *Ath. Agora* XXVI, αριθ. 115), «ανώνυμοι» φόλλεις (*DOC* ΙΙΙ.2, σ. 686, αριθ. D20 και σ. 699, αριθ. I51), τεταρτηρόν Αλεξίου Α΄ Κομνηνού, νομισματοκοπείο Θεσσαλονίκης (1092-1118 μ.Χ.) (βλ. Hendy 1969, σ. 88, πίν. 8.7-8).

Κατάσχεση στην κατοχή Θ. Ζουβάνη: Άβδηρα (*SNG* Cop. 374), Μαρώνεια (*SNG* Cop. 630-631), Μαρώνεια (*SNG* Evelp. 972), Μαρκιανούπολις επί Καρακάλλα (*BMC*, σ. 29, αριθ. 12), Νικόπολις προς Ίστρον επί Σεπτιμίου Σευήρου (*SNG* Cop. 263), Αλεξάνδρεια επί Κλαυδίου (*SNG* Cop. 66), αντωνιανός Γαλλιηνού (*RIC*, Hunt. σ. 59, αριθ. 206), αντωνιανός Νουμεριανού (*RIC* V, II, πίν. VIII, αριθ. 17), «ασσάριον» Κωνσταντίνου Α΄, νομισματοκοπείο Νικομηδείας (*RIC*, Hunt. σ. 206, αριθ. 341), «φόλλις» Κρίσπου, νομισματοκοπείο Θεσσαλονίκης

32. M.F. Hendy, *Studies in the Byzantine Monetary Economy*, Cambridge 1985, πίν. 30, αριθ. 4.

33. N. Hardwick, The Coinage of Terone from the Fifth to the Fourth Centuries BC, στο *Studies in Greek Numismatics in Memory of M.J. Price*, London 1998, πίν. 29, αριθ. 7, Group II.

34. Ό.π., πίν. 29, αριθ. 8.

35. G. Schlumberger, *Numismatique de l'Orient latin*, Paris 1878, σ. 190, πίν. VI, αριθ. 15.

36. Ό.π., σ. 194, πίν. VI, αριθ. 27.

37. Ό.π., πίν. VII, αριθ. 7.

38. J. Duplessy, *Monnaies françaises royales de Hugues Capet à Louis XVI (987-1793)*, τ. I, Paris - Maastricht 1988, σ. 102, αριθ. 242.

39. Μ. Οικονομίδου, *Η νομισματοκοπία της Νικοπόλεως*, Αθήναι 1975, αριθ. 74.

40. H. Ceka, *Probleme të numismatikës Ilire*, Tirane 1965-1967, σ. 123, αριθ. 157.

41. R. Paolucci, *Le monete dei dogi di Venezia*, II, Padova 1990, σ. 116.

42. M. Thompson, *The New Style Silver Coinage of Athens*, New York 1961, αριθ. 533b.

Εικ. 5. Νομισματικό Μουσείο Αθηνών (σμίκρυνση 1:2).

(*RIC* VII, σ. 518, αριθ. 155), «φόλλις» Μαξιμιανού, νομισματοκοπείο Κυζίκου (*RIC*, Hunt. σ. 29, αριθ. 80), εικοσανούμμιον Αναστασίου Α΄, νομισματοκοπείο Κωνσταντινουπόλεως, εργαστήριο Δ (*DOC* I, 24, αριθ. 24e), φόλλις Ιουστίνου Α΄, νομισματοκοπείο Κωνσταντινουπόλεως, εργαστήριο Α (*DOC* I, σ. 40, αριθ. 812), φόλλις Ιουστίνου Α΄, νομισματοκοπείο Κωνσταντινουπόλεως, εργαστήριο Α (*DOC* I, σ. 40, αριθ. 991), φόλλις Μαυρικίου, νομισματοκοπείο Κωνσταντινουπόλεως, εργαστήριο Α (*DOC* I, σ. 304, αριθ. 26a).

Κατάσχεση στα χέρια Μ. Κατσικάρη: Αμισός (*SNG* Cop. 166), Πτολεμαίος Δ΄ (*SNG* Cop. 199), Μαρκιανόπολις επί Ελαγαβάλου (*SNG* Cop. 244), Κάλλατις επί Ιουλίας Δόμνας (*BMC*, σ. 23, αριθ. 10), Κάλλατις επί Καρακάλλα (*AMNG*, Dacien-Moesien, σ. 116, αριθ. 320), δηνάριον Ρωμαϊκής Δημοκρατίας (πιθανώς *RRC*, αριθ. 342/5, πίν. XLIV, αριθ. 19-22), σηστέρτιος Φαυστίνας Β΄ (*HCC*, II, πίν. 99, αριθ. 58), υστερορρωμαϊκά «ασσάρια».

Κατάσχεση στην κατοχή Γ. Αλεβίζου: «Ασσάριον» Κωνσταντίου Β΄, νομισματοκοπείο Αντιοχείας (*RIC* V, σ. 325, αριθ. 148, πίν. 71), φόλλις Μαυρικίου, νομισματοκοπείο Αντιοχείας (*MIB*, 2, αριθ. 956), «ανώνυμοι» φόλλεις (*DOC* III.2, σ. 649, Class A, 681, Class C, 694, Class H).

Κατάσχεση στα χέρια Μαργαρίτας Σέρμπου: Πτολεμαίος Β΄ (*SNG* Cop. 119), Πτολεμαίος ΣΤ (*SNG* Cop. 314), Δημήτριος Β΄ Συρίας (*SNG* Cop. 288-289), Άραδος (*SNG* Cop. 66-67), Τρίπολις (*SNG* Cop. 275-276), Σελεύκεια Πιερίας (*SNG* Cop. 401), Αντιόχεια Σελευκίδος - Πιερίας (*SNG* Cop. 401), σηστέρτιος Γορδιανού Γ΄ (*HCC* III, σ. 209, αριθ. 152, πίν. 66), «φόλλις» Διοκλητιανού (*HCC* V, σ. 14, αριθ. 100), τετράδραχμον από κράμα Αλεξανδρείας επί Πρόβου[43], τετράδραχμον από κράμα Αλεξανδρείας επί Μαξιμιανού[44], αντωνιανοί Πρόβου (*HCC* IV, σ. 188, αριθ. 243, πίν. 45), «ασσάριον» Κωνσταντίου Β΄ (*LRBC*, II, 2625), «φόλλις» Κωνσταντίνου Α΄ και διαδόχων (*LRBC*, I, 1260), «φόλλις» Κωνσταντίνου Α΄ (*HCC* V, σ. 176, αριθ. 97-98, πίν. 46), «ασσάριον» Αρκαδίου (*RIC* X, σ. 247,

43. A. Geissen - W. Weiser, *Katalog Alexandrischer Kaisermünzen der Sammlung des Instituts für Altertumskunde der Universität zu Köln*, Opladen 1983, τ. 4, σ. 54, αριθ. 3125.

44. Geissen - Weiser, ό.π., σ. 98, αριθ. 3276.

αριθ. 75, πίν. 4), «ασσάριον» Ονωρίου (*RIC* X, σ. 246, αριθ. 65), εικοσανούμμιον Ιουστίνου Β΄ (*DOC* I, σ. 225, αριθ. 83), φόλλις Τιβερίου Β΄ (*DOC* I, σ. 271, αριθ. 13e), φόλλις Μαυρικίου (*DOC* I, σ. 304, αριθ. 27e), φόλλις Ηρακλείου (*DOC* II.1, σ. 296, αριθ. 105), «ανώνυμος» φόλλις (*DOC* III.2, σ. 681, Class C), τεταρτηρόν Μανουήλ Α΄ Κομνηνού (Hendy 1969, σ. 120, Type A, πίν. 17, 13-14).

Κατάσχεση στην κατοχή Α. Σωτηροπούλου: α) Μακεδονία ως ρωμαϊκή επαρχία (*SNG* Cop. 1322-1323), Μαρώνεια (*SNG* Cop. 629), Κοινόν Θεσσαλών (*SNG* Cop. 310, 324), Φάλαννα (*SNG* Cop. 203), Αιτωλική Συμπολιτεία (*SNG* Cop. 35), Χαλκίς (*SNG* Cop. 443), Αθήναι (Kroll, *Ath. Agora* XXVI, πίν. 4, αριθ. 43, πίν. 9, αριθ. 97, πίν. 12, αριθ. 122), Χίος (*BMC*, πίν. 32, αριθ. 13· με κυκλική επισήμανση πρώρας και στις δύο όψεις), Ερυθραί (*BMC*, πίν. XV, αριθ. 17), Σέλευκος Α΄ Συρίας (*BMC*, πίν. II, αριθ. 3 και 14), Αντιόχεια (*SNG* Cop. 228), Αντιόχεια προς Ίππω Δεκαπόλεως επί Μάρκου Αυρηλίου (*BMC*, σ. 301, αριθ. 1), Έδεσσα Μεσοποταμίας επί Σεπτιμίου Σευήρου και Abgar III (*BMC*, σ. 94, αριθ.14), Θουρία Μεσσηνίας (*BMC*, σ. 119, αριθ. 5-6), Αντιόχεια Ορόντου επί Φιλίππου Α΄ Άραβος, Νεοκαισάρεια Πόντου επί Ιουλίας Δόμνας (*BMC*, σ. 33, αριθ. 4), ημίδραχμον Γορτύνης (Svoronos 1890, πίν. XIII, αριθ. 15). β) Τμήμα «θησαυρού» τετραδράχμων από κράμα Αλεξανδρείας ρωμαϊκών αυτοκρατορικών χρόνων, αγνώστου προελεύσεως. γ) Τμήμα «θησαυρού» υστερορρωμαϊκών «ασσαρίων», αγνώστου προελεύσεως.

Κατάσχεση στην κατοχή Ηλ. Αναγνωστοπούλου: Δύο τετράδραχμα Αλεξάνδρου Γ΄, νομισματοκοπείο Οδησσού (Price 1991, αριθ. 1179), τέσσερα τετράδραχμα Θάσου (απομιμήσεις φύλων της Χερσονήσου του Αίμου)[45], δηνάριον Μάρκου Αυρηλίου (*BMC* IV, αριθ. 688).

Κατάσχεση στην κατοχή Γ. Ευσταθίου: «Θησαυρός» τουρκικών αργυρών νομισμάτων των χρόνων του Σελίμ Γ΄ (χρονολογία απόκρυψης: 1803 μ.Χ. κ.ε.), αγνώστου προελεύσεως.

Οι «Φίλοι του Νομισματικού Μουσείου»

Στις δραστηριότητες των «Φίλων του Νομισματικού Μουσείου» κατά το έτος 1999 εγγράφονται σειρά διαλέξεων, καθώς και αριθμός επιμορφωτικών επισκέψεων σε αρχαιολογικούς χώρους και μουσεία. Ομιλητές κατά το έτος αυτό ήταν ο Κ. Τσάκος: «Μορφές λατρείας, αφιερώματα και εκμετάλλευση του θρησκευτικού συναισθήματος», η Βερ. Μητσοπούλου-Leon: «Οι Λουσοί στην αρχαία Αρκαδία. Οι ανασκαφές του Αυστριακού Αρχαιολογικού Ινστιτούτου» και ο Στεφ. Γερουλάνος: «Καβαφικά νομίσματα». Τέλος, δημοσιεύθηκε το τεύχος αριθ. 3 της περιοδικής σειράς *Οβολός* που εκδίδει το Σωματείο των «Φίλων» (Ηώς Τσούρτη, *Η Εύβοια μέσα από τα νομίσματά της. Η μαρτυρία των «θησαυρών»*).

ΠΑΡΑΡΤΗΜΑ

Κατά το έτος 1999 οι αρχαιολόγοι-νομισματολόγοι του Νομισματικού Μουσείου κατά πάγια τακτική σε συνεργασία με τις περιφερειακές υπηρεσίες του ΥΠΠΟ, την Εφορεία Αρχαιοπωλείων και Ιδιωτικών Συλλογών, το Τελωνείο και τις αστυνομικές αρχές συνέταξαν, για υπηρεσιακούς σκοπούς, περιγραφικούς καταλόγους ανασκαφικών και λοιπής προέλευσης νομισμάτων, εμπλουτίζοντας παράλληλα και το ΑΝΚ (Αρχείο Νομισματικής Κυκλοφορίας) που τηρείται στο Νομισματικό Μουσείο για όλη την επικράτεια.

Α. Κατασχέσεις στις περιφερειακές μονάδες

Ι. Δ΄ ΕΠΚΑ (Ναύπλιο)

Κατάσχεση στα χέρια Ι. Μπακιρτζάκη:

Δραχμή Απολλωνίας (1ος αι. π.Χ.) (για τον τύπο, βλ. *BMC*, σ. 60, αριθ. 64) (ονόματα αρχόντων: *ΖΩΙΛΟΣ / ΒΙΩΝΟΣ*), τετράδραχμον Αθηνών («κούτσουρο»), τριώβολον Αχαϊκής Συμπολιτείας (νομισματοκοπείο Ήλιδος), Φίλιππος Ε΄ (*SNG* Cop. 1244-1246), Κόρινθος εποχής Κομμόδου, Κόρινθος επί Καλιγούλα (*SNG* Cop. 221), Τροιζήν εποχής Κομμόδου[46], τεταρτηρόν Μανουήλ Α΄ Κομνηνού, νομισματοκοπείο Κωνσταντινουπόλεως (Hendy 1969, τύπος D), «ανώνυμοι» φόλλεις (τύπος D, χρονολογία κοπής: 1050-1060 μ.Χ., και τύπος Ι, χρονολογία κοπής: 1075-1080 μ.Χ.).

ΙΙ. ΙΖ΄ ΕΠΚΑ (Έδεσσα)

Κατάσχεση στα χέρια Ιω. Παυλίδη, κατοίκου Αψάλου:

Θεσσαλονίκη (ελληνιστικών και ρωμαϊκών χρόνων), Φίλιπποι, Περσεύς, «νεοαντωνιανός» Διοκλητιανού (νομισματοκοπείο Ηρακλείας), «ασσάριον» Κωνσταντίνου Β΄ (τύπος: πίπτων ιππεύς).

ΙΙΙ. ΙΕ΄ ΕΠΚΑ (Λάρισα)

Κατάσχεση στα χέρια Δ. Μπασδέκη, κατοίκου Λάρισας: Κοινόν Θεσσαλών[47] με επισήμανση *ΤΕΡ*, Κοινόν Θεσσαλών επί Καρακάλλα[48], Κοινόν Θεσσαλών επί Γαλληνού[49], Κραννών[50], Γυρτών[51], Μάγνητες επί Τρεβωνιανού Γάλλου[52], Σκοτούσα[53], Κέρκυρα (*SNG* Cop. 169), Οπούντιοι Λοκροί (*SNG* Cop. 72).

45. Πρβλ. I. Lukanc, *Les imitations des monnaies d'Alexandre le Grand et de Thasos*, Wetteren 1996, αριθ. 51, 56 και 1802.

46. F. Imhoof-Blumer - P. Gardner, *A Numismatic Commentary on Pausanias*, Leipzig, ανατύπωση από το *JHS* 1885, 1886, 1887, πίν. M, αριθ. XII.

47. E. Rogers, *The Copper Coinage of Thessaly*, London 1932, σ. 20, αριθ. 5.

48. Ό.π., σ. 47, αριθ. 107.

49. Ό.π., σ. 54, αριθ. 126.

50. Ό.π., σ. 68, αριθ. 179.

51. Ό.π., σ. 82, αριθ. 232.

52. Ό.π., σ. 123, αριθ. 380.

53. Ό.π., σ. 173, αριθ. 546.

IV. ΙΣΤ΄ ΕΠΚΑ (Θεσσαλονίκη)

α) Κατάσχεση στην κατοχή Πλ. Κωταϊδη, κατοίκου Θεσσαλονίκης: Πέλλα επί Φιλίππου Ε΄ και Περσέως (*SNG* Cop. 266), Αμφίπολις (*SNG* Cop. 79), Αμφίπολις επί Τιβερίου (*SNG* Cop. 95-96), Φίλιπποι επί Αντωνίνου Ευσεβούς, «ασσάριον» Κωνσταντίνου Α΄ ως αυγούστου (*HCC*, V, σ. 171, αριθ. 61), «ασσάριον» Θεοδοσίου Α΄ (*HCC*, V, σ. 418, αριθ. 43).

β) Κατάσχεση στα χέρια Ερρ. Σταματίου, κατοίκου Κατερίνης: Σέλγη Πισιδίας επί Αδριανού (*SNG* Cop. 272-273), «ανώνυμος» φόλλις (*DOC* III.2, σ. 694, αριθ. Η.1 κ.ε.), «νεοαντωνιανός» Μαξιμιανού (*HCC* V, σ. 29, αριθ. 84-7), Αθήναι επί Αυγούστου (Kroll, *Ath. Agora*, XXVI, αριθ. 151-153).

Β. Παραδόσεις νομισμάτων σε περιφερειακές μονάδες

Ι. Δ΄ ΕΠΚΑ (Ναύπλιο)

Παράδοση Σπ. Παπαϊωάννου:

Αρχαϊκός στατήρ Αιγίνης.

ΙΙ. Ζ΄ ΕΠΚΑ (Ολυμπία)

Παράδοση Θ. Νικολοπούλου και Ν. Χαλιλόπουλου, κατοίκων Ολυμπίας:

Νεότερες απομιμήσεις αρχαίων ελληνικών, ρωμαϊκών και βυζαντινών νομισμάτων.

ΙΙΙ. ΙΑ΄ ΕΠΚΑ (Χαλκίδα)

Παράδοση Στ. Φαράντου:

Κοινόν Θεσσαλών εποχής Ιουλίου Καίσαρος[54], Ιστιαία (*SNG* Cop. 548-549), Αντίγονος Γονατάς (*SNG* Cop. 1205, 1213), Κόρινθος[55], Φθιώτιδες Θήβαι[56], Φωκίς (*SNG* Cop. 134), «ασσάρια» Βαλεντινιανού Β΄, νομισματοκοπείο Θεσσαλονίκης (*RIC* IX, σ. 181, αριθ. 37b, εργαστήριο Β), τεταρτηρόν Αλεξίου Α΄ Κομνηνού, νομισματοκοπείο Θεσσαλονίκης (Hendy 1969, σ. 88, 3η κοπή, πίν. 8.10-12).

IV. ΙΓ΄ ΕΠΚΑ (Βόλος)

Παράδοση Γ. Παπαναστασίου (περιοχή Πύργου Κιερίου Νομού Καρδίτσας):

Μισός φόλλις Ιουστίνου Β΄, νομισματοκοπείο Θεσσαλονίκης, έτος κοπής Γ, χρονολογία κοπής: 565/6 μ.Χ. (*DOC* I, αριθ. 61.1), Πεύματα[57], Πύρρος[58], Μάγνητες[59], Ιστιαία (*SNG* Cop. 510), Κοινόν Θεσσαλών[60], «ασσάριον» Θεοδοσίου Β΄ (*LRBC* II, αριθ. 2004), «ασσάριον» Κωνσταντίου Β΄ (*LRBC* II, αριθ. 1675), Κοινόν Θεσσαλών επί Καρακάλλα[61].

V. ΙΔ΄ ΕΠΚΑ (Λαμία)

Παράδοση Ν. Μαρτάκη, κατοίκου Λαμίας (από την περιοχή Αηδονιά Πρεβέζης):

α) «Θησαυρός» ή τμήμα «θησαυρού» πιθανότατα από την Αηδονιά Πρεβέζης (στατήρες Ανακτορίου, *SNG* Cop. 292, 293, 295), στατήρ Λευκάδος (*SNG* Cop. 349), στατήρες Κορίνθου[62] (*SNG* Cop. αριθ. 119), δραχμή Κορίνθου (*SNG* Cop. 114), δραχμή Δυρραχίου (*SNG* Cop. 458) (σύνολο: τεμάχια 18).

β) «Θησαυρός» ή τμήμα «θησαυρού» (σόλιδος Ιουστινιανού Α΄: *MIB* 1, αριθ. 7, χρονολογία κοπής: 542-565 μ.Χ., σόλιδοι Μαυρικίου: *MIB* 2, αριθ. 5D, χρονολογία κοπής: 582-583/4, αριθ. 6Ε, χρονολογία κοπής: 583/4-602 μ.Χ.): τεμάχια τέσσερα.

γ) Μεμονωμένα: στατήρ Αλεξάνδρου Γ΄, νομισματοκοπείο «Αμφιπόλεως» (Price 1991, αριθ. 172, χρονολογία κοπής: 330-320 π.Χ.), Κασσώπη[63], Κασσώπη[64], Κοινόν Ηπειρωτών[65], Οινιάδαι (*BMC*, πίν. XXIX, 14), Κέρκυρα (*SNG* Cop. 163-164), Νικόπολις επί Αιλίου (136-137 μ.Χ.)[66], Αμβρακία (*SNG* Cop. 23-25), Άργος Αμφιλοχικόν (*SNG* Cop. 321-322), Λευκάς (*BMC*, πίν. XXVIII, 5), Νικόπολις επί Αντωνίνου Ευσεβούς[67], σηστέρτιος Πουπιανού (*RIC* IV, 2, αριθ. 23), φόλλεις Ιουστινιανού Α΄, Ιουστίνου Β΄, Τιβερίου Β΄.

VI. ΙΣΤ΄ ΕΠΚΑ (Θεσσαλονίκη)

Παράδοση Π. Τενεκετζή, κατοίκου Θεσσαλονίκης (από αγροτική περιοχή Ν. Σουλίου Σερρών):

Κάσσανδρος (*SNG* Cop. 1142), Φίλιπποι(;) (*RPC* 1, αριθ. 1656), Αμφίπολις επί Μάρκου Αυρηλίου (*SNG* Cop. 105-106), δηνάριον Μάρκου Αυρηλίου καίσαρος υπό Αντωνίνου Ευσεβούς (*HCC* II, σ. 281, αριθ. 31, πίν. 77), grosso L. Tiepolo, δόγη Βενετίας[68].

VII. ΙΖ΄ ΕΠΚΑ (΄Εδεσσα)

α) Παράδοση Εμμ. Τζιλόπουλου, κατοίκου Λουτρού Ημαθίας: Διώβολον Αλεξάνδρου Α΄ (*SNG* Cop. 488), διώβολον Αμύντου Γ΄ (*SNG* Cop. 515), grosso G. Dandolo (Papadopoli, I, σ. 137, αριθ. 2), Μένδη (*SNG* Cop. 221), Λάρισα (*SNG* Cop. 142), ΄Εκκαρα (*SNG* Cop. 47), Φίλιππος Ε΄ (*SNG* Cop. 1244), Πύδνα (P. Tselekas, *NC* 156 (1996), σ. 11-30, πίν. 11, αριθ. Β7-Β12, χρονολογία κοπής: 360-357 π.Χ.), Αμύντας Γ΄ (*SNG* Cop. 517-518), Περδίκκας Γ΄ (*SNG* Cop. 519-521), Κάσσανδρος (*SNG* Cop. 1142-1153, 1162, 1154-1158), Πέλλα (*BAR* 326, σ. 53-72, πίν. 10, αριθ. 11-12), Αμφίπολις (ό.π., πίν. 9, αριθ. 19),

54. Rogers, ό.π., σ. 27, αριθ. 58, πίν. 11.

55. M. Amandry, *Le monnayage des duovirs corinthiens*, Athènes - Paris 1988.

56. Rogers, ό.π. (υποσημ. 47), σ. 175.

57. Ό.π., αριθ. 442.

58. Liampi, ό.π. (υποσημ. 9), σ. 107, πίν. 24, Μ18a.

59. Rogers, ό.π., αριθ. 334.

60. Ό.π., αριθ. 5, 15, 19 και 43.

61. Ό.π., αριθ. 111.

62. O. Ravel, *Les «Poulains» de Corinthe*, London 1948, αριθ. 402, 816, 1107a, 1061a, 1118a, 370, 1084e, 1098a.

63. P.R. Franke, *Die Antiken Münzen von Epirus*, Wiesbaden 1961, Gruppe II, 2 Serie.

64. Ό.π., σ. 79, Gruppe VIII, αριθ. 84-85.

65. Ό.π., Gruppe VII, 7 Serie, Emission 6.

66. Οικονομίδου, ό.π. (υποσημ. 39), σ. 89-90, αριθ. 11.

67. Ό.π., πίν. 21, αριθ. 21.

68. Paolucci, ό.π. (υποσημ. 41), σ. 20.

Θεσσαλονίκη[69], υστερορρωμαϊκά «ασσάρια», «ανώνυμοι» φόλλεις (Class A2, G, C και E), φόλλις Κωνσταντίνου ΣΤ' (*DOC* III.2, αριθ. 817-846), φόλλις Νικηφόρου Γ' Βοτανειάτου (*DOC* III.2, αριθ. 9.20), μισό τεταρτηρόν Μανουήλ Α' Κομνηνού (Hendy 1969, πίν. 18.5-6), μισό τεταρτηρόν Ιωάννου Β' Κομνηνού (Hendy 1969, πίν. 10.10-11), τραχέα «εκ κράματος» Θεοδώρου Κομνηνού Δούκα (Hendy 1969, πίν. 37.7-9), τραχύ «εκ κράματος» Μανουήλ Α' Κομνηνού (Hendy 1969, πίν. 16.14-15), τραχύ «εκ κράματος» Θεοδώρου Κομνηνού Δούκα (*DOC* 4.2, πίν. XXXIX, αριθ. 7α), τραχύ «εκ κράματος» Μανουήλ Α' Κομνηνού (*DOC* 4.2, πίν. XV, αριθ. 13f. 17-13g. 2).

β) Παράδοση Σπ. Πετσούδη (από τον αρχαιολογικό χώρο του Αρχοντικού Γιαννιτσών):

Αλέξανδρος Γ' (*SNG* Cop. 1032-1033), Λυσίμαχος (*SNG* Cop. 1149-1150), αβέβαιο Μακεδόνος βασιλέως (Liampi, *JNG* 36 (1986), πίν. 4, αριθ. 47), Ιστιαία (*BMC*, πίν. 24, αριθ. 8), τεταρτηρόν Μανουήλ Α' Κομνηνού, απροσδιόριστο ελλαδικό νομισματοκοπείο (Hendy 1969, σ. 121, πίν. 18.1-2), τραχύ Ανδρονίκου Β' Παλαιολόγου (*LPC*, σ. 208-209, αριθ. 7), τραχύ Μανουήλ Η' Παλαιολόγου (*LPC*, σ. 27-28, αριθ. T8a), τραχύ Ανδρονίκου Β' και Μιχαήλ Θ' (*LPC*, σ. 228, αριθ. 2).

γ) Παράδοση Μ. Ελευθεριάδη:

Τριτεταρτημόριον ή ημιωβόλιον Περδίκκα Β' (*J. Elsen*, Auction 48, 22. 2. 1997, αριθ. 94), τετρώβολον Φιλίππου Β' (*SNG* Cop. 573-575), grosso J. Contarini[70].

VIII. ΚΔ' ΕΠΚΑ (Άγιος Νικόλαος)

Παράδοση Ν. Σουργιαδάκη:

Εξήντα τορνήσια του G. Corner I (1625-1629) (βλ. Papadopoli, III, πίν. LXIX,1).

IX. ΚΕ' ΕΠΚΑ (Χανιά)

Παράδοση Αλ. Χανιωτάκη:

Κυδωνία (Svoronos 1890, πίν. X, 5, 6, 8 και 12-14, πίν. IX, 12, 19 και 22), Άργος (*BMC*, πίν. XXVII, αριθ. 22), Ρόδος (*BMC*, πίν. 37, αριθ. 10-14), quinarius Ρωμαϊκής Δημοκρατίας (*RRC*, 473, αριθ. 462/2), υστερορρωμαϊκά «ασσάρια», Άπτερα (Svoronos 1890, πίν. I, 27), δεκανούμμιον Κωνσταντίνου Δ' (*DOC* II.2, 542-543, πίν. XXXIV, 38), Κυρηναϊκή επί Ρωμαιοκρατίας (*BMC*, σ. 127, αριθ. 16, πίν. XLVI, αριθ. 13), πέντε παράδες του σουλτάνου Abdul Mecid[71].

Γ. Δωρεές σε περιφερειακές μονάδες

I. ΙΓ' ΕΠΚΑ (Βόλος)

Δωρεά Καπετανάκη (1996):

Μακεδονία, ως ρωμαϊκή επαρχία (Touratsoglou, *BAR* 326, πίν. 7, αριθ. 22), Μάγνητες[72], Κοινόν Αιτωλών (*SNG* Cop. 28), Άργος (*SNG* Cop. αριθ. 78), τετράδραχμον Αλεξάνδρου Γ' (αμφιβόλου γνησιότητος), Αμφίπολις (*SNG* Cop. 82-84), δηνάριον Τραϊανού (*BMC*, III, αριθ. 328), τετράδραχμον Αλεξάνδρου Γ', νομισματοκοπείο Οδησσού (Price 1991, αριθ. 1179), Κοινόν Θεσσαλών[73], Θεσσαλονίκη επί Πλαυτίλλης[74], κιστοφορικόν Περγάμου[75], Χαλκιδική Συμπολιτεία (*SNG* Cop. 246), δραχμή Αλεξάνδρου Γ', νομισματοκοπείο «Κολοφώνος» (Price 1991, αριθ. 1822A), Παρώρεια(;) (*SNG* Coll. Evelp. 1243), Τρίκκη[76].

Δ. Ανασκαφικά

I. Α' ΕΠΚΑ (Ακρόπολη)

Αρχαιολογικός χώρος Βιβλιοθήκης Αδριανού:

Τάφος XVIII (ναός Αγίων Ασωμάτων): torneselli M. Steno, 1400-1413 μ.Χ.[77] και A. Venier, 1382-1400 μ.Χ.[78], μισό τεταρτηρόν αβέβαιου ελλαδικού νομισματοκοπείου (Hendy 1969, πίν. 18.3-4) κτλ.

Τάφος XI (εκτός Αγίων Ασωμάτων): μισά τεταρτηρά Μανουήλ Α' Κομνηνού, αβέβαιου ελλαδικού νομισματοκοπείου (Hendy 1969, πίν. 18.1-2 και *DOC*, 4, 338, Type C, αριθ. 24.1).

Λακκοειδής τάφος (εκτός Αγίων Ασωμάτων): «ανώνυμος» φόλλις (*DOC* III.2, Class D, σ. 685, αριθ. D1), μισό τεταρτηρόν Μανουήλ Α' Κομνηνού, αβέβαιου ελλαδικού νομισματοκοπείου (*DOC*, 4, 338, Type C, αριθ. 24.1), υστερορρωμαϊκό «ασσάριον» β' μισού 4ου αι. μ.Χ. (φθαρμένο).

Τάφος XII (εκτός Αγίων Ασωμάτων): δηνάριον τορνήσιον Guy II de la Roche, 1287-1308 μ.Χ.[79], δηνάριον τορνήσιον πριγκίπων Αχαΐας, 13ος αι. μ.Χ. (φθαρμένο).

Νότια και βόρεια πτέρυγα της Βιβλιοθήκης Αδριανού: Αθήναι (Kroll, *Ath. Agora* XXVI, αριθ. 105, αριθ. 167 και αριθ. 386).

II. Γ' ΕΠΚΑ (Αθήνα)

α) Ανασκαφή Πλατείας Συντάγματος Αθηνών. Έργα Αττικό Μετρό:

Ν. 1531: Αθήναι (J. Kroll, *Ath. Agora* XXVI, αριθ. 118), Ν. 1532: Μεσσήνη (*SNG* Cop. 511), Θ 330, Τάφος 72: χρυσή μονόπαιστη δανάκη με παράσταση γλαύκας σε δάφνινο στέφανο (για το νομισματικό τύπο, βλ. Kroll, *Ath. Agora*, αριθ. 54).

β) Ανασκαφή φρέατος στην οδό Ηρώδου του Αττικού. Έργα Αττικό Μετρό:

---

69. I. Touratsoglou, *Die Münzstätte von Thessaloniki in der römischen Kaiserzeit*, Berlin 1988, ψευδοαυτόνομον: G. II A 1-11, πίν. 48, επί Κλαυδίου: πίν. 47, I/ B, πίν. 47, G. I/ A - V4, επί Αυγούστου: πίν. 3 (V22-R81).

70. N. Papadopoli, *Le monete dei dogi di Venezia*, I, Venezia 1893, πίν. VII, αριθ. 9, 118.

71. N. Pere, *Osmanlilarda madeni paralar*, Istanbul 1968, πίν. 59, αριθ. 909-910.

72. Rogers, ό.π. (υποσημ. 47), αριθ. 334.

73. Ό.π., αριθ. 20a-b, αριθ. 39.

74. Touratsoglou, ό.π., πίν. 26, αριθ. R7, 173.

75. F. Kleiner - S. Noe, *The Early Cistophoric Coinage*, New York 1977, αριθ. 82.

76. Rogers, ό.π. (υποσημ. 47), αριθ. 554.

77. Papadopoli, ό.π. (υποσημ. 70), I, πίν. XIV, αριθ. 4.

78. Ό.π., πίν. XIII, αριθ. 2.

79. Schlumberger, ό.π. (υποσημ. 35), σ. 340.

Ν. 1530: Αθήναι (Kroll, *Ath. Agora*, αριθ. 187), Ν. 1527: Αθήναι (Kroll, *Ath. Agora*, αριθ. 212), Ν. 1525: Μέγαρα (Kroll, *Ath. Agora*, αριθ. 643), Ν. 1528: σηστέρτιος Τραϊανού (*BMC* III, σ. 219, αριθ. 1026), Ν. 1529: «ασσάριον» Κωνσταντίνου Α΄ και διαδόχων (*LRBC*, I, αριθ. 751), Ν. 1524: «ασσάριον» Κωνσταντίου Β΄ (*LRBC*, II, αριθ. 2010), Ν 1526: «ασσάριον» Θεοδοσίου Α΄ (*LRBC*, II, αριθ. 2569).

γ) Ανασκαφή σταθμού «Άγιος Ιωάννης Ρέντης». Έργα Αττικό Μετρό:

Θ. 348: Χρυσή μονόπαιστη δανάκη (για το νομισματικό τύπο, βλ. Kroll, *Ath. Agora*, αριθ. 106b).

ΙΙΙ. ΙΓ΄ ΕΠΚΑ (Βόλος)

α) Βόρειο Νεκροταφείο αρχαίας Δημητριάδος. Έργο ΔΕΥΑΜΒ:

Ομάδα Α

Μάγνητες επί Αντωνίνου Ευσεβούς[80], Φίλιππος Ε΄ (I. Touratsoglou, *BAR* 326, σ. 68, αριθ. 13, πίν. 6), οβολός Λοκρών (*SNG* Cop. 55-56), οβολός Λαμίας (*SNG* Cop. 79-80), Λάρισα[81], Φάλαννα[82], Ακαρνάνες (*SNG* Cop. 422).

Ομάδα Β

Φίλιππος Ε΄ (I. Touratsoglou, *BAR* 326, σ. 68, αριθ. 14, πίν. 6), Αντίγονος Γονατάς (*SNG* Cop. 1205), Κάσσανδρος (*SNG* Cop. 1142), Κοινόν Θεσσαλών[83], υπόχαλκη δραχμή Αλεξάνδρου Γ΄, τετρώβολον Ιστιαίας (*SNG* Cop. 517), οβολός Αθηνών[84], τριημιωβόλιον Περραιβών (*SNG* Cop. 193-194), Χαλκίς[85], Κοινόν Θεσσαλών[86], Ιστιαία (*SNG* Cop. 510-511).

Ομάδα Γ

Κάσσανδρος (*SNG* Cop. 1142), Αντίγονος Γονατάς (*SNG* Cop. 1216), Δημήτριος Πολιορκητής[87], Κοινόν Θεσσαλών[88], Μάγνητες επί Ιουλίας Δόμνας[89], Μάγνητες επί Κομμόδου[90], οβολός Φαρσάλου (*SNG* Cop. 219), οβολός Λαμίας (*SNG* Cop. 79-81).

Ομάδα Δ

Ημίεκτον Θάσου (O. Picard, Le monnayage de Thasos, *ΝομΧρον* 9 (1990), σ. 16-17, εικ. 3, αριθ. 3, χρονολογία κοπής: 411 π.Χ. κ.ε.), Αντίγονος Γονατάς (*SNG* Cop. 1205, 1209 και 1214), Ιστιαία (*SNG* Cop. 544-545), Κοινόν Θεσσαλών[91], Χαλκίς (Picard, *ΝομΧρον* 9 (1990), σ. 71, αριθ. 33, πίν. XVI, Groupe 2, χρονολογία κοπής: 290-273/271 π.Χ. περίπου), Κοινόν Ευβοέων (*SNG* Cop. 487, 514 και 544), επάργυρο δηνάριον Τραϊανού (*HCC*, II, σ. 14, αριθ. 86 ή 94).

Ομάδα Ε

Μάγνητες[92], Κοινόν Αιτωλών (*SNG* Cop. 28), Ιστιαία (*SNG* Cop. 538), Λάρισα[93], Σκιάθος[94], Παρώρεια(;) (*SNG* Coll. Evelp. 1243-1247), Φωκείς (*SNG* Cop. 127-128), Ερμιόνη (*SNG* Cop. 140-143), Κάσσανδρος (*SNG* Cop. 1142), Αντίγονος Γονατάς (*SNG* Cop. 1222-1223), Λάμψακος (*SNG* Cop. 202), Πεπάρηθος[95], Αθήναι (Kroll, *Ath. Agora* XXVI, σ. 74, αριθ. 96), Κοινόν Θεσσαλών[96], Κόρινθος (*BMC*, σ. 57, αριθ. 479, πίν. XIV, αριθ. 10), Μαλιείς[97], Ιστιαία (*SNG* Cop. 510-511), Ιουλιανός (*LRBC*, II, σ. 79, αριθ. 1696, νομισματοκοπείο Θεσσαλονίκης, χρονολογία κοπής 361-363 μ.Χ.).

β) Νεκροταφείο στη θέση Μασχολούρι Καρδίτσας (Κοτρωνόλακκες):

Τάφος 193: Κάσσανδρος (*SNG* Cop. 1142, 1149), Τάφος 176: Κάσσανδρος (*SNG* Cop. 1141 και 1142), Τάφος 189: οβολός Κιερίου, Τάφος 188: Μάγνητες[98], Κοινόν Θεσσαλών (*SNG* Cop. αριθ. 5), Τάφος 176: Κάσσανδρος (*SNG* Cop. 1142), Τάφος 162: Κοινόν Θεσσαλών[99], Κάσσανδρος (*SNG* Cop. 1142), Τάφος 193: Κάσσανδρος (*SNG* Cop. 1142 και 1149), οβολός Πελίννης, Τάφος 188: Κοινόν Θεσσαλών[100].

ΙV. ΙΔ΄ ΕΠΚΑ (Λαμία)

α) «Θησαυρός» από Αγία Αικατερίνη Αρκίτσας (αρχαία Αλόπη)/1996:

Τριώβολον Βοιωτών (φθαρμένο), τριώβολον Θηβών (*SNG* Cop. 290), τετράδραχμον Φιλίππου Β΄[101], τετράδραχμον Αλεξάνδρου Γ΄ (Price 1991, αριθ. 1-4, νομισματοκοπείο Αμφιπόλεως), τετράδραχμον Αλεξάνδρου Γ΄ (Price 1991, αριθ. 66-67, νομισματοκοπείο Αμφιπόλεως), τριώβολα Οπουντίων Λοκρών (βλ. M. Oeconomides - H. Nicolet-Pierre, *NumAntClas* 20 (1991), σ. 169), τετράδραχμον Αλεξάνδρου Γ΄ (Price 1991, αριθ. 3665, νομισματοκοπείο «Βαβυλώνος»).

β) Ανασκαφικά Κορσείας:

Τάφος XCVI: Κοινόν Βοιωτών (*SNG* Cop. 384), τάφος XXIII: Κοινόν Αιτωλών, τάφος CIV: Οπούντιοι Λοκροί (*SNG* Cop. 77), τάφος CV: Σκάρφεια (*SNG* Cop. 81).

80. Rogers, ό.π. (υποσημ. 47), σ. 116-117, αριθ. 336 και 366a.

81. Ό.π., σ. 94, αριθ. 269-272.

82. Ό.π., σ. 117, αριθ. 446.

83. Ό.π., σ. 23, αριθ. 43.

84. J. Svoronos, *Corpus of the Ancient Coins of Athens*, Chicago 1975², πίν. 22, αριθ. 4-6.

85. O. Picard, *Chalkis et la confédération eubéenne*, *BEFAR* 234, Paris 1979, πίν. XVI, Groupe II.

86. F. Burrer, *Münzprägung und Geschichte des thessalischen Bundes in der römischen Kaiserzeit bis auf Hadrian*, Saarbrücken 1993, σ. 167, πίν. 14, Emission I, Serie I.

87. Liampi, ό.π. (υποσημ. 9), M105-106.

88. Rogers, ό.π. (υποσημ. 47), σ. 20, αριθ. 5.

89. Ό.π., σ. 118-119, αριθ. 370.

90. Ό.π., σ. 117, αριθ. 367.

91. Ό.π., σ. 20, αριθ. 5 κ.ε.

92. Ό.π., σ. 107, αριθ. 328, σ. 110, αριθ. 344 και 345a.

93. Ό.π., σ. 98, αριθ. 296.

94. Ό.π., σ. 183, αριθ. 571.

95. Ό.π., σ. 181, αριθ. 562.

96. Ό.π., σ. 20, αριθ. 10 και 7.

97. Ό.π., σ. 125, αριθ. 384.

98. Ό.π., αριθ. 343.

99. Ό.π., αριθ. 8 και 15.

100. Ό.π., αριθ. 39.

101. G. Le Rider, *Le monnayage d'argent et d'or de Philippe II frappé en Macédoine de 359 à 294*, Paris 1977, αριθ. 263-325.

γ) Ανασκαφικά Πελασγίας:

Τομή LXXIII: Ιστιαία (*SNG* Cop. 538), τομή XLV: Κοινόν Θεσσαλών[102], τομή XXVI: Κόρινθος (*BMC*, σ. 63, αριθ. 515), τομή XXVII: *as* Αδριανού (*HCC* II, σ. 141, αριθ. 453), τομή XLV: Κοινόν Θεσσαλών[103], τομή IX: δηνάριον Νέρβα (*HCC*, I, σ. 333, αριθ. 5, πίν. 57).

V. 1η ΕΒΑ (Αθήνα)

Αττική Οδός. Φραγκοκκλησιά, Λ. Πεντέλης Αττικής:

N1 (20.1.99): Δηνάριον τορνήσιον Philippe de Tarente, 1307-1313 μ.Χ.[104], δηνάριον τορνήσιον Philippe de Tarente, 1307-1313 μ.Χ. (νομισματοκοπείο Ναυπάκτου)[105]. N2 (26.1.99): Δηνάριον τορνήσιον Guillaume Ier de la Roche, 1280-1287 μ.Χ.[106], δηνάριον τορνήσιον Isabelle de Villehardouin 1297-1301 μ.Χ.[107], δηνάριον τορνήσιον Philippe de Tarente 1301-1307 μ.Χ.[108]. N3 (2.2.99): Δηνάριον τορνήσιον Isabelle de Villehardouin, 1297-1301 μ.Χ.[109]. N4 (26.2.99): Δηνάριον τορνήσιον Philippe de Tarente, 1307-1313 μ.Χ.[110], δηνάριον τορνήσιον Florent de Hainaut, 1289-1297 μ.Χ.[111]. N5 (23.3.99): Δηνάριον τορνήσιον Guillaume I de la Roche, 1280-1287 μ.Χ.[112]. N6 (2.4.99): Δηνάριον τορνήσιον Philippe de Tarente, 1307-1313 μ.Χ.[113], δηνάριον τορνήσιον Philippe de Tarente, 1307-1313 μ.Χ. (νομισματοκοπείο Ναυπάκτου)[114], δηνάριον τορνήσιον Florent de Hainaut, 1289-1297 μ.Χ.[115], δηνάριον τορνήσιον Guillaume I de la Roche, 1280-1287 μ.Χ.[116], δηνάριον τορνήσιον Florent de Hainaut, 1289-1297 μ.Χ.[117]. N5 (23.3.99): Δηνάριον τορνήσιον Guillaume I de la Roche, 1280-1287 μ.Χ.[118].

ΙΩΑΝΝΗΣ ΤΟΥΡΑΤΣΟΓΛΟΥ

102. Rogers, ό.π. (υποσημ. 47), σ. 20, αριθ. 5.
103. Ό.π., σ. 43, αριθ. 931.
104. Schlumberger, ό.π. (υποσημ. 35), σ. 317.
105. Ό.π., πίν. XIII, 20.
106. Ό.π., σ. 338.
107. Ό.π., σ. 316.
108. Ό.π., σ. 317.
109. Ό.π., σ. 316.
110. Ό.π., σ. 317.
111. Ό.π., σ. 315.
112. Ό.π., σ. 338.
113. Ό.π., σ. 317.
114. Ό.π., πίν. XIII, 17.
115. Ό.π., σ. 315.
116. Ό.π., σ. 338.
117. Ό.π., σ. 315-316.
118. Ό.π., σ. 338.

Επιγραφικο Μουσειο

Κατά το έτος 1999 το επιστημονικό προσωπικό του Επιγραφικού Μουσείου αποτελούσαν ο υπογράφων και η αρχαιολόγος Ζ. Καράπα-Μολιζάνι. Υπεύθυνος του εργαστηρίου συντήρησης, επικεφαλής ομάδας τεσσάρων συντηρητών, ήταν ο μουσειακός γλύπτης Σ. Τζανέκας.

Συνεχίστηκε και φέτος η συνεργασία με το Πανεπιστήμιο Αθηνών για την πρακτική εξάσκηση μεταπτυχιακών φοιτητών στην επιγραφική. Επίσης, το Μουσείο συμμετέσχε ως εταίρος στην πραγματοποίηση ενός μεταπτυχιακού προγράμματος (master) επιγραφικής, με φοιτητές από διάφορες χώρες, το οποίο έγινε με συντονισμό του Πανεπιστημίου Βενετίας στο πλαίσιο του διευρωπαϊκού προγράμματος «Socrates». Έγιναν, τέλος, ολιγοήμερα σεμινάρια σε σπουδαστές Ξένων Αρχαιολογικών Σχολών.

Παράλληλα, συνεχίστηκε το άτυπο εκπαιδευτικό πρόγραμμα του Μουσείου, με ξεναγήσεις μαθητών και μαθήματα για την ιστορία της γραφής και την εξέλιξη του ελληνικού αλφαβήτου. Έγιναν, επίσης, ξεναγήσεις ομάδων ενηλίκων, από τις οποίες αξίζει να σημειωθούν οι ξεναγήσεις μελών θεραπευτικών κοινοτήτων του ΚΕΘΕΑ.

Μεγάλο μέρος της δραστηριότητας του προσωπικού του Μουσείου απορρόφησε η εξυπηρέτηση των πολυάριθμων μελετητών είτε για επιτόπου μελέτη είτε για παροχή στοιχείων δι' αλληλογραφίας.

Πρόθυμα, επίσης, το Μουσείο παρέσχε την επιστημονική ή την υλική συνδρομή του σε Εφορείες Αρχαιοτήτων και αρχαιολόγους, κυρίως της περιφέρειας, για τη μελέτη διαφόρων επιγραφών. Η φιλοδοξία να δημιουργηθεί ένα Κέντρο Επιγραφικών Σπουδών στο Μουσείο, όπου θα μπορούν άνετα να μελετούν το υλικό τους αρχαιολόγοι που παρεπιδημούν στην Αθήνα, δεν κατέστη δυνατό να πραγματοποιηθεί, κυρίως λόγω της ασφυκτικής έλλειψης χώρου. Το μεγάλο αυτό πρόβλημα, για το οποίο κάναμε λόγο και στις προηγούμενες εκθέσεις, εξακολουθεί να υπάρχει. Μια Υπουργική Απόφαση, με την οποία παρεχωρείτο το όμορο κτίριο των πρώην εργαστηρίων εκμαγείων του ΤΑΠΑ στο Μουσείο, δυστυχώς ανακλήθηκε. Στο Μουσείο δόθηκαν μόνο δύο μικρά και εντελώς ανεπαρκή δωμάτια, στα οποία έχει αποθηκευθεί το υλικό των εκθέσεων «Η γέννηση της γραφής» και «Από το Α έως το Ω», χωρίς δυνατότητα έκθεσής του, ώστε να αρχίσουν συστηματικά εκπαιδευτικά προγράμματα.

Στο υπόλοιπο κτίριο συνεχίστηκαν τα έργα βελτίωσης των αιθουσών, με κυριότερο τη μαρμαρόστρωση του δαπέδου της αίθουσας 9.

Συνεχίστηκε η τοποθέτηση δίγλωσσων επεξηγηματικών πινακίδων τόσο στις αίθουσες όσο και στις αυλές.

Στον τομέα της συντήρησης, συνεχίστηκε ο καθαρισμός της επιφάνειας των επιγραφών από άλατα, ιζήματα, κονιάματα και ρύπους, με τη χρήση ειδικών συσκευών παραγωγής ατμού ή υπερήχων, με μηχανικούς τρόπους, καθώς και με κατάλληλα αβλαβή προϊόντα (όπως σηπιόλιθος με ένζυμα). Αντικαταστάθηκαν οξειδωμένοι σύνδεσμοι και στηρίγματα με νέους από τιτάνιο, έγιναν νέες συμπληρώσεις με γύψο και ανακατασκευή των βάσεων στήριξης επιγραφών.

Σε συνεργασία με την 1η ΕΒΑ και τη Διεύθυνση Βυζαντινών και Μεταβυζαντινών Μνημείων του ΥΠΠΟ άρχισε μια προσπάθεια περισυλλογής διαφόρων αρχαίων επιγραφών, που βρίσκονται εκτεθειμένες σε αφύλακτους περιβόλους βυζαντινών ναών και γενικά εκκλησιών και μονών της ευρύτερης περιοχής Αθηνών, με κίνδυνο να φθαρούν ή και να κλαπούν.

Ήδη μεταφέρθηκαν στο Μουσείο δύο σημαντικές επιγραφές: Η πρώτη (αριθ. ευρ. ΕΜ 13502) βρισκόταν στην αυλή του ναού των Αγίων Ασωμάτων, στην ομώνυμη πλατεία του Θησείου. Βρέθηκε κατά τις εργασίες αναστήλωσης-αναπαλαίωσης του μνημείου, που είχε πραγματοποιήσει ο Ευστ. Στίκας στα τέλη της δεκαετίας 1950[1]. Πρόκειται για επιτύμβιο κιονίσκο από υμήττειο μάρμαρο (Εικ. 1). Σώζεται ακέραιος, με λίγες αποκρούσεις, ιδίως στο κάτω μέρος. Φέρει έμβολο για τη στερέωση σε τόρμο. Ύψ. 0,70, άνω διάμ. 0,235, κάτω διάμ. 0,225, διάμ. δακτυλίου 0,255, διάμ. εμβόλου 0,165, ύψ. εμβόλου 0,07 μ. Φέρει επιγραφή από δέκα συνολικά στίχους, το δεξιό πέρας των οποίων έχει χαθεί από διάβρωση της επιφάνειας του λίθου. Ύψ. γραμμάτων 4 πρώτων στίχων 0,02-0,025 μ. Ύψ. γραμμάτων των υπόλοιπων 6 στίχων, που αποτελούν επίγραμμα με ελεγειακό μέτρο, 0,01 (τα Ο=0,006 μ.), διάστιχο 0,009 μ. Μεταξύ του 4ου και 5ου στίχου υπάρχει κενό 0,02 μ. Οι στίχοι του επιγράμματος αρχίζουν 0,08 μ. περίπου αριστερότερα του α' στοίχου των 4 πρώτων στίχων και προφανώς θα προεξείχαν δεξιότερα του τελευταίου στοίχου. Με βάση τη μορφή των γραμμάτων η επιγραφή μπορεί να χρονολογηθεί ανάμεσα στο 150-100 π.Χ.

Μετά την αρχική της δημοσίευση από τον Ευστ. Στίκα[2], η επιγραφή αναδημοσιεύθηκε με βελτιωμένες αναγνώσεις και

1. *ΔΧΑΕ* περ. Δ', τ. Α' (1959), σ. 122, πίν. 49α.
2. Ό.π.

Εικ. 1. Επιγραφικό Μουσείο. Επιτύμβιος κιονίσκος από το ναό των Αγίων Ασωμάτων Θησείου.

συμπληρώσεις από τους Στ. Ν. Κουμανούδη[3], Ευθ. Μαστροκώστα[4] και W. Peek[5].

Παραθέτουμε το κείμενο της επιγραφής μετά τον καθαρισμό της, χωρίς συμπληρώσεις, παρά μόνον όπου είναι σχεδόν βέβαιες:

Ἀπολλῳ[νία]
Ἀπολλω[νίου]
θυγάτ[ηρ]
Εὔσου δὲ [γυ][νή].
Ἄρτι σε νυμφιδίοισιν αβ.[-υυ -υυ - -]
τλῆμον, ὁ λυσμελὴς ἀμφ̣έ[χανεν θάνατος]
οὐ γενεὴν ἐξ ἀνδρὸς ἑοῖς ἐπ̣[ὶ γούνασι - -]
νούσωι δ' ἀργαλέηι σῶμα[υ -υυ-]
ἀνθ' ὧν σε, Ἀπόλλωνος ἐπών̣[υμε, -υυ - -]
δακρυόεις Εὔσους ἐκτ̣ε[ρέιξε υ -]

Κριτικόν υπόμνημα

στ. 5: ἀβα- - - Κουμ(ανούδης). ἁβρ[ὰν θαλάμοισι θάνατος] Μαστρ(οκώστας).

ἁβρ[οῖς θαλάμοισι δοθεῖσαν] Peek.

στ. 6: ἀμφι υ - υυ - Κουμ. ἀμφι[βέβηκε υ-] Μαστρ. ἀμφέ[χανεν θάνατος] Peek.

στ. 7: ἔοι[κε (;) - -] Κουμ. ἑοῖσι[ν ἐδέξατο κόλποις] Μαστρ. ἑοῖς ἐ[πὶ γούνασι θεῖσαν] Peek.

στ. 8: σῶμ̣α [κατέτρυξεν] Μαστρ. σῶμα [μαραναμένην] Peek.

στ. 9: ἐπών[υμε, σήματι τῶιδε] Peek.

στ. 10: ἔκ[λαυσεν υυ-] Κουμ. ἐκτ̣[ερέϊξε τάφωι] Μαστρ. ἐκτ[ερέιξε πόσις] Peek.

Ασχέτως των επιμέρους συμπληρώσεων, που όπως έχει αποδείξει η πείρα μπορεί να παραλλάσσουν, το νόημα του επιγράμματος είναι σαφές. Η νεαρή και νεόνυμφη *Ἀπολλωνία* πέθανε μετά από αρρώστια, πριν προλάβει να αποκτήσει παιδιά. Ο απαρηγόρητος σύζυγός της *Εὔσους* της ανήγειρε το ταφικό μνημείο. Για το σπάνιο όνομα *Εὔσους* (< ΕὔσοFος<σεύω) πρβλ. τη γλώσσα του Ησυχίου *εὔσους· ὁ διευτυχῶν, καὶ ἥρως ἐγχώριος, καὶ εὐκίνητος, εὔφορος*[6].

Κατά τις εκσκαφές για τις αναστηλωτικές εργασίες του ίδιου ναού βρέθηκαν διάφορα αρχιτεκτονικά μέλη, καθώς και επιγραφές, κυρίως επιτύμβιες[7].

Η δεύτερη επιγραφή (αριθ. ευρ. ΕΜ 13503) μεταφέρθηκε στο Επιγραφικό Μουσείο από τον περίβολο του αναστηλωμένου ναού των Αγίων Πάντων, άλλοτε καθολικού της μονής των Αγίων Ομολογητών, στην οδό Αναστασίου Τσόχα 39 στους Αμπελοκήπους Αθηνών[8].

Πρόκειται για δύο συναπτόμενα τεμάχια από το κάτω δεξιό τμήμα στήλης από λευκό μάρμαρο (Εικ. 2). Σώζεται μέρος της δεξιάς και της κάτω πλευράς. Η πρόσθια ενεπίγραφη επιφά-

3. *Νέων Αθήναιον* IV (1961-1963), σ. 102-104 (*SEG* XXI, 1006).
4. *AE* 1961, Αρχ. Χρον. σ. 17-18 και 24, αριθ. 64 (*SEG* XXI, 1006).
5. *Abh. Sāch. Akad. Wiss.* 69, 2 (1980), σ. 72, αριθ. 94 (*SEG* XXX, 246).
6. Για συγγενή ονόματα, βλ. F. Bechtel, *HP*, σ. 403.
7. *SEG* XXI, 754, 887, 957, 962. Επίσης, *ΔΧΑΕ*, ό.π., σ. 125, αριθ. 2.
8. Ο ναΐσκος, κάτω από τον οποίο αναβλύζει πηγή, η οποία θεωρείται αγίασμα, σωζόταν σε ερειπιώδη κατάσταση (η αψίδα και τμήμα του βορείου τοίχου) έως το 1956-1957, οπότε με πρωτοβουλία ιδιωτικού σωματείου και μετά από έγκριση του Υπουργείου Παιδείας αναστηλώθηκε με βάση τα σχέδια του μηχανικού του Υπουργείου Ο. Φιντικάκη, υπό την εποπτεία του τότε Διευθυντή της Υπηρεσίας Αναστηλώσεως Α. Ορλάνδου και προσωπική επίβλεψη του τότε Επιθεωρητού Αναστηλώσεων Ευστ. Στίκα. Η αναστήλωση έγινε με αρχαίο υλικό από το χώρο του μνημείου, που χρονολογείται στον 11ο αιώνα. Φαίνεται, όμως, ότι ο χριστιανικός ναός είχε χτιστεί πάνω στα ερείπια αρχαίου ιερού, που το είχε διαδεχθεί παλαιοχριστιανική βασιλική. Δυστυχώς δεν υπάρχει δημοσίευση για τις αναστηλωτικές εργασίες που έγιναν, ούτε για την ανασκαφική έρευνα που προηγήθηκε από τον τότε Έφορο Βυζαντινών Αρχαιοτήτων Μ. Χατζηδάκη, κατά την οποία βρέθηκαν αρκετοί χριστιανικοί τάφοι. Παλαιότερα ανασκαφές στο χώρο διενήργησε η σύζυγος του πρίγκηπα της Ουαλίας Καρολίνα, το 1815-1816, η οποία βρήκε μεταξύ άλλων δύο μαρμάρινα περιστέρια και μικρό ακρωτηριασμένο άγαλμα Έρωτος. Αυτό οδήγησε τον Α.Ρ. Ραγκαβή (*Άπαντα*, ΙΗ', 1888, σ. 84) να επανέλθει σε μια παλαιότερη υπόθεση άλλων και να προτείνει την ταύτιση του χώρου με το αναφερόμενο από τον Παυσανία ιερό *τῆς Ἀφροδίτης ἐν κήποις* (Ι, 19,2). Συστηματικότερες ανασκαφές πραγματοποίησε στο χώρο ο Γ. Σωτηρίου το 1922, για τις οποίες επίσης δεν υπάρχει δυνατόν να βρεθούν εκθέσεις. Ο ίδιος διευθέτησε γύρω από τον ερειπωμένο τότε ναό

νεια πλαισιώνεται από πλατύ κυμάτιο. Στην κάτω πλευρά και σε απόσταση 0,17 μ. από το δεξιό άκρο υπάρχει εντορμία ορθογώνιας διατομής (0,04×0,025 μ.) για την ένθεση γόμφου στήριξης. Η δεξιά πλάγια πλευρά φέρει περιτένεια και η υπόλοιπη επιφάνειά της (όπως και της κάτω πλευράς) είναι αδρά λαξευμένη με βελόνι. Όλες οι άλλες πλευρές και η πίσω επιφάνεια είναι σπασμένες ακανόνιστα. Οι σωζόμενες διαστάσεις της στήλης είναι: ύψ. 0,625, πλ. 0,515, πάχ. 0,23, πλ. δεξιού κυματίου 0,09 μ.

Η πρόσθια επιφάνεια σώζει τη δεξιά απόληξη τριών επιγραμμάτων από έξι στίχους το καθένα (τρία ελεγειακά δίστιχα). Μεταξύ του α΄ και β΄ επιγράμματος υπάρχει κενό 0,023 μ. Μεταξύ του β΄ και γ΄ επιγράμματος υπάρχει κενό 0,019 μ.

Το α΄ επίγραμμα έχει χαραχθεί από διαφορετικό χέρι. Ύψ. γραμμάτων α΄ επιγράμματος 0,018 μ. περίπου (το Ω και το Ν=0,015 μ.). Διάστιχο 0,003-0,004, ύψ. γραμμάτων β΄ και γ΄ επιγραμμάτων 0,016 μ. περίπου (τα Ο = 0,01 μ., τα Ι και Ρ = 0,019 μ.), διάστιχο 0,004-0,006 μ.

Η μορφή των γραμμάτων του α΄ επιγράμματος διαφέρει από των άλλων δύο (Α με ευθεία την οριζόντια κεραία, Ε και Σ μηνοειδή, Ω ανοιχτού τύπου κτλ.). Στα επιγράμματα β΄ και γ΄ τα Ε, Σ και (ανοιχτά) Ω είναι γωνιώδη. Το Α έχει θλαστή την οριζόντια κεραία, η οριζόντια γραμμή του Θ υπερβαίνει την ελλειψοειδή περιφέρεια και τα Ο είναι μικροσκοπικά και σταγονοειδούς μορφής.

Παρατίθεται στη συνέχεια ασχολίαστο το κείμενο της επιγραφής, για εκτενέστερη δημοσίευση του οποίου από τον υπογράφοντα, βλ. *Θωράκιον, Αφιέρωμα στη μνήμη Παύλου Λαζαρίδη*, Αθήνα 2004, σ. 205-217.

Εικ. 2. Επιγραφικό Μουσείο. Τμήμα επιτύμβιας στήλης από το ναό των Αγίων Πάντων Αμπελοκήπων.

(α΄)

4ος αι. μ.Χ. *[-υυ -υυ -υυ -υυ -υυ - -]ν*
[-υυ -υυ - -υυ -υυ -].
[-υυ -υυ -υυ -υυ -υυ]. κεύθω
[-υυ -υυ - -υυ -υυ].ης
5 *[-υυ -υυ -υυ -υυ -υ]ν ὅμιλοι*
[-υυ -υυ - -υυ -]κέλευθα.

(β΄)

4ος-5ος αι. μ.Χ. *[-υυ -υυ -υυ -υυ ἐν]θάδε κεύθει*
[-υυ -υυ - -υυ -υ]εος
[-υυ -υυ -υυ -υυ -] ὁσίοισιν
10 *[-υυ -υυ - -υυ ἀμφ;]ίπολος*
[-υυ -υυ -υυ -υυ -]ην ἀκοίτην
*[-υυ -υυ - -υυ -υ]χάρη

(γ΄)

4ος-5ος αι. μ.Χ. *[-υυ -υυ -υυ -υ].α σεμνὰ μαθοῦσα*
[-υυ -υυ - -υυ -υ]φίλην
15 *[-υυ -υυ -υυ].. λιπαρὸν ποτὶ γῆρας*
[-υυ -υυ - -υυ -υ] ἀπὲκ μελέων
[-υυ -υυ -υυ -]πολον ἤγαγον αὖτις
[-υυ -υυ - τύμβ]ος ὅδ᾽ ἐντὸς ἔχει.

διάφορα ογκώδη αρχιτεκτονικά μέλη. Επειδή και η εν λόγω επιγραφή ήταν μεταξύ των μελών δυτικά του ναού, δεν αποκλείεται να βρέθηκε τότε. Ίχνη από οστρακάσβεστο (κουρασάνι), που υπήρχαν στην επιφάνειά της, δείχνουν ότι ήταν κάπου χτισμένη σε β΄ χρήση. Το 1964 σε σκάμμα της Εταιρείας Υδάτων στην οδό Παν. Κυριακού και σε απόσταση 30 μ. περίπου βορειοδυτικά του ναού των Αγίων Πάντων, βρέθηκε αποθέτης 18 τουλάχιστον χαλκών αγαλματίων του 2ου αι. μ.Χ. Βρέθηκε, επίσης, αποθέτης με 66 λύχνους του 4ου, 5ου και 6ου αι. μ.Χ. Ακολούθησε σωστική ανασκαφή από τον Φ. Σταυρόπουλο (βλ. *ΑΔ* 20 (1965): Χρονικά, σ. 102-107), ο οποίος υπέθεσε ότι τα αγαλμάτια πιθανώς προέρχονται από ιερό Διονύσου ή έστω και Βακχείον, δεδομένου ότι ο θησαυρός κατά τα 4/5 αποτελείται από αγάλματα θεών σχετικών προς τον Διόνυσο. Η υπόθεση αυτή μπορεί να βρει νέο στήριγμα στο γεγονός ότι κατά την πρόσφατη (1999) σωστική ανασκαφή που έγινε από τη Γ΄ ΕΠΚΑ στο προς Α. όμορο με το ναό των Αγίων Πάντων οικόπεδο, βρέθηκαν διάφορα οικοδομικά λείψανα, καθώς και θραύσματα μαρμάρινου τραπεζοφόρου με τη μορφή του Διονύσου. Την πληροφορία οφείλω στη συνάδελφο Κ. Ορφανού, την οποία και ευχαριστώ. Όμως, το 1889 είχε βρεθεί στην περιοχή του εριουργείου Σπ. Πυρρή, ανατολικά των Αγίων Πάντων (όπου και η σημερινή οδός Πυρρή) ο όρος του ιερού Διός Μιλιχίου, Γης και Αθηναίας του 5ου αι. π.Χ. (*IG* I³, 1084 = ΕΜ 10081). Είναι χαρακτηριστικό ότι η λαϊκή παράδοση πίστευε ότι στην πηγή των Αγίων Πάντων φώλιαζε μέγας όφις, *δράκος* (βλ. Ορλάνδος, παρακάτω, σ.129, και Ενισλείδης, παρακάτω, σ. 18. Την παράδοση διασώζει ο Δ. Καμπούρογλους, *Ιστορία των Αθηνών*, Α΄, 1889, σ. 227). Θα ήταν όμως τολμηρό να υποθέσει κανείς ότι ο

Από τη μορφή των γραμμάτων και το ύφος του κειμένου θα ήταν δυνατόν να χρονολογηθεί το α΄ εξάστιχο στα μέσα του 4ου αι. μ.Χ. και τα άλλα δύο εξάστιχα στα τέλη του 4ου ή αρχές του 5ου αι. μ.Χ. Η επιγραφή δεν σώζει χριστιανικά σύμβολα, ώστε να θεωρηθεί με βεβαιότητα χριστιανική. Οι διάφορες εκφράσεις θα μπορούσαν να απηχούν νεοπλατωνικές ιδέες, που είναι κοινές τόσο σε εθνικές επιτύμβιες επιγραφές της ύστερης αρχαιότητας όσο και σε πρώιμες χριστιανικές επιγραφές. Πάντως, στο χώρο του ναού έχουν βρεθεί χριστιανικοί τάφοι, αλλά και σαφώς αρχαίες επιτύμβιες επιγραφές, πιθανότατα σε β΄ χρήση[9].

Χάρη στην καλοσύνη των κληρονόμων του αείμνηστου Εφόρου Αρχαιοτήτων Ευθυμίου Μαστροκώστα († 20-8-1998) και ιδιαίτερα των Βασιλείου, Νικολάου και Ιωάννη Γκούμα και Ηλία Παπανδρέου, τους οποίους ευχαριστούμε και από τη θέση αυτή, δωρήθηκε στο Επιγραφικό Μουσείο ένα μεγάλο μέρος από τη βιβλιοθήκη και το αρχείο του. Δυστυχώς μετά το θάνατο του Ευθ. Μαστροκώστα έγινε διάρρηξη στο σπίτι του στην οδό Χατζοπούλου 20 στην Καλλιθέα (πίσω από την Πάντειο) και επί πολλές μέρες οι διαρρήκτες αφαιρούσαν ό,τι πολύτιμο υπήρχε, κυρίως αντικείμενα της πλούσιας λαογραφικής συλλογής του, έργα χαρακτικής με ελληνικά θέματα, σπάνια βιβλία κτλ. Παράλληλα, σκόρπισαν βιβλία και χαρτιά στο πάτωμα, πολλά από τα οποία στη συνέχεια βράχηκαν από τα νερά της βροχής που εισέρρευσαν από τα σπασμένα τζάμια.

Με τη βοήθεια των συντηρητών του μουσείου έγινε περισυλλογή όλου αυτού του ανάμικτου υλικού και μεταφορά του στο μουσείο, προκειμένου να γίνει διαλογή και ταξινόμηση, η οποία θα απαιτήσει πολύ χρόνο και θα πρέπει να γίνει από έμπειρο πρόσωπο.

Λόγω του μεγάλου όγκου και της πλήρους αταξίας στην οποία βρέθηκαν τα κατάλοιπα δεν μπορεί να προσδιοριστεί προς το παρόν τι ακριβώς περιλαμβάνουν. Από αυτά, όσα είναι σχετικά με επιγραφές (απόγραφα, έκτυπα, φωτογραφίες κτλ.), που ως γνωστόν αποτελούσαν προσφιλές πεδίο έρευνας του αείμνηστου Εφόρου, θα παραμείνουν στο Επιγραφικό Μουσείο. Για τα υπόλοιπα υπάρχει η πρόθεση να παραδοθούν φωτοτυπίες τους στις αρμόδιες Εφορείες Αρχαιοτήτων, στις οποίες υπηρέτησε κατά τη μακρά σταδιοδρομία του ο Ευθ. Μαστροκώστας.

Το Επιγραφικό Μουσείο ήταν το τιμώμενο μουσείο κατά τον εορτασμό της Διεθνούς Ημέρας Μουσείων του ICOM, που έγινε στις 20-5-99. Θέμα του εορτασμού ήταν «Η χαρά της ανακάλυψης μέσα από τα εκθέματα των Μουσείων». Αυτός ήταν και ο τίτλος σύντομης ομιλίας του υπογράφοντος, την οποία ακολούθησε ξενάγηση επισήμων και κοινού στις αίθουσες του Μουσείου, καθώς και δεξίωση στους κήπους του με συνοδεία μουσικής από ορχήστρα πνευστών.

«δράκος» αυτός έχει σχέση με οφιόμορφη παράσταση του Μειλίχιου Δία και ότι δεν είναι απλώς το «στοιχειό του νερού». Επομένως, προς το παρόν το θέμα της ταύτισης του αρχαίου ιερού παραμένει ανοιχτό.

Πρόσφατη μελέτη των αρχαίων αρχιτεκτονικών μελών, μεταξύ των οποίων υπάρχουν κιονόκρανα και σφόνδυλοι ιωνικών κιόνων, έγινε από τον αρχιτέκτονα Μ. Κορρέ, ο οποίος έκανε και ένα πρόχειρο σχέδιο του μεγαλύτερου θραύσματος της επιγραφής, που έθεσε ευγενικά στη διάθεσή μου ο επιγραφολόγος Άγγ. Ματθαίου (βλ. M. Korrés, Ein Beitrag zur Kenntnis der attisch-ionischen Architektur, στο E.-L. Schwandner (επιμ.), *Säule und Gebälk*, Mainz am Rhein 1996, σ. 90-113 και ειδικά σ. 103-109.

Ευχαριστώ θερμά και τους δύο, καθώς και τις συναδέλφους Α. Παντελίδου και Ζ. Καράπα-Μολιζάνι για τη βοήθειά τους στο βιβλιογραφικό υπομνηματισμό.

Ο ναΐσκος ταυτίζεται με το καθολικό της μονής των Αγίων Ομολογητών, που αναφέρεται σε πέντε επιστολές του Μιχ. Ακομινάτου του Χωνιάτου (έκδοση Σπ. Λάμπρου, Β΄, Αθήναι 1880, σ. 252-256).

Σύντομη αναφορά στον αρχιτεκτονικό τύπο του ναού και τις ανασκαφικές και αναστηλωτικές εργασίες που έγιναν σε αυτόν κάνει ο Α.Κ. Ορλάνδος, Μεσαιωνικά μνημεία της Πεδιάδος των Αθηνών και των κλιτύων Υμηττού, Πεντελικού, Πάρνηθος και Αιγάλεω, στο Γ.Α. Σωτηρίου (επιμ.), *Ευρετήριον των μεσαιωνικών μνημείων της Ελλάδος του Υπουργείου Εθνικής Παιδείας*, Α΄, Γ΄, Αθήναι 1933, σ. 123-230, ειδικά σ. 128-129. Ο Ορλάνδος, ό.π., σ. 128, κάνει απλή μνεία των ανασκαφικών ερευνών του Γ. Σωτηρίου. Μνεία, επίσης, κάνει και ο Χρ. Ενισλείδης (βλ. παρακάτω). Απλές αναφορές στο μνημείο και την εκεί υπάρξασα μονή των Αγίων Ομολογητών, καθώς και τις διάφορες παραδόσεις που έχουν συνδεθεί με αυτό, κάνουν οι Δ. Σουρμελής, *Συνοπτική κατάστασις της πόλεως των Αθηνών*, Αθήναι 1842, σ. 49. Τ. Νερούτσος, Χριστιανικαί Αθήναι, *ΔΙΕΕ* Γ΄ (1889), σ. 102. Δ. Καμπούρογλους, *Ιστορία των Αθηνών*, Α΄, 1889, σ. 226 και Β΄, σ. 269. Χρήσιμο, τέλος, παρά τις εσφαλμένες ερμηνείες που περιέχει, είναι το φυλλάδιο του Χρ.Μ. Ενισλείδη, *Οι Άγιοι Πάντες της εν Αμπελοκήποις Αθηνών Ιεράς Μονής των Ομολογητών και το ιερόν της εν Κήποις Αφροδίτης*, Αθήναι 1977, ο οποίος παραθέτει λεπτομερές χρονικό των αναστηλωτικών εργασιών.

9. Όπως π.χ. ο επιτύμβιος κιονίσκος της Φιλουμένης, του 2ου αι. π.Χ. Βλ. Α.Ν. Οικονομίδης, *Τα Αθηναϊκά* XXI (1962), σ. 39-40, αριθ. 36 (=*SEG* XXI, 843), κατά τη δημοσίευση του οποίου παραλείφθηκε ο 4ος στίχος, ο οποίος αναγνώσθηκε επιτόπου κατά την κοινή αυτοψία της Ζ. Καράπα-Μολιζάνι και του μουσειακού γλύπτη του Επιγραφικού Μουσείου Σ. Τζανέκα.

Παραθέτουμε το πλήρες κείμενο:

Φιλουμένη
Λεοντίχου
Ἀχαρνέως
θυγάτηρ
Σωσιβίου
Θημακέως
γυνή.

Από τον ίδιο χώρο προέρχεται και θραύσμα επιτύμβιας στήλης του 3ου αι. π.Χ., με την επιγραφή: *[Ἀθη]νόδωρος* [ό.π., σ. 40, αριθ. 37 (=*SEG* XXI, 1002)]. Επίσης, μια αδημοσίευτη επιτύμβια τράπεζα, που όπως με πληροφόρησε ο Άγγ. Ματθαίου πρόκειται να δημοσιευθεί από το φοιτητή αρχαιολογίας Ιω. Καλλιοντζή. Στο αναστηλωμένο κωδωνοστάσιο του ναού εντοιχίστηκε τεμάχιο μαρμάρινης πλάκας με την επιγραφή: *Ὅρος*, των αυτοκρατορικών χρόνων (απλή μνεία από τον Χρ. Ενισλείδη, ό.π. (υποσημ. 8), σ. 34, όπου όμως τον μεταγράφει ως: *Ὅρ(ος)*. Στο κωδωνοστάσιο, επίσης, υπάρχει εντοιχισμένο θραύσμα από την κάτω αριστερή γωνία μαρμάρινης παλαιοχριστιανικής επιγραφής, πιθανώς επιτύμβιας, που σώζει τμήματα τεσσάρων στίχων:

ΚΔ[- - - -]
ΙΠΡΟ[ή ω - - -]
ΠΡΟC[- - -]
ΠΡΗΖ[- - -]
†

Για τις ίδιες επιγραφές, βλ. Χ. Κριτζάς, *Θωράκιον*, ό.π. και Ι. Καλλιοντζής, *Ηόρος* 14-16 (2000-2003), σ. 157-166.

Στην επιστημονική δραστηριότητα των αρχαιολόγων του Μουσείου εντάσσονται:

Διάλεξη του υπογράφοντος στην Αμερικανική Σχολή Κλασικών Σπουδών με θέμα «A New Inscription from the Asclepieion of Lebena (Crete) and the Dancing Floors of Greek Sanctuaries». Σχετικό με το ίδιο θέμα είναι και το άρθρο του, Nouvelle inscription provenant de l'Asclépieion de Lebena (Crète), *ASAtene* LXX-LXXXI (1992-1993), σ. 275-290.

Άλλα επιστημονικά δημοσιεύματα του υπογράφοντος είναι: Νέο δικαστικό πινάκιο από την Αθήνα, *ΤΙΜΑΙ, Τιμητικός τόμος Ιω. Τριανταφυλλόπουλου*, Αθήνα 2000, σ. 101-107.

Άρθρο με τίτλο: La dédicace argienne attribuée à Wriknidas, *PHILOKYPROS, Mélanges O. Masson*, Salamanca 2000, σ. 191-195.

Εκλαϊκευτικό άρθρο με τίτλο: Το Επιγραφικό Μουσείο, *Αρχαιολογία*, Δεκ. 1999, σ. 107-110.

Εκλαϊκευτικό, επίσης, άρθρο με τίτλο: Η αρχαιολογία στον ελλαδικό χώρο κατά τον 20ό αιώνα, *Η Ελλάδα στο γύρισμα του εικοστού αιώνα*, Αθήνα-Κορωπί 2000, σ. 341-351.

Ο υπογράφων έλαβε, επίσης, μέρος στην επιστημονική διημερίδα που οργάνωσε στο Βερολίνο η εκεί Ακαδημία Επιστημών με θέμα την επανέκδοση των αττικών μετευκλειδείων επιγραφών (*IG* II³), στην προετοιμασία της οποίας το Επιγραφικό Μουσείο διαδραματίζει εκ των πραγμάτων ουσιαστικό ρόλο.

ΧΑΡΑΛΑΜΠΟΣ Β. ΚΡΙΤΖΑΣ

Βυζαντινο και Χριστιανικο Μουσειο

Στις 25 Φεβρουαρίου η Χ. Μπαλτογιάννη, Διευθύντρια του Βυζαντινού και Χριστιανικού Μουσείου από το 1995, συνταξιοδοτήθηκε και την ευθύνη του Βυζαντινού και Χριστιανικού Μουσείου ανέλαβε ο υπογράφων. Υπηρετούσαν ήδη οι επιμελητές Ε. Χαλκιά, Ν. Δημητρακοπούλου, Φ. Καλαφάτη, Μ. Μπορμπουδάκη, Ε. Παπασταύρου και Γ. Κακαβάς, καθώς και οι ωρομίσθιοι αρχαιολόγοι Α. Κατσελάκη, Σ. Γερογιώργη, Μ. Σκλείδα και Ου. Φατώλα.

Η ημιυπόγεια επέκταση του μουσείου που ξεκίνησε το 1992, έκτασης 13.000 τ.μ. περίπου, σε σχέδια του αρχιτέκτονα Μ. Περράκη, ολοκληρώθηκε. Περιλαμβάνει εκθεσιακούς χώρους, εργαστήρια συντήρησης, αρχαιολογικές αποθήκες, μικρό αμφιθέατρο, δωμάτιο ελέγχου και μεγάλο χώρο ηλεκτρομηχανολογικών εγκαταστάσεων. Με παρέμβαση του μουσείου, μέρος του δυτικού τμήματος της νέας επέκτασης διαμορφώθηκε σε μεγάλη εκθεσιακή αίθουσα, ενώ στο υπόγειο διαμορφώθηκαν τέσσερις νέοι μεγάλοι αποθηκευτικοί χώροι.

Από την αρχή, η νέα διεύθυνση αποφάσισε να αλλάξει σταδιακά τη συνολική εικόνα του μουσείου, σε όλα τα επίπεδα: στις υποδομές, στη διαχείριση του προσωπικού και στην επικοινωνία με το κοινό.

Ο σχεδιασμός που έγινε για τη μελλοντική διάρθρωση και λειτουργία του μουσείου ήταν συνολικός. Αποφασίστηκε ότι η νέα μόνιμη έκθεση θα καλύψει την επέκταση του μουσείου. Το κεντρικό κτίριο στο μέλλον θα χρησιμοποιηθεί ως εξής: στο ισόγειο θα είναι η υποδοχή, η ενημέρωση για τις δράσεις, αλλά και το παρελθόν του μουσείου, ενώ θα διατηρηθούν οι βασικές μνήμες της έκθεσης του Γ. Σωτηρίου. Ο όροφος θα φιλοξενήσει τις περιοδικές εκθέσεις. Η ανατολική ισόγεια πτέρυγα θα γίνει πωλητήριο, η δυτική καφέ-εστιατόριο, ενώ τα δύο κτίρια επί της οδού Βασιλίσσης Σοφίας θα στεγάσουν τη Διοίκηση. Τέλος, ο περιβάλλων χώρος θα μεταμορφωθεί σε πολιτιστικό πάρκο, ανοιχτό στο κοινό.

Το μουσείο άρχισε να στελεχώνεται με νέο επιστημονικό προσωπικό. Προσλήφθηκαν οι αρχαιολόγοι Μ. Σύρου, Ε. Μεραμβελιωτάκη, Α. Τσάκαλος, Α. Μπεκιάρης, Ν. Κωνστάντιος και Ε. Κυριαζή, καθώς και ο αρχαιολόγος-μουσειολόγος Α. Λαπούρτας. Η αρχαιολόγος Π.-Τ. Σκώττη, που υπηρετεί ως αρχαιοφύλακας, ανέλαβε ουσιαστικά καθήκοντα αρχαιολόγου και της ανατέθηκε η Συλλογή Αντιγράφων. Ως προς τις συλλογές ορίστηκαν υπεύθυνοι επιμελητές ως ακολούθως: Για τη Συλλογή Μικροτεχνίας η Ε. Χαλκιά, η οποία αναπληρώνει και τον υπογράφοντα. Για τη Συλλογή Γλυπτών-Ψηφιδωτών η Ν. Δημητρακοπούλου. Για τη Συλλογή Χειρογράφων και Χαρτιού η Α. Λαζαρίδου. Για τη Συλλογή Κεραμικών η Μ. Μπορμπουδάκη. Για τη Συλλογή Εικόνων η Φ. Καλαφάτη. Για τη Συλλογή Υφασμάτων η Ε. Παπασταύρου και τη Συλλογή Τοιχογραφιών η Α. Κατσελάκη.

Οι αρχιτέκτονες Α. Τζάκου, που υπηρετούσε στο μουσείο, και η Ε. Κατσανίκα, που μετατέθηκε από το Μουσείο Βυζαντινού Πολιτισμού, συγκρότησαν το αρχιτεκτονικό-μουσειογραφικό γραφείο.

Στο χώρο της συντήρησης τέθηκε εξαρχής στόχος να συγκροτηθεί Κέντρο Συντήρησης με ανάπτυξη εργαστηρίων όλων των υλικών. Άρχισαν, λοιπόν, να οργανώνονται καλύτερα τα εργαστήρια εικόνων, τοιχογραφιών, χαρτιού και μικροτεχνίας με πρόσληψη ωρομίσθιων συντηρητών. Υπεύθυνοι ορίστηκαν οι συντηρητές Ε. Αναπλιώτου για το εργαστήριο εικόνων, Α. Σαμπατάκος για το εργαστήριο τοιχογραφιών, Ι. Στεφανή για το εργαστήριο χαρτιού και ο Ι. Λιάπης για το εργαστήριο μικροτεχνίας. Στο εργαστήριο γλυπτών εξακολούθησε να εργάζεται η Α. Φίλιππα. Το εργατοτεχνικό προσωπικό οργανώθηκε με την ευθύνη του Μ. Κουτσούρη. Υπεύθυνη της γραμματείας εξακολούθησε να είναι η Αικ. Κυρίτση, του λογιστηρίου η Β. Μάρκου και της βιβλιοθήκης η Ό. Τζώτζη.

Εκθέσεις - Επανεκθέσεις

Μια νέα αντίληψη στις σχέσεις μουσείου και κοινού έχει ως βάση μια νέα οπτική εκθέσεων και επανεκθέσεων. Η συμμετοχή στο «γίγνεσθαι» των εκθέσεων στον ελληνικό και διεθνή χώρο, η δημιουργία περιοδικών εκθέσεων και η θεματική επανεκθετική λογική επιχειρήθηκαν αμέσως. Το Βυζαντινό Μουσείο συμμετείχε με αντικείμενά του στις παρακάτω εκθέσεις:

α) «Η Βενετία των Ελλήνων - Η Ελλάδα των Βενετών. Σημάδια στο Χώρο και το Χρόνο» (15 Μαρτίου-30 Απριλίου), στο Μέγαρο Μουσικής Αθηνών.

β) «Ιεροτελεστία και Πίστη. Βυζαντινή Τέχνη και Θεία Λειτουργία» (Μάιος-Οκτώβριος), στο Μουσείο Ελληνικών Αρχαιοτήτων στη Μελβούρνη.

γ) «Η Θάλασσα στη Νεοελληνική Ζωγραφική» (Ιούνιος-Σεπτέμβριος), στην Πάτρα.

δ) «Cristiani d'Oriente. Spiritualità, arte e potere nell' Europa post Bizantina» (27 Ιουλίου 1999-6 Ιανουαρίου 2000), στην Τεργέστη.

ε) «Άμφια. Το Ένδυμα της Ορθόδοξης Εκκλησίας» (1-30 Σεπτεμβρίου), στο Μουσείο Μπενάκη.

Εικ. 1. Βυζαντινό και Χριστιανικό Μουσείο. Περιοδική έκθεση «Αυθεντικά και Αντίγραφα». Μερική άποψη.

στ) «Βυζαντινά Εφυαλωμένα Κεραμικά. Η Τέχνη των Εγχαράκτων» (1 Οκτωβρίου-31 Δεκεμβρίου), στη Θεσσαλονίκη.

Παράλληλα, παρουσίασε στα πολυεπίπεδα του ανατολικού τμήματος της επέκτασης την περιοδική έκθεση «Αυθεντικά και Αντίγραφα» (Εικ. 1). Αρχιτέκτονας της έκθεσης ήταν η Α. Τζάκου και εργάστηκαν οι αρχαιολόγοι Ν. Δημητρακοπούλου-Σκυλογιάννη στα γλυπτά, Φ. Καλαφάτη στις εικόνες και Γ. Κακαβάς στις χαλκογραφίες.

Το σημαντικό, όμως, έργο στο πεδίο αυτό ήταν η επαναδιαπραγμάτευση εξαρχής της επανεκθετικής πρότασης.

Από τον υπογράφοντα τέθηκε το πλαίσιο της νέας πρότασης, η οποία θα κατετίθετο στο ΚΑΣ για έγκριση.

Καταρχάς αποφασίστηκε ότι η πρόταση θα διαρθρωνόταν σε θεματικές ενότητες και όχι κατά συλλογές. Θα είναι μια ερμηνευτική προσέγγιση αντικειμένων και θεμάτων. Τα αντικείμενα θα γίνει προσπάθεια να ενταχθούν στο πολιτικό και κοινωνικό τους πλαίσιο, όχι για να αφηγηθούν μια ενιαία και συνεχή ιστορία, αλλά για να φωτίσουν όψεις της βυζαντινής και μεταβυζαντινής κοινωνίας και τέχνης. Η τέχνη θα παρουσιαστεί όχι μόνον ως αισθητικό φαινόμενο, αλλά και ως μαρτυρία πολιτισμού. Πάνω σε αυτές τις αρχές άρχισε η μελέτη και επεξεργασία του υλικού από τους αρχαιολόγους, τους αρχιτέκτονες, τους μουσειολόγους και τους συντηρητές. Συνεχίζεται η ατομική εργασία και αξιολογείται στις οργανωμένες και συχνές ολομέλειες.

Στο πλαίσιο της νέας επικοινωνιακής πολιτικής μας εργαστήκαμε για το σημαντικό αφιέρωμα στο Βυζαντινό και Χριστιανικό Μουσείο στο ειδικό ένθετο «Επτά Ημέρες» της εφημερίδας *Καθημερινή*.

Ο σεισμός της 7-9-1999 δημιούργησε μικρά προβλήματα στο μουσείο, τα οποία σύντομα αποκαταστάθηκαν. Όμως, με αφορμή αυτό το γεγονός, έγινε μικρής κλίμακας εκσυγχρονισμός στην έκθεση. Στερεώθηκαν γλυπτά στο ισόγειο. Αποσύρθηκαν όλα τα κοπτικά και τα λεγόμενα «ανατολικά» υφάσματα από τις προθήκες του κεντρικού κτιρίου, επειδή ο ήλιος είχε προξενήσει μεγάλες φθορές. Αναπροσαρμόστηκε η έκθεση των κεραμικών και αποσύρθηκαν αντικείμενα και όστρακα με προβληματική χρονολόγηση. Αποσύρθηκαν, επίσης, αντικείμενα μικροτεχνίας για συντήρηση.

Τα εκπαιδευτικά προγράμματα συνεχίστηκαν με την ευθύνη

της Α. Κατσελάκη. Λειτούργησαν ως εβδομαδιαία προγράμματα, στα οποία συμμετείχαν 1.904 μαθητές, ενώ οργανώθηκε δύο φορές το τριήμερο πρόγραμμα με τίτλο «Μία Μέρα στο Βυζαντινό και Χριστιανικό Μουσείο».

Ολοκληρώθηκε το πρόγραμμα «Ιστός», πρωτοβουλία του Ιδρύματος Μελετών Λαμπράκη, που είχε στόχο την παροχή πολιτιστικού υλικού και εκπαιδευτικών υλικών στο διαδίκτυο για παιδιά Δημοτικού σχολείου. Εκπρόσωπος του μουσείου στο πρόγραμμα ήταν η Α. Κατσελάκη.

Συνεχίστηκε, επίσης, το κοινοτικό πρόγραμμα «Raphael Inba», στο οποίο εκπροσωπεί το μουσείο η Ε. Χαλκιά και συνεργάζεται το Δημοτικό Μουσείο Βυζαντινής και Νορμανδικής τέχνης του San Marco d'Aluncio της Σικελίας.

Άρχισε από την Α. Λαζαρίδου η καταγραφή και τακτοποίηση των σχεδίων του Θείρσιου στο υπόγειο του κεντρικού κτιρίου.

Μικρής έκτασης, αλλά σημαντικές, ήταν οι δωρεές και αγορές του μουσείου. Αγοράστηκε η εικόνα με τον άγιο Ιωάννη Πρόδρομο του τέλους 17ου-αρχές 18ου αιώνα από τον Ι. Μάρκου (Τ. 2889). Επίσης, τέσσερα μολυβδόβουλλα (7ου, 11ου, 12ου, 13ου αι.) (Εικ. 2). Ένας παλαιοχριστιανικός λύχνος

Εικ. 2. Μολυβδόβουλλο του Βοημόνδου των Βουτρών. 13ος αιώνας. Αγορά από τον οίκο Spink.

(Τ. 2859/BM 8600) από τον οίκο Spink, δύο δαχτυλίδια χάλκινα (Τ. 2840/BM 8557, Τ. 2841/BM 8558) πιθανώς του 13ου αιώνα και ένα παλαιοχριστιανικό βραχιόλι από υαλόμαζα (Τ. 2839/BM 8556). Τέλος, αγοράστηκε από την Ι. Νικολετοπούλου ένα τρίπτυχο του 16ου αιώνα (Τ. 2851) (Εικ. 3).

Εικ. 3. Τρίπτυχο. 16ος αιώνας.

Εικ. 4. Εικόνα με την Έγερση του Λαζάρου. 16ος αιώνας.

Εικ. 5. Ξυλόγλυπτος σταυρός με αργυρή επένδυση. 1812.

Σημαντικές ήταν και οι δωρεές στο μουσείο. Η οικογένεια Πολυχρονοπούλου δώρισε ένα σταυρό αγιασμού με αργυρεπίχρυση επένδυση του 18ου αιώνα (Τ. 2838/ΒΜ 8555), ενώ ο Μ. Wargin ένα χάλκινο τρίπτυχο εικονίδιο ρώσικης τέχνης του 18ου αιώνα (Τ. 2860/ΒΜ 8601). Εξαιρετικά σημαντική, όμως, ήταν η δωρεά της οικογένειας Κουλουβάτου, η οποία περιλαμβάνει 19 εικόνες από το 16ο έως το 19ο αιώνα (Εικ. 4) και έξι αντικείμενα μικροτεχνίας (σταυρός, εγκόλπιο, χάλκινο εικονίδιο, σφραγίδα κτλ.) (Εικ. 5).

ΔΗΜΗΤΡΙΟΣ ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΟΣ

Α΄ Εφορεια
Προϊστορικων και Κλασικων Αρχαιοτητων

ΜΟΥΣΕΙΑΚΕΣ ΕΡΓΑΣΙΕΣ

Αθήνα

Μουσείο Ακροπόλεως

Στο πλαίσιο της ανακαίνισης του κτιρίου του Μουσείου Ακροπόλεως που πραγματοποιήθηκε την προηγούμενη χρονιά, το Μάιο του 1999 εγκαινιάστηκαν δύο νέες εκθέσεις. Η έκθεση των αρχαϊκών ιππέων κατέλαβε τμήμα από το βόρειο μέρος της αίθουσας IV και περιελάμβανε δύο σημαντικά συμπλέγματα, τον Πέρση ιππέα (αριθ. ευρ. 606) (Εικ. 1) και τον ιππέα αριθ. ευρ. 1359, τα οποία εξυγιάνθηκαν από παλαιότερες επεμβάσεις συντήρησης και μετά από ερευνητική εργασία στην αποθήκη και στο εργαστήριο, το χρονικό διάστημα 1992-1998, αποκαταστάθηκαν από περισσότερα θραύσματα και σήμερα εκτίθενται σε πιο ολοκληρωμένη μορφή[1] (Εικ. 1). Επίσης, εκτέθηκαν τρεις μικρότεροι ιππείς (αριθ. ευρ. 148, 4114+623 και 597)[2] και τρεις κεφαλές που έχουν αποδοθεί σε ιππείς (αριθ. ευρ. 621, 663 και 653)[3]. Την ενότητα αυτή πλαισίωσαν τρία χάλκινα ειδώλια ιππέων. Τα δύο από αυτά, ένα εξάρτημα σκεύους και ένα με αναθηματικό χαρακτήρα, προέρχονται από την ανασκαφή της Ακροπόλεως και φυλάσσονταν στη Συλλογή Χαλκών του Εθνικού Αρχαιολογικού Μουσείου, από όπου παραχωρήθηκαν για να συμπεριληφθούν στην έκθεση[4]. Επίσης, ένα αναθηματικό ενεπίγραφο ειδώλιο με εγχάρακτα τα γράμματα *HIE (ίε [ρόν...)*, εύρημα από την ανασκαφή του O. Broneer στη βόρεια κλιτύ της Ακροπόλεως, μεταφέρθηκε από το Μουσείο της Αρχαίας Αγοράς[5]. Την ευθύνη του αρχιτε-

Εικ. 1. Αθήνα. Μουσείο Ακροπόλεως. Η έκθεση των αρχαϊκών ιππέων.

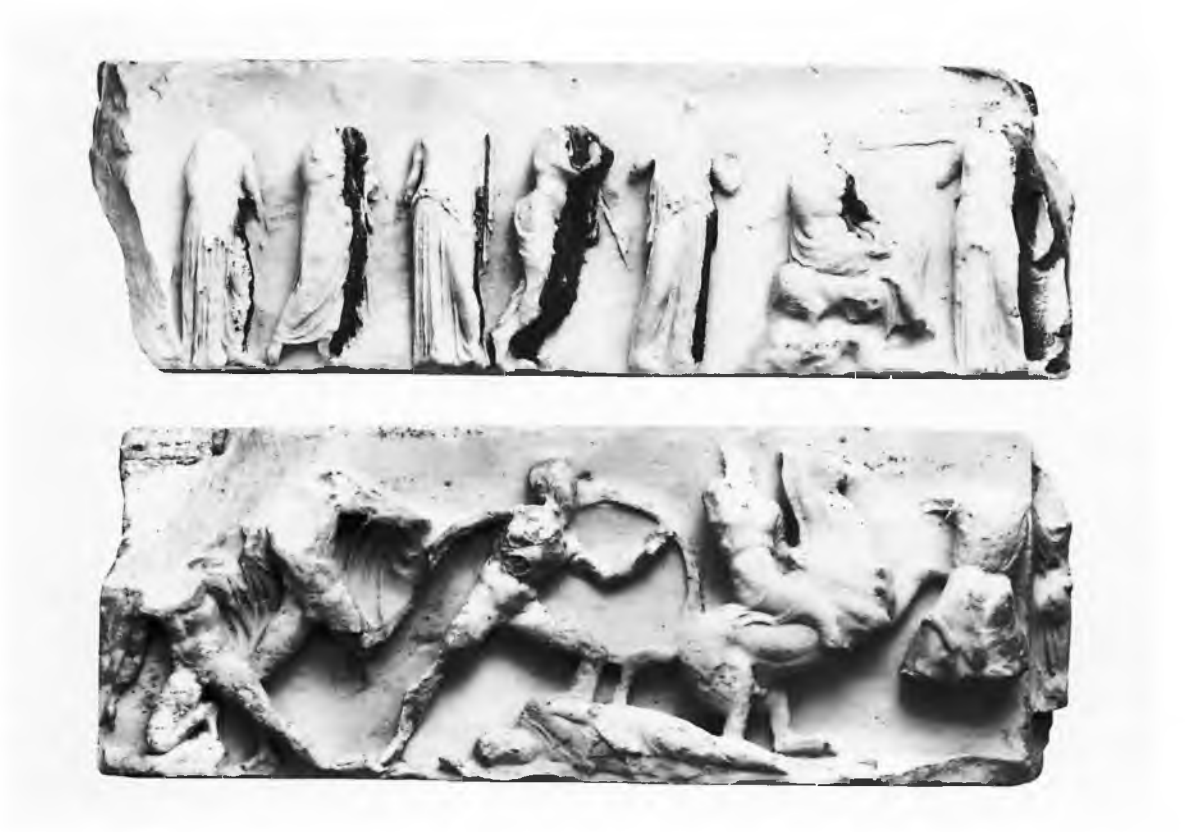
1. Ι. Τριάντη, *Μουσείο Ακροπόλεως*, Αθήνα 1998, σ. 183-197, εικ. 204-205 και εικ. σ. 184.

2. Μ. Μπρούσκαρη, *Μουσείο Ακροπόλεως, Περιγραφικός κατάλογος*, Αθήναι 1974, σ. 101-102, εικ. 187.

3. Ό.π., σ. 99, εικ. 180-181 (αριθ. ευρ. 621), σ. 105, εικ. 197 (αριθ. ευρ. 633).

4. A. de Ridder, *Catalogue des bronzes trouvés sur l'Acropole d'Athènes*, Paris 1896, σ. 277, αριθ. 751 (αριθ. ευρ. 6629), σ. 277-278, αριθ. 752 (αριθ. ευρ. 6687), εικ. 260.

5. *Hesperia* 7 (1938), σ. 203-207, εικ. 38-40 (αριθ. ευρ. AB 117).

Εικ. 2. Αθήνα. Μουσείο Ακροπόλεως. Η ζωφόρος του ναού της Αθηνάς Νίκης: Τμήμα του λίθου b της ανατολικής πλευράς και η νότια πλευρά του λίθου a της νοτιοανατολικής γωνίας.

κτονικού σχεδιασμού της έκθεσης των ιππέων είχε η αρχιτέκτων της Α΄ ΕΠΚΑ Α. Βοναπάρτη, σε συνεργασία με το σχεδιαστή Π. Ψάλτη.

Μια άλλη ενότητα με τη ζωφόρο του ναού της Αθηνάς Νίκης τοποθετήθηκε στην εσοχή «Αλκόβα» του ανατολικού τοίχου της αίθουσας V, έπειτα από την απομάκρυνση της παλαιότερης έκθεσης αγγείων από τις ανασκαφές νότια της Ακροπόλεως, καθώς και αρχαϊκών γλυπτών από την Ακρόπολη. Η νέα έκθεση περιέλαβε τους λίθους της ζωφόρου που καταβιβάστηκαν από το ναό το 1998, έπειτα από σχετική απόφαση του ΚΑΣ, στο πλαίσιο της νέας αναστήλωσης του μνημείου. Προηγήθηκε συντήρηση και εξυγίανση των μελών από τα σιδερένια συνδετήρια στοιχεία, σχεδίαση, φωτογράφηση και καταγραφή στο ευρετήριο του μουσείου. Ακολούθως, οι λίθοι τοποθετήθηκαν σε νέα βάθρα που κατασκευάστηκαν σύμφωνα με τη μελέτη και επίβλεψη του αρχιτέκτονα και αναστηλωτή του μνημείου Δημοσθένη Ζιρώ. Το σύνολο αποτελείται από τους τρεις σωζόμενους λίθους της ανατολικής πλευράς με παράσταση Αγοράς θεών, μαζί με τη νοτιοανατολική γωνία με σκηνή μάχης στη νότια πλευρά της (Εικ. 2), ένα λίθο της βόρειας πλευράς, καθώς και τους λίθους της νοτιοδυτικής και βορειοανατολικής γωνίας και ένα λίθο της νότιας ζωφόρου που απεικονίζουν σκηνές μάχης. Ο τελευταίος λίθος απαρτίζεται από δύο τμήματα που βρίσκονταν στην αποθήκη και συναρμόστηκαν με τη συγκόλληση ενός μικρότερου θραύσματος που τα συνδέει[6]. Οι δύο παραπάνω εκθέσεις πλαισιώθηκαν με ενημερωτικά κείμενα που συνέταξε η Χρ. Βλασσοπούλου, ενώ την κατασκευή των πινακίδων επιμελήθηκε ο σχεδιαστής Π. Ψάλτης.

Κατά τη διάρκεια των επανεκθετικών εργασιών, ορισμένα γλυπτά άλλαξαν θέση και τοποθετήθηκαν σε νέες βάσεις που κατασκευάστηκαν για το σκοπό αυτό. Τα σημαντικότερα είναι το μικρό αναθηματικό ανάγλυφο των Χαρίτων (αριθ. ευρ. 702)[7], που τοποθετήθηκε στην αίθουσα V, και δύο αρχιτεκτονικά γλυπτά από τη διακόσμηση του αρχαίου ναού της Αθηνάς: α) η λεοντοκεφαλή-υδρορρόη της γωνιαίας σίμης του ναού (αριθ. ευρ. 69)[8] και β) η πλάκα από την ανάγλυφη ζωφόρο που αποδίδεται στο ίδιο μνημείο και φέρει παράσταση Ερμή (αριθ. ευρ. 1343)[9]. Τα δύο τελευταία εκτίθενται πλέον στην αίθουσα V μαζί με τα γλυπτά του αετώματος της Γιγαντομαχίας. Άλλα γλυπτά της έκθεσης συμπληρώθηκαν με τη συγκόλληση νέων θραυσμάτων που αναγνωρίστηκαν ότι συνανήκουν και συγκολλώνται «κατά θραύσιν» σε αυτά. Στο ανάγλυφο αριθ. ευρ. 13529 που

6. Τριάντη, ό.π. (υποσημ. 1), σ. 355 κ.ε., εικ. 386-400.
7. Μπρούσκαρη, ό.π. (υποσημ. 2), σ. 59, εικ. 105.
8. Ό.π., σ. 59, εικ. 104.
9. Ό.π., σ. 60, εικ. 107.

εκτίθεται στην αίθουσα VI των έργων του αυστηρού ρυθμού, στο οποίο έχει ήδη συναρμοστεί το γυναικείο κεφαλάκι (ΕΑΜ αριθ. ευρ. 1949), έπειτα από την αναγνώρισή του από τον καθηγητή Γ. Δεσπίνη[10], συγκολλήθηκε ένα νέο θραύσμα που αναγνωρίστηκε από τον αρχαιολόγο Α. Μάντη. Επίσης, ένα μικρό θραύσμα από τον κορμό μικρής κόρης που βρέθηκε από τον Κ. Κίσσα σε λιθοσωρό των διάσπαρτων μελών της Ακρόπολης, αναγνωρίστηκε από το συντηρητή Δ. Μαραζιώτη και συγκολλήθηκε στο αρχαϊκό ναξιακό περιρραντήριο (αριθ. ευρ. 592, αίθουσα ΙΙ)[11]. Η έκθεση του μουσείου συμπληρώθηκε με νέες επιμέρους επεξηγηματικές πινακίδες στα εκθέματα των αιθουσών ΙΙΙ, VI-VIII, καθώς και με την τοποθέτηση λευκών πετασμάτων στα παράθυρα της αίθουσας VI.

Για τη διοργάνωση και υλοποίηση της επανέκθεσης του Μουσείου Ακροπόλεως συνεργάστηκαν οι αρχαιολόγοι Ι. Τριάντη και Χρ. Βλασσοπούλου, η αρχιτέκτων Α. Βοναπάρτη, οι συντηρητές Γ. Παγανής και Δ. Μαραζιώτης και ο σχεδιαστής Π. Ψάλτης. Την έκθεση των ιππέων συνόδευσε καλαίσθητο εικονογραφημένο τρίπτυχο έντυπο, που εκδόθηκε από τη Διεύθυνση Δημοσιευμάτων του ΤΑΠΑ.

Εργαστήριο - Αποθήκη

Στο εργαστήριο του μουσείου συνεχίστηκε η συντήρηση και η τοποθέτηση σε βάση διαφόρων γλυπτών της αποθήκης. Δύο ανδρικοί κορμοί (αριθ. ευρ. 1367, 7708) τοποθετήθηκαν σε νέες τσιμεντένιες βάσεις. Μετά από τη συγκόλληση δύο νέων θραυσμάτων, τοποθετήθηκε σε βάση η εναέτια παρθενώνεια κεφαλή αριθ. ευρ. 2381. Δύο ρωμαϊκά πήλινα αγάλματα Νίκης από την ανασκαφή του Γ. Μηλιάδη «Νοτίως Ακροπόλεως» (αριθ. ευρ. 6476 και 6476Α)[12] εξυγιάνθηκαν από τον οπλισμό μπρούντζινων συνδέσμων και γύψου της παλαιότερης επέμβασης συντήρησης και τοποθετήθηκαν στις βάσεις τους με νέο τρόπο στήριξης με τη βοήθεια κοίλων ράβδων από πλεξιγκλάς.

Παράλληλα με τις εργασίες συντήρησης των γλυπτών της αποθήκης, συντηρήθηκαν και τοποθετήθηκαν σε βάσεις τα σημαντικότερα και αρτιότερα γλυπτά που βρέθηκαν στην ανασκαφή του Νέου Μουσείου Ακροπόλεως, στο οικόπεδο Μακρυγιάννη. Πρόκειται, κυρίως, για περίοπτα έργα, δηλαδή αγάλματα Κυβέλης, Διός, Ασκληπιού και Υγιείας, κεφαλή Αφροδίτης, κεφαλή νέου, ανδρικό αγαλμάτιο, διπλή κεφαλή Ερμή-Διονύσου, ένα μικρό Εκαταίο και ένα ειδώλιο ερωτιδέα, καθώς και ένα αναθηματικό ανάγλυφο με παράσταση Ασκληπιού.

Στο εργαστήριο συγκολλήθηκαν, επίσης, τα νέα θραύσματα που ταυτίστηκαν και ανήκουν σε γλυπτά της αποθήκης. Θραύσμα κλασικού αναγλύφου από το Ασκληπιείο (ΝΚ931) συγκολλήθηκε σε κλασικό ανάγλυφο στην αποθήκη του μουσείου και άλλο θραύσμα από λιθοσωρό συγκολλήθηκε στο αναθηματικό ανάγλυφο Αθηνάς 3001+2437[13]. Έγινε καθαρισμός από κονιάματα και συνδέσμους σε θραύσματα αγαλμάτων και αναγλύφων της αποθήκης και αποκαταστάθηκαν και τοποθετήθηκαν σε νέες βάσεις ορισμένα γλυπτά που παρουσίασαν προβλήματα εξαιτίας του σεισμού της 7-9-1999. Τέλος, συντηρήθηκαν θραύσματα πήλινων γλυπτών με γραπτή διακόσμηση από τις παλαιές ανασκαφές της Ακρόπολης.

Παράλληλα με τις εργασίες συντήρησης, στην αποθήκη τακτοποιήθηκαν κατά θεματικές ενότητες σύνολα γλυπτών, καταγράφηκαν θραύσματα από λιθοσωρούς διάσπαρτων μελών και άλλα των αποθηκών και ταξινομήθηκαν μυκηναϊκά όστρακα από την ανασκαφή του Μικρού Μουσείου. Τέλος, έγινε συσκευασία και μεταφορά στην Ακρόπολη των τμημάτων πήλινων κεραμώσεων που είχαν εκτεθεί στο Κέντρο Μελετών Ακροπόλεως, εξαιτίας της ακαταλληλότητας του κτιρίου μετά το σεισμό της 7-9-1999. Στους υπαίθριους χώρους γύρω από το μουσείο, καταγράφηκαν και τακτοποιήθηκαν θραύσματα αρχιτεκτονικών μελών και συγκολλήθηκαν τμήματα μαρμάρινων κεραμώσεων από αρχαϊκά μνημεία της Ακρόπολης.

Για την πραγματοποίηση των παραπάνω εργασιών εργάστηκαν οι αρχαιολόγοι Β. Γεωργακά και Έ. Παρτίδα, οι συντηρητές Γ. Παγανής, Δ. Μαραζιώτης, Π. Γιαννουλάτος και Ε. Μανιαδάκη και ο γλύπτης Τ. Κοζόκος, με την εποπτεία της αρχαιολόγου Χρ. Βλασσοπούλου.

ΙΣΜΗΝΗ ΤΡΙΑΝΤΗ - ΧΡΙΣΤΙΝΑ ΒΛΑΣΣΟΠΟΥΛΟΥ

Μουσείο Π. και Αλ. Κανελλοπούλου

Κατά το 1999 στο Μουσείο Π. και Αλ. Κανελλοπούλου συνεχίστηκαν οι εργασίες καταγραφής των ακατάγραφων αρχαίων της συλλογής του μουσείου.

Παράλληλα, δημιουργήθηκε απλή βάση δεδομένων από τον Σ. Μαυρομάτη σε συνεργασία με την υπογράφουσα για την ηλεκτρονική αρχειοθέτηση της Συλλογής Κανελλοπούλου. Επίσης, πραγματοποιήθηκαν εργασίες φωτογράφησης 55 πήλινων αγγείων, ειδωλίων και αργυρών κοσμημάτων για τη συμπλήρωση του φωτογραφικού αρχείου του μουσείου.

Δημιουργήθηκε εκπαιδευτικό πρόγραμμα από τις αρχαιολόγους Ν. Σαραγά και Β. Γεωργακά με θέμα την εξέλιξη της κοροπλαστικής από τους προϊστορικούς χρόνους έως τη ρωμαϊκή εποχή και τίτλο «Τα Ειδώλια του Μουσείου Π. και Αλ. Κανελλοπούλου μας Ταξιδεύουν στο Χρόνο». Στόχος του προγράμματος αυτού είναι κατά κύριο λόγο η ανάδειξη της ποικιλομορφίας και της εξέλιξης της ελληνικής τέχνης μέσα από τις πλούσιες συλλογές ειδωλίων του μουσείου και η εξοικείωση των μικρών μαθητών με τις αρχαιότητες και τα έργα τέχνης.

---

10. Γ. Δεσπίνης, Θραύσματα αναθηματικού αναγλύφου του αυστηρού ρυθμού, *Αμητός. Τιμητικός τόμος για τον καθηγητή Μανόλη Ανδρόνικο*, Θεσσαλονίκη 1987, Ι, σ. 283, πίν. 58, 1-4.

11. G. Kokkorou-Alewras, Die archaische naxische Bildhauerei, *AntPl* 24, 1996, σ. 112 κ.ε., αριθ. 75, πίν. 44-45, εικ. 74-77.

12. *ΠΑΕ* 1956, σ. 264, πίν. 130α. Μπρούσκαρη, ό.π. (υποσημ. 2), σ. 87.

13. O. Walter, *Beschreibung des Reliefs im kleinen Akropolismuseum*, Wien 1923, σ. 26, αριθ. 38.

Μετά από μελέτη του μηχανολόγου της Εφορείας Σ. Οικονομόπουλου και με σκοπό τον περιορισμό των εκπεμπόμενων ρύπων, έγινε το 1999 η μετατροπή του καυστήρα της κεντρικής θέρμανσης του μουσείου από πετρελαίου σε φωταερίου.

Ο σεισμός της 7ης Σεπτεμβρίου 1999 προκάλεσε περιορισμένες ζημιές στο κτίριο και τα εκθέματα και είχε ως αποτέλεσμα το μουσείο να παραμείνει κλειστό για το κοινό μέχρι τα τέλη του 1999. Κατά το διάστημα αυτό και μετά από την πρόσληψη εκτάκτων συντηρητών[14], συγκολλήθηκαν 32 αγγεία και πήλινα ειδώλια του μουσείου, τα οποία είχαν υποστεί σημαντικές φθορές, και 25 αρχαιότητες, κυρίως αγγεία, της Συλλογής Κανελλοπούλου. Οι αρχαιότητες αυτές βρίσκονται ακόμη στην οικία των δωρητών και θα περιέλθουν στο μουσείο στο προσεχές μέλλον. Επίσης, στερεώθηκαν με προσθήκη ειδικών βάσεων από πλεξιγκλάς 280 περίπου εκθέματα του μουσείου.

Το Μουσείο Κανελλοπούλου συμμετείχε στην περιοδική έκθεση «Ιεροτελεστία και Πίστη. Βυζαντινή Τέχνη και Θεία Λειτουργία» με ένα χάλκινο σταυρό λιτανείας του 10ου αιώνα. Η έκθεση διοργανώθηκε από τη Διεύθυνση Βυζαντινών και Μεταβυζαντινών Μνημείων του ΥΠΠΟ και πραγματοποιήθηκε στη Μελβούρνη της Αυστραλίας από το Μάιο έως τον Οκτώβριο του 1999.

Εγκρίθηκε η αναγκαστική απαλλοτρίωση του όμορου με το κτίριο του μουσείου ακινήτου, του ευρισκομένου επί των οδών Αρετούσης 7-9 και Θεωρίας 10, με σκοπό την επέκταση του Μουσείου Κανελλοπούλου. Η σχετική απόφαση δημοσιεύθηκε στο ΦΕΚ 675/16.9.1999/τ. Δ΄.

ΝΙΚΟΛΕΤΤΑ ΣΑΡΑΓΑ

ΚΕΑ

Αρχαιολογικό Μουσείο Κέας

Ολοκληρώθηκαν από τη Διεύθυνση Εκτελέσεως Έργων Μουσείων οι εργασίες επισκευής του Αρχαιολογικού Μουσείου Κέας. Από τους συντηρητές της Α΄ ΕΠΚΑ, Λ. Λαλαούνη και Η. Μαγκαφά έγιναν εργασίες στην αποθήκη του μουσείου, τοποθετήθηκαν νέα μεταλλικά ράφια και επανατοποθετήθηκαν τα ευρήματα που είχαν συσκευαστεί κατά τη διάρκεια των εργασιών επισκευής του μουσείου.

ΓΙΑΝΝΑ ΒΕΝΙΕΡΗ

ΑΝΑΣΚΑΦΙΚΕΣ ΕΡΓΑΣΙΕΣ

Αθήνα

Έγινε παρακολούθηση οικοδομικών εργασιών και όπου υπήρξε ανάγκη διεξήχθη ανασκαφική έρευνα σε τέσσερα ακίνητα της Πλάκας. Κατά τις ανασκαφικές έρευνες και αποχωματώσεις στα υπόγεια και στις αυλές των ακινήτων, τον έλεγχο τοιχοποιίας και τις αποτοιχίσεις, καθώς και κατά τις εργασίες καθαίρεσης κονιαμάτων και τοίχων στο εσωτερικό τους, περισυνελέγησαν 51 θραύσματα γλυπτών, επιγραφών και αρχιτεκτονικών μελών. Καταγράφηκαν στα δελτία και στα οικεία ευρετήρια 29 γλυπτά και συντηρήθηκαν 33 ευρήματα[15].

Αναλυτικά οι ανωτέρω εργασίες έγιναν στα εξής ακίνητα:

Οδός Άρεως 14 (ιδιοκτησία ΥΠΠΟ)

Πραγματοποιήθηκαν εργασίες αποκατάστασης και στερέωσης στο κτίριο του παραπάνω οικοπέδου, από τη ΔΠΚΑΝΜ του ΥΠΠΟ, για τη στέγαση του Μουσείου Ελληνικής Λαϊκής Τέχνης (β΄ φάση ΜΕΛΤ). Κατά τις εργασίες καθαίρεσης εσωτερικών τοίχων και από αποτοιχίσεις περισυνελέγησαν: α) Τμήμα αμφίγλυφου θωρακίου, που προέρχεται από τον πρώτο όροφο της Στοάς του Αττάλου (αριθ. ευρ. ΠΛ1947) (διαστ. 0,30×0,15×0,10 μ.). β) Τμήμα επιτύμβιας στήλης με ανάγλυφη παράσταση ιέρειας Ίσιδος ρωμαϊκών χρόνων (αριθ. ευρ. ΠΛ1951), σωζ. ύψ. 0,32, σωζ. πλ. 0,29 μ. (Εικ. 3). γ) Τμήμα ενεπίγραφου τιμητικού βάθρου (αριθ. ευρ. ΠΛ1957), σωζ. ύψ. 0,28, σωζ. πλ. 0,37, πάχ. 0,34 μ. δ) Τμήμα ενεπίγραφης στήλης (αριθ. ευρ. ΠΛ1960), σωζ. ύψ. 0,105, σωζ. μήκ. 0,19, μέγ. σωζ. πάχ. 0,30 μ. ε) Άνω δεξιό τμήμα επίστεψης στήλης (αριθ. ευρ. ΠΛ1953), σωζ. ύψ. 0,14, σωζ. πλ. 0,09, πάχ. 0,068 μ. στ) Τμήμα κορμού ενδεδυμένου αγάλματος (αριθ. ευρ. ΠΛ1958). ζ) Τμήμα βάθρου (αριθ. ευρ. ΠΛ1954), διαστ. 0,13×0,265 μ., καθώς και τέσσερα αρχιτεκτονικά μέλη (αριθ. ευρ. ΠΛ1944, ΠΛ1948, ΠΛ1950, ΠΛ1955) και τρεις κιονίσκοι (αριθ. ευρ. ΠΛ1949, ΠΛ1956, ΠΛ1959).

Οδός Θρασυβούλου 17 (φερομένης ιδιοκτησίας «Σηλάιτ Σέρβισες ΑΕ»)

Κατά τις εργασίες ανακαίνισης του κτιρίου στο παραπάνω οικόπεδο, που άρχισαν το 1998[16], ιδίως κατά τις καθαιρέσεις εσωτερικών τοίχων, περισυνελέγησαν: α) Τμήμα επιτύμβιου αναγλύφου με σκηνή αποχαιρετισμού (αριθ. ευρ. ΠΛ1935), σωζ. ύψ. 0,37, σωζ. πλ. 0,33, πάχ. 0,17 μ. και β) Τμήμα από το άνω μέρος κορμού ενδεδυμένης μορφής (αριθ. ευρ. ΠΛ1964), σωζ. ύψ. 0,22, σωζ. πλ. 0,185, πάχ. 0,08 μ.

Οδός Πανός 16 (ιδιοκτησία ΥΠΠΟ)

Κατά τις εργασίες αποκατάστασης του κτιρίου στο παραπάνω οικόπεδο, το οποίο παραχωρήθηκε στην 1η ΕΒΑ για την

14. Στο μουσείο απασχολήθηκαν κατά περίσταση οι έκτακτοι συντηρητές Ρ. Τζαμουράνη και Α. Χατζηπαπά, υπό την εποπτεία της έμπειρης συντηρήτριας Ν. Λαζάρου.

15. Οι σωστικές ανασκαφές και η καταγραφή των νέων ευρημάτων έγιναν από την υπογράφουσα και οι εργασίες συντήρησης από τις Π. Πιτσιρή και Α. Κυτίνου.

16. *ΑΔ* 53 (1998): Χρονικά. σ. 27.

Εικ. 3. Αθήνα. Οδός Άρεως 14. Τμήμα επιτύμβιας στήλης με ανάγλυφη παράσταση ιέρειας Ίσιδος.

Εικ. 4. Αθήνα. Οδός Κυρρήστου 15. Άνω τμήμα κορμού Αρτέμιδος.

αποθήκευση των ευρημάτων του Μετρό, εντοπίστηκαν εντοιχισμένα στο βόρειο τοίχο της οικίας και περισυνελέγησαν: α) Τμήμα ενεπίγραφης στήλης (αριθ. ευρ. ΠΛ1961), σωζ. ύψ. 0,205, σωζ. πλ. 0,325, πάχ. 0,185 μ. και β) Τμήμα επιτύμβιου ενεπίγραφου κιονίσκου (αριθ. ευρ. ΠΛ1965), σωζ. ύψ. 0,41 μ.

Οδός Κυρρήστου 15 (φερομένης ιδιοκτησίας «ΠΑΓΚΟΡΑ ΕΠΕ»)

Συνεχίστηκαν οι εργασίες στο παραπάνω οικόπεδο, που άρχισαν το Μάιο του 1998[17] και ολοκληρώθηκαν το 1999. Κατά τις εργασίες διαμόρφωσης του ακάλυπτου χώρου δυτικά της κυρίως οικίας του οικοπέδου, αποκαλύφθηκαν, σε βάθος 1,50 μ. περίπου από το επίπεδο της οδού Κυρρήστου, τα θεμέλια του βόρειου τοίχου της προϋπάρχουσας ανεξάρτητης οικίας με κατεύθυνση Α.-Δ.

Στα θεμέλια της βόρειας παρειάς του τοίχου είχε χρησιμοποιηθεί ως οικοδομικό υλικό διακοσμητική κρήνη (βάθ. 1,70 μ.), διαστ.: ύψ. 0,485, μήκ. 0,94, σωζ. πλ. 0,48 μ., με εσωτερικό άνοιγμα, μήκ. 0,76 και πλ. 0,16 μ. Εδραζόταν σε ορθογώνια λιθόπλινθο (βάθ. 2,18 μ.) ύψ. 0,32, μήκ. 1,62 και πλ. 0,35 μ. Στην πρόσθια πλευρά φέρει σε χαμηλό ανάγλυφο και εντός ορθογώνιου πλαισίου φυτική διακόσμηση με τριπλό επαναλαμβανόμενο μοτίβο. Δεξιά και αριστερά του πλαισίου διακρίνονται δύο σχηματοποιημένα τριαντάφυλλα εγγεγραμμένα σε κύκλο, καθώς και δύο διαμπερείς οπές για τη ροή του νερού. Στις δύο άνω ακμές της πρόσθιας πλευράς διακρίνονται δύο έξεργα κωνοειδή εξάρματα – πιθανώς μιμούνται κώνους πεύκης.

Αμέσως βόρεια της κρήνης και σε βάθος 2,60 μ. αποκαλύφθηκαν θραύσματα από γκρίζες πλάκες, οι οποίες πιθανώς προέρχονται από το δάπεδο που θα εκτεινόταν βόρειά της. Το δάπεδο καταστράφηκε εξαιτίας τεσσάρων ογκώδων λιθοπλίνθων, που αποκαλύφθηκαν λίγο βορειότερα και θα κατέπεσαν κατά την παλαιότερη διάλυση του ανωτέρω τοίχου της ανεξάρτητης οικίας. Λίγο ανατολικότερα βρέθηκαν τα λείψανα του νεότερου αποχετευτικού αγωγού της προϋπάρχουσας οικίας.

Συνεχίστηκαν οι εργασίες αποκατάστασης της διώροφης οικίας. Κατά τις καθαιρέσεις κονιαμάτων και τοίχων περισυνελέγησαν:

1. Τμήμα ραβδωτού κίονα (αριθ. ευρ. ΠΛ1936), σωζ. ύψ. 0,16 μ. 2. Τμήμα ενεπίγραφης επιτύμβιας πλάκας (αριθ. ευρ. ΠΛ1939), σωζ. ύψ. 0,22, σωζ. πλ. 0,165, σωζ. πάχ. 0,075 μ. 3. Τμήμα δεξιάς κνήμης από ανδρικό άγαλμα (αριθ. ευρ. ΠΛ1940), σωζ. ύψ. 0,175, πλ. 0,12, πάχ. 0,075 μ. 4. Τμήμα ενδεδυμένου αγάλματος (αριθ. ευρ. ΠΛ1941), σωζ. ύψ. 0,16, σωζ. πλ. 0,155 μ. 5. Άνω τμήμα κορμού Αρτέμιδος ελληνιστικών χρόνων (αριθ. ευρ. ΠΛ1942), σωζ. ύψ. 0,285, σωζ. πλ. 0,265 μ. (Εικ. 4). 6. Τμήμα σαρκοφάγου (αριθ. ευρ. ΠΛ1943), μέγ. διάστ. 0,40 μ. 7. Ενεπίγραφο θραύσμα (αριθ. ευρ. ΠΛ1945), διαστ. 0,29×0,20×0,09 μ. 8. Άνω μέρος ερμαϊκής ενεπίγραφης στήλης (αριθ. ευρ. ΠΛ1963), σωζ. ύψ. 0,33, σωζ. πλ. 0,32, σωζ. πάχ. 0,24 μ. 9. Τμήμα κορινθιακού επικράνου (αριθ. ευρ. ΠΛ1962), σωζ. ύψ. 0,215, σωζ. πλ. 0,20, σωζ. πάχ. 0,13 μ. 10. Επιτύμβιος ενεπίγραφος κιονίσκος (αριθ. ευρ. ΠΛ1949), μέγ. σωζ. ύψ. 0,29 μ.

17. *ΑΔ*, ό.π. Η αποτύπωση της ανασκαφής έγινε από την αρχιτέκτονα Α. Δημητρακοπούλου.

Επίσης, περισυνελέγησαν 23 αρχιτεκτονικά μέλη (βάσεις, αρράβδωτοι κίονες, θωράκιο, επιτύμβιοι κιονίσκοι), τα οποία μεταφέρθηκαν και φυλάσσονται στο χώρο του Διογενείου.

ΒΑΣΙΛΙΚΗ ΒΑΣΙΛΟΠΟΥΛΟΥ

Οικόπεδο Μακρυγιάννη (ανασκαφή για την ανέγερση του Νέου Μουσείου Ακροπόλεως)

Με την ευκαιρία της ανέγερσης του Νέου Μουσείου Ακροπόλεως στο παραπάνω οικόπεδο, ξεκίνησε το έτος 1997 από την Α΄ ΕΠΚΑ ανασκαφική έρευνα σωστικού χαρακτήρα στο νότιο και δυτικό τμήμα του. Στον ίδιο χώρο και για τον ίδιο σκοπό είχαν πραγματοποιηθεί και παλαιότερα διερευνητικές τομές και περιορισμένης έκτασης ανασκαφική έρευνα. Τα έτη 1980-1981, προκειμένου να εκτιμηθεί εάν η θέση προσφέρεται από αρχαιολογική άποψη για την ανέγερση του Νέου Μουσείου Ακροπόλεως, διανοίχθηκαν από την τότε αρμόδια για την περιοχή Γ΄ ΕΠΚΑ τέσσερις μεγάλες δοκιμαστικές τάφροι στο δυτικό και νότιο τμήμα του οικοπέδου[18], ενώ τα έτη 1983-1984 επαναλήφθηκε η ανασκαφική έρευνα στο νότιο και νοτιοδυτικό τμήμα του οικοπέδου[19]. Το έτος 1987, δύο χρόνια πριν τη διενέργεια του διεθνούς αρχιτεκτονικού διαγωνισμού για την ανέγερση του Νέου Μουσείου Ακροπόλεως, η αρχαιολογική έρευνα επαναλήφθηκε από την Α΄ ΕΠΚΑ. Ο αρχιτεκτονικός διαγωνισμός του 1989 προέκρινε τη μελέτη των ιταλών αρχιτεκτόνων M. Nicoletti - L. Passarelli και το οικόπεδο Μακρυγιάννη ως χώρο ανέγερσης του Νέου Μουσείου Ακροπόλεως. Η ανασκαφική έρευνα που είχε ξεκινήσει το 1987 συνεχίστηκε μέχρι το έτος 1990, οπότε και διεκόπη[20]. Μετά τη σύσταση του Οργανισμού Ανέγερσης του Νέου Μουσείου Ακροπόλεως ξεκίνησε τον Ιανουάριο του 1997 μεγάλης κλίμακας αρχαιολογική έρευνα στο χώρο που επρόκειτο να καταλάβει το κτίριο του μουσείου[21]. Η νέα ανασκαφή εξαπλώθηκε σταδιακά σε έκταση 5.600 τ.μ., ενώ – σύμφωνα με τα σχέδια των Nicoletti - Passarelli για το Νέο Μουσείο – απαιτούνταν συνολικά η έρευνα χώρου 10.000 τ.μ. περίπου (Εικ. 5). Στο νέο κάνναβο ενσωματώθηκαν και όλες οι προηγούμενες ανασκαφές, η έρευνα των οποίων εξάλλου ουδέποτε είχε ολοκληρωθεί[22]. Για το σκοπό αυτό απαιτήθηκε να απομακρυνθούν πολλοί τόνοι χώματος, ώστε να αποκαλυφθούν οι καταχωσμένες παλαιότερες τομές.

Η ανασκαφή διεξήχθη με μεγάλο αριθμό προσωπικού όλων των ειδικοτήτων[23] και έδωσε την ευκαιρία να ερευνηθεί μέρος του νότιου τμήματος της αρχαίας πόλης των Αθηνών. Η έρευνα ξεκίνησε από το νότιο τμήμα του οικοπέδου με την απομάκρυνση των ανασκαφικών μαρτύρων της ανασκαφής 1987-1990, ενώ παράλληλα αφαιρέθηκαν από το δυτικό τμήμα του χώρου παχύτατες επιχώσεις των νεότερων χρόνων. Από την τελευταία φάση χρήσης του οικοπέδου, κατά την οποία φιλοξενήθηκε το Σύνταγμα Χωροφυλακής (1930-1987), προέρχονταν ογκωδέστατα τσιμεντένια πέδιλα, πήλινοι κυλινδρικοί ή κτιστοί αγωγοί αποχέτευσης, αγωγοί παροχής νερού και λίθινες θεμελιώσεις κτισμάτων. Οι κατασκευές αυτές, συγκεντρωμένες κυρίως στο νότιο τμήμα του χώρου, είχαν διαταράξει σε μεγάλο βαθμό τις αρχαιότητες. Ιδιαίτερα στο νοτιοανατολικό τμήμα του οικοπέδου βαθύτατα υπόγεια, γνωστά ως «καταφύγια», τις είχαν ολοκληρωτικά καταστρέψει. Από την περίοδο κατασκευής του κτιρίου Weiler προερχόταν συγκρότημα επεξεργασίας ασβέστη, το οποίο περιελάμβανε ασβεστόλακκους, κτιστό αγωγό και πηγάδι.

Πριν από τη συνοπτική περιγραφή των αρχαιοτήτων, θα πρέπει να σημειωθεί ότι για πρακτικούς λόγους, ο χώρος της ανασκαφής διαιρέθηκε σε περιοχές (Εικ. 6), διαίρεση που σε μεγάλο βαθμό εναρμονίζεται με τις υφιστάμενες οικοδομικές ενότητες, καθώς στις περισσότερες περιπτώσεις οι αρχαίοι δρόμοι αποτελούν τα φυσικά όρια των περιοχών αυτών. Μέχρι σήμερα έχουν αποκαλυφθεί τρεις αρχαίες οδοί και ένας δρομίσκος («πά-

18. *ΑΔ* 35 (1980): Χρονικά, σ. 25-27.

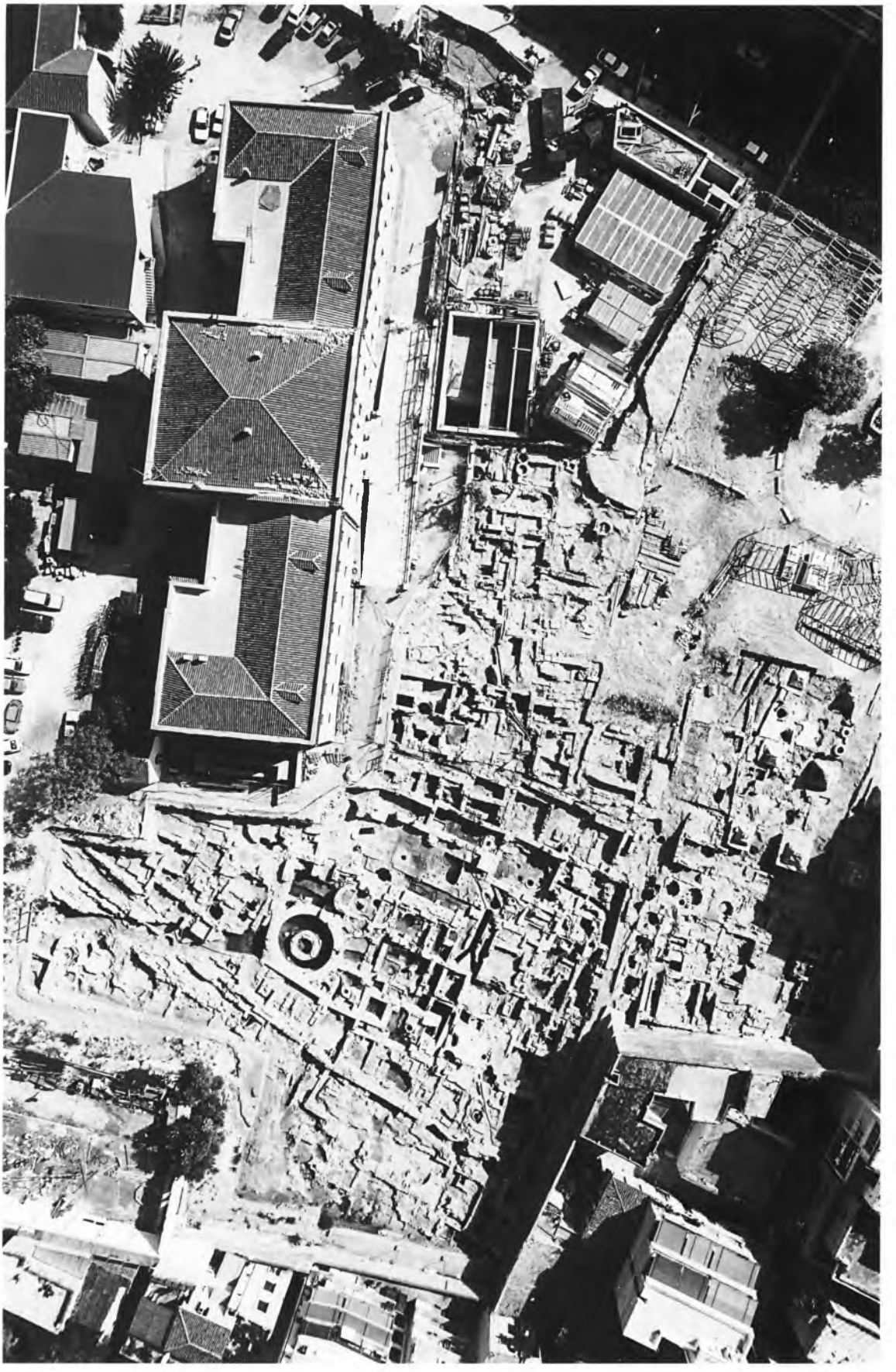
19. *ΑΔ* 39 (1984): Χρονικά, σ. 8-10.

20. Τα αποτελέσματα της έρευνας του τελευταίου έτους δημοσιεύθηκαν στο *ΑΔ* 45 (1990): Χρονικά, σ. 18-19.

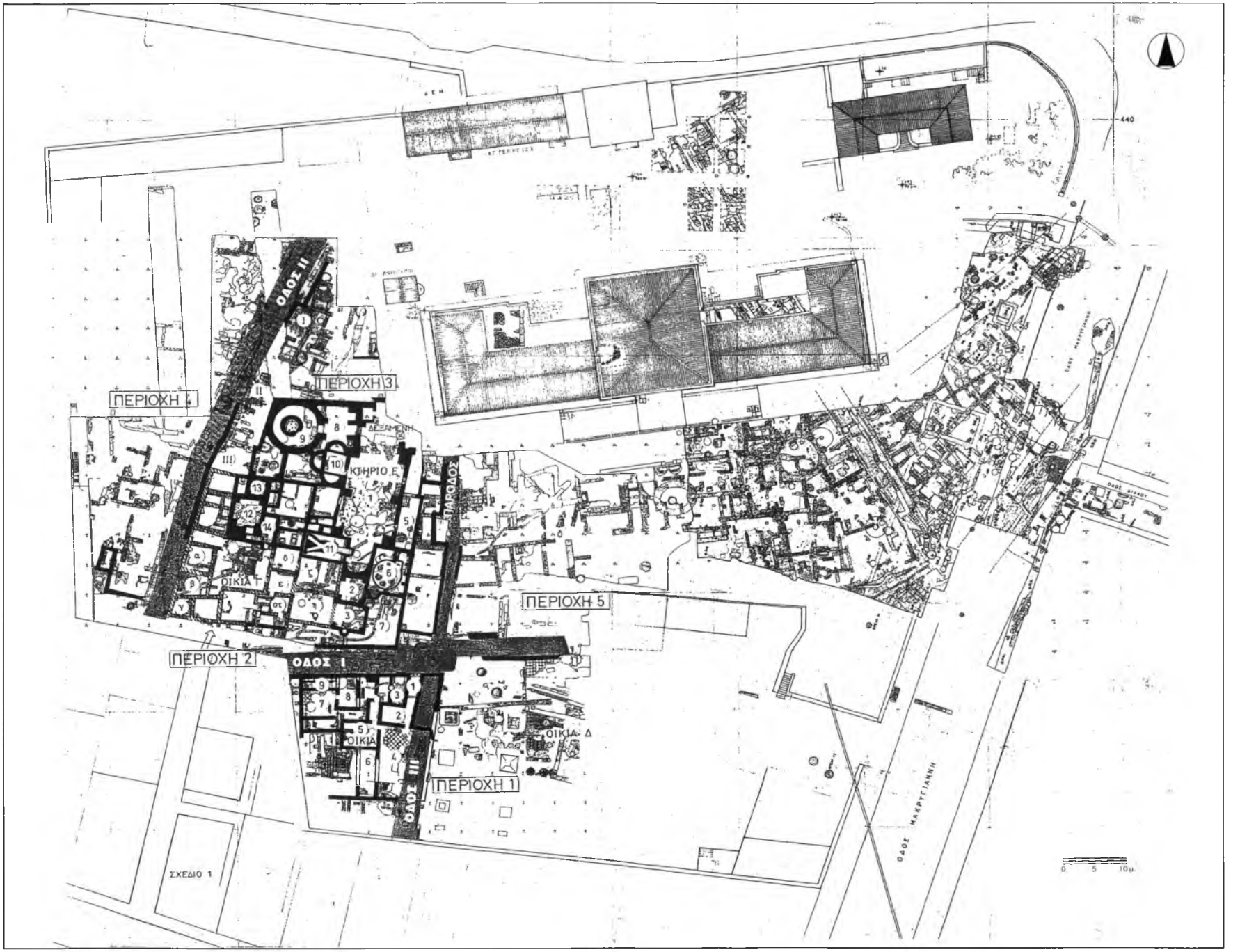
21. Η ανασκαφή για το Νέο Μουσείο Ακροπόλεως διενεργείται υπό τη διεύθυνση της προϊσταμένης της Εφορείας Ι. Τριάντη και την εποπτεία των υπογραφουσών και για ένα χρονικό διάστημα της αρχαιολόγου Ι. Βενιέρη. Για τα πρώτα αποτελέσματα της έρευνας, βλ. Ι. Τριάντη, Πεπραγμένα Α΄ ΕΠΚΑ, *Το Έργο του Υπουργείου Πολιτισμού στον τομέα της Πολιτιστικής Κληρονομιάς*, Αθήνα 1997, σ. 64· 1998, σ. 69· 1999, σ. 79.

22. Στο οικόπεδο Μακρυγιάννη είχαν διεξαχθεί και παλαιότερα, με την ευκαιρία άλλων έργων, μικρότερης ή μεγαλύτερης έκτασης αρχαιολογικές έρευνες: 1) Τα έτη 1985-1986, με την ευκαιρία της αποκατάστασης του κτιρίου Weiler, συντελέστηκε από την Α΄ ΕΠΚΑ ανασκαφική έρευνα σωστικού χαρακτήρα στα υπόγειά του, κατά την οποία αποκαλύφθηκε τμήμα αρχαίας οδού, δύο χώροι με κατά χώραν ψηφιδωτά δάπεδα των υστερορρωμαϊκών και παλαιοχριστιανικών χρόνων, καθώς και αρχαιότερα αρχιτεκτονικά κατάλοιπα (*ΑΔ* 41 (1986): Χρονικά, σ. 11-15). Τμήμα του προαναφερόμενου δρόμου διατηρείται σήμερα ορατό στο υπόγειο του κτιρίου Weiler. 2) Τα έτη 1993-1996, με την ευκαιρία της κατασκευής του σταθμού «Ακρόπολις» του Μετρό, ερευνήθηκε έκταση 2.500 τ.μ. περίπου στο ανατολικό τμήμα του οικοπέδου. Η ανασκαφή για το Μετρό διεξήχθη υπό τη διεύθυνση του τότε προϊστάμενου της Α΄ ΕΠΚΑ Π. Καλλιγά και την εποπτεία των αρχαιολόγων Σ. Ελευθεράτου και Μ. Πωλογιώργη. Για τα αποτελέσματα της ανασκαφής, βλ. Π. Καλλιγάς, Ανασκαφές στο οικόπεδο Μακρυγιάννη, *Ανθέμιον*, τεύχ. 1ο, Δεκέμβριος 1995, σ. 5-11· ο ίδιος, Σταθμός Ακρόπολις, *Η πόλη κάτω από την πόλη*, Κατάλογος Έκθεσης, Αθήνα 2000, σ. 29-39. Τέλος, στο βόρειο τμήμα του οικοπέδου, το Πανεπιστήμιο Αθηνών διεξήγαγε επί σειρά ετών συστηματική αρχαιολογική έρευνα, κατά την οποία ήλθε στο φως η προς Β. συνέχεια του αρχαίου δρόμου που περνά κάτω από το κτίριο Weiler και οικοδομικά κατάλοιπα διαφόρων εποχών σε πυκνή διάταξη, βλ. Λ. Παλαιοκρασσά, Ανασκαφή Μακρυγιάννη - Ανασκαφική περίοδος 1986, *Αρχαιογνωσία* '85-'86, σ. 141-147. Το έτος 1997 η παραπάνω ανασκαφή καταχώσθηκε για να χρησιμοποιηθεί ο χώρος για λειτουργικές ανάγκες της Εφορείας.

23. Η περιοχή διαιρέθηκε σε μεγάλους τομείς, διαστ. 10×10 μ., από τους οποίους ο καθένας περιελάμβανε τέσσερα ανασκαφικά τετράγωνα. Την παρακολούθηση των τομέων ανέλαβαν συμβασιούχοι αρχαιολόγοι. Από την αρχή των εργασιών ορίστηκαν δύο αρχαιολόγοι για την καθημερινή εξέταση και πρώτη χρονολόγηση της κεραμικής που πλενόταν καθημερινά και τακτοποιούνταν σε οργανωμένες αποθήκες. Παράλληλα, το σχεδιαστικό τμήμα αποτύπωνε τα αρχιτεκτονικά κατάλοιπα, ενώ οργανώθηκε πλήρως εξοπλισμένο εργαστήριο συντήρησης.

Εικ. 5. Αθήνα. Οικόπεδο Μαχουγιάννη. Αεροφωτογραφία της ανασκαφής.

Εικ. 6. Αθήνα. Οικόπεδο Μακρυγιάννη. Κάτοψη της ανασκαφής.

ροδος»), γύρω από τις οποίες οργανώνονται τα οικοδομήματα.

Οδός Ι. Η οδός Ι διατρέχει το νότιο τμήμα της ανασκαφής με κατεύθυνση Α.-Δ. και έχει αποκαλυφθεί σε μήκος 50 μ. περίπου. Πρόκειται για την προς Δ. συνέχεια οδού που είχε εντοπιστεί ανατολικότερα, στην ανασκαφή για το Μετρό. Από τα μέχρι σήμερα στοιχεία προκύπτει ότι ο δρόμος χαράχθηκε στα τέλη του 4ου αι. π.Χ., στη θέση πιθανότατα αρχαιότερου, και ήταν σε χρήση έως και τους μεσοβυζαντινούς χρόνους. Το πλάτος του κυμαίνεται από 3,50 έως 4,50 μ., ενώ στο σημείο συμβολής του με την οδό ΙΙΙ και την «πάροδο» δημιουργείται μικρό πλάτωμα. Ο δρόμος διατρέχεται από κεντρικό αποχετευτικό αγωγό βαθιά τοποθετημένο στο φυσικό βράχο (κιμηλιά). Στον οχετό κατέληγαν τα λύματα των παρακείμενων κτιρίων διαμέσου πυκνού δικτύου πλευρικών αγωγών. Σε τακτά διαστήματα, φρεάτια καθαρισμού εξασφάλιζαν την καλή λειτουργία του. Σήμερα ο οχετός δεν παρουσιάζει ενιαία μορφή, αφού κατά τη διάρκεια της χρήσης του υπέστη πολλές επιδιορθώσεις και ανακατασκευές.

Οδός ΙΙ. Η οδός ΙΙ έχει κατεύθυνση ΒΑ.-ΝΔ., πλάτος 4 μ. περίπου και παρακολουθείται σε μήκος 65 μ. περίπου. Είναι σύγχρονη της οδού Ι, με την οποία θα πρέπει να συναντάται στα δυτικά, εκτός ορίων ανασκαφής, και διαθέτει τα ίδια με αυτή στοιχεία: αναλημματικούς τοίχους διαφόρων εποχών, κεντρικό αποχετευτικό αγωγό και φρεάτια καθαρισμού. Δύο από αυτά διατηρούνται σε εξαιρετικά καλή κατάσταση και είναι επενδεδυμένα με σειρές πήλινων δακτυλίων, οι οποίοι απαρτίζονται από τρία καμπύλα στοιχεία με εγκοπές για τη διευκόλυνση της καθόδου. Η προς Β. συνέχεια της οδού ΙΙ συναντά πιθανώς την περιφερειακή οδό του περιβόλου του ιερού του Διονύσου σε σημείο όπου καταλήγει ένας τρίτος δρόμος, με κατεύθυνση ΒΔ.-ΝΑ., ο οποίος έχει εντοπιστεί σε μεγάλο μήκος σε τρία σημεία: στα βόρεια του κτιρίου Weiler (ανασκαφή Πανεπιστημίου Αθηνών), στο υπόγειο του ίδιου κτιρίου, καθώς και στην ανασκαφή για το Μετρό, νοτιότερα.

Οδός ΙΙΙ. Η οδός ΙΙΙ, στα νότια του οικοπέδου, έχει κατεύθυνση Β.-Ν., πλάτος 3 και ορατό μήκος 24 μ. περίπου. Χαράχθηκε την ίδια εποχή με τους προηγούμενους δρόμους, η διάρκεια χρήσης της, όμως, ήταν μικρότερη. Στους υστερορρωμαϊκούς ή παλαιοχριστιανικούς χρόνους καταργείται από τμήμα οικίας. Σήμερα διατηρούνται οι θεμελιώσεις των αναλημμάτων της και τμήματα του κατεστραμμένου κεντρικού αποχετευτικού αγωγού, ελλειψοειδούς διατομής, κατασκευασμένου με διπλές σαμαρωτές κεράμους.

Πάροδος. Πρόκειται για δρομίσκο με κατεύθυνση Β.-Ν., ο οποίος βρίσκεται στον ίδιο περίπου άξονα με την οδό ΙΙΙ. Η έρευνά του δεν έχει προχωρήσει σε βάθος, οπότε τα χρονολογικά στοιχεία που διαθέτουμε αφορούν στη χρήση του κατά τις υψιμότερες περιόδους, έως και τον 7ο αι. μ.Χ. τουλάχιστον.

Οι παραπάνω δρόμοι ορίζουν μεγάλες περιοχές με εκτεταμένα οικοδομικά κατάλοιπα.

ΠΕΡΙΟΧΗ 1

Ο χώρος (Εικ. 6) βρίσκεται στα νότια της οδού Ι και είχε τμηματικά ανασκαφεί τα έτη 1987-1990, οπότε ήλθαν εν μέρει στο φως κτίσματα των μεσοβυζαντινών χρόνων. Η συνέχιση της έρευνας συμπλήρωσε την εικόνα της εποχής. Στην περιοχή διατηρούνται αποσπασματικά οι θεμελιώσεις των τοίχων πέντε χώρων, από μικρούς αργούς λίθους και χώμα ως συνδετικό υλικό (Εικ. 7). Εδράζονται συνήθως σε αρχαιότερα στρώματα και κάποτε σε παλαιότερους τοίχους. Στο εσωτερικό των χώρων αποκαλύφθηκαν εννέα αποθηκευτικοί σιροί, οι οποίοι διακρίνονταν σε δύο τύπους: κυλινδρικούς με κτιστά τοιχώματα χωρίς εσωτερική επίχριση και πιθόσχημους, επιχρισμένους εσωτερικά με κονίαμα ή κεραμάλευρο (κουρασάνι). Οι τελευταίοι διατηρούσαν χείλη από οπτοπλίνθους ή αυλακωτό περιχείλωμα και εικάζεται ότι χρησιμοποιήθηκαν για την αποθήκευση υγρών. Μετά την ολοκλήρωση της έρευνας τα λείψανα των μεσοβυζαντινών χρόνων απομακρύνθηκαν[24] και η έρευνα προχώρησε σε βάθος, οπότε αποκαλύφθηκαν τα κατάλοιπα αρχαιότερων κτιρίων: Της «οικίας Α» στα δυτικά της οδού ΙΙΙ και της «οικίας Δ» στα ανατολικά της ίδιας οδού. Ως «οικία Β» χαρακτηρίστηκε το κτίριο που θεμελιώθηκε πάνω στα ερείπια της «οικίας Α», αφού παρουσιάζει διαφορετικό από αυτήν αρχιτεκτονικό σχεδιασμό.

Οικία Α

Από την οικία (Εικ. 6) προς το παρόν έχει αποκαλυφθεί η αυλή και οι βάσεις δύο κιόνων του περιστυλίου, ενώ οι υπόλοιποι χώροι της έρχονται σταδιακά στο φως, καθώς επικαλύπτονται από τις εγκαταστάσεις της οικίας Β. Ενδιαφέρον παρουσιάζει η εκτενής χρήση λατύπης μαρμάρου ως υποστρώματος για τα δάπεδα των χώρων της οικίας Α, όπως έδειξαν περιορισμένης έκτασης τομές σε βάθος. Πρόκειται για παχύ στρώμα συνιστώμενο αποκλειστικά από λατύπη ή μεγαλύτερα θραύσματα μαρμάρου, προϊόντα πιθανότατα κάποιου κοντινού εργαστηρίου μαρμαροτεχνίας, υπόθεση που ενισχύεται από το γεγονός της ανεύρεσης μέσα σε αυτό μικρής ημίεργης φιάλης με χαραγμένους τους οδηγούς για την παραπέρα επεξεργασία της. Η ακριβής χρονολόγηση της οικίας δεν είναι προς το παρόν δυνατή, ωστόσο, από τα μέχρι τώρα στοιχεία συνάγεται ότι ανεγέρθηκε στους ρωμαϊκούς χρόνους και λειτούργησε τουλάχιστον μέχρι τους υστερορρωμαϊκούς-παλαιοχριστιανικούς.

Οικία Δ

Βρίσκεται στα ανατολικά της οδού ΙΙΙ (Εικ. 6) και είναι σύγχρονη της οικίας Α. Από την οικία διατηρείται τμήμα μόνον της αυλής, διαστ. 6,50×3,50 μ., με δάπεδο κατασκευασμένο επίσης με μαρμαροψηφίδες. Στο βορειοδυτικό άκρο της η αυλή είναι εφοδιασμένη με απιόσχημη στεγανή υδατοδεξαμενή. Το

24. Σύμφωνα με την υπ' αριθ. ΥΠΠΟ/ΑΡΧ/Α1/Φ01/50780/2996/20.10.1998 Υπουργική Απόφαση, η οποία εκδόθηκε μετά από εισηγήσεις της Α' ΕΠΚΑ και της 1ης ΕΒΑ.

Εικ. 7. Αθήνα. Οικόπεδο Μακρυγιάννη. Κάτοψη της ανασκαφής με τα κατάλοιπα των μεσοβυζαντινών χρόνων.

Εικ. 8. Αθήνα. Οικόπεδο Μακρυγιάννη. Περιοχή 1. Αεροφωτογραφία της οικίας Β.

γεγονός ότι η κιμηλιά και κατά συνέπεια τα οικοδομικά κατάλοιπα στην περιοχή βρίσκονται σε ψηλότερη στάθμη, καθώς και τα ογκώδη τσιμεντένια πέδιλα από την εποχή της χρήσης του χώρου από τη Χωροφυλακή συνετέλεσαν στην ολοκληρωτική σχεδόν καταστροφή της οικίας, με αποτέλεσμα ελάχιστα σπαράγματα τοίχων να μπορούν να αποδοθούν σε αυτή.

Οικία Β

Πρόκειται για οικοδόμημα που θεμελιώθηκε πάνω στα ερείπια της οικίας Α (Εικ. 6, 8) τον 6ο-7ο αι. μ.Χ., στο οποίο συμβατικά δόθηκε ο χαρακτηρισμός της οικίας, αφού η ασυνήθιστα περίπλοκη κάτοψή του εγείρει αμφιβολίες για τη χρήση του (Εικ. 8).

Στην οικία Β αποδίδονται 16 χώροι, συμπεριλαμβανομένων και των αιθρίων, οι οποίοι διατάσσονται σε τρία επίπεδα, με ψηλότερο αυτό της βορειοδυτικής πλευράς. Η κάτοψη που παρουσιάζει σήμερα φαίνεται ότι διαμορφώθηκε σταδιακά, αφού αναγνωρίζονται δύο ή τρεις περίοδοι χρήσης (Εικ. 6). Η πρόσβαση από την οδό Ι γινόταν μέσα από στενό διάδρομο (1), ο οποίος οδηγούσε σε είδος προθαλάμου (2), από όπου η κίνηση διοχετευόταν στους υπόλοιπους χώρους. Στα δυτικά του διαδρόμου διατηρείται μικρό αίθριο με φρέαρ (3). Το ανατολικό ήμισυ του αιθρίου φέρει πλακόστρωτο δάπεδο από μεγάλες τετράγωνες πήλινες πλάκες, ενώ το δυτικό έχει χωμάτινο δάπεδο, ένδειξη ίσως ότι επρόκειτο για ημιστεγασμένο χώρο. Ο προθάλαμος επικοινωνούσε στα νότια με μεγάλο δωμάτιο (4), διαστ. 8×12 μ. περίπου, το οποίο πρέπει να αποτελούσε και το κυρίως δωμάτιο του κτιρίου, πιθανότατα το τρικλίνιο. Το δάπεδό του ήταν στρωμένο με μεγάλες πήλινες πλάκες πάνω σε λεπτότατο στρώμα λάσπης και κονιάματος, χωρίς ιδιαίτερη ενίσχυση. Από τις πλάκες διατηρήθηκαν αυτές της βορειοδυτικής πλευράς, ενώ τα ίχνη καύσης που εντοπίστηκαν πάνω τους μαρτυρούν ότι επρόκειτο για στεγασμένο χώρο που καταστράφηκε από πυρκαγιά. Στα δυτικά το δωμάτιο επικοινωνεί με μικρότερο, με δάπεδο σε ψηλότερη στάθμη (5). Στα νότια του δωματίου ανοίγεται επιμήκης χώρος (6), ενώ στο κέντρο του οικοδομήματος διαμορφώνονται χώροι, από τους οποίους οι μικρότεροι δίνουν την εντύπωση εσωτερικών διαδρόμων ή άλλων βοηθητικών χώρων. Στη δυτική πλευρά αναπτύσσεται σειρά τριών δωματίων. Μεγαλύτερο είναι το κεντρικό (7), διαστ. 5×4 μ. περίπου, με δάπεδο στρωμένο με μεγάλες πήλινες πλάκες, από τις οποίες διατηρήθηκαν μόνο σπαράγματα. Στον ανατολικό τοίχο του δωματίου διατηρείται άνοιγμα θύρας επικοινωνίας με τον όμορο χώρο (8). Στο χώρο αυτό, καθώς και στο βόρειο επίμηκες δωμάτιο (9), αποκαλύφθηκε σε μεγάλο βάθος υπόνομος, πιθανότατα αποχωρητηρίου. Οι τοίχοι της οικίας σώζονται στο ύψος κυρίως των θεμελίων, σε ορισμένες, όμως, περιπτώσεις διατηρούνται και οι ανωδομές μέχρι ύψους 1,45 μ. Είναι δομημένοι με λίθους και ισχυρό ασβεστοκονίαμα και σε ορισμένα σημεία σώζεται η πρώτη στρώση του επιχρίσματος με τις χαρακτηριστικές λοξές εγχαράξεις (μυστριές), για την καλύτερη πρόσφυση της επόμενης στρώσης. Την εποχή λειτουργίας της οικίας Β η αυλή με το μαρμαροθέτημα της οικίας Α ήταν καταχωσμένη, ο χώρος όμως πιθανότατα παρέμεινε υπαίθριος και εξακολούθησε να χρησιμοποιείται από το νέο κτίριο.

ΠΕΡΙΟΧΗ 2

Πρόκειται για το χώρο μεταξύ των οδών Ι στα νότια, ΙΙ στα δυτικά και της στενής παρόδου στα ανατολικά (Εικ. 6). Στην περιοχή ερευνήθηκαν τα κατάλοιπα της παλαιοχριστιανικής οικίας Γ, του μεταγενέστερου κτιριακού συγκροτήματος Ε, καθώς και εργαστηριακές εγκαταστάσεις των βυζαντινών και μεσοβυζαντινών χρόνων.

Οικία Γ

Η οικία Γ (Εικ. 6) αναπτύσσεται στη συμβολή των οδών Ι και ΙΙ. Η συνολική έκταση που κατελάμβανε δεν είναι γνωστή, αφού το νότιο όριό της βρίσκεται εκτός ανασκαφής και ολόκληρη η βόρεια πτέρυγά της έχει καταστραφεί σχεδόν ολοκληρωτικά από το μεταγενέστερο κτίριο Ε. Το οικοδόμημα ανήκει στον τύπο των οικιών με περίστυλη αυλή. Το δάπεδο της αυλής είναι στρωμένο με μαρμαροθέτημα (opus sectile) από ρομβοειδή μαρμαροπλακίδια εγγεγραμμένα σε μεγάλα ορθογώνια διάχωρα που ορίζονται από ζώνες μαρμάρινων πλακών (Εικ. 9). Η αυλή περιβαλλόταν από στοές, τουλάχιστον στην ανατολική, νότια και δυτική πλευρά της. Από το περιστύλιο διατηρούνται οι στυλοβάτες δύο κιόνων της ανατολικής πλευράς και το αποτύπωμα ενός τρίτου στη νοτιοδυτική γωνία, αποσπασμένου στους βυζαντινούς χρόνους. Το αίθριο έχει σχήμα τετραγώνου, διαστ. 4,50×4,60 μ. περίπου. Στο κέντρο περίπου της νότιας πλευράς διατηρείται δεξαμενή επιχρισμένη εσωτερικά με υδραυλικό κονίαμα. Στο στόμιο της δεξαμενής υπάρχει ακόμη το αποτύπωμα από το προστομιαίο που αποσπάστηκε στους μεσοβυζαντινούς χρόνους.

Γύρω από τις στοές διαμορφώνονται τα δωμάτια της οικίας με καλύτερα διατηρημένα αυτά της ανατολικής και δυτικής πλευράς. Στη δυτική πλευρά ανοίγονται τρεις συνεχόμενοι μικροί χώροι (α, β, γ), από τους οποίους ο νοτιότερος (γ) στεγάζει το αποχωρητήριο, με δάπεδο από πρόχειρα τοποθετημένα θραύσματα πήλινων πλακών. Ο υπόνομος του αποχωρητηρίου βρίσκεται στη νοτιοδυτική γωνία και συνίσταται από δύο σκέλη σε διάταξη Γ, με τοιχώματα και πυθμένα επενδεδυμένα με πήλινες πλάκες. Το αποχωρητήριο καθαριζόταν με τα νερά που έφερνε από την αυλή πήλινος πειόσχημος αγωγός, ο οποίος διατηρείται σε πολύ καλή κατάσταση. Στη συνέχεια τα λύματα παροχετεύονταν στον κεντρικό αποχετευτικό αγωγό της οδού ΙΙ, διαμέσου μικρής διόδου διαμορφωμένης στον εξωτερικό τοίχο. Στην ανατολική πλευρά διαμορφώνονται τρία σχεδόν ισομεγέθη δωμάτια (δ, ε, στ). Στο κεντρικό (ε) σώζεται κατά χώραν το μαρμάρινο κατώφλι της εισόδου επικοινωνίας με την ανατολική στοά. Στα ανατολικά των παραπάνω χώρων διαμορφώνεται μια δεύτερη σειρά δωματίων (ζ, η), τα οποία, ωστόσο, δεν είναι ακόμη βέβαιο εάν ανήκουν στην οικία Γ ή σε άλλη όμορή της. Οι χώροι της βόρειας πλευράς διατηρούνται εντελώς αποσπασματικά, αφού η περιοχή διαταράχθηκε με την οικοδόμηση του

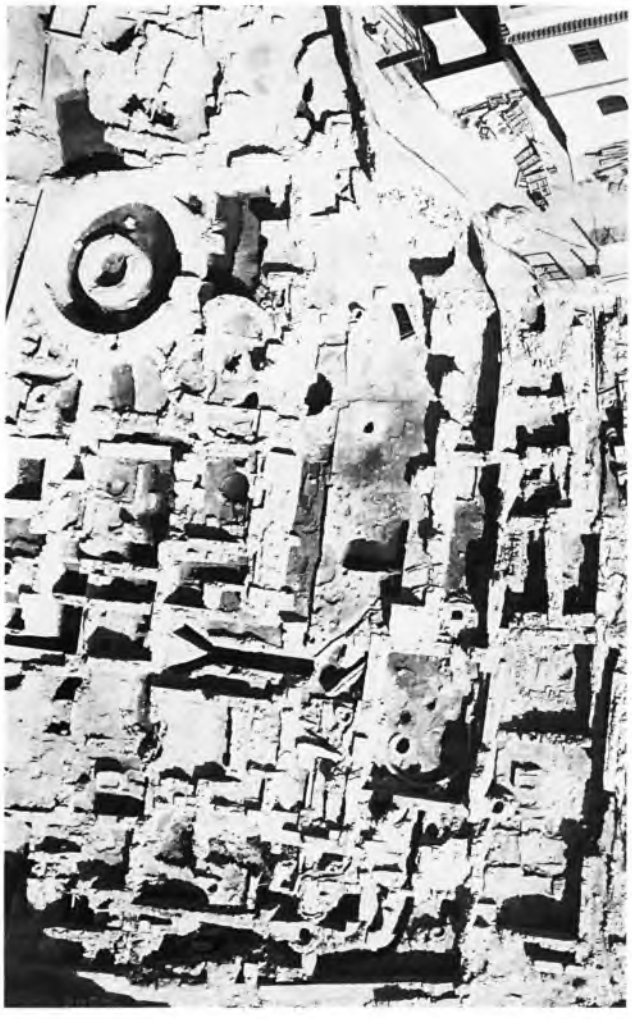
Εικ. 9. Οικόπεδο Μακρυγιάννη. Περιοχή 2. Το αίθριο της οικίας Γ.

κτιρίου Ε. Η οικία στη μορφή που σώζεται σήμερα χρονολογείται στους παλαιοχριστιανικούς χρόνους. Η έρευνα των επιμέρους χώρων της τοποθετεί την ανέγερσή της στις αρχές του 5ου αι. μ.Χ. και την εγκατάλειψη στα τέλη του 6ου αι. μ.Χ. Στο παραπάνω χρονικό διάστημα υπέστη μετατροπές με περισσότερο ευδιάκριτη αυτή στα τέλη του 5ου-αρχές 6ου αι. μ.Χ.

Κτίριο Ε

Η παλαιά χωροθέτηση της περιοχής, που διατηρήθηκε με μικρές μόνο μετατροπές για πολλούς αιώνες, μεταβλήθηκε δραστικά με την ανέγερση του κτιρίου Ε (Εικ. 6, 10). Το κτίριο προσαρμόστηκε στη μορφολογία του εδάφους ακολουθώντας τη βαθμιδωτή διάταξη της περιοχής, όπως αυτή διαμορφώθηκε από τους αρχαίους χρόνους. Ο χώρος που καταλαμβάνει βρίσκεται σε χαμηλότερο επίπεδο σε σχέση με το επίπεδο των περιοχών που εκτείνονται στα ανατολικά και βόρεια.

Κεντρικός πυρήνας του οικοδομήματος είναι μεγάλη, επιμήκης αίθουσα (1), με προσανατολισμό Β.-Ν., πλ. 9,50 και μήκ. 25 μ. Στα νότια το πλάτος της περιορίζεται και απολήγει σε βαθιά αψίδα, διαστ. 6,50×3,50 μ. Στην κορυφή του τόξου της αψίδας διαμορφώνεται θυραίο άνοιγμα με εξωτερικές πεσσόσχημες παραστάδες και επιβλητικό μαρμάρινο κατώφλι. Στις γωνίες της αίθουσας και στο μέσον των δύο επιμήκων πλευρών εφάπτονται τρία ζεύγη ισχυρών πεσσών ανόμοιων διαστάσεων. Οι τοίχοι είναι χτισμένοι με λίθους διαφόρων μεγεθών και συνδετικό κονίαμα, ενώ κατά διαστήματα παρεμβάλλονται ζώνες οπτοπλίνθων. Στο βόρειο πέρας της αίθουσας διατηρείται η γένεση πλινθόκτιστου τοξωτού ανοίγματος, το οποίο επέτρεπε την επικοινωνία της με μικρό ορθογώνιο χώρο. Κάτω περίπου από το τοξωτό άνοιγμα διαμορφώνεται υπόγεια καμαροσκέπαστη δεξαμενή άριστης διατήρησης, η οποία αποτελεί μέρος ευρύτερου υδραυλικού συστήματος (Εικ. 6). Η δεξαμενή, εσωτ. διαστ. 3,88×1,63 και ύψ. 2,30 μ., είναι κατασκευασμένη από αμιγή πλινθοδομή καλά αρμολογημένη με υδραυλικό

Εικ. 10. Αθήνα. Οικόπεδο Μακρυγιάννη. Περιοχή 2. Αεροφωτογραφία του κτιρίου Ε.

κονίαμα. Δύο ορθογώνιες κόγχες στις στενές πλευρές της ίσως προορίζονταν να υποδεχθούν λύχνους, ενώ σημειώνεται η απουσία δαπέδου, το οποίο υποκαθιστά η ισοπεδωμένη κιμηλιά. Η πρόσβαση στο εσωτερικό της δεξαμενής επιτυγχανόταν με κλιμακωτή κάθοδο οκτώ αναβαθμών. Η δεξαμενή επικοινωνεί εσωτερικά με αρχαιότερο συλλεκτήρα διαμέσου ψηλού τοξωτού ανοίγματος. Ο συλλεκτήρας υψώνεται μέχρι το δάπεδο της αίθουσας, στην επιφάνεια του οποίου είναι εφοδιασμένος με μαρμάρινο κυλινδρικό προστομιαίο. Μεγάλος αγωγός από πήλινες σαμαρωτές κεραμίδες, ερχόμενος από Α., υδροδοτεί τη δεξαμενή διαμέσου χαμηλού τοξωτού ανοίγματος. Μικρές οπές στο βόρειο τοίχο της δεξαμενής επιτρέπουν ακόμη και σήμερα τη ροή νερού, από φλέβες του βράχου.

Γύρω από την αψιδωτή αίθουσα διατάσσονται οι υπόλοιποι χώροι του κτιρίου. Στα νότια το μεγάλο θυραίο άνοιγμα οδηγεί σε δύο μικρά δωμάτια (2, 3), τα οποία διατηρούνται σε ύψος θεμελίων. Στο νότιο τοίχο του νοτιότερου δωματίου (3) έχει ενσωματωθεί κυκλική συλλεκτήρια δεξαμενή. Στα ανατολικά

Εικ. 11. Αθήνα. Οικόπεδο Μακρυγιάννη. Περιοχή 2. Το βόρειο κλιμακοστάσιο του κτιρίου Ε.

διαμορφώνονται τρία συνεχόμενα δωμάτια (4, 5, 6). Με τα δύο βορειότερα η αίθουσα επικοινωνεί άμεσα με ανοίγματα, πλ. 1,05-1,10 μ. Στο νότιο τοίχο του κεντρικού δωματίου (5) διατηρείται η είσοδος επικοινωνίας με το μεγαλύτερο δωμάτιο της πτέρυγας (6), το οποίο βρίσκεται σε χαμηλότερο επίπεδο. Η πρόσβαση σε αυτό γινόταν με κλίμακα πέντε αναβαθμών, η οποία οδηγεί σε πλινθόκτιστη κυκλική κατασκευή αρμολογημένη με υδραυλικό κονίαμα, διαμ. 4,50 και ύψ. 0.60 μ. περίπου. Πρόκειται πιθανότατα για αβαθή δεξαμενή, αφού στη νότια πλευρά υπάρχει οπή απορροής, η οποία παροχέτευε τα νερά σε μεγάλο πήλινο, πειόσχημο αγωγό, ο οποίος, αφού διέσχιζε το νότιο εξωτερικό χώρο (7), κατέληγε στον κεντρικό αποχετευτικό αγωγό της οδού Ι. Στη νοτιοδυτική γωνία του δωματίου, σε ψηλότερη στάθμη από τη δεξαμενή, σχηματίζεται ημικυκλική κόγχη, η οποία σώζεται σε ύψος 1,88 μ.

Η πρόσβαση στο κτίριο Ε από το βόρειο ψηλότερο επίπεδο γινόταν από κλίμακα έξι αναβαθμών (Εικ. 11), που οδηγούσε σε μικρό χώρο εν είδει προθαλάμου (8). Στο μέσον της ανατολικής πλευράς του προθαλάμου δημιουργείται είσοδος επικοινωνίας με την αψιδωτή αίθουσα, με προεξέχουσες παραστάδες δομημένες με αρχαιότερα αρχιτεκτονικά μέλη. Στα δυτικά ο προθάλαμος επικοινωνεί άμεσα με μεγάλη κυκλική αίθουσα (9), εσωτ. διαμ. 7 μ. (Εικ. 12). Στα νότια, στο πάχος του κυκλικού τοίχου ενσωματώθηκε αρχαιότερο φρέαρ με καμαρωτή πιθανότατα κάλυψη. Στο εσωτερικό της αίθουσας εγγράφεται έκκεντρα κυκλική κατασκευή, εσωτ. διαμ. 2 μ., επενδεδυμένη με κουρασάνι.

Στο χώρο μεταξύ της αψιδωτής και της κυκλικής αίθουσας ιδρύθηκε την ίδια περίπου εποχή μικρή τρίκογχη αίθουσα (10) που επικοινωνεί με την αψιδωτή μέσω θυραίου ανοίγματος, ενώ μια δεύτερη είσοδος στη δυτική κόγχη επέτρεπε την πρόσβαση στο φρέαρ της κυκλικής αίθουσας. Στα νότια του τρικόγχου μια σειρά μικρότερων χώρων παρουσιάζει ερμηνευτικά προβλήματα. Στο νοτιότερο από αυτά τα δωμάτια (11)

Εικ. 12. Αθήνα. Οικόπεδο Μακρυγιάννη. Περιοχή 2. Η κυκλική αίθουσα του κτιρίου Ε.

διαμορφώνεται υπόγεια καμαροσκέπαστη κατασκευή σχήματος Υ. Είναι δομημένη με το σύστημα της μικτής τοιχοποιίας, με ευρύτερη, όμως, χρήση οπτοπλίνθων στο σημείο συμβολής των δύο στενών σκελών της. Ενδιαφέρον, επίσης, παρουσιάζει η νοτιοδυτική πλευρά του συγκροτήματος. Γύρω από ένα μικρό σχετικά τετράγωνο δωμάτιο με γωνιαίους πεσσούς (12) αναπτύσσονται μικρότεροι, βοηθητικοί πιθανότατα χώροι. Ο μικρός, τετράγωνος χώρος στα βόρεια (13) αποτελεί υπόγεια δεξαμενή, επενδεδυμένη εσωτερικά με σειρές οπτοπλίνθων και κουρασάνι. Στα νότια και ανατολικά του δωματίου 12 αναπτύσσεται υπόγειος χώρος σε διάταξη Γ (14). Η είσοδος βρίσκεται στα δυτικά. Στενή κλίμακα καθόδου επτά αναβαθμών οδηγεί σε άλλοτε καμαροσκέπαστο φρέαρ με μαρμάρινο χαμηλό στηθαίο στα νότια. Για την κατασκευή της κλίμακας – που σώζεται σε άριστη κατάσταση – έχει χρησιμοποιηθεί αρχαιότερο υλικό. Σε μία από τις βαθμίδες διατηρείται ανεστραμμένο μαρμάρινο επιστύλιο παλαιοχριστιανικών χρόνων (6ος αι. μ.Χ.). Απέναντι από την κλίμακα, ισοπλατής μικρός διάδρομος με δύο αναβαθμούς οδηγεί στο υπερυψωμένο ανατολικό σκέλος, στο βόρειο πέρας του οποίου διαμορφώνεται κτιστό θρανίο. Οι τοίχοι του υπόγειου αυτού χώρου είναι επιχρισμένοι με υδραυλικό κονίαμα. Στο νότιο τοίχο, σε χαμηλό ύψος, διαμορφώνεται ημιελλειψοειδής κόγχη, ενώ στον ανατολικό, ψηλότερα, διατηρούνται δύο ακόμη, ορθογώνιες αυτή τη φορά, κόγχες. Δάπεδο δεν διατηρείται, ίσως υποκαθίσταται από την ισοπεδωμένη κιμηλιά. Η ερμηνεία και αυτού του χώρου παρουσιάζει δυσκολίες. Ίσως να πρόκειται απλά για δεξαμενή, η οποία δεχόταν τις πλεονάζουσες ποσότητες ύδατος κατά τις περιόδους υπερχείλισης του φρέατος, αν και η κόγχη στο νότιο τοίχο παραπέμπει και σε ένα περισσότερο τελετουργικό χαρακτήρα. Συμπερασματικά, λοιπόν, το κτίριο Ε είναι ένα εκτενές συγκρότημα που αναπτύσσεται σε δύο τουλάχιστον ορόφους, από τους οποίους ο κατώτερος ήταν υπόγειος ως προς τις βόρειες και ανατολικές περιοχές και ισόγειος ως προς τη νότια. Οι χώροι του πάνω ορόφου πιθανολογείται ότι θα είχαν την ίδια περίπου κάτοψη με αυτούς του κάτω και θα αποτελούσαν τους κυρίως χώρους διαμονής. Ο κάτω όροφος, τα κατάλοιπα του οποίου διατηρούνται σήμερα, στέγαζε πιθανότατα βοηθητικές και αποθηκευτικές λειτουργίες, όπως συμπεραίνεται από τον αριθμό των δεξαμενών. Η χρονολόγηση του κτιρίου Ε είναι αρκετά όψιμη, όπως συνάγεται από στρωματογραφικούς παραλληλισμούς, από παρατηρήσεις στις οικοδομικές φάσεις, καθώς και από το εντοιχισμένο παλαιοχριστιανικό επίκρανο στην κλίμακα καθόδου του υπόγειου χώρου με το καμαροσκέπαστο πηγάδι. Επίσης, στην τάφρο θεμελίωσης του δυτικού τοίχου αντιστήριξης της κυκλικής αίθουσας (9) βρέθηκε νόμισμα του Ηρακλείου (610-641 μ.Χ.), ενώ σε διερευνητική τομή που διενεργήθηκε στα κατώτερα δάπεδα της αψιδωτής αίθουσας βρέθηκε νόμισμα του Κώνσταντος Β΄. Τα παραπάνω στοιχεία οδηγούν στο συμπέρασμα ότι το κτίριο Ε δεν πρέπει να κατασκευάστηκε πριν από τον 7ο αι. μ.Χ. Το γεγονός αυτό προσδίδει στο οικοδόμημα εξαιρετική σημασία, αφού μέχρι στιγμής δεν έχει αποκαλυφθεί στην Αθήνα παρόμοιων διαστάσεων κτίριο, κοσμικού καθώς φαίνεται χαρακτήρα, αυτής της εποχής.

Η διάρκεια χρήσης του κτιρίου Ε και οι αιτίες εγκατάλειψής του δεν είναι επακριβώς γνωστές. Γύρω στον 8ο-9ο αι. μ.Χ., στους χώρους του κάτω ορόφου εγκαταστάθηκε κεραμικό εργαστήριο, το οποίο εκμεταλλεύθηκε τις υπάρχουσες υδραυλικές εγκαταστάσεις (Εικ. 10). Στη μεγάλη αψιδωτή αίθουσα εντοπίστηκαν επάλληλα δάπεδα από πηλόχωμα και τμήμα δαπέδου πρόχειρα στρωμένου με οπτοπλίνθους, πάνω στο οποίο παρατηρήθηκε μεγάλη συγκέντρωση ωμού ερυθρού πηλού. Πρόκειται πιθανότατα για το χώρο συσσώρευσης-ωρίμανσης και αποθήκευσης του ημίυγρου πηλού. Σε όλη την έκταση της αψιδωτής αίθουσας αποκαλύφθηκαν ομάδες επάλληλων ορυγμάτων πασσαλόπηξης, τα οποία ερμηνεύθηκαν ως αποτυπώματα πρόχειρων ξύλινων πάγκων, πάνω στους οποίους τοποθετούσαν οι αγγειοπλάστες τα έτοιμα αγγεία πριν από την όπτηση ή τα ψημένα πριν από την πώληση. Στη νότια περιοχή της αίθουσας εντοπίστηκαν πέντε λάκκοι έδρασης κεραμικών τροχών, οι οποίοι λειτούργησαν διαδοχικά, και δύο κυκλικές λακκοειδείς εστίες με κάθετα τοιχώματα από πηλόχωμα. Το κεραμικό εργαστήριο επαναχρησιμοποίησε την πρωιμότερη δεξαμενή με τη δισκελή κάτοψη (11) ως χώρο διήθησης του πηλού, όπως συνάγεται από την παχιά στρώση πηλοχώματος που βρέθηκε στο εσωτερικό της. Η δεξαμενή την εποχή αυτή επεκτάθηκε εισχωρώντας στο εσωτερικό της αψιδωτής αίθουσας, μετά την κατάλυση του δυτικού της τοίχου. Την ίδια περίοδο καταλύθηκε και ο δυτικός τοίχος του δωματίου 2 εξασφαλίζοντας την πρόσβαση προς τον ορθογώνιο κεραμικό κλίβανο, που ήταν εγκατεστημένος δυτικότερα, σε ανοιχτό ασφαλώς χώρο, καθώς και σε δύο μικρά κυκλικά πλινθόκτιστα καμίνια που λειτούργησαν διαδοχικά. Στο δωμάτιο 5 διατηρείται φρέαρ, κατάλοιπα μικρής ορθογωνιόσχημης δεξαμενής και πλινθόκτιστη φρεατιόσχημη κατασκευή με ίχνη λεπτόκοκκου άοπτου πηλού στα τοιχώματά της. Οι κατασκευές αυτές ει-

κάζεται ότι συνδέονται με την επεξεργασία πηλού προοριζόμενου για το αλοίφωμα και το διάκοσμο των αγγείων. Ανάλογου προορισμού θα πρέπει να ήταν τρεις, ακόμη, φρεατόσχημες κατασκευές με τοιχώματα από πλίνθους και συνδετικό πηλόχωμα, οι οποίες αποκαλύφθηκαν στο δωμάτιο 6, μετά την αχρήστευση της αβαθούς κυκλικής δεξαμενής της προηγούμενης περιόδου. Στο εσωτερικό του τρικόγχου, αποκαλύφθηκαν δύο αβαθείς κυκλικές κατασκευές με πλινθόκτιστα τοιχώματα αδιευκρίνιστης λειτουργίας και φρέαρ, στο εσωτερικό του οποίου βρέθηκαν όστρακα πρώιμης βυζαντινής κεραμικής και υαλοποιημένοι πηλοί, απορρίμματα του κεραμικού εργαστηρίου.

Κατά τον 9ο-10ο αι. μ.Χ. συνεχίστηκε η εργαστηριακή χρήση των χώρων του κτιρίου Ε, με ορισμένες όμως μετατροπές (Εικ. 7). Η μεγάλη αψιδωτή αίθουσα καταργήθηκε ως προς το κεντρικό και νότιο τμήμα της, ενώ στα βόρεια η κλιμακωτή κάθοδος της υπόγειας δεξαμενής καταχώσθηκε και η άντληση γινόταν από ψηλά, από το προστομιαίο του πρωιμότερου συλλεκτήρα. Στο εσωτερικό της αίθουσας αποκαλύφθηκαν φουρνάκια με κατακόρυφα τοιχώματα χτισμένα με λίθους και πηλόχωμα και επενδεδυμένα με θραύσματα οπτοπλίνθων. Η παρουσία άφθονων σκωριών μετάλλου δηλώνει μεταλλουργική δραστηριότητα. Στην ίδια εγκατάσταση ανήκουν, επίσης, λακκοειδής εστία, τρεις ιπνοί με διαδοχική λειτουργία και δύο μικροί φούρνοι. Το ανατολικό τμήμα της δεξαμενής με τη δισκελή κάτοψη επαναχρησιμοποιήθηκε, με διαφορετική ωστόσο χρήση, μετά την κατασκευή ευτελούς τοιχίου στο μέσον του κεντρικού σκέλους. Στα δυτικά, η υπόγεια δεξαμενή με την κλιμακωτή κάθοδο (14) έπαψε να λειτουργεί και το ανατολικό της σκέλος διχοτομήθηκε με την κατασκευή τοίχου, δημιουργώντας στα βόρεια υπόγειο χώρο με αποθηκευτική ίσως χρήση. Το πηγάδι εξακολούθησε να λειτουργεί, η καμαροσκέπαστη όμως οροφή του κατέπεσε και η άντληση γινόταν από ψηλά, μετά την κατασκευή τοιχίου πάνω στο αρχαιότερο στηθαίο που ανύψωσε το τοίχωμά του μέχρι την επιφάνεια του εδάφους. Στην ίδια περιοχή εντοπίστηκαν δύο υπόγειες κυκλικές κατασκευές. Το κατώτερο τμήμα τους είχε διανοιχθεί στην κιμηλιά, χωρίς άλλο τοίχωμα, ενώ το ανώτερο ήταν χτισμένο με αδρούς λίθους και συνδετικό πηλόχωμα κατά το εκφορικό σύστημα.

Μετά την παύση λειτουργίας και αυτής της εργαστηριακής εγκατάστασης η περιοχή παρέμεινε αδόμητη για αρκετά χρόνια και σφραγίστηκε από τα στρώματα καταστροφής του συγκροτήματος του κτιρίου Ε. Στη συνέχεια, στους μεσοβυζαντινούς χρόνους, καταλήφθηκε από εργαστήριο αγγειοπλαστικής, από το οποίο αποκαλύφθηκαν αρκετοί χώροι. Στα νοτιοδυτικά της κυκλικής αίθουσας του κτιρίου Ε εντοπίστηκαν πρόχειρα τοιχία, εκτεταμένα πηλοδάπεδα, σιρός και κατάλοιπα κλιβάνου όπτησης κεραμικής (Εικ. 13). Νότια του κλιβάνου βρέθηκε λακκοειδής παραβίαση με διαδοχικές αποθέσεις προϊόντων καύσης και μεγάλης ποσότητας κεραμικής. Στη νοτιοδυτική περιοχή διαμορφώθηκαν δύο επιμήκεις χώροι που πλαισίωναν έναν τρίτο, υπαίθριο. Ο δυτικός χώρος οριζόταν από τις τάφρους αποξήλωσης των τοίχων του, ενώ διατηρούσε

Εικ. 13. Αθήνα. Οικόπεδο Μακρυγιάννη. Περιοχή 2. Ο κλίβανος στα νοτιοδυτικά της κυκλικής αίθουσας.

σε καλή κατάσταση ερυθρό δάπεδο από πηλό, πάνω στο οποίο εντοπίστηκε αποτύπωμα εγκατάστασης κεραμικού τροχού. Στο βόρειο τμήμα του χώρου υπήρχε υπόγειος κτιστός σιρός, ο οποίος εδράστηκε πάνω σε παλαιότερο κλίβανο. Μέσα στα όρια του υπαίθριου χώρου αποκαλύφθηκαν δύο κλίβανοι όπτησης κεραμικής και λακκοειδείς αποθέτες με στάχτη, όστρακα και ελαττωματικά προϊόντα του εργαστηρίου – ακέραια κακότεχνα αγγεία μεσοβυζαντινών χρόνων.

Τέλος, θα πρέπει να σημειωθεί ότι σε όλη την έκταση της περιοχής 2 έχουν εντοπιστεί αρχαιότερα κατάλοιπα. Σε δοκιμαστική τομή στην αψίδα της μεγάλης αίθουσας, εκτός από τα αποσπασματικά σωζόμενα λείψανα τοίχων και δαπέδων των ύστερων ρωμαϊκών χρόνων, αποκαλύφθηκε τοίχος των ρωμαϊκών χρόνων με κατεύθυνση Α.-Δ., με τοιχογραφία στη βόρεια όψη του. Επίσης, όπως έχει ήδη αναφερθεί, έχουν εντοπιστεί αρκετοί τοίχοι των ελληνιστικών χρόνων, οι οποίοι χρησιμοποιήθηκαν ως υποθεμελιώσεις των μεταγενέστερων οικοδομημάτων. Ορισμένοι από αυτούς είναι δομημένοι με μεγάλους κροκαλοπαγείς λίθους, οι οποίοι φαίνεται να ορίζουν εκτεταμένους χώρους. Από τα έως τώρα στοιχεία οι τοίχοι χρονολογούνται στα τέλη του 4ου-αρχές 3ου αι. π.Χ., φαίνεται δηλαδή ότι είναι σύγχρονοι της χάραξης των αρχαίων οδών. Θα πρέπει, επίσης, να προστεθεί ότι έχουν εντοπιστεί και ερευνηθεί στρωματογραφικά επιχώσεις των αρχαϊκών, γεωμετρικών, μεσοελλαδικών και νεολιθικών χρόνων, καθώς και τοιχάρια που ανήκουν σε κάποιες από αυτές τις περιόδους.

ΠΕΡΙΟΧΗ 3

Περιοχή 3 (Εικ. 6) ονομάστηκε ο χώρος στα βόρεια του κτιρίου Ε και ανατολικά της οδού ΙΙ. Τα αρχιτεκτονικά κατάλοιπα διατηρούνται αποσπασματικά και δεν συγκροτούν σαφή σύνολα. Μέχρι τώρα έχουν έλθει στο φως λείψανα ρωμαϊκών, υστερορρωμαϊκών και παλαιοχριστιανικών χρόνων.

Ένας από τους χώρους που ήλθαν στο φως αποτελεί πιθανώς υπόγειο χώρο υποκαύστου, από το οποίο διατηρούνται τρεις λιθόκτιστοι τετράπλευροι στυλίσκοι και ίχνη περισσοτέρων πλινθόκτιστων. Εάν η ερμηνεία επαληθευθεί, τότε ο χώρος ανήκει σε λουτρική εγκατάσταση των ρωμαϊκών χρόνων, η οποία καταστράφηκε τον 3ο αι. μ.Χ.

Νοτιότερα, σε επαφή με το ανατολικό ανάλημμα της οδού ΙΙ, αποκαλύφθηκε αποχωρητήριο των υστερορρωμαϊκών χρόνων, το οποίο όμως δεν μπορεί να αποδοθεί σε συγκεκριμένο κτίριο. Το αποχωρητήριο έχει υπονόμους σε σχήμα Π και μετά την παύση λειτουργίας του χρησιμοποιήθηκε ως χώρος απόρριψης σπασμένων πήλινων σκευών. Λίγο νοτιότερα διατηρούνται τα κατάλοιπα παρόμοιας διάταξης κατασκευής. Γύρω από κεντρικό χώρο ορθογώνιου σχήματος διατάσσονται αύλακες με πυθμένα στρωμένο με κεραμικές ψηφίδες, ενώ στη νοτιοδυτική γωνία διατηρείται εκροή προς τον οχετό της οδού ΙΙ. Εάν δεν πρόκειται για εργαστηριακό χώρο, θα πρέπει να ανήκει επίσης σε αποχωρητήριο. Τα στρώματα που κάλυπταν την κατασκευή έδωσαν κεραμική των πρώιμων ρωμαϊκών χρόνων.

ΠΕΡΙΟΧΗ 4

Περιοχή 4 (Εικ. 6) ονομάστηκε ο χώρος στα δυτικά της οδού ΙΙ. Στο σημείο αυτό η εικόνα είναι διαφορετική και δεν παρατηρείται η πυκνότητα των κτισμάτων των άλλων περιοχών. Θα πρέπει, ωστόσο, να σημειωθεί ότι μεγάλες παραβιάσεις των βυζαντινών, κυρίως, χρόνων έχουν προκαλέσει εκτεταμένη καταστροφή.

Στο νότιο τμήμα της περιοχής αποκαλύπτεται σταδιακά τμήμα κτιρίου των υστερορρωμαϊκών - παλαιοχριστιανικών χρόνων, το μεγαλύτερο μέρος του οποίου εκτείνεται κάτω από τις γειτονικές πολυκατοικίες. Το κτίριο εδράζεται σε αρχαιότερο, των ρωμαϊκών χρόνων, από το οποίο έχει αποκαλυφθεί ένας μόνο χώρος με δάπεδο από πήλινες πλάκες, ορισμένες σε β΄ χρήση. Βορειότερα, σε ψηλότερο επίπεδο, διατηρούνται σπαράγματα δύο αλλεπάλληλων δαπέδων από ψιλό βοτσαλάκι που χρονολογούνται στους ελληνιστικούς πιθανότατα χρόνους. Στην ίδια περίπου εποχή πρέπει να ανήκει μικρός χώρος με παρόμοιο δάπεδο που βρίσκεται ακόμη βορειότερα. Το δάπεδο περιβάλλει φρέαρ με εξαιρετικής κατασκευής κτιστά τοιχώματα. Κάποια σπαράγματα τοίχων γύρω από το δάπεδο επιτρέπουν την υπόθεση ότι πρόκειται για την αυλή οικίας των κλασικών - ελληνιστικών χρόνων.

Η εικόνα στο βόρειο τμήμα της περιοχής 4 είναι εξίσου αποσπασματική. Αποκαλύφθηκε τμήμα εγκατάστασης των μεσοβυζαντινών χρόνων με δύο οικοδομικές φάσεις (Εικ. 7). Εντοπίστηκαν δωμάτια με αποθηκευτικούς σιρούς και πίθους, καθώς και κλίβανος όπτησης κεραμικής. Με το σύνολο αυτό συνδέονται λακκοειδείς αποθέσεις στάχτης, μέσα στις οποίες βρέθηκε μεγάλη ποσότητα σιδηροσκωριών και όστρακα αγγείων του 11ου - 12ου αι. Τα αρχαιότερα κατάλοιπα (σπαράγματα τοίχων και δαπέδων των παλαιοχριστιανικών, υστερορρωμαϊκών, ρωμαϊκών, ελληνιστικών και πιθανότατα ακόμη πρωιμότερων χρόνων) διατηρούνται πολύ αποσπασματικά και προς το παρόν τουλάχιστον δεν συγκροτούν κατανοητά σύνολα. Τέλος, ένας αποθέτης γεωμετρικών χρόνων απέδωσε μεγάλη ποσότητα κεραμικής.

ΠΕΡΙΟΧΗ 5

Η περιοχή 5 (Εικ. 6) εκτείνεται στα νότια του κτιρίου Weiler, μεταξύ της παρόδου και της ολοκληρωμένης πλέον ανασκαφής για το σταθμό «Ακρόπολη» του Μετρό, στα ανατολικά. Η έρευνα του χώρου ξεκίνησε πρόσφατα και μέχρι στιγμής έχουν αποκαλυφθεί επάλληλες οικοδομικές φάσεις κτιρίων που δεν έχουν ακόμη ερευνηθεί επαρκώς, ώστε να είναι δυνατή η εξαγωγή ασφαλών συμπερασμάτων. Η περιοχή βρίσκεται στο ψηλότερο επίπεδο του χώρου, από το οποίο ξεκινά η φυσική κλίση του εδάφους προς Δ., Ν. και Α. Στα ανατολικά της μικρής «παρόδου» αποκαλύπτονται σταδιακά αίθουσες υποκαύστων λουτρού. Στα βόρεια διαμορφώνεται τετράγωνη αίθουσα που απολήγει σε δύο ημικυκλικές κόγχες, ενώ στα νότια διακρίνονται ήδη δύο τετράγωνες κόγχες. Στην περιοχή που εκτείνεται δυτικά των υποκαύστων έχουν έλθει στο φως τοίχοι κτιρίων διαφόρων οικοδομικών φάσεων, που ακόμη όμως δεν συγκροτούν ενιαίο σύνολο. Ένα πυκνό δίκτυο αγωγών διαφόρων περιόδων διατρέχει το κεντρικό και δυτικό τμήμα της περιοχής. Πολλοί από αυτούς κατευθύνονται προς την «πάροδο», την οποία διασχίζει πήλινος πειόσχημος αγωγός.

Πολύ αξιόλογα υπήρξαν και τα κινητά ευρήματα της ανασκαφής. Από την έρευνα κυρίως αποθετών των παλαιοχριστιανικών ή βυζαντινών χρόνων, από την αποξήλωση των μεσοβυζαντινών τοίχων αλλά και από διάφορα σημεία της ανασκαφής, συγκεντρώθηκε μεγάλος αριθμός θραυσμάτων γλυπτών. Ενδεικτικά αναφέρεται η κεφαλή κολοσσικού αγάλματος γυναικείας θεότητας, πιθανότατα Αφροδίτης, των ελληνιστικών χρόνων, αγαλμάτια και στήλη Ασκληπιού, αγαλμάτιο Υγιείας, Ίσιδος, ακέφαλο αγαλμάτιο καθιστής Κυβέλης, δύο εξαιρετικής διατήρησης κεφαλές, η μία νέου και η δεύτερη γυναικός (Φαυστίνα;), πολλά θραύσματα μικρών αγαλματίων Αφροδίτης, Έρωτα, Κυβέλης κτλ., καθώς και πλήθος θραυσμάτων που προέρχονται από μέλη άλλων γλυπτών (Εικ. 14). Τέλος, πολυάριθμοι λύχνοι κυρίως των παλαιοχριστιανικών χρόνων, καθώς και πλήθος νομισμάτων, βοηθούν στις χρονολογήσεις των διαφορετικών οικοδομικών φάσεων.

Τα παραπάνω ευρήματα στο οικόπεδο Μακρυγιάννη κρίθηκαν σημαντικά για την τοπογραφική και πολεοδομική εξέλιξη της νότιας περιοχής της αρχαίας και βυζαντινής Αθήνας και η Α΄ ΕΠΚΑ εισηγήθηκε στο ΚΑΣ τη διατήρηση του μεγαλύτερου μέρους τους. Μετά τη θετική γνωμοδότηση του ΚΑΣ εκδόθηκε η υπ' αριθ. ΥΠΠΟ/ΑΡΧ/Α1/Φ01/31040/1845/20-10-1999 Υπουργική Απόφαση, η οποία προβλέπει την εγκατάλειψη της μελέτης των ιταλών L. Passarelli - M. Nicoletti για το κτίριο του Νέου Μουσείου Ακροπόλεως – καθόσον η εφαρμογή της θα απαιτούσε την απομάκρυνση των αρχαιοτήτων –

Εικ. 14. Αθήνα. Οικόπεδο Μακρυγιάννη. Θραύσματα μαρμάρινων αγαλματίων.

και τη σύνταξη νέας μελέτης για την ανέγερση του μουσείου στο οικόπεδο Μακρυγιάννη. Η νέα μελέτη θα πρέπει να λάβει υπόψη τα εξής:

1. Τη διατήρηση των ορατών, επισκέψιμων και στεγασμένων αρχαίων που περιλαμβάνονται μεταξύ των αρχαίων οδών Ι και ΙΙ, καθώς και της «παρόδου» στα ανατολικά.

2. Τη διάλυση εν ανάγκη των αρχαιοτήτων που βρίσκονται εξωτερικά των αρχαίων οδών, ως ήσσονος σημασίας ή κακής διατήρησης, ή τη μεταφορά τους. Η τύχη των αρχαίων της περιοχής 5, τα οποία δεν έχουν ανασκαφεί επαρκώς, να αποφασιστεί μετά την πλήρη αποκάλυψη και αξιολόγησή τους.

3. Τη δυνατότητα διάλυσης των αρχαίων που διατηρούνται σποραδικά και αποσπασματικά στις περιοχές 1 και 4.

ΣΤΑΜΑΤΙΑ ΕΛΕΥΘΕΡΑΤΟΥ - ΝΙΚΟΛΕΤΤΑ ΣΑΡΑΓΑ

Εικ. 15. Κέα. Βουρκάρι. Οικόπεδο Α. Κατσουλάκου-Ψύλλα. Πύργος-φυλάκιο υστεροκλασικών χρόνων.

ΚΕΑ

Ιουλίς

Οικία Μ. Λεβέντη

Διενεργήθηκαν δοκιμαστικές τομές στον περιβάλλοντα χώρο της παραπάνω οικίας, στην περιοχή του κάστρου. Εντός της ιδιοκτησίας βρίσκεται τμήμα του εσωτερικού τείχους της αρχαίας Ιουλίδος. Οι τομές πραγματοποιήθηκαν στο πλαίσιο της μελέτης διαμόρφωσης του περιβάλλοντος χώρου της οικίας, που υπέβαλε ο ιδιοκτήτης για έγκριση. Διενεργήθηκαν τρεις δοκιμαστικές τομές στα άνδηρα δυτικά, νοτιοδυτικά και νότια της οικίας. Από τις ανασκαφικές τομές δεν προέκυψε η ύπαρξη ακίνητων ευρημάτων. Αρκετή ποσότητα κεραμικής που χρονολογείται από τους προϊστορικούς έως τους νεότερους χρόνους περισυνελέγη κατά την απομάκρυνση των μπάζων και από το ανώτερο τμήμα της επίχωσης, γεγονός που υποδεικνύει ότι πρόκειται για φερτές αποθέσεις για τη διαμόρφωση των νεότερων ανδήρων. Επίσης, περισυνελέγησαν τμήματα περιρραντηρίων και λίθινων εργαλείων. Η ύπαρξη ορθογώνιων λαξευμένων δοκοθηκών σε ορισμένα σημεία του βράχου υποδεικνύει την ύπαρξη κτισμάτων που συνδέονται πιθανότατα με τη νεότερη ιστορία του κάστρου.

Βουρκάρι

Οικόπεδο Α. Κατσουλάκου-Ψύλλα

Διενεργήθηκαν δοκιμαστικές τομές στην παραπάνω ιδιοκτησία, η οποία γειτνιάζει με αρχαίο πύργο-φυλάκιο, χωρίς να εντοπιστεί εντός του αγροτεμαχίου αρχαία εγκατάσταση. Ο πύργος (Εικ. 15) βρίσκεται στα βόρεια του παραπάνω οικοπέδου, εντός της ιδιοκτησίας Μαρούλη, και καταλαμβάνει την κορυφή ενός λόφου. Στο μέσον της ανατολικής πλευράς διασώζει δύο σειρές δόμων καθ' ύψος, ενώ είναι ορατό και το θεμέλιο της

βόρειας πλευράς του. Είναι χτισμένος από γκρίζο ασβεστόλιθο και από τα σωζόμενα κατάλοιπα εικάζεται ότι χρησιμοποιήθηκε το ακανόνιστο πολυγωνικό σύστημα τοιχοποιίας. Ο πύργος χρονολογείται πιθανώς στους υστεροκλασικούς χρόνους.

Δυτικά και νοτιοδυτικά του πύργου υπάρχουν αρχαία αναλήμματα και άφθονη κεραμική διαφόρων περιόδων από την κλασική έως και τη ρωμαϊκή εποχή.

ΓΙΑΝΝΑ ΒΕΝΙΕΡΗ

ΑΝΑΣΤΗΛΩΤΙΚΕΣ ΕΡΓΑΣΙΕΣ

Βιβλιοθήκη του Αδριανού

Πρόπυλο. Μετά από την ολοκλήρωση της αποκατάστασης του ποδίου μέχρι τη στάθμη της ευθυντηρίας, συνεχίστηκαν και το 1999 οι εργασίες αποκατάστασης και αναστήλωσης του στυλοβάτη και τοιχοβάτη του προπύλου του μνημείου[25].

Οι εργασίες που πραγματοποιήθηκαν είναι οι εξής:

1. Ολοκληρώθηκε στο εργοτάξιο η με τον παραδοσιακό τρόπο της διά χειρός χρήσης λιθοξοϊκών εργαλείων κατεργασία των επιφανειών των δύο ανακατασκευασμένων δυτικών στυλοβατών από νέο μάρμαρο: του στυλοβάτη έδρασης του τρίτου από Β. κίονα του προπύλου, διαστ. 1,93×1,38×0,23 μ., και του στυλοβάτη του τρίτου μετακιονίου διαστήματος, διαστ. 1,43×1,38×0,23 μ. Ακολουθήθηκε ο ίδιος τρόπος κατεργασίας, που είχε εφαρμοστεί και στο στυλοβάτη του δεύτερου διευρυμένου μετακιονίου, διαστ. 2,47×1,36×0,24 μ., του προπύλου, δηλαδή η κατεργασία με βελόνι των κάτω επιφανειών έδρασης, η κατεργασία με ντισλίδικο των αναθυρώσεων και με βελόνι των υπόλοιπων επιφανειών ώσεως, η κατεργασία με ντισλίδικο και λαμάκι εντός λεπτής περιτένειας της πρόσοψης και της άνω επιφάνειας και η κατεργασία της όπισθεν επιφάνειας του στυλοβάτη με βελόνι και με τη δημιουργία απέργου στη θέση έδρασης των πλακών δαπεδόστρωσης του προπύλου. Οι νέοι στυλοβάτες μεταφέρθηκαν από το εργοτάξιο και τοποθετήθηκαν στις θέσεις τους επί της αντίστοιχης ευθυντηρίας (Εικ. 16).

2. Ολοκληρώθηκε, επίσης, η κατεργασία του ανακατασκευασμένου από νέο μάρμαρο βόρειου στυλοβάτη μεταξύ της παραστάδας του βόρειου εγκάρσιου τοίχου και του πρώτου κατά χώραν κίονα του προπύλου. Ο στυλοβάτης επανατοποθετήθηκε στη θέση του μετά από την αποκατάσταση της αντίστοιχης πώρινης ευθυντηρίας, με τη συμπλήρωση από πωρόλιθο των απολαξευμένων για την κατασκευή τάφου του Αγίου

Εικ. 16. Αθήνα. Βιβλιοθήκη του Αδριανού. Πρόπυλο. Στυλοβάτης στη θέση του τρίτου από Β. κίονα.

Ασωμάτου τμημάτων της και την κατασκευή διαφράγματος από οπλισμένο με ράβδους τιτανίου σκυρόδεμα στο χρώμα του αρχαίου χυτού υλικού.

3. Στη συνέχεια, μετά από τη λήψη εκμαγείων κατά χώραν των επιφανειών θραύσης του κατά τα 2/3 σωζομένου τμήματος του στυλοβάτη του πρώτου μετακιόνιου και του κατά το 1/2 σωζόμενου τμήματος του στυλοβάτη έδρασης του δεύτερου κίονα, τα αρχαία τμήματα μεταφέρθηκαν στο εργοτάξιο. Εκεί συντηρήθηκαν και συγκολλήθηκαν τα ρηγματωμένα και αποκοπέντα αρχαία τμήματά τους και στη συνέχεια συναρμόστηκαν και συγκολλήθηκαν με τα νέα συμπληρώματά τους, τα οποία στο μεταξύ είχαν λαξευθεί κατάλληλα σύμφωνα με τα εκμαγεία, αποτελώντας έτσι αυτοτελή μέλη (Εικ. 17). Μετά από την ολοκλήρωση της δομικής τους αποκατάστασης, οι στυλοβάτες επανατοποθετήθηκαν και γομφώθηκαν στην αρχική τους θέση με γόμφους τιτανίου, που τοποθετήθηκαν στις αντίστοιχες αρχαίες εντορμίες. Στο μεταξύ, μετά από την απομάκρυνση του στυλοβάτη του πρώτου μετακιόνιου, αποκαταστάθηκε η ημικατεστραμμένη από χυτό υλικό επιφάνεια της ευθυντηρίας του, με την προσθήκη μικρού αριθμού συμπαγών οπτοπλίνθων και την παρεμβολή φύλλων μολύβδου για το διαχωρισμό της νέας συμπλήρωσης, ώστε να επιτευχθεί η τέλεια έδραση του συμπληρωμένου στυλοβάτη.

4. Κατά τον ίδιο τρόπο, μετά από τη λήψη κατά χώραν δύο χωριστών εκμαγείων, μεταφέρθηκε στο εργοτάξιο ο κατά τα 2/3 σωζόμενος στυλοβάτης έδρασης του τέταρτου από Β. κίονα, για την περαιτέρω συντήρηση, συμπλήρωση και συγκόλλησή του με συμπληρώματα από νέο μάρμαρο. Κατόπιν, ο στυλοβάτης επανατοποθετήθηκε και γομφώθηκε στην αρχική του θέση[26] (Εικ. 18-19).

5. Στη συνέχεια επανατοποθετήθηκαν και γομφώθηκαν επί της πώρινης ευθυντηρίας (με τη χρήση δύο γόμφων από τιτάνιο και λευκό τσιμέντο) οι στυλοβάτες έδρασης του δεύτερου και τρίτου από Β. κίονα.

25. *ΑΔ* 53 (1998): Χρονικά, σ. 36-39.

26. Η συγκόλληση των αρχαίων τμημάτων των στυλοβατών αλλά και των αρχαίων με τα συμπληρώματά τους από νέο μάρμαρο έγινε με την καθιερωμένη μέθοδο της χρήσης ράβδων τιτανίου με λευκό τσιμέντο Portland, μετά από την απαραίτητη στατική μελέτη υπολογισμού των διατομών και των θέσεων των ράβδων στη μάζα του μαρμάρου, από τον πολιτικό μηχανικό Β. Παπαδημητρίου.

Εικ. 17. Αθήνα. Βιβλιοθήκη του Αδριανού. Πρόπυλο. Στυλοβάτης στη θέση του πρώτου από Β. μετακιονίου. Δομική αποκατάσταση-συμπλήρωση του αρχαίου μέλους.

Εικ. 18. Αθήνα. Βιβλιοθήκη του Αδριανού. Πρόπυλο. Στυλοβάτης στη θέση του τέταρτου από Β. κίονα (κατά τη λήψη εκμαγείων).

Εικ. 19. Αθήνα. Βιβλιοθήκη του Αδριανού. Πρόπυλο. Στυλοβάτης έδρασης του τέταρτου από Β. κίονα (μετά την επανατοποθέτηση του αυτοτελούς μέλους).

6. Συντηρήθηκε και συγκολλήθηκε κατά χώραν το νοτιοδυτικό τμήμα του στυλοβάτη έδρασης του πρώτου κίονα του προπύλου, το οποίο είχε ρηγματωθεί σε 4 τουλάχιστον μικρά τμήματα.

7. Μετά την ολοκλήρωση των εργασιών αποκατάστασης-οριζοντίωσης του συνόλου των μελών του δυτικού στυλοβάτη, άρχισε η τελική κατεργασία της επιφάνειας των νέων συμπληρωμάτων επιτόπου, για να επιτευχθεί η παρατηρηθείσα καμπυλότητα[27].

8. Τέλος, ακολούθησε ο τελικός καθαρισμός και η συντήρηση κατά χώραν των αρχαίων τοιχοβατών και στυλοβατών, νότιου, δυτικού και βόρειου, η πλήρωση των αρμών με λεπτό φύλλο μολύβδου, καθώς και η συντήρηση και το αρμολόγημα-στοκάρισμα των ρωγμών, των θραύσεων και των απολεπίσεων της επιφάνειάς τους, καθώς και των τόρμων των γόμφων με λεπτόκοκκο κονίαμα λευκού τσιμέντου και χαλαζιακής άμμου.

9. Μετά από την ολοκλήρωση της πλήρους αποκατάστασης και αναστήλωσης του στυλοβάτη-τοιχοβάτη του προπύλου[28], τοποθετήθηκαν και γομφώθηκαν στις θέσεις τους οι τρεις ιωνικές βάσεις από νέο μάρμαρο των τριών κιόνων του προπύλου[29]

10. Με την ίδια προεργασία (λήψη εκμαγείων, λαξεύσεις των νέων συμπληρωμάτων, συντήρηση και συγκολλήσεις με το σωζόμενο αρχαίο τμήμα) συμπληρώθηκε και αποτέλεσε σημαντικότατο ακέραιο αρχιτεκτονικό μέλος η βάση της παραστάδας (διαστ. 1,30×1,30×0,45 μ.) του νότιου εγκάρσιου τοίχου του προπύλου. Στη συνέχεια ολοκληρώθηκε η λεπτή, χρονοβόρα, δύσκολη κατεργασία των πλευρικών επιφανειών της, με τη δημιουργία πλίνθου, δύο ταινιών, κάτω και άνω σπείρας και σκοτίας, σύμφωνα με τα σωζόμενα ίχνη του αρχαίου τμήματος. Μετά την κατεργασία του συνόλου των επιφανειών της, η παραστάδα επανατοποθετήθηκε στην αρχική της θέση (Εικ. 20).

11. Παράλληλα, άρχισαν οι εργασίες συμπλήρωσης-αποκατάστασης του σωζόμενου κλιμακοστασίου του προπύλου με τη λήψη εκμαγείων κατά χώραν και μετά την απομάκρυνση των θραυσμένων τμημάτων της πέμπτης και έκτης βαθμίδας, στη θέση του τρίτου κίονα, τα οποία μεταφέρθηκαν για τη συμπλήρωσή τους με νέο μάρμαρο στο εργοτάξιο.

12. Παράλληλα με τις αναστηλωτικές εργασίες αποκατάστασης του ποδίου του προπύλου, έγινε συστηματική έρευνα αγοράς για την προμήθεια των ορθοστατών του νότιου εγκάρσιου και θυραίου τοίχου του προπύλου. Πρόκειται για τέσσερα πολύ μεγάλα τμήματα νέου πεντελικού μαρμάρου, διαστ. 2,60×1,50×

27. *ΑΔ* 53 (1998): Χρονικά, σ. 41.

28. Όλες οι σχετικές εργασίες έγιναν από συνεργείο τεσσάρων μαρμαροτεχνιτών (Ν. Σκαρής, Ν. Κρητικός, Μ. Δελατόλλας, Ν. Καρπούζης) υπό την καθοδήγηση και εποπτεία του μαρμαροτεχνίτη Θ. Λαμπαδίτη.

29. *ΑΔ* 53 (1998): Χρονικά, σ. 40.

Εικ. 20. Αθήνα. Βιβλιοθήκη του Αδριανού. Πρόπυλο. Η βάση της παραστάδας του νότιου εγκάρσιου τοίχου μετά τη δομική αποκατάστασή της.

0,40 μ., και ενός μικρότερου, διαστ. 0,90×1,30×0,40 μ., η ανεύρεση των οποίων στα λατομεία δεν ήταν εύκολη υπόθεση. Οι ορθοστάτες είναι απαραίτητοι για την αναστήλωση της παραστάδας του νότιου εγκάρσιου και θυραίου τοίχου του προπύλου, σύμφωνα με την Υπουργική Απόφαση[30], που προβλέπει την αναστήλωση της νότιας παραστάδας.

Βόρεια πτέρυγα πρόσοψης. Ολοκληρώθηκαν οι εργασίες αποχωμάτωσης και ανασκαφής μπροστά στη βόρεια πτέρυγα της πρόσοψης του μνημείου, μέχρι τη στάθμη του ισχυρού υποστρώματος της ρωμαϊκής αυλής.

1. Όπως διαπιστώθηκε από την έρευνα, η χυτή υποδομή της αυλής αποτελεί την κάλυψη και δεύτερης μεγάλης θολωτής δεξαμενής (;), πλ. 4 μ., σε απόσταση 9,20 μ. από τον τοίχο της πρόσοψης, η οποία, όπως και το τμήμα της αποκαλυφθείσας κατά το 1981 δεξαμενής (;) όμοιου πλάτους σε απόσταση 3,50 μ. από την πρόσοψη, βαίνει παράλληλα προς τη βόρεια πτέρυγα της πρόσοψης. Η δεύτερη δεξαμενή εκτείνεται προς Ν. έως το μέσον της χυτής υποδομής του κλιμακοστασίου μπροστά από το πρόπυλο, ενώ προς Β. περατώνεται στην ευθεία του βόρειου πτερώματος. Η διαμόρφωση των τοιχωμάτων και της ημικυλινδρικής κάλυψής τους έγινε με τη χρήση ξυλοτύπου εσωτερικά, όπου μετά από την τοποθέτηση των θολιτών από αργούς λίθους εγχύθηκε το ισχυρότατο χυτό υλικό (opus incertum), πάχ. 0,45 μ., στον άξονα. Η άνω επιφάνεια του χυτού υλικού αποτέλεσε το υπόστρωμα του επιπέδου της αυλής, που έλαβε τις κατάλληλες προς Δ. κλίσεις, για την απορροή των ομβρίων υδάτων της. Η απουσία υδραυλικού κονιάματος στις παρειές και στο δάπεδο, καθώς και στο εσωράχιο της θολωτής επικάλυψης, η ευθύγραμμη απόληξη του προς Β. ορίου του χυτού υποστρώματος στην επέκταση του βόρειου πτερώματος της Βιβλιοθήκης του Αδριανού, που μάλλον προϋποθέτει την ύπαρξη αναλημματικού τοίχου εκεί, ανασκευάζουν την αρχική άποψη για την ύπαρξη δύο παράλληλων δεξαμενών μπροστά στη βόρεια πτέρυγα της πρόσοψης. Πρόκειται μάλλον για δύο υπόγειους χώρους που πιθανώς επικοινωνούσαν μεταξύ τους, ένα είδος cryptoporticus, που κατασκευάστηκε συγχρόνως με το μνημείο (μετά από τη γενική εκσκαφή του χώρου σε βάθος 4-4,50 μ. και πλ. 25 μ. τουλάχιστον από την πρόσοψη). Η υφιστάμενη απότομη προς Β. κλίση του φυσικού βράχου, σε συνδυασμό με τα αποκαλυφθέντα κατά την ανασκαφή στο σταθμό «Μοναστηράκι» του Μετρό σε αρκετά χαμηλότερη στάθμη αρχαία ερυήματα, συνηγορεί στην κατασκευή ενός cryptoporticus μπροστά στην πτέρυγα, η κάλυψη του οποίου δημιουργεί το οριζόντιο επίπεδο για τη διάστρωση της μεγάλης πλακόστρωτης αυλής, αποτελώντας ταυτόχρονα και άνδηρο, που θα πρέπει να σχετίζεται με τα άγνωστης χρήσης κτίρια, που κατελάμβαναν το χώρο από τη Βιβλιοθήκη του Αδριανού έως τα όρια του αρχαίου δρόμου και του Ηριδανού.

2. Κατά τη συνέχιση της ανασκαφικής έρευνας στη βορειοδυτική γωνία του προπύλου, βρέθηκαν εντός του ορύγματος του δυτικού χώρου ογκωδέστατα τεμάχια μαρμάρου, τα οποία και συνανήκουν. Πρόκειται για τμήμα του οριζόντιου γείσου, δύο τμήματα του συμφυούς γωνιακού οριζόντιου, δύο τμήματα του καταέτιου γείσου και δύο τμήματα του ορθοστάτη του τυμπάνου[31]. Η μελέτη και ταύτισή τους απέδειξε ότι συναρμοζόμενα αποτελούν το αριστερό γωνιαίο τμήμα του αετώματος του προπύλου (Εικ. 21). Η κατεύθυνση και ο τρόπος της πτώσης τους οφείλονται πιθανώς σε σεισμική δράση, η οποία πρέπει να συ-

30. Επισημαίνεται ότι για την αναστήλωση του συνόλου της νότιας παραστάδας απαιτείται σε αρχική φάση η ανασύσταση τμήματος του νότιου εγκάρσιου και θυραίου τοίχου, τουλάχιστον μέχρι το ύψος του τέταρτου δόμου, διότι το τμήμα της παραστάδας στη στάθμη του τρίτου δόμου αποτελείται από ενιαίο τεμάχιο μεγάλου γωνιακού μαρμάρου, το οποίο εκτείνεται κατά μήκος του νότιου εγκάρσιου και θυραίου τοίχου του προπύλου.

31. Η αποτύπωση των αρχιτεκτονικών μελών έγινε από τη συμβασιούχο αρχιτέκτονα Β. Χρισποπούλου.

νέβη προ του 1674, αφού στη γνωστή απεικόνιση του προπύλου από τον J. Carrey παρουσιάζεται κενό στη θέση της αριστερής κερκίδας του αετώματος. Η διάσωσή τους και η καλή κατάσταση διατήρησής τους, εκτός της αποκοπής κατά τους κομμούς του μαρμάρου, οφείλεται στο ότι κατά την πτώση τους παρέσυραν τη θολωτή κάλυψη του υποκείμενου χώρου και στη συνέχεια θάφτηκαν από μεταγενέστερες επιχώσεις (βλ. παρακάτω Εικ. 32). Πρέπει να σημειωθεί ότι από τα μέλη είχαν αφαιρεθεί οι σιδερένιοι σύνδεσμοι και γόμφοι που τα συγκρατούσαν επί των κιόνων και των επιστυλίων. Τα τεμάχια, λόγω του όγκου και του βάρους τους, ανασύρθηκαν με τη βοήθεια τηλεσκοπικού γερανού και τοποθετήθηκαν προσωρινά επί της ρωμαϊκής αυλής στα νοτιοδυτικά του προπύλου κατά την αρχική τους τάξη. Έως τώρα συγκολλήθηκαν τα δύο τμήματα του πρώτου ορθοστάτη του τυμπάνου και εκπονούνται οι μελέτες συγκόλλησης και των υπολοίπων αρχιτεκτονικών μελών, όπως και η μελέτη της αναλυτικής γραφικής αποκατάστασης του αετώματος[32] (Εικ. 22). Μετά από την ανάσυρση των μελών, επιχώσθηκε μέχρι ικανού ύψους με χώμα και στη συνέχεια με αδρανή υλικά η μεγάλου βάθους τομή μπροστά στο πρόπυλο μέχρι τη στάθμη της αυλής.

3. Για την απελευθέρωση της πρόσοψης απομακρύνθηκαν με γερανό ογκώδη αρχιτεκτονικά μέλη από ακτίτη λίθο κυρίως, μη ανήκοντα στην πρόσοψη, τα οποία μεταφέρθηκαν και αναδιατάχθηκαν στο εσωτερικό του αρχαιολογικού χώρου. Επιπλέον, διευθετήθηκαν και ομαδοποιήθηκαν οι μεγάλοι λιθοσωροί θραυσμάτων και μαρμάρων προερχόμενων από αποξηλώσεις μεταγενέστερων καταλοίπων.

4. Συμπληρώθηκαν και συντηρήθηκαν δι' αρμολογήματος με συμβατό κονίαμα τα τοιχώματα και τα δάπεδα των οκτώ ανασκαφέντων τάφων της μονής του Αγίου Ασωμάτου (βλ. παρακάτω Εικ. 28). Οι τάφοι επιχώσθηκαν με στρώσεις αδρανών υλικών, όπως και το σύνολο της ρωμαϊκής αυλής μπροστά στη βόρεια πτέρυγα. Απομένει η τελική αποκατάσταση της στάθμης της ρωμαϊκής αυλής με την παρεμβολή στεγανωτικών μεμβρανών στην περιοχή της προέχουσας κιονοστοιχίας της πτέρυγας, ώστε να προστατεύονται τα θεμέλια του μνημείου από τα προσπίπτοντα ύδατα, δεδομένου του μεγάλου ύψους των γείσων.

Δυτικό περιστύλιο. 1. Ολοκληρώθηκε η επίχωση δι' εγκιβωτισμού με θραυστό αδρανές υλικό κατά στρώσεις, με διαβροχή και συμπίεση, στο τμήμα του δυτικού περιστυλίου από τον άξονα του προπύλου και προς Β. έως τον όγδοο κίονα του περιστυλίου, μέχρι τη στάθμη της ευθυντηρίας (ύψ. επίχωσης 1,50 μ.). Ο εγκιβωτισμός της επίχωσης πραγματοποιήθηκε με την κατασκευή ξύλινων διαφραγμάτων από πισσαρισμένα μαδέρια, που συνδέθηκαν ασφαλώς μεταξύ τους και τοποθετήθηκαν κατά μήκος του σε επαφή με το θυραίο τοίχο του προπύλου υστερορρωμαϊκού τείχους και της προς Β. τουρκικής επίχωσης, καθώς και με τεμάχια δρυός επιβερνικωμένα κατά μήκος της εσωτερικής παρειάς του στυλοβάτη και της ευθυντηρίας του δυτικού περιστυλίου. Επί της επίχωσης διαστρώθηκαν φύλλα ειδικής στεγανωτικής μεμβράνης με κατάλληλες ρύσεις για την απορροή των ομβρίων προς Β. και η επίχωση συμπληρώθηκε μέχρι το ύψος του στυλοβάτη για την αποκατάσταση της στάθμης του περιστυλίου. Επίσης, στην ανατολική πλευρά του, μετά τη στεγάνωση του εδάφους, κατασκευάστηκε κλίμακα ανόδου από λευκή ξυλεία και δρυ, που οδηγεί στο ευρισκόμενο σε ψηλότερη στάθμη κατά 1,20 μ. επίπεδο του δυτικού περιστυλίου, λόγω της κατάληψής του από τουρκικές επιχώσεις, που μελλοντικά θα απομακρυνθούν (Εικ. 23).

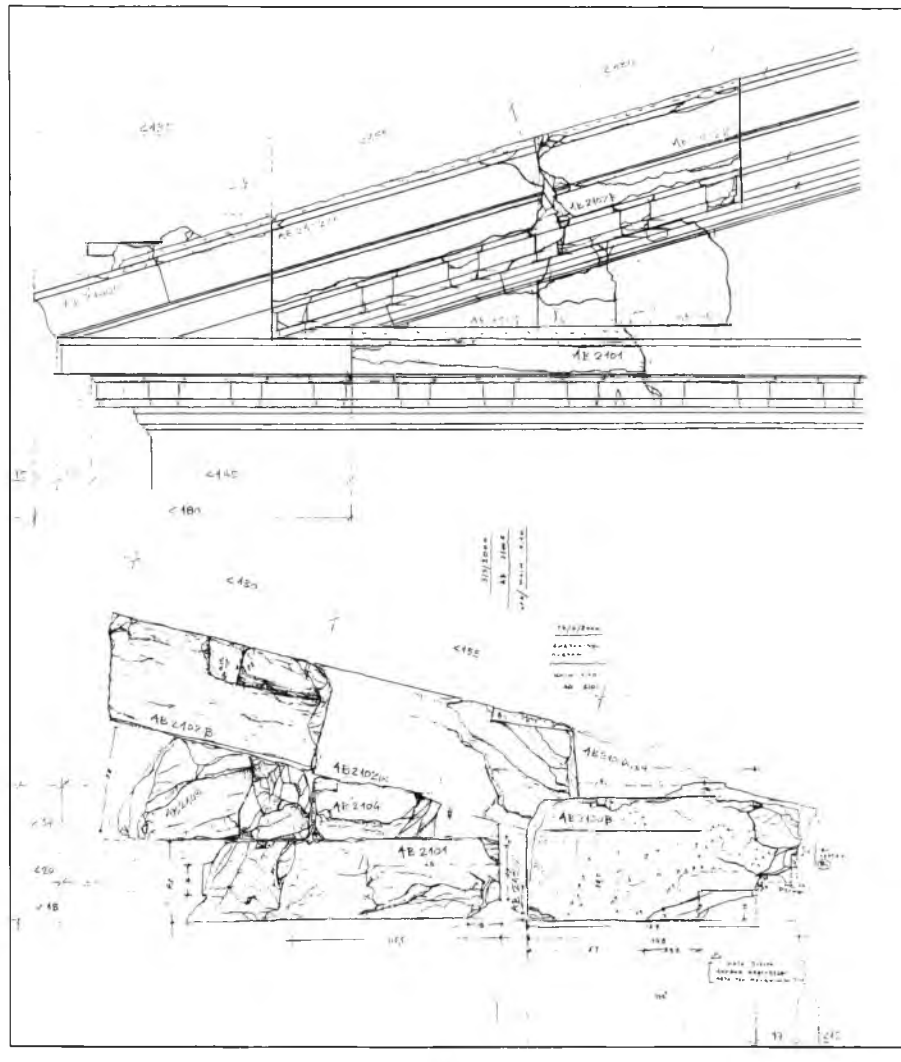
2. Ανακατασκευάστηκαν από πωρόλιθο Εδέσσης – τα γενικά χαρακτηριστικά του οποίου (χρώμα, δομή μάζας, αντοχή του υλικού) προσομοιάζουν με τον αρχαίο ακτίτη λίθο, από τον οποίο είναι κατασκευασμένοι οι περίβολοι και η υποδομή του μνημείου – οι ελλείποντες λίθοι της πώρινης ευθυντηρίας έδρασης των στυλοβατών των 9ου, 15ου και 17ου από Β. κιόνων του δυτικού περιστυλίου. Για την τοποθέτηση και την εξασφάλιση της ασφαλούς έδρασής τους στις οικείες θέσεις συμπληρώθηκε με αργολιθοδομή το κατεστραμμένο χυτό υλικό, καθώς και τμήματα της υπόλοιπης από χυτό υλικό ευθυντηρίας καθ' όλο το μήκος της. Επιπλέον, για την έδραση του λίθου της ευθυντηρίας του ένατου κίονα συμπληρώθηκε με νέα αργολιθοδομή και με την παρεμβολή φύλλων μολύβδου, μεγάλο τμήμα της αρχαίας υποδομής από χυτό υλικό (opus incertum), η οποία είχε καταστραφεί από μεταγενέστερη επέμβαση (κατασκευή καμινιού).

3. Κατά την αποξήλωση του τμήματος της οκταγωνικής διακοσμητικής δεξαμενής του Βοεβοδαλικίου, που βρισκόταν σε επαφή με την εξωτερική παρειά του νότιου πτερώματος, αποκαλύφθηκε το σωζόμενο τμήμα του υστερορρωμαϊκού τείχους (πυρήνας και εξωτερική παρειά), συνολ. πλ. 3,60 μ., το οποίο ενίσχυσε το νότιο πτέρωμα του μνημείου. Μέσα στον πυρήνα του τείχους και σε επαφή με το νότιο πτέρωμα αποκαλύφθηκε ημικυκλικός βόθρος συλλογής των θερμών υδάτων του παρακείμενου τουρκικού λουτρού, των κουζινών και των εργαστηρίων, ο οποίος καλυπτόταν με μεγάλα τεμάχια μαρμάρινων και πώρινων λιθοπλίνθων, που ανήκαν στο αντίστοιχο πτέρωμα του μνημείου. Μετά από την απομάκρυνσή τους καθαιρέθηκε η εσωτερική (από αργολιθοδομή) παρειά του βόθρου και καθαρίστηκαν από τα ασβεστοποιημένα ιζήματα οι κατά χώραν πωρόπλινθοι του νότιου πτερώματος. Επίσης, συντηρήθηκαν και συγκολλήθηκαν τμήματα πωρόλιθων, των οποίων ταυτίστηκε η θέση και ανήκουν στην πώρινη εξωτερική επένδυση του νότιου πτερώματος της πρόσοψης.

Γενικές εργασίες. 1. Το υφιστάμενο στον άξονα του προπύλου κλιμακοστάσιο πρόσβασης στον αρχαιολογικό χώρο αντικαταστάθηκε με νέο αποτελούμενο από βαθμιδοφόρους γαλβανισμένου χάλυβα και βαθμίδες από ξύλο oregon.

2. Για την εξασφάλιση της προσπέλασης στο εσωτερικό του

32. Μετά από την ολοκλήρωση της ανασκαφής της νότιας πτέρυγας της πρόσοψης, θα γίνει η οριστική αναδιάταξη των νέων και των κατά το παρελθόν αποκαλυφθέντων σωζόμενων αρχιτεκτονικών μελών του αετώματος επί του εδάφους, μέχρι την υποβολή της συμπληρωματικής μελέτης της αναστήλωσής τους επί του προπύλου του μνημείου.

Εικ. 21. Αθήνα. Βιβλιοθήκη του Αδριανού. Πρόπυλο. Σχεδιαστική απόδοση των μελών του αετώματος. Δυτική και ανατολική όψη.

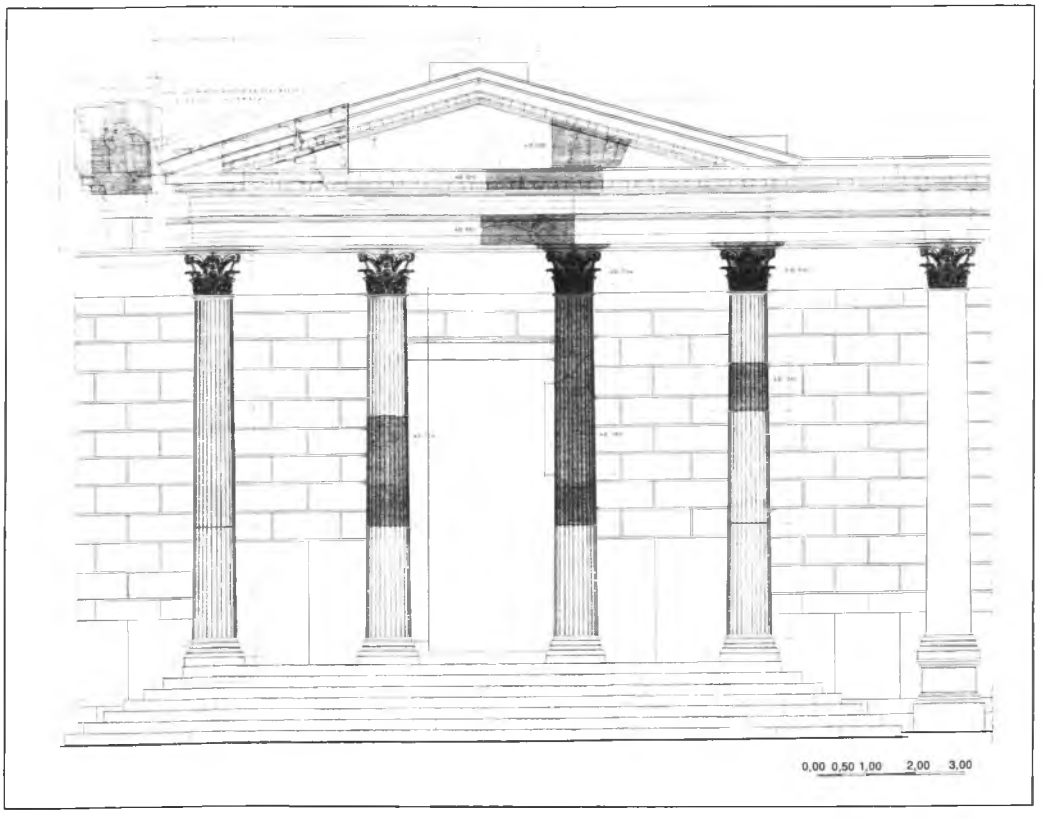
χώρου και τη μεταφορά βαρέων αρχιτεκτονικών μελών του προπύλου κατασκευάστηκε: α) Νέα μεγάλη πεζογέφυρα, διαστ. 10×7 μ., η οποία καλύπτει τμήμα του δυτικού περιστυλίου και αποκαθιστά τη στάθμη του στη θέση του κεντρικού θυρώματος του μνημείου. β) Η πεζογέφυρα αποτελείται από μεταλλικό φορέα (υποστυλώματα και δοκούς διατομής διπλού Ταυ) από γαλβανισμένο χάλυβα και ξύλινο δάπεδο, για την τοποθέτηση του οποίου προηγήθηκε η στεγάνωση της συνολικής κατασκευής με μεμβράνες και φύλλα μολύβδου (Εικ. 23).

3. Μετακινήθηκε βορειότερα, στο χώρο ανατολικά του 8ου-9ου κίονα του δυτικού περιστυλίου, και τοποθετήθηκε σε νέα ενισχυμένη θεμελίωση η βαριά εξωτερική γερανογέφυρα του εργοταξίου.

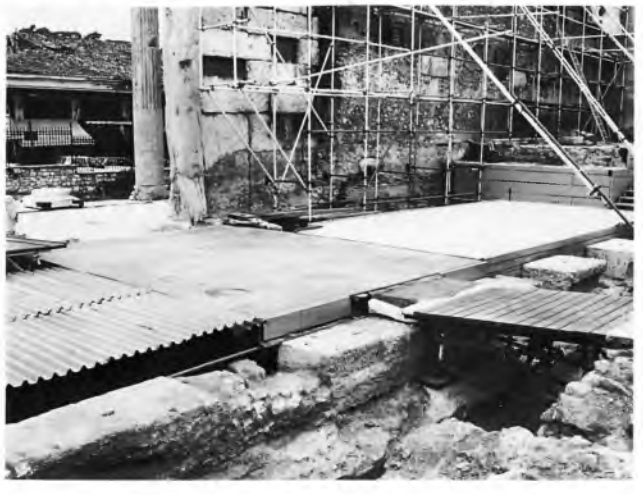
4. Ολοκληρώθηκε η κατασκευή του μεταλλικού προκατασκευασμένου στεγάστρου συντήρησης, κατεργασίας και συγκόλλησης των αρχιτεκτονικών μελών, που χρησιμοποιούνται στην αναστήλωση του μνημείου σύμφωνα με τη στατική μελέτη του πολιτικού μηχανικού Κ. Ζορμπά που υπολόγισε στατικά και την πεζογέφυρα. Επί της ήδη κατασκευασμένης ισχυρής βάσης από οπλισμένο σκυρόδεμα πακτώθηκε ο μεταλλικός φορέας (από γαλβανισμένο χάλυβα διατομών διπλού Ταυ), στον οποίο ενσωματώθηκε η μεταλλική δοκός για το φορείο και το παλάγκο της γερανογέφυρας, ανυψωτικής ικανότητας 5 τόνων. Περιμετρικά στα τοιχώματα και τη στέγη τοποθετήθηκαν θερμομονωτικά πάνελς από πολυουρεθάνη, ενώ απομένει η τοποθέτηση των θυρών και των υαλοστασίων (Εικ. 24).

5. Μεταφέρθηκαν εκτός της αρχαιολογικής αποθήκης οι παλαιοί ανυψωτικοί μηχανισμοί, εποχής Μπαλάνου και προγενέστερων, σε νέα θέση στον πίσω εργοταξιακό χώρο. Ο δυτικός τοίχος της αποθήκης, τον οποίο κατελάμβαναν, επενδύθηκε με γυψοσανίδα, ώστε να δημιουργηθεί επιφάνεια έκθεσης σχεδίων και φωτογραφιών της αναστήλωσης και να τακτοποιηθεί το σημαντικό αρχείο σχεδίων και φωτογραφιών των έργων του μνημείου.

6. Ολοκληρώθηκε η μελέτη αποκατάστασης της εσωτερικής

Εικ. 22. Αθήνα. Βιβλιοθήκη του Αδριανού. Όψη Προπύλου. Γραφική αποκατάσταση με βάση τα ταυτισθέντα αρχιτεκτονικά μέλη.

Εικ. 23. Αθήνα. Βιβλιοθήκη του Αδριανού. Δυτικό περιστύλιο μετά τις εργασίες αποκατάστασης της στάθμης και την κατασκευή πεζογέφυρας.

Εικ. 24. Αθήνα. Βιβλιοθήκη του Αδριανού. Στέγαστρο συγκόλλησης αρχιτεκτονικών μελών και εξωτερική γερανογέφυρα.

παρειάς της βόρειας πτέρυγας της πρόσοψης (πίσω από το θυραίο τοίχο μέχρι την αντηρίδα) και του περιστυλίου, η μελέτη αποκατάστασης του Οίκου και του βόρειου περιστυλίου, η μελέτη αποκατάστασης του υστερορρωμαϊκού συστήματος αποστράγγισης του ανατολικού περιστυλίου της Ρωμαϊκής Αγοράς, οι αποτυπώσεις και η σχεδίαση των αποκαλυφθέντων κατά τις ανασκαφικές εργασίες ευρημάτων, ενώ συνεχίζονται οι καταγραφές των αρχιτεκτονικών μελών κτλ.

† ΓΙΑΝΝΗΣ ΚΝΙΘΑΚΗΣ - ΓΙΑΝΝΑ ΤΙΤΤΙΝΑΓΚΑ

ΕΝΟΠΟΙΗΣΗ ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΚΩΝ ΧΩΡΩΝ. ΣΥΝΟΛΙΚΗ ΑΝΑΔΕΙΞΗ ΡΩΜΑΪΚΗΣ ΑΓΟΡΑΣ - ΒΙΒΛΙΟΘΗΚΗΣ ΤΟΥ ΑΔΡΙΑΝΟΥ

Στο πλαίσιο του ανωτέρω έργου συνεχίστηκαν οι εργασίες αυτεπιστασίας στα δύο μεγάλα ρωμαϊκά μνημεία της Ρωμαϊκής Αγοράς και της Βιβλιοθήκης του Αδριανού, καθώς και στα άλλα μνημεία μέσα και γύρω από αυτά που περιλαμβάνονται στο έργο (Πύργο Ανέμων, Αγορανομείο, Βεσπασιανές, Μενδρεσέ, λείψανα παλαιοχριστιανικής βασιλικής, Φετιχιέ Τζαμί, Τετράκογχο)[33] με στόχο τον ευτρεπισμό και την ανάδειξη των ανωτέρω μνημείων και την επαύξηση της αναγνωσιμότητάς τους (Εικ. 25).

Ρωμαϊκή Αγορά

Έγινε γενικός καθαρισμός των διαφόρων τμημάτων του μνημείου και τακτοποίηση των λιθοσωρών. Συνεχίστηκε ο καθαρισμός και η περαιτέρω αποκάλυψη των λειψάνων της παλαιοχριστιανικής εποχής βόρεια από το Φετιχιέ Τζαμί[34]. Ενδιαφέρον παρουσιάζει η αποκάλυψη του αρχαίου αποστραγγιστικού δικτύου υστερορρωμαϊκών χρόνων στο ανατολικό περιστύλιο, με πήλινους αγωγούς σχήματος Π με πήλινες καλυπτήριες πλάκες, φρεάτια κτιστά ή αγγεία που χρησιμοποιήθηκαν ως φρεάτια.

Το δίκτυο περιλαμβάνει αγωγούς σε δύο επίπεδα. Οι βαθύτερα τοποθετημένοι (βάθ. 0,20-0,40 μ.) προφανώς παρελάμβαναν τα υπόγεια ύδατα, για να διατηρείται χαμηλά η στάθμη τους στην περιοχή, ενώ οι επιφανειακοί αποστράγγιζαν τα επιφανειακά όμβρια ύδατα. Όπως φαίνεται, πρόβλημα πλημμύρας υπήρχε και στην αρχαιότητα (Εικ. 26). Το δίκτυο αυτό, αφού συντηρηθεί, θα συμπληρωθεί σύμφωνα με εγκριθείσα ήδη από τη ΔΑΑΜ μελέτη με νέα πήλινα αντίγραφα των αγωγών και θα τεθεί σε λειτουργία για την αποστράγγιση του ανατολικού περιστυλίου από τα αναβλύζοντα υπόγεια ύδατα.

Στη θέση Καλάμια συνεχίστηκε η επιφανειακή ανασκαφή βόρεια της πώρινης υποθεμελίωσης του βόρειου περιστυλίου. Σε απόσταση 6 μ. περίπου αποκαλύφθηκαν λείψανα αρχαίου τοίχου παράλληλου προς την πώρινη υποθεμελίωση του βόρειου στυλοβάτη, χτισμένου από πλίνθους από ακτίτη πωρόλιθο, που είχε ενσωματωθεί στον παλαιότερα κατεδαφισθέντα βόρειο τοίχο του ακινήτου της οδού Πελοπίδα 4. Πιθανώς, πρόκειται για το βόρειο περίβολο της Ρωμαϊκής Αγοράς, πράγμα που σημαίνει ότι το μνημείο εκτεινόταν βορειότερα από όσο υπολόγισε στα σχέδιά του ο Ι. Τραυλός[35], πλησιέστερα προς τη Βιβλιοθήκη του Αδριανού. Ωστόσο, για την επιβεβαίωση των ανωτέρω απαιτείται περαιτέρω διερεύνηση, μετά την αποξήλωση ισχυρού νεωτερικού βόθρου χτισμένου από πλακοειδείς λίθους, σε επαφή με τον ανωτέρω αρχαίο τοίχο (Εικ. 27).

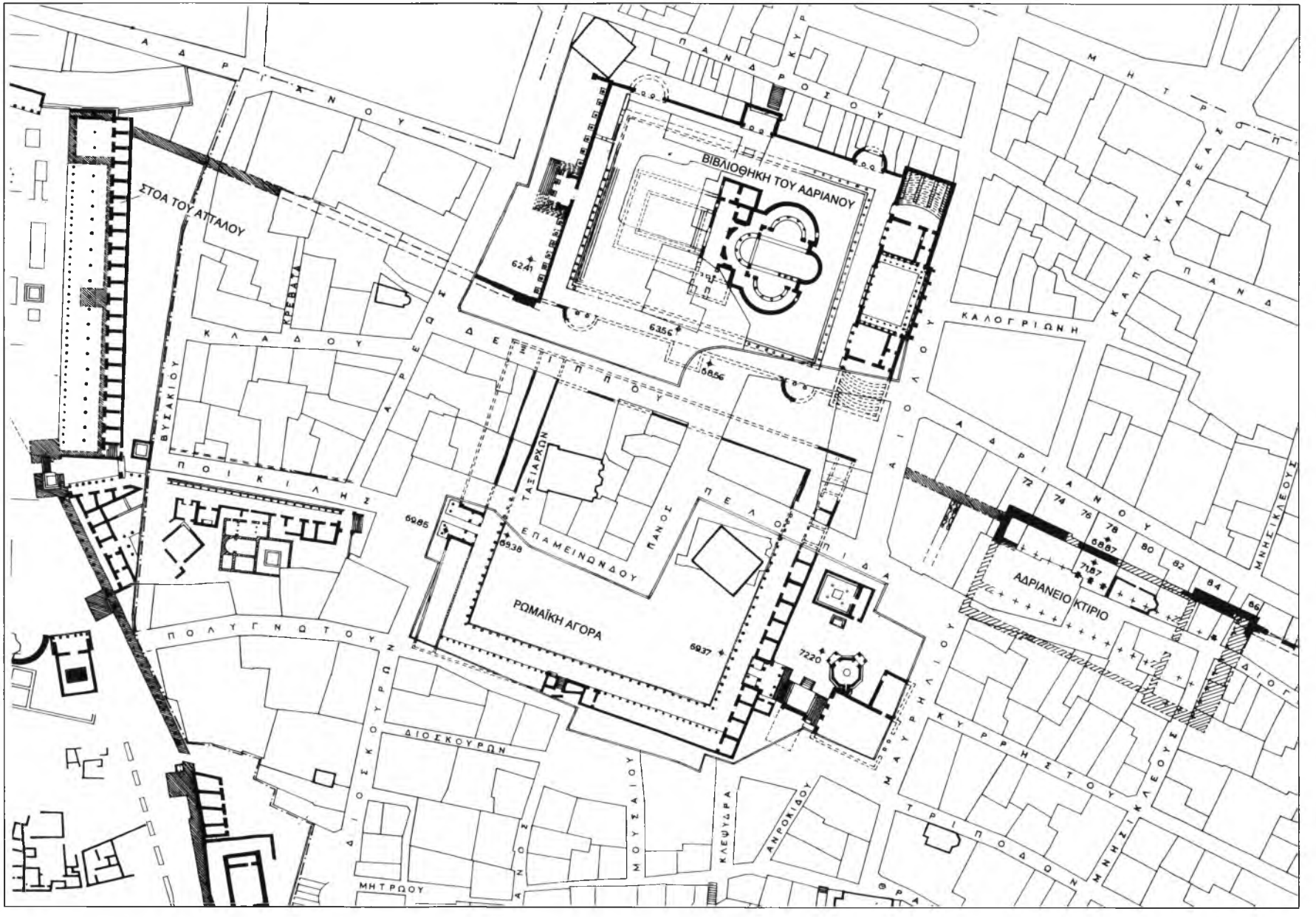
Κατά τις ανωτέρω εργασίες περισυνελέγη άφθονη κεραμική με όστρακα χρονολογούμενα από την ελληνιστική, ρωμαϊκή, βυζαντινή έως και τη νεότερη εποχή λόγω της αλλεπάλληλης οικιστικής χρήσης του χώρου. Επίσης, βρέθηκαν αρκετά νομίσματα ρωμαϊκά, μία ανώνυμος φόλλις 970-1072 μ.Χ., τμήματα και θραύσματα γλυπτών, επιγραφών και αρχιτεκτονικών μελών. Αξίζει να αναφερθούν απότμημα ενεπίγραφου τιμητικού βάθρου (αριθ. ΡΑ 1966), τμήμα μαρμάρινης λεοντοκεφαλής από σίμη (αριθ. ΡΑ 1967), τμήμα άκρου ποδιού από ανδρικό άγαλμα μικρότερο του φυσικού (αριθ. ευρ. 1970).

Βιβλιοθήκη του Αδριανού

Οι εργασίες επικεντρώθηκαν μπροστά στην πρόσοψη του μνημείου. Έγιναν επιφανειακές αποχωματώσεις και διευθετήσεις εγκατάσπαρτων αρχιτεκτονικών μελών, προκειμένου να αποκατασταθεί η στάθμη της εξωτερικής πλακόστρωτης αυλής που εκτεινόταν σε πλάτος 22 μ. μπροστά στο μνημείο[36]. Πράγματι, σε όλη την έκταση μπροστά στη βόρεια πτέρυγα της πρόσοψης αποκαλύφθηκε η χυτή υποδομή της ρωμαϊκής αυλής από αργούς λίθους και κονίαμα. Επίσης, εντοπίστηκε μεγάλος ρωμαϊκός καμαροσκέπαστος αγωγός, πλ. 4 μ., που διέρχεται κάτω από την αυλή με κατεύθυνση Ν.-Β. κατά μήκος της πρόσοψης σε μήκος 29 και σε απόσταση 7 μ. από αυτήν. Αποκαλύφθηκε η παλαιά ανασκαφή του Ι. Θρεψιάδη (1953)[37] στο χώρο του κυρίως ναού του Αγίου Ασώματου, που είχε χτιστεί το 12ο αιώνα σε επαφή με τμήμα της βόρειας πτέρυγας του μνημείου, αλλά κατεδαφίστηκε το 1849. Στο χώρο του κυρίως ναού καθαρίστηκαν οκτώ κτιστοί κιβωτιόσχημοι τάφοι, ενώ δυτικά και νοτιοδυτικά αυτού βρέθηκαν άλλοι πέντε (δύο κιβωτιόσχημοι, ένας λακκοειδής και δύο απλοί ενταφιασμοί) (Εικ. 28). Επίσης, αποκαλύφθηκαν λείψανα τοίχων των κελιών της μονής του Αγίου Ασώματου στα δυτικά-βορειοδυτικά του ναού, φρέαρ με μαρμάρινο επιφρεάτιο και λείψανα μικρής δεξαμενής. Βόρεια από το ναό του Αγίου Ασώματου αποκαλύφθηκαν χώροι μεγάλου εργαστηρίου με κεραμικό κλίβανο, φρέαρ και οκτώ αποθηκευτικοί πίθοι. Χρονολογούνται πιθανότατα στο 19ο αιώνα. Ίσως πρόκειται για το μεγάλο κτίσμα που εικονίζεται σε χαλκογραφία του Thürmer (1819). Κοντά στο πτέρωμα αποκαλύφθηκαν αποθηκευτικός σιρός βυζαντινών χρόνων και δύο φρεάτια, που οδηγούσαν σε διακλάδωση του μεγάλου ρωμαϊκού αγωγού (Εικ. 29)[38].

Μετά την πλήρη αποκάλυψη της υποδομής της αυλής και τη στερέωση των τάφων και των λειψάνων των τοίχων του ναού ο χώρος επιχώσθηκε εν μέρει, όπου ήταν αναγκαίο, με υγιές υλικό έως το ύψος της στάθμης της ρωμαϊκής αυλής. Κατά τις πιο πάνω εργασίες περισυνελέγη άφθονη κεραμική ρωμαϊκών έως και νεότερων χρόνων, λόγω της αλλεπάλληλης οικιστικής χρήσης του

33. *ΑΔ* 53 (1998): Χρονικά, σ. 42-50.
34. *ΑΔ* 19 (1964): Χρονικά, σ. 17.
35. J. Travlos, *Pictorial Dictionary of Ancient Athens*, New York 1971, σ. 39.
36. *ΑΔ* 48 (1993): Χρονικά, σ. 13, Σχέδ. 2.
37. *ΑΕ* 1971, σ. 27-30.
38. *ΑΔ* 53 (1998): Χρονικά, σ. 49, Σχεδ. 17.

Εικ. 25. Αθήνα. Βιβλιοθήκη του Αδριανού και Ρωμαϊκή Αγορά. Τοπογραφικό διάγραμμα κατά Ι. Τραυλό με νέες συμπληρώσεις.

Εικ. 26. Αθήνα. Ρωμαϊκή Αγορά. Ανατολικό περιστύλιο. Το αποστραγγιστικό δίκτυο.

Εικ. 27. Αθήνα. Ρωμαϊκή Αγορά. Θέση Καλάμια. Ο περίβολος της βόρειας πλευράς(;).

Εικ. 28. Αθήνα. Βιβλιοθήκη του Αδριανού. Άποψη των τάφων στο χώρο του ναού του Αγίου Ασώματου.

χώρου, πολλά νομίσματα, θραύσματα γλυπτών και αρχιτεκτονικών μελών και μικροαντικείμενα. Αναφέρονται τμήμα ορθογώνιας τράπεζας μέτρησης (σήκωμα) από γκρίζο μάρμαρο, που φέρει επιτύμβια επιγραφή στην πίσω πλευρά (αριθ. ευρ. ΒΑ 1236) (Εικ. 30), μαρμάρινη ανδρική εικονιστική κεφαλή 3ου αι. μ.Χ. (αριθ. ευρ. ΒΑ 1388), μαρμάρινη κεφαλή γενειοφόρου ανδρός από αγαλμάτιο (αριθ. ευρ. ΒΑ 1268) (Εικ. 31), στήριγμα τραπεζιού σε μορφή σκέλους λέοντος με συμφυή πλίνθο (αριθ. ευρ. ΒΑ 1264), τμήμα μαρμάρινου ενεπίγραφου βάθρου (αριθ. ευρ. ΒΑ 1383).

Ωστόσο, το σημαντικότερο εύρημα είναι οκτώ τμήματα από το αριστερό μέρος του αετώματος του προπύλου, που βρέθηκαν μέσα σε όρυγμα που προκλήθηκε από την κατάρρευση της οροφής του μεγάλου καμαροσκέπαστου αγωγού, ακριβώς δυτικά του βόρειου μέρους του προπύλου (Εικ. 32). Η κατάρρευση του αγωγού πρέπει να προκλήθηκε από την πτώση του αετώματος του προπύλου, προφανώς λόγω κάποιου σεισμού που έγινε προ της απεικόνισης του Carrey (1674), στην οποία λείπει το συγκεκριμένο τμήμα του αετώματος. Σύμφωνα με έρευνα που διεξήχθη, ο σεισμός πρέπει να έγινε το 1651 και είναι αυτός που κατέστρεψε και το ναό του Αγίου Διονυσίου Αρεοπαγίτου στους βόρειους πρόποδες

Εικ. 29. Αθήνα. Βιβλιοθήκη του Αδριανού. Άποψη των αρχιτεκτονικών λειψάνων στο χώρο της βόρειας πτέρυγας.

Εικ. 30. Αθήνα. Βιβλιοθήκη του Αδριανού. Μαρμάρινη ορθογώνια τράπεζα μέτρησης με επιγραφή στην πίσω όψη.

Εικ. 31. Αθήνα. Βιβλιοθήκη του Αδριανού. Μαρμάρινη κεφαλή γενειοφόρου ανδρός.

Εικ. 32. Αθήνα. Βιβλιοθήκη του Αδριανού. Χώρος καταβύθισης του ρωμαϊκού αγωγού.

του Αρείου Πάγου[39].Τα τμήματα αυτά συγκολλώνται μεταξύ τους και αποτελούν το αριστερό μέρος του αετώματος του προπύλου της Βιβλιοθήκης του Αδριανού, μήκ. 4 μ. περίπου (βλ. παραπάνω, Εικ. 21-22). Έτσι, στη συντελούμενη αναστήλωση θα χρησιμοποιηθεί περισσότερο αυθεντικό υλικό. Ήδη ολοκληρώθηκε η αποκατάσταση της ευθυντηρίας του στυλοβάτη του προπύλου, αφού συμπληρώθηκαν τα ελλείποντα τμήματα με νέο πωρόλιθο και μάρμαρο αντίστοιχα σύμφωνα με την εγκεκριμένη από το ΚΑΣ μελέτη των Ι. Τιγγινάγκα - Ι. Κνιθάκη - Β. Παπαδημητρίου[40].

Στο νότιο μέρος του δυτικού περιστυλίου του μνημείου αποξηλώνονται σταδιακά λείψανα τοίχων του τούρκικου βοεβοδα-

39. *Hesperia* 34 (1965), σ. 157-202. *Agora* XIV, σ. 218 κ.ε.

40. Βλ. αναλυτική έκθεση των αρχιτεκτόνων Ι. Κνιθάκη και Ι. Τιγγινάγκα.

Εικ. 33. Αθήνα. Βιβλιοθήκη του Αδριανού. Τμήμα δεξιού χεριού κολοσσικής μορφής.

λικίου και του Οθωνικού Στρατώνα σύμφωνα με απόφαση του ΚΑΣ και στη συνέχεια γίνεται σταδιακή αποκατάσταση της στάθμης του περιστυλίου με επίχωση από αδρανή υλικά[41]. Κατά τις εργασίες αποξήλωσης περισυνελέγησαν αρκετά θραύσματα γλυπτών, επιγραφών και αρχιτεκτονικών μελών, από τα οποία αναφέρουμε τα κυριότερα: τμήμα δεξιού χεριού κολοσσικής μορφής που ακουμπά πάνω σε άντυγα ασπίδας, (αριθ. ευρ. ΒΑ 1261) (Εικ. 33) που πιθανώς ανήκει σε αντίστοιχη μορφή, της οποίας το χέρι βρέθηκε να κρατεί άντυγα ασπίδας (αριθ. ΒΑ 1017, 1018)[42], τμήμα αναγλύφου με κορμό γυμνού πολεμιστή (αριθ. ευρ. ΒΑ 1358), μαρμάρινο αγαλμάτιο ένθρονης Κυβέλης (αριθ. ευρ. ΒΑ 1359), τμήμα επιτύμβιου κιονίσκου με παράσταση ενδεδυμένης γυναικείας μορφής (αριθ. ευρ. ΒΑ 1394).

Με την καθοδήγηση του Χ. Λιονή της Διεύθυνσης Συντήρησης συντάχθηκε από την ωρομίσθια συντηρήτρια Ο. Κανακάρη μελέτη για τη συντήρηση των τοιχογραφιών της υστεροελληνιστικής-πρώιμης ρωμαϊκής οικίας που ανασκάφηκε το 1989 κάτω από το δυτικό περιστύλιο της Βιβλιοθήκης του Αδριανού[43]. Σύμφωνα με τη μελέτη θα γίνει αποτοίχιση των τοιχογραφιών και, αφού συντηρηθούν, θα επανατοποθετηθούν.

ΣΥΝΤΗΡΗΣΗ - ΚΑΤΑΓΡΑΦΕΣ - ΦΩΤΟΓΡΑΦΗΣΕΙΣ - ΑΠΟΤΥΠΩΣΕΙΣ

Έγινε συντήρηση και συγκολλήσεις 180 ευρημάτων (λίθινων, μετάλλινων, γυάλινων) προερχόμενων από τις εργασίες στους δύο χώρους.

Ανάλογα με την προέλευση καταγράφηκαν στα οικεία ευρετήρια 168 νέα ευρήματα. Για την τεκμηρίωση των εργασιών και τις καταγραφές έγιναν 2.412 φωτογραφικές λήψεις. Έγιναν, επίσης, αποτυπώσεις όλων των αποκαλυφθέντων λειψάνων και στα δύο μνημεία[44].

ΑΛΚΗΣΤΙΣ ΣΠΕΤΣΙΕΡΗ-ΧΩΡΕΜΗ

ΜΕΛΕΤΗ ΠΕΖΟΔΡΟΜΗΣΗΣ ΤΩΝ ΟΔΩΝ ΔΙΟΝΥΣΙΟΥ ΑΡΕΟΠΑΓΙΤΟΥ - ΑΠΟΣΤΟΛΟΥ ΠΑΥΛΟΥ

Η δημιουργία μιας αρχαιολογικής ζώνης, εδαφικώς ενιαίας και ελεύθερης από οικοδομές, είχε προβλεφθεί στο πρώτο πολεοδομικό σχέδιο της Αθήνας, που εκπονήθηκε το 1832. Στο πρώτο εκείνο σχέδιο η Αθήνα αναπτυσσόταν προς Β. της Ακρόπολης, ενώ η περιοχή από τη σημερινή οδό Πανδρόσου μέχρι τον Ιερό Βράχο χαρακτηριζόταν αρχαιολογικός χώρος και επομένως μη οικοδομήσιμη. Το γεγονός αυτό σε συνδυασμό με την περιοχή νότια της Ακρόπολης, που ήταν και παρέμενε αδόμητη, δημιουργούσε στην πράξη μία μεγάλη περιοχή, μέσα στην οποία μελλοντικά θα μπορούσαν να αναδειχθούν διαχρονικά οι σημαντικότερες από τις αρχαιότητες της Αθήνας, χάριν των οποίων είχε επιλεγεί η περιοχή για την ίδρυση της πρωτεύουσας του νεοελληνικού βασιλείου.

Το 1834 ο Leon von Klenze (1784-1864), ο οποίος τροποποίησε το πρώτο πολεοδομικό σχέδιο, περιόρισε τη ζώνη που προοριζόταν για τις αρχαιότητες και στο τοπογραφικό της Αθήνας, το οποίο εκπονήθηκε από τον Stauffert το1836, φαίνεται η πρώιμη οικοδόμηση της ζώνης νότια της οδού Αδριανού. Η τροποποίηση βέβαια του Klenze προστάτευε τις αρχαιότητες του Ιερού Βράχου, αφού απάλλασσε το χώρο από άλλες λειτουργίες και έθετε τις βάσεις για την επιστημονική έρευνα της αρχαίας αρχιτεκτονικής και της εξέλιξής της εκτός των άλλων, αλλά απέφυγε, παρά τις απόψεις του, να προτείνει την ανοικοδόμηση της νέας πόλης σε μια πιο διακριτική θέση ως προς τα κλασικά μνημεία και τον ιστορικό οικισμό, δηλαδή προς τη νοτιοδυτική πλευρά του βράχου της Ακρόπολης.

Η δημιουργία, όμως, ενός ευρύτερου διαχρονικού αρχαιολογικού πάρκου επανέρχεται το 1837 με την πρόταση του

41. Οι αρχαιολογικές έρευνες στα δύο μνημεία έγιναν υπό την εποπτεία της υπογράφουσας και τους ωρομίσθιους αρχαιολόγους Μ. Σακελλαράκη, Δ. Σούρλα, Ν. Τσονιώτη, Θ. Πετροπούλου, Σ. Φωτακίδη και Ν. Παπαζαρκάδα (για μικρό χρονικό διάστημα). Οι αναστηλωτικές εργασίες στο πρόπυλο της Βιβλιοθήκης του Αδριανού και οι τεχνικές εργασίες στη Ρωμαϊκή Αγορά από τους ωρομίσθιους αρχιτέκτονες Α. Δημητρακοπούλου και Μ. Τσιμπλάκη και τον πολιτικό μηχανικό Κ. Ζορμπά με την εποπτεία του αρχιτέκτονα Ι. Κνιθάκη.

42. *ΑΜ* 111 (1996), σ. 369, σημ. 26-27, εικ. 2, πίν. 79, 3.

43. *ΑΔ* 44 (1989): Χρονικά, σ. 13, Πίν. 21-22α.

44. Οι καταγραφές των νέων ευρημάτων σε δελτία και ευρετήρια έγιναν υπό την εποπτεία της Β. Βασιλοπούλου από τους συμβασιούχους αρχαιολόγους Ν. Παπαζαρκάδα (για λίγο διάστημα), Θ. Πετροπούλου, Μ. Σακελλαράκη, Δ. Σούρλα, Ν. Τσονιώτη και Σ. Φωτακίδη. Οι αποτυπώσεις των νέων αποκαλυφθέντων αρχαίων λειψάνων έγιναν από την αρχιτέκτονα Α. Δημητρακοπούλου. Η συντήρηση των ευρημάτων έγινε από τις ωρομίσθιες συντηρήτριες Χ. Ζολινδάκη, Π. Πιτσιρή, Σ. Κορώση και Α. Κυπίνου με την εποπτεία της γλύπτριας-συντηρήτριας της Εφορείας Π. Τρίτου και των δύο βοηθών της. Οι φωτογραφικές λήψεις έγιναν από τη φωτογράφο Ε. Μπαρδάνη. Οι τεχνικές εργασίες, η προμήθεια υλικών και η εκπόνηση μικρών μελετών αντιστήριξης, στεγάστρων κ.ά. έγιναν από τον ωρομίσθιο πολιτικό μηχανικό Κ. Ζορμπά υπό την καθοδήγηση και εποπτεία του αρχιτέκτονα Ι. Κνιθάκη.

Λ. Καυταντζόγλου (1811-1885), η οποία προέβλεπε την επέκταση της οδού Ερμού έως την όχθη του Ιλισσού και τη δημιουργία ορθογωνικού εκατέρωθέν της καννάβου, εντός του οποίου ήταν εφικτή η ένταξη των μνημείων και του ιστορικού οικισμού εν είδει αρχαιολογικού πάρκου.

Μετά την 3η Σεπτεμβρίου 1843 η αρμοδιότητα της πολεοδόμησης της Αθήνας ανατέθηκε στη Διεύθυνση Δημοσίων Έργων του Υπουργείου Εσωτερικών, το οποίο για τη συνολική ρύθμιση των γραμμών της νέας πόλης συγκρότησε επιτροπές, από τις οποίες μία ασχολήθηκε με το δυτικό τμήμα της Αθήνας, ενώ μια δεύτερη υπό το συνταγματάρχη του Μηχανικού Δ. Σταυρίδη με το βορειοανατολικό. Η δεύτερη επιτροπή αναπροσάρμοσε το προηγούμενο σχέδιο στις νέες ανάγκες της πρωτεύουσας και είναι υπεύθυνο για τη σημερινή μορφή του κέντρου της Αθήνας. Το 1928 ο Κ. Μπίρης διατύπωσε την ιδέα της δημιουργίας του Άλσους των αρχαίων Αθηνών, την οποία παρουσίασε το 1946 με την πρότασή του για το συνολικό ρυθμιστικό της πρωτεύουσας. Στα χρόνια μετά το 1950 με την αναδιοργάνωση της χώρας, επανέρχεται η ανάγκη για τον πολεοδομικό και χωροταξικό σχεδιασμό της ευρύτερης περιοχής των Αθηνών. Η δημιουργία ενός ενιαίου αρχαιολογικού πάρκου στην καρδιά της Αθήνας, όραμα αρχιτεκτόνων, πολεοδόμων, αρχαιολόγων αλλά και των ίδιων των κατοίκων της, προεξάρχει του λοιπού σχεδιασμού. Η πληθώρα των σωστικών ανασκαφών τη δεκαετία του 1960 διεύρυνε τη διαχρονικότητα του πολιτιστικού ρόλου της πρωτεύουσας και οδήγησε σε συζητήσεις τη δεκαετία του 1970 για την αναγκαιότητα της ενοποίησης των εκατέρωθεν της Διονυσίου Αρεοπαγίτου χώρων, δηλαδή της Αρχαίας και της Ρωμαϊκής Αγοράς, καθώς και της Βιβλιοθήκης του Αδριανού και στην εκπόνηση της μελέτης για τον ίδιο σκοπό από τον Α. Φωτιάδη. Το 1983 το ΥΠΕΧΩΔΕ έπειτα από σχετικό υπόμνημα του ΥΠΠΟ παρουσίασε το Αρχαιολογικό Πάρκο στο πλαίσιο του ρυθμιστικού σχεδίου της Αθήνας.

Κατά το 1987, με απόφαση της τότε υπουργού Πολιτισμού Μ. Μερκούρη συγκροτήθηκε πολυμελής ομάδα, έργο της οποίας ήταν η επιλογή των προς ενοποίηση αρχαιολογικών χώρων και η σύνταξη ενός στρατηγικού σχεδίου, το οποίο οριοθέτησε την κλίμακα της πολεοδομικής παρέμβασης.

Τροχοπέδη στην υλοποίηση του προγράμματος αποτελούσε η εξεύρεση πόρων ικανών να εξασφαλίσουν την επιτυχή ολοκλήρωση ενός τόσο σημαντικού έργου για τη βελτίωση της ποιότητας της ζωής στην Αθήνα. Οι δυνατότητες που έδωσαν στη χώρα οι οικονομικοί πόροι που προήλθαν από το Β΄ ΚΠΣ οδήγησαν το 1997 στην ίδρυση της «Ενοποίηση Αρχαιολογικών Χώρων Αθήνας ΑΕ» με σκοπό την υλοποίηση εντός δεκαετίας των έργων που θα αναπλάσουν και θα αναδείξουν το ιστορικό κέντρο της Αθήνας και τη σύνταξη μελέτης πλαισίου με σκοπό την αξιοποίηση των θετικών και τον έλεγχο των αρνητικών επιπτώσεων που θα προκαλέσουν οι αμφίδρομες επιπτώσεις στις περιοχές παρέμβασης.

Παράλληλα, το 1996 το ΥΠΕΧΩΔΕ προκήρυξε διαγωνισμό για την εκπόνηση προκαταρκτικής μελέτης με θέμα: «Ανάπλαση δικτύου πεζοδρόμων κοινόχρηστων και ελεύθερων χώρων στην περιοχή Ακρόπολης (Διονυσίου Αρεοπαγίτου - Αποστόλου Παύλου)». Η διαδικασία αξιολόγησης ολοκληρώθηκε τον Ιούλιο του 1997 με την επιλογή της μελέτης του γραφείου «Πλειάς ΕΠΕ». Η συγκεκριμένη μελέτη, όπως και άλλες επιμέρους μελέτες που είχαν εκπονηθεί για τους εκατέρωθεν του άξονα αρχαιολογικούς χώρους, περιήλθε για υλοποίηση στην «Ενοποίηση Αρχαιολογικών Χώρων Αθήνας ΑΕ», αφού προηγουμένως, έπειτα από εισηγήσεις της αρμόδιας Εφορείας Αρχαιοτήτων Ακροπόλεως, υπέστη ορισμένες τροποποιήσεις που έγιναν δεκτές από το ΥΠΠΟ.

Η επιλεγείσα μελέτη στόχευε στην ανάκτηση του ιστορικού και πολιτιστικού χαρακτήρα της περιοχής, στην αισθητική και περιβαλλοντική αναβάθμιση του χώρου και στη δημιουργία ενός σημαντικού πόλου έλξης και αναψυχής. Η επιτυχία του στόχου θα επιτυγχάνετο με τη διαμόρφωση του άξονα σε αναπεπταμένο σε ορισμένες θέσεις χώρο, στις οποίες θα αναδεικνύονταν ορισμένα σημαντικά αρχαία μνημεία που είχαν αποκαλυφθεί κατά το παρελθόν και ενδεχομένως ορισμένα νέα, τα οποία θα έρχονταν στο φως με τις νέες εκσκαφικές εργασίες, θέσεις που θα αποτελούσαν τη συνέχεια και επέκταση των εκατέρωθέν τους προς ενοποίηση αρχαιοτήτων, παρά τις συμβατικές περιφράξεις. Η διατήρηση του σχήματος της ζώνης του άξονα με την αλλαγή μόνον της δαπεδόστρωσης και τη μεταβολή της σε πεζόδρομο δεν ήταν στους στόχους των μελετητών.

Μετά τις τροποποιήσεις που υπέστη η εγκεκριμένη από το ΥΠΠΟ μελέτη για την προστασία κυρίως των εκατέρωθεν του άξονα αρχαιοτήτων προέβλεπε τις ακόλουθες βασικές διαμορφώσεις:

1. Την πεζοδρόμηση των οδών Διονυσίου Αρεοπαγίτου και Αποστόλου Παύλου.

2. Τη δημιουργία ενιαίου πλατώματος στην περιοχή της συμβολής της Διονυσίου Αρεοπαγίτου με τη Μακρυγιάννη, την πρόσβαση στο κτίριο Weiler και το Νέο Μουσείο Ακροπόλεως, την αλλαγή εισόδου στον αρχαιολογικό χώρο του Διονυσιακού θεάτρου και την τοποθέτησή της στη νοτιοανατολική γωνία του χώρου και τη διαμόρφωση της πλατείας Μακρυγιάννη.

3. Τη σήμανση στο οδόστρωμα των πεζοδρόμων με διαφορετικό υλικό γαιώδους απόχρωσης των αρχαίων δρόμων, οι οποίοι νοητά τις διασχίζουν, όπως οι δυο συγκλίνοντες από το οικόπεδο Μακρυγιάννη προς το Διονυσιακό θέατρο, ο δρόμος δυτικά της «οικίας Πρόκλου», ο δρόμος στην περιοχή των Προπυλαίων, η συμβολή δρόμων στα όρια των τριών δήμων, Κοίλης, Μελίτης, Κολλυτού, ο δρόμος Αρείου Πάγου - Πνύκας, η Πειραϊκή οδός και οι Πειραϊκές πύλες με κατεύθυνση προς τη σημερινή οδό Ηρακλειδών και η συμβολή των οδεύσεων προς τις Δήμιες πύλες και το Δίπυλο.

4. Την ανάδειξη των σε κατάχωση λειψάνων της Φιλοσοφικής Σχολής Πρόκλου, το μεγαλύτερο τμήμα της οποίας βρίσκεται κάτω από τη Διονυσίου Αρεοπαγίτου, και τη συνέχιση της ανασκαφής προς Ν. μετά από την καθαίρεση του κτιρίου

της οδού Διονυσίου Αρεοπαγίτου 43 (Εικ. 34). Η παράκαμψη των αναδειχθέντων λειψάνων γίνεται με την κατασκευή τμήματος πεζοδρόμου που οδηγεί τους περιπατητές όπισθεν και προς Β. της αρχαίας οικίας, οι οποίοι από το υπερυψωμένο επίπεδο του τμήματος αυτού θα έχουν την εποπτεία του αρχαιολογικού χώρου. Η διεύρυνση του πλάτους της Διονυσίου Αρεοπαγίτου στην περιοχή αυτή έγινε με την παραχώρηση τμήματος του χώρου της νότιας κλιτύος με υποχώρηση της περίφραξης.

5. Τη διεύρυνση του χώρου στην περιοχή της εισόδου του Ηρωδείου με προσαρμογή και σεβασμό στις υπάρχουσες διαμορφώσεις Πικιώνη και το ιερό της Νύμφης. Την αραίωση της βλάστησης στην περιοχή, τη μεταφορά των Η/Μ εγκαταστάσεων και των δεξαμενών πετρελαίου, καθώς και την κατεδάφιση του κτιρίου που στεγάζει την Εφορεία Εναλίων Αρχαιοτήτων για την ανάδειξη της οικίας με τα ψηφιδωτά στη συμβολή της Διονυσίου Αρεοπαγίτου με την Προπυλαίων και τη διαμόρφωση του Ελαιώνα στην περιοχή της οικίας Πικιώνη με καθιστικά. Η διαμόρφωση προέβλεπε ήπιες και αναστρέψιμες επιφανειακές επεμβάσεις, εξαιτίας της ύπαρξης στο χώρο των μπάζων της ανασκαφής της Ακρόπολης. Η διαμόρφωση της περιοχής του κέντρου «Διόνυσος» αποσπάστηκε από την παρούσα μελέτη και δέχθηκε τις επεμβάσεις άλλης μελέτης.

6. Την αποκατάσταση της ενότητας του αρχαίου τοπίου ανάμεσα στους λόφους της Πνύκας, του Αρείου Πάγου και της Κοιλάδας της δυτικής κλιτύος του λόφου της Ακρόπολης με την καταβίβαση της υπερβολικά υπερυψωμένης Αποστόλου Παύλου, από τον Κόμβο Πικιώνη μέχρι της συμβολής της με την Αιγινήτου. Η αρχική αυτή έγκριση αργότερα τροποποιήθηκε με την υπερύψωση του δυτικού τμήματος της Αποστόλου Παύλου κατά 0,20-0,60 μ. για τη διέλευση δημόσιου μέσου μεταφοράς επιβατών και την καταβίβαση κατά ελάχιστο του ανατολικού τμήματός της, το οποίο προβλεπόταν να διαμορφωθεί σε μονοπάτι για πεζούς.

7. Διάφορες άλλες διαμορφώσεις για τη σύνδεση της αρχαίας Αγοράς με την Πνύκα και τον Άρειο Πάγο ή της πλατείας Θησείου δεν εγκρίθηκαν.

Η υλοποίηση της μελέτης άρχισε το 2000 από το πιλοτικό τμήμα ΑΙΙ της Διονυσίου Αρεοπαγίτου και κατά το στάδιο της εφαρμογής υπέστη και πολλές άλλες τροποποιήσεις και γιατί δεν είχε προηγηθεί «εκσκαφική» έρευνα και για πολλούς άλλους λόγους.

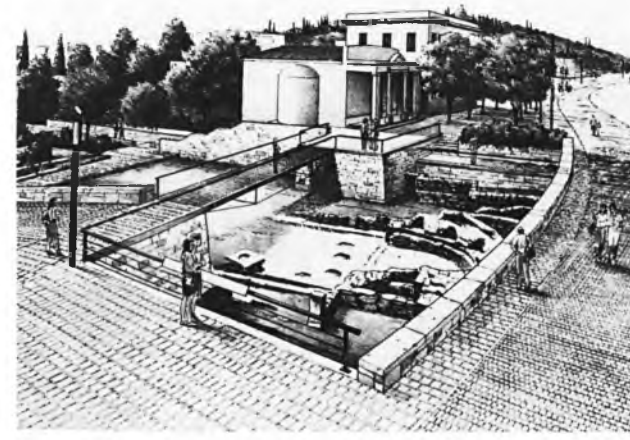
ΚΑΛΛΙΟΠΗ ΠΡΕΚΑ-ΑΛΕΞΑΝΔΡΗ

ΚΗΡΥΞΕΙΣ - ΘΕΣΜΟΘΕΤΗΣΕΙΣ ΖΩΝΩΝ

ΚΕΑ

1. Οτζιάς: θεσμοθέτηση ζωνών προστασίας Α και Β (ΦΕΚ 138/Β/18.2.99).

2. Καρθαία: θεσμοθέτηση ζώνης προστασίας Α (ΦΕΚ 108/Β/17.2.99).

Εικ. 34. Πρόταση διαμόρφωσης περιοχής οικίας Πρόκλου.

3. Αγία Μαρίνα - Πανάχρα: κήρυξη (ΦΕΚ 109/Β/17.2.99) και θεσμοθέτηση ζώνης προστασίας Α (ΦΕΚ 993/Β/27.5.99).

4. Ρούκουνας: κήρυξη (ΦΕΚ 109/Β/17.2.99).

5. Σκλαβονικόλας: κήρυξη (ΦΕΚ 109/Β/17.2.99).

6. Κούνδουρος: κήρυξη (ΦΕΚ 108/Β/17.2.99).

ΠΑΡΑΔΟΣΕΙΣ

Παραδόθηκε στο Αρχαιολογικό Μουσείο της Κέας ανάγλυφη επιτύμβια στήλη των ρωμαϊκών χρόνων από τον ιερέα Ε. Δεμέναγα. Η στήλη, που δεν διατηρείται σε καλή κατάσταση, ήταν τοποθετημένη σε β΄ χρήση στο πλακόστρωτο του Ιερού Προσκυνήματος της Παναγιάς της Καστριανής και αποκαλύφθηκε κατά την εκτέλεση εργασιών στο χώρο της μονής.

ΓΙΑΝΝΑ ΒΕΝΙΕΡΗ

ΑΜΕΡΙΚΑΝΙΚΗ ΣΧΟΛΗ ΚΛΑΣΙΚΩΝ ΣΠΟΥΔΩΝ

ΑΡΧΑΙΑ ΑΓΟΡΑ

Η ανασκαφή της Αρχαίας Αγοράς πραγματοποιήθηκε από τις 7 Ιουνίου έως τις 30 Ιουλίου 1999. Στην ανασκαφική ομάδα συμμετείχαν συνολικά 53 μέλη, στα οποία συγκαταλέγονταν εθελοντές, επιβλέποντες και μόνιμο προσωπικό.

Η ανασκαφική δραστηριότητα επικεντρώθηκε στα ανώτατα επίπεδα του βόρειου τμήματος του Τομέα ΒΖ, υπό την επίβλεψη των L. Gawlinski, M. Alonge και A. McCabe. Τα βυζαντινά επίπεδα που εντοπίστηκαν για πρώτη φορά κατά τη διάρκεια της

περσινής ανασκαφής διερευνήθηκαν φέτος με μεγαλύτερη λεπτομέρεια. Μακρά τμήματα σχετικά καλοδιατηρημένων τοίχων αποκαλύφθηκαν στις δύο πλευρές της στενής (2,60 μ.) οδού που διατρέχει την τομή με κατεύθυνση Β.-Ν., ενώ πιο πίσω άρχισαν να εμφανίζονται οι κατόψεις οικιών. Αποκαλύφθηκαν τμήματα τριών οικιών (τα δύο ανατολικά εφάπτονται σε δωμάτια που ανασκάφηκαν το 1991-1992), καθώς και μικρός δρόμος με κατεύθυνση από Α. προς Δ. στο βόρειο άκρο της τομής. Δύο ανάγλυφοι ρωμαϊκοί σφραγιδόλιθοι με παραστάσεις της Αθηνάς και της Τύχης αντίστοιχα ήλθαν στο φως στα ανώτατα στρώματα του δρόμου. Οι τοίχοι των οικιών είναι κατασκευασμένοι από αργούς λίθους και χώμα και περιλαμβάνουν πολλούς τετραγωνισμένους δόμους προερχόμενους από παλαιότερα κτίσματα. Ένας από τους επαναχρησιμοποιημένους δόμους προέρχεται από το άνω τμήμα μαρμάρινης ερμαϊκής στήλης και φέρει ενεπίγραφη επίκληση στην Αγαθή Τύχη.

Σημαντικός είναι ο αριθμός των κτιστών πίθων ή υπόγειων αποθηκευτικών χώρων στις οικίες αυτές. Μετά και από τη φετινή ανασκαφή, πολλά δείγματα έχουν αποκαλυφθεί σε πολλά δωμάτια. Τα στοιχεία αυτά, τα οποία μπορούν να θεωρηθούν απαραίτητα χαρακτηριστικά των οικιών αυτών, καταδεικνύουν τη μεγάλη αποθηκευτική τους δυνατότητα, σημαντικά μεγαλύτερη από αυτήν άλλων οικιών της κλασικής ή ελληνιστικής εποχής με παρόμοιες διαστάσεις. Χαρακτηριστική είναι, επίσης, η πυκνότητα της κατοίκησης. Οι οικίες είναι χτισμένες η μία κοντά στην άλλη και συχνά έχουν κοινούς τοίχους. Μετά από δύο αιώνες εγκατάλειψης, η περιοχή αυτή κατοικήθηκε πυκνά και μεγάλωσε σε σύντομο χρονικό διάστημα. Σημαντική για τη χρονολόγηση των οικιών ήταν η εύρεση μικρού «θησαυρού» καλοδιατηρημένων χάλκινων νομισμάτων, τα οποία απεικονίζουν στη μία όψη προτομή του Ιησού και στην άλλη φέρουν την επιγραφή: *Ἰησοῦς Ναζωραῖος Βασιλεὺς τῶν Ἰουδαίων*. Τα νομίσματα αυτά ανήκουν στην ομάδα Α των «ανωνύμων» νομισμάτων που κόπηκαν στο διάστημα 970-1059 και ονομάστηκαν έτσι επειδή χρονολογούνται σε ένα σύντομο χρονικό διάστημα, κατά το οποίο ούτε η μορφή ούτε το όνομα του αυτοκράτορα καταγράφονται στο νόμισμα. Το νομισματικό αυτό σύνολο επιβεβαιώνει τις πληροφορίες που προέρχονται από φρεάτια σε γειτονικές οικίες στα ανατολικά, σύμφωνα με τις οποίες μια σημαντική φάση ανοικοδόμησης και κατοίκησης της περιοχής χρονολογείται στον 11ο αι. μ.Χ. Με τα σημερινά δεδομένα πρέπει να ερευνηθεί εάν η πυκνή κατοίκηση, η ύπαρξη σημαντικών αποθηκευτικών χώρων και η εύρεση του «θησαυρού» συσχετίζονται, καθώς και τι στοιχεία μπορούν να δώσουν σχετικά με την οικονομική και πολιτική κατάσταση στην Αθήνα στις αρχές της χιλιετίας.

Στον τομέα ΒΕ η ανασκαφή συνεχίστηκε υπό την επίβλεψη του D. Scahill. Στο κατάστημα των κλασικών χρόνων εντοπίστηκε και ανασκάφηκε μία ακόμη πυρά, η έβδομη στο κτίριο αυτό. Η συγκέντρωση πυρών εδώ είναι η σημαντικότερη στην περιοχή της Αρχαίας Αγοράς. Τα κεραμικά ευρήματα περιλαμβάνουν κανθάρους, λύχνους, μικρές χύτρες και μικρά πιάτα και αγγεία πόσης, που χρονολογούνται στον 3ο αι. π.Χ. Οι πυρές αυτές, άγνωστες από τις πηγές, προφανώς σχετίζονταν με κάποια νυχτερινή οικιακή τελετή, η οποία περιελάμβανε την κατανάλωση τροφής. Επειδή εντοπίζονται μόνο σε οικίες, εμπορικά κτίσματα και ταφικά σύνολα, οι πυρές αυτές μάλλον σχετίζονται με κάποια ιδιωτική λατρεία.

Στην περιοχή αποκαλύφθηκε, επίσης, το επάνω μέρος ενός πηγαδιού. Το εσωτερικό του έχει διάμετρο 1,05 μ. περίπου και ανασκάφηκε σε βάθος 4 μ. Στο σημείο αυτό η ανασκαφή του διακόπηκε, έως ότου υποστηριχθούν τα υπό κατάρρευση τοιχώματά του. Διερευνητικές αναζητήσεις συνιστούν πως το βάθος του συνεχίζεται για περίπου 2 μ. ακόμη. Το εσωτερικό του πηγαδιού ήταν γεμάτο από μπάζα και θραυσμένη κεραμική του β΄ και γ΄ τετάρτου του 5ου αιώνα. Τα μελαμβαφή αγγεία είναι κυρίως σκύφοι, κύπελλα του τύπου του Φειδία, λήκυθοι, οινοχόες, λύχνοι, λεκανίδες και μόνωτα αγγεία, καθώς και αμφορείς και αγγεία παρασκευής φαγητού. Τα λιγοστά δείγματα γραπτής κεραμικής που βρέθηκαν δεν αποτελούν λαμπρά δείγματα της ελληνικής αγγειογραφίας. Πρόκειται για μία μελανόμορφη κύλικα με πόδι, διακοσμημένη με μία άτεχνη ζωφόρο όρθιων και καθιστών μορφών, καθώς και τρεις ερυθρόμορφες ληκύθους με παραστάσεις Αθηνάς με το δόρυ προτεταμένο, γυναικείας μορφής σε βωμό και καθιστής γυναίκας με κάτοπτρο. Η κεραμική αυτή είχε απορριφθεί στο εσωτερικό του πηγαδιού και η περίοδος χρήσης της δεν αποσαφηνίστηκε. Απομένει να διερευνηθεί η σχέση του πηγαδιού με το εμπορικό κτίσμα μπροστά του. Πλάκες για λείανση που εντοπίστηκαν τόσο στο πηγάδι όσο και στα κατώτερα στρώματα του κτίσματος πιθανολογούν το συσχετισμό τους.

Ο τελικός καθαρισμός του μυκηναϊκού τάφου Κ2:5 ολοκληρώθηκε. Περισσότερα διάσπαρτα οστά βρέθηκαν στο δάπεδο του βόρειου τμήματος, ενώ μικροσκοπικές ψήφοι από φαγεντιανή, προερχόμενες από περιδέραιο, εντοπίστηκαν κατά την έρευνα της επίχωσης με τη μέθοδο της επίπλευσης. Το ζήτημα της εισόδου του τάφου και της ύπαρξης δρόμου στα βορειοδυτικά παρέμεινε άλυτο εξαιτίας της θέσης του πηγαδιού του 5ου αιώνα.

Οι εργασίες συνεχίστηκαν, επίσης, στον τάφο J-K 2:2. Στο τέλος της ανασκαφικής περιόδου ήλθαν στο φως πέντε ακόμη μυκηναϊκά αγγεία και αρκετά γεωμετρικά θραύσματα (9ος αι. π.Χ.;), στο επίπεδο του δαπέδου. Δεν είναι ακόμη γνωστό εάν τα μεταγενέστερα αυτά αγγεία σχετίζονται με τη σκόπιμη χρήση του τάφου σε νεότερους χρόνους ή αποτελούν αναθήματα που τοποθετήθηκαν εκεί μετά το αθέλητο άνοιγμά του. Η δεύτερη άποψη φαίνεται πιθανότερη.

Το πηγάδι Κ 1:5 που ανασκάφηκε το 1997 χρονολογείται στον 9ο αι. π.Χ. και βρίσκεται μόλις 15 μ. προς Β.· φαίνεται ότι κατά την εποχή του Σιδήρου η περιοχή μάλλον είχε και άλλη χρήση εκτός της ταφικής.

JOHN CAMP

Γ΄ Εφορεια
Προ·ι·στορικων και Κλασικων Αρχαιοτητων

Το κύριο έργο της Εφορείας και κατά το έτος 1999 ήταν οι σωστικές ανασκαφές στις πόλεις των Αθηνών, της Ελευσίνας και των Μεγάρων, καθώς και οι συναφείς δραστηριότητες συντήρησης, καταγραφής και φωτογράφησης των ευρημάτων των ανασκαφών. Παράλληλα, στο πλαίσιο του Προγράμματος Ενοποίησης των Αρχαιολογικών Χώρων της Αθήνας, έγιναν εκτεταμένοι καθαρισμοί και διαμορφώσεις στους αρχαιολογικούς χώρους του Ολυμπιείου και του Κεραμεικού, προκειμένου να αναδειχθούν περισσότερο τα μνημεία και οι αρχαίες διαδρομές.

Εκτός από το ανασκαφικό έργο της Εφορείας, το έτος 1999 και στην προσπάθεια κοινοποίησης των πορισμάτων της αρχαιολογικής έρευνας στην επιστημονική κοινότητα και στο κοινωνικό σύνολο, πραγματοποιήθηκε με επιτυχία η Β΄ Επιστημονική Ημερίδα με θέμα «Από το ανασκαφικό έργο της Γ΄ Εφορείας τα έτη 1996-1998».

Το ίδιο έτος εγκαινιάστηκαν στους σταθμούς «Σύνταγμα», «Πανεπιστήμιο» και «Ευαγγελισμός» του Μητροπολιτικού Σιδηροδρόμου Αθηνών εκθεσιακοί χώροι που περιλαμβάνουν πρωτότυπα έργα και εκμαγεία, αναπαραστάσεις αρχαιολογικών τομών και πλούσιο ενημερωτικό-εποπτικό υλικό. Οι εκθέσεις αυτές αντιμετωπίστηκαν με θετικά σχόλια από τα ελληνικά και τα διεθνή ΜΜΕ και αποτελούν πόλο έλξης όχι μόνον του επιβατικού κοινού αλλά και πολυάριθμων επισκεπτών.

Τέλος, κατά το 1999 η Εφορεία ασχολήθηκε εντατικά με την προετοιμασία της μεγάλης έκθεσης με τίτλο «Η Πόλη κάτω από την Πόλη» στο Μουσείο Κυκλαδικής Τέχνης με σκοπό την προβολή των ευρημάτων από τις ανασκαφές για το Μητροπολιτικό Σιδηρόδρομο Αθηνών, καθώς επίσης και με τη σύνταξη λημμάτων για τον επιστημονικό κατάλογο της έκθεσης.

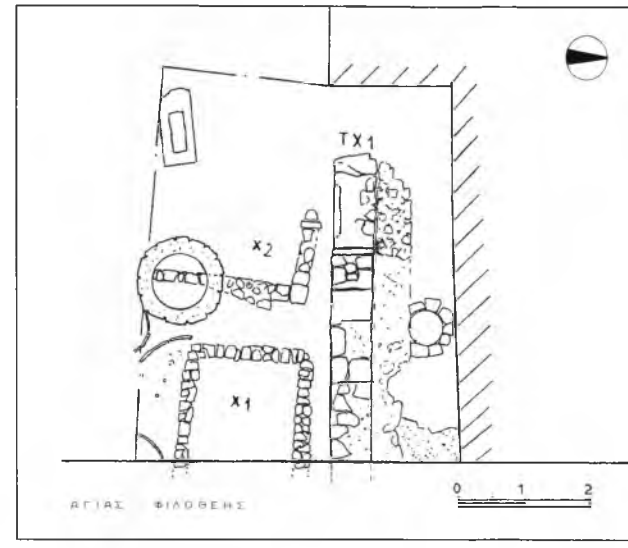
ΜΑΡΙΑ ΘΕΟΧΑΡΗ

ΑΝΑΣΚΑΦΙΚΕΣ ΕΡΓΑΣΙΕΣ

Αθήνα (Εικ. Α΄)

1. Οδός Αγίας Φιλοθέης 12

Το κτίριο της «Linco A.E.» στην Πλάκα βρίσκεται νότια της παλαιοχριστιανικής βασιλικής, η οποία είχε αποκαλυφθεί στη διασταύρωση των οδών Αγίας Φιλοθέης και Αγίου Ανδρέου.

Εικ. 1. Αθήνα. Οδός Αγίας Φιλοθέης 12. Κάτοψη της ανασκαφής.

Κατά τη διάρκεια των εκσκαφικών εργασιών στο υπόγειο του διατηρητέου ακινήτου εντοπίστηκε στο ανατολικό άκρο του, σε πρώτη φάση, το θεμέλιο τοίχου, ο οποίος χρονολογείται στους υστερορρωμαϊκούς χρόνους, σε βάθος 1,10 μ., που διέτρεχε τον υπόγειο χώρο στάθμευσης ανατολικά με κατεύθυνση Α.-Δ. Ο τοίχος 1 (Τχ1) (Εικ. 1) έχει μήκος 4,65, πλάτος 0,60 μ. και είναι κατασκευασμένος από επάλληλες στρώσεις οπτοπλίνθων και λίθων. Ο τοίχος 1 διατηρήθηκε σε κατάχωση. Βόρεια αυτού βρέθηκε δάπεδο κονιάματος, σε βάθος 1,60 μ. Σε δεύτερη φάση και νότια αποκαλύφθηκαν θεμέλια τοίχων σε βάθος 1,07 μ., διαστ. 1,92×0,42 και ύψ. 0,76-1,13 μ. (Χώρος 1), και 2,38× 0,50 και ύψ. 0,50 μ. (Χώρος 2). Πρόκειται για αποθηκευτικούς χώρους, στο εσωτερικό των οποίων βρέθηκαν δύο πίθοι και σε βάθος 2,39 μ. ένας κτιστός σιρός, διαμ. 0,77 και ύψ. 1,60 μ., ο οποίος χρονολογείται στους μεσοβυζαντινούς χρόνους.

Παράλληλα, βρέθηκαν αρχιτεκτονικά μέλη παλαιοχριστιανικών χρόνων, τα οποία μεταφέρθηκαν στις αποθήκες της Εφορείας (Άρεως και Κρατύλου):

α) Επίκρανο με φυτική διακόσμηση (Λ4859). β) Βάση αμφικιονίσκου (Λ4860). γ) Μαρμάρινο κιονόκρανο (Λ4861). δ) Μαρμάρινος πεσσίσκος (Λ4862). ε) Τμήμα από γωνία κυματιοφόρου ταινίας τοιχοβάτου (Λ4864). στ) Δύο τμήματα θωρακίων (Λ4865, 4868). ζ) Βάση κίονα (Λ4866). η) Αμφικιονίσκος

Εικ. 2. Αθήνα. Οδός Θουκυδίδου 4. Θεμέλιο του τοίχου 2 από Ν.

(Λ4869), ύψ. 1 και πλ. 1,12 μ. Φέρει ραβδώσεις στις δύο στενές πλευρές, ενώ η κάτω επιφάνεια φέρει κυκλικό τόρμο, διαμ. 0,078 μ., δεξιά και στο πλάι φέρει σταυρό. θ) Επίκρανο πεσσού με σχηματοποιημένη φυτική διακόσμηση, η οποία εναλλάσσεται με ζιγκ-ζαγκ (Λ4859).

Μικρός αριθμός αρράβδωτων κιόνων καταγράφηκε, φωτογραφήθηκε και παρέμεινε κατά χώραν μετά από απόφαση του τοπικού συμβουλίου.

2. Οδός Θουκυδίδου 4

Κατά τη διάρκεια των εκσκαφικών εργασιών στο υπόγειο του ακινήτου της παραπάνω οδού στην Πλάκα, ιδιοκτησίας Α. Μαούνη, το οποίο επισκευάστηκε, αποκαλύφθηκαν τα θεμέλια τοίχων σε βάθος 2,37-2,98 μ. από το πεζοδρόμιο (Εικ. 2). Σώζονται πολύ αποσπασματικά και αποτελούν συνέχεια των αρχαίων που αποκαλύφθηκαν παλαιότερα στο όμορο οικόπεδο ιδιοκτησίας ΟΔΕΠ[1].

Πρόκειται για θεμέλια τοίχων, διαστ. 1,45×0,50 μ., και δύο τμήματα δαπέδων σε βάθος 2,98 και 2,33 μ., διαστ. 3,45×0,50 και 1,03×0,80 μ. Χρονολογούνται στους υστερορρωμαϊκούς χρόνους.

ΤΩΝΙΑ ΚΟΚΚΟΛΙΟΥ

3. Φρέαρ εξαερισμού οδών Ερμού - Αρίωνος της Γραμμής 3 του ΜΣΑ

Στο χώρο του φρέατος εξαερισμού στις παραπάνω οδούς, έκτασης 220 τ.μ., η ανασκαφική έρευνα, που διακόπηκε για μεγάλα χρονικά διαστήματα λόγω τεχνικών δυσκολιών, αποκάλυψε οικιστικά κατάλοιπα σε ερειπιώδη κατάσταση[2].

Οι πολλαπλές νεότερες επεμβάσεις, που οφείλονται κυρίως στο χτίσιμο νεότερου σπιτιού με υπόγεια, είναι η αιτία της αποσπασματικής διατήρησης των οικιστικών καταλοίπων. Συγκεκριμένα, αποκαλύφθηκαν 59 τοίχοι, δέκα πηγάδια και τέσσερις αγωγοί (Εικ. 3). Οι τοίχοι, αμελούς κατασκευής, σωζόμενοι σε μικρό μήκος και ύψος οι περισσότεροι, σε πολλές περιπτώσεις με μία σειρά από μικρές ακανόνιστες πέτρες, ανήκουν σε κτίσματα διαφόρων περιόδων, από την κλασική έως τη βυζαντινή περίοδο. Η συμπλήρωση των κατόψεών τους είναι αδύνατη εξαιτίας της αποσπασματικής τους διατήρησης. Ο πιο σαφής χώρος που διαμορφώνεται είναι ορθογώνια υστερορρωμαϊκή κατασκευή που ορίζεται από τοίχους χτισμένους με αργολιθοδομή, κεραμίδια, μικρά μαρμάρινα θραύσματα και σκληρό κονίαμα ως συνδετικό υλικό. Βορειοανατολικά αυτού του χώρου βρέθηκε δάπεδο στρωμένο με κεραμίδες, σε μικρή έκταση και χωρίς να οριοθετείται από κάποιους τοίχους. Χαρακτηριστικός είναι, επίσης, τοίχος στη βόρεια παρειά του σκάμματος, πλ. 1 μ. περίπου, με κατεύθυνση Α.-Δ., χτισμένος με ακανόνιστους λίθους, που εδράζεται σε βάθος 3,20 μ., όπου βρίσκεται η βραχοκιμηλιά.

Από τα δέκα πηγάδια που εντοπίστηκαν κτιστά ή λαξευμένα στο φυσικό βράχο, τα πέντε είναι μεταγενέστερα και έχουν χρησιμοποιηθεί ως αποχετευτικοί χώροι στους νεότερους χρόνους. Αποκαλύφθηκαν, επίσης, τα υπολείμματα τεσσάρων πήλινων πειόσχημων αγωγών, τόσο αποσπασματικά, ώστε να είναι αδύνατον να καθοριστεί η πορεία και η χρήση τους.

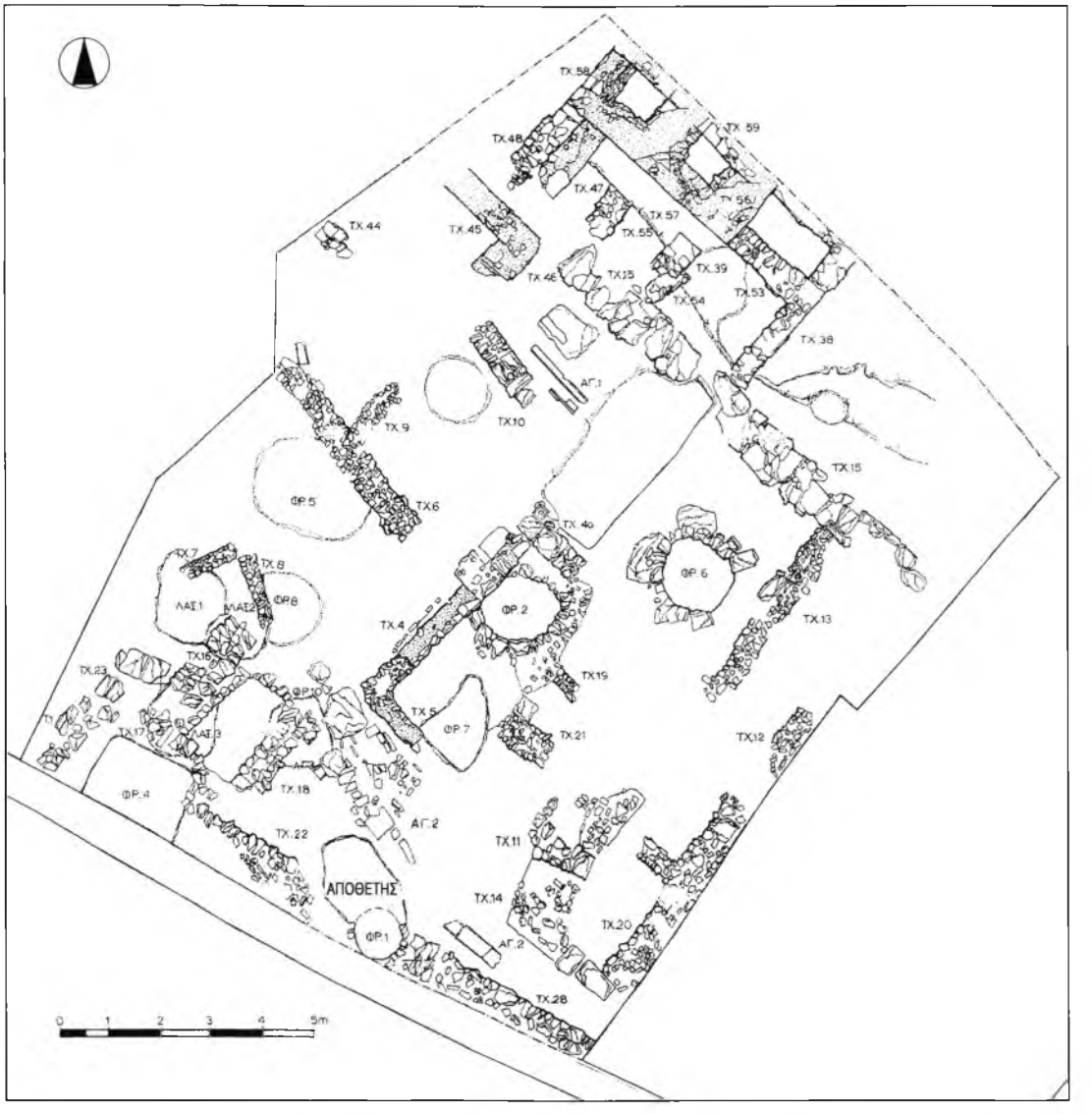
Σε όλο τον ανασκαφικό χώρο εντοπίστηκε μία ταφή, εγχυτρισμός, με λίγα οστά και όστρακα κλασικών χρόνων στο εσωτερικό του. Στην επιφάνεια του βράχου εκτός από τα πηγάδια εντοπίστηκαν και πολλά λαξεύματα, τα οποία σε συνδυασμό με διάφορα ευρήματα, όπως μάζες πηλού, πολλές σιδηρόμαζες, τριποδικό στήριγμα κλιβάνου, πιθανώς δηλώνουν εργαστηριακή χρήση του χώρου.

Σε αντίθεση με τα οικιστικά κατάλοιπα, που σώζονται εντελώς αποσπασματικά, η κεραμική που συγκεντρώθηκε από όλο το χώρο και ένα μικρό αποθέτη αποτελείται από μεγάλο αριθμό οστράκων που χρονολογούνται από τους γεωμετρικούς έως τους βυζαντινούς χρόνους και δηλώνουν τη διαχρονική χρήση του χώρου. Παρόλο που δεν σώθηκαν παρά ελάχιστα ολόκληρα αγγεία, τα όστρακα των κλασικών χρόνων κυρίως είναι ιδιαίτερα αντιπροσωπευτικά της εποχής τους. Εκτός της κεραμικής συγκεντρώθηκαν και διάφορα μαρμάρινα αποτμήματα αρχιτεκτονικών μελών, αγαλματίων, κιονίσκων, καθώς και ενεπίγραφος μαρμάρινος κίονας με τιμητικό ψήφισμα.

ΙΩΑΝΝΑ ΤΣΙΡΙΓΩΤΗ-ΔΡΑΚΩΤΟΥ

1. *ΑΔ* 38 (1983): Χρονικά, σ. 16-18.

2. Στην ανασκαφή συμμετείχαν οι αρχαιολόγοι: Σ. Ασημακοπούλου, Σ. Γιαννάκου, Ε. Γιατρουδάκη και Γ. Μιχαλόπουλος, με την εποπτεία των Κ. Ορφανού, Χ. Στούπα και στο μεγαλύτερο μέρος της υπογράφουσας.

Εικ. 3. Αθήνα. Φρέαρ εξαερισμού οδών Ερμού - Αρίωνος της Γραμμής 3 του ΜΣΑ. Κάτοψη της ανασκαφής.

4. Οδός Καλογήρου Σαμουήλ 2

Πρόκειται για την ανέγερση του θεάτρου «Δίπυλον», στο διατηρητέο κτίριο[3] της Ρ. Μουζενίδου, το οποίο βρίσκεται σε μικρή απόσταση από τις Ήριες Πύλες[4] και εκτός των τειχών. Το υπόγειο, όμως, της παλαιάς οικίας, το οποίο κατελάμβανε το νοτιοανατολικό τμήμα του κτιρίου, έφθανε σε μεγάλο βάθος και είχε καταστρέψει τις προϋπάρχουσες αρχαιότητες. Έτσι, τα μόνα στοιχεία που προέκυψαν ήταν ένα ορθογώνιο όρυγμα στην κιμηλιά στο νότιο άκρο του οικοπέδου, διαστ. 1,10×1,40, ύψ. 1,80 μ. Από το εσωτερικό του ορύγματος συγκεντρώθηκε κεραμική του γ΄ τετάρτου του 5ου έως το α΄ μισό του 4ου αι. π.Χ. Πιθανώς πρόκειται για φρέαρ. Οι εργασίες, όμως, δεν ολοκληρώθηκαν λόγω της εμφάνισης του υδροφόρου ορίζοντα.

Στα βόρεια του οικοπέδου, αποκαλύφθηκε εγχυτρισμός επάνω στην κιμηλιά. Σε μικρή απόσταση εντοπίστηκαν βορειοδυτικά τα θεμέλια ενός κτιρίου σε βάθος 4 μ. (τχ. 1 και τχ. 2), ο τχ. 1, μήκ. 5,10 και πλ. 0,41 μ. και ο τχ. 2, μήκ. 2,40 και πλ. 0,43 μ., εκ των οποίων ο ένας συνεχιζόταν εμφανώς ανατολικά, όπου και το υπόγειο του κτιρίου (Εικ. 4). Δυτικά του τχ. 2 αποκαλύφθηκε τμήμα δεξαμενής επιχρισμένης εσωτερικά με υδραυλικό κονίαμα. Τα θεμέλια των τοίχων εδράζονται επί της κιμηλιάς, χρονολογούνται γύρω στο γ΄ τέταρτο του 3ου αι.

3. Η αποτύπωση της ανασκαφής οφείλεται στην υπομηχανικό της Εφορείας Κ. Συμεώνογλου.

4. *ΑΔ* 24 (1969): Χρονικά, σ. 41-45. *ΑΕ* 1968, σ. 8.

Εικ. 4. Αθήνα. Οδός Καλογήρου Σαμουήλ 2. Τα θεμέλια του κτιρίου από Δ.

π.Χ. και διατηρήθηκαν ορατά και επισκέψιμα στο υπόγειο του θεάτρου.

ΤΩΝΙΑ ΚΟΚΚΟΛΙΟΥ

5. Συμβολή οδών Ψαρομηλίγκου 21 και Αγίων Ασωμάτων 33

Στο εσωτερικό, και συγκεκριμένα στα υπόγεια του διατηρητέου κτιρίου που βρίσκεται στη συμβολή των παραπάνω οδών στο Θησείο, κατά τη διάρκεια των εργασιών αντιστήριξης στο πλαίσιο της ανακαίνισής του, αποκαλύφθηκαν αποσπασματικά κατάλοιπα εργαστηριακών χώρων και τμήμα της οχύρωσης[5]. Εξαιτίας της επικινδυνότητας του κτιρίου η ανασκαφική έρευνα που πραγματοποιήθηκε σε σύντομο χρονικό διάστημα στα υπόγεια τριών δωματίων περιορίστηκε μέχρι το βάθος των 4,80 μ. και αποκάλυψε τα εξής:

Δωμάτιο 1. Στο χώρο αυτό αποκαλύφθηκε πεταλόσχημος αγωγός με κατεύθυνση Ν.-ΝΑ. σε μήκος 4,50 και πλάτος 0,35 μ., τοποθετημένος σε λάξευμα της κιμηλιάς. Σώζονται μόνον τα στελέχη που κάλυπταν τον πυθμένα του σε βάθος 4,80 μ. Από την κεραμική που περισυνελέγη από τις επιχώσεις και το εσωτερικό του αγωγού χρονολογήθηκε στον 1ο αι. μ.Χ.

Δωμάτιο 2. Σε αυτόν το χώρο βρέθηκε η συνέχεια του αγωγού, που εδώ σώζει και μέρος της επικάλυψής του, εσωτ. ύψ. 0,81 και σωζ. μήκ. 5 μ. Ο πυθμένας του βρίσκεται σε βάθος 4,98 μ., βαθύτερα δηλαδή από το πρώτο του τμήμα. Φαίνεται να παραβιάζει μια παλαιότερη κατασκευή ημικυκλικής διατομής, ενώ παρακάμπτει απότμημα τοίχου που αποτελείται από έναν κροκαλοπαγή ογκόλιθο και έναν ασβεστόλιθο. Η ημικυκλική κατασκευή, η οποία καλυπτόταν από μία σειρά ορθογώνιων κεραμίδων και μικρές πέτρες, σε μεγαλύτερο βάθος διαπιστώθηκε ότι μετατρέπεται σε ένα είδος πηγαδιού, διαμ. 1,40 μ., το οποίο συνεχίζεται και κάτω από το βάθος των 5,02 μ. που όμως είναι αδύνατον να διερευνηθεί διεξοδικά για λόγους ασφαλείας.

Αυτό το πηγάδι σε συνδυασμό με δύο ακανόνιστους λάκκους επενδεδυμένους με πηλό, βάθ. 0,50 μ., έναν αγωγό, σωζ. μήκ. 2,50 και πλ. 0,40 μ., και μια ορθογώνια κατασκευή από οπτοπλίνθους 0,70×0,70 μ. πρέπει να αποτελεί κάποια εργαστηριακή εγκατάσταση που, στην περιορισμένη έκταση που αποκαλύφθηκε, δεν είναι δυνατόν να ερμηνευθεί το είδος χρήσης της. Πάντως, πρέπει να ανήκει στην παλαιότερη χρονολογικά φάση χρήσης του χώρου. Στη νότια γωνία του δωματίου αποκαλύφθηκαν πώρινοι κυβόλιθοι διατεταγμένοι δρομικά και εγκάρσια σε ύψος τριών δόμων.

Δωμάτιο 3. Σε αυτόν το χώρο και σε βάθος 3,40 μ. αποκαλύφθηκε μία σειρά κροκαλοπαγών κυβόλιθων τοποθετημένων σε εγκάρσια διάταξη, σε μήκος 7,60, πλάτος 1,30 και σωζόμενο ύψος 0,40 μ. Εκτιμάται ότι αυτοί οι κυβόλιθοι σε συνδυασμό και με αυτούς που βρέθηκαν στο δωμάτιο 2 σχετίζονται με την αθηναϊκή οχύρωση. Η αποσπασματική τους, όμως, διατήρηση δεν επιτρέπει προς το παρόν την πλήρη ερμηνεία τους.

ΙΩΑΝΝΑ ΤΣΙΡΙΓΩΤΗ-ΔΡΑΚΩΤΟΥ

6. Οδός Μυκάλης 17

Κατά τη διάρκεια εκσκαφικών εργασιών από το δήμο για την τοποθέτηση αγωγού απορροής ομβρίων στην παραπάνω οδό, στο τμήμα που αντιστοιχεί με τον αριθμό 17 και σε μικρή απόσταση από τη συμβολή των οδών Μυκάλης[6] και Μυρωνίδου αποκαλύφθηκε τμήμα ταφικού περιβόλου σε βάθος 1,75 μ. από το οδόστρωμα. Έχει κατεύθυνση Α.-Δ. και εδράζεται σε βάθος 3,55 μ. πάνω στη βραχοκιμηλιά. Έχει αποκαλυπτόμενο μήκος 1,30 και ύψος 2 μ. Διατηρείται στο ύψος των τριών δόμων, που είναι κατασκευασμένοι από ορθογώνιους κροκαλοπαγείς ογκόλιθους δρομικά τοποθετημένους. Ο περίβολος διατηρήθηκε σε κατάχωση.

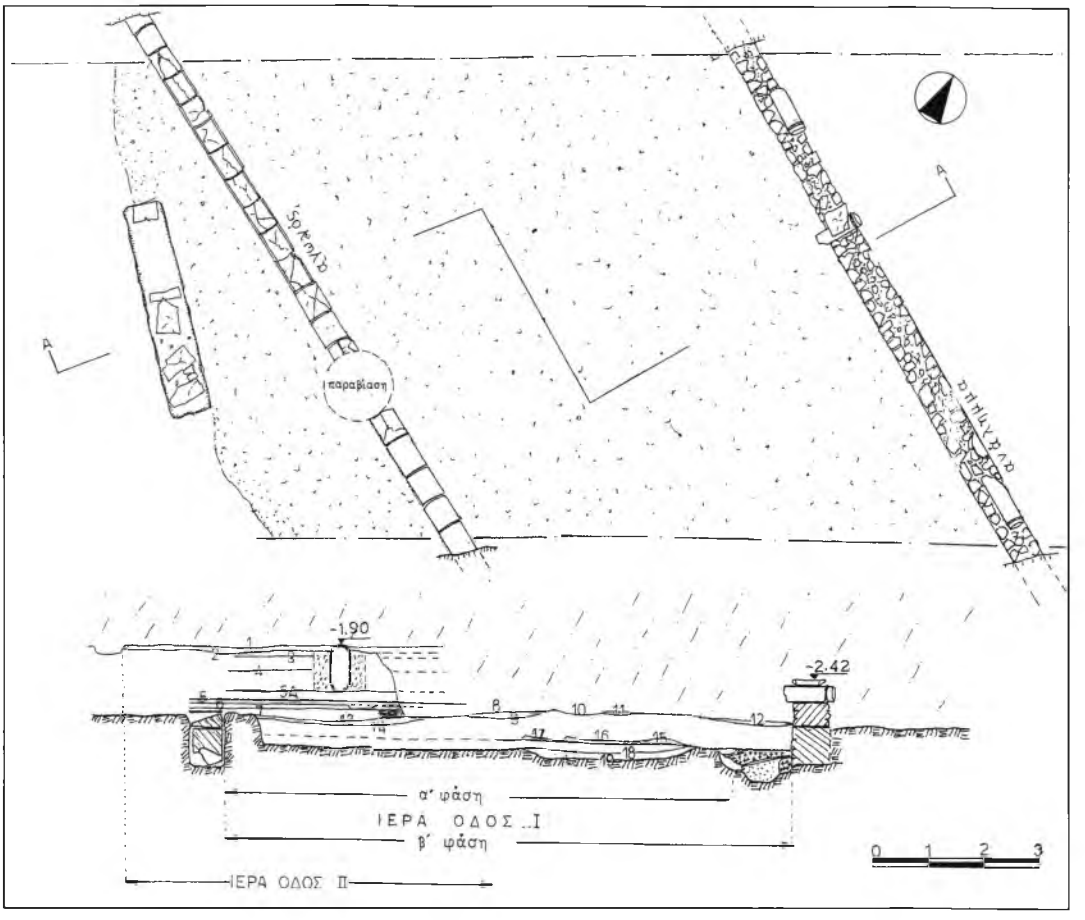
ΤΩΝΙΑ ΚΟΚΚΟΛΙΟΥ

7. Οδός Αρτεμισίου 3

Στο παραπάνω οικόπεδο, ιδιοκτησίας Δ. Αμοιρίδη και εμβαδού 280 τ.μ., διεξήχθη ανασκαφική έρευνα μετά την κατεδά-

5. Το πρώτο μέρος της ανασκαφικής έρευνας διεξήχθη από την αρχαιολόγο Τ. Κοκκολιού.

6. Ο ταφικός περίβολος ανήκει σε νεκροταφείο κατά μήκος της αρχαίας οδού, της οποίας τμήμα είχε εντοπιστεί στην οδό Μυκάλης 64, βλ. *ΑΔ* 25 (1970): Χρονικά, σ. 73-75.

Εικ. 5. Αθήνα. Οδός Αρτεμισίου 3. Κάτοψη της ανασκαφής και τομή Α-Α.

φιση παλαιού οικήματος λόγω αίτησης οικοδόμησης[7]. Στο κέντρο του οικοπέδου αποκαλύφθηκε, σε βάθος κατά μέσον όρο 3 μ. κάτω από τη στάθμη του πεζοδρομίου και μετά την αφαίρεση χαλαρών φερτών επιχώσεων και μπαζωμάτων από τα τέλη της αρχαιότητας έως σήμερα, το κατάστρωμα της αρχαίας Ιεράς Οδού (Εικ. 5-6). Ο αρχαίος δρόμος, με κατεύθυνση Α.-Δ., αποκαλύφθηκε σε μήκος 10 μ. και υπό αρκετά ευνοϊκές συνθήκες οριζόντιας και κάθετης στρωματογραφίας. Βρίσκεται στο σημείο αυτό σχεδόν παράλληλος προς τη σημερινή Ιερά Οδό, λίγα μέτρα βορειότερά της. Βόρεια ο δρόμος ορίζεται από καλά σωζόμενο ανάλημμα, μέγ. σωζ. ύψ. 1,50 μ., με δύο κατασκευαστικές φάσεις, υστεροκλασική και ρωμαϊκή. Το πλάτος του δρόμου μεταξύ των αναλημμάτων καθορίστηκε κατά μία ορισμένη πε-

Εικ. 6. Αθήνα. Οδός Αρτεμισίου 3. Άποψη της ανασκαφής από ΒΑ.

7. Στην ανασκαφή έλαβε μέρος η αρχαιολόγος Ά. Αναγνωστοπούλου. Για τις κυριότερες παλαιότερες ανασκαφές οικοπέδων στα πέριξ, βλ. *ΑΔ* 40 (1985): Χρονικά, σ. 28-29 (οικόπεδο Κεραμεικού 117-119 και Μεγάρων)· 31 (1976): Χρονικά, σ. 32 (οικόπεδο Ευρυμέδοντος 3)· 37 (1982): Χρονικά, σ. 28-29 (οικόπεδο Ευρυμέδοντος 4)· 32 (1977): Χρονικά, σ. 21 (οικόπεδο Ιεράς Οδού 14).

ρίοδο στα 10 μ. τουλάχιστον, το μεγαλύτερο που έχει εντοπιστεί καθ' όλη την πορεία της Οδού μεταξύ Ιεράς Πύλης και Ελευσίνας. Το παρόν οικόπεδο είναι το δεύτερο κατά τοπογραφική σειρά στο οποίο εντοπίζεται η Ιερά Οδός μετά την «έξοδό» της από τα όρια του αρχαιολογικού χώρου του Κεραμεικού. Απέχει περί τα 380 μ. από την Ιερά Πύλη. Το πρώτο και εγγύτερο είναι το οικόπεδο της Ιεράς Οδού 14[8].

Με τη διάνοιξη εγκάρσιας στρωματογραφικής τομής, πλ. 1 μ., καθορίστηκε η εξής χρονική εξέλιξη της ιστορίας του δρόμου (Εικ. 5, τομή), η οποία διακρίνεται σε δύο κύριες περιόδους («Ιερά Οδός Ι» και «Ιερά Οδός ΙΙ»), πριν και μετά τους πρώιμους ίσως ρωμαϊκούς χρόνους. Το χρονικό αυτό ορόσημο σημειώνει μικρή τοπογραφική μεταβολή (παράλληλη μετατόπιση) της θέσης του δρόμου.

Ιερά Οδός Ι. Δώδεκα οδοστρώματα (οδοστρ. 19-8), ολικό πάχος 0,70 μ. περίπου, υστεροαρχαϊκή (;) περίοδος έως πρώιμοι (;) ρωμαϊκοί χρόνοι[9]. Το αρχαιότερο οδόστρωμα διαμορφώθηκε κατά τους υστεροαρχαϊκούς-πρώιμους κλασικούς χρόνους επί του φυσικού βράχου (οδόστρ. 19, βάθ. 3,80 μ. περίπου). Το νότιο ανάλημμα του δρόμου δεν βρέθηκε, εντοπίστηκε, όμως, το ιδιαίτερα βαθύ (1 μ.) όρυγμα θεμελίωσής του εντός του πολύ σαθρού εδώ φυσικού βράχου. Μέσα στο όρυγμα, που αποκαλύφθηκε λόγω της στενότητας και επικινδυνότητας του σημείου σε μήκος μόνον 3,70 μ., είχαν απορριφθεί αποτμήματα πωρολιθικών ογκόλιθων, καλυπτόμενα σε ένα σημείο με κορινθιακό στρωτήρα, προφανώς υπολείμματα του αναλήμματος που πρέπει να καταστράφηκε εκ θεμελίων. Η διάλυσή του θα έγινε πρώιμα, γιατί τα υπολείμματά του καλύπτονταν από επίχωση του 5ου-4ου αι. π.Χ. Η θέση του αντίστοιχου βόρειου αναλήμματος ίσως υποδεικνύεται από δεύτερο όρυγμα στην κιμηλιά, βάθ. 0,50 μ., το οποίο δεν περιείχε ίχνη πωρόλιθων αλλά κάρβουνα και αργιλώδη επίχωση. Αν οι παραπάνω εκτιμήσεις είναι σωστές, το πλάτος της Οδού ήταν έως τον 4ο αι. π.Χ. 9,40 μ. περίπου (Ιερά Οδός Ι, α΄ φάση). Κατά τους υστεροκλασικούς-πρώιμους ελληνιστικούς χρόνους χτίστηκε νέο βόρειο ανάλημμα με μεγάλους ασβεστολιθικούς και κροκαλοπαγείς ογκόλιθους και ενδιάμεσες σφήνες. Η θέση του ήταν κατά 1 μ. βορειότερα του ορύγματος του πιθανού αρχικού αναλήμματος. Αντίστοιχο νότιο ανάλημμα δεν εντοπίστηκε, πρέπει όμως να θεωρηθεί βέβαιο ότι το προς Ν. όριο της Οδού ήταν περίπου στη θέση του ορύγματος του πρώτου, πρώιμου κλασικού αναλήμματος. Τότε το πλάτος της Οδού από τους υστεροκλασικούς έως τους ρωμαϊκούς χρόνους θα ήταν 10,40 μ. περίπου (Ιερά Οδός Ι, β΄ φάση). Συγχρόνως, διαμορφώθηκε η υστεροκλασική-ελληνιστική Οδός με ταχεία ανύψωση των οδοστρωμάτων (οδοστρ. 18, 17, 16, 15), τα υποστρώματα των οποίων διέθεταν πλούσια κεραμική, κυρίως ατρακτοειδή μυροδοχεία. Κατά τη ρωμαϊκή έως την υστερορρωμαϊκή περίοδο (Ιερά Οδός Ι, γ΄ φάση, οδοστρ. 14, 13, 12, 11, 10, 9, 8) το βόρειο ανάλημμα επισκευάστηκε με μικρές αργές πέτρες και πλήθος επιτύμβιων μνημείων σε β΄ χρήση. Χαρακτηριστικό είναι ότι το ανάλημμα αποκαλύφθηκε σε μήκος 10 μ. που περιείχε εντοι-

Εικ. 7. Αθήνα. Οδός Αρτεμισίου 3. Ιματιοφόρος νέος, τμήμα από επιτύμβιο ναΐσκο.

χισμένους πέντε κιονίσκους (ο ένας θραυσμένος) και στέγη μικρού επιτύμβιου ναΐσκου από υμήττειο μάρμαρο (αριθ. κατ. Λ 4844). Οι επιγραφές των κιονίσκων είναι: *Σωσί{ι}βιος / Σωσικράτους / Μελιτεύς* (Λ 4841), *Διονύσιος / Διονυσίου / Πειραιεύς* (Λ 4840), *Νικίας / Διονυσίου / Ἀφιδναῖος* (Λ 4842), *[Ζ]ωΐλ[ος] / Φίλω[νος]*[10] / *Λευκον[οεύς]* (Λ 4838, με ανάγλυφη λουτροφόρο), *Πώλλα / Ὀρανία / Λευκίου / Ὀρανίου/ γυνή* (Λ 4839). Ταυτόχρονα, συνεχίστηκε η άνοδος των οδοστρωμάτων έως το τελικό και ανώτερο (οδόστρ. 8, βάθος 3,10-3,15 μ.), στο οποίο διακρινόταν και αρματοτροχιά.

Ιερά Οδός ΙΙ. Οκτώ οδοστρώματα (οδοστρ. 7, 6, 5, 5Α, 4, 3, 2, 1), ολικό πάχ. 1,10 μ. Μετά τους πρώιμους ίσως ρωμαϊκούς χρόνους ο άξονας της Οδού μετακινήθηκε παράλληλα κατά 4-5 μ. προς Ν., πιθανώς λόγω πλημμυρών. Αναλήμματα δεν διασώθηκαν και το αποκαλυφθέν τμήμα είναι μικρό σε έκταση και παραβιασμένο, φαίνεται όμως σαφώς ότι το πλάτος της μειώθηκε. Από κοψίματα στις παρυφές των οδοστρωμάτων υποδεικνύεται ότι το πλάτος θα ήταν τουλάχιστον 6,50 και πιθανώς έως 8 μ. Η μετακίνηση προς Ν. κατά την προχωρημένη αρχαιότητα ίσως υποδεικνύει τον τρόπο με τον οποίο από τους μεσαιωνικούς χρόνους και εξής η Οδός έφθασε στη σημερινή της θέση, λίγα μέτρα ακόμη νοτιότερα. Στην παρυφή του οδοστρώματος 6 είχε διανοιχθεί ελλειψοειδής λάκκος που περιείχε καμένα οστά ζώου και θραύσματα γυάλινων αγγείων. Κατά την ύστατη περίοδο (οδόστρ. 1, βάθος 1,90 μ.) εντός του πλάτους της κατασκευάστηκε παράλληλα με την πορεία της πήλινος πεταλόσχημος αγωγός.

8. *ΑΔ* 32 (1977): Χρονικά, σ. 21.

9. Η χρονολόγηση των οδοστρωμάτων και των φάσεων είναι κατά προσέγγιση. Εξαντλητική μελέτη της κεραμικής εκκρεμεί.

10. Ή *Φιλώτα.*

Από τις επιχώσεις του οικοπέδου περισυνελέγησαν δύο αποσπασματικοί κιονίσκοι με επιγραφές: *Λεόντιον / Σικυων[ία]* (αριθ. κατ. Λ 4837) και *Σωστράτης / Σωτηρίδου / Θ[- - -] ος* (Λ 4836), καθώς και μικρό τμήμα υστερορωμαϊκής ή ρωμαϊκής επιτύμβιας στήλης (αριθ. κατ. Λ 4835) με τοξωτή επίστεψη και επιγραφή *Νικοπολ[- - -]*. Το σημαντικότερο όμως κινητό εύρημα (αριθ. κατ. Λ 4871), πιθανότατα επίσης αρχικά χτισμένο ως οικοδομικό υλικό στη ρωμαϊκή φάση του βόρειου αναλήμματος, ήταν ολόγλυφη μορφή νέου από πεντελικό μάρμαρο (Εικ. 7), τμήμα από μεγάλο επιτύμβιο ναΐσκο του ύστερου 4ου αι. π.Χ. Η φέρουσα μόνον ιμάτιο ανδρική μορφή, ελλιπής ως προς την κεφαλή και τις κνήμες (σωζ. ύψ. 1,20 μ.), στηρίζεται στο δεξιό πόδι, ενώ σώζεται και τμήμα της πλάκας του βάθους.

Αν και εντός των ορίων του οικοπέδου, βόρεια του βόρειου αναλήμματος, υπήρχε αρκετός χώρος προς έρευνα, όπου θα αναμένονταν παρόδιοι τάφοι, δεν εντοπίστηκε κανένας. Το σημείο είχε κατακλυστεί στην αρχαιότητα από πλημμυρικές προσχώσεις.

Στο υπόγειο της οικοδομής διατηρήθηκε ορατό και επισκέψιμο το βόρειο ανάλημμα – αφού αφαιρέθηκαν οι κιονίσκοι – και το νότιο τρίτον περίπου του εμβαδού του καταστρώματος της Ιεράς Οδού Ι.

ΘΕΟΔΩΡΟΣ ΗΛΙΟΠΟΥΛΟΣ

8. Οδός Γερανίου και Αγίου Κωνσταντίνου

Με αφορμή αίτηση της ΔΕΗ για ανέγερση πολυώροφης οικοδομής σε οικόπεδο ιδιοκτησίας της, εμβαδού 800 τ.μ. περίπου, επί των παραπάνω οδών στην Ομόνοια, διενεργήθηκε από τη Γ΄ ΕΠΚΑ σωστική ανασκαφή[11].

Με το τοπωνύμιο Γεράνι ήταν γνωστή μέχρι τα τέλη του 19ου αιώνα η περιοχή από τη σημερινή οδό Σοφοκλέους έως την Ομόνοια[12].

Από τον ανασκαφικό καθαρισμό του οικοπέδου και τη διάλυση υπολειμμάτων σύγχρονων τοίχων προήλθαν πέντε επιτύμβιοι ενεπίγραφοι κιονίσκοι, όλοι από υμήττειο μάρμαρο, οι οποίοι είχαν καταχωρηθεί στο *IG* II^2 και θεωρούνταν χαμένοι. Τέσσερις από αυτούς, μαζί με άλλους έξι, αναφέρονται και απεικονίζονται από τον Αθ. Ρουσόπουλο στην *AE* 1862[13]. Ο πέμπτος αναφέρεται μόνον από τον Αθ. Κουμανούδη[14].

Σύμφωνα με τους Ρουσόπουλο και Κουμανούδη, οι κιονίσκοι φυλάσσονταν στην οικία του αρχιτέκτονα Λύσανδρου Καυταντζόγλου, όπου και καταγράφηκαν. Δεν είναι επακριβώς γνωστή η θέση της οικίας αυτής, η οποία βρισκόταν στην περιοχή Γεράνι, είναι βέβαιο, όμως, ότι ο Καυταντζόγλου διέθετε ακίνητη περιουσία στην περιοχή της πλατείας Ομονοίας και κάποιο κτίσμα στην οδό Γερανίου[15].

Οι κιονίσκοι, οι οποίοι χρονολογούνται στους πρώιμους αυτοκρατορικούς χρόνους, έχουν ως εξής:

1. *IG* II^2 7505 (=*IG* III 2029)[16].

Πόπλιος
Λικίννιος
Ἀπολλώνιος
Σφήττιος

Σώζεται ολόκληρος και σπασμένος σε δύο κομμάτια. Ύψ. 0,80, άνω διάμ. 0,25, κάτω διάμ. 0,24 μ. Ύψ. γραμμάτων 0,02-0,03, διάστιχο 0,015-0,02 μ.

2. *IG* II^2 8710 (=*IG* III 2459)[17].

Κῶτις
Κεφαλίωνος
Ἡρακλεῶτις

Σώζεται ολόκληρος, πλην μιας μεγάλης απόκρουσης στο άνω και οπίσθιο τμήμα του. Ύψ. 0,53, άνω διάμ. 0,18 μ. Ύψ. γραμμάτων 0,018-0,025, διάστιχο 0,013-0,015 μ. Στην περιοχή της επιγραφής διακρίνονται αμυδρά ίχνη δεύτερης επεξεργασίας της επιφάνειας του μαρμάρου. Ίσως έχει αποξεστεί παλαιότερη επιγραφή.

---

11. Ο ανασκαφικός καθαρισμός του οικοπέδου άρχισε την 3η Μαΐου 1999 με την απομάκρυνση των μπάζων που προήλθαν από την κατεδάφιση παλαιοτέρων κτιρίων. Η ανασκαφή περατώθηκε την 26η Νοεμβρίου 1999. Συμμετείχαν οι αρχαιολόγοι Γ. Καββαδίας (επιβλέπων), Χ. Θεοδωροπούλου και Β. Νταϊάκη και η σχεδιάστρια Θ. Δρογούτη. Επίσης, εργάστηκαν οι αρχιτεχνίτες της Γ΄ ΕΠΚΑ Κ. Ηλιόπουλος, Ι. Παπαδόπουλος και Ε. Πολίτης, καθώς και συνεργείο οκτώ εργατών.

12. Με το τοπωνύμιο Γεράνι ήταν γνωστή μέχρι τα τέλη του 19ου αιώνα η περιοχή από τη σημερινή οδό Σοφοκλέους μέχρι την Ομόνοια, βλ. Κ. Μπίρης, *Αι τοπωνυμίαι της πόλεως και των περιχώρων των Αθηνών*, Αθήνα 1971, σ. 33: «Παλαιά τοπωνυμία, εν χρήσει μέχρι του τέλους του 19ου αι., της περί την διασταύρωσιν των οδών Σοφοκλέους και Γερανίου περιοχής, προελθούσα από ένα πηγάδι, το οποίον ήτο ανοιγμένον επί αρχαίου υδραγωγείου, παρά την βορείαν πλευράν της οδού Σοφοκλέους, περί τα δέκα μέτρα δυτικώς της οδού Γερανίου. Επειδή η στάθμη του νερού ήτο εις μικρόν βάθος, η άντλησις εγίνετο με γερανόν, από τον οποίον προήλθε η τοπωνυμία. Η έκφρασις «με νερό γεράνι» ήτο κοινή ανά την Ελλάδα, σημαίνουσα πηγάδι εις μικρόν βάθος, προσιτόν εις την διά γερανού άντλησιν. <Κώδιξ Π. Πούλου>».

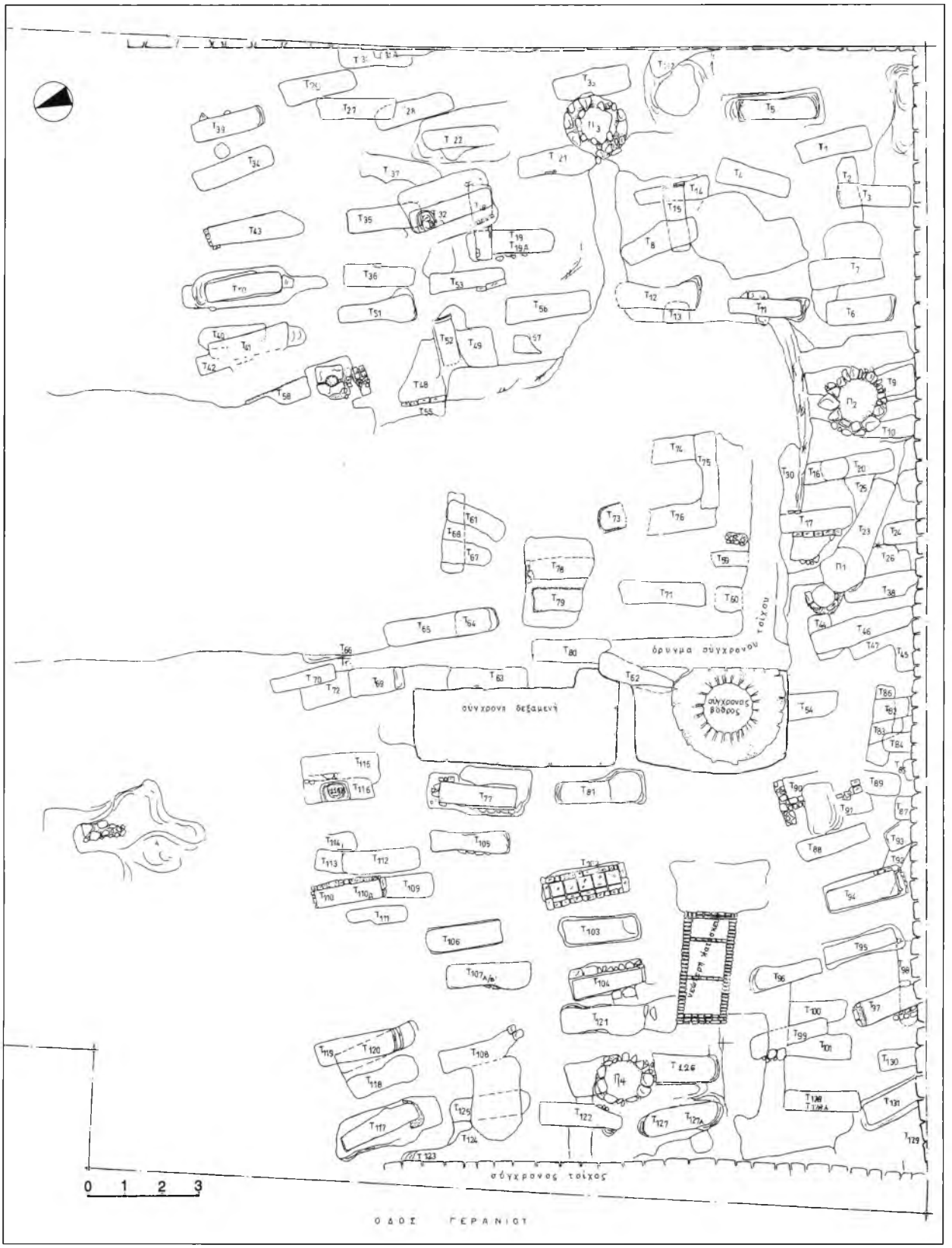
13. *AE* 1862, σ. 187, αριθ. 188-197.

14. Αθ. Κουμανούδης, *Αττικής επιγραφαί επιτύμβιοι*, Αθήναι 1871, αριθ. 3008.

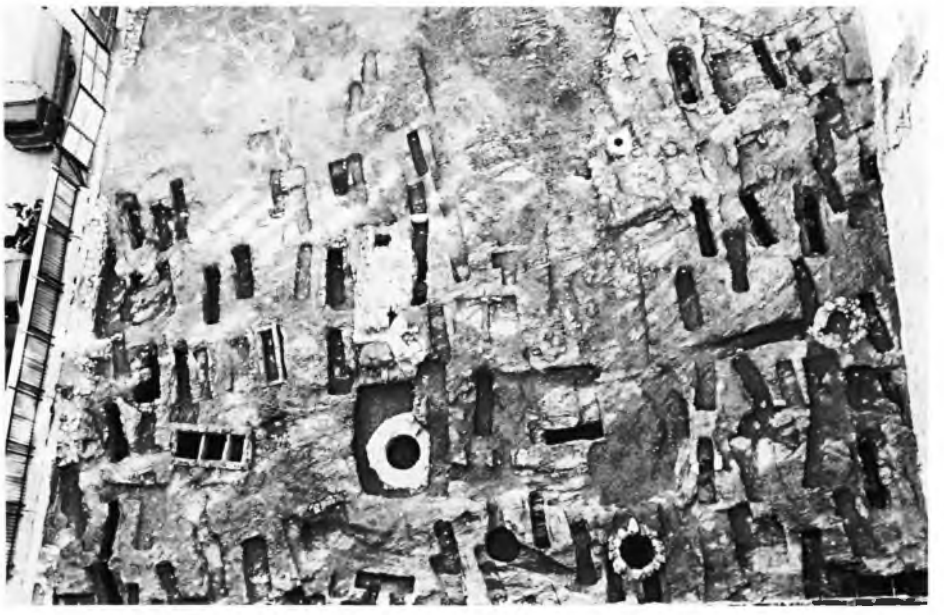
15. Ο Λ. Καυταντζόγλου υπήρξε ο αρχιτέκτονας του ναού του Αγίου Κωνσταντίνου, λίγα μέτρα νοτιότερα της ανασκαφής. Αναφέρονται δύο σπίτια του Καυταντζόγλου στην Ομόνοια. Το ένα είναι το κτίριο στη γωνία των οδών Πανεπιστημίου και Πατησίων (αργότερα το ξενοδοχείο Εξέλσιορ, σήμερα είναι υποκατάστημα της ΕΤΕ) και το δεύτερο μία «παλιά» ιδιοκτησία, προς τον Άγιο Κωνσταντίνο. Για την ακίνητη περιουσία του Λ. Καυταντζόγλου στην περιοχή αυτή, βλ. Δημ. Φιλιππίδης, *Η ζωή και το έργο του αρχιτέκτονα Λύσανδρου Καυταντζόγλου (1811-1885)*, Αθήνα 1995, σ. 88, σημ. 269 και σ. 341-342. Βλ. επίσης, Κ. Μπίρης, *Μισός αιώνας αθηναϊκής αρχιτεκτονικής 1875-1925*, Αθήνα 1987, σ. 10. Για τη συνοικία του Γερανίου και το ναό του Αγίου Κωνσταντίνου, βλ. Φιλιππίδης, ό.π., σ. 289-300. Ο ναός αυτός είναι το πρωτελευταίο έργο του Λύσανδρου Καυταντζόγλου. Ο Φιλιππίδης (ό.π., σ. 296) αναφέρει ότι ο Καυταντζόγλου πιθανώς ενδιαφερόταν να αποκτήσει αίγλη η περιοχή νότια της πλατείας Ομονοίας, επειδή εκεί διατηρούσε ιδιοκτησίες. Για την πλατεία Γερανίου που βρισκόταν στη θέση του Αγίου Κωνσταντίνου, βλ. Κ. Μπίρης, *Αι Αθήναι από του 19ου εις τον 20όν αιώνα*, Αθήνα 1996, σ. 209.

16. *AE*, ό.π., αριθ. 189. Κουμανούδης, ό.π., αριθ. 1169. J. Traill, *Persons of Ancient Athens*, αριθ. 149090. *LGPN* II, σ. 376.

17. *AE*, ό.π., αριθ. 195. Κουμανούδης, ό.π., αριθ. 1730, Traill, ό.π., αριθ. 589545.

Εικ. 8. Αθήνα. Οδός Γερανίου και Αγίου Κωνσταντίνου. Κάτοψη της ανασκαφής.

Εικ. 9. Αθήνα. Οδός Γερανίου και Αγίου Κωνσταντίνου. Άποψη της ανασκαφής.

3. *IG* II^2 8596 (=*IG* III 2430)[18]

Βιό[τη]
Δημ[αινέτου]
Ἡρακ[λεῶτις]

Λείπει μεγάλο τμήμα της επιγραφής (ο Αθ. Ρουσόπουλος την έχει απεικονίσει ολόκληρη). Ύψ. 0,61, κάτω διάμ. 0,17 μ. Ύψ. γραμμάτων 0,028-0,022, διάστιχο 0,02 μ.

4. *IG* II^2 8679 (= *IG* III 2450)[19].

Θάλεια
Ἡρακλειῶτις

Σώζεται ακέραιος, εκτός από λίγες αποκρούσεις στο άνω μέρος και την κρικοειδή στεφάνη. Ύψ. 0,49, άνω διάμ. 0,17 μ. Ύψ. γραμμάτων 0,016, διάστιχο 0,018-0,02 μ.

5. *IG* II^2 11734 (= *IG* III 3214)[20].

[Ἰ]σιὰς
Χρηστὴ

Σώζεται μέρος του ανώτερου μισού του κιονίσκου. Μέγ. σωζ. ύψ. 0,33, άνω διάμ. 0,22 μ. Ύψ. γραμμάτων 0,02-0,03, διάστιχο 0,02 μ.

Στο οικόπεδο βρέθηκε τμήμα μεγάλου νεκροταφείου, που χρονολογείται από το 2ο αι. π.Χ. έως και το 2ο αι. μ.Χ. (Εικ. 8-9). Ερευνήθηκαν συνολικά 141 τάφοι της εποχής αυτής, θα πρέπει όμως να ήταν περισσότεροι, επειδή πολλά ορύγματα ήταν κατεστραμμένα από μεταγενέστερες επεμβάσεις, κυρίως στο κεντρικό τμήμα του οικοπέδου. Το νεκροταφείο εκτείνεται κάτω από τις όμορες οικοδομές και τη σημερινή οδό Γερανίου. Σημαντικό τοπογραφικό στοιχείο είναι, όμως, ότι στη βόρεια πλευρά του οικοπέδου δεν εντοπίστηκαν τάφοι και φαίνεται ότι το νεκροταφείο δεν συνεχιζόταν πριν από τη σημερινή οδό Αγίου Κωνσταντίνου. Ο λόγος της απότομης διακοπής της προς Β. επέκτασης του νεκροταφείου δεν είναι γνωστός, ίσως όμως να οφείλεται σε κάποιο φυσικό εμπόδιο (ρέμα;) που βρισκόταν στη θέση της οδού Αγίου Κωνσταντίνου. Δεν εντοπίστηκε κάποιο ίχνος περιβόλου που να όριζε προς Β. το νεκροταφείο ούτε κατάλοιπα οδού που θα το εξυπηρετούσε[21].

Παρά το γεγονός ότι το νεκροταφείο είναι πυκνότατο και έχει γίνει προσπάθεια εκμετάλλευσης κάθε κενού χώρου, οι τάφοι έχουν, στην πλειονότητά τους, προσανατολισμό Β.-Ν. και ελάχιστοι Α.-Δ. Σε μερικές περιπτώσεις τα ορύγματα των τάφων είχαν χρησιμοποιηθεί για δύο ή και περισσότερες επάλληλες ταφές. Από τα ανασκαφικά δεδομένα φαίνεται ότι, σε γενικές γραμμές, οι τάφοι που έχουν προσανατολισμό Α.-Δ. είναι αρχαιότεροι.

Οι περισσότεροι τάφοι είναι μεγάλα ορθογώνια ορύγματα στην κιμηλιά, διαστ. 2×0,60 μ., και στο εσωτερικό τους έφεραν επένδυση από λευκό ασβεστοκονίαμα. Η κάλυψή τους, τις περισσότερες φορές κατεστραμμένη, ήταν από μεγάλες στρωτήρες κεραμίδες που πατούσαν σε περιφερειακή «πατούρα». Άλλοι ήταν καλυβίτες με κάλυψη από πήλινα προκατασκευα-

18. *AE*, ό.π., αριθ. 193. Κουμανούδης, ό.π., αριθ. 1706. Traill, ό.π., αριθ. 266005. *LGPN* II, σ. 88.

19. *AE*, ό.π., σ. 188, αριθ. 196. Κουμανούδης, ό.π., αριθ. 1744. Traill, ό.π., αριθ. 500280.

20. Κουμανούδης, ό.π., αριθ. 3008 (δεν αναφέρεται στον Ρουσόπουλο). Traill, ό.π., αριθ. 539990. *LGPN* II, σ. 239 (18).

21. Το νεκροταφείο αυτό ίσως αποτελεί τη βόρεια παρυφή του νεκροταφείου των Αχαρνικών πυλών. Για τα νεκροταφεία της ρωμαϊκής εποχής στην Αθήνα, βλ. D. von Mook, *Die figürlichen Grabstelen Attikas in der Kaiserzeit*, Mainz 1998, σ. 11-17, Beil. 2.

Εικ. 10. Αθήνα. Οδός Γερανίου και Αγίου Κωνσταντίνου. Ο τάφος 19.

σμένα προστομιαία πηγαδιών ή μεγάλα πεταλόσχημα στοιχεία. Λίγοι τάφοι ήταν κτιστοί με κεραμίδες ή οπτοπλίνθους. Παρά την ποικιλία του είδους των τάφων δεν διαπιστώθηκε χρονολογική διαφορά μεταξύ τους (Εικ. 10).

Από τους 141 τάφους οι 139 ήταν ενταφιασμοί και μόνο δύο ήταν καύσεις, των οποίων τα οστά είχαν εναποτεθεί σε τεφροδόχα αγγεία. Τα ευρήματα ήταν τα συνηθισμένα της εποχής, δηλαδή πήλινα μυροδοχεία (μερικές φορές συνυπήρχαν ατρακτόσχημα και βολβόσχημα στον ίδιο τάφο), γυάλινα μυροδοχεία και μικροαντικείμενα. Από αυτά ξεχωρίζουν ένα μικρό τεμάχιο υφάσματος και ένας δακτυλιόλιθος με παράσταση όρθιας γυναικείας μορφής που κρατεί πυξίδα. Βρέθηκαν, επίσης, ψήγματα από μικρά χρυσά στεφάνια, σιδηρές στλεγγίδες και δύο επιγραφές σε β΄ χρήση (ένας επιτύμβιος κιονίσκος και σπάραγμα επιτύμβιας στήλης του 4ου αι. π.Χ.).

Ο επιτύμβιος κιονίσκος, από υμήττειο μάρμαρο, σώθηκε ακέραιος και είχε χρησιμοποιηθεί μαζί με κεραμίδες στην κάλυψη του τάφου 117. Έχει ύψος 0,735 και διάμετρο στην επιφάνεια 0,22 μ. Η επιγραφή είχε αποξεστεί με βελόνι. Διακρίνονται αμυδρά μόνον τα αρχικά γράμματα (με ακρέμονες) του κάθε στίχου, *Α* για τον πρώτο, *Μ* για το δεύτερο και *Α* για τον τρίτο.

Από την επιτύμβια στήλη σώθηκε το ανώτερο τμήμα της με την αετωματική επίστεψη (Εικ. 11). Χρησιμοποιήθηκε ως κάλυψη του τεφροδόχου αγγείου Τ 116Α. Μέγ. σωζ. ύψ. 0,67, πλ. 0,515, πάχ. 0,105 μ. Μεταξύ των ανάγλυφων ροδάκων και του γείσου σώζει τη δίστιχη επιγραφή:

Ἀρχίππη
Δρομ[ίππ]ου Ἀχαρνέως

Ύψ. γραμμάτων στον πρώτο στίχο 0,028 και στο δεύτερο 0,025 μ. Χρονολογείται στα τέλη του 4ου αι. π.Χ. Η συμπλήρωση *Δρομ[ίππ]ου* πιθανολογείται, επειδή στο σημείο αυτό η επιφάνεια του λίθου είναι φθαρμένη[22]. Στην οπίσθια όψη υπάρχει κυκλικός τόρμος, διαμ. 0,16 μ., ο οποίος πιθανώς χρησίμευε για την ένθεση επιτύμβιου κιονίσκου σε β΄ χρήση της στήλης.

ΓΕΩΡΓΙΟΣ ΚΑΒΒΑΔΙΑΣ

Εικ. 11. Αθήνα. Οδός Γερανίου και Αγίου Κωνσταντίνου. Τμήμα επιτύμβιας στήλης.

9. Σταθμός «Αιγάλεω» της δυτικής επέκτασης της Γραμμής 3 του ΜΣΑ

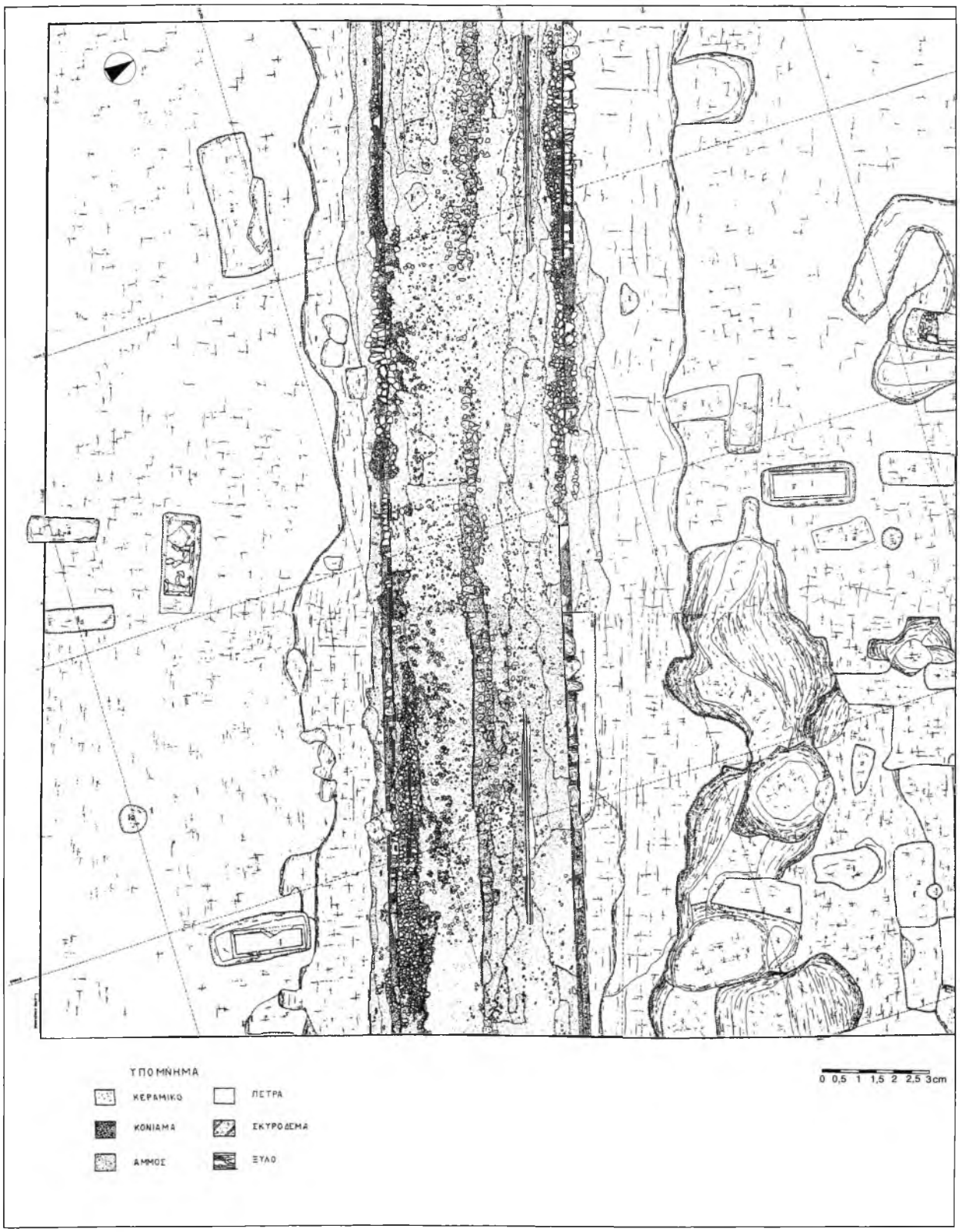
Στο πλαίσιο της επέκτασης της Γραμμής 3 του ΜΣΑ στην πλατεία Εσταυρωμένου στο Αιγάλεω και στη θέση του ομώνυμου σταθμού διεξήχθη ανασκαφική έρευνα, η οποία αποκάλυψε τμήμα της αρχαίας Ιεράς Οδού και εκατέρωθέν της λείψανα παρόδιου νεκροταφείου[23].

Η αρχαία οδός αποκαλύφθηκε σε μήκος 27,70 και πλάτος 5,30-5,90 μ., με κατεύθυνση Α.-Δ. παράλληλη και σε μικρή απόσταση βόρεια της σημερινής. Ορίζεται από δύο αναλημματικούς τοίχους χτισμένους με ανισομεγέθεις ασβεστολιθικές πέτρες που σώζονται πολύ αποσπασματικά, κυρίως εξαιτίας των μικρών επιχώσεων (Εικ. 12-13). Εντοπίστηκαν πέντε επάλληλα οδοστρώματα που συνίστανται είτε από μεσαίου μεγέθους λειασμένες πέτρες είτε λιθόστρωτο από μικρότερες ή και σκληρό πατημένο χώμα και χαλίκι. Το τελευταίο οδόστρωμα αποτελεί ο λειασμένος βράχος, στον οποίο σώζονται και ίχνη τροχών αμάξης.

Εκατέρωθεν του δρόμου στον επιφανειακό βράχο εντο-

22. Το όνομα *Ἀρχίππη* είναι αρκετά συνηθισμένο, βλ. *LGPN* II, σ. 71-72 και Traill, ό.π. (υποσημ. 16), αριθ. 213965-214255. Υπάρχει μία ακόμη Αρχίππη από τις Αχαρνές, θυγατέρα του Στησίππου, *IG* II^2 6022 (Traill, ό.π. (υποσημ. 16), αριθ. 214155). Αντίθετα, το όνομα *Δρόμιππος* είναι σπάνιο και μας είναι γνωστό μόνον από τον 5ο αι. π.Χ. (βλ. *LGPN* II, σ. 135 και Traill, ό.π. (υποσημ. 16), αριθ. 374750-374770). Ο *Δρόμιππος*, γιος του Δρομοκλείδη, επαινείται ως *καλός*, σε επιγραφές πάνω σε αγγεία του Ζωγράφου του Αχιλλέα.

23. Η ανασκαφική έρευνα διεξήχθη από την αρχαιολόγο Ε. Ανέστη με τη συνδρομή του αρχαιολόγου Β. Μπερέτη και την εποπτεία της υπογράφουσας.

Εικ. 12. Αθήνα. Σταθμός «Αιγάλεω» του ΜΣΑ. Κάτοψη τμήματος της αρχαίας Ιεράς Οδού.

Εικ. 13. Αθήνα. Σταθμός «Αιγάλεω» του ΜΣΑ. Άποψη τμήματος της αρχαίας Ιεράς Οδού.

πίστηκαν λαξεύματα τα οποία είχαν χρησιμοποιηθεί για ταφές. Αποκαλύφθηκαν αποσπασματικά 18 τάφοι διαφόρων ειδών, κεραμοσκεπείς, λακκοειδείς, πυρές, ένας εγχυτρισμός, καθώς και οι πυθμένες τριών σαρκοφάγων. Όπως προαναφέρθηκε, ήταν εντελώς επιφανειακοί και κατά συνέπεια κατεστραμμένοι. Τα κτερίσματά τους, διασκορπισμένα σε όλο το χώρο, περιορίζονται σε λίγα πινάκια, αρυβαλλοειδή ληκύθια και κανθάρους, χρονολογούμενα κυρίως στον 4ο αι. π.Χ. Γενικώς, η κεραμική που συγκεντρώθηκε από όλον τον ανασκαφικό χώρο χρονολογείται από τον 5ο αι. π.Χ. μέχρι και τον 20ό εξαιτίας της επιφανειακής θέσης των αρχαίων αφενός και των πολλαπλών παραβιάσεων αφετέρου.

Σε παλαιότερες σωστικές ανασκαφές, κυρίως στα έργα διαπλάτυνσης του σύγχρονου δρόμου, η Ιερά Οδός είχε αποκαλυφθεί αποσπασματικά, στην ανασκαφή, όμως, της πλατείας Εσταυρωμένου αποκαλύφθηκε σε όλο της το πλάτος και σε μεγάλο μήκος. Για το λόγο αυτό με Υπουργική Απόφαση κηρύχθηκε διατηρητέα, ορατή και επισκέψιμη, με μελέτη διαμόρφωσης και ανάδειξής της.

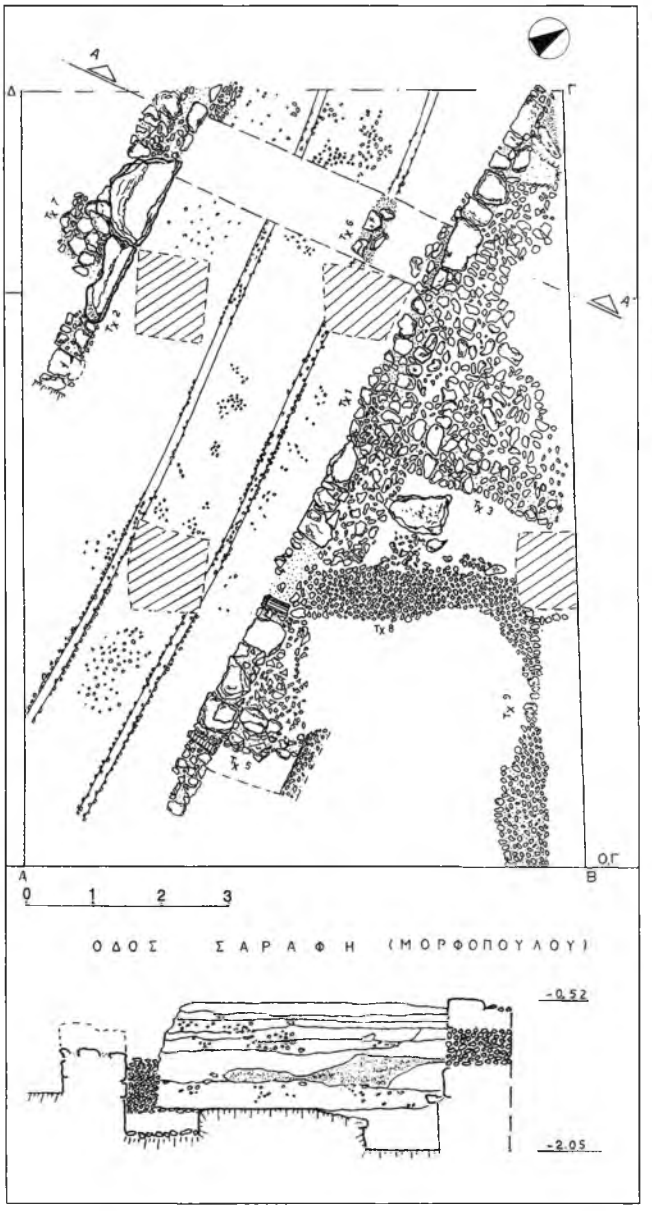
ΙΩΑΝΝΑ ΤΣΙΡΙΓΩΤΗ-ΔΡΑΚΩΤΟΥ

Ελευσίνα[24]

Οδός Σαράφη 21 (Ο.Τ. 143, οικόπεδο Χ. Πέππα)

Στο παραπάνω οικόπεδο (Εικ. 14-15), που βρίσκεται 250 μ. περίπου βορειοδυτικά του Ιερού της Δήμητρος, ερευνήθηκε τμήμα αρχαίας οδού, που διέσχιζε ολόκληρο το μήκος του οικοπέδου με κατεύθυνση ΒΔ.-ΝΑ. Η οδός αποκαλύφθηκε σε μήκος 12,10 μ. εντός των ορίων του σκάμματος, αλλά συνεχιζόταν εμφανώς μέσα στο άσκαφτο, προς ΝΑ. κάτω από την οδό Σαράφη και προς ΒΔ. στον ακάλυπτο χώρο της οικοδομής και στις όμορες ιδιοκτησίες. Προφανώς, πρόκειται για μια οδική αρτηρία που συνέδεε την Ελευσίνα με τη Βοιωτία και την Πελοπόννησο. Τη ζωτική σημασία της οδού υποδεικνύουν αφενός το εύρος της και αφετέρου η μακραίωνη χρήση της. Το πλάτος της οδού, δηλαδή η απόσταση μεταξύ των δύο αναλημμάτων της, έφθανε τα 4 μ. Η μακραίωνη χρήση της διαπιστώθηκε με τη διάνοιξη διερευνητικής τομής, εγκάρσιας στον άξονα της οδού, που έφερε στο φως εννέα αλλεπάλληλα οδοστρώματα, ποικίλης σύστασης, συνήθως από συμπαγείς στρώσεις αμμοχάλικου ή συμπιεσμένου χώματος. Το συνολικό πάχος των οδοστρωμάτων ήταν 1,20 μ. περίπου. Το ανώτερο οδόστρωμα, το οποίο ήταν το μόνο που αποκαλύφθηκε σε ολόκληρη την εντός του σκάμματος έκτασή του, βρέθηκε σε βάθος 0,60 μ. Στην επιφάνειά του διαπιστώθηκε η ύπαρξη δύο παράλληλων αμαξοτροχιών, πλ. 0,15 μ. περίπου έκαστη, που απείχαν 1,20 μ. μεταξύ τους. Το νεότερο αυτό οδόστρωμα χρονολογείται στους υστεροελληνιστικούς και πρώιμους ρωμαϊκούς χρόνους. Τα υποκείμενά του οδοστρώματα χρονολογούνται στην ελληνιστική και κλασική περίοδο. Το έκτο και το έβδομο οδόστρωμα χρονολογούνται στους ώριμους και πρώιμους αρχαϊκούς χρόνους αντίστοιχα. Το όγδοο εκ των άνω οδόστρωμα απέδωσε κεραμική υστερογεωμετρικών, ενώ το ένατο γεωμετρικών χρόνων. Κάτω από το ένατο οδόστρωμα διαπιστώθηκε η ύπαρξη επιχώσεων ΥΕ περιόδου, που δεν είχαν όμως τη συμπαγή υφή οδοστρώματος.

24. Η Χ. Τζαβαλή τήρησε τα ημερολόγια στις περισσότερες ανασκαφές της Ελευσίνας. Ο Β. Βιβλιοδέτης τήρησε το ημερολόγιο της ανασκαφής της οδού Σαράφη 21, η Μ. Γιαμαλίδη της ανασκαφής της οδού Κουρουνιώτη 4 και η Ε. Μαυρομάτη της ανασκαφής του αγωγού της ΔΕΠΑ. Η υπογράφουσα είχε τη διεύθυνση όλων των ανασκαφών και τήρησε τα ημερολόγια των ανασκαφών της οδού Ηρώων Πολυτεχνείου και της οδού Σαλαμίνος και Χαριλάου. Τη σχεδιαστική αποτύπωση των σωστικών ανασκαφών της Ελευσίνας διεκπεραίωσε η σχεδιάστρια Μ. Γεωργίτσα.

Εικ. 14. Ελευσίνα. Οδός Σαράφη 21. Κάτοψη της ανασκαφής και τομή Α-Α΄.

Με τη δοκιμαστική τομή διαπιστώθηκε, επίσης, η ύπαρξη διαφορετικών οικοδομικών φάσεων στους τοίχους και των δύο αναλημμάτων της οδού. Συγκεκριμένα, διακρίθηκαν σαφώς δύο αλληλοεπικαθήμενες φάσεις του βόρειου αναλήμματος (ΤΧ1), από τις οποίες η κατώτερη, που χρονολογείται στην αρχαϊκή περίοδο, ήταν κατασκευασμένη από ελευσινιακούς λίθους μεσαίου μεγέθους αρμοσμένους κατά το ακανόνιστο πολυγωνικό σύστημα τοιχοδομίας. Η ανώτερη, μεταγενέστερη

Εικ. 15. Ελευσίνα. Οδός Σαράφη 21. Γενική άποψη της ανασκαφής.

φάση του ΤΧ1, απαρτιζόταν από ένα θεμέλιο, ύψ. 0,45 μ., αποτελούμενο από οριζόντιες στρώσεις στρογγυλευμένων ποτάμιων λίθων και από την ανωδομή του, που ήταν κατασκευασμένη από μικρούς αργούς λίθους και κροκάλες στην εσωτερική, βόρεια πλευρά της, ενώ στην εξωτερική πλευρά απαρτιζόταν από μεγαλύτερους λίθους, κατεργασμένους στη νότια όψη τους, δηλαδή στην πρόσοψη του τοίχου προς την πλευρά του δρόμου.

Μεταξύ των παντοειδών λίθων που ήταν ενσωματωμένοι στη νεότερη φάση του βόρειου αναλήμματος της οδού, βρέθηκε εντοιχισμένος σε β΄ χρήση επιτύμβιος κιονίσκος, του οποίου έλειπε το κατώτερο μέρος. Ο κιονίσκος (Λ 507), που έχει διάμετρο 0,20 και σωζόμενο ύψος 0,42 μ., φέρει στο ανώτερο μέρος του έξεργο δακτύλιο και κάτω από αυτόν τετράστιχη επιγραφή με την ταυτότητα της νεκρής: *ΑΡΧΩ / ΣΚΑΡΦΙΣ / ΔΕΡΚΥΛΙΔΟΥ / ΓΥΝΗ*.

Ο τοίχος του νότιου αναλήμματος της οδού (ΤΧ2) δεν σωζόταν σε ολόκληρο το μήκος της διαδρομής του, αλλά διακρίθηκαν και σε αυτόν δύο αλλεπάλληλες οικοδομικές φάσεις, που διέφεραν, όμως, στον τρόπο κατασκευής τους από τις αντίστοιχες του βόρειου αναλήμματος.

Στο χώρο του σκάμματος βόρεια της οδού, η έρευνα έφερε στο φως θεμέλια τοίχων, ένα λιθόστρωτο, που ενδεχομένως ανήκε σε κάποιο υπαίθριο χώρο, π.χ. αυλή ή διάδρομο, καθώς και τμήμα ενός πήλινου αγωγού διατομής ανεστραμμένου Π, που διαπερνούσε εγκάρσια τον τοίχο του βόρειου αναλήμματος, διοχετεύοντας τα ύδατα των παρόδιων κτισμάτων στην παρυφή του δρόμου. Η προς Β. συνέχεια των κτισμάτων έχει ερευνηθεί σε παλαιότερη σωστική ανασκαφή[25].

Η στενότητα του χώρου μεταξύ του νότιου αναλήμματος της οδού (ΤΧ2) και του ορίου του σκάμματος δεν επέτρεψε την ευχερή έρευνα και τη συναγωγή ουσιαστικών συμπερασμάτων. Όμως, από τα αποτελέσματα σωστικών ανασκαφών παρελθόντων ετών τεκμαίρεται η ανάπτυξη παρόδιου νεκροταφείου

25. *ΑΔ* 25 (1970): Χρονικά, σ. 93, αριθ. 2.

κατά μήκος της νότιας πλευράς της αρχαίας οδού. Συγκεκριμένα, μικρής έκτασης ανασκαφή, στο ίδιο οικόπεδο, είχε φέρει στο φως έναν κτιστό κιβωτιόσχημο τάφο ρωμαϊκής περιόδου[26], ενώ στο όμορο προς Δ. οικόπεδο ερευνήθηκε τμήμα νεκροταφείου ελληνιστικών και ρωμαϊκών χρόνων[27].

Οδός Κ. Κουρουνιώτη 4 (Ο.Τ. 140α, οικόπεδο J. Bida)

Στο παραπάνω οικόπεδο, που βρίσκεται στη βόρεια κλιτύ του λόφου της ακρόπολης της Ελευσίνας, σε πολύ μικρή απόσταση από την περίφραξη του αρχαιολογικού χώρου, διαπιστώθηκε η παράνομη διάνοιξη σκάμματος βόθρου και ακολούθησε ποινική δίωξη του ιδιοκτήτη και ανασκαφική έρευνα. Στο περιορισμένων διαστάσεων (3,50×2 μ.) σκάμμα του βόθρου, που βρισκόταν στο νοτιοδυτικό τμήμα της ιδιοκτησίας, η έρευνα περιορίστηκε, κατ' ανάγκην, στην περίμετρό του, δεδομένου ότι το μεγαλύτερο μέρος των επιχώσεων είχε ήδη αφαιρεθεί. Κατά μήκος της νότιας παρειάς του σκάμματος, και σε βάθος μόλις 0,05 μ. από τη σημερινή επιφάνεια του εδάφους, εντοπίστηκε τοίχος με κατεύθυνση Α.-Δ., κατασκευασμένος από αργούς λίθους και κροκάλες, που ήταν ορατός σε μήκος 2,95 μ. Κατά μήκος της ανατολικής παρειάς του σκάμματος, σε ελάχιστο επίσης βάθος (0,05 μ.), εντοπίστηκε δεύτερος τοίχος, κατασκευασμένος από μικρούς αργούς λίθους, που είχε κατεύθυνση Β.-Ν. και ήταν ορατός σε μήκος 2,25 μ. Το πλάτος των τοίχων δεν διαπιστώθηκε, καθώς ήταν ορατή μόνον η μία παρειά τους, ενώ το υπόλοιπο μέρος τους εκτεινόταν μέσα στο άσκαφτο. Επίσης, η χρονολόγησή τους παραμένει αμφίβολη, καθώς οι συναρτώμενες με αυτούς επιχώσεις είχαν αφαιρεθεί κατά την παράνομη εκσκαφή. Από τα μπάζα της εκσκαφής συγκεντρώθηκε μεγάλη ποσότητα κεραμικής, ρωμαϊκών κυρίως χρόνων. Κάτω από το επίπεδο έδρασης των τοίχων, σε βάθος 1,15 μ., αποκαλύφθηκε δάπεδο από συμπιεσμένο πηλόχωμα, αρχαϊκών χρόνων. Σε βαθύτερο ακόμη επίπεδο εντοπίστηκε ορίζοντας χρήσης με γεωμετρική κεραμική, ενώ στο κατώτερο στρώμα επιχώσεων, που έφθανε μέχρι το φυσικό βράχο της κλιτύος, βρέθηκαν όστρακα αγγείων ΜΕ περιόδου.

Οδός Ιωάννου Αγάθου (Ο.Τ. 194, οικόπεδο Α. Κατσιφή)

Στο παραπάνω οικόπεδο, που βρίσκεται 350 μ. βόρεια του αρχαιολογικού χώρου Ελευσίνας, αποκαλύφθηκε αρχαίος τοίχος που είχε κατεύθυνση περίπου Α.-Δ., με ελαφρά απόκλιση ΝΔ.-ΒΑ. (Εικ. 16). Ο τοίχος διέσχιζε το νοτιοανατολικό τμήμα του οικοπέδου και συνεχιζόταν μέσα στο άσκαφτο και προς τις δύο κατευθύνσεις. Το τμήμα του τοίχου που αποκαλύφθηκε εντός του σκάμματος είχε μήκος 5,80 μ., ενώ το πλάτος του ήταν 0,55 μ. Ο τοίχος, που αποκαλύφθηκε σε βάθος 0,80 μ. από την επιφάνεια της οδού Αγάθου, σωζόταν σε ύψος 0,50 μ. περίπου και ήταν κατασκευασμένος, χωρίς ιδιαίτερη επιμέλεια, από αργούς λίθους, κροκάλες και διάσπαρτα κομμάτια κεραμίδων και οπτοπλίνθων. Εκατέρωθεν του τοίχου υπήρχε μία στρώση από κεραμίδες, λίθους και κομμάτια κονιάματος, που προφανώς αποτελούσαν ένα στρώμα καταστροφής, από το οποίο συνελέγησαν δύο κομμάτια λίθινων τριπτήρων (Λ 543 και Λ 545) και τμήμα μαρμάρινου κιονίσκου (Λ 544). Ο τοίχος χρονολογείται στην ύστερη αρχαιότητα.

Εικ. 16. Ελευσίνα. Οδός Ιωάννου Αγάθου. Ο αρχαίος τοίχος.

Οδός Ρήγα Φεραίου 12 (Ο.Τ. 311, οικόπεδο Α. Παπαλεξόπουλου)

Κατά τη διάρκεια εκσκαφικών εργασιών για τη διάνοιξη βόθρου στο νοτιοδυτικό τμήμα του παραπάνω οικοπέδου, εντοπίστηκαν ίχνη αρχαίων λειψάνων και ακολούθησε σωστική ανασκαφή σύντομης διάρκειας (Εικ. 17). Η έρευνα μέσα στον περιορισμένο χώρο του κυκλικού σκάμματος, που είχε διάμετρο μόλις 2,50 μ., έφερε στο φως έναν αρχαίο τοίχο που είχε κατεύθυνση Β.-Ν. Ο τοίχος αποκαλύφθηκε σε μήκος 2 μ. εντός των ορίων του σκάμματος, αλλά συνεχιζόταν εμφανώς μέσα στο άσκαφτο και προς τις δύο κατευθύνσεις. Είχε πλάτος 0,50 μ. και ήταν κατασκευασμένος από αργούς λίθους και κροκάλες. Εντοπίστηκε σε βάθος 1,73 μ. από τη σημερινή επιφάνεια του εδάφους και εδραζόταν σε βάθος 2,57 μ. Προφανώς, πρόκειται για το δυτικό ανάλημμα μιας αρχαίας οδού που είχε κατεύθυνση Β.-Ν. και τμήματά της έχουν αποκαλυφθεί σε σωστικές ανασκαφές παρελθόντων ετών. Πενιχρά λείψανα της προς Ν. συνέχειας του αναλημματικού τοίχου είχαν εντοπιστεί στο σκάμμα του αγωγού ομβρίων που διέρχεται από την οδό Ρήγα Φεραίου[28]. Στα δυτικά του αναλημματικού τοίχου και σε βάθος 2,75 μ., εντοπίστηκε ένας αρχαίος τάφος που ανήκει στο παρόδιο νεκροταφείο, το οποίο αναπτυσσόταν κατά μήκος της δυτικής

26. *ΑΔ* 52 (1997): Χρονικά, σ. 58-59, αριθ. 2.
27. *ΑΔ* 49 (1994): Χρονικά, σ. 47-48, αριθ. 6.
28. *ΑΔ* 51 (1996): Χρονικά, σ. 58, αριθ. 5.

Εικ. 17. Ελευσίνα. Οδός Ρήγα Φεραίου 12. Γενική άποψη της ανασκαφής.

Εικ. 18. Ελευσίνα. Οδός Ηρώων Πολυτεχνείου. Ο τάφος 2.

πλευράς της οδού και τμήμα του ερευνήθηκε παλαιότερα[29]. Εξαιτίας των δεδομένων συνθηκών του σκάμματος, στάθηκε δυνατό να ερευνηθεί μόνον το ανατολικό ήμισυ του τάφου. Πρόκειται για ενταφιασμό σε καλυβίτη τάφο, την κάλυψη του οποίου αποτελούσαν λακωνικοί στρωτήρες. Ένα κομμάτι λακωνικού στρωτήρα, κατακόρυφα τοποθετημένο, έκλεινε την ανατολική στενή πλευρά του τάφου. Ο νεκρός είχε αποτεθεί ύπτιος, εκτάδην, με το κρανίο προς Α. και ήταν κτερισμένος με δύο πήλινα μυροδοχεία και ένα φθαρμένο χάλκινο νόμισμα.

Οδός Εθνικής Αντιστάσεως και Τριπτολέμου (Ο.Τ. 266)

Στο μεγάλης επιφάνειας οικόπεδο ιδιοκτησίας ΟΣΚ, που βρίσκεται 1.200 μ. βορειοδυτικά του αρχαιολογικού χώρου, κατά τη διάρκεια εκσκαφικών εργασιών για την ανέγερση του 5ου Δημοτικού Σχολείου Ελευσίνας, ήλθε στο φως και ερευνήθηκε μία στρώση από βότσαλα και χαλικάκια. Η στρώση εντοπίστηκε στο ανατολικό όριο του οικοπέδου, σε βάθος μόλις 0,30 μ. από την επιφάνεια του εδάφους (19,20 μ. περίπου από την επιφάνεια της θάλασσας). Η στρώση εκτεινόταν σε μήκος περίπου 2 μ. εντός του σκάμματος, ενώ προς Α. εμφανώς συνεχιζόταν στο άσκαφτο, εντός της όμορης ιδιοκτησίας. Ενδεχομένως, πρόκειται για λιθόστρωτο ΠΕ περιόδου, όπως υποδεικνύουν όχι τόσο τα ελάχιστα χειροποίητα χονδροειδή όστρακα όσο η γειτνίαση με προϊστορική θέση, όπου σε παλαιότερη σωστική ανασκαφή εντοπίστηκαν τοίχοι και λιθόστρωτο πρώιμης εποχής του Χαλκού, σε μικρό βάθος από την επιφάνεια του εδάφους[30].

Οδός Ηρώων Πολυτεχνείου (Ο.Τ. 260, οικόπεδο Α. Πέππα)

Κατά τη διάρκεια εκσκαφικών εργασιών στο παραπάνω οικόπεδο αποκαλύφθηκαν αρχαίοι τάφοι και ακολούθησε ανασκαφική έρευνα. Το οικόπεδο βρίσκεται 850 μ. περίπου βορειοδυτικά του ιερού της Δήμητρος, στην περιοχή του λεγόμενου «Δυτικού Νεκροταφείου» της Ελευσίνας, σε απόσταση λίγων δεκάδων μέτρων από τα απαλλοτριωμένα τμήματα του τομέα Θ της ανασκαφής του Γ. Μυλωνά. Οι τάφοι που ερευνήθηκαν ήταν συνολικά τέσσερις και εντοπίστηκαν όλοι στο νοτιοδυτικό τμήμα του οικοπέδου, όπου η εκσκαφή προχώρησε βαθύτερα λόγω πρόθεσης του ιδιοκτήτη να κατασκευάσει εκεί υπόγειο.

Τάφος 1. Είχε εν μέρει αποκοπεί κατά τη διάρκεια της εκσκαφής, αλλά φαίνεται ότι ανήκε στον τύπο των διμερών λακκοειδών της ΥΕ περιόδου. Σωζόταν μόνον το ανατολικό τμήμα του τετράπλευρου ορύγματός του, από την έρευνα του οποίου διαπιστώθηκε ότι ένα τοιχάριο από ξερολιθιά, πλ. 0,35 μ., που είχε κατεύθυνση Α.-Δ., χώριζε τον τάφο σε δύο μέρη. Στο χώρο νότια του διαχωριστικού τοιχαρίου, όπου προφανώς βρισκόταν ο ταφικός θάλαμος, εντοπίστηκαν οστά κάτω άκρων και επομένως, συνάγεται ότι ο νεκρός είχε αποτεθεί με το κρανίο προς Δ.

Τάφος 2. Και ο δεύτερος τάφος που ερευνήθηκε ήταν διμερής λακκοειδής. Σε αυτό τον τύπο τάφου ένα τετράπλευρο όρυγμα διαχωρίζεται σε δύο μέρη από ένα τοιχάριο, έτσι ώστε το ένα ήμισυ να χρησιμεύει ως ταφικός θάλαμος και το άλλο να επέχει θέση προθαλάμου ή μάλλον, κατακόρυφου «δρόμου» (Εικ. 18). Παραδείγματα του σχετικώς ασυνήθιστου αυτού τύπου έχουν εντοπιστεί στην περιοχή του Δυτικού Νεκροταφείου, σε παλαιότερη σωστική ανασκαφή[31].

Ο τάφος 2 είχε προφανώς χρησιμοποιηθεί επανειλημμένως. Αυτό συνάγεται από το γεγονός ότι μέσα στο τετράπλευρο

29. *ΑΔ* 52 (1997): Χρονικά, σ. 62-63, αριθ. 7.
30. *ΑΔ* 45 (1990): Χρονικά, σ. 56-58, αριθ. 6.
31. *ΑΔ* 48 (1993): Χρονικά, σ. 40-41, αριθ. 1.

όρυγμά του αποκαλύφθηκαν δύο διαχωριστικοί τοίχοι από ξερολιθιά, που είχαν και οι δύο κατεύθυνση Α.-Δ., ήταν δηλαδή παράλληλοι, σε απόσταση 0,45 μ. μεταξύ τους. Φαίνεται ότι αρχαιότερος ήταν ο νότιος τοίχος που είχε μήκος 1,80 και σωζόμενο ύψος 0,90 μ. Στα νότια του τοίχου ήταν ο συναρτώμενος με αυτόν θάλαμος, όπου ερευνήθηκε ένας ενταφιασμός ενηλίκου με το κρανίο προς Δ. Ο νότιος τοίχος ήταν έντονα επικλινής και οι μεγάλοι αργοί λίθοι που τον αποτελούσαν έμοιαζαν μετακινημένοι από την αρχική τους θέση, γεγονός που πιθανότατα οφείλεται στη διάνοιξη του νεότερου τάφου (τάφου 2Α) και στην κατασκευή του βόρειου διαχωριστικού τοίχου. Ο βόρειος τοίχος ήταν και αυτός κατασκευασμένος από μεγάλους αργούς λίθους και είχε μήκος 1,60 και σωζόμενο ύψος 0,60 μ. Ο ταφικός θάλαμος του τάφου 2Α βρισκόταν στα βόρεια του νεότερου διαχωριστικού τοίχου. Από το σκελετό ελάχιστα ίχνη σώθηκαν, ίσως επειδή επρόκειτο για ενταφιασμό ανηλίκου. Διαπιστώθηκε, όμως, ότι και σε αυτή την περίπτωση ο νεκρός είχε αποτεθεί με το κρανίο προς Δ. Τον άωρο θάνατο του νεκρού επιβεβαίωσαν και τα κτερίσματα που βρέθηκαν στον ταφικό θάλαμο: δύο θήλαστρα, μία δίωτη κύλικα με ψηλό στέλεχος, ένα κύπελλο με κάθετη λαβή, ένας ευρύστομος αμφορίσκος, ένας τρίωτος σταμνίσκος με δικτυωτό κόσμημα στη ζώνη του ώμου, ένα μικρό, κολουροκωνικό πήλινο σφονδύλι, ένα ειδώλιο τύπου Φ και ένα πήλινο ειδώλιο ένθρονης μορφής καθισμένης σε τριποδικό κάθισμα. Ο τάφος 2 και ο τάφος 2Α χρονολογούνται από τα κτερίσματα στην ΥΕ ΙΙΙΑ-Β περίοδο. Η παιδική ταφή βρέθηκε σε βάθος 300 μ. περίπου από την επιφάνεια της σημερινής οδού Επτά επί Θήβας. Στα βόρεια των μυκηναϊκών τάφων και σε πολύ μικρότερο βάθος από αυτούς, ερευνήθηκαν δύο τάφοι ιστορικών χρόνων.

Τάφος 3. Ήταν ενταφιασμός σε λίθινη λάρνακα από κογχυλιάτη πωρόλιθο, καλυμμένη με δύο ορθογώνιες πλάκες από το ίδιο πέτρωμα. Η λάρνακα είχε προσανατολισμό Α.-Δ. και οι εξωτερικές διαστάσεις της ήταν 2,09×0,70 μ. Από τις ληκύθους που βρέθηκαν στο δάπεδο της λάρνακας, σε βάθος 1,85 μ., χρονολογείται η ταφή στα μέσα του 5ου αι. π.Χ.

Τάφος 4. Αποκαλύφθηκε σε απόσταση 1 μ. ανατολικά της λάρνακας, σε βάθος 1,60 μ. Ήταν εγχυτρισμός νηπίου σε άβαφο χειροποίητο αγγείο και δεν συνοδευόταν από κτερίσματα.

Οδός Σαλαμίνος και Χαριλάου (Ο.Τ. 13, οικόπεδο Γ. Παππά)

Στο παραπάνω οικόπεδο, που βρίσκεται 200 μ. νότια του αρχαιολογικού χώρου Ελευσίνας, εντοπίστηκε, σε βάθος 0,80 μ., μία συμπαγής στρώση αμμοχάλικου που εκτεινόταν κυρίως στο βόρειο τμήμα του οικοπέδου. Η εξαιρετικά σκληρή και συμπιεσμένη επιφάνεια της στρώσης αυτής οδήγησε στην υπόθεση ότι πρόκειται για οδόστρωμα μιας οδού, που πιθανώς ξεκινούσε από το λόφο της ακρόπολης και κατευθυνόταν προς τη θάλασσα. Από τον καθαρισμό της στρώσης συγκεντρώθηκαν όστρακα άβαφης κεραμικής. Δυστυχώς, δεν κατέστη δυνατή η διάνοιξη ανασκαφικής τομής, για να διερευνηθεί η τυχόν ύπαρξη υποκείμενων οδοστρωμάτων, καθώς ο χώρος σύντομα κατακλύστηκε από ύδατα, λόγω της γειτνίασης του οικοπέδου με τη θάλασσα.

ΔΗΜΟΣΙΑ ΕΡΓΑ

Η δραστηριότητα των Δημόσιων Φορέων για τη δημιουργία υποδομών στην περιοχή της Ελευσίνας συνεχίστηκε έντονη, όπως και κατά τα προηγούμενα έτη. Όμως, ως γνωστόν, η κατασκευή υπόγειων δικτύων σε περιοχές όπως η Ελευσίνα, όπου μια σύγχρονη πόλη υπέρκειται ενός αρχαίου οικισμού, έχει ως συνέπεια την αναγκαστική δραστηριοποίηση της Αρχαιολογικής Υπηρεσίας, κάτω από αντίξοες συνθήκες και χρονικές δεσμεύσεις. Ενώ κατά τα προηγούμενα έτη, 1996 και 1997[32], η κατασκευή υπόγειας διάβασης και αγωγού ομβρίων από το ΥΠΕΧΩΔΕ δημιούργησε μια οιονεί διερευνητική τομή που διέσχιζε την περιοχή της Ελευσίνας από Β. προς Ν., τα έργα της διετίας 1998-1999 λειτούργησαν ως ένα είδος συμπληρωματικών δοκιμαστικών ερευνών, που έτεμναν το υπέδαφος της πόλης με κατεύθυνση κυρίως Α.-Δ.

α) Αγωγός ΕΥΔΑΠ

Το εκτεταμένο σκάμμα που διανοίχθηκε για την κατασκευή αγωγού ομβρίων από την ΕΥΔΑΠ έφερε στο φως αρχαία λείψανα, σε ολόκληρη σχεδόν τη διαδρομή του από την οδό Ηρώων Πολυτεχνείου και αποσπασματικά στην οδό Πλούτωνος.

Οδός Ηρώων Πολυτεχνείου

Αυτό το όνομα δόθηκε μετά τη μεταπολίτευση στην πρώην οδό Θηβών, δηλαδή την κύρια οδική αρτηρία που συνέδεε την Ελευσίνα με τη Θήβα αλλά και την Πελοπόννησο, πριν από την κατασκευή της νέας εθνικής οδού. Παλαιότερες σωστικές έρευνες απέδειξαν ότι η πορεία της σύγχρονης οδού σχεδόν ταυτίζεται, παρεκκλίνοντας ελάχιστα, με έναν αρχαίο δρόμο, που προφανώς επιτελούσε την ίδια λειτουργία[33]. Η έρευνα του σκάμματος του αγωγού της ΕΥΔΑΠ επιβεβαίωσε εμμέσως αυτό το συμπέρασμα, καθώς έφερε στο φως εκτεταμένο νεκροταφείο, που, κατά την πάγια πρακτική της αρχαιότητας, αναπτύχθηκε κατά μήκος της αρχαίας οδού.

Λόγω του μεγάλου μήκους (350 μ.) της διαδρομής του αγωγού από την οδό Ηρώων Πολυτεχνείου το σκάμμα χωρίστηκε, για τεχνικούς λόγους, σε τρεις τομείς. Ο δυτικός τομέας (Σκάμμα Ι) άρχιζε από το ανατολικό άκρο του Ο.Τ. 259 και εκτεινόταν σε μήκος 56 μ., μπροστά από το δυτικό μέρος του Ο.Τ. 258. Στο δυτικό τομέα (Σκάμμα Ι) ερευνήθηκε τμήμα του παρόδιου νεκροταφείου, που αναπτύχθηκε κατά μήκος της νό-

32. *ΑΔ* 51 (1996): Χρονικά, σ. 57-58· 52 (1997): Χρονικά, σ. 61-65, αριθ. 9-11.
33. *ΑΔ* 45 (1990): Χρονικά, σ. 54-56· 46 (1991): Χρονικά, σ. 37-40, αριθ. 3.

τιας πλευράς της αρχαίας οδού που αναφέρθηκε παραπάνω. Η αρχαία οδός είχε κατεύθυνση περίπου Α.-Δ. Στο δυτικό τομέα της ανασκαφής εντοπίστηκαν συνολικά 42 τάφοι και οκτώ θέσεις προσφορών. Από αυτούς οι 16 ήταν καύσεις νεκρών μέσα σε ορθογώνια ορύγματα, 6 ήταν ενταφιασμοί σε πωρολιθικές ορθογώνιες σαρκοφάγους, 8 ήταν εγχυτρισμοί νηπίων, 3 ήταν κεραμοσκεπείς με κάλυψη από αμφικλινώς τοποθετημένους λακωνικούς στρωτήρες και 8 ήταν ενταφιασμοί σε απλά ορθογώνια ορύγματα, από τα οποία άλλα βρέθηκαν ακάλυπτα και άλλα καλυμμένα με πλακοειδείς λίθους, ενώ ένα ένατο όρυγμα είχε καλυφθεί με τέσσερις οριζόντιες πήλινες πλάκες.

Στο δυτικό άκρο αυτού του ταφικού πεδίου αποκαλύφθηκε ένας τοίχος (ΤΧ2) ισχυρότατης κατασκευής, που είχε κατεύθυνση Β.-Ν., ήταν δηλαδή εγκάρσιος προς το σκάμμα του αγωγού. Ο τοίχος 2 αποκαλύφθηκε σε μήκος ίσο προς το πλάτος του σκάμματος του αγωγού, δηλαδή 2,80 μ., αλλά συνεχιζόταν εμφανώς μέσα στο άσκαφτο και προς τις δύο κατευθύνσεις. Ο τοίχος, που αποκαλύφθηκε σε βάθος 0,60 μ. από την επιφάνεια της σημερινής οδού, είχε εντυπωσιακό πλάτος, 1,50 μ., και σωζόταν σε ύψος 0,80 μ. περίπου. Οι εξωτερικές του όψεις ήταν επενδεδυμένες με σχετικά μεγάλους, αδρά κατεργασμένους λίθους, ενώ ο μεταξύ των δύο παρειών πυρήνας του τοίχου απαρτιζόταν από μικρούς αργούς λίθους και πηλόχωμα. Ο ΤΧ2 πιθανότατα αποτελούσε το δυτικό όριο του ταφικού πεδίου, όπως συνάγεται από το γεγονός ότι, ενώ στα ανατολικά του τοίχου συνωστίζονταν ταφές σε πυκνή διάταξη, στα δυτικά του κανένας τάφος δεν εντοπίστηκε.

Σε απόσταση 34 μ. περίπου ανατολικά του τοίχου 2, αποκαλύφθηκε ο επίσης ισχυρότατος τοίχος 6, που είχε κατεύθυνση Β.-Ν., ήταν δηλαδή παράλληλος προς τον ΤΧ2 και είχε παρόμοια τοιχοδομία. Ευλόγως, προέκυψε το συμπέρασμα ότι ο τοίχος 6 αποτελούσε το ανατολικό όριο του ταφικού πεδίου.

Οι τάφοι που πλαισιώνονται από τους δύο αυτούς τοίχους χρονολογούνται κυρίως στην κλασική περίοδο, μολονότι στο χώρο υπήρχαν και αρχαιότεροι τάφοι, συχνά διαταραγμένοι από τις ταφές του 5ου αι. π.Χ. Στα ανατολικά του τοίχου 6, δηλαδή εκτός του οριοθετημένου από τους δύο τοίχους πεδίου, ερευνήθηκαν μερικοί τάφοι γεωμετρικών και πρώιμων αρχαϊκών χρόνων.

Στον κεντρικό τομέα (σκάμμα ΙΙ), εντοπίστηκαν αρχαία σε περιορισμένη έκταση, μπροστά από το γήπεδο του Πανελευσινιακού, μεταξύ Ο.Τ. 258 και Ο.Τ. 154. Το σκάμμα ΙΙ βρισκόταν 20 μ. ανατολικά του σκάμματος Ι και είχε μήκος μόνον 7 μ. Επίσης, το πλάτος του χώρου που ερευνήθηκε ήταν στενότερο σε αυτό το σημείο, καθώς ολόκληρο το βόρειο τμήμα του σκάμματος είχε αποκοπεί κατά τη διάνοιξη παλαιότερου αγωγού ομβρίων. Στο χώρο αυτό αποκαλύφθηκαν δύο τοίχοι που προφανώς ανήκαν σε ενιαία οικοδομική φάση, καθώς διαπλέκονταν μεταξύ τους σε ορθή γωνία και είχαν παρόμοια τοιχοδομία, με μέτωπα από μεγαλύτερους κατεργασμένους λίθους και πυρήνα από βότσαλα και συνδετικό πηλόχωμα. Το πλάτος των τοίχων ήταν μικρό, μόλις 0,40 μ., και εδράζονταν σε βάθος 1,90 μ. περίπου από την επιφάνεια της οδού Ηρώων Πολυτεχνείου. Στο εσωτερικό του χώρου που καθόριζαν οι δύο τοίχοι εντοπίστηκαν τέσσερα αβαθή ορύγματα μικρών διαστάσεων με πυρακτωμένα τοιχώματα και ίχνη καύσης στο εσωτερικό τους. Από την περιοχή συγκεντρώθηκαν όστρακα αγγείων του 7ου αι. π.Χ. και λίγα τμήματα πήλινων ειδωλίων ίππων, της ίδιας εποχής. Τα ανασκαφικά δεδομένα υποκινούν την ελκυστική υπόθεση της ενδεχόμενης άσκησης κάποιας τελετουργίας στο χώρο που περιέβαλλαν οι δύο τοίχοι.

Εικ. 19. Ελευσίνα. Αγωγός ΕΥΔΑΠ. Οδός Ηρώων Πολυτεχνείου. Σκάμμα ΙΙΙ. Οι κιβωτιόσχημοι τάφοι 2 και 3.

Ο ανατολικός τομέας (σκάμμα ΙΙΙ) άρχιζε περίπου από τη συμβολή της οδού Ηρώων Πολυτεχνείου με την οδό Σωτηρίου και έφθανε μέχρι το ανατολικό άκρο του Ο.Τ. 258, απέναντι από το Ο.Τ. 150. Στον τομέα αυτό, που είχε μήκος 110 μ., ερευνήθηκε ένα άλλο τμήμα νεκροταφείου, που αναπτυσσόταν επίσης κατά μήκος της νότιας παρυφής της αρχαίας οδού που προαναφέρθηκε. Κατά μήκος της βόρειας παρειάς του σκάμματος ΙΙΙ αποκαλύφθηκαν, κατά τόπους, δόμοι από κροκαλοπαγείς λιθοπλίνθους, οι οποίοι εκτείνονταν μέσα στο άσκαφτο και πιθανότατα ανήκαν σε ταφικά βάθρα. Επίσης, ένας ισχυρός τοίχος από ελευσινιακούς ογκολίθους, που έτεμνε το σκάμμα με κατεύθυνση Β.-Ν., ερμηνεύθηκε ως κεραία ταφικού περιβόλου.

Στο σκάμμα ΙΙΙ εντοπίστηκαν συνολικά 63 τάφοι και τέσσερις θέσεις προσφορών. Από αυτούς εννέα ήταν πρωτογενείς καύσεις νεκρών σε ορύγματα, ενώ σε μια δέκατη περίπτωση τα καμένα οστά του νεκρού είχαν τοποθετηθεί σε πήλινο τεφροδόχο αγγείο. Όλοι οι υπόλοιποι ήταν ενταφιασμοί, από τους οποίους οι 19 έγιναν σε κεραμοσκεπείς τάφους. Εντοπίστηκαν, επίσης, 13 κτιστοί κιβωτιόσχημοι τάφοι (Εικ. 19), από τους οποίους οι τέσσερις ήταν οστεοφυλάκια (ossuaria) που βρέθηκαν πλήρη οστών από αλλεπάλληλες ταφές. Σε τρεις περιπτώσεις οι νεκροί είχαν αποτεθεί σε ορθογώνιες λίθινες λάρνακες από μαλακό κογχυλιάτη πωρόλιθο με καλυπτήριες πλάκες από το ίδιο πέτρωμα. Ερευνήθηκαν, επίσης, 13 λακκοειδείς τάφοι, από τους οποίους τρεις, που χρονολογούνται στους ρωμαϊκούς χρόνους, είχαν τοιχώματα επιχρισμένα με ασβεστοκονίαμα, ενώ δύο λακκοειδείς γεωμετρικών χρόνων είχαν κάλυψη από

πλακοειδείς λίθους. Βρέθηκαν, ακόμη, δύο εγχυτρισμοί νηπίων σε αμφορείς, καθώς και ένας ενταφιασμός σε ζεύγος από πήλινες κυψέλες. Τέλος, ένας τάφος αποκόπηκε κατά τη διάρκεια των εκσκαφικών εργασιών και καταστράφηκε πλήρως. Παραταύτα, εκτιμήθηκε ότι επρόκειτο για παιδική ταφή μυκηναϊκών χρόνων, καθώς μεταξύ των κτερισμάτων του, που συγκεντρώθηκαν από τα μπάζα της εκσκαφής, συμπεριλαμβάνονταν ένα θήλαστρο, δύο μικκύλα αγγεία και ένα πήλινο ομοίωμα άρματος με δύο αναβάτες.

Η πλειονότητα των τάφων που ερευνήθηκαν στο σκάμμα ΙΙΙ χρονολογείται στους ρωμαϊκούς και υστερορρωμαϊκούς χρόνους, μέχρι τον 4ο αι. μ.Χ., αλλά όπως διαφαίνεται και από την περιγραφή των τάφων, εντοπίστηκαν και αρκετοί τάφοι προγενέστερων περιόδων της αρχαιότητας.

Στην οδό Ηρώων Πολυτεχνείου εκτός από τον κύριο αγωγό της ΕΥΔΑΠ, που διατρέχει τη νότια παρυφή της οδού με κατεύθυνση Α.-Δ., διανοίχθηκε και μία σειρά από στενά αυλάκια με κατεύθυνση Β.-Ν., εγκάρσια δηλαδή στην πορεία του αγωγού, για τη σύνδεσή του με φρεάτια στη βόρεια πλευρά της οδού. Σε τρία από τα πολύ στενά αυτά σκάμματα που διανοίχθηκαν κοντά στη συμβολή της Ηρώων Πολυτεχνείου με την οδό Σωτηρίου, αποκαλύφθηκαν μικρά τμήματα ενός τοίχου που είχε κατεύθυνση Α.-Δ. και προφανώς αποτελούσε το νότιο ανάλημμα της αρχαίας οδού, η οποία ήδη αναφέρθηκε ανωτέρω. Το συμπέρασμα στηρίζεται αφενός στο γεγονός ότι ο τοίχος ήταν αναλημματικός και σχημάτιζε μέτωπο μόνον προς Β. και αφετέρου ότι, σε δύο περιπτώσεις, όπου ο χώρος το επέτρεπε, διαπιστώθηκε η ύπαρξη οδοστρωμάτων στα βόρεια του τοίχου. Σε ένα τέταρτο σκάμμα σύνδεσης φρεατίου που διανοίχθηκε κοντά στη συμβολή της Ηρώων Πολυτεχνείου με την οδό Γκίκα, ήλθε στο φως άλλο ένα μικρό τμήμα του παρόδιου νεκροταφείου. Μέσα στο στενό αυτό σκάμμα αποκαλύφθηκαν δύο πυρές και ένας εγχυτρισμός, αλλά το πιο εντυπωσιακό εύρημα ήταν μία ορθογώνια θήκη από πωρόλιθο καλυμμένη με μία κυκλική πλάκα από το ίδιο πέτρωμα. Μετά την αφαίρεση του πωρολιθικού καλύμματος αποκαλύφθηκε ένας χάλκινος τεφροδόχος λέβητας τοποθετημένος μέσα σε κυκλική κοιλότητα λαξευμένη στο κέντρο της πώρινης θήκης (Εικ. 20). Το στόμιο του τεφροδόχου λέβητα ήταν σφραγισμένο με ένα φύλλο μολύβδου, ενώ στο εσωτερικό του αγγείου βρέθηκε πεσμένο και το χάλκινο κάλυμμά του. Ο λέβητας περιείχε τα καμένα οστά του νεκρού και τα κτερίσματά του, που χρονολογούν τον τάφο στον 5ο αι. π.Χ.

Εικ. 20. Ελευσίνα. Αγωγός ΕΥΔΑΠ. Οδός Ηρώων Πολυτεχνείου. Ο χάλκινος λέβητας.

Οδός Πλούτωνος

Η διαδρομή του αγωγού της ΕΥΔΑΠ από την οδό Πλούτωνος είχε μήκος 150 μ. περίπου και σε αυτό το διάστημα εντοπίστηκαν αποσπασματικά ίχνη αρχαίων σε πέντε σημεία, που αποκλήθηκαν συμβατικά «Σκάμματα Ι-V», ξεκινώντας την αρίθμηση από το δυτικό άκρο.

Σκάμμα Ι. Στο δυτικότερο τμήμα της διαδρομής του αγωγού από την οδό Πλούτωνος, δηλαδή στο τμήμα του μεταξύ του Ο.Τ. 141 και του Ο.Τ. 143 και συγκεκριμένα κοντά στη συμβολή με την οδό Σύρμαλη, εντοπίστηκε μία περιοχή με προϊστορικά λείψανα. Το εύρημα είναι ενδιαφέρον, καθώς για πρώτη φορά ερευνήθηκαν λείψανα τόσο πρώιμης περιόδου σε σωστική ανασκαφή τόσο κοντά στον αρχαιολογικό χώρο, δηλαδή στο διαχρονικό πυρήνα όλων των αρχαίων οικισμών στην Ελευσίνα. Η θέση βρίσκεται 350 μ. βορειοδυτικά της εισόδου του αρχαιολογικού χώρου και σε απόσταση 100 μ. περίπου από τους βόρειους πρόποδες του λόφου της ακρόπολης.

Στο ανατολικό άκρο του σκάμματος Ι και σε βάθος μόλις 1,55 μ. από την επιφάνεια της σημερινής οδού, αποκαλύφθηκε ένα λιθόστρωτο, το οποίο οριζόταν στη δυτική παρυφή του από μία σειρά μεγάλων ποτάμιων λίθων. Το λίθινο αυτό «ρείθρο», που ονομάστηκε «τοίχος 1», διέσχιζε ολόκληρο το πλάτος του σκάμματος, έχοντας κατεύθυνση ΒΔ.-ΝΑ. Ο ΤΧ1 αποκαλύφθηκε σε μήκος 3,20 μ. και εμφανώς συνεχιζόταν μέσα στο άσκαφτο και προς τις δύο κατευθύνσεις. Στα δυτικά του ΤΧ1 και του λιθόστρωτου ερευνήθηκαν τα λείψανα του λίθινου θεμελίου ενός άλλου τοίχου, του τοίχου 2. Το θεμέλιο του ΤΧ2 είχε μικρό πλάτος, μόλις 0,35-0,40 μ. Απαρτιζόταν κυρίως από κροκάλες μεσαίου μεγέθους και είχε κατεύθυνση ΒΔ.-ΝΑ. Προς ΝΑ. συνεχιζόταν εμφανώς μέσα στο άσκαφτο, αλλά η προς ΒΔ. πορεία του ήταν διασαλευμένη. Σε βάθος 1,52 μ., εκατέρωθεν του ΤΧ2 και συναρτώμενο προς αυτόν, εντοπίστηκε ένα δάπεδο από πατημένο πηλόχωμα. Στο δυτικότερο σωζόμενο άκρο του δαπέδου αυτού διαγράφηκε μια περιοχή με ίχνη πυράκτωσης, προφανώς από εστία. Από τον καθαρισμό των οικιστικών αυτών λειψάνων συγκεντρώθηκε κεραμική του τέλους της ΠΕ περιόδου, καθώς και τμήματα λεπίδων και απολεπισμάτων οψιανού. Στην περιοχή της «εστίας» βρέθηκε ένα μικρό εργαλείο από πρασινωπό πέτρωμα, που είχε σχήμα μικκύλου πελέκεως.

Στα δυτικά αυτών των οικιστικών λειψάνων, στο δυτικότερο άκρο του σκάμματος, ήλθε στο φως το πιο ενδιαφέρον αλλά και πιο δυσερμήνευτο στοιχείο της ανασκαφής. Συγκεκριμένα, σε βάθος 1,52 μ., αποκαλύφθηκε μία τυμβοειδής κατασκευή, απαρ-

Εικ. 21. Ελευσίνα. Οδός Πλούτωνος. Σκάμμα V. Άποψη της ανασκαφής.

τιζόμενη από στρογγυλευμένους ποτάμιους λίθους μεγάλου μεγέθους. Η κατασκευή είχε ακανόνιστο κυκλικό σχήμα, αλλά εντός του σκάμματος βρισκόταν μόνον το νότιο τμήμα της, ενώ το βόρειο άκρο της εκτεινόταν μέσα στο άσκαφτο. Η διάμετρός της ήταν 2,10 μ. περίπου. Μετά τη σχεδιαστική και φωτογραφική αποτύπωση, αφαιρέθηκαν οι σωρευμένες κροκάλες και καθαρίστηκε η «κρηπίδα» της κατασκευής. Κοντά στην ανατολική περίμετρο της «κρηπίδας», διαπιστώθηκε ότι οι κροκάλες είχαν διευθετηθεί κυκλοτερώς, ώστε να σχηματίζουν ένα δακτύλιο, εσωτ. διαμ. 0,30 μ. Στο εσωτερικό αυτού του δακτυλίου αποκαλύφθηκε μία χειροποίητη πρόχους, τοποθετημένη όρθια, με το στόμιο καλυμμένο από ένα μεγάλο όστρακο άλλου άβαφου, χειροποίητου αγγείου. Στο χώμα που γέμιζε το εσωτερικό της βρέθηκαν λίγα κατάλοιπα εύθρυπτων οστών. Δυστυχώς, το δείγμα ήταν τόσο μικρό, ώστε η ανθρωπολόγος Δρ. Fox, της Αμερικανικής Σχολής, που το εξέτασε, δεν ήταν σε θέση να αποφανθεί με βεβαιότητα αν προέρχονται από άνθρωπο ή ζώο. Η πρόχους χρονολογείται στα τέλη της ΠΕ περιόδου ή στις αρχές της ΜΕ περιόδου. Στα νότια της τυμβοειδούς κατασκευής αποκαλύφθηκαν τμήματα θεμελίων δύο άλλων τοίχων, που ίσως συναρτώνται με αυτή.

Σκάμμα II. Στη νότια παρυφή της οδού Πλούτωνος, στο τμήμα μεταξύ Ο.Τ. 141 και Ο.Τ. 143, σε απόσταση 27 μ. ανατολικά του σκάμματος Ι και σε βάθος 0,90-1,20 μ., αποκαλύφθηκε ένα στρώμα καταστροφής, με πεσμένες κεραμίδες και λίθους. Μέσα από το στρώμα αυτό συνελέγη άβαφη χρηστική κεραμική και ένα χάλκινο εργαλείο με αιχμηρό το ένα άκρο και πεπλατυσμένο το άλλο.

Σκάμμα III. Σε απόσταση 6,50 μ. ανατολικά του προηγούμενου σκάμματος, στο τμήμα της οδού Πλούτωνος μεταξύ Ο.Τ. 141 και Ο.Τ. 143, η ανασκαφή έφερε στο φως τμήματα δύο αρχαίων τοίχων. Η ανώτερη σωζόμενη επιφάνειά τους βρισκόταν σε βάθος μόλις 0,20 μ., δηλαδή αμέσως κάτω από το οδόστρωμα της οδού Πλούτωνος.

Ο τοίχος 1 είχε κατεύθυνση περίπου Α.-Δ., με απόκλιση ΒΔ.-ΝΑ. Ήταν ένας ισχυρός τοίχος που απαρτιζόταν από ερυθρωπές κροκαλοπαγείς λιθοπλίνθους, που η καθεμιά τους είχε μήκος 1,40, πλάτος 0,60 και ύψος 0,40 μ. Οι λιθόπλινθοι ήταν όλες τοποθετημένες δρομικά, με μικρά κενά μεταξύ τους, τα οποία συμπληρώνονταν με τοιχοδομία από ελευσινιακούς λίθους. Ο τοίχος 2 ήταν κάθετος στη βόρεια πλευρά του τοίχου 1, είχε πλάτος 0,65 μ. και απαρτιζόταν από μεγαλύτερους ασβεστόλιθους στις παρειές και μικρούς λίθους με συνδετικό πηλόχωμα στον πυρήνα. Οι τοίχοι χρονολογούνται στην ελληνιστική περίοδο. Ενδεχομένως, ο τοίχος 1 αποτελούσε το βόρειο ανάλημμα μιας αρχαίας οδού.

Σκάμμα IV. Επί της οδού Πλούτωνος, ακριβώς στα δυτικά της συμβολής της με την οδό Σ. Σαράφη, σε βάθος 1 μ., εντοπίστηκε λάκκος απόρριψης αρχαίου οικοδομικού υλικού, γεμάτος κεραμίδες, αργούς λίθους και κονιάματα.

Σκάμμα V (Εικ. 21). Στο ανατολικότερο άκρο του επί της οδού Πλούτωνος σκάμματος της ΕΥΔΑΠ, 45 μ. περίπου ανατολικά της συμβολής της με την οδό Σαράφη, μεταξύ Ο.Τ. 139 και Ο.Τ. 140, ήλθαν στο φως δύο αρχαίοι τοίχοι, σε ελάχιστο βάθος από την επιφάνεια του εδάφους, αμέσως κάτω από το οδόστρωμα του σύγχρονου δρόμου. Ο τοίχος 1, πλ. 0,80 μ., είχε κατεύθυνση ΒΑ.-ΝΔ., ενώ ο τοίχος 2 ήταν κάθετος προς τον τοίχο 1 και είχε πλάτος 0,70 μ. Και οι δύο τοίχοι ήταν κατασκευασμένοι από αργούς λίθους με ασβεστοκονίαμα ως συνδετικό υλικό.

Κατά μήκος της βόρειας παρειάς του τοίχου 1 αποκαλύφθηκαν δύο κτιστοί κιβωτιόσχημοι τάφοι, από τους οποίους σωζόταν σχεδόν μόνον το δάπεδο. Ο δυτικότερος από τους τάφους, ο τάφος 1, είχε εσωτερικές διαστάσεις 2,10×0,70 μ. Τον τάφο 1 όριζαν προς Ν. ο τοίχος 1 και προς Δ. ο τοίχος 2, ενώ τις άλλες δύο πλευρές του σχημάτιζαν τοιχάρια από οπτοπλίνθους. Το δάπεδο του τάφου, που βρισκόταν σε βάθος 0,60 μ., το αποτελούσαν οπτόπλινθοι, διαστ. 0,50×0,24 μ., τοποθετημένες οριζόντια πάνω σε στρώση ασβεστοκονιάματος. Πάνω στο δάπεδο του τάφου βρέθηκαν λείψανα οστών, ένα γυάλινο μυροδοχείο και δύο χάλκινα νομίσματα. Το ένα νόμισμα ήταν τελείως φθαρμένο, ενώ το δεύτερο, που έφερε προτομή αδιάγνωστη στον εμπροσθότυπο και πύλη οχυρωμένου στρατοπέδου στον οπισθότυπο, χρονολογείται στην εποχή της δυναστείας του Μεγάλου Κωνσταντίνου (324-330 μ.Χ.). Ένα τρίτο

νόμισμα, που βρέθηκε στις επιχώσεις του τάφου, έφερε δύο μικρές οπές κοντά στην περιφέρειά του, ίσως επειδή είχε χρησιμοποιηθεί ως περίαπτο. Ήταν χάλκινος φόλλις της εποχής της πρώτης τετραρχίας (293-305 μ.Χ.). Από το δεύτερο τάφο, που βρισκόταν στα βορειοανατολικά του τάφου 1, αποκαλύφθηκε μόνον η νοτιοδυτική του γωνία, ενώ ο υπόλοιπος εκτεινόταν μέσα στο άσκαφτο.

β) Δίκτυο ΔΕΠΑ

Η Δημόσια Επιχείρηση Αερίου διενήργησε εκσκαφικές εργασίες σε μεγάλο μέρος του οδικού δικτύου της Ελευσίνας, προκειμένου να εγκαταστήσει τους αγωγούς χαμηλής πίεσης. Μολονότι οι εκσκαφές αυτές έφεραν στο φως αρχαία λείψανα σε πολλά σημεία της σύγχρονης πόλης, εντούτοις η στενότητα της αύλακας που διανοίχθηκε για την τοποθέτηση του δικτύου, το πλάτος της οποίας ήταν μόλις 0,80 μ., καθιστούσε την έρευνα εξαιρετικά αποσπασματική και τη συναγωγή συμπερασμάτων δυσχερή.

Οδός Μίλιση. Κοντά στη συμβολή της με την οδό Στάθη, μεταξύ Ο.Τ. 41 και Ο.Τ. 48, σε βάθος 0,30 μ., αποκαλύφθηκε ισχυρός τοίχος, που είχε πλάτος 1 μ. Ήταν κατασκευασμένος από μεγάλους αργούς λίθους και συνδετικό πηλόχωμα. Ο τοίχος είχε πορεία κάθετη προς το σκάμμα του αγωγού, δηλαδή κατεύθυνση περίπου Β.-Ν. Εδραζόταν σε βάθος 0,90 μ. Ο τοίχος ήταν προφανώς αναλημματικός, καθώς σχημάτιζε μέτωπο μόνον προς Α. Σε απόσταση 6 μ. ανατολικά του τοίχου και σε βάθος 0,60 μ. περίπου, εντοπίστηκαν δύο κεραμοσκεπείς τάφοι, αποτελούμενοι από ζεύγη λακωνικών στρωτήρων αμφικλινώς τοποθετημένων. Οι τάφοι είχαν προσανατολισμό περίπου Α.-Δ., ήταν δηλαδή εγκάρσιοι προς την πορεία του τοίχου.

Οδός Λυσικράτους. Μπροστά από το Ο.Τ. 58, σε βάθος 1,10 μ. περίπου, αποκαλύφθηκαν δύο αρχαίοι τοίχοι από αργολιθοδομή, σε απόσταση 4 μ. μεταξύ τους.

Οδός Περικλέους. Έξω από τον αριθμό 41, μπροστά στο Ο.Τ. 38, σε βάθος 1 μ., εντοπίστηκε στρώμα καταστροφής από λίθους, κεραμίδες και όστρακα χρηστικών αγγείων. Η στρώση αυτή εκτεινόταν σε μήκος 4,50 μ.

Οδός Περικλέους. Μεταξύ του Ο.Τ. 26 και του Ο.Τ. 36, καθώς και στην οδό Καραϊσκάκη, κοντά στη συμβολή της με την οδό Περικλέους, μεταξύ Ο.Τ. 35 και Ο.Τ. 36, σε πολύ μικρό βάθος, μόλις 0,20 μ. από τη σημερινή επιφάνεια του δρόμου, αποκαλύφθηκαν τμήματα του μεγάλου κτιστού ρωμαϊκού οχετού που έχει εντοπιστεί σε σωστικές ανασκαφές παρελθόντων ετών[34]. Στα τμήματα του ρωμαϊκού οχετού που ερευνήθηκαν μέσα στα σκάμματα της ΔΕΠΑ δεν σωζόταν η καμαροειδής στέγαση, αλλά μόνον τα δύο παράλληλα τοιχία του, χτισμένα με αργούς λίθους και συνδετικό ασβεστοκονίαμα, καθώς και το δάπεδό του, στρωμένο με κροκάλες και κονίαμα.

Οδός Περικλέους. Στα ανατολικά του ρωμαϊκού οχετού, σε βάθος 0,40 μ., εντοπίστηκαν οδοστρώματα μιας αρχαίας οδού, που τμήματά της έχουν αποκαλυφθεί σε παλαιότερες σωστικές ανασκαφές[35], και στο σκάμμα της οδού Καραϊσκάκη, στα βόρεια του ρωμαϊκού οχετού, αποκαλύφθηκε τμήμα της ίδιας προφανώς οδού. Εντοπίστηκαν τρία οδοστρώματα, από τα οποία το πρώτο σε βάθος 0,40, το δεύτερο σε βάθος 0,50 και το τρίτο σε βάθος 0,60 μ. Ένας αγωγός αποτελούμενος από πήλινα πειόσχημα στελέχη διέτρεχε το διαμήκη άξονα της οδού. Δύο τοίχοι παράλληλοι μεταξύ τους, που αποκαλύφθηκαν εκατέρωθεν των οδοστρωμάτων, αποτελούσαν ενδεχομένως τα αναλήμματα της οδού. Η οδός είχε πλάτος 7 μ. περίπου.

Οδός Καραϊσκάκη. Στο ίδιο τμήμα του σκάμματος της ΔΕΠΑ, μπροστά από το Ο.Τ. 35, στα βόρεια της αρχαίας οδού που προαναφέρθηκε, εντοπίστηκαν άλλα επτά θεμέλια τοίχων διαφόρων κατευθύνσεων, διαφορετικής τοιχοδομίας και χρονολόγησης. Ανάμεσα σε αυτά τα θεμέλια εντοπίστηκαν και δύο τάφοι. Ο ένας ήταν ορθογώνια λάρνακα από κογχυλιάτη πωρόλιθο, με καλυπτήριες πλάκες από το ίδιο πέτρωμα, που δεν στάθηκε δυνατόν να ερευνηθεί, γιατί το μεγαλύτερο μέρος του εκτεινόταν μέσα στο άσκαφτο. Ο δεύτερος τάφος ήταν εγχυτρισμός σε άβαφο πίθο μεγάλων διαστάσεων. Από τα αγγεία που βρέθηκαν στο εσωτερικό του χρονολογείται στους αρχαϊκούς χρόνους. Οι τάφοι αυτοί προφανώς ανήκαν σε μικρό παρόδιο νεκροταφείο που αναπτυσσόταν κατά μήκος της βόρειας πλευράς της οδού. Γενικά, στην οδό Καραϊσκάκη εντοπίστηκαν θεμέλια τοίχων και άλλες ενδείξεις αρχαίων σε μεγαλύτερη πυκνότητα από οποιοδήποτε άλλο σημείο της διαδρομής του δικτύου της ΔΕΠΑ.

Συμβολή των οδών Καραϊσκάκη και Αισχύλου. Σε βάθος 0,60 μ., αποκαλύφθηκε αρχαίος τοίχος, πλ. 0,50 μ., που είχε κατεύθυνση Β.-Ν. Σε απόσταση 14 μ. νότια αυτού του τοίχου, μπροστά από το Ο.Τ. 84, σε βάθος 0,56 μ., αποκαλύφθηκε άλλος αρχαίος τοίχος και δίπλα του τμήμα λιθόστρωτου.

Συμβολή των οδών Καραϊσκάκη και Ιάκχου. Σε βάθος 0,40 μ., αποκαλύφθηκαν δύο τμήματα τοίχων από μεγάλους κατεργασμένους λίθους. Η ισχυρή κατασκευή τους και το σχετικά μεγάλο πλάτος τους (0,75 μ.) αποτρέπουν την ταύτισή τους με τοίχους οικιών. Μάλλον πρόκειται για αναλήμματα δρόμου ή ταφικού ανδήρου. Στα βόρεια των τοίχων βρέθηκε μία ταφή σε πήλινη κυψέλη. Η ταφή αυτή ανήκει προφανώς στην ίδια συστάδα με τέσσερις ακόμη τάφους που αποκαλύφθηκαν λίγο βορειότερα, στο τμήμα της οδού Καραϊσκάκη μεταξύ Ο.Τ. 74 και Ο.Τ. 75. Οι δύο από τους τάφους ήταν ενταφιασμοί ενηλίκων σε κεραμοσκεπείς τάφους και οι άλλοι δύο ενταφιασμοί ανηλίκων σε μεγάλα πήλινα χρηστικά σκεύη. Όλοι οι τάφοι χρονολογούνται στους ρωμαϊκούς και υστερορρωμαϊκούς χρόνους.

Οδός Κουγιουμτζόγλου. Κοντά στη συμβολή της με την οδό Περσεφόνης, αποκαλύφθηκε αρχαίος τοίχος από κροκάλες με συνδετικό πηλόχωμα. Ο τοίχος, πλ. 0,50 μ., είχε κατεύθυνση Β.-Ν. και εδραζόταν σε βάθος 1,15 μ.

Οδός Κουγιουμτζόγλου. Στο τμήμα της οδού μεταξύ Ο.Τ. 185

34. *ΑΔ* 39 (1984): Χρονικά, σ. 19· 51 (1996): Χρονικά, σ. 56-57, αριθ. 1.
35. *ΑΔ* 51 (1996): Χρονικά, σ. 56-57.

Εικ. 22. Ελευσίνα. Δίκτυο ΔΕΠΑ. Οδός Κουγιουμτζόγλου. Το θεμέλιο του ρωμαϊκού υδραγωγείου.

και Ο.Τ. 186 αποκαλύφθηκαν δύο αρχαίοι τοίχοι, από τους οποίους ο δυτικός, που εντοπίστηκε κοντά στη συμβολή με την οδό Δήμητρος, ανήκε στο θεμέλιο του ρωμαϊκού υδραγωγείου της Ελευσίνας (Εικ. 22).

Οδός Εθνικής Αντιστάσεως και Τσόκα. Θεμέλια τοίχων και άλλα λείψανα αρχαίων εντοπίστηκαν κοντά στο σημείο συμβολής τους. Ένας από τους τοίχους, απαρτιζόμενος από ογκολίθους, ίσως ανήκε σε ανάλημμα δρόμου ή ταφικό περίβολο. Εντοπίστηκε, επίσης, όρυγμα πυράς αποτέφρωσης νεκρού, που δεν ήταν δυνατόν να ερευνηθεί, καθώς εκτεινόταν στο μεγαλύτερο μέρος του μέσα στο άσκαφτο.

Τέλος, ένας τοίχος, πολύ ισχυρής κατασκευής, πλ. 0,90 μ., αποτελούμενος από ογκόλιθους, εντοπίστηκε σε βάθος 0,90 μ. κάτω από το οδόστρωμα της σημερινής Ιεράς Οδού, μπροστά από το Ο.Τ. 117.

ΚΑΛΛΙΟΠΗ ΠΑΠΑΓΓΕΛΗ

Μέγαρα (Εικ. 23)

1. Οδός Πλαταιών (Ο.Τ. 284, οικόπεδο Ε. Τσολιάκου)

Στα βόρεια της πόλης, κοντά στο ρέμα της Έξω Βρύσης, αποκαλύφθηκε τμήμα ενός τυπικού μεγαρικού υπογείου. Στο σημείο αυτό του οικοπέδου η κατασκευή μιας σύγχρονης δεξαμενής είχε καταστρέψει το βορειοανατολικό τμήμα του αρχαίου αυτού κτίσματος που βρίσκεται σε απόσταση 35,35 μ. από την οικοδομική γραμμή της οδού Θερμοπυλών.

Από τα διασωθέντα πολύ μικρά τμήματα του ανατολικού και βόρειου τοίχου μπορούν να υπολογιστούν οι ακριβείς εσωτερικές διαστάσεις του υπογείου, που είναι 4,75×2,30 μ.

Ο καλύτερα διατηρημένος δυτικός τοίχος (Εικ. 24) έχει ύψος τριών δόμων: 1,95 μ. Είναι χτισμένος με μεγάλους ορθογώνιους πωρόλιθους, μήκ. 0,98-1,30 μ., σε σχεδόν ισόδομο σύστημα. Υπήρχε και ένας τέταρτος δόμος που αφαιρέθηκε. Δεν επισημάνθηκε κανένα ίχνος δαπέδου, το οποίο μάλλον ήταν χωμάτινο. Λίγα άβαφα όστρακα που συνελέγησαν μέσα από τους αρμούς του τοίχου δεν βοηθούν τη χρονολόγηση του υπογείου.

2. Οδός Μυκηνών (Ο.Τ. 339, οικόπεδο Αφών Π. και Ν. Νικολάου)

Η έρευνα στο βόρειο τμήμα του οικοπέδου αποκάλυψε τα ελάχιστα λείψανα των θεμελιώσεων ενός κτίσματος που παρουσιάζει δύο κατασκευαστικές φάσεις. Οι τοίχοι βρίσκονται σε απόσταση 16,60 μ. νότια του τείχους που είχε ερευνηθεί παλαιότερα[36]. Είναι χτισμένοι από ελαφρώς πελεκημένους ασβεστόλιθους και κογχυλιάτη λίθο που συνδέονται με λάσπη. Έχουν πάχος 0,45-0,55 και μέγιστο σωζόμενο ύψος 0,50 μ.

Από τους πέντε χώρους που περιέκλειαν οι τοίχοι αυτοί, το πλάτος του χώρου που άνοιγε προς Ν. είναι 3,08 μ., ενώ ο αντίστοιχος βόρειος χώρος φαίνεται ότι ήταν μεγαλύτερος, έχει σωζόμενο μήκος 5,65 μ.

Έξω από τη νοτιοδυτική γωνία του οικοπέδου βρέθηκε και μία απιόσχημη δεξαμενή, λαξευμένη μέσα στο αμμουδερό έδαφος, που περιείχε άφθονα βότσαλα. Οι παρειές της δεξαμενής ήταν επιχρισμένες με υδραυλικό κονίαμα αρκετά σκληρό. Η διάμετρος της δεξαμενής είναι 2,20 και το ύψος μέχρι τον ώμο υπολογίζεται σε 2,50 μ. Ο λαιμός δεν σώζεται.

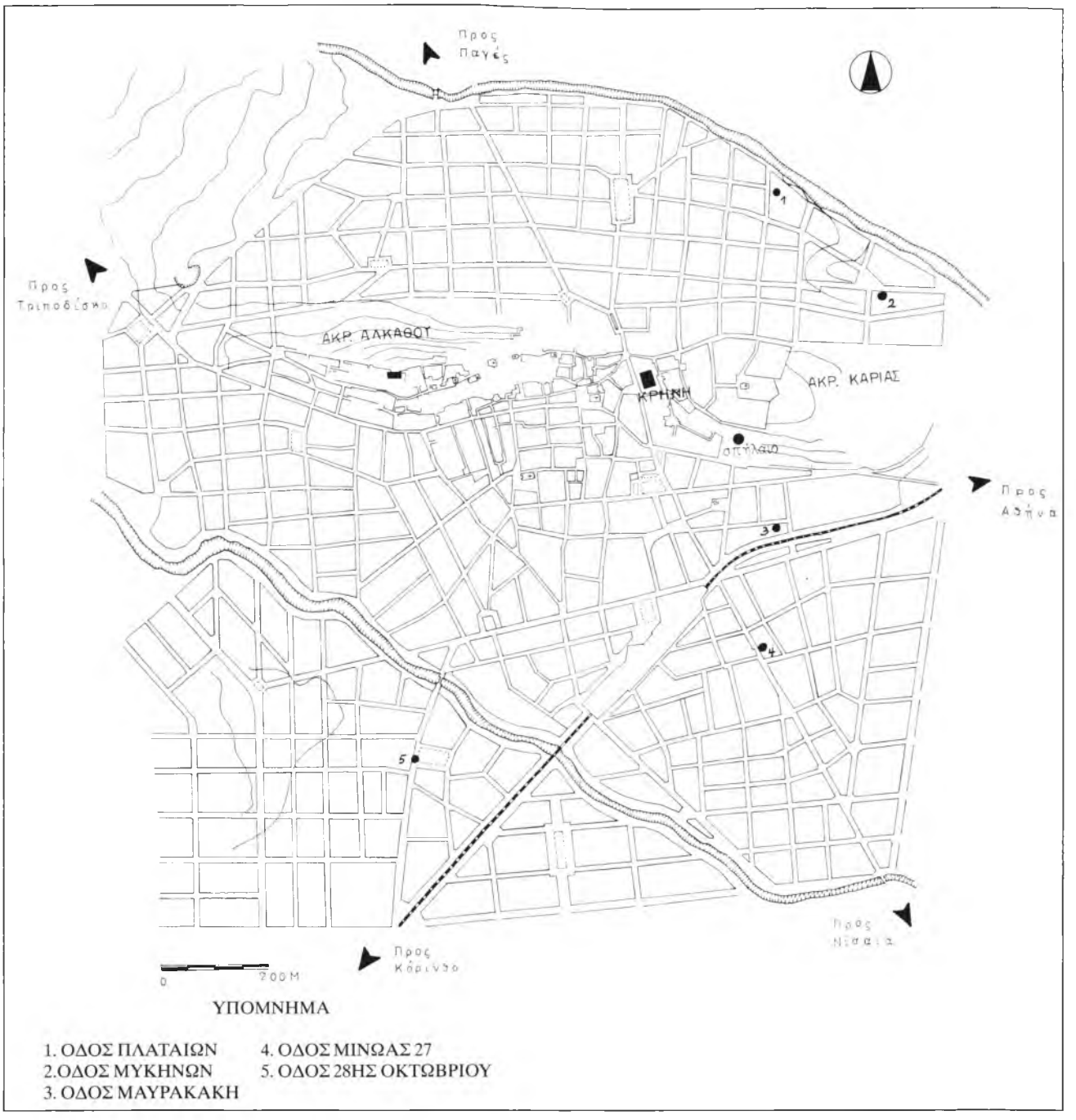
3. Οδός Μαυρουκάκη 3 (οικόπεδο Ε. Πανάγου)

Η ανασκαφή έφερε στο φως ένα ακόμη τυπικό μεγαρικό υπόγειο. Όπως και το προηγούμενο της οδού Πλαταιών, έχει στενόμακρη ορθογώνια κάτοψη με μέγιστες εσωτερικές διαστάσεις 5,95×2,40 μ. Στο νοτιοδυτικό άκρο του διατηρείται σε ύψος τεσσάρων δόμων: 2,55 μ. Οι τοίχοι είναι χτισμένοι πολύ επιμελημένα κατά το ισόδομο σύστημα. Για την κατασκευή τους έχουν χρησιμοποιηθεί μεγάλοι ορθογώνιοι πωρόλιθοι. Το μήκος τους κυμαίνεται από 1,05 έως 1,30 μ. και το ύψος τους από 0,64 έως 0,68 μ. (Εικ. 25).

Ο πυθμένας του υπογείου ήταν χωμάτινος· δεν βρέθηκε κανένα ίχνος λιθόστρωτου δαπέδου. Η κλίμακα για την κατάβαση πρέπει να ήταν ξύλινη.

Η μη εύρεση των συνηθισμένων βάσεων για τους πεσσούς που στήριζαν τη σκεπή οφείλεται στο σχετικά στενό πλάτος του υπογείου. Η κάλυψη αυτή είχε πραγματοποιηθεί με ξύλινα δοκάρια, τοποθετημένα εγκάρσια, τα οποία βάσταζαν τις πώ-

36. *ΑΔ* 43 (1988): Χρονικά, σ. 67, Σχέδ. 16.

Εικ. 23. Μέγαρα. Γενικό τοπογραφικό σχέδιο, όπου σημειώνονται οι ανασκαφές του 1999.

ρινες πλάκες της σκεπής, γνωστές από παλαιότερα παραδείγματα[37].

4. Οδός Μινώας 27 (οικόπεδο Γ. Μουρτζούκου)

Στην ανατολική πλευρά του δρόμου η έρευνα αποκάλυψε για μια ακόμη φορά τμήμα της αρχαίας Ευθείας οδού, την οποία αναφέρει ο Παυσανίας (44, 2). Η οδός αυτή, που διέτρεχε την ανατολική πλευρά της αρχαίας Αγοράς, κατέληγε τουλάχιστον στις Νυμφάδες πύλες στα νότια της πόλης.

Στη σημερινή οδό Μινώας οι μέχρι τούδε σωστικές ανασκαφές έδειξαν ότι υπήρχαν δύο παράλληλοι αρχαίοι δρόμοι,

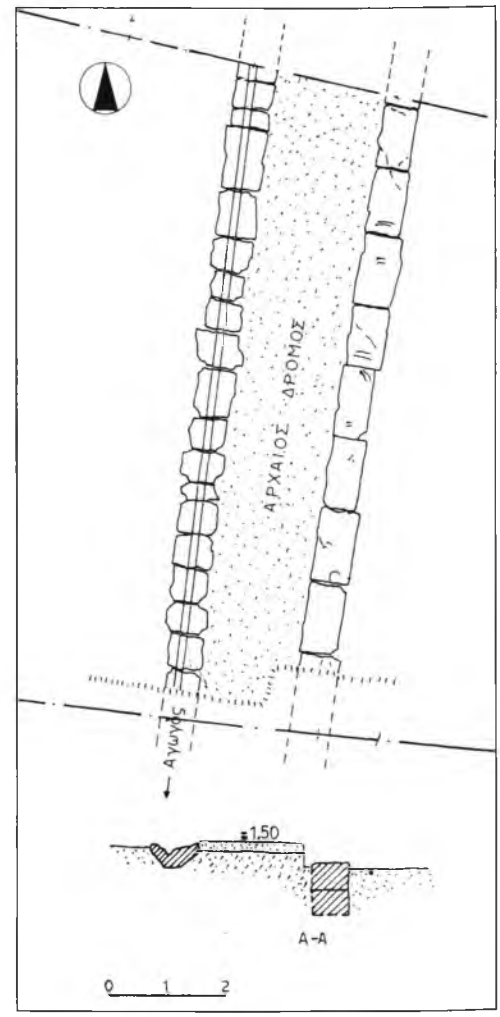
37. *ΑΔ* 48 (1993): Χρονικά, σ. 55.

Εικ. 24. Μέγαρα. Οδός Πλαταιών. Οι τοίχοι του υπογείου από Α.

Εικ. 25. Μέγαρα. Οδός Μαυρουκάκη 3. Το υπόγειο από ΒΑ.

Εικ. 26. Μέγαρα. Οδός Μινώας 27. Κάτοψη και τομή Α-Α του αρχαίου δρόμου.

κάθοδος και άνοδος, για την καλύτερη κυκλοφορία κυρίως των αμαξών και των υποζυγίων που μετέφεραν εμπορεύματα στο επίνειο των Μεγάρων, τη Νίσαια.

Από το αρχικό πλάτος του χωμάτινου οδοστρώματος έχει διασωθεί μία λωρίδα, πλ. 1,95 μ. (Εικ. 26-27). Αποτελείται από δύο στρώματα πολύ σκληρά που περιέχουν λεπτό χαλίκι, ελάχιστες μικρές πέτρες και θρυμματισμένα κεραμίδια. Το επάνω στρώμα είναι λεπτότερο. Το ανατολικό τμήμα του δρόμου έχει καταστραφεί από έναν ισχυρό τοίχο υστερορρωμαϊκών ή ακόμη και παλαιοχριστιανικών χρόνων. Ο τοίχος διατηρήθηκε σε ύψος δύο δόμων: 0,90 μ. Είναι κατασκευασμένος με μεγάλους ορθογώνιους πωρόλιθους, μήκ. έως 1,24 μ.

Ο λίθινος ανοιχτός αγωγός του δρόμου, μήκ. 10,55 μ., χρησίμευε για τα νερά της βροχής. Είναι κατασκευασμένος με σκληρές ασβεστολιθικές πέτρες, πάχ. έως 0,42 μ., οι οποίες στο κέντρο έχουν αυλάκι τριγωνικής περίπου διατομής.

Εικ. 27. Μέγαρα. Οδός Μινώας 27. Τμήμα του αρχαίου δρόμου.

5. Οδός 28ης Οκτωβρίου (χαντάκι ΔΕΥΑΜ)

Έναντι της οικίας Γ. Γκίκα αριθ. 180 στην πλατεία Λυτάρα, αποκαλύφθηκαν δύο τάφοι και τμήμα ταφικού περιβόλου. Ο πρώτος κιβωτιόσχημος τάφος βρέθηκε σε βάθος 1,33 μ. από το πεζοδρόμιο. Έχει προσανατολισμό ΒΑ.-ΝΔ. Τον κάλυπταν δύο πλάκες από κογχυλιάτη λίθο. Από το ίδιο υλικό ήταν και ο τάφος, που περιείχε αρκετό χώμα. Λόγω του μεγάλου κινδύνου καθίζησης που παρουσίαζε το πεζοδρόμιο, ερευνήθηκε μόνον το ανατολικό μισό τμήμα του. Βρέθηκαν ελάχιστα οστά των ποδιών, κανένα όμως κτέρισμα. Ο πυθμένας ήταν χωμάτινος. Εσωτ. διαστ.: 1,90×0,55 και ύψ. 0,45 μ.

Λίγα μέτρα βορειότερα, σε υψηλότερο επίπεδο 0,91 μ., βρέθηκε και δεύτερος τάφος, επίσης κιβωτιόσχημος. Έχει προσανατολισμό Α.-Δ. Τον κάλυπταν δύο πλάκες. Δεν βρέθηκαν οστά παρά μόνο δύο ατρακτοειδή μυροδοχεία της μέσης ελληνιστικής περιόδου. Εσωτ. διαστ.: 2,10×0,59, ύψος 0,46 μ.

Νότια του τάφου και παράλληλα προς αυτόν, αποκαλύφθηκε και μικρό τμήμα ενός τοίχου, πάχ. 0,78 μ., που ανήκει στον ταφικό περίβολο. Είναι χτισμένος με ορθογώνιους μεγάλους λίθους από κογχυλιάτη. Διακρίνονται τρεις δόμοι.

ΠΑΝΤΕΛΗΣ ΖΟΡΙΔΗΣ

ΠΕΡΙΣΥΛΛΟΓΕΣ

Ελευσίνα

Σε σκάμμα του ΟΤΕ επί της οδού Δήμητρος, κοντά στη συμβολή της με την οδό Ι. Αγάθου, ανάμεσα σε φερτά υλικά και νεότερες επιχώσεις, βρέθηκε επιτύμβιος κιονίσκος, ελλιπής κατά το κατώτερο μέρος του (Λ 447). Το σωζόμενο ύψος του κιονίσκου είναι 0,65 και η διάμετρός του 0,38 μ. Ένας έξεργος δακτύλιος περιθέει το ανώτερο μέρος του κιονίσκου και κάτω από αυτόν είναι χαραγμένη τρίστιχη επιγραφή με το όνομα του νεκρού, αμάρτυρο άλλοθεν:

ΑΝΤΙΑΣ ΑΠΟΛΛΩΝΙΟΥ ΛΑΜΠΤΡΕΥΣ.

Από την κατεδάφιση παλαιάς οικίας, ιδιοκτησίας Α. Σταματίου, που βρισκόταν στη συμβολή των οδών Γκιόκα και Περσεφόνης (Ο.Τ. 130), απέναντι από τον αρχαιολογικό χώρο Ελευσίνος, συγκεντρώθηκαν αρκετά θραύσματα λίθινων αρχιτεκτονικών μελών. Αξιομνημόνευτα είναι: τμήμα μαρμάρινου στρωτήρα (Λ 557), τμήμα μαρμάρινου θωρακείου (Λ 558), τμήμα μαρμάρινου τραπεζοφόρου (Λ 560) και τμήμα αρράβδωτου κίονα (Λ 559).

Από το μαντρότοιχο της ίδιας οικίας είχε αποτοιχιστεί παλαιότερα μαρμάρινο φάτνωμα από την οροφή των Μεγάλων Προπυλαίων.

ΚΑΛΛΙΟΠΗ ΠΑΠΑΓΓΕΛΗ

Β΄ Εφορεια
Προ-ι-στορικων και Κλασικων Αρχαιοτητων

ΜΟΥΣΕΙΑΚΕΣ ΕΡΓΑΣΙΕΣ

Μουσείο Λαυρίου

Στις αρχές Οκτωβρίου εγκαινιάστηκε η έκθεση του Μουσείου Λαυρίου, το οποίο βρίσκεται στην άκρη της πόλης, κοντά στο σχολικό συγκρότημα. Το κτίριο κατασκευάστηκε το 1970 και χρησιμοποιήθηκε ως αποθήκη για τα ευρήματα των ανασκαφών της Λαυρεωτικής. Τη δεκαετία του 1990 εξοπλίστηκαν και τακτοποιήθηκαν οι αποθήκες και τα ευρήματα φυλάχθηκαν κατά χρονολογίες και τόπους εύρεσης, δημιουργήθηκε μικρό εργαστήριο και χώρος μελέτης επισκεπτών επιστημόνων. Το κτίριο επισκευάστηκε πρόσφατα και ήδη λειτουργούν ως εκθεσιακοί χώροι ο προθάλαμος, το αίθριο και μία αίθουσα. Ο χώρος δίπλα στον προθάλαμο είναι αφιερωμένος στα μεταλλεία και εκεί έχουν εκτεθεί μετάλλινα αντικείμενα και λίθινα ορόσημα των εργαστηρίων. Υπάρχει, επίσης, πίνακας με αναπαράσταση της διαδικασίας εξόρυξης και επεξεργασίας του μεταλλεύματος (Εικ. 1) και αρχαιολογικός χάρτης της περιοχής. Στους υπόλοιπους χώρους εκτίθενται μαρμάρινα επιτύμβια και αναθηματικά έργα από τη Λαυρεωτική, οι σωζόμενες ανάγλυφες μετόπες από το ναό του Ποσειδώνα στο Σούνιο, αγγεία και άλλα αντικείμενα από τα νεκροταφεία του Θορικού και του Σουνίου, το Σπήλαιο του Κίτσου και άλλες θέσεις της Λαυρεωτικής. Η έκθεση εκτείνεται χρονολογικά από τη νεολιθική έως την παλαιοχριστιανική περίοδο, συνοδεύεται από επεξηγηματικά κείμενα και χάρτες και δίνει μια συνοπτική εικόνα της ιστορικής εξέλιξης της περιοχής.

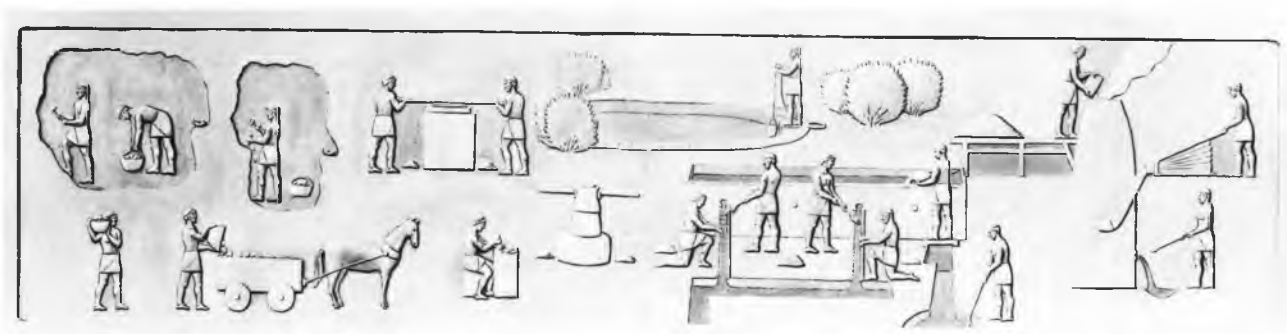
ΑΝΑΣΚΑΦΙΚΕΣ ΕΡΓΑΣΙΕΣ

Λαυρεωτική

Πάνορμος, Γαϊδουρόμαντρα (οικόπεδο Θ. Ζυγουράκη)

Το οικόπεδο βρίσκεται στο κέντρο περίπου της παραθαλάσσιας περιοχής, δυτικά του λιμανιού του Λαυρίου και του λόφου της καμινάδας της Ελληνικής Εταιρείας Μεταλλουργείων Λαυρίου («ΕΕΜΛ»). Η έρευνα άρχισε μετά από αίτηση για κατασκευή εργοστασίου. Στην επιφάνεια του κτήματος βρέθηκε λίθινο ορόσημο με την επιγραφή *ΟΡΟΣ ΟΔΟΥ* (Εικ. 2). Πρόκειται για μαρμάρινη πλάκα, ύψ. 0,497, πλ. 0,32, ύψ. γραμμάτων 0,017-0,026 μ., τέλη 4ου-3ος αι. π.Χ. (αριθ. Μ. Λαυρίου 981) δουλεμένη με χοντρό βελόνι, της οποίας το κάτω μέρος που έμπαινε μέσα στο έδαφος αφέθηκε αδρό. Στις αρχαίες επιγραφές των Πωλητών, που αναφέρονται σε μισθώσεις μεταλλείων στο Λαύριο, καταγράφεται οδός από Μαρώνεια προς Πάνορμο. Η ίδια περιοχή ταυτίζεται με αρκετή βεβαιότητα με την αρχαία Πάνορμο και το ορόσημο πιθανότατα σχετίζεται, επίσης, με την αρχαία οδό των επιγραφών.

Η ανασκαφική έρευνα αποκάλυψε λείψανα κατεστραμμένου οικισμού των ύστερων κλασικών και ελληνιστικών χρόνων. Συγκεκριμένα βρέθηκαν, στο κέντρο περίπου του οικοπέδου, θεμέλια τοίχων δύο δωματίων και λείψανα θεμελίων τουλάχιστον άλλων δύο ανατολικά των πρώτων. Στα δωμάτια αυτά βρέθηκαν ίχνη δαπέδων από πατημένο χώμα και υπολείμματα φωτιάς και τήξεως μετάλλων, ειδικότερα σιδήρου. Θεμέλια κτισμάτων σώθηκαν και σε άλλα σημεία, στη δυτική και ανατο-

Εικ. 1. Μουσείο Λαυρίου. Πίνακας με αναπαράσταση της διαδικασίας εξόρυξης και επεξεργασίας του μεταλλεύματος.

Εικ. 2. Λαυρεωτική. Πάνορμος. Οικόπεδο Θ. Ζυγουράκη. Λίθινο ορόσημο με επιγραφή.

Εικ. 3. Λαυρεωτική. Πάνορμος. Οικόπεδο Θ. Ζυγουράκη. Τάφος με κτερίσματα.

λική άκρη του κτήματος και ανήκουν σε οικισμό των κλασικών και ελληνιστικών χρόνων, όπως προκύπτει από την κεραμική.

Κοντά στο δυτικό όριο του οικοπέδου βρέθηκαν και τα υπολείμματα μικρής καμίνου τήξεως μεταλλεύματος δίπλα σε προγενέστερο τοίχο, πιθανότατα περίβολο, κατασκευασμένο από πώρινες λιθοπλίνθους, στον οποίο υπήρχε άνοιγμα εισόδου με παραστάδες και κατώφλι. Βόρεια των κτισμάτων βρέθηκε μεγάλος, περίπου κυκλικός λάκκος-αποθέτης (διαστ. 5,20×5,70, βάθ. 1,50 μ.), στον οποίο είχαν συγκεντρωθεί τεράστιες ποσότητες θραυσμένων αγγείων και άλλων αντικειμένων, όπως συντήγματα σιδήρου, σκωρίες, μολύβδινα αντικείμενα και άμορφες μάζες μολύβδου. Περισσότερα ήταν τα κομμάτια αμφορέων και άλλων σκευών και επίσης, άφθονα τα τμήματα μεγαρικών αγγείων, μελαμβαφών πινακίων, όστρακα μελανόμορφων αγγείων κ.ά. Φαίνεται ότι για άγνωστους λόγους ο οικισμός καταστράφηκε και τα υπολείμματα συγκεντρώθηκαν στο λάκκο κατά τη ρωμαϊκή περίοδο, γύρω στα τέλη του 1ου αι. μ.Χ. Αμέσως μετά αρχίζει η χρήση του χώρου βόρεια και ανατολικά του οικισμού ως νεκροταφείου. Ορισμένοι από τους τάφους ανοίχθηκαν δίπλα ή ανάμεσα στους τοίχους των παλαιότερων κτισμάτων, ειδικά στην ανατολική πλευρά του οικοπέδου. Αποκαλύφθηκαν 84 λακκοειδείς τάφοι ανοιγμένοι στο μαλακό σχιστόλιθο, καλυμμένοι με σχιστολιθικές και ασβεστολιθικές πλάκες, που καταλαμβάνουν όλη τη βόρεια και τμήμα της ανατολικής πλευράς του οικοπέδου και συνεχίζονται έξω από αυτό, βόρεια και ανατολικά. Αρκετοί τάφοι περιείχαν περισσότερους του ενός, μέχρι και πέντε νεκρούς που είχαν ταφεί ταυτόχρονα, ενώ σε ελάχιστους βρέθηκαν οστά από παλαιότερες ταφές. Σε 39 τάφους υπήρχαν κτερίσματα (Εικ. 3). Ελάχιστα ήταν αγγεία των υστερορρωμαϊκών χρόνων, ενώ τα περισσότερα ήταν χάλκινα, αργυρά και χρυσά κοσμήματα (περόνες, βραχιόλια, δαχτυλίδια, σκουλαρίκια), χάλκινα και αργυρά νομίσματα και δύο μικροί σταυροί. Αυτό το τελευταίο εύρημα δείχνει ότι στους νεκρούς συγκαταλέγονταν και μερικοί από τους πρώτους χριστιανούς της περιοχής. Το ίδιο δείχνει και μικρή επιτύμβια ασβεστολιθική πλάκα, όπου υπήρχε χαραγμένος μικρός δυσδιάκριτος σταυρός. Το νεκροταφείο φαίνεται ότι συνεχιζόταν σε μεγάλη έκταση προς Α. μέχρι τους πρόποδες του λόφου της καμινάδας της «ΕΕΜΛ», όπου το 19ο αιώνα ο Α. Κορδέλλας, μηχανικός των μεταλλείων, είχε βρει τάφους του 6ου αι. π.Χ. Από την άλλη πλευρά, νοτιοδυτικά του οικοπέδου Ζυγουράκη, δίπλα στις εγκαταστάσεις της «Ολύμπικ Μαρίν» έχει εντοπιστεί νεκροταφείο των κλασικών χρόνων και εργαστήριο επεξεργασίας μεταλλεύματος κοντά στην ακτή με υπόγειες και υπέργειες δεξαμενές.

Συντερίνα Καμάριζας

Οικόπεδο Λεοντσίνη

Μετά από ανασκαφική έρευνα αποκαλύφθηκαν διαλυμένοι τοίχοι κτίσματος υστερορρωμαϊκών χρόνων. Είναι, άλλωστε, γνωστό ότι στην περιοχή αυτή υπήρχε οικισμός της υστερορρωμαϊκής-παλαιοχριστιανικής εποχής.

Νέα Μάκρη

Ζούμπερι (Στρατόπεδο Αεροπορίας)

Κατά τη διάρκεια εκσκαφών στο στρατόπεδο της αεροπορίας αποκαλύφθηκαν τάφοι νότια και δυτικά του κτιρίου ασφαλείας. Οι εργασίες έγιναν για την αντικατάσταση του πα-

Εικ. 4-6. Νέα Μάκρη. Ζούμπερι. Στρατόπεδο Αεροπορίας. Ευρήματα από την ανασκαφή.

λαιού αποχετευτικού δικτύου και ορισμένες από τις ταφές είχαν ήδη καταστραφεί ή διαταραχθεί παλαιότερα, πιθανώς στη δεκαετία του 1940 ή του 1950, όταν άρχισε η κατασκευή του στρατοπέδου. Σώθηκαν ίχνη από πυρές, εγχυτρισμούς, σαρκοφάγους και λακκοειδείς ή κεραμοσκεπείς τάφους, διάσπαρτα οστά και τμήματα αγγείων. Στην έρευνα που ακολούθησε αποκαλύφθηκαν σε βάθος 1 μ. τρεις εγχυτρισμοί σε πίθους και μέσα μαύρο στρώμα πυράς. Αρκετά ψηλότερα από το επίπεδο των ταφών, σχεδόν στην επιφάνεια, βρέθηκε χυτροειδές μαγειρικό σκεύος, το οποίο περιείχε ένα λυχνάρι. Ο εγχυτρισμός 1 είχε γίνει σε πίθο (ύψ. 1,23, διαμ. 0,60-0,35 μ.), του οποίου το στόμιο έκλεινε πήλινη λεκάνη και μικρή πλάκα. Ο πίθος περιείχε τα οστά σκελετού και ως κτερίσματα τα εξής: μελαμβαφή κύλικα, λήκυθο θραυσμένη στο λαιμό, λήκυθο με μελανόμορφη παράσταση γυναικείων μορφών σε πομπή, τέσσερις ληκύθους με μελανόγραφα ανθέμια, σφονδύλι με ταινίες λεπτών γραμμών και στιγμών, μελαμβαφή πυξίδα, μελαμβαφές κυάθιο, λήκυθο με μελανόμορφη παράσταση γυναικείων μορφών και άρματος (Ζ. του Αίμονος), μελανόμορφη λήκυθο θραυσμένη στο λαιμό με παράσταση άρματος, μελαμβαφές φιαλίδιο, καλαθίσκο και πέντε ειδώλια ένθρονης γυναικείας μορφής[1].

Ο πίθος του εγχυτρισμού 2 (ύψ. 1,45, διαμ. 0,90-0,55 μ.) περιείχε μόνον έναν σκελετό σε συνεσταλμένη στάση και το στόμιό του έκλειναν δύο πήλινες λεκάνες και μικρή σχιστολιθική πλάκα. Η ταφή 3 έγινε σε μικρό πιθόσχημο αγγείο που είχε σχεδόν διαλυθεί μέσα στο στρώμα του μαύρου χώματος. Βόρεια των εγχυτρισμών βρέθηκε τμήμα κατεστραμμένου κεραμοσκεπούς τάφου, από τον οποίο διασώθηκαν θραυσμένο αρυβαλλοειδές ληκύθιο και μελανόμορφη λήκυθος. Ανατολικά του κτιρίου του κυλικείου βρέθηκε θραυσμένη σαρκοφάγος, ανάμεσα στα κομμάτια της οποίας βρέθηκαν πώμα λεκανίδας και μελαμβαφές φιαλίδιο. Συγκεντρώθηκαν, επίσης, πολλά τμήματα αγγείων, μεταξύ τους και νεαρός Διόνυσος από πλαστικό αγγείο, καθώς και θραυσμένη επιτύμβια μαρμάρινη στήλη, από την οποία σώζεται η ανθεμωτή επίστεψη και τμήμα επιγραφής:

- - -]ΔΗΜ[- -

- -]ΥΛΟ[- -

Τα ευρήματα χρονολογούν τις ταφές από τα τέλη του 6ου έως τον 4ο αι. π.Χ. Το νεκροταφείο φαίνεται ότι εκτεινόταν σε μεγάλη έκταση, ενώ μέσα στα όρια του στρατοπέδου υπάρχουν ίχνη εκτεταμένων εγκαταστάσεων που σχετίζονται πιθανότατα με το δήμο της Προβαλίνθου, μέλος της Τετράπολης του Μαραθώνα (Εικ. 4-6).

ΜΑΡΙΑ ΟΙΚΟΝΟΜΑΚΟΥ

Μπερτσέκο Λαυρεωτικής

Συνεχίστηκε και το έτος 1999 η ανασκαφική έρευνα του συγκροτήματος εμπλουτισμού μεταλλευμάτων στην παραπάνω θέση, που είχε αρχίσει κατά το έτος 1996 και χρηματοδοτείται από το ΕΜΠ. Η ανασκαφή διήρκεσε 14 ημέρες και ανασκάφηκε έκταση 200 τ.μ. περίπου στην κατωφερή πλαγιά, νότια των εγκαταστάσεων του ελικοειδούς πλυντηρίου.

Το συγκρότημα εμπλουτισμού στη θέση Μπερτσέκο εκτός από το ελικοειδές πλυντήριο περιλαμβάνει και επίπεδα πλυντήρια με τις δεξαμενές τους, τους γύρω χώρους και δύο μεταλλευτικούς δρόμους (Εικ. 7).

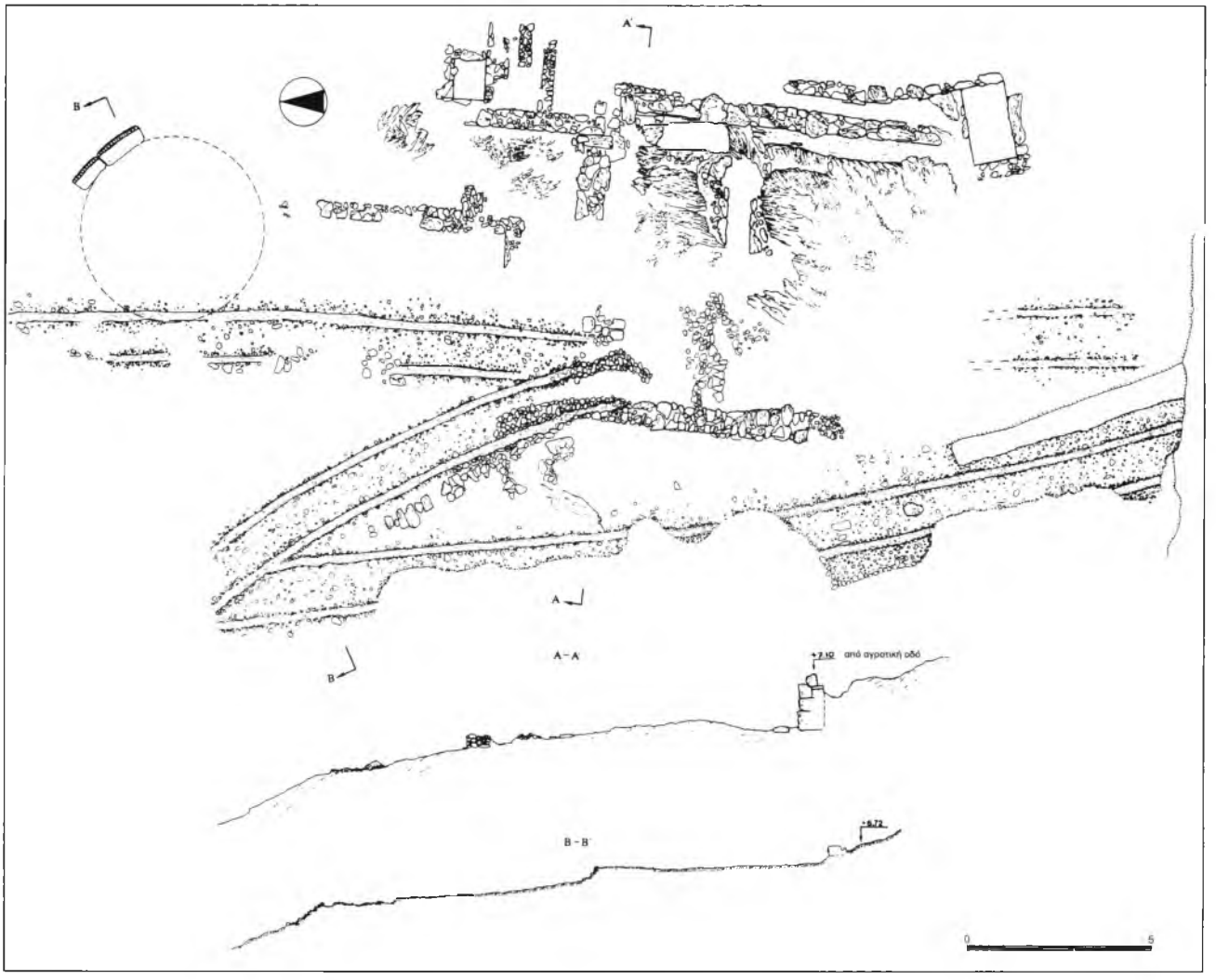
Η ανασκαφική έρευνα του έτους 1999 περιελάμβανε: α) Την πλήρη αποκάλυψη του επίπεδου πλυντηρίου Π_2 του συγκροτήματος. β) Την ανεύρεση των ορίων της έκτασης του συγκροτήματος εμπλουτισμού.

Επίπεδο πλυντήριο Π_2. Το πλυντήριο Π_2 βρίσκεται νότια του ελικοειδούς πλυντηρίου και σε μια απόσταση 7,50 μ. (Εικ. 8). Η έρευνα του Π_2 άρχισε από το έτος 1997, όπου αποκαλύφθηκε το βορειοανατολικό τμήμα του, αρκετά κατεστραμμένο[2].

Η ανασκαφική έρευνα του έτους 1999 έδειξε ότι το υπόλοιπο τμήμα του Π_2, το νοτιοδυτικό, έχει ολοσχερώς καταστραφεί (Εικ. 9). Σώζεται μόνον τμήμα του δυτικού τοίχου του πλυντηρίου Π_2 σε απόσταση 7,80 μ. από τον ανατολικό τοίχο. Ο δυτικός

1. Κ. Κόκκου-Βυριδή, *Ελευσίς. Πρώιμες πυρές θυσιών στο Τελεστήριο της Ελευσίνας*, Αθήνα 1999, πίν. 50, Β165-Β168, πίν. 51, Β173-Β175.

2. *ΑΔ* 52 (1997): Χρονικά, σ. 89-90.

Εικ. 7. Μπερτσέκο Λαυρεωτικής. Κάτοψη της ανασκαφής και τομές Α-Α΄, Β-Β΄.

Εικ. 8. Μπερτσέκο Λαυρεωτικής. Το επίπεδο πλυντήριο $Π_2$ από Β.

Εικ. 9. Μπερτσέκο Λαυρεωτικής. Το νοτιοδυτικό τμήμα του επίπεδου πλυντηρίου $Π_2$.

τοίχος συνεχίζεται προς Β. και πέραν του $Π_2$ με μικρή απόκλιση προς Δ. Ο ανατολικός τοίχος του πλυντηρίου $Π_2$, πλ. 0,50 μ. περίπου, είναι κατασκευασμένος με ιδιαίτερη επιμέλεια με μεγάλες ασβεστολιθικές πέτρες δουλεμένες αδρά (σωζ. μήκ. 11,90 μ.). Βρέθηκε η κυλινδρική ασβεστολιθική βάση για τον ξύλινο κίονα που στήριζε την οροφή του πλυντηρίου $Π_2$. Τα αρχιτεκτονικά ευρήματα δείχνουν ότι υπάρχει νεότερη φάση στο χώρο του συγκροτήματος.

Αρχαίοι μεταλλευτικοί δρόμοι. Δυτικά του πλυντηρίου $Π_2$ ήλθαν στο φως δρόμοι κατεύθυνσης Ν.-Β. με μέγιστη απόσταση μεταξύ τους 3,40 και ελάχιστη 1,50 μ. Οι δρόμοι συναντώνται προς Β. και σχηματίζουν σταυροδρόμι (Εικ. 10). Χαρακτηρίζονται δρόμος α και δρόμος β.

Ο δρόμος α, που σε πολλά σημεία είναι κατεστραμμένος, αποκαλύφθηκε σε μήκος 28 μ., ο β σε μήκος 12 μ. Ο ανατολικός δρόμος, ο β, διέρχεται διαμέσου του πλυντηρίου $Π_2$ πάνω από το δυτικό τοίχο του πλυντηρίου και των νεότερων κτιριακών λειψάνων της ανασκαφής. Η κατασκευή των δρόμων είναι απλή. Το κατάστρωμα των δρόμων διαμορφώθηκε με χώμα και μικρές πέτρες. Το εσωτερικό πλάτος των τροχών χάραξαν ζεύγος αυλακώσεων με μεταξόνιο 1,20-1,30 μ.[3]. Η έρευνα των δρόμων δεν ολοκληρώθηκε.

Εικ. 10. Μπερτσέκο Λαυρεωτικής. Οι μεταλλευτικοί δρόμοι.

Δεξαμενές του συγκροτήματος. Στο βόρειο τμήμα του προς έρευνα χώρου υπάρχουν δεξαμενές νερού, η $Δ_1$ και $Δ'_1$.

Δεξαμενή $Δ_1$. Βρίσκεται βορειοδυτικά του πλυντηρίου $Π_1$ και σε μια απόσταση 1,50 μ. περίπου. Είναι κυκλικής διατομής και έχει διάμετρο 6 μ. Δεν υπάρχει πέτρινη σκάλα για το καθάρισμά της. Στα εσωτερικά τοιχώματα σε πολλά σημεία διατηρείται το υδραυλικό κονίαμα. Δεν καθαρίστηκε.

Δεξαμενή $Δ'_1$. Βρίσκεται δυτικά του πλυντηρίου $Π_1$ σε απόσταση 4,20 μ. Είναι τετράγωνης διατομής (8,20×12,90 μ.), αρκετά κατεστραμμένη. Στα εσωτερικά τοιχώματα διατηρεί σε πολλά σημεία το υδραυλικό κονίαμα. Δεν καθαρίστηκε.

Κατά την αποψίλωση 180 τ.μ. ανατολικά του πλυντηρίου $Π_1$ εντοπίστηκαν δύο δωμάτια του συγκροτήματος, το $Β_1$ (1,60×4,40 μ.) και το $Γ_1$ (7,40×5,50 μ.) και τμήμα του ανατολικού τοίχου του συγκροτήματος εμπλουτισμού, μήκ. 27,20 μ. Δεν ανασκάφηκε ο χώρος.

Τα κινητά ευρήματα της όλης ανασκαφής είναι μόνο μερικά όστρακα χονδροειδών αγγείων καθημερινής χρήσης.

ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΑ ΤΣΑΪΜΟΥ
(αρχαιολόγος-αναπληρώτρια καθηγήτρια ΕΜΠ)

Ωρωπός

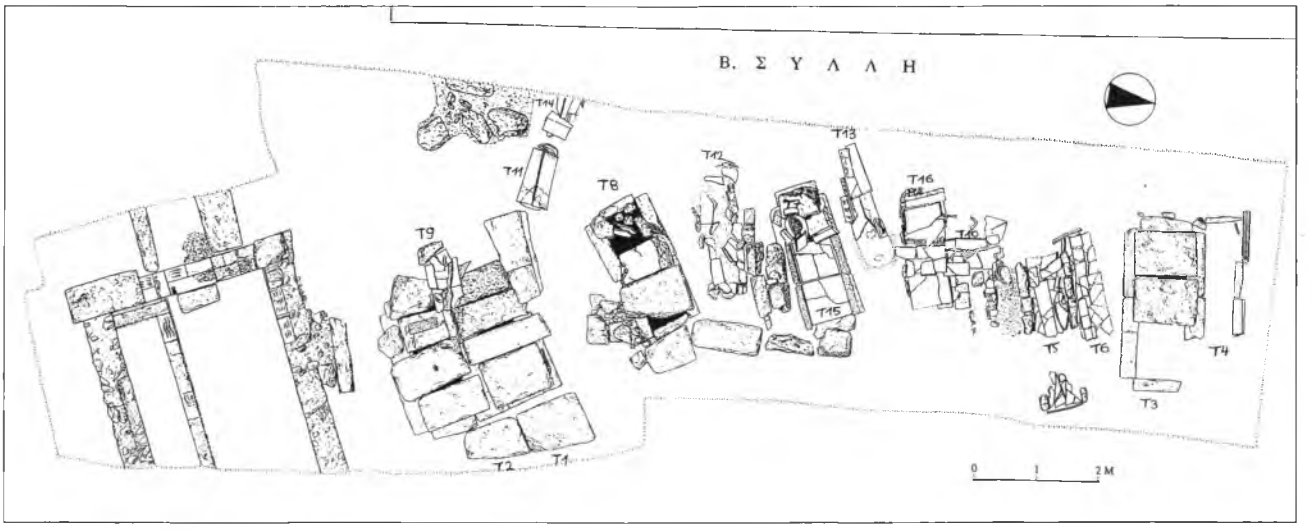
Σκάλα Ωρωπού (υδρευτικό σκάμμα) - Οδός Β. Σύλλη

Η παραπάνω οδός[4] ορίζει από Α. το χώρο της μεγάλης ανασκαφής τμήματος του δυτικού νεκροταφείου του Ωρωπού (1985-1986)[5]. Το σκάμμα βρισκόταν λίγο νοτιότερα της μεγάλης ανα-

3. Μεταλλευτικός δρόμος βρέθηκε και στο συγκρότημα ΙΙΙ, στην ανασκαφή του ΕΜΠ στη Σούρεζα, Κ. Τσάιμου, *Εργασία και ζωή στο Αρχαίο Λαύριο σε εγκατάσταση εμπλουτισμού μεταλλευμάτων του 4ου αιώνα π.Χ.* (διδ. διατριβή), Αθήνα 1988.

4. Η ανασκαφή είναι των ετών 1994-1995, αλλά παρουσιάζεται τώρα που ολοκληρώθηκε η συντήρηση των ευρημάτων. Την άμεση παρακολούθησή της είχε η υπογράφουσα, με τη βοήθεια του καλλιτέχνη σχεδιαστή Ν. Καλλιοντζή και του αρχιτεχνίτη Κ. Σκιτζή.

5. Μ.Ι. Πωλογιώργη, *Μνημεία του δυτικού νεκροταφείου του Ωρωπού*, Αθήνα 1998, σ. 15-16, σχέδ. 1.

Εικ. 11. Σκάλα Ωρωπού. Οδός Β. Σύλλη. Κάτοψη της ανασκαφής.

Εικ. 12. Σκάλα Ωρωπού. Οδός Β. Σύλλη. Τάφος 1. Λύχνος.

Εικ. 13. Σκάλα Ωρωπού. Οδός Β. Σύλλη. Οι κιβωτιόσχημοι τάφοι 3 και 4.

σκαφής, αρχίζοντας από τη διασταύρωση της οδού Σύλλη με την οδό Χλόης και προχωρώντας προς Β. Σε μήκος 20 μ., αποκαλύφθηκε το μεγαλύτερο μέρος ταφικού κτίσματος, το οποίο κείται ακριβώς κατά τη διασταύρωση των οδών Σύλλη και Χλόης, 16 τάφοι και πυρά ελληνιστικών και ρωμαϊκών χρόνων (Εικ. 11). Παρακάτω περιγράφονται οι ενδιαφέροντες τάφοι.

Τάφος 1. Κιβωτιόσχημος από λίθινες πλάκες. Είχε κοινή τη μία μακρά πλευρά με τον παρακείμενο τάφο 2. Για την κάλυψη είχαν χρησιμοποιηθεί, σε β΄ χρήση, και δύο μαρμάρινες επιτύμβιες στήλες με τις επιγραφές: *Δωρίμαχος Ἡδύλου* (2ος-1ος αι. π.Χ.) και *Ἀνθὶς Ξένωνος* (1ος αι. π.Χ.)[6]. Ο τάφος περιείχε σκελετό με την κεφαλή προς Α. Λείψανα παλαιότερης παραμερισμένης ταφής βρέθηκαν κατά τις δύο στενές πλευρές του τάφου και μαζί τους, κατά τη δυτική πλευρά, λύχνος ακέραιος, με ταινιωτή λαβή, του 3ου-2ου αι. π.Χ. (Εικ. 12)[7].

Τάφος 2. Παρόμοιας κατασκευής προς τον προηγούμενο. Περιείχε λείψανα σκελετού και ακέραιη οινοχόη ρωμαϊκών χρόνων.

Τάφος 3. Οι κιβωτιόσχημοι τάφοι 3 και 4 αποτελούσαν το προς Β. όριο της ανασκαφής. Είχαν υποστεί φθορά, κατά την ανατολική στενή πλευρά, από τη δράση εκσκαφικού μηχανήματος. Κοινή η μία μακρά πλευρά και αξιόλογα τα κτερίσματα (Εικ. 13). Ο τάφος 3 περιείχε ένα σκελετό, με την κεφαλή προς Α. Κατά τη δυτική στενή πλευρά βρέθηκε ενδιαφέρον σύνολο πέντε αγγείων ύστερων ελληνιστικών χρόνων: αμφορέας, δύο λάγυνοι

6. Β.Χ. Πετράκος, *Οι επιγραφές του Ωρωπού*, Αθήνα 1997, αριθ. 584, 541.
7. Ph. Bruneau, *Les lampes, Délos* XXVI, Paris 1965, σ. 21, αριθ. 42, πίν. 1.

Εικ. 14. Σκάλα Ωρωπού. Οδός Β. Σύλλη. Τάφος 3. Λάγυνος με γραπτή διακόσμηση.

Εικ. 16. Σκάλα Ωρωπού. Οδός Β. Σύλλη. Τάφος 3. Σφράγισμα στη λαβή λαγύνου.

Εικ. 15. Σκάλα Ωρωπού. Οδός Β. Σύλλη. Τάφος 3. Λάγυνος με γραπτή διακόσμηση.

Εικ. 17. Σκάλα Ωρωπού. Οδός Β. Σύλλη. Τάφος 3. Άωτο σκυφίδιο.

Εικ. 18-19. Σκάλα Ωρωπού. Οδός Β. Σύλλη. Τάφος 4. Άβαφη λάγυνος και ατρακτόσχημα μυροδοχεία.

λευκού βάθους, άωτο σκυφίδιο και σφαιρικό κύπελλο. Όλα τα αγγεία, πλην του άωτου σκυφιδίου, ήταν ακέραια. Η μία από τις λαγύνους φέρει στον ώμο γραπτή διακόσμηση από τρία στεφάνια δεμένα με ταινίες και ανάμεσα σε αυτά δύο μουσικά όργανα, άρπα και σύριγγα (Εικ. 14). Στη λαβή φέρει το σφράγισμα: *Ἀττάλου* (Εικ. 16). Όμοιο σφράγισμα, προερχόμενο από την ίδια σφραγίδα, υπάρχει σε λαβή (λευκής λαγύνου) από την Αγορά της Αθήνας. Η λαβή χρονολογείται από τα συνευρήματα στα τέλη του 2ου-1ο αι. π.Χ.[8]. Παρόμοιες λάγυνοι με μουσικά όργανα από τον Ωρωπό και από την Αγορά της Αθήνας χρονολογούνται αντίστοιχα στο 2ο-1ο αι. π.Χ. και στον 1ο αι. π.Χ.[9]. Σημαντική είναι η συναπόθεση άωτου σκυφιδίου (Εικ. 17), το οποίο χρονολογείται στην περίοδο 110-70 π.Χ. με βάση το λεπτομερή σχετικό κατάλογο της αθηναϊκής Αγοράς[10]. Η δεύτερη λευκή λάγυνος του τάφου 3 φέρει στον ώμο γραπτή διακόσμηση γιρλάντας δεμένης με ταινίες (Εικ. 15).

Τάφος 4 (Εικ. 13, δεξιά). Περιείχε σκελετό με την κεφαλή προς Α. Κατά τη δυτική στενή πλευρά βρέθηκαν άβαφη λάγυνος (Εικ. 18) και δύο ατρακτόσχημα μυροδοχεία (Εικ. 19) και κατά το αριστερό γόνατο του σκελετού άωτο σκυφίδιο. Το μεγαλύτερο μυροδοχείο παραβάλλεται προς παρόμοιο από το ίδιο νεκροταφείο του Ωρωπού, το δυτικό, και οδηγεί στη χρονολόγηση της ταφής στο β΄ μισό του 2ου αι. π.Χ.[11].

8. *Agora* XXIX, 1997, αριθ. 1525, πίν. 116, 147.

9. Πωλογιώργη, ό.π., σ. 144-145, ΜΩ 349 και *Agora*, ό. π., αριθ. 1504.

10. *Agora*, ό.π., αριθ. 952.

11. Πωλογιώργη, ό.π., πίν. 74γ (ΜΩ 381) και τη βιβλιογραφία που δίνεται στη σ. 147 (ΜΩ 380).

Εικ. 20-21. Σκάλα Ωρωπού. Οδός Β. Σύλλη. Λάγυνοι από τους τάφους 5 και 6 αντίστοιχα.

Εικ. 22. Σκάλα Ωρωπού. Οδός Β. Σύλλη. Ο κιβωτιόσχημος τάφος 8.

Τάφος 5. Η κάλυψη ήταν από τεμάχια κεραμίδων. Για την κατασκευή των κτιστών πλευρικών τοιχωμάτων είχαν χρησιμοποιηθεί και τρεις μαρμάρινες επιτύμβιες στήλες με τις επιγραφές: *Λιγυρόν* (3ος αι. π.Χ.), *Κλεονίκη Πύρρος* (3ος-2ος αι. π.Χ.) και *Σωτηρὶς Ζωπύρου* (1ος αι. π.Χ.)[12]. Ο σκελετός ήταν αποσαθρωμένος. Το μοναδικό κτέρισμα ήταν λάγυνος με στρεπτή λαβή (Εικ. 20). Η παρουσία στήλης του 1ου αι. π.Χ. σε β΄ χρήση στην κατασκευή της βόρειας μακράς πλευράς του τάφου οδηγεί στην αναζήτηση μιας χαμηλής χρονολόγησης για την περιεχόμενη λάγυνο. Η παραβολή της με ροδιακό εύρημα επιτρέπει τη χρονολόγηση στο β΄ μισό του 1ου αι. π.Χ.[13].

Τάφος 6. Καλυβίτης που είχε καταστραφεί εν μέρει κατά τη νότια πλευρά, από τη βόρεια κτιστή πλευρά του υπερκείμενου τάφου 5. Περιείχε σκελετό με την κεφαλή προς Α. Μεταξύ των κνημών του σκελετού βρέθηκε άβαφη λάγυνος (Εικ. 21). Ταφή

Εικ. 23. Σκάλα Ωρωπού. Οδός Β. Σύλλη. Τάφος 8. Γυάλινο μυροδοχείο.

του ίδιου νεκροταφείου του Ωρωπού, του δυτικού, που περιείχε παρόμοια λάγυνο, μπορεί να χρονολογηθεί γύρω στα μέσα του 2ου αι. π.Χ.[14].

Τάφος 8. Κιβωτιόσχημος από λίθινες πλάκες. Για την κάλυψη είχαν χρησιμοποιηθεί σε β΄ χρήση και μέρη δύο μαρμάρινων επιτύμβιων στηλών, από τα οποία το ένα διατηρεί τμήμα ανάγλυφου στεφανιού και το δεύτερο δύο ρόδακες και από πάνω την κατάληξη ονόματος (*[- - -]ΟΥ*). Με τη συνέχιση της ανασκαφής βρέθηκε η απόληξη με την επιγραφή της δεύτερης στήλης (βλ. παρακάτω, τάφος 12). Ο πυθμένας του τάφου καλυπτόταν από διάσπαρτα οστά και έξι κρανία (Εικ. 22). Παρά τη βορειοδυτική γωνία, πάνω στο σκελετικό υλικό, βρέθηκαν δύο αμφορίσκοι, ρωμαϊκών χρόνων, γυάλινο μυροδοχείο και χάλκινη σπάτουλα. Κατά το κεντρικό μέρος του τάφου βρέθηκαν δύο αργυρά νομίσματα (antoniniani) του Γαλλιηνού (253-268 μ.Χ.), σε συνάφεια με σιδερένιο εξάρτημα. Το γυάλινο μυροδοχείο φέρει στο σώμα πέντε αυλακώσεις (Εικ. 23). Παρά τις διαφορές στις διαστάσεις, στην αναλογία λαιμού-σώματος κτλ., μπορεί να συγκριθεί με unguentarium από την Αίγυπτο, που χρονολογείται στον 3ο-4ο αι. μ.Χ.[15].

Τάφος 9. Καλυβίτης, στην περιοχή των τάφων 1-2, σε ψηλότερο επίπεδο. Κατεστραμμένος κατά το ανατολικό μισό περί-

12. Πετράκος, ό.π. (υποσημ. 6), αριθ. 642, 633, 695.

13. *Β΄ΕλλΚερ,* Αθήνα 1990, σ. 175-176, πίν. 90δ.

14. Πωλογιώργη, ό.π. (υποσημ. 5), σ. 91, ΜΩ 391, και σ. 97 (χρονολόγηση πρώτης ταφής).

15. D.B. Harden, *Roman Glass from Karanis*, 1936, σ. 227, αριθ. 692, πίν. IX, XIX, και σ. 221.

Εικ. 24. Σκάλα Ωρωπού. Οδός Β. Σύλλη. Τάφος 9. Αργυρά νομίσματα.

Εικ. 25. Σκάλα Ωρωπού. Οδός Β. Σύλλη. Τάφος 11. Παιδική ταφή σε κυψέλη.

που από το εκσκαφικό μηχάνημα. Περιείχε σκελετό με την κεφαλή προς Δ. Στο ύψος του άκρου δεξιού χεριού του σκελετού βρέθηκε «θησαυρός» από πέντε αργυρά νομίσματα (antoniniani) του Γαλλιηνού (253-268 μ.Χ.) (Εικ. 24). Ένα από τα νομίσματα διατηρεί προσκολλημένες στη μία όψη του μερικές ίνες υφάσματος.

Τάφος 11. Ακτέριστη παιδική ταφή μέσα σε πήλινη κυψέλη, η οποία καλυπτόταν από δύο στρωτήρες κεραμίδες. Η κυψέλη είχε ύψος 0,625 και διάμετρο στομίου 0,345 μ. (Εικ. 25). Η κεφαλή του παιδικού σκελετού ήταν προς το μέρος του στομίου της κυψέλης.

Εικ. 26. Σκάλα Ωρωπού. Οδός Β. Σύλλη. Ο κιβωτιόσχημος τάφος 15.

Τάφος 12. Χτισμένο σε β΄ χρήση, στη βορειοδυτική γωνία του τάφου, βρέθηκε τμήμα της απόληξης με την επιγραφή μαρμάρινης επιτύμβιας στήλης. Άλλο (συγκολλώμενο) τμήμα της ίδιας στήλης είχε χρησιμεύσει στην κάλυψη του τάφου 8 (βλ. παραπάνω). Η επιγραφή είναι: *Φίλα Νικίου* (1ος αι. π.Χ.)[16]. Ο νεκρός είχε το κεφάλι προς Α. Φθαρμένο χάλκινο νόμισμα βρέθηκε στην περιοχή των δοντιών.

Τάφος 15. Κιβωτιόσχημος, από λίθινες πλάκες. Κατά τη β΄ χρήση του τάφου η αρχική κάλυψη των λίθινων πλακών αποσύρθηκε και αντικαταστάθηκε από πήλινες, διαστ. 0,65×0,65×0,08 μ. Οι αρμοί των καλυπτήριων πήλινων πλακών με τις κάθετες πλευρές του τάφου είχαν κλειστεί με κονίαμα (Εικ. 26). Ο τάφος περιείχε σκελετό με την κεφαλή προς Α. Στα ανατολικά του κρανίου βρέθηκαν γυάλινο μυροδοχείο (Εικ. 27) και οστέινη περόνη, μήκ. 0, 16 μ. Το μυροδοχείο χρονολογείται στο 2ο αι. μ.Χ.[17]. Στο δυτικό άκρο του τάφου βρέθηκαν θρυμματισμένα δύο γυάλινα αγγεία και τμήματα οστέινης περόνης, ενώ στην επίχωση πάνω από το σκελετό τεμάχια σιδερένιων καρφιών. Από την περιοχή των δοντιών του σκελετού συνελέγησαν δύο πολύ φθαρμένα χάλκινα νομίσματα, από τα οποία το ένα είναι αθηναϊκό του 1ου αι. π.Χ.

Τάφος 16. Τα πλευρικά τοιχώματα ήταν κτιστά από τεμάχια οπτοπλίνθων και διαφόρων κεραμίδων σε στρώσεις. Η κάλυψη ήταν από πήλινες τετράγωνες πλάκες, διαστ. 0,65×0,65×0,08 μ. Κάτω από τις πήλινες πλάκες αποκαλύφθηκε στρώση αργόλιθων μετρίου μεγέθους. Ο νεκρός είχε την κεφαλή προς Α. Παρά την κεφαλή βρέθηκαν γυάλινο μυροδοχείο, του 2ου αι. μ.Χ. (Εικ. 28)[18], και λείψανα δύο

16. Πετράκος, ό.π. (υποσημ. 6), αριθ. 707.

17. C. Isings, *Roman Glass from Dated Finds*, Groningen 1957, σχήμα 82, A2.

18. Ό.π., σχήμα 82, A1.

Εικ. 27-28. Σκάλα Ωρωπού. Οδός Β. Σύλλη. Μυροδοχεία από τους τάφους 15 και 16 αντίστοιχα.

Εικ. 29-31. Σκάλα Ωρωπού. Οδός Β. Σύλλη. Ευρήματα από την πυρά.

Εικ. 32. Σκάλα Ωρωπού. Οδός Β. Σύλλη. Κεφαλή ειδωλίου από περισυλλογή.

άλλων γυάλινων αγγείων. Στο άλλο άκρο του τάφου βρέθηκε χάλκινο νόμισμα (sestertius) του Αντωνίνου Ευσεβούς (138-161 μ.Χ.).

Εικ. 33. Σκάλα Ωρωπού. Οδός Β. Σύλλη. Το ταφικό κτίσμα από Α.

Πυρά. Από την πυρά προέρχεται ενδιαφέρον σύνολο πήλινων ευρημάτων της ύστερης ελληνιστικής εποχής. Βάση για τη χρονολόγηση αποτελεί λύχνος (Εικ. 29) που ανήκει στο τελευταίο τέταρτο του 2ου - α΄ τέταρτο του 1ου αι. π.Χ.[19]. Στην ίδια περίοδο μπορούν να χρονολογηθούν και οι κρατηρίσκοι (Εικ. 30), που παραβάλλονται με ευρήματα από το Άργος[20]. Βρέθηκαν, επίσης, κρατηρίσκος άλλου τύπου, ατρακτόσχημο μυροδοχείο, το μεγαλύτερο μέρος δίωτου φιαλιδίου και τρία γυναικεία ειδώλια, από τα οποία ξεχωριστό είναι το μεγαλύτερο (Εικ. 31). Αξιοσημείωτη είναι και η περισυλλογή από την εκσκαφή της υδρευτικής αύλακας κεφαλής πήλινου γυναικείου ειδωλίου, ύψ. 0,07 μ., με κοντή κόμη, η οποία διατηρεί ερυθρό χρώμα (Εικ. 32).

Ταφικό κτίσμα (Εικ. 33). Ήταν από παλαιά κατεστραμμένο κατά την ανωδομή και συλημένο. Αποκαλύφθηκε κατά το μεγαλύτερο μέρος του. Έχει πλάτος 3,50, αποκαλυφθέν μήκος 4 και μέγιστο σωζόμενο ύψος 1,70 μ. Η είσοδος ήταν από Δ. Οι τοίχοι είναι χτισμένοι από χυτή τοιχοποιία και μόνον οι εσωτερικές όψεις του υπόγειου θαλάμου από επάλληλες σειρές οπτοπλίνθων. Οι εσωτερικές όψεις των τοίχων και το δάπεδο φέρουν επίστρωση κονιάματος. Περιείχε ασκεπή συλημένο τάφο. Πάνω από το δάπεδο του θαλάμου βρέθηκε στρώμα που περιείχε λείψανα θρυμματισμένων γυάλινων αγγείων, κυρίως μυροδοχείων. Συνελέγησαν 40 περίπου λαιμοί μαζί με το χείλος γυάλινων μυροδοχείων. Στον πυθμένα του μοναδικού τάφου βρέθηκε λαβή οστέινου κοχλιαρίου (;).

ΠΗΝΕΛΟΠΗ ΑΓΑΛΛΟΠΟΥΛΟΥ

19. *Agora* IV, αριθ. 467, πίν. 17, 43, τύπος 35 Α.

20. Πρβλ. *BCH* 94 (1970), σ. 522, αριθ.185.17, 188.3, εικ. 161, 178, 213.

Οδός Αλεξάνδρας 4 (Ο.Τ. 176, οικόπεδο Δουρίδα)

Στο παραπάνω οικόπεδο αποκαλύφθηκαν τέσσερις τοίχοι, που δεν συνδέονται με λιθοσωρούς ανάμεσά τους. Οι τοίχοι είναι κατασκευασμένοι από μικρού μεγέθους αργούς λίθους και σώζονταν σε βάθος 0,25-0,40 μ. Οι δύο μεγαλύτεροι τοίχοι σώζονταν σε μήκος 7,80 ο ένας και 5,60 μ. ο άλλος και οι δύο μικρότεροι σε μήκος 1,55 και 1,65 μ. Δεν έδωσαν στοιχεία ασφαλούς χρονολόγησης. Από την κεραμική των επιχώσεων του οικοπέδου χρονολογείται η χρήση του χώρου από τα υστεροελλαδικά χρόνια. Συνελέγησαν όστρακα αγγείων μυκηναϊκής, πρωτογεωμετρικής, γεωμετρικής και κορινθιακής εποχής, που συνιστούν σπάνιο εύρημα για το βορειοδυτικό αυτό τμήμα του οικισμού των Αιξωνίδων Αλών. Τα σημαντικότερα ευρήματα του οικοπέδου ήταν δύο τμήματα Ψ-σχημων γυναικείων ειδωλίων, ένα λίθινο εργαλείο τριβής και ένα τμήμα μιας λίθινης λεκάνης.

Οδός Βαλαωρίτου 16 (Ο.Τ. 297, οικόπεδο Φώτογλου)

Αποκαλύφθηκε τμήμα αρχαίου δρόμου κατεύθυνσης Β.-Ν., που ορίζεται από αναλήμματα χτισμένα από μεγάλους αργούς λίθους στη θεμελίωσή τους και μικρότερους στην ανωδομή που σώζεται κατά τόπους. Ο δυτικός αναλημματικός τοίχος αποκαλύφθηκε σε μήκος 15,50 και ο ανατολικός σε μήκος 11,80 μ. Το πλάτος του δρόμου είναι 1,90 μ. περίπου και το οδόστρωμά του αποτελείται από πολύ πατημένο χώμα, ψιλό χαλίκι και μικρές πέτρες. Από την κεραμική που βρέθηκε χρονολογείται η χρήση του δρόμου από τα τέλη του 5ου έως και τα μέσα του 4ου αι. π.Χ.

ΑΝΤΑ ΚΑΤΤΟΥΛΑ

Γέρακας

Σταυρός. Οδός Φιλικής Εταιρείας και Ζαλόγγου (οικόπεδο Ρογγίτη-Γιαννακάκη)

Σε δοκιμαστικές τομές που έγιναν κατά το έτος 1998, είχαν εντοπιστεί, κυρίως στο νότιο τμήμα του οικοπέδου (ιδιοκτησίας Ρογγίτη) μεγάλοι ορθογωνισμένοι πωρόλιθοι ανάλογοι με εκείνους του ναού της Παλληνίδος Αθηνάς, που σχημάτιζαν ισχυρές κρηπίδες, και άλλοι μικρότεροι τοίχοι χτισμένοι με αργολιθοδομή (Εικ. 34). Η μικρή απόσταση απο το ναό (70 μ. περίπου) και το οικόπεδο Κακλή προς Β., όπου είχε ανασκαφεί τμήμα μεγάλης υπόστυλης αίθουσας που χαρακτηρίστηκε ως βουλευτήριο ή ωδείο, εντάσσει και αυτό το οικοδόμημα στα κτίσματα που βρίσκονταν μέσα στο ιερό της Παλληνίδος Αθηνάς.

Τα έτη 1999-2000 το οικόπεδο ερευνήθηκε συστηματικότερα. Βρέθηκαν τοίχοι και τμήμα δρόμου που ανήκαν σε δύο οικοδομικές φάσεις: οι μεγάλοι τοίχοι θεμελίων και το τμήμα του αρχαίου δρόμου ανήκαν στην περίοδο ακμής του ιερού (τέλη 5ου - αρχές 4ου αι. π.Χ.), ενώ οι περισσότεροι από τους μικρότερους χτισμένους με αργολιθοδομή τοίχους, που είχαν άλλωστε και διαφορετική κατεύθυνση, ανήκαν σε μεταγενέστερη χρονικά περίοδο (πρώιμους ρωμαϊκούς χρόνους) (Εικ. 35). Η χρονολόγηση αυτή επιβεβαιώνεται από τα ευρήματα και τα όστρακα που βρέθηκαν στην ανασκαφή, καθώς και από τα τρία ασημένια νομίσματα (τετράδραχμα) που βρέθηκαν και χρονολογούνται στο 425 π.Χ.

Εικ. 34. Γέρακας. Σταυρός. Οδός Φιλικής Εταιρείας και Ζαλόγγου. Κρηπιδώματα κτιρίου στο ιερό της Παλληνίδος Αθηνάς.

Εικ. 35. Γέρακας. Σταυρός. Οδός Φιλικής Εταιρείας και Ζαλόγγου. Τοίχοι ρωμαϊκών χρόνων στο κτίριο του ιερού της Παλληνίδος Αθηνάς.

Ισχυρός τοίχος (Τ6) που διατηρήθηκε σε ύψος ενός δόμου, χτισμένος με μονή σειρά πωρόλιθων (Εικ. 36) τοποθετημένων στη σειρά κατά το μήκος τους, βρέθηκε στο ανατολικό τμήμα του οικοπέδου (περίπου στο μέσον του οικοπέδου Ρογγίτη) με κατεύθυνση Α.-Δ. Είχε πλάτος 0,80 μ. και παρακολουθήθηκε σε μήκος 3 μ. περίπου. Φαίνεται να συνεχίζεται προς Α. Προς

Εικ. 36. Γέρακας. Σταυρός. Οδός Φιλικής Εταιρείας και Ζαλόγγου. Ο τοίχος Τ6 στο κτίριο Α του ιερού της Παλληνίδος Αθηνάς.

Εικ. 37. Γέρακας. Σταυρός. Οδός Φιλικής Εταιρείας και Ζαλόγγου. Ο τοίχος Τ8 στο κτίριο Α του ιερού της Παλληνίδος Αθηνάς.

Δ. γωνιάζει με άλλο τοίχο της ίδιας κατασκευής (Τ7), που σχηματίζει δύο προεξοχές προς Δ. με την τοποθέτηση εγκάρσιων πωρόλιθων (μπατικά) στη σειρά των τοποθετημένων σε ευθεία γραμμή (δρομικά) κύριων ογκόλιθων. Η πρώτη προεξοχή σχηματίζεται σε απόσταση 1 μ. απο τη νοτιοδυτική γωνία του οικοδομήματος και η δεύτερη (προς Β.) σε απόσταση 1 μ. επίσης απο την πρώτη. Στο ανατολικό του άκρο ο τοίχος Τ6 γωνιάζει με άλλον τοίχο, τον Τ8 (Εικ. 37), που οι πρώτοι προς Ν. δόμοι του είναι δύο μεγάλοι πωρόλιθοι, αλλά συνεχίζεται προς Β. ως κτιστός με αργούς λίθους τοίχος, Τ4, πλ. 0,43 και μήκ. 1,60 μ. Κοντά στη δυτική περίφραξη του οικοπέδου, βρέθηκε σε απόσταση 2,35 μ. από την πρώτη προεξοχή του Τ7 ένας πωρόλιθος με κατεύθυνση Α.-Δ. και άλλος που γωνιάζει με αυτόν, προς Β., τοποθετημένος με κατεύθυνση Β.-Ν.

Μπροστά από τη νότια πρόσοψη του Τ6 βρέθηκε τμήμα αρχαίου δρόμου με κατεύθυνση ΝΑ.-ΒΔ. Το οδόστρωμά του αποτελεί ο φυσικός βράχος, επάνω στον οποίο διακρίνονται ίχνη από ρόδες αμαξιών. Το μεγαλύτερο πλάτος του είναι 3,15 μ. Δεν βρέθηκε το νότιο ανάλημμά του. Στη βόρεια πλευρά του και κατά μήκος του τοίχου Τ6 βρέθηκε το χαντάκι αποχέτευσής του (βάθος αρχαίου οδοστρώματος 1,43 μ. από το οδόστρωμα της οδού Ζαλόγγου). Στα νότια του αρχαίου δρόμου, περίπου στο νοτιοδυτικό άκρο του οικοπέδου, βρέθηκε τοίχος, Τ13, ρωμαϊκών χρόνων, χτισμένος με αργολιθοδομή, με κατεύθυνση ΝΑ.-ΒΔ. (πλ. 0,40, σωζ. μήκ. 1,50, σωζ. ύψ. 0,27 μ.).

Με τον τοίχο Τ4 γωνιάζει άλλος τοίχος, Τ5, με κατεύθυνση Α.-Δ., χτισμένος με αργούς λίθους, πλ. 0,42, σωζ. μήκ. 2,75 μ. Ο τοίχος διακόπτεται προς Δ. Άλλος τοίχος, Τ3, ίδιας κατασκευής και χρονολογίας, με κατεύθυνση Α.-Δ., γωνιάζει επίσης με τον Τ4, αλλά δεν αποτελεί συνέχεια του Τ5. Είναι χτισμένος λίγο νοτιότερα και φαίνεται να συνεχίζεται προς Α. (πλ. 0,40, σωζ. μήκ. 1,10 μ.).

Βόρεια του Τ5 και σε παράλληλη σχέση με αυτόν βρέθηκε ο Τ9, με κατεύθυνση Α.-Δ., σωζ. μήκ. 3 και πλ. 0,55 μ. Γωνιάζει με άλλον, Τ10, στο δυτικό άκρο του, μήκ. 0,35 μ. μόλις, με κατεύθυνση Β.-Ν. Πλ. Τ10 0,50 μ. Άλλος διαγώνιος τοίχος στους Τ5 και Τ9, ο Τ11, έχει πλάτος 0,50 και σωζόμενο μήκος 1,40 μ. Είχε κατεύθυνση ΝΔ.-ΒΑ. Φαίνεται ότι συνανήκει με τους τοίχους Τ1, Τ2, Τ12, Τ13 και Τ16, αφού παρουσιάζει την ίδια με αυτούς κατεύθυνση. Με αυτούς φαίνεται ότι συνανήκει και ο Τ17, στη βορειοανατολική γωνία του οικοπέδου, που ήταν χτισμένος, όπως και οι άλλοι, με αργολιθοδομή, πλ. 0,44 μ., με κατεύθυνση ΒΔ.-ΝΑ., σωζ. μήκ. 4,13 μ. Στο μέσον του περίπου είναι κατεστραμμένος σε μήκος 1,16 μ. Στο νότιο άκρο του γωνιάζει με τον Τ18, που είχε κατεύθυνση ΝΔ.-ΒΑ., πλάτος 0,44 μ. και διατηρήθηκε σε μήκος μόλις 1,14 μ.

Στη βορειοδυτική γωνία της ιδιοκτησίας Γιαννακάκη ανασκάφηκαν έξι ακόμη αποσπασματικοί τοίχοι. Ο Τ16, που βρέθηκε δυτικά των Τ17 και Τ18, είχε κατεύθυνση ΝΔ.-ΒΑ., πλάτος 0,40 και παρακολουθήθηκε σε μήκος 2,10 μ., φαίνεται να ανήκει επίσης στη ρωμαϊκή χρονολογική φάση του κτιρίου. Οι Τ14 και Τ15, που γωνιάζουν μεταξύ τους με κατεύθυνση Α.-Δ. ο πρώτος και Β.-Ν. ο δεύτερος, παρακολουθήθηκαν σε μήκος 1,80 ο Τ14 και 1,30 μ. ο Τ15. Είχαν πλάτος 0,45 και 0,23 μ. αντίστοιχα. Η κατεύθυνσή τους ταιριάζει με αυτή των τοίχων του κλασικού κτιρίου. Ο Τ1 στα νότιά τους, με κατεύθυνση ΝΔ.-ΒΑ., ήταν χτισμένος με αργολιθοδομή, είχε πλάτος 0,50 και παρακολουθήθηκε σε μήκος 6,85 μ. Τον Τ1

τέμνουν άλλοι δύο παρόμοιοι τοίχοι: ο Τ2, περίπου στο μέσον του Τ1, που ήταν και ο βορειότερος, και ο Τ12, που τον τέμνει νοτιότερα στο ύψος των δύο μεγάλων πωρόλιθων, που ανήκαν στο κτίριο των κλασικών χρόνων κοντά στη νότια περίφραξη. Είχε κατεύθυνση ΝΑ.-ΒΔ. και πλάτος 0,50 μ. Παρακολουθήθηκε σε μήκος 2,20 μ. Συνεχιζόταν προς ΒΔ. Ο Τ12 είχε κατεύθυνση ΝΑ.-ΒΔ. και πλάτος 0,45 μ. Ανήκαν στη ρωμαϊκή φάση του κτιρίου.

Από τα κινητά ευρήματα πολύ σημαντικά για την αξιολόγηση και τη χρονολόγηση του κτιρίου των κλασικών χρόνων ήταν τα τρία ασημένια νομίσματα που βρέθηκαν στην ανασκαφή, αθηναϊκά τετράδραχμα, με χρονολογία κοπής το 425 π.Χ., με την παράσταση της γλαύκας στη μία όψη και τα κεφαλαία γράμματα *ΑΘΕ* και το κεφάλι της θεάς Αθηνάς στην άλλη. Ήταν πολύ καλά διατηρημένα και βρέθηκαν τα δύο στα νοτιοδυτικά του αρχαίου δρόμου και το ένα βόρεια του Τ6. Βάθος 1,30-1,70 μ. από την οδό Ζαλόγγου. Από την ανασκαφή προέρχονται επίσης δέκα υφαντικά βάρη πυραμιδικού τύπου, τρία πτηνόμορφα ειδώλια γεωμετρικών χρόνων, ανάλογα με αυτά που βρέθηκαν άφθονα στο ναό της Παλληνίδος Αθηνάς, ένα κεφάλι ειδωλίου με πλαστικά αποδοσμένα τα χαρακτηριστικά του προσώπου, μακριά μαλλιά και ψηλό πόλο, δύο πήλινα σφονδύλια, ένα πήλινο ζάρι (πεσσός), τρία μολύβδινα αντικείμενα, ένα κομμάτι ορείας κρυστάλλου, τρία μαρμάρινα τμήματα από τον αρχιτεκτονικό διάκοσμο του οικοδομήματος και ένα τμήμα από το δεξιό χέρι, σφιγμένο σε γροθιά, μαρμάρινου αγάλματος, μικρότερου από το φυσικό μέγεθος. Η κεραμική ήταν μικτή, κλασικών και ρωμαϊκών χρόνων. Τα θραύσματα από τα αγγεία των κλασικών χρόνων ήταν από μικρά κυρίως αγγεία, όπως πρόχους, λεκανίδες, σκύφους, κυάθια, κοτύλες, κανθάρους, φιάλες, πινάκια κ.ά., τα περισσότερα μελαμβαφή του τέλους του 5ου-4ου αι. π.Χ. Πολλά ήταν και τα θραύσματα από μελαμβαφείς λύχνους. Ανάμεσά τους βρέθηκαν και λίγα όστρακα απο παλαιότερα αγγεία ανατολίζοντος ρυθμού, όπως από αρυβάλλους και φιάλες, που διατηρούσαν ίχνη κόκκινου, μαύρου και μπλε χρώματος. Η ρωμαϊκή κεραμική χαρακτηρίζεται από μεγαλύτερα αγγεία, όπως αμφορείς (μερικοί από αυτούς ήταν οξυπύθμενοι), κρατηροειδή αγγεία, κάδους, πρόχους με κτενωτή επιφάνεια, λεκάνες με πλατύ χείλος, πινάκια κ.ά., τα περισσότερα ακόσμητα. Πολλές κεραμίδες οροφής (στρωτήρες και καλυπτήρες) βρέθηκαν σε όλη την έκταση του οικοπέδου, κυρίως, όμως, στο βόρειο τμήμα του, όπου υπάρχει και η μεγαλύτερη πυκνότητα των τοίχων. Η χρήση του κλασικού κτιρίου, που ανήκε στα οικοδομήματα του ιερού της Παλληνίδος Αθηνάς, δεν είναι σαφής από το ανεσκαμμένο τμήμα του, θα μπορούσε, όμως, να χαρακτηριστεί ως πρόπυλο (;) εξαιτίας και της άμεσης σχέσης του με το δρόμο που διερχόταν έξω από τη νότια πρόσοψή του. Η χρήση του κτιρίου των ρωμαϊκών χρόνων φαίνεται ότι ήταν οικιστική, κρίνοντας κυρίως από την ύπαρξη των υφαντικών βαρών και των χρηστικών αγγείων που χαρακτηρίζουν την κεραμική.

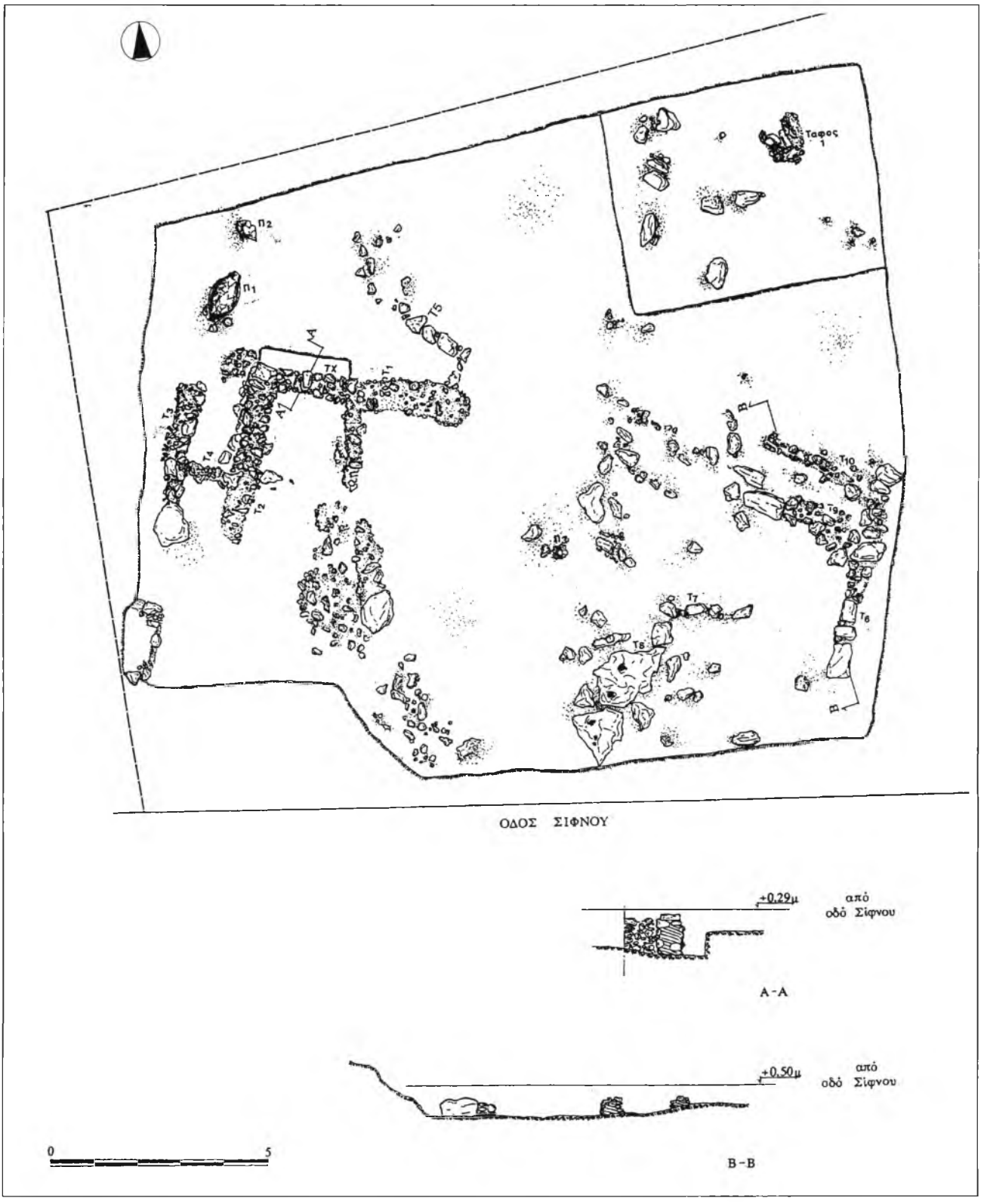
Εικ. 38. Γέρακας. Πηγή. Οδός Γέρακα 5-7. Παιδικός κιβωτιόσχημος τάφος.

Πηγή. Οδός Γέρακα 5-7 (ιδιοκτησία Α. Γαβαλά)

Κατά τις δοκιμαστικές τομές που πραγματοποιήθηκαν στο οικόπεδο, βρέθηκε ένας παιδικός κιβωτιόσχημος τάφος στο ανατολικό τμήμα του οικοπέδου (Εικ. 38). Είχε προσανατολισμό ΒΔ.-ΝΑ. και βρέθηκε σε βάθος 1,10-1,30 μ. από το οδόστρωμα της οδού. Είχε διαστάσεις 1,20×0,50 μ. Τα τοιχώματά του είχαν επένδυση με πλάκες που είχαν τοποθετηθεί κάθετα (πάχ. πλακών 0,03 μ.). Καλυπτόταν από όμοιες μικρές πλάκες τοποθετημένες σε δύο στρώσεις.

Από τα σκελετικά λείψανα δεν βρέθηκε τίποτα. Περιείχε οκτώ ακέραια αγγεία πρώιμων ρωμαϊκών χρόνων (1ος αι. π.Χ.), όλα χωρίς διακόσμηση: δύο μόνωτους κυάθους, μία πρόχου με τριφυλλόσχημο στόμιο, έναν αμφορίσκο με τρεις λαβές – δύο οριζόντιες και μία κάθετη –, τρεις μεσαίου μεγέθους λοπάδες και ένα μικροσκοπικό λοπάδιο.

Τα όστρακα, που βρέθηκαν στο ανατολικό μόνον τμήμα του οικοπέδου και σε λάκκο, βάθ. 0,20-1,40 μ. από το δρόμο, που βρέθηκε στο κέντρο του οικοπέδου, ήταν μικτά κλασικών και ρωμαϊκών χρόνων, τα παλαιότερα (4ος αι. π.Χ.), από μικρά και μεσαίου μεγέθους μελαμβαφή αγγεία, όπως πρόχους, κυάθια, σκύφους, κοτύλες, κανθάρους, πυξίδες, πινάκια, φιάλες, λύχνους κ.ά. και τα νεότερα όστρακα ρωμαϊκά από μεγαλύτερα ακόσμητα αγγεία, κυρίως από οξυπύθμενους αμφορείς, χύτρες και μεγάλες λεκάνες με πλατύ χείλος. Ανάμεσά τους βρέθηκαν: μία αγνύθα κολουροκωνικού σχήματος, ένα πήλινο, ακέραιο, κωνικό σφονδύλι καλυμμένο με καστανή βαφή και ένα χάλκινο νόμισμα ρωμαϊκών χρόνων με την προτομή ρωμαίου αυτοκράτορα στη μια όψη και στην άλλη τετράστιχη δυσδιάκριτη λατινική επιγραφή. Επίσης, βρέθηκε ένας λίθινος σφαιρικός πέτρινος τρι-

Εικ. 39. Πηγή. Οδός Γέρακα 3-5. Κάτοψη της ανασκαφής και τομές Α-Α, Β-Β.

Εικ. 40. Γέρακας. Πηγή. Οδός Γέρακα 3-5. Ο τοίχος Τ1 από ΝΑ.

Εικ. 41. Γέρακας. Πηγή. Οδός Γέρακα 3-5. Οι τοίχοι Τ2, Τ3, Τ4 από ΝΑ.

πτήρας και μία πέτρινη λεπίδα. Μέσα στο λάκκο βρέθηκαν και πολλές κεραμίδες οροφής.

Πηγή. Οδός Γέρακα 3-5 (οικόπεδο Α. Γκούνη)

Πρόκειται για το αμέσως προς Ν. οικόπεδο από το οικόπεδο Γαβαλά. Στο ανατολικό και το δυτικό τμήμα του οικοπέδου εντοπίστηκαν δέκα πολύ πρόχειρα χτισμένοι τοίχοι που θα ανήκαν σε οικιστικό συγκρότημα (Εικ. 39), τρία τμήματα από οξυπύθμενα πιθάρια που θα φιλοξενούσαν ταφές (εγχυτρισμούς), καθώς και το ήμισυ ενός κιβωτιόσχημου τάφου. Ο τάφος και τα δύο πιθάρια ήταν στο βόρειο τμήμα του οικοπέδου, ενώ το τρίτο περίπου στο κέντρο του.

Οι τοίχοι ήταν πολύ πρόχειρα χτισμένοι με αργολιθοδομή και πολλές φορές χρησιμοποιήθηκε ως τοίχος και ο φυσικός βράχος που είχε λαξευθεί κατάλληλα. Δεν γώνιαζαν σε ορθή γωνία. Στο δυτικό τμήμα του οικοπέδου ανασκάφηκαν οι Τ1, Τ2, Τ3, Τ4 και Τ5 και στο ανατολικό οι Τ6, Τ7, Τ8, Τ9 και Τ10.

Ο Τ1 είχε κατεύθυνση ΝΑ.-ΒΔ., πλάτος 0,60 μ. και διατηρήθηκε σε ύψος 1 και σωζόμενο μήκος 4,70 μ. (Εικ. 40). Γώνιαζε σε σχεδόν ορθή γωνία στο βόρειο άκρο του με τον Τ2, που είχε κατεύθυνση ΝΔ.-ΒΑ., πλάτος 0,60, σωζόμενο ύψος 0,73 και σωζόμενο μήκος 4,30 μ. Ο Τ2 ήταν παράλληλος με τον Τ3, που βρέθηκε σε απόσταση 1 μ. δυτικότερα, πλ. 0,50, σωζ. ύψ. 0,50 και σωζ. μήκ. 3,80 μ., σχηματίζοντας έτσι ένα στενό διάδρομο. Ο Τ4 ένωνε τους Τ2 και Τ3 κοντά στο νότιο άκρο τους (σωζ. πλ. 0,40 μ.) (Εικ. 41). Από το ανατολικό άκρο του Τ1 ξεκινούσε άλλος τοίχος, Τ5, σε διαγώνια σχέση με αυτόν με κατεύθυνση ΝΑ.-ΒΔ., σωζ. πλ. 0,25-0,35 μ., που σχημάτιζε καμπύλη προς ΒΑ., στο βορειοδυτικό άκρο του.

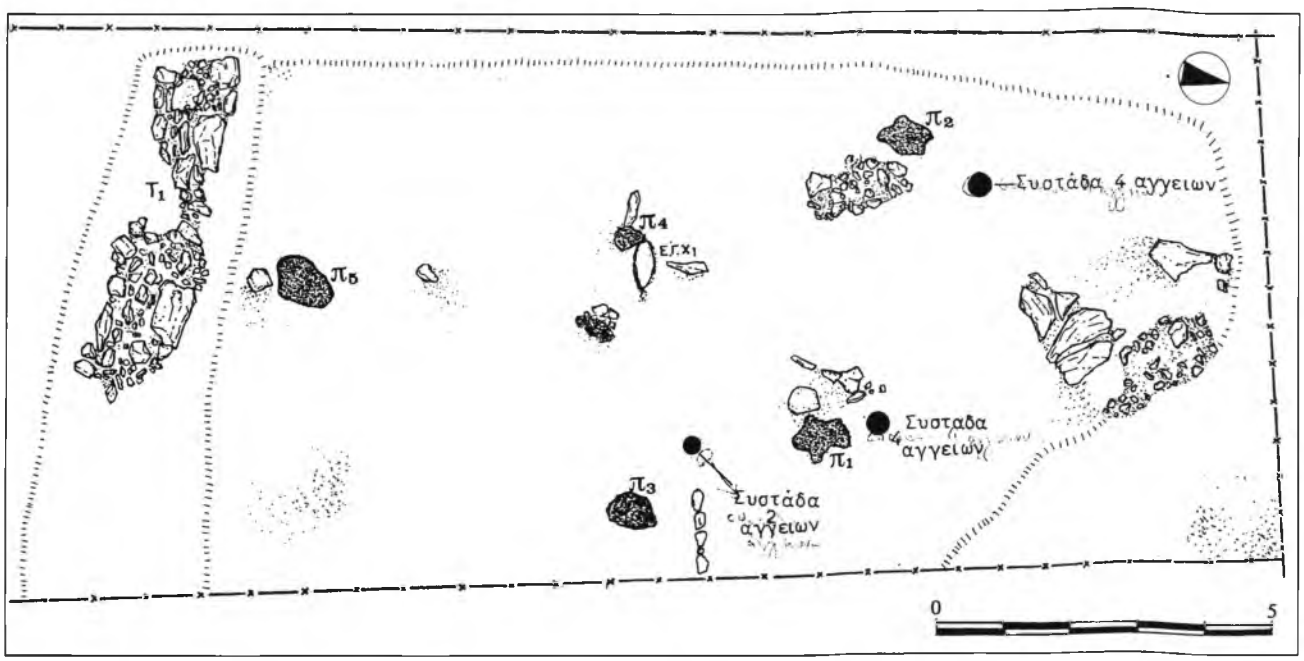
Στο ανατολικό τμήμα του οικοπέδου ανασκάφηκαν οι Τ6, Τ7 και Τ8. Ο Τ6 είχε κατεύθυνση Β.-Ν., πλάτος 0,60 και σωζόμενο μήκος 4,95 μ. Στο βόρειο άκρο του γώνιαζε με τους Τ9 και Τ10 που απείχαν μεταξύ τους 1-1,10 μ. και ήταν σχεδόν παράλληλοι μεταξύ τους. Κατεύθυνση Α.-Δ./ΒΔ. Σωζ. μήκ. του Τ9 3,30, πλ. 0,35 μ. Σωζ. μήκ. του Τ10, 2,50, σωζ. πλ. 0,35 μ.

Στα νοτιοδυτικά των τριών τοίχων βρέθηκαν τμήματα άλλων δύο τοίχων σε κάθετη σχέση μεταξύ τους αλλά χωρίς να γωνιάζουν, οι Τ7 και Τ8. Ο Τ7, με κατεύθυνση Α.-Δ., σωζ. μήκ. 2,20 και πλ. 0,30 μ., ήταν χτισμένος με αργούς λίθους. Ο Τ8, με κατεύθυνση Β.-Ν., αποτελούνταν από μεγάλους λίθους και το λαξευμένο φυσικό βράχο (σωζ. μήκ. 2 και πλ. 0,30-0,45 μ.). Βόρεια των δύο τοίχων βρέθηκε τμήμα πήλινου ημικυκλικού αγωγού.

Στο βορειοανατολικό τμήμα του οικοπέδου ανασκάφηκε το ήμισυ κιβωτιόσχημου παιδικού τάφου, με τοιχώματα επενδεδυμένα με όρθιες σχιστολιθικές πλάκες, όμοιου με τον τάφο που ανασκάφηκε στο γειτονικό προς Β. οικόπεδο (ιδιοκτησία Α. Γαβαλά). Είχε προσανατολισμό ΝΑ.-ΒΔ. και ήταν κατεστραμμένος στο βορειοδυτικό τμήμα του. Βάθ. 0,70-0,90 μ. από την οδό Γέρακα και σωζ. διαστ.: 0,50×0,50×0,20 μ. Σειρά αργών λίθων είχε τοποθετηθεί στην ανατολική, νότια και βόρεια πλευρά του.

Βόρεια των Τ2 και Τ3 βρέθηκαν κομμάτια δύο μεγάλων οξυπύθμενων αμφορέων, του π1 και του π2, που διατηρήθηκαν πολύ αποσπασματικά (βάθ. 0,90 μ. από την οδό Γέρακα). Επίσης, πολύ αποσπασματικά σώθηκε και το π3, που βρέθηκε σε βάθος 1 μ. από το δρόμο, στα βορειοδυτικά των Τ7 και Τ8 και στα νοτιοανατολικά των Τ1 και Τ5.

Τα όστρακα που περισυνελέγησαν από την ανασκαφή είναι τα περισσότερα ρωμαϊκών χρόνων, πολλά από αγγεία με κτενωτή επιφάνεια, από βαθιές λεκανίδες, στάμνους, αμφορείς κ.ά. χωρίς διακόσμηση, μεταξύ των οποίων και μία εν-

Εικ. 42. Γέρακας. Πηγή. Οδός Σίφνου 19. Κάτοψη της ανασκαφής.

σφράγιστη λαβή αμφορέα. Υπήρχαν και πολλά μελαμβαφή όστρακα κλασικών χρόνων από μικρά αγγεία, όπως κυάθια, κοτυλίσκες, πυξίδια, φιάλες κ.ά., αλλά και πολλά θραύσματα αγγείων ανατολίζοντος ρυθμού που διέσωζαν ίχνη μαύρου, κόκκινου και γαλάζιου χρώματος, άλλα με μελανόμορφη διακόσμηση και λίγα που φαίνονταν παλαιότερα με πρωτογεωμετρική και χαρακτηριστική γεωμετρική διακόσμηση με κυματοειδείς γραμμές, φολιδωτά κοσμήματα, ρόμβους, ζικζακ, μεταξύ τους και ένα πώμα από πυξίδα με ακτινωτή κατανέρυθρη διακόσμηση. Βάθος 0,75-1,35 μ. από το δρόμο. Βρέθηκαν, ακόμη, ένα κομμάτι από πυρήνα οψιανού, ένας σφαιρικός τριπτήρας και πέντε υφαντικά βάρη πυραμιδικού σχήματος.

Πηγή. Οδός Σίφνου 19 (οικόπεδο Σ. Κολυαβρά)

Στο μικρό χώρο του οικοπέδου που ερευνήθηκε αμέσως δυτικά του οικοπέδου Γκούνη εντοπίστηκε στο νότιο τμήμα του, τμήμα ενός ισχυρού βαθέος τοίχου με κατεύθυνση ΒΔ.-ΝΑ. (βάθ. 1,10 από την οδό Σίφνου, πλ. 1,40 μ.) (Εικ. 42). Ο τοίχος διακόπτεται στο μέσον περίπου του πλάτους του οικοπέδου και δεν συνεχίζεται προς Α. Αντίθετα, φαίνεται να συνεχίζεται στο προς Δ. οικόπεδο.

Ανασκάφηκαν, επίσης, πέντε πυρές, τρεις λάκκοι με αγγεία γεωμετρικών χρόνων και ένας εγχυτρισμός. Η πυρά Π1 βρέθηκε κοντά στη βορειοανατολική γωνία του οικοπέδου. Δεν είχε σαφείς διαστάσεις και το βάθος της ήταν 0,80-1,20 μ. από το δρόμο. Πάνω από την πυρά ήταν τοποθετημένη κάθετα μία σχιστολιθική πλάκα ακανόνιστου επιμήκους σχήματος, πάχ. 0,10 και διαστ. 0,60×0,25 μ. (Εικ. 43). Ίσως αποτε-

Εικ. 43. Γέρακας. Πηγή. Οδός Σίφνου 19. Η πυρά Π1 από Ν.

λούσε προσπάθεια σήμανσης του τάφου. Οι λάκκοι ήταν σκαμμένοι μέσα στο φυσικό χώμα κοντά στις πυρές και περιείχαν αγγεία. Ο λάκκος κοντά στην Π1 περιείχε μία ωοειδή-σφαιρική πρόχου με τριφυλλόσχημο στόμιο και διακόσμηση με οριζόντιες ζώνες με γεωμετρικά κοσμήματα, έναν αμφορέα με κυλινδρικό ψηλό λαιμό και κάθετες ταινιωτές λαβές με διακόσμηση μετοπών με ίππους δηλωμένους με σκιαγρα-

Εικ. 44. Γέρακας. Πηγή. Οδός Σίφνου 19. Αγγεία της πυράς Π1 από Α.

Εικ. 45. Γέρακας. Πηγή. Οδός Σίφνου 19. Αγγεία της πυράς Π2 από Δ.

φία, ένα δίωτο κύαθο με διακόσμηση αλόγων σε μετόπες και μαιάνδρου και έναν κύαθο με υπερυψωμένες λαβές ολόβαφο εσωτερικά και εξωτερικά με καστανό χρώμα (Εικ. 44).

Η πυρά Π2 και ο λάκκος 2 βρέθηκαν στα βορειοδυτικά της Π1. Πάνω από την πυρά Π2, που βρέθηκε σε βάθος 1,05-1,20 μ., υπήρχαν τοποθετημένες όρθια, με κατεύθυνση ΒΑ.-ΝΔ., τέσσερις πλάκες από σχιστόλιθο, πάχ. 0,30 μ. περίπου, ίσως το σήμα του τάφου. Σε λάκκο μέσα στο φυσικό χώμα βρέθηκε συστάδα τεσσάρων αγγείων γεωμετρικών χρόνων που αποτελούνταν από ένα μεγάλο δίωτο αμφορέα με κυλινδρικό λαιμό και διακόσμηση με οριζόντιες παράλληλες ταινίες στην κοιλιά του, μία μικρή πρόχου με μελανό γάνωμα και διακόσμηση οριζόντιων παράλληλων ταινιών στο χρώμα του πηλού, έναν κάνθαρο με υπερυψωμένες λαβές και μελανό γάνωμα εσωτερικά και εξωτερικά και έναν κύαθο με οριζόντιες ταινιωτές λαβές, χωρίς διακόσμηση (Εικ. 45).

Προς ΝΑ. της πυράς Π1 βρέθηκαν μέσα σε λάκκο άλλα δύο γεωμετρικά αγγεία, μία ωοειδής πρόχους με διακόσμηση οριζόντιων παράλληλων καστανών ταινιών στην κοιλιά της και μία κύλικα με οριζόντιες λαβές, κυλινδρικό πόδι και ορθογώνια ανοίγματα στην περιφέρειά του, καλυμμένη με καστανό βερνίκι. Στα νοτιοανατολικά τους παρατηρήθηκαν ίχνη καύσης, πυρά Π3, και τέσσερις σχιστολιθικές πλάκες τοποθετημένες κάθετα σε ευθεία γραμμή.

Προς ΝΑ. της πυράς Π2 βρέθηκε ένα μεγάλο οξυπύθμενο πιθάρι, ίσως εγχυτρισμός, που το στόμιό του κάλυπτε μία κύλικα, όμοια με την κύλικα της πυράς 3 (Εικ. 46). Το πιθάρι είχε τοποθετηθεί με προσανατολισμό ΒΑ.-ΝΔ. και ήταν σπασμένο σε κομμάτια. Στα νοτιοδυτικά του βρέθηκε μία ακόμη πλακοειδής πέτρα και ίχνη καύσης (πυρά 4). Άλλη πλάκα βρέθηκε στα νοτιοδυτικά της πρώτης. Στα νοτιοανατολικά της πυράς Π4 βρέθηκε άλλη πυρά, Π5, διασπ. 1,10×1,60 και βάθ. μόλις 0,10 μ. Δεν περιείχε αγγεία.

Τα όστρακα που περισυνελέγησαν από το οικόπεδο ήταν μικτά γεωμετρικών, κλασικών και ρωμαϊκών χρόνων, κυρίως

Εικ. 46. Γέρακας. Πηγή. Οδός Σίφνου 19. Εγχυτρισμός 1 και πυρά Π4 από Β.

από μικρά, μεσαίου μεγέθους και μεγαλύτερα αγγεία, όπως φιάλες, πινάκια, κυάθους, πρόχους, οξυπύθμενους αμφορείς, λεκάνες κτλ. Βάθος 1,10-1,40 μ. από το δρόμο. Ο τοίχος στο νότιο τμήμα του οικοπέδου φαίνεται να ανήκει στους πρώιμους ρωμαϊκούς χρόνους. Ανάμεσα στα όστρακα ήταν και τρεις ακέραιες αγνύθες (υφαντικά βάρη), δύο πυραμιδικού και μία κωνικού σχήματος. Βρέθηκε, ακόμη, και μία λεπίδα οψιανού σε βάθος 2,50 μ. από το δρόμο (οδός Σίφνου).

ΜΑΡΙΑ ΠΛΑΤΩΝΟΣ-ΠΙΩΤΑ

Κορωπί

Μετά την κήρυξη ως αρχαιολογικών χώρων των περιοχών Λαμπρικά, Κίτσι - Θίτι - Μακριά Πεύκα - Βουρβάτσι και Κέντρου Υγείας του Δήμου Κορωπίου, όπου εντοπίζονται οι αρ-

Εικ. 47-49. Κορωπί. Λαμπρικά. Οικόπεδο Πατρώνα. Αγγεία από τους τάφους.

χαίοι δήμοι των Μεσογείων Λαμπτρών, των Παραλίων Λαμπτρών και της Ώας[21], άρχισε συστηματικός αρχαιολογικός έλεγχος και αποκαλύφθηκαν σημαντικά αρχαία, όπως το μεγάλο αρχαίο νεκροταφείο στο βόρειο άκρο του Κορωπίου, του οποίου η χρήση εκτείνεται από τον 7ο έως τον 4ο αι. π.Χ.[22].

Λαμπρικά (οικόπεδο Πατρώνα)

Αμέσως προς Ν. της λεωφόρου Βάρης-Κορωπίου, 400 μ. περίπου προς Δ. του ναΐσκου του Αγίου Ιωάννη του «Μετανοείτε», αποκαλύφθηκε τμήμα νεκροταφείου γεωμετρικής εποχής. Οι τάφοι εντοπίστηκαν στο νότιο τμήμα του οικοπέδου και συνεχίζονταν προς Α., Δ. και Ν., στους παρακείμενους αγρούς. Ερευνήθηκαν δύο κιβωτιόσχημοι, οκτώ λακκοειδείς, μερικοί με καλυπτήριες πλάκες και δύο εγχυτρισμοί. Κατά κανόνα είχαν προσανατολισμό από Α. προς Δ. Οι νεκροί είχαν

21. *Hesperia*, Suppl. XIV, 1975.

22. Ό. Κακαβογιάννη, Πρόσφατα ευρήματα από την περιοχή του Δήμου Κορωπίου. Ο εντοπισμός του αρχαίου δήμου της Ώας, *Πρακτικά Β' Επιστημονικής Συνάντησης Νοτιοανατολικής Αττικής*, Κορωπί 1998, σ. 68-84.

Εικ. 50. Κορωπί. Λαμπρικά. Οικόπεδο Τσιλιμάγκου. Ερυθρόμορφη κεραμική και τμήμα ειδωλίου.

καεί σε άλλη θέση και η τέφρα είχε τοποθετηθεί σε τεφροδόχο αμφορέα, σε μερικές δε περιπτώσεις και πάνω από την καλυπτήρια πλάκα. Σε ένα λακκοειδή τάφο, στην ανατολική στενή πλευρά είχε τοποθετηθεί, ως σήμα, όρθια ορθογώνια πλάκα.

Εντός των τάφων το τεφροδόχο αγγείο συνόδευε μεγάλος αριθμός άλλων μικρότερων (πρόχοι, κάνθαροι, κύπελλα, πυξίδες, μία κυλινδρική με κάλυμμα, της οποίας η λαβή είναι ομοίωμα ίππου). Βρέθηκαν, επίσης, πήλινα σφονδύλια, χάλκινη μικρή φιάλη, χάλκινη τοξωτή πόρπη και τμήματα σιδερένιων αντικειμένων.

Η χρήση του νεκροταφείου, στο τμήμα που ερευνήθηκε, χρονολογήθηκε από το α΄ μισό του 9ου έως τα τέλη του 8ου αι. π.Χ.[23]. Η πλειονότητα των αγγείων ανήκει, από την άποψη των σχημάτων και της διακόσμησης, στη γνωστή παραγωγή των αττικών εργαστηρίων αυτής της εποχής (Εικ. 47-49). Αξιοσημείωτος είναι μικρός κάνθαρος της ύστερης γεωμετρικής περιόδου (Εικ. 48), στις δύο πλευρές του οποίου εικονίζονται αντίστοιχα μικρή αλεπού που πλαισιώνεται από δύο μικρά παραπληρωματικά κοσμήματα, και κάνθαρος («σκαθάρι») που πλαισιώνεται από δύο πουλιά.

Οικόπεδο Τσιλιμάγκου (μετέπειτα Γκίκα)

Περίπου 100 μ. ανατολικότερα από το γεωμετρικό νεκροταφείο αποκαλύφθηκε μικρό τμήμα κτιρίου του 4ου αι. π.Χ., που συνεχίζεται προς την πλευρά της λεωφόρου κάτω από την πρασιά και προς Α. και Δ. κάτω από τις παρακείμενες ιδιοκτησίες. Αποκαλύφθηκαν τμήματα τεσσάρων χώρων, οι τοίχοι των οποίων είναι χτισμένοι με μεγάλους αργούς λίθους. Στα ευρήματα περιλαμβάνονται τμήμα ειδωλίου και αρκετά όστρακα μεγάλων λεκανών και μερικά ερυθρόμορφων αγγείων με πρόσθετα στοιχεία από χρυσό (Εικ. 50). Πιθανώς η χρήση του κτιρίου δεν είναι απλή οικία (η θέση του νέου οικοδομήματος μετακινήθηκε προς Ν. των αρχαίων λειψάνων).

Βουρβάτσι - Κίτσι - Θίτι - Μακριά Πεύκα

Στην περιοχή όπου τοποθετείται ο μεγάλος αρχαίος δήμος των Παραλίων Λαμπτρών δεσπόζει ο λόφος Ψηλοκορυφή (Κόντρα Γκλιάτε), ο οποίος αποτελεί την προϊστορική ακρόπολη του οικισμού. Σε αυτόν η κατοίκηση αρχίζει στα τέλη της νεολιθικής εποχής και συνεχίζεται μέχρι τους πρώτους αιώνες της μυκηναϊκής, οπότε οχυρώθηκε με ισχυρό τείχος[24].

Λαμπτρές (οικόπεδο Μουρίκη)

Στη δυτική πλαγιά του λόφου υπάρχει διάσπαρτη κεραμική προϊστορικής εποχής. Στο ανώτερο άνδηρο, κάτω από τη βραχώδη κορυφή, εντοπίστηκαν λείψανα πρόχειρων κτιρίων που χρονολογούνται στη μεσοελλαδική περίοδο. Στο βορειοδυτικό άκρο της ιδιοκτησίας αποκαλύφθηκαν ισχυροί αναλημματικοί τοίχοι, που συγκρατούσαν διαδοχικά άνδηρα. Στο σημείο αυτό, όπου επετράπη η οικοδόμηση, μεταξύ δύο αναλημμάτων κατά τους τελευταίους αιώνες της μυκηναϊκής περιόδου είχαν δημιουργηθεί ενδιαιτήματα από ένα ή δύο δωμάτια (Εικ. 51). Από τα ευρήματα συνάγεται ότι η πλευρά αυτή του λόφου κατοικείται τουλάχιστον κατά τη μέση και τις τελευταίες φάσεις της ύστερης εποχής του Χαλκού (Εικ. 52) και το νεκροταφείο θαλαμοειδών τάφων στο Βουρβάτσι[25] συνδέεται με αυτήν τη νεότερη φάση του μυκηναϊκού οικισμού των Λαμπτρών.

Παιανία

Στο βορειοανατολικότερο άκρο του δήμου, προς Β. της λεωφόρου Σπάτων, υπάρχει το ύψωμα Κόντρα Μεσοσπορίτισσα. Στην επιφάνειά του είχε εντοπιστεί χονδροειδής κεραμική και ο Ι. Τραυλός και άλλοι τοποθετούσαν εκεί τον αρχαίο δήμο της Ώας.

Οικόπεδο Μαρτίνη

Κατά την κατασκευή οικίας στη βορειοανατολική πλαγιά του λόφου έγινε μεγάλη εκσκαφή, κατά την οποία καταστράφηκαν στρώματα πρωτοελλαδικού οικισμού σε έκταση 1 περίπου στρέμματος. Έγινε μικρής έκτασης έρευνα και αποκαλύφθηκαν λείψανο τοίχου και κεραμική που χρονολογούνται στην ΠΕ ΙΙβ περίοδο (2500-2300 π.Χ.) (Εικ. 53). Ο λόφος θα κηρυχθεί αρχαιολογικός χώρος.

Δίκτυο οπτικών ινών Panafon

Κατά την κατασκευή του δικτύου, αμέσως προς Β. του Αγίου Αθανασίου Παιανίας, εντοπίστηκαν κτίρια υστερορρωμαϊκών ή πρωτοβυζαντινών χρόνων[26].

Βραυρών

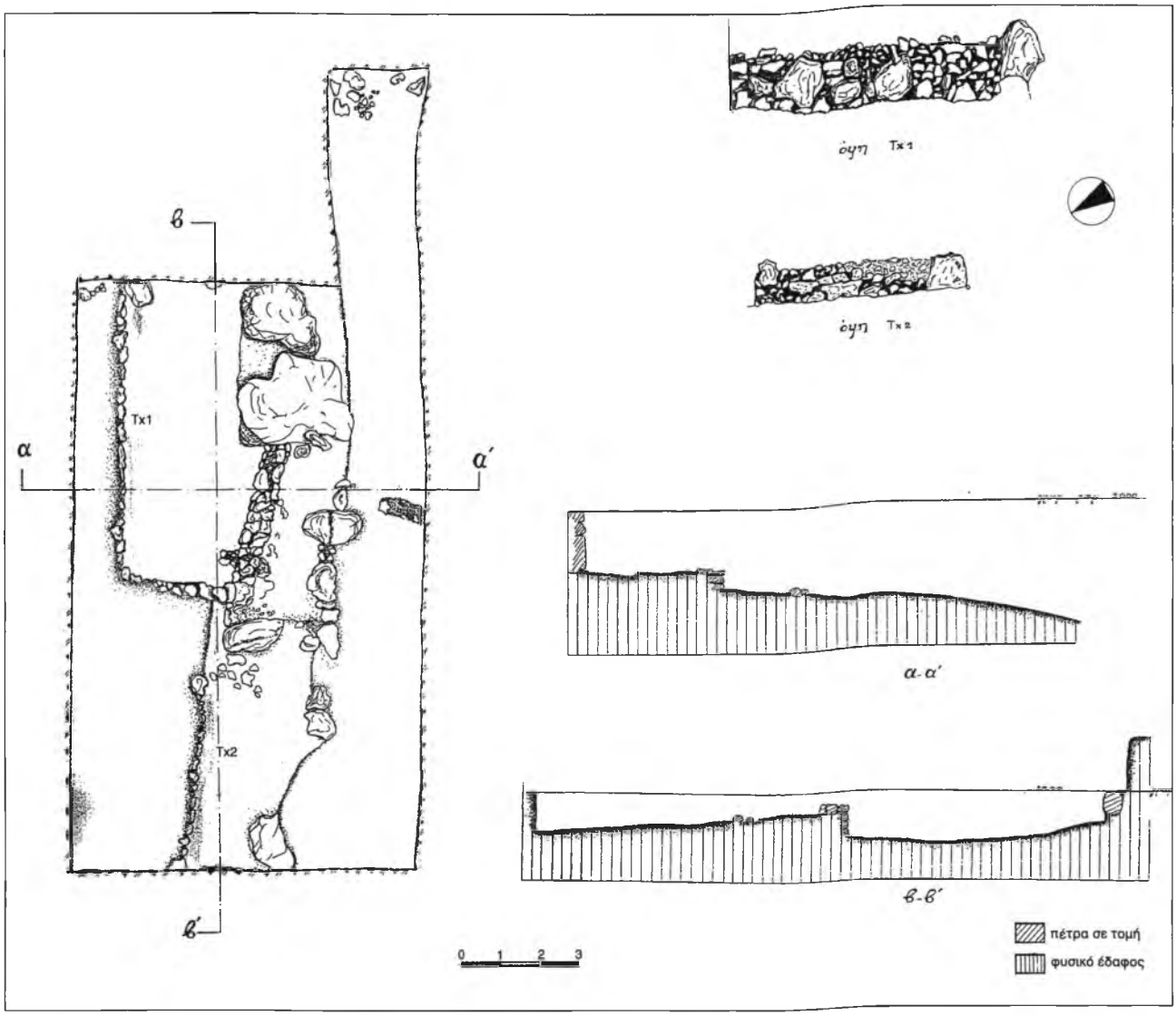
Στη δυτική πλευρά της πεδιάδας, στους βορειοανατολικούς πρόποδες του λόφου Λεξάνα, είχαν στο παρελθόν βρεθεί διάσπαρτη αρχαία κεραμική και πώρινο αρχιτεκτονικό μέλος.

23. J.N. Coldstream, *Geometric Greece*, London 1977, σ. 26 κ.ε., 55 κ.ε., 74 κ.ε., 109 κ.ε. Τα ευρήματα κατέγραψε η αρχαιολόγος Π. Γαλιατσάτου.

24. *ΑΔ* 37 (1982): Χρονικά, σ. 60-61. D. Hagel, Die frühe-mykenische Burg von Kiapha Thiti/Attika, *MarbWPr*, 1987, σ. 4 κ.ε.

25. *ΑΔ* 11 (1927-1928): Παράρτημα, σ. 65-66.

26. Τις εργασίες παρακολούθησε ο αρχαιολόγος Σ. Κουρσούμης.

Εικ. 51. Κορωπί. Λαμπτρές. Οικόπεδο Μουρίκη. Κάτοψη της ανασκαφής, όψεις Τχ1-Τχ2 και τομές α-α΄, β-β΄.

Εικ. 52. Κορωπί. Λαμπτρές. Οικόπεδο Μουρίκη. Κεραμική ΜΕ περιόδου.

Εικ. 53. Παιανία. Οικόπεδο Μαρτίνη. Κεραμική της ΠΕ IIβ περιόδου.

Ιδιοκτησία Κόκκαλη

Αποκαλύφθηκε μικρό πρόχειρο κτίσμα, στο εσωτερικό του οποίου υπήρχαν σειρές αποθηκευτικών πίθων. Προφανώς αποτελούσε τμήμα αγροτικής εγκατάστασης, η οποία χρονολογείται στους μεταβυζαντινούς χρόνους.

ΜΕΓΑΛΑ ΕΡΓΑ

Κατά το 1999 συνεχίστηκαν τα εξής έργα στην περιοχή Παιανίας - Κορωπίου[27].

Αττική Οδός

Περιοχή Κορωπίου

Θέση Λιστρίβι. Κατά τα προηγούμενα έτη είχαν αποκαλυφθεί αρχαία οδός, αγροικία κλασικών και αγροικία υστερορρωμαϊκών χρόνων[28]. Προκειμένου να αρχίσει πάνω από αυτά η κατασκευή της γέφυρας του Κόμβου Αεροδρομίου, έγιναν συμπληρωματικές έρευνες και στερέωση των τοίχων των κτιρίων, τα οποία στο μέλλον θα αναδειχθούν.

Θέση Πάτημα. Ολοκληρώθηκε η έρευνα αγροικίας ελληνιστικών χρόνων, η οποία είχε έκταση 60×70 μ. Στη βορειοανατολική γωνία της υπάρχουν λείψανα μικρού τετράγωνου δωματίου, ίσως πύργος. Τα λείψανα διατηρήθηκαν σε κατάχωση.

Λεωφόρος Παιανίας-Μαρκοπούλου (έναντι εργοστασίου Περιστερόπουλου)

Εντοπίστηκε αρχαία οδός με κατεύθυνση από Β. προς Ν. και εκατέρωθέν της τρεις ταφικοί περίβολοι κλασικών χρόνων. Ο ταφικός περίβολος Β περιελάμβανε έξι καύσεις νεκρών των μέσων του 5ου αι. π.Χ., ο περίβολος Α δύο λάρνακες με ταφές του β΄ μισού του 5ου αι. π.Χ., οι οποίες ήταν συλημένες, και ο περίβολος Γ ένα λακκοειδή και τρεις κεραμοσκεπείς τάφους, συλημένους ή ακτέριστους, ενώ πρέπει να υπήρχαν και άλλοι, οι οποίοι έχουν πλήρως διαταραχθεί. Σε τυχαίες θέσεις βρέθηκαν: επιτύμβια αετωματική στήλη του Μένωνος και της Άδας, διακοσμημένη με δύο ρόδακες, ανάμεσα στους οποίους σε μεταγενέστερη εποχή σμιλεύθηκε κεφάλι σατύρου, θραύσμα μαρμάρινης επιτύμβιας ληκύθου που σώζει τμήμα ανάγλυφης παράστασης και επιγραφή: *Δημαίνετος ΔΗ{.....} Παλληνεύς*, καθώς και μεγάλο τμήμα μαρμάρινης δισώματης σφίγγας, που χρονολογείται στα τέλη του 5ου αι. π.Χ. και αποτελούσε την επίστεψη επιτύμβιας στήλης (Εικ. 54), μοναδικό παράδειγμα ολόγλυφης απόδοσης του θέματος, το οποίο κατά τον 4ο αιώνα θα επικρατήσει σε ανάγλυφη μορφή (οι περίβολοι διατηρήθηκαν κάτω από το κατάστρωμα της Αττικής Οδού).

Εικ. 54. Αττική Οδός. Λεωφόρος Παιανίας-Μαρκοπούλου. Επίστεψη επιτύμβιας στήλης.

Περιοχή Παιανίας

Λόφος Κολλεγίου. Στην ανατολική πλαγιά του λόφου είχαν εντοπιστεί όστρακα όψιμων κλασικών χρόνων. Κατά την κατασκευή βοηθητικής οδού, βρέθηκαν λείψανα αρχαίας αγροικίας, που συνεχίζονται προς Δ. κάτω απο το αθλητικό γήπεδο του Κολλεγίου. Σε ένα σημείο, πάνω στο στέρεο βρέθηκαν και λίγα προϊστορικά όστρακα.

Κατά τη διευθέτηση του παρακείμενου ρέματος Λεονταρίου βρέθηκε και μικρή αετωματική επιτύμβια στήλη του β΄ μισού του 4ου αι. π.Χ. με παράσταση γυμνού παιδιού που παίζει με το σκύλο του. Το βάθος της παράστασης είναι βαμμένο γαλάζιο.

Αγωγός φυσικού αερίου

Μετά τα σημαντικά ευρήματα που εντοπίστηκαν κατά το προηγούμενο έτος στην πορεία του αγωγού από το Κέντρο Διανομής της Παλλήνης προς το Λαύριο (προϊστορικός οικισμός της τελικής νεολιθικής και της πρωτοελλαδικής περιόδου στη Χούμεζα Παιανίας[29] και νεκροταφείο κλασικών χρόνων στη θέση Πάτημα Κορωπίου), σημαντικός ήταν και ο εντοπισμός γεωμετρικού τάφου στην περιοχή μεταξύ των οικισμών Κουβαρά και Πέτα. Από το νεκροταφείο αυτό, προφανώς, προέρχονται τα αγγεία που αναφέρονται από τον Desborough[30]. Στην περιοχή θα αρχίσει αρχαιολογικός έλεγχος.

Αποχετευτικός αγωγός Πόρτο Ράφτη - Μαρκοπούλου

Στην πορεία του αγωγού από το Αυλάκι δια του καταστρώματος της λεωφόρου Πόρτο Ράφτη προς το Μαρκόπουλο εντοπίστηκαν αρχαιότητες στις εξής θέσεις:

Πόρτο Ράφτη. Μεταξύ της διακλάδωσης των οδών προς Άγιο Σπυρίδωνα και της επόμενης προς το λιμάνι εντοπίστηκε μεγάλη

27. Στις ανασκαφικές εργασίες έλαβαν μέρος οι αρχαιολόγοι Δ. Λιώνης, Φ. Νέζερη, Μ. Στάθη, Κ. Δελούκα, Ε. Μαυρομάτη, Μ. Ανετάκης.

28. Ό. Κακαβογιάννη - Δ. Λιώνης - Φ. Νέζερη - Ελ. Μαυρομάτη, Ανασκαφικές έρευνες στην πεδιάδα των Μεσογείων, *Πρακτικά Η΄ Επιστημονικής Συνάντησης Νοτιοανατολικής Αττικής*, Λαύριο 2001, σ. 578-582. Γ. Σταϊχάουερ, Η κλασική Μεσογαία, (*5ος-4ος αι. π.Χ.*), στο Χ. Ντούμας (επιμ.), *Μεσογαία*, Αθήνα 2001, σ. 106, εικ. α.

29. Κακαβογιάννη - Λιώνης - Νέζερη - Μαυρομάτη, ό.π., σ. 582.

30. V.R. d'A. Desborough, *Protogeometric Pottery*, Oxford 1952, σ. 315-316.

δεξαμενή που ανήκει σε συγκρότημα ρωμαϊκών χρόνων.

Θέση Αγγελήσι. Στην περιοχή αυτήν τοποθετείται ο αρχαίος δήμος Αγγελή. Λίγο δυτικότερα από την κρήνη της Αγίας Τριάδας, σε βάθος 1,50 μ. περίπου εντοπίστηκε υπόγειος λαξευτός αγωγός, ύψ. 0,70 και πλ. 0,50 μ., προφανώς υδρομαστευτικός, που ανήκει σε μικρό τοπικό υδραγωγείο, το οποίο κατέρχεται από τους λόφους προς Ν. της λεωφόρου, προς τη θέση Άγιος Θωμάς, όπου υπάρχουν λείψανα κτισμάτων.

Θέση Αιματόρριζα. Προς Ν. του Μαρκόπουλου, ανατολικά της λεωφόρου Λαυρίου και παρά τους πρόποδες του λόφου Καστρί (όπου υπάρχει αρχαίο φρούριο), εντοπίστηκαν λείψανα αρχαίου νεκροταφείου και περισυνελέγησαν λίγα θραύσματα μαρμάρινων επιτύμβιων μνημείων.

ΕΝΤΟΠΙΣΜΟΣ ΑΡΧΑΙΟΤΗΤΩΝ

Κορωπί

Λαμπρικά (οικόπεδο Μπόκια)

Κατά το 1999, στο παραπάνω οικόπεδο, σε χαμηλό έξαρμα παρά τη λεωφόρο Βάρης - Κορωπίου, 1.000 μ. δυτικά του ναΐσκου του Αγίου Ιωάννη του «Μετανοείτε», εντοπίστηκε προϊστορικός οικισμός της πρωτοελλαδικής περιόδου.

Στην περιοχή από τη λεωφόρο μέχρι το εκκλησάκι του Αγίου Κωνσταντίνου υπάρχει μέσα στους αγρούς και τα αμπέλια διάσπαρτη χονδροειδής κεραμική, που μπορεί να χρονολογηθεί στους προμυκηναϊκούς χρόνους, και λίθινα εργαλεία.

Μπορμπουτσάνα

Η περιοχή αυτή βρίσκεται δυτικά του Κορωπίου και εκτείνεται βόρεια του λόφου του Χριστού, όπου τοποθετείται ο αρχαίος δήμος του Σφηττού. Εκτός από τα διάσπαρτα αρχαία λείψανα (οικοδομικό υλικό και κεραμική), στην περιοχή έχουν εντοπιστεί δύο υπόγεια αρχαία υδραγωγεία: Το ένα στη νότια πλευρά της, όπου πλησίον του ναού του Αγίου Δημητρίου διατηρούνται αρχαία φρέατα, ανήκει στο δήμο του Σφηττού. Το άλλο διατρέχει τη βόρεια πλευρά της και καταλήγει στην περιοχή της Ζωοδόχου Πηγής, στο βορειοδυτικό άκρο του σύγχρονου οικισμού. Ανήκει στον αρχαίο δήμο της Ώας και ένα φρέαρ του διατηρείται στην περιοχή Τόχη, δίπλα στο οποίο, στη διασταύρωση αρχαίων οδών, σώζονται λείψανα κτιρίου χτισμένου με πωροπλίνθους.

Χαλιδού-Καρελλάς

Προς ΒΔ. της Μπορμπουτσάνας βρίσκεται η περιοχή Χαλιδού, από όπου σχεδιάζεται να διέλθει η νέα λεωφόρος από το Ελληνικό προς τον Καρελλά και το Αεροδρόμιο των Σπάτων. Στην επίπεδη περιοχή υπάρχει σπηλαιώδες όρυγμα, στην οροφή του οποίου έχουν διανοιχθεί φρεατοειδείς αεραγωγοί. Διακρίνονται τοιχάρια και από λάκκους λαθρανασκαφών περισυνελέγη κεραμική αρχαϊκών και κλασικών χρόνων. Πιθανώς πρόκειται περί Νυμφαίου, το οποίο περιφράχθηκε και πρέπει να ερευνηθεί.

Από την περιοχή αυτή διέρχεται άλλο αρχαίο υδραγωγείο που κατευθύνεται προς ΒΑ., προς τον Καρελλά, όπου τοποθετείται ο αρχαίος δήμος της Κίκκυνας. Ένα τμήμα του με 12 φρέατα διατηρείται σε καλή κατάσταση και απολήγει σε κρήνη νεότερων χρόνων, η οποία βρίσκεται στην οδό Εξελίξεως.

Ανάμεσα στην Μπορμπουτσάνα και στον Καρελλά, στην επίπεδη κορυφή μικρού λόφου, διατηρούνται λείψανα κτιρίων ύστερων ρωμαϊκών ή χριστιανικών χρόνων. Στον ίδιο δήμο ανήκουν τα διάσπαρτα αρχαία λείψανα προς Α. του Αγίου Νικολάου της Χαλιδούς και μέχρι τη λεωφόρο Λαυρίου, όπου διατηρείται ταφικός περίβολος, ενώ πρέπει να εντοπιστεί η μεγάλη αγροικία που ερευνήθηκε κατά τις πρώτες δεκαετίες του 20ού αιώνα από τον Α. Κεραμόπουλλο[31].

Ανεύρεση αρχαίων. Ο Σ. Νικολογιάννης, κάτοικος Παιανίας, δήλωσε ότι κατά την κατεδάφιση παλαιάς οικίας βρήκε μαρμάρινη επιτύμβια στήλη. Σώζεται το μεγαλύτερο μέρος του σώματος, διακοσμείται με δύο ρόδακες και πάνω από αυτούς αναγράφονται τα ονόματα: *Κλειτομάχης / Κλειοστράτη.*

Λόγω του ότι τα ονόματα είναι αμάρτυρα[32], θα ζητηθεί να παραδοθεί στο Μουσείο Βραυρώνας.

Συντήρηση ευρημάτων. Στο Μουσείο Βραυρώνας συνεχίστηκε εντατικά η συντήρηση των ευρημάτων των σωστικών ανασκαφών από τη μόνιμη συντηρήτρια Ε. Ζαπριάνου-Αρβανίτη. Με χρηματοδότηση του Institute for Aegean Prehistory και του Ιδρύματος Ψύχα η Ε. Σπάλλα συνέχισε τη συντήρηση των ευρημάτων του πρωτοελλαδικού οικισμού στο Κέντρο Υγείας Κορωπίου και η αρχαιολόγος Μ. Μέξη τις καταγραφές. Η Ε. Σπάλλα συντήρησε και τα ευρήματα από τον Αγωγό Φυσικού Αερίου (με δαπάνες της ΔΕΠΑ).

Συνεχίστηκε η συντήρηση στο εργαστήριο συντήρησης των ευρημάτων από τις ανασκαφές κατά την κατασκευή της Αττικής οδού (που έχει οργανωθεί και λειτουργεί στο παλαιό οινοποιείο Καμπά), από τις συντηρήτριες Ι. Τσιώμη, Σ. Πατσαβούρα, Θ. Σπαρτοπούλου, Ε. Μάλλιου, Δ. Ζτούκου και Χ. Κατσίμπρα.

ΟΛΓΑ ΚΑΚΑΒΟΓΙΑΝΝΗ

ΑΙΓΙΝΑ

Οδός Τελαμώνος (οικόπεδο Τσάλα)

Στο ανατολικό όριο του οικοπέδου και σε βάθος 2,50 μ. από το οδόστρωμα της παραπάνω οδού εντοπίστηκε τοίχος με κατεύθυνση από Β. προς Ν., ο οποίος κατελάμβανε ολόκληρο το

31. *ΠΑΕ* 1919, σ. 32. *BSA* 57 (1962), σ. 102, σημ. 29, θέσεις c, d.

32. Πρβλ. M.J. Osborne - S.G. Byrne, *LGPN* II. *Attica*, Oxford 1994. J. Traill, *Persons of Ancient Athens*, τ. 10, 2002.

πλάτος του οικοπέδου (μήκ. 12,06 μ.) και εκτεινόταν και στις όμορες ιδιοκτησίες. Δεν στάθηκε δυνατόν να υπολογιστεί το πλάτος του, γιατί μέρος του συνεχιζόταν στην όμορη προς Α. ιδιοκτησία. Το πάχος του προς την πλευρά του οικοπέδου Τσάλα ήταν 0,26 μ. Ήταν κατασκευασμένος από λίθους διαφόρων μεγεθών, ενώ στο νοτιότερο τμήμα του υπήρχε εντοιχισμένος αρράβδωτος κιονίσκος. Κοντά στο νότιο όριο του οικοπέδου εντοπίστηκε και τμήμα τοίχου (μήκ. 4,20 μ.) με κατεύθυνση από Β. προς Ν. Ήταν κατασκευασμένος από ευμεγέθεις κυβόλιθους. Εξαιτίας της αμελούς δόμησης ήταν φανερό ότι αυτό το οικοδομικό υλικό ήταν σε β΄ χρήση.

Οδός Αριστοφάνους (οικόπεδο Γιαννούλη)

Κατά την επισκευή του υπογείου του παλαιού σπιτιού που βρίσκεται στη συμβολή των οδών Αριστοφάνους και Ελλανίου Διός εντοπίστηκε στο δάπεδο του ενός δωματίου ευμεγέθης κυβόλιθος (διαστ. 1,38×0,34×0,87 μ.), τοποθετημένος όρθιος. Σε βάθος 1,09 μ. από την άνω επιφάνειά του βρέθηκε δεύτερος (διαστ. 1,32×0,85×0,36 μ.) με κατεύθυνση κάθετη προς τον πρώτο κυβόλιθο. Οι κυβόλιθοι ανήκουν προφανώς σε κτίσμα των ρωμαϊκών χρόνων. Εξαιτίας της ύπαρξης του σπιτιού δεν στάθηκε δυνατόν να προχωρήσει η έρευνα.

Βάρδια

Οικόπεδο Ν. Γαλάρη

Στο οικόπεδο εντοπίστηκε (σε βάθος 2 μ. από το οδόστρωμα) κατά την εκσκαφή θεμελίων για την ανέγερση οικοδομής τμήμα τοίχου (σωζ. μήκ. 4 και πλ. 0,80-0,90 μ.) με κατεύθυνση από Δ. προς Α., που αποτελούνταν από πωρόλιθους με αμελή επεξεργασία και αδρά δουλεμένους λίθους, χωρίς καλή προσαρμογή. Ένα μέρος του τοίχου εδραζόταν στο φυσικό έδαφος και ένα τμήμα του σε μπάζωμα. Στα βόρεια του τοίχου και σε απόσταση 1,20 μ. από αυτόν βρέθηκαν επτά πωρόλιθοι με καλή προσαρμογή που σχημάτιζαν ορθογώνια βάση (διαστ. 2,32×1,44 και ύψ. 0,26-0,35 μ.), θεμελιωμένη στο φυσικό έδαφος. Η κεραμική που συνελέγη ανάγεται στις πρώτες δεκαετίες του 5ου αι. π.Χ.

Κυψέλη

Παρατηρητήριο (οικόπεδο Νταλιάνη)

Στο οικόπεδο ανασκάφηκαν 13 λακκοειδείς και δύο υπόγειοι τάφοι. Όλοι ήταν λαξευμένοι στο σκληρό βράχο της περιοχής. Ο ένας υπόγειος τάφος βρέθηκε ημικατεστραμμένος. Ήταν προσιτός από λαξευτή κλίμακα, της οποίας διασώθηκαν μόνον τα δύο σκαλοπάτια. Είχε δύο κόγχες για τις ταφές. Ο δεύτερος ήταν μονοθάλαμος και ήταν προσιτός από φρεατόσχημη είσοδο. Όλοι οι τάφοι βρέθηκαν συλημένοι και επιχωματωμένοι.

Οδός Κουμουνδούρου (οικόπεδο Ε. Αποστολίδου)

Στο μικρών διαστάσεων οικόπεδο υπήρχε παλαιό σπίτι, εξαιτίας του οποίου τα αρχαία κατάλοιπα βρέθηκαν διαταραγμένα. Μετά την κατεδάφισή του ακολούθησε η ανασκαφική έρευνα. Βρέθηκαν αποσπασματικά λείψανα, που ανάγονται στους ρωμαϊκούς χρόνους και έχουν σχέση με το λουτρό που είχε κατά το παρελθόν ανασκαφεί στο όμορο οικόπεδο του Σ. Γαλάρη[33]. Ο ένας τοίχος (μήκ. 7,90 μ.) με κατεύθυνση από ΒΑ. προς ΝΔ. ήταν κατασκευασμένος από καλοδουλεμένους κυβόλιθους και λίθους διαφόρων μεγεθών και επιχρισμένος με ισχυρό κονίαμα. Εντοπίστηκε και τμήμα δεύτερου τοίχου (μήκ. 3 μ.), κατασκευασμένου από πωρόλιθους. Μεταξύ των δύο τοίχων βρέθηκαν τοιχάρια αμελούς κατασκευής σε β΄ χρήση, τμήμα πυθμένα πήλινου αγωγού και μερικοί ριχτοί κυβόλιθοι. Στη βορειοανατολική γωνία του οικοπέδου βρέθηκε τμήμα (πάχ. 0,30 μ.) σκληρού, συμπαγούς κονιάματος, που περιείχε και λίθους και οριζόταν από τοίχο με καλοδουλεμένους κυβόλιθους. Η κατασκευή αυτή συνεχιζόταν κάτω από την όμορη ιδιοκτησία. Παρόμοιο υλικό βρέθηκε και κοντά στη νότια πλευρά του τοίχου και διαπιστώθηκε ότι ήταν το κάλυμμα ημικατεστραμμένης δεξαμενής, η οποία δεν ερευνήθηκε, εξαιτίας της δυσοσμίας που ανέδιδαν τα ακάθαρτα νερά των παρακείμενων σπιτιών, που έβρισκαν δίοδο και κατέληγαν σε αυτήν.

Στο δυτικό τμήμα του οικοπέδου βρέθηκαν έξι αποσπασματικά τοιχάρια παλαιότερης οικοδομικής φάσης, κατασκευασμένα από μικρούς, αργούς λίθους και θεμελιωμένα στο φυσικό έδαφος.

ΕΛΕΝΗ ΠΑΠΑΣΤΑΥΡΟΥ

33. *ΑΔ* 37 (1982): Χρονικά, σ. 48-49.

ΑΝΑΣΤΗΛΩΤΙΚΕΣ ΕΡΓΑΣΙΕΣ

ΝΟΜΟΣ ΒΟΙΩΤΙΑΣ

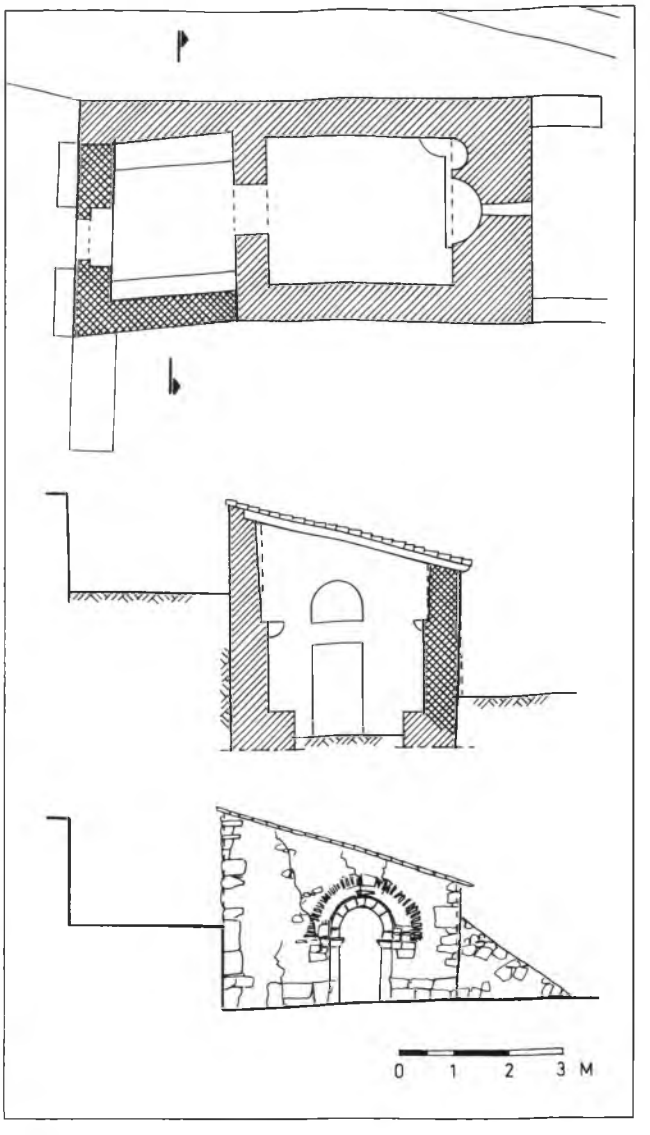
Μονή Οσίου Λουκά

Ναΐσκος Αγίου Χαραλάμπους

Λίγα μόλις βήματα έξω από τη βορειοανατολική πύλη της μονής βρίσκεται το νεκροταφείο της με τον κοιμητηριακό ναΐσκο αφιερωμένο στον άγιο Χαράλαμπο. Πρόκειται για ένα μονόχωρο θολωτό κτίσμα με μονόρριχτη στέγη με κλίση από Β. προς Ν. (Εικ. 1). Οι κόγχες του ιερού και της πρόθεσης ανοίγονται στο πάχος του ανατολικού τοίχου που φθάνει τα 1,40 μ. περίπου, διπλάσιο δηλαδή των άλλων πλευρών. Δυτικά υπάρχει ξυλόστεγος νάρθηκας που προστέθηκε αργότερα, γι' αυτό και εμφανίζει απόκλιση από τον άξονα Α.-Δ., όπως φαίνεται στην κάτοψη (Εικ. 2). Χρησιμοποιήθηκε, όμως, ο βόρειος τοίχος του αρχικού ναού που εκτεινόταν δυτικότερα και χρησίμευε ως αναλημματικός, αφού πάνω από αυτόν υψώνεται η πλαγιά ενός χαμηλού λοφίσκου. Στη δυτική πλευρά του υπάρχει η τοξωτή θύρα εισόδου που πλαισιώνεται από μεγαλύτερο τόξο πλίνθινο, έκκεντρα τοποθετημένο ως προς το πώρινο της εισόδου. Εσωτερικά καλυπτόταν με επιχρίσματα, το δάπεδο ήταν στρωμένο με μπετόν και το τέμπλο νεωτερικό απλό, ξύλινο. Τα προβλήματα που παρουσίαζε ο ναΐσκος ήταν η παραμόρφωση της στέγης και του θόλου, η παραμόρφωση της τοιχοποιίας, η αποκόλληση της μεταγενέστερης αντηρίδας στη νοτιοδυτική γωνία και η ανερχόμενη από το έδαφος υγρασία, κυρίως στο βόρειο τοίχο, ο οποίος ήταν επιχωσμένος κατά το ήμισυ.

Εικ. 1. Μονή Οσίου Λουκά. Ναΐσκος του Αγίου Χαραλάμπους. Άποψη από ΒΔ. πριν από τις εργασίες.

Εικ. 2. Μονή Οσίου Λουκά. Ναΐσκος Αγίου Χαραλάμπους. Κάτοψη, τομή κατά πλάτος και δυτική όψη.

Σύμφωνα με μελέτη που εκπονήθηκε από τον αρχιτέκτονα μηχανικό Β. Τσούρα και εγκρίθηκε με την Υπουργική Απόφαση ΥΠΠΟ/ΔΑΒΜΜ/31935/376/24-6-1998 εκτελέστηκαν φέτος οι ακόλουθες εργασίες με δαπάνη της μονής Οσίου Λουκά: αποχωμάτωση της βόρειας πλευράς και κατασκευή καναλιού από οπλισμένο σκυρόδεμα περιμετρικά του ναού για τη συγκέντρωση και απορροή των ομβρίων· καθαίρεση των εξωτερικών σαθρών αρμολογημάτων και των εσωτερικών επιχρισμάτων μετά τη διαπίστωση ότι δεν υπήρχαν τοιχογραφίες· αποξήλωση του τσιμεντένιου δαπέδου και, τέλος, καθαίρεση της στέγης.

Με τις εργασίες αυτές προέκυψαν στοιχεία πολύ σημαντικά για τον έως σήμερα άνευ σημασίας κοιμητηριακό ναΐσκο. Η τοιχοποιία του, όπως εμφανίζεται στην εξωτερική όψη του νότιου τοίχου, στον οποίο διακρίνονται σαφέστατα οι μεταγενέστερες προσθήκες τόσο του νάρθηκα όσο και τμήματος του ανατολικού τοίχου – γι' αυτό και το πάχος του είναι μεγάλο, όπως αναφέρθηκε – είναι η ονομαζόμενη «κοινή εγχόρηγος», από ακανόνιστους, φυσικά αποστρογγυλεμένους λίθους κολυμητούς στο κονίαμα και οριζόντιες στρώσεις από τούβλα. Περισσότερο επιμελημένη εμφανίζεται η τοιχοποιία στο εσωτερικό, που μπορεί να παραβληθεί με εκείνη στην πρόσοψη της λιτής του ναού της Παναγίας[1]. Σειρές τούβλων διαμορφώνουν την καμάρα του θόλου, στην ένωση του οποίου με τους πλάγιους τοίχους είναι ενσωματωμένα πήλινα ηχεία. Πάνω από το λίθινο ανώφλι της εισόδου του αρχικού ναΐσκου υπάρχει πλίνθινο ανακουφιστικό τόξο, το οποίο αρχικά ήταν διαμορφωμένο σε κόγχη, πιθανώς όμως, όταν προστέθηκε ο νάρθηκας, το τύμπανο αφαιρέθηκε, γι' αυτό και παρατηρείται κάποια διαταραχή της πλινθοδομής. Το αρχικό δάπεδο είναι στρωμένο με ορθογώνιες πήλινες πλάκες, διαστ. 0,58×0,50 μ. περίπου, μερικές από τις οποίες αφαιρέθηκαν κατά μήκος του νότιου και βόρειου τοίχου κυρίως, όταν ο χώρος χρησιμοποιήθηκε για ταφές σε μεταγενέστερη εποχή, όπως διαπιστώθηκε κατά τις εργασίες της επόμενης χρονιάς. Κατά την αποξήλωση, τέλος, της μονόρριχτης στέγης προέκυψαν στοιχεία ότι η αρχική ήταν δίρριχτη, την οποία είναι βέβαιο ότι διατηρούσε έως το 1745, σύμφωνα με την απεικόνιση της μονής από το ρώσο περιηγητή V. Barskij.

Οι εργασίες συνεχίζονται.

Περιοχή μονής Οσίου Λουκά

Θέση Λάκκα - Ναός Αγίου Γεωργίου

Νοτιοανατολικά της μονής Οσίου Λουκά σε ένα πετρώδες ύψωμα, γνωστό σήμερα ως λόφο Μπούλιο, βρίσκονται τα ερείπια της ακρόπολης της αρχαίας Στείριδος[2], οικοδομικό υλικό της οποίας χρησιμοποιήθηκε στα κτίσματα της μονής.

Εικ. 3. Περιοχή μονής Οσίου Λουκά. Θέση Λάκκα. Ναός Αγίου Γεωργίου. Άποψη από Δ.

Ανατολικά του λόφου αυτού, στη θέση Λάκκα, είναι χτισμένος ένας μικρός μονόχωρος ξυλόστεγος ναΐσκος αφιερωμένος στη μνήμη του αγίου Γεωργίου. Εντελώς εγκαταλελειμμένος παλαιότερα και καλυμμένος περιμετρικά με χώματα και αγριόχορτα μέχρι το ύψος των 2 μ. δεν έτυχε ιδιαίτερης προσοχής, παρόλο που είχε γίνει αντιληπτό, σύμφωνα με πληροφορίες του αρχείου της Εφορείας, τμήμα μαρμάρινου μέλους με ανάγλυφη διακόσμηση σταυρού μέσα σε κύκλο και δύο παγώνια εκατέρωθεν, επιχωσμένο δυτικά του ναΐσκου. Με πρωτοβουλία κατοίκων της κοντινής Κοινότητας Κυριακίου έγινε το 1992 αυθαίρετη αποχωμάτωση, ανατολικά και βόρεια του ναού, που αφενός προκάλεσε καταστροφές, γι' αυτό βέβαια οι δράστες μηνύθηκαν, αφετέρου όμως ήλθε στο φως τμήμα ψηφιδωτού δαπέδου, πάνω στο οποίο πατούσε ο ναός. Φέτος ξεκίνησαν οι εργασίες αποκατάστασης του ναού με δαπάνη της μονής Οσίου Λουκά και με συνεργεία της Εφορείας.

Εξωτερικά ολοκληρώθηκε η αποχωμάτωση και στις άλλες δύο πλευρές, νότια και δυτικά του ναού. Παράλληλα και σε μικρή απόσταση από το νότιο τοίχο αποκαλύφθηκε στο ανατολικότερο άκρο του τμήμα ενός άλλου τοίχου και δυτικότερα από αυτόν τμήμα ψηφιδωτού δαπέδου, πάνω στο οποίο πάτησε ο μεταγενέστερος ναός.

Δυτικά αποκαλύφθηκε ένας σχεδόν τετράγωνος χώρος που πατά, επίσης, στο ψηφιδωτό δάπεδο που συνεχίζεται και δυτικότερα από αυτόν. Έχει δύο ανοίγματα προσπέλασης βόρεια και νότια, σε επαφή με το δυτικό τοίχο του ναού και ένα τρίτο στο μέσον της δυτικής πλευράς. Στην τοιχοδομία του χώρου αυτού έχουν χρησιμοποιηθεί αρχιτεκτονικά μέλη παλαιοχριστιανικής περιόδου. Τέσσερα ογκώδη θωράκια με το χριστόγραμμα στο μέσον, στα διάκενα πάνω από την οριζόντια κεραία ρόδακες και κάτω από αυτήν στα μεν δύο τα αποκαλυπτικά γράμματα *Α* και *Ω*, ενώ στα άλλα δύο σταυρόσχημα κοσμήματα (Εικ. 3). Ενσωματωμένα είναι, επίσης, τμήμα αρράβδωτου κίονα και ένα επίθημα – αυτό που διακρινόταν όπως αναφέρθηκε – με διάκοσμο σταυρού στο μέσον των τριών ορατών πλευρών,

1. Λ. Μπούρα, *Ο γλυπτός διάκοσμος του ναού της Παναγίας στο μοναστήρι του Οσίου Λουκά*, Αθήνα 1980, σ. 17, εικ. 4.

2. Ο λόφος έχει χαρακτηριστεί ως αρχαιολογικός χώρος με ζώνη προστασίας 200 μ. γύρω από αυτόν (Υ.Α. Α1/Φ09/57686/2228/6-11-84, ΦΕΚ 875/Β'/17-12-84).

Εικ. 4-5. Περιοχή μονής Οσίου Λουκά. Θέση Λάκκα. Ναός Αγίου Γεωργίου. Αρχαία επιτύμβια στήλη σε β΄χρήση και παλαιοχριστιανικό επίθημα.

Εικ. 6. Περιοχή μονής Οσίου Λουκά. Θέση Λάκκα. Ναός Αγίου Γεωργίου. Άποψη από Α.

εκ των οποίων, οι δύο μακρές κοσμούνται με φύλλα καλάμου εκατέρωθεν του σταυρού, ενώ η στενή με αντωπά παγώνια. Επιθήματα έχουν τοποθετηθεί και στο κάτω τμήμα των παραστάδων της δυτικής θύρας του ναού. Από την καθαίρεση του νεωτερικού κτιστού τέμπλου προήλθε ένας ογκώδης ορθογώνιος κυβόλιθος, ελλιπής στο κάτω τμήμα. Στο αριστερό ήμισυ έχει, σε ελαφρά εσοχή, τη μορφή ενός φιλοσόφου και στο δεξιό εγχάρακτο σταυρό, ενώ επάνω, σε όλο το μήκος, εγχάρακτη δυσδιάκριτη επιγραφή (Εικ. 4).

Από ένα κτιστό θρανίο ανάμεσα στο τέμπλο και στο νότιο τοίχο αποσπάστηκε επίθημα που κοσμείται με ισοσκελή σταυρό σε κύκλο και ημίφυλλα εκατέρωθεν (Εικ. 5). Παρόμοιο επίθημα, που εκτίθεται στη συλλογή γλυπτών της μονής Οσίου Λουκά, έχει βρεθεί στη θέση Περδικόνερο περιοχής Κυριακίου. Τμήμα επιθήματος, τέλος, με σταυρό στο μέσον και ημίφυλλα δεξιά και αριστερά είναι ενσωματωμένο σε προσκυνητάρι του ναού που έχει κτιστεί στην ανατολική απόληξη του νότιου τοίχου και σε επαφή με την κόγχη του Ιερού (Εικ. 6).

Εικ. 7. Περιοχή μονής Οσίου Λουκά. Θέση Λάκκα. Ναός Αγίου Γεωργίου. Σπαράγματα ψηφιδωτού δαπέδου.

Μετά την αποξήλωση του νεωτερικού δαπέδου του ναού αποκαλύφθηκαν αποσπασματικά και άλλα σπαράγματα του ψηφιδωτού δαπέδου (Εικ. 7), τα οποία, αφού σχεδιάστηκαν, αποκολλήθηκαν, συντηρήθηκαν και, μετά την εξυγίανση του δαπέδου, επανατοποθετήθηκαν στην αρχική τους θέση με επίστρωση του υπόλοιπου δαπέδου με κουρασάνι[3]. Τα θέματα είναι γεωμετρικά – σπειρομαίανδρος, φολίδες, βαθμιδωτά τρίγωνα, κατά κορυφήν τετράγωνα – και τα χρώματα περιορίζονται στο λευκό, μαύρο και κόκκινο.

Ακολούθησε η αφαίρεση της στέγης και η επανακατασκευή της με ξυλεία καστανιάς. Για την κεράμωση χρησιμοποιήθηκαν τα υπάρχοντα κεραμίδια και όπου χρειάστηκε αντικαταστάθηκαν με άλλα, επίσης παλαιά. Στο εσωτερικό έγιναν νέα επιχρίσματα και στο εξωτερικό αρμολογήματα[4]. Οι εργασίες συνεχίζονται στο σημαντικό αυτό ναό, που, όπως αποδεικνύεται, ανήκει σε τρεις χρονολογικά περιόδους, παλαιοχριστιανική, μεσοβυζαντινή και μεταβυζαντινή, για τις οποίες θα ακολουθήσει εκτενέστερη αναφορά και σχεδιαστική τεκμηρίωση μετά το πέρας των εργασιών.

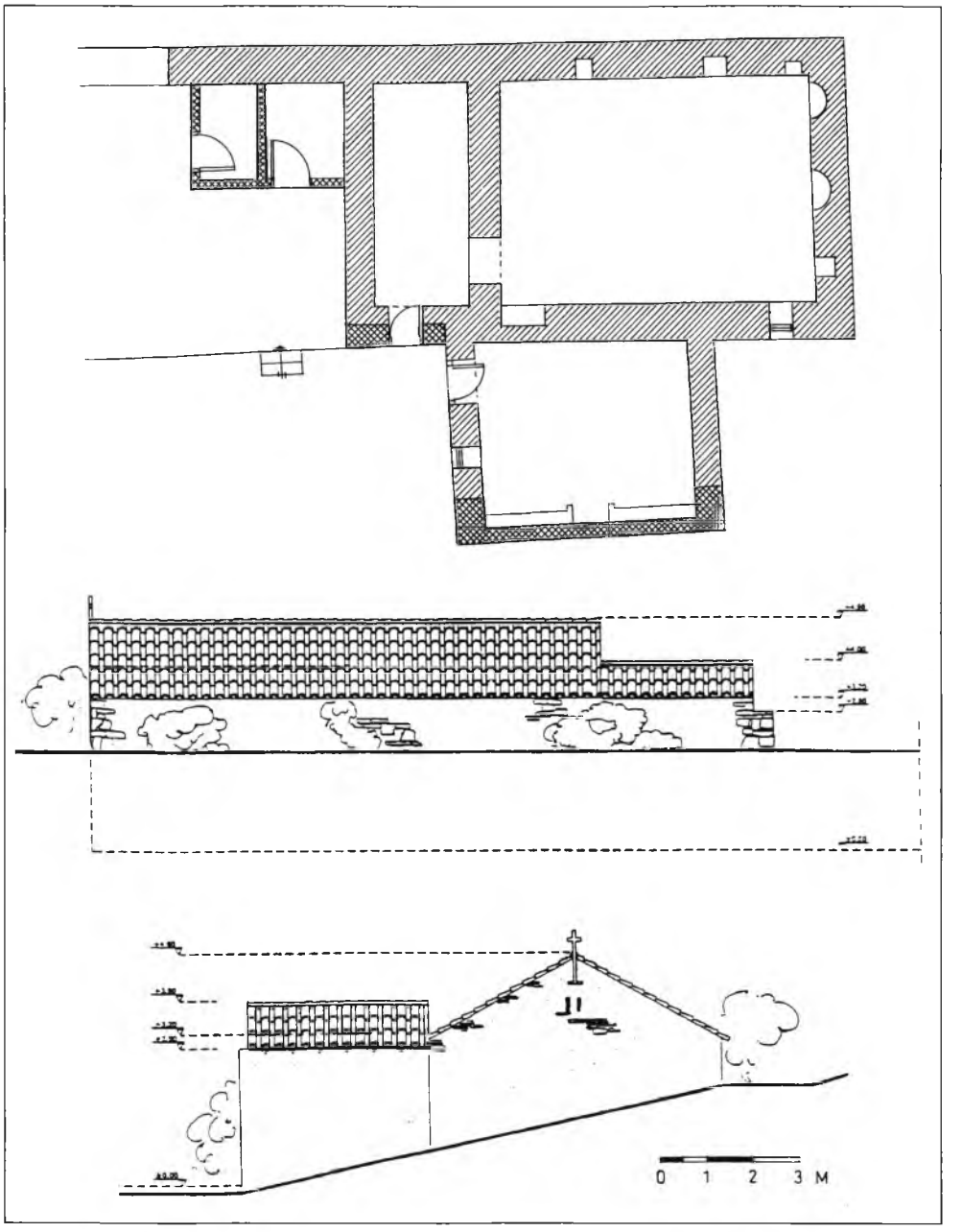
Αντίκυρα

Ναός Αγίου Σπυρίδωνα

Βρίσκεται στην ανατολική παραλία του όρμου της Αντίκυρας μέσα σε ελαιώνα, μετόχι της μονής του Οσίου Λουκά που απαλλοτριώθηκε το 1962 για την κατασκευή του εργοστασίου αλουμινίου. Εκτός από τα αρχαία λείψανα που έχουν αποδοθεί στον Μεδεώνα, στην περιοχή υπήρχε συστάδα διώροφων σπιτιών, ένα από τα οποία μετατράπηκε, στην περίοδο της

3. Οι εργασίες έγιναν από τους συντηρητές Α. και Λ. Μπούνδρου.

4. Οι αναστηλωτικές εργασίες έγιναν από τους αρχιτεχνίτες Ν. Ζούκα και Α. Κουκούμη.

Εικ. 8. Αντίκυρα. Ναός Αγίου Σπυρίδωνα. Κάτοψη, βόρεια και ανατολική όψη.

Τουρκοκρατίας πιθανότατα, σε ναΐσκο[5]. Σήμερα έχει χαρακτηριστεί ως ιστορικό διατηρητέο μνημείο (ΦΕΚ 32/τΒ'/28-1-1963). Είναι μονόχωρος με τις κόγχες του Ιερού και της πρόθεσης, όμοιων διαστάσεων, ενσωματωμένες στο πάχος του ανατολικού τοίχου. Δυτικά υπάρχει νάρθηκας και νότια βοηθητικό δωμάτιο-κελί. Μεταγενέστερες προσθήκες αποτελούν δύο άλλοι βοηθητικοί χώροι που έχουν προσκολληθεί στο βόρειο τοίχο του ναού, ο οποίος επεκτείνεται και πέραν του νάρθηκα (Εικ. 8). Τοιχογραφίες των χρόνων της Τουρκοκρατίας (μέσα 18ου αι.) που κάλυπταν τους τοίχους του ναού αποτοιχίστηκαν στο παρελθόν και μεταφέρθηκαν στη μονή Οσίου Λουκά[6], όπου μετά τη συντήρησή τους εκτίθενται πλέον στον όροφο του βορδοναριού (σταύλου)[7]. Σήμερα στο ναό απομένουν μόνον οι τοιχογραφίες στις δύο κόγχες.

5. *ΑΔ* 19 (1964): Χρονικά, σ. 230, Σχέδ. 3, Πίν. 271β· 21 (1966): Χρονικά, σ. 245, Πίν. 238β.

6. *ΑΔ* 26 (1971): Χρονικά, σ. 290, Πίν. 256.

7. *ΑΔ* 49 (1994): Χρονικά, σ. 87, Πίν. 40α.

Τμήμα μαρμάρινου επιθήματος, που είχε τοποθετηθεί σε β΄ χρήση στη θέση της Αγίας Τράπεζας του ναΐσκου, έχει επίσης μεταφερθεί για λόγους ασφαλείας στη μονή Οσίου Λουκά[8].

Το κυριότερο πρόβλημα που παρουσίαζε ο ναός ήταν η ανερχόμενη υγρασία λόγω της επιχωμάτωσής του κατά 1,50 μ. στη βόρεια και την ανατολική πλευρά.

Σύμφωνα με μελέτη που εκπονήθηκε από τον αρχιτέκτονα μηχανικό Β. Τσούρα και εγκρίθηκε με την Υπουργική Απόφαση ΥΠΠΟ/ΔΑΒΜΜ/36562/359/23-7-1998 εκτελέστηκαν οι ακόλουθες εργασίες με δαπάνη της μονής Οσίου Λουκά: κατασκευή αποστραγγιστικής τάφρου στη βόρεια πλευρά και νέος χαμηλός αναλημματικός τοίχος στην ανατολική πλευρά. Ανακατασκευή της στέγης σε όλους τους χώρους με χρήση των υπαρχόντων κεραμιδιών και όπου χρειάστηκε, με αντικατάστασή τους με νέα όμοιου τύπου. Ανακατασκευή των εξωτερικών αρμολογημάτων, των εσωτερικών επιχρισμάτων, αντικατάσταση του νεωτερικού μωσαϊκού δαπέδου με νέα πλακόστρωση από πήλινα χειροποίητα πλακίδια και, τέλος, αντικατάσταση των σιδερένιων κουφωμάτων με νέα ξύλινα.

Εικ. 9. Αθήνα. Γαλάτσι. Ναός Όμορφης Εκκλησιάς. Νότιο παρεκκλήσιο. Ο αρχάγγελος Ραφαήλ.

ΕΡΓΑΣΙΕΣ ΣΥΝΤΗΡΗΣΗΣ

ΝΟΜΟΣ ΑΤΤΙΚΗΣ

Αθήνα

Πλάκα - Ναός Αγίου Σπυρίδωνα και Αγίας Ζώνης

Παλαιότερα είχαν γίνει εργασίες συντήρησης των τοιχογραφιών των τυφλών αψιδωμάτων του νότιου τοίχου του παραπάνω ναού[9]. Στα τμήματα όπου δεν υπάρχει τοιχογράφηση έγινε ανακατασκευή των παλαιών επιχρισμάτων. Καθαιρέθηκαν, επίσης, τα επιχρίσματα από το κάτω τμήμα του νεωτερικού τέμπλου και μετά την επανακατασκευή τους χρωματίστηκαν καταλλήλως. Οι εργασίες εκτελέστηκαν από τους τεχνίτες Ν. Ζούκα, Α. Κουκούμη και Ι. Ζαχαρόπουλο.

Γαλάτσι - Ναός Όμορφης Εκκλησιάς

Συνεχίστηκαν και φέτος υπό τη διεύθυνση του συντηρητή Π. Αλιφραγκή και τη συμμετοχή σπουδαστών του ΤΕΙ Συντήρησης Αθήνας οι εργασίες συντήρησης στο παρεκκλήσιο, στη νότια πλευρά του παραπάνω ναού[10]. Έγινε καθαίρεση των παλαιών επιχρισμάτων, όπου υπήρχαν απώλειες της ζωγραφικής επιφάνειας και ανακατασκευή τους στο ανατολικό σταυροθόλιο. Στα τριγωνικά του διάχωρα εικονίζονται αρχάγγελοι σε μετάλλια, από τους οποίους μόνον ο αρχάγγελος Ραφαήλ στο δυτικό διάχωρο διατηρείται ακέραιος (Εικ. 9). Οι ίδιες εργασίες έγιναν και στο τόξο δυτικά του σταυροθολίου, όπου εικονίζονται ολόσωμες οι μορφές των προφητών Δανιήλ νότια και Ιωσήφ του Πάγκαλου βόρεια (Εικ. 10-11). Οι εργασίες συνεχίζονται.

ΝΟΜΟΣ ΒΟΙΩΤΙΑΣ

Κόκκινο

Ναός Αγίου Νικολάου

Με τη συντήρηση και φέτος από τη συντηρήτρια Κ. Κουνάδη ενός ακόμη τεμαχίου από τις αποτοιχισμένες τοιχογραφίες του παραπάνω ερειπωμένου ναού ολοκληρώθηκαν οι σχετικές εργασίες[11].

Τοιχογραφία με παράσταση αγίου Ιωάννου του Προδρόμου, μάρτυρος και αγίου Νικολάου. Διαστ. 1,565× 1,715 μ. (αριθ. ευρ. 9197). Προέρχεται από το δυτικό τμήμα του βόρειου τοίχου, όπου δυστυχώς είχε διατηρηθεί σε πολύ αποσπασματική μορφή[12]. Οι τρεις μορφές είναι ολόσωμες, μετωπικές χωρίς διαχωριστικό πλαίσιο μεταξύ τους. Ο άγιος Ιωάννης ο Πρόδρομος, αριστερά, διατηρείται σε καλύτερη κατάσταση και είναι η μόνη από τις τρεις μορφές που διασώθηκε η κεφαλή της (Εικ. 12). Τα χαρακτηριστικά του προσώπου και ο τρόπος απόδοσης του ωχροκίτρινου χιτώνα εμφανίζουν μεγάλες ομοιότητες με τον Πρόδρομο από το παρεκκλήσιο της μονής Γαλατάκη στην Εύβοια που έχει αποδοθεί

8. *ΑΔ* 53 (1998): Χρονικά, σ. 98, Πίν. 55.

9. *ΑΔ* 40 (1985): Χρονικά, σ. 77· 41 (1986): Χρονικά, σ. 23, Πίν. 41-42.

10. Για τις προηγούμενες εργασίες, βλ. *ΑΔ* 53 (1998): Χρονικά, σ. 94-95, Πίν. 52β.

11. Για τις προηγούμενες εργασίες, βλ. *ΑΔ* 50 (1995): Χρονικά, σ. 89-90, Πίν. 418· 52 (1997): Χρονικά, σ. 12, Πίν. 53β· 53 (1998): Χρονικά, σ. 95, Πίν. 53β.

12. *ΑΔ* 28 (1973): Χρονικά, σ. 289, Πίν. 245α-246α.

Εικ. 10-11. Αθήνα. Γαλάτσι. Ναός Όμορφης Εκκλησιάς. Νότιο παρεκκλήσιο. Οι προφήτες Δανιήλ και Ιωσήφ Πάγκαλος.

Εικ. 12. Κόκκινο. Ναός Αγίου Νικολάου. Αποτοιχισμένη τοιχογραφία του Ιωάννου Προδρόμου.

στο εργαστήριο των θηβαίων ζωγράφων Κονταρήδων[13], όπως άλλωστε και οι τοιχογραφίες από το ναό που μελετάται[14]. Από τη μορφή της μάρτυρος στο μέσον διακρίνεται μόνον το βαθύ κόκκινο ένδυμα στο στήθος, το δεξιό χέρι που κρατεί σταυρό και με δυσκολία το αριστερό χέρι στο στήθος με την παλάμη στραμμένη στο θεατή στη γνωστή χειρονομία των μαρτύρων[15]. Τέλος, ο άγιος Νικόλαος δεξιά ταυτίζεται με επιγραφή. Φορεί πολυσταύριο φελόνιο και επιτραχήλιο και με το αριστερό χέρι κρατεί κλειστό διάλιθο ευαγγέλιο. Η διακοσμητική ταινία που πλαισίωνε την παράσταση στο κάτω μέρος, όμοιας μορφής με την παράσταση του αγίου Δημητρίου[16], παρέμεινε στο ναό, γιατί η αποκόλλησή της παρουσίαζε μεγάλη δυσκολία και θα οδηγούσε στην καταστροφή της.

Θήβα

Ναός Αγίου Δημητρίου ή Μεγάλης Παναγίας

ΣΥΛΛΟΓΗ ΕΙΚΟΝΩΝ

Μετά από πρόθεση του Εκκλησιαστικού Συμβουλίου για την έκθεση εικόνων και ιερών σκευών στο νεοϊδρυθέν Ενοριακό Πνευματικό Κέντρο, ζητήθηκε η συνδρομή της Εφορείας για τη συντήρηση εικόνων που από χρόνια τις γνώριζε και τις είχε καταγράψει. Μερικές από αυτές βρίσκονταν αρχικά στο γειτονικό ναό της Αγίας Αικατερίνης, από όπου μεταφέρθηκαν και ενσωματώθηκαν στη συλλογή[17]. Οι εικόνες που συντηρήθηκαν φέτος είναι οι ακόλουθες: 1) Η Σύναξις του Αρχιστρατήγου Μιχαήλ και λοιπών Ασωμάτων Δυνάμεων (Εικ. 13). Η επιγραφή, στο άνω μέρος της παράστασης, αποκαλύφθηκε μετά τον καθαρισμό της εικόνας από τις επιζωγραφήσεις, όπως και η αρχική υπογραφή του ζωγράφου λίγο χαμηλότερα από την επιζωγραφισμένη, στο κάτω μέρος και στο μέσον της εικόνας. Η επιγραφή αναφέρει: *ΑΨΠΔ ΧΕΙΡ ΑΘΑΝΑΣΙΟΥ ΑΡΧΙΕΡΕΩΣ ΘΗΒΩΝ* (στην επιζωγράφηση αναγράφεται: *ΕΠΙΣΚΟΠΟΥ*, η χρονολόγηση όμως είναι η ίδια, όπως άλλωστε έχει ήδη επισημανθεί[18]). Η εικόνα έχει διαστάσεις 0,90×0,675×0,015 μ. Οι αρχάγγελοι Μιχαήλ και Γαβριήλ στο πρώτο επίπεδο κρατούν θριαμβευτικά στο μέσον της παράστασης την εικόνα του Χριστού Παντοκράτορα σε κύκλο. Πίσω, σε επάλληλες σειρές, ακολουθούν άλλοι που κλίνουν ελαφρώς το κεφάλι είτε σε συμμετρία μεταξύ τους είτε προς το κέντρο, όπου εικονίζονται δύο επάλληλοι κατά μέτωπο αρχάγγελοι. Το θέμα της Σύναξης των Ασωμάτων εμφανίζεται στις τοιχογραφίες από τους βυζαντινούς χρόνους, σε μεταβυζαντινές εικόνες όμως είναι σπανιότερο και συνήθως ακολουθεί ένα κοινό πρότυπο[19].

2) Χριστός Παντοκράτωρ (Εικ. 14). Η εικόνα είχε καταγραφεί στο παρελθόν στο ναό της Αγίας Αικατερίνης[20]. Ήταν επίσης επιζωγραφισμένη και μετά τον καθαρισμό αποκαλύφθηκε η αρχική επιγραφή με την υπογραφή του ίδιου ζωγράφου της εικόνας που προαναφέρθηκε: *ΧΕΙΡ ΑΘΑΝΑΣΙΟΥ ΑΡΧΙΕΡΕΩΣ ΘΗΒΩΝ ΑΨΠΔ*. Διαστάσεις 0,96×0,62×0,02 μ. Στο άνω μέρος της εικόνας δεξιά και αριστερά άγγελοι που προβάλλουν μέσα

Εικ. 13. Θήβα. Ναός Αγίου Δημητρίου ή Μεγάλης Παναγίας. Συλλογή εικόνων. Εικόνα με τη Σύναξη του Αρχιστρατήγου Μιχαήλ και των λοιπών Ασωμάτων Δυνάμεων.

από σύννεφα κρατούν στο ένα χέρι σύμβολα του μαρτυρίου και ειλητά και στο άλλο διάλιθο μετάλλιο με τη βραχυγραφία *ΙΣ ΧΣ*. Στα ειλητά αναγράφεται ο βασιλεύς των βασιλευόντων, παρόλο που ο τύπος του Χριστού δεν είναι του μεγάλου Αρχιε-

13. Αρχιμανδρίτης Ιερ. Λιάπης, *Μεσαιωνικά Μνημεία Ευβοίας*, Αθήναι 1971, πίν. 42β. Τ. Κανάρη, Η επίδραση της Κρητικής Τέχνης στη ζωγραφική του νάρθηκα και του παρεκκλησίου του Καθολικού της Μονής Γαλατάκη (εργαστήριο Γεωργίου και Φράγκου Κονταρή, 1586), *Αρχείον Ευβοϊκών Μελετών* ΛΒ' (1996-1997), εικ. 19.

14. *ΔΧΑΕ*, περ. Δ', τ. ΚΒ' (2001), σ. 101-206.

15. Για τη χειρονομία αυτή, βλ. Α. Τσιτουρίδου, *Ο ζωγραφικός διάκοσμος του Αγίου Νικολάου Ορφανού στη Θεσσαλονίκη. Συμβολή στη μελέτη της παλαιολόγειας ζωγραφικής κατά τον πρώιμο 14ο αιώνα*, Θεσσαλονίκη 1986, σ. 200, σημ. 56, όπου και πλούσια βιβλιογραφία.

16. *ΑΔ* 53 (1998): Χρονικά, Πίν. 53β.

17. *ΑΔ* 16 (1960): Χρονικά, σ. 154.

18. Μ. Χατζηδάκης, *Έλληνες ζωγράφοι μετά την Άλωση (1450-1830)*, Ι, Αθήνα 1987, σ. 158.

19. Πρβλ. ανάλογη εικόνα του Εμμανουήλ Τζάνε του 1666, Μ. Αχειμάστου-Ποταμιάνου, *Εικόνες του Βυζαντινού Μουσείου Αθηνών*, Αθήνα 1998, αριθ. 75, σ. 236-237.

20. *ΑΔ* 16 (1960): Χρονικά, σ. 154.

Εικ. 14. Θήβα. Ναός Αγίου Δημητρίου ή Μεγάλης Παναγίας. Συλλογή εικόνων. Εικόνα με τον Χριστό Παντοκράτορα.

Εικ. 15. Θήβα. Οδός Ηλέκτρας. Ναΐσκος Αγίου Δημητρίου. Τμήμα κοσμήτη με ανάγλυφη διακόσμηση σε β΄χρήση.

Εικ. 16. Θήβα. Οδός Ηλέκτρας. Ναΐσκος Αγίου Δημητρίου. Τμήμα οκταγωνικού κιονίσκου τέμπλου με συμφυές κιονόκρανο σε β΄χρήση.

ρέα που συνήθως συνοδεύει αυτή την επιγραφή[21]. Κάτω από τους αγγέλους και επίσης μέσα στα σύννεφα εμφανίζονται ανά δύο τα σύμβολα των Ευαγγελιστών. Αριστερά του Ιωάννη και του Λουκά (αετός και μοσχάρι) και δεξιά του Ματθαίου και του Μάρκου (άγγελος και λέων). Στο μέσον επάνω ο Παλαιός των Ημερών μέσα σε σύννεφα και μπροστά στο στήθος του, μέσα σε ελλειψοειδή δόξα, το Άγιον Πνεύμα. Ο Χριστός φορεί ρόδινο ιμάτιο και κυανό χιτώνα, με το δεξιό ευλογεί και με το αριστερό κρατεί ανοιχτό ειλητάριο.

Οδός Ηλέκτρας - Ναΐσκος Αγίου Δημητρίου

Στο μικρό αυτό μονόχωρο ξυλόστεγο ναΐσκο[22] νεότερων χρόνων είναι ενσωματωμένα ορισμένα αξιόλογα βυζαντινά γλυπτά, ο διάκοσμος των οποίων δεν ήταν πλέον εμφανής από τα συνεχή ασβεστώματα. Έγινε λοιπόν καθαρισμός από συνεργείο της Εφορείας στα ακόλουθα μαρμάρινα αρχιτεκτονικά μέλη:

1) Τμήμα κοσμήτη με ανάγλυφη διακόσμηση πεντάφυλλων ανθεμίων σε οριζόντια διάταξη μέσα σε διάχωρα που σχηματίζονται από ελισσόμενο διταινιωτό βλαστό. Χρήση τρυπανιού. (9ος αι.)[23]. Διαστάσεις: σωζ. μήκ. 1,08, πλ. 0,15 μ. Έχει τοποθετηθεί ανεστραμμένο πάνω από το παράθυρο του νότιου τοίχου (Εικ. 15). 2) Τμήμα οκταγωνικού κιονίσκου τέμπλου με συμφυές κιονόκρανο. Το κιονόκρανο μέσα σε λυροειδές πλαίσιο φέρει ανάγλυφο διάκοσμο ζώου, πιθανώς λιονταριού, που κατευθύνεται δεξιά. Το κεφάλι είναι γυρισμένο αντίθετα, ενώ η ουρά του, περασμένη ανάμεσα από τα σκέλη, ανεβαίνει πάνω από τη ράχη του (9ος-10ος αι.)[24] (Εικ. 16). Διαστάσεις: σωζ.

21. Για την παρατήρηση αυτή ευχαριστώ θερμά την αρχαιολόγο Μ. Καζανάκη.

22. Σχετικά με το ναό αυτό, βλ. *ΑΔ* 21 (1966): Χρονικά, σ. 210.

23. Ανάλογο διάκοσμο έχουν τα γλυπτά του Αγίου Γρηγορίου Θεολόγου Θηβών και άλλα στην ίδια πόλη, βλ. *ΑΔ* 51 (1996): Χρονικά, σ. 74, Σχέδ. 2.

24. Για το θέμα αυτό και τη χρονολόγησή του, βλ. Μ. Σκλάβου-Μαυροειδή, *Γλυπτά του Βυζαντινού Μουσείου Αθηνών*, Αθήνα 1999, σ. 106, αριθ. κατ. 147.

ύψ. 0,48, άβακας κιονοκράνου 0,14×0,14 μ. Είναι ενσωματωμένο στη βορειοδυτική γωνία. 3) Τμήμα επιθήματος με διάκοσμο σταυρού με πεπλατυσμένα τα άκρα των κεραιών στη στενή του όψη. (10ος αι.). Διαστάσεις: σωζ. μήκ. 0,23, πλ. 0,17 μ. Βρίσκεται πάνω από το παράθυρο του ιερού. 4) Τμήμα περιθυρώματος (;) ακόσμητο. Διαστάσεις: σωζ. μήκ. 1,04, πλ. 0,15 μ. Βρίσκεται στο δυτικό τοίχο, λίγο ψηλότερα από τη θύρα.

Οδός Πινδάρου 29 (οικόπεδο Ν. Κοροπούλη)

Μετά τη συντήρηση του ψηφιδωτού δαπέδου που είχε αποκαλυφθεί στον ανατολικό χώρο του κτιρίου που ανασκάφηκε το 1973 στο παραπάνω οικόπεδο[25], οι εργασίες συνεχίστηκαν και φέτος στο Μουσείο Διστόμου από τη συντηρήτρια Α. Μπούνδρου με το ψηφιδωτό δάπεδο από το δυτικό χώρο του ίδιου κτιρίου που είχε αποσπαστεί σε εννέα τεμάχια[26].

Μονή Οσίου Λουκά

Το μαρμάρινο τέμπλο της κρύπτης που αποτελείται κυρίως από spolia σε β΄ χρήση παρουσίαζε αποκολλήσεις πολλών μελών του. Το επίθημα μάλιστα του βορειότερου κιονίσκου είχε υποστεί συστροφή προφανώς από κάποια σεισμική δόνηση. Με δαπάνη της μονής αποσυναρμολογήθηκε από τον έμπειρο γλύπτη-συντηρητή Α. Γκιόκα και μετά την κατάλληλη στερέωσή του επανατοποθετήθηκε στην αρχική του θέση.

Ορχομενός

Ναός Αγίου Σώζοντος

Η αποκόλληση πριν από μερικά χρόνια κονιαμάτων, που κάλυπταν όλο σχεδόν το εσωτερικό του κομψού αυτού βυζαντινού ναού[27], εξαιτίας πυρκαγιάς, έγινε αφορμή να διαπιστωθεί η ύπαρξη τοιχογραφιών και να προγραμματιστεί η αποκάλυψή τους[28] (Εικ. 17). Μόλις φέτος ξεκίνησαν οι σχετικές εργασίες με συνεργείο της Εφορείας, αποτελούμενο από τους συντηρητές Α. Αναστούλη και Σ. Καρδάμη[29] και με τη συμβολή στις δαπάνες του Εκκλησιαστικού Συμβουλίου της Παναγίας Σκριπούς. Αφαιρέθηκαν οι εντελώς μαύρες από την αιθάλη κακότεχνες και πολύ νεωτερικές παραστάσεις της Πλατυτέρας από το τεταρτοσφαίριο της κόγχης και των ιεραρχών από τον ημικύλινδρο, ο οποίος είχε πληρωθεί με ξερολιθιά μέχρι ύψους 0,50 μ. από το δάπεδο, για την κατασκευή μεταγενέστερης κτιστής Αγίας Τράπεζας. Κάτω από αυτές αποκαλύφθηκαν σε πολύ κακή κατάσταση και χτυπημένες, για να δεχθούν το μεταγενέστερο κονίαμα, αντίστοιχα οι παραστάσεις της ένθρονης Παναγίας ανάμεσα σε δύο ολόσωμους σεβίζοντες αγγέλους, που κρατούν σκήπτρα και σφαίρες, όπως με δυσκολία διακρίνονται, και κάτω μετωπικοί οι ιεράρχες άγιος Γρηγόριος ο Θεολόγος και άγιος Βασίλειος αριστερά του παραθύρου της κόγχης και άγιος Ιωάννης ο Χρυσόστομος (Εικ. 18) και άγιος Νικόλαος δεξιά, σύμφωνα με τις επιγραφές που τους συνοδεύουν. Στο μέσον των ιεραρχών και κάτω από το παράθυρο διακρίνεται σε προτομή ο Χριστός που ευλογεί με το δεξιό χέρι και με το αριστερό κρατεί ευαγγέλιο. Δυστυχώς σε κάποια μεταγενέστερη επιμήκυνση του παραθύρου καταστράφηκε η κεφαλή του και απέμειναν μόνον τα συμπλήματα *IC XC* αριστερά και δεξιά της βάσης του σημερινού παραθύρου. Στο κατώτερο βόρειο τμήμα της κόγχης διατηρήθηκε ένα στρώμα μεταγενέστερο του αρχικού (Εικ. 19), το οποίο εντοπίστηκε και σε άλλα σημεία του ναού στη συνέχεια.

Στο θόλο του τρούλου μετά την αφαίρεση του νεωτερικού Παντοκράτορα δεν βρέθηκε παλαιότερο στρώμα, με δυσκολία όμως διακρίνονται ίχνη πιθανώς αγγέλων που πλαισίωναν τον Παντοκράτορα. Στο ιδιόμορφο τύμπανο, αντίθετα, με τους οκτώ κοίλους τομείς, αποκαλύφθηκαν οι μορφές οκτώ προφητών, οι οποίοι αναγνωρίζονται κυρίως από τις επιγραφές τους. Οι τέσσερις από αυτούς, ο Σολομών, ο Ζαχαρίας, ένας αδιάγνωστος και ο Ιερεμίας, έχουν καταστραφεί στο μεγαλύτερο τμήμα τους εξαιτίας της μεταγενέστερης διάνοιξης των τεσσάρων (ανά δύο αντιδιαμετρικών) παραθύρων, που μέχρι σήμερα θεωρούνταν αρχικά. Από τους υπόλοιπους τέσσερις, τον Δαβίδ, τον Ιωνά, τον Ηλία και τον Ησαΐα, σχετικά καλύτερα διατηρούνται οι δύο πρώτοι. Ιδιαίτερα ενδιαφέρουσα μάλιστα είναι η απόδοση της πτυχολογίας του Ιωνά (Εικ. 20), που δυστυχώς λείπει εντελώς το πρόσωπό του. Οι υπόλοιπες τοιχογραφίες τόσο του αρχικού στρώματος, που θα μπορούσε να τοποθετηθεί στα τέλη του 12ου αιώνα, όσο και του δευτέρου, που μάλλον ανήκει στο 16ο αιώνα, σώζονται αποσπασματικά[30].

Οι εργασίες συνεχίζονται.

ΠΕΡΙΟΔΕΙΕΣ - ΕΠΙΣΗΜΑΝΣΕΙΣ - ΚΗΡΥΞΕΙΣ ΜΝΗΜΕΙΩΝ

ΝΟΜΟΣ ΑΤΤΙΚΗΣ

Πειραιάς

Καμίνια - Ναός Αγίου Ελευθερίου

Ο εν λόγω ναός είναι μία επιβλητική τρίκλιτη καμαροσκέπαστη βασιλική, διαστ. 17,40×27 μ. περίπου. Στο εσωτερικό έχει πεσσοστοιχίες, όπως και στις τρεις πλευρές του υπερώου.

25. *ΑΔ* 53 (1998): Χρονικά, σ. 95, Πίν. 53α.

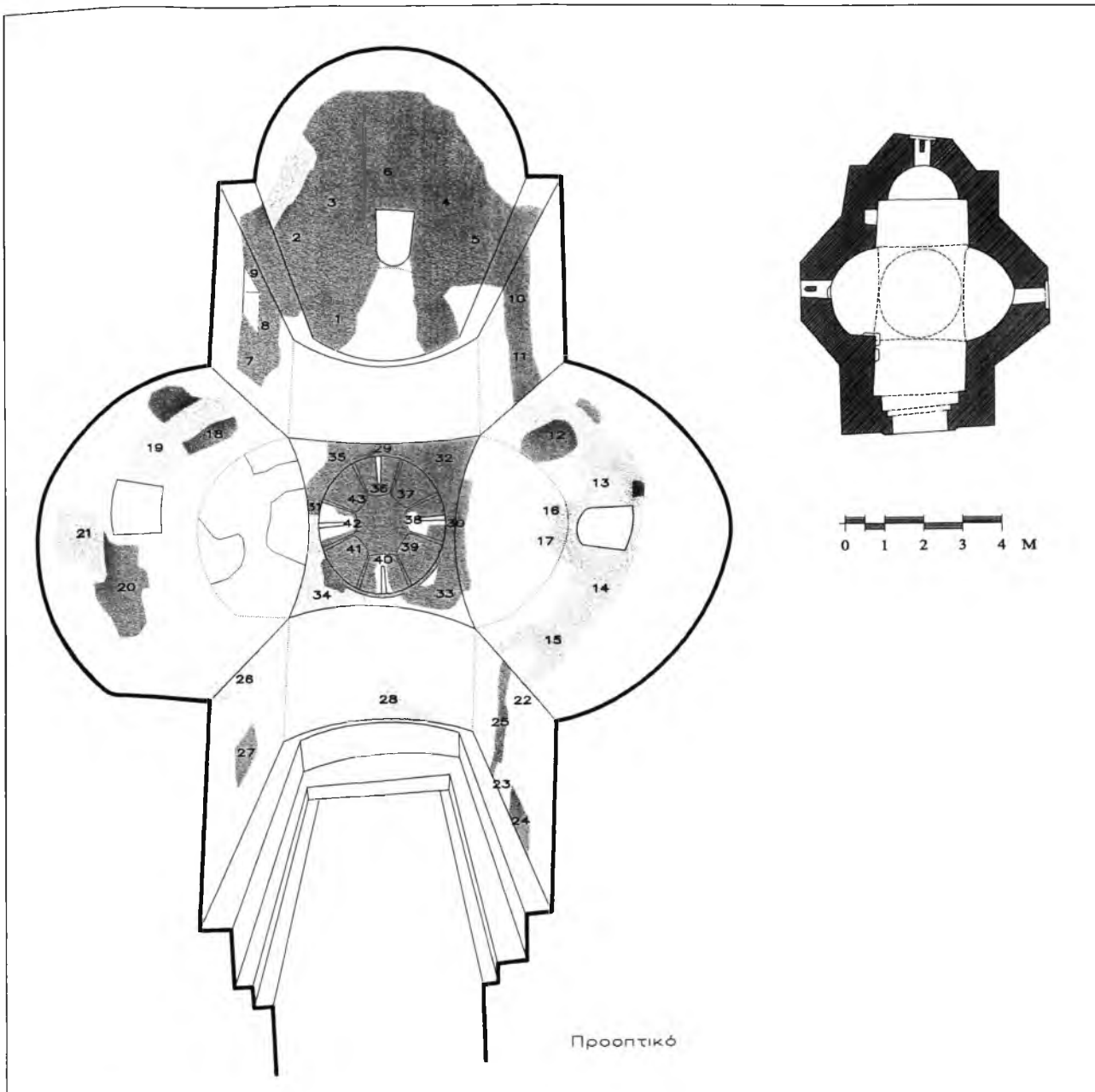
26. Π. Ασημακοπούλου-Ατζακά, *Σύνταγμα των παλαιοχριστιανικών ψηφιδωτών δαπέδων της Ελλάδος*, Θεσσαλονίκη 1987, σ. 153-154, πίν. 247α, β, 249.

27. Εκτενή περιγραφή του μνημείου και πλούσια βιβλιογραφία, βλ. Χ. Μπούρας - Λ. Μπουρα, *Η ελλαδική ναοδομία κατά τον 12ο αιώνα*, Αθήνα 2002, σ. 297-299, εικ. 351-353 κ.α. σποραδικά.

28. *ΑΔ* 40 (1985): Χρονικά, σ. 83-84.

29. Στις εργασίες συμμετείχε για πρακτική εξάσκηση και ο απόφοιτος ΙΕΚ Β. Θεοδωρακάτος.

30. Το σχέδιο εκπονήθηκε από την αρχιτέκτονα Σ. Μελισσού, την οποία ευχαριστώ θερμότατα.

Εικ. 17. Ορχομενός. Ναός Αγίου Σώζοντος. Κάτοψη και προοπτικό σχέδιο με το εικονογραφικό πρόγραμμα.

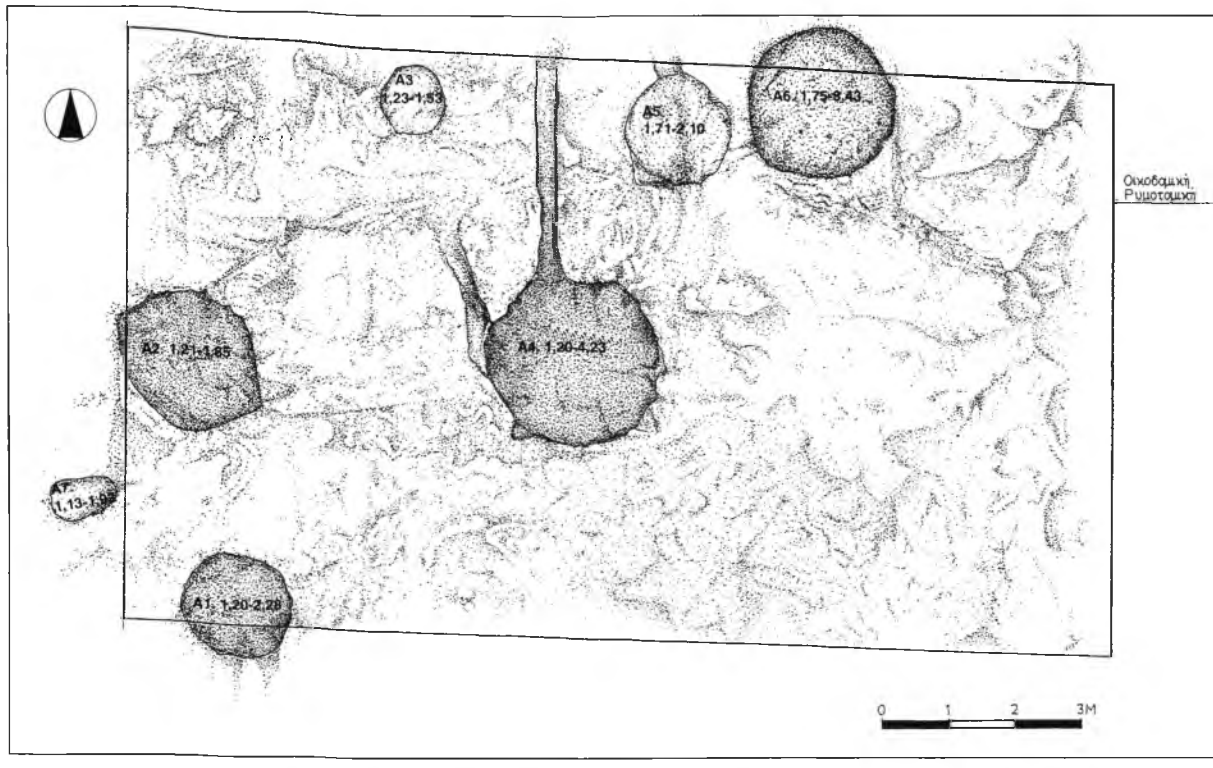
Εικ. 18. Ορχομενός. Ναός Αγίου Σώζοντος. Τοιχογραφία Αγίου Ιωάννη Χρυσοστόμου στην κόγχη του Ιερού μετά τη συντήρηση.

Εικ. 19. Ορχομενός. Ναός Αγίου Σώζοντος. Οι παραστάσεις της κόγχης του Ιερού μετά τη συντήρηση.

Εικ. 20. Ορχομενός. Ναός Αγίου Σώζοντος. Τμήμα της παράστασης του προφήτη Ιωνά στον τρούλο μετά τη συντήρηση.

Εικ. 21. Θήβα. Οδός Αμφίωνος και Αντιγόνης. Κάτοψη της ανασκαφής.

Πυργόσχημα κωδωνοστάσια υψώνονται εκατέρωθεν της δυτικής πλευράς του νάρθηκα.

Σύμφωνα με μαρμάρινη επιγραφή πάνω από την κύρια είσοδο ο ναός: *ΑΝΕΓΕΡΘΗ ΕΠΙ / ΔΗΜΑΡΧΟΥ Π. ΔΑΜΑΛΑ / ΕΝ ΕΤΕΙ 1906 / ΑΠΕΠΕΡΑΤΩΘΗ ΚΑΙ ΕΝΕΚΑΙΝΙΑΣΘΗ / ΕΠΙ ΔΗΜΑΡΧΟΥ / ΔΗΜΟΣΘ. ΣΚΥΛΙΤΣΗ ΟΜΗΡΙΔΟΥ / ΕΝ ΕΤΕΙ 1909.*

Μία δεύτερη επιγραφή εντοιχισμένη στο προστώο του ναού αναφέρει: *ΑΝΗΓΕΡΘΗ / ΕΠΙ ΔΗΜΑΡΧΟΥ / ΠΑΥΛΟΥ ΔΑΜΑΛΑ / 1907.*

Ο ναός είναι κατάγραφος με πολύ καλής ποιότητας και άριστα διατηρούμενες τοιχογραφίες. Οι δεσποτικές εικόνες του τέμπλου είναι έργα Μιχαήλ Παπαδάκη και Μιχαήλ και Θεανώς Παπαδάκη με χρονολογίες 1909 και 1910. Το 1910 και 1911 φιλοτεχνήθηκαν, επίσης, ο μαρμάρινος άμβωνας και ο επισκοπικός θρόνος αντίστοιχα, έργα του γλύπτη Όθωνα Λύτρα.

Μετά το σεισμό του 1981 είχε υποστεί σοβαρές ζημιές και αυτό έδωσε την ευκαιρία στο Εκκλησιαστικό Συμβούλιο για την ομόφωνη λήψη της απόφασης κατεδάφισης «με σκοπό την ανέγερση ενός νέου ναού με χώρους και μέγεθος αναλόγως των απαιτήσεων της ενορίας». Επειδή, όμως, όπως διαπιστώθηκε από μηχανικό της Εφορείας, οι βλάβες ήταν επισκευάσιμες και δεδομένου ότι ο ναός Αγίου Ελευθερίου Καμινίων αποτελεί ένα αξιόλογο εκκλησιαστικό κτίσμα των αρχών του 20ού αιώνα, έγινε εισήγηση για το χαρακτηρισμό του ως κτιρίου χρήζοντος ειδικής κρατικής προστασίας, σύμφωνα με τις διατάξεις του Ν. 1469/50, με ζώνη προστασίας τον περιβάλλοντα αύλειο χώρο του. Ο χαρακτηρισμός του έγινε με την ΥΠΠΟ/ΑΡΧ/ Β1/Φ26/18532/621/28-4-1999 Υπουργική Απόφαση (ΦΕΚ 888/26-5-1999/τΒ΄).

ΑΝΑΣΚΑΦΙΚΕΣ ΕΡΓΑΣΙΕΣ

ΝΟΜΟΣ ΒΟΙΩΤΙΑΣ

Θήβα

Κατά το 1999 σε δύο από τα οικόπεδα που ανασκάφηκαν από τη Θ΄ ΕΠΚΑ μέσα στην Καδμεία αποκαλύφθηκαν βυζαντινές αρχαιότητες, στις οποίες θα γίνει αναφορά στη συνέχεια. Έξω από την πόλη διενεργήθηκε μία ανασκαφή στην περιοχή Μοσχοπόδι με την εποπτεία της αρχαιολόγου Ε. Βολτυράκη.

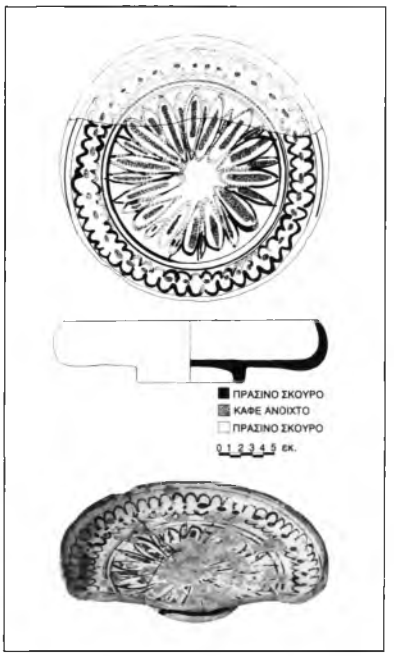
Οδός Αμφίωνος και Αντιγόνης (Ο.Τ. 339, οικόπεδο Παπαδημητρίου)

Η ανασκαφική έρευνα διενεργήθηκε από τη Θ΄ ΕΠΚΑ, η οποία παρέδωσε στην 1η ΕΒΑ, μετά την ολοκλήρωσή της, το ημερολόγιο, σκαρίφημα κάτοψης, φωτογραφίες και τα κινητά ευρήματα. Σε όλη την έκταση του οικοπέδου ο φυσικός βράχος ήταν σχεδόν στο επίπεδο των οδών, γι' αυτό και δεν είχε διατηρηθεί κανένα αρχιτεκτονικό λείψανο. Αποκαλύφθηκαν μόνον επτά αποθέτες (Εικ. 21), διαφορετικού μεγέθους, λαξευμένοι στο

Εικ. 22-23. Θήβα. Οδός Αμφίωνος και Αντιγόνης. Εφυαλωμένα πήλινα σκεύη.

Εικ. 24. Θήβα. Οδός Αμφίωνος και Αντιγόνης. Εφυαλωμένο πήλινο σκεύος.

έδαφος[31]. Ο μικρότερος (Α3), βάθ. 0,30 μ. μόλις, δεν περιείχε κανένα εύρημα. Από τους υπόλοιπους συγκεντρώθηκε άφθονη κεραμική, κυρίως μεταβυζαντινών χρόνων, οστά, όστρεα, λίγα μετάλλινα αντικείμενα, κυρίως καρφιά, αλλά και δύο χάλκινα κυκλικά δισκάρια ζυγαριάς. Στον περιορισμένο αριθμό νομισμάτων συμπεριλαμβάνεται και ένας «θησαυρός», από τον αποθέτη Α2, αποτελούμενος από εννέα χάλκινα νομίσματα latin imitative. Από την κεραμική ξεχωρίζουν ένας μεγάλος πίθος με τέσσερις έξεργους δακτυλίους εξωτερικά και λαδοπράσινη εφυάλωση εσωτερικά, εφυαλωμένα πήλινα σκεύη (κούπες και πινάκια) (Εικ. 22-24) και ένα άβαφο δίωτο αγγείο, προφανώς δοχείο νυκτός[32] (Εικ. 25).

Εικ. 25. Θήβα. Οδός Αμφίωνος και Αντιγόνης. Άβαφο δίωτο αγγείο.

Οδός Αμφίωνος και Οιδίποδος (Ο.Τ. 176, οικόπεδο Δ. Ματάλα)

Και αυτή η ανασκαφική έρευνα διενεργήθηκε από τη Θ΄ ΕΠΚΑ, από την οποία παραδόθηκαν ημερολόγιο, σχέδια, φωτογραφίες και τα κινητά ευρήματα από τα βυζαντινά και μεταβυζαντινά στρώματα.

Στο βορειοδυτικό άκρο του οικοπέδου αποκαλύφθηκαν οι ανατολικές όψεις ημικυλινδρικών κογχών ναού, η νότια και το ήμισυ της μεσαίας. Σχεδόν ολόκληρος, επομένως, ο ναός αυτός βρίσκεται κάτω από τις οδούς Αμφίωνος δυτικά και Οιδίποδος βόρεια. Η βορειοδυτική γωνία του μάλιστα είχε εντοπιστεί παλαιότερα κατά τις εργασίες κατασκευής του δικτύου αποχέτευσης[33], ενώ κατά τις εργασίες του δικτύου ύδρευσης, το 1996, τμήματα του βόρειου και νότιου τοίχου. Έτσι είναι δυνατή η σχεδιαστική του απόδοση (Εικ. 26) και υπολογίζονται οι διαστάσεις του: μήκ. 9 (χωρίς την κόγχη του Ιερού) και πλ. 8 μ. Οι κόγχες είναι χτισμένες με αργούς λίθους, θραύσματα κεράμων άτακτα τοποθετημένα και παχύ ασβεστοκονίαμα (Εικ. 27).

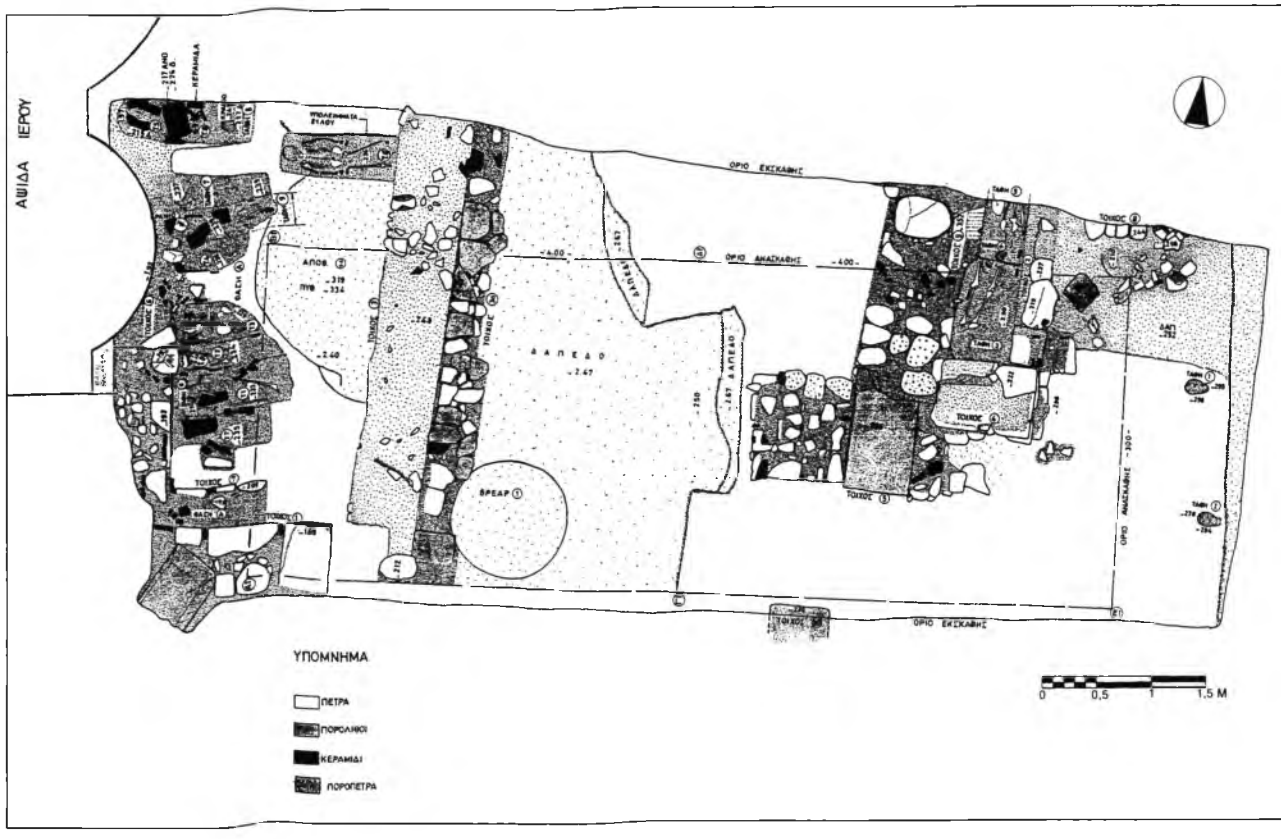
Η τοιχοποιία αλλά και η τυπολογία του ναού με τις ημικυλινδρικές κόγχες οδηγούν στο 10ο αιώνα περίπου. Στην ίδια περίοδο πρέπει να ανήκουν και δύο τοίχοι που βρέθηκαν στο ανατολικό τμήμα του οικοπέδου, αλλά δεν ήταν δυνατόν να διερευνηθούν, γιατί συνεχίζονταν κάτω από την επίχωση των πρανών, ο ένας με κατεύθυνση Β.-Ν. στη νότια πλευρά και ο άλλος με κατεύθυνση Α.-Δ. στη βόρεια πλευρά. Κοντά στο δεύτερο εντοπίστηκε ένα νόμισμα, φόλλις Κωνσταντίνου Ζ΄ (950-959)[34]. Στον 9ο-10ο αιώνα, τέλος, χρονολογήθηκε και ένα μολυβδόβουλλο αρκετά φθαρμένο, το οποίο βρέθηκε, στο μέσον

31. Όμοια εικόνα παρουσίαζε και το ακριβώς απέναντι οικόπεδο επί της οδού Αντιγόνης 4, βλ. S. Symeonoglou, *The Topography of Thebes from the Bronze Age to Modern Times*, Princeton 1985, σ. 290-291, θέση 195.

32. Πρβλ. παρόμοια αγγεία χρονολογούμενα στην περίοδο της Τουρκοκρατίας, βλ. J.W. Hayes, *Excavations at Saraçhane in Istanbul*, Princeton 1992, τ. 2, σ. 286, πίν. 46, εικ. 105.

33. *ΑΔ* 49 (1994): Χρονικά, σ. 121.

34. Η ταύτιση των νομισμάτων έγινε στο Νομισματικό Μουσείο από τη νομισματολόγο Η. Τσούρτη.

Εικ. 26. Θήβα. Οδός Αμφίωνος και Οιδίποδος. Κάτοψη της ανασκαφής.

Εικ. 27. Θήβα. Οδός Αμφίωνος και Οιδίποδος. Κόγχη Ιερού από Α. και τμήμα παιδικής ταφής.

περίπου του οικοπέδου, μαζί με «θησαυρό» 38 μικρών χάλκινων υποδιαιρέσεων υστερορρωμαϊκών χρόνων (4ου-5ου αι.).

Η κυρίως βυζαντινή περίοδος αντιπροσωπεύεται μόνον από κεραμική πολύ αποσπασματική, ενώ στην περίοδο της Φραγκοκρατίας φαίνεται πως ανήκουν τοίχοι χτισμένοι με μεγάλους πωρόλιθους, στο νοτιοδυτικό άκρο του οικοπέδου και στο ανατολικό. Από αυτή την περίοδο προέρχονται και δύο νομίσματα, ένα του Γ. Βιλλεαρδουίνου (1245-1278) και ένα του Λουδοβίκου IX (1266-1270).

Ανατολικά του ναού, ψηλότερα από τη στάθμη θεμελίωσής του, αποκαλύφθηκαν εννέα κεραμοσκεπείς τάφοι, κυρίως ενηλίκων, δύο παιδικές ταφές σε ξύλινα φέρετρα (Εικ. 27), όπως μαρτυρούν τα ίχνη ξύλου που διατηρήθηκαν και τα καρφιά, και αρκετοί λακκοειδείς τάφοι κάτω ή πλάι στους υπόλοιπους. Τρεις λακκοειδείς τάφοι, οι δύο μάλιστα με προσανατολισμό Β.-Ν., βρέθηκαν και στο ανατολικό τμήμα του οικοπέδου. Η χρονολόγησή τους είναι δύσκολη, γιατί ήταν όλοι ακτέριστοι, από τη στρωματογραφία όμως φαίνεται πιθανόν να ανήκουν στην υστεροβυζαντινή περίοδο ή στους χρόνους της Τουρκοκρατίας.

Κατά την περίοδο της Τουρκοκρατίας έγινε η εξόρυξη ενός πηγαδιού, διαμ. 1,05 μ., που κατέστρεψε προγενέστερα δάπεδα και αγωγούς ύδρευσης. Από το βάθος των 5,75 μ. που η διάνοιξη έγινε στο φυσικό βράχο, βρέθηκαν λαξευμένα σε αυτόν σκαλοπάτια ανατολικά και δυτικά. Η έρευνα σταμάτησε, λόγω επικινδυνότητας, στα 8 μ. Συγκεντρώθηκαν 25 σχεδόν ακέραια αγγεία, καθώς και τμήματα άλλων 30 περίπου, στα οποία κυριαρχούν τα σταμνία, οι κανάτες με προχοή ή χωρίς

Εικ. 28-29. Θήβα. Οδός Αμφίωνος και Οιδίποδος. Αγγεία από την ανασκαφή.

Εικ. 30. Θήβα. Οδός Αμφίωνος και Οιδίποδος. Αγγεία από την ανασκαφή.

κτλ. (Εικ. 28-30), που ανήκουν στο 18ο αιώνα κυρίως. Βρέθηκαν, επίσης, εννέα νομίσματα, τα περισσότερα εντελώς φθαρμένα, εκτός από μία ανώνυμη φόλλι (1059-1081) και τρεις οθωμανικούς παράδες των μέσων του 18ου αιώνα.

Μετά τη διάλυση των βυζαντινών λειψάνων η ανασκαφή συνεχίστηκε από τη Θ΄ ΕΠΚΑ σε προγενέστερα στρώματα.

Μοσχοπόδι

Αγρός Σ. Καρατζά

Ένα χιλιόμετρο ανατολικότερα του βυζαντινού ναού της Αγίας Φωτεινής[35] διενεργήθηκε ανασκαφική έρευνα στον παραπάνω αγρό, όπου είχαν εντοπιστεί από καιρό σπαράγματα τοιχογραφιών και βυζαντινά όστρακα[36]. Αποκαλύφθηκαν τα ερείπια ναού σε μορφή τρίκλιτης βασιλικής με νάρθηκα που εξέχει του κυρίως ναού, όπως διακρίνεται στη νότια πλευρά που διατηρήθηκε. Από το βόρειο τμήμα του ναού ελάχιστο τμήμα διασώθηκε (Εικ. 31-32).

Ο ναός πατά σε κρηπίδα και έχει πολύ καλή τοιχοποιία. Αδρά λαξευμένοι ορθογωνισμένοι δόμοι τοποθετούνται σε οριζόντιες στρώσεις με μία ή δύο σειρές πλίνθων ανάμεσά τους. Στους κάθετους αρμούς τοποθετούνται σε οριζόντια διάταξη από τέσσερα έως επτά μικρά πλινθία. Το εξωτερικό κονίαμα είναι λειασμένο με πολλή επιμέλεια και βαμμένο με ώχρα. Τόσο η κρηπίδα όσο και η μορφή της τοιχοποιίας αποτελούν κοινό στοιχείο με το γειτονικό ναό της Αγίας Φωτεινής, που πρόσφατα χρονολογήθηκε στο 12ο αιώνα. Πλούσια διακοσμημένος φαίνεται πως ήταν ο ναός στο εσωτερικό του, αφενός με τοιχογραφίες και αφετέρου με μαρμαροθετήματα στο δάπεδο, από τα οποία διασώθηκε ένα μικρό τμήμα, δυτικά του στυλοβάτη του τέμπλου, το οποίο αποκολλήθηκε και συντηρήθηκε[37]. Από τον τοιχογραφικό διάκοσμο διατηρήθηκε κατά χώραν στο κάτω μέρος του νότιου τοίχου μόνον ένα μικρό τμήμα, μήκ. 1,40 και ύψ. 0,40 μ., το οποίο αποτοιχίστηκε και συντηρήθηκε[38], αρκετά σπαράγματα όμως συγκεντρώθηκαν από όλο το χώρο του ναού – κυρίως όμως από το νότιο κλίτος –, τα οποία βρίσκονται στο στάδιο της συντήρησης[39]. Κρίνοντας από τα λιγοστά πρόσωπα που διασώθηκαν (Εικ. 33) αλλά και από τα διακοσμητικά θέματα θα μπορούσαν να τοποθετηθούν στα τέλη του 12ου ή στις αρχές του 13ου αιώνα.

Το στυλοβάτη του τέμπλου αποτελούν δύο ορθογώνιοι δόμοι που συμπληρώνονται νότια από ένα μαρμάρινο πεσσίσκο, διαστ. 0,18×0,20 και ύψ. 0,78 μ., σε β΄ χρήση. Στο μέσον των δύο είναι τοποθετημένος προς Α. ένας τρίτος δόμος με ημικυκλικό λάξευμα στην ανατολική του πλευρά για την ενσωμάτωση κυλινδρικής βάσης της Αγίας Τράπεζας, όπως αποδεικνύει και το κυλινδρικό όρυγμα λαξευμένο στο φυσικό έδαφος με βάθος 0,59 και διάμετρο 0,66 μ.

Στα πλάγια κλίτη και εξωτερικά του ναού, κυρίως δυτικά, αποκαλύφθηκαν τάφοι είτε λαξευμένοι εξ ολοκλήρου στο φυσικό έδαφος (Τ1-Τ4) είτε με λάξευση στον πυθμένα και κεραμοσκεπή στέγαση, που ελάχιστα διασώθηκε (Τ5-Τ7), είτε κεραμοσκεπείς (Τ8-Τ10). Ως οστεοφυλάκιο χρησιμοποιήθηκε ο χώρος της εγκάρσιας κεραίας νότια, αφού χτίστηκε μικρού πάχους τοιχίο βόρεια. Οι τέσσερις τάφοι δυτικά του ναού βρέθηκαν όλοι συλημένοι. Ο Τ5 στο βόρειο κλίτος ήταν κατεστραμμένος, περιείχε όμως πολλά κρανία. Ο Τ6 στο νότιο άκρο του νάρθηκα χρησιμοποιήθηκε για ταυτόχρονη, κατά πάσαν πιθανότητα, ταφή δύο ενηλίκων. Ο Τ7 στο νότιο κλίτος περιείχε, εκτός από τον τελευταίο νεκρό που είχε για προσκέφαλο μία κοιλόκυρτη κεραμίδα, και άλλα οκτώ-δέκα κρανία από προ-

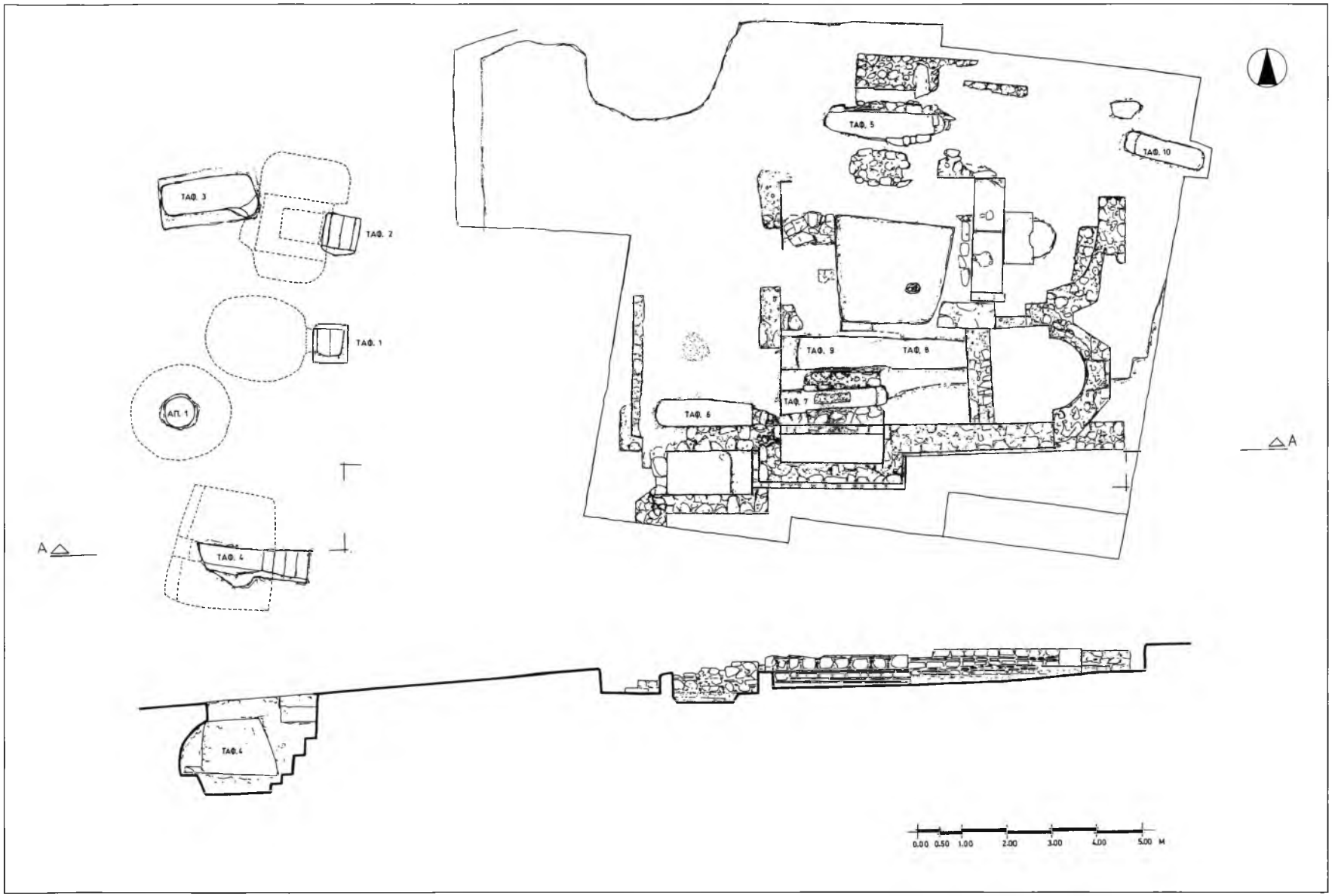
35. Επανεξέταση του μνημείου αυτού με όλη την προγενέστερη βιβλιογραφία, βλ. Μπούρας - Μπούρα, ό.π. (υποσημ. 27), σ. 150-152.

36. Η θέση υποδείχθηκε από το μόνιμο εργατοτεχνίτη της Εφορείας Γ. Καραμιτσάκο, ο οποίος είχε πληροφορίες για λαθρανασκαφές κατά το παρελθόν.

37. Η συντήρηση έγινε από το συντηρητή ψηφιδωτών Ν. Τόλη.

38. Η αποκόλληση και συντήρηση αυτού του τμήματος έγινε από το συντηρητή Σ. Καρδάμη.

39. Με τα σπαράγματα των τοιχογραφιών ασχολείται η συντηρήτρια Κ. Κουνάδη.

Εικ. 31. Μοσχοπόδι. Αγρός Σ. Καρατζά. Κάτοψη της ανασκαφής και τομή Α-Α.

Εικ. 32. Μοσχοπόδι. Αγρός Σ. Καρατζά. Αεροφωτογραφία της τρίκλιτης βασιλικής.

Εικ. 33. Μοσχοπόδι. Αγρός Σ. Καρατζά. Σπάραγμα τοιχογραφίας μετά τη συντήρηση.

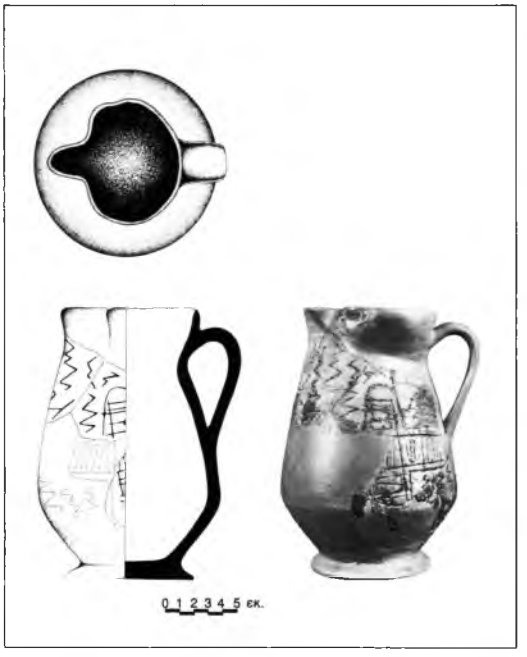

Εικ. 34. Μοσχοπόδι. Αγρός Σ. Καρατζά. Άβαφη κανάτα.

ηγούμενες ταφές. Στο στέρνο του νεκρού υπήρχε ένα τορνέζιο Φραγκοκρατίας, όμως μέσα στην ταφή βρέθηκε και μία ανώνυμη φόλλις (1085-1092). Βρέθηκαν, επίσης, τμήμα γυάλινου ρηχού πινακίου και μία χάλκινη αλυσίδα με στέλεχος ανάρτησης, πιθανώς από κανδήλα.

Αξίζει να αναφερθεί, τέλος, μία διπλή παιδική ταφή στον Τ9 βορειότερα του Τ7. Ένα νήπιο πάνω σε πήλινη πλάκα είχε στα χέρια του, σταυρωμένα στο στήθος, ένα αυγό. Στην περιοχή της γνάθου βρέθηκε νόμισμα Φραγκοκρατίας. Όπως αποκαλύφθηκε στη συνέχεια, το νήπιο ήταν τοποθετημένο στο ύψος της λεκάνης μεγαλύτερου παιδιού.

Σε απόσταση 10 μ. περίπου δυτικά του ναού υπήρχε αποθέτης λαξευμένος στο φυσικό έδαφος. Η διάμετρος του στομίου του ήταν 0,65 μ. και μέχρι βάθος 1,60 μ. από αυτόν ήταν επιχωματωμένος με λίθους και κεραμίδες. Από εκεί και κάτω, όμως, μέχρι 2,15 μ. που ήταν ο πυθμένας του, συγκεντρώθηκε άφθονη κεραμική, από την οποία συγκολλήθηκαν αγγεία των χρόνων της Φραγκοκρατίας, όπως: δύο κανάτες, μία άβαφη (Εικ. 34)

Εικ. 35. Μοσχοπόδι. Αγρός Σ. Καρατζά. Εφυαλωμένη κανάτα.

και μία εφυαλωμένη (Εικ. 35), εφυαλωμένα πινάκια, τμήματα αμφορέων κ.ά. Οι εργασίες συνεχίζονται.

Μονή Οσίου Λουκά

ΒΟΡΕΙΑ ΠΤΕΡΥΓΑ ΚΕΛΙΩΝ

Στο πλαίσιο της αποκατάστασης και επαναλειτουργίας του ανατολικού σπιτιού και των υποκείμενων χώρων του στη βόρεια πτέρυγα των κελιών, που έγινε μετά από μελέτη και επίβλεψη της Διεύθυνσης Αναστήλωσης Βυζαντινών και Μεταβυζαντινών Μνημείων, πραγματοποιήθηκαν με την εποπτεία της Εφορείας διερευνητικές εργασίες στη βόρεια αυλή του σπιτιού και στα δάπεδα του α΄ και β΄ ορόφου. Στις εργασίες αυτές έλαβε μέρος ο αρχαιολόγος Μ. Χρυσάφης αμειβόμενος από τον ανάδοχο του έργου.

Βόρεια αυλή. Παράλληλα προς το βόρειο τοίχο του σπιτιού ανασκάφηκε μία λωρίδα, πλ. 1,50-2 μ., μέχρι βάθος 4 μ. Μεταξύ των β΄ και γ΄ ορόφου αποκαλύφθηκε θολωτό πρόσκτισμα, συνολ. μήκ. 6,85 μ., όπως φαίνεται από το βορειοδυτικό άκρο που σώζεται ακέραιο, και πλ. 2 μ. Οι εσωτερικές διαστάσεις ήταν 5×1,30 μ. Στο μέσον του εξωραχίου βρέθηκε τετράγωνο άνοιγμα, πλευράς 0,40 μ.

Στο εσωτερικό περιείχε κεραμική Τουρκοκρατίας και νεότερων χρόνων και πολλά οστά ζώων. Μετά τον καθαρισμό διαπιστώθηκε ότι στο μέσον περίπου του νότιου τοίχου ήταν εντοιχισμένο σε πλάγια θέση τμήμα λίθινης επιγραφής, διαστ. 0,40×0,30 μ. (Εικ. 36), η οποία αναφέρει:

Εικ. 36. Μονή Οσίου Λουκά. Βόρεια πτέρυγα κελιών. Τμήμα αρχαίας επιγραφής σε β΄ χρήση.

Η ΒΟΥΛΗ Ι
ΣΤΕΙΡΙΕΩΙ
ΡΟΝΛΥΚΟ
ΤΟΝΕΥΕΡΓ
ΠΡΩΤΟΝ
ωΣΨ...

Η επιγραφή, που ανήκει πιθανότατα στον 1ο αι. μ.Χ. και αναφέρεται σε απόδοση τιμής σε κάποιον ευεργέτη της αρχαίας Στείριδος, η οποία βρίσκεται πλησίον της μονής Οσίου Λουκά, αποσπάστηκε από τον τοίχο με σκοπό να εκτεθεί στην Τράπεζα της μονής μαζί με τις άλλες επιγραφές.

Τέλος, στο ύψος της γένεσης του ημικυλινδρικού θόλου του προσκτίσματος υπάρχουν δύο ακόμη ανοίγματα επικοινωνίας με τον γ΄ όροφο, το ένα τετράγωνο στο ανατολικό τμήμα του νότιου τοίχου και το άλλο κυκλικό στο δυτικό τμήμα του ίδιου τοίχου. Στο ανατολικό μέτωπο ανοίγεται μονόλοβο παράθυρο, ύψ. 0,80 και πλ. 0,48 μ., και φαίνεται ότι παρόμοιο υπήρχε και στο δυτικό, η περιοχή αυτή όμως έχει εν μέρει καταστραφεί.

Η χρήση αυτού του προσκτίσματος δεν έχει ακόμη προσδιοριστεί.

Α΄όροφος. Το δάπεδο στο βόρειο τμήμα των κελιών αυτού

Εικ. 37. Μονή Οσίου Λουκά. Β΄όροφος. Αμφορέας τύπου Λιβόρνο μετά τη συμπλήρωση.

του ορόφου είχε επιστρωθεί κατά το παρελθόν από τους μοναχούς με τσιμέντο. Έγιναν λοιπόν δύο τομές, τομή 1 δυτικά και τομή 2 ανατολικά. Μετά την αφαίρεση του τσιμέντου στην τομή 1, το βάθος της οποίας έφθασε 0,40-0,45 μ., αποκαλύφθηκε, 0,10-0,20 μ. χαμηλότερα από την αρχική στάθμη, τοίχος από αργούς λίθους με κατεύθυνση Β.-Ν., πάχ. 0,60-0,70 μ. Στην τομή 2 αποκαλύφθηκαν οι τοίχοι ενός δωματίου, με μία θύρα στο νοτιοδυτικό τμήμα, μήκ. 1,16 μ., φραγμένη σήμερα. Δάπεδο από κεραμίδες διασώθηκε στο χώρο ανάμεσα στις δύο τομές.

Β΄όροφος. Στο δάπεδο αυτού του ορόφου που καλυπτόταν επίσης με τσιμέντο έγιναν οι τομές 3 και 4. Στην τομή 3, στο νοτιοδυτικό τμήμα του χώρου, αποκαλύφθηκαν δύο αμελείς τοίχοι που σχηματίζουν ορθή γωνία. Στην τομή 4, στο νοτιοανατολικό τμήμα, η εκσκαφή προχώρησε σε βάθος, γιατί αποκαλύφθηκε λίθινη κλίμακα που οδηγούσε αρχικά στον α΄ όροφο, σήμερα όμως η είσοδος είναι φραγμένη και διακρίνεται μόνον το ξύλινο οριζόντιο ανώφλι της. Τα όστρακα που συγκεντρώθηκαν από την επίχωση είναι αρκετά, ανήκουν στο 19ο με αρχές 20ού αιώνα και μαζί με την ντόπια κεραμική συνυπάρχει και εισηγμένη, όπως ένας αμφορέας τύπου Λιβόρνο που συμπληρώθηκε ολόκληρος (Εικ. 37).

Οι εργασίες συνεχίζονται.

ΧΑΡΙΚΛΕΙΑ ΚΟΛΛΑΚΟΥ

Δ΄ Εφορεια
Προ·ι·στορικων και Κλασικων Αρχαιοτητων

ΑΝΑΣΚΑΦΙΚΕΣ ΕΡΓΑΣΙΕΣ

ΝΟΜΟΣ ΑΡΓΟΛΙΔΑΣ

Άργος

Οδός Καλμούχου (Ο.Τ. 19, οικόπεδο Α. και Ι. Μπουλμέτη)

Το οικόπεδο αυτό συνολικής έκτασης 1.561 τ.μ. βρίσκεται στα ανατολικά της πόλης του Άργους. Η ανασκαφική έρευνα άρχισε το 1998[1] και συνεχίστηκε το 1999, ερευνήθηκαν 24 τομές χωρίς όμως να ολοκληρωθεί η ανασκαφική έρευνα λόγω της μεγάλης έκτασης του οικοπέδου και θα συνεχιστεί το επόμενο έτος.

Στο βορειοανατολικό τμήμα του οικοπέδου (Εικ. 1), σε βάθος 1-1,50 μ. από την επιφάνεια του εδάφους αποκαλύφθηκαν έξι εγχυτρισμοί, ταφές νηπίων σε αγγεία, κρατήρες της ύστερης γεωμετρικής εποχής, οι οποίοι είχαν τοποθετηθεί σε κυκλικούς λάκκους που ανοίχθηκαν μέσα σε ποταμίσιο προσχωσιγενές χαλίκι που εναλλάσσεται με στρώματα κόκκινου πηλού.

Εγχυτρισμός 1. Ταφή νηπίου ακτέριστη εντός ελλιπούς κρατήρα.

Εγχυτρισμός 2. Ταφή νηπίου ακτέριστη εντός κρατήρα θραυσμένου, διαστ. 0,55×0,40 μ., διακοσμημένου με μαύρο βερνίκι.

Εγχυτρισμός 3. Ταφή νηπίου ακτέριστη εντός κρατήρα θραυσμένου με κάθετο χείλος διακοσμημένο με ζώνη από λεπτές ταινίες και ενδιάμεσα με ολόβαφους μικρούς κύκλους.

Εγχυτρισμός 4. Ταφή μικρού παιδιού σε πιθοειδή ακόσμητο αμφορέα θραυσμένο. Εξωτερικά ήταν κτερισμένος με κύαθο ύστερης γεωμετρικής εποχής.

Εγχυτρισμός 5. Ταφή νηπίου ακτέριστη εντός αργειακού κρατήρα της ύστερης γεωμετρικής εποχής, συγκολλημένου και συμπληρωμένου· είναι ελλιπής σε τμήμα του χείλους και του ώμου, στη βάση, σε τμήμα της κοιλιάς και τη μία λαβή. Το σωζόμενο ύψος είναι 0,56 μ., η διάμετρος χείλους 0,505 μ. και εσωτερικά είναι ολόβαφος με μαύρο βερνίκι. Εξωτερικά είναι κατάγραφος, διακοσμημένος σε όλη την επιφάνεια με γραμμικά σχέδια, μαιάνδρους, ρόμβους, ρόδακες, ζικ-ζακ, υδρόβια πουλιά, ψάρια σε ζώνες με μετόπες. Στις μετόπες εικονίζεται η χαρακτηριστική παράσταση ανδρικής μορφής που κρατεί με χαλινάρια σε αντιθετική, συμμετρική διάταξη δύο άλογα, καθώς και παράσταση με τέσσερα άλογα εν σειρά (Εικ. 2).

Εγχυτρισμός 6. Ταφή παιδίσκης σε κρατήρα θραυσμένο, διακοσμημένο με μαύρο βερνίκι και ομόκεντρους κύκλους, κτερισμένη με μικρό κύαθο και δύο άωτες φιάλες διακοσμημένες με ταινίες και χάλκινη περόνη.

Εικ. 1. Άργος. Οδός Καλμούχου. Άποψη της ανασκαφής από Ν.

Από τις ταφές εντός των ταφικών αγγείων 1-6 περισυνελέγησαν λίγα οστά.

Ταφικός πίθος 7. Στον ίδιο χώρο με τους παραπάνω εγχυτρισμούς της ύστερης γεωμετρικής εποχής αποκαλύφθηκε σε βάθος 1,17-2,10 μ. ταφή εντός μεγάλου πίθου της ύστερης γεωμετρικής εποχής πλήρως διακοσμημένου (Εικ. 3). Ο πίθος βρέθηκε θραυσμένος, σε πλάγια θέση, με το στόμιο προς Β. που έφερε καλυπτήρια ασβεστολιθική πλάκα. Εσωτερικά βρέθηκε σκελετός ενήλικα σε συνεσταλμένη στάση χωρίς κτερίσματα. Ο πίθος συγκολλήθηκε στο μεγαλύτερο τμήμα του και διατηρείται σε καλή κατάσταση. Φέρει δύο κάθετες επί του ώμου, διπλές, καμπυλωτές λαβές, η μία λαβή συμπληρωμένη, ενώ στη βάση λείπουν τα τρία ταινιωτά καμπυλωτά υποστηρίγματα. Έχει ύψος 1,04 μ. χωρίς τα υποστηρίγματα της βάσης, διάμετρο χείλους 0,47 και διάμετρο κοιλιάς 0,70 μ. περίπου. Όλη η εξωτερική επιφάνεια του πίθου είναι πλήρως διακοσμημένη με συνεχείς ζώνες, τεθλασμένες ταινίες, μαιάνδρους, ρόμβους, ρόδακες, τρίγωνα, καθώς και με τις χαρακτηριστικές μετόπες του αργειακού εργαστηρίου που απεικονίζουν

1. Την ανασκαφή αυτή κατά το έτος 1998 διεξήγαγε η αρχαιολόγος Ά. Παπαδημητρίου και τα σχέδια έγιναν από τη σχεδιάστρια Μ. Νιώτη, τις οποίες ευχαριστώ θερμά.

Εικ. 2. Άργος. Οδός Καλμούχου. Εγχυτρισμός 5. ΥΓ Κρατήρας.

Εικ. 3. Άργος. Οδός Καλμούχου. ΥΓ ταφικός πίθος 7.

Εικ. 4. Άργος. Οδός Καλμούχου. Χάλκινο αγαλματίδιο πεπλοφόρου.

ανδρική μορφή στο μέσον που κρατεί εκατέρωθεν δύο ίππους από τα χαλινάρια σε αντιθετική, συμμετρική διάταξη. Η διατήρηση του πίθου είναι πολύ καλή.

Στην τομή 9 βρέθηκαν, επίσης, ταφικοί πίθοι της ύστερης γεωμετρικής - αρχαϊκής εποχής.

Ταφικός πίθος 8. Μήκ. 1,75, μέγ. διάμ. 0,70 μ., οξυπύθμενος με το στόμιο προς Δ. Έφερε καλυπτήρια ασβεστολιθική πλάκα στο στόμιο, διακοσμημένος με ιχθυάκανθα στο χείλος και σχοινοειδή ταινία στο λαιμό. Εσωτερικά περιείχε ακτέριστη ταφή ενήλικα σε συνεσταλμένη στάση.

Ταφικός οξυπύθμενος πίθος 9. Βρέθηκε σε απόσταση 0,70 μ. ανατολικότερα του πίθου 8, με το στόμιο προς Δ., διαμ. 0,85, μήκ. 1,50, μέγ. διαμ. 0,90 μ., χωρίς διακόσμηση, έφερε καλυπτήρια ασβεστολιθική πλάκα, θραυσμένος στην άνω πλευρική επιφάνεια. Περιείχε ακτέριστη ταφή ενήλικα. Εξωτερικά του πίθου βρέθηκε θραυσμένος σφαιρικού σχήματος πίθος με επίπεδη βάση, το ύψος του οποίου υπολογίζεται σε 1 μ. και η διάμετρος χείλους σε 0,50 μ. περίπου.

Στην τομή 21 βρέθηκε ελλιπής μεγάλος *ταφικός πίθος 10* με στόμιο προς Δ., σωζ. μήκ. 1, μέγ. διαμ. 0,80, διαμ. στομίου 0,44 μ. Σώζεται η μία πλατιά κάθετη λαβή από το χείλος στον ώμο, με σχοινοειδή διακόσμηση. Στο λαιμό και την κοιλιά φέρει πλατιές ακόσμητες ταινίες, εσωτερικά βρέθηκε ταφή ενήλικα ύστερης γεωμετρικής εποχής, κτερισμένη με σκύφο, πυξίδα, οινοχόη θραυσμένη και όστρακα χειροποίητου αμφορίσκου.

Στην τομή 17, εντός μικρού *πίθου 11*, με μέγιστες διαστάσεις 0,64×0,40 μ., με επίπεδη βάση και στόμιο, διαμ. 0,30 μ., προς Α., που έφερε καλυπτήρια ασβεστολιθική πλάκα, βρέθηκε εγχυτρισμός νηπίου κτερισμένος με χειροποίητη άωτη φιάλη και δύο χάλκινες πόρπες γεωμετρικής εποχής.

Στο οικόπεδο αποκαλύφθηκαν, επίσης, αποθέτες που χρονολογούνται στην πρωτογεωμετρική και κυρίως από την πρώιμη έως την ύστερη γεωμετρική εποχή, τμήματα λίθινων θεμελίων και διαλυμένων πλίνθινων τοίχων, προφανώς γεωμετρικής εποχής. Επίσης, βρέθηκαν αποθέτες με κεραμική πρώιμης κλασικής και ελληνιστικής εποχής, τμήματα λίθινων θεμελίων δωματίων, χωρίς όμως να αποτελούν ενιαίο οικιστικό σύνολο, καθώς και σημαντικά μικροευρήματα, τμήματα ειδωλίων Αφροδίτης, πήλινος καρπός λωτού, χάλκινα νομίσματα, βάση ανοιχτού αγγείου με ανάγλυφη παράσταση αμαζονομαχίας, πήλινο χωνί ελληνιστικής εποχής, όστρακα μεγαρικών σκύφων κτλ.

Σε αποθέτη της ύστερης κλασικής εποχής στο νοτιοδυτικό τμήμα του οικοπέδου βρέθηκε χάλκινο αγαλματίδιο πεπλοφόρου, ύψ. 0,105, πλ. 0,04 μ., με δωρικό πέπλο που διατηρείται σε καλή κατάσταση (Εικ. 4). Η μορφή εικονίζεται κατ' ενώπιον, με το αριστερό χέρι κατεβασμένο κρατεί σε χαρακτηριστική χαριτωμένη κίνηση το άκρο του πέπλου. Από το δεξιό χέρι με κάμψη προς τα εμπρός και δεξιά, που προφανώς κρα-

τούσε περιστέρι, διατηρείται μόνον ο βραχίονας. Πρόκειται για αγαλματίδιο, υποστήριγμα χάλκινου κατόπτρου (Standspiegel). Το πρόσωπο είναι ωοειδές, αποδίδεται με σαφήνεια με τονισμένες τις επιμέρους λεπτομέρειες. Η κόμη συμπαγής, αναδιπλωμένη στην πίσω πλευρά. Οι λεπτομέρειες αποδίδονται με επιφανειακές εγχαράξεις. Στο άνω τμήμα της κεφαλής φέρει ορθογώνια εγχάραξη, προφανώς για τη στερέωση του υποστηρίγματος του κατόπτρου. Τα πέλματα είναι επίπεδα για τη στερέωσή τους στην ελλείπουσα βάση, ενώ το αριστερό είναι ελαφρώς θραυσμένο. Κάτω από τον πέπλο διαγράφεται το σώμα. Το αγαλματίδιο χρονολογείται στη δεκαετία 470-460 π.Χ. και με βάση την τεχνοτροπική απόδοση της μορφής αποδίδεται στο εργαστήριο της Σικυώνος[2]. Είναι αξιοσημείωτο ότι, από όσο είναι γνωστό, στην πόλη του Άργους βρίσκεται για πρώτη φορά χάλκινο αγαλματίδιο υποστήριγμα κατόπτρου, ενώ είναι γνωστό ότι στο Άργος τον 5ο αι. π.Χ. υπήρχε εργαστήριο ειδικής κατηγορίας κατόπτρων με σύμφυτη λαβή[3].

Στην τομή 22 σε βάθος 1,50 μ. αποκαλύφθηκε πλίνθινος κλίβανος, χώρος καύσης νεκρών με προσανατολισμό Α.-Δ., διαστ. 2,10×0,85×0,60 μ. Είναι αξιοσημείωτο ότι στην τελευταία σωζόμενη χρήση ο χώρος είχε χρησιμοποιηθεί για τον ενταφιασμό δύο νεκρών ελληνιστικής εποχής. Στο δυτικό τμήμα του κλιβάνου αποκαλύφθηκε ταφή (1) νηπίου με την κεφαλή προς Δ. σε ύπτια στάση, διαστ. 1×0,45×0,40 μ., καλυμμένη με κεραμίδες λακωνικού τύπου και πλούσια κτερισμένη με τρία μυροδοχεία, τρία αγγεία, καθώς και σημαντικό αριθμό γυναικείων ειδωλίων (Εικ. 5). α) Πέντε όρθια γυναικεία ειδώλια, το ένα ελλιπές, μεταξύ αυτών ειδώλιο με λύρα. β) Επτά γυμνά καθιστά γυναικεία ειδώλια-πλαγγόνες, το ένα ελλιπές. γ) Τέσσερα καθιστά ενδεδυμένα γυναικεία ειδώλια με χιτώνα και ιμάτιο με τα πόδια σε ορθογώνια θέση και τα χέρια στα γόνατα. Από το είδος των ειδωλίων γίνεται φανερό ότι το νήπιο ήταν κορίτσι (Εικ. 6). Αμέσως ανατολικά της ταφής (1) αποκαλύφθηκε κεραμοσκεπής ταφή (2) ενήλικα, σε ύπτια στάση με την κεφαλή προς Α., διαστ. 1,70× 0,70×0,45 μ., κτερισμένη με πινάκιο, λύχνο, λάγυνο και 19 ατρακτοειδή μυροδοχεία μέσης ελληνιστικής εποχής.

Από την άμεση σχέση των δύο ταφών γίνεται φανερό ότι πρόκειται για δύο ταφές της μέσης ελληνιστικής εποχής που έγιναν συγχρόνως και το πιθανότερο ότι πρόκειται για ταφές μητέρας και νηπίου που ετάφησαν ταυτόχρονα. Στην περίπτωση αυτή δεν επελέγη το ταφικό έθιμο της καύσης, διότι σύμφωνα με τα αρχαία έθιμα τα νήπια δεν καίγονταν, αλλά η κανονική ταφή έγινε στο χώρο καύσης των μελών της οικογένειας.

Από την ανασκαφική έρευνα προέκυψε με βάση την κεραμική ότι το οικόπεδο ήταν σε χρήση και κατά τη ρωμαϊκή και βυζαντινή εποχή. Η ανασκαφική έρευνα θα συνεχιστεί.

Εικ. 5. Άργος. Οδός Καλμούχου. Χώρος καύσης νεκρών και ταφή νηπίου (1) από Α.

Εικ. 6. Άργος. Οδός Καλμούχου. Ειδώλια από την ταφή 1.

Κοίτη Χάραδρου (Ξεριά)

Στην κοίτη του ποταμού-χειμάρρου Ξεριά, αρχαίος Χάραδρος, που διατρέχει τη βόρεια και ανατολική πλευρά της πόλης, επισημάνθηκαν αρχαίοι τάφοι, που είχαν αποκαλυφθεί λόγω της διάβρωσης της κοίτης από τις πλημμύρες. Ειδικότερα, βορειοανατολικά του Άργους στην περιοχή Νέος Κόσμος και στο τμήμα της κοίτης που βρίσκεται 38 μ. νοτιότερα της ανατολικής προέκτασης της οδού Ήρας, που διασχίζει την κοίτη Δ.-Α. προς το Κουρτάκι, ερευνήθηκαν δύο κιβωτιόσχημοι τάφοι (1 και 2) και δύο ταφικοί πίθοι (3 και 4), ενώ σε απόσταση

2. E. Langlotz, *Frügriechische Bildhauerschulen*, Nürnberg 1927, σ. 30, πίν. 158. L.O. Keene Congdon, *Caryatid Mirror of Ancient Greece*, Mainz 1981, σ. 166, αριθ. 53, πίν. 48-49.

3. P. Oberländer, *Griechische Handspiegel* (διδ. διατριβή), Hamburg 1967, σ. 21-30. *AE* 1986, σ. 170.

100 μ. περίπου νοτιότερα από τη θέση αυτή ερευνήθηκαν άλλοι δύο κιβωτιόσχημοι (5 και 6).

Κιβωτιόσχημος τάφος 1. Ο τάφος με προσανατολισμό Α.-Δ. ήταν κατασκευασμένος με πωροπλίνθους, εσωτ. διαστ. 1,75×0,55×0,40 μ., αλλά δεν διατηρήθηκαν οι καλυπτήριες πλάκες. Περιείχε ταφές ενηλίκων σε δύο φάσεις, οι οποίες δεν διατηρήθηκαν σε καλή κατάσταση αλλά ήταν πλούσια κτερισμένες, κυρίως με μελαμβαφείς κύλικες με στέλεχος, τύπου Β, αλλά και χωρίς στέλεχος, τύπου Ρήνειας.

Από τα ευρήματα των τάφων συγκολλήθηκαν οκτώ μελαμβαφείς κύλικες με στέλεχος (Εικ. 7), τέσσερις κύλικες χωρίς στέλεχος, πέντε σκύφοι τύπου bolsal, ένα άωτο σκυφίδιο, ένα κορινθιακό σκυφίδιο, τμήμα κορινθιακής πυξίδας, ενώ βρέθηκαν επίσης όστρακα από μικρό μελαμβαφή κάνθαρο και σκύφο, ειδώλιο σατύρου, δύο πηνία, κομμάτια σιδερένιας στλεγγίδας και μάζα βαφής καλλωπισμού. Τα κτερίσματα των τάφων χρονολογούνται από το β΄ τέταρτο έως τα τέλη του 5ου αι. π.Χ.

Κιβωτιόσχημος τάφος 2. Βρέθηκε σε απόσταση 10 μ. νοτιότερα από τον τάφο 1 χωρίς κάλυψη, διαστ. 1,55×0,45×0,30 μ., με προσανατολισμό Β.-Ν. Οι πλαϊνές πλευρές του τάφου ήταν κατασκευασμένες με κεραμίδες στρωτήρες. Περιείχε σκελετό ενήλικα σε ύπτια στάση, κτερισμένο με τέσσερα ατρακτοειδή μυροδοχεία της μέσης ελληνιστικής εποχής, καθώς και ακόσμητο ελλιπές μικρό αγγείο, κρατηρίσκο.

Ταφικός πίθος 3. Βρέθηκε σε απόσταση 3,80 μ. βορειοδυτικά από τον τάφο 1 με προσανατολισμό Α.-Δ. και το στόμιο προς Δ. καλυμμένο με φυσική ασβεστολιθική πλάκα, εσωτ. μήκ. 2,14 και μέγ. διαμ. 1 μ. Τα ανώτερα πλαϊνά τοιχώματα του πίθου είχαν καταστραφεί.

Εσωτερικά βρέθηκε σκελετός ενήλικα σε ύπτια στάση με την κεφαλή προς Δ. και τα χέρια σε κάμψη πάνω στην κοιλιά και τη λεκάνη. Το χείλος του πίθου έφερε εγχάρακτη διακοσμημένη ιχθυάκανθα και αποτυπώματα κυκλικής σφραγίδας χωρίς άλλη διακόσμηση, διαμ. 0,03-0,04 μ. Ο νεκρός ήταν κτερισμένος. Περισυνελέγησαν κορινθιακό σκυφίδιο, όστρακα μικρής κορινθιακής πυξίδας, σκύφος τύπου bolsal ελλιπής, μελαμβαφή όστρακα κανθαρίσκου και σκύφου, μελαμβαφές ληκύθιο και τμήματα δύο ειδωλίων. Ο πίθος χρονολογείται στα τέλη του 5ου αι. π.Χ.

Ταφικός πίθος 4. Βρέθηκε σε απόσταση 30 μ. νότια από τον τάφο 1 και 66 μ. νοτιότερα του δρόμου προς την Ήρα με προσανατολισμό Α.-Δ. και το στόμιο προς Δ. καλυμμένο με ασβεστολιθική πλάκα, εσωτ. μήκ. 1,60 και μέγ. εσωτ. διαμ. 0,85 μ. Το χείλος ήταν διακοσμημένο με ιχθυάκανθα. Περιείχε σκελετό ενήλικα σε συνεσταλμένη στάση, ακτέριστο. Ο πίθος χρονολογείται πιθανότατα στα τέλη του 5ου αι. π.Χ.

Κιβωτιόσχημος τάφος 5. Κατασκευασμένος με πωροπλίνθους με προσανατολισμό Α.-Δ., εσωτ. διαστ. 1,72×0,46×0,58 μ. Εξωτερικά του τάφου βρέθηκαν όστρακα ύστερης γεωμετρικής εποχής. Περιείχε σκελετό ενήλικα σε ύπτια στάση με την κεφαλή προς Δ., καθώς και παραμερισμένη παλαιότερη ταφή ενήλικα. Η υστερότερη κανονική ταφή ήταν κτερισμένη με μελαμβαφή κύλικα ελαφρώς θραυσμένη, μικρή μελαμβαφή κύλικα τύπου C, μικρό κορινθιακό σκύφο, ειδώλιο πεπλοφόρου και τμήμα δεύτερου ειδωλίου. Ο τάφος χρονολογείται στο α΄ μισό του 5ου αι. π.Χ.

Εικ. 7-8. Άργος. Κοίτη Χάραδρου. Αγγεία από τους τάφους 1 και 6.

Κιβωτιόσχημος τάφος 6. Βρέθηκε σε άμεση επαφή με τον τάφο 5 με τον ίδιο προσανατολισμό, κατασκευασμένος με πωρόλιθους, εσωτ. διαστ. 1,65×0,54×0,60 μ. Οι καλυπτήριες πλάκες ήταν κατεστραμμένες. Εσωτερικά του τάφου είχαν εισχωρήσει όστρακα ύστερης γεωμετρικής εποχής. Περιείχε σκελετό ενήλικα, ο οποίος δεν διατηρήθηκε σε καλή κατάσταση. Ο νεκρός ήταν κτερισμένος με τέσσερις μελαμβαφείς κύλικες με στέλεχος (Εικ. 8) και σιδερένια στλεγγίδα που διατηρήθηκε ελλιπώς. Ο τάφος χρονολογείται στο α΄ μισό του 5ου αι. π.Χ.[4].

Το πλάτος της κοίτης του χειμάρρου στην περιοχή αυτή κυμαίνεται από 38 έως 50 μ. Στη δυτική πλευρά της κοίτης στο ύψος των τάφων 1 και 2 επισημάνθηκαν θεμέλια μικρού κτίσματος, το οποίο από τα όστρακα χρονολογείται στον 5ο-6ο αι. μ.Χ. Όπως γίνεται φανερό από τα θεμέλια του κτίσματος αυτού, από τους τάφους που ερευνήθηκαν αλλά και από άλλους τάφους, η κοίτη του Ξεριά, του αρχαίου Χάραδρου, δεν βρισκόταν στη θέση αυτή τουλάχιστον έως τον 6ο αι. μ.Χ. Η σημερινή κοίτη του Ξεριά με τις συνεχείς προσχώσεις και εκτροπές προφανώς έχει δημιουργηθεί το πιθανότερο κατά τη μεταβυζαντινή εποχή.

ΧΡΗΣΤΟΣ ΠΙΤΕΡΟΣ

4. Τα σχέδια της ανασκαφής έγιναν από τη σχεδιάστρια Μ. Οικονόμου, την οποία ευχαριστώ για τη συνεργασία. Στη θέση αυτή έχουν ερευνηθεί κατά το παρελθόν τμήμα θεμελίων μεγάλου αψιδωτού κτιρίου, μήκ. 19,60 και πλ. 8-9 μ., της ύστερης γεωμετρικής - πρώιμης αρχαϊκής εποχής, κιβωτιόσχημος τάφος ενήλικα της ίδιας εποχής κτερισμένος με δύο αγγεία και οβελούς και ταφικός πίθος αρχαϊκής εποχής με σημαντικά ευρήματα. Εντός της κοίτης βορειότερα έχουν αποκαλυφθεί και άλλοι τάφοι μυκηναϊκής, γεωμετρικής, ελληνιστικής εποχής κατά το παρελθόν, βλ. *ΑΔ* 28 (1973): Χρονικά, σ. 122-123. Για την πορεία της κοίτης του Χάραδρου, βλ. Χ. Πιτερός, Συμβολή στην αρχειακή τοπογραφία, χώρος, οχυρώσεις, τοπογραφία και προβλήματα στο A. Pariente - G. Touchais (επιμ.), *Άργος και Αργολίδα, Τοπογραφία και Πολεοδομία, Πρακτικά Διεθνούς Συνεδρίου, Αθήνα-Άργος 28/4-1/5/1990*. Αθήνα 1998, σ. 179-196.

Οδός Υψηλάντη (οικόπεδο Γ. Μαραγκού)

Το οικόπεδο βρίσκεται σε μικρή απόσταση δυτικά του ναού του Αγίου Ιωάννη Προδρόμου. Στο νότιο τμήμα του οικοδομήσιμου χώρου ανοίχθηκε τομή, διαστ. 3×3 μ., στην οποία μέχρι το 1 μ. διαπιστώθηκε αρχαιολογική επίχωση διαταραγμένη, που έδωσε υστερορρωμαϊκά - βυζαντινά όστρακα. Ακολούθησε ένα στρώμα με σκούρο καστανό χώμα με μικρή ποσότητα χονδροειδούς οικιακής κεραμικής μέχρι τα 2 μ. και στη συνέχεια αμμουδερό χώμα έως το βάθος των 2,30 μ.

Η απομάκρυνση ασβεστολιθικών πλακών αποκάλυψε λάκκο ωοειδούς περιγράμματος. Από το εσωτερικό του συνελέγησαν μικρή ποσότητα μελαμβαφούς κεραμικής, κεφαλή χάλκινης περόνης και τέσσερα θραύσματα αργείτικων ειδωλίων αρχαϊκών χρόνων (ένα πτηνόμορφο και τρία ειδώλια ίππων), ένδειξη ότι ο λάκκος χρησιμοποιήθηκε για την απόρριψη αντικειμένων. Η διάνοιξη και δεύτερης τομής, η οποία ερευνήθηκε μέχρι το βάθος των 3,40 μ., δεν έδωσε άλλα ευρήματα.

Πάροδος Γούναρη (οικόπεδο Σ. Μώρου)

Με γνώμονα τις πυκνές αρχαιότητες της περιοχής, πριν από τις οικοδομικές εργασίες προσθήκης σε υπάρχουσα διώροφη οικία, έγινε ανασκαφικός έλεγχος του υπεδάφους στον αύλειο χώρο του ακινήτου με τομή, διαστ. 3×3 μ., ενώ ερευνήθηκαν παράλληλα και όλα τα πέδιλα της θεμελίωσης.

Μετά την αφαίρεση της επίστρωσης της αυλής αποκαλύφθηκε σε βάθος 0,10-0,20 μ. λιθόστρωτο από ποταμίσιες πέτρες με κατεύθυνση ΒΑ.-Δ.[5], καθώς και δύο τοίχοι από αργολιθοδομή στο νότιο τμήμα της τομής με σωζόμενο ύψος 0,20 μ. Εδράζονταν σε διαταραγμένη επίχωση με σκούρα καστανά χώματα, κεραμική των βυζαντινών και νεότερων χρόνων, λίθους και τμήματα από κατεστραμμένο κουρασάνι, που συνεχιζόταν σε βάθος 0,75-0,80 μ. Στο βάθος αυτό αποκαλύφθηκε αψιδωτή κατασκευή, στην ανώτερη σωζόμενη επιφάνεια της οποίας υπήρχε αργολιθοδομή και ακολουθούσαν τρεις τουλάχιστον σειρές οπτοπλίνθων με κουρασάνι ως συνδετικό υλικό. Η συνέχιση της έρευνας έφερε στο φως υπολείμματα δαπέδου από τριμμένο κεραμίδι και κουρασάνι (1,44 μ.), το οποίο, όπως αποδείχθηκε στη συνέχεια, αποτελούσε επιδιόρθωση προϋπάρχοντος βαθύτερα (1,64 μ.). Η περαιτέρω τεκμηρίωση του ευρήματος ήταν αδύνατη, καθώς είχε κατεύθυνση προς την υπάρχουσα οικία. Τα παραπάνω δεδομένα, όμως, δηλώνουν την ύπαρξη κτιρίου των υστερορρωμαϊκών-πρώιμων βυζαντινών χρόνων, στο οποίο ανήκει και η αψιδωτή κατασκευή (κόγχη;). Το κτίριο είχε ανεγερθεί δυτικά της αρχαίας οδού, που διέρχεται κάτω από τη σημερινή οδό Γούναρη.

Ο έλεγχος των βορειοανατολικών πεδίλων θεμελίωσης αποκάλυψε διαταραγμένες επιχώσεις και σπαράγματα από κατεστραμμένους πιθανότατα τοίχους του ίδιου κτιρίου κατά τη διάρκεια ανέγερσης των παλαιών οικιών, με τις οποίες γειτνιάζει το ακίνητο Μώρου.

Οδός Ναυπλίου (οικόπεδο αφών Καλαλά)

Στο στάδιο των τελικών εκσκαφών για την ανέγερση οικοδομής με υπόγειο, οι οποίες συνέπεσαν με ιδιαίτερα άσχημες καιρικές συνθήκες (δυνατές βροχοπτώσεις, πλημμύρες), ήλθαν στο φως αρχαία κατάλοιπα. Συγκεκριμένα, κοντά στο δυτικό όριο του οικοπέδου αποκαλύφθηκαν ένα κτιστό πηγάδι των χρόνων της Τουρκοκρατίας και δύο ταφικά πιθάρια σε βάθος 3,94 και 3,82 μ. Το χτίσιμο του πηγαδιού ολοκληρωνόταν ψηλότερα από το επίπεδο εύρεσης των πίθων και λόγω των διαστάσεών του φαίνεται ότι εξυπηρετούσε οικιακές ανάγκες και δεν επρόκειτο για δημόσιο συλλεκτήρα νερού.

Το μεγαλύτερο από τα πιθάρια (2,30×1,10 μ.) είχε εναποτεθεί με το στόμιο δυτικά και φρασσόταν με μεγάλη καλυπτήρια πλάκα, πάχ. 0,18 μ. Περιείχε δύο σκελετούς με προσανατολισμό Δ.-Α. και Α.-Δ. αντίστοιχα, οι οποίοι βρέθηκαν σε πλήρη σχεδόν αποσύνθεση εξαιτίας της υγρασίας από το πηγάδι, και λίγα δυσδιάγνωστα όστρακα. Σε μικρή απόσταση βορειότερα αποκαλύφθηκε το δεύτερο πιθάρι (0,82×0,65 μ.) με ίδια κατεύθυνση με το προηγούμενο. Στο στόμιό του είχε τοποθετηθεί λιθόπλακα, πάχ. 0,12-0,15 μ. Στο εσωτερικό, που ήταν γεμάτο με καστανό χώμα, υπήρχαν υπολείμματα από σκελετό νηπίου. Η ταφή ήταν κτερισμένη με δύο μικρούς κορινθιακούς αρυβάλλους. Και οι δύο πίθοι εδράζονταν σε βάθος 4,35 μ. σε λεπτό ποταμίσιο χαλίκι.

Η υπόλοιπη έκταση ερευνήθηκε με τρεις ανασκαφικές τομές σε βάθος 3,30 μ. Οι δύο από αυτές στο κέντρο του οικοδομήσιμου χώρου, που ενοποιήθηκαν στη συνέχεια, έφεραν στο φως λείψανα από διαλυμένους τοίχους και πιθανότατα από αρχαία οδό (Εικ. 9). Η ανεύρεση δύο αργείτικων κρατηρίσκων των αρχαϊκών χρόνων σε επαφή με τμήματα στρωτήρων κεράμων μαρτυρούν την παρουσία τάφου, ο οποίος δεν σώθηκε.

Στην τρίτη τομή, που συνέπεσε με τη θέση υποστυλώματος στη νοτιοανατολική γωνία της οικοδομής, αποκαλύφθηκε σε βάθος 3,06 μ. τοίχος από αργολιθοδομή, κουρασάνι και τμήματα κεράμων με κατεύθυνση ΝΔ.-ΒΑ. προς την παρακείμενη οδό Ναυπλίου. Ήταν ορατός σε μήκος 1 μ. περίπου και εδραζόταν σε στρώμα από κόκκινο χώμα και αραιό χαλίκι. Σε επαφή σχεδόν με τον τοίχο σε βάθος 3,50 μ. εμφανίστηκαν μεγάλοι ακατέργαστοι λίθοι σε μία σειρά. Κάτω από το λιθόστρωτο αυτό σε βάθος 3,66 μ. βρέθηκε ακόμη ένας ταφικός πίθος, διαστ. 0,73×0,70 μ., στο στόμιο του οποίου είχε τοποθετηθεί ένα αγγείο (πήλινη λεκάνη). Στο εσωτερικό του υπήρχαν υπολείμματα παιδικής ταφής.

Άκοβα, θέση Πορτίτσες (οικόπεδο Α. Μπουκάρα)

Η περιοχή είναι γνωστή για τις αρχαιότητές της[6], γι' αυτό

5. Παρόμοιο εύρημα έχει έλθει στο φως στο δυτικό τμήμα της ιδιοκτησίας αφών Δασκαλάκη στη γωνία των οδών Γούναρη και Πολυγένους, όπου και η διατηρητέα Κρήνη.

6. *ΑΔ* 28 (1973): Χρονικά, σ. 126· 47 (1992): Χρονικά, σ. 98-99· 49 (1994): Χρονικά, σ. 143.

Εικ. 9. Άργος. Οδός Ναυπλίου. Άποψη της ανασκαφής.

Εικ. 10. Άκοβα. Θέση Πορτίτσες. Λίθινη επιτύμβια στήλη.

και στη συγκεκριμένη ιδιοκτησία γίνεται με αυτοχρηματοδότηση προληπτικός έλεγχος υπεδάφους με δύο ανασκαφικές τομές, διαστ. 4×4 μ. Τόσο η κεραμική όσο και τα κινητά ευρήματα (θραύσματα ειδωλίων γυναικείων μορφών, τμήμα ειδωλίου ζώου, χάλκινο νόμισμα) που συνελέγησαν από καστανέρυθρη επίχωση με έντονη φυσική κλίση, χρονολογούνται από τον 5ο έως τον 3ο αι. π.Χ. Οι αραιοί λίθοι που παρατηρήθηκαν στις τομές ανήκουν σε κατεστραμμένους τάφους. Με έναν από αυτούς συνδέεται λίθινη επιτύμβια στήλη με εγχάρακτο το όνομα: *ΚΛΕΟΤΙΜΟΥ*[7] (Εικ. 10). Η εν λόγω έρευνα δεν προχώρησε, επειδή ο ιδιοκτήτης πληροφορήθηκε ότι, σύμφωνα με ισχύουσες πολεοδομικές διατάξεις, δεν υπάρχει δυνατότητα οικοδόμησης.

ΑΝΝΑ ΜΠΑΝΑΚΑ-ΔΗΜΑΚΗ

Οδός Καλλέργη και Σεφέρη (Ο.Τ. 151, οικόπεδο Ά. Καζαντζή)

Η ιδιοκτησία βρίσκεται στον κεντρικό τομέα της πόλης του Άργους, σε μικρή απόσταση από το οικόπεδο Π. Μιχαλάκη, ενώ είναι όμορη ανατολικά με το οικόπεδο, επίσης ιδιοκτησίας Ά. Καζαντζή[8]. Ανασκάφηκε έκταση 100 τ.μ. περίπου έως το βάθος των 3,50 μ. από το οδόστρωμα της παρακείμενης οδού Καλλέργη (Εικ. 11).

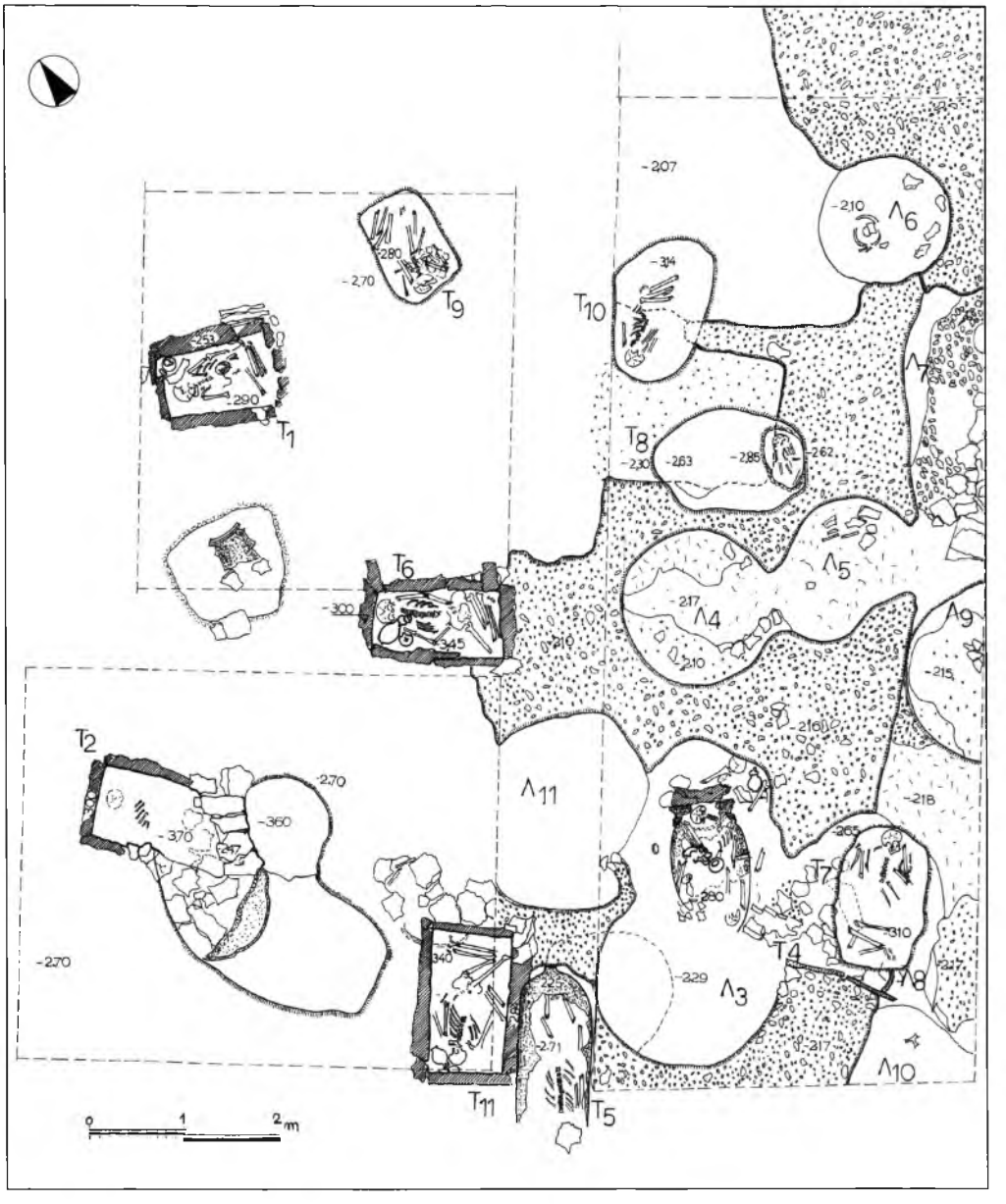
Σε βάθος 2,20 μ. ερευνήθηκαν 16 αβαθή κυκλικά ορύγματα-αποθέτες, λαξευμένοι στο χαλίκι, τρεις από τους οποίους είχαν επιχριστεί εσωτερικά με πηλό. Η διάμετρός τους κυμαινόταν από 1,30 έως 1,90 μ. Ένας από τους αποθέτες μπορεί να χρονολογηθεί από το υλικό που αποτελούσε την επίχωση πλήρωσής του στο α΄ μισό του 3ου αι. π.Χ. Εκτός από κεραμική, περιείχε ένα σύνολο από αγνύθες του τύπου Χ[9], ένα μελαμβαφή λύχνο αργειακού εργαστηρίου, καθώς και θραύσματα τεσσάρων ειδωλίων, από τα οποία ένα πιθανώς Αρτέμιδος ή Αφροδίτης. Οι υπόλοιποι αποθέτες χρονολογούνται από το περιεχόμενό τους στην υστερορρωμαϊκή-βυζαντινή περίοδο. Περιείχαν κεραμική, πηνία, αγνύθες, σκωρίες, νομίσματα και χάλκινα ελάσματα. Οι αποθέτες αυτοί προέρχονται πιθανώς από κάποιο κοντινό οικιστικό σύνολο ή σχετίζονται με κάποια εργαστηριακή δραστηριότητα, ο χαρακτήρας της οποίας δεν μπορεί να προσδιοριστεί με μεγαλύτερη ακρίβεια από τα υπάρχοντα στοιχεία.

Κατά την ύστερη πρωτογεωμετρική και τη γεωμετρική περίοδο ο χώρος είχε χρησιμοποιηθεί για ταφικούς σκοπούς. Συνολικά ερευνήθηκαν δέκα τάφοι διαφόρων τύπων (πέντε κιβωτιόσχημοι, τέσσερις λακκοειδείς και δύο πίθοι), οι οποίοι εδράζονταν απευθείας στο φυσικό, στείρο από αρχαιολογικά ευρήματα, γεωλογικό υπόστρωμα από ποταμίσιες αποθέσεις χαλικιού και μικρών κροκαλών. Αρκετοί από τους τάφους είχαν διαταραχθεί ή διαλυθεί από τη μεταγενέστερη δραστηριότητα στο χώρο, όπως υποδεικνύουν διασκορπισμένα θραύσματα πίθων σε όλη την έκταση του ανεσκαμμένου χώρου. Όστρακα μιας τριφυλλόστομης οινοχόης που βρέθηκαν στη βορειοδυτική περιοχή πρέπει να προήλθαν επίσης από διάλυση ή εκκαθάριση κάποιου τάφου. Διαλυμένος βρέθηκε και ένας κιβωτιόσχημος τάφος στη νότια περιοχή του οικοπέδου με προσανατολισμό Α.-Δ. Διασώθηκαν μόνον η βόρεια και τμήμα της δυτικής πλευράς του, οι οποίες είχαν επενδυθεί με κάθετους ασβεστολιθικούς ορθοστάτες. Οι υπόλοιποι τέσσερις κιβωτιόσχημοι τάφοι που ερευνήθηκαν είχαν επίσης πλευρές

7. Η στήλη βρίσκεται στο Μουσείο Άργους με αριθμό εισαγωγής 1999/90. Για το όνομα, βλ. P. Fraser - E. Matthews, *LGPN*, III. A, σ. 249.

8. Για το οικόπεδο Π. Μιχαλάκη, βλ. *ΑΔ* 50 (1995): Χρονικά, σ. 99-100. Στο οικόπεδο Ά. Καζαντζή στην οδό Σεφέρη διενεργήθηκε το 1996 σωστική ανασκαφή από τον αρχαιολόγο Γ. Καββαδία.

9. *Corinth* XII, 1952, σ. 149, εικ. 23.

Εικ. 11. Άργος. Οδός Καλλέργη και Σεφέρη. Κάτοψη της ανασκαφής.

κατασκευασμένες από κάθετους ασβεστολιθικούς ορθοστάτες και έφεραν κάλυψη από μεγάλες σχιστολιθικές πλάκες και μικρότερους λίθους που γέμιζαν τα κενά. Περιείχαν από έναν ενταφιασμό σε συνεσταλμένη στάση ο καθένας και από τα κτερίσματά τους μπορούν να χρονολογηθούν στην ύστερη πρωτογεωμετρική-πρώιμη γεωμετρική περίοδο (Εικ. 12).

Στο νότιο και το ανατολικό τμήμα του οικοπέδου ερευνήθηκαν τέσσερις ακόμη ταφές σε απλούς αβαθείς λάκκους, ωοειδούς ή ορθογώνιου περιγράμματος, λαξευμένους στο χαλίκι χωρίς ενιαίο προσανατολισμό. Οι λάκκοι είχαν διαστάσεις 1,40×1 μ. περίπου, δεν παρουσίαζαν ιδιαίτερη επιμέλεια στη λάξευσή τους, περιείχαν δε από μία ταφή σε συνεσταλμένη στάση ο καθένας. Ένας από αυτούς βρέθηκε κενός. Στο νοτιοανατολικό άκρο του, όμως, είχε λαξευθεί μικρός, βαθύτερος λάκκος, διαστ. 0,40×0,50 μ., που χρησιμοποιήθηκε για την ακτέριστη ταφή ενός βρέφους. Οι ταφές στους υπόλοιπους λάκκους ήταν κτερισμένες με χάλκινες περόνες, δαχτυλίδια, καθώς και τρεις τυπικές υπομυκηναϊκές-πρωτογεωμετρικές τοξωτές πόρπες[10]. Μετά την ταφή οι λάκκοι είχαν καλυφθεί με χαλίκι. Ένας από αυτούς διασώζει στοιχεία για τον τρόπο σήμανσης που εφαρμοζόταν σε αυτούς, αφού σε αυτόν διαπιστώθηκε η πρακτική της σήμανσης με μικρό λιθοσωρό.

10. Πρβλ. *Kerameikos* I, πίν. 28, του τάφου 108. Για παράλληλα από το Λευκαντί, βλ. *Lefkandi* I, 1979, πίν. 247, ιδιαίτερα αριθ. 2 και 4.

Εικ. 12. Άργος. Οδός Καλλέργη και Σεφέρη. Κιβωτιόσχημος τάφος.

Οι δύο ταφικοί πίθοι που ερευνήθηκαν βρέθηκαν στη νότια περιοχή του οικοπέδου. Ο πρώτος, διαστ. 1,30×0,70 μ., βρέθηκε σε πλάγια θέση, με προσανατολισμό ΒΑ.-ΝΔ. Το στόμιο σφραγιζόταν με μεγάλη ασβεστολιθική πλάκα, πάχ. 0,20 μ. Στο εσωτερικό του, που ήταν εξαιρετικά διαταραγμένο, διαπιστώθηκαν τρεις τουλάχιστον ταφές, κτερισμένες με μία τριφυλλόστομη οινοχόη, έναν κάνθαρο και μία χειροποίητη μικκύλη προχοΐσκη. Έξω από το στόμιό του είχαν απορριφθεί τα κτερίσματα που συνόδευαν την πρωιμότερη ταφή, ένα ολόβαφο μόνωτο κύπελλο, μία τριφυλλόστομη οινοχόη[11], καθώς και μία χάλκινη και μία σιδερένια περόνη.

Ενδεικτικό της διατάραξης του ταφικού πίθου είναι το γεγονός ότι κάποια αγγεία από το εσωτερικό του είχαν απορριφθεί πάνω στην κάλυψη ενός πρωιμότερου κιβωτιόσχημου τάφου, λίγα μέτρα δυτικότερα. Η υπόθεση αυτή ενισχύεται από το γεγονός ότι κάποια αγγεία συγκολλήθηκαν από όστρακα που βρέθηκαν τόσο στο εσωτερικό του πίθου όσο και πάνω στην κάλυψη του κιβωτιόσχημου τάφου. Από τα όστρακα που περισυνελέγησαν κατά τον καθαρισμό της κάλυψης του κιβωτιόσχημου αυτού τάφου συγκολλήθηκαν ακόμη δύο κάνθαροι[12] και δύο μόνωτα κύπελλα, που πρέπει να προέρχονται από τον ίδιο ταφικό πίθο, ο οποίος φαίνεται πως είχε χρησιμοποιηθεί, κατά τη συνήθη πρακτική, επανειλημμένως για ταφές από την πρώιμη έως την ύστερη γεωμετρική περίοδο.

Στο νοτιοδυτικό όριο της ανασκαφής ερευνήθηκε ένας δεύτερος ταφικός πίθος. Ήταν σε πλάγια θέση, με προσανατολισμό ΒΑ.-ΝΔ. και το στόμιο στα βόρεια. Περιείχε ένα σκελετό σε ύπτια εκτεταμένη στάση. Το κρανίο βρέθηκε θραυσμένο και τα άνω άκρα διπλωμένα στο στομάχι. Μία οστέινη περόνη[13] και ένα οστέινο κοχλιάριο[14] στην περιοχή των ποδιών του νεκρού αποτελούσαν τα μοναδικά του κτερίσματα.

Από τα ταφικά δεδομένα που ήλθαν στο φως στο οικόπεδο Ά. Καζαντζή, καθώς και στα όμορα οικόπεδα, επίσης Ά. Καζαντζή και Π. Μιχαλάκη, συνάγεται ότι η ευρύτερη περιοχή είχε χρησιμοποιηθεί εντατικά για ταφές κατά την πρωτογεωμετρική και γεωμετρική περίοδο. Δεν διαπιστώνεται κάποια ομοιογένεια ως προς τη διάταξη και τον προσανατολισμό των τάφων, που φαίνεται ότι υπαγορεύεται μάλλον από το φυσικό ανάγλυφο του εδάφους.

Οδός Διομήδους 48 (Ο.Τ. 158, οικόπεδο Ξ. και Ε. Δαγρέ)

Το οικόπεδο βρίσκεται στο βόρειο τομέα της πόλης του Άργους, βόρεια της ιδιοκτησίας Σταυροπούλου και Δ. Μαρούση[15].

Το ανατολικό τμήμα του οικοπέδου καταλαμβάνει δρόμος ελληνιστικής εποχής, πλ. 1,45 μ., που ερευνήθηκε σε μήκος 7,50 μ. Το οδόστρωμα εντοπίστηκε σε βάθος 1,60 μ. και αποτελούνταν από πατημένο χαλίκι. Τμήματα του ίδιου δρόμου αποκαλύφθηκαν στα οικόπεδα Σταυροπούλου, Δ. Μαρούση και Δ. Τσιμπρή[16]. Ο δρόμος είχε κατεύθυνση ΒΑ.-ΝΔ. και παρακολουθήθηκε συνολικά σε μήκος 35 μ.

Στην ελληνιστική εποχή ανήκουν, επίσης, δύο ταφές-καύσεις σε παράλληλη μεταξύ τους διάταξη, με προσανατολισμό ΝΑ.-ΒΔ., που αποκαλύφθηκαν σε βάθος 1,30 μ., δυτικά του αρχαίου δρόμου. Πρόκειται για δύο ορθογώνια-ωοειδή ορύγματα στο φυσικό χαλίκι, διαστ. 2,20×0,70 μ. και 1,50×0,45 και βάθ. 0,80 μ., τα τοιχώματα των οποίων είχαν επιχριστεί με παχύ στρώμα πηλού και επενδυθεί με κεράμους. Στο εσωτερικό τους υπήρχαν έντονα ίχνη καύσης (καμένοι πηλοί, κάρβουνα και στάχτες). Στο κέντρο ήταν συσσωρευμένα καμένα ανθρώπινα οστά. Οι ταφές καλύφθηκαν με κεράμους και πάνω τους συσσωρεύθηκαν λίθοι. Τα ελάχιστα οστά που βρέθηκαν στη μία από τις δύο ταφές ανήκουν σε ένα ενήλικο άτομο, πιθανώς γυναίκα. Στο σκελετικό υλικό αντιπροσωπεύεται το κρανίο, καθώς και τα μακρά οστά της λεκάνης και των πλευρών. Σημαντική είναι η απουσία μικρών οστών όπως φάλαγγες ποδιών και χεριών, οστά καρπού και ταρσού. Η παρατήρηση αυτή συνηγορεί υπέρ της υπόθεσης ότι τα οστά είχαν μεταφερθεί από άλλη θέση καύσης για κάποια δευτερογενή τελετουργική πρακτική[17]. Η υπόθεση ενισχύεται

11. Πρβλ. J.N. Coldstream, *Greek Geometric Pottery*, London 1968, πίν. 23a· P. Courbin, *La céramique géométrique de l'Argolide*, Paris 1966, πίν. 20, C.458.

12. Πρβλ. Courbin, ό.π., πίν. 60, C.64 και C.2521, ΥΓ Ι.

13. Πρβλ. *Corinth* XII, 1952, σ. 282-285, αριθ. 2291-2339, πίν. 118-119.

14. Πρβλ. ό.π., σ. 189, αριθ. 1397, πίν. 85.

15. Για το οικόπεδο Σταυροπούλου, βλ. *ΑΔ* 26 (1971): Χρονικά, σ. 81-82· *ASAtene* 60 (1982), σ. 43. Στο οικόπεδο Δ. Μαρούση, στη συμβολή των οδών Διομήδους και Ξενοφώντος, διενεργήθηκε το 1996 σωστική ανασκαφή από την αρχαιολόγο Ά. Παπαδημητρίου.

16. Αριθ. 609 του αριθμητικού καταλόγου των ανεσκαμμένων οικοπέδων του Άργους, βλ. Pariente - Touchais , ό.π. (υποσημ. 4), σ. 496.

17. Προκαταρκτική εξέταση του σκελετικού υλικού έγινε από τη φυσική ανθρωπολόγο Σ. Τριανταφύλλου.

και από το γεγονός ότι δεν έφεραν ίχνη καύσης τα αγγεία που συνόδευαν τις ταφές και τις χρονολογούν στο 2ο αι. π.Χ.: μεγάλος αριθμός ατρακτόσχημων μυροδοχείων αργειακού εργαστηρίου (περί τα 30 στη μια ταφή και περί τα 20 στην άλλη), τμήμα ενός λύχνου, ένας αρύβαλλος και τέσσερις λάγυνοι[18].

Δυτικά του δρόμου σε βάθος 1,95 μ. ερευνήθηκε κιβωτιόσχημος τάφος γεωμετρικής εποχής, με προσανατολισμό Β.-Ν. και με παρειές από κάθετους ασβεστολιθικούς ορθοστάτες. Η κάλυψή του, καθώς και η δυτική και νότια παρειά του βρέθηκαν διαταραγμένες. Ο τάφος, διαστ. 1,65×0,85 μ., περιείχε μία ταφή σε συνεσταλμένη στάση με το κρανίο νότια. Ένα χάλκινο δαχτυλίδι ήταν το μοναδικό κτέρισμα που διασώθηκε στο εσωτερικό του.

Στην ανατολική πλευρά του οικοπέδου ερευνήθηκε ταφικός πίθος σε βάθος 1,75 μ. σε πλάγια θέση, με προσανατολισμό Α.-Δ. και το στόμιο ανατολικά. Πάνω στον πίθο εδράστηκε η θεμελίωση σύγχρονης οικίας, η οποία κατέστρεψε το μεγαλύτερο μέρος του. Στο εσωτερικό του δεν βρέθηκαν οστά, μόνο θραύσματα ενός ολόβαφου γεωμετρικού σκύφου και ένα χάλκινο δαχτυλίδι. Ο πίθος είχε τοποθετηθεί μέσα σε όρυγμα που ανοίχθηκε στο στρώμα του χαλικιού.

Σε βάθος 2,10-2,20 μ. ερευνήθηκαν τρεις λακκοειδείς τάφοι, οι οποίοι ήταν σκαμμένοι στο φυσικό χαλίκι και δεν παρουσίαζαν καμιά κανονικότητα ως προς τον προσανατολισμό. Όλοι έφεραν κάλυψη από ασβεστολιθικές πλάκες. Δύο από αυτούς έφεραν εσωτερικά επάλειψη από πηλό. Και οι τρεις περιείχαν από μία ταφή ενήλικου ατόμου, τοποθετημένη απευθείας πάνω στο δάπεδο του τάφου από χαλίκι, με τα κάτω άκρα συνεσταλμένα, τον κορμό ύπτιο και τα άνω άκρα λυγισμένα στο στήθος. Οι τάφοι, που ήταν κτερισμένοι με αμφορείς επιγάστριου τύπου, ψευδόστομους αμφορείς, χάλκινες περόνες, δαχτυλίδια και ένα ψέλιο, χρονολογούνται στην πρωτογεωμετρική περίοδο.

Μεγάλοι λίθοι χωρίς συγκεκριμένη διάταξη ή σύνδεση μεταξύ τους βρέθηκαν νότια των τάφων αυτών, σε βάθος 1,30 μ. Οι ίδιοι λίθοι συνεχίζονται και στο οικόπεδο Δ. Μαρούση, χωρίς να μπορεί να προσδιοριστεί η σχέση τους με τους τάφους.

Σε έναν από τους τάφους διαπιστώθηκε η πρακτική της σήμανσης με ένα μεγάλο αμφορέα με οριζόντιες λαβές στην κοιλιά, το στόμιο του οποίου έφρασσε ένας ψευδόστομος αμφορέας[19]. Η ίδια πρακτική διαπιστώθηκε και σε έναν πρωτογεωμετρικό τάφο στο οικόπεδο Δ. Τσιμπρή[20]. Φαίνεται πως στην περιοχή αυτή αναπτύχθηκε ένα σημαντικό νεκροταφείο των πρώιμων ιστορικών χρόνων. Η συστηματική μελέτη των ταφικών πρακτικών του

Εικ. 13. Άργος. Οδός Διομήδους 48. ΜΕ πίθος.

Άργους αναμένεται να δώσει σημαντικές πληροφορίες για τις κοινωνικές δομές στην κρίσιμη περίοδο μετά την κατάρρευση των μυκηναϊκών ανακτόρων και την αρχή των ιστορικών χρόνων.

Τέλος, βόρεια του γεωμετρικού ταφικού πίθου σε επαφή με την ανατολική παρειά του οικοπέδου, σε βάθος 1,90 μ. ερευνήθηκε ένα ταφικό σύνολο μεσοελλαδικής εποχής, αποτελούμενο από τρεις μικρούς πίθους σε πλάγια θέση τοποθετημένους μέσα σε όρυγμα στο χαλίκι (Εικ. 13). Οι δύο βρέθηκαν αντικρυστά, στον άξονα Α.-Δ., και ο τρίτος νοτιότερα, με προσανατολισμό ΒΔ.-ΝΑ. και το στόμιο καλυμμένο με μεγάλο όστρακο. Οι πίθοι περιείχαν οστάρια παιδιών.

ΕΥΑΓΓΕΛΙΑ ΠΑΠΠΗ

Ζόγκα

Ιδιοκτησία ναού Αγίου Ιγνατίου

Η περιοχή έγινε γνωστή το 1993 με τη διενέργεια ανασκαφής επ' ευκαιρία της ανέγερσης ξενώνων στην ιδιοκτησία του ναού του Αγίου Ιγνατίου[21]. Το νέο αίτημα, που αφορούσε προσθήκη κτίσματος, έδωσε αφορμή για έναν ακόμη έλεγχο. Δυτικά της προηγούμενης ερευνημένης έκτασης ανοίχθηκαν δύο τομές, διαστ. 4×4 μ., σε χώρο που προσδιορίστηκε από τη θέση του νέου κτιρίου.

Στις συνεχείς καλλιεργητικές επεμβάσεις και στην έντονη κλίση του εδάφους οφείλεται σε μεγάλο βαθμό η διασάλευση των αρχαιολογικών στρωμάτων. Μετά την απομάκρυνση διαταραγμένης επίχωσης αποκαλύφθηκε φυσικό έδαφος από πωρόβραχο ή κιμηλιά με βαθύνσεις διαφόρων διαστάσεων κατά τόπους. Σε μία από αυτές βρέθηκε μικρή ποσότητα δυσδιάγνωστης κεραμικής και τμήμα χάλκινου αντικειμένου. Δεν είναι απίθανο οι βαθύνσεις αυτές να αποτελούσαν χώρους ταφής.

ΑΝΝΑ ΜΠΑΝΑΚΑ-ΔΗΜΑΚΗ

18. Για παρόμοια ευρήματα από το Άργος, βλ. *ΣΤ΄ ΕλλΚερ*, Αθήνα 2004, σ. 393-408· *ΑΔ* 52 (1997): Χρονικά, σ. 135-138· 53 (1998): Χρονικά, σ. 122-123.

19. Το μέγεθος και η ποιότητα των αγγείων που λειτουργούν ως σήματα του τάφου ερμηνεύονται συνήθως ως ενδεικτικά της κοινωνικής θέσης του νεκρού.

20. Η πληροφορία οφείλεται στην αρχαιολόγο Ά. Παπαδημητρίου, την οποία ευχαριστώ.

21. *ΑΔ* 49 (1994): Χρονικά, σ. 145.

Ναύπλιο (Άρια)

Κατά τις εργασίες διάνοιξης αποχετευτικού αγωγού εντός του οικισμού της Άριας κατά μήκος της νότιας πλευράς της παλαιάς εθνικής οδού Ναυπλίου-Επιδαύρου, στο ύψος του παλαιού κοινοτικού γραφείου και αμέσως νοτιότερα από το μικρό ναό του Αγίου Θεοδοσίου, βρέθηκε κτιστό υδραγωγείο σε βάθος 0,80-1,60 μ. από την επιφάνεια του δρόμου.

Το υδραγωγείο έχει κατεύθυνση ΝΑ.-ΒΔ., διασχίζει το δημόσιο δρόμο και είναι κατασκευασμένο με λίθους και ασβεστοκονίαμα, έχει πάχος τοιχωμάτων 0,25, εσωτερικό πλάτος 0,40 και εσωτερικό ύψος 0,46 μ., και μετέφερε το νερό από το ναό της Άριας που πηγάζει αμέσως βορειοανατολικά από το ναό του Αγίου Θεοδοσίου, σε δεξαμενή που βρισκόταν στα βορειοδυτικά αμέσως βόρεια του δρόμου στην περιοχή της σημερινής οικίας Σίδερη.

Στην περιοχή αυτή έχει επισημανθεί και η ύπαρξη παλαιότερων υδραυλικών κατασκευών-δεξαμενών. Λίγα μέτρα δυτικότερα από τη θέση όπου αποκαλύφθηκε το υδραγωγείο και στο ύψος που αρχίζει ο παρακαμπτήριος δρόμος προς ΝΔ. και οδηγεί στην πλατεία Άριας, σε βάθος 0,60 μ. από την επιφάνεια του δρόμου βρέθηκε τμήμα άλλου κτιστού υδραγωγείου με κατεύθυνση Α.-Δ., εσωτ. πλ. 0,25, εσωτ. ύψ. 0,30 μ., με κτιστά τοιχώματα με λίθους και ασβεστοκονίαμα, πάχ. 0,25-0,30 μ.

Στο άνω τμήμα έφερε καλυπτήρια πλάκα και στον πυθμένα ενσωματωμένο κυρτό κεραμίδι στέγης για τη δημιουργία τεχνητής αύλακας. Το υδραγωγείο οδηγούσε προς Δ. στη θέση της γνωστής παλαιάς βρύσης της Άριας, αλλά και προς την πόλη του Ναυπλίου. Από τις πηγές της Άριας υδρευόταν το Ναύπλιο, από τα αρχαία χρόνια δυτικότερα της βρύσης της Άριας έχει αποκαλυφθεί τμήμα αρχαίου τεχνητού αγωγού και, όπως έχει επισημανθεί, η πηγή της Άριας ήταν η αρχαία Κάναθος πηγή που αναφέρει ο Παυσανίας (ΙΙ, 38,2), όπου γίνονταν θρησκευτικές τελετές προς τιμήν της Ήρας[22].

Στην είσοδο της πόλης του Ναυπλίου σώζεται μεγάλο τμήμα του ενετικού υδραγωγείου, ενώ πρόσφατα επισημάνθηκε ένα μεγάλο τμήμα του κτιστού ενετικού υδραγωγείου με λίθους και ασβεστοκονίαμα, μήκ. 300 μ. περίπου, στη βόρεια πλευρά του λόφου Κουτσούρια.

Το τμήμα αυτό του ενετικού υδραγωγείου είναι επιφανειακό, έχει εξωτερικό πλάτος 0,70-1, εσωτερικό πλάτος 0,26-0,28 και εσωτερικό ύψος 0,30 μ.

ΧΡΗΣΤΟΣ ΠΙΤΕΡΟΣ

Κρανίδι

Μπουζαίικα Πορτοχελίου (αγρός Β. Μόσχου)

Ο αγρός αυτός, έκτασης 4.583,95 τ.μ., συνορεύει προς Ν. με αγρό του ίδιου ιδιοκτήτη, στον οποίο η δοκιμαστική έρευνα έφερε στο φως πενιχρά κατάλοιπα[23] των ελληνιστικών χρόνων. Με αφορμή αίτημα για ανέγερση συγκροτήματος κατοικιών πραγματοποιήθηκε βραχύχρονη ανασκαφική έρευνα σε χώρο, διαστ. 9×4 μ. (Α./Δ.-Β./Ν.), στον οποίο αποκαλύφθηκε συστάδα τάφων σε βάθος 0,50 μ. από το επίπεδο του εδάφους του αγρού.

Το σύνολο αυτό εντοπίστηκε στα βορειοδυτικά των τάφων, οι οποίοι ερευνήθηκαν τις δεκαετίες του '60 και του '70[24] και απείχε 300 μ. τόσο από τον επαρχιακό δρόμο Πορτοχελίου - Κόστας όσο και από τον κάθετο σε αυτόν δρόμο προς Χηνίτσα. Αποτελεί τμήμα του νεκροταφείου, το οποίο εκτεινόταν στα νοτιοανατολικά της ακρόπολης των Αλιέων, εκατέρωθεν του αρχαίου δρόμου, ο οποίος είχε ως αφετηρία την πύλη του νοτιοανατολικού σκέλους του αρχαίου τείχους.

Οι τάφοι είχαν τον ίδιο προσανατολισμό (Β.-Ν.) και διάταξη σε μία ευθεία με κατεύθυνση Α.-Δ., όπως και 22[25] από τους τάφους, οι οποίοι ερευνήθηκαν στα νότια κατά το παρελθόν. Ο καθένας από αυτούς περιείχε μόνο μία ταφή. Ανάμεσα στα κτερίσματα κυρίαρχη θέση κατείχαν τα μικρά μελαμβαφή αγγεία, προϊόντα τοπικού εργαστηρίου. Συνολικά ερευνήθηκαν τρεις πώρινοι κιβωτιόσχημοι, ένας λακκοειδής και ένας κεραμοσκεπής. Οι δύο κτιστοί πώρινοι κιβωτιόσχημοι τάφοι (Ι και ΙΙ) είχαν πλευρικά τοιχώματα από μονολιθικές πλάκες[26]. Βρέθηκαν συλημένοι, χωρίς καλυπτήριες πλάκες[27].

Ο τάφος Ι είχε διαστάσεις 2,02×0,74×0,49 μ. Βρέθηκε κατεστραμμένος στο νοτιοδυτικό τμήμα του. Από τη σύληση είχε ξεφύγει το κρανίο και το πάνω μέρος του κορμού ενός σκελετού με τα άκρα λυγισμένα προς τα πάνω. Ο σκελετός είχε τοποθετηθεί πάνω σε λεπτό στρώμα με μικρές πέτρες.

Ο τάφος ΙΙ είχε διαστάσεις 1,96×0,51×0,53 μ. Έλειπε το βόρειο πλευρικό τοίχωμά του. Δύο πλάκες στα δυτικά θα πρέπει να ήταν οι μετακινημένες καλύψεις του. Στο εσωτερικό του βρέθηκαν μόνον ένα μακρό οστό και τμήμα χάλκινης πόρπης.

Από τον τρίτο πώρινο τάφο (ΙΙΙ) διασώθηκαν μόνον τα δύο προς Β. πλευρικά τοιχώματα, διαστ. 0,55×0,08×0,28 μ., και η μία καλυπτήρια πλάκα από το ίδιο υλικό, διαστ. 0,52×0,30×0,08 μ., πάνω από τον άνω κορμό του νεκρού. Αυτός βρέθηκε εκτεταμένος, με το δεξιό άνω άκρο λυγισμένο προς τα άνω και τις κνήμες συγκλίνουσες. Ανάμεσα στις κνήμες του είχαν τοποθετηθεί ένας μελαμβαφής σκύφος τύπου bolsal[28] και ένας μελαμβαφής σκύφος κορινθιακού τύπου[29], που χρονολογούν

22. *ΑΔ* 50 (1995): Χρονικά, σ. 110.

23. *ΑΔ* 52 (1997): Χρονικά, σ. 154.

24. *ΑΔ* 30 (1975): Χρονικά, σ. 72-73· 31 (1976): Μελέτες, σ. 274-324, Πίν. 67-83, όπου και η σχετική βιβλιογραφία, ιδιαίτερα, βλ. σ. 276, εικ.1: necropolis area one.

25. *ΑΔ* 31 (1976): Μελέτες, σ. 275.

26. Παρόμοιοι τάφοι ερευνήθηκαν και παλαιότερα στην περιοχή, βλ. *ΑΔ* ό.π., σ. 275-277.

27. Αρκετοί από τους τάφους που ερευνήθηκαν παλαιότερα είχαν συληθεί ήδη από την αρχαιότητα, βλ. ό.π., σ. 275.

28. Πρβλ. *Agora* XII, 1970, αριθ. 549, σ. 274, πίν. 24· *Hesperia* 18 (1949), αριθ. 77, σ. 331, πίν. 93· Κ. Ρωμιοπούλου - Γ. Τουράτσογλου, *Μίεζα, Νεκροταφείο υστεροαρχαϊκών - πρώιμων ελληνιστικών χρόνων*, Αθήνα 2002, σ. 122, Π1747, Π1750.

29. Πρβλ. *Agora*, ό.π., αριθ. 321, σ. 258, πίν. 15.

την ταφή στα τέλη του 5ου αι. π.Χ. Κοντά στο δεξιό γόνατό του βρέθηκε μία χάλκινη βελόνη.

Ο λάκκος του τάφου V είχε διαστάσεις 1,82×0,50 μ. Κοντά στο δεξιό γόνατο του εκτεταμένου νεκρού βρέθηκαν σε θραύσματα δύο μελαμβαφείς σκύφοι, από τους οποίους ο ένας είναι τύπου bolsal[30], ενώ ανάμεσα στις κνήμες του ένα μελαμβαφές «αλατοδοχείο»[31]. Τα αγγεία αυτά χρονολογούν την ταφή γύρω στα μέσα του 4ου αι. π.Χ.

Ο νεκρός του τάφου VI βρέθηκε εκτεταμένος πάνω στο έδαφος, διαταραγμένος, χωρίς κνήμες και με το κρανίο ανάμεσα στα άνω άκρα. Κάτω από αυτό περισυνελέγη ένας μελαμβαφής σκύφος τύπου bolsal σε θραύσματα, προϊόν του ίδιου τοπικού εργαστηρίου με το σκύφο ίδιου τύπου από τον τάφο V.

Στο εσωτερικό ενός παρόμοιου σκύφου[32] βρέθηκαν χάλκινα άγκιστρα ψαρέματος, με το οποίο ασχολούνταν οι κάτοικοι του αρχαίου οικισμού των Αλιέων.

Μπουζέικα Πορτοχελίου (αγρός Α. Οικονομίδη)

Ο αγρός αυτός είναι παραθαλάσσιος και έχει εμβαδόν 8 στρέμματα. Βρίσκεται στα βορειοανατολικά της ακρόπολης των Αλιέων, από την οποία απέχει 350 μ. και στα νότια συγκροτήματος κτιρίων των κλασικών χρόνων, από τα οποία απέχει μόλις 180 μ.[33].

Με αφορμή αίτημα ανέγερσης ισόγειων κατοικιών πραγματοποιήθηκε δοκιμαστικός έλεγχος του υπεδάφους μέχρι βάθος 2 μ. από την επιφάνεια του εδάφους του αγρού, η οποία βρισκόταν στο ίδιο επίπεδο με την επιφάνεια του όμορου προς Ν. αγροτικού δρόμου.

Σε όλες τις τομές παρατηρήθηκαν τα ίδια στρώματα: τις αποθέσεις καστανού χώματος από βάθος 0,30 μ. έως 1,70 μ., οι οποίες από τα ευρήματα (όστρακα κυρίως χονδροειδών, άβαφων, χρηστικών αγγείων) θα πρέπει να χρονολογηθούν στους ρωμαϊκούς χρόνους, διαδέχεται βαθύτερα στρώμα χαλικιού. Ο υψηλά ευρισκόμενος στην περιοχή υδροφόρος ορίζοντας είχε ως αποτέλεσμα να πλημμυρίσουν οι τομές σε σύντομο χρονικό διάστημα.

Μετόχι Αγίου Αιμιλιανού Πορτοχελίου (αγρός «Brapone Investment Holdings LTD»)

Ο αγρός αυτός βρίσκεται στα νότια του επαρχιακού δρόμου Κόστας - Αγίου Αιμιλιανού και σε απόσταση 100 μ. περίπου στα νοτιοανατολικά αρχιτεκτονικών καταλοίπων[34] φρυκτωρίας ή

Εικ. 14. Κρανίδι. Μετόχι Αγίου Αιμιλιανού Πορτοχελίου. Λιθόκτιστη κατασκευή.

αγροτικής οικίας του τέλους του 4ου αι. π.Χ. ή των πρώιμων ελληνιστικών χρόνων.

Βραχύχρονη ανασκαφική έρευνα στην πλαγιά βραχώδους εξάρματος στο βόρειο τμήμα του αγρού αποκάλυψε λιθόκτιστη κατασκευή, αποτελούμενη από αργούς λίθους με χώμα (Εικ. 14). Η κατασκευή αυτή είχε ημικυκλικό σχήμα, διάμετρο 3,10-2,35 μ. (Α./Δ.-Β./Ν.), πάχος 0,70 και ύψος 0,90-0,73 μ. Είχε θεμελιωθεί στο ασπρόχωμα, ενώ το νοτιοδυτικό τμήμα της εξωτερικής περιφέρειάς της εφαπτόταν στο βραχώδες υπέδαφος. Στον εσωτερικό χώρο της ερευνήθηκε στρώμα με πολλά τμήματα κεράμων και αμφορέων των ελληνιστικών χρόνων, ενώ και το χτίσιμό της θα πρέπει να αναχθεί στους χρόνους αυτούς. Πιθανώς πρόκειται για αποθηκευτικό χώρο, το νότιο τμήμα του οποίου δεν διασώθηκε. Αυτό θα πρέπει να παρασύρθηκε από τις πλημμύρες.

Μιδέα

Αμαριανός (αγρός Γ. Κορίλη)

Ο αγρός αυτός βρίσκεται νότια του δρόμου, ο οποίος από την κωμόπολη της Αγίας Τριάδας οδηγεί στον οικισμό του Αμαριανού, λίγο πριν από την είσοδο σε αυτόν.

Κατά τις εργασίες επιφανειακής άροσης στον αγρό αποκαλύφθηκε ταφικός πίθος, ο οποίος είχε διαστάσεις 1,85×0,70×0,78 μ. και προσανατολισμό Δ.-Α. Το στόμιό του καλυπτόταν με τέσσερις μικρές λιθόπλακες και στηριζόταν σε μικρούς αργούς λίθους, οι οποίοι είχαν χρησιμοποιηθεί ως σφήνες. Στο εσωτερικό του, διαστ. 1,80×0,60 μ., είχαν ενταφιαστεί δύο νεκροί ακτέριστοι, με τα κεφάλια κοντά στο στόμιο του πίθου, σε στάση συνεσταλμένη. Αυτοί είχαν τα κάτω άκρα στραμμένα προς Ν. και τα άνω άκρα εκτεταμένα. Ο δεύτερος νεκρός κατελάμβανε το βόρειο τμήμα του πίθου. Οι ταφές αυτές θα πρέπει να χρονολογηθούν στους γεωμετρικούς χρόνους.

ΕΛΕΝΗ ΣΑΡΡΗ

30. Πρβλ. Ρωμιοπούλου - Τουράτσογλου, ό.π.

31. Ό.π., σ. 116, Π1732.

32. *Agora*, ό.π., αριθ. 541, σ. 273, πίν. 24.

33. Τα κτίρια αυτά στην αρχαιότητα βρίσκονταν κοντά στην παραλία, στη βόρεια πλευρά του δρόμου που ξεκινούσε από την πύλη της Ερμιόνης και σήμερα έχουν κατακλυστεί από τη θάλασσα, βλ. Ν. Φαράκλας, *Ερμιονίς-Αλιάς, Αρχαίες ελληνικές πόλεις*, Αθήνα 1973, σ. 29, σχέδ. 19.

34. *Hesperia* 43 (1974), σ. 107.

ΝΟΜΟΣ ΚΟΡΙΝΘΙΑΣ

Αρχαία Κόρινθος

Οικόπεδο Παπαδά

Το Σεπτέμβριο του 1998 σε δύο όμορα οικόπεδα της Κ. χήρας Ι. Παπαδά και κληρονόμων Ι. Παπαδά, που βρίσκονται στη θέση Αναπνοά νότια της κοινοτικής οδού που οδηγεί από την πλατεία της Αρχαίας Κορίνθου στο ναό των Αγίων Αναργύρων, ανοίχθηκαν δοκιμαστικές τομές.

Στις τομές του ενός εκ των δύο οικοπέδων (οικόπεδο Β) εντοπίστηκαν αρχαιότητες, οι εργασίες σταμάτησαν και προγραμματίστηκε σωστική ανασκαφική έρευνα κατά σειρά προτεραιότητας.

Η ανασκαφική έρευνα ξεκίνησε στις 22-10-1999 στο οικόπεδο Α (εμβαδού 1.053,90 τ.μ.) με μικρό εκσκαφικό μηχάνημα που απομάκρυνε επίχωση έως βάθος 1-1,30 μ. περίπου. Η επίχωση αποτελούνταν από χοντρό χαλίκι και κροκάλες, αποτέλεσμα της καθόδου ρεμάτων από τις παρειές του Ακροκορίνθου, καθώς και τα δύο οικόπεδα βρίσκονται στα ριζά του βουνού.

Στο οικόπεδο Β (εμβαδού 1.282,62 τ.μ.), στη νοτιοανατολική του γωνία, καθαρίστηκε η κτιστή θολωτή οροφή πιθανότατα ταφικού θαλάμου που είχε αποκαλυφθεί μερικώς στις δοκιμαστικές τομές του 1998. Οι εργασίες διακόπηκαν την 1-11-99 λόγω συνεχιζόμενης κακοκαιρίας και η οροφή του τάφου καλύφθηκε με χώμα, ώστε να μην είναι ορατή μέχρι να επαναληφθούν οι ανασκαφικές εργασίες.

ΠΑΝΑΓΙΩΤΑ ΚΑΣΙΜΗ

Λουτράκι

Θέση Κατουνίστρα (ιδιοκτησία Σέγκα)

Συνεχίστηκε για τέταρτη περίοδο η ανασκαφή[35] της ρωμαϊκής έπαυλης, ανατολικά των ήδη ανεσκαμμένων χώρων. Αποκαλύφθηκε δωμάτιο, διαστ. 3,10×3,70 μ., το οποίο μαζί με άλλα δύο που βρέθηκαν το 1996 καλύπτουν το μήκος των δύο συνδεόμενων με το κρηπίδωμα δωματίων. Βορειοανατολικά του δωματίου εμφανίστηκε το βόρειο τμήμα εκτεταμένου χώρου, πλ. 11,80 μ., που έκλεινε με ημικυκλική αψίδα, διαμ. 6,80 μ. Ανατολικά και δυτικά της απόληξής της υπάρχουν θυραία ανοίγματα. Στο εσωτερικό του χώρου αυτού βρέθηκαν φτωχά λείψανα τριών τοίχων.

Επίσης, ερευνήθηκε δωμάτιο βόρεια του διαδρόμου της δυτικής πλευράς. Η επίχωσή του περιείχε πλήθος οικοδομικού υλικού: κεραμίδια, τρία τμήματα κίονα, δύο βάσεις κιόνων και τμήμα επιστυλίου από λευκό μάρμαρο.

Σε όλη την έκταση του ανεσκαμμένου χώρου βρέθηκαν τετράγωνες πήλινες πλάκες δαπέδου και τμήματα επενδυτικών μαρμάρων, διαφόρων χρωμάτων.

Από τα κινητά ευρήματα ενδιαφέρον παρουσιάζουν τρία χάλκινα νομίσματα του 4ου και ένα του 2ου αι. μ.Χ.

ΖΩΗ ΑΣΛΑΜΑΤΖΙΔΟΥ-ΚΩΣΤΟΥΡΟΥ

ΕΝΤΟΠΙΣΜΟΣ ΑΡΧΑΙΟΤΗΤΩΝ

ΝΟΜΟΣ ΑΡΓΟΛΙΔΑΣ

Ναύπλιο

Σύμφωνα με μαρτυρία του L. Ross[36], στο τζαμί του Ναυπλίου, που βρίσκεται λίγα μέτρα νοτιότερα από το Αρχαιολογικό Μουσείο στην οδό Σταϊκοπούλου και ανοικοδομήθηκε λίγα χρόνια πριν από την Επανάσταση του 1821, γνωστό και ως πρώτη Βουλή των Ελλήνων, οι Τούρκοι είχαν εντοιχίσει στο εσωτερικό ανώφλι της κύριας εισόδου ένα τμήμα μυκηναϊκού κίονα από το μεγαλύτερο θολωτό τάφο των Μυκηνών, που είναι γνωστός ως «θησαυρός του Ατρέα».

Κατά τις αναστηλωτικές εργασίες που έγιναν από το Δήμο Ναυπλίου σε συνεργασία με το ΥΠΠΟ, διαπιστώθηκε ότι το εντοιχισμένο τμήμα του μυκηναϊκού κίονα δεν βρίσκεται πλέον στο παραπάνω μνημείο. Προφανώς έχει μετακινηθεί ή οριστικά χαθεί σε παλαιότερη εποχή.

Ηραίο

Οι έντονες βροχοπτώσεις το χειμώνα του έτους 1999 είχαν ως αποτέλεσμα την κατολίσθηση λιθοπλίνθων από το ανώτερο ανατολικό τμήμα του κλασικού αναλήμματος (5ου αι. π.Χ.). Από την κατολίσθηση αυτή διαπιστώθηκε ότι ο επίπεδος διαμορφωμένος χώρος βορειότερα του αναλήμματος έχει γίνει με στάχτες και απορρίμματα θυσιών από το βωμό της Ήρας.

ΧΡΗΣΤΟΣ ΠΙΤΕΡΟΣ

ΝΟΜΟΣ ΚΟΡΙΝΘΙΑΣ

Νεμέα

Αηδόνια

Κατά τη διάρκεια της επιφανειακής έρευνας του Πανεπιστημίου της Χαϊδελβέργης, στο πλαίσιο του προγράμματος «Ιστορία της ανθρώπινης κατοίκησης και περιβαλλοντική εξέλιξη στο Φλιάσιο πεδίο, ΒΑ. Πελοπόννησος», έγινε υπόδειξη νέας αρχαιολογικής θέσης στα Αηδόνια Νεμέας. Κατά την αυτοψία που πραγματοποιήθηκε από την υπογράφουσα διαπιστώθηκαν τα ακόλουθα:

Η θέση, γνωστή στους κατοίκους της περιοχής με το τοπωνύμιο Πλατάνα, βρίσκεται σε απόσταση 200 μ. βορειοανατολικά του χωριού Αηδόνια και 500 μ. βορειοδυτικά του μυκηναϊκού νεκροταφείου των Αηδονιών. Πρόκειται για την κλιτύ ενός λόφου με έντονη κλίση (μεγαλύτερο υψόμετρο 465 και μικρό-

35. Την ανασκαφή διενήργησε η αρχαιολόγος Χ. Πιπίλου.

36. L. Ross, *Erinnerungen und Mitteilungen aus Griechenland*, Berlin 1863 και στα ελληνικά, Λ. Ρος, *Αναμνήσεις και ανακοινώσεις από την Ελλάδα (1832-1833)*, Αθήνα 1976, σ. 69.

τερο 380 μ.) που οριοθετείται κατά την ανατολική και δυτική πλευρά, που είναι εξαιρετικά απόκρημνες, από δύο κλάδους του ρέματος της Φανερωμένης, που έχουν κατεύθυνση από Β. προς Ν. και πηγές νερού. Ομαλή πρόσβαση υπάρχει μόνο στα νότια και, σε μικρότερο βαθμό, στα βόρεια. Η θέση έχει έκταση 120 στρέμματα περίπου και είναι στο μεγαλύτερο μέρος ακαλλιέργητη, με αυτοφυή βλάστηση που αποτελείται κυρίως από σχίνα και πλατάνια κοντά στις πηγές και τα ρέματα και ελάχιστες καλλιέργειες (ελιές), κυρίως στα χαμηλότερα πλατώματα.

Σε όλη σχεδόν την έκταση υπάρχουν πυκνά οικιστικά λείψανα, ορατά μέσα στους θάμνους που τα συγκρατούν. Κάποιοι τοίχοι είναι χτισμένοι με μεγάλους ογκόλιθους και δίνουν την εντύπωση αναλήμματος ή οχύρωσης. Τα κτίρια έχουν διατηρηθεί σε καλή κατάσταση, καθώς η επίχωση στην κορυφή του λόφου δεν έχει υποστεί μεγάλη διάβρωση και τα αρχαία λείψανα δεν υπέστησαν φυσική φθορά ούτε ζημιές από μεταγενέστερη οικοδομική δραστηριότητα ή καλλιέργεια. Από τα αρχιτεκτονικά λείψανα συνάγεται ότι πρόκειται για έναν εκτεταμένο οικισμό με πυκνή δόμηση, πιθανότατα οχυρωμένο.

Η στατιστική των διάσπαρτων επιφανειακών ευρημάτων κατατάσσει την κύρια οικιστική φάση στα τέλη της μεσοελλαδικής εποχής, στην εποχή των λακκοειδών τάφων, ενώ η παρουσία ΥΕ ΙΙΙΑ-Β κεραμικής υποδεικνύει μια δεύτερη οικιστική φάση κατά τη μυκηναϊκή ανακτορική εποχή.

Η θέση είναι στρατηγική, αφού εποπτεύει το Φλιάσιο Πεδίο, και φυσικά οχυρή, καθώς είναι απρόσιτη από τις πλευρές των δύο ρεμάτων. Τα περιβαλλοντικά και γεωφυσικά χαρακτηριστικά της περιοχής είναι καθοριστικά ως προς τη διαμόρφωση ευνοϊκών συνθηκών για την επιλογή της συγκεκριμένης τοποθεσίας για ανθρώπινη εγκατάσταση και οικιστική οργάνωση. Η αρχαιολογική σημασία της θέσης είναι μεγάλη, καθώς είναι πολύ πιθανόν να πρόκειται για τον οικισμό που σχετίζεται με το μυκηναϊκό νεκροταφείο των Αηδονιών, όπως υποδεικνύει η χωροταξική και χρονολογική τους σχέση[37].

Στο στάδιο αυτό της προανασκαφικής-επιφανειακής έρευνας, οι παραπάνω προκαταρκτικές παρατηρήσεις έχουν προσωρινό και υποθετικό χαρακτήρα. Το εύρημα δεν είναι δυνατόν να αξιολογηθεί με μεγαλύτερη ακρίβεια χωρίς τον επιφανειακό καθαρισμό των οικοδομικών καταλοίπων και τη διενέργεια ανασκαφικής έρευνας, η οποία είναι επιτακτική και λόγω των κρουσμάτων αρχαιοκαπηλικής δράσης που σημειώνονται στην περιοχή. Ήδη βρίσκεται σε εξέλιξη η διαδικασία κήρυξης της θέσης ως αρχαιολογικού χώρου (χαρτογράφηση, φωτογραφική τεκμηρίωση, συλλογή στοιχείων για το ιδιοκτησιακό καθεστώς). Προς το παρόν οι λήψεις φωτογραφιών, η περισυλλογή ενδεικτικής κεραμικής και η γενική χαρτογράφηση θεωρούνται ότι αποτελούν επαρκή στοιχεία για την επισήμανση του νέου αξιόλογου ευρήματος.

ΕΥΑΓΓΕΛΙΑ ΠΑΠΠΗ

37. Για το μυκηναϊκό νεκροταφείο των Αηδονιών, βλ. Κ. Κρυσπάλλη-Βότση, Τα δαχτυλίδια από τα Αηδόνια Νεμέας, *Φίλια Έπη εις Γ.Ε. Μυλωνάν*, Γ΄, Αθήναι 1989, σ. 34-43 και Αικ. Δημακοπούλου (επιμ.), *Ο θησαυρός των Αηδονιών, Σφραγίδες και κοσμήματα της Ύστερης Εποχής του Χαλκού στο Αιγαίο*, Αθήνα 1998.

ΑΜΕΡΙΚΑΝΙΚΗ ΣΧΟΛΗ ΚΛΑΣΙΚΩΝ ΣΠΟΥΔΩΝ

ΝΕΜΕΑ

Το καλοκαίρι του 1999 ήταν το τρίτο του τρέχοντος πενταετούς προγράμματος ανασκαφών μεγάλης κλίμακας στη Νεμέα. Η φετινή ανασκαφή εστιάστηκε σε δύο περιοχές: στο δυτικό άκρο του Λουτρού (ποταμός Νεμέας, πρωτοχριστιανικό νεκροταφείο, στρώμα λευκού πηλού) και στην περιοχή στα βορειοδυτικά του Ηρώου του Οφέλτη.

Στην πρώτη από τις δύο περιοχές πραγματοποιήθηκε ο τελικός έλεγχος στα πρωτοχριστιανικά και βυζαντινά επίπεδα στον ποταμό, ενώ ιδιαίτερη προσοχή δόθηκε στη συγκέντρωση δειγμάτων σαλιγκαριών για ισότοπη ανάλυση (Ο14 και Ο16), με την ελπίδα ότι θα βρεθούν περισσότερα στοιχεία για τις περιόδους ξηρασίας. Η εργασία αυτή έδωσε τη δυνατότητα για την οριστική αλλαγή του ρου του ποταμού, μέσω μιας νέας γέφυρας, στη βυζαντινή κοίτη, ο οποίος είναι τρεις φορές πλατύτερος και 1,50 μ. βαθύτερος από τον αγωγό που διανοίχθηκε το 1884 και χρησιμοποιήθηκε για την αποστράγγιση της πεδιάδας έως το 1998. Οι αρχαιότητες στο ιερό του Διός, και ιδιαίτερα το λουτρό, του οποίου το δάπεδο βρίσκεται σε χαμηλότερο επίπεδο από αυτό του αποστραγγιστικού αγωγού του 1884, είναι πιο προστατευμένες από τις πλημμύρες και άλλες χειμερινές καταστροφές.

Στα βόρεια του λουτρού, το πρωτοχριστιανικό νεκροταφείο που αποκαλύφθηκε τον περασμένο χρόνο, ανασκάφηκε πλήρως. Ήλθαν στο φως περισσότεροι τάφοι, με σκελετικά κατάλοιπα σε διάφορα στάδια διατήρησης. Το πεδίο είναι πλέον ανοιχτό για την τελική ανάλυση αυτών των καταλοίπων και την τελική δημοσίευση του νεκροταφείου.

Στο δυτικό άκρο του νεκροταφείου αποκαλύφθηκε ένα παχύ στρώμα επίχωσης, το οποίο είχε διαταραχθεί από τον αποχετευτικό αγωγό του 1884 και την παράκαμψη του 1924. Είναι φανερό ότι το στρώμα αυτό αποτελούσε τμήμα επίχωσης προερχόμενης από τη διαρρύθμιση του φυσικού τοπίου κατά τον 4ο αι. π.Χ., η οποία πραγματοποιήθηκε με στόχο να ανέβει το επίπεδο του λουτρού και να επιτευχθεί η αποστράγγισή του. Η ίδια η επίχωση περιλαμβάνει δεκάδες θραυσμένων δόμων και εκατοντάδες θραυσμένων κεράμων του τύπου που έχει συσχετιστεί με τον πρώιμο ναό του Διός λόγω του μεγέθους, του υλικού, της κατεργασίας της επιφάνειας και των σφραγίδων. Το υλικό αυτό θα χρειαστεί λεπτομερή και υπομονετική μελέτη και συντήρηση, αλλά πολλές πρόσθετες πληροφορίες έρχονται ήδη στο φως. Ανάμεσά τους συγκαταλέγονται ενδείξεις χρήσης κονιάματος όχι μόνο για την κεράμωση της σκεπής αλλά και για το γέμισμα υποδοχών στο πάνω τμήμα των τοίχων, καθώς και ενδείξεις για μια εξαιρετικά καταστροφική πυρκαγιά

σε περιορισμένο τμήμα του κτιρίου. Οι περισσότερες κέραμοι έχουν κανονικό χρώμα και σύνθεση, αλλά κάποιες έχουν καεί έντονα και άλλες έχουν λιώσει και πετρώσει. Η εύρεση στην επίχωση αυτή μιας θραυσμένης πήλινης υδρορρόης σε σχήμα λεοντοκεφαλής, καθώς και τμήματος μιας ακμής δωρικού κιονοκράνου αποτελεί την πρώτη ένδειξη για την ύπαρξη κιονοστοιχίας και γλυπτού διακόσμου στο κτίριο.

Το στρώμα της επίχωσης περιελάμβανε ακόμη αντικείμενα άλλου είδους. Το πιο ενδιαφέρον από αυτά ήταν ένα μολύβδινο ανθέμιο, του οποίου ορισμένα φύλλα είχαν κοπεί και που μάλλον χρησιμοποιήθηκε ως μοντέλο.

Μία δοκιμαστική τομή ακριβώς στα βόρεια του λουτρού και κάτω από το στρώμα της επίχωσης αποκάλυψε σημαντικές ποσότητες κεραμικής του 8ου αιώνα. Δεν βρέθηκαν αρχιτεκτονικά λείψανα, αλλά η κεραμική από μόνη της αποτελεί ένδειξη για εντονότερη δραστηριότητα κατά τη γεωμετρική εποχή από ό,τι γνωρίζουμε από αλλού στη Νεμέα.

Επίσης, κάτω από την επίχωση του πρώιμου ναού και στα δυτικά βρέθηκαν και άλλα δείγματα του στρώματος λευκού πηλού που αποκαλύφθηκε το 1997 και 1998. Δυστυχώς το στρώμα αυτό έχει διαταραχθεί από τον ποταμό της πρωτοχριστιανικής και βυζαντινής εποχής, τους αποστραγγιστικούς αγωγούς του 1884 και 1924 και τον αγωγό του ύστερου 4ου αι. π.Χ. Καθώς οι ποταμοί και οι αγωγοί συγκλίνουν στα βόρεια, η σωζόμενη έκταση του λευκού πηλού περιορίζεται, αλλά εξακολουθεί να παρουσιάζει δύο ενδιαφέροντα στοιχεία. Καταρχήν, παράλληλα με τον αγωγό του λουτρού και λιγότερο από 2 μ. βόρεια από αυτόν αποκαλύφθηκε μία τομή στο λευκό πηλό, η οποία ήταν γεμάτη από επίχωση προερχόμενη από την αναμόρφωση του χώρου, την ίδια που κάλυπτε τον πηλό, και δείχνει πως ήταν ανοιχτή, όταν ο πηλός ήταν καλυμμένος. Επειδή οι πλάκες που καλύπτουν τον αποχετευτικό αγωγό του λουτρού περιλαμβάνουν πολλούς δόμους της άφεσης, η τομή αυτή ίσως αποτελεί το χώρο στον οποίο αυτοί βρίσκονταν αρχικά. Επίσης, ορίστηκε το ανατολικό άκρο του στρώματος λευκού πηλού, το οποίο τελειώνει κοντά σε μια μικρή κοίτη ποταμού. Αυτό το άκρο βρίσκεται στην ίδια ευθεία με το άκρο ενός στρώματος λευκού πηλού, κοντά σε μια κοίτη που αποκαλύφθηκε το 1975, 100-115 μ. περίπου στα βόρεια της τομής (άφεσης;) που προαναφέρθηκε[38]. Το γεγονός αυτό ενισχύει την άποψη πως αυτό το προσεκτικά τοποθετημένο στρώμα λευκού πηλού αποτελούσε την άφεση του αρχαϊκού-πρώιμου κλασικού σταδίου.

Ένας γερός και καλοχτισμένος τοίχος βρέθηκε να ξεπερνά τη γραμμή του βυθισμένου λουτρικού δωματίου του λουτρού 7 μ. προς Δ. Η χρήση και η ακριβής μορφή του τοίχου αυτού, ο οποίος κατασκευάστηκε τον 5ο αι. μ.Χ., δεν είναι ακόμη κατανοητή.

Η δεύτερη περιοχή της ανασκαφικής έρευνας βρίσκεται στα βορειοδυτικά του ιερού του Οφέλτη. Ο αρχικός στόχος της ανασκαφής, δηλαδή η ταύτιση της θέσης του ιπποδρόμου, δεν επιτεύχθηκε, αλλά ο εξαιρετικά μεγάλος αριθμός νομισμάτων (ανάμεσα στα οποία συγκαταλέγονται πολλά αργυρά) έρχεται να προστεθεί στο νομισματικό πλούτο αυτής της περιοχής που βρίσκεται κοντά στο Ηρώο[39]. Ο πλούτος της ύστερης κλασικής και πρώιμης ελληνιστικής κεραμικής δείχνει επίσης ότι στο σημείο αυτό υπήρξε σημαντική ανθρώπινη δραστηριότητα, η φύση της οποίας δεν είναι δυνατόν ακόμη να οριστεί. Είναι ακόμη ενδιαφέρον πως εδώ βρέθηκε το πρώτο δείγμα πολεμικής εξάρτυσης στη Νεμέα, δηλαδή τμήμα κορινθιακής περικεφαλαίας.

Έκπληξη αποτέλεσε η εύρεση εδώ ενός πήλινου αγωγού νερού καλυμμένου με κορινθιακές κεράμους, ακριβώς όπως ο αγωγός που έφερνε νερό στο λουτρό κατά τον 4ο αι. π.Χ. Αυτό ρέει με κατωφερική κλίση προς Δ. και, παρόλο που έχει αποκαλυφθεί σε μήκος 20 μ., οι πηγές και ο προορισμός του είναι άγνωστα. Ο αγωγός ύδατος συνεχίζεται κάτω από έναν καλοχτισμένο ισόδομο τοίχο με κατεύθυνση από Β. προς Ν. και είναι παράλληλος προς έναν εξίσου καλοχτισμένο τοίχο που βρίσκεται μόλις 2 μ. στα δυτικά. Οι δύο τοίχοι συνεχίζονται έξω από την ανεσκαμμένη περιοχή στα βόρεια και τα νότια και η χρήση τους είναι άγνωστη, αλλά η τοιχοδομία τους τους τοποθετεί χρονικά το αργότερο στην πρώιμη ελληνιστική εποχή. Το δάπεδο που σχετίζεται με αυτούς τους τοίχους παραμένει άγνωστο, αλλά η περιοχή ανάμεσά τους έφερε στο φως μεγάλο αριθμό θραυσμάτων λύχνων του 3ου αι. μ.Χ. Παρόλο που μόνον πέντε έχουν συγκολληθεί μέχρι τώρα, έχουν αναγνωριστεί ήδη 32 διαφορετικές λαβές. Με δεδομένο ότι σε 26 χρόνια ανασκαφών στη Νεμέα έχουν καταλογογραφηθεί μόλις 240 λύχνοι, ο αριθμός αυτός είναι ιδιαίτερα σημαντικός. Σημαντική είναι επίσης η χρονολόγησή τους, αφού ο 3ος αι. μ.Χ. είναι μια εποχή σχετικά άγνωστη από τη μέχρι τώρα ανασκαφική δραστηριότητα. Εκτιμάται πως η ανασκαφή του επόμενου χρόνου θα βοηθήσει στην καλύτερη κατανόηση μιας άγνωστης όψης της ιστορίας της Νεμέας.

Έκθεση στο Μουσείο Νεμέας. Κατά το 1997, το Μουσείο της Νεμέας, που ανεγέρθηκε με έξοδα του Πανεπιστημίου της Καλιφόρνιας υπό την αιγίδα της Αμερικανικής Σχολής και παραχωρήθηκε στο ελληνικό κράτος, έκλεισε για έξι μήνες από την κεντρική υπηρεσία του Υπουργείου Πολιτισμού για την προετοιμασία της έκθεσης προϊστορικών ευρημάτων, ιδίως του Θησαυρού των Αηδονιών. Ο στόχος αυτός δεν πραγματοποιήθηκε, αλλά η βόρεια αίθουσα ανακαινίστηκε κατά τρόπο μη ικανοποιητικό.

Το Μάιο του 1999 έγινε κατανοητό ότι η Βόρεια Αίθουσα έπρεπε να επιστρέψει στην αρχική μορφή της. Για το σκοπό αυτό πολύς κόπος αφιερώθηκε στην αναδιάταξη των ευρημάτων και το βάψιμο των τοίχων. Νέα ευρήματα συμπεριελήφθησαν στην έκθεση, όπου ήταν δυνατόν (για παράδειγμα, μια νέα μακέτα της Νεμέας κατά το 500 μ.Χ. τοποθετήθηκε στο δεύτερο βόρειο παράθυρο, ώστε να ταιριάξει με τη μακέτα της Νεμέας κατά το 300 π.Χ. στο πρώτο βόρειο παράθυρο). Οι εικόνες στους τοίχους και οι επεξηγηματικές πινακίδες κατασκευάστηκαν εκ νέου, και η βόρεια αίθουσα του μουσείου υπέστη σημαντικές βελτιώσεις.

38. *Hesperia* 45 (1976), σ. 177-178.

39. *Hesperia* 50 (1981), σ. 62 και 53 (1984), σ. 176.

Το λουτρό. Κατά το 1991 κατασκευάστηκε στέγαστρο για το αρχαίο λουτρό, με στόχο να προστατέψει τις αρχαιότητες και να αναδείξει καλύτερα τη χρήση του χώρου. Φέτος η ανασκαφική ομάδα πήρε άδεια να πραγματοποιήσει τις αναγκαίες εργασίες συντήρησης και να τοποθετήσει σχέδια αποκατάστασης του χώρου, που θα διευκολύνουν την κατανόησή του από τον επισκέπτη. Οι εργασίες δεν έχουν ακόμη ολοκληρωθεί, αλλά έχουν προχωρήσει αρκετά, ώστε να επιτελούν παιδευτικό έργο προς αυτή την κατεύθυνση.

Αναστήλωση του ναού του Διός. Η αναστήλωση δύο κιόνων στο βόρειο τμήμα του ναού του Διός ξεκίνησε το 1984 αλλά σταμάτησε για οικονομικούς λόγους. Οι εργασίες έχουν τώρα ξεκινήσει εκ νέου και από τις 20 Σεπτεμβρίου οι 48 δόμοι του κρηπιδώματος που λείπουν έχουν αντικατασταθεί με νέους δόμους, προερχόμενους από λατομεία κοντά σε αυτά των αρχαίων χρόνων. Επίσης, ο πρώτος σπόνδυλος ενός κίονα έχει επανατοποθετηθεί. Η εργασία αυτή, η οποία περιλαμβάνει τη δημιουργία πολλών μελών για την αντικατάσταση όσων λείπουν από το μνημείο, έχει ξεκινήσει. Σύμφωνα με τον προγραμματισμό, δύο κίονες με το επιστύλιο και τη ζωφόρο πάνω τους θα τοποθετηθούν μέχρι το Δεκέμβριο του 1999.

Δημόσιες σχέσεις και παιδαγωγικές δραστηριότητες. Στις 25 Ιουλίου πραγματοποιήθηκε στο ιερό του Διός εορτασμός με την ευκαιρία της επανέναρξης της αναστήλωσης του ναού και της δεύτερης σύγχρονης Νεμεάδας που προγραμματίζεται για τις 3-4 Ιουνίου 2000. Ο εορτασμός πραγματοποιήθηκε με τη συνεργασία του ΥΠΠΟ, της Αμερικανικής Σχολής Κλασικών Σπουδών, του Πανεπιστημίου της Καλιφόρνια, της Νομαρχιακής Αυτοδιοίκησης Κορινθίας, του Δήμου Νεμέας και της Εταιρείας για την αναβίωση των Νεμέων. Στον εορτασμό παραβρέθηκαν ο Πρόεδρος της Ελληνικής Δημοκρατίας και 1.600 προσκεκλημένοι. Στη δεξίωση που ακολούθησε προσφέρθηκαν κρασιά εννέα τοπικών οινοπαραγωγών και φαγητά που ετοιμάστηκαν από τις γυναίκες των χωριών της περιοχής.

Όπως η προηγούμενη, έτσι και η δεύτερη Νεμεάδα φιλοδοξεί να δώσει την ευκαιρία στους ενδιαφερόμενους να γευθούν κάτι από τους αγώνες στην αρχαιότητα. Οι συμμετέχοντες θα αλλάξουν ρούχα στα αρχαία αποδυτήρια, θα ορκιστούν πριν περάσουν στο στάδιο, θα τρέξουν ξυπόλητοι και θα στεφθούν νικητές με αγριοσέλινο. Η αναβίωση των αγώνων θα ευαισθητοποιήσει το ευρύ κοινό και θα αποτελέσει ένα νέο τρόπο ενδυνάμωσης του ενδιαφέροντος για την αρχαία Ελλάδα.

Ελπίζουμε ότι αυτή τη φορά η συμμετοχή μελών της Αμερικανικής Σχολής θα είναι μεγαλύτερη από εκείνη του 1996. Την περασμένη φορά, ένα μέλος της Διοικούσας Επιτροπής που συμμετείχε έγραψε τα εξής: «το απόγευμα, καθώς κάθισα στην πλευρά του σταδίου κοιτάζοντας τους νέους να τρέχουν και ακούγοντας τις φωνές του πλήθους και τα παραγγέλματα των κριτών, ένιωσα πως βρισκόμουν πιο κοντά στον 4ο αι. π.Χ. από όσο είχα ποτέ ονειρευτεί...».

STEPHEN G. MILLER

ΚΟΡΙΝΘΟΣ

Από το 1995 και εξής, οι ανασκαφές στην περιοχή της Παναγίας, στα νοτιοανατολικά της ρωμαϊκής αγοράς της Κορίνθου έχουν φέρει στο φως τα κατάλοιπα μιας ρωμαϊκής αγροικίας με μωσαϊκά και μαρμάρινα δάπεδα, ενός λουτρού του 6ου αι. μ.Χ., ενός επιμήκους κτιρίου του 6ου αι. μ.Χ., διάσπαρτα λείψανα βυζαντινής κατοίκησης, καθώς και κατοικιών του 19ου αιώνα. Η ανασκαφή του 1999 διερεύνησε όλα τα παραπάνω σημεία, με εξαίρεση το λουτρό.

Η ανασκαφική δραστηριότητα καταδεικνύει ότι η ρωμαϊκή αγροικία κατελάμβανε μεγάλη έκταση. Μέχρι σήμερα έχουν αποκαλυφθεί πολλά χωμάτινα και λιθόστρωτα δάπεδα, που παρουσιάζουν ίχνη καταστροφής από φωτιά. Οι τοίχοι είχαν απογυμνωθεί από τους λίθους τους κατά την ύστερη ρωμαϊκή και μεσαιωνική περίοδο, ενώ τα δάπεδα δεν έφεραν στο φως ευρήματα ικανά για τη χρονολόγηση του κτιρίου. Η διεύρυνση της ανασκαφής αποκάλυψε πλήρως ένα δωμάτιο με μαρμαροστρωμένο δάπεδο και περιρραντήριο από πολύχρωμο μάρμαρο στο κέντρο, το οποίο είχε διερευνηθεί μερικώς το 1997. Οι πλήρεις διαστάσεις του είναι 8,80×5,60 μ. Το στρώμα καταστροφής από φωτιά πάνω στο δάπεδο περιείχε δύο νομίσματα των μέσων του 4ου αι. μ.Χ., χρονολογούμενα στην εποχή του Κωνσταντίου Β΄ (το υστερότερο χρονολογείται στο 355-361 μ.Χ.). Ένας τοίχος του κτίσματος σώζεται μερικώς και αποτελείται από χαμηλή πώρινη θεμελίωση και ανωδομή από πλίνθους.

Ένας αγωγός καλυμμένος με ρομβοειδή πλακίδια και επιστρωμένος με υδραυλικό κονίαμα καθαρίστηκε πλήρως στην Α.-Δ. κατεύθυνσή του σε μήκος 8 και βάθος 0,55 μ. Ο αγωγός εφάπτεται με τοίχο κατασκευασμένο από πώρινους δόμους και κονίαμα, πλ. 0,65 μ. Ο τοίχος είχε επίσης επίχωση από την καταστροφή του κτιρίου, όπως πολλά τμήματα ιωνικών κιονοκράνων και θραύσματα από αμφορείς τύπου Niederbieber 77. Σύμφωνα με τους ανασκαφείς ο αγωγός ίσως αποτελεί τμήμα αποχωρητηρίου, αλλά η ερμηνεία αυτή δεν μπορεί να επιβεβαιωθεί, εάν ευσταθεί η ταύτιση του παρακείμενου κτιρίου με αγροικία. Ο τοίχος στον οποίο εφάπτεται ο αγωγός ενδεχομένως αποτελούσε στυλοβάτη που έφερε ιωνική κιονοστοιχία.

Η μελέτη των τοιχογραφιών που έχουν βρεθεί έως σήμερα φανερώνει ότι η διακόσμηση των τοίχων έγινε σε δύο φάσεις. Μία μορφή Μαινάδας μάλλον χρονολογείται στο 2ο αιώνα, ενώ δύο Νίκες σε μέγεθος μικρότερο του φυσικού ανήκουν στον 4ο αι. μ.Χ. Ένας στενός χώρος που περιβάλλεται στις δύο πλευρές από κατεστραμμένους τοίχους και στις άλλες δύο από μεσαιωνικές οικιστικές επεμβάσεις φαίνεται ότι αποτελεί το τέλος ενός εσωτερικού διαδρόμου. Στο σημείο αυτό ίχνη από τοιχογραφίες και καμένα μπάζα κάλυπταν ένα μικρό σύνολο γλυπτών που περιελάμβανε αντίγραφα του Ηρακλή Farnese, καθήμενης Ρώμης, καθήμενου Ασκληπιού, άγαλμα Ασπασίας-Αφροδίτης, κεφαλές Αρτέμιδος και Σατύρου και θραύσματα δύο αταύτιστων μορφών. Στα βόρεια του αγωγού, στην ευρύτερη περιοχή ενός φρέατος, βρέθηκαν αρκετοί αμφορείς τύπου Niederbieber

77, κανάτια και επιτραπέζια αγγεία που χρονολογούνται από το 2ο έως τα μέσα του 4ου αι. μ.Χ.

Παρόλο που η συνολική έκταση του κτίσματος και η χρήση των δωματίων παραμένουν ασαφείς, φαίνεται πως η βίλα χτίστηκε το 2ο, ανακαινίστηκε τον 4ο αιώνα και καταστράφηκε λίγο μετά το 335-361 μ.Χ.

Το επίμηκες κτίριο. Η περιοχή στα ανατολικά του κτίσματος του 6ου αι. μ.Χ. που ανασκάφηκε το 1998 αποκαλύφθηκε περαιτέρω, με στόχο να εντοπιστεί ο εξωτερικός του τοίχος. Ήλθε στο φως τμήμα μιας οδού με κατεύθυνση από Β. προς Ν., από την οποία μόνον οι φάσεις του 1ου και 2ου αιώνα έχουν διατηρηθεί (οι μεταγενέστερες φάσεις καταστράφηκαν από την άροση κατά τους μεσαιωνικούς και μεταγενέστερους χρόνους). Έξι φάσεις ενός αγωγού ύδρευσης αποκαλύφθηκαν κατά μήκος της εξωτερικής όψης ενός πρώιμου ρωμαϊκού τοίχου, ο οποίος χρησιμοποιήθηκε σε β' χρήση ως εξωτερικός τοίχος του επιμήκους κτίσματος. Το επίπεδο του δρόμου κατά τον 6ο αιώνα βρισκόταν τουλάχιστον 2 μ. ψηλότερα από το δάπεδο του κτίσματος, επιβεβαιώνοντας πως τα σημερινά λείψανα ανήκουν στο υπόγειο του κτίσματος. Ανασκάφηκαν επίσης ένα δωμάτιο, διαστ. 4,40×4 μ., και τμήμα δεύτερου δωματίου, τα οποία οδηγούν σε έναν ευρύ χώρο με προσανατολισμό από Β. προς Ν. Ένας αγωγός διατρέχει την περιοχή αυτή κάτω από το επίπεδο των τοίχων ενός δωματίου, καταλήγοντας στο δρόμο. Προκειμένου να συνδεθεί ο αγωγός αυτός με τους κύριους αγωγούς στο δρόμο, κατασκευάστηκαν ένα βαθύ φρέαρ (μέγ. διάμ. 1,70 μ.), που διαπέρασε τα πρώιμα ρωμαϊκά επίπεδα και μία σήραγγα, η οποία ανασκάφηκε μέχρι τον κεντρικό αγωγό ύδρευσης. Είναι πλέον φανερό πως ο δρόμος βρισκόταν σε πολύ μεγαλύτερο ύψος από τα σύγχρονά του πρώιμα και ύστερα ρωμαϊκά κτίσματα και πως για 400 περίπου χρόνια η περιοχή ανάμεσα στο λουτρό και το επίμηκες κτίριο ήταν μια ανοιχτή εκβάθυνση, η οποία γέμισε με μπάζα προερχόμενα από την καταστροφή των κτισμάτων του 6ου αιώνα κατά το 800 μ.Χ.

Στον ανοιχτό χώρο ήλθαν στο φως άλλοι δύο υστερορρωμαϊκοί τάφοι. Πρόκειται για τις ταφές ενός νεογέννητου και ενός βρέφους σε αμφορείς τύπου Γάζας. Προκειμένου να τοποθετηθεί το σώμα του νεκρού, το στόμιο των αμφορέων καταστράφηκε προσωρινά και αντικαταστάθηκε αργότερα. Οι δύο ταφές χρονολογούνται στον ύστερο 6ο ή τον πρώιμο 7ο αι. μ.Χ.

Κτίσματα 19ου αιώνα. Τα νομίσματα από έναν αποθέτη που ανασκάφηκε το 1998 καθαρίστηκαν και ταυτίστηκαν. Το υστερότερο από αυτά είναι ένας παράς που χρονολογείται το 1821-1822. Ο αποθέτης περιείχε εισηγμένες φιάλες για κρασί και εισηγμένη κεραμική από την Ιταλία και την υπόλοιπη Ευρώπη. Ένα από τα δύο αγγλικά στρατιωτικά κουμπιά που βρέθηκαν φέρει τη μορφή ενός αμερικάνικου αετού και αποτελεί εξάρτυμα στρατιωτικής στολής. Είναι γνωστό ότι ο Μαυροκορδάτος συγκέντρωσε τους φιλέλληνες στην Κόρινθο την άνοιξη του 1821 και υπάρχει πληροφορία για μια στρατιωτική παρέλαση στο ναό της Παναγίας τον ίδιο χρόνο, πριν οι φιλέλληνες αναλάβουν δράση το Μάιο του ίδιου χρόνου. Το περιεχόμενο του αποθέτη ενδεχομένως σχετίζεται με την εξάρτυση ενός από τους συγκεντρωμένους στρατιώτες.

Κατά την ανασκαφή ερευνήθηκαν, επίσης, αρκετοί μεταγενέστεροι αποθέτες, οι οποίοι περιείχαν υλικό χρονολογούμενο μετά την Ελληνική Επανάσταση και πριν από τον καταστροφικό σεισμό του 1858, μετά τον οποίο ιδρύθηκε η Νέα Κόρινθος.

GUY SANDERS

ΑΝΑΤΟΛΙΚΗ ΚΟΡΙΝΘΙΑ

ΕΠΙΦΑΝΕΙΑΚΗ ΕΡΕΥΝΑ

Η πρώτη περίοδος του προγράμματος επιφανειακής έρευνας στην Ανατολική Κορινθία πραγματοποιήθηκε από τις 28 Ιουνίου έως τις 8 Αυγούστου 1999, μετά από άδεια που δόθηκε στην Αμερικανική Σχολή Κλασικών Σπουδών από το ΥΠΠΟ και τη Δ' ΕΠΚΑ. Τα μέλη της ομάδας επιθυμούν να ευχαριστήσουν τις: Ε. Σπαθάρη, Ζ. Ασλαματζίδου και Π. Κασίμη, για τη βοήθειά τους σε όλα τα στάδια της έρευνας. Η έρευνα πραγματοποιήθηκε υπό την άμεση επίβλεψη της Π. Κασίμη, η βοήθεια της οποίας υπήρξε εξαιρετικά σημαντική.

Η κατεξοχήν ερευνητική περίοδος διήρκεσε από τις 7 έως τις 30 Ιουλίου (18 εργάσιμες ημέρες συνολικά) και εστιάστηκε σε επιλεγμένες περιοχές της περιοχής της Ισθμίας, καλύπτοντας συνολική έκταση 30,13 τ.μ. Πραγματοποιήθηκε επιφανειακή έρευνα σε μια μεγάλη περιοχή από τις πλαγιές του όρους Ονείον στα ανατολικά της Ξυλοκέριζας έως τη Ράχη Μπόσκα, τα Περδικάρια και το ύψωμα της ράχης του Αγίου Δημητρίου. Κατά τη διάρκεια αυτού του σταδίου της έρευνας καταγράφηκαν ποικίλα αρχαιολογικά ευρήματα, ανάμεσά τους πολλά κεραμικά, τα οποία ωστόσο δεν συνελέγησαν. Τα πιο χαρακτηριστικά από αυτά περιγράφηκαν, φωτογραφήθηκαν και σχεδιάστηκαν κατά χώραν. Με τον τρόπο αυτό ερευνήθηκε μια έκταση 0,82 τ.χ. που χωρίστηκε σε 281 επιμέρους «μονάδες ευρημάτων» και αποτελεί ποσοστό 2,7% περίπου του συνόλου της κοιλάδας της Ισθμίας. Κατά τη φάση αυτή βρέθηκαν 32.085 όστρακα, 11.765 κέραμοι, 240 λίθινα και 86 άλλα ευρήματα, από τα οποία 3.295 περιγράφηκαν και πολλά από αυτά σχεδιάστηκαν και φωτογραφήθηκαν. Τέσσερα ευρήματα ιδιαίτερης σημασίας (τρία νομίσματα και μία αιχμή βέλους Χαλκηδόνιου τύπου) παραδόθηκαν στην Π. Κασίμη, αφού καταγράφηκε η ακριβής θέση εύρεσής τους. Στην ευρύτερη περιοχή της εντατικής έρευνας, πέντε σημεία χαρακτηρίστηκαν ως περιοχές εντοπισμένης πολιτιστικής δραστηριότητας. Οι περιοχές αυτές αποτελούν αυτό που άλλες επιφανειακές έρευνες χαρακτηρίζουν ως «θέση» και περιλαμβάνουν ένα σημαντικό προϊστορικό και κλασικό σύνολο στην κορυφή της Ράχης Μπόσκα. Για όλες τις μονάδες ευρημάτων καταγράφηκαν: η πυκνότητα των ευρημάτων, καθώς και πληροφορίες σχετικές με τις περιόδους που αντιπροσωπεύουν. Η επιφανειακή έρευνα ήταν διαχρονική και δόθηκε ιδιαίτερο βάρος στην καταγραφή αρχαιολογικών ευρημάτων από τις πιο πρόσφατες εποχές. Η ομάδα πραγ-

ματοποίησε εντατικό πρόγραμμα πειραματισμού, για να ελεγχθούν διάφορες μέθοδοι επιφανειακής έρευνας και καταγραφής. Το πρόγραμμα αυτό βοήθησε στον καθορισμό της κατεύθυνσης της έρευνας κατά το 1999 και θα συμβάλει στον προγραμματισμό και την ανάλυση κατά τα επόμενα έτη.

Συνολικά η συγκέντρωση των ευρημάτων ήταν αρκετά υψηλή και μία από τις μονάδες ευρημάτων απέδωσε 2.726 αντικείμενα. Η μέση συγκέντρωση για όλες τις μονάδες ήταν 0,05 ευρήματα ανά τ.μ. Ο μεγάλος αριθμός αντικειμένων και η διασπορά τους στο χώρο επιβεβαιώνουν τις προσδοκίες για τη συγκέντρωση μεγάλου όγκου ευρημάτων στην περιοχή. Σύμφωνα με τις προδιαγραφές άλλων συγκρίσιμων επιφανειακών ερευνών στη Μεσόγειο, ολόκληρη η περιοχή που διερευνήθηκε θα μπορούσε να χαρακτηριστεί ως αρχαιολογικός χώρος. Ωστόσο, είναι σαφής η διάκριση ανάμεσα σε περιοχές μεγάλης και μικρής συγκέντρωσης ευρημάτων, η οποία θα γίνει αντικείμενο περαιτέρω μελέτης με τη μέθοδο GIS, λαμβάνοντας υπόψη παράγοντες, όπως η ορατότητα και τα γεωμορφολογικά χαρακτηριστικά κάθε περιοχής.

Σε γενικές γραμμές, ευρήματα της υστερορρωμαϊκής περιόδου αφθονούσαν στις πλαγιές του όρους Ονείου, όπου εντοπίστηκε επίσης μεγάλη συγκέντρωση οψιανού της προϊστορικής εποχής. Η σχετικά επίπεδη περιοχή στα βόρεια του όρους Ονείου έφερε στο φως ενδείξεις για σημαντική δραστηριότητα στην κλασική και ελληνιστική εποχή, καθώς και για κάποια δραστηριότητα στη ρωμαϊκή και υστερορρωμαϊκή περίοδο. Το οροπέδιο στη Ράχη Μπόσκα, μία από τις περιοχές υψηλής συγκέντρωσης ευρημάτων κατά την επιφανειακή έρευνα, έφερε στο φως σημαντικές ποσότητες προϊστορικής κεραμικής, χρονολογούμενης από τη μέση νεολιθική έως την υστεροελλαδική, καθώς και μεγάλες ποσότητες κλασικής και μικρότερες υστερορρωμαϊκής κεραμικής. Τα ευρήματα στην περιοχή Περδικάρια ήταν ως επί το πλείστον κλασικά και υστερορρωμαϊκά. Ενδιαφέρουσα είναι η απουσία σημαντικών συγκεντρώσεων κεραμικής της μεσαιωνικής ή οθωμανικής περιόδου.

Εντατική επιφανειακή έρευνα πραγματοποιήθηκε σε πολλές περιοχές του οροπεδίου της Ισθμίας, όπως στην περιοχή Κρόμνα κοντά στα λατομεία των Εξαμιλίων, στα νότια του δρόμου που οδηγεί από τα Εξαμίλια στην Κυράς Βρύση. Στην περιοχή αυτή, που έχει ερευνηθεί παλαιότερα από τον J. Wiseman και δημοσιευθεί μερικώς από αυτόν, βρέθηκαν αρχιτεκτονικά λείψανα πολλών κτιρίων, ανάμεσά τους και λείψανα μνημειακών τάφων. Ολόκληρη η περιοχή γύρω από τα Κρόμνα φαίνεται ότι αποτελούσε σημαντικό νεκροταφείο στην αρχαιότητα. Η θέση αυτή θα ήταν ορατή από τον αρχαίο δρόμο και φαίνεται πως επιλέχθηκε από επιφανείς Κορινθίους που επεδίωκαν την ταφή τους σε έναν τέτοιο δημόσιο χώρο που θυμίζει τον Κεραμεικό της Αθήνας.

Σημαντικά αρχιτεκτονικά λείψανα βρέθηκαν και καταγράφηκαν και σε άλλες θέσεις. Σε αυτά συγκαταλέγονται ένας μεγάλος ισόδομος τοίχος στα ανατολικά της Ράχης Μπόσκα και ένα σχετικά καλοδιατηρημένο τμήμα κυκλώπειου (μάλλον μυκηναϊκού) τοίχου κατά μήκος της βόρειας πλευράς του ίδιου λόφου. Η μελέτη των αεροφωτογραφιών αποκάλυψε την ύπαρξη ενός μεγάλου γραμμικού αρχιτεκτονικού στοιχείου με κατεύθυνση ΒΔ.-ΝΔ. στην περιοχή της έρευνας. Η εξέταση αυτού του στοιχείου επέτρεψε την ταύτισή του με αρχαίο δρόμο που οδηγεί πιθανώς από την πόλη της Κορίνθου προς το λιμάνι των Κεγχρεών και ενδεχομένως από το λιμάνι του Λεχαίου στα δυτικά.

Σημαντική καινοτομία του προγράμματος είναι η διεπιστημονική προσέγγιση, η οποία περιλαμβάνει την επιφανειακή έρευνα, τη χρήση πειραματικής μεθοδολογίας και τη συνεργασία των φυσικών επιστημών από τα πρώτα στάδια της έρευνας. Ιδιαίτερα σημαντική για την έρευνα ήταν η πλήρης γεωμορφολογική χαρτογράφηση όλων των θέσεων πριν από την επιφανειακή έρευνα και η χρήση GIS βασισμένου σε ψηφιακούς τοπογραφικούς χάρτες και αεροφωτογραφίες. Όλες οι μονάδες της επιφανειακής έρευνας προγραμματίστηκαν έτσι ώστε να μην υπερβαίνουν γεωμορφολογικά όρια, διασώζοντας έτσι την ακεραιότητα των αρχαιολογικών δεδομένων στο περιβάλλον τους, ενώ οι γεωμορφολόγοι συνόδευαν καθημερινά τους αρχαιολόγους στις έρευνές τους. Οι μονάδες της επιφανειακής έρευνας σημειώθηκαν καθαρά σε αντίγραφα αεροφωτογραφιών πριν από την έναρξη της έρευνας, επιτρέποντας τον πλήρη έλεγχο του χώρου. Όλες οι πληροφορίες που προέρχονται από την επιφανειακή έρευνα αρχειοθετούνται σε ψηφιακή και έντυπη μορφή στην Ελλάδα και τις ΗΠΑ.

Οι περισσότερες επιφανειακές αρχαιολογικές έρευνες στην Ελλάδα έχουν πραγματοποιηθεί στην περιφέρεια, μακριά από οικιστικά κέντρα τόσο των αρχαίων όσο και των νεότερων χρόνων. Η επιφανειακή έρευνα στην ανατολική Κορινθία, αντίθετα, εστιάζεται σε περιοχή κοντινή σε μία από τις μεγαλύτερες πόλεις του αρχαίου κόσμου. Η φυσιογνωμία της ανατολικής Κορινθίας αλλάζει με ταχύτητα και η ομάδα της έρευνας επιθυμεί να συνδράμει τη Δ΄ ΕΠΚΑ στο έργο του εντοπισμού περιοχών με αρχαιολογική σημασία πριν καταστραφούν. Η απόφαση για τη μη συγκέντρωση ευρημάτων της έρευνας αποτελεί μια αποτελεσματική και καινοτόμο τεχνική χαμηλής έντασης που επιτρέπει την κατανόηση των αρχαιολογικών ευρημάτων χωρίς την πρόκληση καταστροφών στο περιβάλλον ή τον αρχαιολογικό πλούτο. Η ομάδα επιδιώκει τη συνέχιση της έρευνας και την εξέλιξη των τεχνικών αυτών σε νέες ανεξερεύνητες περιοχές.

T. GREGORY - F. HEMANS

ΙΣΘΜΙΑ

Ανασκαφή του Πανεπιστημίου του Ohio

Οι εργασίες της ομάδας του Ohio State University στην Ισθμία ξεκίνησαν στις 10 Μαΐου και διήρκεσαν έως τις 6 Αυγούστου 1999. Η φετινή έρευνα εστιάστηκε αποκλειστικά στη μελέτη του υλικού από το ρωμαϊκό λουτρό, η οποία σύντομα θα καταλήξει στην πλήρη δημοσίευση του κτίσματος. Οι S. Nash

(Mercer University) και R. DeMaris (Valparaiso University) συνέχισαν την καταλογογράφηση της ρωμαϊκής κεραμικής από το κτίριο, που θα ολοκληρώσει το έργο της αδικοχαμένης J. Marty. Κατά το 1999 ολοκλήρωσαν την αρχική συγγραφή ενός καταλόγου κεραμικής και συνέβαλαν στην προετοιμασία των στρωματογραφικών εκθέσεων που θα αποτελέσουν μεγάλο μέρος του τόμου με αντικείμενο το ρωμαϊκό λουτρό. Ο R. Seelinger (Westminster College) ολοκλήρωσε τη μελέτη των γυάλινων πινάκων από τα παράθυρα του λουτρού και μελέτησε ποικίλα ευρήματα από το χώρο. Έχει ήδη ολοκληρώσει αρχικούς καταλόγους όλων των γυάλινων αντικειμένων, των κοσμημάτων, των μεταλλικών ευρημάτων και άλλου υλικού από το λουτρό και έχει συγγράψει εισαγωγικά κεφάλαια για καθεμία από αυτές τις κατηγορίες.

Ο F. Yegül (University of California-Santa Barbara) βρέθηκε στην Ισθμία για ένα μήνα το φετινό καλοκαίρι, προετοιμάζοντας τη συγγραφή του συνθετικού κειμένου σχετικά με την αρχιτεκτονική του λουτρού, που θα αποτελέσει τον κορμό της δημοσίευσης. Έχοντας ολοκληρώσει από πριν τις απαραίτητες μετρήσεις και συγκεντρώσει τις αναγκαίες σημειώσεις, αφιέρωσε το καλοκαίρι του 1999 στη λεπτομερή περιγραφή του κτιρίου, ενός έργου που σχεδόν ολοκληρώθηκε. Απομένει πια ένα αναλυτικό κεφάλαιο που θα εξετάζει τα λουτρά της Ισθμίας στο ευρύτερό τους πλαίσιο, συγκρίνοντας την αρχιτεκτονική τους με αυτή άλλων παρόμοιων κτιρίων. Όπως και στο παρελθόν, ο καθηγητής F. Yegül βοηθήθηκε από τον O. Harmanşah (University of Pennsylvania), ο οποίος ολοκλήρωσε την προετοιμασία των απαραίτητων σχεδίων για τη δημοσίευση του λουτρού. Η J. Reinhard (University of Minnesota) συνέχισε τη μελέτη του διακόσμου των ρωμαϊκών λουτρών. Έχοντας προηγουμένως ταυτίσει τα είδη των μαρμάρων που χρησιμοποιήθηκαν στο κτίριο, φέτος συνέθεσε έναν αρχικό κατάλογο με όλα τα θραύσματα διακόσμου προερχόμενα από το λουτρό. Σε αυτά περιλαμβάνονται οι γνωστοί κοσμημένοι πεσσοί και άλλα κυμάτια αλλά και θραύσματα μαρμάρινων επίπλων που αποκάλυψε και σημαντικά νέα στοιχεία που σχετίζονται με τη διακόσμηση της σκεπής. Η J. Appley (Ohio State University) εργάστηκε στο χώρο για σύντομο χρονικό διάστημα, συγκεντρώνοντας στοιχεία για μια τρισδιάστατη αποκατάσταση του κτιρίου σε ηλεκτρονικό υπολογιστή.

Ο T.E. Gregory (Ohio State University) συνέχισε τη μελέτη της στρωματογραφίας του κτιρίου, η οποία θα αποτελέσει τη βάση για την κατανόηση της ιστορίας της κατασκευής, της χρήσης, των αλλαγών, της εγκατάλειψης και της καταστροφής αυτού του σημαντικού αρχαίου συγκροτήματος. Στο έργο του συμπεριέλαβε στοιχεία που προήλθαν από όλα τα μέλη της ομάδας. Επιπλέον, συνέχισε τις διαπραγματεύσεις με το Τμήμα Αναστηλώσεων του ΥΠΠΟ με στόχο την κατασκευή μιας σκεπής για την προστασία του μωσαϊκού στην Αίθουσα 6 του ρωμαϊκού λουτρού. Συζητήθηκαν διάφορα σχέδια για τη στέγαση του χώρου και τα δύο μέρη έφθασαν σε μια κοινή λύση σχετικά με τον τύπο της σκεπής. Η επιφάνεια του μωσαϊκού έχει αρχίσει να παρουσιάζει μικρές φθορές και η γρήγορη ολοκλήρωση της σκεπής είναι απαραίτητη, ώστε να αποφευχθούν περαιτέρω φθορές σε αυτό το σημαντικό μνημείο. Το μωσαϊκό καλύφθηκε στο τέλος της ανασκαφής με πλαστικό και στρώματα άμμου και ελαφρόπετρας.

Τέσσερα μέλη της ανασκαφικής ομάδας που δεν κατάφεραν να έλθουν φέτος στην Ισθμία έστειλαν σημαντικές μελετητικές εκθέσεις (B.L. Wohl (California State University) - λύχνοι, L. Houghtalin (Mary Washington College) - νομίσματα, M. Mills (University of New Brunswick) - ενσφράγιστες κέραμοι και J. Rife (Cornell University) - σκελετικά κατάλοιπα). Όλοι αυτοί οι μελετητές έχουν ουσιαστικά ολοκληρώσει τη συμμετοχή τους στη δημοσίευση του ρωμαϊκού λουτρού, με εξαίρεση ίσως τη συμπλήρωση κάποιων λεπτομερειών. Η M. Risser (Trinity University) πέρασε ένα διάστημα στο Ohio State University, όπου ενημερώθηκε σχετικά με τον τρόπο αρχειοθέτησης και οργάνωσε την εργασία της σχετικά με τη μελέτη και δημοσίευση της αρχαϊκής και κλασικής κεραμικής από το Δυτικό Νεκροταφείο της Ισθμίας.

Συνεχίστηκαν οι εργασίες διεύρυνσης και εκσυγχρονισμού του συστήματος ηλεκτρονικής αρχειοθέτησης της ανασκαφής και η ένταξη στοιχείων που δεν είχαν συμπεριληφθεί προηγουμένως. Τέλος, σημαντική πρόοδος πραγματοποιήθηκε στους χώρους εργασίας της ανασκαφής, με τη δημιουργία νέων στέρεων ραφιών για την αποθήκευση των αρχαίων αντικειμένων και των σχετικών εγγράφων.

TIMOTHY GREGORY

ΓΑΛΛΙΚΗ ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΚΗ ΣΧΟΛΗ

ΑΡΓΟΣ

Αγορά-Τετράγωνο BD 77

Οι πλημμύρες του Δεκεμβρίου 1998 προκάλεσαν ζημιές στην αγορά του Άργους, μία από τις οποίες ήταν η κατάρρευση τμήματος του πλινθόκτιστου φράχτη στο τετράγωνο BD 77, μέσα στις θέρμες Β. Ο καθαρισμός και η μικρής έκτασης ανασκαφή διήρκεσε από τις 17 έως τις 25 Ιουνίου 1999 με δύο εργάτες υπό την επίβλεψη του αρχιεργάτη Μ. Ντουζένη. Τα σχέδια των τομών που πραγματοποιήθηκαν, ενόψει της θεμελίωσης του νέου φράχτη, έγιναν από την Υ. Ριζάκη, ενώ η μεταφορά των ευπαθών ευρημάτων στο Μουσείο Άργους έγινε με την επίβλεψη του συντηρητή Φ. Κωνσταντάτου.

Τα κυριότερα αποτελέσματα της ολιγόχρονης έρευνας ήταν τα ακόλουθα:

Κατά τον καθαρισμό του χώρου από τις διαλυμένες πλίνθους και τα μεγάλα βότσαλα της υποθεμελίωσης του φράχτη, που πιθανότατα χτίστηκε στα μέσα του προηγούμενου αιώνα, εντοπίστηκαν δύο θραύσματα μαρμάρινων αρχιτεκτονικών μελών, ένα από ιωνικό κιονόκρανο, του 4ου-5ου αι. μ.Χ., και ένα πιθα-

νώς από θύρωμα με ευθύγραμμες γλυφές, καθώς και ένα σύγχρονο νόμισμα.

Στις δύο μικρές τομές που ανοίχθηκαν (Α και Β) βρέθηκε η συνέχεια της αίθουσας Χ των θερμών Β[40]. Συγκεκριμένα, κάτω από επίχωση με φθαρμένη κεραμική, κοινή και μαγειρική, αποκαλύφθηκε ελάχιστο τμήμα του δαπέδου της αίθουσας από πήλινες πλάκες, μέγ. σωζ. διαστ. 0,60×0,25 μ.· το δάπεδο υποβάσταζαν οι ορθογώνιας και κυκλικής τομής πεσσίσκοι των υποκαύστων, διαστ. 0,27× 0,28 μ. κατά μέσον όρο (ή διαμ. 0,25 μ. περίπου) και μέγ. σωζ. ύψ. 0,80 μ. (Εικ. 15). Ανάμεσα στους πεσσίσκους αφαιρέθηκε παχύ στρώμα καταστροφής, ενώ πολλά κάρβουνα και απανθρακωμένα τεμάχια ξύλων βρέθηκαν μέσα στη βορειοδυτική γωνία της τομής Α· ίσως το σημείο εκείνο γειτνιάζει με το praefurnium, στη συνέχεια της αίθουσας που κείται κάτω από το όμορο οικόπεδο στα δυτικά. Το στρώμα της καταστροφής περιείχε θραύσματα από τις πήλινες πλάκες του δαπέδου, πολλά θραύσματα από την ορθομαρμάρωση των τοίχων της αίθουσας (από σχιστόλιθο, λευκό και γκρίζο μάρμαρο), αδρά κατεργασμένους λίθους από τους τοίχους του κτιρίου, κονιάματα αλλά και στοιχεία της ανωδομής, όπως για παράδειγμα ένα θραύσμα από την κάτω γνάθο μιας λεοντοκεφαλής από υδρορρόη της στέγης.

Κάτω από το στρώμα καταστροφής βρέθηκε στρώμα στάχτης από την περίοδο χρήσης του χώρου, που κάλυπτε το δάπεδο από πήλινες πλάκες, διαστ. 0,60×0,58 μ. περίπου, με δαχτυλιές χιαστί, στο οποίο πατούσαν τα υπόκαυστα. Το δάπεδο αυτό σταματούσε, αφήνοντας ακάλυπτο ένα τμήμα του υποστρώματός του από σκληρό κουρασάνι και θραύσματα πλίνθων, και δεν συνεχιζόταν προς Α.

Στη βορειοδυτική γωνία της τομής Β αποκαλύφθηκε το στόμιο ενός πηγαδιού (διαμ. 0,85 μ.), που ανοίχθηκε, όταν οι θέρμες είχαν σταματήσει να λειτουργούν και πριν από την όλη καταστροφή του χώρου[41]. Στη νότια πλευρά του στομίου του είχε τοποθετηθεί μία λιθόπλινθος από κιμωλίτη (μέγ. διαστ. 0,96×0,30×0,15 μ.), ίσως από θύρωμα, με ευθύγραμμες γλυφές στις δύο πλατιές πλευρές του, αλλά και με επιδιορθώσεις τους από γύψο[42]. Η συγκεκριμένη λιθόπλινθος, από υλικό πολύ σαθρό και ήδη ταλαιπωρημένη από την υγρασία, μεταφέρθηκε στο Μουσείο Άργους, γιατί κρίθηκε ότι θα φθειρόταν ανεπανόρθωτα, αν αφηνόταν στο ύπαιθρο.

Σύμφωνα με την κεραμική που συνελέγη, η αρχική περίοδος χρήσης του συγκεκριμένου τμήματος των θερμών που ανασκάφηκε μπορεί να χρονολογηθεί στον 3ο-4ο αιώνα και η τελική

Εικ. 15. Άργος. Αγορά. Τετράγωνο BD 77. Η τομή Α από Α. Οι πεσσίσκοι των υποκαύστων.

καταστροφή του, ίσως από πυρκαγιά, μέσα στον 6ο αιώνα (αφρικανική ερυθροβαφής κεραμική)[43].

ΓΙΑΝΝΗΣ ΒΑΡΑΛΗΣ

Αγορά

Οι ανασκαφές της αγοράς του Άργους διήρκεσαν τέσσερις εβδομάδες, από τις 9 Αυγούστου μέχρι τις 4 Σεπτεμβρίου, με 11 εργάτες υπό την καθοδήγηση του αρχιεργάτη Μ. Ντουζένη. Ο υπογράφων είχε ως βοηθό του την V. Grigorova (Πανεπιστήμιο του Friburg, Ελβετία), ενώ στην ανασκαφή συμμετείχαν και οι φοιτήτριες U. Babey και F. Marchand (Πανεπιστήμιο του Neuchâtel). Στο Μουσείο η E. Solomatina (Ακαδημία Επιστημών της Μόσχας) και η Λ. Κουτουσάκη (Πανεπιστήμιο του Friburg, Ελβετία) συνέχισαν τη μελέτη του υλικού (ρωμαϊκά λυχνάρια, κλασική κεραμική). Ο A. Ivantchik (CNRS, Bordeaux) και ο C. Castelletti (Πανεπιστήμιο του Friburg, Ελβετία) πέρασαν για σύντομο χρόνο από την ανασκαφή και το μουσείο.

Ο σκοπός της ανασκαφής ήταν διπλός:

1. Να επιδιορθωθούν οι ζημιές που οφείλονταν στις πλημμύρες του Δεκεμβρίου του 1998, ιδιαίτερα στον τομέα των θερμών Β (τετράγωνα BG-BH 85-86), όπου οι λιθόπλινθοι του παλαιοχριστιανικού στυλοβάτη είχαν φύγει από τις θέσεις τους, και στη γωνία της υπόστυλης αίθουσας και της επέκτασης της στοάς Ρ (τετράγωνα AW-AY 71-72), όπου κατέρρευσαν οι τοίχοι των μεσαιωνικών οικιών.

2. Να ολοκληρωθεί, με σκοπό τη δημοσίευση, η σε βάθος ανασκαφή του κτιρίου Μ (τετράγωνα AY-BA 91-93, Εικ. 16) και να διαμορφωθεί ένας επίπεδος χώρος για την τακτοποίηση των λιθοπλίνθων που ανήκουν στο μνημείο.

Οι σκοποί αυτοί επιτεύχθηκαν· επίσης, πολλές παλαιές τομές επιχωματώθηκαν. Τα κυριότερα αποτελέσματα των ερευνών είναι τα ακόλουθα:

1. Στο τετράγωνο AX 71-72 ο καθαρισμός των ερειπίων απο-

40. Βλ. σχετικά *BCH* 107 (1983), σ. 848 και εικ. 13, όπου και η κάτοψη του μνημείου· το ανατολικό τμήμα της αίθουσας είχε ανασκαφεί το 1982 (βλ. στο ίδιο, σ. 851 και εικ. 21) και το 1983, βλ. *BCH* 108 (1984), σ. 846.

41. *BCH* 93 (1969), σ. 982-985· 107 (1983), σ. 853.

42. Μία πλάκα από γύψο αναφέρεται ότι βρέθηκε επίσης στις θέρμες, βλ. *BCH* 93 (1969), σ. 978.

43. Για τη διάρκεια χρήσης και την καταστροφή των θερμών, βλ. *BCH* 107 (1983), σ. 849.

κάλυψε ότι μία λιθόπλινθος του ανατολικού τοίχου της μεσαιωνικής οικίας ήταν ενεπίγραφη (α. ε. Ε 329, Εικ. 17). Πρόκειται για ένα ψήφισμα της φυλής των Υρναθίων προς τιμήν του αγωνοθέτου Μ. Αντωνίου Αχαϊκού, γνωστού και από άλλες πηγές, που είχε αναπτύξει δραστηριότητα στην εποχή του Τραϊανού. Η επιγραφή ανήκει σε γνωστό σύνολο τιμητικών κειμένων της πρώιμης αυτοκρατορικής εποχής[44].

2. Το κτίριο Μ[45] σώζεται μόνο στο ύψος του πρώτου δόμου. Πρόκειται για ένα μεγάλο τετράγωνο βάθρο, πλευράς 6,20 μ.· μία σειρά λιθοπλίνθων, με πλάτος που ποικίλλει (από 0,60 έως 1,20 μ.), ύψος 0,40 περίπου και μήκος 1,30 μ. περίπου, περιβάλλει στο κέντρο γέμισμα από αργούς λίθους και ισχυρό κονίαμα. Όλο το μνημείο βασίζεται σε έναν κύβο από αργολιθοδομή, ύψ. 1,20 μ. Μία πρώτη εκτίμηση των λιθοπλίνθων που μπορούν να αποδοθούν στο κτίριο, μερικές από τις οποίες φέρουν γλυφές, επιτρέπει την αναγνώριση ενός βάθρου αγαλμάτων. Σε δύο πλευρές του τουλάχιστον, το μνημείο διέθετε πεζούλι[46].

Τα θεμέλια του κτιρίου κατέστρεψαν έναν αγωγό σκαλισμένο σε πωρόλιθους, που έβαινε παράλληλα και λίγο βορειότερα από το δρόμο των αγώνων της πρώιμης αυτοκρατορικής εποχής[47] και θα μπορούσε να χρησιμεύει ως παρυφή, σε μια φάση προγενέστερη του δρόμου. Λείψανα του ίδιου αγωγού είχαν αποκαλυφθεί στα δυτικά του κτιρίου Δ και στις παρυφές των οχετών Ε.

MARCEL PIERART

Εικ. 16. Άργος. Αγορά. Άποψη του κτιρίου Μ από Α.

Εικ. 17. Άργος. Αγορά. Ενεπίγραφη λιθόπλινθος.

Μεσοελλαδικός οικισμός της Ασπίδος

Συνεχίστηκαν και φέτος η καταγραφή και μελέτη του υλικού της ανασκαφής στο Μουσείο Άργους. Συγκεκριμένα καταγράφηκαν 1.234 θραύσματα αμαυρόχρωμης κεραμικής.

Στο τέλος Οκτωβρίου 1999 δόθηκαν στο ΕΚΕΦΕ «Δημόκριτος» τα 90 επιλεγμένα όστρακα ΜΕ κεραμικής για φυσικοχημικές αναλύσεις. Τα αποτελέσματα θα είναι έτοιμα την άνοιξη 2000.

GILLES TOUCHAIS - ANNA ΦΙΛΙΠΠΑ-TOUCHAIS

Οικόπεδο Καρμόγιαννη

Με την ανασκαφική περίοδο του 1999[48], μετά από εννιάχρονη διακοπή της ανασκαφής και μετά από τις πλημμύρες του περσινού χειμώνα, επιδιώχθηκε: α) να καθαριστεί γενικότερα ο χώρος του οικοπέδου, β) να αφαιρεθούν οι μάρτυρες του βόρειου τμήματος της ανασκαφής και να επιχωματωθούν οι βαθιές τομές που ανοίχθηκαν εκεί στις προηγούμενες περιόδους, γ) να καθαιρεθούν τα κτίρια του περασμένου αιώνα στο νότιο τμήμα του οικοπέδου, με σκοπό την πλήρη αποκάλυψη του αψιδωτού κτιρίου, μικρό τμήμα του οποίου αποκαλύφθηκε το 1980, ώστε να ενοποιηθούν το νότιο και το βόρειο τμήμα της αγοράς.

Αφαίρεση μαρτύρων στο βόρειο τμήμα του οικοπέδου. Ανασκάφηκαν οι μάρτυρες στην ανατολική πλευρά των τετραγώνων AL-AM 73, AL-AM 74, AL 75 και στη βόρεια πλευρά των τετραγώνων AN 74-75-76-77, AP 74 και οι μάρτυρες της νοτιοδυτικής γωνίας του AN 76.

Στρωματογραφικές επαληθεύσεις στο εσωτερικό του ρωμαϊ-

44. *BCH* 109 (1985), σ. 355-356.

45. *BCH* 116 (1992), σ. 674-676.

46. Ένα ανάλογο μνημείο βρέθηκε στο Δίτυλον, βλ. H.R. Goette, *MDAI* (A) 105 (1990), σ. 269-278.

47. *BCH* 111 (1987), σ. 585-588.

48. Η ανασκαφή έγινε από τις 12 Ιουλίου μέχρι τις 4 Αυγούστου 1999 με δέκα εργάτες υπό την καθοδήγηση του Μ. Ντουζένη, έξι βοηθούς ανασκαφής, Έλληνες και Γάλλους, και μία αρχιτέκτονα (Α. Γεωργάκη).

κού κτιρίου[49]. Μάρτυρας στην ανατολική πλευρά του AL-AM 73: ερευνήθηκαν τα λείψανα μιας εστίας (απόλυτο ύψος +11,42 μ.). Μάρτυρας στην ανατολική πλευρά του AL-AM 74: ένα στρώμα από ψημένο πηλό και ένα δάπεδο από μικρές πήλινες πλάκες (+11,85 μ.), στα ανατολικά του οποίου περνούσε ένας αγωγός, κάλυπταν ένα δάπεδο από πατημένο χώμα και ελαφρόπετρα (+11,52-11,59 μ.).

Τα λείψανα αυτά (εστία, δάπεδο από πήλινες πλάκες, αγωγός) είναι πιθανόν να ανήκουν σε μια εργαστηριακή εγκατάσταση (4ος-5ος αι. μ.Χ.), που θα μπορούσε να συσχετιστεί με την υστερορρωμαϊκή οικία που αποκαλύφθηκε το 1972 και το 1988[50].

Μάρτυρας στη βόρεια πλευρά του AN 74-75-76-77. Η αφαίρεσή του δεν αποκάλυψε παρά λίγα αξιοσημείωτα ευρήματα: α) στο AN 74, πενιχρά τμήματα από ένα δάπεδο χρήσης(;) του ρωμαϊκού κτιρίου (+11,63), β) στο AN 76, ένα σύγχρονο λάκκο απορριμμάτων (+10,79).

Μάρτυρες στην ανατολική πλευρά του AN 75 και στη βόρεια πλευρά του AO 76. Μια επίχωση, που περιείχε άφθονη κεραμική, χρονολογείται πιθανότατα στην πρώιμη ρωμαϊκή περίοδο.

Επιχωμάτωση των «βαθιών» τομών. Επιχωματώθηκαν τα ακόλουθα τετράγωνα[51] (Εικ. 18): AL 73: από +9,35 (νοτιοδυτική γωνία) μέχρι +10,95· AL 74: από +9,27 μέχρι +10,90· AL 76: από +10,30 (πηγάδι: 8,70) μέχρι +10,68· AL 78: από +9,58 μέχρι +10,46· AM 73: από +10,20 μέχρι +10,75· AM 74: από +10,50 μέχρι +11,09· AM 76: από +10,15 (παραβίαση: 9,45) μέχρι +10,35· AM 77: από +10,20 μέχρι +10,41· AN 74: από +9,74 μέχρι +10,75· AN 76: από +9,19 μέχρι +9,70· AQ 73-74: από +9,64 μέχρι +10,64· AR 79: από +8,81 μέχρι +10,26.

Η επιχωμάτωση έφθασε στο ίδιο περίπου επίπεδο στο εσωτερικό των αρχιτεκτονημάτων του τμήματος αυτού της αγοράς (ρωμαϊκό κτίριο, βορειοανατολική κρηπίδα), επίπεδο που θεωρήθηκε λογικό για την παρουσίαση των οικοδομημάτων (θεμελίωση των βαθμίδων της υπόστυλης αίθουσας για το τετράγωνο AQ 73-74). Έτσι, η επιχωμάτωση αυτή δεν εμποδίζει στο παραμικρό ούτε τις απαραίτητες συμπληρώσεις της ανασκαφής ούτε τα μελλοντικά προγράμματα για την ανάδειξη του χώρου της αγοράς.

Ανασκαφή στο νότιο τμήμα του οικοπέδου. α) Στα τετράγωνα AR-AS 75-76, οκτώ λακκοειδείς τάφοι του εκτεταμένου νεκροταφείου που έχει αποκαλυφθεί σε όλη την αγορά[52] είχαν ανοιχθεί στο χαλικωτό δάπεδο (+11,02-10,82). Αν και η πλειονότητα των λίγων ευρημάτων (κοινή κεραμική) στο εσωτερικό των λάκκων είναι της υστερορρωμαϊκής και της παλαιοχριστιανικής περιόδου, ορισμένα υστερότερα όστρακα επιτρέπουν τη χρονολόγηση των τάφων στην Τουρκοκρατία. β) Αποκαλύφθηκε πλήρως το μικρό αψιδωτό κτίσμα, που εν μέρει είχε ερευνηθεί το 1980 στα τετράγωνα AS 75-76[53] (Εικ. 19). Έχει διαστάσεις (μαζί με την αψίδα) 10×4,50 μ. και προσανατολισμό Δ./ΒΑ-Α./ΝΑ· με είσοδο στη στενή ανατολική πλευρά, αποτελείται από έναν πρόδομο (μήκ. 3,50 μ.) και μία αψιδωτή αίθουσα με μωσαϊκό δάπεδο από ψηφίδες γαλάζιες, κίτρινες, κόκκινες, μαύρες και λευκές, που έχει κατά τόπους καταστραφεί (Εικ. 20).

Εικ. 18. Άργος. Αγορά. Οικόπεδο Καρμόγιαννη. Το βόρειο τμήμα μετά τις επιχωματώσεις.

Δεν βρέθηκαν παρά ελάχιστα τμήματα από την αψίδα του κτίσματος: από τον ανατολικό και το δυτικό τοίχο δεν απομένουν παρά ο πρώτος δόμος και το κατώφλι του προδόμου. Η αψίδα έχει θεμελιωθεί πάνω σε ορθογώνιο βάθρο, χτισμένο με αργούς λίθους και κονίαμα, που δίνει την εντύπωση ότι ανήκει σε δεύτερη φάση· οι λίθοι του βόρειου και του νότιου τοίχου έχουν τελείως αφαιρεθεί.

Η κατασκευή του αψιδωτού κτίσματος μπορεί να χρονολογηθεί στον 4ο αι. μ.Χ., πράγμα που το εγγράφει στο γενικότερο οικοδομικό πρόγραμμα της ανακατασκευής της αγοράς, γνωστό και από αλλού. Ένα σκληρό καστανό χώμα κάλυψε εν μέρει το ψηφιδωτό, που επισκευάστηκε στο AS 75 με πλάκες ελαφρόπετρας: η επαναχρησιμοποίηση του κτίσματος χρονολογείται από την κεραμική στον 5ο, ενώ η οριστική καταστροφή του θα μπορούσε να τοποθετηθεί στον 6ο αι. μ.Χ.

Μεταφορά του βορειοδυτικού ορόσημου στο Μουσείο Άργους. Έγινε η μεταφορά του βορειοδυτικού ορόσημου με την

49. *BCH* 97 (1973), σ. 482-489.

50. *BCH* 97 (1973), σ. 482· 113 (1989), σ. 710· 114 (1990), σ. 855.

51. Η επιχωμάτωση περιελάμβανε: πολλά κέρματα των 20 δραχμών κοπής 1998, μπάζα από την ανασκαφή του 1999, εκτός από σύγχρονα άχρηστα αντικείμενα, και μία στρώση με καθαρό κοκκινόχωμα, πάχ. 0,10 μ. περίπου, που προερχόταν από τη Δαλαμανάρα.

52. *BCH* 114 (1990), σ. 852, 856.

53. *BCH* 105 (1981), σ. 904 και εικ. 16.

Εικ. 19. Άργος. Αγορά. Οικόπεδο Καρμόγιαννη. Αψιδωτό κτίσμα.

Εικ. 20. Άργος. Αγορά. Οικόπεδο Καρμόγιαννη. Το ψηφιδωτό δάπεδο.

αρχαϊκή επιγραφή: *πυρὸς τοῦ Φορονέως* στο Μουσείο Άργους.

Καταγραφή σε Η/Υ των ευρημάτων των γαλλικών ανασκαφών. Ολοκληρώθηκε η καταγραφή σε Η/Υ των κεραμικών ευρημάτων των ανασκαφών της Γαλλικής Σχολής, που φυλάσσονται στις αποθήκες του Μουσείου του Άργους· ο κατάλογος συμπληρώθηκε από την Ε. Πινακουλάκη (φοιτήτρια του Τμήματος Ιστορίας της Τέχνης στο Γαλλικό Ινστιτούτο Αθηνών, Πανεπιστήμιο του Παρισιού X-Nanterre) και αντίγραφό του θα δοθεί στην Εφορεία το Δεκέμβριο του 1999.

ANNE PARIENTE

Επιγραφική αποστολή στο Άργος

Στόχος της αργειακής αποστολής. Πριν από μερικά χρόνια, μετά από αίτημα του P. Herrmann, εκπροσώπου της Επιγραφικής Ακαδημίας του Βερολίνου, ο M. Piérart επιφορτίστηκε να βρει έναν ερευνητή που θα επιθυμούσε να εργαστεί για την επανέκδοση του αργειακού συντάγματος των επιγραφών, με προοπτική την επανέκδοση του τόμου *IG* IV από την Ακαδημία του Βερολίνου. Η υπογράφουσα με ιδιαίτερη χαρά δέχθηκε να αναλάβει την εργασία αυτή. Με τη βοήθεια του ευρετηρίου που του προμήθευσε ο P. Charneux, ο M. Piérart άρχισε το 1996 και το 1998 την καταλογογράφηση του υλικού με τις επιγραφές που άρχιζαν από Ε, με τη μορφή αρχείων σε πρόγραμμα Word. Τον Ιούνιο του 1996 παραδόθηκε ο κατάλογος για να συνεχιστεί.

Για την ολοκλήρωση της επανέκδοσης των αργειακών επιγραφών που έχουν βρεθεί στις ανασκαφές της Γαλλικής Σχολής και όσων είναι ήδη δημοσιευμένες στους παλαιούς τόμους των *IG*, η διαδικασία της εργασίας θα μπορούσε να διακριθεί σε τέσσερις φάσεις:

α) 1999: φωτογραφίες, έκτυπα και καταγραφή των σύντομων και των αδημοσίευτων κειμένων. β) 2000: φωτογραφίες, έκτυπα των επιγραφών μεγάλου μεγέθους και καταγραφή των κειμένων των τιμητικών ψηφισμάτων. γ) 2001: ολοκλήρωση της συγγραφής του κειμένου που αφορά στα τιμητικά ψηφίσματα, το οποίο θα δημοσιευθεί πρώτο. δ) 2003: συγγραφή του υπόλοιπου συνόλου των επιγραφών, που θα αποτελέσει τμήμα του συνόλου των επιγραφών της Ακαδημίας του Βερολίνου.

Εργασίες κατά το 1999. Η πρώτη αποστολή στο Άργος έγινε από τις 5 μέχρι τις 25 Ιουλίου 1999, με την παρουσία του φωτογράφου της Γαλλικής Σχολής. Είχε ως σκοπό να δημιουργηθεί ένας φάκελος με φωτογραφίες και έκτυπα των επιγραφών που έχουν καταγραφεί με το γράμμα Ε. Αυτές οι επιγραφές έχουν βρεθεί στις ανασκαφές της Γαλλικής Σχολής από το 1955 και έχουν λάβει συνεχή αρίθμηση από τον P. Charneux, περίπου από την εποχή που βρέθηκαν. Σήμερα, ο M. Piérart και η υπογράφουσα είναι επιφορτισμένοι με την καταγραφή όλων των νέων επιγραφών που βρίσκονται στις ανασκαφές της Σχολής.

Κατά τη διάρκεια του χειμώνα 1999-2000, το σύνολο του καταλόγου θα οργανωθεί με τη μορφή ενός ενιαίου αρχείου στο πρόγραμμα File Maker, για να διευκολυνθεί τόσο η εισαγωγή όσο και η αναζήτηση των δεδομένων που θα καταγραφούν. Στο ίδιο αρχείο θα περιλαμβάνονται και οι αριθμοί των εκτύπων (30) και των φωτογραφιών (80) που λήφθηκαν τον Ιούλιο του 1999. Ένα αντίγραφο του αρχείου του προγράμματος θα κοινοποιηθεί και στην Εφορεία, η οποία ήδη έχει λάβει ένα αντίγραφο μιας πρώτης μορφής του καταλόγου.

CLARISSE PRETRE

Ε΄ Εφορεια
Προ·ι·στορικων και Κλασικων Αρχαιοτητων

ΑΝΑΣΚΑΦΙΚΕΣ ΕΡΓΑΣΙΕΣ

ΝΟΜΟΣ ΛΑΚΩΝΙΑΣ

Σπάρτη[1] (Εικ. 1)

1. Συμβολή των οδών Γκορτσολόγου, Ηρακλειδών και Σακέτα (Ο.Τ. 120, οικόπεδο Α. Σταθοπούλου και Ι. Αργείτη)

Η συνέχιση της ανασκαφικής έρευνας του οικοπέδου αποκάλυψε κάτω από τις θεμελιώσεις των τοίχων της βυζαντινής εποχής, αρχιτεκτονικά λείψανα των ρωμαϊκών χρόνων[2] (Εικ. 2-3). Τον κεντρικό χώρο της ανασκαφής διέτρεχε τοίχος (τχ 8) με κατεύθυνση Α./ΒΑ.-Δ./ΝΔ., στον οποίο διακρίθηκαν δύο θυραία ανοίγματα: ένα στο ανατολικό άκρο του, κλεισμένο σε μεταγενέστερη οικοδομική φάση και ένα δεύτερο, στο μέσον περίπου του αποκαλυφθέντος μήκους του. Ο τοίχος είχε μακρά χρήση, όπως διαπιστώθηκε από τις επισκευές, τις προσθήκες αλλά και το διαφορετικό τρόπο οικοδόμησης των τμημάτων του. Έτσι, για την κατασκευή του ανατολικού τμήματος, το οποίο εμφάνιζε πιο επιμελημένη τοιχοποιία και διέσωζε ίχνη επιχρίσματος και στα δύο μέτωπά του, είχαν χρησιμοποιηθεί αργοί λίθοι με κονίαμα για συνδετικό υλικό, καθώς και στρώσεις πλίνθων εναλλάξ με κονίαμα. Αμελέστερη τοιχοποιία παρουσίαζε το κεντρικό και το δυτικό τμήμα του τοίχου, για την οικοδόμηση των οποίων είχαν χρησιμοποιηθεί αργοί λίθοι, κεραμίδια και λάσπη για συνδετικό υλικό, αλλά και αρχιτεκτονικά μέλη (πώρινες λιθόπλινθοι) και άλλα μαρμάρινα τεμάχια σε β΄ χρήση. Ανάμεσα σε αυτά ήταν και μία βάση αναθήματος του πατρονόμου Ευέτη του 1ου αι. μ.Χ., η οποία παρέχει ένα terminus post quem για τη χρονολογία της κατασκευής του τοίχου. Από τα παρακάτω προκύπτει το συμπέρασμα ότι τα τμήματα αυτά αποτελούσαν μεταγενέστερες μετασκευές και προσθήκες.

Στα βόρεια του τοίχου και σε βάθος 1,45 μ. αποκαλύφθηκαν τμήματα επάλληλων δαπέδων. Το ανώτερο εξ αυτών αποκαλύφθηκε σε βάθος 1,45 μ. και ήταν κατασκευασμένο από χαλίκια και κονίαμα και πρέπει να αντιστοιχεί στη χρήση του χώρου που εξυπηρετείται από το ανατολικότερο θυραίο άνοιγμα. Σε βάθος 1,56 μ. αποκαλύφθηκε ανάλογο, υποκείμενο δάπεδο, ενώ ένα τρίτο, κατασκευασμένο από μεγαλύτερους λίθους και περισσότερο κονίαμα, αποκαλύφθηκε σε βάθος 1,85 μ.

Στον ίδιο χώρο (βόρεια του τχ 8) και ακόμη δυτικότερα αποκαλύφθηκαν οι θεμελιώσεις αποσπασματικά σωζόμενων τοίχων των βυζαντινών και των ρωμαϊκών χρόνων. Σε έναν από τους τοίχους του χώρου (τχ 11) βρέθηκε εντοιχισμένος κορμός γυμνής ανδρικής μορφής στον τύπο των Διοσκούρων, μεγέθους μικρότερου του φυσικού. Η μορφή φέρει χλαμύδα στερεωμένη στο δεξιό ώμο (Μ.Σ. αριθ. 13388). Στον ίδιο χώρο αποκαλύφθηκε κατασκευή με δάπεδο κατασκευασμένο από τετράγωνες πήλινες πλάκες και υδραυλικό κονίαμα.

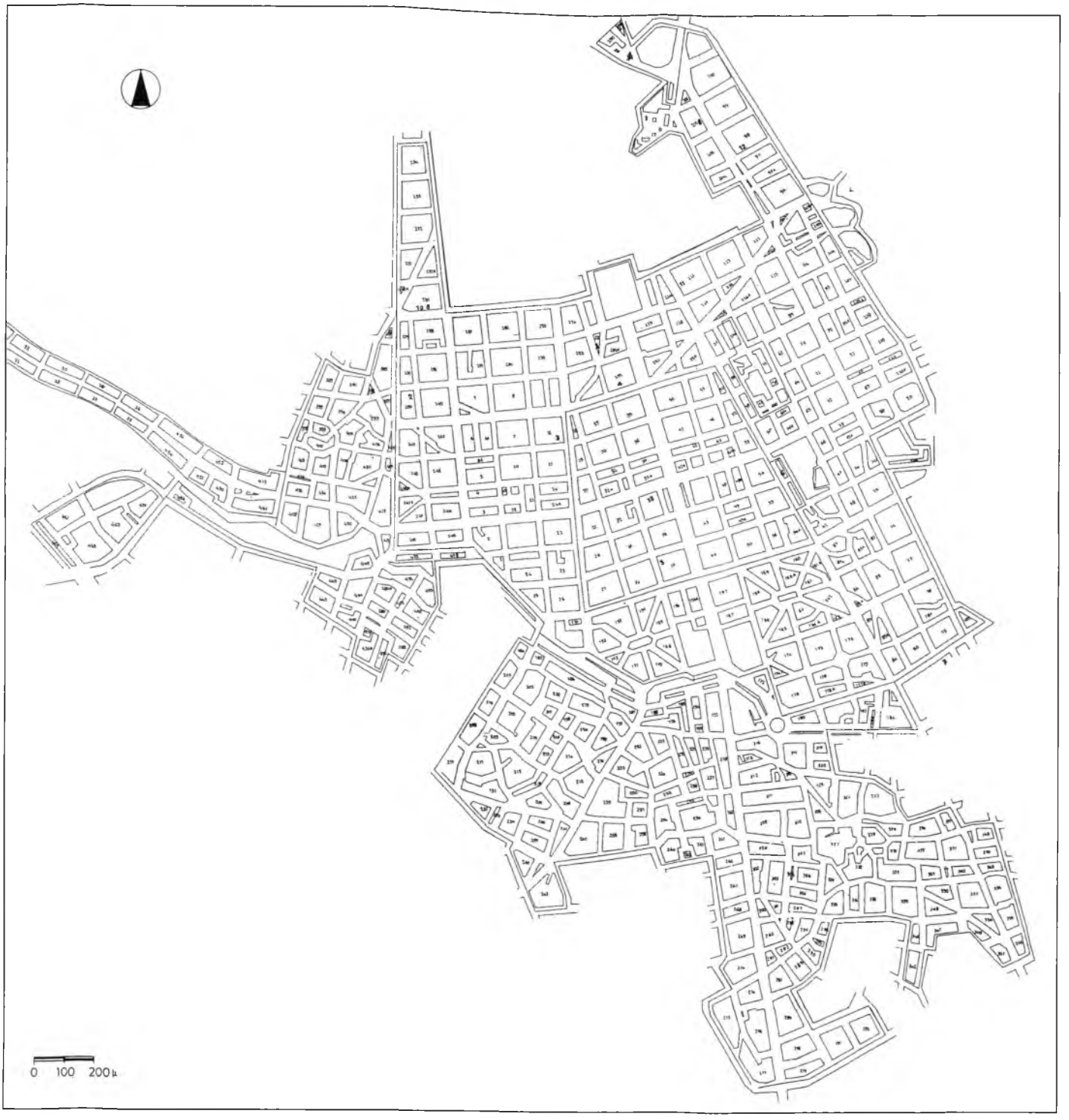
Στα νότια του τοίχου 8 αποκαλύφθηκαν αποσπασματικά σωζόμενα αρχιτεκτονικά λείψανα των βυζαντινών αλλά και των ρωμαϊκών χρόνων. Από αυτά αξίζει να αναφερθεί το τμήμα του ψηφιδωτού δαπέδου που αποκαλύφθηκε στα νοτιοανατολικά του τχ 8 και σε βάθος 1,12 μ. Το ψηφιδωτό δάπεδο ήταν κατασκευασμένο από ακανόνιστες πολυγωνικές ψηφίδες λευκού και γκρίζου χρώματος και είχε καταστραφεί από την οικοδόμηση τοίχου των βυζαντινών χρόνων (τχ 5). Στα δυτικά του αποκαλύφθηκε σε βάθος 1,64-1,76 μ. αβαθής λάκκος, κατά τον καθαρισμό του οποίου συγκεντρώθηκαν θραύσματα κεραμίδων, σημαντικός αριθμός μολύβδινων αναθηματικών στεφάνων, μικκύλων αγγείων, κεραμική των αρχαϊκών και κλασικών χρόνων και θραύσματα αναθηματικών πλακιδίων και ειδωλίων, ανάμεσα στα οποία διακρίνεται τμήμα ειδωλίου ένθρονης μορφής, τμήμα ειδωλίου στον τύπο της κουροτρόφου (Μ.Σ. αριθ. 13430-13449) και κεφαλή ειδωλίου δαιδαλικής τεχνοτροπίας (Μ.Σ. αριθ. 13406). Ιδιαίτερο ενδιαφέρον παρουσιάζει μία πήλινη πλάκα (Μ.Σ. αριθ. 13397) με ανάγλυφη παράσταση Μέδουσας[3] (Εικ. 4). Ο μεγάλος αριθμός των ευρημάτων, καθώς και η ποιότητα της κεραμικής οδήγησαν στο συμπέρασμα πως πρόκειται για μικρό αποθέτη ή μπάζωμα από τη διάλυση κάποιου ιερού της περιοχής.

Η κεραμική που συγκεντρώθηκε από τις επιχώσεις του οικοπέδου μπορεί να χρονολογηθεί κατά το μεγαλύτερο μέρος της στον 5ο και τον 6ο αι. μ.Χ. Από τα κινητά ευρήματα της ανασκαφής πρέπει να αναφερθούν τα θραύσματα λύχνων βορειοαφρικανικού τύπου με διακόσμηση σταυρού (Μ.Σ.

1. Η αρίθμηση των οικοπέδων είναι συμβατική. Εξυπηρετεί την αντιστοιχία με το χάρτη των οικοδομικών τετραγώνων της Σπάρτης. Οι φωτογραφικές λήψεις των ανασκαφών έγιναν από το φωτογράφο Β. Γεωργιάδη και των μικροαντικειμένων από την αρχαιολόγο Ε. Ζαββού.

2. *ΑΔ* 53 (1998): Χρονικά, σ. 157. Το ημερολόγιο της ανασκαφής τήρησε η συμβασιούχος αρχαιολόγος Ε. Ασημακοπούλου.

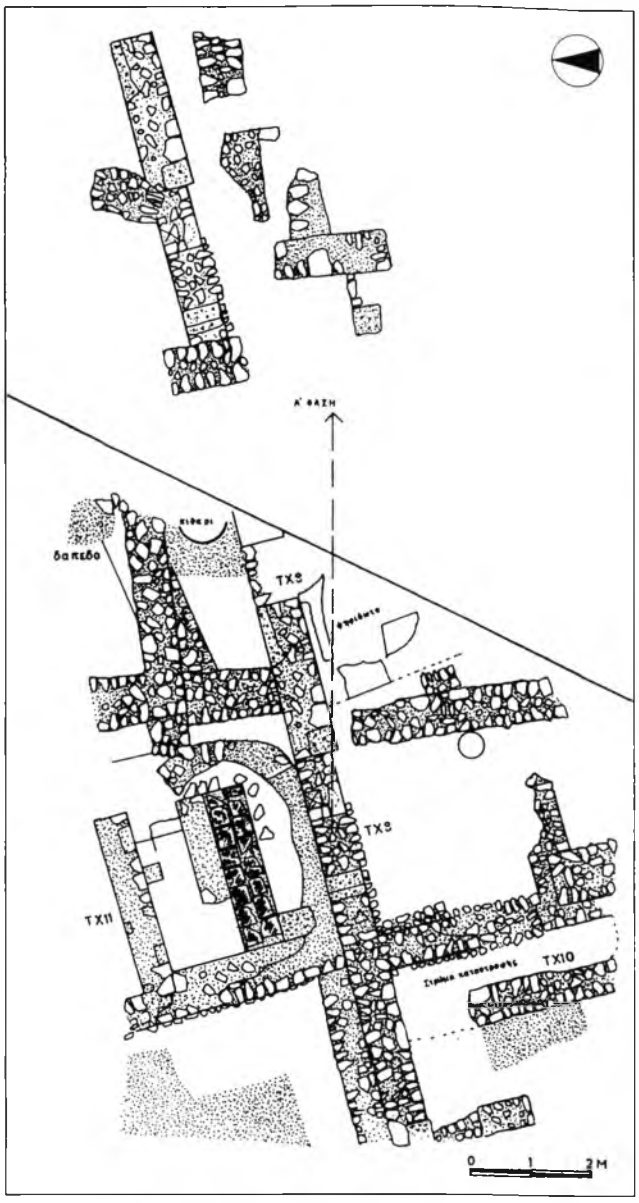
3. Σωζ. ύψ. 0.31, πλ. 0.30, πάχ. 0.03 μ.

Εικ. 1. Σπάρτη. Τοπογραφικός χάρτης όπου σημειώνονται τα ανεσκαμμένα κατά το 1999 οικόπεδα.

αριθ. 13449α-δ) που βρέθηκαν μέσα σε στρώμα καταστροφής κεραμίδων στέγης, στα ανατολικά του τχ 10 και σε βάθος 1,50 μ. Από τα νομίσματα της ανασκαφής μπορούν να αναφερθούν λόγω διατήρησης τα ακόλουθα: α) Φθαρμένο χάλκινο νόμισμα πιθανότατα λακωνικής κοπής των ρωμαϊκών αυτοκρατορικών χρόνων. Στον εμπροσθότυπο γενειοφόρος μορφή αυτοκράτορα προς τα δεξιά. Στον οπισθότυπο τοξότης(;) σε έντονο διασκελισμό προς τα δεξιά. β) Χάλκινο νόμισμα της εποχής του Κωνσταντίου Β΄ των χρόνων 337-346 μ.Χ.[4].

4. Πρβλ. D.R. Shear, *Roman Coins and their Values*, London 1974, αριθ. 3900.

Εικ. 2. Σπάρτη. Συμβολή των οδών Γκορτσολόγου, Ηρακλειδών και Σακέτα. Κάτοψη της ανασκαφής.

Εικ. 3. Σπάρτη. Συμβολή των οδών Γκορτσολόγου, Ηρακλειδών και Σακέτα. Άποψη της ανασκαφής από ΝΔ.

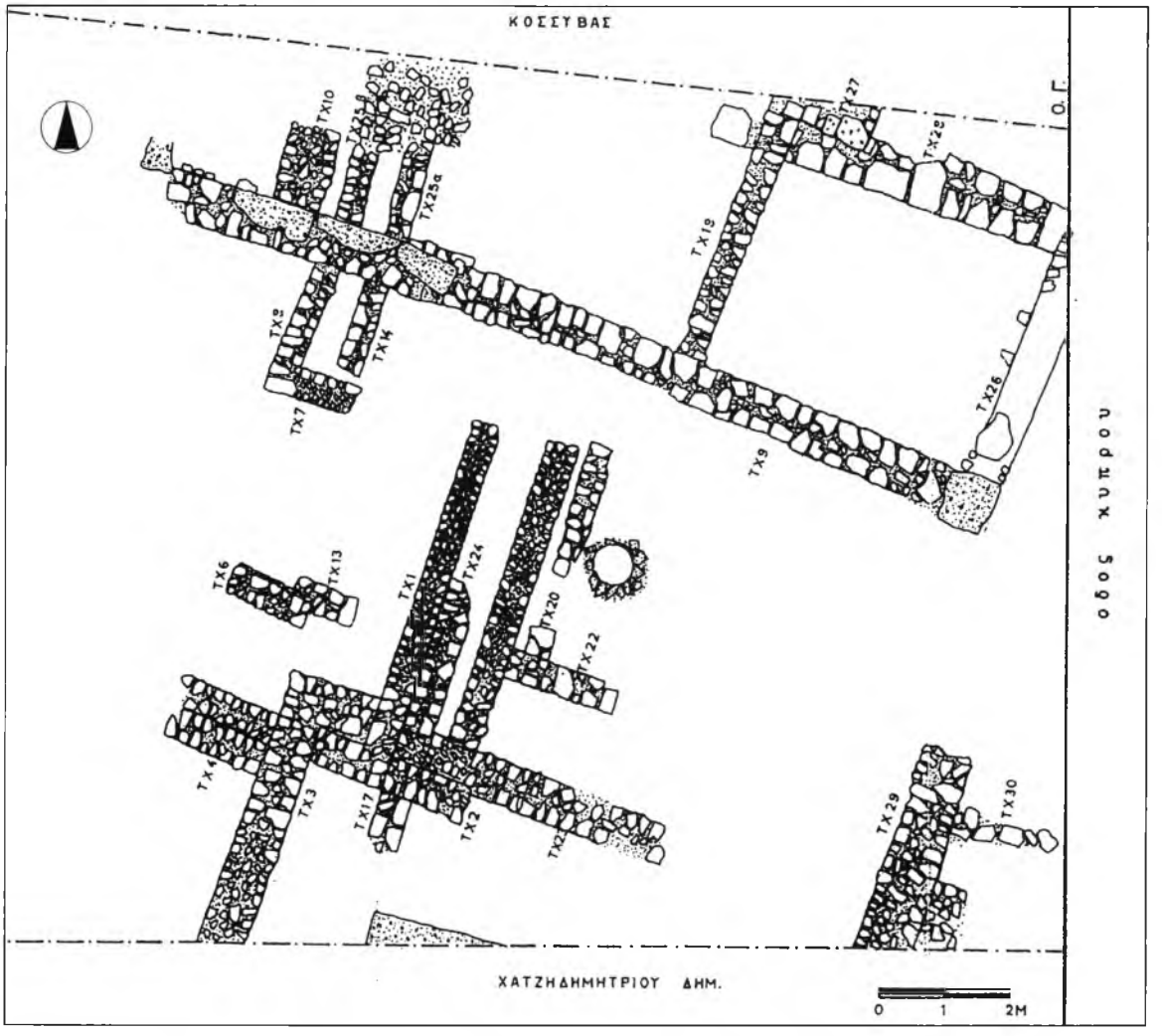
Εικ. 4. Σπάρτη. Συμβολή των οδών Γκορτσολόγου, Ηρακλειδών και Σακέτα. Πήλινη ανάγλυφη πλάκα.

2. Οδός Κύπρου 55 (Ο.Τ. 150, οικόπεδο Παν. και Περ. Κουτσοβίτη)

Η ανασκαφική έρευνα του οικοπέδου αποκάλυψε αρχιτεκτονικά λείψανα των ελληνιστικών και των ρωμαϊκών χρόνων (Εικ. 5-6).

Στο βόρειο τομέα της ανασκαφής αποκαλύφθηκε τμήμα ορθογώνιου κτιρίου των ύστερων ελληνιστικών χρόνων. Οι τοίχοι του κτιρίου (τχ 9, 26 και 28) ήταν κατασκευασμένοι από αργούς λίθους και λάσπη ως συνδετικό υλικό, με εξαίρεση τον τοίχο 26 και το ανατολικότερο τμήμα του τοίχου 9, στους οποίους είχε χρησιμοποιηθεί κονίαμα ως συνδετικό υλικό. Σε ορισμένες περιπτώσεις, επίσης, για την κατασκευή των τοίχων είχαν χρησιμοποιηθεί μεγάλων διαστάσεων ασβεστολιθικές λιθόπλινθοι. Σε μεταγενέστερη οικοδομική φάση, διαμορφώθηκαν στο εσωτερικό του κτιρίου δύο τουλάχιστον χώροι με προσανατολισμό Α.-Δ., με την κατασκευή των τοίχων 18 και 25α. Κατά την αφαίρεση των επιχώσεων από το εσωτερικό του κτιρίου συγκεντρώθηκαν αρκετά θραύσματα μεγάλων αποθηκευτικών πίθων, που οδηγούν στο συμπέρασμα ότι τα λείψανα ανήκουν πιθανότατα στους αποθηκευτικούς-βοηθητικούς χώρους της οικίας. Τέλος, στο δυτικό τμήμα του βόρειου τομέα αποκαλύφθηκαν λείψανα των θεμελιώσεων τοίχων (τχ 7, 8, 14, 10 και 25β), οι οποίοι δεν μπορούν να ερμηνευθούν λόγω της αποσπασματικής τους διατήρησης.

Στο νοτιοδυτικό τμήμα του οικοπέδου αποκαλύφθηκαν οι

Εικ. 5. Σπάρτη. Οδός Κύπρου 55. Κάτοψη της ανασκαφής.

Εικ. 6. Σπάρτη. Οδός Κύπρου 55. Άποψη της ανασκαφής από Ν.

θεμελιώσεις αποσπασματικά σωζόμενων τοίχων επάλληλων οικοδομικών φάσεων. Εξ αυτών τα λείψανα των θεμελιώσεων των τοίχων 3, 17 και 5 αποτελούν την προς Β. συνέχεια των τοίχων ρωμαϊκού δωματίου που είχε αποκαλυφθεί κατά την ανασκαφική έρευνα του όμορου προς Ν. οικοπέδου Δ. Χατζηδημητρίου[5]. Στη νοτιοανατολική γωνία του οικοπέδου αποκαλύφθηκαν τα λιγοστά λείψανα του τοίχου (τχ 29) που αποτελούν επίσης την προς Β. συνέχεια του δυτικού τοίχου του ελληνιστικού οικοδομήματος Β, που είχε ανασκαφεί στο ίδιο οικόπεδο.

Στον κεντρικό χώρο του οικοπέδου αποκαλύφθηκε πηγάδι, διαμ. 1,65 μ. Το στόμιο του πηγαδιού ήταν κατασκευασμένο από μικρούς αργούς λίθους, κεραμίδια και κονίαμα ως συνδετική ύλη, ενώ το εσωτερικό του ήταν κατασκευασμένο από πήλινους δακτυλίους, στους οποίους διασώθηκαν τρεις πεταλόσχημες οπές για την επίσκεψη και τον καθαρισμό του. Η ανασκαφή του πηγαδιού δεν προχώρησε σε μεγάλο βάθος εξαιτίας των έντονων βροχοπτώσεων και της ανόδου του υδροφόρου ορίζοντα της περιοχής, που είχε ως αποτέλεσμα να πλημμυρίσει όλος ο χώρος της ανασκαφής. Από το εσωτερικό του πηγαδιού συγκεντρώθηκε μικρή ποσότητα άβαφης κεραμικής.

Η εύρεση του πηγαδιού σε συνδυασμό με την απουσία αρχιτεκτονικών λειψάνων της ελληνιστικής εποχής στον ίδιο χώρο – απουσία που είχε παρατηρηθεί και κατά την ανασκαφική έρευνα του οικοπέδου Χατζηδημητρίου – υποδεικνύει υπαίθριο «ακάλυπτο» χώρο ανάμεσα σε τρία, αυτόνομα πιθανότατα, οικοδομήματα της ελληνιστικής εποχής.

Κατά την ανασκαφική έρευνα του οικοπέδου συγκεντρώθηκε κεραμική των ρωμαϊκών και κυρίως των ελληνιστικών χρόνων. Διακρίνονται θραύσματα μεγαρικών σκύφων με ανάγλυφη φυτική διακόσμηση και θραύσματα μελαμβαφών πινακίων με εμπίεστη ή rouletting διακόσμηση κτλ. Η προγενέστερη χρήση του χώρου υποδηλώνεται από τη συγκέντρωση αρχαϊκών αλλά και γεωμετρικών οστράκων. Ιδιαίτερα ενδιαφέρον εύρημα της ανασκαφής είναι το «ψευδές» στόμιο ψευδόστομου αμφορέα της μυκηναϊκής εποχής. Στα κινητά ευρήματα της ανασκαφής περιλαμβάνονται, τέλος, δύο θραύσματα πήλινων ειδωλίων ζώων, τμήμα οστέινης περόνης, τμήμα χάλκινης μάχαιρας και τμήμα ληκύθου με μελανόμορφη διακόσμηση (Μ.Σ. αριθ. 15015) (Εικ. 7). Τέλος, από τα πέντε χάλκινα νομίσματα της ανασκαφής, μπορεί να ταυτιστεί λόγω διατήρησης ένα νόμισμα Λακεδαιμονίων, των χρόνων 48-40 π.Χ.[6].

Εικ. 7. Σπάρτη. Οδός Κύπρου 55. Τμήμα ληκύθου με μελανόμορφη διακόσμηση.

3. Συμβολή των οδών Λεωνίδου και Διοσκούρων (Ο.Τ. 16, οικόπεδο Κ. Παυλή και Π. Μαυρόγιαννη - Παλαιές Φυλακές Σπάρτης)

Το παραπάνω οικόπεδο (πρώην ιδιοκτησία Χατζή) καταλαμβάνει τον άλλοτε χώρο των παλαιών φυλακών, σημαντικού κτιρίου για τη νεότερη ιστορία της Σπάρτης, οι οποίες ιδρύθηκαν στο χώρο ενός εκ των πρώτων βιομηχανικών κτιρίων της πόλης του 19ου αιώνα (μεταξουργείο). Κατά τη σωστική ανασκαφική έρευνα με σκοπό την ανέγερση πολυώροφης οικοδομής, αποκαλύφθηκαν αρχαιότητες μόνο σε μικρούς χώρους στο νοτιοδυτικό και στο βορειοανατολικό τμήμα του οικοπέδου. Οι αρχαιότητες, που πιθανώς κάλυπταν την υπόλοιπη έκταση του οικοπέδου, είχαν καταστραφεί κατά την ανέγερση του παλαιού μεταξουργείου.

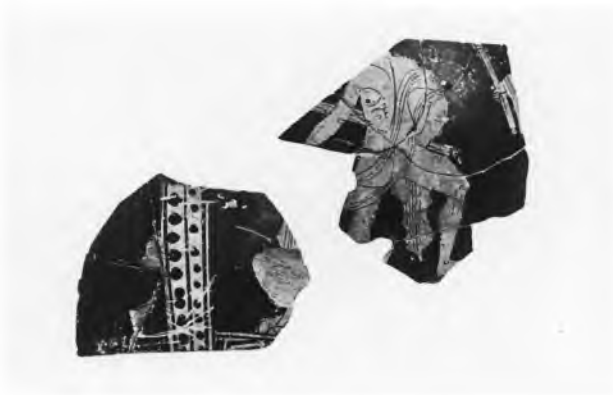
Στο νοτιοδυτικό τομέα της ανασκαφής σε χώρο έκτασης 7,50×4 μ. περίπου αποκαλύφθηκαν ανάμεσα στα θεμέλια του νεότερου κτιρίου αποσπασματικά σωζόμενα λείψανα θεμελιώσεων αρχαίων τοίχων, που ανήκαν σε επάλληλες οικοδομικές φάσεις της ελληνιστικής και της ρωμαϊκής εποχής. Τμήμα κτιστού αγωγού διέτρεχε το χώρο με κατεύθυνση ΒΔ.-ΝΑ., για την κάλυψη του οποίου είχαν χρησιμοποιηθεί αδρά δουλεμένες λίθινες πλάκες και δύο μαρμάρινα τεφροδόχα αγγεία σε β΄ χρήση.

Στο βορειοανατολικό τομέα της ανασκαφής, σε χώρο έκτασης 4×4 μ. περίπου αποκαλύφθηκαν αποσπασματικά λείψανα τριών τοίχων. Από την αφαίρεση των επιχώσεων του χώρου, συγκεντρώθηκε κεραμική των ρωμαϊκών χρόνων αλλά και όστρακα της ύστερης γεωμετρικής - πρώιμης αρχαϊκής εποχής. Στα νότια του ίδιου χώρου αποκαλύφθηκε αποθέτης, από το εσωτερικό του οποίου συγκεντρώθηκε κεραμική των αρχαϊκών και κλασικών χρόνων. Διακρίνονται θραύσματα ερυθρόμορφου αγγείου με παράσταση γυμνής ανδρικής μορφής με ιμάτιο, που κρατεί δάδα (Μ.Σ. αριθ. 15004) (Εικ. 8). Ανάμεσα στα οικοδομικά λείψανα των νεότερων χρόνων, εντοπίστηκαν, επίσης, λιθόπλινθοι μεγάλων διαστάσεων, προερχόμενες πιθανότατα από τη διάλυση αρχαίων κτιρίων.

Κατά την ανασκαφική έρευνα του οικοπέδου συγκεντρώθη-

5. *ΑΔ* 35 (1980): Χρονικά, σ. 135-136. Από το ίδιο οικόπεδο προέρχεται και το ενεπίγραφο αναθηματικό ανάγλυφο Μ.Σ. αριθ. 6747, για το οποίο βλ. Ε. Κουρίνου-Πίκουλα, Η ύδρευση της Σπάρτης. Επιγραφικές μαρτυρίες, *Πρακτικά Ε΄ Διεθνούς Συνεδρίου Πελοποννησιακών Σπουδών, Άργος-Ναύπλιον, 6 έως 10-9-1995, Πελοποννησιακά*, παράρτημα 22 (1996-1997), τ. Β΄, σ. 357-360.

6. Πρβλ. S. Grunauer von Hoerschelmann, *Die Münzprägung der Lakedaimonier*, Berlin 1978, Gruppe XIII.

Εικ. 8. Σπάρτη. Συμβολή των οδών Λεωνίδου και Διοσκούρων. Όστρακα με ερυθρόμορφη διακόσμηση.

καν, όπως ήδη αναφέρθηκε, όστρακα από τα γεωμετρικά μέχρι και τα ύστερα ρωμαϊκά χρόνια που υποδεικνύουν τη μεγάλη διάρκεια της χρήσης του χώρου. Ανάμεσά τους διακρίνονται θραύσματα λύχνων των παλαιοχριστιανικών χρόνων (Μ.Σ. αριθ. 15005, 15007) και άωτο μελαμβαφές σκυφίδιο των ελληνιστικών χρόνων (Μ.Σ. αριθ. 15006). Συγκεντρώθηκαν, επίσης, δύο φθαρμένα χάλκινα νομίσματα: ένα της Σικυώνος, της ύστερης ελληνιστικής εποχής και ένα των ρωμαϊκών αυτοκρατορικών χρόνων.

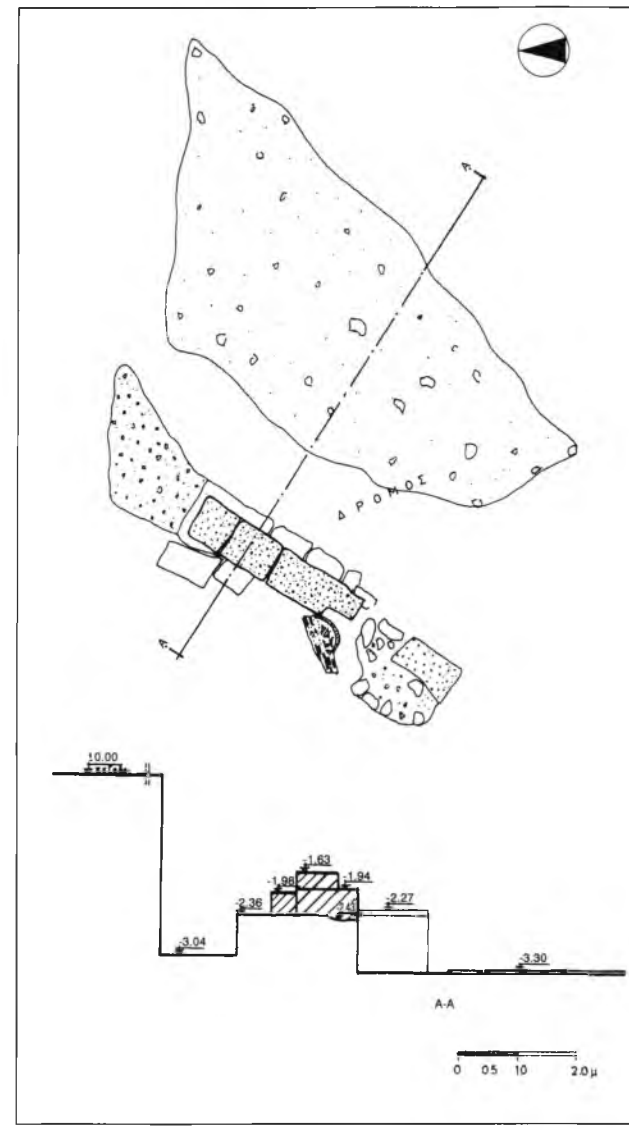
4. Οδός Θερμοπυλών 98 (Ο.Τ. 122, οικόπεδο Γ. και Ι. Κατσίχτη)

Ύστερα από την Υπουργική Απόφαση αριθ. ΥΠΠΟ/ΑΡΧ/Α1/Φ5/35722/2121/16-7-1998 για τη διάλυση της αποκαλυφθείσας φάσης των αρχαίων λειψάνων του οικοπέδου[7] ξεκίνησε εκ νέου η ανασκαφή με στόχο τη διερεύνηση των χώρων των οποίων η έρευνα δεν είχε ολοκληρωθεί, καθώς και των ζωνών προστασίας των όμορων οικιών. Διερευνήθηκαν, επίσης, κατασκευαστικές λεπτομέρειες με στόχο την ερμηνεία των χώρων και τη χρονολόγησή τους. Οι εργασίες δεν ολοκληρώθηκαν κατά το τρέχον έτος και θα συνεχιστούν.

5. Οδός Γκορτσολόγου 28 (Ο.Τ. 39, οικόπεδο Δ. Κρητικού)

Η ανασκαφική έρευνα αποκάλυψε στον ακάλυπτο χώρο της υπό ανέγερση οικοδομής και σε βάθος 2,27 μ. από την επιφάνεια του πεζοδρομίου της παραπάνω οδού, την προς Β. συνέχεια της αρχαίας οδού που είχε εντοπιστεί κατά την έρευνα του οικοπέδου Β. Κολυβήρα[8] (Εικ. 9).

Κατά την ανασκαφή της οδού, η οποία είχε εν μέρει καταστραφεί από την οικοδόμηση κτισμάτων των νεότερων χρόνων, διαπιστώθηκαν δύο επάλληλα οδοστρώματα. Το ανώτερο οδόστρωμα ήταν κατασκευασμένο από πατημένο χώμα και μικρούς λίθους, ενώ το κατώτερο, από στρογγυλεμένους ποταμίσιους λίθους. Το δεύτερο αυτό οδόστρωμα παρουσίαζε ανηφορική κλίση προς Β. (βάθος βορειότερου σημείου: 3,58, βάθος νοτιότερου σημείου: 3,31 μ.).

Εικ. 9. Σπάρτη. Οδός Γκορτσολόγου 28. Κάτοψη της ανασκαφής και τομή Α-Α.

Στα δυτικά της οδού αποκαλύφθηκε σε βάθος 1,63 μ. η ανώτερη επιφάνεια τοίχου κατασκευασμένου από δύο δόμους. Από τον ανώτερο είχαν διασωθεί κατά χώραν τρεις πώρινες λιθόπλινθοι. Ο υποκείμενος δόμος, μεγαλύτερου πλάτους, που αποτελούσε τη θεμελίωση του τοίχου, αποκαλύφθηκε σε βάθος 1,94 μ. (βάθος θεμελίωσης του κατώτερου δόμου 2,43 μ.). Ο τοίχος ήταν επιχρισμένος με κονίαμα στη δυτική παρειά του. Στρώμα αποτελούμενο από λίθους, όστρακα, θραύσματα κε-

7. *ΑΔ* 52 (1997): Χρονικά, σ. 187-189.

8. *ΑΔ* 51 (1996): Χρονικά, σ. 112-113· 52 (1997): Χρονικά, σ. 172-174.

Εικ. 10. Σπάρτη. Οδός Γκορτσολόγου 28. Λύχνοι ελληνιστικών χρόνων.

Εικ. 11. Σπάρτη. Οδός Αρχιδάμου 151. Αγγεία και λύχνος από τον αποθέτη.

ραμίδων, λίγων οπτών πλίνθων και λίθων αποκαλύφθηκε στα δυτικά του τοίχου, κατά την αφαίρεση του οποίου συγκεντρώθηκαν τροχήλατοι λύχνοι της ύστερης ελληνιστικής εποχής (Μ.Σ. αριθ. 15008-15009 και 15011-15014) (Εικ. 10), καθώς και ιδιαίτερα μεγάλος αριθμός ατρακτόσχημων μυροδοχείων από γκριζωπό και καστανέρυθρο πηλό. Στον ίδιο χώρο αποκαλύφθηκαν τμήματα κίονα κατασκευασμένου από οπτές πλίνθους και στρώσεις κονιάματος.

Από τα ευρήματα της ανασκαφικής έρευνας προκύπτει το συμπέρασμα της ύπαρξης ενός ταφικού μνημείου των ελληνιστικών χρόνων κατά μήκος της αρχαίας οδού, η οποία προφανώς οδηγούσε σε μια από τις νότιες πύλες της πόλης. Αξίζει στο σημείο αυτό να αναφερθεί η αντίδραση των περιοίκων μόλις αντίκρυζαν τα λείψανα του τοίχου: «Ωχ, βρήκαν και δεύτερο τάφο του Λεωνίδα!».

6. Οδός Αρχιδάμου 151 (Ο.Τ. Π3, οικόπεδο Μ. Βαρζακάκου)

Συνεχίστηκε και ολοκληρώθηκε η ανασκαφή του μικρού αποθέτη που είχε αποκαλυφθεί στο δυτικό τμήμα του παραπάνω οικοπέδου στη δυτική πλευρά του λόφου του Ξενία Σπάρτης κατά το έτος 1997[9]. Κατά τις εργασίες αυτές αποκαλύφθηκαν αγγεία των ελληνιστικών χρόνων: ακέραιο άβαφο ληκύθιο (Μ.Σ. αριθ. 14439), ακέραιος άβαφος, τροχήλατος λύχνος (Μ.Σ. αριθ. 14440) και δύο ακέραια πινάκια (Μ.Σ. αριθ. 14441-14442), ένα εκ των οποίων είχε παραμορφωθεί κατά τη διάρκεια της όπτησης (Εικ. 11). Η παρουσία του τελευταίου επιβεβαιώνει την ύπαρξη κεραμικών εργαστηρίων στην περιοχή αυτή[10] και υποδεικνύει ότι ο αποθέτης ήταν προφανώς λάκκος απόρριψης κάποιου κεραμικού εργαστηρίου.

7. Ψυχικό Σπάρτης - αγρός Σπαρτιατικού Γυμναστικού Συλλόγου (πρώην ιδιοκτησία Μανουσάκη)

Ο παραπάνω αγρός βρίσκεται στα νοτιοανατολικά της σύγχρονης πόλης της Σπάρτης στα νότια του Ο.Τ. 79, απέναντι από το λόφο του Μενελάιου και συνορεύει προς Α. με το χώρο του επονομαζόμενου «βωμού του Ψυχικού»[11]. Η σωστική ανασκαφική έρευνα σε τμήμα του αγρού με σκοπό την κατασκευή ανοιχτού ποδοσφαιρικού γηπέδου αποκάλυψε τάφους της μεσοελλαδικής και της εποχής του ταφικού κύκλου Β΄ των Μυκηνών[12]. Σημειώνεται ότι κατά την επιφανειακή έρευνα του αγρού δεν είχαν εντοπιστεί ίχνη ύπαρξης αρχαιοτήτων.

Σε βάθος 0,50 μ. περίπου κάτω από την επιφάνεια του εδάφους, αποκαλύφθηκε στη δυτική πλευρά του αγρού ορθογώνιος κτιστός τάφος[13], με προσανατολισμό περίπου Δ./ΒΔ.-Α./ΝΑ. (τφ 1). Ο τάφος είχε είσοδο στα ανατολικά, η

9. Την ευθύνη της ανασκαφικής έρευνας κατά το έτος 1997 είχε η αρχαιολόγος Α. Ράμμου.

10. *BSA* 13 (1906-1907), σ. 6, πίν. **I**, L18, 19. *ΑΔ* 51 (1996): Χρονικά, σ. 103-105 (οικόπεδο Σ. Καρούνου και Γ. Καλαμαρά).

11. *ΠΑΕ* 1962, σ. 116-121. *Έργον* 1962, σ. 137-144. *ΑΔ* 18 (1963): Χρονικά, σ. 86. Για την ταύτιση του «βωμού του Ψυχικού» με το Φοιβαίον των φιλολογικών πηγών, βλ. Ε. Κουρίνου, *Σπάρτη: Συμβολή στη μνημειακή τοπογραφία της*, Αθήνα 2000, σ. 199-210.

12. Τα πρώτα αποτελέσματα της έρευνας παρουσιάστηκαν κατά τη διάρκεια του ΣΤ΄ Διεθνούς Συνεδρίου Πελοποννησιακών Σπουδών που διεξήχθη στην Τρίπολη (24-30/9/2000) και θα δημοσιευθούν σε ιδιαίτερη μελέτη. Αναφορά στον κτιστό τάφο (τφ1) έγινε κατόπιν της σύμφωνης γνώμης της ανασκαφέως στη μελέτη N. Papadimitriou, Built Chamber Tombs of Middle and Late Bronze Age Date in Mainland Greece and the Islands, *BAR Int. Series* 925 (2001), σ. 29-31.

13. *BSA* 78 (1983), σ. 57.

οποία βρέθηκε φραγμένη με ξερολιθιά. Τα τοιχώματα του τάφου ήταν κατασκευασμένα από μικρούς πλακοειδείς λίθους, ενώ το βόρειο και το νότιο τοίχωμα συνέκλιναν στο ανώτερο μέρος σύμφωνα με τον εκφορικό τρόπο δόμησης. Στο εσωτερικό του αποκαλύφθηκαν μόνον ανακομιδές παλαιότερων ταφών. Στα κτερίσματα του τάφου συμπεριλαμβάνονται οπισθότμητη πρόχους με διακόσμηση σπειρών, θραύσματα κυπέλλου τύπου Βαφειού της ΥΕ Ι περιόδου, με διακόσμηση φυλλωτής ταινίας, πήλινος άβαφος ζωόμορφος ασκός, πήλινο ομοίωμα πλοιαρίου, σφαιρικό κύπελλο με ταινιωτή λαβή, πρόχους με υπερυψωμένη λαβή, άβαφος τροχήλατος κύαθος με κατακόρυφη πάνω στο χείλος λαβή, κατεργασμένα χαύλια από την επένδυση οδοντόφρακτου κράνους[14], δύο σφαιρικές ψήφοι, μία από αμέθυστο και μία από κορνελίνη, καθώς και μία χάλκινη ψήφος(;) από ταινιωτό έλασμα.

Ο κτιστός ορθογώνιος τάφος με τα σημαντικά ευρήματα της εποχής του ταφικού κύκλου Β των Μυκηνών ανήκει προφανώς στα μέλη μιας ηγεμονικής ή ανώτερης τάξης οικογένειας. Η αποκάλυψή του καλύπτει ένα μεγάλο κενό της έρευνας για την εποχή αυτή στη Λακωνία.

Η συνέχιση της ανασκαφής αποκάλυψε στα ανατολικά του κτιστού τάφου τα λείψανα δύο κατεστραμμένων ταφών, οριοθετημένων με λίθους. Στο χώρο τους βρέθηκε μολύβδινο κωνικό κομβίο.

Ο τάφος 2 ήταν ένας ορθογώνιος λάκκος που καλυπτόταν από λεπτές ορθογώνιες πλάκες. Στο εσωτερικό του βρέθηκε η ακτέριστη ταφή νεκρού σε ύπτια στάση με την κεφαλή στην ανατολική πλευρά του τάφου.

Ο τάφος 4, στα νότια του προηγούμενου τάφου, ήταν ένας απλός λάκκος που καλυπτόταν επίσης από λεπτές, λίθινες πλάκες. Στο εσωτερικό του αποκαλύφθηκε η ταφή παιδιού, δίπλα στην κεφαλή του οποίου είχε τοποθετηθεί μόνωτο κύπελλο των μεσοελλαδικών χρόνων, πολύ κακώς διατηρημένο. Δίπλα στο δεξιό χέρι του νεκρού βρέθηκε λίθινος δακτύλιος και τεμάχιο χαλκού.

Σε μικρή απόσταση δυτικά της ταφής 1, αποκαλύφθηκαν τέσσερις παιδικές ταφές (τφ 5-8). Οι τρεις από τις ταφές (τφ 5, 6 και 7) καλύπτονταν με λίθινες πλάκες, καθώς και από μεγάλο αριθμό θραυσμάτων πίθων και πλιθρών. Στην καλύτερα διατηρημένη ταφή διαπιστώθηκε ο ενταφιασμός νηπίου σε συνεσταλμένη στάση (τφ 5).

Η ταφή 8 ήταν ένας μικρός κτιστός κιβωτιόσχημος τάφος με κάλυψη από λίθινες πλάκες. Στο εσωτερικό του βρέθηκε διαβρωμένος σκελετός νηπίου σε συνεσταλμένη στάση. Κτέρισμα του τάφου ήταν ζεύγος χάλκινων ενωτίων[15] και χάλκινη ψήφος(;).

Η συνέχιση της ανασκαφής στο χώρο των παιδικών ταφών αποκάλυψε στρώμα αποτελούμενο από λίθους και πλίθρες, καθώς και μεγάλη ποσότητα κεραμικής της μεσοελλαδικής εποχής. Η πλειονότητα των οστράκων ανήκει σε χειροποίητη κεραμική. Διακρίνονται θραύσματα αγγείων με μαστοειδείς αποφύσεις, όστρακα με εγχάρακτη ή εμπίεστη διακόσμηση, καθώς και όστρακα του τύπου dark burnished.

Η ανασκαφική έρευνα δεν ολοκληρώθηκε λόγω έλλειψης πιστώσεων και προκειμένου να διενεργηθεί σύμφωνα με τον κατάλογο των προς ανασκαφή οικοπέδων της Σπάρτης[16].

ΕΛΕΝΗ ΖΑΒΒΟΥ

8. Οδός Ορθίας Αρτέμιδος 12 (Ο.Τ. 102, οικόπεδο Α. Σταυροπούλου-Μπούχαλη)

Το παραπάνω οικόπεδο, έκτασης 911 τ.μ., συνορεύει προς Δ. με την ιδιοκτησία του ΥΠΠΟ, στην οποία έχει αποκαλυφθεί ιερό των αρχαϊκών χρόνων (πρώην ιδιοκτησία Σταυροπούλου)[17] και προς Β. με την ιδιοκτησία Καρρά, όπου σωστική ανασκαφή έχει αποκαλύψει τμήμα μεγάλου λουτρικού συγκροτήματος, λείψανα οικοδομημάτων του 5ου αι. μ.Χ. και αποθέτη με σημαντικά ευρήματα από τη γεωμετρική έως την πρώιμη ρωμαϊκή εποχή[18]. Το οικόπεδο βρίσκεται στην ομαλή ανατολική κλιτύ ενός από τους λόφους της «ακρόπολης» της αρχαίας Σπάρτης. Έτσι, μεγάλο μέρος των αρχαίων λειψάνων αποκαλύφθηκε σε υψηλότερο επίπεδο από το κατάστρωμα της σύγχρονης οδού Ορθίας Αρτέμιδος.

Η σωστική έρευνα του οικοπέδου ξεκίνησε για πρακτικούς λόγους από τη δυτική πλευρά της ιδιοκτησίας, η οποία χωρίστηκε σε τομείς. Στον κεντρικό τομέα αποκαλύφθηκε τμήμα οδού των ρωμαϊκών χρόνων με κατεύθυνση ΒΑ./Α.-ΝΔ./Δ. και ανηφορική κλίση προς Δ. Η οδός οριοθετούνταν προς Β. και Ν. από δύο αναλημματικούς τοίχους (τοίχοι 12 και 14 της ανασκαφής).

Στο νοτιοδυτικό τομέα της ανασκαφής αποκαλύφθηκαν λείψανα τοίχων που όριζαν χώρους άνισων διαστάσεων, πιθανότατα δωμάτια οικίας των ρωμαϊκών χρόνων, η οποία φαίνεται ότι εκτείνεται κάτω από το άσκαφο τμήμα της προς Δ. όμορης ιδιοκτησίας του ΥΠΠΟ.

Στο βορειοδυτικό τομέα της ανασκαφής αποκαλύφθηκαν αρχιτεκτονικά λείψανα που αποτελούν πιθανότατα την προς Ν. συνέχεια του λουτρικού συγκροτήματος που είχε ανασκαφεί στην όμορη ιδιοκτησία Καρρά. Συγκεκριμένα, αποκαλύφθηκαν δύο ακόμη χώροι (χώροι Α και Β), οι οποίοι συνδέονται με βεβαιότητα με το λουτρικό συγκρότημα όπως δείχνει η τοιχοποιία τους: στρώσεις πλίνθων εναλλάξ με κονίαμα.

---

14. Για τους τύπους των χαυλίων, βλ. J. Borchhardt, *Homerische Helme*, Mainz 1972, σ. 19. Τα περισσότερα από τα ευρεθέντα χαύλια ανήκουν στον τύπο Α.

15. Για τον τύπο, πρβλ. K. Branigan, *Aegean Metalwork of the Early and Middle Bronze Age*, Oxford 1974, σ. 45, πίν. 23.

16. Η καθηγήτρια J. de la Genière, η οποία αντιλήφθηκε τη μεγάλη σημασία των αρχαιολογικών ευρημάτων, προσφέρθηκε να μεσολαβήσει προκειμένου η συνέχιση της ανασκαφικής έρευνας να χρηματοδοτηθεί μέσω δωρεάς γαλλικού ιδρύματος προς το Ελληνικό Δημόσιο. Η προσφορά της δεν έγινε δεκτή από την Ε΄ ΕΠΚΑ.

17. *ΑΔ* 23 (1968): Χρονικά, σ. 151-152· 24 (1969): Χρονικά σ. 134-135, Πίν. 131-132· 35 (1980): Χρονικά, σ. 135.

18. *ΑΔ* 36 (1981): Χρονικά σ. 121, Σχέδ. 1, Πίν. 57-58.

Κατά την ανασκαφική έρευνα του ίδιου τομέα αποκαλύφθηκε καλυβίτης τάφος (τφ 1), στο εσωτερικό του οποίου είχε ενταφιαστεί νεκρός σε ύπτια στάση. Κτερίσματα του τάφου ήταν ψήφοι από υαλόμαζα, χάλκινο περίαπτο, χάλκινο ενώτιο και τρεις χάλκινοι δακτύλιοι.

Κατά την ανασκαφική έρευνα συγκεντρώθηκαν όστρακα των ελληνιστικών και των ρωμαϊκών χρόνων, τεμάχια οστέινων περονών, τμήμα χάλκινου αναδευτήρα και τμήμα χάλκινης περόνης, καθώς και άλλα χάλκινα εξαρτήματα (κρίκοι, άγκιστρα κτλ.), θραύσματα γυάλινων αγγείων και μεγάλος αριθμός σιδερένιων ήλων. Από τις επιχώσεις συγκεντρώθηκαν, επίσης, θραύσματα ενσφράγιστων κεράμων (Μ.Σ. αριθ. 13787-13791). Από αυτές δύο ανήκουν στους ήδη γνωστούς τύπους της Σπάρτης: η αριθ. 13787, η οποία φέρει σφράγισμα: *[ΔΑΜΟ]ΣΙΟΣ/ [ΑΘΑ-Ν]ΑΣ* και η αριθ. 13791, η οποία φέρει σφράγισμα: *[ΔΑΜΟ-ΣΙ]ΟΣ/ [ΑΘΑΝΑΣ]ΤΑΧΥ / [- - -]*[19].

Κατά την ανασκαφική έρευνα συγκεντρώθηκαν, επίσης, 31 νομίσματα, από τα οποία μπορούν να ταυτιστούν τα ακόλουθα: α) Τέσσερα χάλκινα νομίσματα Λακεδαιμονίων: ένα των χρόνων 48-40 π.Χ., ένα των χρόνων 43-31 π.Χ. και δύο των χρόνων του Γαΐου Ιούλιου Ευρυκλέους, 31-7 π.Χ.[20]. β) Χάλκινο νόμισμα του Τιβερίου των χρόνων μετά το 22 μ.Χ. Στον εμπροσθότυπο κεφαλή του αυτοκράτορα προς τα αριστερά και η επιγραφή: *[DIVU]S AUGUSTUS PATER*. Στον οπισθότυπο αρχιτεκτόνημα, εκατέρωθεν του οποίου τα γράμματα *S, C* και η επιγραφή: *PROVIDENT*. γ) Χάλκινο νόμισμα λακωνικής κοπής των χρόνων του αυτοκράτορα Αδριανού[21]. δ) Χάλκινο νόμισμα του Αυγούστου Γορδιανού του Γ΄ (238-244 μ.Χ.) [22]. ε) Αργυρό νόμισμα του αυτοκράτορα Τριβωνιανού (251-253 μ.Χ.). Στον εμπροσθότυπο η επιγραφή: *IMP. CAES. VIB. TREB. GALLUS. AUG*. Στον οπισθότυπο η επιγραφή: *FELICITAS PUBL*. στ) Τέσσερα χάλκινα νομίσματα των χρόνων του αυτοκράτορα Γαλλιηνού (253-268 μ.Χ.), εκ των οποίων τα δύο είναι λακωνικές κοπές[23]. ζ) Φθαρμένο χάλκινο νόμισμα του αυτοκράτορα Αυρηλιανού. Στον εμπροσθότυπο η επιγραφή: *IMP. C. AURELIANUS. AUG*. Στον οπισθότυπο η επιγραφή: *CONCORDIA MILITUM*. η) Τρία φθαρμένα χάλκινα νομίσματα τα οποία θα μπορούσαν να αποδοθούν σε κοπές της εποχής του Αντωνίνου Ευσεβούς, του Βαλεντινιανού και του Μαξιμιανού, αντίστοιχα.

ΕΛΕΝΗ ΖΑΒΒΟΥ - ΑΘΑΝΑΣΙΟΣ ΘΕΜΟΣ

9. Οδός Αλκμάνος (Ο.Τ. 130, οικόπεδο Γ. και Μ. Κανελλοπούλου)

Κατά τη διάρκεια των εργασιών κατάχωσης των αρχαιοτήτων και θεμελίωσης της διώροφης οικίας στο παραπάνω οικόπεδο[24], αποκαλύφθηκε στη νοτιοανατολική γωνία του οικοπέδου μικρό τμήμα ψηφιδωτού δαπέδου των ρωμαϊκών χρόνων, η συνέχεια του οποίου βρίσκεται στην προς Α. όμορη ιδιοκτησία Σ. Αργειτάκου.

10. Οδός Αλκμάνος (Ο.Τ. 130, οικόπεδο Σ. Αργειτάκου)

Οι δοκιμαστικές τομές που διενεργήθηκαν από τη Νομαρχιακή Αυτοδιοίκηση Λακωνίας στο παραπάνω οικόπεδο[25], με σκοπό την εξαγορά του ακινήτου για την ανέγερση σχολικού συγκροτήματος, αποκάλυψαν σε μικρό βάθος από την επιφάνεια του οδοστρώματος της οδού Αλκμάνος αρχιτεκτονικά λείψανα σε όλη σχεδόν την έκταση του οικοπέδου.

Κατά τον ανασκαφικό καθαρισμό που ακολούθησε, ο οποίος δεν προχώρησε σε βάθος, αποκαλύφθηκαν λείψανα τοίχων κατασκευασμένων από αργούς λίθους και στρώσεις οπτών πλίνθων, τμήμα κτιστής αύλακας με κατεύθυνση ΒΔ.-ΝΑ. και εγχυτρισμός νηπίου σε αμφορέα. Στα κινητά ευρήματα της έρευνας συμπεριλαμβάνονται τμήματα αρχιτεκτονικών μελών, άβαφη κεραμική των ρωμαϊκών και υστερορρωμαϊκών χρόνων (διακρίνονται κτενωτά όστρακα), μελαμβαφής κεραμική των ελληνιστικών χρόνων, θραύσματα γυάλινων αγγείων, τμήματα ειδωλίων, καθώς και πήλινο αδιάγνωστο αντικείμενο, χρηστικού πιθανότατα χαρακτήρα, όπως υποδεικνύει το σιδερένιο στέλεχος στο εσωτερικό του (Μ.Σ. αριθ. 15024)[26]. Κατά τη διενέργεια των τομών συγκεντρώθηκαν, επίσης, δύο φθαρμένα χάλκινα νομίσματα. Εξ αυτών ένα των ρωμαϊκών και ένα των βυζαντινών χρόνων, στον εμπροσθότυπο του οποίου διακρίνεται προτομή κατά μέτωπον του Χριστού με φωτοστέφανο και στον οπισθότυπο προτομή κατά μέτωπον αυτοκράτορα που κρατεί στο δεξιό χέρι σταυροφόρο σκήπτρο και στο αριστερό σταυροφόρο σφαίρα. Κατά την ανασκαφή αποκαλύφθηκε, επίσης, φθαρμένη ενσφράγιστη λαβή αμφορέα (Μ.Σ. αριθ. 15048).

11. Οδός Αρχιδάμου 15 (Ο.Τ. 113, οικόπεδο Ι. Νικολόπουλου)

Η ανασκαφική έρευνα που διενεργήθηκε με έξοδα του ιδιοκτήτη[27] αποκάλυψε τμήμα αρχαίας οδού και τμήμα οικίας των ρω-

19. Για τους τύπους, πρβλ. *IG* V1, 851 και *IG* V1, 861 αντίστοιχα.

20. Grunauer von Hoerschelmann, ό.π. (υποσημ. 6), Gruppe XIV (48-40 π.Χ)· Gruppe XVI (43-31 π.Χ.) και Gruppe XXVI (31-7 π.Χ.), αντίστοιχα.

21. Ό.π., Gruppe XXXVIII.

22. Πρβλ. Shear, ό.π. (υποσημ. 4), αριθ. 2342.

23. Grunauer von Hoerschelmann, ό.π. (υποσημ. 6), Gruppe LVI, αριθ. 5 και Gruppe LVIII.

24. *ΑΔ* 53 (1998): Χρονικά, σ. 159-161.

25. Το οικόπεδο συνορεύει προς Α. με την ιδιοκτησία Γ. και Μ. Κανελλόπουλου για την ανασκαφική έρευνα της οποίας, βλ. παραπάνω (Οδός Αλκμάνος) και *ΑΔ* 53 (1998): Χρονικά, σ. 159-161.

26. Για ανάλογο αντικείμενο, βλ. *Ε΄ΕλλΚερ*, Αθήνα 2000, τ. Ι, σ. 418 και τ. ΙΙ, εικ. 215α.

27. Το ημερολόγιο της ανασκαφής τήρησε η συμβασιούχος αρχαιολόγος Α. Μαλτέζου. Ως σταθερό σημείο για τη μέτρηση των βαθών ορίστηκε η επιφάνεια του πεζοδρομίου της οδού Αρχιδάμου στα νοτιοδυτικά του οικοπέδου.

μαϊκών χρόνων, η οποία αποτελεί την προς Ν. συνέχεια του κτιρίου των ρωμαϊκών χρόνων που είχε αποκαλυφθεί στο όμορο οικόπεδο Δ. Μάζη κατά τα έτη 1984 και 1997[28] (Εικ. 12-13).

Στο μεγαλύτερο τμήμα του χώρου της ανασκαφής αποκαλύφθηκαν τα λείψανα δωματίου (Χώρος Α), ορθογώνιας κάτοψης, διαστ. 8,50×4,65 μ., που ανήκε σε κτίριο των ρωμαϊκών χρόνων (βάθ. ανώτερο 1,40, βάθ. θεμελίωσης 2,40-2,59 μ.). Οι θεμελιώσεις των τοίχων που όριζαν το χώρο (τχ 1, 2, και 16) ήταν κατασκευασμένες από αργούς λίθους, θραύσματα κεραμίδων και λάσπη για συνδετικό υλικό, ενώ στα τμήματα της ανωδομής που διασώθηκαν (τχ 1 και 2) είχε χρησιμοποιηθεί συνδετικό κονίαμα και το εσωτερικό μέτωπο των τοίχων έφερε επίχρισμα κονιάματος. Ίχνη επισκευής διακρίθηκαν στο δυτικό (εσωτερικό) μέτωπο του βόρειου τμήματος του τχ 2, με την οποία συνδέεται και η οικοδόμηση του τχ 6. Σε βάθος 1,80 μ. στο εσωτερικό του δωματίου, αποκαλύφθηκε δάπεδο κατασκευασμένο από καλά πατημένο χώμα, τριμμένο κεραμίδι, χαλίκι και ελάχιστους αργούς λίθους. Ορθογώνια οπή, γεμισμένη με λίθους, που αποκαλύφθηκε στο ανατολικό τμήμα του δωματίου, χρησίμευε προφανώς για τη στερέωση ξύλινου υποστυλώματος της στέγης του κτιρίου.

Στα ανατολικά του χώρου Α, αποκαλύφθηκαν λείψανα τοίχων (τχ 4, 5, 8, 9 και 10) κατασκευασμένων από αργούς λίθους, κεραμίδια και χώμα για συνδετική ύλη. Οι τοίχοι αυτοί, αν και φαίνεται ότι σχετίζονται με τα λείψανα της ρωμαϊκής οικίας, θα πρέπει να ανήκουν σε προγενέστερη οικοδομική της φάση, όπως υποδεικνύει η καταστροφή του τχ 5 από τον τχ 2.

Στο ανατολικότερο τμήμα του οικοπέδου αποκαλύφθηκε τμήμα αρχαίας οδού με κατεύθυνση ΒΑ.-ΝΔ. και μακρά περίοδο χρήσης. Κατά την ανασκαφική έρευνα του δρόμου διακρίθηκαν από βάθος 1,22 έως 2,36 μ. επάλληλα οδοστρώματα, κατασκευασμένα από πατημένο αμμώδες χώμα, τριμμένο κεραμίδι, χαλίκι, μικρούς αργούς λίθους και θραύσματα κεραμίδων. Τα κατώτερα οδοστρώματα οριοθετούνταν στα δυτικά από τον τχ 4 της ρωμαϊκής οικίας, ενώ στα ανατολικά από τοίχο κατασκευασμένο από πώρινες λιθοπλίνθους, ο οποίος πατούσε πάνω σε προγενέστερη αποχετευτική αύλακα. Τα ανώτερα οδοστρώματα εκτείνονταν πέραν του δυτικού αναλήμματος (τχ 4), πράγμα που υποδεικνύει ότι η χρήση της οδού συνεχίστηκε και μετά την εγκατάλειψη της οικίας των ρωμαϊκών χρόνων. Τα οδοστρώματα διέτρεχαν έξι αγωγοί ύδρευσης κατασκευασμένοι από πήλινα κυλινδρικά στελέχη. Κατά την ανασκαφή του κατώτερου οδοστρώματος διαπιστώθηκε ότι αυτό πατούσε πάνω σε μπάζωμα, από την αφαίρεση του οποίου συγκεντρώθηκε μεγάλος αριθμός (περί τα 148) μικκύλων, μολύβδινων αναθηματικών στεφάνων, καθώς και μολύβδινα αναθηματικά ειδώλια του γνωστού τύπου και από άλλα λακωνικά ιερά, μικκύλα αγγεία, αλλά και θραύσματα μελανόμορφων κυλίκων της αρχαϊκής εποχής.

Κατά την ανασκαφική έρευνα του οικοπέδου αποκαλύφθηκαν, επίσης, τρεις τάφοι. Ο τάφος 1 ήταν ένα απλό όρυγμα στο στέρεο έδαφος. Στο εσωτερικό του αποκαλύφθηκε αποσπασματικά σωζόμενος σκελετός σε ελαφρώς συνεσταλμένη στάση με την κεφαλή στη δυτική πλευρά του τάφου.

Ο τάφος 2, ο οποίος διασώθηκε πολύ αποσπασματικά (μόνον το βόρειο τοίχωμά του και τμήμα του δαπέδου του), ήταν κτιστός από οπτές πλίνθους και κονίαμα και είχε προσανατολισμό περίπου Α.-Δ. Στο εσωτερικό του τάφου δεν διασώθηκαν οστά, κατά την αφαίρεση, όμως, της επίχωσης γύρω από τον τάφο, αποκαλύφθηκε ένα κύπελλο με αυλακωτή διακόσμηση (Μ.Σ. αριθ. 15018) και αποσπασματικά σωζόμενος λύχνος των ρωμαϊκών χρόνων (Μ.Σ. αριθ. 15019).

Στον ίδιο χώρο με τον τάφο 2 και σε μεγαλύτερο βάθος αποκαλύφθηκαν τα υπολείμματα προγενέστερης ταφής (τφ 3): πρόκειται για όρυγμα στο στέρεο έδαφος με προσανατολισμό ΒΑ.-ΝΔ., στο εσωτερικό του οποίου αποκαλύφθηκαν μόνο λίγα υπολείμματα οστών. Για την κάλυψή του είχαν χρησιμοποιηθεί πλακοειδείς αργοί λίθοι.

Κατά την ανασκαφική έρευνα συγκεντρώθηκαν όστρακα των ρωμαϊκών και των ύστερων ελληνιστικών χρόνων (όστρακα δυτικής κλιτύος, θραύσματα μεγαρικών σκύφων κτλ.). Κατά την αφαίρεση των ανώτερων στρωμάτων συγκεντρώθηκε, επίσης, μικρή ποσότητα εφυαλωμένης κεραμικής των βυζαντινών χρόνων. Από τις επιχώσεις του οικοπέδου συγκεντρώθηκαν, επίσης, θραύσματα γυάλινων αγγείων, τεμάχια οστέινων περονών, χάλκινη βελόνη, χάλκινο άγκιστρο, ένα μολύβδινο υφαντικό βάρος κωνικού σχήματος και ένα οστέινο, τραπεζιόσχημο, διάτρητο πλακίδιο με εγχάρακτη διακόσμηση τεθλασμένων γραμμών. Στα κινητά ευρήματα συμπεριλαμβάνεται, επίσης, μία βάση από ερυθρό μάρμαρο (Μ.Σ. αριθ. 13039). Τέλος, από πέντε χάλκινα νομίσματα της ανασκαφής μπορεί να ταυτιστεί μόνον ένα του Κωνσταντίου του Β΄ (346-354 μ.Χ.)[29].

12. Οδός Στάουφερτ 12 (Ο.Τ. 98, οικόπεδο Ι. Ζαχαράκη)

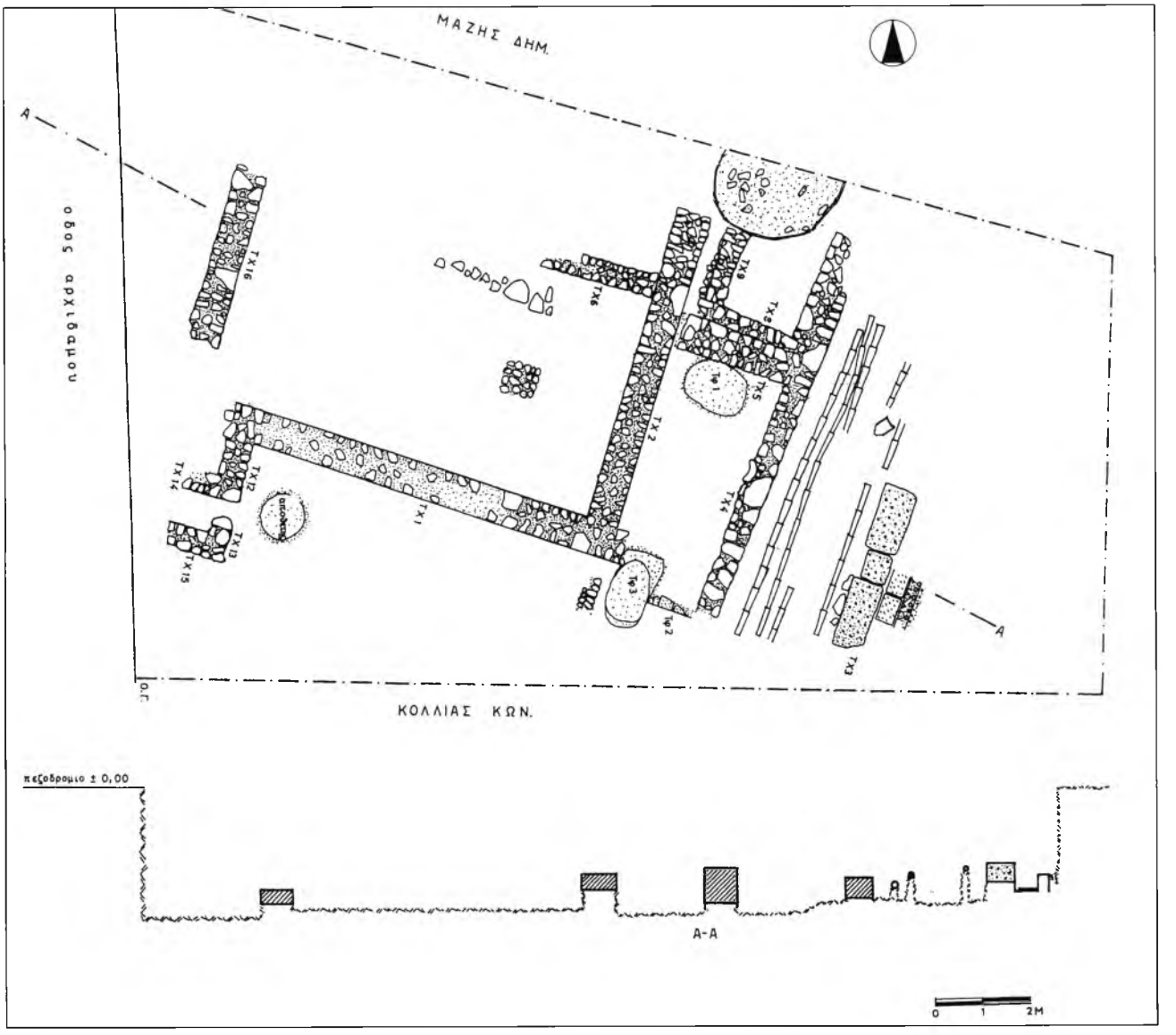
Κατά το τρέχον έτος ολοκληρώθηκε η έρευνα του οικοπέδου[30] (Εικ. 14). Η συνέχιση της ανασκαφής σε βάθος αποκάλυψε κάτω από τα ήδη αποκαλυφθέντα λείψανα τμήματα τοίχων, των οποίων η αποσπασματική διατήρηση δεν επιτρέπει την αποκατάσταση της κάτοψης των κτιρίων στα οποία ανήκαν. Από τα βαθύτερα, όμως, στρώματα του οικοπέδου συγκεντρώθηκε κεραμική των γεωμετρικών χρόνων που υποδεικνύει τη χρήση του χώρου από την εποχή αυτή.

Κατά την αφαίρεση των επιχώσεων συγκεντρώθηκε κεραμική που χρονολογείται, όπως ήδη αναφέρθηκε, από τα γεωμετρικά μέχρι και τα ύστερα ελληνιστικά χρόνια. Ανάμεσα στα κινητά ευρήματα της ανασκαφής διακρίνονται τα θραύσματα αττικού μελανόμορφου ανοιχτού αγγείου, που διασώζουν παράσταση άρματος (Μ.Σ. αριθ. 14182) (Εικ. 15), θραύσμα κλει-

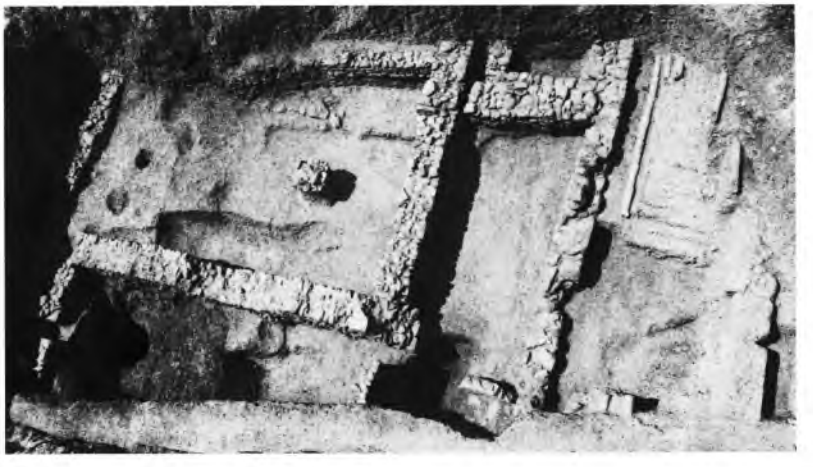
28. *ΑΔ* 52 (1997): Χρονικά, σ. 166-167.

29. Πρβλ. Shear, ό.π. (υποσημ. 4), αριθ. 3903.

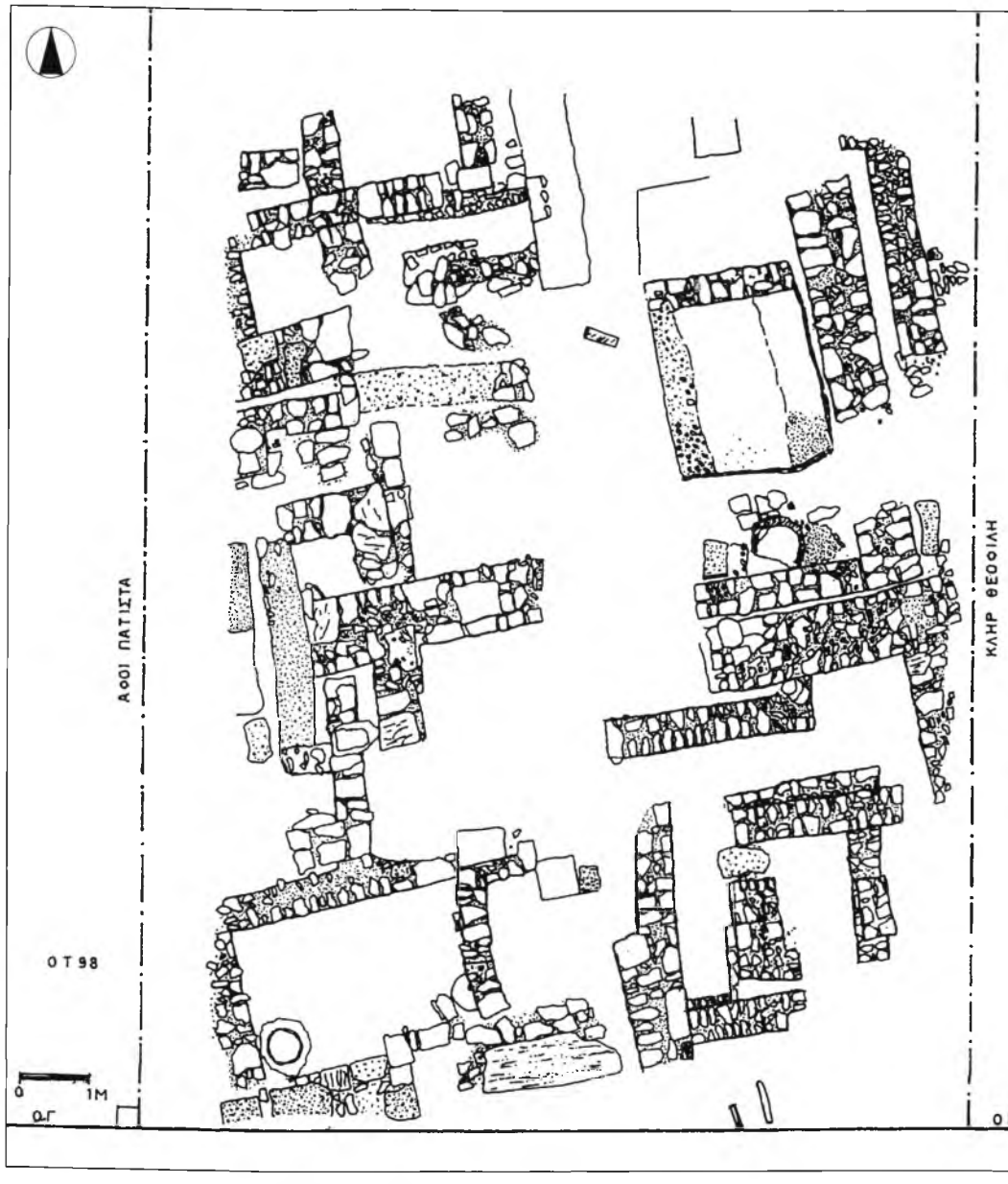
30. *ΑΔ* 51 (1996): Χρονικά, σ. 105.

Εικ. 12. Σπάρτη. Οδός Αρχιδάμου 15. Κάτοψη της ανασκαφής και τομή Α-Α.

Εικ. 13. Σπάρτη. Οδός Αρχιδάμου 15. Άποψη της ανασκαφής από Ν.

Εικ. 14. Σπάρτη. Οδός Στάουφερτ 12. Κάτοψη της ανασκαφής.

Εικ. 15. Σπάρτη. Οδός Στάουφερτ 12. Θραύσματα μελανόμορφου αγγείου.

στού αγγείου με ερυθρόμορφη παράσταση λεοντής (Μ.Σ. αριθ. 14181), μικκύλες υδρίες (Μ.Σ. αριθ. 14175-14176) και μικκύλος κάνθαρος (Μ.Σ. αριθ. 14177), μελαμβαφές άωτο σκυφίδιο (Μ.Σ. αριθ. 14178), τμήμα υστεροκλασικής μελαμβαφούς κύλικας (Μ.Σ. αριθ. 14183), τμήματα ειδωλίων (Μ.Σ. αριθ. 14180 και 14190) και θραύσματα μεγαρικών σκύφων των ύστερων ελληνιστικών χρόνων[31] (Εικ. 16). Πρέπει, επίσης, να αναφερθούν δύο πυραμιδόσχημες αγνύθες, η μία εκ των οποίων φέρει

31. Τα περισσότερα από τα θραύσματα ανήκουν στον τύπο των επιμηκυσμένων πετάλων.

Εικ. 16. Σπάρτη. Οδός Στάουφερτ 12. Θραύσματα μεγαρικών σκύφων.

Εικ. 17. Σπάρτη. Οδός Στάουφερτ 12. Θραύσματα ακροκεράμων.

εγχάρακτα τα γράμματα *ΦΙ* (Μ.Σ. αριθ. 14173) και η άλλη συμπίλημα των γραμμάτων *ΜΕ* (Μ.Σ. αριθ. 14189). Συγκεντρώθηκαν νέα θραύσματα των ακροκεράμων με τις ανάγλυφες κεφαλές που είχαν αποκαλυφθεί κατά την πρώτη φάση της ανασκαφικής έρευνας (Μ.Σ. αριθ. 13743-13746 και 14192) (Εικ. 17). Τέλος, εντοιχισμένα σε μεταγενέστερο τοίχο βρέθηκαν θραύσματα αρχαϊκού περιρραντηρίου.

13. Κεντρική πλατεία Σπάρτης

Κατά τη διάρκεια των εργασιών ανάπλασης της κεντρικής πλατείας (Πλατεία Δημαρχείου), διενεργήθηκαν εκσκαφικές εργασίες στο βορειοανατολικό τμήμα της, κατά τις οποίες αποκαλύφθηκαν, παρά τις αντίθετες προβλέψεις των μελετητών και των συμβούλων του έργου, αρχιτεκτονικά λείψανα επάλληλων οικοδομικών φάσεων των ρωμαϊκών και βυζαντινών χρόνων (Εικ. 18-19). Πρέπει να αναφερθεί ότι αρχαιότητες στην περιοχή της κεντρικής πλατείας σημειώνονταν ήδη από το 19ο αιώνα στο ρυμοτομικό σχέδιο της σύγχρονης πόλης που συντάχθηκε από τον αρχιτέκτονα F. Stauffert[32]. Επιπλέον, κατά τα τελευταία χρόνια, έχουν αποκαλυφθεί αρχαιότητες σε αρκετά σημεία γύρω από την πλατεία[33].

Κατά την έναρξη της ανασκαφικής έρευνας[34] αποκαλύφθηκε στο βόρειο τμήμα του σκάμματος και σε βάθος από 1,50 έως 1,55 μ. κτιστός αγωγός με κατεύθυνση ΒΑ.-ΝΔ. Για την κάλυψη του αγωγού είχαν χρησιμοποιηθεί αργοί λίθοι και κονίαμα.

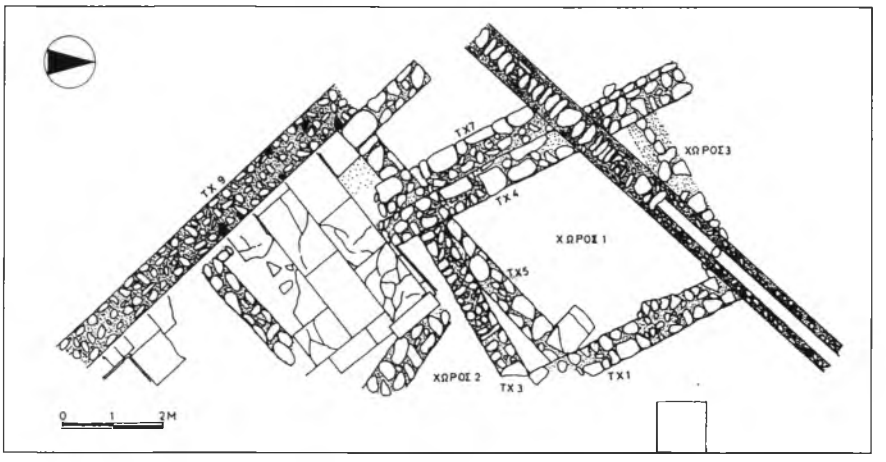
Ο εντοπισμός σε υποκείμενο στρώμα προγενέστερων αρχιτεκτονικών λειψάνων οδήγησε στην επέκταση του αρχικού σκάμματος. Έτσι, αποκαλύφθηκαν τα λείψανα κτιρίου των ύστερων ρωμαϊκών-πρώιμων βυζαντινών χρόνων, στο οποίο διακρίθηκαν τρεις χώροι. Εξ αυτών, αποκαλύφθηκε πλήρως μόνον ο κεντρικός χώρος, διαστ. 3,45×4 μ., που ορίζεται από τους τοίχους 1, 2, 3 και 4 (Χώρος 1), οι οποίοι ήταν κατασκευασμένοι με αργούς λίθους και λάσπη για συνδετικό υλικό. Τμήματα μόνον του βόρειου (Χώρος 3) και του νότιου χώρου (Χώρος 2) αποκαλύφθηκαν, επειδή αυτοί συνεχίζονταν έξω από τα όρια του σκάμματος. Η έρευνα στο εσωτερικό του Χώρου 1 έδειξε την ύπαρξη στρώματος κατάρρευσης της στέγης του κτιρίου από βάθος 1,95 έως 2,26 μ. Κατά την αφαίρεση της επίχωσης από το εσωτερικό των χώρων συγκεντρώθηκε κεραμική των ύστερων ρωμαϊκών χρόνων αλλά και εφυαλωμένα όστρακα των βυζαντινών χρόνων. Στην ίδια οικοδομική φάση – αν και λίγο πρωιμότερα – πρέπει να ενταχθούν τα λείψανα τοίχου (τχ7), που αποκαλύφθηκαν σε επαφή με το δυτικό τοίχο του κτιρίου (τχ4).

Σε παλαιότερη οικοδομική φάση ανήκουν τα λείψανα κτιρίου που αποκαλύφθηκαν στα νότια του χώρου 1 και κάτω από τη θεμελίωση του χώρου 2. Συγκεκριμένα, αποκαλύφθηκε σε μήκος 6,80 μ. ορθογώνιος χώρος, πλ. 3,60 μ., με είσοδο στα ανατολικά. Ο χώρος οριζόταν προς Δ. από τοίχο (τχ9), πάχ. 0,72 μ., ο οποίος διασώθηκε σε ύψος 0,80 μ. (βάθος ανώτερο 1,95 μ.). Για την κατασκευή του είχαν χρησιμοποιηθεί μικρού μεγέθους λίθοι, θραύσματα κεραμίδων και ασβεστοκονίαμα, ενώ στο κατώτερο τμήμα του διασώθηκαν ίχνη ορθομαρμάρωσης. Σε αντίθεση με το δυτικό τοίχο του κτιρίου που θα μπορούσε να θεωρηθεί εξωτερικός τοίχος, ο βόρειος και ο ανατολικός τοίχος ήταν κατασκευασμένοι από ωμές πλίνθους και για το λόγο αυτό δεν διασώθηκαν. Τα ίχνη, όμως, της ορθομαρμάρωσης που διασώθηκαν κατά χώραν υποδηλώνουν την κατασκευή τους. Το δάπεδο του δωματίου αποκαλύφθηκε σε βάθος 2,74 μ. και ήταν επενδεδυμένο από μεγάλες ορθογώνιες και τετράγωνες μαρμάρινες πλάκες μαρμάρου, διαστ. 0,80-1,10×

32. Βλ. την αναπαραγωγή του σχεδίου στη μελέτη του Γ. Γιαξόγλου, Η πολεοδομική εξέλιξη της Σπάρτης 1834-1994, *Επιστημονικό Συνέδριο: Νέες πόλεις πάνω σε παλιές. Το παράδειγμα της Σπάρτης, Σπάρτη 18-20/2/1994*, σ. 145, εικ. 3. Βλ. επίσης, Ν. Γεωργιάδη, Ειδήσεις και πληροφορίες για τα ιστορικά δημόσια κτήρια και τις πλατείες της Σπάρτης από τον προηγούμενο αιώνα μέχρι σήμερα, στο ίδιο, σ. 105.

33. *ΑΔ* 51 (1996): Χρονικά, σ. 112-113· 52 (1997): Χρονικά, σ. 172-174 και σ. 185-186 (οικόπεδο Δ. Κρητικού: βλ. στον παρόντα τόμο, σ. 164· ευρήματα οδού Λυκούργου: S. Raftopoulou, New Finds from Sparta, στο W.G. Cavanagh - S.E.C. Walker (επιμ.), *Sparta in Laconia, Proceedings of the 19th British Museum Classical Colloquium, 6-8 December 1995, BSA* Studies 4, 1998, σ. 131, εικ. 12. 9 και 12.10.

34. Το ημερολόγιο της ανασκαφής τήρησε ο συμβασιούχος αρχαιολόγος Χ. Φλουρής, ο οποίος εκπόνησε και το σχέδιο της ανασκαφής με τη βοήθεια της σχεδιάστριας της Ε΄ ΕΠΚΑ Ε. Παπαδάκου.

Εικ. 18. Σπάρτη. Κεντρική Πλατεία. Κάτοψη της ανασκαφής.

Εικ. 19. Σπάρτη. Κεντρική Πλατεία. Άποψη της ανασκαφής από ΝΔ.

0,80 μ. Από την ανασκαφή στο εσωτερικό του χώρου συγκεντρώθηκε κεραμική των ύστερων ρωμαϊκών χρόνων. Διακρίνεται αμφορίσκος με διακόσμηση του τύπου «gouged ware»[35] (Μ.Σ. αριθ. 15003).

Στο ίδιο κτίριο θα πρέπει να ανήκουν και τα λείψανα των τοίχων που αποκαλύφθηκαν σε υποκείμενο στρώμα του χώρου 1, αν και δείχνουν ότι αποτελούν πρωιμότερη κατασκευαστική φάση του οικοδομήματος (τχ5, 6, 8, 10 και 11). Οι τοίχοι ήταν κατασκευασμένοι από αργούς λίθους μεσαίου και μεγάλου μεγέθους.

Τομή, η οποία διενεργήθηκε στο εσωτερικό του χώρου με το μαρμαροθέτημα και σε σημείο όπου αυτό δεν είχε διασωθεί, έδειξε την ύπαρξη προγενέστερου τοίχου (τχ11) με κατεύθυνση ΝΑ.-ΒΔ. Ο τοίχος, πλ. 0,52 μ., διασώθηκε σε μήκος 2,50 μ. και η ανώτερη επιφάνειά του αποκαλύφθηκε σε βάθος 2,85 μ. Ήταν κατασκευασμένος από αργούς λίθους μικρού μεγέθους. Στο ίδιο βάθος αποκαλύφθηκε στα ανατολικά του δωματίου με το μαρμαροθέτημα τμήμα τοίχου ανάλογης κατασκευής (τχ10).

ΑΘΑΝΑΣΙΟΣ ΘΕΜΟΣ

14. Οδός Διηνεκούς (Ο.Τ. 17, οικόπεδο Β. Χατζάκου)

Η ανασκαφή του οικοπέδου διενεργήθηκε κατά τα έτη 1996 και 1997[36] και ολοκληρώθηκε το 1999 από την 5η ΕΒΑ[37] με την ανασκαφή ζώνης, πλ. 2 μ., στο βόρειο τμήμα του οικοπέδου, η οποία αφέθηκε για λόγους προστασίας της όμορης οικοδομής ιδιοκτησίας Βαρζακάκου - Γιαννακοπούλου (Εικ. 20).

Όλες οι μετρήσεις ελήφθησαν από το σταθερό σημείο (+0,00), που ορίστηκε η άνω επιφάνεια του πεζοδρομίου της οδού Διηνεκούς, στα βορειοδυτικά του οικοπέδου.

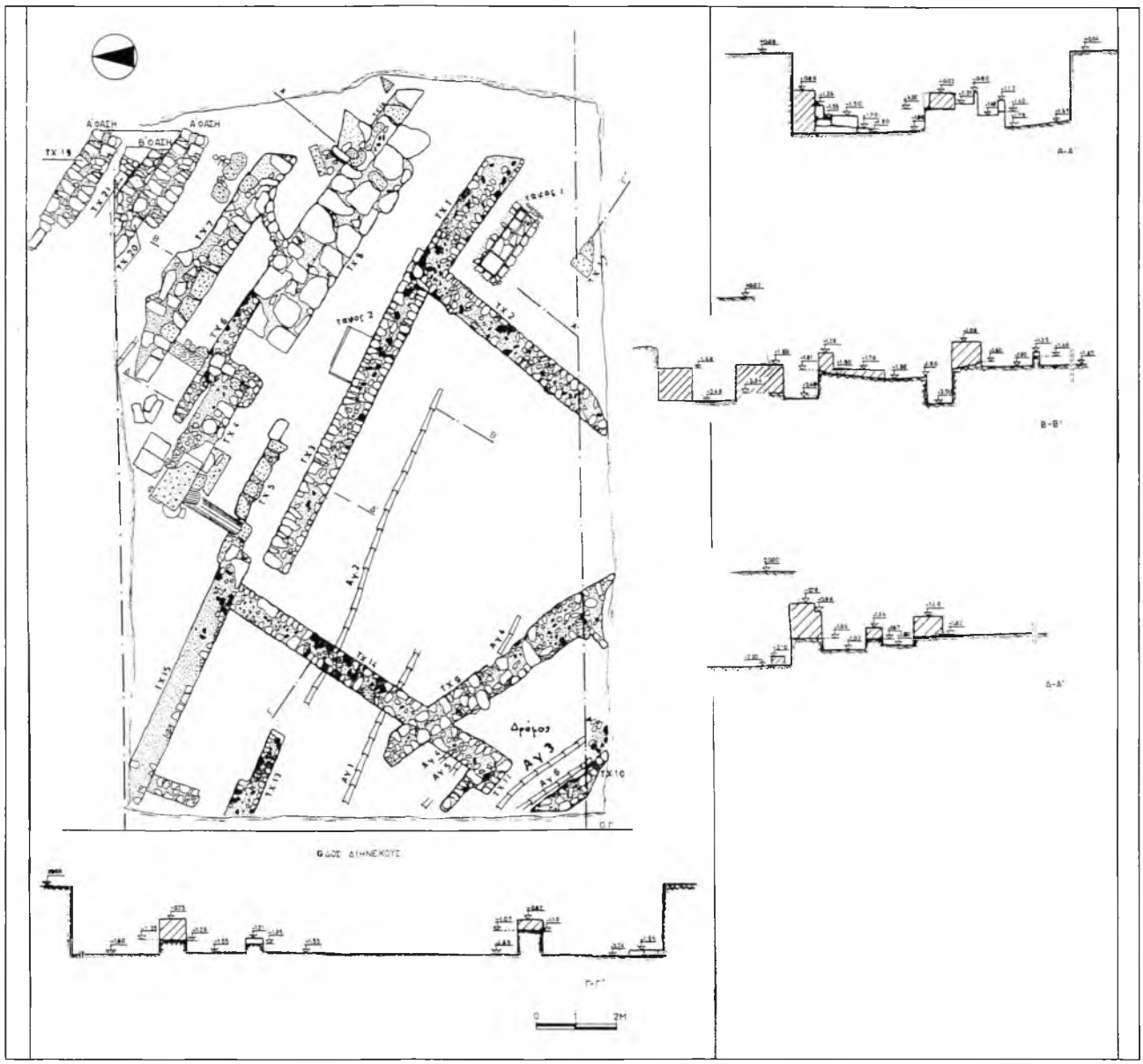
Το ανώτατο σημείο των αρχαίων εντοπίστηκε σε βάθος 0,22 μ. (τχ. 9). Στο δυτικό τμήμα του οικοπέδου, ανατολικά του τχ. 9, σε βάθος 0,25 μ. αποκαλύφθηκε τμήμα βυζαντινού δρόμου με κατεύθυνση ΒΔ.-ΝΑ.

Στο μεγαλύτερο τμήμα του οικοπέδου αποκαλύφθηκαν κτιριακά λείψανα τριών τουλάχιστον οικοδομικών φάσεων της βυζαντινής εποχής (τχ. 1, 2, 3, 4, 9, 10, 11, 12, 13, 14, 15 και 16). Αρχιτεκτονικά κατάλοιπα ρωμαϊκών χρόνων με δύο τουλάχιστον οικοδομικές φάσεις εντοπίστηκαν στο βόρειο-βορειοανατολικό τμήμα του οικοπέδου (τχ. 5, 6, 7, 8) και στα νοτιοανατολικά του οικοπέδου (τχ. 17). Η αποσπασματικότητα των αρχιτεκτονικών λειψάνων, οι διάφορες οικοδομικές φάσεις και η δια-

35. Ευχαριστίες οφείλονται στην αρχαιολόγο της Βρετανικής Αρχαιολογικής Σχολής C. Pickersgille για τη βοήθειά της στην κεραμική των ύστερων ρωμαϊκών χρόνων.

36. *ΑΔ* 51 (1996): Χρονικά, σ. 120· 52 (1997): Χρονικά, σ. 190.

37. Βλ. έκθεση 5ης ΕΒΑ στον παρόντα τόμο, σ. 221.

Εικ. 20. Σπάρτη. Οδός Διηνεκούς. Κάτοψη της ανασκαφής και τομές Α-Α΄, Β-Β΄, Γ-Γ΄ και Δ-Δ΄.

τάραξη των στρωμάτων δεν επιτρέπουν την αποκατάσταση των κτιρίων στα οποία αυτά ανήκαν.

Ειδικότερα στο δυτικό τμήμα του οικοπέδου τα αποκαλυφθέντα λείψανα των τχ. 9 και 13 ανήκουν στη νεότερη οικοδομική φάση του οικοπέδου. Είναι χτισμένοι με πέτρες, κεραμίδια και χώμα ως συνδετική ύλη.

Σε δεύτερη (πρωιμότερη) οικοδομική φάση ανήκουν οι τχ. 1, 2, 11, 12 και 14 που είναι χτισμένοι με λίθους διαφόρων διαστάσεων, κεραμίδια, οπτοπλίνθους και χώμα ως συνδετική ύλη. Επίσης, έχει χρησιμοποιηθεί αρχαίο οικοδομικό υλικό σε β΄ χρήση (πωρόλιθοι και τμήματα μαρμάρινων αρχιτεκτονικών μελών), καθώς και συμπαγή μεγάλα τμήματα από κουρασάνι, ενώ εντοπίστηκε και αραιή χρήση ασβεστοκονιάματος. Οι τοίχοι 4 και 15, μικρό τμήμα των οποίων εντοπίστηκε στο βόρειο τμήμα του οικοπέδου, εμφανίζουν την ίδια τοιχοδομία με τη διαφορά ότι σε αυτούς χρησιμοποιήθηκε ασβεστοκονίαμα ως συνδετικό υλικό. Η συνέχειά τους αποκαλύφθηκε με την ανασκαφή από την 5η ΕΒΑ της ζώνης προστασίας της προς Β. όμορης οικοδομής.

Σε αρχαιότερη οικοδομική φάση της βυζαντινής εποχής ανήκει ο τχ. 3, χτισμένος με αργούς λίθους διαφόρων διαστάσεων, κεραμίδια και τμήματα μαρμάρινων αρχιτεκτονικών μελών σε β΄ χρήση. Στο χώρο που περικλείουν οι τχ. 1 και 2, οι οποίοι πατούν πάνω στον προγενέστερο τχ. 3, αποκαλύφθηκε κτιστός κιβωτιόσχημος τάφος (τάφος 1) σε βάθος 0,83 μ. με προσανατολισμό ΒΔ.-ΝΑ. Τα τοιχώματά του είναι χτισμένα με ισοπαχείς οριζόντιες στρώσεις οπτοπλίνθων και κονιάματος εναλλάξ. Κατά την

έρευνα διαπιστώθηκε πως ο τάφος ήταν διαταραγμένος. Τα οστά ήταν αναμοχλευμένα και ανήκουν σε περισσότερα του ενός άτομα. Το δάπεδο του τάφου σε βάθος 1,52 μ. ήταν καλυμμένο με πήλινες πλάκες. Επί του δαπέδου του τάφου βρέθηκε άβαφο πινάκιο των παλαιοχριστιανικών χρόνων.

Στην αρχαιότερη φάση της ρωμαϊκής εποχής ανήκει η θεμελίωση του τχ. 8 σε βάθος 2-2,12 μ. Είναι κατασκευασμένος από μεγάλου μεγέθους λίθους και το μέγιστο σωζόμενο πλάτος των θεμελίων του είναι 1,55 μ. Έχει κατεύθυνση ΒΔ.-ΝΑ. και φαίνεται να επεκτείνεται στον ακάλυπτο προς Α. χώρο του οικοπέδου, όπως έδειξε η μικρή δοκιμαστική τομή που διενεργήθηκε στο χώρο αυτό. Στην ίδια οικοδομική φάση πρέπει να ανήκει ο τχ. 7, πλ. 0,75 μ., που βαίνει παράλληλα προς τον τχ. 8 και είναι χτισμένος από μεγάλους λίθους, στους οποίους συμπεριλαμβάνονται και πωρόλιθοι.

Σε μεταγενέστερη οικοδομική φάση τοποθετείται ο τχ. 6, μικρό τμήμα του οποίου θεμελιώνεται στο βορειοανατολικό άκρο του τχ. 8. Είναι χτισμένος από επάλληλες σειρές οπτοπλίνθων και μικρούς λίθους με ασβεστοκονίαμα ως συνδετικό υλικό.

Στο νοτιοανατολικό τμήμα του οικοπέδου σε βάθος 1,56 μ. αποκαλύφθηκε η κατώτερη σειρά τριών ορθογωνισμένων πωρόλιθων που εδράζονται στο στέρεο έδαφος και μαρτυρούν την ύπαρξη κάποιου τοίχου (τχ. 17) με κατεύθυνση ΒΔ.-ΝΑ., ο οποίος πιθανότατα εκτείνεται στο όμορο οικόπεδο του Ν. Κεφαλόπουλου.

Στη νοτιοδυτική γωνία του οικοπέδου σε βάθος 1,09 μ. εντοπίστηκε μικρό τμήμα οδοστρώματος από πατημένο χώμα, χαλίκι και άβαφα όστρακα υστερορρωμαϊκών χρόνων με κατεύθυνση ΒΔ.-ΝΑ., που διατρεχόταν από δύο αγωγούς ύδρευσης (Αγ. 3, 6) αποτελούμενους από πήλινα κυλινδρικά στελέχη με την ίδια κατεύθυνση. Ο δρόμος φαίνεται να συνεχίζεται στο όμορο προς Ν. οικόπεδο του Ν. Κεφαλόπουλου.

Στα βορειοανατολικά του τχ. 3 σε βάθος 1,88 μ. και εντός του στέρεου εδάφους αποκαλύφθηκε κιβωτιόσχημος τάφος πρωτογεωμετρικών χρόνων (τάφος 2) επενδεδυμένος με σχιστόπλακες, διαστ. 1,20×0,80 μ. Εντός της σκουρόχρωμης μαλακής επίχωσης του τάφου βρέθηκαν λίγα τμήματα από κρανίο παιδιού και δύο αγγεία, μία τριφυλλόστομη οινοχόη (Εικ. 21) και ένας σκύφος.

Από τις επιχώσεις του οικοπέδου προήλθε μεγάλη ποσότητα άβαφης χρηστικής κεραμικής βυζαντινών και ρωμαϊκών χρόνων (κυρίως θραύσματα οξυπύθμενων και άλλων αμφορέων, λεκανών, πίθων, μαγειρικών σκευών), ερυθροβαφή όστρακα, καθώς και μελαμβαφή όστρακα ελληνιστικών χρόνων. Στα κινητά ευρήματα της ανασκαφής περιλαμβάνονται τμήματα ειδωλίων, λύχνοι (Εικ. 22), πήλινα πώματα, αγνύθες πυραμιδοειδούς σχήματος, θραύσματα γυάλινων αγγείων, θραύσματα οστέινων εργαλείων, τμήματα χάλκινων και σιδερένιων αντικειμένων, καθώς και 30 χάλκινα νομίσματα, τα περισσότερα από τα οποία διατηρούνται σε κακή κατάσταση. Από αυτά ταυτίστηκαν: ένα εποχής του Ρωμανού Γ΄ (1028-1034), ένα του Φωκά (602-610), ένα του Ιωάννη Α΄-Νικηφόρου Γ΄ (1078-1081), ένα του Ιουστίνου Β΄ (565-578), ένα του Βασιλείου Β΄ (976-1025), ένα του Ιουστινιανού Α΄ (527-565)

Εικ. 21. Σπάρτη. Οδός Διηνεκούς. Τριφυλλόστομη οινοχόη.

Εικ. 22. Σπάρτη. Οδός Διηνεκούς. Λύχνοι.

και ένα του Ευρυκλέους (31-7 π.Χ). Επίσης, στα ευρήματα της ανασκαφής συγκαταλέγονται και τμήματα μαρμάρινων αρχιτεκτονικών μελών (αριθ. κατ. 12663-12674), καθώς και ενεπίγραφη στήλη προς τιμήν του αυτοκράτορα Τιβερίου (αριθ. κατ. 12662):

Τιβερίῳ
Καίσαρι
Σε[βασ]τῶι
σωτῆρι.[38]

ΙΩΑΝΝΑ ΕΥΣΤΑΘΙΟΥ

ΕΡΓΑ ΔΗΜΟΤΙΚΗΣ ΕΠΙΧΕΙΡΗΣΗΣ ΥΔΡΕΥΣΗΣ ΚΑΙ ΑΠΟΧΕΤΕΥΣΗΣ ΣΠΑΡΤΗΣ (ΔΕΥΑΣ)

Οδός Οπλαρχηγών Νικολοπουλαίων

Κατά τη διάνοιξη χάνδακος στη βόρεια παρειά της οδού,

38. *Ηόρος* 13 (1999), σ. 63-64, πίν. 10.1.

μπροστά από την ιδιοκτησία κληρονόμων Γ. Αναστασοπούλου και σε βάθος 0,73 μ. από το κατάστρωμά της, αποκαλύφθηκε τάφος με προσανατολισμό Α.-Δ., μήκ. 1,54 και πλ. (εσωτ.) 0,43 μ. Για την κάλυψη του τάφου είχαν χρησιμοποιηθεί σχιστολιθικές πλάκες. Τα τοιχώματά του είχαν κατασκευαστεί από αργούς λίθους, ενώ το βόρειο τοίχωμα του τάφου είχε επενδυθεί με κάθετα τοποθετημένη λίθινη πλάκα. Στο εσωτερικό του τάφου αποκαλύφθηκαν δύο κρανία στη δυτική πλευρά του τάφου και τμήματα οστών των κάτω άκρων στην ανατολική πλευρά, καθώς και λιγοστά μελαμβαφή όστρακα.

Στα ανατολικά του τάφου αποκαλύφθηκαν τα λείψανα κατεστραμμένου καλυβίτη τάφου, καθώς και τμήμα κρανίου και οστών άκρων.

ΕΛΕΝΗ ΖΑΒΒΟΥ

Κεντρική πλατεία Σπάρτης

Η διάνοιξη χάνδακος με σκοπό την αντικατάσταση του δικτύου από τη ΔΕΥΑ Σπάρτης στη βορειοανατολική γωνία της κεντρικής πλατείας, αποκάλυψε σε βάθος 0,80 μ. από την επιφάνεια του πεζοδρομίου της οδού Λακεδαιμονίων Ν. Υόρκης τμήμα τοίχου κατασκευασμένου από αργούς λίθους, θραύσματα κεραμίδων και μεγάλη ποσότητα κονιάματος, σωζ. ύψ. 0,30 μ. Τμήμα δεύτερου τοίχου ανάλογης κατασκευής αποκαλύφθηκε στο βορειότερο σημείο του χάνδακος. Τα αρχιτεκτονικά λείψανα είχαν καταστραφεί στο παρελθόν κατά τις εργασίες για την τοποθέτηση του δικτύου ύδρευσης.

Οδός Ορθίας Αρτέμιδος

Κατά τη διάρκεια της διάνοιξης χάνδακος για την τοποθέτηση αποχετευτικού αγωγού στο νότιο, αδιάνοικτο τμήμα της παραπάνω οδού, πλησίον του ποταμού Ευρώτα, αποκαλύφθηκε τμήμα κτιστής αύλακας, πιθανότατα αρδευτικής. Η ανασκαφική έρευνα και η μικρή επέκταση του αρχικού σκάμματος έδειξε ότι η αύλακα ήταν κατασκευασμένη από μετρίου μεγέθους λίθους και το πλάτος της κυμαινόταν από 1,20 έως 1,50 μ., ενώ το σωζόμενο ύψος της έφθανε σε ορισμένα σημεία τα 1,10 μ. Στα ανατολικά της αποκαλύφθηκε παχύ στρώμα από χαλίκι, χώμα και κεραμίδι το οποίο οριοθετούσε σειρά λίθων. Το στρώμα αυτό, προφανώς, στήριζε το ανατολικό τοίχωμα της κατασκευής λόγω της κλίσης του εδάφους. Η αύλακα είχε κατεύθυνση Β.-Ν., στο βόρειο, όμως, άκρο της φαίνεται ότι καμπτόταν ελαφρώς προς Α. Στο νότιο άκρο της αποκαλύφθηκαν κατά χώραν λίθινες πλάκες, κάθετα τοποθετημένες, οι οποίες έφραζαν άνοιγμα για την παροχέτευση των υδάτων.

ΑΘΑΝΑΣΙΟΣ ΘΕΜΟΣ

ΕΡΓΑ ΔΕΗ ΣΠΑΡΤΗΣ

Η διάνοιξη χανδάκων στο πλαίσιο εργασιών της ΔΕΗ Σπάρτης αποκάλυψε αρχιτεκτονικά λείψανα σε αρκετά σημεία της σύγχρονης πόλης.

Οδός Ανανίου 18. Τμήμα τοίχου από αργούς λίθους αποκαλύφθηκε στο όριο των ιδιοκτησιών Τριτάκη και Κουλογεωργίου-Τσιάπα.

Οδός Ανανίου 23. Στο πεζοδρόμιο της ιδιοκτησίας Λιναρδάκη αποκαλύφθηκε τμήμα κτιστού αγωγού από οπτές πλίνθους και κονίαμα με κατεύθυνση ΒΑ.-ΝΔ. Το δάπεδο του αγωγού, κατασκευασμένο από πήλινες πλάκες, αποκαλύφθηκε σε βάθος 0,99 μ. Στα νότιά του και σε βάθος 0,22 μ. αποκαλύφθηκε τμήμα κατασκευής από οπτές πλίνθους και κονίαμα, επιχρισμένης στο εσωτερικό με υδραυλικό κονίαμα (δεξαμενή ή τάφος;). Η κατασκευή είχε εν μέρει καταστραφεί από την κατασκευή αύλακας των νεότερων χρόνων.

Οδός Ευαγγελιστρίας 9. Αποκαλύφθηκε τμήμα τοίχου κατασκευασμένου από λίθους, κονίαμα και στρώσεις πλίνθων.

ΕΛΕΝΗ ΖΑΒΒΟΥ

Μαγούλα Σπάρτης

Οικόπεδο Λ. Καράντζαλη και Π. Παπασταθάκη-Σταθάκη

Κατά τη διάρκεια των εκσκαφικών εργασιών του οικοπέδου αποκαλύφθηκε στο νότιο τμήμα της ιδιοκτησίας η θεμελίωση τοίχου, σωζ. μήκ. 4,78 και πλ. 0,87-0,93 μ., με κατεύθυνση περίπου Β.-Ν. Ο τοίχος ήταν κατασκευασμένος από αργούς λίθους μετρίου μεγέθους, λίγα θραύσματα κεραμίδων και ένα μεγαλύτερο λίθο. Στο υπόλοιπο τμήμα της ιδιοκτησίας, η οποία βρίσκεται σε μικρή απόσταση βορειοδυτικά των λουτρών «της Αράπισσας»[39], δεν αποκαλύφθηκαν άλλες αρχαιότητες παρά τις αντίθετες προβλέψεις της Υπηρεσίας. Ο αρχαίος τοίχος καταχώσθηκε.

ΑΘΑΝΑΣΙΟΣ ΘΕΜΟΣ

Αφισσού Σπάρτης

ΑΡΔΕΥΤΙΚΟ ΕΡΓΟ ΚΟΙΝΟΤΗΤΑΣ ΑΦΙΣΣΟΥ

Αγρός Γ. Μανέτα

Κατά τη διάνοιξη χάνδακος για την τοποθέτηση αρδευτικού δικτύου, εντός του αγρού Γ. Μανέτα, περί τα 20 μ. δυτικά της οδού Αφισσού - Σκούρας, αποκαλύφθηκε σε βάθος περί τα 0,25 μ.

39. *BSA* 12 (1905-1906), σ. 407-414.

Εικ. 23. Αφισσού. Αγρός Μανέτα. Τμήμα ενσφράγιστης κεράμου.

από την επιφάνεια του εδάφους τμήμα τοίχου, πλ. 0,80 και σωζ. ύψ. 0,50 μ., με κατεύθυνση Β./ΒΔ.-Ν./ΝΑ. Ο τοίχος ήταν κατασκευασμένος από αργούς λίθους, συνδετικό κονίαμα και θραύσματα κεραμίδων, μία εκ των οποίων έφερε σφράγισμα: *[ΔΑ]-ΜΟΣΙΟΣ* (Μ.Σ. αριθ. 14947) (Εικ. 23)[40]. Μετά την αποκάλυψη του τοίχου διενεργήθηκαν δοκιμαστικές τομές με σκοπό την εύρεση της προσφορότερης θέσης για τη διέλευση του αρδευτικού αγωγού, κατά τη διενέργεια των οποίων διαπιστώθηκε η ύπαρξη λειψάνων και άλλων τοίχων, ενώ επιφανειακό εύρημα ήταν τμήμα μαρμάρινου κιονίσκου[41]. Ο αρδευτικός αγωγός στο σημείο αυτό τοποθετήθηκε επιφανειακά.

Ανατολική κλιτύς του λόφου του Μενελάιου

Κατά τη διάνοιξη χάνδακος για την τοποθέτηση αγωγού άρδευσης και πυροσβεστικού κρουνού στην ανατολική κλιτύ του λόφου του Μενελάιου και ανατολικά του μυκηναϊκού μεγαροειδούς οικοδομήματος, αποκαλύφθηκε σε βάθος 0,10 μ. κάτω από το επίπεδο της σύγχρονης αγροτικής οδού η γωνία δύο τοίχων κατασκευασμένων από αργούς λίθους μεσαίου μεγέθους. Κατά τον ανασκαφικό καθαρισμό περισυνελέγησαν θραύσματα κυλίκων της μυκηναϊκής εποχής. Τα αρχαία λείψανα καταχώσθηκαν και ο αγωγός τοποθετήθηκε ανατολικότερα.

Αμύκλες

Αγία Κυριακή (αγρός Σ. Παυλέρου)

Με αφορμή την παράδοση αγγείου των μεσοελλαδικών χρόνων (Μ.Σ. αριθ. 14419) από τον Σ. Παυλέρο, το οποίο αποκαλύφθηκε κατά τη διάρκεια άροσης του αγρού του, διενεργήθηκε μικρή ανασκαφική έρευνα στα νότια του ιερού του Αμυκλαίου Απόλλωνος. Κατά την ανασκαφή αποκαλύφθηκε κιβωτιόσχημος τάφος κατασκευασμένος από κάθετα τοποθετημένες πλάκες, εξωτ. μήκ. 2,13 μ. Ο τάφος καλυπτόταν από τέσσερις μεγάλες ασβεστολιθικές πλάκες, από τις οποίες η νοτιότερη είχε μετακινηθεί κατά την άροση. Στο εσωτερικό του είχε ενταφιαστεί νεκρός σε ύπτια στάση με την κεφαλή στη νότια πλευρά του τάφου. Τα οστά του τάφου βρέθηκαν αναμοχλευμένα και το κρανίο του νεκρού αποκαλύφθηκε στο ύψος της λεκάνης. Στο εσωτερικό του τάφου βρέθηκαν συνανήκοντα τεμάχια λαβής και χείλους κανθάρου της μεσοελλαδικής εποχής (Μ.Σ. αριθ. 14420), καθώς και τμήμα χάλκινου αντικειμένου, πιθανότατα περόνης.

ΕΛΕΝΗ ΖΑΒΒΟΥ

Γύθειο

Συμβολή των οδών Πολυδεύκους και Αγίου Τρύφωνος (οικόπεδο Β. Γιαννακάκου)

Κατά την ανασκαφική έρευνα του οικοπέδου, η οποία διενεργήθηκε με έξοδα του ιδιοκτήτη, αποκαλύφθηκαν αρχιτεκτονικά λείψανα της ρωμαϊκής εποχής (Εικ. 24).

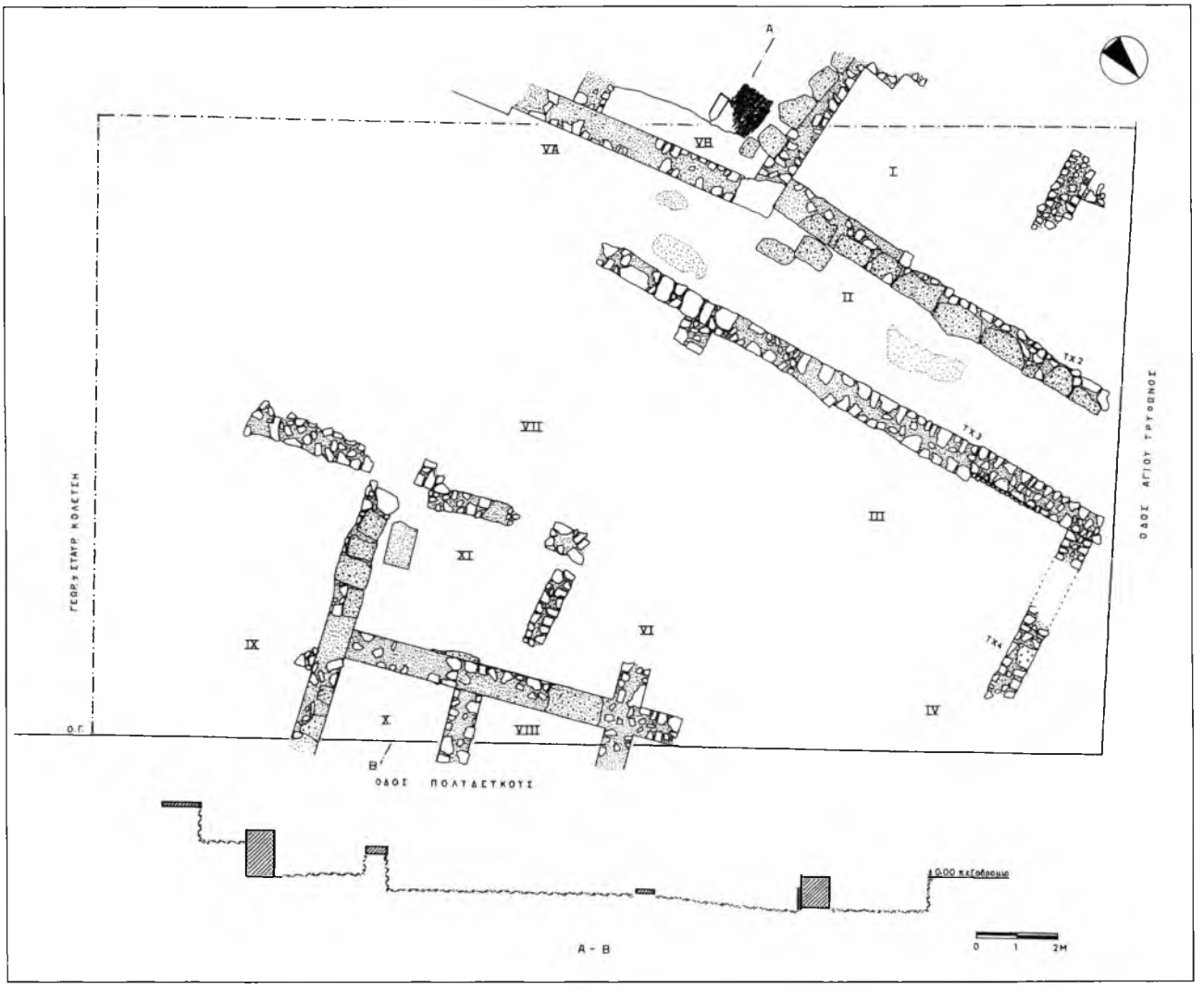
Στο βορειοδυτικό τμήμα της ανασκαφής αποκαλύφθηκε τμήμα δρόμου – το οδόστρωμα του οποίου διασώθηκε αποσπασματικά – με κατεύθυνση περίπου Β.-Ν. και ανηφορική κλίση προς Ν. (βάθος βορειότερου σημείου 1,47 και νοτιότερου 0,39 μ.). Η οδός οριοθετούνταν εκατέρωθεν από κτιστά αναλήμματα. Το δυτικό ανάλημμα (τχ 2) ήταν κατασκευασμένο από αδρά κατεργασμένες λιθοπλίνθους, τα κενά των οποίων κάλυπταν μικρότεροι λίθοι και λιγοστά θραύσματα κεραμίδων. Το ανατολικό ανάλημμα (τχ 3) ήταν κατασκευασμένο στο μεγαλύτερο μήκος του από αργούς λίθους μικρών διαστάσεων και γκριζωπό κονίαμα για συνδετικό υλικό, ενώ το νοτιότερο τμήμα του ήταν κατασκευασμένο από μεγάλου μεγέθους αργούς λίθους χωρίς συνδετικό υλικό. Κατά τον καθαρισμό της οδού συγκεντρώθηκε λιγοστή άβαφη κεραμική των ρωμαϊκών χρόνων και ένα φθαρμένο χάλκινο νόμισμα, πιθανότατα των χρόνων 48-40 π.Χ.[42], ενώ από την αφαίρεση της επιφανειακής επίχωσης της οδού προήλθε χάλκινο νόμισμα των χρόνων του αυτοκράτορα Γέτα (198-212 μ.Χ.), κοπής της Κέρκυρας.

Εκατέρωθεν της οδού αποκαλύφθηκαν λείψανα κτιρίων των ρωμαϊκών χρόνων. Έτσι, στα δυτικά της οδού αποκαλύφθηκε η βορειοανατολική γωνία κτιρίου (χώρος VB) που συνεχίζεται στον άσκαφο χώρο της προς Δ. όμορης ιδιοκτησίας. Το κτίριο δεν πρέπει να συμβαδίζει χρονολογικά με τη χρήση της οδού, αφού ο ανατολικός του τοίχος συνεχίζεται μέσα σε αυτή. Πιθανότατα αποτελεί μεταγενέστερη κατασκευή, όταν η οδός αχρηστεύθηκε ή μειώθηκε το πλάτος της. Για την κατασκευή του

40. Πρόκειται για τμήμα άβαφης στρωτήρος κεράμου, σωζ. μήκ. 0,21, σωζ. πλ. 0,227 και πάχ. 0,027 μ. του 3ου-4ου αι. μ.Χ.

41. Για άλλα ευρήματα της ευρύτερης περιοχής, βλ. W. Cavanagh - J. Crouwel - R.W.V. Catling - G. Shipley, *The Laconia Survey*, II, London 1996, σ. 383-384, θέσεις Μ172 και Μ194.

42. Grunauer von Hoerschelmann, ό.π. (υποσημ. 6), 48-40 π.Χ., Gruppe XIV.

Εικ. 24. Γύθειο. Συμβολή των οδών Πολυδεύκους και Αγίου Τρύφωνος. Κάτοψη της ανασκαφής και τομή Α-Β.

ανατολικού τοίχου του κτιρίου, ο οποίος διασώθηκε μέχρι ύψους 1,20 μ., είχαν χρησιμοποιηθεί μεγάλες λιθόπλινθοι στο νοτιότερο τμήμα και μικρού μεγέθους αργοί λίθοι, θραύσματα κεραμίδων και κονίαμα στο βόρειο τμήμα του.

Η ανασκαφή στο εσωτερικό του κτιρίου έδειξε την ύπαρξη μεταγενέστερων οικοδομικών λειψάνων. Έτσι, σε ύψος 1,86 μ. πάνω από την επιφάνεια του πεζοδρομίου της οδού Πολυδεύκους, αποκαλύφθηκε τμήμα μεταγενέστερου δαπέδου από κάθετα τοποθετημένα θραύσματα κεραμίδων, καθώς και τμήμα τοίχου (τχ 12) με κατεύθυνση Α.-Δ., κατασκευασμένου από αργούς λίθους και κονίαμα για συνδετικό υλικό. Η ανασκαφή στο χώρο αυτό απέδωσε λιγοστή άβαφη κεραμική λόγω της μικρής επίχωσης που κάλυπτε τα αρχαία λείψανα.

Στα ανατολικά της αρχαίας οδού αποκαλύφθηκαν αποσπασματικά σωζόμενοι τοίχοι αρχαίων κτισμάτων που είχαν καταστραφεί από τη μεταγενέστερη χρήση του χώρου και τη διάνοιξη σύγχρονου πηγαδιού. Στο βορειότερο άκρο του χώρου (χώρος IV) αποκαλύφθηκε τοίχος (τχ 4) με κατεύθυνση περίπου Α.-Δ. Κατά την αφαίρεση της μικρής επίχωσης στα νότια του τοίχου αποκαλύφθηκαν ειδώλια γυναικείων μορφών και μαρμάρινο εκαταίο, ύψ. 0,20 μ.

Καλύτερα διατηρημένα ήταν τα λείψανα που αποκαλύφθηκαν στο νοτιοανατολικό τομέα της ανασκαφής (χώροι VIII, IX, X και XI). Πρόκειται για τα δωμάτια οικίας των ρωμαϊκών χρόνων, η οποία συνεχίζεται κάτω από το οδόστρωμα της σύγχρονης οδού Πολυδεύκους. Οι τοίχοι που αποκαλύφθηκαν ήταν κατασκευασμένοι από αργούς λίθους, θραύσματα κεραμίδων και κονίαμα, ενώ τα εσωτερικά μέτωπα των τοίχων των δωματίων VIII και X έφεραν επίχρισμα κονιάματος, πάνω στο οποίο διασώθηκαν μυστρίσματα με γεωμετρικά σχέδια. Η μεγάλη χρήση του κτιρίου επιβεβαιώνεται και από τις μετασκευές που παρατηρήθηκαν, όπως είναι το κλείσιμο του θυραίου ανοίγματος των χώρου VIII.

Από την αφαίρεση της επίχωσης στο εσωτερικό των δωμα-

τίων συγκεντρώθηκε φθαρμένη κεραμική των ρωμαϊκών χρόνων και ένα χάλκινο νόμισμα από το χώρο IX των χρόνων της Φαυστίνας της νεώτερης (146-175 μ.Χ.). Σε μικρή, επίσης, οπή εντός του χώρου VIII και σε βάθος 0,98 μ. αποκαλύφθηκαν 45 πολύ μικρά και φθαρμένα χάλκινα νομίσματα.

ΑΘΑΝΑΣΙΟΣ ΘΕΜΟΣ

Συμβολή των οδών Μικράς Ασίας και Αρχαίου Θεάτρου (οικόπεδο Σ. Σταθάκου και Σ. και Α. Βασιλούνη)

Το οικόπεδο, έκτασης 624,64 τ.μ., βρίσκεται περί τα 120 μ. νότια από το αρχαίο θέατρο του Γυθείου. Κατά τη διάρκεια της σωστικής ανασκαφής, η οποία διεξήχθη με έξοδα του εργολάβου της οικοδομής και με μεγάλη δυσκολία λόγω της ανόδου του υδροφόρου ορίζοντα της περιοχής, αποκαλύφθηκαν αρχιτεκτονικά λείψανα των ρωμαϊκών χρόνων σε όλη την έκτασή του (Εικ. 25-26). Στο μεγαλύτερο μέρος των κατασκευών διαπιστώθηκαν μεταγενέστερες επεμβάσεις και επιδιορθώσεις λόγω της μακράς χρήσης των κτιρίων αλλά και της φθοράς τους από σεισμούς, όπως έδειξαν οι ρωγμές που διαπιστώθηκαν στους περισσότερους τοίχους.

Στο νότιο τομέα της ανασκαφής αποκαλύφθηκε επιμήκης ορθογώνιος χώρος (χώρος XIV) με προσανατολισμό Α.-Δ., η προς Ν. συνέχεια του οποίου είχε αποκαλυφθεί κατά τη διάνοιξη χάνδακος της ΔΕΥΑ Γυθείου το έτος 1993. Έτσι, το πλάτος του μπορεί να υπολογιστεί στα 5,65 μ. Το δάπεδο του χώρου έφερε μαρμαροθέτημα από τετράγωνες και ορθογώνιες πλάκες λευκού, ερυθρού και μαύρου μαρμάρου. Καταστροφές του μαρμαροθετήματος είχαν επιδιορθωθεί με πλάκες μαύρου μαρμάρου και άλλα τεμάχια σε β΄ χρήση. Το δάπεδο χωριζόταν σε τρία επίπεδα μέσω δύο αναβαθμών, ύψ. 0,05 μ. Ο επιμήκης χώρος οριζόταν προς Β. από τοίχο επιχρισμένο με κονίαμα, στο κατώτερο τμήμα του οποίου διατηρήθηκαν ίχνη ορθομαρμάρωσης. Τρία θυραία ανοίγματα στα οποία οδηγούσαν κλίμακες αποτελούμενες η καθεμία από δύο χαμηλούς αναβαθμούς επέτρεπαν την επικοινωνία με άλλο χώρο προς Β. (χώρος IV), το δάπεδο (ξύλινο;) του οποίου θα πρέπει να βρισκόταν σε ψηλότερο επίπεδο. Ανάμεσα στα θυραία ανοίγματα είχαν κατασκευαστεί δύο ημικυκλικές κόγχες, ενώ δύο ορθογώνιες κόγχες είχαν κατασκευαστεί στα δύο άκρα του τοίχου. Στη βόρεια παρειά του ίδιου τοίχου, ο οποίος διασώθηκε σε ύψος 1,45 μ. και είχε ρηγματωθεί έντονα από σεισμό, διακρίθηκε πατούρα, πλ. 0,15 μ.

Στη νοτιοδυτική γωνία του οικοπέδου αποκαλύφθηκε δάπεδο από λευκές και μαύρες λίθινες πλάκες, το οποίο εκτείνεται κάτω από το οδόστρωμα της οδού Μικράς Ασίας. Το δάπεδο αυτό, που αποκαλύφθηκε σχεδόν αμέσως κάτω από το σύγχρονο οδόστρωμα, φαίνεται ότι ανήκει σε μεταγενέστερη κατασκευή.

Στα βόρεια του χώρου XIV αποκαλύφθηκε ο ορθογώνιος επιμήκης χώρος IV, μήκ. 18 και πλ. 2,55 στα δυτικά και 2,80 μ. στα ανατολικά. Ο χώρος ήταν πιθανότατα υπόγειος, ενώ τέσσερις τουλάχιστον λίθινοι πεσσοί υποστήριζαν το υπερκείμενο δάπεδο. Το χώρο όριζε προς Β. τοίχος (τχ 4α), ο οποίος είχε υποστεί έντονες ρηγματώσεις από σεισμούς. Στο ανατολικό και στο δυτικό άκρο του έφερε υπόγεια τοξωτά ανοίγματα, ύψ. 0,85 και χορδής 0,51 μ., εκ των οποίων το δυτικό διασώθηκε αποσπασματικά, ενώ το ανατολικό κατέστη τυφλό μετά την οικοδόμηση δεύτερου τοίχου (τχ 4β) σε επαφή με τη βόρεια παρειά του τχ 4α και με σκοπό την ενίσχυσή του. Ο δεύτερος αυτός τοίχος ενισχύθηκε με τη σειρά του, με την κατασκευή τρίτου τοίχου (τχ 4γ) και δύο αντηρίδες τετράγωνης κάτοψης.

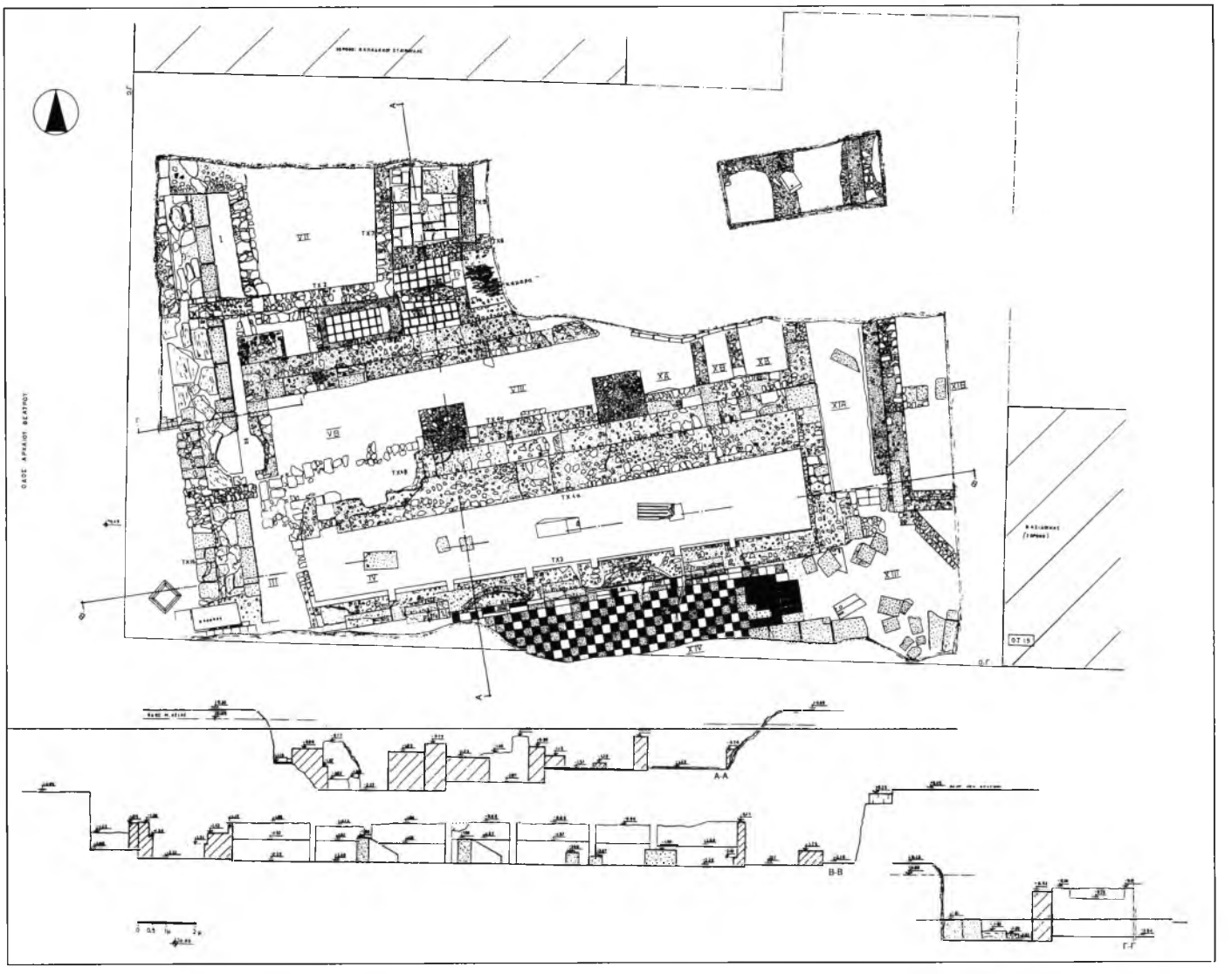
Κατά την ανασκαφή του χώρου εντοπίστηκε σε βάθος 1 μ. περίπου εκτεταμένο στρώμα καταστροφής της στέγης του χώρου καί υποκείμενο στρώμα μαύρου χώματος πιθανότατα από τη διάβρωση του ξύλινου δαπέδου. Μέσα σε αυτό το στρώμα αποκαλύφθηκε τμήμα αριστερού άνω άκρου χάλκινου αγάλματος μεγέθους μεγαλύτερου του φυσικού. Μετά την αφαίρεση του στρώματος του μαύρου χώματος που έφθανε μέχρι βάθος 2,10 μ., η ανασκαφική έρευνα συνεχίστηκε με μεγάλη δυσκολία εξαιτίας της ανόδου του υδροφόρου ορίζοντα λόγω έντονων βροχοπτώσεων αλλά και της γειτνίασης του οικοπέδου με την παραλία του Γυθείου. Σε βάθος 2,40 μ., όπου θεμελιώνονταν τα αποκαλυφθέντα οικοδομήματα, αποκαλύφθηκε στρώμα κίτρινης άμμου.

Κατά την αφαίρεση της επίχωσης των δύο χώρων συγκεντρώθηκε κεραμική των ρωμαϊκών χρόνων, καθώς και πολλά αρχιτεκτονικά μέλη, όπως δύο μονολιθικοί κίονες, δύο μεγάλα συναντήκοντα τμήματα επιστυλίου και τμήμα μαρμάρινης αψίδας με ανάγλυφο διάκοσμο.

Στο βόρειο τομέα της ανασκαφής αποκαλύφθηκε τμήμα λουτρικού συγκροτήματος. Συγκεκριμένα, αποκαλύφθηκαν δύο χώροι (VB και VI) κατά τον άξονα Β.-Ν., οι οποίοι επικοινωνούσαν μεταξύ τους με θυραίο άνοιγμα, πλ. 0,95 μ., το οποίο είχε κλειστεί σε μεταγενέστερη φάση. Ο χώρος VB, διαστ. 2,15×2,40 μ., είχε επίσης διαιρεθεί σε δύο χώρους με την κατασκευή του μεταγενέστερου τοίχου 18. Είχε δάπεδο κατασκευασμένο από πήλινες πλάκες, το οποίο αποκαλύφθηκε σε βάθος 1,57 μ., και η αποχέτευση των υδάτων επιτυγχανόταν μέσω μαρμάρινου φρεατίου στη βορειοδυτική γωνία του δαπέδου. Κατά την αφαίρεση της επίχωσης από το εσωτερικό του χώρου συγκεντρώθηκε μεγάλος αριθμός θραυσμάτων αμφορέων των ύστερων ρωμαϊκών χρόνων, τα οποία εντοπίστηκαν κυρίως κατά μήκος του βόρειου και του ανατολικού τοίχου του χώρου. Στη νοτιοδυτική γωνία του αποκαλύφθηκε ορθογώνια πύελος, διαστ. (στο εσωτερικό) 2,15×0,96 μ., με δάπεδο από πήλινες πλάκες και τοιχώματα επιχρισμένα με παχύ υδραυλικό κονίαμα.

Ο χώρος VB επικοινωνούσε μέσω ενός δεύτερου θυραίου ανοίγματος με άλλο χώρο, ο οποίος εκτείνεται κάτω από το άσκαφο τμήμα της ιδιοκτησίας. Η στέγαση του ανατολικότερου αυτού χώρου γινόταν με καμάρα κατασκευασμένη από οπτές πλίνθους και κονίαμα, όπως έδειξαν τα πεσμένα λείψανά της.

Ο χώρος VI, διαστ. 2,80×2,55 μ., είχε δάπεδο κατασκευασμένο από πήλινες πλάκες διαφόρων διαστάσεων (βάθ. 1,48 μ.). Επικοινωνούσε μέσω θυραίου ανοίγματος στο βόρειο τοίχο με άλλο χώρο του λουτρού που εκτείνεται κάτω από την όμορη προς Β. ιδιοκτησία.

Εικ. 25. Γύθειο. Συμβολή των οδών Μικράς Ασίας και Αρχαίου Θεάτρου. Κάτοψη της ανασκαφής και τομές Α-Α, Β-Β και Γ-Γ.

Εικ. 26. Γύθειο. Συμβολή των οδών Μικράς Ασίας και Αρχαίου Θεάτρου. Γενική άποψη της ανασκαφής.

Δυστυχώς, κατά τη διάρκεια της ανασκαφής δεν στάθηκε δυνατόν να διαπιστωθεί αν οι αποκαλυφθέντες χώροι ανήκαν στους θερμούς ή στους ψυχρούς χώρους του λουτρού, γιατί κάτι τέτοιο θα σήμαινε καταστροφή των καλοδιατηρημένων δαπέδων τους. Πιθανότερο όμως είναι ότι, επειδή βρίσκονταν στα νότια του λουτρικού συγκροτήματος, θα πρέπει να ήταν θερμοί χώροι.

Στον ανατολικό τομέα της ανασκαφής αποκαλύφθηκαν δύο ορθογώνιοι επιμήκεις χώροι, η χρήση των οποίων δεν στάθηκε δυνατόν να διευκρινιστεί (χώροι ΧΙΑ και ΧΙΒ). Κατά την ανασκαφή στο εσωτερικό του χώρου ΧΙΑ παρατηρήθηκε στρώμα μαύρου χώματος από το οποίο συγκεντρώθηκαν δύο μαρμάρινα θραύσματα μαρμάρινων γλυπτών.

Στο δυτικό τμήμα του οικοπέδου αποκαλύφθηκε το σημαντικότερο από ιστορικής άποψης εύρημα της ανασκαφής. Πρόκειται για το τμήμα του ελληνιστικού τείχους της πόλης (τχ 16), η ανώτερη επιφάνεια του οποίου αποκαλύφθηκε σε βάθος 1,85 μ. περίπου. Έχει κατεύθυνση Β.-Ν., πλάτος 2,05 και διασώθηκε σε μήκος 13,60 μ. Ήταν κατασκευασμένο από ορθογώνιες πώρινες λιθοπλίνθους στην ανατολική και τη δυτική παρειά του και είχε γέμισμα από μεγάλου μεγέθους ακατέργαστους λίθους. Κατά την έρευνα του χώρου, η οποία γινόταν μόνο με τη βοήθεια μηχανήματος για την άντληση των υδάτων, αποκαλύφθηκαν δύο δόμοι από την ανωδομή του τείχους. Η έρευνα δεν στάθηκε δυνατόν να συνεχιστεί σε βάθος, γιατί όλος ο χώρος της ανασκαφής πλημμύρισε.

ΕΛΕΝΗ ΖΑΒΒΟΥ

Πλύτρα

Οικόπεδο Ε. Γλεντή

Τα αρχαία λείψανα εντοπίστηκαν κατά τη διάρκεια αυτοψίας στο νοτιοανατολικό τμήμα της ιδιοκτησίας που βρίσκεται στη δυτική πλευρά και εκτός του Ο.Τ. 49 της Πλύτρας. Μέρος τους είχε καταστραφεί κατά τη διάνοιξη της παρακείμενης αγροτικής οδού. Η σωστική ανασκαφή του οικοπέδου αποκάλυψε τμήμα κτιρίου των ρωμαϊκών χρόνων σε σημείο του σύγχρονου οικισμού που βρίσκεται μακριά από τον κατεξοχήν αρχαιολογικό χώρο (Εικ. 27).

Αποκαλύφθηκε σχεδόν στην επιφάνεια του εδάφους, ορθογώνιος χώρος, εσωτ. διαστ. 2,74×5,25 μ. Από τους τοίχους που όριζαν το χώρο διασώθηκαν μόνο μικρά τμήματα της ανωδομής (λίθοι και κονίαμα), καθώς και η εγκοιτίαση του δυτικού τοίχου. Στο εσωτερικό αποκαλύφθηκε υπόστρωμα δαπέδου από λίθους και κονίαμα. Τμήματα δαπέδων από κονίαμα αποκαλύφθηκαν στα νότια, ανατολικά και βόρεια του χώρου, καθώς και στο επίπεδο της σύγχρονης αγροτικής οδού, στο δυτικό άκρο της οποίας αποκαλύφθηκε η γωνία δύο τοίχων.

Κατά την έρευνα συγκεντρώθηκαν θραύσματα άβαφων κεραμίδων, άβαφα και λίγα ερυθροβαφή όστρακα των ρωμαϊκών χρόνων. Η έρευνα δεν επεκτάθηκε κάτω από το επίπεδο της σύγχρονης αγροτικής οδού, προκειμένου να αποφευχθούν οι διαμαρτυρίες των περιοίκων.

Εικ. 27. Πλύτρα. Οικόπεδο Ε. Γλεντή. Άποψη της ανασκαφής.

Νεάπολη Βοιών

Οδός Ακτής Βοιών 186 (οικόπεδο Β. Κωνσταντινάκου)

Κατά τη διάρκεια της εκσκαφής για την ανέγερση ισόγειου κτιρίου καταστημάτων στο παραπάνω οικόπεδο στην περιοχή Μηνογιαννιάνικα της Νεάπολης, αποκαλύφθηκε στην ανατολική παρειά του σκάμματος ανάμεσα στις θίνες της παραλίας της Νεάπολης ταφή της ύστερης αρχαϊκής εποχής σε αποσπασματικά σωζόμενο πιθοειδές αγγείο (Συλλογή Νεάπολης αριθ. 153). Στο εσωτερικό του αγγείου, που πιθανότατα περιείχε την ταφή βρέφους, είχαν τοποθετηθεί ως κτερίσματα τέσσερα αγγεία: ένας μελαμβαφής κάνθαρος (Συλλογή Νεάπολης αριθ. 149), ένας σκύφος με ψηλό και έντονα έξω νεύον χείλος (Συλλογή Νεάπολης αριθ. 150) και δύο κύπελλα, εκ των οποίων το ένα ήταν σφαιρικό (Συλλογή Νεάπολης αριθ. 151-152) (Εικ. 28). Από την επέκταση του σκάμματος συγκεντρώθηκαν θραύσματα μελαμβαφών κεραμίδων, μελαμβαφή και άβαφα όστρακα.

ΑΘΑΝΑΣΙΟΣ ΘΕΜΟΣ

ΕΡΓΑ ΔΕΗ

Κατά τη διάρκεια της εκσκαφής χανδάκων στο πλαίσιο του έργου της ΔΕΗ για τη βελτίωση του φωτισμού της παραλιακής οδού της Νεάπολης Βοιών αποκαλύφθηκαν αρχαιότητες στις εξής θέσεις:

α) *Οδός Ακτής Βοιών 56.* Στα δυτικά της ιδιοκτησίας Γ. Γκουβέρη αποκαλύφθηκε τμήμα τοίχου με κατεύθυνση περίπου Α.-Δ., κατασκευασμένου από αργούς λίθους και κονίαμα και δια-

Εικ. 28. Νεάπολη Βοιών. Οδός Ακτής Βοιών 186. Κτερίσματα.

μόρφωση που θα μπορούσε να ερμηνευθεί ως ημικυκλική πύελος λουτρού.

β) *Οδός Ακτής Βοιών 98*. Στα δυτικά της ιδιοκτησίας Γ. Τσιριγώτη και σε βάθος 0,40 μ. από την επιφάνεια της σύγχρονης οδού, αποκαλύφθηκε τμήμα τοίχου, πλ. 0,65 και σωζ. ύψ. περί το 1 μ. Ο τοίχος είχε κατεύθυνση περίπου Α.-Δ. και ήταν κατασκευασμένος από αργούς λίθους και κονίαμα. Από τον καθαρισμό του συγκεντρώθηκαν κτενωτά, αυλακωτά και λίγα ερυθροβαφή όστρακα των ύστερων ρωμαϊκών χρόνων και λίθινος τριπτήρας (Συλλογή Νεάπολης αριθ. 154).

γ) *Οδός Ακτής Βοιών 119*. Μπροστά από την ιδιοκτησία Μαθιουδάκη αποκαλύφθηκε τμήμα πεσμένου μονολιθικού κίονα. Από τον καθαρισμό γύρω από τον κίονα συγκεντρώθηκαν κτενωτά υστερορρωμαϊκά όστρακα. Αξίζει να σημειωθεί ότι στον τοίχο της ιδιοκτησίας Μαθιουδάκη βρίσκεται εντοιχισμένη και επιγραφή των ρωμαϊκών χρόνων (*IG* V1, 955).

ΕΛΕΝΗ ΖΑΒΒΟΥ

ΝΟΜΟΣ ΑΡΚΑΔΙΑΣ

ΕΠΑΡΧΙΑ ΓΟΡΤΥΝΙΑΣ

Κυπαρίσσια

Συνεχίστηκαν για δεύτερη χρονιά οι δοκιμαστικές ερευνητικές εργασίες (Εικ. 29) στην πεδιάδα που απλώνεται ανατολικά-νοτιοανατολικά της Κοινότητας Κυπαρισσίων Δήμου Γόρτυνος, σε χώρο που έχει απαλλοτριωθεί από τη ΔΕΗ για την εξόρυξη λιγνίτη[43]. Μέσα από την ανασκαφή άρχισε να αποκαλύπτεται σταδιακά ένας αρχαίος οικισμός της νοτιοδυτικής Αρκαδίας, ιδρυμένος με κανονικό εσωτερικό σχεδιασμό[44].

Με τη μέθοδο των δοκιμαστικών τομών ερευνήθηκαν ανασκαφικά δύο σημεία του απαλλοτριωμένου χώρου: α) Τμήματα της πεδιάδας των Κυπαρισσίων, που απλώνεται αμέσως νότια της επαρχιακής οδού που οδηγεί προς το χωριό. Η εύφορη αυτή πεδιάδα, σε υψόμετρο περί τα 350 μ. από την επιφάνεια της θάλασσας, δεν καλλιεργείται πλέον, αφού τα αγροτεμάχια έχουν απαλλοτριωθεί για την εξορυκτική δραστηριότητα της ΔΕΗ, χρησιμοποιείται δε προσωρινά για βοσκή αιγοπροβάτων από τους κατοίκους των δύο γειτονικών χωριών, Κυπαρισσίων και Μαυριών. Ένα χαντάκι απορροής ομβρίων υδάτων, που είχε διανοιχθεί παλαιότερα από τη ΔΕΗ, αποτέλεσε το ανατολικό όριο του υπό διερεύνηση χώρου[45]. β) Σημεία στις βορειοανατολικές υπώρειες του λόφου της Αγίας Κυριακής. Η επιλογή της συγκεκριμένης θέσης, γνωστής με το τοπωνύμιο Μάντρα, δεν υπήρξε τυχαία: κατά τις εργασίες διάνοιξης χαντακιού ύδρευσης από την κοινότητα, το έτος 1997, ήλθε στο φως – εκτός από πλήθος οστράκων και κεράμων – ασβεστολιθικό δωρικό κιονόκρανο[46]. Στην κορυφή του λόφου, που κλείνει από ΝΔ. την πεδιάδα των Κυπαρισσίων, βρίσκεται ο ανακαινισμένος κοιμητηριακός ναός του χωριού, αφιερωμένος στην Αγία Κυριακή. Πρόκειται για μονόχωρο ναΰδριο με δίριχτη στέγη, κτιστό τέμπλο, παλαιό πλακόστρωτο δάπεδο και τοιχογραφίες που ανάγονται στο 18ο αιώνα.

Πεδιάδα Κυπαρισσίων

Πριν από την έναρξη της ανασκαφής αποψιλώθηκε ο προς διερεύνηση χώρος από την αυτοφυή βλάστηση και στη συνέχεια απομακρύνθηκαν επιφανειακές επιχώσεις, συνολ. πάχ. 0,50-0,80 μ., με μηχανικό εκσκαφέα, με παρακολούθηση από το προσωπικό της Εφορείας. Πραγματοποιήθηκαν συνολικά 11 ανασκαφικές τομές ποικίλων διαστάσεων (Εικ. 29)[47]. Οικοδομικά κατάλοιπα αποκαλύφθηκαν στις ακόλουθες:

Ανασκαφική τομή IX (Εικ. 29). Η τομή, διαστ. 4×18 μ., διανοίχθηκε σε μικρή απόσταση βορειοδυτικά των τομών VII και VIII της περσινής ανασκαφικής περιόδου. Μετά την αφαίρεση των επιφανειακών επιχώσεων εντοπίστηκε στο ανατολικό τμήμα της τομής μία στρώση από αδρά δουλεμένες ασβεστολιθικές πλάκες σε συνολικό μήκος 9,80 μ., με κατεύθυνση από Δ./ΝΔ. προς Α./ΒΑ.[48]. Η κατασκευή δεν διατηρείται σε καλή

43. Για την επιφανειακή έρευνα που προηγήθηκε της ανασκαφής, βλ. *ΑΔ* 52 (1997): Χρονικά, σ. 209-210. Για τα αποτελέσματα της ανασκαφής έτους 1998, βλ. *ΑΔ* 53 (1998): Χρονικά, σ. 180-182. Για μια συνολική παρουσίαση των αποτελεσμάτων της ανασκαφής περιόδου 1998-2001, βλ. επίσης A.V. Karapanagiotou, News on the Discovery of a Planned Polis of the Classical Period in Southwestern Arkadia, στο E. Østby (επιμ.), *Ancient Arcadia. Πρακτικά διεθνούς σεμιναρίου για την αρχαία Αρκαδία*, Μάιος 2002, Νορβηγικό Αρχαιολογικό Ινστιτούτο, Αθήνα (υπό έκδοση).

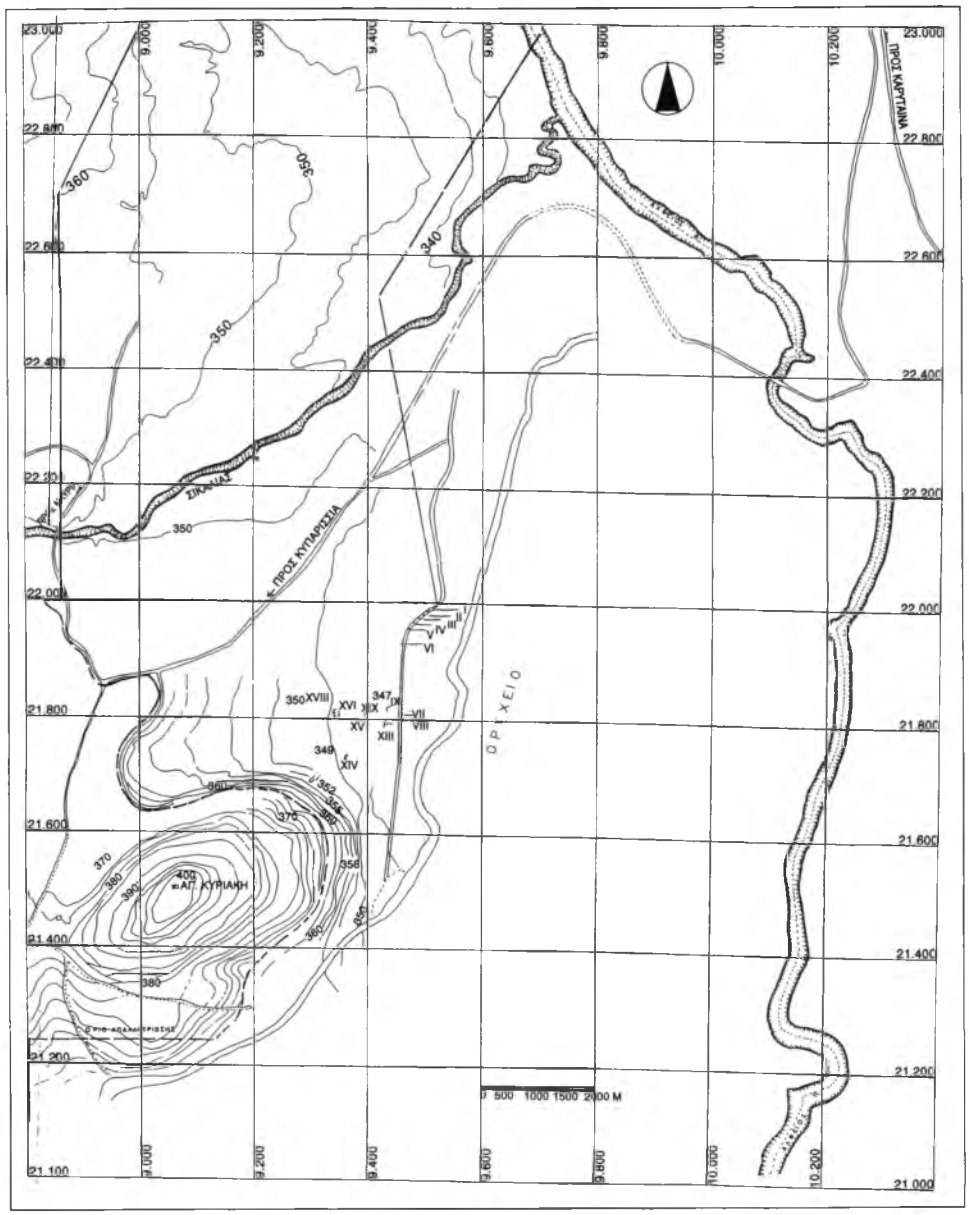
44. Οι ανασκαφές διήρκεσαν από τις 10 Μαΐου έως τις 3 Αυγούστου 1999. Το ημερολόγιο της ανασκαφής τήρησε η αρχαιολόγος Μ. Μεντή, η σχεδιαστική αποτύπωση των τομών πραγματοποιήθηκε από την εποχική σχεδιάστρια Κ. Παχίδη, ενώ το τοπογραφικό σχέδιο οφείλεται στη σχεδιάστρια της Εφορείας Σ. Σταυροπούλου. Τη δαπάνη για τη διενέργεια της ανασκαφής κάλυψε η ΔΕΗ - Λιγνιτικό Κέντρο Μεγαλόπολης.

45. *ΑΔ* 53 (1998): Χρονικά, σ. 180, Σχέδ. 15.

46. Αρχαιολογική Συλλογή Μεγαλόπολης (στο εξής ΑΣΜ) αριθ. ευρ. 463, βλ. *ΑΔ* 52 (1997): Χρονικά, σ. 210.

47. Οι αριθμοί I-VIII στην Εικόνα 29 αφορούν στις ανασκαφικές τομές περιόδου 1998.

48. Ως σταθερό σημείο (0) για τη μέτρηση των βαθών ορίζεται το υψόμετρο 348,20 μ. στη βορειοδυτική γωνία του σκάμματος.

Εικ. 29. Κυπαρίσσια. Τοπογραφικό της περιοχής.

κατάσταση, αφού πολλές πλάκες έχουν μετακινηθεί από την αρχική θέση τους, ενώ άλλες είναι θραυσμένες σε περισσότερα τεμάχια. Δεδομένου ότι το αρχικό πλάτος της στρώσης ανέρχεται σε 1,10, το ύψος της σε 0,40 μ. και εδράζεται απευθείας σε φυσικό έδαφος, το πιο πιθανό είναι ότι στο σημείο αυτό αποκαλύφθηκαν ίχνη πεζοδρομίου. Στο δυτικό τμήμα της τομής εντοπίστηκε σωρός από ασβεστολιθικές πέτρες μέσα στα σημάδια καταστροφής.

Μεταξύ της κεραμικής που περισυνελέγη από τις επιχώσεις ξεχωρίζουν όστρακα από το σώμα λεπτών, μελαμβαφών και άβαφων αγγείων, καθώς και λαβές σκύφων. Το πιο ενδιαφέρον εύρημα αποτελεί ένα αργυρό βοιωτικό νόμισμα της περιόδου 379-338 π.Χ.[49].

Ανασκαφική τομή XIII (Εικ. 29-30). Η διενέργεια δοκιμαστικής τομής, διαστ. 18×14 μ., σε απόσταση 23 μ. περίπου νότια της ΙΧ απέδωσε τα πρώτα στοιχεία για την εσωτερική οργάνωση του αποκαλυπτόμενου αρχαίου οικισμού[50]. Στο δυτικότερο τμήμα της τομής και μετά από την αφαίρεση επι-

49. Στον εμπροσθότυπο: οκτώσχημη ασπίδα. Στον οπισθότυπο: αμφορέας μέσα σε έγκοιλο και η συντομογραφία *ΔΑΜΟ*. Πρβλ. E. Babelon, *Traité des monnaies grecques et romaines*, II3, Paris 1914, σ. 249-250, πίν. CCI, αριθ. 25.

50. Ως σταθερό σημείο για τη μέτρηση των βαθών (0) ορίστηκε το υψόμετρο 347,80 μ. στη βορειοδυτική γωνία της τομής.

Εικ. 30. Κυπαρίσσια. Άποψη της ανασκαφικής τομής XIII από ΝΔ.

φανειακών επιχώσεων, συνολ. πάχ. 0,80 μ., ήλθε στο φως στενός διάδρομος, πλ. 1,20 μ., ο οποίος βαίνει παράλληλα προς το τμήμα πεζοδρομίου που αποκαλύφθηκε στην ανασκαφική τομή IX. Με την πρόοδο των εργασιών έγινε φανερό ότι αυτός ταυτίζεται με ενδιάμεσο αποχετευτικό διάδρομο, που δέχεται τα όμβρια από τις στέγες των σπιτιών και, ταυτόχρονα, διαιρεί μια οικοδομική νησίδα σε δύο τμήματα[51]. Ο ισχυρός τοίχος 2, πλ. 0,60 μ., που τέμνει κάθετα το διάδρομο, πρέπει να ταυτιστεί με το κοινό εξωτερικό όριο δύο όμορων οικιών του βόρειου συγκροτήματος. Αποκαλύφθηκε σε συνολικό μήκος 8 μ. και διασώζει τη λίθινη κρηπίδα του σε ύψος 0,30-0,40 μ., αποτελούμενη από μια στρώση αδρά επεξεργασμένων ασβεστολιθικών γωνιόλιθων, που συνδέονται μεταξύ τους με χώμα και μικρούς αργούς λίθους στα κενά. Με τους τχ. 1 και 5 σχηματίζει ένα δωμάτιο τετράγωνης κάτοψης, εμβαδού 20 τ.μ. Από το συγκρότημα οικιών που αναπτύσσεται νότια του αποχετευτικού διαδρόμου, ερευνήθηκαν μόνον τα λείψανα των τχ. 4 και 6. Όλοι αυτοί οι τοίχοι έχουν όμοιο τρόπο κατασκευής από μικρούς αργούς λίθους και χώμα ως συνδετικό υλικό, το δε πάχος τους κυμαίνεται από 0,40 έως 0,50 μ., ενώ σώζονται σε συνολικό ύψος 0,30-0,55 μ. και εδράζονται απευθείας στο φυσικό έδαφος.

Η κεραμική που περισυνελέγη και συμβάλλει στη χρονολόγηση της διάρκειας ζωής του οικισμού περιλαμβάνει χαρακτηριστικά δείγματα της κλασικής εποχής, μεταξύ των οποίων ξεχωρίζουν όστρακα μελαμβαφών αγγείων, λαβές κανθάρων και σκύφων, θραύσματα λύχνων και πυραμιδοειδείς αγνύθες, που χρονολογούνται από τον ύστερο 5ο έως τον ύστερο 4ο αι. π.Χ. Αναφέρονται ενδεικτικά: δακτυλιόσχημη βάση μελαμβαφούς ανοικτού αγγείου που φέρει στο εσωτερικό εμπίεστη διακόσμηση από μαίανδρο που περιβάλλεται από ανθέμια (Εικ. 31: γ) (ΑΣΜ 571)[52] και τεμάχιο μελαμβαφούς κλειστού αγγείου, αρυβαλλοειδής λήκυθος(;), οινοχόη(;), το οποίο κοσμείται με κάθετες πλαστικές ραβδώσεις (ΑΣΜ 574)[53] (Εικ. 31: α).

Ανασκαφική τομή XIV (Εικ. 29). Με την τομή αυτή, διαστ. 9×12 μ., που διανοίχθηκε σε απόσταση 90 μ. περίπου νοτιοδυτικά των προηγουμένων, κοντά στις βορειοανατολικές υπώρειες του λόφου της Αγίας Κυριακής, διαπιστώθηκε ότι η περιοχή γύρω από το λόφο κατοικήθηκε κατά τους ρωμαϊκούς χρόνους[54]. Η καταστροφή του χώρου συντελέστηκε κατά την ύστερη αρχαιότητα, όπως προέκυψε κατά την αφαίρεση εκτεταμένου στρώματος καταστροφής, πάχ. 0,25 μ. περίπου. Μεταξύ των κινητών ευρημάτων (κεραμίδες στέγης, θραύσματα γυάλινων αγγείων, πολλά τεμάχια αποθηκευτικών αγγείων, οστά ζώων κτλ.) περισυνελέγη και ένα θραύσμα πήλινου λύχνου με έντυπη διακόσμηση φύλλων, που χρονολογείται στον 6ο αι. μ.Χ.[55]. Ύστερα από την αφαίρεση του στρώματος που προήλθε από το γκρέμισμα κτιρίου, ερευνήθηκε τοίχος, σωζ. ύψ. 0,40-0,80, πλ. 0,40-0,60, σε συνολικό μήκος 8,05 μ., ο οποίος έχει κατασκευαστεί από αργούς ασβεστόλιθους μετρίου μεγέθους και χώμα. Σε σχέση με τα υπόλοιπα οικιστικά κατάλοιπα ο τοίχος αυτός παρουσιάζει διαφορετικό προσανατολισμό και έχει κατεύθυνση Ν./ΝΔ.-Β./ΒΑ. Δυτικά του τοίχου εντοπίστηκαν τα λείψανα αυλής στρωμένης με λίθινες πλάκες. Με βάση τα κινητά ευρήματα τα οικοδομικά λείψανα χρονολογούνται στους ρωμαϊκούς χρόνους. Κάτω από τα θεμέλια του τοίχου αποκαλύφθηκε ένα αρχαιότερο στρώμα καταστροφής. Η ανασκαφή διακόπηκε σε βάθος 1,80 μ. από το σταθερό σημείο, χωρίς να σταθεί δυνατόν να διευκρινιστούν χρονολογικά οι πρωιμότερες οικοδομικές φάσεις. Πάντως, πλησίον της τομής περισυνελέγη ασβεστολιθικό επίκρανο παραστάδας (ΑΣΜ 569), σωζ. ύψ. 0,25 μ., που βρίσκει τα

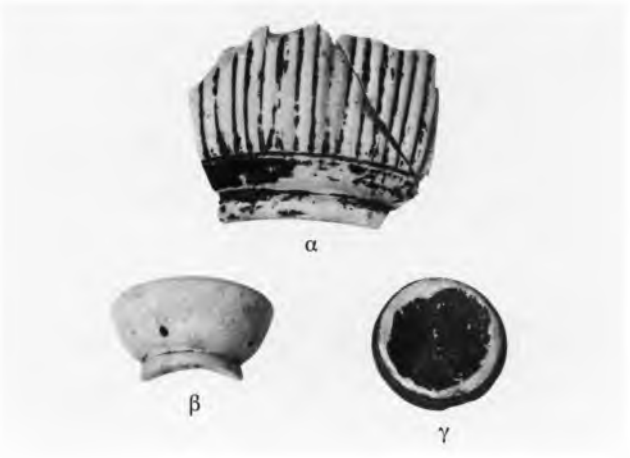
51. Κατ' αναλογία προς το ρυμοτομικό σχέδιο της Ολύνθου, βλ. συνολικά W. Hoepfner - E.-L. Schwandner *et al.*, *Haus und Stadt im klassischen Griechenland*, München 1994, σ. 68-113.

52. Για τη διακόσμηση, πρβλ. *Agora* XII, 1970, αριθ. 510, πίν. 52 (430-420 π.Χ.).

53. Για τον τύπο, πρβλ. αγγεία από το Ελληνικό Κυνουρίας, *BCH* 109 (1985), σ. 389, αριθ. 143, σ. 390, εικ. 5 (330-300 π.Χ.), σ. 393-394, αριθ. 93, σ. 396, εικ. 17 (τελευταίο τέταρτο 4ου αι. π.Χ.).

54. Ως σταθερό σημείο για τη μέτρηση των βαθών θεωρήθηκε το υψόμετρο 349,23 μ. σε σημείο πλησίον του ανατολικού ορίου της τομής.

55. Πρόκειται για τυπικό δείγμα κορινθιακού εργαστηρίου, πρβλ. *ASAtene* LXVIII-LXIX, N.S. LI-LII (1990-1991), σ. 150, αριθ. 65, εικ. 102b, αριθ. 66, εικ. 85d (β΄ μισό 5ου - 6ος αι. μ.Χ.).

Εικ. 31. Κυπαρίσσια. Κεραμική από τις ανασκαφικές τομές.

Εικ. 32. Κυπαρίσσια. Επίκρανο παραστάδας από περισυλλογή.

Εικ. 33. Κυπαρίσσια. Η ανασκαφική τομή XV από Ν.

πλησιέστερα τυπολογικά παράλληλά του σε παραδείγματα από την Τεγέα[56] (Εικ. 32).

Ανασκαφική τομή XV (Εικ. 29, 33.) Η διάνοιξη διερευνητικής τομής, διαστ. 7×1,50 μ., σε απόσταση 33 μ. περίπου δυτικά-βορειοδυτικά των αποκαλυφθέντων οικοδομικών καταλοίπων της ανασκαφικής τομής XIII έφερε στο φως τμήμα ενός καλοδιατηρημένου ισχυρού τοίχου κάτω από επιφανειακές επιχώσεις, πάχ. 0,40 μ.[57]. Ο τοίχος αυτός, που αποκαλύφθηκε σε μήκος 6,22 μ., σώζεται σε ύψος 0,80 και πλάτος 0,65 μ., και εδράζεται απευθείας στο φυσικό έδαφος. Είναι κατασκευασμένος, όπως και οι προηγούμενοι, από αργούς πλακοειδείς λίθους μεσαίου και μικρού μεγέθους που συνδέονται με χώμα και κεραμίδια. Με κατεύθυνση από Ν./ΝΑ. προς Β./ΒΔ. είναι παράλληλος προς τον ισχυρό τοίχο 2 που αποκαλύφθηκε στην ανασκαφική τομή XIII και πιθανώς αποτελούσε – λόγω του πάχους του – το κοινό όριο μεταξύ δύο όμορων οικιών. Η κεραμική και τα λοιπά κινητά ευρήματα του χώρου ανήκουν στους κλασικούς χρόνους, κρίνοντας από τα μελαμβαφή όστρακα και, κυρίως, το κατώτερο τμήμα σκύφου με πενιχρά ίχνη μελανής διακόσμησης.

Ανασκαφική τομή XVI (Εικ. 29, 34). Κατά τη διάνοιξη της τομής αυτής, σε απόσταση 80 μ. περίπου δυτικά της ανασκαφικής τομής IX, εντοπίστηκε τμήμα οικίας, κάτω από στρώμα καταστροφής με κεραμίδες στέγης[58]. Αποκαλύφθηκαν δύο διαδοχικά δωμάτια, τα οποία αναπτύσσονται κατά τον άξονα Ν./ΝΑ.-Β./ΒΔ. Από αυτά σώζεται σχεδόν ακέραιο το περίγραμμα του νοτιότερου και μεγαλύτερου (τχ. 1, 2, 3 και 6α), με εμβαδόν 27 τ.μ. (εσωτ. διαστ. 5×5,40 μ.). Η είσοδος στο δωμάτιο πραγματοποιείται μέσω ανοίγματος, πλ. 0,60 μ., στη νότια πλευρά του (τχ. 1), όπου σώζεται κατά χώραν η δυτική παραστάδα της εισόδου. Μέσω του τχ. 3, ο οποίος διατηρείται αποσπασματικά, εισέρχεται κανείς σε ένα άλλο, μικρότερο δωμάτιο (τχ. 3, 4, 5 και 6β), εμβαδού 16,45 τ.μ. (εσωτ. διαστ. 4,70×3,50 μ.). Το ότι η οικία κατελάμβανε αρχικά μεγαλύτερη έκταση επιβεβαιώνεται από τα λείψανα τοίχων που εντοπίστηκαν εξωτερικά του περιγράμματος των αποκαλυφθέντων δωματίων. Οι τοίχοι της οικίας, όμοιας κατασκευής με τους προηγούμενους, σώζονται σε ύψος 0,20-0,44 μ. περίπου, ενώ το πλάτος τους είναι περί τα 0,45 μ.

Τα κινητά ευρήματα από τον καθαρισμό των οικοδομικών καταλοίπων συνδέονται με το βίο και τις ασχολίες των κατοίκων της αρχαίας εγκατάστασης: πολλές πήλινες πυραμιδο-

56. Πρβλ. το επίκρανο παραστάδας στο Μουσείο Τεγέας, αριθ. 2963, *ΑΔ* 54 (1999): Μελέτες, σ. 124, Πίν. 20α (5ος αι. π.Χ.).

57. Ως σταθερό σημείο για τη μέτρηση των βαθών θεωρήθηκε το υψόμετρο 349,30 μ. σε σημείο πλησίον της τομής.

58. Ως σταθερό σημείο για τη μέτρηση των βαθών θεωρήθηκε το υψόμετρο 348,51 μ. σε σημείο πλησίον της τομής.

Εικ. 34. Κυπαρίσσια. Η ανασκαφική τομή XVI.

Εικ. 35. Κυπαρίσσια. Ανασκαφική τομή XVI. Πήλινες αγνύθες και πηνία.

ειδείς αγνύθες, πηνία (Εικ. 35), συνανήκοντα θραύσματα λύχνου, σιδερένιος κρίκος από πόρτα, σιδερένιο δρεπανοειδές μαχαιρίδιο[59], σιδερένια καρφιά, τεμάχια από αποθηκευτικούς πίθους με ανάγλυφες κυματοειδείς ζώνες στην κοιλιά. Η οικία κατοικούνταν τουλάχιστον έως τα μέσα του 4ου αι. π.Χ., όπως προκύπτει από τα νομίσματα που συνελέγησαν στις επιχώσεις κάτω από το στρώμα καταστροφής: πρόκειται για τρία χάλκινα νομίσματα της αρκαδικής Ηραίας, που κόπηκαν την περίοδο 418-370 π.Χ.[60]. Τέλος, στον 4ο αι. π.Χ. πρέπει να χρονολογηθεί και το μελαμβαφές φιαλίδιο (ΑΣΜ 572), το μοναδικό ακέραια σωζόμενο αγγείο, που εντοπίστηκε κατά τον καθαρισμό των παρειών του τχ. 2[61] (Εικ. 31:β).

Ανασκαφικές τομές XVIII και *XIX* (Εικ. 29). Κατά το τελευταίο διάστημα της ανασκαφικής περιόδου διανοίχθηκαν δύο μικρές δοκιμαστικές τομές στην πεδιάδα των Κυπαρισσίων, οι οποίες δεν διερευνήθηκαν επαρκώς. Αποκαλύφθηκαν τα περιγράμματα τοίχων όμοιων με τους προηγούμενους.

Θέση Μάντρα (βόρειες-βορειοανατολικές υπώρειες του λόφου Αγίας Κυριακής)

Στη θέση αυτή ανοίχθηκαν τρεις ανασκαφικές τομές (Εικ. 29). Οικοδομικά λείψανα, αποσπασματικά σωζόμενα, εντοπίστηκαν μόνο στην τρίτη και τελευταία τομή (ανασκαφική τομή Γ). Από τα κινητά ευρήματα επιβεβαιώθηκε το πόρισμα από τη διάνοιξη της ανασκαφικής τομής XIV, ότι, δηλαδή, οι υπώρειες του λόφου της Αγίας Κυριακής κατοικήθηκαν κατά τους ρωμαϊκούς χρόνους. Μετά την αφαίρεση των επιφανειακών επιχώσεων στην τομή Γ αποκαλύφθηκε ένα εκτεταμένο στρώμα καταστροφής, το οποίο εντοπίστηκε σε βάθος 0,50-0,60 μ. από το σταθερό σημείο (υψόμετρο +354,70 μ.) και από το οποίο πε-

59. Πρβλ. Κ. Ρωμιοπούλου - Γ. Τουράτσογλου, *Μίεζα. Νεκροταφείο υστεροαρχαϊκών-πρώιμων ελληνιστικών χρόνων*, Αθήνα 2002, σ. 109, Μ 1102.

60. Συνολικά βρέθηκαν τέσσερα χάλκινα νομίσματα (N30-N33/1999). Εξ αυτών, το N30 είναι ισχυρά διαβρωμένο, πιθανότατα, όμως, κλασικών χρόνων. Από τα νομίσματα της Ηραίας, στα N31 και N32 διακρίνεται μόνον το μονόγραμμα *H* στον οπισθότυπο, πρβλ. Babelon, ό.π. (υποσημ. 49), αριθ. 19-23, πίν. 228, ενώ για τις παραστάσεις στον εμπροσθότυπο και τον οπισθότυπο του N33, πρβλ. Babelon, ό.π., αριθ. 21, πίν. 228.

61. Ύψος 0,035 μ. Για τον τύπο, πρβλ. *ASAtene* LXVIII-LXIX, N.S. LI-LII (1990-1991), σ. 176, αριθ. 100, εικ. 110a (τέλη 5ου-4ος αι. π.Χ.).

ρισυνελέγησαν κεραμίδες (στρωτήρες και καλυπτήρες) λακωνικού τύπου, θραύσματα χρηστικών αγγείων, καθώς και ένα χάλκινο νόμισμα βυζαντινών χρόνων. Κάτω από το στρώμα καταστροφής ήλθαν στο φως τα λείψανα δύο τοίχων παράλληλων μεταξύ τους με κατεύθυνση Β.-Ν. (Τχ.1 και Τχ.2). Οι τοίχοι αυτοί είναι χτισμένοι από αργούς ασβεστόλιθους στα μέτωπα και εσωτερικά γεμίζονται με άλλους μικρότερους λίθους και χώμα. Έχουν μέγιστο ορατό μήκος 5 μ. περίπου και σωζόμενο ύψος 0,40-0,68 μ. Με τα οικοδομικά αυτά κατάλοιπα συνδέονται λείψανα δαπέδου που εντοπίστηκαν πλησίον της βορειοδυτικής γωνίας της τομής. Πρόκειται για δάπεδο από πλακερές πέτρες μικρού μεγέθους, με υπόστρωμα από ασβέστη και κεραμίδια. Οι πλευρές του οριζονται από τετράγωνες πλίνθους, διαστ. 0,20× 0,20 μ., οι οποίες φέρουν στην άνω επιφάνειά τους αυλακώσεις σε σχήμα Χ. Στην κατασκευή του δαπέδου αυτού χρησιμοποιήθηκε σε β΄ χρήση τμήμα ενσφράγιστης κεραμίδας με δίστιχη επιγραφή: *[---]Δ[--]ΙΕΡ[---] / [---]ΤΑΣΕΡΘ[---]*, η οποία θα πρέπει να χρονολογηθεί με βάση τους τύπους των γραμμάτων στους κλασικούς χρόνους (ΑΣΜ 573) (Εικ. 36).

Συνοψίζοντας τα αποτελέσματα των ανασκαφικών περιόδων 1998-1999, μπορούμε να πούμε τα εξής: οι δοκιμαστικές τομές, που διενεργήθηκαν εντός του χώρου εκμετάλλευσης λιγνιτοφόρων κοιτασμάτων, άρχισαν να αποκαλύπτουν έναν αρχαίο οικισμό, ο οποίος καταλαμβάνει την εκτεταμένη και πρόσφορη για γεωργική εκμετάλλευση πεδιάδα που απλώνεται αμέσως νότια-νοτιοανατολικά της Κοινότητας των Κυπαρισσίων και σε υψόμετρο 350 μ. περίπου πάνω από τη θάλασσα. Ο αποκαλυπτόμενος οικισμός είναι χτισμένος στην προέκταση των νοτιοανατολικών παρυφών του επιβλητικού ορεινού όγκου του Λυκαίου· κατά μήκος της βόρειας πλευράς του ρέει ο Σικαλιάς, ενώ την ανατολική ορίζει η κοιλάδα του ποταμού Αλφειού. Πρόκειται, επομένως, για μια πεδινή εγκατάσταση, με μόνη φυσική προστασία το ύψωμα της Αγίας Κυριακής, που θα μπορούσε να χρησιμεύσει ως ακρόπολη και ως τελευταία θέση άμυνας σε περίπτωση άμεσης εχθρικής απειλής. Η θέση στην ομαλή πεδιάδα είναι αναμφίβολα ένα ιδιαίτερο χαρακτηριστικό της εγκατάστασης των Κυπαρισσίων, που φαίνεται ότι διευκόλυνε τη δημιουργία ενός οικισμού με κανονική εσωτερική διάταξη. Η υπόθεση αυτή επιβεβαιώνεται από τα εντοπισθέντα οικιστικά κατάλοιπα των τομών ΙΧ, ΧΙΙΙ, ΧV, ΧVΙ, ΧVΙΙΙ και ΧΙΧ: αναπτύσσονται πάνω σε δύο άξονες κάθετους μεταξύ τους. Ο ένας άξονας έχει κατεύθυνση από Δ./ΝΔ. προς Β./ΒΑ., ενώ ο άλλος από Ν./ΝΑ. προς Β./ΒΔ. Η προκαταρκτική μελέτη της κεραμικής κατέδειξε ότι η κύρια φάση ζωής του οικισμού αυτού συμπίπτει με τον ύστερο 5ο και 4ο αι. π.Χ. Αξιοποιώντας τα δεδομένα που προέκυψαν από την ανασκαφή, είναι δυνατόν να διατυπωθεί η άποψη ότι στον ύστερο 4ο αι. ο οικισμός καταστράφηκε ή εγκαταλείφθηκε. Εκ νέου κατοικήθηκαν αργότερα οι υπώρειες του λόφου της Αγίας Κυριακής, με τη μορφή μιας μικρής, πιθανώς, εγκατάστασης ρωμαϊκών χρόνων, η οποία εγκαταλείφθηκε οριστικά κατά τον 5ο-6ο αι. μ.Χ.

ΑΝΝΑ-ΒΑΣΙΛΙΚΗ ΚΑΡΑΠΑΝΑΓΙΩΤΟΥ

Εικ. 36. Κυπαρίσσια. Θέση Μάντρα. Ανασκαφική τομή Γ. Ενσφράγιστη κεραμίδα.

ΠΑΡΑΔΟΣΕΙΣ - ΠΕΡΙΣΥΛΛΟΓΕΣ

ΝΟΜΟΣ ΛΑΚΩΝΙΑΣ

1. Κατά τις εργασίες καθαρισμού του οικοπέδου Π. Βαλιώτη επί της οδού Θερμοπυλών[62] περισυνελέγη ύστερα από την κατάρρευση χωμάτων της παρειάς του οικοπέδου τμήμα ενεπίγραφου λίθου (Μ.Σ. αριθ. 13281) και χάλκινο νόμισμα του Κωνσταντίου του Β΄[63].

2. Ο Β. Βασιλάκος παρέδωσε στην Υπηρεσία τεμάχια μολύβδινων αναθηματικών στεφάνων, τμήμα μολύβδινου ειδωλίου φτερωτού αλόγου και τμήμα μολύβδινου ειδωλίου πιθανότατα τμήμα ασπίδας πολεμιστή. Ο Β. Βασιλάκος παρέδωσε, επίσης, τμήμα γλυπτού, πιθανότατα κεφαλή σκύλου και τμήμα μαρμάρινου αρχιτεκτονικού μέλους, για τα οποία είχε εκδοθεί η αριθ. ΥΠΠΟ/ΑΡΧ/Α2/Φ25/23836/1760/29-6-95 άδεια κατοχής.

3. Κατά τη διάρκεια αυτοψίας στην ιδιοκτησία της Λ. Καταγά στην ανατολική πλευρά του οικισμού της Ελαφονήσου συγκεντρώθηκαν απολεπίσματα από την κατεργασία οψιανού.

4. Από τη νότια πλευρά του ναού της Παναγίτσας στο Κάτω Νησί Ελαφονήσου συγκεντρώθηκαν τεμάχια μελαμβαφών κεραμίδων, απολεπίσματα οψιανού, καθώς και τμήμα πυρήνα πυριτόλιθου.

ΕΛΕΝΗ ΖΑΒΒΟΥ

62. *ΑΔ* 52 (1997): Χρονικά, σ. 181-183.

63. Πρβλ. Shear, ό.π. (υποσημ. 4), αριθ. 3897 Α.

ΝΟΜΟΣ ΑΡΚΑΔΙΑΣ

ΕΠΑΡΧΙΑ ΜΑΝΤΙΝΕΙΑΣ

Περιοχή Μαντίνειας

Κατά την παρακολούθηση εργασιών διάνοιξης χάνδακος στον αγρό Θ. Βερέμη στη θέση Βαγένι αρχαίας Μαντίνειας ο φύλακας αρχαιοτήτων Σ. Μπουλουγούρης περισυνέλεξε και παρέδωσε στο Μουσείο της Τρίπολης θραύσμα μαρμάρινου αναγλύφου, το οποίο έλαβε αριθμό ευρετηρίου 6043. Το αρχαίο, μέγ. σωζ. ύψ. 0,29 και πάχ. 0,05 μ., είναι παντού αποκεκρουσμένο. Από την παράσταση σώζεται γυμνό σκέλος μορφής προς τα αριστερά από το μέσο του μηρού έως την κνήμη.

ΑΝΝΑ ΒΑΣΙΛΙΚΗ ΚΑΡΑΠΑΝΑΓΙΩΤΟΥ

ΕΝΤΟΠΙΣΜΟΣ ΑΡΧΑΙΟΤΗΤΩΝ - ΠΕΡΙΟΔΕΙΕΣ

ΝΟΜΟΣ ΛΑΚΩΝΙΑΣ

Παλαιόπυργος Καρυών

Κατά τη διάρκεια αυτοψίας στην περιοχή του Παλαιόπυργου Καρυών[64] εντοπίστηκε λίθινος πέλεκυς (Μ.Σ. αριθ. 14669) και τεμάχια μελαμβαφών κεραμίδων. Τα ευρήματα υποδεικνύουν την αρχαιότερη από τη βυζαντινή εποχή χρήση του χώρου.

Κλησάκια Σελλασίας

Αγρός Χ. και Δ. Ζούρα

Στη νότια παρειά του λόφου Κλησάκια, στα δυτικά του πύργου του Τσεκουρά[65], περί την ανατολική όχθη του Ευρώτα, εντοπίστηκαν ύστερα από ενημέρωση του ιδιοκτήτη του παραπάνω αγρού (πρώην ιδιοκτησία Η. Καραφωτιά), λείψανα τοίχων επιχρισμένων με κονίαμα και τμήμα ψηφιδωτού δαπέδου που σώζει διακόσμηση πλοχμού. Επιτόπιος έλεγχος της περιοχής έδειξε την ύπαρξη και άλλων τοίχων, καθώς και θραύσματα πήλινων πλακών που υποδηλώνουν την παρουσία μεγάλου κτιρίου με αδιευκρίνιστη ακόμη χρήση.

ΕΛΕΝΗ ΖΑΒΒΟΥ

Σκάλα

Θέση Πυργάκια

Κατά την επιτόπια αυτοψία στον αγρό Μ. Γκίνη, κατοίκου Σκάλας, στη θέση Πυργάκια Σκάλας ύστερα από υπόδειξη του ίδιου, συγκεντρώθηκαν όστρακα των πρωτογεωμετρικών, γεωμετρικών αλλά και μεταγενέστερων χρόνων.

ΕΛΕΝΗ ΖΑΒΒΟΥ - ΑΘΑΝΑΣΙΟΣ ΘΕΜΟΣ

Κόρακας Βοιών

Θέση Άνθρωπος

Εντοπίστηκε μεγάλη ποσότητα οστράκων της ύστερης ρωμαϊκής εποχής ύστερα από υπόδειξη του Α. Τάντουλου.

Θέση Σπίθα ή Φάρος του Βρομώντα

Κατά τη διάρκεια κοινής αυτοψίας με τον αρχαιολόγο της Εφορείας Εναλίων Αρχαιοτήτων Η. Σπονδύλη στις 10-10-99 και με οδηγό τον Γ. Λιβανό ή Ηρακλή, κάτοικο Προφήτη Ηλία, εντοπίστηκαν εκ νέου τα ερείπια της τρίκλιτης βασιλικής στη θέση Σπίθα ή φάρος του Βρομώντα[66].

Κλεφταύλακο του Βουργιώργη

Κατά τη διάρκεια κοινής αυτοψίας με τον αρχαιολόγο της Εφορείας Εναλίων Αρχαιοτήτων Η. Σπονδύλη και οδηγό τον Γ. Λιβανό ή Ηρακλή, κάτοικο Προφήτη Ηλία, εντοπίστηκαν στη θέση Κλεφταύλακο του Βουργιώργη, αρχιτεκτονικά λείψανα των ρωμαϊκών χρόνων και μεγάλη ποσότητα κεραμικής. Στη γύρω περιοχή εντοπίστηκαν, επίσης, τεμάχια οψιανού.

Αρχαιολογικός χώρος Ταινάρου

Ύστερα από υπόδειξη του καθηγητή François Quantin του Πανεπιστημίου του Pau, εντοπίστηκε εντοιχισμένος στο νότιο τμήμα της αψίδας του ναού των Αγίων Ασωμάτων ενεπίγραφος λίθος. Διακρίνεται η επιγραφή του 4ου αι. π.Χ.: *[---] ΠΟΗΟΙΔΑ[ΝΙ]*.

Ελαφόνησος

Νησίδα Άη Λήφτης

Κατά τη διάρκεια κοινής αυτοψίας με τον αρχαιολόγο της Εφορείας Εναλίων Αρχαιοτήτων Η. Σπονδύλη, στη νησίδα Άη Λήφτης της Ελαφονήσου, εντοπίστηκαν λείψανα τοίχων κτιρίου, ενώ συγκεντρώθηκαν αυλακωτά όστρακα, λαβές και κομβίο αμφορέα αλλά και ορισμένα όστρακα χρηστικών αγγείων.

ΕΛΕΝΗ ΖΑΒΒΟΥ

64. Κ. Πίτσιος, *Καρυαί Λακεδαίμονος*, Αθήνα 1948, σ. 110-112, εικ. 8. Κ. Ρωμαίος, Τοπογραφικά της Φραγκοκρατίας, *Πελοποννησιακά* 2 (1957), σ. 7-9, εικ. 4-5.

65. Cavanagh - Crouwel - Catling - Shipley, ό.π. (υποσημ. 41), σ. 332-333, θέσεις αριθ. 306 και 302 αντίστοιχα (;).

66. Κ. Ζησίου, *Βυζαντίς* 1 (1909), σ. 123, αριθ. 33. *ΑΔ* 19 (1964): Χρονικά, σ. 14.

Τμήματα αρχαίας αμαξήλατης οδού εντοπίστηκαν με τη βοήθεια του Χ. Μελά, κατοίκου Ελαφονήσου, στην περιοχή Αχινονέρι κάτω από το λόφο της Παναγίτσας στο Κάτω Νησί, καθώς και στη θέση Κάβος της Κασέλας κατά μήκος της ακτής[67]. Σε πολλά σημεία η οδός είναι ορατή και μέσα στη θάλασσα. Μετρήθηκε βάθος αρματοτροχιάς 0,16 μ.

ΑΘΑΝΑΣΙΟΣ ΘΕΜΟΣ

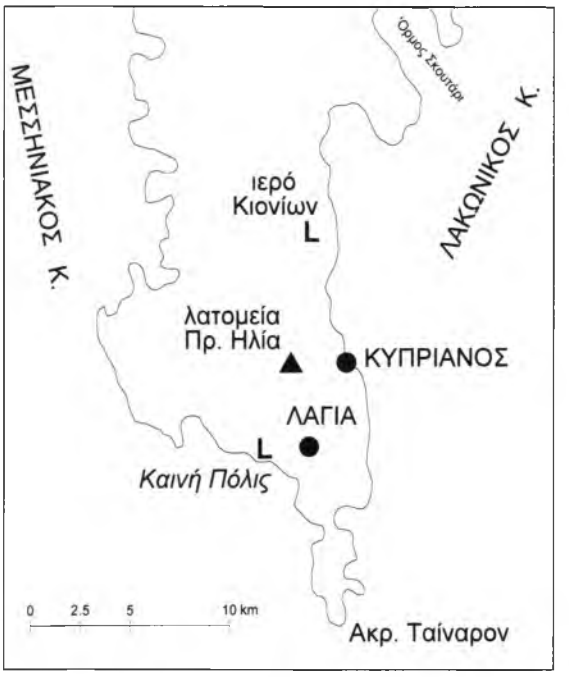
ΚΗΡΥΞΕΙΣ ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΚΩΝ ΧΩΡΩΝ

ΝΟΜΟΣ ΛΑΚΩΝΙΑΣ

Μάνη

ΕΠΑΡΧΙΕΣ ΓΥΘΕΙΟΥ ΚΑΙ ΟΙΤΥΛΟΥ

Η κατεπείγουσα ανάγκη προστασίας των αρχαιολογικών χώρων της Μάνης επέβαλε κατά το έτος 1999 την επίσπευση της κήρυξης ορισμένων από τους σημαντικότερους, επειδή οι πολλαπλοί κίνδυνοι της πλήρους καταστροφής τους ήσαν πλέον ορατοί: μεταξύ άλλων, η άναρχη δόμηση, οι χαράξεις νέων δρόμων επί των αρχαίων οδικών συστημάτων, τα ποικίλα τεχνικά έργα. Χωρίς σχεδιασμό χωροταξικής οργάνωσης και δομικών παρεμβάσεων, ένα εξειδικευμένο και σφαιρικό πρόγραμμα που θα διασφαλίζει το ιστορικό περιβάλλον και τους πολιτισμικούς πόρους, τα μνημεία της Μάνης, μίας άκρως ευαίσθητης περιοχής, ήδη διατρέχουν τον κίνδυνο αφανισμού – μαζί με αυτά και η ιστορία της, όλων των περιόδων[68]. Στις σχετικές εκθέσεις περί των αρχαιοτήτων και στη συνημμένη στις προτάσεις κηρύξεων τεκμηρίωση, έμφαση δόθηκε στην επανεξέταση των παλαιοτέρων βιβλιογραφικών δεδομένων, στην προσκόμιση νέων στοιχείων ιστορικής και μνημειακής τοπογραφίας, που εν τω μεταξύ έχουν προκύψει από τη συνεχιζομένη έρευνα της υπογράφουσας στις παραδεδομένες πόλεις του Κοινού των Ελευθερολακώνων στη χερσόνησο του Ταινάρου και στη συστηματική χαρτογράφηση των οικιστικών και μνημειακών καταλοίπων. Εκ παραλλήλου, προχώρησε η διαδικασία για τις προτάσεις νέων κηρύξεων ή επανακηρύξεων με τοπογραφική οριοθέτηση ή συμπληρώσεων παλαιών κηρύξεων. Οι κηρυχθέντες αρχαιολογικοί χώροι είναι οι ακόλουθοι (Εικ. 37).

Εικ. 37. Λακωνική Μάνη. Οι θέσεις των κηρυχθέντων αρχαιολογικών χώρων.

1. Περιοχή του Προφήτη Ηλία Δημαρίστικων, του Δήμου Ανατολικής Μάνης, επαρχίας Γυθείου (Υ.Α.ΥΠΠΟ/ΑΡΧ/Α1/Φ 43/22285/3006/3.5.2000: ΦΕΚ 658/Β'/23.5.2000).

Πρόκειται για την εκτεταμένη περιοχή των οργανωμένων λατομείων ερυθρού λίθου (marmo rosso antico), καθώς και της άμεσα σχετιζομένης με τα λατομεία αγροτικής ζώνης, μεταξύ των οικισμών Δημαρίστικα και Λάγια, όπου εντοπίζονται σημαντικά οικιστικά κατάλοιπα, δίκτυο δρόμων και μνημεία πολλών περιόδων (συνολική έκταση περίπου 7.500 στρέμματα). Οι πρώτες ενέργειες της Εφορείας για τη διάσωση του επαπειλουμένου αρχαίου λατομικού χώρου[69] οδήγησαν στο σχεδιασμό και την υλοποίηση μίας πλέον συντονισμένης και συστηματικής μελέτης και χαρτογράφησης όλων των μνημειακών καταλοίπων, λατομικών και οικιστικών[70].

2. Θέσεις Κουρνός, Κιόνια, Χαλόπυργος, Ποτάμα, στην ευρύτερη περιοχή του οικισμού Νύφι, Δήμου Ανατολικής Μάνης, επαρχίας Γυθείου (Υ.Α.ΥΠΠΟ/ΑΡΧ/Α1/Φ 43/ 35129/ 1747/13.7.2000: ΦΕΚ 1010/Β'/10.8.2000) (Εικ. 38-39).

Η περιοχή του κηρυγμένου αρχαιολογικού χώρου οριοθετείται μεταξύ των μεταβυζαντινών οικισμών (μετά το 16ο αι.) Νύφι, προς Β., Σολοτέρι και Κορακιάνικα, προς Ν.-ΝΑ., Άγιος Νικόλαος και Παχιάνικα, προς Δ.-ΝΔ. Το προεξάρχον μνημειακό σύνολο αυτής της γεωγραφικής και οικιστικής ενότητας, το αρχαίο ιερό στη θέση Κιόνια (ή και Βασιλικές Πέτρες) πλαι-

67. Γ. Αργυράκη, Το Ελαφονήσι, *ΗΩΣ* «Λακωνία», Αθήνα 1998², σ. 196.

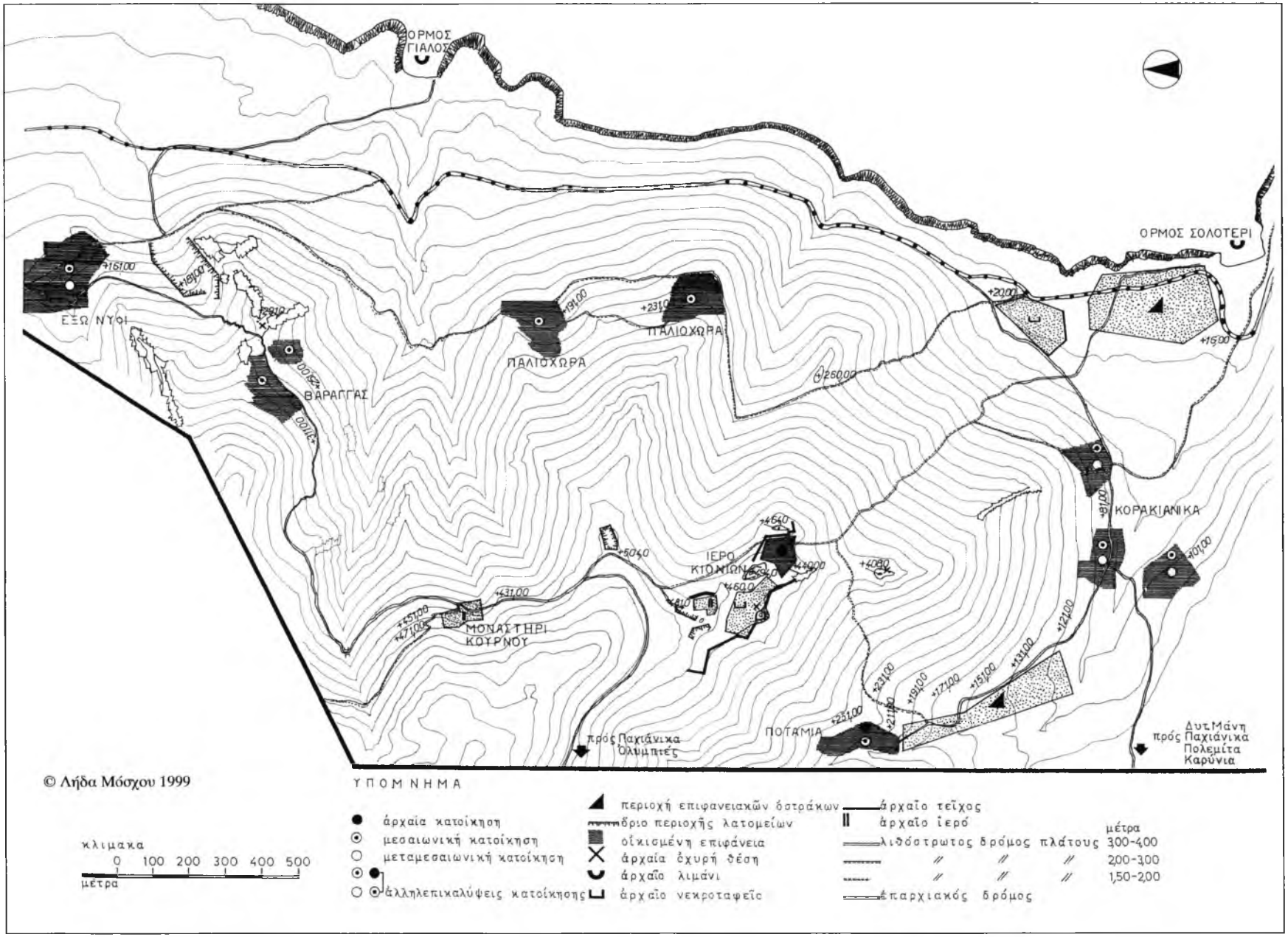
68. Στην ευαισθητοποίηση της τοπικής κοινωνίας αποσκοπούν αφιερώματα του περιοδικού *Αδούλωτη Μάνη* (στο εξής *ΑΜ*) για την πολιτισμική κληρονομιά της χερσονήσου. Ειδική μνεία, η συμβολή του ομότιμου καθηγητή του Πανεπιστημίου Αθηνών † Ν.Β. Δρανδάκη, ο οποίος δημοσίευσε καταλόγους βυζαντινών εκκλησιών, καθώς και άρθρα στα οποία καταγγέλλει τη λεηλασία των βυζαντινών μνημείων της Μάνης, βλ. *ΑΜ* 13 (1996), σ. 16-17. Για τα αρχαία μνημεία, βλ. *ΑΜ* 3 [19] (1997), σ. 17-32, ειδικό ένθετο.

69. *ΑΔ* 49 (1994): Χρονικά, σ. 189-190.

70. *ΑΔ* 53 (1998): Μελέτες, σ. 267-288, με τοπογραφικό χάρτη του κηρυγμένου αρχαιολογικού χώρου.

Εικ. 38. Λακωνική Μάνη. Κιόνια. Το ιερό, το νεκροταφείο και η οχυρωμένη θέση Χαλόπυργος.

Εικ. 39. Λακωνική Μάνη. Κιόνια. Ένταξη του ιερού στον ευρύτερο οικισμένο χώρο της βυζαντινής και μεταβυζαντινής περιόδου.

σιώνεται από σημαντικό αριθμό μνημείων πολλών περιόδων, τα οποία χωροθετούνται σε συνολική έκταση που υπερβαίνει τα 130.000 τ.μ. Ως προς την ένταξη του ιερού στην ευρύτερη περιοχή, μολονότι δεν υφίσταται κάποια ρητή και άμεση αρχαία μαρτυρία, είναι πιθανόν ολόκληρη η ανατολική ακτή του Λακωνικού κόλπου που εκτείνεται μεταξύ του όρμου της Κολοκυθιάς, προς Β., και του όρμου και ακρωτηρίου Μελιγκάνι, προς Ν., να αντιστοιχεί στην αναφερομένη από τον Πλίνιο (*NH* IV. v. 16) *sinus Aegilodes* (Εικ. 40), ενώ η ημιορεινή περιοχή και η θέση του ιερού στα Κιόνια είναι επίσης πιθανόν να αντιστοιχούν στην αναφερομένη από τον Παυσανία (IV 17, 1) *Αἴγιλα* της Λακωνικής, όπου σημειώνει ιερό της Δήμητρος. Συνοπτικά, τα κυριότερα μνημεία που χαρτογραφήθηκαν και περιλαμβάνονται στο διάγραμμα της κήρυξης, από Β.-ΒΑ. προς Ν.-ΝΑ., είναι τα ακόλουθα[71]:

Θέση Κουρνός (Εικ. 39). Οικοδομικά κατάλοιπα της διαλελυμένης μεταβυζαντινής μονής Παναγίας του Κουρνού (Μονή Κοίμησης της Θεοτόκου, άλλοτε Μονή Νυμφίου της τέως Επισκοπής Λαΐας). Στο μεταβυζαντινό μονόχωρο ναΰδριο, στις βοηθητικές κατασκευές και σε πυργόσπιτα, ενσωματωμένο οικοδομικό υλικό και αρχιτεκτονικά μέλη, ιδίως από τα κτίρια του αρχαίου ιερού στη θέση Κιόνια. Στη θέση Κουρνός προϋπήρχε ένα μικρό αρχαίο ιερό, που διαλύθηκε από τους οικήτορες των μεταγενέστερων αιώνων. Αρχαία οδός, συνολ. σωζ. μήκ. περίπου 200 μ., επιμελώς λαξευμένη στο ασβεστολιθικό φυσικό έδαφος, οδηγεί στο ιερό των Κιονίων που απέχει περίπου 1 χλμ. (Εικ. 38:6· Εικ. 39).

Θέση Κιόνια (Εικ. 38:1-7). Επί τραπεζιοειδούς οροπεδίου, στη νοτιοανατολική πλευρά του, εκτεταμένο ιερό που οριοθετείται από αναλημματικό τοίχο (Εικ. 38:3) και από τους προσεκτικά λαξευμένους φυσικούς βράχους (Εικ. 38:7). Η ακμή του ιερού χρονολογείται κυρίως στην περίοδο του Κοινού των Ελευθερολακώνων, ενώ η οργάνωσή του ανάγεται στην περίοδο μετά το 146 π.Χ. – σύμφωνα με ορισμένες προανασκαφικές ενδείξεις. Δύο αταύτιστα μνημειακά κτίρια (ναοί ή ηρώα (;) – μένει να εξακριβωθεί ανασκαφικά), δωρικού ρυθμού, περίπτερο (Εικ. 38:1) και δίστυλο εν παραστάσι (Εικ. 38:2). Θεμελιώσεις και ίχνη ποικίλων μνημειακών κατασκευών, υδατοδεξαμενές

Εικ. 40. Λακωνική Μάνη. Η προς Ν. ανατολική ακτή του Λακωνικού Κόλπου από τη θέση Χαλόπυργος Κιονίων.

(Εικ. 38:5). Προς ΝΔ. των δύο δωρικών κτιρίων, λατομείο ασβεστολίθου (Εικ. 38:4).

Θέση Χαλόπυργος (Εικ. 38:8-20). α) *Νεκροταφείο*. Συστάδες τάφων, ταφικά μνημεία (Εικ. 41-42), περίβολοι, αναλημματικοί τοίχοι (Εικ. 43), θεμέλια και ίχνη μνημειακών κατασκευών (Εικ. 38:9-14), διαμορφωμένα επίπεδα, κλίμακες. Διάσπαρτο οικοδομικό υλικό, καθώς και αποτμήματα λαρνάκων και σαρκοφάγων (Εικ. 38:8), αρχιτεκτονικών μελών, το μεγαλύτερο μέρος των οποίων χρονολογείται στη διάρκεια των μέσων και των υστέρων αυτοκρατορικών χρόνων. Μεταξύ των αρχιτεκτονικών μελών: αποτμήματα δισκοειδούς, λακωνικού τύπου, κεντρικού ακρωτηρίου της ύστερης ελληνιστικής περιόδου ή των πρωίμων αυτοκρατορικών χρόνων (Εικ. 44). Ανάγλυφη παράσταση, πιθανώς του προχωρημένου 3ου αι. μ.Χ., τριμερές σύνολο λαξευμένο στο φυσικό βράχο. Οι έξεργες μορφές των δύο πρώτων διαχώρων (η παράσταση ή το ένθετο του τρίτου διαχώρου έχει καταστραφεί) συσχετίζονται ενδεχομένως με την αυτοκρατορική λατρεία (Εικ. 38:13· Εικ. 45). Το ανάγλυφο αποτελούσε μέρος ταφικού μνημειακού συνόλου (ταφές ιερατείου;), από το χώρο του οποίου σώζεται μόνον ο τοιχοβάτης μίας εξέδρας (;) (Εικ. 38:14). β) *Οχυρωμένη θέση* (Εικ. 46). Χρονολογείται στην τελευταία περίοδο της σπαρτιατικής ηγεμονίας. Σώζονται τμήματα του τείχους (Εικ. 47) και ίχνη πύργων (Εικ. 38:17). Εντός της οχυρωμένης περιοχής, προφανώς σε μεταγενεστέρους αιώνες, αλλαγή χρήσης του χώρου: λιθοσωροί διαλελυμένων οικοδομημάτων, θεμελιώσεις και λείψανα διαφόρων κτιρίων (Εικ. 38:16), καθώς και ένα μεγάλο αταύτιστο μνημειακό οικοδόμημα (Εικ. 38:15· Εικ. 48). Ίχνη και σωζόμενα τμήματα λιθοστρώτου περιμετρικού δρόμου (Εικ. 38:19). Ο χώρος που περικλείεται έχει υποστεί συστηματικό εκβραχισμό, ενώ παρατηρούνται πολλά

71. Εκτενής περιγραφή του χώρου και των μνημείων, αρχιτεκτονική μελέτη των δύο δωρικών κτιρίων, συγκεντρωμένη βιβλιογραφία: Α. Μόσχου - Τ. Μόσχος, Κιόνια Α΄, *Πελοποννησιακά* ΙΓ΄ (1979), σ. 72-144· Κιόνια Β΄, *Πρακτικά 12ου Διεθνούς Συνεδρίου Κλασικής Αρχαιολογίας*, τ. Δ΄, *Αθήνα, 4-10 Σεπτεμβρίου 1983*, Αθήνα 1988, σ. 140-147. Επί τη ευκαιρία διορθωτέο ένα τυπογραφικό erratum, προκειμένου να αποκατασταθεί η αρχική ερμηνευτική πρόθεση: βλ. Κιόνια Β΄, σ. 147, παρ. 2, στ. 6-7 : «.... ο σηκός που *δεν έχει* την μνημειακή και επιβλητική προσπέλαση...», το ορθό. Τα αδημοσίευτα Σχέδια (Εικ. 38 και 39) εκπονήθηκαν αρχικά από την υπογραφομένη και τον αρχιτέκτονα Π.Ν. Μόσχο, ενώ ήδη συμπληρώνονται με νεότερα στοιχεία. Βλ. επίσης, J. Winter - F. Winter, *AJA* 87 (1983), σ. 3-10· αλλά πρβλ. το «διορθωτικό» κείμενό τους, The Temples at Kourno: a Correction, *AJA* 88 (1984), σ. 232. Η επανεξέταση των δύο δωρικών κτιρίων, καθώς και του ιερού, αν και σταδιακά συμπληρώνεται με νεότερα στοιχεία, δεν είναι δυνατόν να ολοκληρωθεί χωρίς ανασκαφική διερεύνηση.

Εικ. 41. Χαλόπυργος. Νεκροταφείο. Διπλός τάφος.

Εικ. 43. Χαλόπυργος. Νεκροταφείο. Αναλημματικός τοίχος.

Εικ. 42. Χαλόπυργος. Νεκροταφείο. Κιβωτιόσχημος τάφος.

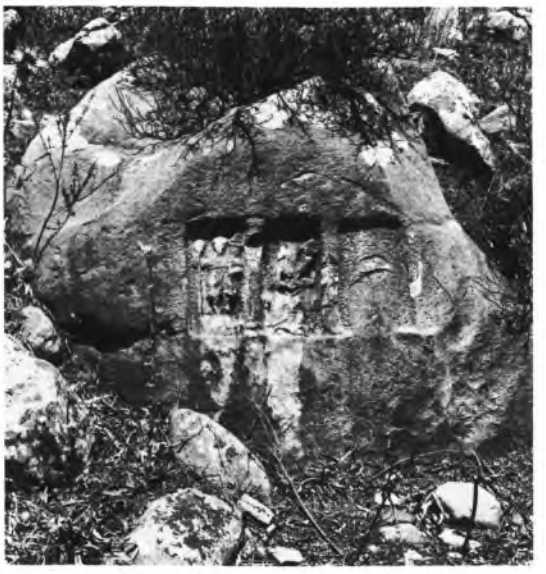

Εικ. 44. Χαλόπυργος. Νεκροταφείο. Αποτμήματα δισκοειδούς κεντρικού ακρωτηρίου.

ίχνη θεμελιώσεων. Άνδηρα για τη διαμόρφωση επιπέδων, αναλημματικοί τοίχοι, περίβολοι (Εικ. 38:20).

Ωστόσο, κατάλοιπα των περιόδων κατά τις οποίες η περιοχή υπήρξε *περιοικὶς χώρα* της Σπάρτης υπάρχουν σε αρκετές θέσεις, αλλά κυρίως στην εσωτερική ζώνη μεταξύ του επινείου Σολοτέρι και του οικισμού Κορακιάνικα (Εικ. 39) και του βασικού αρχαίου οδικού άξονα ανόδου στην οχυρωμένη θέση Χαλόπυργος (Εικ. 38:18). Στην περιοχή έχει εντοπισθεί εκτεταμένο νεκροταφείο με αρχαϊκή, κλασική και ελληνιστική κεραμική. Επίσης, στις δυτικές κλιτύς του Χαλοπύργου έως το βυζαντινό ερειπωμένο οικισμό Ποτάμια αφθονούν τα όστρακα επιφανείας των προ της ρωμαϊκής περιόδου χρόνων.

Θέση Ποτάμια (Εικ. 39). Κάτω και απέναντι από τις νοτιοδυτικές κλιτύς του οχυρού Χαλόπυργος, στην όχθη ρεματιάς, προς Β.-ΒΑ. του οικισμού Κορακιάνικα (η σύνδεση, μέσω λιθόστρωτης οδού των βυζαντινών χρόνων). Πρόκειται για μία από τις πολυάριθμες ερειπωμένες βυζαντινές αγροτικές οικιστικές συγκεντρώσεις της ενδοχώρας, που αναπτύχθηκαν στις παρυφές αρχαίων οικισμών ή στη θέση εγκαταστάσεων πάσης μορφής (όπως λ.χ. αγροικιών) των αυτοκρατορικών χρόνων

Εικ. 45. Χαλόπυργος. Νεκροταφείο. Ανάγλυφη παράσταση λαξευμένη στο βράχο.

Εικ. 47. Χαλόπυργος. Οχυρωμένη θέση. Εσωτερικό του διπλού περιβόλου.

Εικ. 46. Χαλόπυργος. Οχυρωμένη θέση. Άποψη από ΒΔ.

Εικ. 48. Χαλόπυργος. Μνημειακό οικοδόμημα. Ο βόρειος τοίχος.

και της ύστερης αρχαιότητας. Ανάμεσα στα λεγόμενα μεγαλιθικά σπίτια, οι εκκλησίες των πατρογραμμικών συγγενικών ομάδων: Άι Γιάννης ο Ποταμίτης, Παναγία, Άι Δημήτρης και ορισμένες άλλες ανώνυμες[72].

Οικισμός Νύφι (Εικ. 39). Εκτός του κηρυγμένου αρχαιολογικού χώρου, διότι πέραν της αρμοδιότητας της Ε΄ ΕΠΚΑ, ως οικιστική ενότητα και ως φυσικό περιβάλλον ο μεταβυζαντινός οικισμός Νύφι συνιστά μία μεγαλοπρεπή πύλη εισόδου στο συνεχόμενο κηρυγμένο αρχαιολογικό χώρο. Απαρτίζεται από τους ημιορεινούς διδύμους οικιστικούς πυρήνες (με μεσαιωνικά κατάλοιπα) Μέσα Χώρα, προς ΒΔ., και Έξω Νύφι, προς ΝΑ. Οι δύο μεταβυζαντινές πληθυσμιακές συγκεντρώσεις μορφοποιήθηκαν σταδιακά, μετά τη δημογραφική μετεξέλιξη και το συνακόλουθο συνοικισμό των πέριξ βυζαντινών οικιστικών

72. Οικισμός Ποτάμια, βλ. Τ. Μόσχος - Λ. Μόσχου, Παλαιομανιάτικα, *ΑΑΑ* XIV (1981), σ. 20-21 και εικ. 6. Η θέση του οικισμού σημειώνεται στο χάρτη 1 δ. Εκκλησίες, βλ. *ΠΑΕ* 1978, σ. 175-179, αριθ. 1· επίσης, σ. 157, αριθ. 15, σ. 158, αριθ. 22.

Εικ. 49. Περιοχή οικισμού Νύφι. Κατάλοιπα ερειπωμένου αγροτικού οικισμού της βυζαντινής περιόδου.

Εικ. 50. Περιοχή οικισμού Νύφι. Εκκλησία ερειπωμένου αγροτικού οικισμού της βυζαντινής περιόδου.

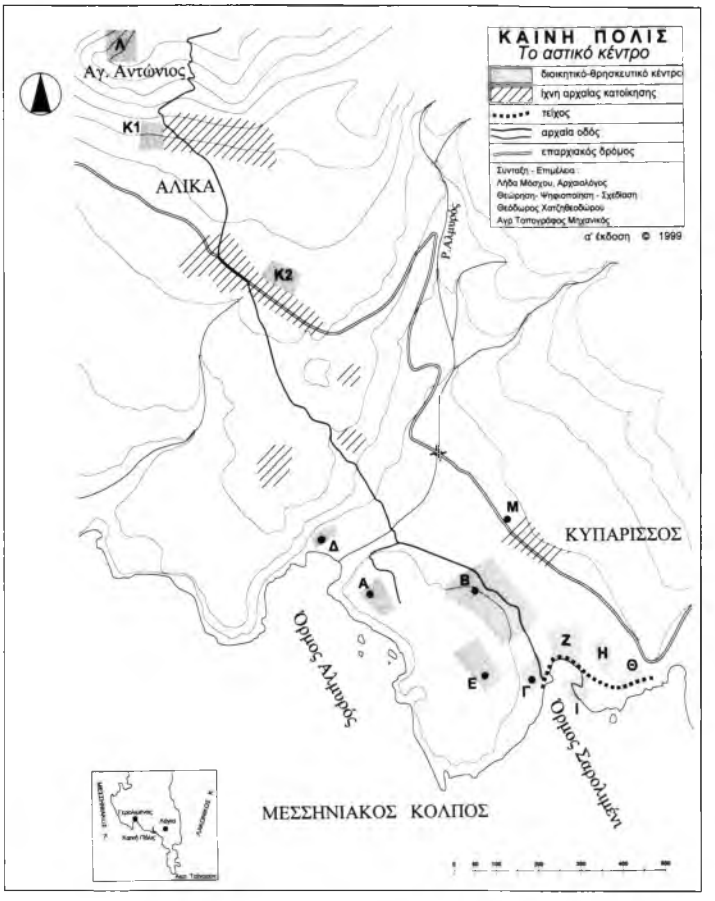
μονάδων[73]. Η σύνδεση του οικιστικού πυρήνα Έξω Νύφι με τη θέση Κουρνός γίνεται μέσω διάβασης των μεταβυζαντινών χρόνων, τμήμα της οποίας – στη θέση Πορί (sc. *πόρος*, διάβαση) – σώζει κατάλοιπα του βυζαντινού λιθοστρώτου. Το ημικατεστραμμένο λιθόστρωτο, δύσβατο κατά τόπους, πλαισιώνεται από αρκετούς ερειπωμένους βυζαντινούς αγροτικούς οικισμούς και εκκλησίες, που εντοπίζονται κυρίως μεταξύ των θέσεων Βίγλα και Ριζόπυργος, προς Β.-ΒΔ., Αγία Βαρβάρα και Νικολεγιάνικα Χαλάσματα (ή Νικολογονιάνικα), προς Ν., και Λαού, προς Δ. Πρόκειται για μικρού και μεσαίου μεγέθους διάσπαρτους οικισμούς (λ.χ. Βάραγγας, Παλιόχωρα στου Ρουσάκου, Παλιόχωρα στην Κουφοσειρά κ.ά.) (Εικ. 49-50), ενώ οι εκτεταμένοι και συνεκτικοί εντοπίζονται προς Β.-ΒΔ. των μεταβυζαντινών οικισμών Παχιάνικα, Κορακιάνικα, Άγιος Νικόλαος, ιδιαίτερα δε στην ορεινή ζώνη Λάκκοι-Αγριόκαμπος (μέγ. υψόμ. ΓΥΣ 789 μ.) και Φαλακρό (μέγ. υψόμ. 846 μ.), η οποία και συνιστά το φυσικό ορεινό σύνορο με τη δυτική Μέσα Μάνη. Τέλος, μία αρχαία (και μεσαιωνική) ορεινή οδός, με κατεύθυνση προς Ν., συνδέει τον οικισμό Παχιάνικα με τη βορειοδυτική ορεινή ζώνη της περιοχής των αρχαίων λατομείων ερυθρού λίθου επί του Προφήτη Ηλία Δημαρίστικων: περίπου 2 χλμ. μετά τη θέση Άι Γιάννης – όπου εκτεταμένη βυζαντινή ερειπωμένη κώμη –, ένας κλάδος της αρχαίας οδού, ο οποίος κατευθύνεται προς τη νότια επικράτεια της αρχαίας *Καινῆς Πόλεως*, οδηγεί στην προς Α. περιοχή των αρχαίων λατομείων. Η απειλή οδικών διανοίξεων, για την απευθείας σύνδεση της δυτικής με την ανατολική Μέσα Μάνη, επιβάλλει την κήρυξη των αρχαίων μνημείων που εντοπίζονται στην ευρύτερη περιοχή. Η σχετική διαδικασία, εκ μέρους της Ε΄ ΕΠΚΑ, είναι σε εξέλιξη.

3. Περιοχή οικισμών Άλικα και Κυπάρισσος, του Δήμου Οιτύλου, επαρχίας Οιτύλου: συμπλήρωση της κήρυξης Υ.Α. 29568/67/8.4.1970: ΦΕΚ 267/Β΄/16.4.1970 (Υ.Α. ΥΠΠΟ/ΑΡΧ/Α1/Φ43/59831/3554 Π.Ε./17.10.2000: ΦΕΚ 1314/Β΄/30.10.2000) (Εικ. 51).

Η κήρυξη καλύπτει ολόκληρο το αστικό κέντρο και τμήμα του περιαστικού χώρου της *Καινῆς Πόλεως* (Παυσ. ΙΙΙ 21, 7), η οποία είχε ιδρυθεί στη νοτιοδυτική εσχατιά της χερσονήσου, επί του Μεσσηνιακού Κόλπου, μεταξύ των ακρωτηρίων Ταίναρον (Κάβο Ματαπάς) και Θυρίδες (Κάβο Γκρόσο). Επειδή η κήρυξη του έτους 1970 αναφέρεται μόνο σε ένα από τα μνημεία της αρχαίας πόλης (τη θέση *Α*) και δεν συνοδεύεται από σχετικό τοπογραφικό διάγραμμα, παρέμενε άγνωστη η έκταση του αστικού κέντρου, καθώς και η τοπογραφική ένταξη των κυριοτέρων μνημείων, από τα οποία ελάχιστα είναι γνωστά και καταχωρισμένα στην παλαιότερη βιβλιογραφία – εκ του μεγάλου αριθμού μνημείων που τεκμηριώνουν τη σημαίνουσα θέση της *Καινῆς Πόλεως* (ή *Πόλεως τῶν Ταιναρίων*) στο Κοινόν των Ελευθερολακώνων, αλλά και τη συνεχιζομένη ακμή της κατά την ύστερη ρωμαϊκή περίοδο[74]. Τα κυριότερα μνημεία του κη-

73. Κ. Κόμης, *Πληθυσμός και οικισμοί της Μάνης 15ος-19ος αιώνας*, Ιωάννινα 1995, σ. 368, αριθ. 169 (*gnifi*). Πηγές του Πίνακα Ι (παράρτημα ΙΙ), από το 1618 έως το 1829. Για τις βυζαντινές εκκλησίες της περιοχής, βλ. *ΠΑΕ* 1978, σ. 157-158, 165, 175-179.

74. Ενδεικτική βιβλιογραφία: *BSA* 13 (1906-1907), σ. 245-246. *RE* IV 2A (1932), 2046-2049. Ανασκαφική διερεύνηση των βασιλικών στις θέσεις Άγιος Πέτρος, Μοναστήρι, Άγιος Ανδρέας, βλ. Ν.Β. Δρανδάκης, *ΠΑΕ* 1958, σ. 99-219·

Εικ. 51. Λακωνική Μάνη. Κυπάρισσος και Άλικα. Το αστικό κέντρο της Καινῆς Πόλεως ή Πόλεως τῶν Ταιναρίων.

ρυγμένου αρχαιολογικού χώρου, που χωροθετούνται εντός του αστικού κέντρου, συνοπτικά είναι τα ακόλουθα (*Α-Μ*):

Οικισμός Κυπάρισσος. Α. Θέση Κάστρο (ή *Άι Σωτήρας*). Κεντρικό μνημείο: η διαλελυμένη μεταβυζαντινή εκκλησία Μεταμόρφωσις του Σωτήρος, στη θέση αρχαίου μνημειακού κτιρίου. Ταύτιση: το αναφερόμενο από τον Παυσανία (ΙΙΙ 25, 9) *μέγαρον Δήμητρος* (Εικ. 52). *Β. Θέση Ξάμπελα* (ή *Αμπέλια*). Πεδινή έκταση στους πρόποδες και προς Α. του Κάστρου, στην οποία χωροθετείται η αγορά (forum) της πόλης, σύμφωνα με προανασκαφικές ενδείξεις. *Γ. Θέση Μοναστήρι.* Περιοχή διαλελυμένης μονής. Κοντά στη δυτική πλευρά του όρμου Σαρολιμένι, η εκκλησία Κοίμησις της Θεοτόκου ενσωματώνει στην τοιχοποιία αρχιτεκτονικά μέλη από διάφορα κτίρια και μνημειακές κατασκευές πολλών περιόδων. Ο εντοπισμός στην ευρύτερη περιοχή ενός ναού της Αφροδίτης τον οποίο αναφέρει ο Παυσανίας (ΙΙΙ 25, 9) είναι πολύ πιθανός.

Εικ. 52. Κυπάρισσος. Θέση Κάστρο ή Άι Σωτήρας. Μνημειακό κτίριο αυτοκρατορικών χρόνων.

Δ. Περιοχή του όρμου Αλμυρός. Οικοδομικά λείψανα πολλών περιόδων, έως και τον 9ο αι. μ.Χ., σε μεγάλη έκταση. Η ερειπωμένη εκκλησία Αγία Παρασκευή ενσωματώνει τμήμα αρχαίου μνημείου. Ε. Πλάτωμα επί του ακρωτηρίου που παρεμβάλλεται μεταξύ των όρμων Αλμυρός και Σαρολιμένι: Οικισμένη θέση.

Ζ, Η, Θ, Ι. Περιοχή του όρμου Σαρολιμένι. Το τόξο του όρμου,

1960, σ. 233-245. Κήρυξη των μνημείων ως ΙΔΜ: Υ.Α. ΥΠΠΕ/ΑΡΧ/Β1/Φ30/259/22/23.1.1981: ΦΕΚ 87/Β΄/ 10.2.1981. Έρευνα σε εξέλιξη (Λ.Μ.), βλ. *AR* 1999-2000, σ. 40-41. Εκτενέστερη περιγραφή του κηρυγμένου αρχαιολογικού χώρου θα δημοσιευθεί προσεχώς.

όπως και την προς Α. πλευρά του, καταλαμβάνει τμήμα καταβυθισμένων λιμενικών εγκαταστάσεων (*Ι*). Λείψανα αρχαίων κτιρίων εντοπίζονται στην περιοχή των εκκλησιών Άγιος Χαράλαμπος (*Ζ-Η*) και Προσκυνητάρι της Αγίας Παρασκευής (*Θ*)· επίσης, τάφοι της ύστερης αρχαιότητας. (Εικ. 51: ■■■■). Σωζόμενο τμήμα του υστερορρωμαϊκού-πρωτοβυζαντινού τείχους της πόλης.

Οικισμός Άλικα. Κ1. Περιοχή Κόντρες - Πόρτα - Πύργος Λαγονικιάνων - Λατομά - Εκκλησία Γενέσιον της Θεοτόκου. Χώρος μνημειακού συγκροτήματος το οποίο, μεταξύ άλλων κτιρίων, περιελάμβανε και ένα στωικό οικοδόμημα. *Λ. Ύψωμα Άγιος Αντώνιος. Περιοχή Σκεντρίνες - Μασχάλες - Κουτσούμπες*. Εκτεταμένος μεσαιωνικός οικισμός, με μεγάλο νεκροταφείο. «Μεγαλιθική» νεκροταφειακή εκκλησία, ο Άι Στράτηκος ή Ταξιάρχης, χρονολογείται με μεγάλη πιθανότητα στο 10ο αιώνα[75]. Στην ευρύτερη περιοχή της εκκλησίας εντοπίζονται πολλά ίχνη κατοίκησης της ύστερης αρχαιότητας. *Β-Κ2*. Σωζόμενα ίχνη αρχαίας εσωτερικής οδού.

ΛΗΔΑ ΜΟΣΧΟΥ

ΟΛΛΑΝΔΙΚΟ ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΚΟ ΙΝΣΤΙΤΟΥΤΟ

Γεράκι (αρχαίες Γερόνθρες)

Η έρευνα του Ολλανδικού Αρχαιολογικού Ινστιτούτου στην ακρόπολη του Γερακίου, στην κεντρική Λακωνία, επικεντρώθηκε κατά το έτος 1999 στη συστηματική ανασκαφή δύο τομέων στο βορειοδυτικό τμήμα της κορυφής του λόφου, όπου τρεις δοκιμαστικές τομές είχαν αποδώσει σημαντικά και καλά διατηρημένα ευρήματα της ΠΕ ΙΙ περιόδου αλλά και των κλασικών ελληνιστικών χρόνων[76].

Στον τομέα Ι αποκαλύφθηκαν κτίσματα των κλασικών-ελληνιστικών χρόνων εκατέρωθεν οδού, πλ. 1,60 μ. περίπου. Η ανασκαφή στον τομέα αυτό επικεντρώθηκε στην έρευνα του δρόμου και στο κτίριο βόρεια αυτής. Από το κτίριο αμελούς τοιχοποιίας, αποκαλύφθηκαν τουλάχιστον πέντε δωμάτια, οικιακού, πιθανότατα, χαρακτήρα. Αποκαλύφθηκε πλήρως μόνον ένα δωμάτιο, διαστ. 4,60×4,50 μ. Σε αυτό διακρίθηκαν δύο επίπεδα χρήσης, στα οποία βρέθηκαν πήλινα υφαντικά βάρη, λίθινα εργαλεία και θραύσματα αγγείων, συμπεριλαμβανομένου ενός θραύσματος ανάγλυφου σκύφου. Το δωμάτιο αυτό, όπως και τα άλλα δωμάτια του κτιρίου, φαίνεται ότι εγκαταλείφθηκαν σε κάποια φάση της ελληνιστικής περιόδου, αφού δεν διακρίθηκαν ίχνη φωτιάς που θα οδηγούσαν στο συμπέρασμα της βίαιης καταστροφής. Μετά την εγκατάλειψη η στέγη και οι τοίχοι του κτιρίου κατέρρευσαν σταδιακά.

Επειδή για το ελληνιστικό κτίριο και το μεγάλο αριθμό των ευρημάτων του χρειάστηκε επισταμένη έρευνα, τα υποκείμενα, προγενέστερα στρώματα ερευνήθηκαν μόνον τμηματικά. Αν και συγκεντρώθηκαν αρκετά όστρακα της ΠΕ ΙΙ περιόδου, δεν αποκαλύφθηκαν αρχιτεκτονικά λείψανα της ίδιας περιόδου. Παράλληλα, διαπιστώθηκε ότι είχε πολύ διαταραχθεί και καταστραφεί το δωμάτιο με το μεγάλο πίθο, τα σφραγίσματα και τα υπόλοιπα ευρήματα του στρώματος καταστροφής που είχαν αποκαλυφθεί στη δοκιμαστική τομή 17/11i του έτους 1997[77], από φωτιά της ΠΕ ΙΙ περιόδου. Αμέσως δυτικά από τον πίθο, αποκαλύφθηκε ο βράχος, ο οποίος πιθανότατα είχε χρησιμοποιηθεί για τη θεμελίωση τοίχου από ωμές πλίνθους, της ΠΕ ΙΙ περιόδου, τα πεσμένα λείψανα του οποίου είχαν αποκαλυφθεί στο ανατολικό τμήμα της τομής. Η επιφάνεια του βράχου είχε συγκρατήσει τα σφραγίσματα, την κεραμική και τους απανθρακωμένους σπόρους που αποκαλύφθηκαν το έτος 1997, ευρήματα που είχαν κυλήσει μετά την κατάρρευση του πλίνθινου τοίχου.

Τμήματα κτιρίου με πιο επιμελημένη τοιχοποιία της κλασικής-ελληνιστικής περιόδου, αποκαλύφθηκαν στον τομέα ΙΙ, το οποίο επίσης εγκαταλείφθηκε και σταδιακά κατέρρευσε χωρίς να διαπιστωθούν ίχνη βίαιης καταστροφής (φωτιά). Στον τομέα αυτό η έρευνα συνεχίστηκε στα δυτικά της δοκιμαστικής τομής 17/13r του έτους 1997[78]. Στα ανώτερα στρώματα εντοπίστηκαν έξι περίπου αναλημματικοί τοίχοι, από την επίχωση των οποίων συγκεντρώθηκαν κυρίως όστρακα της κλασικής-ελληνιστικής εποχής. Στα κατώτερα στρώματα αποκαλύφθηκε ένας μεγάλος λίθος επάνω στο στρώμα χαλικιού που κάλυπτε το φυσικό έδαφος (βράχο) του λόφου. Η θέση του αντιστοιχεί στρωματογραφικά με το στρώμα των ογκωδών λίθων που αποκαλύφθηκαν περί τα 2 μ. νότια και εσωτερικά του τείχους της ακρόπολης στη δοκιμαστική τομή 17/13r. Η σειρά των ογκωδών αυτών λίθων – που συνδέεται με το υλικό της καταστροφής της ΠΕ ΙΙ περιόδου – θα πρέπει να είναι το πρώτο από μία μακρά σειρά αναλημμάτων και οχυρωματικών περιβόλων που διαμόρφωσαν το σχήμα του λόφου της ακρόπολης.

Κατά τη διάρκεια της ανασκαφικής έρευνας συγκεντρώθηκαν επίσης περιστασιακά όστρακα της μεσοελλαδικής εποχής, ενώ τα μυκηναϊκά ευρήματα απουσιάζουν τελείως. Ιδιαίτερο ενδιαφέρον παρουσιάζουν δύο χάλκινα νομίσματα που συγκεντρώθηκαν από τα επιφανειακά, διαταραγμένα στρώματα και χρονολογούνται στον 1ο αι. π.Χ.: το ένα είναι λακωνική κοπή και το άλλο κοπή της Ρώμης του έτους 76 π.Χ.

JOOST CROUWEL - MIEKE PRENT

---

75. *ΠΑΕ* 1979, σ. 193-196 (Α 12), πίν. 128β.

76. Πρέπει να ευχαριστήσουμε θερμά τον Έφορο της Ε΄ ΕΠΚΑ Θ. Σπυρόπουλο για τη βοήθειά του. Όπως και κατά τα έτη 1995-1998, η έρευνα χρηματοδοτήθηκε γεναιόδωρα από το UTOPA Foundation και το Institute for Aegean Prehistory at New York. Συμπληρωματική οικονομική βοήθεια ελήφθη επίσης από το Πανεπιστήμιο του Amsterdam, Faculty of Humanities. Τέλος, πρέπει να ευχαριστήσουμε θερμά για μια ακόμη φορά το Δήμαρχο Γερακίου, Ι. Βουρβουριώτη, και τους άλλους κατοίκους του Γερακίου, και κυρίως τους Ι. Φασμούλο, Δ. Γιάννε, Ι. Μαρουδά και Θ. Πήλιουρα, για τη φιλοξενία και τη βοήθεια που προσέφεραν με κάθε τρόπο.

77. Βλ. J. H. Crowel - M. Prent - J. Fiselier - J.A.K.E. De Waele, Geraki, an Acropolis Site in Lakonia, *Pharos* V (1997), σ. 58-62.

78. Ό.π., σ. 57-58.

5η Εφορεια Βυζαντινων Αρχαιοτητων

Η Εφορεία, που η αρμοδιότητά της εκτείνεται στους Νομούς Λακωνίας, Μεσσηνίας, Αρκαδίας και Αργολίδας, λειτούργησε υπό τη διεύθυνση της αρχαιολόγου Αιμ. Μπακούρου. Η χρονιά σημαδεύτηκε από το τραγικό γεγονός της απώλειας του αρχαιολόγου Καλλίμαχου Αντωνάκου, υπεύθυνου του Κλιμακίου Καλαμάτας από την ίδρυσή του το Σεπτέμβριο του 1986 μέχρι την 8η Νοεμβρίου του 1999. Το πλήγμα ήταν βαρύ για όλους τους συναδέλφους του, οι οποίοι επί δεκατρία χρόνια συνεργάζονταν μαζί του στο αξιόλογο και πανευρωπαϊκά αναγνωρισμένο έργο της αποκατάστασης των βυζαντινών και μεταβυζαντινών μνημείων του Νομού Μεσσηνίας. Η προσφορά και η αφοσίωση του Καλλίμαχου Αντωνάκου στο έργο της Αρχαιολογικής Υπηρεσίας είναι δύσκολο να αποτιμηθεί, αποτελεί όμως επιταγή η συνέχισή του.

Το επιστημονικό προσωπικό της Εφορείας αποτελούσαν οι μόνιμοι αρχαιολόγοι Κ. Διαμαντή, Δ. Χαραλάμπους, η αορίστου χρόνου Ε. Πάντου και οι έκτακτοι Ε. Κατσάρα, Γ. Κατσουγκράκη, Κ. Χονδρός, Π. Σκάγκου, Π. Περδικούλιας, Α. Μέξια, Ε. Καμπέρη, Ε. Βλάχου, Β. Τσιάπα, Λ. Νικολακάκη, Δ. Κριπούρης, Γ. Τσεκές. Επίσης, οι μόνιμοι αρχιτέκτονες Γ. Μαρίνου, με απασχόληση στο έργο του ΤΔΠΕΑΕ και Α. Ανδρουλιδάκη. Οι έκτακτοι Κ. Ντουβή, Ε. Αλεξάκη, Β. Δούκα, Κ. Μπουντούρης, αρχιτέκτονες, Γ. Βουλουμάνος, πολιτικός μηχανικός ΕΜΠ, Θ. Κριμήτσος, πολιτικός μηχανικός ΤΕ, Μ. Θεοφιλάκου, τοπογράφος. Στον τομέα της στερέωσης των μνημείων εργάστηκαν συνεργεία εργατοτεχνιτών της Εφορείας με επικεφαλής τον αρχιτεχνίτη Ε. Μαρκόπουλο.

Η Εφορεία εκτέλεσε έργα στους ακόλουθους τομείς: ανασκαφικές διερευνήσεις, στερέωση-αναστήλωση μνημείων, διαμορφώσεις και καθαρισμούς αρχαιολογικών χώρων, συντήρηση τοιχογραφιών-εικόνων. Στον αρχαιολογικό χώρο Μυστρά εκτεταμένες αναστηλωτικές εργασίες πραγματοποιήθηκαν από την Επιτροπή Αναστήλωσης Μνημείων Μυστρά. Σημαντική δραστηριότητα αναλήφθηκε για τη διεκπεραίωση του έργου του οικοδομικού ελέγχου αρχαιολογικών χώρων και παραδοσιακών οικισμών. Επίσης, έγιναν κηρύξεις και καταγραφές μνημείων.

Οι χρηματοδοτήσεις έργων προέρχονταν από πιστώσεις Δημοσίων Επενδύσεων, από πιστώσεις του ΛΟΤΤΟ, Ευρωπαϊκών Κοινοτήτων (έργα ΠΕΠ), ΤΑΠΑ και προγραμμάτων Ευρωπαϊκής Ένωσης. Εκτελέστηκαν, επίσης, έργα με χρηματοδοτήσεις από Εκκλησιαστικά Συμβούλια και ιδιωτικούς φορείς, τα οποία επόπτευε η Εφορεία.

Αξιόλογο έργο επιτελέστηκε στον τομέα των εκπαιδευτικών προγραμμάτων. Πραγματοποιήθηκαν επίσης πολιτιστικές εκδηλώσεις παιδευτικού και ψυχαγωγικού χαρακτήρα.

Στο Κλιμάκιο της Καλαμάτας, που ήταν επιφορτισμένο αποκλειστικά με το έργο του Νομού Μεσσηνίας, εργάστηκαν οι αρχαιολόγοι Β. Αλμπάνη, Π. Καλαμαρά, οι αρχιτέκτονες Α. Παρίση, Χ. Καλογερέα, Χ. Πιερροπούλου, οι πολιτικοί μηχανικοί Δ. Πίκουλα, Κ. Ηλιόπουλος και ο τοπογράφος Ν. Αλεξάκης, καθώς και οι έκτακτοι αρχαιολόγοι Γ. Αγγελοπούλου και Ν. Μπούζα. Στον τομέα αποκατάστασης-αναστήλωσης μνημείων εργάστηκαν τα ειδικευμένα συνεργεία εργατοτεχνιτών του Κλιμακίου με επικεφαλής τους αρχιτεχνίτες Ν. Διακουμέα και Γ. Λαμπέα.

ΑΙΜΙΛΙΑ ΜΠΑΚΟΥΡΟΥ

Το έργο της Επιτροπής Αναστήλωσης Μνημείων Μυστρά

Το έργο που πραγματοποιήθηκε από την Επιτροπή Αναστήλωσης Μνημείων Μυστρά στον αρχαιολογικό χώρο του Μυστρά, όπως το παρουσίασε ο πρόεδρος της επιτροπής καθηγητής Στ. Σίνος στη συνεδρίαση της επιτροπής της 24ης Μαρτίου 2000, είναι το ακόλουθο.

Το έργο της Επιτροπής Αναστήλωσης Μνημείων Μυστρά ήταν και κατά το έτος 1999 εκτεταμένο και σύμφωνο προς τον προγραμματισμό της Επιτροπής.

Εκτεταμένες ήταν και κατά το 1999 οι ευρείας κλίμακας εργασίες βελτίωσης της υποδομής του αρχαιολογικού χώρου, που είχαν ήδη προγραμματιστεί τα προηγούμενα έτη. Συνεχίστηκε και ολοκληρώνεται, εντός των πρώτων μηνών του επόμενου έτους, η συντήρηση και βελτίωση της κατάστασης των δρόμων που οδηγούν από τους Αγίους Θεοδώρους στην Άνω Πόλη και από την Άνω Πύλη στο κάστρο. Μετά την ολοκλήρωση των εργασιών στερέωσης του κάστρου, διαμόρφωσης των εσωτερικών του χώρων και τελικής ανάδειξής του, επιτελέστηκε το έργο της ηλεκτροδότησής του και την Πρωτοχρονιά του 2000 η Σπάρτη και ο Μυστράς εόρτασαν το πέρασμα στη νέα χιλιετία με φωταγωγημένο τον Μυστρά. Μετά τον καθαρισμό και τη στεγανοποίηση της στέρνας του κάστρου θα ολοκληρωθεί η υδροδότησή του. Επίσης, θα ολοκληρωθεί η συντήρηση και διαμόρφωση του δρόμου που οδηγεί στο κάστρο. Υπολείπεται, επίσης, η υδροδότηση και ηλεκτροδότηση της περιοχής του Αγίου Νικολάου στην Άνω Πόλη. Για τη στέγαση του πίνακα των ηλεκτρολογικών αυτών εγκαταστάσεων οικοδομήθηκε δί-

πλα στο εκδοτήριο εισιτηρίων της Άνω Πύλης μικρό βοηθητικό κτίσμα. Με τις εργασίες αυτές, που προβλέπονται να εκτελεστούν κατά το τρέχον έτος, θα έχουν ολοκληρωθεί τα βασικά έργα υποδομής της Άνω Πόλης και θα έχουν αντιμετωπιστεί βασικά θέματα ασφαλείας, καθώς και προβολής μιας σημαντικής περιοχής του αρχαιολογικού χώρου.

Συνεχίστηκαν και κατά το παρελθόν έτος οι εργασίες συντήρησης και στερέωσης των ερειπίων του ευρύτερου αρχαιολογικού χώρου του Μυστρά. Στην Άνω Πόλη συνεχίστηκαν η συντήρηση του τείχους στην περιοχή της Πύλης του Ναυπλίου και οι στερεωτικές εργασίες στο μεγάλο συγκρότημα κατοικιών μεταξύ της πλατείας των Παλατιών και του Αγίου Νικολάου. Βορειοδυτικά του συγκροτήματος αυτού άρχισαν, επίσης, τον Ιούλιο εργασίες συντήρησης των τοιχοδομιών του συγκροτήματος κατοικιών παρά το τείχος, στα ανατολικά της βοηθητικής «σιδερόπορτας», καθώς και του αναλημματικού τοίχου του δρόμου από την Αγία Σοφία προς το Παλάτι. Οι εργασίες αυτές θα συνεχιστούν και κατά το τρέχον έτος. Επίσης, στη γειτονική του παλατιού οικία Ζ έγινε αρμολόγημα των θόλων της κατεστραμμένης στα δυτικά στάθμης του υπογείου, καθώς και της τοιχοποιίας του μαντρότοιχού της στα βορειοδυτικά.

Από τον Αύγουστο άρχισαν εργασίες συντήρησης του τείχους στα ανατολικά της πύλης του Ναυπλίου, καθώς και της ίδιας της πύλης. Εξάλλου, εξωτερικά του χώρου, παρά την Κάτω Πύλη, χτίστηκε αναλημματικός τοίχος για τη συγκράτηση των πρανών της περιοχής της εισόδου στο χώρο. Στη Μητρόπολη επιδιορθώθηκαν ορισμένα στασίδια και τοποθετήθηκε τάπητας για την προστασία των ψηφιδωτών δαπέδων. Έγινε, επίσης, ευρύτατος καθαρισμός της βλάστησης του χώρου.

Οι αναστηλωτικές εργασίες στο Παλάτι, κατά το έτος 1999, προωθήθηκαν με ικανοποιητικούς ρυθμούς. Στην πτέρυγα της αίθουσας του θρόνου οι εργασίες συνεχίστηκαν στη στάθμη του μεσοπατώματος. Ολοκληρώθηκε η επισκευή των αρμολογημάτων των εσωτερικών τοιχοδομιών του, καθώς και η τοποθέτηση των ξύλινων δοκών του δαπέδου. Η επεξεργασία των δοκών αυτών από ξύλο καστανιάς του Αγίου Όρους έγινε, όπως και τα προηγούμενα έτη, στο ξυλουργείο του εργοταξίου. Στο ίδιο ξυλουργείο κατασκευάστηκαν τα δρύινα κουφώματα των φεγγιτών του μεσοπατώματος, τα οποία και τοποθετήθηκαν στη θέση τους. Στην αίθουσα του θρόνου απομακρύνθηκε η τσιμεντοκονία του δαπέδου που είχε κατασκευαστεί από την Επιτροπή για την προστασία των θόλων πριν από την κατασκευή της στέγης και απομακρύνθηκε το μπάζωμα των συνεργείων των αναστηλωτικών εργασιών της δεκαετίας του 1930 πάνω από τους δύο δυτικότερους θόλους.

Στην ανατολική πτέρυγα ολοκληρώθηκε η συμπλήρωση της τοιχοδομίας στο κτίριο του κλιμακοστασίου (Γ) μέχρι τη στάθμη της οροφής του γ΄ ορόφου. Στο βόρειο κτίσμα του συγκροτήματος της πρώτης βυζαντινής επέκτασης (Β) ολοκληρώθηκαν οι εργασίες κατασκευής των θολοδομιών του β΄ ορόφου. Μετά τη διαμόρφωση αύλακα στην περιμετρική τοιχοποιία του συγκροτήματος αυτού κατασκευάστηκε το σενάζ και στη συνέχεια το περιμετρικό στηθαίο μέχρι το ύψος της κορυφής των θόλων. Στο κτίριο του Μανουήλ Καντακουζηνού (Δ) κατασκευάστηκαν τα πώρινα πλαίσια των εσωτερικών θυρών του ισογείου και του ορόφου. Εξάλλου, συμπληρώθηκε η κατασκευή του γείσου και του αύλακα του περιμετρικού σενάζ και τοποθετήθηκε ο οπλισμός του. Τέλος, πραγματοποιήθηκε βάψιμο όλων των μεταλλικών ικριωμάτων του παλατιού.

Η εκτέλεση των παραπάνω εργασιών έγινε, όπως και κατά τα παρελθόντα έτη, υπό τη συνεχή καθοδήγηση και εποπτεία του προέδρου της Επιτροπής καθηγητού Στ. Σίνου, σε συνεργασία με την 5η ΕΒΑ και την προϊσταμένη της και μέλος της Επιτροπής Αιμ. Μπακούρου και υπό την επίβλεψη της αρχιτέκτονος Γ. Μαρίνου και του τεχνικού γραφείου της Επιτροπής.

ΓΕΩΡΓΙΑ ΜΑΡΙΝΟΥ

Επιτροπή για την ανάδειξη-αναστήλωση-συντήρηση των βυζαντινών και μεταβυζαντινών μνημείων της επαρχίας Πυλίας

Η πενταμελής Επιτροπή Πυλίας συστάθηκε κατά το έτος 1998, με αντικείμενο την ανάδειξη, αναστήλωση και συντήρηση των βυζαντινών και μεταβυζαντινών μνημείων της επαρχίας Πυλίας, έργο ενταγμένο στο ΤΔΠΕΑΕ. Για την υλοποίηση των στόχων αυτών συγκροτήθηκε κατά το ίδιο έτος επιστημονική ομάδα για τη σύνταξη μελετών για τα μνημεία αρμοδιότητας της Επιτροπής.

Κατά το έτος 1999, στο κάστρο της Μεθώνης πραγματοποιήθηκε καθαρισμός και ευτρεπισμός του αρχαιολογικού χώρου. Οι εργασίες διενεργήθηκαν τόσο στο εσωτερικό του μνημείου όσο και στον περιβάλλοντα χώρο της εισόδου του, στην τάφρο και σε μεγάλα τμήματα των τειχών του. Επίσης, έγινε αποψίλωση και σε δύο οικόπεδα ιδιοκτησίας ΥΠΠΟ, τα οποία γειτνιάζουν με το κάστρο.

Στο οικόπεδο ιδιοκτησίας Δρακάκη, το οποίο βρίσκεται στον οικισμό της Μεθώνης επί της κεντρικής οδού Μαιζώνος, είχε διενεργηθεί κατά τα έτη 1996-1997 ανασκαφική έρευνα από την 5η ΕΒΑ, όπου αποκαλύφθηκε παλαιοχριστιανικό νεκροταφείο, καθώς και μεγάλο τμήμα από μια παλαιοχριστιανική βασιλική. Η ανασκαφή έδωσε αξιόλογα κινητά ευρήματα, λίγα νομίσματα, γυάλινα θραύσματα και κεραμική από τα παλαιοχριστιανικά μέχρι τα βυζαντινά χρόνια. Κατά το έτος 1999 πραγματοποιήθηκε από την Επιτροπή Πυλίας η διαμόρφωση του αρχαιολογικού αυτού χώρου. Συγκεκριμένα, τοποθετήθηκε περίφραξη στο τμήμα του οικοπέδου επί της οδού Μαιζώνος και κατασκευάστηκαν και δύο αναλημματικοί τοίχοι στο εσωτερικό του με σκοπό να εμποδίσουν την υποχώρηση του υπερκείμενου εδάφους.

Στο ναό Μεταμόρφωσης του Σωτήρος στο κάστρο της Πύλου κατά το έτος 1999 πραγματοποιήθηκαν ερευνητικές και στερεωτικές εργασίες. Στόχος ήταν αφενός η συντήρηση του μνημείου, λόγω των έντονων προβλημάτων ετοιμορροπίας και υγρασίας που παρουσίαζε, και αφετέρου η συλλογή τεκμηρίων

για τη σύνταξη μελέτης αποκατάστασης. Καταγράφηκαν και αριθμήθηκαν όλα τα αντικείμενα του κινητού εξοπλισμού του ναού (φορητές εικόνες, στασίδια κτλ.) και παράλληλα, άρχισε η συντήρηση και επισκευή κάποιων από αυτά. Οι εργασίες συνεχίστηκαν με την κατασκευή ξύλινης σκαλωσιάς στο προστώο του ναού και έγιναν εργασίες καθαίρεσης των επιχρισμάτων του. Αποκαλύφθηκαν δοκοθήκες σε όλους τους πεσσούς, εκ των οποίων οι εσωτερικοί έχουν υποδοχές και στις τρεις πλευρές τους, για τους ξύλινους ελκυστήρες, που επικοινωνούν μεταξύ τους. Όλες οι δοκοθήκες – διαστ. 0,12×0,11 μ. – ήταν φραγμένες με τούβλα ή λίθους. Με την ολοκλήρωση των καθαιρέσεων, ακολούθησε βαθύ αρμολόγημα στους τρουλίσκους και τις τοξοστοιχίες του προστώου, λόγω των στατικών προβλημάτων που εντοπίστηκαν.

Πραγματοποιήθηκαν εργασίες καθαρισμού στο χώρο εισόδου του μιναρέ, που σώζεται στα νότια του προστώου, με την ολοκλήρωση των οποίων αποκαλύφθηκε η πρώτη βαθμίδα της πώρινης κλίμακάς του, καθώς και το δάπεδό του. Παράλληλα, κατασκευάστηκε ξύλινη υποστύλωση στο τόξο εισόδου του μιναρέ, αφού προηγήθηκε η αποτύπωσή του και τοποθετήθηκε μεταλλικό στέγαστρο στην απόληξή του για την προστασία του από τα όμβρια ύδατα. Κατασκευάστηκε ξύλινη σκαλωσιά σε όλο τον εσωτερικό χώρο του ναού και καθ' όλο το ύψος με τα απαραίτητα δάπεδα εργασίας, προκειμένου να διευκολυνθεί η πρόσβαση σε όλα τα σημεία των εσωτερικών παρειών.

Άρχισαν εργασίες καθαίρεσης των επιχρισμάτων σε όλες τις εσωτερικές επιφάνειες του ναού – εκτός των τρούλων – οι οποίες περιορίστηκαν μόνο στο νεότερο στρώμα επιχρίσματος που αποτελείται από υπόστρωμα τσιμεντοκονιάματος και επικάλυψη από μαρμαροασβέστη. Με την αφαίρεση του νεότερου αυτού στρώματος αποκαλύφθηκαν επάλληλα προγενέστερα στρώματα επιχρισμάτων, τα οποία διαφοροποιούνται και ποικίλλουν μεταξύ τους ανά περιοχές, ακόμη και στην ίδια παρειά.

Πραγματοποιήθηκαν, επίσης, δύο ανασκαφικές τομές, η πρώτη στη νότια παρειά και η δεύτερη στη δυτική. Στη δεύτερη τομή, σε μικρό βάθος από την επιφάνεια, αποκαλύφθηκε τμήμα προγενέστερου δαπέδου κατασκευασμένου από κεραμικά πλακίδια.

Όλες οι παρατηρήσεις και τα στοιχεία που προέκυψαν κατά τη διάρκεια των ερευνητικών εργασιών αποτελούν τη βάση για τη σύνταξη προμελέτης αποκατάστασης και ανάδειξης του μνημείου, διαδικασία που βρίσκεται σε εξέλιξη.

Κατά το ίδιο έτος εκπονήθηκαν από το επιστημονικό προσωπικό της Επιτροπής οι ακόλουθες μελέτες: α) Περίφραξη κυκλικού προμαχώνα Μεγάλης Βέργας στο Νιόκαστρο. β) Κτιριακό συγκρότημα περιοχής Ευκαλύπτων. γ) Κτιριακό συγκρότημα Εργαστηρίων Συντήρησης Κεραμικής. δ) Κτιριακό συγκρότημα ανατολικά των Εργαστηρίων Συντήρησης Κεραμικής. Πρόκειται για συγκροτήματα τούρκικων κατοικιών που σώζονται στο εσωτερικό του Νιόκαστρου. ε) Ενημερωτικές πινακίδες Νιόκαστρου. στ) Περίφραξη επικίνδυνων σημείων στο κάστρο της Μεθώνης.

ΝΙΚΟΛΑΟΣ ΖΙΑΣ - ΙΩΑΝΝΑ ΑΓΓΕΛΟΠΟΥΛΟΥ

ΜΟΥΣΕΙΑΚΕΣ ΕΡΓΑΣΙΕΣ

ΝΟΜΟΣ ΛΑΚΩΝΙΑΣ

Μονεμβασία

Αρχαιολογική Συλλογή

Τη φετινή χρονιά εγκαινιάστηκε η Αρχαιολογική Συλλογή Μονεμβασίας, η οποία στεγάζεται σε κτίριο που η αρχική του χρήση ήταν μουσουλμανικό τέμενος, μετατράπηκε σε ενετικό δημόσιο οικοδόμημα και κατά τους νεότερους χρόνους φιλοξένησε και άλλες χρήσεις.

Η οργάνωση μόνιμης αρχαιολογικής έκθεσης εντός του σημαντικότατου αρχαιολογικού χώρου του κάστρου Μονεμβασίας, έχει ως βασικό στόχο την παρουσίαση στο κοινό των αρχαιολογικών ευρημάτων που προέρχονται από το χώρο του κάστρου και τη δημιουργία πόλου έλξης και σημείου προσανατολισμού των επισκεπτών μέσα στο μεσαιωνικό οικισμό, στο πλαίσιο της προγραμματισμένης ευρείας έκτασης μουσειακής παρέμβασης για την ανάδειξή του σε μουσείο ανοιχτού χώρου.

Η γεωμορφολογία και η διαρκής κατοίκηση της Κάτω Πόλης του κάστρου καθόρισαν τις συνθήκες εύρεσης του αρχαιολογικού υλικού κατά τις σωστικές ανασκαφές και τις επιφανειακές έρευνες. Έτσι, λόγω της διατάραξης του εδάφους και της συνακόλουθης έλλειψης στρωματογραφικών δεδομένων, η δυνατότητα της χρονολόγησης και της αξιολόγησης του υλικού βασίστηκαν αποκλειστικά σε μορφολογικά, στυλιστικά, τεχνολογικά και ιστορικά στοιχεία. Παράλληλα, τα αποσπασματικά στην πλειονότητά τους σωζόμενα ευρήματα έθεσαν περιορισμούς στην επιλογή των προς έκθεση αρχαίων, καθώς κρίθηκε ως απαραίτητη προϋπόθεση να είναι εύληπτη προς το ευρύ κοινό η μορφή και η λειτουργία τους. Πέρα από αυτό, κριτήριο για την επιλογή των αντικειμένων αποτέλεσε η καλλιτεχνική τους αξία, αλλά κυρίως ο λειτουργικός τους ρόλος, η μαρτυρία τους για τις συνθήκες ζωής και τις δραστηριότητες του παρελθόντος.

Τα ευρήματα-εκθέματα της αρχαιολογικής συλλογής είναι κυρίως αρχιτεκτονικά γλυπτά, που καλύπτουν τη χρονική περίοδο από τους παλαιοχριστιανικούς έως και τους μεταβυζαντινούς χρόνους. Συνιστούν στοιχείο του δομημένου περιβάλλοντος και παρέχουν πληροφορίες για το δημόσιο βίο του οικισμού. Ιδιαίτερη ομάδα αποτελούν τα γλυπτά που προέρχονται από το ναό της Αγίας Σοφίας και από τον ερειπωμένο μεσοβυζαντινό ναό που ανασκάφηκε στο οικόπεδο Γεωργούλα[1] (Εικ. 1).

Στη συλλογή συμπεριελήφθησαν κεραμικά και άλλα μικροαντικείμενα καθημερινής χρήσης και μικρός αριθμός μετάλλινων – ελάχιστα νομίσματα, κλειστά αγγεία και λύχνοι – και γυά-

1. *ΑΔ* 29 (1973-1974): Χρονικά, σ. 420-421, Πίν. 274α-β.

Εικ. 1. Μονεμβασία. Αρχαιολογική Συλλογή. Τέμπλο μεσοβυζαντινών χρόνων.

Εικ. 2. Μονεμβασία. Αρχαιολογική Συλλογή. Κεραμικά και μικροαντικείμενα.

λινων αντικειμένων, που χρονολογούνται από τα πρώιμα χριστιανικά χρόνια έως την όψιμη περίοδο της Τουρκοκρατίας και αντικατοπτρίζουν τις δραστηριότητες και τους τρόπους του ιδιωτικού ή ατομικού βίου (Εικ. 2).

Ο παραπεμπτικός χαρακτήρας του μουσείου υπηρετείται από την ύπαρξη εποπτικού υλικού (επεξηγηματικές πινακίδες) και χάρτη με στοιχεία της οργάνωσης του μεσαιωνικού οικισμού, ο οποίος εντάσσεται σε κατασκευή-πυξίδα τοποθετημένη στο κέντρο του εκθεσιακού χώρου. Με την ευκαιρία αυτή εκδόθηκε και οδηγός για τη Μονεμβασία, που αναφέρεται στην ιστορία του κάστρου, στη συγκρότηση και εξέλιξη του οικισμού, στη μαρτυρία των αρχαιολογικών αντικειμένων της έκθεσης για την πόλη, στο κτίριο που στέγασε την αρχαιολογική συλλογή και στη μουσειολογική-μουσειογραφική προσέγγιση για την οργάνωση της έκθεσης[2].

Η οργάνωση της μόνιμης έκθεσης έγινε σε κτίσμα που είναι ιστορικό διατηρητέο μνημείο. Η ιδιότητά του αυτή επέβαλε περιορισμούς στις επεμβάσεις που προϋπέθετε η νέα λειτουργία του, ώστε να μην αλλοιώνεται το μνημείο και να αναδεικνύεται στον επισκέπτη.

Το κτίριο της Αρχαιολογικής Συλλογής Μονεμβασίας για τη μετατροπή του σε μουσειακό χώρο είχε αποκατασταθεί από τη Διεύθυνση Μελετών Μουσείων. Για την οργάνωση της έκθεσης διατέθηκε μόνον το ισόγειο, το οποίο διαιρέθηκε σε δύο μέρη με νεωτερικό τοίχο, σε μια θολοσκέπαστη αίθουσα, 60 τ.μ., και σε ένα μικρό επιμήκη χώρο για υποδοχή, 15 τ.μ. περίπου, πάνω από τον οποίο δημιουργήθηκε γραφείο. Στο χώρο υποδοχής του κοινού συνυπάρχουν εκδοτήριο-εκθετήριο-πωλητήριο, χώρος ελέγχου Η/Μ εγκαταστάσεων, αποθηκευτικά ερμάρια, χώρος υγιεινής για το κοινό και κλιμακοστάσια. Η κρυστάλλινη, αυτόματα συρόμενη θύρα, που τοποθετήθηκε ανάμεσα σε αυτόν και την αίθουσα εκθεμάτων, επιτρέπει την άσκηση εποπτείας από το προσωπικό και τη σταθερότητα των κλιματολογικών συνθηκών. Έτσι, βασικές προδιαγραφές που συνθέτουν τη λειτουργία ενός σύγχρονου μουσείου έπρεπε ή να καταστρατηγηθούν ή να ικανοποιηθούν στο ελάχιστο. Επιμέρους τεχνικές λεπτομέρειες επιλύθηκαν με γνώμονα την καλύτερη προστασία, τη διατήρηση της ακεραιότητας και την ανάδειξη των αρχαίων αλλά και του ίδιου του ιστορικού διατηρητέου κτιρίου. Ελήφθη μέριμνα διακριτικής τοποθέτησης και ένταξης στους διαθέσιμους χώρους των Η/Μ εγκαταστάσεων, των κλιματιστικών μηχανημάτων, των εξωτερικών εγκαταστάσεων κλιματισμού, συστήματος ασφάλειας κατά της κλοπής, πυρανίχνευσης και πυρόσβεσης.

Ένα άλλο σημαντικό θέμα υπήρξε η ανάγκη εξασφάλισης ενιαίων επιφανειών έκθεσης αντικειμένων, η οποία προσέκρουε στα πολλά και μεγάλων διαστάσεων ανοίγματα του κτιρίου. Επιλέχθηκε η λύση να φραχθούν τα ανοίγματα εσωτερικά, με τρόπο που να διακρίνεται η θέση και η μορφή τους και να παραμείνουν τα ξύλινα κουφώματα εξωτερικά, ώστε να μην αλλοιωθούν οι όψεις του μνημείου.

2. *Μονεμβασία. Αντικείμενα-Περιβάλλον-Ιστορία. Η Αρχαιολογική Συλλογή*, Αθήνα 2001.

Ως προς τα εκθέματα, για τη στήριξη και ανάδειξη των αρχαίων μελών, πραγματοποιήθηκαν περιορισμένες διατρήσεις και χρησιμοποιήθηκαν ράβδοι τιτανίου για τη στήριξη του τέμπλου, όπου διατηρήθηκαν αναλλοίωτες οι παλιές γομφώσεις. Για τη στήριξη των υπόλοιπων γλυπτών κατασκευάστηκαν σύνθετες διατάξεις από ανοξείδωτο μέταλλο. Τα μικρά και ελαφρά κεραμικά και μετάλλινα αντικείμενα τοποθετήθηκαν σε συστάδα προθηκών και στηρίζονται σε κατασκευές από πλεξιγκλάς, για την ανάδειξη της αρχικής λειτουργίας και μορφής τους.

Ο φωτισμός στην Αρχαιολογική Συλλογή Μονεμβασίας είναι στο σύνολό του τεχνητός και επιχειρεί να αναδείξει τα αντικείμενα και τον εσωτερικό χώρο του κτιρίου.

Η δημιουργία και οργάνωση της Αρχαιολογικής Συλλογής Μονεμβασίας στο ιστορικό διατηρητέο μνημείο ήταν αποτέλεσμα της στενής συνεργασίας ατόμων ποικίλων ειδικοτήτων.

ΑΙΜΙΛΙΑ ΜΠΑΚΟΥΡΟΥ - ΠΑΡΗ ΚΑΛΑΜΑΡΑ - ΑΝΕΣΤΕΪ ΠΑΡΙΣΗ

ΝΟΜΟΣ ΜΕΣΣΗΝΙΑΣ

Δίκτυο Μουσείων Μάνης

Συγκροτήθηκε ομάδα εργασίας για το κτιριολογικό πρόγραμμα του Μουσείου Βυζαντινών, Μεταβυζαντινών και Νεωτέρων χρόνων Καλαμάτας (πρώην Γαλλικό Ινστιτούτο) σε συνεργασία με το τμήμα Μουσείων της ΔΒΜΜ. Κρίθηκε σκόπιμο να οργανωθεί ως διαχρονικό μουσείο που θα παρέχει πληροφορίες για την ιστορία του μεσσηνιακού χώρου από τους παλαιοχριστιανικούς μέχρι τους νεότερους χρόνους. Στον Πύργο των Μούρτζινων της Καρδαμύλης έχει αρχίσει το έργο της αποκατάστασης με βάση μελέτη της ΔΑΒΜΜ και με την εποπτεία του Κλιμακίου Καλαμάτας της Εφορείας. Προγραμματίζεται η χρήση του κτιρίου ως μουσειακή με εποπτικό υλικό και πληροφόρηση για το ίδιο το μνημείο και την ευρύτερη περιοχή της Μάνης.

ΒΙΡΓΙΝΙΑ ΑΛΜΠΑΝΗ

ΕΚΠΑΙΔΕΥΤΙΚΑ ΠΡΟΓΡΑΜΜΑΤΑ

Κατά τη φετινή χρονιά επαναλήφθηκαν τα τρία εκπαιδευτικά προγράμματα[3] της Εφορείας: «Εξερευνώντας τον Μυστρά» και «Στο Μυστρά τον Καιρό των Παλαιολόγων» για τον αρχαιολογικό χώρο του Μυστρά και το πρόγραμμα «Μονεμβασία, περί κτισμάτων συνέχεια...» για το χώρο του κάστρου Μονεμβασίας.

Συνεχίστηκε, επίσης, η συνεργασία της Εφορείας με σχολεία της Δευτεροβάθμιας Εκπαίδευσης. Το Πειραματικό Γυμνάσιο Τρίπολης ολοκλήρωσε τις εργασίες του με την έκδοση ενός βιβλίου για την ιστορία, την κοινωνία, τον πολιτισμό και την τέχνη στο Βυζάντιο και προχώρησε στην επεξεργασία θέματος με σημαντικά βυζαντινά μνημεία του Νομού Αρκαδίας, η οποία θα ολοκληρωθεί το επόμενο έτος. Τα νέα σχολεία με τα οποία υπήρξε συνεργασία τη χρονιά αυτή, ήταν το Ομήρειο Γυμνάσιο Νέας Σμύρνης και το 1ο Λύκειο Σπάρτης, τα οποία παρακολούθησαν και τα εκπαιδευτικά προγράμματα της Εφορείας. Το πρώτο ενημερώθηκε συμπληρωματικά για τις εργασίες συντήρησης τοιχογραφιών από ειδικούς συντηρητές. Το δεύτερο θα συνεχίσει και θα ολοκληρώσει τις εργασίες του κατά την επόμενη χρονιά.

Μετά από ενημερωτική συνάντηση που πραγματοποιήθηκε στο ΥΠΠΟ στις 5 και 6 Ιουλίου 1999 η Εφορεία ενέταξε στο πρόγραμμα «Μελίνα, Εκπαίδευση και Πολιτισμός» τρεις αρχαιολογικούς χώρους αρμοδιότητάς της, με σκοπό την έκδοση εκπαιδευτικών φακέλων για χρήση τους από σχολεία της Πρωτοβάθμιας Εκπαίδευσης. Έχοντας υπόψη τη θέση των σχολείων που συμμετέχουν στο πρόγραμμα και βρίσκονται σε περιοχές αρμοδιότητας της Εφορείας (Δημοτικό Σχολείο Νεάπολης, 6ο Δημοτικό Σχολείο Καλαμάτας, Δημοτικό Σχολείο Λεωνιδίου και 3ο Δημοτικό Σχολείο Ναυπλίου), επιλέχθηκαν ως καταλληλότεροι χώροι το κάστρο Μονεμβασίας, ο αρχαιολογικός χώρος Μυστρά και το κάστρο του Παλαμηδίου. Τα θέματα αφορούν αντίστοιχα: α) την αστική οργάνωση της μεσαιωνικής πόλης, β) την κοινωνική διάρθρωση και το διοικητικό σύστημα του Δεσποτάτου του Μυστρά και γ) την άμυνα και την οχύρωση της μεσαιωνικής πόλης.

ΑΙΜΙΛΙΑ ΜΠΑΚΟΥΡΟΥ - ΕΥΑΓΓΕΛΙΑ ΠΑΝΤΟΥ

ΠΟΛΙΤΙΣΤΙΚΕΣ ΕΚΔΗΛΩΣΕΙΣ

Στις 3 Ιουλίου 1999 ολοκληρώθηκε και εγκαινιάστηκε, από την Υπουργό Πολιτισμού Ελισάβετ Παπαζώη, η Αρχαιολογική Συλλογή Μονεμβασίας[4].

Η τελετή των εγκαινίων ολοκληρώθηκε με τη μουσική θεατρική παράσταση «Στων Κεριών το Φως», όπου η ηθοποιός Μελίνα Μποτέλλη, με τη συνοδεία του κιθαρίστα Μιχάλη Σουρβίνου, ερμήνευσε ποίηση και τραγούδια ελλήνων και ξένων συνθετών.

Στις 27 Αυγούστου 1999 και στο πλαίσιο της σειράς εκδηλώσεων που διοργάνωσε το ΥΠΠΟ, με αφορμή τη βραδιά της Πανσελήνου του Αυγούστου, κάτω από το γενικό τίτλο: «39 Τόποι Ιεροί στο Φως του Φεγγαριού», η Εφορεία φιλοξένησε στο χώρο της Πλατείας της Χρυσαφίτισσας στο κάστρο Μονεμβασίας συναυλία της Πολυφωνικής Χορωδίας Πατρών, η οποία ερμήνευσε τραγούδια γνωστών ελλήνων δημιουργών.

Κατά τον εορτασμό των Ευρωπαϊκών Ημερών Πολιτιστικής Κληρονομιάς, ενός θεσμού που συμμετέχουν όλες οι χώρες της Ευρώπης και που υποστηρίζεται από την Επιτροπή Ευρωπαϊκής Ένωσης και το Συμβούλιο της Ευρώπης, η Εφορεία διοργάνωσε

3. Την ευθύνη των εκπαιδευτικών προγραμμάτων είχε ο έκτακτος αρχαιολόγος Π. Περδικούλιας.

4. Ό.π. (υποσημ. 2).

κύκλο δραστηριοτήτων στο κάστρο και στο σημερινό οικισμό του Γερακίου, στις 24 και 26 Σεπτεμβρίου. Ως θέμα του εορτασμού είχε επιλεγεί το «αθάνατο νερό». Η σύνδεση των Ευρωπαϊκών Ημερών με το χώρο του Γερακίου, ενός κατά βάση αγροτικού οικισμού, έγινε με κριτήριο την ύπαρξη πλήθους βυζαντινών μνημείων, τα οποία συνιστούν ένα σημαντικό αρχαιολογικό τοπίο που επιβάλλεται να αναδειχθεί μέσα από ειδικές δράσεις (εκπαιδευτικές) και να προβληθεί στην τοπική κοινωνία. Μεταξύ αυτών και ο ναός της Ζωοδόχου Πηγής στο κάστρο, που αποτέλεσε το θεματικό κέντρο των δράσεων της Εφορείας στο Γεράκι, καθώς η έννοια της Θεοτόκου ως Ζωοδόχου Πηγής συμπυκνώνει βαθείς συμβολισμούς της χριστιανικής πίστης για την πηγή της ζωής, της ανθρώπινης δημιουργίας και της έμπνευσης.

Στις 24 Σεπτεμβρίου οι μαθητές και στις 26 το ευρύτερο κοινό, είχαν την ευκαιρία να ξεναγηθούν στα μνημεία του κάστρου και του οικισμού και να παρακολουθήσουν διάφορα ενημερωτικά προγράμματα: για τη βυζαντινή κεραμική και τη συντήρησή της, τη βυζαντινή τοιχογραφία και την τεχνική της, την οργάνωση του οικισμού και την άμυνα της πόλης, τη βυζαντινή εικόνα με παράλληλη έκθεση με θέμα τη Ζωοδόχο Πηγή και για το νερό, όπως παρουσιάζεται στην ποίηση και τα παραμύθια. Τα παιδιά είχαν τη δυνατότητα να συμμετέχουν σε δραστηριότητες, όπως η συγκόλληση ενός αγγείου, η χρήση του ανθίβολου, η συμπλήρωση ενός σταυρόλεξου, ενός παζλ κ.ά. Την εκδήλωση πλαισίωνε έκθεση των περίφημων γερακίτικων υφαντών, έργων του Συνεταιρισμού Γυναικών Γερακίου «Εργάνη», αλλά και έκθεση κεραμικής με αγγεία για τη φύλαξη και μεταφορά του νερού.

Οι εκδηλώσεις ολοκληρώθηκαν το απόγευμα της Κυριακής, 26 Σεπτεμβρίου, με πλούσιο ψυχαγωγικό πρόγραμμα, συνοδεία ορχήστρας παραδοσιακής μουσικής, με κεράσματα συλλόγων και κατοίκων της περιοχής και με συμμετοχή πολυπληθούς κοινού.

Στις 29 Δεκεμβρίου 1999 και ενόψει της νέας χιλιετίας, η Εφορεία πραγματοποίησε εκδήλωση στο ναό του Αγίου Δημητρίου (Μητρόπολη) στον αρχαιολογικό χώρο Μυστρά. Η χορωδία του Συλλόγου προς διάδοση της Εθνικής Μουσικής «Σίμων Καρράς» έψαλε χριστουγεννιάτικους βυζαντινούς ύμνους, με παράλληλη ανάγνωση του χριστουγεννιάτικου διηγήματος του Αλ. Παπαδιαμάντη, *Ντελησυφέρω*. Η εκδήλωση πραγματοποιήθηκε παρουσία του μητροπολίτη Μονεμβασίας και Σπάρτης Ευσταθίου, ο οποίος απηύθυνε ειδική δέηση για τον ερχομό της νέας χιλιετίας.

Η 5η ΕΒΑ συμμετείχε στην έκθεση που οργάνωσε η Αρχιεπισκοπή Ancona-Ossimo, με τίτλο: «Βιβλία από Πέτρα: Ο Καθεδρικός Ναός της Ancona μεταξύ της Ανατολής και Δύσης», κατά το χρονικό διάστημα από 30-4-1999 μέχρι 26-9-1999, με το δανεισμό μαρμάρινου προσκυνηταρίου με παράσταση του ένθρονου Χριστού, του β΄ μισού του 14ου αιώνα. Στο πλαίσιο της έκθεσης εκδόθηκε και σχετικός κατάλογος με ανάλογο λήμμα για το γλυπτό του Μυστρά.

ΑΙΜΙΛΙΑ ΜΠΑΚΟΥΡΟΥ - ΕΥΑΓΓΕΛΙΑ ΠΑΝΤΟΥ

ΑΝΑΣΤΗΛΩΤΙΚΕΣ ΕΡΓΑΣΙΕΣ

ΝΟΜΟΣ ΛΑΚΩΝΙΑΣ

Πλάτανος

Ναός Αγίου Δημητρίου

Στο πλαίσιο εκπόνησης αρχιτεκτονικής μελέτης αποκατάστασης του παραπάνω βυζαντινού ναού[5] (Εικ. 3) πραγματοποιήθηκαν εργασίες καθαίρεσης των εξωτερικών επιχρισμάτων του τρούλου, όπου αποκαλύφθηκαν ενδιαφέροντα στοιχεία για τη μορφολογία του. Διαπιστώθηκε ότι ανήκει σε μία από τις παραλλαγές του λεγόμενου «αθηναϊκού» τρούλου, με οκτάπλευρο εξωτερικά τύμπανο. Διασώζει στις ακμές των πλευρών του και τους οκτώ ένθετους μαρμάρινους κιονίσκους με λεβητοειδή επιθήματα, που φέρουν απλές μαρμάρινες υδρορρόες. Η τοιχοδομία του ακολουθεί το πλινθοπερίκλειστο σύστημα δόμησης. Οι πλευρές του θα πρέπει να είχαν καμπύλες απολήξεις. Κάθε πλευρά του διατρυπάται από μονόλοβο τοξωτό άνοιγμα, το οποίο περιβάλλεται από πλίνθινο πλαίσιο, οδοντωτή ταινία και δίδυμη πλίνθινη ταινία σε ελαφρώς εκφορική διάταξη, από τη γένεση των λοβών των τόξων. Στη σημερινή του μορφή, τα τοξωτά ανοίγματα έχουν φραχθεί και έχουν πληρωθεί και τα τμήματα ανάμεσα στα τόξα των πλευρών του, με αποτέλεσμα να απολήγει σε οριζόντιο γείσο, το οποίο διαμορφώνεται από τεμάχια πλίνθων σε εκφορική διάταξη, πιθανότατα εξαιτίας διαδοχικών ανακεραμώσεών του.

Διερευνητικές τομές στη θεμελίωση του ναού πραγματοποιήθηκαν στη βόρεια, νότια και ανατολική του πλευρά. Η έρευνα[6] στη βόρεια και νότια πλευρά του μνημείου απέδωσε δύο υστεροβυζαντινές ταφές. Αποκαλύφθηκε, επίσης, μεγάλη τρίπλευρη κρηπίδα, από τρεις μεγάλες πώρινες λιθοπλίνθους, επάνω στην οποία εδράζεται ολόκληρη η ανατολική του πλευρά.

Ο ναός ανήκει στον αρχιτεκτονικό τύπο του δικιόνιου σταυροειδούς εγγεγραμμένου με τρούλο. Τα κατώτερα τμήματα των τοίχων του, μέχρι το ύψος του ανωφλίου της δυτικής του θύρας, είναι χτισμένα με μεγάλες λιθοπλίνθους από μάρμαρο ή πωρόλιθο, που αποτελούν σπόλια από παλαιότερα μνημεία. Στα ανώτερα μέρη η τοιχοδομία ακολουθεί το πλινθοπερίκλειστο σύστημα δόμησης. Ποικιλία παρουσιάζει ο κεραμοπλαστικός διάκοσμος με πλίνθινα τόξα και οδοντωτές ταινίες στα παράθυρα και οριζόντιες διπλές και τετραπλές σειρές πλίνθων σε διάφορα σημεία του.

5. Ν.Β. Δρανδάκης, *Βυζαντιναί τοιχογραφίαι της Μέσα Μάνης*, Αθήνα 1964, σ. 72. *ΠΑΕ* 1974, σ. 110-112, εικ. 1, πίν. 88-90. Ν.Β. Δρανδάκης, Ο ναός της Μεταμόρφωσης στη Νομιτζή και τα ανάγλυφα επιθήματα των κιόνων του, *Βυζαντινά* 13 (1985), σ. 603, σημ. 30. D. Eliopoulou-Rogan, *Mani, History and Monuments*, Athens 1973, σ. 110-112.

6. Η έρευνα έγινε υπό την εποπτεία της αρχαιολόγου Ε. Κατσάρα.

Εικ. 3. Πλάτανος. Ναός Αγίου Δημητρίου. Άποψη από ΝΑ.

Εικ. 4. Βάστα. Ναός Αγίας Θεοδώρας κατά τις εργασίες αποκατάστασης.

Στο εσωτερικό του ο ναός διασώζει αξιόλογες τοιχογραφίες του 12ου αιώνα, ενώ το Ιερό μαρμάρινο τέμπλο[7].

Μελιτίνη

Ναός Κοίμησης Θεοτόκου

Ο ναός[8] ανήκει στον αρχιτεκτονικό τύπο του ελεύθερου σταυρού. Η τοιχοποιία του είναι απλή αργολιθοδομή με λιτό κεραμοπλαστικό διάκοσμο. Ο οκτάπλευρος «αθηναϊκού» τύπου τρούλος είναι χτισμένος με πλινθοπερίκλειστο σύστημα δομής και διασώζει δύο από τους οκτώ κιονίσκους του. Αξιόλογες τοιχογραφίες του τέλους του 13ου αιώνα διατηρούνται στο εσωτερικό του ναού.

Συνεχίστηκαν και φέτος οι εργασίες αποκατάστασης. Πραγματοποιήθηκε στεγανοποίηση και στερέωση των θόλων της ανωδομής, όπου κατά τον καθαρισμό διαπιστώθηκε ότι διασώζονταν τμήματα των αρχικών κεραμίδων, καθώς και τα αποτυπώματά τους στην επιφάνεια των σωζόμενων κονιαμάτων που κάλυπταν τους θόλους. Για την αντιμετώπιση των ρηγματώσεων του νότιου τοίχου και των μεγάλων φθορών γενικότερα στην τοιχοποιία του ναού πραγματοποιήθηκαν τσιμεντενέσεις, βαθύ αρμολόγημα και στερέωση των εξωτερικών επιφανειών των τοίχων. Στο πλαίσιο των εργασιών αυτών οι κεραίες του σταυρού ανέκτησαν την αρχική αετωματική τους απόληξη και αποκαταστάθηκε ο κεραμοπλαστικός διάκοσμος των όψεων.

Οι εργασίες αποκατάστασης του ναού θα συνεχιστούν.

ΑΙΜΙΛΙΑ ΜΠΑΚΟΥΡΟΥ - ΕΥΑΓΓΕΛΙΑ ΠΑΝΤΟΥ - ΕΥΗ ΚΑΤΣΑΡΑ

ΝΟΜΟΣ ΑΡΚΑΔΙΑΣ

Βάστα

Ναός Αγίας Θεοδώρας

Συνεχίστηκαν οι εργασίες αποκατάστασης του βυζαντινού ναού, οι οποίες είχαν ξεκινήσει το έτος 1998[9] (Εικ. 4). Ολοκληρώθηκε ο καθαρισμός της επιφάνειας της στέγης από τα υπολείμματα (ριζοβλαστώματα) των δέντρων και, αφού διευθετήθηκαν οι κλίσεις, έγινε η επικάλυψη με σχιστολιθικές πλάκες «εν ξηρώ». Έγιναν ανακτίσεις και συμπληρώσεις των τοιχοποιιών, όπου κρίθηκε αναγκαίο, με παρεμβολή φύλλων μολύβδου για το διαχωρισμό των αρχιτεκτονικών φάσεων, αντικαταστάθηκαν τα σαθρά αρμολογήματα με νέα, συμβατά με τα αρχικά, και ανακατασκευάστηκε η κατεστραμμένη αντηρίδα στη νοτιοανατολική γωνία του ναού. Στο εσωτερικό έγινε αφαίρεση της τσιμεντένιας επίστρωσης του δαπέδου με χειρωνακτικά μέσα και αποκαλύφθηκε το αρχικό δάπεδο από ακανόνιστες λίθινες πλάκες μεγάλων διαστάσεων, το οποίο είχε διατηρηθεί μόνο στο χώρο του Ιερού. Στον κυρίως ναό επελέγη η λύση κατασκευής δαπέδου από λίθινες πλάκες ανάλογες με αυτές του Ιερού.

7. Από αυτό σώζεται σήμερα κατά χώραν το επιστύλιο της Ωραίας Πύλης, ενώ τα υπόλοιπα τμήματά του, μετά την αποκόλληση και απόπειρα κλοπής τους το 1998, φυλάσσονται σε αποθηκευτικό χώρο.

8. *ΑΔ* 37 (1982): Χρονικά, σ. 124, 128· 53 (1998): Χρονικά, σ. 191.

9. *ΑΔ* 53 (1998): Χρονικά, σ. 194.

Εικ. 5. Πραστός. Μονή Αγίου Νικολάου Καρυάς. Γενική άποψη.

Πραστός

Μονή Αγίου Νικολάου Καρυάς

Η μονή[10] βρίσκεται σε δυσπρόσιτη τοποθεσία της ορεινής Κυνουρίας, λίγα χιλιόμετρα ανατολικά του Πραστού (Εικ. 5). Το κτιριακό συγκρότημα ακολουθεί τη μορφολογία του εδάφους και διατάσσεται σε σχήμα παραλληλογράμμου με το καθολικό τοποθετημένο στα νοτιοανατολικά, που είναι αφιερωμένο στον άγιο Νικόλαο. Ο ναός, που ακολουθεί αθωνίτικο τύπο με δωδεκάπλευρο τρούλο και πεντάπλευρους εξωτερικά πλάγιους χορούς, διακοσμείται στο εσωτερικό με τοιχογραφίες, που φιλοτεχνήθηκαν, σύμφωνα με την επιγραφή, το έτος 1638 από το Ναυπλιέα ζωγράφο Γεώργιο Μόσχο. Τα κελιά είναι μεταγενέστερα κτίσματα, του 19ου αιώνα πιθανώς, και έχουν εν μέρει αλλοιωθεί από νεωτερικές επεμβάσεις.

Στα κελιά πραγματοποιήθηκαν εργασίες στερέωσης, επισκευής και αποκατάστασης (Εικ. 6), σύμφωνα με αρχιτεκτονική μελέτη που συντάχθηκε από την ομάδα των μελετητών Γραμματόπουλου - Πανουσάκη - Μαμαλούκου και Καμπόλη, με τη δαπάνη της μονής Παλιοπαναγιάς και την εποπτεία της Εφορείας. Απομακρύνθηκαν από τις στέγες οι σχιστολιθικές πλάκες και τα σαθρά ξύλινα στοιχεία τους και κατασκευάστηκε περιμετρικά, στην απόληξη των τοιχοποιιών, διάζωμα από μπετόν, πάνω στο οποίο τοποθετήθηκε ο νέος ξύλινος φορέας των στεγών. Οι επιφάνειες του σανιδώματος επιστρώθηκαν με ασφαλτόπανο για υγρομόνωση και επανατοποθετήθηκαν οι σχιστολιθικές πλάκες. Απομακρύνθηκαν τα «φερτά» υλικά από τις ανωδομές των θολωτών κατασκευών των ισόγειων χώρων, εξυγιάνθηκαν και ενισχύθηκαν τα εξωράχια των θόλων και τα κενά πληρώθηκαν με περλιτομπετόν. Σε θέσεις, όπου κρίθηκε αναγκαίο, τοποθετήθηκαν μεταλλικοί ελκυστήρες για την πρόσθετη εξασφάλιση των θόλων. Καθαιρέθηκαν τα νεωτερικά και αποσαθρωμένα παλαιά αρμολογήματα και επιχρίσματα των εξωτερικών και εσωτερικών επιφανειών των τοιχοποιιών και πληρώθηκαν οι αρμοί με ισχυρά κονιάματα,

Εικ. 6. Πραστός. Μονή Αγίου Νικολάου Καρυάς. Εργασίες αποκατάστασης των κελιών.

αφού προηγουμένως έγινε επιμελής καθαρισμός τους σε βάθος. Στην ανατολική πτέρυγα απαιτήθηκε και εφαρμόστηκε η χρήση ενεμάτων για την ενίσχυση των αποδιοργανωμένων λιθοδομών. Οι εσωτερικές τοιχοποιίες των κτισμάτων επιχρίσθηκαν, ενώ παρέμειναν εμφανή τα αρχικά μορφολογικά στοιχεία, τα οποία αποκαλύφθηκαν κατά τη διάρκεια των καθαρισμών. Οι εξωτερικές τελικές επιφάνειες των τοιχοποιιών είτε αρμολογήθηκαν εκ νέου με αρμολογήματα συμβατά με τα αρχικά είτε έγινε προσπάθεια να αποδοθούν με την τσακώνικη τεχνική, δηλαδή με χαραγμένες με το μυστρί διακοσμητικές

10. Τ. Γριτσόπουλος, Μονή Αγίου Νικολάου Καρυάς Κυνουρίας, *Μνημοσύνη* 2 (1969), σ. 309-356.

γραμμές. Στη βόρεια πτέρυγα διανοίχθηκαν τα φραγμένα παράθυρα και κατασκευάστηκαν νέα ξύλινα κουφώματα, όμοια με τα υπάρχοντα.

Οι εργασίες θα συνεχιστούν τον επόμενο χρόνο.

Στεμνίτσα

Ναός Παναγίας «Μπαφέρω», ναός Αγίου Νικολάου, Κάστρο

Οι εργασίες αποκατάστασης των μνημείων της Στεμνίτσας που είχαν ξεκινήσει το έτος 1998[11] συνεχίστηκαν και ολοκληρώθηκαν το έτος 1999. Στο ναό της Παναγίας «Μπαφέρω»[12] κατασκευάστηκαν και τοποθετήθηκαν δύο νέες ξύλινες θύρες στη δυτική και βόρεια πλευρά. Αντικαταστάθηκε από τσιμεντένια πλακίδια το δάπεδο του προστώου με μαρμάρινες τετράγωνες πλάκες μαύρου χρώματος, από τοπικό μάρμαρο Βυτίνας. Στη δυτική όψη του ναού έγιναν, σε ορισμένα σημεία, αρμολογήματα με κονίαμα συμβατό ως προς τη σύσταση και τη μορφή με τα υπάρχοντα.

Επιστρώθηκε με πέτρινες πλάκες ακανόνιστου μεγέθους ο περιβάλλων χώρος στην ανατολική και βόρεια πλευρά του ναού και συνδέθηκε η πλακόστρωση με την υπάρχουσα λιθόκτιστη κλίμακα δυτικά του ναού που οδηγεί στο μικρό αλσύλλιο με τα πεύκα. Διαμορφώθηκε και πλακοστρώθηκε ο διάδρομος που συνδέει το ναό της Παναγίας με το ναό του Αγίου Νικολάου. Ο πέτρινος τοίχος που περιβάλλει το αλσύλλιο συμπληρώθηκε και στερεώθηκε, ενώ κατασκευάστηκε ένας νέος χαμηλός αναλημματικός τοίχος στην ανατολική πλευρά για τη συγκράτηση των επιχώσεων.

Στο ναό του Αγίου Νικολάου έγιναν εργασίες απομάκρυνσης των κεραμιδιών με προσοχή, ώστε να επαναχρησιμοποιηθούν τα ίδια παλαιά κεραμίδια. Η ανωδομή του θόλου εξυγιάνθηκε και στεγανοποιήθηκε. Η στερέωση της καμάρας, στην οποία διαπιστώθηκε ρωγμή κατά μήκος, θα αποτελέσει αντικείμενο μελέτης, δεδομένης και της ύπαρξης τμημάτων τοιχογραφιών στο χώρο αυτό. Η στέγη του ναού επικαλύφθηκε με παλαιά κεραμίδια, βυζαντινού τύπου, συμπληρωμένα με άλλα, επίσης παλαιά, από την περιοχή. Στις εξωτερικές επιφάνειες του ναού καθαιρέθηκαν τα σαθρά αρμολογήματα και αποκαλύφθηκε μικρό άνοιγμα παραθύρου στη νότια όψη, στο οποίο τοποθετήθηκε ξύλινο κούφωμα απλής μορφής. Οι λιθοδομές των όψεων αρμολογήθηκαν με ασβεστοκονίαμα όμοιο με τα αρχικά κονιάματα. Τέλος, κατασκευάστηκε νέα ξύλινη θύρα στη δυτική πλευρά του ναού.

Στο κάστρο της Στεμνίτσας[13] έγιναν στερεώσεις και συμπληρώσεις στα νεότερα λιθόκτιστα πεζούλια που πλαισιώνουν το χώρο κυρίως για λόγους ασφάλειας των επισκεπτών. Τα δύο κτιστά βάθρα που φέρουν τις μαρμάρινες πλάκες με τα ονόματα των πεσόντων σε πεδία μαχών, επενδύθηκαν με πέτρα για την καλύτερη προσαρμογή τους στο χώρο και οι μαρμάρινες πλάκες επανατοποθετήθηκαν. Οι κλίμακες από τσιμέντο που οδηγούν στο κάστρο επενδύθηκαν με πέτρινες πλάκες.

Εικ. 7. Αδάμι. Ναός Αγίων Νικολάου και Δημητρίου μετά τις εργασίες αποκατάστασης.

ΚΑΛΛΙΟΠΗ ΔΙΑΜΑΝΤΗ

ΝΟΜΟΣ ΑΡΓΟΛΙΔΑΣ

Αδάμι

Ναός Αγίων Νικολάου και Δημητρίου

Στο δίδυμο ναό Αγίων Νικολάου και Δημητρίου, μνημείο του 17ου αιώνα, συνεχίστηκαν και ολοκληρώθηκαν οι εργασίες στερέωσης και αποκατάστασης, βάσει προγράμματος ενταγμένου στο Β΄ ΚΠΣ. Έγινε καθαίρεση των επιχρισμάτων των όψεων και ακολούθησε βαθύς καθαρισμός των αρμολογημάτων της εξωτερικής τοιχοποιίας του μνημείου. Ακολούθως εφαρμόστηκαν ενέματα για την ενίσχυση της λιθοδομής. Η αποκατάσταση των εξωτερικών όψεων ολοκληρώθηκε με την ανακατασκευή των αρμολογημάτων (Εικ. 7). Τέλος, έγινε η κατασκευή των μικρών λίθινων κλιμάκων στη δυτική και τη νότια είσοδο του ναού, σε αντικατάσταση των παλαιότερων, οι οποίες ήταν από σκυρόδεμα. Παράλληλα, αναλήφθηκε και το έργο της συντήρησης της ζωγραφικής του ναού, το οποίο θα συνεχιστεί και τον επόμενο χρόνο.

Μέρμπακας

Ναός Κοίμησης Θεοτόκου

Συνεχίστηκαν οι εργασίες αποκατάστασης του βυζαντινού ναού της Κοίμησης της Θεοτόκου[14] (Εικ. 8), έργο ενταγμένο στο Β΄ ΚΠΣ.

11. *ΑΔ* 53 (1998): Χρονικά, σ. 195-196.

12. *ΑΔ* 43 (1988): Χρονικά, σ. 122· 50 (1995): Χρονικά, σ. 163.

13. Η παρούσα έκθεση συντάχθηκε από την αρχιτέκτονα Α. Ανδρουλιδάκη, η οποία είχε και την επίβλεψη των εργασιών σε συνεργασία με την υπογράφουσα.

14. Χ. Μπούρας, *Μαθήματα ιστορίας της αρχιτεκτονικής*, Αθήνα 1980, σ. 116. Ν. Γκιολές, *Η βυζαντινή ναοδομία*, Αθήνα 1987, σ. 121 κ.ε.

Εικ. 8. Μέρμπακας. Ναός Κοίμησης Θεοτόκου. Η βορειοανατολική πλευρά πριν από τις εργασίες αποκατάστασης.

Εικ. 9. Προσήλιο. Ναός Αγίου Γεωργίου. Αποκαλυφθέν λιθανάγλυφο στη νότια πλευρά του τρούλου.

Τη φετινή χρονιά έγινε καθαρισμός, στεγανοποίηση και επικεράμωση της στέγης του ναού. Τα κεραμίδια αντικαταστάθηκαν από άλλα χειροποίητα, βυζαντινού τύπου, που κατασκευάστηκαν με πρότυπο λίγους, αρχικούς ίσως, κεράμους, που βρέθηκαν στις στέγες των αψίδων.

Άρια

Αγία Μονή - «Πυργάκι»

Έγιναν επεμβάσεις αποκατάστασης στο κτίριο, στα βορειοανατολικά του καθολικού της Αγίας Μονής Αρίας, γνωστό ως «Πυργάκι», ονομασία δηλωτική των ιδιαίτερων οχυρών χαρακτηριστικών που είχε το κτίσμα στην αρχική φάση κατασκευής του (α΄ μισό 19ου αιώνα). Αργότερα χρησιμοποιήθηκε ως ξενώνας και ως αποθήκη. Πρόκειται για τετράγωνης κάτοψης κτίριο με παχείς λιθόκτιστους τοίχους στο ισόγειο. Οι εξωτερικές όψεις του πριν από την έναρξη των εργασιών ήταν επιχρισμένες.

Τη φετινή χρονιά καθαιρέθηκαν τα επιχρίσματα των εξωτερικών όψεων, κατασκευάστηκαν νέα αρμολογήματα και το κτίριο χρωματίστηκε. Επίσης, έγινε στεγανοποίηση και ανακεράμωση της στέγης με κεραμίδια βυζαντινού τύπου. Η αποσαθρωμένη εξωτερική ξύλινη κλίμακα αντικαταστάθηκε με νέα από ξύλο καστανιάς. Στο εσωτερικό επισκευάστηκαν οι διαχωριστικοί τσατμάδες, αντικαταστάθηκαν τα ξύλινα πατώματα και έγινε χρωματισμός των τοίχων. Τέλος, όλα τα θυρώματα, τα οποία άλλα ήταν μεταλλικά και άλλα ξύλινα, αντικαταστάθηκαν με νέα, ξύλινα, τα οποία βάφτηκαν στο φυσικό τους σκούρο χρώμα (ξύλο καστανιάς).

ΑΙΜΙΛΙΑ ΜΠΑΚΟΥΡΟΥ - ΕΥΑΓΓΕΛΙΑ ΠΑΝΤΟΥ - ΔΑΝΑΗ ΧΑΡΑΛΑΜΠΟΥΣ

ΝΟΜΟΣ ΜΕΣΣΗΝΙΑΣ

Προσήλιο

Ναός Αγίου Γεωργίου

Στη μονόχωρη, θολοσκέπαστη, τρουλαία βασιλική του 19ου αιώνα συνεχίστηκαν οι εργασίες που είχαν αρχίσει το 1998. Συγκεκριμένα, ολοκληρώθηκαν οι εργασίες ανακεράμωσης του δυτικού τμήματος της στέγης και καθαιρέθηκαν τα εξωτερικά επιχρίσματα των όψεων του τρούλου, οι οποίες στη συνέχεια αρμολογήθηκαν (Εικ. 9).

Μεγάλη Μαντίνεια

Κρυφό Σχολειό

Το έργο της αποκατάστασης του μνημείου[15] προχώρησε εντατικά. Πραγματοποιήθηκε πλήρης ανακατασκευή της στέγης, αποξήλωση των επιχρισμάτων, στερεωτικές εργασίες, φράξιμο νεωτερικών ανοιγμάτων και αποκατάσταση των αρχικών.

Καλαμάτα (Ασπρόχωμα)

Ναός Ταξιαρχών

Πρόκειται για ενδιαφέρον δείγμα της νεοκλασικής εκκλησιαστικής αρχιτεκτονικής στην Καλαμάτα του 19ου αιώνα, που παρουσιάζει σοβαρά στατικά προβλήματα που προήλθαν από τους

15. Ο ναός δεν είναι δημοσιευμένος, ωστόσο υπάρχουν γι' αυτόν σποραδικές αναφορές κυρίως σε τοπικά περιοδικά, βλ. Ν. Κοτσώνης, Η Μεγάλη Μαντίνεια και ο καθηγητής Τζανής Παπαδόπουλος, *Ιθώμη*, τ. 19, σ. 23-25, τ. 20, σ. 21-24. Δύο ενδιαφέροντα κείμενα του καθηγητή Τζ. Παπαδόπουλου, *Μεγάλη Πελοποννησιακή Εγκυκλοπαίδεια*, λήμμα «Αβία», σ. 19. Σ.Γ. Καπετανάκης, *Οι Μαντίνειες της Μάνης*, Αθήνα 1996, σ. 174-175.

σεισμούς του 1986. Στο μνημείο έγινε εκ νέου περίδεσή του με συρματόσχοινο για την αποτροπή κινδύνου κατάρρευσής του.

Σε μνημεία του Νομού Μεσσηνίας εκτελέστηκαν από τρίτους εργασίες επισκευής και αποκατάστασης, την εποπτεία των οποίων είχε αναλάβει η Εφορεία:

1. Στην Παναγία Χαλεβιδιώτισσα[16] (υστεροβυζαντινών χρόνων) και στο μεγάλο μονόχωρο ναό του Αγίου Παντελεήμονα Φαρακλάδας[17] που χρονολογείται στο 19ο αιώνα και έχει μορφολογικά χαρακτηριστικά επηρεασμένα από τη νεοκλασική αρχιτεκτονική.

2. Στην Παλαιά Μονή Βουλκάνου (16ος αι.) πραγματοποιήθηκε ανακεράμωση της στέγης του καθολικού και του φωτανάμματος.

3. Συνεχίστηκαν τα έργα ανάπλασης του ιστορικού κέντρου Καλαμάτας και της πλατείας Γεννηματά Θαλαμών, που παρακολούθησε η Εφορεία.

Παράλληλα, συνεχίστηκε το έργο της εκπόνησης αναστηλωτικών μελετών από το επιστημονικό προσωπικό του Κλιμακίου Καλαμάτας. Ολοκληρώθηκε η μελέτη της μονής Μελέ Αρτεμισίας, η οποία είναι εκτεθειμένη στις δύσκολες καιρικές συνθήκες στην καρδιά του Ταϋγέτου.

ΒΙΡΓΙΝΙΑ ΑΛΜΠΑΝΗ - ΔΗΜΗΤΡΑ ΚΑΗ - ΝΙΟΒΗ ΜΠΟΥΖΑ

ΕΡΓΑΣΙΕΣ ΣΥΝΤΗΡΗΣΗΣ

Στον τομέα της συντήρησης έργων τέχνης εκτελέστηκε από τα συνεργεία συντήρησης της Εφορείας, με την εποπτεία της Αιμ. Μπακούρου και τη συνεργασία αρχαιολόγων της Εφορείας, ευρύ πρόγραμμα εργασιών συντήρησης του τοιχογραφικού διακόσμου μνημείων αρμοδιότητας της Εφορείας, το οποίο ήταν κατά το μεγαλύτερο μέρος του συνεχιζόμενο. Πραγματοποιήθηκαν, επίσης, συντηρήσεις φορητών εικόνων και αποτοιχισμένων τοιχογραφιών στα εργαστήρια του Μυστρά και του Γερακίου, καθώς και αντικειμένων μικροτεχνίας στο δεύτερο εργαστήριο συντήρησης του αρχαιολογικού χώρου Μυστρά.

ΝΟΜΟΣ ΛΑΚΩΝΙΑΣ

Μυστράς

Σε ναούς του αρχαιολογικού χώρου Μυστρά πραγματοποιήθηκαν μικρής έκτασης επεμβάσεις για τη συντήρηση των τοιχογραφιών. Στο βυζαντινό ναό της Οδηγήτριας έγινε κατά τόπους αφαίρεση παλαιών κονιαμάτων και αντικατάστασή τους με νέα, καθώς και αισθητική αποκατάσταση σε τοιχογραφίες του γυναικωνίτη. Επιπλέον, επαναλήφθηκαν, όπως κάθε έτος, οι εργασίες σωστικής φύσης των τοιχογραφιών που σώζονται στα ερειπωμένα ναΰδρια του χώρου.

Εικ. 10-11. Μουσείο Μυστρά. Βυζαντινό ενδυματολογικό σύνολο πριν από τη συντήρηση.

Μουσείο Αρχαιολογικού Χώρου Μυστρά

Στο Μουσείο Μυστρά φυλασσόταν ένα ενδυματολογικό σύνολο της βυζαντινής περιόδου, που αποκαλύφθηκε το έτος 1955 σε υστεροβυζαντινό τάφο κοντά στο βόρειο τοίχο του ναού της Αγίας Σοφίας του Μυστρά, κατά τη διάρκεια ανασκαφής που διενήργησε ο τότε επιμελητής Βυζαντινών Αρχαιοτήτων Μυστρά Ν. Δρανδάκης.

Το σύνολο, αποτελούμενο από τμήμα κόμης, υπολείμματα διαφόρων υφασμάτων και υποδημάτων, αποτελεί μοναδικό για την Ελλάδα εύρημα, που παρέχει σημαντικές πληροφορίες για την ένδυση της ανώτερης βυζαντινής τάξης, τα διάφορα είδη υφασμάτων (μεταξωτά, μάλλινα, μεταλλικά νήματα κ.ά.), τους τύπους ύφανσης και την τεχνολογία της εποχής (διάφοροι τύποι αργαλειών) (Εικ. 10-11).

16. *ΑΔ* 53 (1998): Χρονικά, σ. 207.
17. *ΑΔ* 52 (1997): Χρονικά, σ. 232.

Εικ. 12. Μυστράς. Εργαστήριο Συντήρησης Εικόνων. Εικόνα της Ανάληψης του Χριστού.

Εικ. 13. Μυστράς. Εργαστήριο Συντήρησης Εικόνων. Εικόνα του αγίου Γεωργίου.

Με πρωτοβουλία της 5ης ΕΒΑ επιτεύχθηκε κατά το έτος 1999 η μεταφορά του στη Γενεύη, για να συντηρηθεί στο Μουσείο Τέχνης και Ιστορίας της πόλης, που διαθέτει εργαστήριο με την απαραίτητη υποδομή και τεχνογνωσία.

Η προετοιμασία και η διαδικασία της μεταφοράς του ιδιαίτερα ευπαθούς ευρήματος οργανώθηκε με ξεχωριστή προσοχή και φροντίδα από ειδικούς και των δύο μουσείων, με αποτέλεσμα το ύφασμα να φθάσει στον προορισμό του χωρίς πρόσθετη επιβάρυνση.

Η συντήρηση του συνόλου είναι μια ευγενική προσφορά του Μουσείου Τέχνης και Ιστορίας της Γενεύης, ενώ μέρος των εξόδων της μεταφοράς καλύφθηκε με χορηγία του ΟΤΕ. Εγκαινιάστηκε με αυτόν τον τρόπο μια γόνιμη συνεργασία ανάμεσα στο ΥΠΠΟ και σε ένα ευρωπαϊκό μουσείο.

Εργαστήριο Συντήρησης Εικόνων

Κατά τη διάρκεια της χειμερινής περιόδου συντηρήθηκαν εικόνες κυρίως μεταβυζαντινών χρόνων, οι οποίες προέρχονται από μνημεία αρμοδιότητας της Εφορείας.

Συγκεκριμένα, συντηρήθηκαν οι ακόλουθες εικόνες:

α) Εικόνες της Θεοτόκου, του Χριστού Παντοκράτορα και του Ιωάννη Προδρόμου από τον Άγιο Αθανάσιο Μαγούλας. β) Εικόνες από τη μονή Αγίων Τεσσαράκοντα Χρυσάφων: Γέννηση του Χριστού, Ανάληψη (Εικ. 12), Πεντηκοστή, Ευαγγελιστής Μάρκος, Ευαγγελιστής Ιωάννης, Σταύρωση, Ψηλάφηση Θωμά, Έγερση Λαζάρου, Βάπτιση, Βαϊοφόρος και Άγιοι Τεσσαράκοντα. γ) Εικόνες Μητροπολιτικού ναού Ευαγγελιστρίας Σπάρτης: Μεταμόρφωση, Περιτομή του Χριστού, Ευαγγελισμός, Αγία Τριάδα, Μεσοπεντηκοστή, Βάπτιση, Γέννηση του Χριστού και Υπαπαντή. δ) Εικόνα της Θεοτόκου Βρεφοκρατούσας από τη μονή Μπούρα Φαλαισίας. ε) Εικόνα του αγίου Γεωργίου από το ναό του Αγίου Γεωργίου Φιλιατρών Μεσσηνίας (Εικ. 13).

Σε δεύτερο εργαστήριο συντήρησης στον αρχαιολογικό χώρο του Μυστρά συντηρήθηκαν αντικείμενα μικροτεχνίας προερχόμενα από το Μυστρά και από ανασκαφές στη Σπάρτη.

Γεράκι

α) Στο ναό του Αγίου Γεωργίου στο κάστρο του Γερακίου συνεχίστηκαν οι εργασίες καθαρισμού αλάτων των τοιχογραφιών στο Ιερό. Οι τοιχογραφίες χρονολογούνται στο 14ο

Εικ. 14. Γεράκι. Ναός Αγίου Γεωργίου στο κάστρο. Παράσταση του Πέτρου, πρώτου επισκόπου Μονεμβασίας.

αιώνα[18] και μεταξύ αυτών, στο νότιο τοίχο, διασώζεται η ενδιαφέρουσα παράσταση του Πέτρου, πρώτου επισκόπου Μονεμβασίας (Εικ. 14). β) Στο βυζαντινό ναό της Ευαγγελιστρίας[19], του οποίου οι τοιχογραφίες χρονολογούνται στο 12ο αιώνα και οι οποίες είχαν παλαιότερα αποτελέσει αντικείμενο συντήρησης, πραγματοποιήθηκαν εργασίες αντικατάστασης των παλαιών κονιαμάτων συντήρησης με νέα. γ) Στο εργαστήριο συντήρησης του Γερακίου έγινε επεξεργασία τμημάτων τοιχογραφιών, που βρίσκονται εκεί από περισυλλογές σε ερειπωμένα βυζαντινά και μεταβυζαντινά μνημεία της ευρύτερης περιοχής του Γερακίου.

18. *ΑΔ*, ό.π., σ. 220.

19. Ν. Μουτσόπουλος - Γ. Δημητροκάλλης, *Γεράκι - Οι εκκλησίες του οικισμού*, Θεσσαλονίκη 1981, σ. 84-136.

20. *ΑΔ* 53 (1998): Χρονικά, σ. 200.

21. *ΑΔ* 50 (1995): Χρονικά, σ. 158.

22. *ΑΔ* 53 (1998): Χρονικά, σ. 201.

23. Ό.π., σ. 193.

Δάφνη

Μονή Προφήτη Ηλία

Στο καθολικό της μονής συνεχίστηκαν οι εργασίες συντήρησης του τοιχογραφικού διακόσμου, οι οποίες χρονολογούνται στο 17ο αιώνα[20]. Οι εργασίες επικεντρώθηκαν στη δυτική κεραία του μνημείου, όπου αναπτύσσονται κυρίως παραστάσεις του Χριστολογικού κύκλου, μαρτύρια αγίων, καθώς και η ενδιαφέρουσα παράσταση του επισκόπου Έλους Χρύσανθου. Οι εργασίες συντήρησης του διακόσμου του ναού θα ολοκληρωθούν το επόμενο έτος με τη συντήρηση των τοιχογραφιών του τρούλου.

Σπάρτη

Ναός Ευαγγελιστρίας

Στο Μητροπολιτικό ναό της πόλης της Σπάρτης, που είναι αφιερωμένος στον Ευαγγελισμό της Θεοτόκου, είχαν πραγματοποιηθεί στο παρελθόν εργασίες για τον καθαρισμό και τη συντήρηση του κτιστού τέμπλου[21]. Τη φετινή χρονιά αναλήφθηκαν εργασίες για τη συντήρηση των τοιχογραφιών του ναού, οι οποίες στα ψηλά μέρη είναι έργο του Ζ. Κατζίκη, της δεκαετίας του 1920, ενώ στα χαμηλά του Ε. Μαυρικάκη, του έτους 1952. Συγκεκριμένα, στα χαμηλά τμήματα του δυτικού τοίχου, όπου αναπτύσσονται οι παραστάσεις της Βάπτισης του Χριστού (Εικ. 15) και της Φυγής στην Αίγυπτο, πραγματοποιήθηκε καθαρισμός της ζωγραφικής επιφάνειας από το βερνίκι και την αιθάλη, στερέωση του υποστρώματος της ζωγραφικής επιφάνειας και αισθητική παρουσίαση. Οι εργασίες θα συνεχιστούν και το επόμενο έτος.

Αναβρυτή

Ναός Αγίων Νικολάου και Δημητρίου

Συνεχίστηκαν οι εργασίες συντήρησης των μεταβυζαντινών τοιχογραφιών του παραπάνω ναού[22]. Τη φετινή χρονιά ολοκληρώθηκαν οι εργασίες συντήρησης τοιχογραφιών στη βόρεια κεραία του ναού, με τη συγκράτηση των ορίων των τοιχογραφιών, την εφαρμογή τελικών κονιαμάτων και την αισθητική παρουσίαση (Εικ. 16). Επιπλέον, στη νότια κεραία πραγματοποιήθηκε καθαίρεση των παλαιών κονιαμάτων και αντικατάστασή τους με νέα, ουδέτερου χρωματικού τόνου. Οι εργασίες θα συνεχιστούν και την επόμενη χρονιά.

Έρημος Μάνης

Ναός Αγίας Βαρβάρας

Στο βυζαντινό ναό της Αγίας Βαρβάρας, όπου πραγματοποιήθηκαν το περασμένο έτος εργασίες αποκατάστασης του κτιρίου[23], αναλήφθηκε τη φετινή χρονιά το έργο της αποκάλυψης και συντήρησης τοιχογραφιών, που βρίσκονταν καλυμμένες

Εικ. 15. Σπάρτη. Ναός Ευαγγελιστρίας. Τοιχογραφία με παράσταση της Βάπτισης του Χριστού.

Εικ. 16. Αναβρυτή. Ναός Αγίων Νικολάου και Δημητρίου. Τοιχογραφία μετά τις εργασίες συντήρησης.

κάτω από νεότερα επιχρίσματα. Πραγματοποιήθηκαν διερευνητικές τομές σε ολόκληρο το ναό, εκτός από τον τρούλο. Οι τοιχογραφίες που αποκαλύφθηκαν[24] σώζονται αποσπασματικά και μπορούν να χρονολογηθούν στο β΄ μισό του 12ου αιώνα. Μεταξύ άλλων εντοπίστηκε η ενδιαφέρουσα παράσταση δωρητή, δεόμενου στην επώνυμη αγία, στο βόρειο τοίχο του ναού. Στις τοιχογραφίες που ήλθαν στο φως έγιναν συγκρατήσεις με κονίαμα ουδέτερου χρωματικού τόνου. Οι εργασίες θα συνεχιστούν την επόμενη χρονιά με διερεύνηση και στο χώρο του τρούλου.

24. Τις τοιχογραφίες μελετά η αρχαιολόγος της Εφορείας Δ. Χαραλάμπους.

Χρύσαφα

Ναός Κοίμησης Θεοτόκου

Συνεχίστηκαν οι εργασίες συντήρησης των τοιχογραφιών του ναού[25], οι οποίες μπορούν να χρονολογηθούν στο 17ο αιώνα (Εικ. 17). Επικεντρώθηκαν στο διακονικό, όπου εικονίζονται κυρίως μαρτύρια αγίων, ενώ το τεταρτοσφαίριο της αψίδας καλύπτει η παράσταση της Θεοτόκου Ζωοδόχου Πηγής. Πραγματοποιήθηκαν συγκρατήσεις των ορίων των τοιχογραφιών με κονίαμα ουδέτερου χρωματικά τόνου, στερεώσεις του υποστρώματος της ζωγραφικής επιφάνειας και τέλος, αισθητική παρουσίαση. Οι εργασίες θα συνεχιστούν και την επόμενη χρονιά.

Μελιτίνη

Ναός Κοίμησης Θεοτόκου

Στο πλαίσιο των αναστηλωτικών εργασιών στο βυζαντινό ναό της Κοίμησης της Θεοτόκου, οι οποίες άρχισαν το περασμένο έτος[26], έγιναν εργασίες σωστικής φύσης στις τοιχογραφίες του τρούλου. Συγκεκριμένα, πραγματοποιήθηκαν συγκρατήσεις των ορίων των τοιχογραφιών με κονίαμα ουδέτερου χρωματικά τόνου και στερέωση του υποστρώματος και της ζωγραφικής επιφάνειας στο σημείο αυτό[27].

Γαρδενίτσα

Ναός Μεταμόρφωσης Σωτήρος

Επαναλήφθηκαν κατά τη διάρκεια του έτους αυτού οι εργασίες συντήρησης των τοιχογραφιών του ναού[28] στο χώρο του διακονικού και στο βόρειο τοίχο του κυρίως ναού. Έγιναν συγκρατήσεις των ορίων των τοιχογραφιών με κονίαμα ουδέτερου χρωματικά τόνου, στερεώσεις του υποστρώματος της ζωγραφικής επιφάνειας και, τέλος, αισθητική παρουσίαση. Το έργο θα συνεχιστεί και το επόμενο έτος.

Κουλούμι

Ναός Ταξιαρχών

Συνεχίστηκαν οι εργασίες αποκάλυψης και συντήρησης των τοιχογραφιών του βυζαντινού ναού των Ταξιαρχών, οι οποίες σώζονταν καλυμμένες από νεότερα επιχρίσματα[29]. Πραγματοποιήθηκαν διερευνητικές εργασίες στη βόρεια κεραία του

Εικ. 17. Χρύσαφα. Ναός Κοίμησης Θεοτόκου. Τοιχογραφία μετά τις εργασίες συντήρησης.

ναού και στην καμάρα του Ιερού. Στις τοιχογραφίες του 13ου αιώνα που αποκαλύφθηκαν αποσπασματικά σωζόμενες και ανήκουν στο πρώτο στρώμα τοιχογράφησης του ναού έγινε συγκράτηση με κονίαμα ουδέτερου χρωματικά τόνου, στερέωση του υποστρώματος της ζωγραφικής επιφάνειας και, τέλος, αισθητική παρουσίαση.

Καστρί

Μονή Ζωοδόχου Πηγής

Επαναλήφθηκαν οι εργασίες συντήρησης των μεταβυζαντινών τοιχογραφιών του καθολικού της μονής[30], οι οποίες επικεντρώθηκαν στο χώρο του Ιερού. Ειδικότερα, πραγματοποιήθηκαν συγκρατήσεις των ορίων των τοιχογραφιών με κονίαμα ουδέτερου χρωματικού τόνου, στερεώσεις του υποστρώματος της ζωγραφικής επιφάνειας, καθαρισμοί από αιθάλη και, τέλος, αισθητική παρουσίαση.

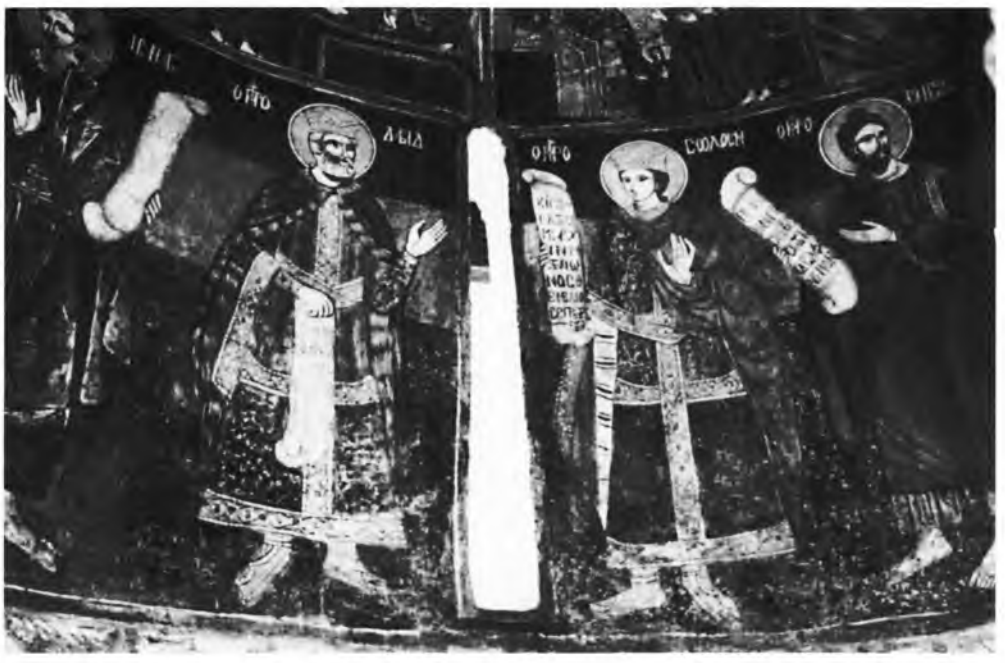
ΝΟΜΟΣ ΑΡΓΟΛΙΔΑΣ

Αδάμι

Ναός Αγίων Νικολάου και Δημητρίου

Στο δίδυμο ναό των Αγίων Νικολάου και Δημητρίου στο Αδάμι Αργολίδας άρχισαν το 1998 εργασίες αποκατάστασής του με χρη-

25. *ΑΔ* 52 (1997): Χρονικά, σ. 220-221.
26. *ΑΔ* 53 (1998): Χρονικά, σ. 202.
27. Το γραπτό σύνολο αποτελεί αντικείμενο μελέτης της Αιμ. Μπακούρου.
28. *ΑΔ* 53 (1998): Χρονικά, σ. 201.
29. Ό.π., σ. 202.
30. *ΑΔ* 50 (1995): Χρονικά, σ. 160.

Εικ. 18. Νεοχώρι. Ναός Κοίμησης Θεοτόκου. Τοιχογραφίες στον τρούλο μετά τις εργασίες συντήρησης.

ματοδότηση από το Β΄ ΚΠΣ[31]. Στο πλαίσιο των εργασιών αυτών ξεκίνησαν τη φετινή χρονιά οι εργασίες συντήρησης της ζωγραφικής του μνημείου, η οποία μπορεί να χρονολογηθεί στο 17ο αιώνα. Ειδικότερα, στην παράσταση της Θεοτόκου Βρεφοκρατούσας στο κτιστό τέμπλο του αγίου Νικολάου πραγματοποιήθηκαν καθαρισμοί από αιθάλη και βερνίκια. Οι ίδιες εργασίες επαναλήφθηκαν και στην παράσταση του αγίου Δημητρίου που βρίσκεται στο κτιστό τέμπλο του ναού του Αγίου Δημητρίου.

Οι εργασίες θα συνεχιστούν το επόμενο έτος και στις υπόλοιπες επιφάνειες του μνημείου.

Μέρμπακας

Ναός Κοίμησης Θεοτόκου

Στο εσωτερικό του μνημείου επαναλήφθηκαν οι εργασίες αποκάλυψης και συντήρησης των βυζαντινών τοιχογραφιών, οι οποίες έχουν καλυφθεί από νεότερες τοιχογραφίες του έτους 1912[32]. Καθαιρέθηκαν τμήματα του νεωτερικού διακόσμου, στην Πλατυτέρα στο τεταρτοσφαίριο της κόγχης του Ιερού, σε τμήμα διακόσμησης της καμάρας του Ιερού, στον Παντοκράτορα στο κέντρο και σε απόστολο στο τύμπανο του τρούλου και στο δυτικό τοίχο σε τμήμα τοιχογραφίας βόρεια της θύρας εισόδου και σε σχέδιο που απομιμείται ορθομαρμάρωση. Μετά τις καθαιρέσεις, εκτός από τις τοιχογραφίες που είχαν αποκαλυφθεί στο Ιερό, τα παραβήματα, τον τρούλο και τα προσκυνητάρια των πεσσών του τέμπλου, οι οποίες χρονολογούνται στο 14ο αιώνα, εντοπίστηκαν τη φετινή χρονιά στο δυτικό τοίχο του κυρίως ναού γραπτά διακοσμητικά μοτίβα απευθείας στην τοιχοποιία του, χωρίς την ύπαρξη προετοιμασίας. Τέλος, καθαιρέθηκαν μεταγενέστεροι σοβάδες και στις υπόλοιπες επιφάνειες του μνημείου.

ΝΟΜΟΣ ΑΡΚΑΔΙΑΣ

Νεοχώρι

Ναός Κοίμησης Θεοτόκου

Κατά τη διάρκεια του έτους αυτού συνεχίστηκαν οι εργασίες συντήρησης των μεταβυζαντινών τοιχογραφιών του ναού της Κοίμησης της Θεοτόκου[33] (Εικ. 18).

Ειδικότερα, στον τρούλο του μνημείου, όπου εκτός του συνηθισμένου εικονογραφικού προγράμματος αναπτύσσονται και σκηνές από το Βίο της Θεοτόκου και την Παλαιά Διαθήκη, καθώς και στα σφαιρικά τρίγωνα πραγματοποιήθηκαν καθαρισμοί των τοιχογραφιών από παλαιότερα βερνίκια και αιθάλη, συγκρατήσεις με κονίαμα ουδέτερου χρωματικού τόνου και στερεώσεις του υποστρώματος των τοιχογραφιών με κόλλα ειδικού τύπου[34]. Οι εργασίες ολοκληρώθηκαν με

31. *ΑΔ* 53 (1998): Χρονικά, σ. 196.

32. *ΑΔ* 36 (1981): Χρονικά, σ. 143.

33. Δ. Χαραλάμπους, Παρατηρήσεις στις τοιχογραφίες του ναού της Κοιμήσεως Θεοτόκου στο Νεοχώρι Αρκαδίας. *Πρακτικά του 6ου Διεθνούς Συνεδρίου Πελοποννησιακών Σπουδών, Τρίπολις 24-29 Σεπτεμβρίου 2000*, τ. Α΄, Αθήναι 2001-2002, σ. 445-456.

34. *ΑΔ* 53 (1998): Χρονικά, σ. 203.

την αισθητική παρουσίαση της ζωγραφικής επιφάνειας. Οι εργασίες στο ναό θα συνεχιστούν και το επόμενο έτος.

Φαλαισία

Μονή Μπούρα

Συνεχίστηκαν οι εργασίες συντήρησης των τοιχογραφιών του καθολικού της μεταβυζαντινής μονής Μπούρα, οι οποίες είναι έργο των αδελφών Πεδιώτη[35].

Οι εργασίες επικεντρώθηκαν στην καμάρα του κυρίως ναού, όπου περιμετρικά της μορφής του Παντοκράτορα αναπτύσσονται σκηνές του Χριστολογικού και Θεομητορικού κύκλου και στο δυτικό τοίχο, όπου απεικονίζεται η παράσταση της Σταύρωσης, Οίκοι του Ακαθίστου Ύμνου και μετωπικοί άγιοι. Έγιναν συγκρατήσεις των ορίων των τοιχογραφιών με κονίαμα ουδέτερου χρωματικά τόνου, στερεώσεις του υποστρώματος της ζωγραφικής επιφάνειας και καθαρισμοί από αιθάλη. Ακολούθησε αισθητική παρουσίαση της ζωγραφικής επιφάνειας.

Λεοντάρι

Ναός Αγίων Αποστόλων

Κατά τη διάρκεια του έτους αυτού επαναλήφθηκαν οι εργασίες αποκάλυψης και συντήρησης των τοιχογραφιών στο βυζαντινό ναό των Αγίων Αποστόλων[36].

Οι εργασίες επικεντρώθηκαν στο νάρθηκα του ναού. Ειδικότερα, έγινε καθαίρεση των μεταγενέστερων επιχρισμάτων, συγκρατήσεις των ορίων των τοιχογραφιών που αποκαλύφθηκαν με κονίαμα ουδέτερου χρωματικά τόνου, στερεώσεις του υποστρώματος της ζωγραφικής επιφάνειας και, τέλος, αισθητική παρουσίαση. Οι τοιχογραφίες που ήλθαν στο φως περιλαμβάνουν κυρίως παραστάσεις από το Βίο και τα Θαύματα του Χριστού.

ΑΙΜΙΛΙΑ ΜΠΑΚΟΥΡΟΥ - ΔΑΝΑΗ ΧΑΡΑΛΑΜΠΟΥΣ

ΝΟΜΟΣ ΜΕΣΣΗΝΙΑΣ

Έγιναν εργασίες στερέωσης, καθαρισμού και αισθητικής αποκατάστασης τμημάτων των μεταβυζαντινών τοιχογραφιών του καθολικού της Μονής Δημιόβης, έργο που χρηματοδοτήθηκε από το ΤΔΠΕΑΕ και το ίδρυμα Λεβέντη. Ολοκληρώθηκε η συντήρηση των σωζόμενων τοιχογραφιών (18ος αι.) του Κρυφού Σχολειού Μεγάλης Μαντίνειας. Επίσης, αφού συντηρήθηκε, επανατοποθετήθηκε κεραμικό πινάκιο στον τρούλο. Συντηρήθηκαν τρεις φορητές δεσποτικές εικόνες από το τέμπλο του Αγίου Νικολάου Μεσορούγας Αλαγωνίας και έγινε μελέτη επανατοποθέτησης και στήριξης του συντηρημένου ξυλόγλυπτου τέμπλου του ίδιου ναού. Συνεχίστηκε η συντήρηση των εικόνων του Μπενάκειου Μουσείου Καλαμάτας. Συντηρήθηκαν μαρμάρινα αρχιτεκτονικά μέλη από ναούς αρμοδιότητας του Κλιμακίου και συγκεκριμένα: στήλη από το σπηλαιώδη ναό του Αγίου Ιωάννη στην Καλαμάτα, σταυρός με κωνοειδή πέτρινη βάση από το ναό του Αγίου Γεωργίου στο Προσήλιο, κιονόκρανο σχεδόν ακέραιο με σπείρες από το ναό του Αγίου Βασιλείου στο Νεοχώρι και κίονας θραυσμένος σε δύο μέρη από την παλαιοχριστιανική βασιλική στη θέση Αγία Κυριακή Φιλιατρών. Αποκολλήθηκαν και συντηρήθηκαν οι λίθινες πλάκες του εξωτερικού δαπέδου του Αγίου Γεωργίου Καλαμάτας. Άρχισε η συντήρηση του «θησαυρού» χάλκινων ενετικών νομισμάτων που βρέθηκε στην Κοινότητα Χατζή.

Εικ. 19. Βαμβακού. Μονή Αγίας Κυριακής.

ΒΙΡΓΙΝΙΑ ΑΛΜΠΑΝΗ - ΔΗΜΗΤΡΑ ΚΑΗ - ΝΙΟΒΗ ΜΠΟΥΖΑ

ΕΠΙΣΗΜΑΝΣΕΙΣ - ΚΑΤΑΓΡΑΦΕΣ - ΚΗΡΥΞΕΙΣ

ΝΟΜΟΣ ΛΑΚΩΝΙΑΣ

Βαμβακού

Μονή Αγίας Κυριακής

Κηρύχθηκε ως ιστορικό διατηρητέο μνημείο (Εικ. 19). Βρίσκεται σε ερημική τοποθεσία, 3 χλμ. περίπου βορειοανατολικά της Βαμβακούς. Πρόκειται για οχυρωμένο μοναστικό συγκρότημα διαμορφωμένο σε βράχο. Αποτελείται από το σπηλαιώδες ναΰδριο της Αγίας Κυριακής, έναν αμυντικό πύργο, μία σκήτη, τον περίβολο και τη μνημειακή είσοδο. Το ναΰδριο φράσσεται με ψηλό οχυρωματικό τοίχο, ο οποίος φέρει καταχύστρα πάνω από την είσοδο και διακοσμείται με

35. *ΑΔ*, ό.π.

36. Ό.π., σ. 202-203.

λιθανάγλυφα αποτροπαϊκού χαρακτήρα. Ο πύργος αναπτύσσεται σε τρεις στάθμες και έχει τοξωτά παράθυρα. Η είσοδος έχει πυργοειδή μορφή και στην εσωτερική πλευρά της ανοίγονται ορθογώνιες κόγχες.

Μαυροβούνι

Ναός Αγίου Σπυρίδωνα

Κηρύχθηκε ως ιστορικό διατηρητέο μνημείο. Είναι ναός λιθόκτιστος, μονόχωρος, καμαροσκέπαστος με ημικυκλική αψίδα Ιερού. Στα δυτικά υπάρχει νεότερη προσθήκη. Δύο θύρες ανοίγονται μία στη δυτική και μία στη νότια πλευρά, ένα μικρό παράθυρο στην αψίδα και κυκλικός φεγγίτης στο αέτωμα του ανατολικού τοίχου. Το τέμπλο είναι κτιστό και φέρει δύο δεσποτικές εικόνες του Χριστού και της Παναγίας Βρεφοκρατούσας (διασπ. 0,59×0,42 μ.) του τέλους του 19ου αιώνα. Στις επιφάνειες των τοίχων σώζονται λίγες τοιχογραφίες του 18ου-19ου αιώνα.

Λάγια (Θέση Χωραφάκια)

Ναός Αγίου Δημητρίου της οικογένειας Δεκουλάκου

Εντοπίστηκε και κηρύχθηκε ως ιστορικό διατηρητέο μνημείο. Είναι ναός λιθόκτιστος, μονόχωρος, καμαροσκέπαστος με ημικυκλική αψίδα Ιερού. Στη νότια πλευρά φέρει ενσωματωμένο, πάνω από τη θύρα, μονόλοβο κωδωνοστάσιο, ερειπωμένο σήμερα. Στο εσωτερικό, στο κτιστό τέμπλο και στα παράπλευρα μέρη διασώζει τοιχογραφίες λαϊκής τέχνης του 19ου αιώνα. Στην πρόθεση, στην παράσταση της Άκρας Ταπείνωσης και στην τοιχογραφία του αγίου Βασιλείου, αφιερωτικές επιγραφές αναγράφουν ονόματα της οικογένειας των Δεκουλάκων.

Πέρα Δημαρίστικα

Ναός Αγίου Δημητρίου

Μονόχωρος, δρομικός, καμαροσκέπαστος, με ημικυκλική αψίδα, την οποία περιτρέχει στο ύψος της ποδιάς του παραθύρου γείσο ορθογωνικής διατομής. Εσωτερικά σώζεται κτιστό, επενδεδυμένο με μάρμαρο, τέμπλο, λαϊκό έργο ντόπιων τεχνιτών, αντιπροσωπευτικό δείγμα της μανιάτικης τέχνης της εποχής. Ο ναός χρονολογείται πιθανότατα στα τέλη του 19ου αιώνα.

Χαρακτηρίστηκε ως ιστορικό διατηρητέο μνημείο.

Ελαία

Πύργος

Εντοπίστηκε και κηρύχθηκε ως αρχαίο μνημείο. Ο πύργος, ο οποίος βρίσκεται σε ερειπιώδη κατάσταση, είναι χτισμένος με αδρά λαξευμένους λίθους, κεραμίδια και συνδετικό κονίαμα. Ενδιαφέρον παρουσιάζουν τα μορφολογικά χαρακτηριστικά του. Στους τοίχους ανοίγονται πολεμοθυρίδες, ενώ στον όροφο υπάρχει καταχύστρα, στοιχεία που δηλώνουν τον αμυντικό χαρακτήρα του κτίσματος. Η στρατηγική θέση του πύργου προσδιορίζει τη λειτουργία του ως παρατηρητήριο (βίγλα) στην περιοχή, όπου έχει επισημανθεί η παρουσία ανάλογων κατασκευών. Τα τυπολογικά και κατασκευαστικά στοιχεία του κτίσματος ανάγουν τη χρονολόγησή του στους υστεροβυζαντινούς χρόνους.

ΚΑΛΛΙΟΠΗ ΔΙΑΜΑΝΤΗ

Σκάλα

Ναός Αγίου Γεωργίου

Σπάνια παραλλαγή του μεταβατικού τύπου του σταυροειδούς εγγεγραμμένου ναού που επιχωριάζει στη νότια Ελλάδα[37]. Το δυτικό σκέλος του σταυρού είναι βραχύτερο του ανατολικού, οι τοίχοι που το χωρίζουν από τα εκατέρωθεν γωνιακά διαμερίσματα καταργούνται και παίρνουν τη μορφή παραστάδων που εξέχουν από το δυτικό τοίχο. Ανατολικά απολήγει σε τρεις ημικυκλικές αψίδες. Στα δυτικά υπάρχει νάρθηκας, σύγχρονος με το ναό· η καμάρα που στεγάζει το μεσαίο τμήμα του αποτελεί προέκταση της αντίστοιχης που καλύπτει το δυτικό σκέλος της κεραίας του σταυρού. Στο μνημείο διακρίνονται τρεις διαφορετικοί τύποι τοιχοποιίας: απλή λιθοδομή με ακανόνιστη παρεμβολή πλίνθων στο κατώτερο τμήμα των αψίδων, εναλλασσόμενες σειρές από πλίνθους και αργούς λίθους στο βόρειο και νότιο τοίχο και πλινθοπερίκλειστο σύστημα δομής στον τρούλο και το ανώτερο τμήμα των αψίδων. Ο τρούλος έχει χαμηλό κυλινδρικό τύμπανο και φέρει κωνική στέγη. Τις όψεις του ναού διατρυπούν μονόλοβα, δίλοβα και ένα τρίλοβο παράθυρο, από τα οποία τα δύο τελευταία ανήκουν στον τύπο της ελεύθερης τοξοστοιχίας. Είσοδοι ανοίγονται στη βόρεια, νότια και δυτική πλευρά του νάρθηκα. Ο κεραμοπλαστικός διάκοσμος του ναού περιλαμβάνει οδοντωτά γείσα κάτω από τις στέγες και οδοντωτές ταινίες στον τρούλο, στο βόρειο και νότιο τοίχο και στις αψίδες. Σε νεότερα χρόνια μεταξύ άλλων προσπέθηκε στα δυτικά μεγάλος ορθογώνιος εξωνάρθηκας και κατασκευάστηκε κωδωνοστάσιο στο δυτικό άκρο του νότιου τοίχου. Πρόσφατα αποκαλύφθηκαν τοιχογραφίες, πιθανότατα σύγχρονες με την ανέγερση του ναού, σε διάφορα σημεία του κυρίως ναού και του Ιερού[38]. Τα τυπολογικά, κατασκευαστικά και μορφολογικά χαρακτηριστικά του μνημείου συνηγορούν στη χρονολόγησή του στα τέλη του 10ου αιώνα.

Χαρακτηρίστηκε ως αρχαίο μνημείο.

37. Μ. Σωτηρίου, *Λακωνικά* Α΄ (1932), σ. 29. *ABME* ΙΒ (1973), σ. 148-149. G. Millet, *L'école grecque dans l'architecture byzantine*, Paris 1916, επανέκδοση στα *Variorum Reprints*, London 1974, σ. 57, 181, 204 (σημ. 2), 270, 273 (σημ. 3), εικ. 128. *ΔΧΑΕ*, περ. Δ΄, τ. ΙΒ΄, (1984), σ. 265-286. *ΛακΣπουδ* 13 (1996), σ. 187.

38. *ΑΔ* 36 (1980): Χρονικά, σ. 164.

Γύθειο

Ναός Αγίου Δημητρίου

Μεγάλων διαστάσεων, μονόχωρος δρομικός ναός, με δίριχτη κεραμοσκέπαστη στέγη. Ιδιαίτερο μορφολογικό ενδιαφέρον παρουσιάζει η όψη της ψηλής πολύπλευρης αψίδας, που χωρίζεται με λίθινο λαξευτό γείσο σε δύο ζώνες, από τις οποίες η ανώτερη κοσμείται με τυφλά τόξα. Εσωτερικά φέρει ξυλόγλυπτο τέμπλο με νεοκλασικά στοιχεία και δεσποτικές εικόνες των μέσων του 19ου αιώνα, έργα, σύμφωνα με τις επιγραφές, του ζωγράφου Ιωάννη Π. Μ.[39]. Σύμφωνα με τα μορφολογικά και κατασκευαστικά χαρακτηριστικά του ο ναός μπορεί να χρονολογηθεί στο α΄ μισό του 19ου αιώνα. Στη νοτιοδυτική γωνία του μνημείου υψώνεται πολυώροφο κωδωνοστάσιο, που με τον τονισμένο κατακόρυφο άξονα και τα εκλεκτιστικά χαρακτηριστικά του κυριαρχεί στο δομημένο περιβάλλον της πόλης του Γυθείου. Ανάγεται πιθανώς στα τέλη του 19ου αιώνα. Το 1998 ολοκληρώθηκε η αναστήλωσή του με χρηματοδότηση από το Β΄ ΚΠΣ.

Χαρακτηρίστηκε ως ιστορικό διατηρητέο μνημείο.

Πάκια

Ναός Αγίου Νικολάου

Μονόχωρος, δρομικός, καμαροσκέπαστος, με τυφλά αψιδώματα κατά μήκος των πλάγιων τοίχων[40]. Εσωτερικά είναι κατάγραφος. Το εικονογραφικό πρόγραμμα ακολουθεί το αντίστοιχο επαρχιακών συντηρητικών μνημείων του τέλους του 13ου αιώνα, περίοδο στην οποία οδηγούν και τα τεχνοτροπικά στοιχεία της ζωγραφικής αυτής. Επισημαίνονται ομοιότητες με ναούς που χρονολογούνται στην ίδια εποχή, όπως η Παναγία Χρυσαφίτισσα, ο Άγιος Νικήτας Κηπούλας Μάνης, ο Άγιος Νικόλαος Βλαχιώτη, ο Άγιος Χρυσόστομος Γερακίου κ.ά.

Κυπάρισσος (θέση Μοναστήρι)

Πύργος του Μπέη

Χαρακτηριστικό δείγμα μανιάτικης οχυρωματικής κατοικίας της όψιμης Τουρκοκρατίας. Το πυργόσπιτο έχει ορθογωνική κάτοψη, με ισόγειο και δύο ορόφους και απολήγει σε δώμα. Είναι χτισμένο με αργολιθοδομή και συνδετικό κονίαμα, ενώ οι γωνίες και τα πλαίσια των ανοιγμάτων σχηματίζονται από λαξευμένους λίθους· σποραδικά χρησιμοποιείται και αρχαίο οικοδομικό υλικό. Βόρεια του πύργου έχει προσαρτηθεί, σε μεταγενέστερη εποχή, βοηθητικό κτίσμα («κατώι»), χτισμένο από πλακόμορφους λίθους της περιοχής, χωρίς συνδετικό κονίαμα· στο εσωτερικό του διαμορφώνεται κτιστός φούρνος. Στα δυτικά του τελευταίου έχει προσαρτηθεί στον 20ό αιώνα λιθόκτιστη οικία. Ο πύργος, που βρίσκεται σε μικρή απόσταση από το μεταβυζαντινό ναό της Κοίμησης και την παράπλευρη παλαιοχριστιανική βασιλική, μπορεί πιθανώς να ταυτιστεί με τον πύργο που είδε ο άγγλος περιηγητής Leake στην Κυπάρισσο το 1805[41].

Χαρακτηρίστηκε ως ιστορικό διατηρητέο μνημείο, με ζώνη προστασίας τον περίβολό του.

ΑΙΜΙΛΙΑ ΜΠΑΚΟΥΡΟΥ - ΕΥΑΓΓΕΛΙΑ ΠΑΝΤΟΥ

ΝΟΜΟΣ ΑΡΚΑΔΙΑΣ

Στεμνίτσα

Ναός Αγίου Γεωργίου

Κηρύχθηκε ως ιστορικό διατηρητέο μνημείο ο ναός με τον αύλειο χώρο του και το κωδωνοστάσιό του, το οποίο βρίσκεται λίγο νοτιότερα. Το μνημείο ανήκει στον αρχιτεκτονικό τύπο των εκφυλισμένων σταυροειδών ναών των νεότερων χρόνων. Έχει οκτάπλευρο τρούλο, ο οποίος επικαλύπτεται με φύλλα χαλκού, όπως συνηθίζεται στους τρουλαίους ναούς της ορεινής Γορτυνίας, και στα ανατολικά απολήγει σε τρεις ημικυκλικές αψίδες. Η τοιχοποιία είναι από κοινούς λίθους επενδεδυμένους με λαξευμένους ασβεστόλιθους κατά το ισόδομο οικοδομικό σύστημα. Μνημειακό χαρακτήρα έχει η νότια θύρα, της οποίας το υπέρθυρο κοσμείται με λιθανάγλυφες παραστάσεις και φέρει επιγραφή, σύμφωνα με την οποία ο ναός κατασκευάστηκε το έτος 1810. Η ανατολική πλευρά είναι ιδιαίτερα επιμελημένη και παρουσιάζει μορφολογικό ενδιαφέρον. Στο εσωτερικό ο ναός κοσμείται με νεότερες τοιχογραφίες, μερικές από τις οποίες φέρουν την υπογραφή του Φώτη Κόντογλου. Το τέμπλο είναι ξυλόγλυπτο, καλής τέχνης, με δεσποτικές εικόνες του ζωγράφου Βασιλείου Καισαρείας, των αρχών του 19ου αιώνα.

Το κωδωνοστάσιο αναπτύσσεται σε τέσσερις στάθμες και η επίστεψή του έχει τη μορφή «κορώνας». Είναι χτισμένο με εγχώριους λίθους και μαρμάρινα τεμάχια. Στη βόρεια πλευρά της πρώτης στάθμης υπάρχει εντοιχισμένο λιθανάγλυφο με την παράσταση του αγίου Γεωργίου έφιππου να φονεύει το δράκοντα. Το κτίσμα, σύμφωνα με τα κατασκευαστικά και μορφολογικά του χαρακτηριστικά, θα μπορούσε να χρονολογηθεί στο 19ο αιώνα.

Ναός Αγίου Ιωάννη του Προδρόμου

Κηρύχθηκε ως ιστορικό διατηρητέο μνημείο. Πρόκειται για μεγάλη, τρίκλιτη, τρουλαία βασιλική με ψηλή ημικυκλική αψίδα στα ανατολικά. Η τοιχοποιία είναι αργολιθοδομή με άφθονο συνδετικό κονίαμα, ενώ οι γωνίες είναι κατασκευασμένες από λαξευμένους λίθους. Όμοιοι λίθοι περιβάλλουν και τα πλαίσια

39. *ΑΔ* 51 (1996): Χρονικά, σ. 170-171.

40. *ΛακΣπουδ* 10 (1990), σ. 166-189· 13 (1996), σ. 190-191, αριθ. 125.

41. W.M. Leake, *Travels in the Morea*, London 1830, τ. 1, σ. 290.

των ανοιγμάτων. Πάνω από τη νότια θύρα, εντοιχισμένη, μαρμάρινη, ενεπίγραφη πλάκα αναφέρει ως έτος κτίσεως το 1880. Το τέμπλο είναι ξυλόγλυπτο και φέρει δεσποτικές εικόνες των αρχών του 20ού αιώνα.

Ζυγοβίστι

Ναός Αγίων Αποστόλων

Κηρύχθηκε ως ιστορικό διατηρητέο μνημείο. Πρόκειται για μονόχωρο, καμαροσκέπαστο ναό με ημικυκλική αψίδα στα ανατολικά. Στο υπέρθυρο της βόρειας θύρας χαραγμένη σε μαρμάρινη πλάκα επιγραφή αναφέρει ως έτος κτίσεως το 1811. Στο εσωτερικό, ιδιαίτερο ενδιαφέρον παρουσιάζει το ξυλόγλυπτο τέμπλο, το οποίο είναι διακοσμημένο με πλούσια φυτικά σχέδια, ανάγλυφες παραστάσεις ζώων και πτηνών και μορφές αγγέλων στα ψηλότερα τμήματα. Το επιστύλιο φέρει σταυρό και λυπηρά. Σύμφωνα με γραπτές μαρτυρίες το τέμπλο χρονολογείται στο α΄ μισό του 19ου αιώνα. Ο ναός είναι γνωστός και ως μετόχι της κοντινής μονής της Παναγίας Αιμυαλούς. Τα λείψανα των κτισμάτων που σώζονται πλησίον του προφανώς υποδηλώνουν τη χρήση του ως μετοχίου.

ΚΑΛΛΙΟΠΗ ΔΙΑΜΑΝΤΗ

ΝΟΜΟΣ ΜΕΣΣΗΝΙΑΣ

Λαδάς

Μονή Ζωοδόχου Πηγής

Διατηρούνται το καθολικό, τα κελιά και η τράπεζα της μονής. Στο καθολικό διακρίνονται δύο οικοδομικές φάσεις. Στην πρώτη φάση, κατά το 18ο αιώνα, ο ναός ακολουθούσε τον τύπο του ελεύθερου σταυρού. Σε αυτή τη φάση ανήκει το Ιερό του σημερινού ναού. Ενδιαφέρουσα είναι η πλαστική εξωτερικά διαμόρφωση της αψίδας με αβαθείς κόγχες. Στη δεύτερη φάση, στα τέλη του 19ου-αρχές 20ού αιώνα, χτίστηκε προσθήκη και ο ναός πήρε τη σημερινή μορφή μονόχωρου επιμήκους κτίσματος με δίρριχτη στέγη.

Κηρύχθηκε ως ιστορικό διατηρητέο μνημείο με ζώνη προστασίας 50 μ. γύρω του.

Αβία (Μεγάλη Μαντίνεια)

Ναός Κοίμησης Θεοτόκου

Συνεπτυγμένος σταυροειδής ναός με οκτάπλευρο τρούλο. Στη δυτική του όψη υψώνεται πυργόμορφο κωδωνοστάσιο και στη νότια πλευρά έχει προσαρτηθεί νεότερο πρόσκτισμα. Στο εσωτερικό του σώζεται τέμπλο των αρχών του 19ου αιώνα με ξυλόγλυπτο και γραπτό διάκοσμο. Ο ναός χρονολογείται στα μέσα του 18ου αιώνα σύμφωνα με τη χρονολογία 1750, που διακρίνεται εντοιχισμένη στη δυτική πλευρά.

Κηρύχθηκε ως ιστορικό διατηρητέο μνημείο με ζώνη προστασίας.

Βέργα (Άνω Βέργα)

Ναός Εισοδίων Θεοτόκου

Μονόχωρος, ξυλόστεγος ναός με δίρριχτη στέγη και ημικυλινδρική αψίδα Ιερού. Στη δυτική του όψη υψώνεται μονόλοβο κωδωνοστάσιο. Στο εσωτερικό κυριαρχεί αξιόλογο ξυλόγλυπτο τέμπλο. Πάνω από την είσοδο διακρίνεται εγχάρακτη δυσανάγνωστη επιγραφή και η χρονολογία: 1842.

Κηρύχθηκε ως κτίριο που έχει ανάγκη ειδικής κρατικής προστασίας με ζώνη προστασίας 30 μ. γύρω του.

Θαλάμες (θέση Τσερίτσα)

Ναός Αγίων Πέτρου και Παύλου

Μονόχωρος, καμαροσκέπαστος ναός με ημικυλινδρική αψίδα. Εσωτερικά σώζονται τοιχογραφίες στο τέμπλο και στο Ιερό.

Κηρύχθηκε ως ιστορικό διατηρητέο μνημείο με ζώνη προστασίας 20 μ. γύρω του.

Νομιτσί (θέση Αβόβοντα)

Ναός Αγίου Παντελεήμονος

Μονόχωρος, καμαροσκέπαστος ναός, λιθόκτιστος και επιχρισμένος εξωτερικά, με τετράπλευρη αψίδα Ιερού και στέγη από τσιμέντο. Εσωτερικά, σώζονται τοιχογραφίες λαϊκής τέχνης, που χρονολογούνται στο 19ο αιώνα.

Κηρύχθηκε ως ιστορικό διατηρητέο μνημείο με ζώνη προστασίας 20 μ. γύρω του.

Πλάτσα (οικισμός Πηγή)

Ναός Παναγίας Γιάτρισσας

Μονόχωρος, καμαροσκέπαστος ναός με ημικυλινδρική αψίδα και δίλοβο, τοξωτό κωδωνοστάσιο στη δυτική όψη. Οι τοιχογραφίες φιλοτεχνήθηκαν σύμφωνα με κτητορική επιγραφή από το ζωγράφο Μιχαήλ το 1693, την ίδια χρονιά που ανεγέρθηκε ο ναός.

Κηρύχθηκε ως ιστορικό διατηρητέο μνημείο.

Προάστειο

Ναός Αγίας Τριάδας και πύλη εισόδου στον περίβολό του

Μονόχωρος, καμαροσκέπαστος ναός με ημιεξαγωνική αψίδα και δίρριχτη στέγη. Το εσωτερικό του ναού είναι κατάγραφο με τοιχογραφίες που φιλοτεχνήθηκαν, σύμφωνα με επιγραφή, το 1745 από τους ζωγράφους Αναγνώστη Σελεμπερδάκη και Νικόλαο από το Νομιτσί. Ως κτήτορας αναφέρεται ο επίσκοπος Γεράσιμος Παπαηλάκης Πούργαλης από το Πραστείο. Η πύλη εισόδου στον περίβολο σώζει τοιχογραφίες στην ανατολική και δυτική όψη.

Κηρύχθηκε ως ιστορικό διατηρητέο μνημείο.

Προσήλιο (οικισμός Κάλυβες)

Ναός Αγίου Νικολάου

Μικρός, μονόχωρος, αρχικά ξυλόστεγος, κεραμοσκεπής ναός, του οποίου έχει καταρρεύσει η δίρριχτη στέγη και μικρό τμήμα της ανωδομής. Ο ναός τοποθετείται χρονικά στην όψιμη προεπαναστατική περίοδο. Κηρύχθηκε ως ιστορικό διατηρητέο μνημείο με ζώνη προστασίας 25 μ. γύρω του.

Βλαχόπουλο

Ναός Κοίμησης Θεοτόκου

Μονόχωρη, ξυλόστεγη βασιλική με δίρριχτη κεραμοσκέπαστη στέγη και τρεις ημιεξαγωνικές εξωτερικά αψίδες. Ο ναός χρονολογείται το 1905 σύμφωνα με εντοιχισμένη μαρμάρινη επιγραφή στη δυτική όψη.

Κηρύχθηκε ως οικοδόμημα που χρειάζεται ειδική κρατική προστασία με ζώνη προστασίας 5 μ. περιμετρικά.

Ρωμανός

Ναός Αγίου Δημητρίου

Μονόχωρος ναός με δίρριχτη στέγη και μονόλοβο κωδωνοστάσιο στη δυτική όψη, στην οποία υπάρχει εντοιχισμένη πλάκα με επιγραφή. Ο ναός χρονολογείται στο β΄ μισό του 19ου αιώνα.

Κηρύχθηκε ως κτίριο που χρειάζεται ειδική κρατική προστασία με ζώνη προστασίας 20 μ. γύρω του.

Κυπαρισσία (Άνω Πόλη)

Ναός Αγίου Δημητρίου

Μονόχωρη, ξυλόστεγη βασιλική με ημικυλινδρική αψίδα, δίρριχτη κεραμοσκέπαστη στέγη και αξιόλογο ξυλόγλυπτο τέμπλο στο εσωτερικό. Ο ναός χρονολογείται στα μέσα του 19ου αιώνα.

Κηρύχθηκε ως ιστορικό διατηρητέο μνημείο με ζώνη προστασίας 20 μ. γύρω του.

ΒΙΡΓΙΝΙΑ ΑΛΜΠΑΝΗ - ΔΗΜΗΤΡΑ ΚΑΗ - ΝΙΟΒΗ ΜΠΟΥΖΑ

ΚΑΤΑΓΡΑΦΕΣ ΕΙΚΟΝΩΝ ΚΑΙ ΕΚΚΛΗΣΙΑΣΤΙΚΩΝ ΚΕΙΜΗΛΙΩΝ

ΝΟΜΟΣ ΛΑΚΩΝΙΑΣ

Καστρί

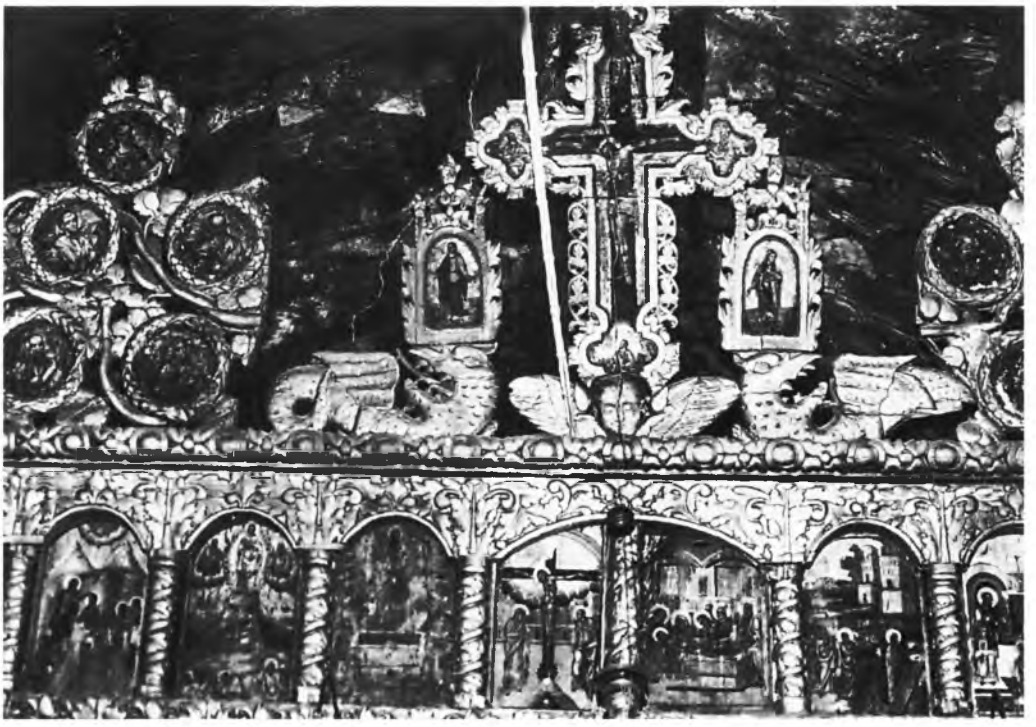
Μονή Ζωοδόχου Πηγής

Έγινε συστηματική καταγραφή του χρυσωμένου τέμπλου του καθολικού (Εικ. 20). Πρόκειται για τριμερές καθ' ύψος φράγμα. Στη βάση έχουν τοποθετηθεί, σε δύο σειρές τετράγωνα θωράκια με γραπτές παραστάσεις από την Παλαιά Διαθήκη. Τα διαχωριστικά στυλώματα έχουν τετράγωνη διατομή και φέρουν παράλληλες καμπύλες χαράξεις εν είδει φολίδων. Στις παραστάδες της Ωραίας Πύλης έχουν σκαλιστεί φίδια που ελίσσονται γύρω από ράβδο. Ακολουθεί η ζώνη των δεσποτικών με τις εικόνες του Χριστού Παντοκράτορα, της Παναγίας Γλυκοφιλούσας, που έχει ασημένιο χιτώνα, και του αγίου Ιωάννη του Προδρόμου (*1829, [ΧΕΙΡ ΔΗΜΗ]ΤΡΙΟΥ ΤΟΥ ΕΚ ΒΟΡΔΟΝΗΣ*). Την εικόνα της Παναγίας (διαστ. 0,34×0,27 μ.) περιβάλλει πρωτότυπο πλαίσιο, με μικρογλυπτικές διατυπώσεις και ελλειπτικά εικονίδια που την υπομνηματίζουν (Εισόδια, Ευαγγελισμός, Κοίμηση, Μετάσταση). Στους διαχωριστικούς κιονίσκους έχουν σκαλιστεί κομψά ανθοδοχεία, από τα οποία αναδύονται ανθοφόροι βλαστοί. Ενδιαφέρουσα είναι η διακόσμηση των ακραίων κιονίσκων με τις μορφές των Πρωτοπλάστων κάτω από καρποφόρα δέντρα.

Εικ. 20. Καστρί. Μονή Ζωοδόχου Πηγής. Το ξυλόγλυπτο τέμπλο του καθολικού.

Το επιστύλιο, που εξέχει ελαφρώς προς τον κυρίως ναό, συναποτελούν τρεις κύριες ζώνες. Η κατώτερη κοσμείται με πολυέλικτες κληματίδες, φύλλα, σταφύλια και πουλιά που τα ραμφίζουν. Ακολουθεί σειρά εικόνων με σκηνές του Δωδεκαόρτου, που διαχωρίζονται από στρεπτούς κιονίσκους. Τελευ-

Εικ. 21. Καστρί. Ναός Αγίου Γεωργίου. Λεπτομέρεια του ξυλόγλυπτου τέμπλου.

ταία αναπτύσσεται στενή ζώνη με ελικοειδή ανθοφόρο βλαστό. Το τέμπλο επιστέφει μεγάλος σταυρός με γραπτή παράσταση του Εσταυρωμένου και τρίλοβα στις απολήξεις των κεραιών του, όπου έχουν ζωγραφιστεί τα σύμβολα των Ευαγγελιστών και από τα οποία εξέχουν θυσανοειδή κοσμήματα. Το σταυρό πλαισιώνει ζεύγος αντίνωτων δρακόντων και στρογγυλά εικονίδια λυπηρών. Δεξιά και αριστερά από την πυραμίδα του τέμπλου έχουν τοποθετηθεί μεμονωμένα ανθέμια. Το ξυλόγλυπτο φράγμα προσαρμόζεται στους πλευρικούς τοίχους του ναού με τη βοήθεια δύο κάθετων μονόξυλων τεμαχίων που φέρουν γραπτή παράσταση της Ρίζας του Ιεσσαί. Στο αριστερό τεμάχιο, χαμηλά, διακρίνεται η χρονολογία 1811 και έχει ζωγραφιστεί η μορφή μοναχού που σύμφωνα με τη σωζόμενη επιγραφή ταυτίζεται με το δραστήριο ηγούμενο της μονής Καστρίου, Παγκράτιο, η παρουσία του οποίου μαρτυρείται επιγραφικά και στα έτη 1820, 1827 και 1829.

Ναός Αγίου Γεωργίου

Καταγράφηκε το τέμπλο (Εικ. 21). Πρόκειται για τριμερές καθ' ύψος φράγμα. Στη βάση έχουν τοποθετηθεί ακόσμητα απλά σανιδώματα. Η ζώνη των δεσποτικών περιλαμβάνει εικόνες του 19ου αιώνα και συγκεκριμένα του Χριστού στον τύπο του Μεγάλου Αρχιερέα, της Θεοτόκου ένθρονης βρεφοκρατούσας, στον τύπο Ρόδον το Αμάραντον, του αγίου Ιωάννη του Προδρόμου και του τιμώμενου αγίου Γεωργίου, έφιππου δρακοντοκτόνου (1832). Μικρά θωράκια με γλυπτή φυτική διακόσμηση (ρόδα και φύλλα) έχουν τοποθετηθεί πάνω από τις εικόνες (επάνω κεταμπέδες). Γύρω από τους διαχωριστικούς κιονίσκους ελίσσονται πλατύφυλλα. Ανάγλυφα ευμεγέθη άνθη και φύλλα κοσμούν τα επίθυρα της Ωραίας Πύλης και τις πύλες της πρόθεσης. Ο θριγκός, ελαφρώς κεκλιμένος προς τον κυρίως ναό, αποτελείται από δύο κύριες ζώνες. Η κατώτερη γεμίζει από πυκνό μπαρόκ διάκοσμο, με ευκίνητα κλειστά τριαντάφυλλα, που γέρνουν από το βάρος τους δεξιά και αριστερά από κόμβο-κεντρικό φυτικό θέμα. Ακολουθεί η ζώνη του Δωδεκαόρτου. Εκεί οι εικόνες έχουν τοξωτή επίστεψη. Στο κέντρο οι εικόνες της Σταύρωσης και της Κοίμησης της Θεοτόκου έχουν τεθεί κάτω από ενιαίο τόξο. Το τμήμα πάνω από την τοξοστοιχία πληρώνουν περίτεχνα ανθεμωτά φύλλα. Το φράγμα κορυφώνεται σε μεγάλο σταυρό, με τρίλοβα άκρα κεραιών και περιμετρικά φυτικά κοσμήματα, ο οποίος στηρίζεται σε πτερωτή κεφαλή αγγέλου με γραπτά φυσιογνωμικά χαρακτηριστικά. Δεξιά και αριστερά έχουν τοποθετηθεί γλυπτοί δράκοντες με στερεωμένα στις κεφαλές τους τα εικονίδια της Παναγίας και του μαθητή του Ιωάννη. Την πυραμιδοειδή επίστεψη πλαισιώνουν, δεξιά και αριστερά, από έξι στρογγυλά εικονίδια με γραπτή παράσταση αποστόλων σε προτομή. Η διάταξη των εικονιδίων είναι τριγωνική, ενώ γύρω από αυτά ελίσσεται κληματίδα με φύλλα αμπέλου.

Το ανάγλυφο στο τέμπλο του ναού του Αγίου Γεωργίου είναι αδρά έξεργο. Τη συνθετική αντίληψη διέπουν οι γενικές τάσεις της λαϊκής ξυλογλυπτικής, δηλαδή η σχηματοποίηση, η συμμε-

τρική επανάληψη, ο φόβος του κενού και η διακοσμητική διάθεση. Τα φυτικά διακοσμητικά διακρίνονται για το χυμώδες πλάσιμό τους. Χρονολογικά το ξυλόγλυπτο έργο θα μπορούσε να ενταχθεί στο β΄ τέταρτο του 19ου αιώνα.

ΕΥΑΓΓΕΛΙΑ ΠΑΝΤΟΥ

ΝΟΜΟΣ ΑΡΚΑΔΙΑΣ

Τρίπολη

Ναός Μεταμόρφωσης Σωτήρος

Καταγράφηκαν[42] και φωτογραφήθηκαν συνολικά 111 εικόνες, από τις οποίες επιλεκτικά παρουσιάζονται οι ακόλουθες πέντε:

1. Η Μεταμόρφωση του Σωτήρος (διαστ. 0,83×0,62×0,03 μ.). Η σύνθεση στο γενικό της σχήμα ακολουθεί την παράδοση: ο Χριστός, σε ελλειψοειδή δόξα, πλαισιωμένος από τους προφήτες Ηλία και Μωυσή, εικονίζεται στην κορυφή του όρους Θαβώρ, ενώ οι απόστολοι Ιωάννης, Πέτρος και Ιάκωβος παριστάνονται πεσμένοι στις πλαγιές του όρους, σε ποικίλες στάσεις, για να δηλωθεί η ταραχή τους μπροστά στο γεγονός. Ενδιαφέρον παρουσιάζει η θέση του Πέτρου στο κέντρο, ανάμεσα στους δύο άλλους μαθητές, σύμφωνα με σπανιότερο τύπο. Η τετράστιχη αφιερωτική επιγραφή στο κάτω αριστερό άκρο της εικόνας, την τοποθετεί χρονικά στο 1823.

2. Ο άγιος Τρύφων με σκηνές του βίου του (διαστ. 0,87×0,69×0,03 μ.). Ο άγιος εικονίζεται ολόσωμος, με την κεφαλή γυρισμένη ελαφρώς προς τα αριστερά, ενώ στα χέρια του, που σταυρώνουν μπροστά στο στήθος, κρατεί σταυρό και κλαδί φοίνικα. Πάνω σε πυκνά νέφη, στα άνω άκρα της εικόνας, ο Χριστός ολόσωμος τον ευλογεί και άγγελος του προσφέρει στέφανο δόξας, ενώ στα δύο διάχωρα στα κατώτερα μέρη έχουν αποδοθεί ισάριθμες σκηνές από το βίο του αγίου με τις ακόλουθες επιγραφές: *Ὁ Ἅγιος Τρύφωνας μπροστὰ στὸ βασιλιᾶ Δέκιο* και *Ὁ Ἅγιος νὰ διώκει τὸν δαίμονα ἀπὸ τὴν θυγατέρα τοῦ βασιλέως.* Η επιγραφή πάνω από τη σκηνή στα αριστερά, χρονολογεί την εικόνα στο 1859.

3. Η αγία Αικατερίνη με σκηνές του βίου της (διαστ. 1,12×0,69×0,03 μ.). Στο κέντρο της εικόνας έχει παρασταθεί η αγία Αικατερίνη γυρισμένη κατά τα τρία τέταρτα προς τα αριστερά, κρατώντας σταυρό στο δεξιό χέρι και κλαδί φοίνικα στο αριστερό. Είναι ντυμένη με πολυτελή ενδύματα και στέμμα, ενώ άγγελος που κατεβαίνει από τον ουρανό, μέσα από πυκνά νέφη, της προσφέρει στέφανο αγιοσύνης. Δεξιά και αριστερά της αγίας αναπτύσσονται από πέντε βιογραφικές σκηνές, ενώ σε δύο διάχωρα κάτω από τις σκηνές οι δύο αφιερωτικές επιγραφές διατηρούν τη χρονολογία 1861.

4. Η αγία Κυριακή με σκηνές του βίου της (διαστ. 0,98×0,68×0,03 μ.). Στο κέντρο της εικόνας έχει παρασταθεί η αγία Κυριακή ολόσωμη και μετωπική, κρατώντας σταυρό στο δεξιό χέρι και κλαδί φοίνικα στο αριστερό, ενώ άγγελος που κατεβαίνει από τον ουρανό δεξιά, μέσα από πυκνά νέφη, τη στεφανώνει. Δεξιά και αριστερά της αγίας αναπτύσσονται από τέσσερις βιογραφικές σκηνές, ενώ στο κατώτερο τμήμα της εικόνας η τρίστιχη αφιερωτική επιγραφή διασώζει τη χρονολογία 1863 και το όνομα του ζωγράφου *Νικόλαου Τζακονόπουλου*, γνωστού και από άλλες εικόνες που καταγράφηκαν στον ίδιο ναό:

α) Ο άγιος Νικόλαος με σκηνές του βίου του (διαστ. 1,30×0,82×0,03 μ.), του 1862. β) Η Ρίζα του Ιεσσαί (διαστ. 1,30×0,82×0,03 μ.), του 1863. γ) Χριστός η Άμπελος (διαστ. 1,30×0,82×0,03 μ.), του 1864, όπου ο ζωγράφος εργάστηκε από κοινού με το ζωγράφο Κωνσταντίνο Ευστρατίου. δ) Ο Χριστός Μέγας Αρχιερεύς (διαστ. 0,84×0,59× 0,02 μ.), του 1869. ε) Η Κοίμηση της Θεοτόκου (διαστ. 1,40×0,69×0,02 μ.), του 1884.

5. Ο άγιος Ιωάννης ο Θεολόγος (διαστ. 0,65×0,42×0,02 μ.). Ο Ευαγγελιστής εικονίζεται καθισμένος αναπαυτικά σε ξυλόγλυπτο θρόνο με ερεισίνωτο. Είναι ντυμένος με χιτώνα και ιμάτιο και ακουμπά στο δεξιό ερεισίχειρο στηρίζοντας την κεφαλή, θυμίζοντας απεικονίσεις σκεπτόμενων μορφών της αρχαιότητας. Με το αριστερό χέρι κρατεί κλειστό ευαγγέλιο όρθιο πάνω στον αριστερό μηρό. Δίπλα του βρίσκεται ο αετός, το σύμβολό του, με τα φτερά ανοιχτά. Την παράσταση συνοδεύει η επιγραφή: *ὁ Ἅγιος Ἰω(άννης) ὁ Θεολό(γος)*, γραμμένη με λευκά γράμματα. Με βάση τα τεχνοτροπικά χαρακτηριστικά της, η παράσταση μπορεί να χρονολογηθεί στο β΄ μισό του 19ου αιώνα.

ΑΙΜΙΛΙΑ ΜΠΑΚΟΥΡΟΥ - ΕΥΑΓΓΕΛΙΑ ΠΑΝΤΟΥ - ΔΑΝΑΗ ΧΑΡΑΛΑΜΠΟΥΣ

Άστρος

Μονή Παλαιοπαναγιάς

Έγινε συστηματική καταγραφή του ξυλόγλυπτου τέμπλου του καθολικού. Συγκροτείται από τρία ανεξάρτητα μέρη που αντιστοιχούν στους τρεις χώρους του Ιερού (κυρίως Ιερό, πρόθεση, διακονικό). Διακρίνεται η τυπική τριμερής διάταξη. Την κατώτερη ζώνη αποτελούν θωράκια χωρίς γλυπτή διακόσμηση. Ακολουθούν τα δεσποτικά, εικόνες του 18ου αιώνα, τα οποία διαχωρίζουν κιονίσκοι με κορινθιάζοντα κιονόκρανα και επιστέφουν μικρά θωράκια, όπου έχουν σκαλιστεί ελικοειδείς ανθοφόροι βλαστοί. Το επιστύλιο που εξέχει προς τον κυρίως ναό αρθρώνουν τρεις κύριες ζώνες. Η κατώτερη είναι κυματοειδής με σκαλισμένα ευμεγέθη μετάλλια, που έχουν κοιλόκυρτο περίγραμμα και εναλλάσσονται με δέσμες από τριαντάφυλλα. Στην επόμενη γλυπτή ζώνη, γύρω από κυκλικούς ψευδοθυρεούς (cartouche) ελίσσεται κληματίδα με φυλλώματα αμπέλου και

42. Την καταγραφή έκαναν οι έκτακτοι αρχαιολόγοι Γ. Κατσουγκράκη και Π. Περδικούλιας.

μικρά σταφύλια. Τελευταία αναπτύσσεται σειρά εικόνων με σκηνές Δωδεκαόρτου που πλαισιώνουν, επάνω και κάτω, μικρά θωράκια με γλυπτή φυτική διακόσμηση. Το φράγμα επιστέφει σταυρός με τριλοβα στις απολήξεις των κεραιών και ανθέμια που εξέχουν. Τη βάση του σταυρού αποτελεί μεγάλο, ανεστραμμένο, καρδιόσχημο μοτίβο, που συμπλέκεται με τριαντάφυλλα σε διάτρητη τεχνική και ζεύγος αντίνωτων δρακόντων, στα στόματα των οποίων έχουν στερεωθεί εικονίδια με κοιλόκυρτο περίγραμμα, χωρίς ζωγραφική. Ανάλογα επιστέφονται και τα πλάγια τμήματα του τέμπλου: ανεστραμμένο, καρδιόσχημο μοτίβο συμπλεκόμενο με ελικοειδείς ανθοφόρους βλαστούς, στηρίζει σταυρό με τρίλοβες άκρες κεραιών.

Το τέμπλο της μονής Παλαιοπαναγιάς που διακρίνει λαϊκή συνθετική αντίληψη έχει εκτελεστεί σε έξεργο ανάγλυφο και γίνεται και περιορισμένη χρήση της διάτρητης τεχνικής. Χρονολογείται στα μέσα περίπου του 14ου αιώνα.

ΕΥΑΓΓΕΛΙΑ ΠΑΝΤΟΥ

ΝΟΜΟΣ ΜΕΣΣΗΝΙΑΣ

Τσέρια (οικισμός Λευτίνι)

Ναός Αγίου Γεωργίου

Ο μονόχωρος καμαροσκέπαστος ναός του Αγίου Γεωργίου χτίστηκε σύμφωνα με επιγραφή στη νότια όψη του το 1804, ενώ δέχθηκε εκτεταμένες επισκευές στη διάρκεια του 20ού αιώνα, στις οποίες συμπεριλαμβανόταν η αντικατάσταση του αρχικού ξύλινου τέμπλου με κτιστό. Από το αρχικό τέμπλο διατηρούνται οι ακόλουθες 13 εικόνες, οι οποίες χρονολογούνται στο 19ο αιώνα:

1. Ευαγγελισμός της Θεοτόκου (0,37×0,27×0,02 μ.). 2. Μυστικός Δείπνος (0,37×0,27×0,016 μ.). 3. Βαϊοφόρος (0,374×0,248×0,024 μ.). 4. Βάπτιση (0,312×0,256×0,022 μ.). 5. Υπαπαντή (0,362×0,25×0,021 μ.). 6. Ψηλάφηση του Θωμά (0,37×0,242×0,023 μ.). 7. Γέννηση του Χριστού (0,375×0,251×0,011 μ.). 8. Σταύρωση (0,37×0,251×0,021 μ.). 9. Μεταμόρφωση (0,36×0,232×0,03 μ.). 10. Ένθρονος Χριστός στον τύπο του Μεγάλου Αρχιερέα (0,715×0,39×0,025 μ.). 11. Άγιος Γεώργιος (0,858×0,45×0,025 μ.). Κάτω αριστερά επιγραφή με λευκά γράμματα: *183[.]/ ΧΕΙΡ ΙΩΑΝΝΟΥ/ Π. Μ.* 12. Παναγία ένθρονη βρεφοκρατούσα (0,845×0,406×0,02 μ.). Κάτω δεξιά αναγράφεται η χρονολογία *1853*. 13. Άγιος Ιωάννης ο Πρόδρομος (0,861×0,39×0,02 μ.).

Στο ναό, επίσης, καταγράφηκαν τα βημόθυρα του παλαιού τέμπλου με τις παραστάσεις του Ευαγγελισμού και της Κοινωνίας της οσίας Μαρίας της Αιγυπτίας, καθώς και η φορητή εικόνα του προφήτη Ηλία (διαστ. 0,708×0,49×0,026 μ.), τα οποία ομοίως χρονολογούνται στο 19ο αιώνα.

ΒΙΡΓΙΝΙΑ ΑΛΜΠΑΝΗ - ΔΗΜΗΤΡΑ ΚΑΗ - ΝΙΟΒΗ ΜΠΟΥΖΑ

ΑΝΑΣΚΑΦΙΚΕΣ ΕΡΓΑΣΙΕΣ

ΝΟΜΟΣ ΛΑΚΩΝΙΑΣ

Σπάρτη

Οδός Θερμοπυλών (Ο.Τ. 122, οικόπεδο Γ. και Κ. Κατσίχτη)

Η ανασκαφή στο παραπάνω οικόπεδο ολοκληρώθηκε το 1999[43] με τη διερεύνηση στη ζώνη προστασίας, που διατηρήθηκε στα ανατολικά του ανασκαπτόμενου χώρου για την προστασία των όμορων οικοδομών[44].

Η ανασκαφική έρευνα πραγματοποιήθηκε κατά το χρονικό διάστημα από 25-2-1999 έως 26-3-1999 και δεν έφερε στο φως σημαντικά ευρήματα. Αποκαλύφθηκε μικρό ακόμη τμήμα της ημικυκλικής αψίδας, η οποία είχε κατά το ήμισυ εντοπιστεί στις προηγούμενες ανασκαφικές διερευνήσεις. Εντοπίστηκε επίσης η συνέχεια των δύο τοίχων (τοίχοι 17 και 28) που είχαν βρεθεί στο ύψος περίπου της χορδής της. Εντονότατα ίχνη καύσης παρατηρήθηκαν στις επιχώσεις στο χώρο νότια της αψίδας. Τμήμα δαπέδου από πατημένο χώμα και θραύσματα κεραμίδων αποκαλύφθηκε σε βάθος 1 μ., στα ανατολικά του χώρου 6, αλλά είναι σαφές ότι δεν μπορεί να συσχετιστεί με αυτόν λόγω της υψομετρικής τους διαφοράς.

Από τις επιχώσεις προήλθαν θραύσματα χρηστικής ακόσμητης κεραμικής και μαγειρικών σκευών, τμήματα εφυαλωμένων αγγείων των βυζαντινών χρόνων, όπως χείλους κούπας με γραπτή διακόσμηση καφέ και πράσινου χρώματος του 13ου αιώνα, κούπας με αδρεγχάρακτη διακόσμηση και κιτρινοπράσινη εφυάλωση του τέλους του 12ου αιώνα, τμήμα βάσης μικρής κούπας του α΄ μισού του 13ου αιώνα, με επιπεδόγλυφη διακόσμηση και πράσινη εφυάλωση, όπου αποδίδεται το σύνηθες εικονιστικό θέμα του λαγού, θραύσματα αμφορίσκων με ματ γραπτή διακόσμηση (τέλη 12ου-αρχές 13ου αι.), θραύσματα αμφορέων λακωνικού τύπου (τέλη 12ου-αρχές 13ου αι.), μελαμβαφής κεραμική των ελληνιστικών χρόνων και ερυθροβαφής των ρωμαϊκών και υστερορρωμαϊκών χρόνων, σπάραγμα επιτοίχιου κονιάματος με αποχρώσεις ερυθρού χρώματος, θραύσματα γυάλινων αγγείων.

Οδός Αλκμάνος (Ο.Τ. 124, οικόπεδο Γ.Θ. Πολυχρονάκου)

Η ανασκαφή συνεχίστηκε και το 1999 κατά το χρονικό διάστημα από 15 Ιουλίου έως 5 Νοεμβρίου.

Η έρευνα[45] επικεντρώθηκε στους τομείς ΣΤ΄, Η΄ και Θ΄, όπου

43. Η διερεύνηση έγινε υπό την εποπτεία της αρχαιολόγου Ε. Κατσάρα.

44. Η ανασκαφή που είχε πραγματοποιηθεί στο οικόπεδο από την 5η ΕΒΑ και την Ε΄ ΕΠΚΑ, κατά τα έτη 1996 και 1997 αποκάλυψε κτιριακά λείψανα των υστερορρωμαϊκών και βυζαντινών χρόνων. Η σημαντικότερη συστάδα των υστερορρωμαϊκών λειψάνων αποκαλύφθηκε κυρίως στο κεντρικό τμήμα του οικοπέδου και απαρτίζει τμήμα υστερορρωμαϊκού βαλανείου, *ΑΔ* 52 (1997): Χρονικά, σ. 187-189.

45. Η διερεύνηση έγινε υπό την εποπτεία της αρχαιολόγου Ε. Κατσάρα.

έχει εντοπιστεί θολωτός αγωγός-οχετός των υστερορρωμαϊκών χρόνων[46]. Λόγω του μεγάλου βάθους και της στενότητας του χώρου τόσο κατά τη διερεύνηση στο εσωτερικό του αγωγού όσο και εν γένει των ανασκαφικών τομέων, ικανός χρόνος διατέθηκε στη σταδιακή καθαίρεση των μαρτύρων, ώστε με την ταπείνωση της επιφάνειάς τους να διευκολυνθούν οι εργασίες των συνεργείων εντός των τομέων.

Διερευνήθηκαν ακόμη οι τομείς Α΄, Μ΄, Γ΄ και Δ΄. Στον τομέα Μ΄ αποκαλύφθηκε οδός με κατεύθυνση από ΒΑ. προς ΝΔ. Δεν συνδέεται με τη βυζαντινή φάση των αρχαιοτήτων, που έχουν αποκαλυφθεί στο χώρο και είναι προγενέστερη της οδού που έχει ήδη αποκαλυφθεί από την πρώτη ανασκαφική περίοδο του 1997[47], σε επαφή με το μεγάλο μεσοβυζαντινό κτίριο. Εντοπίστηκε, επίσης, τμήμα πώρινου τοίχου των ελληνιστικών χρόνων, από λαξευμένες λιθοπλίνθους, κατά το ισόδομο σύστημα δόμησης. Στους τομείς Γ΄ και Δ΄ βρέθηκαν τοίχοι και τάφος των ελληνιστικών χρόνων.

Η έρευνα θα συνεχιστεί το 2000 στους τομείς Ι΄ και Κ΄ και σε σημεία όπου είναι απαραίτητο για την ερμηνεία των αρχαιολογικών καταλοίπων. Κρίνεται σκόπιμο στην τελική έκθεση να παρουσιαστούν και τα κινητά ευρήματα[48] που συνελέγησαν.

Οδός Διηνεκούς (Ο.Τ. 17, οικόπεδο Β. Χατζάκου)

Το 1999 ολοκληρώθηκε[49] η ανασκαφή με τη διερεύνηση της ζώνης, πλ. 2 μ., που είχε διατηρηθεί στο βόρειο τμήμα του οικοπέδου για λόγους προστασίας της όμορης οικοδομής. Η ανασκαφική έρευνα στο οικόπεδο άρχισε το 1996[50] και συνεχίστηκε το 1997[51], οπότε και ανασκάφηκε το σύνολο του προς οικοδόμηση χώρου με εξαίρεση τη ζώνη προστασίας[52].

Η διερεύνηση της ζώνης έφερε στο φως τη συνέχεια του, επιμελημένης τοιχοδομίας, ισχυρού και σε μεγάλο μήκος σωζόμενου τοίχου 15, καθώς και του τοίχου 4, του οποίου πολύ μικρό τμήμα είχε αρχικά αποκαλυφθεί. Ειδικά στον τοίχο 4 διαπιστώθηκε η εκτεταμένη χρήση αρχαίων αρχιτεκτονικών μελών, όπως τμήματος και βάσης κιόνων και πώρινων λιθοπλίνθων, ενώ είναι χαρακτηριστικός και ο εντοπισμός δύο μεγάλων τμημάτων κιόνων πεσμένων ανάμεσα στον τοίχο αυτό και τον τοίχο 15. Στη νότια όψη του υπήρχαν ενδείξεις θυραίου ανοίγματος, που φράχθηκε σε δεύτερη φάση. Αποκαλύφθηκε, επίσης, πολύ μικρό τμήμα πυθμένα από πήλινες πλάκες ανάμεσα στους τοίχους 6 και 7, που υποδηλώνει τη διαμόρφωση αγωγού, πλ. 0,80-0,90 μ.[53], στο χώρο μεταξύ των τοίχων 7 και 8, οι οποίοι χρησιμοποιήθηκαν ως τοιχώματά του. Τέλος, ήλθε στο φως πολύ μικρό τμήμα τριών ακόμη τοίχων (τοίχοι 19, 20, 21), στο βορειοανατολικό χώρο του οικοπέδου.

Η κεραμική που συγκεντρώθηκε κατά την ανασκαφή του οικοπέδου καλύπτει ευρύ φάσμα από την ελληνιστική έως τη βυζαντινή περίοδο. Συμπεριλαμβάνει θραύσματα μαγειρικών σκευών, ακόσμητων αγγείων, κυρίως αμφορέων, λύχνων, θραύσματα ερυθροβαφούς υστερορρωμαϊκής κεραμικής και μελαμβαφών αγγείων των ελληνιστικών χρόνων, πήλινα πώματα, πυραμιδόσχημες αγνύθες, θραύσματα γυάλινων αγγείων, καθώς και σπάραγμα ψηφιδωτού, που βρέθηκε στο χώρο του αγωγού. Αρχιτεκτονικά μέλη, όπως τμήμα μαρμάρινου στρεπτού κιονίσκου, τμήμα σώματος μαρμάρινης λεκανίδας με συμφυή λαβή, που φέρει στην επιφάνειά της εγχάρακτη διακόσμηση ανθεμίου, συγκεντρώθηκαν από το χώρο γύρω από τον τοίχο 15. Μεγάλος αριθμός αρχιτεκτονικών και γλυπτών μελών, καθώς και επιγραφών βρίσκονταν εντοιχισμένα στον τοίχο αυτό. Από τη διάλυσή του συγκεντρώθηκαν απότμημα της αριστερής κνήμης με περικνημίδα υπερμεγέθους μαρμάρινου ανδρικού αγάλματος, απότμημα έλικας ιωνικού κιονοκράνου και τμήματα τριών μαρμάρινων μεγαλογραμμάτων επιγραφών.

Οδός Κωνσταντίνου Παλαιολόγου (Ο.Τ. 119, προαύλιο του 2ου Δημοτικού Σχολείου)

Η σωστική ανασκαφική έρευνα πραγματοποιήθηκε σε τμήμα του προαύλιου του 2ου Δημοτικού Σχολείου της πόλης της Σπάρτης κατά το χρονικό διάστημα από 19-5-1999 έως 20-7-1999[54]. Ο χώρος που διερευνήθηκε βρίσκεται σε σημαντική από αρχαιολογική άποψη περιοχή της Σπάρτης, όπου έχουν εντοπιστεί εξαιρετικής σημασίας κτιριακά κατάλοιπα της υστερορρωμαϊκής και παλαιοχριστιανικής εποχής[55].

Ειδικότερα, η προηγούμενη ανασκαφική έρευνα στο προαύλιο του σχολείου απέδειξε τη συνεχή χρήση του χώρου από τα ρωμαϊκά έως τα μεταβυζαντινά χρόνια. Αποκαλύφθηκε μεγάλη

---

46. *ΑΔ* 53 (1998): Χρονικά, σ. 217-221.

47. Ό.π. και *ΑΔ* 52 (1997): Χρονικά, σ. 178.

48. Θα παρουσιαστεί, επίσης, δεύτερο σχέδιο κάτοψης της ανασκαφής με τις νέες αρχαιότητες που ήλθαν στο φως.

49. Η έρευνα πραγματοποιήθηκε κατά το χρονικό διάστημα 5-10-1999 έως 29-12-1999 και έγινε υπό την εποπτεία της αρχαιολόγου Ε. Κατσάρα.

50. *ΑΔ* 51 (1996): Χρονικά, σ. 120.

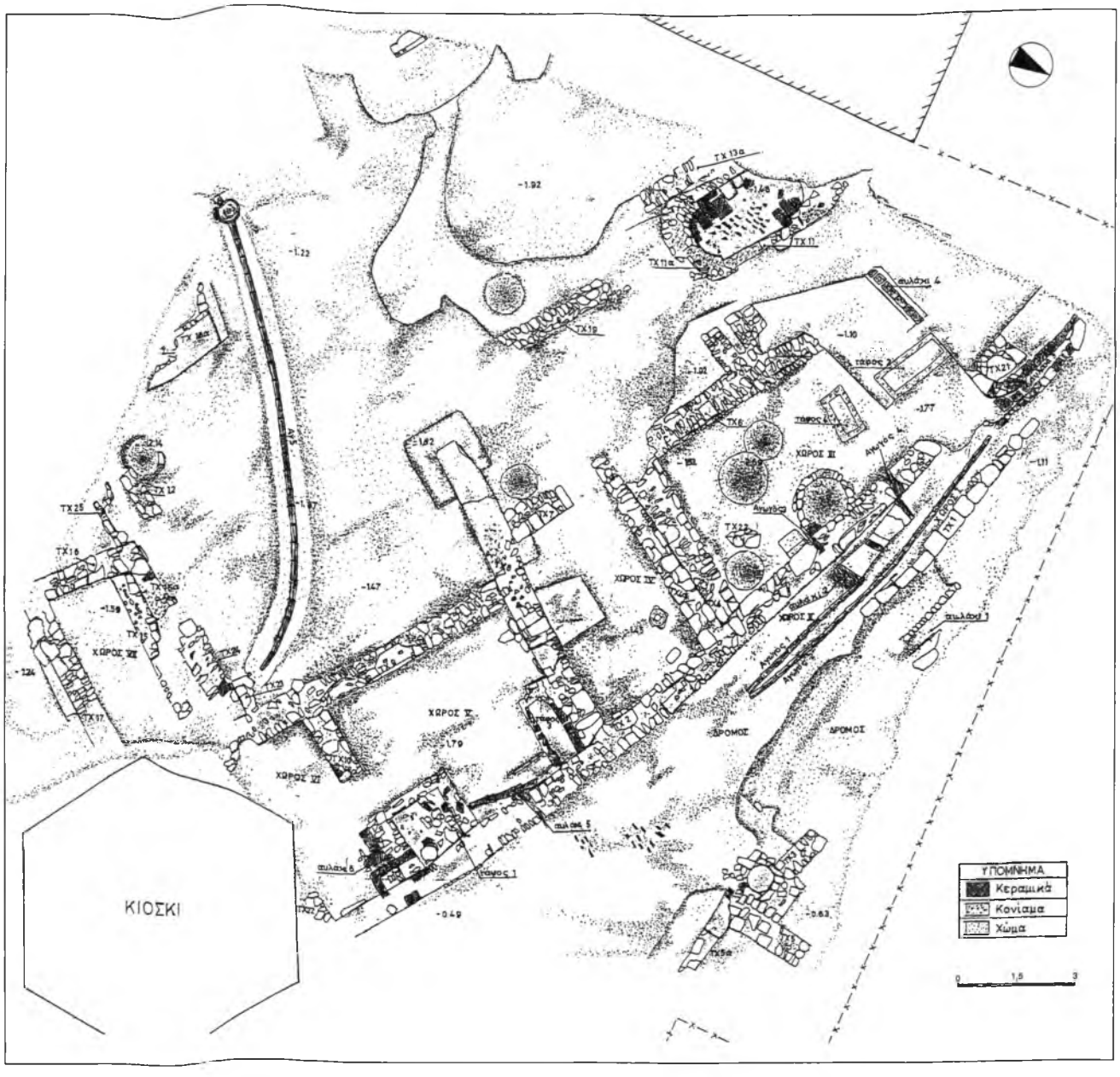
51. *ΑΔ* 52 (1997): Χρονικά, σ. 190. Η ανασκαφή κατά τις περιόδους 1996 και 1997 έγινε υπό την εποπτεία της αρχαιολόγου Ι. Ευσταθίου.

52. Η σωστική ανασκαφική έρευνα αποκάλυψε κτιριακά λείψανα της βυζαντινής και ρωμαϊκής περιόδου, καθώς και τάφο των γεωμετρικών χρόνων, βλ. τη σχετική έκθεση της Ε΄ ΕΠΚΑ στον παρόντα τόμο, σ. 172-174.

53. Παρόλο που δεν εντοπίστηκαν ίχνη της κάλυψής του, ασφαλής θα ήταν η υπόθεση ότι επρόκειτο για καμαρουσκέπαστο αγωγό και ότι αποτελούσε τμήμα του ανεπτυγμένου αποχετευτικού δικτύου του 3ου αι. μ.Χ., που έχει βρεθεί και σε άλλα σημεία της Σπάρτης.

54. Η ανασκαφική έρευνα έγινε υπό την επίβλεψη της έκτακτης αρχαιολόγου Ε. Κατσάρα.

55. Επί της οδού Τριακοσίων, στο Ο.Τ. 117, στο οικόπεδο Γιάτρα-Ρετσινά αποκαλύφθηκε «πρώιμη βυζαντινή οικία του 6ου αι. μ.Χ.», η οποία υπέστη προσθήκες κατά την Κομνήνεια περίοδο, και κλίβανος των βυζαντινών χρόνων. Η συνέχεια αυτής της οικίας εντοπίστηκε στα δύο παρακείμενα οικόπεδα, στο οικόπεδο Κιρκίρη (*ΑΔ* 29 (1973-1974): Χρονικά, σ. 287-289) και στο οικόπεδο Λούμου (*ΑΔ* 28 (1973): Χρονικά, σ. 168). Συγκεκριμένα, στο οικόπεδο Κιρκίρη ήλθε στο φως αίθουσα, η οποία διέσωζε ψηφιδωτό δάπεδο με εικονιστικά θέματα και παρόλο που το πλήθος των εντοιχισμένων στις βυζαντινές προσθήκες της οικίας Γιάτρα αρχιτεκτονικών μελών θα συνηγορούσαν υπέρ της ερμηνείας της ως παλαιοχριστιανικής βασιλικής, ερμηνεύθηκε από τον ανασκαφέα

Εικ. 22. Σπάρτη. Οδός Κωνσταντίνου Παλαιολόγου. Κάτοψη της ανασκαφής.

λόγω του προσανατολισμού της και της θεματολογίας του ψηφιδωτού της διακόσμου ως τμήμα κοσμικού κτιρίου, πιθανώς μεγάλης έπαυλης του 6ου αι. μ.Χ. Από την ανασκαφική έρευνα στο οικόπεδο Λούμου διαπιστώθηκε ότι η πρώιμη βυζαντινή οικία είχε θεμελιωθεί πάνω σε οικία του 4ου αι. μ.Χ., ενώ αποκαλύφθηκε και ο αποθέτης του κλιβάνου που είχε έλθει στο φως στο οικόπεδο Γιάτρα-Ρετσινά. Στο κτιριακό δίκτυο των υστερορρωμαϊκών και παλαιοχριστιανικών χρόνων που έχει αποκαλυφθεί στην περιοχή εντάσσεται και η βασιλική που βρέθηκε στο οικόπεδο Βασιλάκη-Βαρβιτσιώτη (*ΑΔ* 19 (1964): Χρονικά, σ. 142-144· 20 (1965): Χρονικά, σ. 174-176). Η αίθουσα διέσωζε ψηφιδωτό δάπεδο, η θεματολογία και η τεχνοτροπία του οποίου οδήγησε σε χρονολόγησή του στα τέλη του 5ου αι. μ.Χ. Ο προσανατολισμός της αψίδας σύμφωνα με τα χριστιανικά πρότυπα και ο συσχετισμός αγάλματος που βρέθηκε εκεί (*ΑΔ* 24 (1969): Χρονικά, σ. 137-138) με κοινά προς το θέμα του Χριστού-Καλού Ποιμένα χαρακτηριστικά ενισχύουν την υπόθεση για τη συνέχιση της ζωής προγενέστερων κτιρίων στα πρώτα χριστιανικά χρόνια με νέα χρήση των χώρων, βλ. *ΑΔ* 44-46 (1989-1991): Μελέτες, σ. 335-359.

αψιδωτή αίθουσα[56], με προσανατολισμό στα νοτιοανατολικά, πάνω στην οποία είχε ανεγερθεί στα μεταβυζαντινά χρόνια ναός[57], σύμπλεγμα δωματίων με ψηφιδωτά δάπεδα, που ανήκουν σε μνημειώδες κτιριακό σύνολο των υστερορρωμαϊκών χρόνων, καθώς και δύο συνεχόμενα κτίσματα υποκαύστου, τα οποία ταυτίστηκαν με το πλέον εκτεταμένο δημόσιο βαλανείο της ρωμαϊκής Σπάρτης (2ος αι. μ.Χ.)[58].

Κατά το 1999 η ανασκαφική έρευνα πραγματοποιήθηκε σε απόσταση 30 μ. περίπου, στα νότια του χώρου που είχε ήδη διερευνηθεί. Αποκαλύφθηκε σύμπλεγμα πέντε δωματίων (χώροι III, IV, V, VI, VII) που περιέβαλλαν αύλειο χώρο κατά τις δύο πλευρές του. Στα βορειοανατολικά διερχόταν οδός, με κατεύθυνση από ΒΔ. προς ΝΑ., το πλάτος της οποίας έφθανε και τα 4 μ. Νυμφαίο εντοπίστηκε στο βορειοδυτικό τμήμα του αύλειου χώρου προς τον οποίο είχαν θυραία ανοίγματα δύο από τα δωμάτια, οι χώροι IV και V, με σωζόμενο κατά χώραν μαρμάρινο κατώφλι στο άνοιγμα του χώρου V (Εικ. 22).

Διερευνήθηκαν, επίσης, τρεις κιβωτιόσχημοι τάφοι των υστερορρωμαϊκών χρόνων, τάφοι 2 και 4 στο χώρο III και τάφος 3 στο χώρο IV και ένας απλός κεραμοσκεπής (καλυβίτης) των βυζαντινών χρόνων, τάφος 1 στο χώρο V, που περιείχε παιδική ταφή. Τη χρήση των δωματίων και κατά τους μεσοβυζαντινούς χρόνους καταδεικνύουν και προσθήκες τοίχων που χρονολογούνται την περίοδο αυτή.

Σε δύο από τα δωμάτια (χώρος III και IV) θα μπορούσε με ασφάλεια να αποδοθεί αποθηκευτική χρήση: στο χώρο III βρέθηκε κτιστό πιθάρι, στο χώρο IV διαμόρφωση από κονίαμα για την τοποθέτηση και στερέωση της κομβιόσχημης βάσης πίθου, θραύσματα του οποίου και εντοπίστηκαν.

Σημαντικό εύρημα της έρευνας, που δημιουργεί εύλογα ερωτήματα για τη χρήση των κτιριακών καταλοίπων που ήλθαν στο φως, ήταν η αποκάλυψη πεταλόμορφης τράπεζας με απλό υψωμένο πλαίσιο από γκριζο σχιστολιθικό πέτρωμα, που σώζεται σχεδόν ακέραια και τμήματος μαρμάρινης πεταλόμορφης, πιθανότατα, πολύλοβης τράπεζας. Δυστυχώς, τα ενδιαφέροντα αυτά ευρήματα δεν βρέθηκαν κατά χώραν και δεν υπάρχει άλλη ειδική ένδειξη για τον προσδιορισμό της λειτουργικότητάς τους και την ταύτιση των χώρων στις επιχώσεις των οποίων βρέθηκαν. Αναμφισβήτητη, ωστόσο, είναι η σημασία της αποκάλυψής τους στο ευρύτερο περιβάλλον σημαντικών μνημειακών κτιριακών καταλοίπων της υστερορρωμαϊκής και παλαιοχριστιανικής εποχής, η ταύτιση και η χρήση των οποίων συνιστά πρωταρχικό στόχο της έρευνας για την τοπογραφία της πόλης κατά τις ιστορικές αυτές περιόδους.

ΑΙΜΙΛΙΑ ΜΠΑΚΟΥΡΟΥ - ΕΥΗ ΚΑΤΣΑΡΑ

ΝΟΜΟΣ ΑΡΓΟΛΙΔΑΣ

Άργος

Οικόπεδο Δ. Δενέζη και Ε. Τεντζέρη (Ο.Τ. 14Γ, πάροδος Διομήδους)

Το οικόπεδο βρίσκεται σε περιοχή όπου από το παρελθόν ήταν γνωστό ότι εκτείνεται το μεγαλύτερο από τα τέσσερα συνολικά νεκροταφεία του βυζαντινού Άργους, το βόρειο νεκροταφείο[59].

Κατά την ανασκαφική περίοδο 1999[60] διερευνήθηκαν συνολικά 35 τάφοι. Όλοι ήταν πανομοιότυποι όσον αφορά στην κατασκευή τους με προσανατολισμό Α.-Δ. Οι τάφοι ήταν απλοί κεραμοσκεπείς (καλυβίτες), με μήκος που κυμαινόταν από 1,10 έως 2,10 μ., ανάλογα με την ταφή που περιείχαν. Το χώρο εναπόθεσης του νεκρού οριοθετούσαν τέσσερις ή δύο μεγάλες κεραμίδες που τοποθετούνταν με κλίση, ώστε να εφάπτονται στο πάνω μέρος οι μακρές πλευρές τους. Την οξυκόρυφη ακμή που σχηματιζόταν κάλυπταν μικρότερα κεραμίδια. Το ανατολικό και το δυτικό άκρο φράσσονται με μεγάλες λίθινες πλάκες ή συχνότερα, στη συγκεκριμένη περίπτωση, με κεραμίδες κομμένες στη μέση. Ελάχιστοι τάφοι βρέθηκαν χωρίς κάλυψη στα άκρα.

Οι ταφές ήταν συνήθως μονές, σε μία, ωστόσο, περίπτωση (τ. 26) εντοπίστηκαν δύο ταφές ενηλίκων, σε ύπτια στάση, η μία πάνω στην άλλη. Περίπτωση διπλής ταφής αποτελεί και ο τάφος 23, ο οποίος περιείχε δύο παιδικούς σκελετούς σε επαφή. Ο τάφος 3 περιείχε μία ταφή ενηλίκου στη συνήθη ύπτια στάση, αλλά αριστερά της κεφαλής εντοπίστηκε αγγείο, με λεπτά ακόσμητα τοιχώματα, το οποίο περιείχε παιδικά οστά. Σημειώνεται ότι από τους 35 τάφους που διερευνήθηκαν, οι 11 περιείχαν παιδικές ταφές.

Οι εργασίες θα συνεχιστούν και κατά το επόμενο έτος.

Οδός Ιακώβου Μάνου (Ο.Τ. 134, οικόπεδο Π. Παλαιολόγου)

Ολοκληρώθηκαν οι ανασκαφικές εργασίες, που είχαν αρχίσει από το 1997 στο παραπάνω οικόπεδο[61].

Το οικόπεδο βρίσκεται σε πολύ σημαντική από αρχαιολογική άποψη θέση, όπου έχουν εντοπιστεί κτιριακά κατάλοιπα του παλαιοχριστιανικού και μεσοβυζαντινού Άρ-

56. *ΑΔ* 28 (1973): Χρονικά, σ. 170-171.

57. Η αποκάλυψη του ναού αποτελεί σημαντικό στοιχείο για την ταύτιση της αίθουσας, δεδομένου ότι είναι γνωστές ανάλογες ενέργειες, βλ. *ΑΔ* 44-46 (1989-1991): Μελέτες, σ. 335-359.

58. *ΑΔ* 35 (1980): Χρονικά, σ. 135.

59. Α. Μπανάκα-Δημάκη - Α. Παναγιωτοπούλου - Α. Οικονόμου-Laniado, Το Άργος κατά τη ρωμαϊκή περίοδο, Άργος και Αργολίδα, Τοπογραφία και Πολεοδομία, *Πρακτικά Διεθνούς Συνεδρίου, Αθήνα-Άργος 28/4-1/5/1990*, 1998, σ. 332-333.

60. Η ανασκαφή έγινε υπό την επίβλεψη του έκτακτου αρχαιολόγου Γ. Τσεκέ.

61. Οι εργασίες είχαν ξεκινήσει το 1997, αλλά διακόπηκαν για ένα μεγάλο διάστημα λόγω έλλειψης εργατοτεχνικού προσωπικού, εντατικοποιήθηκαν το 1998 και ολοκληρώθηκαν στις αρχές του 1999. Η ανασκαφή έγινε υπό την επίβλεψη του έκτακτου αρχαιολόγου Γ. Τσεκέ.

γους[62]. Η σωστική ανασκαφική έρευνα έφερε στο φως μεγάλο αριθμό αποθετών (διερευνήθηκαν συνολικά έξι) που αποτελούσαν χώρο απόθεσης και εξυπηρέτησης του μικρού ναού των σκοτεινών χρόνων, που βρέθηκε στο γειτονικό οικόπεδο Γκαλέτση. Συγκεκριμένα, αποκαλύφθηκαν μαρμάρινα αρχιτεκτονικά μέλη ναού και τάφων παλαιοχριστιανικών χρόνων, αρκετά θραύσματα λύχνων, καθώς και επιτύμβια μαρμάρινη επιγραφή, η οποία χρονολογείται στο 560 μ.Χ. και μνημονεύει το επάγγελμα του νεκρού.

Οι θεμελιώσεις τοίχων που αποκαλύφθηκαν είναι πιθανόν να υποδηλώνουν ύπαρξη μικρού εργαστηρίου κυρίως επισκευής κεραμικής, διότι στη γωνία που σχηματίζουν οι τοίχοι 7 και 8 εντοπίστηκε σημαντικός αριθμός μολύβδινων συνδέσμων.

ΑΙΜΙΛΙΑ ΜΠΑΚΟΥΡΟΥ - ΓΙΩΡΓΟΣ ΤΣΕΚΕΣ

ΝΟΜΟΣ ΜΕΣΣΗΝΙΑΣ

Καλαμάτα

Ναός Αγίων Αποστόλων

Στον περιβάλλοντα χώρο του μνημείου πραγματοποιήθηκαν ανασκαφικές τομές κατά τις οποίες αποκαλύφθηκε το παλαιό, λιθόστρωτο, υπόγειο οστεοφυλάκιο και αποχετευτικός αγωγός ομβρίων στα θεμέλια του ναού. Στη συνέχεια άρχισαν εργασίες συμπλήρωσης του σωζόμενου βοτσαλωτού δαπέδου στον αύλειο χώρο του ναού μετά από προσεκτική διαλογή των λίθων και ακολουθώντας την παλαιά τεχνική κατασκευής του.

ΒΙΡΓΙΝΙΑ ΑΛΜΠΑΝΗ

ΕΠΙΣΤΗΜΟΝΙΚΑ ΠΡΟΓΡΑΜΜΑΤΑ

Ερευνητικό πρόγραμμα ανάλυσης του πηλού κεραμικών των βυζαντινών χρόνων: «Βυζαντινή εφυαλωμένη κεραμική από το Άργος: πρόγραμμα ανάλυσης»[63]

Το 1999, στο πλαίσιο των κοινών ερευνητικών και τεχνολογικών προγραμμάτων μεταξύ Ελλάδας και Βρετανίας, που υποστηρίζονται από τη Γενική Γραμματεία Έρευνας και Τεχνολογίας του Υπουργείου Ανάπτυξης, αναλήφθηκε από την 5η ΕΒΑ και το Ινστιτούτο Αρχαιολογίας του Πανεπιστημίου της Οξφόρδης ερευνητικό πρόγραμμα ανάλυσης της χημικής σύστασης μεσοβυζαντινής κεραμικής, η οποία εντοπίστηκε στις σωστικές ανασκαφές που πραγματοποιούνται από την 5η ΕΒΑ στην πόλη του Άργους.

Την ερευνητική ομάδα αποτέλεσαν από την πλευρά της Εφορείας η επιστημονική υπεύθυνος του έργου Ε. Κατσάρα[64], έκτακτη αρχαιολόγος, και από την πλευρά του Πανεπιστημίου της Οξφόρδης η P. Armstrong[65], αρχαιολόγος, ειδικός στη βυζαντινή κεραμική, διευθύντρια του Oxford Byzantine Ceramics Project, και η H. Hatcher, χημικός στο εργαστήριο της Οξφόρδης με εκτεταμένη εμπειρία στη διαφορική στατιστική ανάλυση βασικών επιστημονικών δεδομένων που προέρχονται από τη στοιχειακή ανάλυση του αργίλου[66].

Το κίνητρο για την εφαρμογή μιας μεθόδου αρχαιομετρίας στη μελέτη της βυζαντινής κεραμικής του Άργους έδωσε τόσο η πολυάριθμη μεσοβυζαντινή κεραμική, που αποκαλύπτεται στις ανασκαφικές έρευνες, όσο και στοιχεία για τοπική παραγωγή, που ήλθαν στο φως (αποκάλυψη κλιβάνου). Από αυτά συνάγεται ότι το Άργος θα πρέπει να υπήρξε κέντρο παραγωγής υψηλής ποιότητας βυζαντινής εφυαλωμένης κεραμικής. Έτσι, η άποψη ότι η Κόρινθος ήταν το μόνο κέντρο της εμπορικής και βιοτεχνικής δραστηριότητας στη βυζαντινή Πελοπόννησο είναι περισσότερο αποτέλεσμα της εκτεταμένης αρχαιολογικής έρευνας και της ενδελεχούς μελέτης του υλικού της παρά αντανάκλαση της πραγματικότητας, αφού πρόσφατα αρχαιολογικά δεδομένα καταδεικνύουν ότι στην Πελοπόννησο υπήρχαν και άλλα σημαντικά κέντρα παραγωγής, όπως το Άργος και η Σπάρτη.

Η πραγματοποίηση του ερευνητικού προγράμματος απέβλεπε στην ενσωμάτωση των δεδομένων της χημικής ανάλυσης της βυζαντινής κεραμικής του Άργους στο Oxford Byzantine Ceramics Project, που ξεκίνησε το 1995, με πρωταρχικό στόχο την οργάνωση μιας κατατοπιστικής σειράς αναλύσεων ιστών βυζαντινής κεραμικής από γνωστά κέντρα παραγωγής στην ανατολική Μεσόγειο και τον προσδιορισμό ομάδων ελέγχου της χημικής σύστασης του πηλού. Δευτερεύων στόχος του Ox-

62. Το οικόπεδο βρίσκεται στο ίδιο οικοδομικό τετράγωνο με το οικόπεδο Γκαλέτση, όπου αποκαλύφθηκε μικρός ναός των λεγόμενων σκοτεινών αιώνων (8ος-9ος αι. μ.Χ.), ο οποίος αργότερα χρησιμοποιήθηκε ως κοιμητηριακός, όπως διαπιστώνεται από ταφές που αποκαλύφθηκαν. Αποκαλύφθηκε, επίσης, κλίβανος των παλαιοχριστιανικών χρόνων (τέλη 6ου-αρχές 7ου αι. μ.Χ.). Σημειώνεται ότι στην ευρύτερη περιοχή έχουν ήδη εντοπιστεί κεραμικά εργαστήρια από την ελληνιστική μέχρι και τη μεταβυζαντινή εποχή (17ος αι.), βλ. *ΑΔ* 51 (1996): Χρονικά, σ. 180. Επίσης, στο γειτονικό οικόπεδο Σ. Κοντογιάννη εντοπίστηκε κεραμικός κλίβανος, καθώς και η συνέχεια τοίχων των μεγάλων κτιριακών συγκροτημάτων των παλαιοχριστιανικών χρόνων που είχαν αποκαλυφθεί στα οικόπεδα ΟΤΕ και ΑΤΕ, βλ. *ΑΔ* 51 (1996): Χρονικά, σ. 180-181.

63. Αφιερώνεται στη μνήμη της Αναστασίας Οικονόμου.

64. Η Ε. Κατσάρα ανέλαβε την υλοποίηση του προγράμματος μετά τον αδόκητο θάνατο της Αναστασίας Οικονόμου-Laniado, η οποία είχε προωθήσει την οργάνωσή του στο πλαίσιο συγγραφής μονογραφίας για τη βυζαντική κεραμική του Άργους.

65. Σύμφωνα με το χρονοδιάγραμμα του προγράμματος, η P. Armstrong επισκέφθηκε το Άργος για τη συλλογή των δειγμάτων, σε συνεργασία με την Ε. Κατσάρα και ήταν υπεύθυνη για την ένταξη των χημικών δεδομένων στη βάση δεδομένων του Oxford Byzantine Ceramics Project. Η H. Hatcher προετοίμασε τα δείγματα στο εργαστήριο της Οξφόρδης και ήταν υπεύθυνη για τη διαφορική στατιστική ανάλυση των χημικών δεδομένων. Η Ε. Κατσάρα ήταν ακόμη υπεύθυνη για τη συγγραφή της τελικής έκθεσης των αποτελεσμάτων, κατά την επίσκεψή της στην Οξφόρδη, σε συνεργασία με την H. Hatcher.

66. Θερμές ευχαριστίες εκ μέρους και των δύο πλευρών οφείλονται στο Βρετανικό Συμβούλιο και στο Υπουργείο Ανάπτυξης για την οικονομική υποστήριξη του ερευνητικού προγράμματος.

ford Byzantine Ceramics Project ήταν να συγκριθούν κεραμικά ως προϊόντα άγνωστης προέλευσης με την ομάδα ελέγχου, έτσι ώστε να σχηματιστεί μια εικόνα του πολύπλοκου δικτύου παραγωγής και ανταλλαγής από τον 9ο έως το 13ο αι. μ.Χ. Μέχρι σήμερα έχουν ληφθεί δείγματα και έχουν γίνει αναλύσεις για 15 τοποθεσίες παραγωγής από την Τουρκία, την Κύπρο, το Ισραήλ, τη Συρία, την Ουκρανία και την Ελλάδα. Από τα αποτελέσματα έχει σχηματιστεί μια σε εμβρυακό στάδιο βάση δεδομένων της χημικής σύνθεσης της κεραμικής από κάθε τοποθεσία παραγωγής, με τελικό στόχο οι πληροφορίες να γίνουν διαθέσιμες στους ενδιαφερόμενους ακαδημαϊκούς.

Οι έρευνες στο πλαίσιο του Oxford Byzantine Ceramics Project έδειξαν ότι η χημική και στατιστική ανάλυση της στοιχειακής σύστασης του πηλού των κεραμικών δίνει τη δυνατότητα της καθιέρωσης των χαρακτηριστικών σύστασης του αργιλικού υλικού και του προσδιορισμού μιας ομάδας ελέγχου, ενός ξεχωριστού δηλαδή τύπου πηλού που μπορεί να συσχετιστεί με ένα κέντρο παραγωγής. Με αυτό τον τρόπο, δημιουργούνται οι προϋποθέσεις για την αναγνώριση και ταύτιση αγγείων είτε σύγχρονων που φέρουν την ίδια τεχνική διακόσμησης είτε διαφορετικών χρονικών περιόδων, με συγκεκριμένο κέντρο παραγωγής. Απαραίτητη προϋπόθεση για μια έγκυρη στατιστική ερμηνεία των αποτελεσμάτων της χημικής ανάλυσης είναι ο σωστός καθορισμός ομάδας ελέγχου, που επιτυγχάνεται με τη στυλιστική και χρονολογική ομοιογένεια των δειγμάτων, καθώς και την προέλευσή τους από θέση όπου έχει αποκαλυφθεί κλίβανος, σαφής ένδειξη τοπικής παραγωγής.

Στο πλαίσιο αυτό το ερευνητικό πρόγραμμα ανάλυσης της χημικής σύστασης της βυζαντινής κεραμικής του Άργους είχε δύο αλληλεξαρτώμενους στόχους: την εντατική μελέτη της παραγωγής βυζαντινής κεραμικής στο Άργος, από επιστημονική σκοπιά, με την εισαγωγή μιας τεχνολογικής και εργαστηριακής προσέγγισης, και την ένταξη του «χημικού αποτυπώματος» της κεραμικής του Άργους στην υπάρχουσα βάση δεδομένων των περιοχών της Ανατολικής Μεσογείου και του Εύξεινου Πόντου, όπου έχουν αποκαλυφθεί μεσαιωνικοί κλίβανοι.

Για τη χημική ανάλυση η Inductively-Coupled Plasma Emission Spectroscopy (ICP) επιλέχθηκε ως η πιο κατάλληλη μέθοδος ανάλυσης. Το πλεονέκτημά της είναι η δυνατότητα μέτρησης μεγάλου αριθμού μείζονων στοιχείων και ιχνοστοιχείων, γεγονός που παρέχει μια αρκετά πλήρη εικόνα της σύνθεσης του αργίλου, το χαμηλό κόστος ανάλυσης και το σχετικά μικρό απαιτούμενο δείγμα, σημαντικός παράγοντας σε περιπτώσεις όπου μία «καταστροφική» τεχνική χρησιμοποιείται σε αρχαίο αντικείμενο. Πρόσφατη εμπειρία έχει τεκμηριώσει ένα ακόμη πλεονέκτημα της μεθόδου αυτής, τη συμβατότητα με άλλες τεχνικές ανάλυσης.

Για την ανάλυση είχαν εντοπιστεί μακροσκοπικά τρεις «τοπικοί» ιστοί. Ένας ελάχιστος αριθμός 20-25 δειγμάτων, ανά ομάδα, είναι απαραίτητος για να επιτευχθεί μια έγκυρη διαφορική στατιστική ανάλυση από την στοιχειακή ανάλυση της κεραμικής και για το λόγο αυτό επιλέχθηκαν 75 όστρακα. Τα δείγματα ετοιμάστηκαν στο εργαστήριο της Οξφόρδης και στη συνέχεια εστάλησαν στο Royal Holloway College, University of London, όπου εξετάστηκαν. Γι' αυτό το πρόγραμμα μετρήθηκαν 29 στοιχεία, από τα οποία τα εννέα είναι μείζονα και τα 20 ιχνοστοιχεία. Τα αποτελέσματα εστάλησαν στο εργαστήριο της Οξφόρδης, όπου έγινε η διαφορική στατιστική ανάλυση.

Οι τρεις ομάδες που αναλύθηκαν αποτελούνταν από δύο «τοπικούς» πηλούς, έναν πορτοκαλέρυθρου-ερυθρού χρώματος και ένα λευκού-κρεμ χρώματος, που εντοπίζονται στο Άργος, και από έναν τύπο αγγείων άγνωστης έως τώρα προέλευσης, που αποκαλύπτονται σε αρκετή ποσότητα και στην πόλη του Άργους.

Η επιλογή των δειγμάτων έγινε από το υπάρχον υλικό στην αποθήκη της 5ης ΕΒΑ στο Άργος, καθώς και στο Μουσείο του Άργους[67]. Η διερεύνηση του προς επιλογή υλικού δεν περιορίστηκε σε δείγματα επιτραπέζιας εφυαλωμένης κεραμικής αλλά και σε όστρακα ακόσμητων αγγείων, επειδή θεωρήθηκε ότι η ανάλυσή τους είναι εξίσου χρήσιμη για τον καθορισμό των χαρακτηριστικών του πηλού του Άργους.

Από τα αποτελέσματα του ερευνητικού προγράμματος συνάγεται η σπουδαιότητα του ρόλου της αρχαιομετρίας όχι μόνο στην απάντηση συγκεκριμένων αρχαιολογικών ερωτημάτων αλλά και στον καθορισμό νέων[68].

Παράλληλα, η συγκριτική χρήση και άλλων μεθόδων ανάλυσης όχι μόνον του πηλού αλλά και του επιχρίσματος και της εφυάλωσης τόσο στα συγκεκριμένα δείγματα της κεραμικής του Άργους όσο και σε νέα που θα επιλεγούν, σε συνδυασμό με τον εντοπισμό γεωλογικών στρωμάτων ακατέργαστου υλικού και την ανάλυση δειγμάτων, θα αποτελούσε ένα ενδιαφέρον αντικείμενο έρευνας ως προς τα σημαντικά θέματα που απασχολούν τους σύγχρονους μελετητές της βυζαντινής κεραμικής: ο τόπος παραγωγής, η τεχνολογία που εφαρμοζόταν και η εξελικτική της πορεία.

ΑΙΜΙΛΙΑ ΜΠΑΚΟΥΡΟΥ - ΕΥΗ ΚΑΤΣΑΡΑ

ΣΥΝΕΔΡΙΑ

Η Εφορεία συμμετείχε με δύο πινακίδες στο 7ο Διεθνές Συνέδριο Μεσαιωνικής Κεραμικής της Μεσογείου που συνήλθε στη Θεσσαλονίκη στις 11-16 Οκτωβρίου 1999 με διοργανωτές την Association Internationale pour l'Étude des Céramiques Médiévales Méditerranéennes (AIECM2), το Ευρωπαϊκό Κέντρο Βυζαντινών και Μεταβυζαντινών Μνημείων, το Μουσείο Βυζαντινού Πολιτισμού και την 9η ΕΒΑ.

67. Για τη λήψη και την εξαγωγή των δειγμάτων στο εξωτερικό εξασφαλίστηκαν οι απαιτούμενες εγκρίσεις.

68. Επίκειται η δημοσίευση των αποτελεσμάτων του ερευνητικού προγράμματος.

Με συνδυασμό κειμένων, χαρτών και φωτογραφιών έγινε συνοπτική και συνθετική προσέγγιση δύο θεμάτων με τίτλο: «Άργος, Σπάρτη: Η Μαρτυρία Κεραμικών του 12ου και 13ου αιώνα» από την Προϊσταμένη της Εφορείας Αιμ. Μπακούρου και τις αρχαιολόγους Π. Καλαμαρά και Ε. Κατσάρα και «Η Βυζαντινή Κεραμική της Μονεμβασίας και η Τοπική Παραγωγή» από την Π. Καλαμαρά[69].

Στην πρώτη πινακίδα επιχειρήθηκε μια συγκριτική παρουσίαση κεραμικής που έχει προέλθει από σωστικές ανασκαφές της Εφορείας στις δύο πόλεις, στην οποία αξιοποιήθηκαν και τα αποτελέσματα της χημικής ανάλυσης της σύστασης του πηλού βυζαντινής κεραμικής από το Άργος, που πραγματοποίησε η Εφορεία σε συνεργασία με το Πανεπιστήμιο της Οξφόρδης[70].

Η βυζαντινή κεραμική της Μονεμβασίας, που προέρχεται από τις σωστικές ανασκαφές που έχουν πραγματοποιηθεί στην Κάτω Πόλη κατά τις τελευταίες δεκαετίες, αποτέλεσε το θέμα της δεύτερης πινακίδας.

Η Εφορεία συμμετείχε, επίσης, στην έκθεση βυζαντινής εφυαλωμένης κεραμικής με εγχάρακτο διάκοσμο που οργανώθηκε στο Μουσείο Βυζαντινού Πολιτισμού, στο πλαίσιο του συνεδρίου, με 12 αγγεία, τα έξι προερχόμενα από τη Σπάρτη και τα έξι από το Άργος[71].

ΑΙΜΙΛΙΑ ΜΠΑΚΟΥΡΟΥ - ΠΑΡΗ ΚΑΛΑΜΑΡΑ - ΕΥΗ ΚΑΤΣΑΡΑ

ΓΑΛΛΙΚΗ ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΚΗ ΣΧΟΛΗ

ΒΥΖΑΝΤΙΝΗ ΑΡΓΟΛΙΔΑ

Οι φετινές εργασίες αφορούσαν μόνον αποτυπώσεις των μνημείων του 11ου και 12ου αιώνα. Ολοκληρώθηκε η αποτύπωση στοιχείων που βρίσκονταν σε ψηλά σημεία των ναών στο Χώνικα, στο Πλατανίτι και το Λιγουριό· η επαλήθευση των φωτογραμμετρικών αποτυπώσεων άλλων κτιρίων (Άργος και Αγία Μονή) έγινε εν μέρει. Τέλος, αποτυπώθηκε η κρύπτη του ναού της Κοίμησης της Θεοτόκου στο Μέρμπακα. Αναλυτικότερα, έγιναν τα εξής:

Χώνικας

Ναός Κοίμησης Θεοτόκου

1. Επαλήθευση των φωτογραμμετρικών αποτυπώσεων της ανατολικής όψης. 2. Σχεδίαση όλων των λαξευτών πλίνθων του ναού: κάθετες μεμονωμένες πλίνθοι και πλαίσια.

Πλατανίτι

Ναός Μεταμόρφωσης του Σωτήρα

1. Επαλήθευση των φωτογραμμετρικών αποτυπώσεων του τρούλου. 2. Σχεδίαση των λαξευτών πλίνθων του ναού που είναι τοποθετημένες σε μεγάλο ύψος (πάνω από τη δυτική πρόσοψη). 3. Σχεδίαση του διαχωριστικού κιονίσκου του νότιου παραθύρου.

Οι αποτυπώσεις των δύο παραπάνω ναών έχουν ολοκληρωθεί.

Μέρμπακας

Ναός Κοίμησης Θεοτόκου

Κάτοψη και τομές της κρύπτης.

Άργος

Ναός Κοίμησης Θεοτόκου

1. Επαλήθευση των φωτογραμμετρικών αποτυπώσεων των τριών ορατών όψεων, μέχρι ύψος 2,50 μ. περίπου. 2. Τομές.

Καθολικό Αγίας Μονής

1. Επαλήθευση των φωτογραμμετρικών αποτυπώσεων της βόρειας όψης. 2. Αποτύπωση της κρηπίδας και των πρώτων δέκα δόμων της βόρειας όψης, αφού δεν είχε σταθεί δυνατόν να αποτυπωθούν φωτογραμμετρικά λόγω της βλάστησης που περιβάλλει το μνημείο.

Λιγουριό

Ναός Αγίου Ιωάννη

Επαλήθευση των φωτογραμμετρικών αποτυπώσεων του τρούλου.

GISÈLE HADJI-MINAGLOU

69. Aim. Bakourou - E. Katsara - P. Kalamara, Argos and Sparta: Pottery of the 12th and 13th Centuries. *Πρακτικά του 7ου Διεθνούς Συνεδρίου Μεσαιωνικής Κεραμικής της Μεσογείου, Θεσσαλονίκη, 11-16 Οκτωβρίου 1999*, Αθήνα 2003, σ. 233-236 και Π. Καλαμαρά, Η βυζαντινή κεραμική της Μονεμβασίας και η τοπική παραγωγή, στο ίδιο, σ. 769-772.

70. Βλ. στον παρόντα τόμο, σ. 224-225.

71. *Βυζαντινά εφυαλωμένα κεραμικά. Η τέχνη των εγχαράκτων*, Κατάλογος έκθεσης, Αθήνα 1999, λ. αριθ. 2, σ. 26, αριθ. 18, σ. 36, αριθ. 52, σ. 59, αριθ. 53, σ. 60, αριθ. 61, σ. 66, αριθ. 214, σ. 187 (Αιμ. Μπακούρου) και αριθ. 7, σ. 30, αριθ. 13, σ. 33, αριθ. 19, σ. 37, αριθ. 47, σ. 56, αριθ. 68 και 69, σ. 70 (Ε. Κατσάρα).

Ζ΄ Εφορεια
Προ·ι·στορικων και Κλασικων Αρχαιοτητων

Κατά τη χρονιά αυτή το έργο της Εφορείας υπήρξε πολύπλευρο και δόθηκε ιδιαίτερη έμφαση στον ευτρεπισμό των μουσείων και των αρχαιολογικών χώρων της αρμοδιότητάς της. Παράλληλα, διενεργήθηκαν ενδιαφέρουσες σωστικές ανασκαφές και έγιναν πολλές κηρύξεις για την προστασία σημαντικών αρχαιολογικών χώρων.

ΜΟΥΣΕΙΑΚΕΣ ΕΡΓΑΣΙΕΣ

Άρχισε το έργο της αποκατάστασης του παλαιού Μουσείου της Ολυμπίας, του γνωστού ως Σύγγρειου, αφού ολοκληρώθηκαν οι σχετικές μελέτες που εκπονήθηκαν από τη Διεύθυνση Μελετών Μουσείων και από τη Διεύθυνση Εκτελέσεως Έργων Μουσείων του ΥΠΠΟ. Το κτίριο θα λειτουργήσει ως Μουσείο Αρχαίων Ολυμπιακών Αγώνων.

Ολοκληρώθηκε η επανέκθεση της κεραμικής στο β΄ όροφο του Μπενάκειου Μουσείου της Καλαμάτας και αναμένεται η τέλεση των επίσημων εγκαινίων, ώστε να ανοίξουν οι αίθουσες για το κοινό. Στους εκθεσιακούς χώρους του μουσείου φιλοξενούνται ευρήματα από παλαιές και νέες ανασκαφές που έγιναν στο Νομό Μεσσηνίας, καταβλήθηκε δε ιδιαίτερη προσπάθεια να εμπλουτιστεί η έκθεση με άφθονο εποπτικό και πληροφοριακό υλικό για την πληρέστερη ενημέρωση των επισκεπτών.

Στον προθάλαμο τοποθετήθηκε μεγάλος χρονολογικός πίνακας και αρχαιολογικός χάρτης της Μεσσηνίας, που δίνουν τις απαραίτητες πληροφορίες για τα εκτιθέμενα αρχαία. Επίσης, μία μικρή προθήκη περιέχει τυχαία ευρήματα από διάφορες περιοχές της Μεσσηνίας.

Η πρώτη αίθουσα είναι σχεδόν ολόκληρη αφιερωμένη στον πλούσιο μυκηναϊκό θολωτό τάφο των Νιχωρίων, ο οποίος περιείχε κεραμική, χάλκινα αντικείμενα, σφραγίδες και κοσμήματα από χρυσό και ημιπολύτιμους λίθους (Προθήκες 1-4). Στους τοίχους έχουν αναρτηθεί μεγάλες πινακίδες με κείμενα σχετικά με το θολωτό τάφο των Νιχωρίων και γενικά με τους θολωτούς μυκηναϊκούς τάφους, καθώς και πινακίδες που αναφέρονται στη σφραγιδογλυφία και τη χρυσοχοΐα κατά τους μυκηναϊκούς χρόνους. Στην ίδια αίθουσα υπάρχει μακέτα του θολωτού τάφου της Μάλθης (Εικ. 1).

Η δεύτερη αίθουσα φιλοξενεί αντιπροσωπευτικά ευρήματα από τον οικισμό των Νιχωρίων (Προθήκη 7) (Εικ. 2), ο οποίος κατοικήθηκε από τη μεσοελλαδική εποχή έως τους βυζαντινούς χρόνους[1].

Στην ίδια αίθουσα παρουσιάζονται τα αξιολογότερα κτερίσματα που βρέθηκαν στα νεκροταφεία των Νιχωρίων-Καρποφόρας και χρονολογούνται από τους πρώιμους μυκηναϊκούς έως τους πρωτογεωμετρικούς και κλασικούς χρόνους (Προθήκες 9-10). Σε μικρή επιτοίχια προθήκη εκτίθενται τα περίαπτα από υαλόμαζα που προέρχονται από τον Δάρα, ενώ μεγάλη πινακίδα παρέχει πληροφορίες σχετικές με τον οικισμό και τα νεκροταφεία της Καρποφόρας.

Η τρίτη αίθουσα είναι αφιερωμένη κυρίως στην ακρόπολη της Μάλθης, που κατοικήθηκε κατά τη μεσοελλαδική και τη μυκηναϊκή εποχή. Εκτίθεται αντιπροσωπευτική κεραμική (Προθήκη 11), ενώ τα λίθινα και οστέινα αντικείμενα (Προθήκες 12, 14) παρέχουν πολύτιμες πληροφορίες για την καθημερινή ζωή των κατοίκων της Μάλθης (Εικ. 3). Ξεχωριστή θέση κατέχει το νεολιθικού τύπου γυναικείο ειδώλιο (Προθήκη 13), ένα από τα σπουδαιότερα ευρήματα της ανασκαφής, η οποία πραγματοποιήθηκε από το σουηδό αρχαιολόγο M.N. Valmin τη χρονική περίοδο 1926-1936. Στην ίδια αίθουσα παρουσιάζονται χαρακτηριστικά θραύσματα πήλινων αγγείων και ένα σφράγισμα από το ιδιαίτερα σημαντικό μέγαρο της πρωτοελλαδικής εποχής που αποκαλύφθηκε στα Ακοβίτικα (Προθήκη 15). Στους τοίχους μεγάλες πινακίδες δίνουν πληροφορίες για την ακρόπολη της Μάλθης και για την τεχνική της κατασκευής οστέινων αντικειμένων κατά τους προϊστορικούς χρόνους.

Η τέταρτη αίθουσα περιλαμβάνει ευρήματα από τις πρόσφατες ανασκαφές της Ζ΄ ΕΠΚΑ, που έγιναν στο Ψάρι, τον Χαλκιά, τα Διόδια και τον Αριστομένη (Προθήκη 16) και κυρίως στη μυκηναϊκή νεκρόπολη των Ελληνικών Ανθείας (Προθήκη 17), από όπου προέρχονται και τα πολύτιμα χρυσά κοσμήματα της κεντρικής προθήκης (Προθήκη 18). Ακόμη, εκτίθενται αντικείμενα που βρέθηκαν στην αρχαϊκή οικία στο Κοπανάκι (Προθήκη 19) και στο ιερό του ποτάμιου θεού Παμίσου στον Άγιο Φλώρο (Προθήκη 21). Στην κόγχη ενός παραθύρου υπάρχει μακέτα ενός μυκηναϊκού θαλαμωτού τάφου, ενώ στον τοίχο έχει κατασκευαστεί αναπαράσταση της κεράμωσης της αρχαϊκής οικίας στο Κοπανάκι. Οι επιτοίχιες πινακίδες παρέχουν πληροφορίες για τους θαλαμωτούς μυκηναϊκούς τάφους και για το ιερό του

1. Η πρωτοποριακή για την εποχή της ανασκαφή (1969-1973) πραγματοποιήθηκε από την Αμερικανική Σχολή Κλασικών Σπουδών, υπό τη διεύθυνση του καθηγητή W.A. McDonald και συμπεριέλαβε επιστήμονες πολλών ειδικοτήτων, με στόχο τη σφαιρική επισκόπηση της ζωής των κατοίκων του οικισμού.

Εικ. 1-2. Καλαμάτα. Μπενάκειο Μουσείο. Η αίθουσα 1 με τις προθήκες 1 και 2, και η αίθουσα 2 με την προθήκη 7.

Εικ. 3. Καλαμάτα. Μπενάκειο Μουσείο. Η αίθουσα 3 με τις προθήκες 11 και 12.

Παμίσου στον Άγιο Φλώρο. Τέλος, έμφαση δίνεται στις αρχαιότητες που βρέθηκαν τυχαία από πολίτες, οι οποίοι και τις παρέδωσαν στο μουσείο (Προθήκη 20) (Εικ. 4)

Η τελική μορφή της έκθεσης οφείλεται στην αρχαιολόγο-μουσειολόγο Α. Γκαζή, η οποία συνεργάστηκε με τη Ζ΄ ΕΠΚΑ εξαρχής για την επανέκθεση του Μπενάκειου Μουσείου. Στην έκθεση του δεύτερου ορόφου εργάστηκαν, επίσης, η αρχαιολόγος της Εφορείας Γ. Χατζή-Σπηλιοπούλου, η οποία επεξεργάστηκε και τα κείμενα των πινακίδων σε συνεργασία με τον αρχαιολόγο-μουσειολόγο Α. Λαπούρτα. Οι συντηρητές της Εφορείας Σ. Χριστόπουλος, Α. Βασιλάρας, Γ. Δρες και Π. Καλπάκος έκαναν τη συντήρηση των αρχαίων και τις διάφορες κατασκευές των ταμπλώ για την έκθεση των αντικειμένων στο εσωτερικό των προθηκών. Οι δύο μακέτες εκπονήθηκαν από την αρχιτέκτονα Ε. Σκαλτσά, ενώ η κατασκευή της αναπαράστασης της στέγης του αρχαϊκού σπιτιού στο Κοπανάκι από το σχεδιαστή της Εφορείας Α. Θωμόπουλο. Τα αντίγραφα των προϊστορικών εργαλείων κατασκευάστηκαν από τον αρχαιολόγο-παλαιοντολόγο Χ. Ματζάνα. Τα σχέδια που πλαισιώνουν την έκθεση φιλοτεχνήθηκαν από τη σχεδιάστρια της Εφορείας Χ. Νικολακοπούλου-Πλατανίτη, ενώ οι φωτογραφίες έγιναν από το φωτογράφο Π. Κωνσταντόπουλο[2]. Φωτογραφικό υλικό από τα αρχεία τους παραχώρησαν ευγενώς στην Εφορεία για τις ανάγκες της έκθεσης η Αμερικανική Σχολή Κλασικών Σπουδών και η Σουηδική Αρχαιολογική Σχολή. Μεγάλη υπήρξε η συμμετοχή των εργατοτεχνιτών της Εφορείας με επικεφαλής τον Δ. Κορδατζάκη. Με κάθε τρόπο βοήθησαν στις εργασίες της έκθεσης όλοι οι φύλακες του μουσείου, και ιδιαίτερα ο αρχιφύλακας Π. Στεφάνου, ο οποίος με το γνωστό αξιέπαινο ζήλο του προσέφερε κάθε δυνατή εξυπηρέτηση για τις ανάγκες του έργου.

Η κακή κτιριακή κατάσταση στην οποία βρισκόταν το Μουσείο Πύλου στη Μεσσηνία επέβαλε την καθαίρεση και επανακατασκευή των εξωτερικών επιχρισμάτων του, την αλλαγή των πλήρως κατεστραμμένων εσωτερικών κουφωμάτων των παραθύρων και τη μερική καθαίρεση των εσωτερικών σοβάδων. Παράλληλα, έγινε συντήρηση των ξύλινων προθηκών, αντικατάσταση των παλαιών ενδεικτικών πινακίδων και λεξαντών με καινούργιες και κατασκευή νέων ταμπλώ για την έκθεση των αρχαίων μέσα στις προθήκες. Θα ακολουθήσει ο εσωτερικός και εξωτερικός ελαιοχρωματισμός του κτιρίου.

Στο Μουσείο Μαυροματίου προχωρούν από τον καθηγητή Π. Θέμελη οι εργασίες επανέκθεσης των γλυπτών με την προσθήκη και νέων ευρημάτων από τις πρόσφατες ανασκαφές στο χώρο της αρχαίας Μεσσήνης.

Στο Μουσείο της Ολυμπίας έγινε ανακαίνιση των χώρων υγιεινής με τοποθέτηση νέων πλακιδίων στους τοίχους και στα δάπεδα, καθώς και αντικατάσταση όλων των ειδών υγιεινής με

2. Οι προθήκες και οι πινακίδες κατασκευάστηκαν από τον Α. Μήλιο. Έγινε, επίσης, εκτύπωση φυλλαδίων και αφισών για το μουσείο, τα οποία επιμελήθηκε ο Α. Λαπούρτας.

Εικ. 4. Καλαμάτα. Μπενάκειο Μουσείο. Η αίθουσα 4.

νέα. Επίσης, έγινε διαμόρφωση του υπαίθριου χώρου δυτικά του μουσείου, όπου ανοίχθηκαν χαλικόστρωτοι διάδρομοι και τοποθετήθηκαν παγκάκια για ανάπαυση και αναψυχή των επισκεπτών. Συντηρήθηκε το οδόστρωμα του χωματόδρομου που οδηγεί από το μουσείο στον αρχαιολογικό χώρο της Ολυμπίας και έγινε η επίστρωσή του με καινούργιο υλικό. Η παλαιά κατεστραμμένη περίφραξη που περιέβαλλε τον Κρόνιο λόφο αντικαταστάθηκε με καινούργιο σιδερένιο κιγκλίδωμα, ενώ ίδιο κιγκλίδωμα τοποθετήθηκε και στην είσοδο του αρχαιολογικού χώρου σε αντικατάσταση του παλαιού συρματοπλέγματος που υπήρχε εκεί.

Διαμόρφωση του χώρου έγινε και μπροστά στο Μπενάκειο Μουσείο της Καλαμάτας, όπου το απαλλοτριωμένο από τη Ζ΄ ΕΠΚΑ οικόπεδο των αφών Ρετζέπη μετατράπηκε σε χώρο στάθμευσης των αυτοκινήτων των υπαλλήλων και των επισκεπτών του μουσείου.

Οι εργασίες επανακατασκευής της Δημοτικής Αγοράς της Καλαμάτας προκειμένου να μετατραπεί σε αρχαιολογικό μουσείο προχωρούν με ταχύτατο ρυθμό σύμφωνα με τις μελέτες που εκπονήθηκαν από τη ΔΜΜ και τη ΔΕΕΜ του ΥΠΠΟ, που επιβλέπουν το έργο. Το κτίριο της Δημοτικής Αγοράς παραχωρήθηκε από το Δήμο Καλαμάτας στη Ζ΄ ΕΠΚΑ προκειμένου να λειτουργήσει ως Αρχαιολογικό Μουσείο. Λόγω της κακής κατάστασης στην οποία είχε περιέλθει το κτίριο μετά το σεισμό του 1986, είχε εγκαταλειφθεί και παρέμενε ανεκμετάλλευτο. Για το λόγο αυτό το κτίριο κατεδαφίστηκε και ξαναχτίστηκε ακριβώς όπως ήταν πριν από την καταστροφή του.

Στα βιβλία καταγραφών των μουσείων της Εφορείας καταγράφηκαν περίπου 2.000 αρχαία αντικείμενα και συντηρήθηκαν στα εργαστήριά της 2.500 αντικείμενα διαφόρων ειδών.

Στο πλαίσιο των πολιτιστικών εκδηλώσεων της Εφορείας, εορτάστηκε η βραδιά Πανσελήνου στο αρχαίο Στάδιο της Ολυμπίας με συναυλία κλασικής κιθάρας από το ντουέτο Β. Μπουντούνη και Μ. Ραζή. Συναυλίες κλασικής μουσικής δόθηκαν και στο αίθριο του μουσείου σε συνεργασία με το Δήμο Αρχαίας Ολυμπίας.

Κατά τη διάρκεια του εορτασμού των Ευρωπαϊκών Ημερών Πολιτιστικής Κληρονομιάς, έγινε ξενάγηση εκ μέρους της Προϊσταμένης της Εφορείας στον αρχαιολογικό χώρο της Ολυμπίας με θέμα: «Υδρευτικά συστήματα και η σημασία του νερού στην Αρχαία Ολυμπία».

Στο πλαίσιο του προγράμματος «Μελίνα, Εκπαίδευση και Πολιτισμός» ολοκληρώθηκαν και εκτυπώθηκαν τα δύο εκπαιδευτικά προγράμματα της Εφορείας. Το ένα με θέμα: «Αρχαιολογικός Χώρος Άνω Εγκλιανού Χώρας Τριφυλίας» εκπονήθηκε από τη μόνιμη αρχαιολόγο της Εφορείας Γ. Χατζή-Σπηλιοπούλου και το άλλο με θέμα: «Ολυμπία. Αρχαιολογικός Χώρος και Μουσείο» από τη μόνιμη αρχαιολόγο της Εφορείας Ο. Βικάτου.

Στην πραγματοποίηση του έργου της Εφορείας συμμετείχαν οι μόνιμες αρχαιολόγοι Γ. Χατζή-Σπηλιοπούλου και Ο. Βι-

κάτου, καθώς και οι συμβασιούχοι αρχαιολόγοι Ζ. Λεβεντούρη, Ε. Μαλαπάνη και ο Χ. Ματζάνας.

ΞΕΝΗ ΑΡΑΠΟΓΙΑΝΝΗ

ΕΚΠΑΙΔΕΥΤΙΚΑ ΠΡΟΓΡΑΜΜΑΤΑ

ΝΟΜΟΣ ΗΛΕΙΑΣ

Στο πλαίσιο του εκπαιδευτικού προγράμματος «Μελίνα» εκπονήθηκε από την Εφορεία και ο φάκελος της Ολυμπίας, με τίτλο «Ολυμπία: Αρχαιολογικός Χώρος-Μουσείο».

Το πρόγραμμα έχει ήδη εφαρμοστεί σε δύο σχολεία που είχαν δηλώσει συμμετοχή (2ο Δημοτικό Σχολείο Λεχαινών και 1ο Δημοτικό Σχολείο Ζακύνθου). Ο φάκελος του προγράμματος αποτελείται από δύο φυλλάδια. Το ένα φυλλάδιο απευθύνεται στο δάσκαλο και το δεύτερο στο μαθητή. Είναι ένα βοήθημα, που σκοπό έχει να προετοιμάσει, να κατευθύνει και να διευκολύνει το δάσκαλο και τους μαθητές σε μια επίσκεψή τους στον αρχαιολογικό χώρο και το Μουσείο της Ολυμπίας. Για τον αρχαιολογικό χώρο υπάρχει κάτοψη του ιερού με σημειωμένη μια προτεινόμενη διαδρομή και στάσεις κοντά στα σημαντικότερα μνημεία. Κατά τη διάρκεια της διαδρομής προτείνονται διάφορες δραστηριότητες για τα παιδιά. Από το μουσείο έχουν επιλεγεί μόνον κάποιες θεματικές ενότητες, για τις οποίες στη συνέχεια προτείνονται δραστηριότητες, που τα παιδιά μπορούν να πραγματοποιήσουν μέσα στο μουσείο. Επίσης, το φυλλάδιο του μαθητή, εκτός από πληροφορίες και αναφορά των μύθων, περιέχει διάφορες δραστηριότητες που σκοπό έχουν να γνωρίσουν οι μαθητές το ιερό του Διός και το Μουσείο της Ολυμπίας, να πάρουν κάποιες βασικές γνώσεις και να αναπτύξουν τη φαντασία τους.

ΟΛΥΜΠΙΑ ΒΙΚΑΤΟΥ

ΝΟΜΟΣ ΜΕΣΣΗΝΙΑΣ

Στο πλαίσιο εφαρμογής του εκπαιδευτικού προγράμματος «Μελίνα, Εκπαίδευση και Πολιτισμός» εκ μέρους του ΥΠΠΟ και του Υπουργείου Παιδείας εκπονήθηκε από την υπογράφουσα εκπαιδευτικό πρόγραμμα με τίτλο «Αρχαιολογικός Χώρος Εγκλιανού Χώρας Τριφυλίας», το οποίο περιελάμβανε βιβλίο για το δάσκαλο με τίτλο *Το Ανάκτορο του Νέστορος στη Χώρα Τριφυλίας* και παιχνίδι-κατασκευή για το μαθητή με τίτλο «Διακοσμώντας την Αίθουσα με την Εστία» προορισμένο να εφαρμοστεί πειραματικά από την Γ΄ τάξη του 6ου Δημοτικού Σχολείου Καλαμάτας στο Νομό Μεσσηνίας.

Η εκτύπωση των τελικών δοκιμίων του εκπαιδευτικού προγράμματος έγινε στον Πύργο Ηλείας και η πρώτη πειραματική εφαρμογή του πραγματοποιήθηκε στο Ανάκτορο της Πύλου τον Ιούνιο του 1999.

ΓΕΩΡΓΙΑ ΧΑΤΖΗ-ΣΠΗΛΙΟΠΟΥΛΟΥ

Εικ. 5-6. Καυκανιά. Θέση Γλινάτσες. Ψευδόστομος αμφορέας και αλάβαστρο.

ΑΝΑΣΚΑΦΙΚΕΣ ΕΡΓΑΣΙΕΣ

ΝΟΜΟΣ ΗΛΕΙΑΣ

Καυκανιά

Θέση Γλινάτσες

Ο Α. Αθανασόπουλος παρέδωσε στην Εφορεία ένα τρίωτο αλάβαστρο (Π7144), που βρήκε εντός της ιδιοκτησίας του Κ. Βασιλόπουλου. Η ανασκαφή που ακολούθησε αποκάλυψε θαλαμωτό τάφο στο πρανές της βόρειας πλευράς του αγροκτήματος, ο οποίος είχε σε μεγάλο βαθμό καταστραφεί από τις διαμορφωτικές εργασίες με μηχάνημα που έγιναν στο παρελθόν στο χώρο αυτό. Οι σωζόμενες διαστάσεις του σχεδόν ορθογώνιου θαλάμου είναι: 1,50×3,17 και ύψος 1,20 μ. Ο προσανατολισμός του τάφου είναι Β.-Ν., με τον τελείως κατεστραμμένο δρόμο προς Ν. Στο δάπεδο του θαλάμου υπήρχαν ανοιγμένοι τρεις λάκκοι, που περιείχαν τέσσερις ταφές, ενώ μια πέμπτη βρισκόταν στο κέντρο περίπου του τάφου. Ο λάκκος 1 βρισκόταν στη δυτική πλευρά του θαλάμου, καλυπτόταν από λιθόπλακες και οι διαστάσεις του ήταν: 1,60×0,38 και βάθος 0,37 μ. Περιείχε δύο ταφές και μία μόνον χάντρα (Δ832) ως κτέρισμα. Ο λάκκος 2 βρισκόταν παραπλεύρως του λάκκου 1 και είχε διαστάσεις: 0,88×0,41 και βάθος 0,55 μ. Περιείχε μία ακτέριστη ταφή. Από το λάκκο 3, που βρίσκεται στην ανατολική πλευρά του θαλάμου, σώζεται μικρό μόνον τμήμα, διαστ. 0,50×0,40 μ. Ο λάκκος φαίνεται ότι περιείχε μία ακτέριστη ταφή. Η ταφή που υπήρχε στο κέντρο του θαλάμου συνοδευόταν από ένα αλαβαστροειδές (Π7302), δύο ψευδόστομους αμφορείς (Π7321, Π7323) (Εικ. 5), ένα αλάβαστρο (Π7318 α,β) (Εικ. 6), ένα λεβητοκυάθιο (Π7305) και ένα κυάθιο (Π7315).

Στη βορειοανατολική γωνία του θαλάμου υπήρχε μία ανακομιδή, που περιβαλλόταν από 12 αγγεία, τα περισσότερα από τα οποία ήταν θραυσμένα: δύο ψευδόστομοι αμφορείς (Π7320, Π7322), ένα αλαβαστροειδές (Π7303), ένα λεβητοκυάθιο (Π7304), επτά κυάθια (Π7306-7311, Π7314), έναν πιθαμφορί-

Εικ. 7. Καυκανιά. Θέση Γλινάτσες. Τρίωτος αμφορέας.

Εικ. 8. Καυκανιά. Θέση Γαρδίκια. Κυκλαδικό ειδώλιο.

σκο (Π7301), ένα αλάβαστρο (Π7317) και χάντρες από ορεία κρύσταλλο και σάρδιο (Δ831).

Μια ακόμη συστάδα αγγείων βρέθηκε στη βορειοδυτική γωνία του θαλάμου: δύο ψευδόστομοι αμφορείς (Π7319, Π7324), ένας κύαθος με προχοή (Π7312), δύο τρίωποι αμφορείς (Π7325, Π7299) (Εικ. 7), ένας δίωτος αμφορέας (Π7300), τρία πήλινα και ένα λίθινο σφονδύλι (Π7326α-γ, Λ1619).

Θέση Αγριλιά

Ύστερα από υπόδειξη του Χ. Γιαννακόπουλου, αποκαλύφθηκε ταφικός πίθος σε μικρή απόσταση νότια του μικρού ναού της Ανάληψης και του χώρου όπου το 1994 είχε διενεργηθεί από την Εφορεία η ανασκαφή ενός κτίσματος της ΜΕ περιόδου[3]. Ο πίθος βρέθηκε σε βάθος 0,11-0,13 μ. πάνω σε συμπαγές χώμα, όπου υπήρχαν ίχνη πυράς. Ήταν εντελώς κατεστραμμένος, ενώ η πλάκα που τον κάλυπτε βρέθηκε λίγο μακρύτερα, παρασυρμένη από το εκσκαφικό μηχάνημα που διαμόρφωσε το χώρο. Οι διαστάσεις της καλυπτήριας πλάκας είναι: 0,55× 0,58 και πάχος 0,085 μ. Κτερίσματα δεν βρέθηκαν.

Θέση Γαρδίκια

Ο Ν. Μιχαλόπουλος παρέδωσε στην Εφορεία ένα μαρμάρινο κυκλαδικό ειδώλιο (Λ1620) (Εικ. 8), το οποίο, όπως ανέφερε, βρήκε στη θέση Γαρδίκια, σε απόσταση 500 μ. περίπου βορειοδυτικά του χωριού. Μικρή ανασκαφική έρευνα, που έγινε στο σημείο που υπέδειξε ο ευρέτης, δεν έδωσε στοιχεία που να δικαιολογούν την ύπαρξη του ειδωλίου εκεί. Τα χώματα ήταν ερυθρωπά και έμοιαζαν να είχαν μεταφερθεί από αλλού στο χώρο αυτό, όπου τα φυσικά εδάφη έχουν χρώμα κιτρινωπό, ενώ βρέθηκαν ελάχιστα μικρότατα θραύσματα οστράκων και ένας πυριτόλιθος.

Λέπρεο

Κατά τη διάρκεια της εκσκαφής θεμελίων για την ανέγερση του ναϋδρίου του Προφήτη Δανιήλ, αποκαλύφθηκε μικρός κεραμοσκεπής τάφος, σε βάθος 0,30 μ. από την επιφάνεια του εδάφους. Ο τάφος, προσανατολισμού Α.-Δ., είχε διαστάσεις: 0,90×0,30 μ., με λιθόκτιστες την ανατολική και δυτική του πλευρά. Το κρανίο του νεκρού βρισκόταν προς Α., ενώ τα υπόλοιπα οστά ήταν πλήρως αποσαθρωμένα. Δεν υπήρχαν κτερίσματα που να χρονολογούν τον τάφο.

Αλίφειρα

Από τη Διεύθυνση Αναστήλωσης Αρχαίων Μνημείων του ΥΠΠΟ ξεκίνησαν οι εργασίες αναστήλωσης του τάφου Ε, ο οποίος είχε ανασκαφεί το 1932 από τον Α. Ορλάνδο[4]. Στις εργασίες συμμετείχε συνεργείο εργατοτεχνιτών της Εφορείας.

3. *ΑΔ* 49 (1994): Χρονικά, σ. 191-192.

4. Α. Ορλάνδος, *Η Αρκαδική Αλίφειρα και τα μνημεία της*, Αθήνα 1967-1968, σ. 232 κ.ε.

Σώστι

Στη θέση Νταλαμαρέικα, στην ιδιοκτησία Δ. Νταλαμάρα, βρέθηκε μεγάλος αριθμός οστράκων ελληνιστικής εποχής, που προέρχονται από την καταστροφή κεραμοσκεπούς τάφου.

Ήλιδα

Στο Δημοτικό Διαμέρισμα Πηγαδιού και στη θέση Αηγιάννης, στον αγρό Κ. Γεωργιόπουλου, όπου το 1993 είχε πραγματοποιήσει ανασκαφική έρευνα η Εφορεία, λαθρανασκαφική ενέργεια έφερε στο φως κιβωτιόσχημο τάφο. Ο τάφος, προσανατολισμού Α.-Δ., ήταν χτισμένος με κεραμίδες και καλυπτόταν από σχιστολιθικές πλάκες. Οι διαστάσεις του είναι: μήκ. 1,92, πλ. 0,56 και ύψ. 0,56 μ. Ο τάφος ήταν συλημένος και στο εσωτερικό του βρέθηκαν μόνο λιγοστά αναμοχλευμένα οστά.

Γούμερο

Στη θέση Αρδενίτσα, ο Γ. Στασινός εντόπισε και υπέδειξε έναν κιβωτιόσχημο τάφο. Ο τάφος, με προσανατολισμό Α.-Δ., βρίσκεται σε απόσταση 3 χλμ. βόρεια του χωριού, στην ανατολική πλευρά αγροτικού δρόμου, μεταξύ των αγρών Α. Χρονόπουλου και Φ. Στασινού. Το πάνω μέρος της δυτικής του πλευράς έχει καταστραφεί από τις εργασίες διάνοιξης του δρόμου. Ήταν κατασκευασμένος από οπτές πλίνθους και ασβεστοκονίαμα, με καλυπτήριες πλάκες από αμμόπετρα. Το δάπεδο ήταν επιστρωμένο με κεραμίδες. Στο εσωτερικό του υπήρχε μία ακτέριστη ταφή. Οι διαστάσεις του τάφου είναι: μήκ. 2,15, πλ. 0,49 και ύψ. 0,70 μ.

Κάτω Σαμικό

Στη θέση Σαμακιά, εντός της ιδιοκτησίας Χ. Κουσκουλή, κατά τη διάρκεια εργασιών διαμόρφωσης προκειμένου να ανεγερθεί οικία, αποκαλύφθηκαν, σχεδόν επιφανειακά, ίχνη θεμελίων κτίσματος, το οποίο, σύμφωνα με τη συλλεγείσα κεραμική, ανήκει στη ΜΕ περίοδο. Οι σωζόμενες διαστάσεις του κτίσματος είναι: 4,10×1,90 μ.

Διάσελλα

Στη θέση Κανελέικα ή Μάρμαρο, σε απόσταση 1.500 μ. βορειοανατολικά του χωριού, εντός της ιδιοκτησίας του Δ. Μπαχούρου, αποκαλύφθηκε ύστερα από λαθρανασκαφική ενέργεια, ένας ταφικός πίθος με προσανατολισμό Β.-Ν. Ο πίθος ήταν κατεστραμμένος στην κοιλιά, ενώ το στόμιό του έφραζε

Εικ. 9. Διάσελλα. Θέση Κανελέικα. Χάλκινη υδρία.

σχιστολιθική πλάκα. Οι διαστάσεις του ήταν: ύψ. 1,20 και διάμ. σώματος 1,04 μ. Στο εσωτερικό του βρέθηκε από τον ιδιοκτήτη του αγρού και παραδόθηκε στο Α.Τ. Κρεστένων μία χάλκινη υδρία (Μ1900) (Εικ. 9) και μία πήλινη τεφροδόχος υδρία (Π7327), μέσα στην οποία υπήρχαν λιγοστά οστά. Η ανασκαφική έρευνα που ακολούθησε δεν απέδωσε άλλα ευρήματα μέσα από τον πίθο.

Σε απόσταση 150 μ. περίπου ανατολικά του πίθου αυτού, εντός της ίδιας ιδιοκτησίας, εντοπίστηκαν τμήματα δύο άλλων πίθων, που προφανώς καταστράφηκαν και συλήθηκαν κατά τη διάνοιξη λάκκων για τη φύτευση ελαιοδένδρων. Πλησίον τους αποκαλύφθηκε τμήμα τοίχου, αποκαλ. μήκ. 1 μ., που ίσως ανήκει σε κάποιο ταφικό περίβολο. Η έρευνα στη θέση αυτή δεν ολοκληρώθηκε, διότι δεν το επέτρεψε ο ιδιοκτήτης[5].

Πλατιάνα

Κατά τη διάρκεια των εργασιών αποψίλωσης στην αρχαία ακρόπολη, εντοπίστηκε στα πρανή της νότιας πλευράς και σε απόσταση 50 μ. περίπου από το αρχαίο θέατρο τμήμα οχυρωματικής κατασκευής, μήκ. 11,50, πλ. 6,70 και σωζ. ύψ. 2,50 μ.

Σε απόσταση 60 μ. περίπου ανατολικά του αναλημματικού τείχους της αγοράς, αποκαλύφθηκε διμερές κτίριο επιμελημένης κατασκευής, με σωζόμενους ορθοστάτες. Από τα επιφανειακά ευρήματα ξεχωρίζουν δύο πήλινες αγνύθες (ΒΕ892 και 895) και ένα χάλκινο νόμισμα ηλειακής κοπής του τέλους του 4ου και των αρχών του 3ου αι. π.Χ. (Ν1024).

Από αυτοψία που έγινε στη θέση Παλιακούμπα[6] που βρίσκεται

5. Οι παραπάνω σωστικές ανασκαφές έγιναν υπό την εποπτεία της συμβασιούχου αρχαιολόγου της Εφορείας Ζ. Λεβεντούρη.

6. Η θέση αυτή ταυτίζεται από πηγές της Φραγκοκρατίας με το κάστρο Acumba και την αρχαία Υπανία, βλ. E. Meyer, *Neue Peloponnesische Wanderung*, Bern 1957, σ. 37.

σε απόσταση 3 χλμ. περίπου ανατολικά του αρχαιολογικού χώρου της Πλατιάνας, διαπιστώθηκε η ύπαρξη αρχαίων οικοδομικών λειψάνων, ενώ υπήρχαν διάσπαρτα πολλά θραύσματα αρχαίων κεραμίδων. Μεταξύ των δύο λόφων εντοπίστηκαν σποραδικά όστρακα χρηστικών αγγείων και πίθου και συνελέγη θραύσμα γυάλινου σκύφου με ανάγλυφη διακόσμηση (ΒΕ 894).

Μάκιστος

Στη θέση Πετροπήγαδα, που βρίσκεται σε απόσταση 2 χλμ. περίπου νοτιοδυτικά της ακρόπολης της Πλατιάνας, στα νότια πρανή ασβεστολιθικού λόφου του όρους Λαπίθας, έγινε ανασκαφή κατόπιν υποδείξεως του Σ. Κοκαλιάρη. Κατά την έρευνα εντοπίστηκε μικρό τμήμα από το κάτω μέρος μνημειακής κατασκευής με προσανατολισμό ΒΑ.-ΝΔ. Η κατασκευή αποτελείται από ορθοστάτες, το κάτω μέρος των οποίων κοσμείται με λεπτό κυμάτιο, που συναρμόζει με αντίστοιχο που φέρει ο τοιχοβάτης της κρηπίδας. Οι ορθοστάτες έχουν μήκος 1 μ. περίπου και είναι κατασκευασμένοι από ασβεστόλιθο εξαιρετικά επιμελημένης λάξευσης. Η ορατή τους όψη φέρει περιτένεια, ενώ στις πλευρές επαφής μεταξύ τους υπάρχει διακριτική πλατιά αναθύρωση. Τα κινητά ευρήματα που περισυνελέγησαν ήταν λιγοστά όστρακα αγγείων και βάση από δακρυδόχο ελληνιστικών χρόνων.

Στα πρανή του ίδιου λόφου, 1,5 χλμ. περίπου νοτιοδυτικά της προηγούμενης θέσης, ο πάρεδρος της Κοινότητας Ν. Όθος υπέδειξε στη θέση Μυγδαλιές, πλησίον πηγής και του εξωκκλησιού των Αγίων Αποστόλων, υπολείμματα κτιριακών εγκαταστάσεων, μάλλον ρωμαϊκών λουτρών. Σύμφωνα με πληροφορίες των κατοίκων, ανάμεσα στις δύο αυτές θέσεις υπάρχει αρχαίο νεκροταφείο, όπου βρίσκονταν παλαιότερα μικροαντικείμενα και ενεπίγραφες στήλες.

Πεύκες

Κατά τη διάρκεια αυτοψίας στην κορυφή και τα πρανή του λόφου Αηλιάς ή Βιλιζαίικα Χάνια περισυνελέγησαν όστρακα της ΜΕ περιόδου (ΒΕ 908), εργαλεία από πυριτόλιθο και οψιανό (ΒΕ 910), θραύσμα επίπεδου τριβείου, καθώς και τμήμα λακωνικού στρωτήρα με εγχάρακτο το γράμμα *Κ* στην ερυθρή ολόβαφη όψη του (ΒΕ 906)[7].

Φιγάλεια

Στη θέση Σταυρούλι, εντός απαλλοτριωμένου από την Υπηρεσία οικοπέδου, πρώην ιδιοκτησίας Αβδουλά, έγινε βραχύχρονη ανασκαφική έρευνα, δεδομένου ότι υπήρχαν ορατά ίχνη αρχαίων τοίχων.

Το βόρειο τμήμα του οικοπέδου καταλαμβάνει μεγάλο αλώνι κατασκευασμένο κυρίως από αρχαίο δομικό υλικό, μεταξύ του οποίου υπάρχει και ένα μεγάλο λίθινο κατώφλι.

Η έρευνα περιορίστηκε σε δύο σημεία, όπου αποκαλύφθηκαν δύο τοίχοι. Ο τοίχος α, κατεύθυνσης ΝΑ.-ΒΔ., είναι προφανώς αναλημματικός και σώζεται σε μια σειρά λίθων, αδρομερώς δουλεμένων, με όψη προς Β. Εξωτερικά του τοίχου υπάρχει πολλή λατύπη που σχηματίζει ένα σχεδόν συμπαγές στρώμα, με ενσωματωμένο μεγάλο πλήθος οστράκων και τμημάτων κεραμίδων, δημιουργώντας ένα είδος δαπέδου. Στο νοτιοανατολικό άκρο του ο τοίχος φαίνεται να συνεχίζεται στο διπλανό οικόπεδο, ενώ στο βορειοδυτικό άκρο απολήγει σε ένα σχεδόν ορθογωνιασμένο ογκόλιθο. Το αποκαλυφθέν μήκος του είναι 8,30 και το μέγιστο πλάτος του 1,12 μ. Σε μικρή απόσταση βόρεια του τοίχου α αποκαλύφθηκαν τα λείψανα ενός επιφανειακού τοίχου β, που κατευθύνεται λοξά Α.-Δ. Ο τοίχος β είναι κατασκευασμένος από αργούς λίθους σε πολύ πρόχειρη τοιχοδομία και σώζεται σε μήκος 8,80 μ., ενώ το μέγιστο πλάτος του φθάνει τα 0,85 μ.

Εικ. 10. Δάφνη. Θαλαμωτός τάφος 13. Δίωτος αμφορέας.

Στο νοτιοανατολικό τμήμα του οικοπέδου ανοίχθηκε δοκιμαστική τομή, διαστ. 2×2 μ., προκειμένου να διαπιστωθεί αν υπάρχει τοίχος που να συνδέεται με το λίθινο κατώφλι που βρίσκεται κατά χώραν στο προς Α. όμορο οικόπεδο. Πράγματι, σε βάθος 1,76 μ. από την επιφάνεια του εδάφους, αποκαλύφθηκε ο τοίχος γ, με κατεύθυνση Β.-Ν. Ο τοίχος γ είναι κατασκευασμένος από αργούς λίθους σε συμπαγή κατασκευή, φαίνεται δε ότι έφερε επίχρισμα στη μία όψη του.

Η επέκταση της τομής, που θα πραγματοποιηθεί την επόμενη ανασκαφική περίοδο, αναμένεται να δώσει νέα στοιχεία για τον τοίχο γ και για το κτίριο στο οποίο ανήκει.

Δάφνη

Στο χώρο του μυκηναϊκού νεκροταφείου, στη θέση Λακκα-

7. Οι έρευνες στην Πλατιάνα, τον Μάκιστο και τις Πεύκες έγιναν από τον έκτακτο αρχαιολόγο της Εφορείας Χ. Ματζάνα.

Εικ. 11. Πρασιδάκι. Θέση Λενικό. Ναός Αθηνάς. Άποψη του σηκού από Ν.

θέλα συνεχίστηκε και φέτος η ανασκαφική έρευνα, κατά την οποία αποκαλύφθηκε για πρώτη φορά ένας λακκοειδής τάφος 1 (διαστ. 0,88×0,47 μ.), σε απόσταση 1 μ. μόλις από το άκρο του δρόμου του θαλαμωτού τάφου (Θ.Τ.) 10. Ο λάκκος είχε προσανατολισμό Α.-Δ. και περιείχε μία ταφή, με το νεκρό σε στάση συνεσταλμένη. Γύρω από το κρανίο του νεκρού ήταν τοποθετημένο ένα ληκύθιο (Π3427) και ένα σφονδύλι (Π3428).

Θαλαμωτός τάφος 13. Αποκαλύφθηκε νότια του θαλάμου του Θ.Τ. 12, και είχε βυθισμένη τη θόλο και κατεστραμμένη την ξερολιθιά. Ο θάλαμος, προσανατολισμού Β.-Ν., ήταν ελλειψοειδής, διαμ. 2,67-2,50 και σωζ. ύψ. 2,30 μ. Ο δρόμος του τάφου έχει μήκος 3,30 και πλάτος 1,50 μ. Ο τάφος περιείχε τέσσερις ταφές, με τους νεκρούς σε στάση συνεσταλμένη. Κτερίσματα υπήρχαν στην πρώτη ταφή, που βρισκόταν στη δυτική πλευρά του θαλάμου και ήταν: ένας δίωτος αμφορέας (Π3429α, β) (Εικ. 10), ένα αλάβαστρο (Π3431) και δύο πήλινα σφονδύλια (Π3432-3433). Πάνω στο σώμα του δεύτερου νεκρού ήταν τοποθετημένο ένα αλαβαστροειδές (Π3430). Οι άλλες ταφές ήταν ακτέριστες. Τα αγγεία χρονολογούνται στην ΥΕ ΙΙΙΑ1-2 περίοδο.

Πρασιδάκι

Στη θέση Ελληνικό ή Λενικό, είχαν εντοπιστεί τα ερείπια μεγάλου δωρικού ναού, σε χαμηλό γήλοφο που καλυπτόταν από πυκνή βλάστηση[8]. Ο ναός αυτός είχε αποδοθεί στην Αθηνά, σύμφωνα με τα τυχαία ευρήματα που είχαν κατά καιρούς περισυλλεγεί από τον περιβάλλοντα χώρο του[9]. Το 1996 βρέθηκε επιφανειακά, σε μικρή απόσταση βορειοδυτικά του ναού, το χείλος χάλκινου σκεύους, που έφερε αναθηματική επιγραφή στη θεά Αθηνά[10].

Κατά τη διάρκεια της ανασκαφής, που διήρκεσε τρεις μήνες, αποκαλύφθηκε ολόκληρος ο σηκός και τμήμα της περίστασης του ναού (Εικ. 11). Το μνημείο έχει υποστεί τεράστια καταστροφή από τους κατοίκους της περιοχής, όταν προ 100ετίας διέλυσαν και κατακερμάτισαν το μεγαλύτερο μέρος του δομικού υλικού του ναού, το οποίο ήταν ορατό, προκειμένου να χτίσουν τα σπίτια του χωριού τους. Την καταστροφή συμπλήρωσαν οι αλλεπάλληλες λαθρανασκαφικές ενέργειες των αρχαιοκάπηλων, που κατά καιρούς λυμαίνονταν το ναό.

Ο προσανατολισμός του ναού είναι Β.-Ν., με είσοδο προς Ν., και αποτελείται από πρόναο, σηκό και οπισθόδομο. Οι διαστάσεις του εσωτερικού του ναού, χωρίς την περίσταση, είναι 24,20×8,90 μ. Στο κέντρο του σηκού υπάρχει κτιστό, ορθογώνιο βάθρο για το λατρευτικό άγαλμα (διαστ. 2,40×2,70 και ύψ. 0,46 μ.), εκατέρωθεν του οποίου σώζεται εσωτερική κιονοστοιχία από πέντε κίονες σε κάθε πλευρά. Τα δάπεδα είναι επιστρωμένα με κονίαμα, που σε πολλά σημεία σώζεται σε καλή κατάσταση. Ο τοιχοβάτης και οι ορθοστάτες του σηκού σώζονται σχεδόν ολόκληροι και σε σχετικά καλή κατάσταση. Στον πρόναο, αποκαλύφθηκε τμήμα του βοτσαλωτού δαπέδου του, αποτελούμενο από μικρά βότσαλα λευκού και μελανού χρώματος που σχηματίζουν μαίανδρο στην περιφέρεια και ρομβοειδή διακόσμηση στο εσωτερικό[11]. Στη βόρεια στενή πλευρά του ναού αποκαλύφθηκε σχεδόν σε όλο του το μήκος ο στυλο-

8. *ΑΑΑ* IV (1971), σ. 245-251.

9. *ΑΔ* 26 (1971): Χρονικά, σ. 146. Θ. Καράγιωργα, Μια πελοποννησιακή Αθηνά Πολιούχος, *Πρακτικά του XII Διεθνούς Συνεδρίου Κλασικής Αρχαιολογίας, Γ΄, Αθήνα, 4-10 Σεπτεμβρίου 1983*, Αθήνα 1988, σ. 132-140, σχέδ. 1, πίν. 27.

10. Ξ. Αραπογιάννη, Αναθηματική επιγραφή από το Πρασιδάκι Ηλείας, *Ηόρος* 13 (1999), σ. 167-172, πίν. 40-41. Επίσης, *ΑΔ* 51 (1996): Χρονικά, σ. 185.

11. Επειδή το βοτσαλωτό δάπεδο βρισκόταν σε κακή κατάσταση διατήρησης, στερεώθηκε επιτόπου από το συντηρητή ψηφιδωτών της Εφορείας Β. Αναστούλη, αποκολλήθηκε και μεταφέρθηκε στο Μουσείο Ολυμπίας για φύλαξη και συντήρηση, προκειμένου να επανατοποθετηθεί στην αρχική του θέση.

Εικ. 12. Πρασιδάκι. Θέση Λενικό. Ναός Αθηνάς. Τμήμα πήλινης σίμης με γραπτή διακόσμηση.

Εικ. 14-15. Πρασιδάκι. Θέση Λενικό. Ναός Αθηνάς. Χάλκινη κεφαλή ανδρός και πήλινη κεφαλή κόρης.

Εικ. 13. Πρασιδάκι. Θέση Λενικό. Ναός Αθηνάς. Λεοντοκεφαλή-υδρορρόη.

Εικ. 16. Πρασιδάκι. Θέση Λενικό. Ναός Αθηνάς. Λύχνοι ρωμαϊκών χρόνων.

βάτης, ενώ σε δοκιμαστική τομή που έγινε στην ανατολική μακριά πλευρά του ναού αποκαλύφθηκε η κρηπίδα, αποτελούμενη από τρεις βαθμίδες, καθώς και το κατώτατο τμήμα ενός από τους κίονες της περίστασης κατά χώραν. Οι διαστάσεις της περίστασης του ναού υπολογίζονται σε 35,30×15,30 μ.

Τα ευρήματα της ανασκαφής ήταν πλουσιότατα, ενώ τεράστιο ήταν το πλήθος των κεραμίδων από την κεράμωση της στέγης του ναού. Βρέθηκαν πολλά τμήματα των πήλινων σιμών, που έφεραν γραπτή φυτική διακόσμηση (Εικ. 12), και δύο λεοντοκεφαλές-υδρορρόες, αρχαϊκών και κλασικών χρόνων αντίστοιχα (Εικ. 13).

Τα περισσότερα μικροευρήματα βρέθηκαν στο κέντρο του σηκού, πλησίον του λατρευτικού βάθρου, όπου, όμως, η επίχωση ήταν εξαιρετικά διαταραγμένη από τις λαθρανασκαφικές ενέργειες. Από αυτά ξεχωρίζουν μερικά χάλκινα αναθήματα, όπως μία κεφαλή ανδρός (Εικ. 14) και ένας κριός, προερχόμενα από τη διακόσμηση κάποιου σκεύους, ένας αστράγαλος και ένα ζωάκι. Εντυπωσιακή υπήρξε η πήλινη κεφαλή κόρης, σχεδόν σε φυσικό μέγεθος (Εικ. 15), το τμήμα μιας άλλης πήλινης κεφαλής κόρης άριστης τέχνης και τα τμήματα του σώματος μεγάλων πήλινων αγαλμάτων.

Στη νότια πλευρά του σηκού, μπροστά στο βάθρο του λατρευτικού αγάλματος, υπήρξε εμφανέστατη χρήση του χώρου κατά τη ρωμαϊκή εποχή, όπου μέσα σε χώματα πυρακτωμένα βρέθηκε πλούσια κεραμική που ανήκε σε αγγεία, αλλά κυρίως σε λύχνους, από τους οποίους συνελέγη πολύ μεγάλος αριθμός (Εικ. 16).

Η ανασκαφή θα συνεχιστεί στην επόμενη ανασκαφική περίοδο, προκειμένου να αποκαλυφθεί ολόκληρη η περίσταση του ναού.

Άσπρα Σπίτια

Στο λοφίσκο Τούρλα, που βρίσκεται σε μικρή απόσταση από τη συμβολή των ποταμών Αλφειού και Ερυμάνθου, στα όρια των Νομών Ηλείας και Αρκαδίας, είχε γίνει ήδη τον προπερασμένο αιώνα (1845-1846) ολιγοήμερη ανασκαφική έρευνα από τον L. Ross, με πολυάριθμο συνεργείο Ελλήνων εργατών[12].

12. *AJA* 65 (1961), σ. 227· 73 (1969), σ. 162.

Εικ. 17. Βροχίτσα. Θέση Ράχη. Αγγεία από παράδοση.

Εικ. 18. Βροχίτσα. Θέση Ράχη. Ηλειακή υδρία.

Σκοπός της έρευνας ήταν να εντοπιστεί ο τάφος του Κοροίβου, του πρώτου Ολυμπιονίκη.

Η ανασκαφή είχε αποδώσει πενιχρά αποτελέσματα, καθώς και τα λείψανα διαφόρων κτισμάτων τα οποία δεν είχαν χρονολογηθεί από τον ανασκαφέα. Το 1996 η υπογράφουσα διενήργησε σύντομη έρευνα στην κορυφή του λοφίσκου με δοκιμαστικές τομές, οι οποίες απέδωσαν πλήθος προϊστορικών οστράκων, ενώ εντοπίστηκε χαμηλός περίβολος από ποταμίσιες κροκάλες που περιέβαλλε τα ριζά του λόφου.

Η φετινή ανασκαφή είχε ως στόχο τη συστηματικότερη έρευνα του χώρου, προκειμένου να εξαχθούν συγκεκριμένα συμπεράσματα, σχετικά με την παλαιά ανασκαφή, αλλά και με την ασφαλέστερη χρονολόγηση της συγκεκριμένης θέσης.

Μετά τη σχολαστική αποψίλωση του λόφου, διαπιστώθηκε ότι περίπου στο κέντρο του, εκεί όπου υπάρχει το τριγωνομετρικό σημείο του στρατού, υπήρχε ένας μεγάλος, σχεδόν κυκλικός λάκκος (μέγ. διαμ. 7 μ. περίπου), τον οποίο είχαν ανοίξει οι πρώτοι ανασκαφείς. Ο λάκκος αυτός ήταν γεμισμένος με τεράστιο όγκο αργών λίθων και ποταμίσιων κροκαλών και κρίθηκε αναγκαίο να εκκενωθεί με εργατικά χέρια, γεγονός το οποίο στοίχησε πολυήμερη σκληρή εργασία. Στο βάθος του λάκκου, που έφθανε στα 2,75 μ. από την επιφάνεια του εδάφους, υπήρχαν ασαφή λείψανα κάποιου κατεστραμμένου κτίσματος από κογχυλιάτη λίθο.

Στα βόρεια και δυτικά του λάκκου ανοίχθηκαν δύο δοκιμαστικές τομές, διαστ. 3×3,50 μ. Από την αφαίρεση των επιφανειακών χωμάτων και των δύο τομών περισυνελέγησαν αρκετά όστρακα και τμήματα κεραμίδων κλασικών χρόνων. Προχωρώντας σε βάθος στην τομή 1, τα χώματα γίνονταν γκριζωπά, με όστρακα μυκηναϊκών χρόνων, οστά ζώων (Δ846-872), ένα τμήμα πυριτόλιθου (Δ841) και ένα πήλινο σφονδύλι (Δ845).

Στην τομή 2, σε βάθος 1,07 μ. από την επιφάνεια του εδάφους, αποκαλύφθηκαν τα λείψανα τοίχου μυκηναϊκών χρόνων και συνελέγησαν χαρακτηριστικά όστρακα. Επίσης, βρέθηκαν οστά ζώων (Δ844), τεμάχια οψιανού και πυριτολίθου (Δ842 και 843), ένα χάλκινο καρφί (Μ2191) και ένα σφονδύλι (Δ844). Στη βορειοδυτική γωνία της τομής, όπου η έρευνα έφθασε σε μεγαλύτερο βάθος, βρέθηκε λάκκος πυράς με πυρακτωμένα χώματα, από όπου περισυνελέγησαν τεμάχια οψιανού (Δ837) και όστρακα, που χρονολογούνται στους υπονεολιθικούς χρόνους. Η ανασκαφή θα συνεχιστεί και την επόμενη ανασκαφική περίοδο.

ΞΕΝΗ ΑΡΑΠΟΓΙΑΝΝΗ

Βροχίτσα

Στη θέση Ράχη και εντός ιδιοκτησίας Ν. Κατελούζου εντοπίστηκαν αρχαία, κατά τη διάρκεια αγροτικών εργασιών από τον ιδιοκτήτη, ο οποίος περισυνέλεξε τα αγγεία και ειδοποίησε την Εφορεία. Η σωστική ανασκαφή στη συνέχεια αποκάλυψε μικρό νεκροταφείο των ύστερων κλασικών χρόνων, που αποτελούνταν από ταφικό πίθο, πυρές και κιβωτιόσχημο τάφο, οι οποίοι, σύμφωνα με τη μαρτυρία του ιδιοκτήτη, καλύπτονταν από τύμβο. Η νέα αυτή θέση βρίσκεται σε ελάχιστη απόσταση από τον ερευνηθέντα θαλαμωτό μυκηναϊκό τάφο, που ερευνήθηκε από την Εφορεία το 1992[13]. Ο Ν. Κατελούζος παρέδωσε στην Εφορεία τα παρακάτω αγγεία: έναν οξυπύθμενο αμφορέα (ύψ. 0,351 μ., Π7278, Εικ. 17), μία ακέραιη πρόχου (ύψ. 0,264 μ., Π7275, Εικ. 17), έναν αμφορίσκο (ύψ. 0,167 μ., Π7277, Εικ. 17) και ένα άωτο φιαλίδιο (Π7276, Εικ. 17). Επίσης, παρέδωσε και μία μεγάλη ηλειακή υδρία (ύψ. 0,395 μ., Π7274, Εικ. 18), η οποία περιείχε αρκετά καμένα οστά.

Πίθος 1. Είχε καταστραφεί κατά το μεγαλύτερο τμήμα του (σωζ. μήκ. 0,90 και ύψ. 0,75 μ.). Ο πίθος είχε προσανατολισμό

13. *ΑΔ* 47 (1992): Χρονικά, σ. 118. Επίσης, Ο. Βικάτου, Θαλαμοειδής τάφος στη Βροχίτσα Ηλείας, *Πελοποννησιακά* ΚΒ΄ (1996-1997), σ. 304-322. Η ίδια, Νέες μυκηναϊκές θέσεις στην Ηλεία, *Πρακτικά του Ε΄Διεθνούς Συνεδρίου Πελοποννησιακών Σπουδών, Άργος-Ναύπλιο, 6-10 Σεπτεμβρίου 1995*, Αθήνα 1998, σ. 350.

Εικ. 19. Βροχίτσα. Θέση Ράχη. Αγγεία από τον ταφικό πίθο 1 και τον κιβωτιόσχημο τάφο.

Εικ. 20. Βροχίτσα. Θέση Ράχη. Αγγεία από τον κιβωτιόσχημο τάφο.

Α.-Δ. (το στόμιό του προς Α.). Εντός αυτού βρέθηκαν ελάχιστα οστά, ενώ πλησίον και γύρω από αυτόν βρέθηκαν όστρακα από μεγάλο αγγείο (Π7293), τμήμα μεγαρικού σκύφου (Π7281), με ανάγλυφη διακόσμηση και δύο λυχνάρια (Π7279-7280, Εικ. 19).

Η υδρία που παρέδωσε ο ιδιοκτήτης πιθανότατα δεν ήταν εντός του πίθου, αλλά επειδή περιείχε καμένα οστά, θα αποτελούσε ξεχωριστή ταφή. Άλλωστε οι ταφικές υδρίες (εγχυτρισμοί) απαντώνται συχνά στην Ηλεία.

Πυρά 1. Σε μικρή απόσταση από το πιθάρι, εντοπίστηκαν τουλάχιστον τρεις πυρές, εκ των οποίων η μία ήταν εντελώς κατεστραμμένη. Η πρώτη πυρά ήταν στενόμακρος λάκκος με αποστρογγυλεμένες γωνίες (μήκ. 1,60, πλ. 0,80 και βάθ. 0,60 μ.). Εντός του λάκκου βρέθηκαν υπολείμματα από καμένα οστά και αρκετά όστρακα, επίσης καμένα, από τα οποία συγκολλήθηκαν τα παρακάτω αγγεία: ένα μικρό φιαλίδιο (Π7296), ένας οξυπύθμενος αμφορέας ελλιπής (Π7298) και το κατώτερο τμήμα ενός ακόμη αγγείου (Π7297).

Πυρά 2. Πέντε μέτρα βόρεια του πίθου, βρέθηκε η δεύτερη πυρά, κατεστραμμένη στο ανώτερο τμήμα της. Είναι λάκκος ωοειδούς σχήματος, μήκ. 1,80, πλ. 0,90 και βάθ. 0,50 μ. Εντός αυτής βρέθηκαν μόνο λίγα καμένα οστά και λίγα όστρακα.

Πλησίον της δεύτερης πυράς βρέθηκαν ίχνη πιθανότατα από μια τρίτη, η οποία είχε εντελώς καταστραφεί από τις εργασίες διαμόρφωσης.

Κιβωτιόσχημος τάφος. Μεταξύ των πυρών εντοπίστηκε ένας κιβωτιόσχημος τάφος, με προσανατολισμό Α.-Δ. Ο τάφος (μήκ. 2,17, πλ. 1,29 και βάθ. 0,42-0,50 μ.) ήταν χτισμένος από πήλινες στενόμακρες πλάκες (σε έξι σειρές), δεν είχε καλυπτήριες πλάκες και περιείχε δύο νεκρούς. Από τους σκελετούς διατηρήθηκαν μόνον τα κρανία. Τα κτερίσματα των ταφών ήταν: δύο ακέραια λυχνάρια (Π7282-7283, Εικ. 19), δύο δακρυδόχοι (Π7291-7292, Εικ. 19), δύο πινάκια (Π7284-7285, Εικ. 20), δύο φιαλίδια (Π7286, 7290, Εικ. 20), μία πρόχους (Π7288, Εικ. 21), ένας σκύφος (Π7295), μία δίωτη πρόχους (Π7287, Εικ. 21), ένας αμφορίσκος (Π7289, Εικ. 21), ένας οξυπύθμενος αμ-

Εικ. 21. Βροχίτσα. Θέση Ράχη. Αγγεία από τον κιβωτιόσχημο τάφο 1.

φορέας ελλιπής (Π7294), ένα ελλιπές σιδερένιο μαχαιρίδιο (Μ1898) και ένας χάλκινος δίσκος κατόπτρου (Μ1897).

Τα παραπάνω ευρήματα χρονολογούνται στην ύστερη κλασική-ελληνιστική εποχή. Τέλος, τα καμένα όστρακα που υπήρχαν διάσπαρτα, καθώς και τμήματα πίθων και μεγάλων αγγείων, δείχνουν ότι υπήρχαν εκεί και άλλοι τάφοι, οι οποίοι καταστράφηκαν κατά τη διαμόρφωση του χώρου. Σύμφωνα με όσα αναφέρονται παραπάνω προκύπτει ότι στο χώρο αυτό υπήρχε ένας τύμβος, ο οποίος κάλυπτε διαφορετικά είδη ταφών. Δηλαδή ταφικά πιθάρια, πυρές, εγχυτρισμούς και κιβωτιόσχημους τάφους. Επίσης, ιδιαίτερα ενδιαφέρον, εκτός των διαφορετικών τρόπων ταφής στον ίδιο χώρο, είναι και το γεγονός ότι το μικρό αυτό ελληνιστικό νεκροταφείο βρέθηκε πολύ κοντά στο μυκηναϊκό τάφο, στον ίδιο σχεδόν χώρο, γεγονός βεβαίως που αποδεικνύει τη συνέχεια της κατοίκησης στον ίδιο χώρο.

ΟΛΥΜΠΙΑ ΒΙΚΑΤΟΥ

Εικ. 22. Ελληνικά Ανθείας. Ο θαλαμωτός τάφος «Τσαγκλή 12» ή «Ελληνικά 14».

ΝΟΜΟΣ ΜΕΣΣΗΝΙΑΣ

Κεφαλόβρυση Τριφυλίας

Κατά την ανακαίνιση της παραδοσιακής οικίας Μπάλτα, βρέθηκε στη βορειοανατολική γωνία του υπογείου, σε βάθος 0,50 μ. περίπου από τα θεμέλια, ένας κιβωτιόσχημος τάφος, χτισμένος από μεγάλες φυσικές ασβεστολιθικές πλάκες. Ο νεκρός ήταν ακτέριστος, τοποθετημένος ΝΑ.-ΒΔ. Ίσως πρόκειται για ταφή νεότερων χρόνων, δεδομένου ότι πλησίον του τάφου περισυνελέγησαν θραύσματα χονδροειδών κεραμίδων και τεμάχια στάμνας (ΒΕ 905).

Ελληνικά Ανθείας

Θαλαμωτός τάφος «Τσαγκλή 12» ή «Ελληνικά 14»[14]. Στη γνωστή συστάδα των θαλαμωτών τάφων, που ανασκάπτεται τα τελευταία χρόνια από την Εφορεία, αποκαλύφθηκε ένας ακόμη τάφος, μεταξύ του Θ.Τ. «Κουτρφούρη 1» και του Θ.Τ. «Τσαγκλή 4» (Εικ. 22). Ο τάφος είχε προσανατολισμό Α.-Δ. με είσοδο προς Α. Ο θάλαμος ήταν σχεδόν κυκλικός, διαμ. 2,70-3,10 μ., αλλά η οροφή του και το ανώφλι της θύρας ήταν βυθισμένα, με αποτέλεσμα το σωζόμενο ύψος του να φθάνει τα 1,55-2,15 μ. Ο δρόμος ήταν ελαφρώς κατωφερής, μήκ. 4,67-4,88, πλ. 1,62-1,85 και μέγ. σωζ. ύψ. 1 μ., και κατέληγε σε θύρα, σωζ. ύψ. 1 και πλ. 0,80 μ. Η ξερολιθιά κάλυπτε ολόκληρο το στόμιο του θαλάμου, που είχε πάχος 1,15, πλάτος 1,76 και ύψος 1,07 μ.

Ο τάφος ήταν συλημένος και διαταραγμένος, ενώ τμήματα οστών υπήρχαν εγκατεσπαρμένα σε διάφορα σημεία της επίχωσης του θαλάμου. Σε βάθος 1,40-1,45 μ., 0,50 μ. περίπου πά-

14. Οι δύο ανασκαφές που περιγράφονται παρακάτω έγιναν υπό την εποπτεία της συμβασιούχου αρχαιολόγου της Εφορείας Ε. Μαλαπάνη.

Εικ. 23-24. Ελληνικά Ανθείας. Θαλαμωτός τάφος «Τσαγκλή 12» ή «Ελληνικά 14». Πρόχοι.

Εικ. 25. Ελληνικά Ανθείας. Θαλαμωτός τάφος «Τσαγκλή 12» ή «Ελληνικά 14». Ψευδόστομος αμφορέας και κύπελλο.

νω από το δάπεδο του θαλάμου, βρέθηκαν στο νοτιοανατολικό τοίχωμα του τάφου δύο αγγεία, ένα κύπελλο (Π5822) και ένας σκύφος (Π5821), που μαρτυρούν μεταγενέστερη χρήση του τάφου κατά τους πρωτογεωμετρικούς χρόνους. Λίγο βαθύτερα, σε βάθος 2 μ. περίπου από το σταθερό σημείο, στο νότιο τόξο του θαλάμου, αποκαλύφθηκε μία οινοχόη (Π5816) και ένα ειδώλιο που απεικονίζει ζεύγος ίππων (Π5815). Στο δάπεδο του τάφου, σε βάθος 2,05 μ., βρέθηκε ένας ακτέριστος σκελετός νεκρού τοποθετημένος εκτάδην με το κεφάλι προς Α. Στο ίδιο βάθος συνελέγησαν εμφανώς μετακινημένα από την αρχική τους θέση δύο πρόχοι (Π5817-5818) (Εικ. 23-24), ένας ψευδόστομος αμφορέας (Π5819) και ένα κύπελλο (Π5820) (Εικ. 25), που μπορούν να χρονολογηθούν με μια πρώτη εκτίμηση στην ΥΕ ΙΙΙΓ περίοδο.

Μαυρομάτι Ιθώμης

Στη θέση Μπάρτζι που βρίσκεται σε απόσταση 3 χλμ. περίπου βόρεια της Αρκαδικής πύλης, ο Δ. Κλεφτόγιαννης υπέδειξε ένα χώρο όπου υπήρχαν διάσπαρτα πολλά μεγάλα τμήματα πίθων. Η ανασκαφική έρευνα που ακολούθησε αποκάλυψε στα όρια της ιδιοκτησίας Δ. Κουτρουμπή και του αγροτικού χωματόδρομου που διέρχεται από εκεί τα λείψανα ενός κτίσματος πρόχειρης κατασκευής, πιθανότατα αγροικίας, της οποίας σώζεται το δάπεδο στρωμένο από πήλινες τραπεζοειδείς πλάκες (μέγ. σωζ. διαστ. δαπέδου: 1,25×1,70 μ.). Στο μέσον περίπου του δαπέδου υπάρχει οπή, όπου στηριζόταν πήλινο ανοιχτό αγγείο (διαμ. 0,30 και ύψ. 0,25 μ.) οικιακής χρήσης. Βόρεια του δαπέδου αποκαλύφθηκε τμήμα της γωνίας κατεστραμμένου τοίχου από ξερολιθιά, που περιέβαλλε προφανώς το πλακόστρωτο δάπεδο. Ο τοίχος έχει σωζόμενο μήκος από Α. προς Δ. 2,60 και από Δ. προς Ν. 1,60 μ. Τα λιγοστά όστρακα που συνελέγησαν ήταν χονδροειδή χρηστικά και χρονολογούν το κτίσμα στους ύστερους ρωμαϊκούς χρόνους.

Σε απόσταση 60 μ. περίπου νοτιοανατολικά της οικίας αποκαλύφθηκε σχεδόν επιφανειακά μισοκατεστραμμένος καλυβίτης τάφος, χριστιανικών χρόνων, ο οποίος περιείχε μία ακτέριστη ταφή. Οι σωζόμενες διαστάσεις του τάφου είναι: μήκος 0,91 και πλάτος 0,64 μ. Στη στενή δυτική πλευρά του τάφου, πίσω από το κρανίο του νεκρού, ήταν τοποθετημένη κάθετα μία σχεδόν ορθογώνια λιθόπλακα.

Κυπαρισσία

Εντός του κηρυγμένου αρχαιολογικού χώρου της Μούσγας, σε μικρή απόσταση βορειοδυτικά του σιδηροδρομικού σταθμού στην ιδιοκτησία Ε. Ιωαννίδη, όπου είχαν προχωρήσει οι οικοδομικές εργασίες μετά από έγκριση της Υπηρεσίας για ανέγερση αποθήκης ξυλείας, έγινε μικρή δοκιμαστική τομή στη βορειοανατολική γωνία της περιμετρικής τάφρου του οικοπέδου, όπου παρατηρήθηκαν ίχνη κατεστραμμένων τοίχων και ίσως τμήμα υποκαύστου, σε σημείο που είχε φανεί επιμήκης λίθινη πλάκα, προφανώς προερχόμενη από αρχαίο κτίσμα. Αποκαλύφθηκε τμήμα τοίχου που ορίζει τρεις χώρους. Σε ένα σκέλος του

Εικ. 26. Κυπαρισσία. Οικόπεδο Ε. Ιωαννίδη. Τμήμα αρχαίου τοίχου.

Εικ. 27. Κυπαρισσία. Οικόπεδο Π. Σαρτζή. Κιβωτιόσχημος τάφος και πλίνθινο δάπεδο.

τοίχου αυτού ήταν εντοιχισμένη η λίθινη πλάκα με ελλειψοειδή κοιλότητα στη μία μακρά πλευρά, προφανώς αρχιτεκτονικό μέλος σε β΄ χρήση εντός της αρχαίας επίχωσης (Εικ. 26).

Στην ίδια περιοχή βόρεια του οικοπέδου Ιωαννίδη και αμέσως δυτικά του εθνικού δρόμου Πύργου-Κυπαρισσίας, κατά τη διάρκεια εκσκαφής θεμελίων για την ανέγερση διώροφης οικοδομής στην ιδιοκτησία Π. Σαρτζή μετά από έγκριση της Υπηρεσίας, διαπιστώθηκε ύπαρξη κιβωτιόσχημου μισοκατεστραμμένου τάφου, που περιείχε ελάχιστα σαθρά οστά και τμήμα ανθρώπινου κρανίου. Είχε προσανατολισμό Α.-Δ., επενδεδυμένες πλευρές με πλάκες, διαστ. 0,55×0,35 μ., από τις οποίες βρέθηκε κατά χώραν η πλάκα της δυτικής στενής πλευράς, και οι δύο ορθογώνιες πλάκες της νότιας μακράς, ενώ λείπουν οι άλλες αντίστοιχα, εφόσον καταστράφηκαν από τον εκσκαφέα. Σώθηκε και μία ορθογώνια καλυπτήρια πλάκα πάνω στη δυτική πλευρά του τάφου. Το ολικό σωζόμενο μήκος του ήταν 1,40 και το μέγιστο πλάτος του 0,48 μ. Ο τάφος εδραζόταν σε δάπεδο κατασκευασμένο από μικρά παραλληλεπίπεδα πλινθίδια τοποθετημένα με τη στενή πλευρά σε στρώμα σκληρού κονιάματος, ένα είδος opus pseudospicatum (Εικ. 27)[15]. Το δάπεδο αυτό οριοθετείται σαφώς προς Β., αλλά είναι κατεστραμμένο σε όλες τις υπόλοιπες πλευρές. Αποκαλύφθηκε σε όλο το σωζόμενο τμήμα του και μετρήθηκε σε μήκος 3,46 και πλάτος 0,75 μ. Από την κεραμική που περισυνελέγη από την περιοχή του τάφου και του δαπέδου αυτού μπορεί να χρονολογηθεί το εύρημα τουλάχιστον στους υστερορρωμαϊκούς χρόνους, με μεγάλη πιθανότητα ο τάφος που είχε κτιστεί πάνω σε αυτό να ανήκε σε πρωτοχριστιανική εποχή. Βόρεια του τάφου και του δαπέδου, σε απόσταση μόλις 1,50 μ., εντοπίστηκε τμήμα τοίχου μεταγενεστέρων χρόνων, συνολ. σωζ. μήκ. 3,60 και μέγ. σωζ. πλ. 0,16 μ.

ΓΕΩΡΓΙΑ ΧΑΤΖΗ-ΣΠΗΛΙΟΠΟΥΛΟΥ

ΕΡΓΑΣΙΕΣ ΣΥΝΤΗΡΗΣΗΣ

Συνεργείο της Εφορείας με επικεφαλής το συντηρητή μωσαϊκών Β. Αναστούλη ασχολήθηκε με την αποκάλυψη όλων των μωσαϊκών δαπέδων της Άλτεως, εκτός αυτών του κτιρίου βόρεια του Πρυτανείου, τα οποία είχαν πρόσφατα συντηρηθεί από το Γ.Α.Ι. Οι εργασίες, που διήρκεσαν δύο μήνες, είχαν ως σκοπό να διαπιστωθεί η κατάσταση διατήρησης των ψηφιδωτών και να καταρτιστεί ένα πρόγραμμα συντήρησης και ανά-

15. Πρβλ. *ΑΔ* 50 (1995): Χρονικά, σ. 303, υποσημ. 47, όμοιες περιπτώσεις από τη Βοιωτία.

δειξής τους, ώστε να γίνουν επισκέψιμα. Εκτός από το ψηφιδωτό του ναού του Διός, το οποίο είχε πρόσφατα συντηρηθεί από την Εφορεία και είχε καλυφθεί με στρώματα περλίτη, λεπτού πλέγματος και άμμου, τα υπόλοιπα ψηφιδωτά (Δυτικές Θέρμες, Ρωμαϊκοί Ξενώνες, Νοτιοδυτικές Θέρμες, Οικία Ψηφιδωτών, Οικία Νέρωνα) ήταν καλυμμένα μόνο με πλέγμα και άμμο. Διαπιστώθηκε ότι τα περισσότερα ψηφιδωτά βρίσκονταν σε σχετικά καλή κατάσταση, ενώ τέσσερα από αυτά (σε τρία δωμάτια των Δυτικών Θερμών και στους Ρωμαϊκούς Ξενώνες) είχαν καταστραφεί ολοκληρωτικά από τις ρίζες των φυτών, οι οποίες είχαν εισχωρήσει στα δάπεδα και είχαν προκαλέσει αποκόλληση των ψηφίδων από το υπόστρωμά τους. Ακολούθησε λεπτομερέστατος καθαρισμός των μωσαϊκών, έγινε καταγραφή των φθορών και φωτογράφηση και συντάχθηκε αναλυτική έκθεση από την εποπτεύουσα τις εργασίες αρχαιολόγο Ο. Βικάτου, που εστάλη για ενημέρωση στη ΔΙΠΚΑ. Στη συνέχεια τα ψηφιδωτά καλύφθηκαν και πάλι από πλέγμα, από 0,10 μ. διογκωμένου περλίτη, από αγρονάυλον και άμμο προκειμένου να προστατευθούν αποτελεσματικότερα.

Τα περισσότερα από τα ψηφιδωτά έχουν ανάγκη άμεσης συντήρησης, ώστε να παραμείνουν κατά χώραν και να γίνουν επισκέψιμα, ενώ άλλα θα πρέπει να αποκολληθούν και να εκτεθούν στο νοτιοδυτικό κτίριο της Άλτεως, ύστερα από ανάλογη διαμόρφωσή του σε εκθεσιακό χώρο μωσαϊκών.

ΞΕΝΗ ΑΡΑΠΟΓΙΑΝΝΗ

ΤΥΧΑΙΑ ΕΥΡΗΜΑΤΑ - ΠΑΡΑΔΟΣΕΙΣ - ΠΕΡΙΣΥΛΛΟΓΕΣ

ΝΟΜΟΣ ΗΛΕΙΑΣ

Ολυμπία

Η φύλακας του αρχαιολογικού χώρου Ολυμπίας Ν. Καστρίτσου παρέδωσε μία λίθινη σφύρα προϊστορικών χρόνων (Λ1635), την οποία βρήκε στον τύμβο του Πελόπιου.

Επίσης, από το χώρο όπου κατασκευάζεται ο βιολογικός καθαρισμός της Ολυμπίας, δυτικά της Άλτεως, κατά τη διάρκεια των εκσκαφικών εργασιών βρέθηκαν τεμάχια κεραμίδων, μικρό τμήμα μαρμάρινου αρχιτεκτονικού μέλους, λίγα τεμάχια πίθων, καθώς και ένα πήλινο πώμα (διαμ. 0,20 μ., ΒΕ 893 α-γ).

Ήλιδα

Ένα χάλκινο νόμισμα φθαρμένο (Ν1020) βρήκε η αρχαιοφύλακας Ήλιδας Α. Λέφα πλησίον του κτιρίου της Αρχαιολογικής Συλλογής Ήλιδας.

Από τη θέση Τραγάνα προέρχεται ένα χάλκινο νόμισμα (Ν1021) φθαρμένο. Στη μία όψη απεικονίζεται Δίας σε διασκελισμό. Το νόμισμα βρήκε ο Δ. Καγιαννάς. Παρόμοιο νόμισμα (Ν1022) παρέδωσε ο αρχιφύλακας του Μουσείου Ήλιδας Ι. Παπαβασιλείου, το οποίο βρήκε στο χώρο της αρχαίας αγοράς. Τα νομίσματα χρονολογούνται στο 2ο αι. π.Χ.

Δάφνη

Έναν πήλινο ταφικό πίθο, ελλιπή (Π3396, σωζ. ύψ. 0,74 μ.) και ένα κεφάλι πήλινου γυναικείου ειδωλίου, ελληνιστικών χρόνων (Π3397, ύψ. 0,041 μ.), παρέδωσαν οι Η. Βλασσόπουλος και Δ. Λαγκαδινός, τα οποία βρήκαν στη θέση Άη Βλάσσης Δάφνης. Επίσης, από το χώρο του μυκηναϊκού νεκροταφείου στη θέση Λακκαθέλα προέρχονται λίγα όστρακα και τμήμα από χείλος πίθου (ΒΕ 900).

Πλάτανος

Στη θέση Ζαγκίλι κατά τη διάρκεια αυτοψίας περισυνελέγησαν λίγα όστρακα και απολέπισμα πυριτόλιθου (ΒΕ 846α, β), από το λόφο που βρίσκεται πάνω από το γήπεδο του χωριού.

Επίσης, από τη θέση Δεντρούλια προέρχονται όστρακα και τεμάχια κεραμίδων προϊστορικών χρόνων (ΒΕ 847).

Σμίλα

Μία ηλειακή λήκυθο, ελλιπή στο στόμιο και στη λαβή, μελαμβαφή με κάθετες αυλακώσεις (ΒΕ 848) υστεροκλασικών χρόνων παρέδωσε στην Εφορεία ο Μ. Πατσουρής.

Βροχίτσα

Από τη θέση Ράχη, όπου ερευνήθηκε μικρό νεκροταφείο ύστερων κλασικών χρόνων (βλ. παραπάνω, σ. 237-239), και εντός της ιδιοκτησίας Ν. Κατελούζου προέρχονται λίγα όστρακα αυτής της περιόδου (ΒΕ 914), τα οποία βρήκε ο ιδιοκτήτης του αγροκτήματος, καθώς και δύο χάλκινα φθαρμένα νομίσματα (ΒΕ 915). Επίσης, από την ίδια θέση προέρχονται τέσσερα πυριτολιθικά αποκρούσματα (ΒΕ 859), πιθανότατα της εποχής του Χαλκού. Βρέθηκαν σε αγρό ιδιοκτησίας Α. Κατελούζου και σε απόσταση 150 μ. βόρεια του ερευνημένου θαλαμωτού μυκηναϊκού τάφου της Βροχίτσας.

Φρίξα

Στη θέση Παλιοφάναρο, όπου πρόσφατα κατασκευάστηκαν παιδικές κατασκηνώσεις, κατά τη διάρκεια αυτοψίας βρέθηκαν λίγα όστρακα και κεραμίδες ρωμαϊκής εποχής (ΒΕ 877). Επίσης, ο αρχαιοφύλακας της περιοχής Π. Σκούφης στην ίδια θέση βρήκε βάση αγγείου (ΒΕ 881).

Κάτω Σαμικό

Ένα χάλκινο νόμισμα αρκετά φθαρμένο (Ν1017) παρέδωσε ο Α. Μπεκρής.

Επίσης, κατά τη διάρκεια καθαρισμού του αρχαιολογικού

χώρου, ο εργατοτεχνίτης της Εφορείας Α. Φωτόπουλος βρήκε τεμάχιο οψιανού (Δ830).

Σκιλλουντία

Ο αρχαιοφύλακας Σκιλλουντίας βρήκε ένα χάλκινο νόμισμα στη θέση Ιτιές, το οποίο είναι αρκετά φθαρμένο και στις δύο επιφάνειες (Ν1018). Ο ίδιος βρήκε ένα ακόμη χάλκινο νόμισμα (Ν1019) στο χώρο του ναού της Αθηνάς, στον αρχαιολογικό χώρο Σκιλλουντίας. Στη μια όψη απεικονίζεται κεφαλή Διός και στην άλλη άλογο σε καλπασμό, που χρονολογείται μεταξύ του 271-191 π.Χ.

Διάσελλα

Ο Δ. Μπαχούρος βρήκε στη θέση Μάρμαρο τμήμα βάσης γυάλινου αγγείου (ΒΕ 882).

Νέα Φιγάλεια

Στη θέση Σούλι, ο Θ. Καραχάλιος βρήκε σε αγρόκτημα ιδιοκτησίας του τμήμα μαρμάρινου αρχιτεκτονικού μέλους (ΒΕ 890) χριστιανικών χρόνων. Κατά τη διάρκεια της αυτοψίας διαπιστώθηκε ότι ο αγρός ήταν σε διάφορα σημεία διάσπαρτος από κεραμίδες. Ειδοποιήθηκε σχετικώς η αρμόδια 6η ΕΒΑ, εκπρόσωπος της οποίας παρέλαβε και το μαρμάρινο αρχιτεκτονικό μέλος.

Φιγάλεια

Τρία χάλκινα νομίσματα (Ν1029-1030α-β) και τμήμα χάντρας (ΒΕ 917) περισυνέλεξε από τον αρχαιολογικό χώρο αρχαίας Φιγαλείας ο φύλακας Δ. Πανταζής.

Κλαδέος

Από το χώρο του γνωστού μυκηναϊκού νεκροταφείου στη θέση Τρύπες προέρχονται λίγα όστρακα (ΒΕ 878) και ένα λίθινο κωνικό σφονδύλι από στεατίτη (ΒΕ 879), μυκηναϊκής εποχής, που περισυνέλεξε ο εργατοτεχνίτης της Εφορείας και κάτοικος Κλαδέου Π. Καλπάκος.

Κυλλήνη-Γλαρέντζα

Από τον αρχαιολογικό χώρο της Γλαρέντζας προέρχονται αρκετά όστρακα κυρίως κλασικών και ελληνιστικών χρόνων (ΒΕ 884), τα οποία περισυνελέγησαν κατά τη διάρκεια αυτοψίας. Επίσης, από τον ίδιο χώρο προέρχονται και τέσσερα χάλκινα νομίσματα, τα οποία παρέδωσε ο Σ. Σκαρτσής σε εκπρόσωπο της συναρμόδιας για το χώρο 6ης ΕΒΑ. Τα νομίσματα απέστειλε στην Εφορεία η 6η ΕΒΑ και είναι τα παρακάτω:

1) ΒΕ 904α. Χάλκινο ακέραιο νόμισμα. Κεφαλή αυτοκράτορος στον εμπροσθότυπο και καθιστή γυναικεία μορφή στον οπισθότυπο. Επιγραφή στην περίμετρο και στις δύο όψεις. Διάμ. 0,024 μ. Ρωμαϊκών χρόνων.

Εικ. 28. Γούμερο. Τμήμα λίθινης επιτύμβιας στήλης.

2) ΒΕ 904β. Χάλκινο ηλειακό νόμισμα, ακέραιο. Στον εμπροσθότυπο γυναικεία κεφαλή κατά τομή και Δίας κεραυνοβολών στον οπισθότυπο, όπου διακρίνονται και τα γράμματα *FA*. (Μέγ. διάμ. 0,0175 μ.).

3) ΒΕ 904γ. Όπως το ΒΕ 904β. Μέγ. διάμ. 0,0285 μ.

4) ΒΕ 904δ. Χάλκινο νόμισμα με αργυρή επένδυση, η οποία έχει φθαρεί κατά το ήμισυ στη μία όψη. Στη μια πλευρά Πήγασος σε καλπασμό. Στην άλλη αετός με ανοιχτές φτερούγες. Μέγ. διάμ. 0,0215 μ.

Τέλος, από τον αρχαιολογικό χώρο της Γλαρέντζας προέρχονται αρκετά όστρακα, τεμάχια κεραμίδων και πίθων, καθώς και μικρά τεμάχια μαρμάρου (ΒΕ 891α, β), τα οποία περισυνέλεξαν οι συνάδελφοι Ι. και Η. Ανδρέου, καθώς και η Χ. Ψυχογιού.

Λουτρά Κυλλήνης

Κατά τη διάρκεια αυτοψίας στα Λουτρά της Κυλλήνης, όπου υπάρχει ρωμαϊκό λουτρικό συγκρότημα, περισυνελέγη θραύσμα από πλαστικό αγγείο (ή ειδώλιο ΒΕ 852).

Γούμερο

Ο εργάτης της Εφορείας Α. Αναστασόπουλος, κάτοικος Γουμέρου, παρέδωσε τμήμα λίθινης επιτύμβιας στήλης (Λ1618, Εικ. 28) και ένα λίθινο τρίποδα (Λ1619).

Δαφνιώτισσα

Ο Χ. Πανταζής, κάτοικος Κρυονερίου Πηνείας, κατά τη διάρκεια αυτοψίας σε περιοχή του Δημοτικού Διαμερίσματος Δαφνιώτισσας, παρέδωσε ένα λίθινο οδόσημο, από πωρόλιθο (Λ1637), το οποίο βρισκόταν σε παλαιά αποθήκη σε αγρόκτημα ιδιοκτησίας του. Η επιφάνειά του είναι αρκετά διαβρωμένη και δεν διακρίνεται ευκρινώς η επιγραφή που φέρει στην πρόσθια όψη του.

Πύργος

Ο Σ. Αλεξανδρόπουλος, κάτοικος Πύργου, παρέδωσε ένα χάλκινο, ελαφρώς φθαρμένο νόμισμα (ΒΕ 888), το οποίο βρήκε σε χώματα που είχε μεταφέρει στην αυλή του σπιτιού του.

Σκαφιδιά

Ο Α. Παναγιωτόπουλος, κάτοικος Μυρτιάς, ειδοποίησε την Εφορεία, ότι στην ιδιοκτησία Μ. Φραγκάκη στη Σκαφιδιά, και σε μικρή απόσταση από τα εντοπισμένα ρωμαϊκά λουτρά[16], που είναι κοντά στην παραλία, βρήκε μία αρχαία κολώνα. Στην αυτοψία που ακολούθησε, διαπιστώθηκε ότι επρόκειτο για οδόσημο ρωμαϊκών χρόνων (Λ1624). Σώζεται σε σχετικά καλή κατάσταση (ύψ. 0,85 και διαμ. 0,45 μ.), είναι κατασκευασμένο από ασβεστόλιθο και στη μία επιφάνεια φέρει επιγραφή, η οποία όμως είναι αρκετά φθαρμένη[17].

Μάκιστος

Στη θέση Πετροπηγάδα, μερικές εκατοντάδες μέτρα δυτικά της κλασικής ακρόπολης της Πλατιάνας, εντοπίστηκε τμήμα λίθινου αρχιτεκτονικού μέλους (ΒΕ 889) και περισυνελέγησαν λίγα όστρακα (ΒΕ 912). Στην ίδια θέση εντοπίστηκαν και διάφορα κτίρια. Επίσης, από τη θέση Μυγδαλιά προέρχεται μία τριγωνική αγνύθα και τμήμα τριβείου (ΒΕ 913).

ΝΟΜΟΣ ΜΕΣΣΗΝΙΑΣ

Χαλκιάς

Κατά τη διάρκεια αυτοψίας στο χώρο των ερευνημένων θολωτών τάφων του Χαλκιά, στη θέση Αηλιάς, βρέθηκαν όστρακα (ΒΕ 850) σε αγρόκτημα που βρίσκεται πλησίον του ναού.

Άνθεια

Από τα Ελληνικά Ανθείας προέρχεται ένα χάλκινο νόμισμα (ΒΕ 853), το οποίο βρήκε ο εργάτης της Εφορείας Α. Τσαγκλής.

Σιδηροβάγενο

Ο Κ. Παπανικολόπουλος παρέδωσε ένα χάλκινο νόμισμα (Μ1023) ελληνιστικών χρόνων.

ΟΛΥΜΠΙΑ ΒΙΚΑΤΟΥ

Μουσείο Χώρας

1) Λίθινα εργαλεία περισυνελέγησαν και παραδόθηκαν από τον πρώην αρχιφύλακα του Μουσείου Ι. Ροκανά, τα οποία εντόπισε στο κτήμα του, 100 μ. περίπου ανατολικά των θαλαμωτών τάφων Μανιάτη, περιοχής Αγίου Ηλία[18] Χώρας Τριφυλίας (ΒΕ/ΜΧ 11).

2) Κατά τη διάρκεια μικρής σωστικής ανασκαφής στο κτήμα Γ. Λαμπίρη στον Κάτω Εγκλιανό Χώρας Τριφυλίας από την ωρομίσθια αρχαιολόγο της Εφορείας Ε. Μαλαπάνη περισυνελέγη μεγάλη ποσότητα τροχήλατης και χειροποίητης κεραμικής, κυρίως μυκηναϊκής εποχής, και πυριτόλιθος (ΒΕ/ ΜΧ 12 και 13).

3. Από την ιδιοκτησία Ν. Καλογερόπουλου, νοτιοδυτικά της περίφραξης του ανακτόρου, στην ίδια θέση όπου το 1998 είχε προκύψει καταστροφή αρχαίων τοίχων της εποχής του Χαλκού, περισυνελέγη μεγάλη ποσότητα οστράκων από τροχήλατα και χειροποίητα αγγεία κυρίως μυκηναϊκής εποχής, μεταξύ των οποίων αρκετά γραπτά και τμήματα από κύλικες με ψηλό στέλεχος. Παραδόθηκαν από την ωρομίσθια αρχαιολόγο της Εφορείας Ε. Μαλαπάνη και την αρχαιοφύλακα Π. Καλογεροπούλου (ΒΕ/ΜΧ 14).

4) Από την ιδιοκτησία Καλτσάτου, στο πρώην αλώνι Δεριζιώτη περιοχής Κάτω Εγκλιανού, περισυνελέγησαν από την ωρομίσθια αρχαιολόγο Ε. Μαλαπάνη επιφανειακά όστρακα από χειροποίητα αγγεία και πίθους της μέσης και ύστερης εποχής του Χαλκού (ΒΕ/ΜΧ 15).

5) Σε μικρή απόσταση ανατολικά της αποθήκης κρασιού του ανακτόρου της Πύλου βρέθηκαν τυχαία και παραδόθηκαν από τον αρχαιοφύλακα Α. Λαμπίρη θραύσμα πήλινης πινακίδας με σημεία της Γραμμικής γραφής Β (ΜΧ 5208) και δύο μικρά κομμάτια καστανέρυθρου πυριτόλιθου (ΜΧ 5209) .

6) Από την περιοχή βορειοδυτικά των θαλαμωτών μυκηναϊκών τάφων της συστάδας Κορωνιού στα Βολιμίδια Χώρας Τριφυλίας βρέθηκαν επιφανειακά και παραδόθηκαν στο μουσείο θραύσματα πίθων και κεραμίδων, κυρίως χριστιανικών χρόνων, από την Κ. Δ. Ανδρουτσάκη (ΒΕ/ ΜΧ 17).

Μουσείο Πύλου

1) Από την περιοχή Διβαρίου, νότια-νοτιοδυτικά του όρμου του Ναυαρίνου, περισυνελέγησαν διαγνωστικά όστρακα και τεμάχια πίθων ελληνιστικών και ρωμαϊκών χρόνων από τον αρχιφύλακα Κ. Σικαλιά (ΒΕ/ΜΠ 34).

2) Από την ιδιοκτησία Κούβελα στη θέση Ντάπια ανατολικά του οικισμού της Γιάλοβας περισυνελέγησαν και παραδόθηκαν στο μουσείο από τον καθηγητή του Πανεπιστημίου Αθηνών Γ. Στ. Κορρέ όστρακα χονδροειδούς κεραμικής, τα οποία συγκεντρώθηκαν επιφανειακά στο πλαίσιο γεωσκόπησης και επιφανειακής έρευνας του προγράμματος «Progress» (ΒΕ/ ΜΠ 35).

3) Από τη θέση Αγία Μαύρα Ίκλαινας Πυλίας προέρχονται θραύσματα κεραμίδων, που περισυνελέγησαν επιφανειακά από την ωρομίσθια αρχαιολόγο Ε. Μαλαπάνη στο πλαίσιο

16. *ΑΔ* 46 (1991): Χρονικά, σ. 133-134.

17. Παρόμοιο μιλιάριο έχει βρεθεί στο Επιτάλιο, *ΑΕ* 1969, σ. 16-17.

18. *ΠΑΕ* 1954, σ. 305.

εποπτείας του ερευνητικού προγράμματος IKAP/Iklena Archaeological Project του Πανεπιστημίου Manitoba υπό τη διεύθυνση του καθηγητή Μ. Κοσμόπουλου (ΒΕ/ΜΠ 36).

4) Επιφανειακά όστρακα ελληνιστικών-ρωμαϊκών χρόνων περισυνελέγησαν από την ιδιοκτησία Ε. Μοσχοβίτη στην περιοχή Βοϊδοκοιλιάς, καθώς και βόρεια-βορειοδυτικά του Σπηλαίου του Νέστορος, στο πρώτο επίπεδο ανάβασης προς αυτό, μετά από ισχυρή βροχόπτωση (ΒΕ/ΜΠ 37 και 39).

5) Λαβή και τμήμα από βάση αγγείου βρέθηκαν επιφανειακά και παραδόθηκαν από την εργατοφύλακα του μουσείου Α. Καραμπάτσου, προερχόμενα από τη θέση Βαμβακιές Καλλιθέας Πυλίας (ΒΕ/ΜΠ 38).

΄Ικλαινα Πυλίας

Πραγματοποιήθηκε με την επίβλεψη της Εφορείας η πρώτη περίοδος επιφανειακής έρευνας της Εν Αθήναις Αρχαιολογικής Εταιρείας στην ΄Ικλαινα Πυλίας σε συνεργασία με το Κέντρο Ελληνικού Πολιτισμού του Πανεπιστημίου Manitoba υπό τη διεύθυνση του καθηγητή Μ. Κοσμόπουλου. Στην έρευνα συμμετείχαν αλλοδαποί επιστήμονες και φοιτητές αρχαιολογίας του παραπάνω πανεπιστημίου. Από την ελληνική πλευρά συμμετείχαν οι μεταπτυχιακοί αρχαιολόγοι του Πανεπιστημίου Αθηνών Κ. Καλογεράκου και Μ. Αντωνίου.

Η έρευνα έγινε με επίκεντρο τη θέση Τραγάνες, περιοχή της παλαιάς ανασκαφής Σπ. Μαρινάτου, 1 χλμ. περίπου δυτικά του σημερινού χωριού της ΄Ικλαινας, με στόχο την επιφανειακή έρευνα και τον καθορισμό της ακριβούς χρονολόγησης, του μεγέθους και της χρήσης της θέσης κατά τη μυκηναϊκή εποχή. Περισυνελέγησαν τα απολύτως διαγνωστικά όστρακα, που κατατέθηκαν στο Μουσείο Πύλου, ενώ τα υπόλοιπα μελετήθηκαν και καταγράφηκαν επιτόπου. Πραγματοποιήθηκε επίσης τοπογραφική μελέτη και μελέτη οστών και οσπρέων στο Μουσείο Πύλου.

Μεταξύ των ευρημάτων συγκαταλέγονται κεραμίδες από ελληνιστικό πιθανώς τάφο, θραύσμα κίονα από ασβεστόλιθο, πήλινα μικροαντικείμενα (ζωόμορφο ειδώλιο, πυραμιδόσχημη αγνύθα, τμήμα πήλινων γυναικείων ειδωλίων), καθώς και λίθινα τέχνεργα από πυριτόλιθο και οψιανό. Η κεραμική που προέκυψε από την έρευνα ανήκει κυρίως στη μυκηναϊκή εποχή, μολονότι φαίνεται ότι η θέση κατοικήθηκε και κατά την ΠΕ και ΜΕ περίοδο. Η κεραμική της ΥΕ περιόδου αφθονεί με πολυπληθή ακόσμητα όστρακα, στα οποία επικρατούν οι κύλικες της ΥΕ ΙΙΙΑ1-ΙΙΙΒ2 φάσης. Αν και απουσιάζουν διαγνωστικά όστρακα της ΥΕ ΙΙΙΓ περιόδου, δεν αποκλείεται η πιθανότητα να διαπιστωθεί η χρήση της θέσης και κατά την περίοδο αυτή έως ότου ολοκληρωθεί η έρευνα, σύμφωνα πάντοτε με την έκθεση που υπέβαλε στην Εφορεία ο διευθυντής της ανασκαφής.

ΓΕΩΡΓΙΑ ΧΑΤΖΗ-ΣΠΗΛΙΟΠΟΥΛΟΥ

ΝΟΜΟΣ ΖΑΚΥΝΘΟΥ

Σε περιοχή της Κοινότητας Πλάνου Ζακύνθου περισυνελέγησαν από τον C. Mondini πολλά τεμάχια λιθοτεχνίας της μέσης παλαιολιθικής περιόδου, τα οποία παραδόθηκαν και φυλάσσονται στο Μουσείο Ζακύνθου[19].

ΔΙΑΜΟΡΦΩΣΕΙΣ - ΚΑΘΑΡΙΣΜΟΙ - ΚΗΡΥΞΕΙΣ

Εκτός από τον αρχαιολογικό χώρο της Ολυμπίας, που καθαρίζεται συνεχώς σε όλη τη διάρκεια του χρόνου από συνεργείο ειδικά εξοπλισμένων εργατοτεχνιτών της Εφορείας, στο Νομό Ηλείας καθαρίστηκαν οι αρχαιολογικοί χώροι της ΄Ηλιδος, του Λεπρέου, της Αλίφειρας, της Πλατιάνας, της Φιγαλείας, του Επιταλίου και του Κακοβάτου.

Σε συνεργασία με την Ηλειακή Αναπτυξιακή και με χρηματοδότηση της Νομαρχιακής Αυτοδιοίκησης Ηλείας, καθαρίστηκε για πρώτη φορά από την πυκνότατη βλάστηση που το κάλυπτε το θαυμάσια διατηρούμενο κλασικό τείχος του Κάτω Σαμικού, στη θέση Ελληνικά. Παράλληλα, ανοίχθηκε δρόμος πρόσβασης προς αυτό και τοποθετήθηκαν ενδεικτικές πινακίδες.

Στον Κρόνιο λόφο έγινε δενδροφύτευση 300 περίπου πεύκων, τα οποία παραχωρήθηκαν στην Εφορεία από το Δασαρχείο Πύργου. Στη δενδροφύτευση άλλων 200 πεύκων που έγινε στο χώρο ανατολικά του νέου Μουσείου της Ολυμπίας πήραν μέρος τα παιδιά του Δημοτικού Σχολείου της Ολυμπίας με τους δασκάλους τους. Επίσης, φυτεύθηκαν πολλά θαμνοειδή φυτά στα νότια πρανή του Κρονίου λόφου, προκειμένου να συγκρατηθούν τα χώματα από τις κατολισθήσεις, που παρατηρούνται συχνά κατά τη διάρκεια του χειμώνα. Η δενδροφύτευση του Κρονίου λόφου κρίθηκε απαραίτητη ύστερα από έναν ισχυρό ανεμοστρόβιλο, που είχε ως αποτέλεσμα να εκριζωθούν πολλά πεύκα, κυρίως στη δυτική πλευρά του λόφου, που κυριολεκτικά απογυμνώθηκε.

Ολοκληρώθηκε η πρώτη φάση του έργου: «Πυρασφάλεια-Πυροπροστασία του Αρχαιολογικού Χώρου της Ολυμπίας», που περιελάμβανε την κατασκευή δεξαμενών και αντλιοστασίων, καθώς και την εγκατάσταση πυροσβεστικών φωλεών περιμετρικά του αρχαιολογικού χώρου και του μουσείου.

Ολοκληρώθηκε η τοποθέτηση του στεγάστρου στο μυκηναϊκό νεκροταφείο της Δάφνης, έγινε διαμόρφωση του χώρου και τοποθετήθηκε περίφραξη γύρω από αυτόν.

Στο Νομό Μεσσηνίας καθαρίστηκαν οι αρχαιολογικοί χώροι του Ανακτόρου του Νέστορος, των Βολιμιδίων, της Περιστεριάς, της Κυπαρισσίας, της Μουριατάδας, της Καρποφόρας και των Ελληνικών Ανθείας. Επίσης, έγινε καθαρισμός των θολωτών τάφων του Κορυφασσίου, του Εγκλιανού, της Τραγάνας και του αρχαιολογικού χώρου της Βοϊδοκοιλιάς.

19. Θερμές ευχαριστίες οφείλονται στην αρχαιολόγο της 6ης ΕΒΑ και υπεύθυνη του Μουσείου Ζακύνθου, Ζωή Μυλωνά, η οποία παρέλαβε τα αρχαία και μας ενημέρωσε σχετικά.

Εικ. 30. Μάλθη. Στέγαστρο θολωτού τάφου Ι.

Ολοκληρώθηκε η κατασκευή και η τοποθέτηση προστατευτικού στεγάστρου στο θολωτό τάφο Ι της Μάλθης, ενώ έγινε διαμόρφωση του περιβάλλοντος χώρου και τοποθετήθηκε περίφραξη (Εικ. 30).

Τη χρονιά αυτή, χάρη στη βοήθεια της Τοπογραφικής Υπηρεσίας της Νομαρχιακής Αυτοδιοίκησης Ηλείας κηρύχθηκαν στο Νομό Ηλείας ως αρχαιολογικοί οι εξής χώροι: Δάφνη, θέση Λακκαθέλα, όπου αποκαλύφθηκε και ανασκάπτεται από την Εφορεία το μυκηναϊκό νεκροταφείο θαλαμωτών τάφων, τα Λουτρά και η Γλαρέντζα Κυλλήνης και η θέση Καμπέρι στην περιοχή Λούβρου για την προστασία του αρχαίου λατομείου κογχυλιάτη λίθου, από τον οποίο κατασκευάστηκαν τα περισσότερα κτίρια της Άλτεως.

ΞΕΝΗ ΑΡΑΠΟΓΙΑΝΝΗ

Πρόγραμμα «Progress»

Από 7 έως 11 Ιουνίου πραγματοποιήθηκε με την επίβλεψη της Εφορείας η εγκεκριμένη από το ΥΠΠΟ γεωφυσική διασκόπηση σε περιοχές βόρεια-βορειοανατολικά και βόρεια-βορειοδυτικά του Όρμου του Ναυαρίνου, στο πλαίσιο του πιλοτικού προγράμματος «Progress» της Ευρωπαϊκής Ένωσης, από ομάδα επιστημόνων του Εθνικού Επιστημονικού Κέντρου της Γαλλίας, του τμήματος Γεωλογίας του Πανεπιστημίου της Βαρκελώνης και του Τμήματος Εφηρμοσμένης Γεωφυσικής του Πανεπιστημίου Cagliari της Σαρδηνίας. Επιστημονικός υπεύθυνος του προγράμματος για την Ελλάδα, σύμφωνα με απόφαση του ΥΠΠΟ, ήταν ο καθηγητής αρχαιολογίας του Πανεπιστημίου των Αθηνών Γ. Στ. Κορρές με ομάδα μεταπτυχιακών φοιτητών του Τομέα Αρχαιολογίας και Ιστορίας της Τέχνης, ενώ διοικητικός υπεύθυνος ήταν ο διευθυντής του Μουσείου της Πόλης των Αθηνών Βούρου - Ευταξία, Δ. Μιχαλόπουλος.

Η γεωφυσική διασκόπηση του εδάφους έγινε στις ακόλουθες θέσεις:

1. Στη δυτική πλευρά της ιδιοκτησίας Β. Κωνσταντακόπουλου, σε απόσταση 120 μ. περίπου από τον ποταμό Σέλλα, βόρεια-βορειοδυτικά του χωριού Ρωμανός Πυλίας. Η υποψία για την εκεί ύπαρξη θαλαμωτών μυκηναϊκών τάφων δεν επιβεβαιώθηκε, παρά τη σχετική διαμόρφωση του εδάφους.

2. Στην πρώην ιδιοκτησία Μαμιδάκη, 2-2,5 χλμ. περίπου βόρεια της Πύλου, δίπλα στο δημόσιο επαρχιακό δρόμο Πύλου-Καλαμάτας, όπου σε έξαρμα, ύψ. 2-3 μ., δίπλα στο κολωνάκι της Γ.Υ.Σ. είχε προκύψει προ ετών λαθρανασκαφή και από το λάκκο είχαν περισυλλεγεί όστρακα χαρακτηριστικά της εποχής του Χαλκού (Μουσείο Πύλου). Η γεωσκόπηση σε συνδυασμό με καθαρισμό του λάκκου λαθρανασκαφής έδειξε την ύπαρξη σε αυτό το σημείο κτίσματος, που ίσως συνδέεται με την ύπαρξη θολωτού τάφου.

3. Διασκόπηση και επιφανειακή έρευνα έγινε και στην περιοχή Μηδέν, βόρεια του τρίστρατου Πύλου - Καλαμάτας - Χώρας, με επίκεντρο τη θέση Βίγλα, όπου παλαιότερη επιφανειακή έρευνα είχε επισημάνει την ύπαρξη δύο τουλάχιστον μισοκατεστραμμένων θολωτών τάφων[20]. Οι τάφοι δεν στάθηκε δυνατόν να εντοπιστούν, ωστόσο έγινε ηλεκτρομαγνητική διασκόπηση του εδάφους στην ιδιοκτησία Β. Κωνσταντακόπουλου, βορειοανατολικά του τρίστρατου, σε αρκετή έκταση, καθώς η

20. *AJA* 65 (1961), σ. 244.

περιοχή κρίθηκε πως ταυτίζεται περισσότερο με τις περιγραφές των αμερικανών ερευνητών. Εντοπίστηκε τουλάχιστον ένα κτίσμα κυκλικής κάτοψης.

4. Διασκόπηση και επιφανειακή έρευνα έγινε στην κορυφή του τρίτου κατά σειράν λοφίσκου ανατολικά του χωριού Γιάλοβα και του επαρχιακού δρόμου Χώρας - Πύλου, μετά το ξενοδοχείο «Villa Maria's», στη θέση Ντάπια, στην ιδιοκτησία Κούβελα. Εντοπίστηκαν διάσπαρτα όστρακα πίθων και κεραμίδες, δείγματα των οποίων μεταφέρθηκαν στο Μουσείο Πύλου. Επίσης, διαπιστώθηκε η ύπαρξη τουλάχιστον ενός κτίσματος σχήματος κυκλικού.

ΓΕΩΡΓΙΑ ΧΑΤΖΗ-ΣΠΗΛΙΟΠΟΥΛΟΥ

ΑΜΕΡΙΚΑΝΙΚΗ ΣΧΟΛΗ ΚΛΑΣΙΚΩΝ ΣΠΟΥΔΩΝ

ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΚΟ ΠΡΟΓΡΑΜΜΑ ΠΥΛΟΥ («Prap»)

Η ένατη περίοδος του προγράμματος Πύλου πραγματοποιήθηκε με περιορισμένο προσωπικό, αποτελούμενο από τους J.L. Davis, S. Hofstra, M. Lane, L. Schepartz, R. Schon και S.R. Stocker.

Στόχοι της περιόδου του 1999 ήταν:

1. Η επαναληπτική μελέτη ορισμένων δημοσιευμένων και αδημοσίευτων ευρημάτων από τις ανασκαφές του C. Blegen.

2. Η βελτίωση των συνθηκών φύλαξης των ευρημάτων από τις ανασκαφές του Blegen.

3. Η διερεύνηση της κατάστασης και η αρχική εξέταση των ανθρώπινων σκελετικών καταλοίπων που φυλάσσονται στο Μουσείο της Χώρας.

Η αναδιοργάνωση των ευρημάτων από τις ανασκαφές του Blegen πραγματοποιήθηκε αποκλειστικά σε τραπέζια πίσω από τη δεύτερη αποθήκη του μουσείου, υπό την επίβλεψη φυλάκων, και οργανώθηκε για λογαριασμό του προγράμματος Πύλου από τη S. Stocker.

Κατά το 1999, η αναδιοργάνωση και επανατοποθέτηση των ευρημάτων στις αποθήκες του Μουσείου της Χώρας πραγματοποιήθηκε στο διάστημα 1-13 Ιουνίου. Στις εργασίες αυτές συμμετείχαν οι S. Hofstra (University of Texas at Austin), R. Schon (Bryn Mawr College) και M. Lane (University of Sheffield). Η L. Schepartz από το Τμήμα Ανθρωπολογίας του University of Cincinnati εξέτασε τα ανθρώπινα σκελετικά κατάλοιπα και βρισκόταν, επίσης, στο χώρο σε αυτό το διάστημα. Η Χ. Μπρεκουλάκη επισκέφθηκε το Μουσείο της Χώρας τον Αύγουστο με στόχο να συζητήσει τις δυνατότητες μακροχρόνιας αποθήκευσης των τοιχογραφιών που βρέθηκαν στις ανασκαφές του Blegen.

Η L. Schepartz επανασυσκεύασε όλα τα ανθρώπινα σκελετικά κατάλοιπα που φυλάσσονταν στην Αποθήκη 2. Η εργασία αυτή αφορούσε σε μεγάλο κατεστραμμένο μπαούλο που βρισκόταν μπροστά από τις αποθήκες και είχε γεμίσει νερό. Πολλά από τα λείψανα προέρχονται από τους τάφους Βαγενά. Τα λείψανα στο κάτω μέρος του σωρού δεν ήταν δυνατόν να σωθούν λόγω της προχωρημένης καταστροφής τους. Το υπόλοιπο περιεχόμενο του μπαούλου στεγνώθηκε και τοποθετήθηκε σε ξύλινα κιβώτια που μεταφέρθηκαν στο εσωτερικό των αποθηκών. Όλα τα υπόλοιπα σκελετικά κατάλοιπα από τον Άνω Εγκλιανό επανατοποθετήθηκαν στο ίδιο σημείο στην αποθήκη.

Η Χ. Μπρεκουλάκη εξέτασε τα πολυάριθμα θραύσματα τοιχογραφιών που φυλάσσονται στην Αποθήκη 1. Θεώρησε ότι βρίσκονταν σε καλή κατάσταση και συζήτησε τις δυνατότητες να επανασυσκευαστούν και να αποθηκευθούν για μακρό χρονικό διάστημα. Οι τοιχογραφίες θα χρειαστούν καθαρισμό και επανατοποθέτηση με τη βοήθεια ειδικού, αλλά δεν χρειάζονται συντήρηση.

Αναγκαία παραμένει η αναδιοργάνωση του υλικού που αποθηκεύεται κατά μήκος των εσωτερικών ραφιών της αποθήκης. Τα ευρήματα αυτά περιλαμβάνουν εκείνα από την επιμήκη τομή που ανοίχθηκε από τους Blegen και Camp κατά το 1968. Επιπλέον, το υλικό από τις ανασκαφές του Blegen στην Αποθήκη 1, ιδίως οι τοιχογραφίες, πρέπει να ταξινομηθεί, καταλογογραφηθεί, καθαριστεί και επανασυσκευαστεί.

Τα ημερολόγια ανασκαφής του Blegen, τα οποία φυλάσσονται στο Τμήμα Κλασικών Σπουδών του University of Cincinnati, έχουν δημοσιευθεί σε CD-ROM, όπως εκείνα που βρίσκονται στα αρχεία της Αμερικανικής Σχολής Κλασικών Σπουδών. Μια τελική έκδοση CD-ROM, η οποία θα περιλαμβάνει εικόνες από όλα τα ημερολόγια ανασκαφής, βρίσκεται στο τελικό στάδιο προετοιμασίας. Το έργο αυτό αναμένεται να ολοκληρωθεί το χειμώνα του 2000.

JACK DAVIS

ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΚΟ ΠΡΟΓΡΑΜΜΑ ΠΕΛΟΠΟΝΝΗΣΟΥ («Minnesota Morea Program»)

Κατά το 1999, οι εργασίες του προγράμματος Πελοποννήσου εμποδίστηκαν από την καθυστερημένη έλευση της άδειας ερεύνης τον Αύγουστο. Αποτέλεσμα αυτής της καθυστέρησης ήταν ο περιορισμός των εργασιών στις ακόλουθες λιγοστές διερευνητικές επισκέψεις.

1. Πραγματοποιήθηκε επίσκεψη στο κάστρο της Λινίσταινας. Βρίσκεται σε υψόμετρο 1.344 μ. και σε απόσταση 3 χλμ. από το χωριό Λινίσταινα και καταλαμβάνει περίοπτη θέση. Το κάστρο και τα μνημεία του περιγράφησαν από τον Ant. Bon[21]. Το κάστρο της Λινίσταινας διατηρείται σε σχετικά καλή κατάσταση. Περιλαμβάνει οχυρωματικό τείχος, από το οποίο σώζονται η θεμελίωση των πύργων και η κεντρική θύρα, οχυρωματι-

21. Ant. Bon, *La Morée franque*, I, Paris 1969, σ. 385, πίν. 79.

κός περίβολος με δεξαμενές και πολλά λείψανα οικιών (70 περίπου), που βρίσκονται διασκορπισμένα στα νότια και δυτικά της κορυφής.

2. Εντοπίστηκε ένας μικρός οικισμός κατά μήκος του δρόμου που συνδέει τη Λινίσταινα με την Ανδρίτσαινα, συγκεκριμένα σε απόσταση 4 χλμ. βορειοανατολικά της Λινίσταινας και 2 χλμ. νότια της Ανδρίτσαινας. Ο οικισμός αυτός περιλαμβάνει δέκα οικίες και βρίσκεται σε μικρό λόφο κοντά στο σημερινό δρόμο.

3. Η θέση Άγιος Ισίδωρος κοντά στη Ζαχάρω, που ερευνήθηκε το 1995, βρίσκεται στο σημείο όπου ο ποταμός Ζαχαραίικος εκβάλλει στη θάλασσα. Ο Άγιος Ισίδωρος ήταν η θέση ενός γνωστού χανιού του 19ου αιώνα, στο οποίο οι περισσότεροι περιηγητές διανυκτέρευσαν για τουλάχιστον ένα βράδυ[22]. Εκεί βρέθηκαν πιθανώς τα λείψανα του χανιού του 19ου αιώνα, ενσωματωμένα σε μια σύγχρονη οικία. Για την ασφαλή ταύτιση των ερειπίων είναι απαραίτητη η συμπληρωματική έρευνα.

FREDERICK COOPER - ΚΩΣΤΗΣ ΚΟΥΡΕΛΗΣ

22. W.M. Leake, *Travels in the Morea*, I, London 1830, σ. 54-55. N. Gell, *Itinerary of the Morea*, σ. 38-39. A. Blouet, *Expédition Scientifique de Morée*, I, Paris 1831-1838, σ. 53.

ΣΤ΄ Εφορεια
Προ·ι·στορικων και Κλασικων Αρχαιοτητων

ΜΟΥΣΕΙΑΚΕΣ ΕΡΓΑΣΙΕΣ

ΝΟΜΟΣ ΑΧΑΪΑΣ

Συνεχίστηκαν οι καταγραφές παλαιών και νέων ευρημάτων στις αποθήκες της Εφορείας, την ευθύνη των οποίων είχαν οι αρχαιολόγοι της Εφορείας, της δε συντήρησης των ευρημάτων οι συντηρητές Θ. Χριστόπουλος - Π. Παυλόπουλος (εργαστήριο ψηφιδωτών), Λ. Παυλάτος - Β. Κύρκος - Θ. Ρουγκάλας (εργαστήριο συντήρησης αντικειμένων), Γ. Μπούμπουκα - Δ. Μαρινοπούλου (εργαστήριο συντήρησης νομισμάτων), βοήθησε δε ο επί συμβάσει συντηρητής Χ. Πιλάλης. Ο Θ. Ρουγκάλας, που συνταξιοδοτήθηκε το έτος αυτό (1999), υπήρξε άξιος συνεργάτης όλων των αρχαιολόγων της Εφορείας προσφέροντας επί σειρά ετών τις πολύτιμες υπηρεσίες του.

Στις αποθήκες της Εφορείας, που βρίσκονται επί της συμβολής των οδών Σισσίνη και Γ. Ρούφου, με την ευθύνη της αρχαιολόγου Γ. Αλεξοπούλου, προχώρησε η διαλογή, ταξινόμηση και καταγραφή των οστράκων, καθώς και η καταγραφή των αρχιτεκτονικών μελών. Με την ευθύνη της ίδιας αρχαιολόγου συνεχίστηκε και φέτος η τακτοποίηση των νομισμάτων που είχε αρχίσει το 1996.

Λόγω ανάληψης των καθηκόντων του υπογράφοντος ως Γενικού Διευθυντή Αρχαιοτήτων από τον Οκτώβριο του 1999 ορίστηκε ως αναπληρωτής στη διεύθυνση της Εφορείας ο αρχαιολόγος Μ. Πετρόπουλος.

ΛΑΖΑΡΟΣ ΚΟΛΩΝΑΣ

Αρχαιολογικό Μουσείο Αιγίου

Στις 4 Ιουνίου έγιναν τα εγκαίνια της επανέκθεσης του Μουσείου Αιγίου, το οποίο είχε υποστεί σοβαρές ζημιές κατά το σεισμό της 15-6-1995[1], από την Υπουργό Πολιτισμού Ε. Παπαζώη και τη Γενική Γραμματέα του ΥΠΠΟ Λ. Μενδώνη. Η επανέκθεση αναπτύσσεται στις αίθουσες, όπως και κατά την πρώτη έκθεση[2]. Ειδική μελέτη, όμως, έγινε από τους καθηγητές S. Masri και K. Synolakis του Πανεπιστημίου της Νότιας Καρολίνας των ΗΠΑ για τη στήριξη του αγάλματος του Αιγιόχου. Πέραν των ενισχυμένων εσωτερικών εμβόλων, που είχαν χρησιμοποιηθεί και κατά την πρώτη έκθεση, η βάση δεν είναι πλέον συμπαγής με το δάπεδο αλλά στηρίζεται στις τέσσερις γωνίες σε τέσσερα ισχυρότατα ελατήρια, που έχουν σκοπό η βάση και το άγαλμα να ακολουθούν τις ταλαντώσεις του σεισμού και να μην αντιστέκονται σε αυτόν. Πράγματι, η συμπεριφορά του αγάλματος έκτοτε στους συχνούς σεισμούς ήταν σωστή και χωρίς προβλήματα για την ασφάλειά του.

Στο αίθριο εκτέθηκε γυναικείο άγαλμα τύπου μικρής Ηρακλειώτισσας, που παραδόθηκε από την οικογένεια Κ. Παπαθανασίου το 1996[3]. Ακόμη, προστέθηκαν δύο βιτρίνες, που θα φιλοξενούν περιοδικά τα νεότερα ευρήματα. Ήδη εκτίθενται ευρήματα από το μυκηναϊκό νεκροταφείο των Νικολέικων, την Τραπεζά Αιγίου και τις τελευταίες ανασκαφές στην πόλη του Αιγίου. Στις αίθουσες αναμορφώθηκαν και συμπληρώθηκαν από τον υπογράφοντα με περισσότερα στοιχεία, σχέδια και φωτογραφίες οι ενημερωτικές πινακίδες.

Κατά τις εργασίες επανέκθεσης διαπιστώθηκε η απώλεια τιμητικής επιγραφής για τον ημεροδρόμο του Μεγάλου Αλεξάνδρου Φιλωνίδα Ζωϊτοῦ. Δεδομένου ότι η επιγραφή μετά το σεισμό είχε μεταφερθεί στο υπόγειο, στο οποίο ήταν εγκατεστημένο σύστημα συναγερμού, καμία διάρρηξη ή απόπειρα δεν είχε αναφερθεί από τους φύλακες αρχαιοτήτων και ουδείς άλλος, πλην των αρχαιοφυλάκων, είχε κλειδιά, και επειδή η όλη ιστορία ήταν αρκετά ύποπτη, ζητήθηκε από την Εφορεία να διενεργήσει το ΥΠΠΟ ένορκη διοικητική εξέταση.

ΜΙΧΑΛΗΣ ΠΕΤΡΟΠΟΥΛΟΣ

ΝΟΜΟΣ ΑΙΤΩΛΟΑΚΑΡΝΑΝΙΑΣ

Έγινε τακτοποίηση των αντικειμένων στο Μουσείο Αγρινίου, καθώς και καταγραφή τους, την ευθύνη των οποίων είχαν οι αρχαιολόγοι Μ. Σταυροπούλου-Γάτση, Γ. Αλεξοπούλου και Φ. Σαράντη. Την ευθύνη της συντήρησης των αντικειμένων είχε η συντηρήτρια Α. Μπέκου.

ΝΟΜΟΣ ΚΕΦΑΛΛΗΝΙΑΣ

Μουσείο Αργοστολίου

Ολοκληρώθηκε η επισκευή του κτιρίου και έγιναν οι απαραίτητες μετατροπές και επιδιορθώσεις με σκοπό την επανα-

1. *ΑΔ* 50 (1995): Χρονικά, σ. 191-192.
2. *ΑΔ* 49 (1994): Χρονικά, σ. 206-207.
3. Τη δημοσίευση του έχει αναλάβει η αρχαιολόγος Λ. Παπακώστα.

λειτουργία της έκθεσης. Τοποθετήθηκαν, επίσης, νέες εντοιχισμένες προθήκες και τακτοποιήθηκαν τα αρχαία στα υπόγεια του μουσείου, όπου δημιουργήθηκαν κατάλληλοι αποθηκευτικοί χώροι. Απομένει πλέον η οργάνωση του εκθεσιακού χώρου με την επιλογή και τοποθέτηση των εκθεμάτων, καθώς και του ανάλογου συνοδευτικού πληροφοριακού υλικού.

ΛΑΖΑΡΟΣ ΚΟΛΩΝΑΣ

ΠΟΛΙΤΙΣΤΙΚΕΣ ΕΚΔΗΛΩΣΕΙΣ

Στο πλαίσιο του εορτασμού των Ευρωπαϊκών Ημερών Πολιτιστικής Κληρονομιάς η Εφορεία πραγματοποίησε εκδήλωση με ομιλούντες τους Μ. Πετρόπουλο και Μ. Σταυροπούλου-Γάτση στο αρχαίο Ωδείο και φωτογραφική έκθεση με θέμα «Το Αθάνατο Νερό», που έλαβε χώρα στο αρχαίο Ωδείο και αφορούσε στο ρωμαϊκό υδραγωγείο της Πάτρας (Μ. Πετρόπουλος) και στους τρόπους υδροδότησης της αρχαίας πόλης (Μ. Σταυροπούλου-Γάτση).

ΜΙΧΑΛΗΣ ΠΕΤΡΟΠΟΥΛΟΣ

ΕΡΓΑΣΙΕΣ ΥΠΑΙΘΡΟΥ

ΝΟΜΟΣ ΑΧΑΪΑΣ

Έγινε καθαρισμός των αρχαίων που διατηρούνται σε υπαίθρια ή στεγασμένα ακίνητα της Πάτρας και του Αιγίου. Έγιναν επισκευές και στερεώσεις της στέγης και των υδρορροών του Μουσείου Αιγίου, του κλιματιστικού μηχανήματος στη Βόρεια Αίθουσα του ίδιου μουσείου. Επίσης, επισκευάστηκε το στέγαστρο του αρχαιολογικού χώρου Νικολέικων Αιγίου και ενός εκ των κτιρίων που βρίσκονται στη Γεωργική Σχολή. Κατασκευάστηκαν: α) μεταλλικό στέγαστρο στη ρωμαϊκή γέφυρα (οδός Αρέθα), β) λυόμενος οικίσκος στον αρχαιολογικό χώρο Βούντενης και γ) πρόχειρο στέγαστρο στην Κάτω Αχαΐα. Έγιναν στερεωτικές εργασίες στους τάφους 4, 19, 21, 22, 23, 24, 25, 26, 27, 28, 29, 31, 34, 36 και 39 του μυκηναϊκού νεκροταφείου Βούντενης. Έγινε διαμόρφωση και περίφραξη στη ρωμαϊκή γέφυρα (οδός Αρέθα).

ΛΑΖΑΡΟΣ ΚΟΛΩΝΑΣ - ΜΙΧΑΛΗΣ ΠΕΤΡΟΠΟΥΛΟΣ

ΝΟΜΟΣ ΑΙΤΩΛΟΑΚΑΡΝΑΝΙΑΣ

Έγιναν στερεωτικές εργασίες των Νεωρίων του αρχαιολογικού χώρου Οινιάδων και κατασκευάστηκε στέγη στο Μουσείο Αγρινίου.

ΛΑΖΑΡΟΣ ΚΟΛΩΝΑΣ

ΑΝΑΣΚΑΦΙΚΕΣ ΕΡΓΑΣΙΕΣ

Τις ανασκαφές επόπτευσαν οι αρχαιολόγοι της Εφορείας Μ. Πετρόπουλος, Α. Βασιλογάμβρου, Μ. Σταυροπούλου-Γάτση, Λ. Παπακώστα, Α. Σωτηρίου, Γ. Αλεξοπούλου, Ε.-Ί. Κόλια, βοήθησαν δε οι επί συμβάσει αρχαιολόγοι Ε. Σιμώνη, Β. Τσαντήλα, Δ. Τσιμπάκη, Χ. Κατσαρού, Β. Τσακνάκη, Α. Δημητρίου και Μ. Σταματία.

Την ευθύνη για τη σχεδίαση και αποτύπωση για τα αρχαία είχαν οι σχεδιαστές Χ. Μαρινόπουλος και Μ. Γκολφινοπούλου. Την ευθύνη για κάθε είδους τεχνικό πρόβλημα και εργασία είχαν ο αρχιτέκτονας της Εφορείας Ε. Αυγούλης και οι υπομηχανικοί της Εφορείας Κ. Κατσιδήμας, Λ. Σταυροπούλου και Γ. Παπούλια.

ΛΑΖΑΡΟΣ ΚΟΛΩΝΑΣ - ΜΙΧΑΛΗΣ ΠΕΤΡΟΠΟΥΛΟΣ

ΝΟΜΟΣ ΑΧΑΪΑΣ

Πάτρα

Η θέση των οικοπέδων στα οποία διεξήχθη ανασκαφική έρευνα σημειώνεται στο γενικό τοπογραφικό χάρτη (Εικ. 1).

ΔΗΜΟΣΙΑ ΚΤΙΡΙΑ ΚΑΙ ΚΑΤΟΙΚΙΕΣ

Οδός Αρέθα 52 (οικόπεδο ιδιοκτησίας ΥΠΠΟ) (Εικ. 1:1)

Συνεχίστηκαν για τρίτη χρονιά οι εργασίες διαμόρφωσης και ανάπλασης του περιβάλλοντος χώρου της ρωμαϊκής γέφυρας[4]. Παράλληλα, έγινε μικρή ανασκαφή προς Δ. της οικίας Δρούγκα, όπου κατά τις εργασίες διαμόρφωσης εντοπίστηκαν αμελητέα λείψανα περιόδου Τουρκοκρατίας. Από την επιφανειακή ομαλοποίηση του χώρου συνελέγησαν δύο χάλκινα νομίσματα του 10ου αι. μ.Χ.

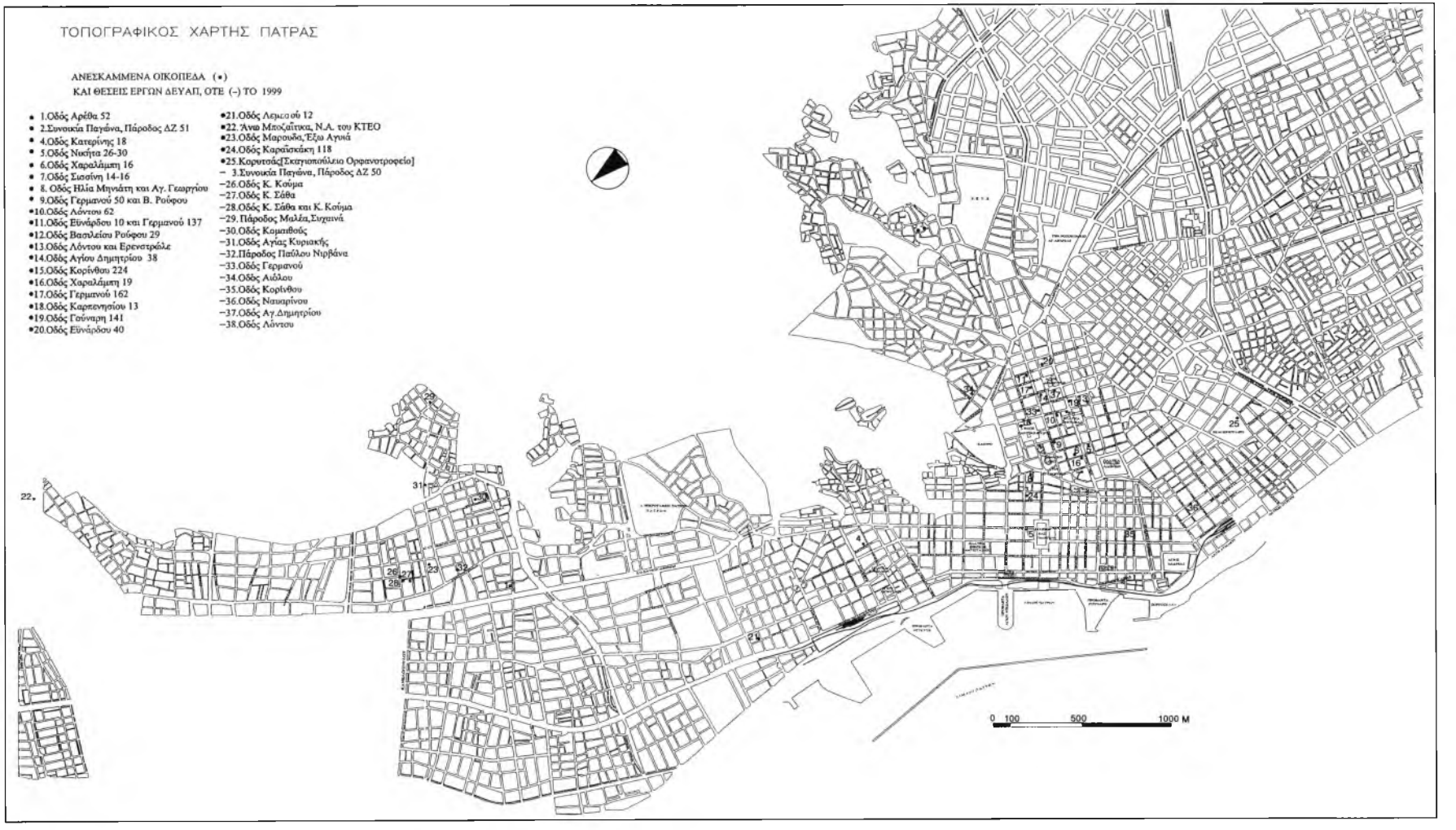
ΜΙΧΑΛΗΣ ΠΕΤΡΟΠΟΥΛΟΣ

Συνοικία Παγώνα, Πάροδος ΔΖ51 (ιδιοκτησία Βασιλακόπουλου) (Εικ. 1:2)

Πρόκειται για πολύ μικρό οικόπεδο, το οποίο βρίσκεται στο νοτιοδυτικό άκρο του πλατώματος στην κορυφή του λόφου της Παγώνας, όπου έχει διαπιστωθεί η παρουσία σημαντικού οικισμού της εποχής του Χαλκού[5]. Το πλάτωμα αυτό είναι κατά το μέγιστο μέρος του αδόμητο, πλην ενός μικρού τμήματος στο νο-

4. *ΑΔ* 52 (1997): Χρονικά, σ. 276-277· 53 (1998): Χρονικά, σ. 249-251. Τις εργασίες επέβλεψε η αρχαιολόγος Α. Κορφιάτη.

5. Για τον οικισμό στο πλάτωμα της Παγώνας, βλ. *ΑΔ* 52 (1997): Χρονικά, σ. 269-272.

Εικ. 1. Πάτρα. Τοπογραφικό σχέδιο, όπου σημειώνονται τα οικόπεδα που ανασκάφηκαν κατά το 1999.

τιοδυτικό άκρο του, το οποίο έχει οικοδομηθεί περίπου από τη δεκαετία του 1960. Εδώ βρίσκεται και η ιδιοκτησία Βασιλακόπουλου. Μετά από αίτημα για οικοδόμησή του πραγματοποιήθηκαν δοκιμαστικές τομές, κατά τις οποίες προέκυψαν πενιχρότατα λείψανα ΥΕ κατοίκησης. Αυτά περιορίζονται σε μικρό τμήμα του οικοπέδου, σε μία λωρίδα, πλ. 4 μ., προς Δ. Πρόκειται για τμήματα από δύο τοιχάρια σωζόμενα σε μία οριζόντια σειρά από κροκαλοπαγείς και αργές πέτρες, θεμελιωμένα πάνω σε φυσικό κοκκινωπό έδαφος, το οποίο στο σημείο αυτό του οικοπέδου βρέθηκε σε βάθος 0,60-0.70 μ. από τη σημερινή επιφάνεια του εδάφους. Συγκεντρώθηκε λίγη κοινή ΥΕ κεραμική. Προς Β. δεν διαπιστώθηκε η παρουσία αρχαιολογικού στρώματος, παρά μόνον το φυσικό κοκκινωπό.

ΜΑΡΙΑ ΣΤΑΥΡΟΠΟΥΛΟΥ-ΓΑΤΣΗ

Οδός Κατερίνης 18 (οικόπεδο αφών Σπαθή) (Εικ. 1:4)

Το οικόπεδο βρίσκεται βόρεια του αντίστοιχου ιδιοκτησίας Κόλλια, εντός του οποίου και στη γωνία των οδών Κατερίνης και Νόρμαν έχουν διατηρηθεί αρχαία αρχιτεκτονικά λείψανα από το βόρειο νεκροταφείο της ρωμαϊκής Πάτρας. Με αφορμή τα παραπάνω και ενώ η γενική εκσκαφή του οικοπέδου είχε οριστεί σε βάθος 0,80 μ. από το δρόμο, έγινε τομή, με επίβλεψη της Υπηρεσίας, παράλληλη και σε απόσταση 2,10 μ. από το όριο της προς Δ. πλευράς. Διαστάσεις τομής 2,10×2,40 μ., ενώ το βάθος έφθασε τα 1,40 μ. κάτω από το βάθος της εκσκαφής. Δεν διαπιστώθηκαν ενδείξεις για ύπαρξη αρχαίων. Χώματα καθαρά χωρίς όστρακα.

Οδός Νικήτα 26-30 (οικόπεδο Καράβολα) (Εικ. 1:5)

Στη βορειοανατολική γωνία του τετραγώνου, το οποίο βρίσκεται μεταξύ των οδών Ερενστρώλε και Νικήτα στην Πάτρα και σε ανασκαφή που έγινε σε δύο όμορα οικόπεδα[6] είχαν αποκαλυφθεί δρόμος χαλικόστρωτος ρωμαϊκών χρόνων και σημαντικά παρόδια κτίρια. Τον Ιανουάριο του 1975 είχε αποφασιστεί (ΣΤ ΕΠΚΑ, αριθ. πρωτ. 119/29-1-1975) ότι τμήμα των αρχαίων αρχιτεκτονικών λειψάνων, και συγκεκριμένα δύο δεξαμενές επενδεδυμένες με μαρμάρινες πλάκες, θα μείνουν διατηρητέα και επισκέψιμα στον ακάλυπτο χώρο της πολυκατοικίας.

Μετά το πέρας των εργασιών και επί σειρά ετών υπήρξε αλληλογραφία μεταξύ της Υπηρεσίας, των ιδιοκτητών των όμορων πολυκατοικιών αλλά και της Διεύθυνσης Υγιεινής, με αφορμή τον παραπάνω χώρο, ο οποίος μόνιμα αποτελούσε εστία μόλυνσης για τους ενοίκους, αλλά το θέμα παρέμενε εκκρεμές. Εν τω μεταξύ οι όμορες πολυκατοικίες εγκλώβισαν τα διατηρητέα αρχαία, με αποτέλεσμα να μην υπάρχει πρόσβαση σε αυτά. Με αφορμή την κατεδάφιση της προς Β. όμορης οικοδομής (οδός Καρατζά 8) έγινε κατάχωση με υγιές υλικό, αφού προηγουμένως έγινε καθαρισμός των αρχιτεκτονικών λειψάνων.

Οδός Χαραλάμπη 16 (οικόπεδο Δελακούρα) (Εικ. 1:6)

Οι εργασίες εκσκαφής παρακολουθήθηκαν καθ' όλη τη διάρκειά τους. Το επίπεδο έδρασης θεμελίων της οικοδομής καθορίστηκε σε 3 μ. βάθος από το επίπεδο της επιφάνειας του δρόμου. Στο σημείο αυτό έγινε τομή με κατεύθυνση Α.-Δ., βάθ. 1, μήκ. 8 και πλ. 0,70 μ. (συνολικά 4 μ. βάθος από το δρόμο). Κατά τη διερεύνηση της τομής αποκαλύφθηκε τμήμα τοίχου με κατεύθυνση Β.-Ν., ο οποίος κατελάμβανε όλο της το πλάτος (0,60 μ.), ενώ συνεχιζόταν εκατέρωθεν. Κατά τη διάρκεια της αποκάλυψής του περισυνελέγησαν όστρακα ρωμαϊκών και ύστερων ρωμαϊκών χρόνων. Μετά τον εντοπισμό του αρχαιολογικού ορίζοντα, δόθηκε η εντολή για τη συνέχιση των οικοδομικών εργασιών, τα αρχαία δε τα οποία αποκαλύφθηκαν, επειδή βρίσκονταν σε χαμηλότερο επίπεδο από αυτό της έδρασης των θεμελίων της οικοδομής και δεν θα καταστρέφονταν από την υπερκείμενη οικοδομή, παρέμειναν σε κατάχωση.

Οδός Σισσίνη 14-16 (οικόπεδο Μπουρδανιώτη) (Εικ. 1:7)

Η ανασκαφή αποκάλυψε χαλικόστρωτο δρόμο ρωμαϊκών χρόνων, που διέσχιζε το οικόπεδο σε μήκος 12,50 μ. με κατεύθυνση Β.-Ν. και κλίση προς Ν. (απόκλιση 10° από Β. προς Α.). Σε βάθος 0,80 μ. από την επιφάνειά του, αποκαλύφθηκε ο κεραμοσκεπής κεντρικός αποχετευτικός υπόνομος, πλ. 0,70 και συνολ. ύψ. 1,05 μ. Στα ανατολικά του δρόμου αποκαλύφθηκαν λείψανα δύο παρόδιων όμορων οικιών. Οι τοίχοι τους σώζονταν μέχρι το ύψος των 2 μ., οι δε τοιχοποιίες ήταν καλής διατήρησης. Στο χώρο μεταξύ των οικιών υπήρχε συγκρότημα αποχετευτικών αγωγών που επικοινωνούσε με τον υπόνομο του δρόμου. Σε έναν από τους αγωγούς αποκαλύφθηκε «θησαυρός» από 128 χάλκινα νομίσματα, ένα ασημένιο, καθώς και μία χρυσή αχιβάδα. Τα αρχαία λείψανα διατηρήθηκαν σε κατάχωση, κατά το μεγαλύτερο τμήμα τους, στα θεμέλια της οικοδομής.

Οδός Ηλία Μηνιάτη 18 και Αγίου Γεωργίου (οικόπεδο Σαμοθρακίτη) (Εικ. 1:8)

Ακριβώς στο όριο με την προς Α. όμορη οικοδομή αποκαλύφθηκε αναλημματικός τοίχος (με κατεύθυνση Β.-Ν.) πολύ μεγάλων διαστάσεων, μήκ. 9,30, ύψ. 1,85 μ., ενώ το πλάτος του ήταν αδύνατον να διαπιστωθεί, δεδομένου ότι αποκαλύφθηκε μόνον η προς Δ. όψη του, ενώ συνεχίζεται και κάτω από τα θεμέλια της προς Α. όμορης παλαιάς οικίας (η απόκλισή του ήταν 25° από Β. προς Α.). Σώζεται σε τρεις σειρές δόμων, από τις οποίες οι δύο κατώτερες (συνολ. ύψ. 1,20 μ.) ανήκουν στα θεμέλιά του και εξέχουν τουλάχιστον κατά 0,40 μ. όσον αφορά

6. *ΑΔ* 29 (1973-1974): Χρονικά, σ. 364-366· 30 (1975): Χρονικά, σ. 102, 109.

στο πλάτος από την ανωδομή. Το κτίσιμό του είναι με μεγάλες πλάκες από λίθο Αστακού και ασβεστόλιθους, ενώ λατύπη καλύπτει τα κενά μεταξύ τους. Αναλημματικοί τοίχοι είναι γνωστοί και από παλαιότερες ανασκαφές στην περιοχή, δεδομένου ότι το έδαφος είναι κατηφορικό από το μεσαιωνικό κάστρο προς την Κάτω Πόλη. Ο τοίχος διατηρήθηκε εγκιβωτισμένος στη μεσοτοιχία των δύο κτιρίων.

Οδός Γερμανού 50 και Β. Ρούφου (οικόπεδο Θ. Κωνσταντόπουλου) (Εικ. 1:9)

Κατά μήκος της νότιας μεσοτοιχίας έγιναν τρεις υποθεμελιώσεις. Σε βάθος 3,30 μ. από την επιφάνεια της παραπάνω οδού εντοπίστηκε στρώμα, πάχ. 1 μ., αποτελούμενο από σαθρό μαύρο χώμα, αργούς λίθους διαφόρων μεγεθών και πολλές κεραμίδες, το οποίο κατελάμβανε όλο το πλάτος της τομής. Χωρίς όστρακα.

Οδός Λόντου 62 (οικόπεδο Ιωαννίδη) (Εικ. 1:10)

Κτιστός αγωγός ύστερων ρωμαϊκών χρόνων, συνολ. αποκαλ. μήκ. 9,20 μ., του οποίου η κάλυψη δεν διατηρήθηκε σε όλο το μήκος, διασχίζει το οικόπεδο κατά το πλάτος του και συνεχίζεται και κάτω από τις προς Β. και Ν. όμορες οικοδομές με κατεύθυνση Ν.-Β. και κλίση προς Β. Το πλάτος του είναι 0,72 μ. Στη νοτιοδυτική γωνία του οικοπέδου εντοπίστηκε στρώση καμένου πηλού, που συνεχίζεται και κάτω από τα θεμέλια της προς Δ. όμορης οικοδομής, πάχ. 0,50 μ., η οποία ερευνήθηκε σε μήκος 2,50 μ.

Οδός Εϋνάρδου 10 και Γερμανού 137 (οικόπεδο Χ. Δημητροπούλου) (Εικ. 1:11)

Το κέλυφος του προϋπάρχοντος νεοκλασικού κτιρίου διατηρήθηκε. Οι εκσκαφικές εργασίες περιορίστηκαν στο εσωτερικό του κτιρίου, με αποτέλεσμα, λόγω επικινδυνότητας, το βάθος της γενικής εκσκαφής να μην ξεπεράσει τα 0,90 μ. Στο επίπεδο αυτό αποκαλύφθηκε τοίχος, χτισμένος κατά το opus reticulatum, με κατεύθυνση Β.-Ν., διασπ. 8,80×0,60 μ., που διέσχιζε το οικόπεδο και συνεχιζόταν και κάτω από τα θεμέλια της προς Β. όμορης οικίας. Σε τομή που έγινε, ερευνήθηκε μέχρι βάθους 2,20 μ. Ένας δεύτερος μεταγενέστερός του εντοπίστηκε κάθετα και στη δυτική του πλευρά, ο οποίος έχει κατεύθυνση Α.-Δ. και συνεχίζεται και κάτω από το δρόμο (οδός Εϋνάρδου). Έχει διαστάσεις 1,60×0,55 μ. και διατηρεί επίχρισμα από λεπτή (0,03 μ.) στρώση αμμοκονίας κατά μήκος της προς Ν. πλευράς του. Από τα παραπάνω αρχιτεκτονικά λείψανα ελάχιστο τμήμα της άνω επιφάνειάς του αφαιρέθηκε για τις ανάγκες της ενίσχυσης θεμελίωσης του κτιρίου, ενώ κατά το μεγαλύτερο τμήμα τους παρέμειναν σε κατάχωση.

Οδός Βασιλείου Ρούφου 29 (οικόπεδο Ν. Καρυτινού) (Εικ. 1:12)

Το οικόπεδο βρίσκεται στα ανατολικά ενός κατηφορικού με μεγάλη κλίση δρόμου, που οδηγεί από την Παλιά Άνω Πόλη της Πάτρας προς το κέντρο. Το συγκεκριμένο σημείο βρίσκεται αρκετά ψηλότερα από το επίπεδο του αρχαιολογικού ορίζοντα, ενώ σε παλαιότερες ανασκαφές (επειδή υπήρχε και η αντίστοιχη ευχέρεια λόγω των διαστάσεων των οικοπέδων) έχει διαπιστωθεί ότι δάπεδα των ρωμαϊκών κτιρίων βρίσκονται σε βάθος μέχρι και 7 μ. κάτω από το σημερινό επίπεδο του καταστρώματος του δρόμου. Τα αρχαία αρχιτεκτονικά λείψανα εντοπίστηκαν στη βορειοανατολική γωνία του οικοπέδου. Πρόκειται για τμήμα σημαντικού οικοδομήματος ρωμαϊκών χρόνων, από το οποίο σώζεται μόνον ο ένας χώρος, ο οποίος μάλιστα ανήκει σε όροφο, όπως πιθανολογείται από τις οπές για την τοποθέτηση των δοκαριών, προφανώς ξύλινων, που υποβάσταζαν το δάπεδο του ορόφου.

Στο παραπάνω οικόπεδο οι τοίχοι αποκαλύφθηκαν μέχρι το βάθος των 2,25 μ., ενώ το πλάτος τους είναι 0,70 μ. Το μεγαλύτερο τμήμα του οικοδομήματος στο οποίο ανήκουν, του οποίου το πέρας αποτελεί τοίχος που διασχίζει το παραπάνω οικόπεδο εγκάρσια και έχει όψη προς Α., συνεχίζεται και κάτω από τα θεμέλια της προς Α. όμορης οικίας. Επειδή αφενός τα παραπάνω αρχιτεκτονικά λείψανα βρέθηκαν κατά το μεγαλύτερο τμήμα τους προς τον ακάλυπτο χώρο του οικοπέδου και αφετέρου για λόγους ασφαλείας των εργατών, η ανασκαφή δεν προχώρησε περαιτέρω. Το μεγαλύτερο τμήμα τους παραμένει σε κατάχωση.

Στη νοτιοανατολική γωνία του οικοπέδου εντοπίστηκε πηγάδι νεότερων χρόνων. Από τα διασωθέντα λείψανα φαίνεται ότι η αρχική διάμετρος ήταν 1 μ. Σε βάθος 1,60 μ. από την επιφάνειά του το χείλος πλάταινε και δημιουργούσε στο σημείο αυτό τρεις καμάρες, οι οποίες είχαν διάμετρο τόξου 1,10 μ. Το περιχείλωμα ήταν χτισμένο με κομμάτια πήλινων πλακών, πέτρες, ασβέστη και χώμα και είχε πλάτος 0,40 μ. Ενημερώθηκε σχετικά η 6η ΕΒΑ.

Οδός Λόντου και Ερενστρώλε (οικόπεδο Τσούλου) (Εικ. 1:13)

Το οικόπεδο προέρχεται από τη συνένωση τριών μικρότερων χώρων, οι οποίοι προέρχονται από την κατεδάφιση αντίστοιχων παλαιών οικιών, με σκοπό την ανέγερση πολυώροφης οικοδομής. Σε μία από τις παλαιές οικίες είχε γίνει πριν από δέκα περίπου χρόνια ανασκαφή[7] και τα αποκαλυφθέντα λείψανα είχαν παραμείνει στα θεμέλια της οικοδομής, η οποία εκ των υστέρων κατεδαφίστηκε. Μετά την εκ νέου αποκάλυψή τους η ανασκαφή περιορίστηκε στην παρακολούθηση τριών μεγάλων υποθεμελιώσεων κατά μήκος της προς Δ. πλευράς του οικοπέδου, λόγω εξαιρετικής επικινδυνότητας των όμορων παλαιών οικιών και της στενότητας του χώρου. Αποκαλύφθηκε τοίχος με κατεύθυνση Β.-Ν., που διέσχιζε το οικόπεδο, ενώ συνεχιζόταν και κάτω από την προς Β. όμορη οικία. Το θεμέλιό του ήταν χτισμένο με αργούς λίθους, τμήματα κεραμιδιών και

7. *ΑΔ* 47 (1992): Χρονικά, σ. 130.

πυκνή κίτρινη αμμοκονία, ενώ η ανωδομή του συνεχιζόταν κατά το opus reticulatum. Το πλάτος του ήταν 0,60 μ., ενώ εντοπίστηκε και στις δύο υποθεμελιώσεις σε συνολικό μήκος 8,50 μ. περίπου.

Οδός Αγίου Δημητρίου 38 (οικόπεδο Βαμβακά) (Εικ. 1:14)

Το οικόπεδο βρίσκεται Ν.-ΝΑ. του μεσαιωνικού κάστρου της Πάτρας και συνορεύει προς Ν. με το οικόπεδο ιδιοκτησίας Κολοβού[8], στο οποίο είχε αποκαλυφθεί δάπεδο οικίας με ψηφιδωτό όπου απεικονίζονται οι τρεις Χάριτες.

Μεγάλος τοίχος (ΤΑ), διαστ. 11,50×0,55×0,50 μ., διέσχιζε το οικόπεδο με κατεύθυνση Α.-Δ. (Εικ. 2). Η εξωτερική του όψη προς Β. ήταν κατασκευασμένη κατά το opus quasi reticulatum. Προφανώς αποτελούσε το όριο της προαναφερθείσας οικίας προς Β., ενώ συγχρόνως μαζί με άλλους τρεις σύγχρονούς του τοίχους, οι οποίοι ήταν κάθετοι και οργανικά δεμένοι με τον παραπάνω, όριζαν ακόμη δύο χώρους. Από τη γωνία του ενός χώρου προέρχεται ιωνικό κιονόκρανο. Από τον ίδιο χώρο αφαιρέθηκε στρώμα καταστροφής από κεραμίδες στέγης, πάχ. 0,35 μ. Παράλληλος με τον ΤΑ είναι ο ΤΕ, διαστ. 5×0,60×0,30 μ., ο οποίος αποτελεί το όριο προς Ν. ενός κτιρίου που εκτείνεται και πέραν της έκτασης του οικοπέδου προς Β. Πρόκειται για τον Χ3, εσωτ. διαστ. 1,76×2,35 μ., ο οποίος διατηρούσε δάπεδο χτισμένο με τμήματα κεραμίδων τοποθετημένων σε σειρά σε παχιά στρώση (0,05 μ.) από κουρασάνι. Το υπόστρωμα, πάχ. 0,10 μ., ήταν κατασκευασμένο από αργούς λίθους. Προς Α. εκτείνεται ο χώρος 4, εσωτ. διαστ. 4,70×2,80 μ. Από το δάπεδο του χώρου σώθηκε μόνον το υπόστρωμα από σκληρό κουρασάνι, πάχ. 0,10 μ. Εσωτερικά και στο σημείο επαφής των κάθετων τοίχων με το δάπεδο, υπήρχε τοιχίο, πλ. 0,28 μ., κατασκευασμένο με κομμάτια πήλινων πλακών προσεκτικά τοποθετημένων. Προφανώς, ο χώρος ανήκε σε αίθριο με δεξαμενή.

Ένας μεγάλος κτιστός αγωγός (α), προφανώς για την αποχέτευση των ομβρίων από τις στέγες των όμορων κτιρίων, διασχίζει το χώρο ανάμεσά τους με κατεύθυνση Δ.-Α. Η κλίση του προς Α. δικαιολογείται, διότι σε ανασκαφή της προς Α. οικοδομής[9] έχει αποκαλυφθεί ρωμαϊκός χαλικόστρωτος δρόμος, στον υπόνομο του οποίου προφανώς αποχετεύονταν .

Οδός Κορίνθου 224 (Τράπεζα Κύπρου) (Εικ. 1:15)

Οι εργασίες περιορίστηκαν στο εσωτερικό του κτιρίου, δεδομένου ότι διατηρήθηκε το κέλυφος της ήδη υπάρχουσας νεοκλασικής οικίας. Ενσωματωμένα στο δάπεδό της και κατά την αφαίρεσή του αποκαλύφθηκαν βάση ιωνικού κίονα με αύλακα για τη μολυβδοχόηση και τμήμα σπονδύλου με προσκολλημένο μολύβδινο σύνδεσμο. Στο νοτιοδυτικό άκρο της νότιας πλευράς της οικοδομής αποκαλύφθηκε μεγάλη δεξαμενή μεταγενέστερων χρόνων. Το οικόπεδο παραδόθηκε για τη συνέχιση της ανασκαφής στην 6η ΕΒΑ.

Οδός Χαραλάμπη 19 (οικόπεδο Πολυχρονόπουλου) (Εικ. 1:16)

Το κέντρο του οικοπέδου διέσχιζε τοίχος ρωμαϊκών χρόνων, διαστ. 4,50×0,40×0,80 μ., χτισμένος κατά το opus quasi reticulatum. Η κατεύθυνσή του ήταν Β.-Ν. και η απόκλισή του 10° από Β. προς Α. Προφανώς, αποτελεί το προς Α. όριο ρωμαϊκού δρόμου, γνωστού και από παλαιότερες ανασκαφές, από τον οποίο όμως δεν βρέθηκαν άλλα στοιχεία. Στο νότιο άκρο του τοίχου και σε απόσταση 4,50 μ. ο ένας από τον άλλον, αποκαλύφθηκαν δύο αγωγοί, οι οποίοι προφανώς αποχέτευαν τα προς Ν. παρόδια όμορα οικοδομήματα.

Οδός Γερμανού 162 (οικόπεδο Πιτσή) (Εικ. 1:17)

Κατά τη διάρκεια εκσκαφής θεμελίων στο νότιο τμήμα του οικοπέδου και σε βάθος 3,50 μ. από το δρόμο (οδός Γερμανού) αποκαλύφθηκε μαντρότοιχος από την ύστερη βυζαντινή περίοδο, από τον οποίο προέρχεται αρράβδωτος σπόνδυλος κίονα με τετράγωνο τόρμο.

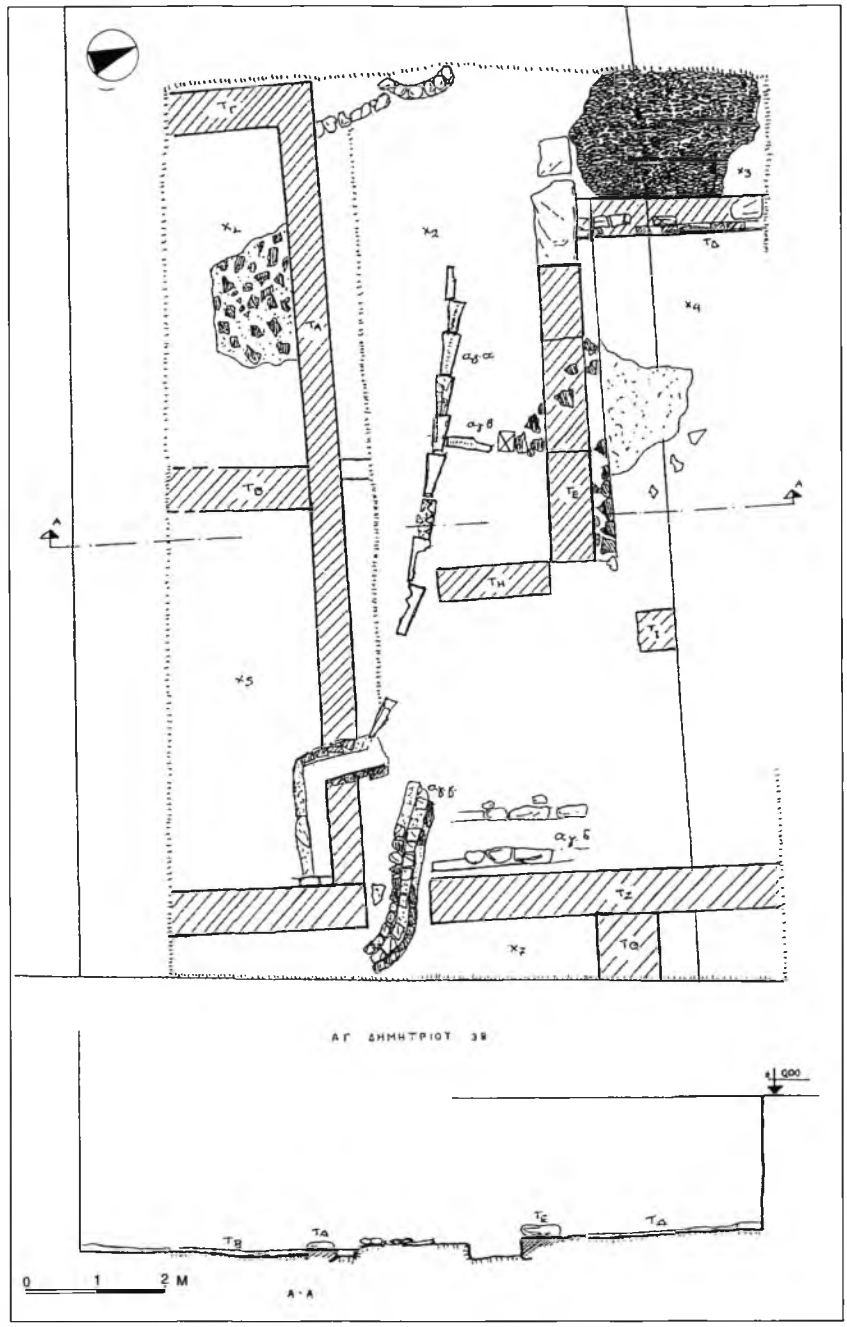
Οδός Καρπενησίου 13 (οικόπεδο Βαρνακιώτη) (Εικ. 1:18)

Σε δύο υποθεμελιώσεις στο δυτικό τμήμα του οικοπέδου εντοπίστηκε λιθόστρωτο νεότερων χρόνων με κατεύθυνση Β.-Ν. και διαστάσεις 2×1,50 μ. Σύγχρονός του τοίχος, προφανώς παρόδιου κτιρίου, διαστ. 3×1,30×2 μ., εντοπίστηκε στα ανατολικά του. Η ανασκαφή παραδόθηκε για τη συνέχισή της στην 6η ΕΒΑ[10].

Οδός Γούναρη 141 (οικόπεδο Ριζόπουλου) (Εικ. 1:19)

Αποκαλύφθηκε τμήμα ρωμαϊκής οικίας και του αιθρίου της, το μεγαλύτερο τμήμα των οποίων συνεχίζεται και κάτω από τα θεμέλια της προς Δ. όμορης οικοδομής. Στο νότιο τμήμα του οικοπέδου αποκαλύφθηκε χώρος δαπέδου οικίας, διαστ. 3,20×1 μ., με ψηφιδωτό κατεστραμμένο κατά το μεγαλύτερο τμήμα του. Η εξωτερική ζώνη, συνολ. πλ. 1,50 μ., είναι κατασκευασμένη με άσπρες ασβεστολιθικές ψηφίδες, ενώ κατά διαστήματα έχουν τοποθετηθεί σε πέντε σειρές τμήματα από πλάκες λευκού μαρμάρου. Το υπόστρωμα, πάχ. 0,05 μ., είναι κατασκευασμένο με ψιλό κουρασάνι, που εδράζεται σε στρώση με ψιλό χαλίκι, πάχ. 0,10 μ. Στη νοτιοδυτική γωνία του παραπάνω χώρου αποκαλύφθηκε τμήμα από τη δεύτερη ζώνη του ψηφιδωτού. Πρόκειται για ταινία, πλ. 0,12 μ., η οποία περιγράφεται με διπλή σειρά από μαύρες ψηφίδες, ενώ ορίζονται παραλληλόγραμμα, συνολ. μήκ. 0,26 και πλ. 0,14 μ., οι άκρες των οποίων διαμορφώνονται σε τρίγωνα.

8. *ΑΔ* 36 (1981): Χρονικά, σ. 157.
9. *ΑΔ* 50 (1995): Χρονικά, σ. 202-204.
10. Βλ. έκθεση 6ης ΕΒΑ στον παρόντα τόμο, σ. 306.

Εικ. 2. Πάτρα. Οδός Αγίου Δημητρίου 38. Κάτοψη της ανασκαφής και τομή Α-Α.

Το βορειοδυτικό τμήμα του οικοπέδου καταλαμβάνει δεξαμενή αιθρίου με χαρακτηριστικό σχέδιο. Είναι τετράγωνη σε κάτοψη, της οποίας οι πλευρές διαμορφώνονται σε μικρές δεξαμενές, που είχαν τη μορφή επιμήκων αυλάκων. Οι γωνίες του τετραγώνου προς το εσωτερικό παίρνουν μορφή ημικυκλική. Το δάπεδο της δεξαμενής ήταν καλυμμένο με οπτοπλίνθους, ενώ τα τοιχώματά της είχαν επενδυθεί με υδραυλικό κονίαμα. Στις δύο αποκαλυφθείσες γωνίες της δεξαμενής υπήρχε ενίσχυση με μεγάλες ασβεστολιθικές πλάκες, διαστ. 1×0,50×0,08 μ., προφανώς βάσεις των κιόνων που συγκρατούσαν τη στέγη του αιθρίου. Στη νοτιοανατολική γωνία της δεξαμενής αποκαλύφθηκε οπή εκροής υδάτων, διαμ. 0,12 μ. Στο σημείο αυτό ήταν τοποθετημένος πήλινος αγωγός κυλινδρικής διατομής, που διαπερνούσε τον τοίχο της δεξαμενής, ενώ η έξοδός του διαμορφωνόταν σε κτιστό αγωγό, μήκ. 1,25 και εσωτ. πλ. 0,15 μ. Δεν σώθηκε η κάλυψή του. Σε απόσταση 0,55 μ. από τον εξωτερικό τοίχο της δεξαμενής, μεγάλος αποχετευτικός αγωγός, συνολ. αποκαλ. μήκ. 10,50 μ., διασχίζει το οικό-

πεδο με κατεύθυνση Β.-Ν. και κλίση προς Ν. Το μεγαλύτερο τμήμα των αρχιτεκτονικών λειψάνων διατηρήθηκε στα θεμέλια της νέας οικοδομής.

ΛΑΜΠΡΙΝΗ ΠΑΠΑΚΩΣΤΑ

Οδός Εϋνάρδου 40 (οικόπεδο Μ. Παναγοπούλου) (Εικ. 1:20)

Η ανασκαφική έρευνα που πραγματοποιήθηκε στο οικόπεδο έφερε στο φως, σε βάθος 0,41-1,34 μ. από το οδόστρωμα της παραπάνω οδού, τμήματα οκτώ αγωγών με κατεύθυνση ΒΑ.-ΝΔ., που χρονολογούνται από τη ρωμαϊκή εποχή έως τα νεότερα χρόνια, από τους οποίους οι περισσότεροι ήταν κτιστοί με ορθογώνια διατομή, ενώ οι νεότεροι χρονολογικά αποτελούνταν από πήλινους κυλινδρικούς σωλήνες. Στο κέντρο περίπου του οικοπέδου και σε βάθος 0,45 μ. βρέθηκε μικρό τμήμα ψηφιδωτού, διαστ. 0,92×0,50 μ., από μεγάλες λευκές ψηφίδες. Στο κέντρο του είχε διακόσμηση με ρόμβο με στιγμή στο κέντρο του, που αποδίδεται με μελανές ψηφίδες. Στη νοτιοανατολική γωνία του οικοπέδου σε βάθος 0,75 μ. αποκαλύφθηκε τμήμα δαπέδου που συνεχίζεται προς Ν. κάτω από την παρειά του οικοπέδου και πιθανώς ανήκε σε δεξαμενή. Το ανατολικό τμήμα του αποτελείται από τετράγωνες πήλινες πλάκες, ενώ το δυτικό από κονίαμα με αραιές ψηφίδες και κομμάτια μαρμάρινων πλακών. Σε βάθος 1,07-1,34 μ. εντοπίστηκε στρώμα κόκκινου χώματος χωρίς κεραμική (φυσικό έδαφος).

ΕΡΩΦΙΛΗ-ΙΡΙΣ ΚΟΛΙΑ

Οδός Λεμεσού 12 (Εικ. 1:21)

Τμήμα ορθογώνιας δεξαμενής ρωμαϊκών χρόνων (διαστ. 3,75×2 μ.), που εκτεινόταν προς Β. κάτω από την παρειά του οικοπέδου εντοπίστηκε στο βορειοδυτικό τμήμα του, σε βάθος 2,20 μ. από το οδόστρωμα.

Τα τρία αποκαλυφθέντα τοιχώματά της, πλ. 0,70-0,80 και σωζ. ύψ. 0,50 μ., έως το επίπεδο του πυθμένα της ήταν κτιστά με εναλλασσόμενες σειρές λίθων και θραυσμάτων κεραμιδιών, συνδεδεμένες μεταξύ τους με κονίαμα.

Από τον πυθμένα της διατηρείται το υπόστρωμα κονιάματος του δαπέδου, που είχε στρωθεί με τετράγωνες πήλινες πλάκες, διαστ. 0,72×0,72 μ., όπως φανερώνουν τα σωζόμενα πάνω στο κονίαμα ίχνη τους. Σε απόσταση 7,60 μ. νότια της δεξαμενής υπήρχε στρώμα καταστροφής με λίθους και θραύσματα κεραμιδιών.

Η δεξαμενή πρέπει να ανήκει σε ευρύτερο αγροτικό συγκρότημα, που εκτείνεται στην περιοχή, όπως μαρτυρούν τα ανασκαφικά της δεδομένα.

Άνω Μποζαΐτικα, νοτιοανατολικά του ΚΤΕΟ Πατρών (οικόπεδο Ξένου) (Εικ. 1:22)

Σε βάθος 0,75 μ. από το έδαφος και στο νότιο τμήμα του οικοπέδου βρέθηκαν λείψανα κλιβάνου ρωμαϊκών χρόνων. Πρόκειται για τη σήραγγα εισόδου της καύσιμης ύλης στον κλίβανο, μήκ. 2 μ. και κατεύθυνσης Β.-Ν. με απόκλιση από Β. προς Α. 10°. Οριζόταν με τοιχάρια από λίθους και θραύσματα πήλινων πλακών, πλ. 0,25-0,30 και σωζ. ύψ. 0,30 μ., που ήταν επιχρισμένα εσωτερικά με κονίαμα, πάχ. 0,08 μ.

Ίχνη του θαλάμου θέρμανσης διακρίνονταν στη βόρεια απόληξή της. Το πλήθος των θραυσμάτων πυρακτωμένων πήλινων πλακών, πάχ. 0,035-0,04 μ., και κεραμίδων λακωνικού τύπου που βρέθηκαν οδηγεί στο συμπέρασμα ότι η χρήση του κλιβάνου αφορούσε στην παραγωγή οπτοπλίνθων και κεραμιδιών.

Έξω Αγυιά Πατρών, οδός Μαρούδα (Εικ. 1:23)

Σε βάθος 0,15-0,60 μ. από το έδαφος κάτω από στρώμα με κροκάλες και χαλίκια εντοπίστηκαν και ερευνήθηκαν 12 τάφοι ρωμαϊκών χρόνων.

Ο ένας είναι κτιστός κιβωτιόσχημος (εσωτ. διαστ. 1,75× 0,50-0,65 και ύψ. 0,50 μ.) με πλευρές, πλ. 0,25-0,30 μ., από σειρές λίθων και οπτοπλίνθων που φέρουν χιαστί αυλακώσεις και λίγα θραύσματα κεραμιδιών, συνδεδεμένα μεταξύ τους με κονίαμα. Ο πυθμένας ήταν στρωμένος με τέσσερις ορθογώνιες πήλινες πλάκες, ενώ η κάλυψη του τάφου είχε γίνει με κεραμίδες λακωνικού τύπου, οι οποίες βρέθηκαν στο εσωτερικό του τάφου πάνω από τέσσερα κρανία και τμήματα σκελετών. Τα κρανία ήταν στο δυτικό πέρας του τάφου μαζί με μία μόνωτη πρόχου στα δεξιά τους. Οι υπόλοιποι 11 τάφοι ήταν κεραμοσκεπείς, ακτέριστοι, με τους νεκρούς τοποθετημένους απευθείας επάνω στο έδαφος. Σε τέσσερις από αυτούς υπήρχαν διπλές ταφές, ενώ τρεις ήταν παιδικοί.

Οι ταφές αυτές δεν εντάσσονται σε κάποιο γνωστό οργανωμένο νεκροταφείο, αλλά πρέπει να έχουν σχέση με αγροικία ρωμαϊκών χρόνων, τμήμα της οποίας έχει ανασκαφεί και διατηρηθεί στην περιοχή.

ΓΕΩΡΓΙΑ ΓΕΩΡΓΟΠΟΥΛΟΥ

ΒΟΡΕΙΟ ΝΕΚΡΟΤΑΦΕΙΟ

Οδός Καραϊσκάκη 118 (οικόπεδο Πάικου-Μπουγιούκου) (Εικ. 1:24)

Το υπόγειο της παλαιάς νεοκλασικής οικίας, του οποίου το δάπεδο βρισκόταν σε επίπεδο χαμηλότερο από αυτό των αρχιτεκτονικών λειψάνων, είχε ως αποτέλεσμα την καταστροφή τους ήδη από τις αρχές του προηγούμενου αιώνα. Κατά τη διάρκεια των εκσκαφικών εργασιών και στη βορειοδυτική γωνία του οικοπέδου εντοπίστηκε τμήμα του βόρειου νεκροταφείου της αρχαίας Πάτρας. Ανασκάφηκε η εξωτερική νότια πλευρά ταφικού περιβόλου και ο νότιος τοίχος ταφικού μνημείου (ο οποίος διατηρήθηκε εγκιβωτισμένος στα θεμέλια της νέας οικοδομής), των οποίων το μεγαλύτερο τμήμα συνεχιζόταν και κάτω από τα θεμέλια της προς Β. όμορης οικοδομής. Σε μεταγενέστερα χρόνια ο παραπάνω χώρος χρησιμοποιήθηκε

ως δεξαμενή. Στη νοτιοδυτική γωνία του οικοπέδου και σε βάθος 4 μ. από το δρόμο αποκαλύφθηκε κτιστός αγωγός, με κατεύθυνση Ν.-Β., μήκ. 4,40 και πλ. 1,07 μ.

ΛΑΜΠΡΙΝΗ ΠΑΠΑΚΩΣΤΑ

ΝΟΤΙΟ ΝΕΚΡΟΤΑΦΕΙΟ

Οδός Κορυτσάς (οικόπεδο Σκαγιοπουλείου Ορφανοτροφείου) (Εικ. 1:25)

Οι εκσκαφές για τη διάνοιξη των θεμελίων του νέου κτιρίου στα νότια, στο επί της οδού Κορυτσάς τμήμα του οικοπέδου έφεραν στο φως αρχαιολογικά κατάλοιπα της ελληνιστικής και ρωμαϊκής εποχής. Αποκαλύφθηκε τμήμα λιθόστρωτου δρόμου της ρωμαϊκής εποχής, ο οποίος έχει κατεύθυνση Β.-Ν. και διαπιστώθηκε σε μήκος 22,50 μ. Τμήματά του είχαν εντοπιστεί νοτιότερα, κατά την ανασκαφή οικοπέδου στην οδό Αγίων Σαράντα[11] και είναι πιθανόν να πρόκειται για την οδό που συνέδεε την Πάτρα με τη Δύμη. Μέσα σε αυτόν και παράλληλα με το ανατολικό του όριο υπήρχε επιμήκης αψιδωτή κατασκευή, της οποίας η χρήση δεν έχει εξακριβωθεί. Εκατέρωθεν του δρόμου αναπτύσσεται τμήμα της νότιας νεκρόπολης της Πάτρας, της οποίας οι περίβολοι αποτελούν και τα όρια του δρόμου (Τχ1, Τχ2 και Τχ4). Η χρήση της τεκμηριώνεται τόσο κατά τη ρωμαϊκή (34 τάφοι) όσο και κατά την ελληνιστική εποχή (15 τάφοι), ενώ διαπιστώνεται ποικιλία ταφικών εθίμων. Η χρήση του χώρου φαίνεται ότι αρχίζει κατά την πρώιμη ελληνιστική εποχή με ταφές σε απλούς λάκκους και ελάχιστα κτερίσματα, ενώ κατά την επόμενη περίοδο (τέλη 3ου;) διαπιστώνεται μια σαφής αλλαγή στα ταφικά έθιμα: Η πρακτική του ενταφιασμού με καύση φαίνεται ότι διαδέχεται και αντικαθιστά την προηγούμενη. Εντοπίστηκαν 11 πρωτογενείς καύσεις. Μέσα σε τετράπλευρους ευρείς και βαθείς λάκκους (ενδεικτικές διαστ. 2,05×0,93×1,70 μ.), που έχουν ανοιχθεί στο στείρο στρώμα κιτρινόφαιης αργίλου που υπάρχει στην περιοχή, τοποθετείται η καύσιμη ξυλεία, πάνω στην οποία αποτίθεται ο νεκρός, σε ύπτια στάση, με λίγα κτερίσματα και ανάβεται η πυρά, η οποία φαίνεται ότι συνεχίζει να τροφοδοτείται, αφού απανθρακωμένα τεμάχια ξύλων αποκαλύφθηκαν και στο ανώτερο τμήμα του καμένου στρώματος. Λόγω της υψηλής θερμοκρασίας και της διάρκειας της διαδικασίας απανθράκωσης, τα τοιχώματα των λάκκων έχουν πυρακτωθεί και η αρχική κιτρινόφαιη άργιλος έχει προσλάβει την υφή και το ερυθρωπό χρώμα του οπτού πηλού σε αρκετό πάχος (έως και 0,10 μ.).

Κατά τη ρωμαϊκή εποχή χτίζονται οι ταφικοί περίβολοι, οι οποίοι ορίζουν τετράπλευρους χώρους μέσα στο νεκροταφείο και σε μερικές περιπτώσεις έχουν εν μέρει καταστρέψει τους ελληνιστικούς τάφους. Μέσα σε αυτούς αναπτύσσεται το ρωμαϊκό νεκροταφείο, κυρίως με ταφές σε κτιστούς ή κεραμοσκεπείς τάφους αλλά και δευτερογενείς καύσεις σε πήλινα ή μολύβδινα τεφροδόχα αγγεία.

ΑΔΑΜΑΝΤΙΑ ΒΑΣΙΛΟΓΑΜΒΡΟΥ

Πάροδος ΔΖ50, έργα ΟΤΕ (Εικ. 1:3)

Ανοίχθηκε μικρού πλάτους τάφρος σε στενό δρομίσκο, που βρίσκεται στο νοτιοδυτικό άκρο του πλατώματος, το οποίο, όπως ήδη αναφέρθηκε, είναι σήμερα οικοδομημένο. Παρατηρήθηκαν χαλαρές επιχώσεις μέχρι βάθους 0,60-0,80 μ., από όπου συγκεντρώθηκε κεραμική της ΥΕ περιόδου.

ΜΑΡΙΑ ΣΤΑΥΡΟΠΟΥΛΟΥ-ΓΑΤΣΗ

ΕΡΓΑ ΔΕΥΑ

Συνεχίστηκαν και αυτή τη χρονιά οι διανοίξεις τάφρων για την εγκατάσταση του αποχετευτικού και υδρευτικού δικτύου της πόλης των Πατρών[12], όπου εντοπίστηκαν και ανασκάφηκαν αρχαιότητες σε αρκετά σημεία της πόλης.

ΕΡΓΑ ΑΠΟΧΕΤΕΥΣΗΣ

Οδός Κ. Κούμα (Εικ. 1:26)

Στη διανοιχθείσα τάφρο, μήκ. 10, πλ. 1,20 και βάθ. 2,60 μ., δεν εντοπίστηκαν οικοδομικά λείψανα, παρά μόνο θραύσματα κεραμίδων λακωνικού τύπου και όστρακα χειροποίητων πίθων με μικρό πάχος τοιχωμάτων.

Οδός Κ. Σάθα (Εικ. 1:27)

Στην παραπάνω οδό και στο τμήμα της οδού μεταξύ των οδών Προκοπίου και Κ. Κούμα, στη διενεργηθείσα τομή με κατεύθυνση Β.-Ν., σε βάθος 1,20 μ. από την επιφάνεια του οδοστρώματος της σύγχρονης οδού, εντοπίστηκαν διάσπαρτα τμήματα λακωνικών στρωτήρων.

Οδός Κ. Σάθα και Κ. Κούμα (Εικ. 1:28)

Στη συμβολή των παραπάνω οδών ήλθαν στο φως όστρακα, αρκετά φθαρμένα.

Συχαινά, πάροδος Μαλέα (Εικ. 1:29)

Στην παραπάνω οδό και στο τμήμα της μεταξύ των οδών Αγίας Κυριακής και Μαλέα και σε απόσταση 29 μ. από τη

11. *ΑΔ* 42 (1987): Χρονικά, σ. 148, 150.

12. Στο έργο ΔΕΥΑ της Πάτρας κατά το έτος 1999 εργάστηκαν οι έκτακτοι αρχαιολόγοι Ε. Τσακιράκης, Σ. Κασκαντίρη, Α. Μαντζουράνη, Λ. Περάτη, Ε. Τζόλα, Α. Νικολακοπούλου, Κ. Μεσιακάρη, Α. Κορφιάτη, Μ. Παπαγεωργίου, Β. Τσαντήλα, ο σχεδιαστής Ι. Γατσούλης και οι εργάτες Μ. Κατσαΐτης, Ν. Κατσούρας, Λ. Ρόδης, Ι. Σταθακόπουλος, Χ. Τομαράς, Κ. Τουργιανάς, Ν. Ρηγόπουλος, Π. Κοτσώρης, Ν. Δαλαβούρας, Α. Ρηγόπουλος και Γ. Δημητρόπουλος.

συμβολή της με την οδό Αγίας Κυριακής, ήλθε στο φως τοίχος, κατεύθυνσης Α.-Δ., κατασκευασμένος από αργούς λίθους και λάσπη. Αποκαλύφθηκε σε βάθος 1,40 μ. περίπου από την επιφάνεια του καταστρώματος της οδού, διαστ.: μήκ. 5, πλ. 1,10 και σωζ. ύψ. 1,20 μ. Περισυνελέγησαν όστρακα χειροποίητα.

Οδός Κομαιθούς (Εικ. 1:30)

Περισυνελέγησαν όστρακα, αδιάγνωστα.

Οδός Αγίας Κυριακής (Εικ. 1:31)

Στη διανοιχθείσα τάφρο και έναντι των αριθμών 40-42 της παραπάνω οδού περισυνελέγησαν όστρακα και τμήματα κεραμίδων.

Συχαινά, πάροδος Παύλου Νιρβάνα (Εικ. 1:32)

Έναντι της οικίας με αριθμό 43 περισυνελέγησαν όστρακα ρωμαϊκών χρόνων.

Οδός Γερμανού (Εικ. 1:33)

Περισυνελέγησαν όστρακα ρωμαϊκών, καθώς και βυζαντινών χρόνων.

Οδός Αιόλου (Εικ. 1:34)

Περισυνελέγησαν όστρακα βυζαντινών και μεταβυζαντινών χρόνων.

Οδός Κορίνθου (Εικ. 1:35)

α) Στην παραπάνω οδό και στο τμήμα της μεταξύ των οδών Κοραή και Καλαμογδάρτη, έναντι της οικίας με αριθ. 377, κατά μήκος του κεντρικού άξονα της οδού Κορίνθου, ήλθε στο φως τμήμα πλακόστρωτης οδού, κατεύθυνσης Α.-Δ. Εντοπίστηκε σε βάθος 1,80 μ. από το κατάστρωμα της οδού Κορίνθου και αποκαλύφθηκε σε μήκος 3 μ. περίπου και σε πλάτος 5,50 μ. Η πλακόστρωση σωζόταν μόνο σε πλάτος 2 μ. και έφερε αρματοτροχιές. Το τμήμα αυτό του δρόμου αποτελεί την προς Δ. συνέχεια της νοτιότερης πλακόστρωτης οδού, της οποίας δύο τμήματα είχαν αποκαλυφθεί παλαιότερα[13]. Το υπόστρωμα της οδού παρουσίαζε τις τρεις συνήθεις στρώσεις, κυρίως από χαλίκια και άμμο. Τα όστρακα χρονολογούν το τμήμα της παραπάνω οδού στο 2ο αι. μ.Χ. Στα βόρεια της οδού αποκαλύφθηκε τοίχος, κατεύθυνσης Α.-Δ., μήκ. 2,60, πλ. 1,50 και ύψ. 1,80 μ., χτισμένος κατά το opus caementicium και δύο άλλοι κάθετοι του παραπάνω. Επίσης, στα νότια της οδού αποκαλύφθηκε τοίχος παρόδιου κτιρίου, κατεύθυνσης Α.-Δ. Ερευνήθηκε σε μήκος 2,70, πλάτος 0,60 και ύψος 2,20 μ. Ήταν κατασκευασμένος από μικρού και μεσαίου μεγέθους λίθους και είχε ως συνδετικό υλικό ισχυρό ασβεστοκονίαμα. β) Λίγο βορειότερα και σε απόσταση 16 μ. περίπου αποκαλύφθηκε άλλος τοίχος, κατεύθυνσης Α.-Δ., μήκ. 2,70, πλ. 1,05 και ύψ. 1,80 μ., χτισμένος κατά το opus caementicium. γ) Στο τμήμα της μεταξύ των οδών Σαχτούρη και Τσαμαδού αποκαλύφθηκαν: Στη συμβολή της με την οδό Σαχτούρη στη διανοιχθείσα τάφρο στον κεντρικό άξονα της οδού ήλθε στο φως τοίχος, κατεύθυνσης Α.-Δ., σε βάθος 2,20 μ. από το κατάστρωμα της οδού Κορίνθου. Ο τοίχος, πλ. 0,70 και ορατού ύψ. 0,73 μ., έσωζε αναβαθμό (κρηπίδωμα), πλ. 0,30 και ύψ. 0,19 μ. Το άνω μέρος της επιφάνειας του τοίχου καλύπτεται από ορθογώνιες λιθοπλίνθους. Στο ανατολικό άκρο βρέθηκε λιθόπλινθος τετράγωνης κάτοψης, διαστ. 0,66×0,66×0,075 μ. (πάχ.), στην επιφάνεια της οποίας υπήρχε βάση κίονα, διαμ. 0,51 μ. Νότια του τοίχου βρέθηκε αρράβδωτος κίονας ακέραιος. Βόρεια και σε επαφή με τον τοίχο εντοπίστηκαν τέσσερα μαρμάρινα αρχιτεκτονικά μέλη, που ασφαλώς προέρχονται από το θριγκό του κτιρίου και υπόστρωμα δαπέδου. Λίγο βορειότερα αποκαλύφθηκε γωνία τοίχων (Τοίχος Τ1), εκ των οποίων ο ένας, ο καλύτερα σωζόμενος, είναι χτισμένος κατά το opus quasi reticulatum. Από το χώρο ανατολικά του Τ1 περισυνελέγησαν θραύσματα ενεπίγραφης μαρμάρινης πλάκας (Εικ. 3), διαστ. 0,21× 0,18×0,015 μ. (πάχ.) από υπόλευκο μάρμαρο (αριθ. κατ. 4346), που σώζει επιγραφή σε δύο σειρές:

Εικ. 3. Πάτρα. Οδός Κορίνθου. Ενεπίγραφη πλάκα.

TECTOR
NOMINE

Αποκαλύφθηκε τμήμα πλακόστρωτης οδού, κατεύθυνσης

13. *ΑΔ* 31 (1976): Χρονικά, σ. 91· 40 (1985): Χρονικά, σ. 115-116. Ι.Α. Παπαποστόλου, Θέματα τοπογραφίας και πολεοδομίας των Πατρών, A.D. Rizakis (επιμ.), *Achaia und Elis in der Antike*, *Μελετήματα* 13, Αθήνα 1991, σ. 305.

Α.-Δ., που οδηγεί προς τη θάλασσα. Βρέθηκε αποχετευτικός αγωγός με καμαρωτή κάλυψη, κατασκευασμένος από μικρές πέτρες, κομμάτια κεραμίδων και συνδετικό υλικό κουρασάνι ερυθρού χρώματος και έχει πλάτος 0,70 μ. Νότια του αγωγού δεν σώζεται η πλακόστρωσή της, παρά μόνον το υπόστρωμά της, που είναι από χαλίκια και άμμο. Τα όστρακα από το χώρο αυτό (Χ6α) χρονολογούνται στον 1ο και 2ο αι. μ.Χ. Το τμήμα αυτό της οδού αποκαλύπτεται για πρώτη φορά. δ) Στη συμβολή της με την οδό Κανάρη αποκαλύφθηκε εν μέρει και σε βάθος 2 μ. από το κατάστρωμα της οδού πλακόστρωτη οδός, κατεύθυνσης Α.-Δ., καθώς και το νότιο πεζοδρόμιό της. Αποκαλύφθηκε σε πλάτος 1,80 μ. Το τμήμα αυτό αποτελεί τη συνέχεια του δρόμου που είχε αποκαλυφθεί παλαιότερα[14].

Οδός Ναυαρίνου (Εικ. 1:36)

Στο τμήμα μεταξύ των οδών Γ. Ολυμπίου και Δ. Υψηλάντου εντοπίστηκαν θραύσματα κεραμίδων και οπτοπλίνθων ρωμαϊκών χρόνων σε βάθος 5,50 μ. από την επιφάνεια του εδάφους.

Οδός Αγίου Δημητρίου (Εικ. 1:37)

Στο τμήμα μεταξύ των οδών Γούναρη και Γ. Ρούφου εντοπίστηκαν τμήματα κεραμίδων σε βάθος 0,45 μ. έως και 0,80 μ., καθώς και όστρακα ρωμαϊκών χρόνων.

Οδός Λόντου (Εικ. 1:38)

α) Στο τμήμα μεταξύ των οδών Γ. Ρούφου και Γούναρη στα αναμοχλευμένα χώματα παρατηρήθηκαν θραύσματα κεραμιδιών. β) Στο τμήμα μεταξύ των οδών Γούναρη και Γερμανού επίσης, εντοπίστηκαν όστρακα και κομμάτια κεραμίδων.

ΕΡΓΑ ΥΔΡΕΥΣΗΣ

Τα έργα ύδρευσης ήταν περιορισμένης έκτασης και σε αβαθείς τάφρους. Στις οδούς στις οποίες διανοίχθηκαν οι τάφροι, δεν σώθηκαν αρχιτεκτονικά λείψανα. Στον οικισμό Παγώνας και στις οδούς Λιακοπούλου, Γ. Λεβέντη και Φαρμάκη βρέθηκαν όστρακα ρωμαϊκών χρόνων.

ΓΕΩΡΓΙΑ ΑΛΕΞΟΠΟΥΛΟΥ

ΠΕΡΙΦΕΡΕΙΑ ΠΟΛΗΣ

Κρήνη Πατρών

Οικισμός Μονοδέντρι

Σε εκσκαφή του ακάλυπτου χώρου της ιδιοκτησίας Λ. Μούρτζη στην οδό Μονής Ομπλού 17, βρέθηκε γωνία τοίχων από ημίεργους λίθους και όστρακα των ελληνιστικών χρόνων. Οι τοίχοι διατηρήθηκαν σε κατάχωση.

Κεφαλόβρυσο

Στο οικόπεδο Ι. Γιάνναρου στην οδό Κωνσταντίνου Παλαιολόγου αποκαλύφθηκε γωνία δύο λιθόκτιστων τοίχων και στρώμα καταστροφής από καμπύλα κεραμίδια στέγης, ορισμένα από τα οποία διατηρούσαν μαύρο χρώμα. Το κτίριο χρονολογείται από την κεραμική στους κλασικούς χρόνους. Μεταξύ των κινητών ευρημάτων σημειώθηκαν τρεις πυραμιδοειδείς αγνύθες και τμήματα αποθηκευτικού πίθου.

Μιντιλόγλι Πατρών (θέση Συκιά)

Οικόπεδο Α. Γάζου

Στο βάθος της εκσκαφής του παραπάνω οικοπέδου, 1,30-1,50 μ. από την επιφάνεια του εδάφους, βρέθηκε στρώμα αργών λίθων, θραυσμάτων κεραμίδων και οστράκων των ελληνιστικών χρόνων κατευθείαν επάνω στο παρθένο έδαφος. Ίχνη τοίχων ή άλλης κατασκευής δεν εντοπίστηκαν. Το στρώμα δείχνει να έχει αποτεθεί ύστερα από πλημμύρα και να έχει έλθει από κάπου κοντά. Ενδεχομένως, μικρός χείμαρρος, που βρίσκεται πολύ κοντά, σε κάποια παλαιότερη περίοδο να μετέφερε τα υλικά αυτά, τα οποία πιθανότατα αποτελούν στρώμα καταστροφής κάποιας αγροικίας.

Όστρακα των ελληνιστικών χρόνων, επίσης, συγκεντρώθηκαν από τα μπάζα που είχε μεταφέρει από αλλού ο ιδιοκτήτης για ανύψωση του οικοπέδου, διότι βρίσκεται χαμηλότερα από το δρόμο. Τα μπάζα είχαν μεταφερθεί από το οικόπεδο της οδού Ηλείας 1 και Καλαβρύτων, όπου το supermarket «Κρόνος», παρά την Οβρυά Πατρών.

Οδός Αγίου Κωνσταντίνου 102

Κατά τις εκσκαφές για επέκταση του εργοστασίου ενδυμάτων «Μάρβιν» βρέθηκε τοίχος με κατεύθυνση Α.-Δ. από αργούς λίθους, κομμάτια κεραμίδων ενδιάμεσα και συνδετικό υλικό λάσπη και στρώμα καταστροφής στην ανατολική απόληξή του από κεραμίδες στέγης και δομικά στοιχεία της ανωδομής του τοίχου. Το στρώμα καταστροφής του τοίχου χρονολογείται στον 5ο-6ο αι. μ.Χ. Τα ενσωματωμένα σε β΄ χρήση θραύσματα πρώιμων ρωμαϊκών οπτοπλίνθων και η παρουσία πρώιμης ρωμαϊκής κεραμικής υποδηλώνουν ότι ο χώρος είχε χρησιμοποιηθεί και παλαιότερα. Προς Δ. του τοίχου βρέθηκε δρόμος χαλικόστρωτος, πλ. 3,50 μ., του οποίου διακρίθηκαν δύο επάλληλες στρώσεις, συνολ. πάχ. 0,15 μ. Ο δρόμος είχε κατεύθυνση Α.-Δ. με απόκλιση 14°. Η κατώτερη στρώση περιείχε και μικρούς λίθους, ενώ η ανώτερη κομμάτια ασβεστοκονιάματος από κατεσπραμμένο κτίριο προφανώς.

14. *ΑΔ* 29 (1973-1974): Χρονικά, σ. 397.

Ο τοίχος πρέπει να ανήκει σε κάποια αγροικία, της οποίας το μεγαλύτερο τμήμα εκτείνεται στο όμορο προς Ν. οικόπεδο. Σημαντική είναι η παρουσία του αρχαίου δρόμου, ο οποίος για πρώτη φορά συναντάται στην ευρύτερη περιοχή· η ύπαρξή του είχε κοινολογηθεί[15].

Ελεκίστρα Πατρών (οικισμός Ρωμανού)

Σε εργασίες για την τοποθέτηση σωλήνων υδροδότησης στον αγροτικό δρόμο παρά τη βίλα Μιχαλόπουλου, που βρίσκεται προς Β. της βίλας Ρούφου, ήλθαν στο φως τμήματα αγωγών νερού, που συνδέονται με το ρωμαϊκό υδραγωγείο της Πάτρας, το οποίο ξεκινά από τις ανατολικότερα ευρισκόμενες πηγές Νερομάννα[16]. Συνολικά εντοπίστηκαν τρεις αγωγοί, που αποτελούν διακλαδώσεις του κυρίως υδραγωγείου, και ο κεντρικός αγωγός με φρεάτιο κατανομής του νερού σε δύο άλλους αγωγούς. Οι αγωγοί ήταν κτιστοί ή από πήλινα πειόσχημα τμήματα. Κάποιοι από αυτούς κατευθύνονται προς τα διάφορα υψίπεδα του Ρωμανού, προφανώς για την παροχή νερού σε αγροικίες που εκμεταλλεύονταν τις ημιορεινές εγκαταστάσεις[17].

Σαραβάλι Πατρών

Οικόπεδο Δ. Αργυρόπουλου

Στο νοτιοδυτικό τμήμα του παραπάνω οικοπέδου, παρά τη διασταύρωση των οδών Αχάια-Κλάους - Σαραβαλίου - Κρήνης και οδού προς τη μονή Ομπλού, αποκαλύφθηκε σχεδόν εντελώς επιφανειακά εκτεταμένο στρώμα αργών και ημίεργων λίθων που προέρχονται από διαλυμένους λιθόκτιστους τοίχους. Με μεγάλη προσπάθεια εντοπίστηκαν ορισμένες από τις αρχικές πορείες των τοίχων, οι οποίες συνεχίζονταν και προς την πλευρά της οδού προς Ομπλό, αλλά είχαν ήδη καταστραφεί κατά την κατασκευή της. Πρόκειται για πυκνά συμπλέγματα τοίχων (Εικ. 4), που δημιουργούν μικρούς χώρους, ενώ η μορφή του κεντρικού κτίσματος θυμίζει οχυρωματικό έργο. Από την εξαιρετικής ποιότητας κεραμική χρονολογείται το συγκρότημα στους κλασικούς χρόνους. Διακρίθηκαν τουλάχιστον δύο οικοδομικές φάσεις, που δεν απέχουν πολύ χρονικά μεταξύ τους. Μέρος του συγκροτήματος διατηρήθηκε σε κατάχωση[18].

ΜΙΧΑΛΗΣ ΠΕΤΡΟΠΟΥΛΟΣ

Οικόπεδο Μπαχρά

Το οικόπεδο βρίσκεται στους πρόποδες μικρού λόφου και κατά τη γενική εκσκαφή χρειάστηκε να αφαιρεθεί τμήμα του πρανούς και να ισοπεδωθεί ο χώρος. Δρόμος χαλικόστρωτος, πολύ καλής διατήρησης, διέσχιζε το οικόπεδο κατά το πλάτος του. Το αποκαλυφθέν μήκος του, 12 μ. περίπου, το συνολικό του πάχος, το οποίο αποκαλύφθηκε στο συγκεκριμένο σημείο, φθάνει τα 0,48-0,50 μ. περίπου, ενώ διακρίνονταν καθαρά οι στρώσεις του ως εξής:

α) Τη βασική υποδομή του δρόμου απευθείας πάνω στο στέρεο έδαφος αποτελούσε στρώση, πάχ. 0,25 μ., που αποτελούνταν από τρεις ή τέσσερις σειρές κροκάλες μικρού μεγέθους και λάσπη. β) Τη μεσαία στρώση αποτελούσαν κροκάλες μεγαλύτερου μεγέθους με αρκετά ψιλά όστρακα ανάμεσά τους, οι οποίες ήταν τοποθετημένες σε δύο σειρές και σχεδόν «μπηγμένες»η μία δίπλα στην άλλη μέσα στη λάσπη. Το πλάτος της στρώσης αυτής ήταν 0,15-0,20 μ. γ) Στην ανώτερη στρώση υπήρχε πολύ καλά πατημένο χώμα, στρογγυλές πέτρες, κομμάτια κεραμιδιών και αρκετά όστρακα κλασικής περιόδου. Το πάχος της ήταν 0,10 μ. περίπου.

Σημειώνεται ότι κατά μήκος των εξωτερικών πλευρών και σε τακτά διαστήματα (κάθε 1,50 μ. περίπου) υπήρχαν όρθιες μεγάλες πέτρες (αναφέρονται ενδεικτικά διαστάσεις 0,37×0,32 μ.), που προφανώς όριζαν το πλάτος και συγκρατούσαν την κατασκευή. Επιπλέον, σημειώνεται ότι ο αρχαίος δρόμος ακολουθεί το ανάγλυφο του τοπίου, ακολουθώντας το μικρό λόφο, στους πρόποδες του οποίου είναι χτισμένος. Το τμήμα του δρόμου αυτού αποκαλύπτεται για πρώτη φορά και οδηγεί από τη μεσόγεια στην παραθαλάσσια χώρα.

ΛΑΜΠΡΙΝΗ ΠΑΠΑΚΩΣΤΑ

ΕΥΡΕΙΑ ΠΑΡΑΚΑΜΨΗ ΠΑΤΡΩΝ

Ριγανόκαμπος (Κόμβος Κ4-Κ5)

Με αφορμή το έργο κατασκευής της Ευρείας Παράκαμψης Πατρών και με δαπάνη που βάρυνε το έργο και το ΥΠΕΧΩΔΕ, προσελήφθη προσωπικό (ένας αρχαιολόγος και τρεις εργάτες) και άρχισε ανασκαφική έρευνα στη θέση του Κόμβου Κ4-Κ5 των ορατών λειψάνων, που είχαν εντοπιστεί παλαιότερα από την Εφορεία, βόρεια της κοίτης του χειμάρρου Διακονιάρη. Η ανασκαφική έρευνα δεν ολοκληρώθηκε, διότι η ανάδοχος Εταιρεία «Θόλος» δεν κάλυψε τη δαπάνη, ως όφειλε.

ΓΕΩΡΓΙΑ ΑΛΕΞΟΠΟΥΛΟΥ

ΑΝΑΣΚΑΦΙΚΕΣ ΤΟΜΕΣ

Οδός Γερμανού 143 (οικόπεδο Παπαϊωάννου)

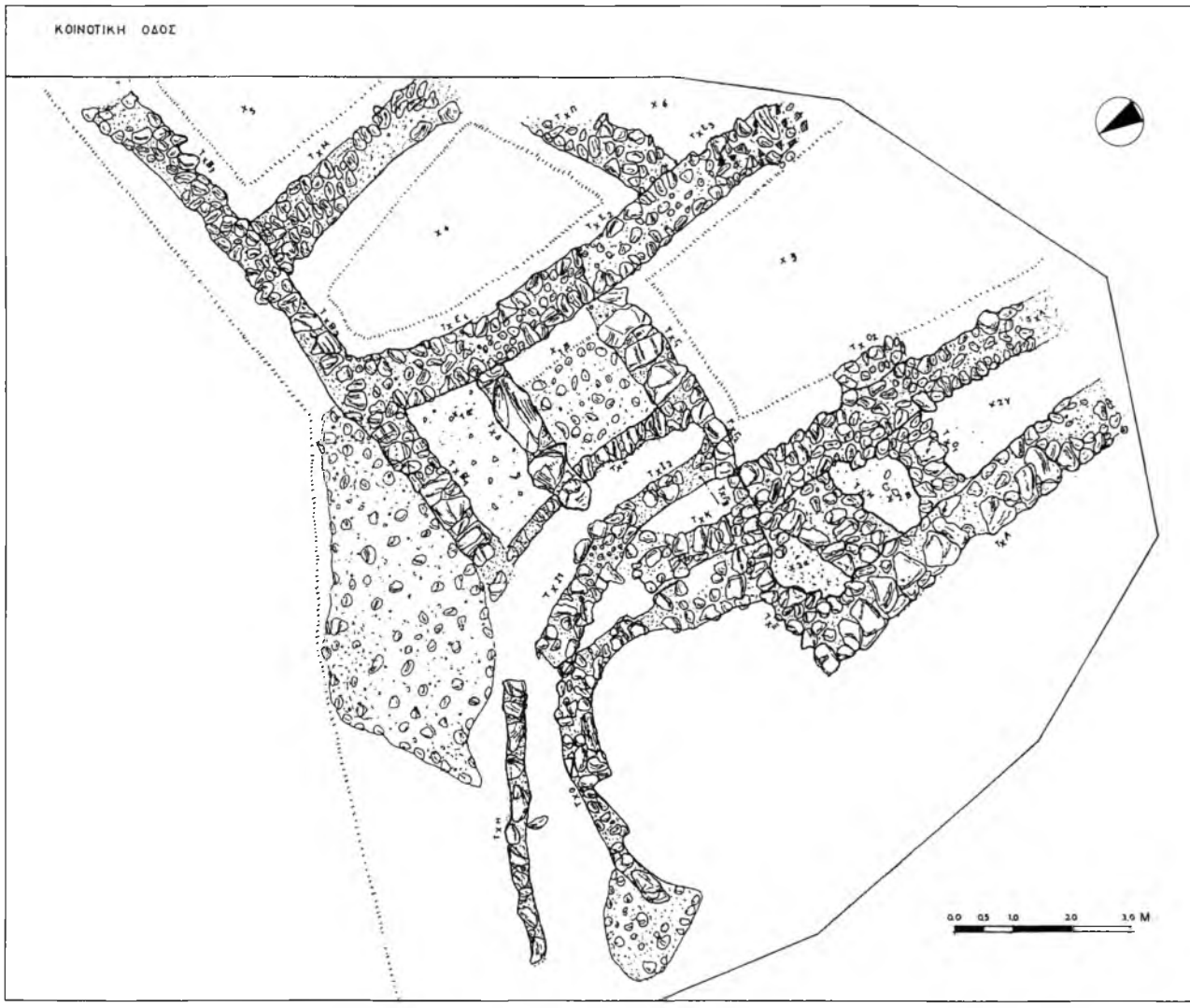
Συνολικό βάθος εκσκαφής 1,20 μ. από την επιφάνεια του

15. Μ. Πετρόπουλος, Αγροικίες Πατραϊκής, *Structures rurales et sociétés antiques, Actes du Colloque de Corfu, 14-16 mai 1992*, Paris 1994, σ. 415. Την ανασκαφή επέβλεψε η έκτακτη αρχαιολόγος Μ. Νικολοπούλου.

16. M. Petropoulos - A. Rizakis, Settlements Patterns and Landscape in the Coastal Area of Patras, *JRA* 7 (1994), σ. 205, εικ. 13.

17. Την ανασκαφή επέβλεψε ο έκτακτος αρχαιολόγος Ε. Τσακιράκης. Επίσης, επέβλεψε και την ανασκαφή στον Ριγανόκαμπο, Κόμβος Κ4-Κ5.

18. Την ανασκαφή επέβλεψε η έκτακτη αρχαιολόγος Β. Τσαντήλα.

Εικ. 4. Σαραβάλι Πατρών. Οικόπεδο Δ. Αργυρόπουλου. Κάτοψη της ανασκαφής.

δρόμου. Εμβαδόν οικοπέδου 96 τ.μ. Χώματα σαθρά. Χωρίς όστρακα. Δεν έγινε τομή λόγω επικινδυνότητας των ομόρων.

Οδός Παντανάσσης 51-53 (οικόπεδο Καράμπελα)

Το επίπεδο έδρασης των θεμελίων είναι σε βάθος 1,20 μ. από το δρόμο. Έγινε τομή, διαστ. 1,50×1×1,50 μ. (συνολ. βάθ. 2,70 μ. από το δρόμο) με κατεύθυνση Β.-Ν. Χώματα σαθρά χωρίς όστρακα.

Οδός Σισσίνη 22 (οικόπεδο Μαρκάκη)

Το βάθος της γενικής εκσκαφής είναι 1 μ. από το δρόμο. Έγινε τομή παράλληλα με τη βόρεια παρειά του οικοπέδου, διαστ. 2×1,40×1,90 μ. (συνολ. βάθ. από το δρόμο 2,90 μ.). Παρειές καθαρές. Από το βάθος της τομής προέρχονται ελάχιστα όστρακα από μεγάλα άβαφα αγγεία και κεραμίδες.

Οδός Ρήγα Φεραίου και Γεροκωστοπούλου

Η γενική εκσκαφή έφθασε σε βάθος 0,80 μ. από το δρόμο. Λόγω επικινδυνότητας των σαθρών ομόρων και του νερού που ανέβλυζε από το υπέδαφος, παραδόθηκε χωρίς τομή.

Οδός Κορίνθου και πλατεία Γεωργίου (οικόπεδο Ταχυδρομικού Ταμιευτηρίου)

Έγινε εκσκαφή με σκοπό την ανέγερση νέου κτιρίου. Στην προϋπάρχουσα νεοκλασική οικία υπήρχε υπόγειο. Οι εργασίες παρακολουθήθηκαν μέχρι το βάθος του 1 μ. Δεν εντοπίστηκαν αρχαία. Οι εργασίες δεν περατώθηκαν.

Οδός Παντανάσσης και Κορίνθου

Σε επαφή με το κατάστημα με την επωνυμία «Ράμπα» έγιναν

εκσκαφικές εργασίες, των οποίων το βάθος έφθασε τα 1,50 μ. από το δρόμο. Λόγω στενότητας του χώρου (συνολ. πλ. οικοπέδου 0,50 μ.) και της σαθρότητας των όμορων κτιρίων δεν έγινε τομή. Χώματα σαθρά, μαύρα.

Οδός Ρήγα Φεραίου 24 (μεταξύ των οδών Αράτου και Καρόλου) (οικόπεδο αφών Φωτακόπουλου)

Έγινε εκσκαφή σε βάθος 3,50 μ. από το δρόμο. Χώματα καθαρά. Από το υπέδαφος ανέβλυζε νερό. Δεν έγινε τομή.

Πάροδος Αγίου Δημητρίου και Γερμανού

Εκσκαφή για κατασκευή ενός επιπλέον δωματίου σε ήδη υπάρχον παλαιό κτίσμα, διαστ. 3×3 μ. Χώματα σαθρά, χωρίς όστρακα. Δεν έγινε τομή.

Οδός Διδυμοτείχου και Πάροδος Μεσσάτιδος

Στο νοτιοανατολικό άκρο του οικοπέδου φάνηκε γωνία τοίχων βυζαντινών χρόνων. Ο φάκελος του οικοπέδου παραδόθηκε στην 6η ΕΒΑ για συνέχιση των εργασιών.

Οδός 6ου Συντάγματος 23 (οικόπεδο Ηλιόπουλου-Μπαρούνη)

Σε όλη την έκταση του οικοπέδου έγινε εκσκαφή σε βάθος 4,50 μ. από το δρόμο. Χώματα καθαρά.

Οδός Αγίου Νικολάου 86

Έγιναν εργασίες αναπαλαίωσης και αποκατάστασης ήδη υπάρχοντος νεοκλασικού κτιρίου, από το οποίο διατηρήθηκε η όψη του. Παρακολουθήθηκαν δύο υποθεμελιώσεις στο εσωτερικό του, μία στην ανατολική και μία στη δυτική πλευρά. Χώματα σαθρά και μπάζα. Χωρίς όστρακα.

Οδός Βότσαρη 30 (οικόπεδο Χαϊδοπούλου)

Γενική εκσκαφή σε βάθος 0,80 μ. από το δρόμο. Λόγω των επικίνδυνων ομόρων και της στενότητας του οικοπέδου δεν έγινε τομή. Χώματα σαθρά.

Παραλία Πατρών (θέση Παλιουργιάς, 2ο Δημοτικό Σχολείο Πατρών)

Το έργο παρακολουθήθηκε κατά τη διάρκεια όλων των εκσκαφικών εργασιών. Δεν διαπιστώθηκαν αρχαία.

ΛΑΜΠΡΙΝΗ ΠΑΠΑΚΩΣΤΑ

ΕΠΑΡΧΙΑ ΠΑΤΡΩΝ

Χαλανδρίτσα Φαρών

Στο γνωστό νεκροταφείο του Αγίου Βασιλείου και στον αγροτικό δρόμο που το διασχίζει παρατηρήθηκε καταβύθιση του εδάφους ύστερα από τη διέλευση βαρέος οχήματος. Ξεκίνησε αμέσως ανασκαφή και διαπιστώθηκε ότι πρόκειται για έναν από παλαιά συλημένο τετράπλευρο θαλαμωτό τάφο, πιθανώς κατά την περίοδο διάνοιξης του αγροτικού δρόμου, διότι η οροφή του βρισκόταν ψηλότερα από τη στάθμη του δρόμου. Σύμφωνα, όμως, με πληροφορίες ηλικιωμένου ιερέα κατοίκου της περιοχής, τον τάφο είχε ανασκάψει το 1932 «ο αρχαιολόγος Παρίσης», εννοώντας προφανώς τον Ν. Κυπαρίσση, ο οποίος πράγματι την περίοδο αυτή είχε πραγματοποιήσει ανασκαφές στο νεκροταφείο, αλλά δυστυχώς δεν άφησε τοπογραφικά σχέδια ώστε να ταυτιστούν οι τάφοι[19]. Ο θάλαμος είχε διαστάσεις 2,25×2 μ. και το στόμιό του πλάτος 0,70 μ. Ανάμεσα στα μπάζα, με τα οποία είχε καταχωσθεί, βρέθηκε και μικρή μελαμβαφής αρχαϊκή οινοχόη από μεταγενέστερη χρήση του τάφου.

ΜΙΧΑΛΗΣ ΠΕΤΡΟΠΟΥΛΟΣ

ΕΡΓΟ ΔΕΥΑΑΧ

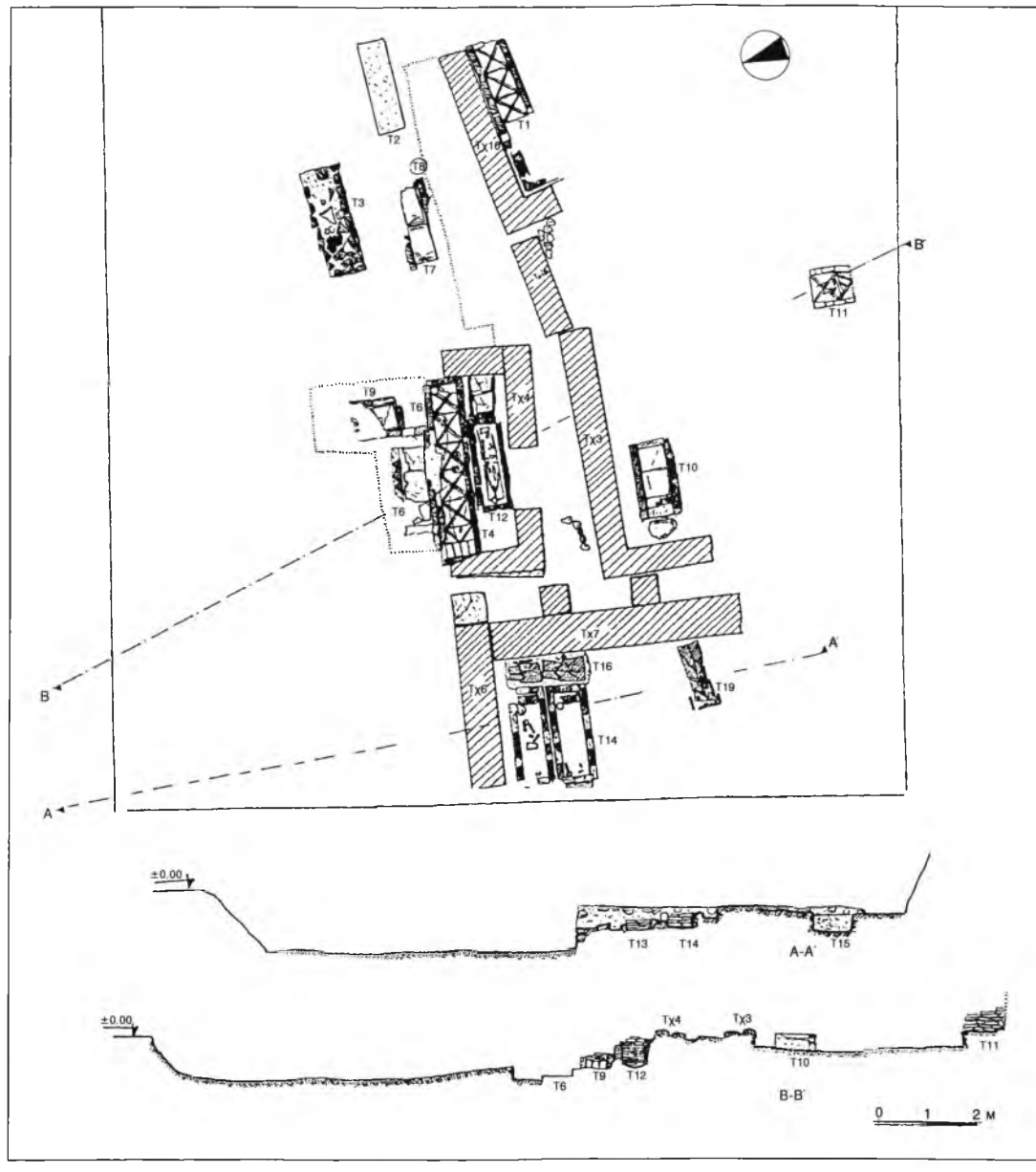
Κάτω Αχαγιά

Οδός Ασημακοπούλου (Ο. Τ. ΙΙΙ)

Κατά τη διάρκεια διάνοιξης τάφρου (βάθ. 3,50 και πλ. 1 μ.) με σκοπό την κατασκευή βιολογικού καθαρισμού και σε βάθος 0,70 μ. από την επιφάνεια του δρόμου, αποκαλύφθηκε τμήμα κτιστού τοιχώματος πηγαδιού, συνολ. ύψ. 2,80 και διαμ. 0,75 μ. Νότια του πηγαδιού αποκαλύφθηκε τοίχος, διαστ. 5,10×0,45×0,30 μ., χτισμένος κατά το opus incertum, με κατεύθυνση Β.-Ν. και απόκλιση 10° από Β. προς Α. Κατά μήκος της δυτικής παρειάς του τοίχου και σε όλη την έκταση του σκάμματος αποκαλύφθηκε στρώμα καταστροφής, που αποτελούνταν από κεραμίδες στέγης. Σε απόσταση 0,20 μ. δυτικά του τοίχου και σε επίπεδο κατά 0,30 μ. χαμηλότερο, αποκαλύφθηκε αγωγός παράλληλός του, ο οποίος τον ακολουθούσε σε όλο του το μήκος και είχε πλάτος 0,31 και ύψος 0,10 μ. Τα όστρακα από την αποκάλυψη των αρχιτεκτονικών λειψάνων ανήκουν στα ρωμαϊκά και ύστερα ρωμαϊκά χρόνια.

ΛΑΜΠΡΙΝΗ ΠΑΠΑΚΩΣΤΑ

19. *ΠΑΕ* 1930, σ. 81-83. Οι διαστάσεις του δημοσιευθέντος τάφου από τον Ν. Κυπαρίσση δεν ταιριάζουν με τον ευρεθέντα από τη ΣΤ΄ ΕΠΚΑ, αν και το σχήμα είναι ίδιο.

Εικ. 5. Αίγιο. Οδός Ζωοδόχου Πηγής. Κάτοψη της ανασκαφής και τομές Α-Α΄ και Β-Β΄.

ΕΠΑΡΧΙΑ ΑΙΓΙΑΛΕΙΑΣ

Αίγιο

Οδός Ζωοδόχου Πηγής (οικόπεδο Β. Θεοφανόπουλου - Α. Παναγιωτοπούλου)

Στο οικόπεδο αποκαλύφθηκε σχεδόν επιφανειακά τμήμα νεκροταφείου της ύστερης ρωμαϊκής περιόδου (Εικ. 5). Συνολικά ανασκάφηκαν 12 κτιστοί κιβωτιόσχημοι τάφοι κατασκευασμένοι από οπτοπλίνθους και κονίαμα ως συνδετικό υλικό (κατά το opus testaceum). Οι περισσότεροι τάφοι ήταν κατεστραμμένοι και είχαν συληθεί ήδη κατά την αρχαιότητα. Επίσης, ερευνήθηκαν τρεις κεραμοσκεπείς τάφοι, καθώς και δύο παιδικές ταφές σε εγχυτρισμούς. Οι περισσότεροι τάφοι είχαν προσανατολισμό Α.-Δ. Τα λιγοστά ευρήματα είναι τα ακόλουθα: έξι γυάλινα μυροδοχεία, δύο πήλινες πρόχοι και ένας μικκύλος λύχνος, που μπορεί να χρονολογηθεί στα τέλη του 2ου-3ου αι. μ.Χ.

Σε κακή κατάσταση διατήρησης σώθηκαν οι περίβολοι των κτιστών τάφων. Διατηρήθηκαν αποσπασματικά τμήματα τεσσάρων περιβόλων. Οι τοίχοι τους σώζονταν σε ύψος 0,20-0,50 μ. και ήταν κατασκευασμένοι από αργούς ή αδρά κατεργασμένους λίθους, κεραμίδες και κονίαμα ως συνδετικό υλικό.

ΕΡΩΦΙΛΗ-ΙΡΙΣ ΚΟΛΙΑ

Οδός Ομαγυρίου Διός 34 (οικόπεδο Θ. και Π. Νικολάου)

Στο μέσον του οικοπέδου βρέθηκε λιθόστρωτο δάπεδο, διαστ. 3,50×3,55 μ., και δύο τοίχοι επιφανειακοί αμελούς τοιχοποιίας. Οι κατασκευές είναι των νεότερων χρόνων. Στη δυτική παρειά του οικοπέδου αποκαλύφθηκαν τρεις δόμοι που εισχωρούσαν κάτω από τη γειτονική οικοδομή.

Οι δόμοι πιθανότατα αποτελούν τμήμα αρχαίου τοίχου.

Οδός Κλεομένους Οικονόμου και Αιγιαλέως (οικόπεδο Σπανού και Σία)

Στη βορειοανατολική γωνία του οικοπέδου[20] από βάθος 0,97 περίπου έως 1,45 μ. βρέθηκαν λείψανα ρωμαϊκού αγωγού και τοίχου. Ο τοίχος, με κατεύθυνση ΝΑ.-ΒΔ., έχει μέγιστο σωζόμενο μήκος 3,50 και πλάτος 0,50 μ. Σώζεται δε σε ύψος 0,43 μ. περίπου. Ο αγωγός είναι παράλληλος προς τον τοίχο με λίθινο δάπεδο και κάλυψη από κεραμίδες στρωτήρες. Έχει σωζόμενο μήκος 4,40 και πλάτος 0,40 μ.

Βρέθηκαν ρωμαϊκά όστρακα και ένα οξειδωμένο νόμισμα.

Οδός Μητροπόλεως και Ανδρ. Λόντου (οικόπεδο Γιαννούλη)

Σε βάθος 0,70 μ. περίπου από το κατάστρωμα του δρόμου βρέθηκαν δύο δεξαμενές χτισμένες από αργούς λίθους με σαμαρωτή οροφή από κεραμίδες και παχύ υδραυλικό κονίαμα στο εσωτερικό τους. Στις δεξαμενές υπήρχε νερό σε αρκετά μεγάλο ύψος.

Επίσης, στο βορειοδυτικό τμήμα του οικοπέδου βρέθηκε τοίχος, μήκ. 5,50 μ., που αποτελούσε τμήμα προϋπάρχοντος υπογείου του οικοπέδου.

Κατά τις εργασίες δεν βρέθηκαν όστρακα.

Οι δεξαμενές χρονολογούνται στα χρόνια της Τουρκοκρατίας και ίσως και σε νεότερους χρόνους.

ΠΑΝΑΓΙΩΤΑ ΚΑΣΙΜΗ

Οδός Ασημάκη Φωτήλα 26 (οικόπεδο Γ. Αντωνόπουλου)

Η ανασκαφή περιορίστηκε στο βορειοδυτικό τμήμα του οικοπέδου, λόγω επικινδυνότητας των προς Β. όμορων νεοκλασικών κτιρίων. Αποκαλύφθηκε χώρος που ανήκει σε υπόκαυστα λουτρών ρωμαϊκών χρόνων, του οποίου σώζονται το δάπεδο και οι πεσσίσκοι. Στα ανατολικά του ερευνήθηκε βοτσαλωτό δάπεδο σε κακή κατάσταση, το οποίο σώζει σχέδια με οκτάφυλλους ρόδακες σε tondo. Περισυνελέγησαν όστρακα ρωμαϊκών και υστερορρωμαϊκών χρόνων.

ΓΕΩΡΓΙΑ ΑΛΕΞΟΠΟΥΛΟΥ

Μαυρίκι

Στον κεντρικό δρόμο της κοινότητας και στο οικόπεδο Μ. Θεοδώρου, ήλθε στο φως σε βάθος 1,10 μ. ταφικό πιθάρι γεωμετρικών χρόνων. Ήταν τοποθετημένο με προσανατολισμό Α.-Δ. με το στόμιό του προς Α., το οποίο έφραζε στρογγυλεμένη πωρόπλακα. Στους ώμους του πίθου είχαν τοποθετηθεί όρθιες δύο οινοχόες. Το πιθάρι, από καθαρό κοκκινωπό πηλό, είχε ύψος 2 και μέγιστη διάμετρο 0,95 μ. Στο εσωτερικό του ο σκελετός ενήλικα βρέθηκε με το κρανίο ανατολικά, στραμμένο βόρεια και με λυγισμένα τα κάτω άκρα. Ήταν πλούσια κτερισμένος. Συγκεκριμένα βρέθηκαν: δύο σκύφοι, μία οινοχόη, ένας ασκός, μία χάλκινη φιάλη, ζεύγος χάλκινων περονών, ένα σιδερένιο εγχειρίδιο, τμήματα χάλκινου σφηκωτήρα, ένας χάλκινος κρίκος και οκτώ χάλκινες χάντρες περιάπτου διαφόρων μεγεθών[21].

Τραπεζά Αιγίου

Στο οροπέδιο της Τραπεζάς (Εικ. 6), όπου το 1995 είχε εντοπιστεί η θέση αρχαϊκού ναού[22], ξεκίνησε φέτος η έρευνα του μνημείου με τη διενέργεια δοκιμαστικών τομών, προκειμένου να διαπιστωθούν ο βαθμός διατήρησής του και κυρίως η έκταση που καταλαμβάνει ο ναός, έτσι ώστε να αποκλειστούν από την καλλιέργεια συγκεκριμένες ιδιοκτησίες μέχρι την απαλλοτρίωσή τους[23]. Από τις δοκιμαστικές τομές, κάτω από μικρή επίχωση καλλιεργούμενης γης, αναδύεται ένας περίπτερος ναός δωρικού ρυθμού με προσανατολισμό Α.-Δ. και σε καλό βαθμό διατήρησης. Συγκεκριμένα, η νότια μακρά πλευρά του σώζει λιθοπλίνθους του πρώτου αναβαθμού της κρηπίδας και αποκαλύφθηκε σε μήκος 22,60 μ. Όλες οι λιθόπλινθοι, ακέραιες, με ελαφρές αποκρούσεις, αποτελούνται από σταχτόχρωμο σκληρό ψαμμίτη.

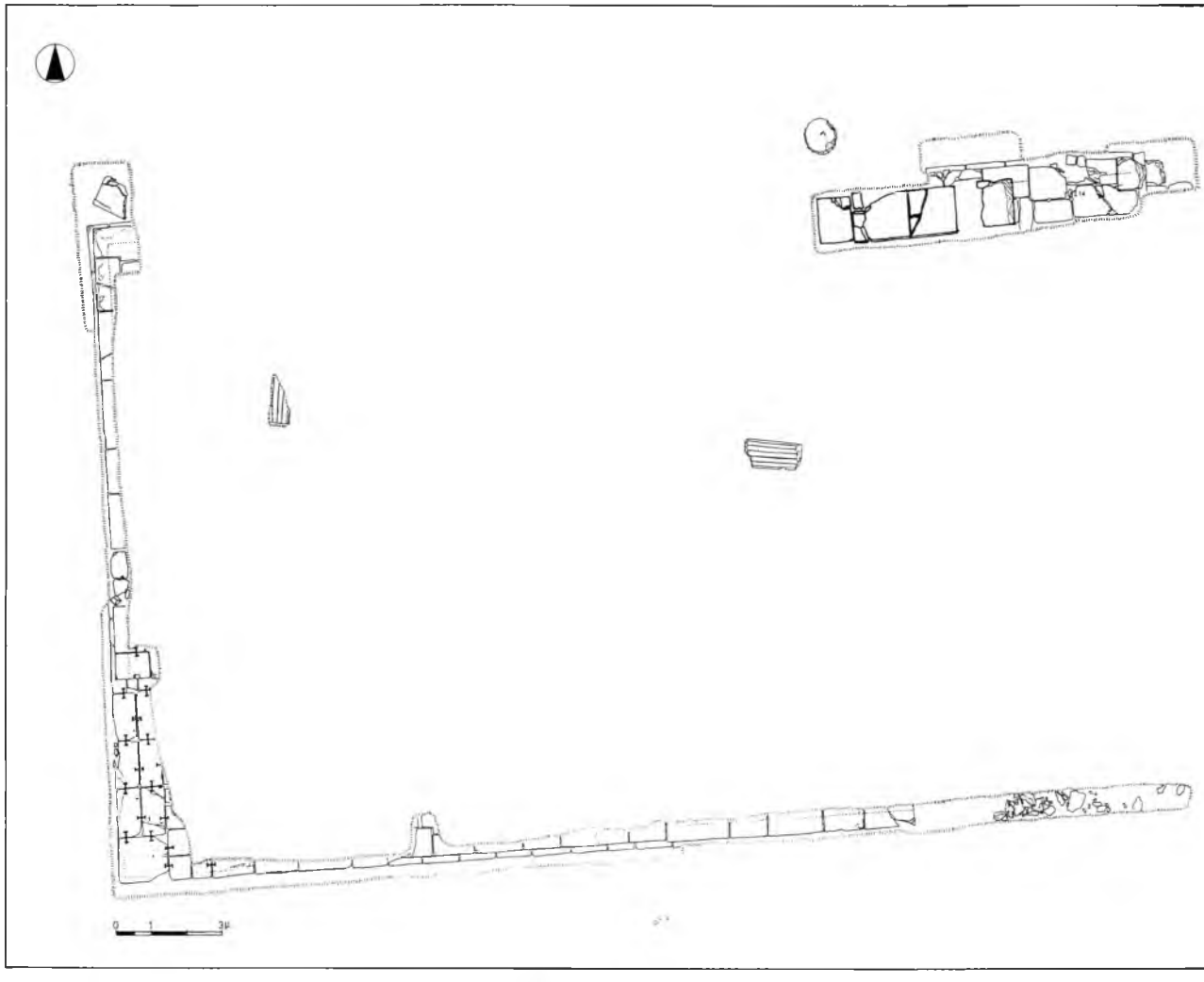
Η δυτική στενή πλευρά σώζει, επίσης, λιθοπλίνθους του πρώτου αναβαθμού, συνολικά εννέα τον αριθμό, διαφορετικού μεγέθους και απέδωσε το πλάτος του ναού, 16,72 μ., στο επίπεδο της ευθυντηρίας (Εικ. 7).

20. Τα ευρήματα πιθανώς συνδέονται με λείψανα ρωμαϊκών βαλανείων, που εντοπίστηκαν στο απέναντι ακριβώς οικόπεδο που σήμερα στεγάζεται το ΚΤΕΛ Αιγίου. Η ανασκαφή του οικοπέδου του ΚΤΕΛ έγινε το έτος 1979.

21. Τα ευρήματα παραχωρήθηκαν για δημοσίευση στην αρχαιολόγο Α. Γκαδόλου.

22. *ΑΔ* 50 (1995): Χρονικά, σ. 238. Αναλυτικά για την επιφανειακή έρευνα στην Τραπεζά, βλ. Α.Γ. Βόρδος, Τραπεζά Αιγίου. Επιφανειακή έρευνα του αρχαιολογικού χώρου. Σχετικά με τα πρώτα συμπεράσματα, βλ. V. Mitsopoulou-Leon (επιμ.), *Forschungen in der Peloponnes, Akten des Symposiums anläßlich der Feier 100 Jahre Österreichisches Archäologisches Institut Athen, Athen 5/3-7/3/1998*, Athen 2001, σ. 47-54.

23. Οφείλω να ευχαριστήσω θερμά τον Προϊστάμενο της Εφορείας Λ. Κολώνα για τις υποδείξεις, τη διευκόλυνση που μου παρείχε, καθώς και για την πρόταση που υπέβαλε στο ΥΠΠΟ να ενταχθεί η ανάδειξη του συνόλου του αρχαιολογικού χώρου στο Γ΄ ΚΠΣ.

Εικ. 6. Τραπεζά Αιγίου. Κάτοψη του ανεσκαμμένου ναού.

Στη νοτιοδυτική γωνία η στρώση της ευθυντηρίας αποτελούμενη από πωρόλιθους και ψαμμίτες σώζει συνδέσμους σχήματος διπλού Τ σε κανονική διάταξη (Εικ. 8).

Από τις τομές στη βόρεια μακρά πλευρά δεν προέκυψε, προς το παρόν, το μήκος του ναού. Η πλευρά αυτή διακόπτεται σε απόσταση 30 μ. περίπου από τη βορειοδυτική γωνία, ως αποτέλεσμα της τεράστιας έκτασης της λιθαρπαγής, την οποία υπέστη ο ναός από τους σύγχρονους συνέλληνες. Διασώθηκαν, όμως, λίθοι του δεύτερου αναβαθμού της κρηπίδας, οι οποίοι αποτελούσαν το στυλοβάτη. Ο ναός είχε δύο αναβαθμούς, αντί των τριών, όπως συχνά συμβαίνει σε αρχαϊκά μνημεία.

Στα κινητά ευρήματα συμπεριλαμβάνονται τμήματα της αρχαϊκής κορινθιακής κεράμωσης σε πολύ καλή διατήρηση.

ΑΝΔΡΕΑΣ ΒΟΡΔΟΣ

ΕΠΑΡΧΙΑ ΚΑΛΑΒΡΥΤΩΝ

Καλάβρυτα

Κάστρο Καλαβρύτων ή Κάστρο της Ωρυάς (ιδιοκτησία Σ. Μουτζουρούλια)

Στις νότιες υπώρειες του κάστρου της Ωρυάς[24], στο οποίο πολλοί μελετητές τοποθετούν την αρχαία Κύναιθα, και ανατολικά του ναϋδρίου της Αγίας Παρασκευής, πραγματοποιήθηκαν εκσκαφικές εργασίες για την ανέγερση ξενοδοχειακής εγκατάστασης.

Πρόκειται για μεγάλη έκταση σε σημείο που δεσπόζει της πε-

24. Γ.Α. Πίκουλας, Τοπογραφικά περιοχής Καλαβρύτων, Συμβολή Πρώτη, *Επετηρίς των Καλαβρύτων* ΙΒ΄-ΙΓ΄ (1980-1981), Αθήνα 1981, σ. 337-358, όπου και η σχετική βιβλιογραφία.

Εικ. 7. Τραπεζά Αιγίου. Η δυτική στενή πλευρά του ναού από Β.

Εικ. 8. Τραπεζά Αιγίου. Η νοτιοδυτική γωνία του ναού με τους λίθους της ευθυντηρίας από Β.

ριοχής. Το έδαφος είναι επικλινές και κατά τόπους βραχώδες. Κατά τις εκσκαφές δημιουργήθηκαν πλατώματα, προκειμένου να διευκολυνθεί το έργο. Οικοδομικά λείψανα δεν εντοπίστηκαν σε κανένα σημείο της έκτασης. Ένας κεραμοσκεπής παιδικός τάφος βρέθηκε σε απόσταση 5 μ. από τη νοτιοανατολική γωνία του ναϋδρίου της Αγίας Παρασκευής, μήκ. 1 και μέγ. πλ. 0,55 μ. Σε δύο τμήματα κεραμίδας, που αποτελούσαν την κάλυψη του τάφου, σωζόταν στο ένα η επιγραφή: *AP* και στο άλλο το γράμμα: *N* (ύψ. γραμμάτων 0,018 μ.). Νοτιότερα βρέθηκε πίθος, με την κοιλιά στο έδαφος, προσανατολισμού ΒΑ./Α.-ΝΔ./Δ., στο εσωτερικό του οποίου δεν βρέθηκαν οστά.

Στο ανατολικό τμήμα του ακινήτου αποκαλύφθηκε τμήμα αγωγού (σωζ. μήκ. 2 μ.), κατεύθυνσης Β.-Ν., με κτιστά τοιχώματα (πλ. 0,20 μ.) και συνδετικό υλικό το ασβεστοκονίαμα. Ωστόσο, από όλη την έκταση συγκεντρώθηκαν μεγάλες ποσότητες κεραμικής και κυρίως κομμάτια πίθων. Ένας αρχαίος τοίχος εντοπίστηκε βόρεια του ναϋδρίου της Αγίας Παρασκευής, κατεύθυνσης Β.-Ν., και αποτελεί προς το παρόν το μόνο στοιχείο, το οποίο συνδέεται με αρχαία εγκατάσταση. Η παρουσία της κεραμικής, η οποία καλύπτει ένα ευρύ χρονολογικό φάσμα, καθώς και της παραπάνω αναφερόμενης θέσης, προϋποθέτουν την ύπαρξη μιας σημαντικής αρχαίας εγκατάστασης.

Κάτω Λουσοί (περιοχή της αρχαίας πόλης Λουσών)

Σε απόσταση 12 μ. βόρεια της θέσης του ανδήρου, στο οποίο είχαν ανασκαφεί οι οικίες των ελληνιστικών χρόνων, αποκαλύφθηκε στο πρανές του εδάφους, εξαιτίας μεγάλων βροχοπτώσεων, ένα στέλεχος πήλινου αγωγού. Ο αγωγός βρίσκεται 0,80 μ. ψηλότερα από την επιφάνεια του σημερινού αγροτικού δρόμου, που οδηγεί στο χωριό Λουσικό (πρώην Χαμάκου). Ο δρόμος αυτός χωρίζει τη θέση του αγωγού από τη θέση των ελληνιστικών οικιών που προαναφέρθηκε. Πρόκειται για αγωγό ύδρευσης της αρχαίας πόλης και ίσως αυτός να έφερνε νερό στην πόλη από την περιοχή του Προφήτη Ηλία. Σε μικρή απόσταση προς Α. βρίσκεται η σημερινή πηγή Βετελίνο, η οποία ασφαλώς υπήρχε από την αρχαιότητα. Το στέλεχος του αγωγού έχει μήκος 0,63, πλάτος (εσωτ.) 0,145 μ. και τα τοιχώματά του έχουν πλάτος 0,06 και ύψος 0,11 μ. και έχει σχήμα ανεστραμμένου Π. Η κάλυψή του πρέπει να ήταν από ορθογώνιες πήλινες πλάκες, όπως συμπεραίνεται από τα χονδροειδή πήλινα θραύσματα που βρέθηκαν πλησίον του πήλινου στελέχους του αγωγού. Έχει κατεύθυνση ΒΔ.-ΝΑ. Νοτιότερα και σε μικρή απόσταση εντοπίστηκε σπόνδυλος αρράβδωτου κίονα, ύψ. 1 μ. περίπου, ο οποίος μαζί με το στέλεχος του αγωγού μεταφέρθηκε στην αποθήκη της Εφορείας στους Κάτω Λουσούς.

Τριπόταμα (αρχαία Ψωφίς)

Οικόπεδο Ι. Γεωργουλόπουλου

Πρόκειται για επίμηκες οικόπεδο με μεγάλη υψομετρική διαφορά μεταξύ των δύο μακρών πλευρών του, η οποία φθάνει τα 6,50 μ. Το ψηλότερο σημείο βρίσκεται στη βόρεια πλευρά του και το χαμηλότερο στη νότια, η οποία εφάπτεται και είναι παράλληλη με την επαρχιακή οδό Τριποτάμων - Λειβαρτζίου - Καλαβρύτων.

Η σωστική ανασκαφή διενεργήθηκε στον ακάλυπτο χώρο

του ακινήτου στη βόρεια πλευρά του. Συγκεκριμένα, κατά τη διάρκεια εκσκαφικών εργασιών για ανέγερση τοιχίου αντιστήριξης, προς αποφυγήν κατάρρευσης του εδάφους λόγω της μεγάλης υψομετρικής διαφοράς, ήλθαν στο φως τέσσερις λίθοι με ακατέργαστη την επιφάνειά τους, που ανήκουν στην οχύρωση της αρχαίας Ψωφίδος.

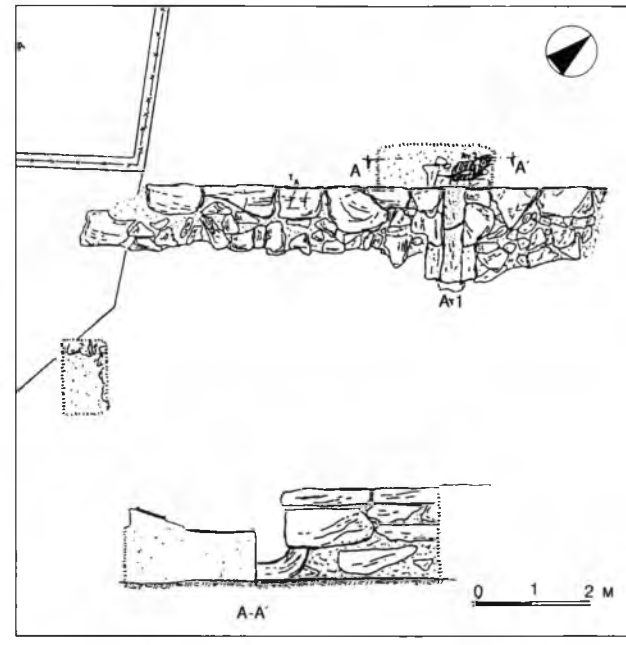
Ερευνήθηκε τμήμα της νότιας-νοτιοδυτικής πλευράς του τείχους, μήκ. 9,50 και μέγ. πλ. 1,70 μ. Πρόκειται για μεσοπύργιο διάστημα, κατεύθυνσης Α.-Δ., το οποίο αποκαλύφθηκε σε βάθος 0,25 μ. περίπου από την επιφάνεια του εδάφους. Σώζεται το εσωτερικό μέτωπο του τείχους, ενώ το εξωτερικό δεν εντοπίστηκε, γιατί προφανώς έχει καταρρεύσει. Λίθοι διαφόρων μεγεθών, λίγη λατύπη και χώμα αποτελούν το γέμισμά του. Οι λίθοι του εσωτερικού μετώπου δεν έχουν αυστηρή εφαρμογή μεταξύ τους. Είναι τοποθετημένοι κατά μήκος (δρομικοί) και φορμηδόν (διάτονοι)[25] και εδράζονται σε υποτυπώδες λιθολόγημα στο μαλακό έδαφος (Εικ. 9). Το τείχος της Ψωφίδος έχει πλάτος 3 μ., όπως έχει πιστοποιηθεί από άλλα σημεία. Σε τομή που πραγματοποιήθηκε στα βόρεια του εσωτερικού μετώπου, ήλθε στο φως αγωγός, κατεύθυνσης Β.-Ν., ο οποίος έτεμνε κάθετα το τείχος και χρησίμευε για τη διοχέτευση των ομβρίων υδάτων. Η τομή δεν έδωσε αρχαίες επιχώσεις, πιθανώς έχουν απομακρυνθεί λόγω της συνεχούς καλλιέργειας. Περισυνελέγησαν όστρακα, που χρονολογούνται στα τέλη 4ου-αρχές 3ου αι. π.Χ.

Η προς Δ. πορεία του συνεχίζεται και διέρχεται από τις παρυφές του αύλειου χώρου του Δημοτικού Σχολείου Τριποτάμων. Το τμήμα του τείχους που διέρχεται από τη θέση αυτή παρουσιάζει έντονη κλίση προς Ν., διότι ακριβώς σε ψηλότερο επίπεδο από αυτό είχε χτιστεί το κτίριο του Νηπιαγωγείου, του οποίου η θεμελίωση βρίσκεται πάνω σε τμήμα του τείχους. Προς αποφυγή κατάρρευσής του είχε εκδοθεί η υπ' αριθ. ΥΠΠΟ/ΑΡΧ/Α1/Φ06/18894/877/8-5-1990 Υπουργική Απόφαση, σύμφωνα με την οποία έπρεπε να απομακρυνθεί το σχολικό συγκρότημα των Τριποτάμων σε διάστημα τριών ετών, δηλαδή από το 1993.

ΓΕΩΡΓΙΑ ΑΛΕΞΟΠΟΥΛΟΥ

ΝΟΜΟΣ ΑΙΤΩΛΟΑΚΑΡΝΑΝΙΑΣ

Τις ανασκαφές επόπτευσαν οι μόνιμοι αρχαιολόγοι Μ. Σταυροπούλου-Γάτση, Ι. Μόσχος, Φ. Σαράντη και Ε.-Ί. Κόλια, βοήθησαν δε οι επί συμβάσει αρχαιολόγοι Μ. Γκαζής και Ό. Χριστακοπούλου.

Εικ. 9. Τριπόταμα. Οικόπεδο Ι. Γεωργουλόπουλου. Κάτοψη τμήματος του τείχους και τομή Α-Α΄.

Την ευθύνη της σχεδίασης και αποτύπωσης των αρχαίων της περιοχής είχαν ο Ε. Αυγούλης, αρχιτέκτων της Εφορείας, καθώς και οι σχεδιαστές Χ. Μαρινόπουλος, Κ. Στασινού και Γ. Καρτσακλή. Την ευθύνη για κάθε είδους τεχνικό πρόβλημα είχαν οι υπομηχανικοί της Εφορείας Κ. Κατσιδήμας, Λ. Σταυροπούλου και Γ. Παπούλια.

ΛΑΖΑΡΟΣ ΚΟΛΩΝΑΣ

ΕΠΑΡΧΙΑ ΞΗΡΟΜΕΡΟΥ ΚΑΙ ΒΟΝΙΤΣΗΣ

Νέα Καμαρίνα Βονίτσης (θέση Σκεπαστός Λόφος)

Σε ιδιοκτησία του Συνεταιρισμού Φοροτεχνικών Υπαλλήλων του Νομού Αιτωλοακαρνανίας, που βρίσκεται στην παραπάνω θέση, πραγματοποιήθηκαν δοκιμαστικές τομές. Η θέση παρουσιάζει λίγες επιφανειακές ενδείξεις αρχαίων (διάσπαρτα κεραμίδια στέγης και ελάχιστα όστρακα), ενώ γειτνιάζει με τον πυρήνα του αρχαιολογικού χώρου του αρχαίου Ανακτορίου, ευρισκόμενη 1.000 μ. περίπου στα βορειοανατολικά του και με άλλες θέσεις όπου έχουν εντοπιστεί αρχαιότητες[26]. Παρά τις προσδοκίες, στις τομές δεν βρέθηκαν οικιστικά λείψανα. Ωστόσο, η περιοχή θα πρέπει στην αρχαιότητα να υπαγόταν στα όρια της πόλεως του Ανακτορίου.

ΜΑΡΙΑ ΣΤΑΥΡΟΠΟΥΛΟΥ-ΓΑΤΣΗ

25. Α.Κ. Ορλάνδος, *Τα υλικά δομής των αρχαίων Ελλήνων και οι τρόποι εφαρμογής αυτών*, 2, Αθήνα 1958, σ. 228.

26. Για τη θέση αυτή, πρβλ. Μ. Σταυροπούλου-Γάτση - Γ.Ζ. Αλεξοπούλου, Ανακτόριο-Άκτιο Ακαρνανίας, Συμβολή στη μελέτη της οχύρωσης της πόλης του Ανακτορίου και στην τοπογραφία της ευρύτερης περιοχής, *Ευλιμένη*, 3, Ρέθυμνο 2002, σ. 75 κ.ε. και ειδικότερα σ. 81, θέσεις 9 και 10.

Δρυμώνας Αρχοντοχωρίου

Συνεχίστηκε η σωστική ανασκαφή στο ιερό της Αρτέμιδος Επικρατείας, στη θέση Δρυμώνας Αρχοντοχωρίου. Το ιερό είχε εντοπιστεί το 1993 ύστερα από θρασύτατη και εκτεταμένη αρχαιοκαπηλική δραστηριότητα, που είχε ως αποτέλεσμα τη διατάραξη της στρωματογραφίας του αρχαίου ιερού και την αναμόχλευση μεγάλου μέρους του αποθέτη του.

Η ανασκαφική έρευνα έλαβε χώρα τόσο στο κεντρικό τμήμα του αποθέτη, που ήταν καταπλακωμένο από πεσμένους μεγάλους όγκους βράχων, όσο και σε αδιατάραχτη σχισμή του βράχου, μήκ. 6,50, ανοίγματος 1,80 και βάθ. 4 μ. περίπου, στα νότια του ιερού. Η σχισμή αυτή είχε χρησιμοποιηθεί ως αποθέτης του ιερού και περιείχε αντικείμενα του τέλους 4ου-2ου αι. π.Χ. Από τα ευρήματα ξεχωρίζουν τμήματα μαρμάρινων και πώρινων αγαλματιδίων, μικρό ακέραιο χάλκινο γυναικείο αγαλμάτιο, βάθρα αναθημάτων, μερικά από τα οποία ενεπίγραφα, μεγάλο πλήθος ακέραιων και θραυσμένων ειδωλίων, πήλινα και χάλκινα αγγεία (πυξίδες, λύχνοι, άωτα φιαλίδια, μυροδοχεία, πρόχοι, αμφορίδια), αρκετά χάλκινα και ασημένια νομίσματα, μολύβδινα ενεπίγραφα ελάσματα και θραύσματα ενσφράγιστων κεραμίδων, κυρίως με το εθνικό *ΑΛΥΖΕΙΩΝ*.

Το ιερό δέχθηκε τους περισσότερους επισκέπτες τον 3ο και το α΄ μισό του 2ου αι. π.Χ. Η τελευταία επιδιόρθωση της στέγης του χρονολογείται στους πρώτους ρωμαϊκούς χρόνους, οπότε και εγκαταλείπεται. Η ανασκαφή δεν ολοκληρώθηκε.

Σ(υ)κούλα Βάρνακα

Από τον Π. Μπούρα υποδείχθηκε μετακινημένος αρράβδωτος ασβεστολιθικός σπόνδυλος κίονα, ο οποίος ήταν εκτεθειμένος για 20 και πλέον χρόνια. Έχει σωζόμενο ύψος 0,89, διάμετρο 0,425-0,46 μ. και φέρει αναρίθμητα χαράγματα από την άροση. Στην περιοχή δεν εντοπίστηκαν άλλα αρχιτεκτονικά κατάλοιπα, ίσως διότι είναι καλά προστατευμένα από επιχώσεις. Ο σπόνδυλος ανήκει πιθανώς σε οικοδόμημα δημόσιου χαρακτήρα της αρχαίας Αλυζίας.

ΙΩΑΝΝΗΣ ΜΟΣΧΟΣ

ΕΠΑΡΧΙΑ ΒΑΛΤΟΥ

Εμπεσός

Οικόπεδο Σ. Ράβδου

Σύντομης διάρκειας ανασκαφική έρευνα πραγματοποιήθηκε στην παραπάνω ιδιοκτησία, με αφορμή τον εντοπισμό πίθου. Αποκαλύφθηκαν τρεις ορθογώνιοι χώροι, που ανήκουν σε εγκατάσταση αγροτικού χαρακτήρα. Οι χώροι βρίσκονται σε παράταξη και επικοινωνούν μεταξύ τους με εσωτερικά ανοίγματα.

Η κύρια είσοδος είναι στη βόρεια πλευρά του κτιρίου. Οι τοίχοι, θεμελιωμένοι στο φυσικό έδαφος, είναι κατασκευασμένοι από μεγάλους και μικρούς ασβεστολιθικούς λίθους, αργούς ή ημίεργους και πηλό. Μικρότεροι λίθοι ή μικρά τμήματα κεραμίδων υπάρχουν στους αρμούς των λίθων. Στον ανατολικό χώρο, ο οποίος δεν αποκαλύφθηκε ολόκληρος διότι συνεχίζεται στην προς Α. όμορη ιδιοκτησία, βρέθηκε αποθηκευτικός πίθος κατά χώραν. Περισυνελέγησαν κεραμίδες λακωνικού τύπου από το στρώμα καταστροφής της στέγης, ανάμεσά τους και ένα κομμάτι που σώζει την επιγραφή: *ΦΙΛΛ/...*/ (Εικ. 10), δύο αγνύθες (μία κωνική και μία αρτόσχημη), ένα χάλκινο νόμισμα φθαρμένο, δύο σιδερένια καρφιά προφανώς από τη δόρωση της στέγης, όστρακα από χρηστικά αγγεία του τέλους του 4ου αι. π.Χ. και δύο τμήματα λίθινου τριπτήρα.

Εικ. 10. Εμπεσός. Οικόπεδο Σ. Ράβδου. Τμήμα ενεπίγραφης κεραμίδας.

Η ανασκαφή δεν ολοκληρώθηκε. Θα συνεχιστεί το επόμενο έτος.

Το οικόπεδο βρίσκεται εντός του σημερινού οικισμού Εμπεσού στις βόρειες υπώρειες της οχυρωμένης ακρόπολης[27]. Ο λόφος της οχυρωμένης ακρόπολης βρίσκεται ανάμεσα στο βουνό Κανάλα και Αλιντάι. Μεταξύ των δύο βουνών σχηματίζεται μια μικρή εύφορη κοιλάδα και σε μικρή απόσταση ρέει ο ποταμός Ίναχος, παραπόταμος του Αχελώου.

Η οχυρωμένη ακρόπολη του Εμπεσού, όπως και οι οχυρωμένοι λόφοι του Παλιόκαστρου Χαλκιοπούλων, της Βαρετάδας και της Πετρώνας ελέγχουν τις διαβάσεις του κάτω ρου του Αχελώου ποταμού, που ανήκουν στην χώρα των Αγραίων.

ΛΑΖΑΡΟΣ ΚΟΛΩΝΑΣ - ΓΕΩΡΓΙΑ ΑΛΕΞΟΠΟΥΛΟΥ

Πατιόπουλο

Δήμος Ινάχου, θέση Καπέικα (Καστρί)

Κατά τις εργασίες βελτίωσης του δασικού δρόμου Λειβαδάκια - Θύαμος αποκαλύφθηκε και εν μέρει καταστράφηκε κι-

27. L. Heuzey, *Le mont Olympe et l'Acarnanie*, Paris 1860, σ. 314-315. *ΑΔ* 22 (1967): Χρονικά, σ. 321.

Εικ. 11. Πατιόπουλο. Θέση Καστρί. Τμήματα κορινθιακών κεραμίδων.

Εικ. 12. Πατιόπουλο. Θέση Καστρί. Ευρήματα από το εσωτερικό αμφορέα.

βωτιόσχημος τάφος στην παραπάνω θέση. Η θέση εύρεσης του τάφου βρίσκεται στους πρόποδες του λόφου Καστρί, όπου σώζεται μικρή αρχαία ακρόπολη. Η ακρόπολη αυτή, γνωστή και ως Καστρί της Κοινότητας Πατιόπουλου, δεδομένου ότι βρίσκεται στο μέσον της απόστασης μεταξύ των σημερινών οικισμών Πατιόπουλου και Θυάμου Δήμου Ινάχου, ανήκει στη χώρα των προς ΒΔ. της Αιτωλίας κατοικούντων Αγραίων ή Αγραέων. Η περιοχή αυτή του Βάλτου, αν και είναι από τις πιο δυσπρόσιτες και απομακρυσμένες περιοχές, όμως παρουσιάζει πληθώρα ακροπόλεων, γνωστών κυρίως από τις περιγραφές ή αναφορές του L. Heuzey[28].

Εικ. 13. Πατιόπουλο. Θέση Καστρί. Μελαμβαφής αμφορέας.

Ο λόφος Καστρί καταλαμβάνει θέση φύσει οχυρή, στην αριστερή όχθη του Ινάχου, παραπόταμου του Αχελώου. Ο Ίναχος[29] διαρρέει ένα μεγάλο τμήμα της κοιλάδας του Βάλτου, μέχρις ότου συναντήσει τον Αχελώο, η δεξιά όχθη του οποίου αποτελεί και το φυσικό σύνορο μεταξύ της χώρας των Αιτωλών και των Αγραίων.

Οι πιο πολλές από τις ακροπόλεις του Βάλτου κείνται στις όχθες του Αχελώου ή των παραποτάμων του ή ελέγχουν διαβάσεις. Οι συνθήκες διατήρησης του τάφου δεν επέτρεψαν τη συλλογή ασφαλών ανασκαφικών δεδομένων. Έτσι, η περισυλλογή περιορίστηκε σε τμήματα κορινθιακών κεραμίδων (Εικ. 11), που είχαν χρησιμοποιηθεί, όπως συμπεραίνεται, για τη συγκράτηση των τοιχωμάτων του τάφου, στο εσωτερικό του οποίου υπήρχε αμφορέας σε θραύσματα που περιείχε καμένα οστά, δύο φθαρμένα χάλκινα νομίσματα κοπής Αμβρακίας, ένα πινάκιο, ένα άωτο φιαλίδιο και πώμα πυξίδας χωρίς το κυρίως σώμα της (Εικ. 12). Από την ίδια θέση περισυνελέγη και ένας ακόμη μελαμβαφής αμφορέας με το πώμα του (Εικ. 13). Τα νομίσματα[30], κοπής Αμβρακίας με ακαρνανικούς τύπους, είναι τα εξής: α) Μέτριας διατήρησης, φέρει στον εμπροσθότυπο κεφαλή ανθρωπόμορφου Αχελώου προς τα αριστερά και στον οπισθότυπο εικονίζεται ταύρος προς τα αριστερά. Χρονολογείται στο 238-168 π.Χ.[31] περίπου. β) Ο εμπροσθότυπος είναι φθαρμένος και στον οπισθότυπο εικονίζεται οβελίσκος μέσα σε στεφάνι δάφνης και τα αρχικά *AM, BP*. Χρονολογείται στο 238-168 π.Χ.[32].

Στην περιοχή αυτή του ορεινού Βάλτου, που αποτελεί ένα σχεδόν άγνωστο κεφάλαιο, έχουν πραγματοποιηθεί ελάχιστες ανασκαφικές έρευνες. Γνωστά είναι λίγα ευρήματα από περισυλλογή κυρίως. Σύμφωνα με αναφορά του Ν. Ζαφειρόπουλου στο αρχείο της Εφορείας, στον οικισμό της Ρουπακιάς, που βρίσκεται στην αντίπερα (τη δεξιά) όχθη του ποταμού Ινάχου, στο ίδιο ύψος με τη θέση του λόφου Καστρί, το 1940 είχαν βρε-

28. Heuzey, ό.π., σ. 307 κ.ε. *ΑΔ*, ό.π., σ. 321-322.

29. Σύμφωνα με τη μυθολογία ο Ίναχος είναι γιος του Ωκεανού και της Τηθύος και δίνει το όνομά του στον ομώνυμο ποταμό της Αργολίδας, ως πρώτος βασιλιάς του Άργους, βλ. *Der Neue Pauly, Enzyklopädie der Antike*, 5, Stuttgart 1998, σ. 961, ενώ κατά μία εκδοχή πρώτος οικιστής της περιοχής της Αμφιλοχίας και του Αμφιλοχικού Άργους (χώρος παρακείμενος των Αγραέων του Βάλτου) είναι ο Αλκμέων ή ο αδελφός του Αμφίλοχος. Τον Ίναχο του Βάλτου αναφέρει ο Στράβων (7, 8, 326-327) αλλά και ο Σοφοκλής και ο Εκαταίος, βλ. F. Jacoby, *Fragmente der griechischen Historiker*, Berlin 1923, 1, απόσπ. 102.

30. Ευχαριστώ την αρχαιολόγο Γ. Αλεξοπούλου για την ταύτιση των νομισμάτων.

31. Ως προς τον τύπο, πρβλ. *SNG* Cop., αριθ. 27.

32. Πρβλ. ό.π., αριθ. 23 και *BMC, Thessaly to Aetolia*, σ. 94, αριθ. 5-8.

θεί δύο τάφοι. Είχαν περισυλλεγεί ελληνιστικά και ρωμαϊκά ευρήματα (πήλινη υδρία, δύο χάλκινες οινοχόες, δύο γυάλινα αγγεία, μόνωτο πήλινο μελαμβαφές κύπελλο, άωτο μελαμβαφές αγγείο, δύο μικρά ασημένια νομίσματα). Ακόμη, από τάφο παρακείμενης θέσης με μικρή οχύρωση κοντά στο σημερινό οικισμό Θεριακήσι προέρχεται χάλκινος καθρέφτης[33].

ΜΑΡΙΑ ΣΤΑΥΡΟΠΟΥΛΟΥ-ΓΑΤΣΗ

Λεπενού

Συνεχίστηκε και φέτος η σωστική ανασκαφή στο χώρο του αρχαϊκού ιερού στη θέση Σπάθαρη, 4 χλμ. βορειοδυτικά της αρχαίας Στράτου.

Η ανασκαφή συνεχίστηκε φέτος με την επέκταση των τομών του 1998, όπου υπήρχαν ακόμη εκκρεμή ερωτήματα, και με τη διενέργεια δοκιμαστικών τομών στην ευρύτερη περιοχή, μέχρι απόσταση 40 μ. νότια του αρχαϊκού ναού, όπου αναζητήθηκε ο αποθέτης του ιερού. Επίσης, καθαιρέθηκαν ορισμένοι από τους μάρτυρες μεταξύ των τομών των προηγούμενων ανασκαφικών περιόδων, ώστε να ενοποιηθεί ο ανεσκαμμένος χώρος, αλλά και να αποσαφηνιστούν στρωματογραφικές λεπτομέρειες.

Από τις τέσσερις δοκιμαστικές τομές (συνολ. εμβαδού 35 τ.μ.) δεν εντοπίστηκε κάποιο στοιχείο που να οδηγεί στον προσδιορισμό της θέσης του αποθέτη, βρέθηκαν όμως πολλά θραύσματα πήλινων αρχιτεκτονικών μελών (σίμες, γείσα, μετόπες, υδρορρόες κ.ά.) και κεραμίδων στέγης, επιβεβαιώνοντας για μια ακόμη φορά τη μεγάλη διασπορά των στοιχείων της ανωδομής του αρχαϊκού ναού στην ευρύτερη περιοχή γύρω από αυτόν.

Στο χώρο της ανασκαφής των δύο προηγούμενων ετών συνέχισε να αποκαλύπτεται το στρώμα καύσης με μαύρο χώμα, στάχτη και κόκκαλα. Μεταξύ των ευρημάτων, εκτός από την κεραμική και τα θραύσματα της πήλινης ανωδομής του αρχαϊκού ναού, ξεχωρίζει και πάλι ο σημαντικός αριθμός μικρών αφιερωματικών λογχών και αιχμών από βέλη, καθώς και δύο ακέραιες χάλκινες περόνες, όχι νεότερες της γεωμετρικής περιόδου, που πιθανώς είχαν επίσης κατατεθεί ως αφιερώματα.

ΜΙΧΑΛΗΣ ΓΚΑΖΗΣ

ΕΠΑΡΧΙΑ ΜΕΣΟΛΟΓΓΙΟΥ

Παπαδάτες

Οικόπεδο Γ. Δασκαλάκη - Κ. Βιδάλα

Το οικόπεδο βρίσκεται επί του σημερινού επαρχιακού δρόμου που οδηγεί προς το Θέρμο στη νότια πλευρά του και είναι υπερυψωμένο σε σχέση με το κατάστρωμα της οδού.

Ερευνήθηκε κιβωτιόσχημος τάφος, με προσανατολισμό Α.-Δ. και εξωτερικές διαστάσεις 1,96×0,75 μ.[34]. Ήταν κατα-

Εικ. 14. Παπαδάτες. Οικόπεδο Γ. Δασκαλάκη-Κ. Βιδάλα. Ευρήματα του τάφου.

σκευασμένος με πλάκες από ντόπιο ψαμμίτη, από δύο στην κάθε μακρά και από μία στην κάθε στενή πλευρά. Η κάλυψή του ήταν επίσης από ίδιο υλικό. Έξω από τη δυτική στενή πλευρά υπήρχε τοιχάριο από αργούς λίθους. Εσωτ. διαστ. 1,65×0,60 μ.

Περιείχε σκελετό που είχε διατηρηθεί σε πολύ καλή κατάσταση, με το κρανίο στο ανατολικό άκρο και σε ύπτια στάση. Περισυνελέγησαν πέντε πήλινα αγγεία: λυχνάρι, κυλινδρική πυξίδα με το πώμα της, σκύφος (Εικ. 14), μυροδοχείο και οινοχόη (Εικ. 15) χρονολογούμενα στον 3ο αι. π.Χ., καθώς επίσης ένα χάλκινο νόμισμα[35], κοπής Σικυώνος, που χρονολογείται στο 330-200 π.Χ. περίπου, το οποίο στην πρόσθια όψη εικονίζει περιστέρι με ανοιχτά φτερά προς τα αριστερά και στην οπίσθια όψη μέσα σε στεφάνι το γράμμα Σ[36], δύο απροσδιόριστα σιδερένια αντικείμενα, δύο συρμάτινα χρυσά ενώτια, πέντε χάλκινους μικρούς κρίκους και δύο αστραγάλους.

Ο τάφος εντάσσεται στο γνωστό νεκροταφείο της αρχαίας πόλης, της οποίας τα ερείπια βρίσκονται στο αμέσως προς Ν. του σημερινού οικισμού ύψωμα και ταυτίζονται πιθανότατα με την αρχαία πόλη Φύταιον[37].

Το έτος 1967 και το 1990 αντίστοιχα, είχαν ερευνηθεί ένας ακόμη τάφος στις παρακείμενες προς Δ. ιδιοκτησίες Κρέτση (θέση Δένδρο) και ένας ακόμη στην ιδιοκτησία Δ. Δρόσου (θέση Κουτσοπαρασκευούλα)[38].

Θέση Σύνορο ή Βρύση (ιδιοκτησία Γ. Αλπέντζου)

Η θέση αυτή βρίσκεται στο πεδινό τμήμα του σημερινού οικι-

33. Για το Θεριακήσι, βλ. Heuzey, ό.π. (υποσημ. 27), σ. 310.

34. Το ημερολόγιο τήρησε υποδειγματικά η ωρομίσθια αρχαιολόγος Α. Χρήστου.

35. Η ταύτιση οφείλεται στη Γ. Αλεξοπούλου, την οποία ευχαριστώ θερμά.

36. *NumChron* 143 (1983), σ. 37, Α4.

37. *ΑΔ* 51 (1996): Χρονικά, σ. 242 (οικόπεδο Π. Λιάγκου).

38. Πρβλ. *ΑΔ* 42 (1987): Χρονικά, σ. 181· 45 (1990): Χρονικά, σ. 142 αντίστοιχα.

Εικ. 15. Παπαδάτες. Οικόπεδο Γ. Δασκαλάκη - Κ. Βιδάλα. Μυροδοχείο και οινοχόη από τον τάφο.

Εικ. 16. Γαβαλού. Οικόπεδο αφών Σώκου. Πηγάδι.

σμού σε απόσταση 100 μ. περίπου προς Β. του επαρχιακού δρόμου που οδηγεί προς το Θέρμο. Αποκαλύφθηκε, μετά από απόπειρα λαθρανασκαφής, συλημένος από παλαιά, κιβωτιόσχημος τάφος με κτιστά τοιχώματα από ψαμμιτικούς λίθους, προσανατολισμού Α.-Δ. Στην ίδια θέση πολύ κοντά είναι ορατός ο μνημειώδους μορφής κτιστός ταφικός θάλαμος, που είχε ανασκάψει ο Ε. Μαστροκώστας[39].

Γαβαλού

Ιερό Ασκληπιού (οικόπεδο αφών Σώκου)

Πραγματοποιήθηκαν διερευνητικές τομές στο μέσον προς Ν. όμορης του απαλλοτριωμένου από την Υπηρεσία ακινήτου ιδιοκτησίας των αφών Σώκου, προκειμένου να διαπιστωθεί η συνέχεια των λειψάνων του ιερού του Ασκληπιού, στο Τριχόνειο[40], ώστε να επεκταθεί αναλόγως και η απαλλοτρίωση. Η ιδιοκτησία αυτή βρίσκεται σε δύο διαδοχικά διατεταγμένα ψηλότερα άνδηρα, σε σχέση με το επίπεδο όπου μέχρι τώρα έχουν αποκαλυφθεί τα στοιχεία του ιερού.

Στη μεγαλύτερη από τις τομές που πραγματοποιήθηκαν στο αμέσως προς Ν. ψηλότερο άνδηρο, εντοπίστηκε τοίχος, κατεύθυνσης Β.-Ν., πολύ επιμελημένης κατασκευής, με λίθους από ψαμμιτικό ντόπιο πέτρωμα, καθώς και σκληρή στρώση (δάπεδο ή δρόμος;). Λίγο νοτιότερα σε ακόμη ψηλότερο άνδηρο, εντοπίστηκε η παρουσία νεότερου πηγαδιού, που όμως δεν αποκλείεται να βρίσκεται στη θέση αρχαίου ή να έχει κτιστεί με αρχαίο υλικό (Εικ. 16). Όλο το πρανές του λόφου, όπου βρίσκονται τα λείψανα της αρχαίας πόλης του Τριχονείου αλλά και το πεδινό τμήμα του σημερινού οικισμού, παρουσιάζει πολλά πηγάδια που δηλώνουν την παρουσία νερού.

Ιδιοκτησία Θ. Κυριαζή

Βρίσκεται σε απόσταση 100 μ. περίπου προς ΝΔ. του ανεσκαμμένου ιερού του Ασκληπιού, επίσης με ψηλότερο άνδηρο, στο πρανές του λόφου. Ερευνήθηκε επιμήκης αναλημματικός τοίχος, με κατεύθυνση από Ν. προς Β., δηλαδή από την πλαγιά του λόφου προς το πεδινό τμήμα. Φαίνεται ότι ορίζει το ιερό προς Δ., ενώ αμέσως δυτικότερα δημιουργείται ένα στενό φυσικό «φαράγγι». Ο τοίχος από ψαμμιτικούς λίθους, με αδρή επεξεργασία κατασκευασμένος, δεν ακολουθεί ευθύγραμμη πορεία, αλλά έχει μορφή τεθλασμένης γραμμής υπαγορευόμενη από τη μορφή του φυσικού αναγλύφου.

Στην καλύτερα διαμορφωμένη προς Δ. όψη του, συγκεντρώθηκαν κατά τόπους μεγάλες ποσότητες κεραμικής, που χρονολογείται στον 3ο αι. π.Χ.[41].

ΜΑΡΙΑ ΣΤΑΥΡΟΠΟΥΛΟΥ-ΓΑΤΣΗ

Σταμνά

Με αφορμή τις εκσκαφικές εργασίες της Κοινοπραξίας των Εταιρειών «ΑΤΕΜΚΕ-Ευκλείδης», στο πλαίσιο του έργου «Παράκαμψη Αγρινίου», που ξεκίνησαν το καλοκαίρι του 1998, αποκαλύφθηκαν κατά μήκος των πρανών των λόφων

39. *ΑΔ* 17 (1961-1962): Χρονικά, σ. 182-183, Πίν. 206β και 207α.

40. Για τις έρευνες στη σημαντικότατη αιτωλική πόλη Τριχόνειον, βλ. Μ. Σταυροπούλου-Γάτση, Έρευνες στο Τριχόνειο της Αιτωλίας, Τοπογραφία - Αρχιτεκτονική τάφων, *Πρακτικά του Β΄ Διεθνούς Αρχαιολογικού και Ιστορικού Συνεδρίου, Αγρίνιο 29-31/3/2002*, Αγρίνιο 2004, σ. 345-348, όπου και όλη η σχετική παλαιότερη βιβλιογραφία και *ΑΔ* 52 (1997): Χρονικά, σ. 300.

41. Στις δύο ανασκαφές στη Γαβαλού εργάστηκε και τήρησε ημερολόγιο η ωρομίσθια αρχαιολόγος Δ. Τσιμπάκη.

βορειοανατολικά της λιμνοθάλασσας του Αιτωλικού, και συγκεκριμένα στις θέσεις Τραγάνα, Σταθμός και Φούρνοι 333 τάφοι σε συστάδες. Οι τάφοι αντιπροσώπευαν τις συνήθεις πρακτικές ταφής των πρωτογεωμετρικών-γεωμετρικών χρόνων, δηλαδή εγχυτρισμούς σε πίθους, ταφές σε κιβωτιόσχημους τάφους και καύσεις.

ΛΑΖΑΡΟΣ ΚΟΛΩΝΑΣ - ΟΛΓΑ ΧΡΙΣΤΑΚΟΠΟΥΛΟΥ

Πλευρώνα

Στο χώρο του νεκροταφείου της αρχαίας πόλης εντοπίστηκε επιτύμβια ασβεστολιθική στήλη με αετωματική επίστεψη, σπασμένη σε τρία συνανήκοντα τμήματα. Διαστάσεις: ύψ. 1,07, πλ. 0,585-0,61 και πάχ. 0,12-0,14 μ. Πλησίον βρέθηκε και η βάση της.

ΙΩΑΝΝΗΣ ΜΟΣΧΟΣ

ΕΠΑΡΧΙΑ ΝΑΥΠΑΚΤΙΑΣ

Ναύπακτος

Λεωφόρος Αθηνών (οικόπεδο Π. και Ε. Αυλωνίτη)

Η ανασκαφή του οικοπέδου (Εικ. 17) που βρίσκεται στο ανατολικό άκρο της Ναυπάκτου, νότια του σύγχρονου δρόμου που οδηγεί προς Γαλαξείδι - Άμφισσα, έφερε στο φως τμήμα οργανωμένου νεκροταφείου της ελληνιστικής εποχής[42] (Εικ. 18).

Στο ανώτερο στρώμα, σχεδόν επιφανειακά, ανασκάφηκαν δέκα λακκοειδείς τάφοι, κυρίως στο βόρειο και κεντρικό τμήμα του οικοπέδου, που χρονολογούνται στην ύστερη ρωμαϊκή ή παλαιοχριστιανική εποχή. Όλες οι ταφές ήταν ακτέριστες και ο προσανατολισμός τους ήταν Α.-Δ.

Καθώς το οικόπεδο παρουσίαζε έντονη κλίση από Β. προς Ν., οι τάφοι της ελληνιστικής εποχής εντοπίστηκαν στο βόρειο τμήμα του σε βάθος 0,95 μ. από την παρακείμενη προς Δ. πλατεία Οξύλου, ενώ στο νότιο τμήμα σε βάθος 2,50-3,33 μ.

Συνολικά ερευνήθηκαν 16 κτιστοί κιβωτιόσχημοι τάφοι με μεγαλύτερη πυκνότητα στο δυτικό και κεντρικό τμήμα του οικοπέδου και προσανατολισμό Β.-Ν. και Α.-Δ.

Η κατασκευή των κιβωτιόσχημων τάφων ήταν επιμελημένη: οι περισσότεροι ήταν κτιστοί από μικρούς, αδρούς, πλακοειδείς συνήθως λίθους, αλλά αρκετοί αποτελούνταν από μεγάλες καλοδουλεμένες ασβεστολιθικές πλάκες, κατά το τραπεζιόσχημο σύστημα δόμησης ή μονολιθικές, που εσωτερικά ήταν επιχρισμένες με κονίαμα στους αρμούς. Ως καλυπτήριες πλάκες χρησιμοποιούνταν ακανόνιστες πλάκες από ασβεστόλιθο. Οι περισσότεροι τάφοι ήταν ενταγμένοι σε ορθογώνιους ή πειόσχημους περιβόλους, στους οποίους διακρίνονται δύο τρόποι δόμησης: α) με μικρούς πλακοειδείς λίθους με πηλό ως συνδετικό υλικό και όψη προς τις εξωτερικές πλευρές και β) με μεγάλες κατεργασμένες ασβεστολιθικές λιθοπλίνθους με κυρτή την εξωτερική πλευρά τους. Επίσης, βρέθηκαν και διπλοί τάφοι (τάφοι 18 Α, Β, τάφοι 27 Α, Β).

Στο νότιο τμήμα του οικοπέδου αποκαλύφθηκε κλίμακα με κατεύθυνση Β.-Ν. από οκτώ πλακοειδείς λίθους (διαστ. 2,30×0,60 μ.), που διευκόλυνε την πρόσβαση στους τάφους λόγω της κλίσης του εδάφους.

Δυστυχώς, η πλειονότητα των ελληνιστικών τάφων είχε συληθεί στην ύστερη αρχαιότητα, όταν ο χώρος χρησιμοποιήθηκε και πάλι ως νεκροταφείο, όπως αναφέρθηκε. Ασύλητοι βρέθηκαν μόνον τρεις τάφοι (τάφοι 8, 22 και 25).

Ο πλουσιότερα κτερισμένος τάφος (τάφος 22) βρέθηκε στο δυτικό τμήμα του οικοπέδου και έχει προσανατολισμό Α.-Δ. (εσωτ. διαστ. 0,88×1,83 μ.). Περιείχε μόνο μία ταφή σε κακή κατάσταση διατήρησης – ουσιαστικά σώζονταν μόνον τα οστά των σκελών στο ανατολικό τμήμα του τάφου. Τα κτερίσματα ήταν τοποθετημένα κυρίως στο νοτιοδυτικό τμήμα του τάφου αλλά και στο ανατολικό, γύρω από τα σκέλη. Τα πιο σημαντικά ευρήματα ήταν δύο χάλκινα αγγεία: ένας κάδος με δίδυμες κινητές λαβές και πλαστική διακόσμηση κάτω από αυτές (προχοή με μορφή λεοντοκεφαλής και κεφαλή Παπποσιληνού αντίστοιχα) και μία οινοχόη με ανάγλυφες αντωπές κεφαλές αιγάγρων κάτω από τη λαβή της (Εικ. 19-20). Επίσης, βρέθηκαν αρκετά πήλινα αγγεία: δύο κάνθαροι, πέντε σκυφίδια, δύο πινάκια, ένα ιχθυοπινάκιο, ένα λοπάδιο, μία λεκανίδα, ένας ασκός τύπου guttus, μία οινοχόη με διακόσμηση Δυτικής κλιτύος, δύο λύχνοι και ένας μικρός οξυπύθμενος αμφορέας.

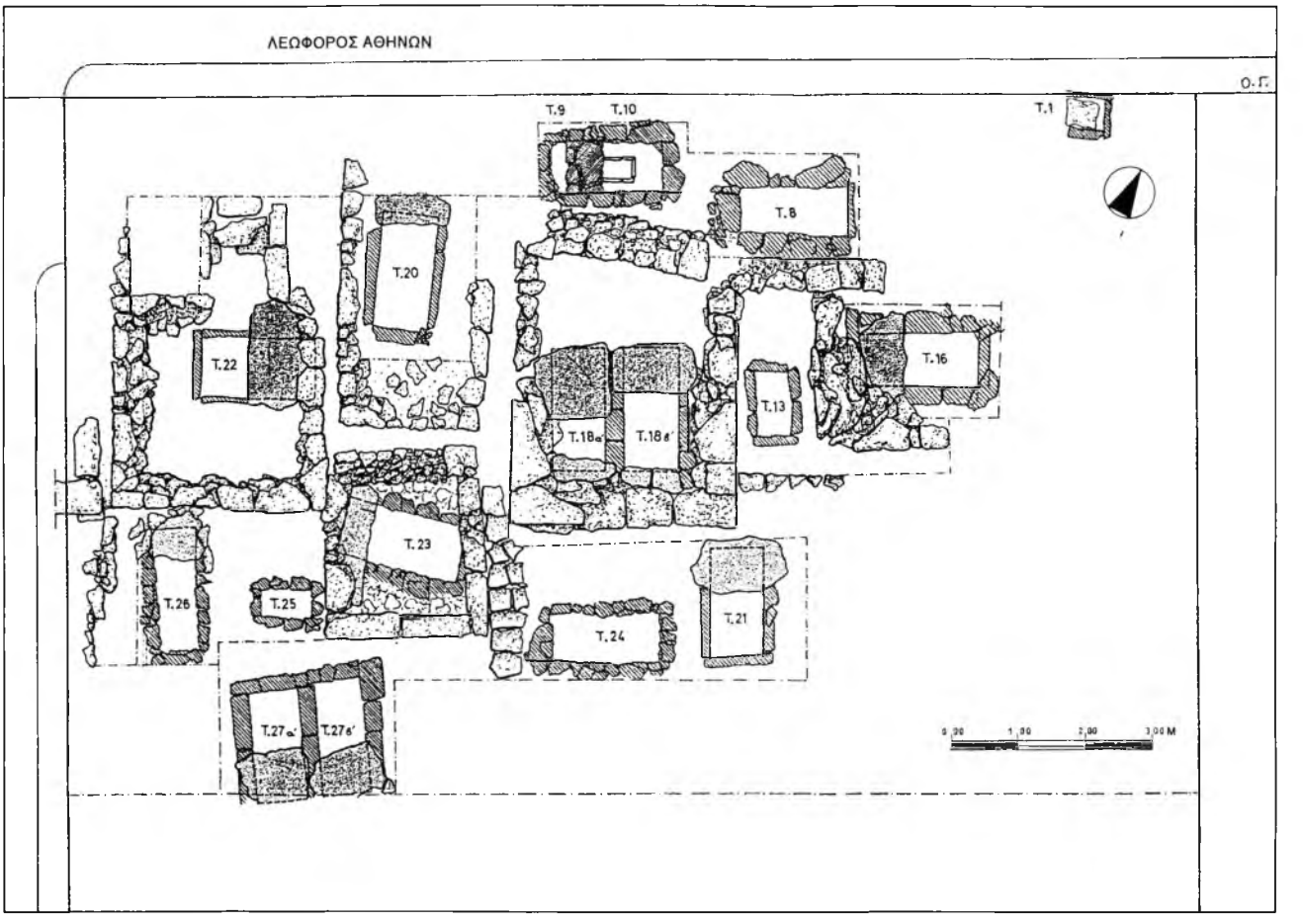
Ασύλητος βρέθηκε και ο μικρός τάφος 25 με εσωτερικές διαστάσεις 0,85×0,43 μ., αμέσως προς Ν. του τάφου 22, που περιείχε μία παιδική ταφή. Τα κτερίσματά της ήταν ένα μικρογραφικό κύπελλο, ένας λύχνος, ένας οξυπύθμενος αμφορίσκος και μία λεκανίδα με διακόσμηση Δυτικής κλιτύος, δύο γυναικεία ειδώλια, μία μολύβδινη κυλινδρική πυξίδα, δύο ασημένοι οβολοί Σικυώνος και δύο χρυσά ωοειδή δισκάρια, που πιθανώς προέρχονται από πόρπες και στο κέντρο τους έχουν έκτυπη διακόσμηση: μικρογραφικές κεφαλές Μέδουσας (;) που πλαισιώνονται πάνω και κάτω από σχηματοποιημένο κεραυνό (Εικ. 21).

Ο τάφος 8 (εσωτ. διαστ. 1,80×0,66 μ.) στο βόρειο τμήμα του οικοπέδου περιείχε δύο ταφές, που ήταν κτερισμένες κυρίως με πήλινα αγγεία: τρεις κανθάρους, τρεις λύχνους, δύο οινοχόες, μία πρόχου, ένα μόνωπο σκυφίδιο και ένα μυροδοχείο. Επίσης, βρέθηκαν τμήματα οξειδωμένης σιδερένιας στλεγγίδας και σιδερένιου δακτυλίου. Η κεραμική των τριών τάφων χρονολογείται στην πρώιμη ελληνιστική εποχή: από τα τέλη του 4ου έως τα μέσα του 3ου αι. π.Χ.[43].

Σε τομές που διανοίχθηκαν στο δάπεδο των τάφων διαπιστώθηκε η ύπαρξη καταλοίπων της προϊστορικής εποχής. Κάτω

42. Στο ίδιο νεκροταφείο ανήκουν και οι ελληνιστικοί τάφοι που ανασκάφηκαν στο όμορο οικόπεδο Β. Τριανταφύλλου, βλ. *ΑΔ* 44 (1989): Χρονικά, σ. 143.

43. Η κεραμική των τριών ασύλητων τάφων παρουσιάστηκε από την υπογράφουσα σε ανακοίνωση, βλ. *ΣΤ΄ ΕλλΚερ*, Αθήνα 2004, σ. 535-546.

Εικ. 17. Ναύπακτος. Λεωφόρος Αθηνών. Οικόπεδο Π. και Ε. Αυλωνίτη. Κάτοψη της ανασκαφής.

Εικ. 18. Ναύπακτος. Λεωφόρος Αθηνών. Οικόπεδο Π. και Ε. Αυλωνίτη. Άποψη του κεντρικού τμήματος της ανασκαφής.

Εικ. 19-20. Ναύπακτος. Λεωφόρος Αθηνών. Οικόπεδο Π. και Ε. Αυλωνίτη. Τάφος 22. Χάλκινος κάδος και οινοχόη.

Εικ. 21. Ναύπακτος. Λεωφόρος Αθηνών. Οικόπεδο Π. και Ε. Αυλωνίτη. Τάφος 25. Χρυσά δισκάρια από πόρπες.

από το δάπεδο του τάφου 9, στο βόρειο τμήμα του οικοπέδου και σε βάθος 2,19 μ., βρέθηκε κιβωτιόσχημος τάφος (τάφος 10) με εσωτερικές διαστάσεις 0,50×0,20 μ. και προσανατολισμό Α.-Δ. Οι παρειές του αποτελούνταν από κατακόρυφες μικρές ασβεστολιθικές πλάκες και το δάπεδο από ασβεστολιθική πλάκα, διαστ. 0,40×0,28 μ. Η ανατολική παρειά του ήταν κατεστραμμένη και στο εσωτερικό δεν βρέθηκαν οστά ή κτερίσματα.

Δυτικά του τάφου 10 και σε επαφή με τη δυτική παρειά του εντοπίστηκε τμήμα τοίχου με κατεύθυνση Β.-Ν. και διαστάσεις 0,82×0,58 μ., που αποτελούνταν από αδρά δουλεμένους λίθους. Το στρώμα από σκούρο καστανό χώμα, το οποίο κάλυπτε τον τάφο 10 και τον τοίχο, περιείχε μυκηναϊκά όστρακα.

Τμήματα τοίχων της ίδιας ή προγενέστερης περιόδου από αργούς πλακοειδείς λίθους βρέθηκαν και σε τομές κάτω από τον τάφο 16 στο ανατολικό τμήμα του οικοπέδου (σε βάθος 2,81 μ. και με κατεύθυνση Β.-Ν.), κάτω από τον τάφο 26 στο δυτικό τμήμα (σε βάθος 3,25 μ. και με κατεύθυνση επίσης Β.-Ν.) και κάτω από τον τάφο 27 Α στο νότιο άκρο του οικοπέδου (σε βάθος 4,45 μ. και με κατεύθυνση Α.-Δ.). Τμήματα του προϊστορικού οικισμού της Ναυπάκτου έχουν εντοπιστεί και σε παλαιότερες ανασκαφές της ΣΤ΄ ΕΠΚΑ στις κοντινές θέσεις Λίμνη και Βαρναράχη[44].

ΕΡΩΦΙΛΗ-ΙΡΙΣ ΚΟΛΙΑ

Θέση Γρίμποβο - Οδός Αποκαύκου (Ο.Τ. 150, οικόπεδο Π. Νικολόπουλου)

Σε όλη την έκταση του οικοπέδου, δίπλα στη θάλασσα, ανασκάφηκε τμήμα μεγάλου κτιρίου, με δέκα και πλέον χώρους, που μπορεί με ασφάλεια να ταυτιστεί με θέρμες[45] από το συσχετισμό στοιχείων από τη γύρω περιοχή. Η κυρίως φάση του κτιρίου ανήκε στην υστερορρωμαϊκή-παλαιοχριστιανική περίοδο, ενώ συνέχισε να χρησιμοποιείται και στα βυζαντινά χρόνια, με μετασκευές στις τοιχοποιίες και τις θύρες, οι οποίες βρέθηκαν όλες φραγμένες. Στους χριστιανικούς χρόνους τέσσερις ταφές χωρίς κτερίσματα είχαν εναποτεθεί πάνω σε τοίχους του.

Εκτεταμένα και παχιά στρώματα καταστροφής της τελευταίας φάσης διαπιστώθηκαν στους περισσότερους από τους χώρους, γεγονός που δυσχέρανε την ανασκαφή σε βάθος, όπως άλλωστε και τα υπόγεια νερά, ιδιαίτερα πλούσια σε αυτή την περιοχή. Η ανασκαφή έφθασε σε βάθος 2,50 μ. από το επίπεδο του δρόμου, ενώ η μέγιστη διατήρηση των τοίχων σε ύψος έφθανε τα 1,20 μ. Οι τοίχοι ήταν χτισμένοι κατά το opus mixtum και έφεραν ορθομαρμάρωση, όπως υποδηλώνουν πολυάριθμα κομμάτια μαρμάρινων πλακών από όλη την έκταση του οικοπέδου (Εικ. 22).

Ψηφιδωτό δάπεδο με τεχνητές ψηφίδες τριών χρωμάτων αποκαλύφθηκε στον Χ5, δυστυχώς όμως βρέθηκε τόσο κατεστραμμένο, ώστε κατέστη αδύνατη η αποκόλλησή του. Το κεντρικό του τμήμα δεν σωζόταν, ενώ στην περίμετρο έφερε διακοσμητικές ζώνες με γεωμετρικά μοτίβα, οι οποίες εναλλάσσονταν με απλές ακόσμητες ταινίες. Μικρό τμήμα δαπέδου από πολύχρωμα κομμάτια μαρμάρου αποκαλύφθηκε επίσης στο Χ2β και κάτω από αυτό δύο πήλινοι αγωγοί (Εικ. 23).

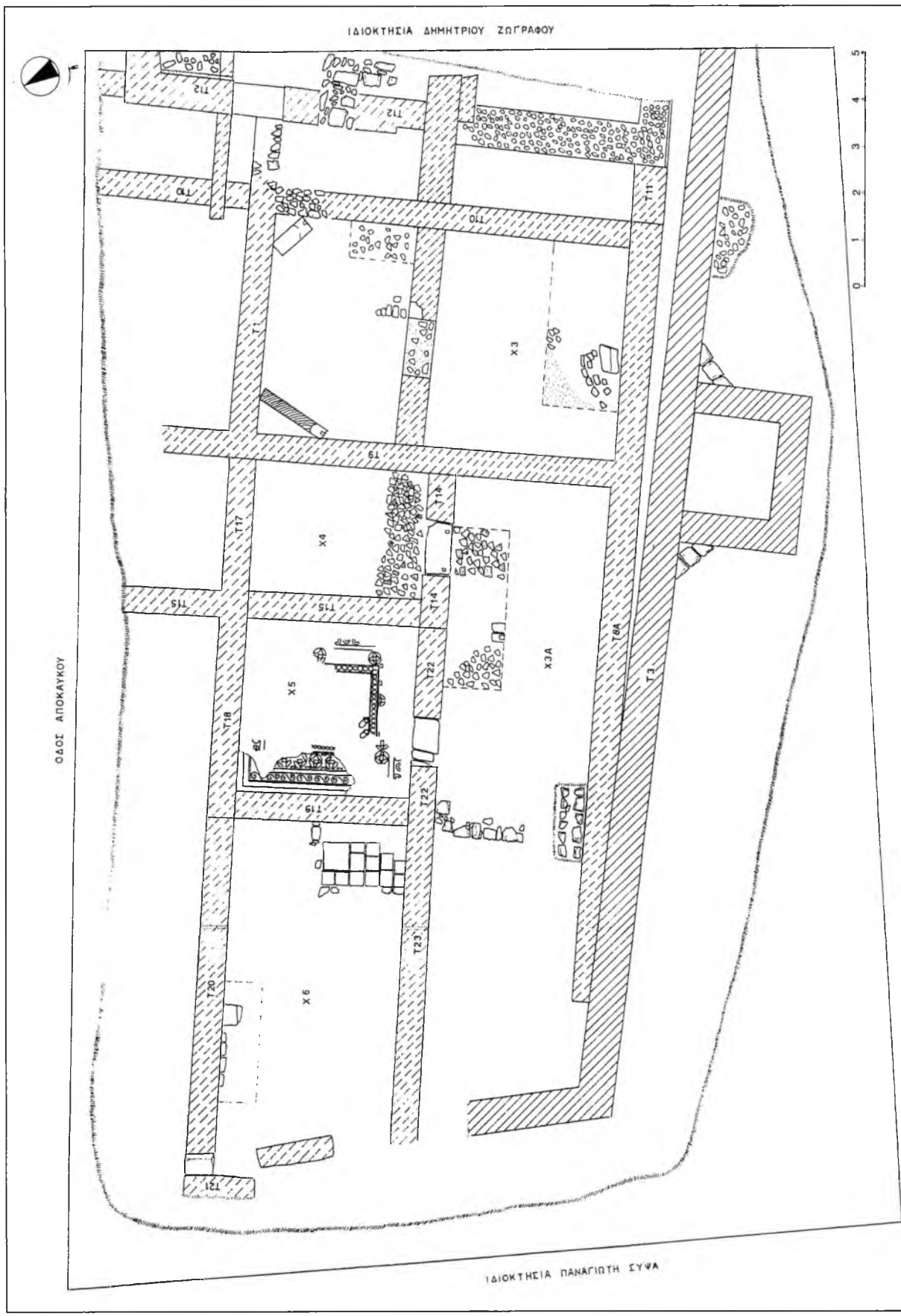
Η ανασκαφή απέδωσε πολλά θραύσματα αρχιτεκτονικών μελών, κυρίως κιονοκράνων. Πολλά από αυτά βρέθηκαν ενσωματωμένα σε τοίχους νεότερου κτίσματος, μάλλον των αρχών του αιώνα μας, τα κατάλοιπα του οποίου κατελάμβαναν όλη σχεδόν την έκταση του οικοπέδου και το οποίο λειτουργούσε σύμφωνα με πληροφορίες ως αποθήκη σιτηρών. Τμήμα δύο κιόνων, ραβδωτού και αρράβδωτου, βρέθηκαν πεσμένα μέσα στο στρώμα καταστροφής στο Χ2.

Το πιο αξιοσημείωτο εύρημα ήταν ένας «θησαυρός» από 250 χάλκινα νομίσματα, ο οποίος βρέθηκε στο επίπεδο του κατωφλιού της θύρας του Χ2, ακριβώς μπροστά από αυτήν. Δυστυχώς παραμένουν ασυντήρητα.

ΦΩΤΕΙΝΗ ΣΑΡΑΝΤΗ

44. *ΑΔ* 44 (1989): Χρονικά, σ. 243-244.

45. *ΑΔ* 26 (1971): Χρονικά, σ. 315-318· 23 (1968): Χρονικά, σ. 277-279· 31 (1976): Χρονικά, σ. 165-169.

ΙΔΙΟΚΤΗΣΙΑ ΔΗΜΗΤΡΙΟΥ ΖΩΓΡΑΦΟΥ
ΟΔΟΣ ΑΠΟΚΑΥΚΟΥ
ΙΔΙΟΚΤΗΣΙΑ ΠΑΝΑΓΙΩΤΗ ΣΥΦΑ
Τ1
Τ2
Τ3
Τ4
Τ5
Τ6
Τ7
Τ8
Τ9
Τ10
Τ11
Τ12
Τ13
Τ14
Τ15
Τ16
Τ17
Τ18
Τ19
Τ20
Τ21
Τ22
Τ23
Τ24
Τ25
Τ26
Τ27
Τ28
Τ29
Τ30
Τ31
Τ32
Τ33
Τ34
Τ35
Τ36
Τ37
Τ38
Τ39
Τ40

Εικ. 23. Ναύπακτος. Θέση Γρίμποβο. Οδός Αποκαύκου. Άποψη της ανασκαφής.

Κάτω Βασιλική

Λόφος Αγίας Τριάδος

Για πέμπτη χρονιά συνεχίστηκαν οι συστηματικές έρευνες στην Κάτω Βασιλική (αρχαία Χαλκίδα) υπό τη διεύθυνση της Εφορείας σε συνεργασία με το Αρχαιολογικό Ινστιτούτο της Δανίας.

Στο νοτιοανατολικό άκρο του λόφου της Αγίας Τριάδας και εκτός του βυζαντινού περιβόλου συνεχίστηκε η έρευνα των ελληνιστικών οικιών, οι τοίχοι των οποίων είχαν θεμελιωθεί σε λεπτότατο προϊστορικό στρώμα, που διατηρήθηκε κατά τόπους πάνω στο βράχο. Τα κτίρια έφεραν λακωνικού τύπου κεράμωση. Στα δάπεδα των δωματίων βρέθηκε κεραμική του 4ου-3ου αι. π.Χ. και μεγάλος αριθμός νομισμάτων.

Στη βόρεια πλαγιά σημαντικός ήταν ο εντοπισμός αρχαίου δρόμου, πλ. 4 μ. περίπου, μεταξύ οικιών των κλασικών χρόνων, οι εσωτερικοί τοίχοι των οποίων έφεραν επίχρισμα. Το ανώτερο στρώμα της επίστρωσης του δρόμου, αποτελούμενο από μικρές πλάκες, ανήκει στον πρώιμο 5ο αι. π.Χ. Βαθύτερα υπήρχαν επάλληλες διαδοχικές στρώσεις με βότσαλα, που χρονολογούνται στα αρχαϊκά χρόνια.

Στη δυτική ρίζα του λόφου ανοίχθηκαν τρία εφαπτόμενα σκάμματα. Στο δυτικότερο τμήμα η έρευνα έφθασε σε βάθος 1 μ. περίπου και αποκαλύφθηκαν αργότοιχοι και δάπεδα οικιών, που χρονολογούνται στον 7ο αι. π.Χ. Αμέσως ανατολικά εντοπίστηκαν δύο κιβωτιόσχημοι τάφοι. Ο πρώτος από αυτούς ήταν συλημένος και σχεδόν εντελώς κατεστραμμένος από παρέμβαση που ανάγεται στους βυζαντινούς χρόνους, ενώ ο δεύτερος ήταν ασύλητος και σκεπασμένος με δύο βαριές πλάκες. Κατά τις τρεις πλευρές ήταν χτισμένος με μεγάλες λιθοπλίνθους φλύσχη, κατά την ανατολική στενή πλευρά έφερε κάθετα τοποθετημένη πλάκα δίκην στομίου. Οι εσωτερικές του διαστάσεις ήταν 1,50×0,80 μ. Περιείχε μία πρωτογενή ταφή και δύο παραμερισμένες στη βορειοδυτική γωνία. Από τα πλούσια κτερίσματα των ταφών ξεχωρίζουν χάλκινο πτυκτό κάτοπτρο με ανάγλυφη διακόσμηση γυναικείας κεφαλής κατ' ενώπιον, πιθανώς Αφροδίτης, χρυσό δαχτυλίδι με εγχάρακτη διακόσμηση Νίκης στην ελλειψοειδή σφενδόνη και τρία ειδώλια, από τα οποία ένα γυναικείο διατήρησε μέρος της χρωματικής του διακόσμησης. Τα ευρήματα του τάφου χρονολογούνται στο τελευταίο τέταρτο του 4ου ή στις αρχές του 3ου αι. π.Χ.

ΙΩΑΝΝΗΣ ΜΟΣΧΟΣ - SANNE HOUBY-NIELSEN

ΝΟΜΟΣ ΚΕΦΑΛΛΗΝΙΑΣ

ΕΠΑΡΧΙΑ ΣΑΜΗΣ

Σάμη

Θέση Φούρνοι (αγροτεμάχια Γ. Παυλάτου και Αλεξάτου-Παυλάτου)

Τα δύο παραπάνω αγροτεμάχια είναι όμορα μεταξύ τους και βρίσκονται 50 μ. περίπου ανατολικά της οδού Σουηδίας, που αποτελεί προέκταση της οδού Διχαλίων. Η έρευνα διεξήχθη με τομές, οι οποίες διευρύνθηκαν όπου κρίθηκε αναγκαίο. Εξάλλου τη δαπάνη της έρευνας κατέβαλαν οι ιδιοκτήτες.

Αγροτεμάχιο Γ. Παυλάτου. Τα οικοδομικά λείψανα, τα οποία αποκαλύφθηκαν χρονολογικά ανάγονται στην ελληνιστική - ρωμαϊκή εποχή, καθώς και στην ΠΕ περίοδο, στοιχείο με ιδιαίτερο ενδιαφέρον. Στην ελληνιστική - ρωμαϊκή εποχή ανήκει ένας μεγάλων διαστάσεων τοίχος (κατεύθυνση ΒΑ.-ΝΔ., μήκ. 7,37, πλ. 0,81-1,10, ύψ. 0,75 μ.), χτισμένος με μια σειρά λιθοπλίνθων, χωρίς, ωστόσο, να συνεχίζεται ή να σχηματίζει γωνία με άλλους. Γι' αυτό και η λειτουργικότητά του παραμένει άγνωστη. Κατά μήκος της δυτικής παρειάς του αποκαλύφθηκε εκτεταμένο και πυκνό στρώμα καταστροφής, το οποίο αποτελείται από κεραμίδες στέγης και σπαράγματα ψηφιδωτού δαπέδου, τα οποία ήλθαν στο φως στο βορειοδυτικό τμήμα του. Από τα σπαράγματα αποκομίζεται η εντύπωση ότι πρόκειται για απόρριψη παρά για κατά χώραν ψηφιδωτό δάπεδο, που καταστράφηκε στη συνέχεια. Από την ελάχιστη κεραμική που συγκεντρώθηκε ανάμεσα στις κεραμίδες, το στρώμα χρονολογείται στην ελληνιστική περίοδο. Κάτω από αυτό βρέθηκαν δύο ελλιπή σιδερένια σκαλιστήρια και ένα ζεύγος σιδερένιων χειροπέδων, το δεύτερο της ανασκαφής. Το πρώτο είχε βρεθεί σε μη στρωματογραφημένο σημείο, γι' αυτό και αρχικά θεωρήθηκε ως σύγχρονο της εποχής μας αντικείμενο.

Στα βορειοανατολικά του αρχικού τοίχου και σε ψηλότερο επίπεδο σώζεται η γωνία δύο τοίχων (μέγ. σωζ. ύψ. 1,70 μ.), χτισμένων με μέτριου και μεγάλου μεγέθους ημίεργους λίθους και με συνδετικό υλικό χώμα. Οι τοίχοι όριζαν εν μέρει χώρο, που εκτεινόταν προς ΝΔ. και στον οποίο ερευνήθηκε στρώμα καταστροφής από λίθους, κεραμίδες στέγης και σπαράγματα ψηφιδωτού δαπέδου. Το νέο αυτό στρώμα αποτελεί συνέχεια

εκείνου που βρέθηκε κατά μήκος του αρχικού τοίχου στα βορειοδυτικά του.

Ελάχιστα μέτρα νοτιοδυτικά του αρχικού τοίχου και σε χαμηλότερο επίπεδο, αποκαλύφθηκε ορθογώνια αλλά ελλιπής κατασκευή, διαστ. 2,73×1,85 μ., οι πλευρές της οποίας σχηματίζονταν από θραύσματα κεραμίδων με συνδετικό υλικό κονίαμα. Το δάπεδό της, από ασβεστοκονίαμα, άμμο και τριμμένα κεραμίδια, έφερε μικρό κυκλικό λάκκο πλησίον της νοτιοδυτικής γωνίας της. Η επιφάνεια του δαπέδου σχημάτιζε μια ανεπαίσθητη κλίση ακριβώς προς το λάκκο αυτό, που επιτρέπει την υπόθεση ότι πρόκειται για το υπολήνιο ενός χαμένου πια ληνού.

Με τομές επισημάνθηκαν και άλλα αρχιτεκτονικά κατάλοιπα, που ανάγονται στην ίδια περίοδο. Οι τοίχοι, γενικά, είναι χτισμένοι με ημίεργους λίθους αλλά και με λιθοπλίνθους σε β΄ χρήση. Άλλες λιθόπλινθοι βρίσκονται διάσπαρτες στο χώρο, ενώ ορισμένες χρησιμοποιήθηκαν ως οικοδομικό υλικό σε σύγχρονες ξηρολιθιές. Δύο μεγάλων διαστάσεων ορθογώνιες ασβεστολιθικές πλάκες, οι οποίες έφεραν και συνδέσμους, καθώς και σπαράγματα άλλων ήταν ορατές στο ακίνητο ευθύς εξαρχής. Είναι βέβαιο ότι οι πλάκες έχουν μεταφερθεί από άλλο σημείο και προέρχονται από κάποιο μεγάλο οικοδόμημα, όπως και οι λιθόπλινθοι που προαναφέρθηκαν. Δυστυχώς, παρά τις προσπάθειες, δεν κατέστη δυνατόν να εντοπιστούν θεμέλια ή λείψανα ενός τέτοιου οικοδομήματος. Ούτε ανήκουν στον αρχικό τοίχο, που περιγράφηκε πιο πάνω, ο οποίος και αυτός είναι χτισμένος με λιθοπλίνθους σε β΄ χρήση. Μικρό τμήμα κίονα κατασκευασμένο από οπτοπλίνθους και ασβεστοκονίαμα, που επενδύει επίσης την εξωτερική επιφάνειά του, βρέθηκε σε τομή χωρίς, ωστόσο, να προκύπτουν άλλα αρχιτεκτονικά στοιχεία.

Η συνεχής κατοίκηση ενός χώρου έχει ως επακόλουθο τη διατάραξη των επιχώσεων και την καταστροφή οικοδομικών λειψάνων προγενέστερων οικιστικών φάσεων. Αυτό αποτελεί κοινό τόπο για αρκετές περιπτώσεις οικοπέδων και αγροτεμαχίων που ερευνήθηκαν είτε μέσα στο σύγχρονο οικισμό της Σάμης είτε στην ευρύτερη περιοχή του. Το φαινόμενο αυτό επαναλαμβάνεται και στην παρούσα κατοίκηση. Η κατοίκηση του χώρου κατά την ελληνιστική - ρωμαϊκή περίοδο κατέστρεψε στοιχεία ΠΕ οικισμού.

Στις δύο τομές, διαστ. 7,70×5 μ. (Τομή Α) και 7×3 μ. (Τομή Β), που έγιναν στο ανατολικό τμήμα του αγροτεμαχίου και σε απόσταση 5 μ. μεταξύ τους, αποκαλύφθηκαν στρώματα από ακατέργαστους λίθους σε πυκνή διάταξη. Η έρευνα σε καμία περίπτωση δεν εξαντλήθηκε μέχρι το παρθένο έδαφος. Η εικόνα ήταν πλήρως συγκεχυμένη και γι' αυτό προχώρησε με αργούς ρυθμούς και περιορίστηκε σε τετράγωνα, όπου ο κίνδυνος για απώλεια στοιχείων από τυχόν λάθη ήταν ελάχιστος.

Στην Τομή Α ερευνήθηκαν περισσότερο τα δυτικά τετράγωνα του καννάβου. Τμήμα χαλικόστρωτου δαπέδου με υπόλοιπα οστών ζώων και όστρακα, εκτεταμένο στρώμα με ίχνη πυράς, το οποίο περιείχε άφθονα οστά και κεραμική, και τμήμα ενός τοίχου ήταν τα αποτελέσματα της έρευνας εδώ.

Η κεραμική που συγκεντρώθηκε είναι αρκετή και κατατάσσεται σε δύο κατηγορίες ανάλογα με τη σύσταση του πηλού, σε εκείνη που ο πηλός είναι ακάθαρτος, με προσμείξεις, όχι καλά ψημένος και που στον πυρήνα των οστράκων εμφανίζεται γκρίζος έως μελανός και σε εκείνη που είναι καθαρός, πορτοκαλόχρους αλλά «σαν πούδρα» στην αφή. Ασφαλώς και υπάρχουν περισσότερες κατηγορίες, αφού ήδη μεταξύ των οστράκων της πρώτης κατηγορίας διακρίνονται αρκετά από χονδροειδή αγγεία με πλαστική διακόσμηση, ενώ ορισμένα της δεύτερης παρουσιάζουν ίχνη από ερυθρή βαφή κ.ά. Οι παρατηρήσεις επί της κεραμικής έγιναν κατά τη διάρκεια της ανασκαφικής έρευνας, μιας και το υλικό δεν ήταν δυνατόν να συντηρηθεί επιτόπου. Πάντως, μεταξύ της κεραμικής που ο πηλός είναι καθαρός, κυριαρχούν, εκ πρώτης όψεως, οι φιάλες της ΠΕ ΙΙ περιόδου.

Τη μεγαλύτερη επιφάνεια της Τομής Β καλύπτει πυκνό στρώμα λίθων, πάνω στο οποίο εδράζεται ο ένας (νότιος) από τους δύο τοίχους που αποκαλύφθηκαν. Η επιφάνεια μάλιστα του νότιου τοίχου ήταν ορατή πριν ακόμη αρχίσει η έρευνα. Ο βόρειος είναι ελλειπτικός και στα δυτικά-νοτιοδυτικά του ήλθε στο φως υπόλοιπο χαλικόστρωτου δαπέδου. Η διατάραξη της επίχωσης από το ηνί έφθασε μέχρι την επιφάνεια του λιθοσωρού, όπου σε αυτή βρέθηκαν έως και αντικείμενα της εποχής μας. Όμως, κάτω από το στρώμα των λίθων οι επιχώσεις φαίνονται αδιατάραχτες από μεταγενέστερες επεμβάσεις. Στη δυτική παρειά της τομής κατέστη δυνατόν να γίνουν και στρωματογραφικές παρατηρήσεις. Έτσι, κάτω από άλλο χαλικόστρωτο δάπεδο εντοπίστηκε χειροποίητο αγγείο, ίσως φιάλη, ενώ σε μεγαλύτερο βάθος εντοπίστηκε λεπτή στρώση πυράς.

Η κεραμική που περισυνελέγη από την τομή δεν είναι ισόποση με εκείνη της Τομής Α, αν και εδώ ανοίχθηκαν περισσότερα τετράγωνα. Από την επιφάνεια του στρώματος των λίθων και ακριβώς κάτω από το νότιο τοίχο συγκεντρώθηκαν χαρακτηριστικά όστρακα, που κατατάσσονται στην πρώτη κατηγορία της κεραμικής.

Την εικόνα των παραπάνω οικιστικών λειψάνων συμπληρώνουν δύο ταφικοί πίθοι, που βρέθηκαν σε μέση απόσταση 12 μ. νότια της Τομής Β, σε δύο άλλες τομές και σε απόσταση 3 μ. μεταξύ τους. Οι πίθοι είχαν τοποθετηθεί σε λάκκους, οι οποίοι ανοίχθηκαν μέσα σε ένα αμιγές και πυκνό στρώμα μικρών λίθων, για το οποίο υπάρχει η υπόνοια ότι είναι τεχνητό έργο παρά φυσικό φαινόμενο. Πιθανώς, ακόμη, το στρώμα να αποτελεί μέρος μιας μεγαλύτερης κατασκευής, αφού είναι σαφές ότι αυτό συνεχίζεται και εκτός των τομών. Εξάλλου, το έδαφος στα αγροτεμάχια είναι αργιλώδες ή κοκκινωπό με ψιλή φυσική λατύπη. Οι πίθοι περιείχαν εγχυτρισμούς παιδιών, τα οποία συνοδεύονταν με κτερίσματα. Στην Κεφαλονιά είναι η πρώτη φορά που απαντάται το έθιμο της ταφής μικρών παιδιών σε πίθους, αν και αυτό κατά την ίδια περίοδο ήταν γνωστό σε πολλά μέρη του ελλαδικού χώρου.

Δυστυχώς, ο βόρειος πίθος, όπως και το περιεχόμενό του, βρέθηκε παντελώς διαλυμένος σε αντίθεση με το νότιο, ο οποίος σω-

ζόταν κατά το ήμισυ αλλά ισχυρά διαβρωμένος και αποσαθρωμένος. Το στόμιό του (Α.-Δ.) φρασσόταν από μεγάλο ευρύστομο αγγείο, που επίσης σωζόταν κατά το ήμισυ. Ο νεκρός είχε τοποθετηθεί πλαγίως σε εμβρυακή στάση με το κεφάλι στραμμένο στα νότια. Ως κτερίσματα είχαν τοποθετηθεί στα πόδια του δύο αγγεία, εκ των οποίων το ένα ήταν λοξότμητη πρόχους με αμφικωνικό σώμα. Το σχήμα του λαιμού, καθώς και η λαβή παραπέμπουν σε άλλες πρόχους, ενώ το σώμα τους στις tangard της ΠΕ περιόδου. Το δεύτερο αγγείο δεν έχει συντηρηθεί, όπως και το αγγείο που χρησιμοποιήθηκε ως κάλυμμα στο στόμιό του. Η απομάκρυνση του πίθου προγραμματίζεται για αργότερα, ώστε να βρεθεί λύση που θα εξασφαλίζει τη σωτηρία του.

Τρίτος πίθος βρέθηκε στην Τομή Α, αλλά αμέσως έξω και νότια από το προαναφερθέν στρώμα των λίθων. Εξαιτίας της ισχυρής διάβρωσής του και της αποσύνθεσής του, δεν ερευνήθηκε επιτόπου αλλά αποσπάστηκε με το χώμα που τον περιέβαλλε, για να μεταφερθεί στο εργαστήριο συντήρησης στην Πάτρα, όπου και θα ερευνηθεί. Η επιχείρηση για τη μεταφορά του πίθου από το χώρο έγινε από το συντηρητή της Εφορείας Β. Κύρκο. Εκ πρώτης όψεως φαίνεται ότι πλησίον της βάσης του φέρει προχοή. Παραδείγματα πίθων με προχοή στη βάση έχουν βρεθεί και στην υπόλοιπη Ελλάδα.

Αγροτεμάχιο Αλεξάτου-Παυλάτου. Στο όμορο αγροτεμάχιο και στο χώρο της υπό ανέγερση οικοδομής, σε δύο τομές βρέθηκαν πενιχρά κατάλοιπα της προμυκηναϊκής περιόδου. Το πλέον ενδιαφέρον στοιχείο προέκυψε στη δυτικότερη τομή, όπου ερευνήθηκε λάκκος, ο οποίος περιείχε παχύ στρώμα πυράς, από το οποίο συγκεντρώθηκαν δείγματα ξυλανθράκων και επιπλέον βρέθηκε μικρός πυρήνας, πιθανώς οψιανού.

Το πάχος της επίχωσης, που κάλυπτε όλα τα παραπάνω αρχαιολογικά δεδομένα, κυμαίνεται από 0-1,50 μ. από την επιφάνεια του εδάφους. Οι τομές που απέδωσαν τα προϊστορικά λείψανα καλύφθηκαν με χώμα, για να συνεχιστεί σε αυτές αργότερα η έρευνα.

Η θέση Φούρνοι αναφέρεται στη βιβλιογραφία από τον Π. Καλλιγά, ο οποίος είχε επισημάνει για πρώτη φορά στη Σάμη την παρουσία κεραμικής προϊστορικής εποχής. Από την ανασκαφική έρευνα πιστοποιείται τώρα η ύπαρξη ενός οικισμού της ΠΕ περιόδου. Η μελέτη του υλικού αυτού σε σχέση με εκείνη που βρέθηκε κατά το 1996 στο οικόπεδο Βαλάτου, το οποίο βρίσκεται εκ διαμέτρου αντίθετα και σε απόσταση 1.500 μ., θα είχε ιδιαίτερο ενδιαφέρον.

Η Σάμη αποδεικνύεται, τελικά, ένας χώρος κατοίκησης στον οποίο, από οποιαδήποτε άλλη περιοχή της Κεφαλονιάς, αποτυπώνονται οι περισσότερες από τις φάσεις του πολιτισμού.

Πουλάτα

Θέση Νεροστάτης (αγροτεμάχιο Γ. Καλαφάτη)

Σε αυτοψία στο παραπάνω αγροτεμάχιο διαπιστώθηκε η παρουσία αρχαίων λειψάνων και γι' αυτό έγιναν τομές ενόψει οικοδομικών εργασιών.

Ερευνήθηκε ένας ορθογώνιος χώρος, του οποίου, εν μέρει, οι τρεις από τις τέσσερις πλευρές σχηματίζονται από το φυσικό βράχο, ο οποίος για το σκοπό αυτό είχε λαξευθεί κάθετα. Στο εσωτερικό του υπήρχε στρώμα καταστροφής από κεραμίδες στέγης, που σύμφωνα με την ελάχιστη κεραμική που βρέθηκε μέσα και κάτω από αυτό χρονολογείται στην ελληνιστική περίοδο. Κάτω από το στρώμα αποκαλύφθηκε το δάπεδο του χώρου, το οποίο σχηματίζεται, επίσης, από το φυσικό βράχο. Σαφή ίχνη λάξευσης του βράχου υπήρχαν και σε άλλα άνδηρα. Δυστυχώς, όμως, η κεραμική που περισυνελέγη στα ριζά τους δεν είναι χρονολογήσιμη.

Από τομές που έγιναν σε διάφορα σημεία του αγροτεμαχίου συγκεντρώθηκε κεραμική της ρωμαϊκής περιόδου, χωρίς όμως να βρεθούν οικοδομικά λείψανα είτε της αντίστοιχης περιόδου είτε άλλης.

ΕΠΑΡΧΙΑ ΚΡΑΝΑΙΑΣ

Κατελειός

Θέση Ελληνικά (αγροτεμάχιο Ι. και Γ. Μήλα)

Το παραπάνω αγροτεμάχιο βρίσκεται στην κοιλάδα του Κατελειού, όπου κατά το παρελθόν είχαν επισημανθεί αρχαιότητες.

Η ανασκαφική έρευνα δεν ήταν δυνατόν να ολοκληρωθεί μέσα σε μια περίοδο, αφού το αγροτεμάχιο έχει έκταση 6 στρεμμάτων, η δε πίστωση από την Εφορεία πενιχρή, όπως συμβαίνει για όλες τις άλλες περιπτώσεις σωστικών ανασκαφών στο Νομό Κεφαλονιάς. Ωστόσο, αρωγός στην έρευνα υπήρξε ο Δήμαρχος του Δήμου Ελειού-Πρόννων Α. Ζαπάντης, ο οποίος είχε διαθέσει τον μηχανικό εκσκαφέα και το προσωπικό του Δήμου που εργάζεται στην καθαριότητα.

Τα οικοδομικά λείψανα που επισημάνθηκαν στο συγκεκριμένο αγροτεμάχιο καταλαμβάνουν, στην παρούσα φάση τουλάχιστον, έκταση 750 τ.μ., ενώ υπάρχουν ενδείξεις ότι συνεχίζονται περαιτέρω. Η χρονολόγησή τους ανάγεται στους πρώτους χριστιανικούς αιώνες και αντιστοιχούν σε διαφορετικές οικοδομικές φάσεις.

Η έρευνα για το 1999 περιορίστηκε στο να εντοπιστούν όσο γίνεται περισσότερο τοίχοι, να οριστούν χώροι και να γίνουν τομές, όπου αυτό ήταν επιβεβλημένο.

Οι περισσότεροι τοίχοι είναι χτισμένοι με λίθους και χώμα και μόνον έξι κατά το κολυμπητό σύστημα με ασβεστοκονίαμα.

Σε τομή που έγινε στο Χ1, εκτός των θραυσμένων αγγείων και των αντικειμένων μικροτεχνίας, αποκαλύφθηκαν επιπλέον σπαράγματα ψηφιδωτού δαπέδου με φυτική διακόσμηση, τα οποία βρέθηκαν με την όψη είτε προς τα κάτω είτε προς τα πάνω, είτε σε κάθετη διάταξη. Η προέλευσή τους παραμένει άγνωστη προς το παρόν. Ένα άλλο ενδιαφέρον στοιχείο, που εντοπίστηκε στην ίδια τομή, είναι οι στοίβες των καλυπτήριων κεραμίδων κοντά στη βορειοανατολική γωνία του χώρου 1. Πρόκειται ασφαλώς για ηθελημένη ενέργεια παρά για τυχαίο συμβάν (π.χ. στρώμα καταστροφής).

Εικ. 24. Άραξος. Τείχος Δυμαίων. Ο τομέας της μέσης πύλης από Δ.

Εικ. 25. Άραξος. Τείχος Δυμαίων. Ο τομέας της μέσης πύλης με τα αλλεπάλληλα στρώματα από Α.

Στο ανατολικό τμήμα της ανασκαφής εντυπωσιακή είναι και η ποσότητα σκωρίας που επισημάνθηκε κατά μήκος των τοίχων και κάτω από στρώματα καταστροφής.

Η έρευνα πρόκειται να συνεχιστεί και το ερχόμενο έτος.

ΑΝΔΡΕΑΣ ΣΩΤΗΡΙΟΥ

ΔΙΑΜΟΡΦΩΣΕΙΣ - ΚΑΘΑΡΙΣΜΟΙ

ΝΟΜΟΣ ΑΧΑΪΑΣ

Άραξος

Τείχος Δυμαίων

Κατά το 1999 συνεχίστηκε για δεύτερη χρονιά το έργο του ΤΔΠΕΑΕ στην προϊστορική ακρόπολη του Τείχους Δυμαίων.

Κύριος στόχος ήταν η ολοκλήρωση των εργασιών που άρχισαν στα τέλη του 1998 και αφορούσαν στη διαμόρφωση του εσωτερικού της ακρόπολης κυρίως στην περιοχή εσωτερικά της μέσης πύλης (Εικ. 24) και της οικίας Ζ, όπως έχουν χαρακτηριστεί από τον πρώτο ανασκαφέα Ε. Μαστροκώστα, καθώς και του περιβάλλοντος χώρου και την τεκμηρίωση της υφιστάμενης κατάστασης, ώστε να καταστεί δυνατή η εφαρμογή των μέτρων που θα απαιτηθούν για τη συνολική ανάδειξή της.

Στο πλαίσιο των εργασιών αυτών ολοκληρώθηκε η αποψίλωση της βλάστησης στον πέριξ της ακρόπολης χώρο και βελτιώθηκε η οδός πρόσβασης προς αυτή. Στο εσωτερικό της ακρόπολης, μετά την αποψίλωση, ξεκίνησαν οι εργασίες καθαρισμού των κτιρίων, που είχαν φέρει στο φως οι παλαιότερες ανασκαφές, από τις συσσωρευθείσες επιχώσεις. Απώτερος στόχος ήταν να γίνει δυνατή η αποτύπωση των εμφανών αρχιτεκτονικών στοιχείων, καθώς και η ταύτιση, όπου είναι δυνατόν, των διαδοχικών οικοδομικών φάσεων (Εικ. 25). Έτσι, καθαρίστηκαν οι πύλες της ακρόπολης και

Εικ. 26. Άραξος. Τείχος Δυμαίων. Η οικία Ζ μετά τις εργασίες στερέωσης.

τα κτίρια μέσα σε αυτήν, καθώς και άλλα κτίρια, τα οποία ήταν μερικώς μόνον ορατά ή καλύπτονταν από μεταγενέστερες επιχώσεις (Εικ. 26). Παράλληλα με τον καθαρισμό και την αποτύπωση γίνονται επεμβάσεις συμπλήρωσης-στερέωσης των ετοιμόρροπων τμημάτων των κτιρίων, όπου αυτό κρίνεται αναγκαίο (Εικ. 27). Οι εργασίες στερέωσης των τμημάτων της οχύρωσης που παρουσιάζουν τα εντονότερα προβλήματα στατικότητας πρόκειται να ξεκινήσουν στο προσεχές μέλλον.

Ακόμη, δρομολογήθηκαν οι διαδικασίες δημιουργίας εργοταξιακού χώρου, όπου θα παρέχονται οι σχετικές ευκολίες (παροχή ηλεκτρικού ρεύματος, νερού κτλ.) και θα υπάρχουν χώροι γραφείων και αποθήκευσης.

Σχετικά με το Τείχος Δυμαίων δεν θα πρέπει να παραληφθεί η σημαντικότερη, ίσως, εξέλιξη για την απρόσκοπτη συνέχιση ολόκληρου του έργου, που ήταν η ολοκλήρωση, με κονδύλια του ΤΔΠΕΑΕ, των πολυετών διαδικασιών απαλλοτρίωσης του

Εικ. 27. Άραξος. Τείχος Δυμαίων. Λεπτομέρεια από τις εργασίες στερέωσης.

αρχαιολογικού χώρου του Τείχους Δυμαίων, συνολικής έκτασης 44 στρεμμάτων.

Τέλος, μετά από γνωμοδότηση του ΚΑΣ και σχετική υπουργική απόφαση, το έργο διευρύνθηκε, ώστε να περιλάβει και τα μυκηναϊκά νεκροταφεία της Δυμαίας χώρας.

ΛΑΖΑΡΟΣ ΚΟΛΩΝΑΣ - ΜΙΧΑΛΗΣ ΓΚΑΖΗΣ

ΕΝΤΟΠΙΣΜΟΣ ΑΡΧΑΙΟΤΗΤΩΝ - ΠΑΡΑΔΟΣΕΙΣ

ΝΟΜΟΣ ΑΧΑΪΑΣ

ΔΗΜΟΣ ΔΥΜΗΣ

Από τον Γ. Διονυσόπουλο, κάτοικο Αχαγιάς, παραδόθηκαν δύο μικκύλα αγγεία ελληνιστικών χρόνων, τα οποία, όπως ο ίδιος υποστήριξε, προέρχονται από τη θέση Πισωσυκιά.

ΛΑΜΠΡΙΝΗ ΠΑΠΑΚΩΣΤΑ

ΕΠΑΡΧΙΑ ΠΑΤΡΩΝ

Κάτω Μέτζαινα

Από τον αρχαιοφύλακα Δ. Ευαγγελίου εντοπίστηκε εκτεταμένος ΠΕ οικισμός στην ιδιοκτησία Κουτρουμάνη. Στην περιοχή συνελέγησαν και χαρακτηριστικά όστρακα της ΥΕ ΙΙΙ περιόδου.

ΙΩΑΝΝΗΣ ΜΟΣΧΟΣ

ΕΠΑΡΧΙΑ ΚΑΛΑΒΡΥΤΩΝ

Οι παρακάτω θέσεις εντοπίστηκαν από την υπογράφουσα, αφενός μεν στο πλαίσιο επιφανειακής έρευνας στην περιοχή των Τριποτάμων, αφετέρου δε στο πλαίσιο αυτοψιών και επισκέψεων στην Επαρχία Καλαβρύτων.

Τριπόταμα (αρχαία Ψωφίς)

1. Εντοπίστηκε άγνωστη μέχρι σήμερα πύλη της οχύρωσης της αρχαίας Ψωφίδος. Βρίσκεται κοντά στη κοίτη του ποταμού Ερυμάνθου. Σε απόσταση 115 μ. δυτικά αυτής σώζεται στην αριστερή όχθη του ποταμού το θεμέλιο της αρχαίας γέφυρας[46], από την οποία περνούσε ο δρόμος για την Ηλεία.

2. Ανατολικά της αρχαίας Ψωφίδος και εντός των τειχών, στην επιμήκη κοιλάδα της Σέλιτσας εντοπίστηκαν μεγάλα τμήματα κεραμίδων, που έχουν έλθει στο φως εξαιτίας της καλλιέργειας. Ίσως η περιοχή αυτή εντάσσεται στο ανατολικό νεκροταφείο της αρχαίας πόλης.

3. Στη θέση Παλιοφυτειές εκτός των τειχών της αρχαίας πόλης και επί του Ηλειακού εδάφους εντοπίστηκαν υπόλοιπο κεραμικού κλιβάνου και τμήματα αποθηκευτικών πίθων. Ο Γ. Παπανδρέου[47] θεωρούσε ότι στη θέση αυτή βρίσκεται το δυτικό νεκροταφείο της πόλης. Τα παραπάνω στοιχεία επιτρέπουν την υπόθεση ότι ίσως η πόλη επεκτάθηκε προς την περιοχή αυτή σε βάρος του νεκροταφείου της, εάν πράγματι ο Γ. Παπανδρέου είχε εντοπίσει νεκροταφείο στη θέση αυτή.

4. Στο χωριό Ορεινή Ηλείας, το οποίο βρίσκεται σε απόσταση 5 χλμ. από την Ψωφίδα (σημερινά Τριπόταμα) και περικλείεται από βουνά χωρίς να είναι ορατό από την Επαρχιακή οδό Πατρών - Τριπόλεως (111), εντοπίστηκαν εντός του σημερινού οικισμού μεγάλες λιθόπλινθοι με δουλεμένη την επιφάνειά τους. Πιστεύεται ότι η περιοχή αυτή του χωριού Ορεινής θα πρέπει να ανήκει στη χώρα των Ψωφιδίων. Στο παραπάνω δημοτικό διαμέρισμα ασκείται αρχαιολογική επιστασία από την Ζ΄ ΕΠΚΑ, η οποία και ενημερώθηκε με αναφορά από την υπογράφουσα, συνοδευόμενη από φωτογραφικό υλικό.

5. Εντοπίστηκε ένα αρχαίο πέρασμα, το οποίο ξεκινά από τον κύριο ανατολικό άξονα της Ψωφίδος, που οδηγεί προς Κλείτορα και Λουσούς, διέρχεται αριστερά του χωριού Λεχουρίου, διασχίζει τις νότιες υπώρειες του βουνού Σκουτέλι και έχει μια συνεχή πορεία προς Β. και μέσα από τις θέσεις Κεφαλόβρυσο - Κορδέλες ή Στροφές - Ράχη - Αλώνια - Αφροξυλιά - Άνω Βλασία καταλήγει στο λόφο Καστρίτσι, τα ερείπια του οποίου ταυτίζονται με το αρχαίο Λεόντιο[48]. Πρόκειται για το Λεόντιο της Αχαϊκής Συμπολιτείας. Μερικοί μελετητές τοποθετούν την πόλη αυτή στο σημερινό χωριό Λεόντιο (πρώην Γουρζούμισα)[49].

46. *ΠΑΕ* 1920, σ. 95-146 , σ. 141.

47. Ό.π. και ειδικότερα σ. 144.

48. *BCH* 83 (1959), σ. 567-793 και ειδικότερα σ. 620, εικ. 3-9. A.D. Rizakis, *Achaie* I, *Sources textuelles et histoire régionale*, Αθήνα 1995, σ. 308.

49. Για το θέμα, βλ. Ν.Δ. Παπαχατζής, *Παυσανίου Ελλάδος Περιήγησις, Αχαϊκά-Αρκαδικά*, Αθήνα 1980, σ. 132 κ.ε.

Πεύκο ή Τσαρούχλι

Εντοπίστηκε η αρχαία διάβαση στις νότιες υπώρειες του λόφου Ξυλοβόλι. Ξεκινούσε από τον αρχαίο Κλείτορα και διαμέσου των θέσεων Άγιος Αθανάσιος Σκοτάνης - Βορός Αμυγδαλιάς - νότιες υπώρειες λόφου Ξυλοβόλι στο χωριό Πεύκο - νότιες υπώρειες λόφου Βαρδάλας - κάμπος Σκουπιτσίου (αρχαία Πάος) - Ίσωμα - Σειρές κατέληγε στην Ψωφίδα. Κατά τον Γ.Α. Πίκουλα ο λόφος του Αγίου Αθανασίου Σκοτάνης και η θέση Βορός Αμυγδαλιάς εντάσσονται στο σύστημα άμυνας του Κλείτορος[50] και τοποθετείται στο λόφο του Αγίου Αθανασίου το ιερό της Κορίας Αθηνάς. Το 1999 σε περιοδεία του ο καθηγητής Γ.Α. Πίκουλας στο λόφο Άγιο Αθανάσιο Αμυγδαλιάς (Μαμαλούκα) βρήκε τμήμα πήλινης σίμης του 6ου αι. π.Χ., την οποία παρέδωσε στην Εφορεία[51].

Αρχαιολογικός χώρος Κλείτορος

Μετά τις έντονες βροχοπτώσεις και την αυτοψία στον παραπάνω χώρο, από την αριστερή όχθη του ποταμού Καρνέσιου περισυνελέγη τμήμα στήλης με την επιγραφή:

ΔΑΜΑΤΡΑ
ΧΑΙΡΕ

ΓΕΩΡΓΙΑ ΑΛΕΞΟΠΟΥΛΟΥ

ΝΟΜΟΣ ΑΙΤΩΛΟΑΚΑΡΝΑΝΙΑΣ

Με την υπόδειξη του έμπειρου αρχαιοφύλακα Γ. Μάνθου, έγιναν περιοδείες στις εξής θέσεις:

Παλιογαβαλού

Στο εγκαταλελειμμένο χωριό της Παλιογαβαλούς, στο δρόμο που οδηγεί από το σημερινό οικισμό της Γαβαλούς προς τα Κουρτελέικα, υπάρχουν ορατοί τρεις αρχαίοι κιβωτιόσχημοι τάφοι.

Ύψωμα Ανάθεμα

Το ύψωμα βρίσκεται στον ίδιο δρόμο που οδηγεί μέσω των κορυφογραμμών του Αράκυνθου προς Ν. προς τα Μελικινέικα, το Άνω και Κάτω Κουδούνι, τα Ξηραίικα και το Ευηνοχώρι. Στην απόκρημνη κορυφή του υπάρχει «κατασκευή» από τοίχο με αδρούς λίθους και καμπύλης μορφής, που στέφει τη μία πλευρά της. Κεραμική δεν βρέθηκε, ούτε κεραμίδια. Συνεπώς, παραμένει προς το παρόν αδιευκρίνιστη η εποχή στην οποία μπορεί να ανήκει. Μέσα από αυτά τα περάσματα είναι δυνατόν να υπήρχε επικοινωνία και στους αρχαίους χρόνους μεταξύ των παραλίμνιων περιοχών, στα βόρεια της κορυφογραμμής του Αράκυνθου (όπου και το Τριχόνειον) και αυτών στα νότια, με κέντρο αναφοράς την περιοχή της αρχαίας Καλυδώνας (σημερινό Ευηνοχώρι).

Άη Λιάς Άνω Κερασόβου και ύψωμα Παναγία κοντά στον οικισμό Κλήμα Αράκυνθου

Η παρουσία δύο ακόμη αρχαιολογικών θέσεων, η μία μάλιστα άγνωστη μέχρι σήμερα, πάνω στην οροσειρά του Αράκυνθου, βοηθά στην καλύτερη κατανόηση της διαδρομής που ακολουθούσαν τα αρχαία περάσματα για την επικοινωνία των κατοίκων της ενδοχώρας των Αιτωλών (γύρω από τις λίμνες Λυσιμαχεία και Τριχωνίδα) και της περιοχής που έχει φυσική έξοδο προς τη θάλασσα, βρίσκεται στα νότια του Αράκυνθου, γύρω από το σημερινό Μεσολόγγι και το Ευηνοχώρι, με κυριότερες πόλεις την Καλυδώνα και Πλευρώνα. Όπως είναι γνωστό, το όρος Αράκυνθος αποκόπτει αυτές τις δύο αιτωλικές περιοχές μεταξύ τους.

Ακολουθώντας λοιπόν τον επαρχιακό δρόμο που οδηγεί από το Ζευγαράκι και το Κάτω Κεράσοβο προς Ν., φθάνουμε στο Άνω Κεράσοβο. Από εκεί ο δρόμος διακλαδίζεται και είτε οδηγεί προς τα Ελληνικά και Κάτω Αμπέλια (όπου η γνωστή αρχαία θέση) και από εκεί στα Μούσουρα, Ρέτσινα και την Πλευρώνα, είτε προς την Καρίτσα. Το τμήμα που οδηγεί προς την Καρίτσα διέρχεται κοντά στο ύψωμα Άη Λιάς, όπου υπάρχει η γνωστή θέση με τμήμα οχυρωματικού περιβόλου. Στη συνέχεια, αφού προσπεράσουμε το Κλήμα, συναντάμε το μικρό ύψωμα Παναγία με το σύγχρονο ναΰδριο. Στη θέση του υπάρχει άγνωστο αρχαίο ιερό, όπως δείχνουν σειρά από αρχαίες λιθοπλίνθους και κεραμίδια στέγης που περισυνελέγησαν. Τα κεραμίδια είναι κλασικών χρόνων με γραπτή διακόσμηση, ανάλογη με τη διακόσμηση κεραμιδιών από τους ναούς της Καλυδώνας. Η θέση αυτή αποτελεί κομβικό σημείο και είναι σχεδόν περίοπτη.

Είναι βέβαιο ότι από εδώ διερχόταν αρχαίο πέρασμα. Η διαδρομή που περιγράφηκε, ξεκινώντας από το Ζευγαράκι κοντά στη λίμνη Τριχωνίδα και τη Λυσιμαχεία, ακολουθεί ένα φυσικό άνοιγμα ανάμεσα στα υψώματα του Αράκυνθου. Φαίνεται ότι αυτό είναι το πιο εύκολο σημείο, για να διασχίσει κανείς τον Αράκυνθο και να βγει στις νότιες περιοχές, την Πλευρώνα και Καλυδώνα. Το δρόμο αυτό είτε προς Κλήμα είτε προς Ελληνικά χρησιμοποιούσαν μέχρι τον προηγούμενο αιώνα και οι ντόπιοι κάτοικοι της περιοχής, προκειμένου να διασχίσουν τον Αράκυνθο[52] και να φθάσουν στο Αγρίνιο, αποφεύγοντας τη στενωπό της Κλεισούρας, διαδρομή η οποία εξάλλου είναι και κατά πολύ μακρύτερη.

---

50. Γ.Α. Πίκουλας, Κλειτορία: διαβάσεις και άμυνα, *Ηόρος* 13 (1999), σ. 137-154, και ειδικότερα σ. 145.

51. Για τη σίμη, βλ. Γ.Ι. Τερζής, Θραύσμα πήλινης σίμης από την Κλειτορία, *Πρακτικά του ΣΤ΄ Διεθνούς Συνεδρίου Πελοποννησιακών Σπουδών, Τρίπολις 24-29 Σεπτεμβρίου 2000*, Β΄, Αθήνα 2001-2002, σ. 121-128.

52. Πρβλ. Σ. Αλεξανδροπούλου, *Νότια Αιτωλία: Το οδικό δίκτυο έως τα πρώτα μετεπαναστατικά χρόνια*, Αθήνα 1993.

Η θέση κοντά στο Κλήμα βρίσκεται σχεδόν στην κορυφογραμμή του Αράκυνθου. Μέχρι το σημείο αυτό το μάτι προσανατολίζεται προς την ενδοχώρα, προς τον ανοιχτό κάμπο των Ελληνικών. Από την Καρίτσα, όμως, η εικόνα αλλάζει και αμέσως αποκτάται οπτική επαφή με τον ανοιχτό ορίζοντα στα νότια, τον ποταμό Εύηνο και την πόλη της Καλυδώνας, στην οποία φθάνουμε διασχίζοντας ένα σύντομο ευθύγραμμο τμήμα δρόμου.

ΜΑΡΙΑ ΣΤΑΥΡΟΠΟΥΛΟΥ-ΓΑΤΣΗ

6η Εφορεια
Βυζαντινων Αρχαιοτητων

Κατά το 1999 στην 6η ΕΒΑ υπηρέτησαν οι αρχαιολόγοι Κ. Σκαρμούτσου, Ζ. Μυλωνά, Α. Μουτζάλη, Δ. Ρηγάκου, Α. Κουμούση και Δ. Αθανασούλης, που υπογράφουν τις εκθέσεις εργασιών κατά τους τομείς της αρμοδιότητάς τους.

Ο περιορισμός αλλά και η καθυστέρηση στη χορήγηση των πιστώσεων περιόρισε δραματικά τις δυνατότητες εκτέλεσης έργων, κυρίως αναστηλωτικών, σύμφωνα με το εγκεκριμένο πρόγραμμα δράσης. Κατά συνέπεια, πλην των σωστικών ανασκαφών και των δύο έργων που έχουν ενταχθεί στο ΠΕΠ Δυτικής Ελλάδας (Β΄ ΚΠΣ), οι εργασίες που εκτίθενται πραγματοποιήθηκαν κυρίως με το μόνιμο προσωπικό της Εφορείας, που και αυτό, όμως, σταδιακά μειώνεται με συνταξιοδοτήσεις, χωρίς παράλληλα να πληρούνται οι χηρεύουσες θέσεις. Στον τομέα της συντήρησης οι όποιες εργασίες πραγματοποιήθηκαν, έγιναν με το ελάχιστο μόνιμο προσωπικό συντηρητών.

Το σημαντικότερο και διαφορετικό ως εμπειρία έργο της χρονιάς υπήρξε η διοργάνωση μιας έκθεσης εικόνων και κειμηλίων από τα Επτάνησα, που ανέθεσε η Διεύθυνση Βυζαντινών και Μεταβυζαντινών Μνημείων στην 6η ΕΒΑ για την εκπροσώπηση του ΥΠΠΟ στο τρίμηνο αφιέρωμα στον ελληνικό πολιτισμό, που οργανώθηκε στο Πολιτειακό Πανεπιστήμιο του Binghamton της Νέας Υόρκης. Ως θέμα επιλέχθηκε η εικονογραφία του Θείου Πάθους, κατεξοχήν φορτισμένη με συναίσθημα που την καθιστά πιο εύληπτη, καθόσον απευθυνόταν σε κοινό ετερόδοξο. Η επιλογή των 32 έργων που παρουσιάστηκαν από την κρητική και επτανησιακή παράδοση, καλύπτοντας τον αφηγηματικό όσο και το συμβολικό χαρακτήρα των παραστάσεων, με τίτλο «Holy Passion, Sacred Images. The Interaction of Byzantine and Western Art in Icon Painting», παρείχε επίσης τη διάσταση της στενής σύνδεσης και της γόνιμης συνομιλίας της βυζαντινής παράδοσης με την τέχνη της Δύσης, που συντελέστηκε καταρχήν στην Κρήτη και στη συνέχεια στα Επτάνησα. Η έκθεση σημείωσε μεγάλη επιτυχία, με αποτέλεσμα να ζητηθεί η φιλοξενία της σε άλλα πανεπιστήμια και ιδρύματα. Επιλέχθηκε η παρουσίασή της στο Ίδρυμα Ελληνικού Πολιτισμού στο Manhattan, όπου και μεταφέρθηκε τον Ιανουάριο του 2000.

ΜΥΡΤΩ ΓΕΩΡΓΟΠΟΥΛΟΥ-ΒΕΡΡΑ

ΜΟΥΣΕΙΑΚΕΣ ΕΡΓΑΣΙΕΣ - ΕΚΘΕΣΕΙΣ

α) Στις 7 Οκτωβρίου, στο πλαίσιο τρίμηνου αφιερώματος στον ελληνικό πολιτισμό, εγκαινιάστηκε στο Binghamton University της πολιτείας της Νέας Υόρκης των ΗΠΑ έκθεση με θέμα «Holy Passion, Sacred Images. The Interaction of Byzantine and Western Art in Icon Painting». Επιλέχθηκαν 32 έργα: 25 εικόνες (τέμπλου και φορητές) και επτά έργα αργυρογλυπτικής, που χρονολογούνται από το 15ο έως και τις αρχές του 19ου αιώνα. Τα περισσότερα από αυτά προέρχονται από το Μουσείο Ζακύνθου, ενώ από την Κεφαλονιά προέρχονται δύο ιδιωτικές φορητές εικόνες. Η έκθεση των έργων συνοδεύτηκε από μεγάλες ενημερωτικές πινακίδες για τη σημασία της εικόνας στην ορθόδοξη κοινωνία, την κρητική και επτανησιακή τέχνη, την εξέλιξη της μορφής και της εικονογραφίας του τέμπλου, και, τέλος, για το ιστορικό πλαίσιο της δημιουργίας των έργων.

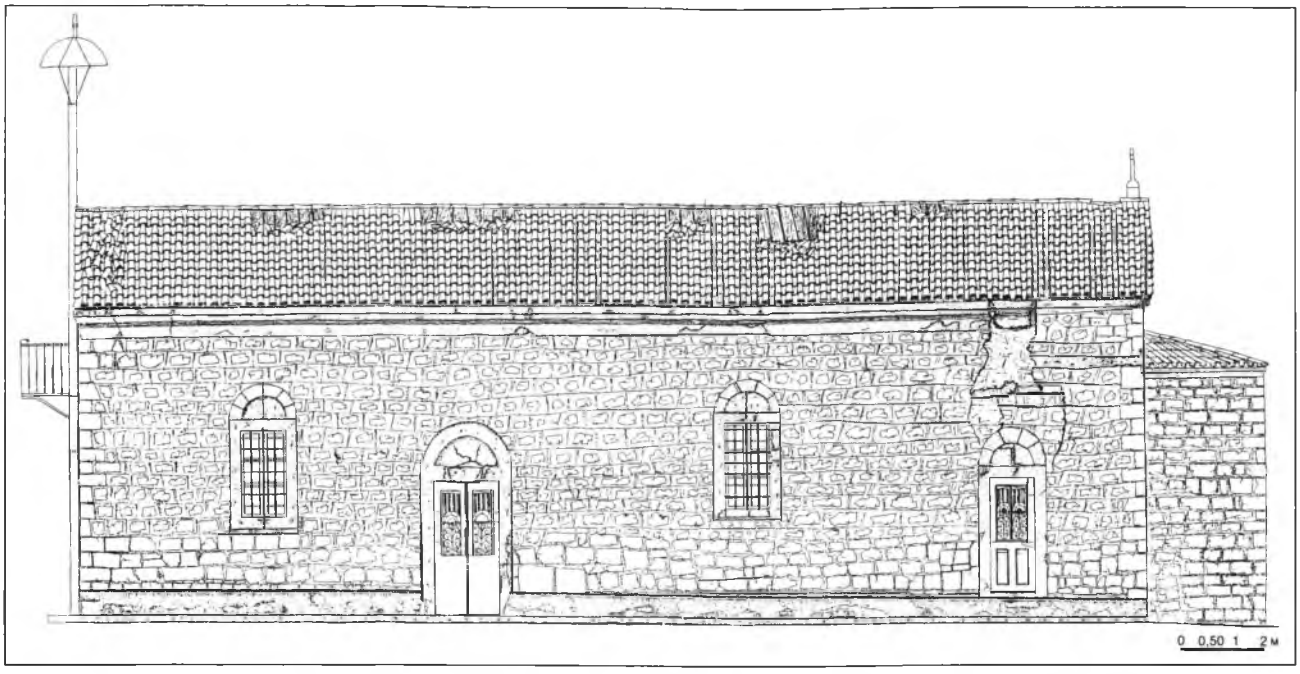
Η επιλογή των εκθεμάτων έγινε με στόχο την επισήμανση των αλληλεπιδράσεων της βυζαντινής και δυτικής τέχνης, με παραδείγματα από την εικονογραφία του Θείου Πάθους, καθώς και την ανάδειξη του δημιουργικού και σημαντικού ρόλου των Ιόνιων Νησιών στο συγκρητισμό αυτό, αλλά και γενικότερα στην εξέλιξη της μεταβυζαντινής ζωγραφικής.

Η έκθεση οργανώθηκε από την 6η ΕΒΑ, με γενική συντονίστρια την προϊσταμένη Μ. Γεωργοπούλου-Βέρρα και επιστημονικές συνεργάτιδες τις αρχαιολόγους Ζ. Μυλωνά και Δ. Ρηγάκου. Ο σχεδιασμός της έκθεσης και της αφίσας έγινε από τη ζωγράφο Σ. Λάττα. Την τεχνική υποστήριξη και εκτέλεση είχε ο τεχνίτης της Εφορείας Γ. Σεμιτέκολος.

Η ταχύτατη και άρτια έκδοση του καταλόγου στα αγγλικά οφείλεται στη Διεύθυνση Δημοσιευμάτων του ΤΑΠΑ.

β) Στο ισόγειο του μουσείου, στην αίθουσα με τα δύο ξυλόγλυπτα τέμπλα, πραγματοποιήθηκαν πολιτιστικές εκδηλώσεις, όπως η παρουσίαση του έργου των «Τραγουδιστάδων τση Ζάκυθος» (3 Απριλίου), του ποιητή Γιώργη Παυλόπουλου (16 Απριλίου), του οδηγού του μουσείου (έκδοση ΤΑΠΑ 1998), που συνοδεύτηκε από ερμηνεία έργων προκλασικής και κλασικής μουσικής (24 Απριλίου), χριστουγεννιάτικη συναυλία από το Σύγχρονο Φωνητικό Σύνολο Ζακύνθου (25 Δεκεμβρίου), και, τέλος, συναυλία μουσικής δωματίου (29 Δεκεμβρίου). Η ανταπόκριση του κοινού υπήρξε θερμή, ενώ τα τοπικά μέσα ενημέρωσης αναφέρθηκαν στα πολιτιστικά δρώμενα στο χώρο του μουσείου με επαινετικά σχόλια.

ΖΩΗ ΜΥΛΩΝΑ

Εικ. 1. Άσσος. Ναός Παμμεγίστων Ταξιαρχών. Αποτύπωση της νότιας όψης του ναού.

ΕΡΓΑΣΙΕΣ ΣΤΕΡΕΩΣΗΣ - ΑΝΑΣΤΗΛΩΣΗΣ - ΑΠΟΚΑΤΑΣΤΑΣΗΣ

ΝΟΜΟΣ ΚΟΡΙΝΘΙΑΣ

Άσσος

Ναός Παμμεγίστων Ταξιαρχών

Ο ναός είχε υποστεί σοβαρές βλάβες, που επιδεινώθηκαν από τους σεισμούς στην περιοχή. Διαπιστώθηκαν διαμπερείς ρωγμές στην τοιχοποιία, θραυσμένα τόξα και υπέρθυρα, αποκολλήσεις διακοσμητικών μελών, αποσάθρωση ξύλινης στέγης (Εικ. 1). Στο πλαίσιο της εγκεκριμένης από τη ΔΑΒΜΜ μελέτης, εκτελέστηκαν αρχικά οι άμεσες εργασίες αποκατάστασης της στέγης για την προστασία των τοιχογραφιών από την υγρασία. Συγκεκριμένα έγινε: α) Καθαρισμός και αντικατάσταση στέγης. Όλα ίδιας μορφής. Χρησιμοποιήθηκε ξυλεία από κωνοφόρα με διατομές αμειβόντων και ελκυστήρων 8/16. Πάνω στις σανίδες τοποθετήθηκε στεγανωτική μεμβράνη και κοτετσόσυρμα. Η επικάλυψη έγινε με κεραμίδια βυζαντινού τύπου ημικολυμβητά. β) Περιμετρικό διάζωμα (σενάζ). Στη βάση έδρασης της στέγης κατασκευάστηκε περιμετρικό σενάζ από οπλισμένο σκυρόδεμα, που δεν είναι εμφανές εξωτερικά. Το έργο πραγματοποιήθηκε με δαπάνη του συλλόγου «Παμμεγίστων Ταξιαρχών Άσσου» και το Δήμο Άσσου, με την επίβλεψη του πολιτικού μηχανικού της Εφορείας Ν. Σιδηρόπουλου.

Καστανιά

Ναός Κοίμησης Θεοτόκου

Βρίσκεται σε υψόμετρο 1.000 μ. στη νότια πλευρά της Ζήρειας, σε πλάτωμα δίπλα στον κοινοτικό δρόμο προς Φενεό. Πρόκειται για μονόχωρη δρομική βασιλική, διαστ. 18,10×6,85 μ., με ξύλινη δικλινή στέγη και βυζαντινά κεραμίδια. Η ημικυκλική σε κάτοψη αψίδα του Ιερού διακοσμείται με πέντε τυφλά αψιδώματα, οι ακμές των οποίων τονίζονται με κατακόρυφες λίθινες ταινίες. Στο μέσον ανοίγεται μικρό τοξωτό παράθυρο και ψηλότερα κυκλικός φεγγίτης (Εικ. 2).

Στην από αργολιθοδομή φέρουσα τοιχοποιία έχει χρησιμοποιηθεί ντόπιος λαξευτός πωρόλιθος για τους γωνιαίους λίθους, το γείσο περιμετρικά κάτω από την απόληξη της στέγης και τα πλαίσια των εισόδων, που διαμορφώνονται στη δυτική πλευρά. Η κεντρική είσοδος επάνω από το τοξωτό υπέρθυρο επιστέφεται με αέτωμα και κόγχη.

Τα παράθυρα σε ασύμμετρη θέση ως προς τον άξονα είναι ορθογώνια με λίθινα πλαίσια και φέρουν πλίνθινα διακοσμητικά αψιδώματα πάνω από τα υπέρθυρα.

Από έρευνα των συντηρητών της Εφορείας στο εσωτερικό του ναού, προήλθε τοιχογραφημένη επιφάνεια μόνο στο τεταρτοσφαίριο της κόγχης. Απεικονίζεται η Πλατυτέρα και χάραξη παλαιότερου προσχεδίου λαϊκής τεχνοτροπίας. Ο ναός τοποθετείται χρονολογικά στην όψιμη Τουρκοκρατία.

Ο πολιτικός μηχανικός της Εφορείας Ν. Σιδηρόπουλος εκπόνησε μελέτη και επέβλεψε τις εργασίες στερέωσης-αποκατάστασης που εγκρίθηκαν από τη ΔΑΒΜΜ.

Εικ. 2. Καστανιά. Ναός Κοίμησης Θεοτόκου. Η αψίδα του Ιερού.

Με δαπάνη του Προοδευτικού Συλλόγου Καστανιάς εκτελέστηκαν οι εξής εργασίες: α) Κατασκευή περιμετρικού ξύλινου διαζώματος (σενάζ) στη βάση έδρασης της στέγης από στρωτήρες επαρκούς διατομής από ανθεκτική ξυλεία, πάνω στους οποίους εδράζονται τα ζευκτά της στέγης. Τα ξύλινα ζευκτά της στέγης αντικαταστάθηκαν, όπου χρειάστηκε, από ίδιας μορφής και λειτουργίας με τα παλαιά. β) Καθαρισμός και έμφραξη των αρμών. Η σύνθεση του κονιάματος επισκευής εμπεριέχει μεγάλη ποσότητα ασβέστη και μικρό ποσοστό τσιμέντου. γ) Χρησιμοποιήθηκαν τα παλαιά κεραμίδια της στέγης και συμπληρώθηκαν με νέα ίδιου σχήματος και χρώματος. δ) Επισκευή και αποκατάσταση εσωτερικών επιχρισμάτων. ε) Αλλαγή της κατεστραμμένης ξύλινης οροφής και στερέωση του ξύλινου γυναικωνίτη.

Δερβενάκια

Ναός Αγίου Σώζοντος

Χτίστηκε το έτος 1856 από τον Γενναίο Κολοκοτρώνη, εις ανάμνησιν της νίκης επί του Δράμαλη το 1822.

Πρόκειται για μονόχωρο ναΰδριο με ημικυκλική αψίδα Ιερού. Στην τοιχοποιία του νότιου τοίχου διακρίνονται παλαιά αρχιτεκτονικά μέλη: τμήμα κιονόκρανου με φύλλα άκανθας εν μέσω ελίκων, μαρμάρινος σταυρός.

Στην ανατολική πλευρά εφάπτεται με ταφικό μνημείο του αρχιμανδρίτη Αρσενίου Κρέστη. Βορειοανατολικά του ναού υψώνεται το στόμιο υπόγειας δεξαμενής.

Εκτελέστηκαν οι εξής εργασίες: α) Αντικατάσταση της στέγης με κεραμίδια κοίλα βυζαντινού τύπου, αφού προηγήθηκε στεγανοποίηση. β) Καθαίρεση των εξωτερικών επιχρισμάτων της φέρουσας τοιχοποιίας, καθαρισμός και αρμολόγημα, επιχρίστηκαν και βάφηκαν σε αρμονία με την υπόλοιπη τοιχοποιία τα νεότερα υποστυλώματα-δοκοί της δυτικής μεταγενέστερης προσθήκης.

Εικ. 3. Ακροκόρινθος. Ναός Αγίου Δημητρίου. Τμήμα μαρμάρινου επιστυλίου εντοιχισμένου στη θύρα εισόδου.

Ακροκόρινθος

Ναός Αγίου Δημητρίου

Βρίσκεται σε περίοπτη θέση εντός του τρίτου περιβόλου του κάστρου Ακροκορίνθου. Πρόκειται για μονόχωρο καμαροσκέπαστο ναΰδριο με τρίπλευρη αψίδα Ιερού. Στις εξωτερικές όψεις έχουν ενσωματωθεί παλαιοχριστιανικά γλυπτά. Στο εσωτερικό λείψανα τοιχογραφιών του 17ου αιώνα σώζονται στο Ιερό, όπου μαρμάρινο παλαιοχριστιανικό επίκρανο παραστάδας χρησιμεύει ως Αγία Τράπεζα.

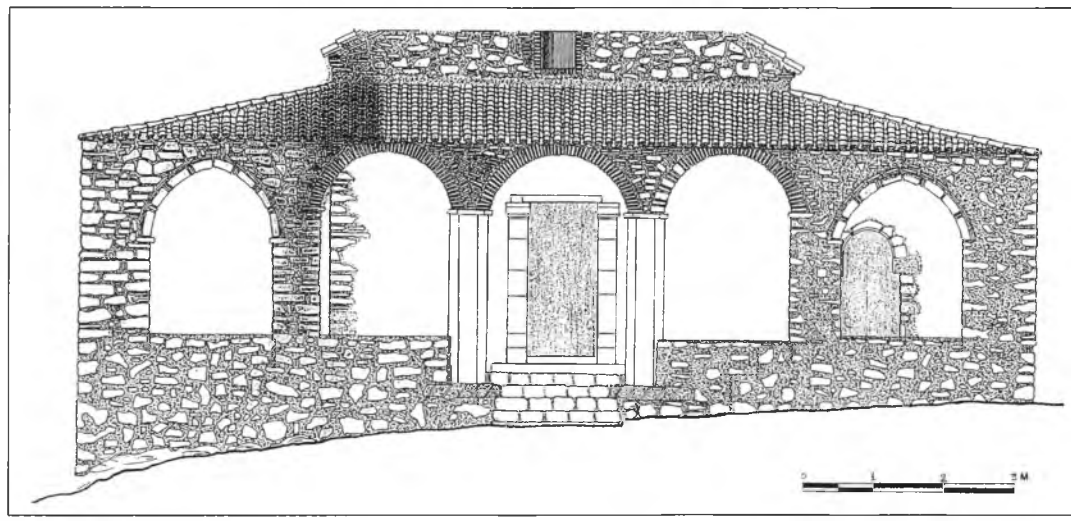
Εκτελέστηκαν οι ακόλουθες εργασίες: α) Αντικατάσταση των βυζαντινού τύπου κεραμιδιών, μετά την εξομάλυνση και στεγανοποίηση της θολωτής οροφής. β) Έμφραξη ρωγμών και αρμολόγημα στην εξωτερική επιφάνεια της λιθοδομής. γ) Καθαρισμός και στερέωση των εντοιχισμένων αρχιτεκτονικών μελών (Εικ. 3). δ) Στεγανοποίηση και κατασκευή αποστραγγιστικής τάφρου κατά μήκος του βόρειου τοίχου. ε) Διαμόρφωση αύλειου χώρου: καθαρισμός, εξομάλυνση περιβάλλοντος χώρου, στερέωση αναλημματικών τοίχων, κατασκευή λιθόστρωτου βαθμιδωτού μονοπατιού πρόσβασης.

ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΑ ΣΚΑΡΜΟΥΤΣΟΥ-ΔΗΜΗΤΡΟΠΟΥΛΟΥ

ΝΟΜΟΣ ΑΧΑΪΑΣ

Κάστρο Πάτρας

Στο πλαίσιο του ΠΕΠ Δυτικής Ελλάδας συνεχίστηκαν με αυτεπιστασία οι εργασίες στο κάστρο της Πάτρας με στόχο τη δη-

Εικ. 4. Χαλανδρίτσα. Ναός Αγίου Αθανασίου. Αποτύπωση της υπάρχουσας κατάστασης του προστώου.

μιουργία της απαραίτητης υποδομής και ασφάλειας, ώστε να γίνει επισκέψιμος ο εσωτερικός περίβολος, που παραμένει μέχρι σήμερα κλειστός για το κοινό. Από την κύρια πύλη του κάστρου στον εσωτερικό περίβολο μετά από ανασκαφική έρευνα, αποκαταστάθηκε η τάφρος και η λιθόστρωτη οδός.

Ο αύλειος χώρος του εσωτερικού περιβόλου, επίσης, ερευνήθηκε και άρχισε η διαμόρφωσή του, καθώς και η αποκατάσταση της μεγάλης θολωτής δεξαμενής στο κέντρο του και της σκάλας ανόδου στον περίδρομο των τειχών και στο βορειοανατολικό πολυγωνικό προμαχώνα.

Ο νοτιοανατολικός τουρκικός πολυγωνικός προμαχώνας, ένα από τα σημαντικότερα και πιο επιβλητικά τμήματα του κάστρου, παρουσιάζει έντονα στατικά προβλήματα που μας απασχόλησαν ιδιαίτερα τα τελευταία χρόνια. Απαραίτητη προϋπόθεση για τον εντοπισμό των αιτιών που προκάλεσαν τις δύο μεγάλες κατακόρυφες ρωγμές στην τοιχοποιία του ήταν η διενέργεια ανασκαφικής έρευνας σε μεγάλο βάθος εσωτερικά και εξωτερικά στον προμαχώνα, η οποία αποκάλυψε σημαντικά για την ιστορία του κάστρου στοιχεία, τμήμα της αρχικής οχύρωσης και λείψανα ρωμαϊκών κτιρίων, επάνω στα οποία θεμελιώθηκε ο προμαχώνας[1].

Η αντιμετώπιση του στατικού προβλήματος του προμαχώνα προϋπέθετε τη σύνταξη ειδικής μελέτης στερέωσης, που εκπονήθηκε από το τμήμα Πολιτικών Μηχανικών του Πανεπιστημίου Πατρών, με επιστημονικά υπεύθυνους τους καθηγητές Μ. Φαρδή και Δ. Βέρρα.

Σύμφωνα με τις σύγχρονες αντιλήψεις επάνω σε θέματα αντιμετώπισης ειδικών μνημειακών κατασκευών, εφαρμόστηκε η μεθοδολογία αμφίδρομης πληροφόρησης και ανάλυσης των δεδομένων της επιτόπου παρατήρησης και της τεχνητής εξομοίωσης-εξιδανίκευσης σε μοντέλο συμπεριφοράς της κατασκευής. Τοπογραφικές μέθοδοι υψηλής ακρίβειας υλοποίησαν τη γεωμετρική αποτύπωση του φέροντος οργανισμού, καθώς κατέγραψαν τόσο το βαθμό αποδιοργάνωσης όσο και τις διαφοροποιήσεις των οικοδομικών φάσεων της κατασκευής.

Επιτόπου μετρήσεις διαχρονικής παρακολούθησης επιβεβαίωσαν τις παρατηρήσεις από την ανάλυση. Το σύνολο των μέτρων επέμβασης που προτάθηκαν χρησιμοποίησε τόσο τη σύγχρονη τεχνολογία που αφορά στη χρήση υλικών (τένοντες από ανθρακονήματα) όσο και τις θεμελιώδεις αρχές της αναστρεψιμότητας της επέμβασης.

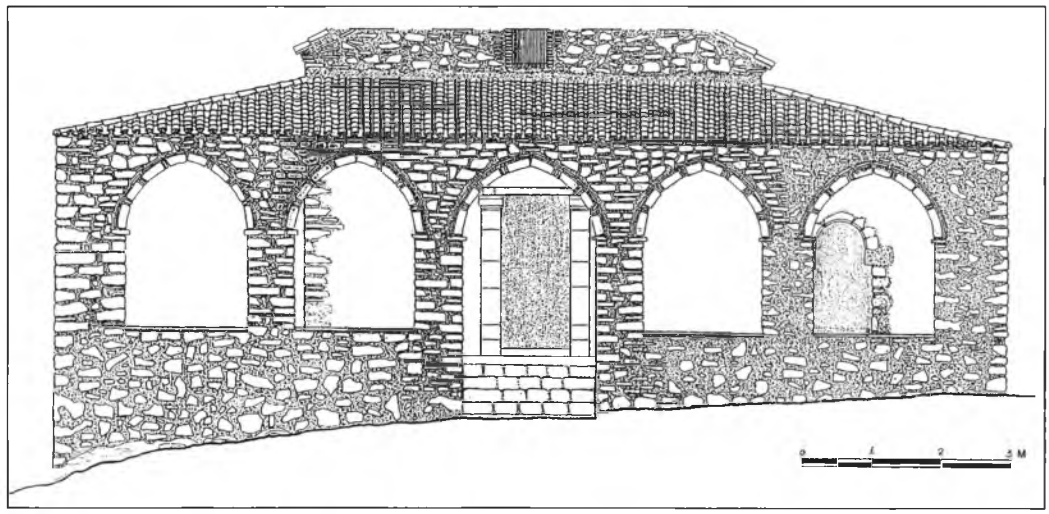
ΜΥΡΤΩ ΓΕΩΡΓΟΠΟΥΛΟΥ-ΒΕΡΡΑ

Χαλανδρίτσα

Ναός Αγίου Αθανασίου

Ο ναός βρίσκεται στο κέντρο της Χαλανδρίτσας. Έχει χρονολογηθεί στο 15ο αιώνα από τον R. Traquair[2] και τον Χ. Μπούρα[3], ενώ ο Ant. Bon[4] τον χρονολογεί στο 17ο-18ο αιώνα. Είναι λιθόκτιστος και μονόχωρος. Στο επίμηκες ορθογώνιο του κυρίως ναού προσκολλάται το ευρύ τετράγωνο Ιερό. Δύο ζεύγη αντωπών αντηρίδων χωρίζουν το κλίτος σε τρία τμήματα και σχηματίζουν τυφλά αψιδώματα στις μακρές πλευρές του. Η βόρεια και δυτική πλευρά του ναού περιβάλλεται από στοά, η οποία διαμορφώνεται αντίστοιχα με έξι και πέντε λιθόκτιστα οξυκόρυφα ανοίγματα που στηρίζονται σε πεσσούς. Ίδιο περίστωο θα υπήρχε και στη νότια πλευρά του ναού (σώζεται το

1. *ΑΔ* 50 (1995): Χρονικά, σ. 267 κ.ε.
2. R. Traquair, Frankish Architecture in Greece, *JRIBA* II, 1923, σ. 84.
3. Χ. Μπούρας, *Βυζαντινά σταυροθόλια με νευρώσεις*, Αθήναι 1965, σ. 63.
4. Ant. Bon, *La Morée franque*, Paris 1969, σ. 578-580.

Εικ. 5. Χαλανδρίτσα. Ναός Αγίου Αθανασίου. Μελέτη αποκατάστασης προστώου.

πρώτο τοξωτό άνοιγμα), εκεί που σήμερα υπάρχει μεταγενέστερο πλάγιο διαμέρισμα και συμπαγής τοίχος περιβόλου.

Έως τη δεκαετία του 1960 τα τόξα των ανοιγμάτων σώζονταν όλα στην αρχική τους μορφή, ενώ 20 χρόνια αργότερα τα τρία κεντρικά της δυτικής στοάς «μετατράπηκαν» σε πλίνθινα ημικυκλικά (Εικ. 4) και στηρίχθηκαν σε τσιμεντένιες κολώνες.

Προκειμένου να αποκατασταθεί η δυτική πλευρά του περιστώου, συντάχθηκε μελέτη από τον αρχιτέκτονα της Εφορείας Δ. Κυριακίδη και υπό την επίβλεψη της υπογράφουσας εκτελέστηκαν οι ακόλουθες εργασίες (Εικ. 5): α) Καθαίρεση των τσιμεντένιων πεσσών και των πλίνθινων ημικυκλικών τόξων. β) Κατασκευή πέτρινων πεσσών διαστάσεων ίδιων με τους ήδη υπάρχοντες (0,70×0,55 μ.) και οξυκόρυφων τόξων με ξυλότυπο βάσει του υπάρχοντος αρχικού τόξου στη βορειοδυτική γωνία του περιστώου. γ) Επίστρωση των στηθαίων (πεζουλιών) με πέτρινες πλάκες. δ) Αρμολόγημα όψης δυτικής πλευράς. ε) Αποκατάσταση πέτρινης σκάλας εισόδου.

ΑΝΑΣΤΑΣΙΑ ΚΟΥΜΟΥΣΗ

ΝΟΜΟΣ ΗΛΕΙΑΣ

Κάστρο Χλεμούτσι

Στο κάστρο Χλεμούτσι[5], έργο ενταγμένο στο Β΄ ΚΠΣ, επίσης με αυτεπιστασία, ολοκληρώθηκε η αποκατάσταση της λιθόστρωτης οδού από την κεντρική είσοδο στον εσωτερικό περίβολο, η διαδρομή της οποίας καθορίστηκε από τα ανασκαφικά στοιχεία που ήλθαν στο φως από τις εργασίες των προηγούμενων ετών. Στη νοτιοανατολική αίθουσα του εσωτερικού περιβόλου (Α5), της οποίας η αποκατάσταση και διαμόρφωση για χρήση της ως εκθεσιακού χώρου αποτελεί και το κύριο μέρος του προγράμματος, συνεχίστηκαν οι εργασίες στερέωσης της τοιχοποιίας και αποκατάστασης των ανοιγμάτων και δαπέδων, ώστε μέσα στο τρέχον έτος να έχει ολοκληρωθεί. Η αίθουσα Α4 οργανώθηκε με κατάλληλες διαμορφώσεις σε χώρο αποθήκευσης και συντήρησης των αρχαιολογικών ευρημάτων, που φυλάσσονται στο κάστρο από την ευρύτερη περιοχή.

ΜΥΡΤΩ ΓΕΩΡΓΟΠΟΥΛΟΥ-ΒΕΡΡΑ

ΝΟΜΟΣ ΖΑΚΥΝΘΟΥ

Στο πλαίσιο του Β΄ ΚΠΣ, με φορέα υλοποίησης τη Νομαρχιακή Αυτοδιοίκηση Ζακύνθου και υπό την εποπτεία της Εφορείας, άρχισαν οι εργασίες στερέωσης και αποκατάστασης πέντε σεισμόπληκτων μνημείων του νησιού. Συγκεκριμένα:

ΖΑΚΥΝΘΟΣ

Μονή Παναγίας Αναφωνήτριας

Η παραπάνω μονή, σύμφωνα με παλαιότερη βιβλιογραφία, ιδρύθηκε στο β΄ μισό του 15ου αιώνα. Το 1568 η Βενετία την παραχώρησε στον αρχιεπίσκοπο Διονύσιο Σιγούρο, μετέπειτα άγιο και πολιούχο της Ζακύνθου. Από το μοναστηριακό συγκρότημα διατηρείται καλύτερα το καθολικό και ο αμυντικός πύργος που χρησιμοποιείται και ως κωδωνοστάσιο.

Στη σημερινή του μορφή το καθολικό είναι τρίκλιτη βασιλική με υπερυψωμένο το κεντρικό κλίτος, κτιστές πεσσοστοιχίες στα όρια μεταξύ των κλιτών, εξωτερική στοά στη νότια πλευρά και τρίκογχο Ιερό στην ανατολική. Η κεντρική κόγχη είναι ημι-

5. *ΑΔ* 53 (1998): Χρονικά, σ. 294.

κυκλική, ενώ οι κόγχες των παραβημάτων είναι τρίπλευρες. Η ανωδομή του βόρειου τοίχου οφείλεται σε επισκευή του μετά το σεισμό του 1953.

Κατά τις εργασίες στερέωσης καθαιρέθηκαν τα παλαιά επιχρίσματα, αρμολογήθηκε η τοιχοποιία, στερεώθηκαν οι τοιχογραφίες, εφαρμόστηκαν ενέματα, ενισχύθηκε η θεμελίωση και τέλος καθαιρέθηκε η στέγη.

Στην ανατολική πλευρά, ύστερα από την καθαίρεση των επιχρισμάτων, αποκαλύφθηκε πλινθοπερίκλειστο σύστημα τοιχοδομίας εξωτερικά, μνημειακή ζωγραφική εσωτερικά, καθώς και τοξωτό άνοιγμα με οξυκόρυφη απόληξη. Το παλαιότερο και επιμελέστερα χτισμένο τμήμα είναι η τοιχογραφημένη κόγχη του διακονικού, που πιθανώς αποτελούσε το Ιερό του αρχικού ναού και μάλλον ενσωματώθηκε στο μεγαλύτερο ναό του 15ου αιώνα. Ύστερα από τα νεότερα αυτά στοιχεία, φαίνεται ότι η πρώτη οικοδομική φάση του καθολικού ανάγεται στα τέλη του 12ου ή τις αρχές του 13ου αιώνα, ενώ το 15ο αιώνα πραγματοποιήθηκε μια μεγάλης έκτασης ανακαίνιση. Στον αιώνα αυτό χρονολογείται η κεντρική κόγχη και η κόγχη της πρόθεσης. Εκτός από τις ήδη γνωστές τοιχογραφίες, που έγιναν μάλλον κατά την ανακαίνιση του ναού το 1669, αποκαλύφθηκαν και άλλες τοιχογραφημένες παραστάσεις στις κόγχες των παραβημάτων, το νότιο τοίχο και τους πεσσούς. Το καθολικό της μονής της Παναγίας Αναφωνήτριας αποτελεί αξιόλογο παράδειγμα επάλληλων ιστορικών επεμβάσεων, οι οποίες συνοδεύονταν κάθε φορά με μία νέα τοιχογράφηση.

Ναός Σωτήρα Παντοκράτορα

Από αρχειακά έγγραφα είναι γνωστό ότι στα τέλη του 15ου αιώνα υπήρχε ήδη το μοναστήρι του Σωτήρα Παντοκράτορα στο ομώνυμο χωριό της Ζακύνθου και την ίδια εποχή είχε ενωθεί με τη μονή Στροφάδων[6]. Οι εργασίες που εκτελέστηκαν ήταν καθαίρεση σαθρών επιχρισμάτων, τοποθέτηση σωληνίσκων για την εφαρμογή ενεμάτων, τοπικές ανακτίσεις της λιθοδομής και τοποθέτηση λίθινων κλειδιών συρραφής, αρμολόγημα της τοιχοποιίας και στερέωση των τοιχογραφιών. Επίσης, έγιναν αποχωματώσεις εξωτερικά, στη νότια πλευρά, προκειμένου να διευθετηθεί η απορροή των ομβρίων.

Κατά τις εργασίες αποκαλύφθηκαν τμήματα της τοιχοδομίας με πλινθοπερίκλειστο σύστημα και οι οξυκόρυφες απολήξεις των τόξων των θυρωμάτων στο νότιο τοίχο. Τα στοιχεία αυτά επιβεβαίωσαν, κατά κάποιο τρόπο, την πολύ παλαιά παράδοση, σύμφωνα με την οποία το μοναστήρι χτίστηκε στους βυζαντινούς χρόνους[7]. Η αποκάλυψη μικρής θύρας στο νότιο τοίχο του ναού, που είχε κλειστεί μεταγενέστερα, με τοιχογραφημένο το εσωράχιο του τόξου της, υποβάλλει την ιδέα ότι, πιθανώς, ο ναός στην πρώτη οικοδομική φάση του δεν ήταν μονόκλιτη βασιλική, όπως σήμερα.

Σε τρία ακόμη μνημεία, στην Αγία Παρασκευή στη Μπόχαλη, τον Άγιο Σπυρίδωνα στις Βολίμες και τον Άγιο Νικόλαο στην Εξωχώρα τοποθετήθηκαν ικριώματα και έγιναν προκαταρκτικές εργασίες, όπως καθαρισμοί εξωτερικά και εσωτερικά, προστασία των τέμπλων, καταγραφή και φύλαξη των εικόνων και ιερών κειμηλίων των ναών, προκειμένου να αρχίσουν οι εργασίες στερέωσης.

ΖΩΗ ΜΥΛΩΝΑ

ΝΟΜΟΣ ΚΕΦΑΛΛΗΝΙΑΣ

Περατάτα

Κάστρο Αγίου Γεωργίου

Το έργο της ανάδειξης του κάστρου εντάχθηκε στο πρόγραμμα «Κάστρων Περίπλους-Interreg II» με φορέα υλοποίησης το ΤΑΠΑ. Σύμφωνα με την εγκεκριμένη από το ΚΑΣ μελέτη έγιναν έργα υποδομής για την εξασφάλιση της επισκεψιμότητας του χώρου: συστηματικός καθαρισμός του χώρου από τη βλάστηση, κοπή 90 τουλάχιστον πεύκων που είχαν φυτευθεί στις αρχές του 20ού αιώνα στο εσωτερικό και είχαν προκαλέσει ζημιές στα ερειπωμένα κτίσματα, στερεώσεις και ανακτίσεις των πρανών, διαμόρφωση διαδρομών περιήγησης. Κατά τον καθαρισμό εντοπίστηκαν τα παλαιά λιθόστρωτα που είχαν καλυφθεί με επίχωση έως και 0,70 μ., τα οποία αποκαλύφθηκαν και συμπληρώθηκαν όπου ήταν αναγκαίο. Σύμφωνα με μελέτη της ΔΑΒΜΜ αποκαταστάθηκε η εσωτερική πύλη του κάστρου (Εικ. 6) και στερεώθηκαν δύο κτίσματα του εσωτερικού που διατηρούνταν σε σχετικά καλή κατάσταση: μία πυριτιδαποθήκη και ο υπόγειος χώρος της λεγόμενης «Κατοικίας του Προβλεπτή».

Ναός Αγίου Νικολάου

Στερεωτικές εργασίες έγιναν και στον παραπάνω ναό. Ο ναός, εξωτ. διαστ. 24×6 μ., είναι μονόχωρος με τρίπλευρη εξωτερικά αψίδα. Κατά την ανασκαφική έρευνα, που προηγήθηκε της στερέωσης, περισυνελέγησαν λαξευμένοι λίθοι και αρχιτεκτονικά μέλη, καθώς και 30 νομίσματα της περιόδου της Βενετοκρατίας. Από τα πολλά σπαράγματα τοιχογραφιών (γράμματα επιγραφών, τμήματα πτυχολογίας κ.ά.) που συγκεντρώθηκαν, φαίνεται ότι ο ναός ήταν κατάγραφος εσωτερικά. Κατά χώραν διατηρήθηκαν τμήματα από το διάκοσμο της αψίδας του Ιερού και στην κόγχη της πρόθεσης, η ταύτιση των οποίων είναι αδύνατη λόγω της κακής κατάστασης διατήρησης. Σε μικρή διερευνητική τομή που έγινε στο νοτιοανατολικό τμήμα του ναού, προκειμένου να βρε-

6. Δ.Ι. Μούσουρας, Μετόχια της Ιεράς Μονής Στροφάδων και Αγίου Διονυσίου, Μονές της Ζακύνθου. *Ιστορία-Αρχιτεκτονική-Τέχνη, Πρακτικά επιστημονικής ημερίδας, 16 Νοεμβρίου 1996*, Ζάκυνθος 1998, σ. 104-107.

7. Ντ. Κονόμος, *Εκκλησίες και μοναστήρια στη Ζάκυνθο*, Αθήνα 1967, σ. 128.

Εικ. 6. Περατάτα. Κάστρο Αγίου Γεωργίου. Η εσωτερική πύλη μετά τις εργασίες αποκατάστασης.

θούν ίχνη του αρχικού δαπέδου και όσο επέτρεπε η στατική επάρκεια του νότιου τοίχου, εντοπίστηκαν δύο απλές, ακτέριστες ταφές.

ΔΙΑΜΑΝΤΩ ΡΗΓΑΚΟΥ

ΚΑΘΑΡΙΣΜΟΙ

ΝΟΜΟΣ ΚΟΡΙΝΘΙΑΣ

Στο πλαίσιο του ετήσιου προγράμματος της Εφορείας για τον ευπρεπισμό των αρχαιολογικών χώρων και μνημείων εκτελέστηκαν καθαρισμοί και περιφράξεις:

Ακροκόρινθος

Κάστρο

Κάστρο Ακροκορίνθου: καθαρισμοί στο λιθόστρωτο «καλντερίμι» που οδηγεί στις τρεις διαδοχικές πύλες, καθώς και στις διαδρομές περιήγησης, που έχουν διαμορφωθεί για την επίσκεψη των τειχών και κτισμάτων στο εσωτερικό του κάστρου.

Κιάτο

Παλαιοχριστιανική βασιλική

Τοποθετήθηκε περίφραξη στον απαλλοτριωμένο, δυτικά του μνημείου χώρο και στον πεζόδρομο που είχε δημιουργηθεί από το δήμο μεταξύ του νάρθηκα και του αιθρίου και καταργήθηκε με ενέργειες της Εφορείας. Από το σχολαστικό καθαρισμό, λόγω και της ευρείας επισκεψιμότητας του χώρου, που γειτνιάζει με πολυσύχναστο αλσύλλιο και το ναό της «Παναγίτσας», αναδείχθηκαν οι τοιχοποιίες της βασιλικής και τα αρχιτεκτονικά μέλη που βρίσκονται κατά χώραν. Στο Ιερό έγινε καθαρισμός των μαρμαροθετημάτων (Εικ. 7).

Λέχαιο

Παλαιοχριστιανική βασιλική

Έγινε καθαρισμός από τη βλάστηση, επιδιορθώσεις της περίφραξης και του φυλακείου. Επίσης, έγιναν καθαρισμοί στις παλαιοχριστιανικές βασιλικές Κρανείου, Σκουτέλας, Στίκα και στην Κρήνη Χατζημουσταφά.

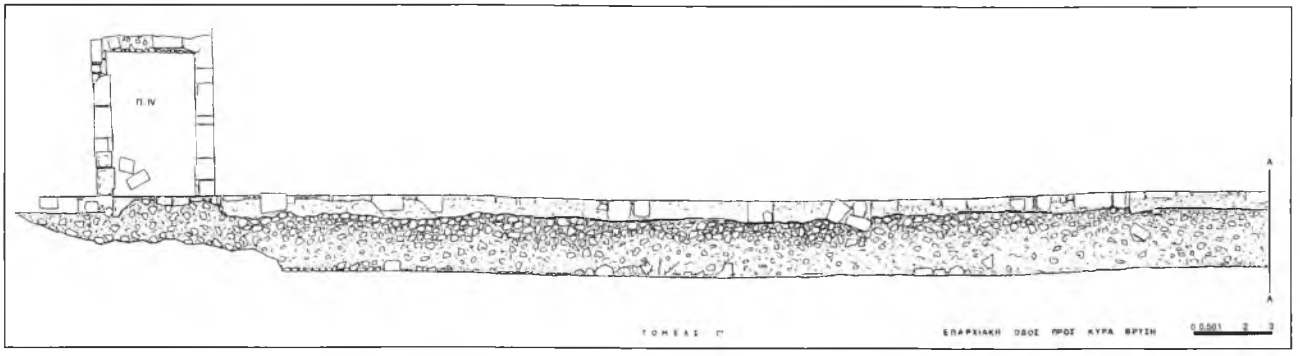
Ισθμία

Ιουστινιάνειο τείχος

Στο 81ο χλμ. νότια της Παλαιάς εθνικής οδού, κατά μήκος

Εικ. 7. Κιάτο. Παλαιοχριστιανική βασιλική. Άποψη από Α.

Εικ. 8. Ισθμία. Ιουστινιάνειο τείχος. Κάτοψη τμήματος του τείχους.

Εικ. 9. Ισθμία. Ιουστινιάνειο τείχος. Ο πύργος VI.

του επαρχιακού δρόμου που οδηγεί προς Κυρά-Βρύση Ισθμίας, σώζεται τμήμα του Ιουστινιάνειου-Εξαμίλιου τείχους.

Πραγματοποιήθηκε σχολαστικός καθαρισμός από τη βλάστηση και τα διάφορα υλικά, καθώς και αποχωμάτωση σε βάθος 2 μ., με αποτέλεσμα να προβληθεί τμήμα της τειχογραμμής σε μήκος 156 μ. και τρεις πύργοι.

Στην τοιχοποιία της κύριας εξωτερικής πλευράς του τείχους και των πύργων έχουν χρησιμοποιηθεί πώρινοι, ορθογώνιοι κατά το πλείστον δόμοι, μεγάλος αριθμός των οποίων προέρχεται από αρχαία οικοδομήματα. Στην ορατή επιφάνειά τους παρατηρούνται κυμάτια, αναθυρώσεις, τόρμοι συνδέσεων κτλ. Στους οριζόντιους και κάθετους αρμούς παρεμβάλλονται σειρές πλίνθων.

Στην επιχρισμένη επιφάνεια της εσωτερικής πλευράς διακρίνεται ποικιλία διακοσμητικών μυστριμάτων, διπλές οριζόντιες και κάθετες γραμμές, εμπίεστοι κύκλοι που έχουν εκτελεστεί με την πίεση επί του κονιάματος στομίου ή πυθμένα αγγείου, τριγωνικοί τύποι εναλλασσόμενοι με ρόμβους κ.ά.

Οι τρεις τετράπλευροι πύργοι είναι επιμήκεις (διαστ. IV και VI: 6×4,60, V: 5,80×4,90, πάχ. 0,70 μ.), υψώνονται στην εξωτερική πλευρά (προς τη Στερεά) και απέχουν 45,60 και 56 μ. μεταξύ τους (Εικ. 8-9).

Σε εξέλιξη βρίσκεται η σχεδιαστική τεκμηρίωση και η εκπόνηση μελέτης στερέωσης - αποκατάστασης και διαμόρφωσης περιβάλλοντος χώρου τόσο του τμήματος αυτού του Εξαμιλίου τείχους όσο και του συνεχιζόμενου βόρεια της Παλαιάς εθνικής οδού, προκειμένου να προωθηθεί για ένταξη χρηματοδότησης από το Γ΄ ΚΠΣ.

ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΑ ΣΚΑΡΜΟΥΤΣΟΥ-ΔΗΜΗΤΡΟΠΟΥΛΟΥ

ΕΡΓΑΣΙΕΣ ΣΥΝΤΗΡΗΣΗΣ

ΝΟΜΟΣ ΚΟΡΙΝΘΙΑΣ

Μαλαγάρι Περαχώρας

Ναός Αγίου Νικολάου

Μετά την ολοκλήρωση των εργασιών στερέωσης και αποκατάστασης του ναϋδρίου πραγματοποιήθηκαν εργασίες στερέωσης και καθαρισμού του τοιχογραφικού διακόσμου (Εικ. 10)[8]. Τοιχογραφίες διατηρούνται κυρίως στο δυτικό τμήμα του ναού και χρονολογούνται στο 13ο αιώνα, ενώ στην κόγχη του Ιερού αποκαλύφθηκε και παλαιότερο στρώμα σωζόμενο αποσπασματικά.

ΜΥΡΤΩ ΓΕΩΡΓΟΠΟΥΛΟΥ-ΒΕΡΡΑ

Μονή Λέχοβας

Μετά την ολοκλήρωση των στερεωτικών εργασιών στο καθολικό και στο προσκτισμένο παρεκκλήσι, αποφασίστηκε η στερέωση και συντήρηση των μαρμαροθετημένων ψηφιδωτών δαπέδων, σε συνεργασία με τη Διεύθυνση Συντήρησης Αρχαιοτήτων. Τα περίτεχνα μαρμαροθετήματα που ανάγονται στο 12ο αιώνα έχουν σχεδιαστεί και περιγραφεί αναλυτικά από τον Α. Ορλάνδο[9] (Εικ. 11-12).

8. *ΑΔ* 53 (1998): Χρονικά, σ. 295· 36 (1981): Χρονικά, σ. 173. Δ. Πάλλας, Οδοιπορικό των Γερανείων, *Κορινθιακή Πρωτοχρονιά*, Κόρινθος 1960, σ. 45.

9. *ΑΒΜΕ* Α΄ (1935), σ. 95-98.

Εικ. 10. Μαλαγάρι Περαχώρας. Ναός Αγίου Νικολάου. Τμήμα της παράστασης της Δέησης.

Εικ. 11. Μονή Λέχοβας. Μαρμαροθετημένο δάπεδο μετά τη συντήρηση.

Εικ. 12. Μονή Λέχοβας. Τμήμα του δαπέδου με την παράσταση των πέντε άρτων.

Με την πάροδο του χρόνου, τη συνεχή χρήση και την ανθρώπινη παρέμβαση, είχαν δημιουργηθεί φθορές στη διακοσμημένη επιφάνεια και στο υπόστρωμα: θραυσμένα ή αποσπασμένα πλακίδια, απώλεια ψηφίδων, καθιζήσεις, αυθαίρετες συμπληρώσεις με σύγχρονα υλικά κτλ.

Αναλυτική μελέτη διατήρησης και παθολογίας του έργου με προτάσεις επέμβασης συντάχθηκε από το συντηρητή αρχαιοτήτων, υπεύθυνο του τομέα ψηφιδωτών Δ. Χρυσόπουλο, που επέβλεπε και τις εργασίες.

Κατά το τρέχον έτος πραγματοποιήθηκαν από τον υπεύθυνο του συνεργείου συντηρητή αρχαιοτήτων Γ. Καράμπαλη εργασίες σωστικού κυρίως χαρακτήρα, στο δάπεδο του κυρίως ναού, στο Ιερό και στο παρεκκλήσι. Έγινε αφαίρεση των τσιμεντοκονιαμάτων, συστηματικός καθαρισμός των ψηφιδωτών, των πλακιδίων και των μαρμάρινων πλακών, κυρίως από τη χρήση κεριών και λαδιού, συμπληρώσεις με υπάρχοντα πλακίδια και πλήρωση κενών με κονίαμα.

Λόγω της έκτασης και της σοβαρότητας του έργου, οι εργασίες θα συνεχιστούν και το προσεχές έτος και θα περιλαμβάνουν, σύμφωνα με τη μελέτη, εκτός των απαραίτητων επεμβάσεων συντήρησης, εργασίες πλήρους αισθητικής αποκατάστασης και τεκμηρίωσης με όλες τις υπάρχουσες μεταβολές.

ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΑ ΣΚΑΡΜΟΥΤΣΟΥ-ΔΗΜΗΤΡΟΠΟΥΛΟΥ

ΝΟΜΟΣ ΑΧΑΪΑΣ

Μονή Αγίας Λαύρας (παλαιό καθολικό)

Μετά τη δημοπράτηση του έργου στερέωσης και αποκατάστασης του παλαιού καθολικού της Αγίας Λαύρας, σύμφωνα με την εγκεκριμένη μελέτη που προέβλεπε σε όλο το κτίριο εσωτερικά και εξωτερικά τσιμεντενέματα, πραγματοποιήθηκαν εργασίες για τη διασφάλιση του τοιχογραφικού διάκοσμου, που χρονολογείται στα τέλη του 17ου ή αρχές 18ου αιώνα.

Έγινε συγκράτηση των τοιχογραφιών με γάζες, πρεσαρίσματα, στοκαρίσματα και στεφανώματα, καθώς η κατάστασή τους από την υγρασία και τις σοβαρές ρηγματώσεις της λιθοδομής ήταν επικίνδυνη.

ΜΥΡΤΩ ΓΕΩΡΓΟΠΟΥΛΟΥ-ΒΕΡΡΑ

Βλασιά

Ναός Αγίου Νικολάου

Δεσποτική εικόνα με τον άγιο ένθρονο και τέσσερις εικόνες του βίου του στο κατώτερο τμήμα.

Επιγραφές: *Ἐγένετο ἐν ἔτει 1789* και *Διορθώθη δὲ ἐν ἔτει 1898*. Στο στρώμα του 18ου αιώνα ανήκουν η κεντρική σύνθεση και οι δύο πρώτες σκηνές του βίου του αγίου. Κάτω από την τρίτη σκηνή βρέθηκαν, επίσης, το αρχικό στρώμα με εικονογραφικό θέμα διαφορετικό από αυτό του 19ου αιώνα. Στην ασημένια επένδυση του φωτοστέφανου υπάρχει η εγχάρακτη επιγραφή: *ΔΕΗΣΙΣ ΤΟΥ ΔΟΥΛΟΥ ΤΟΥ ΘΕΟΥ ΑΠΟΣΤΟΛΗ ΡΟΜΕΛΙΟΤΙ.*

ΑΝΑΣΤΑΣΙΑ ΚΟΥΜΟΥΣΗ

ΝΟΜΟΣ ΗΛΕΙΑΣ

Μανωλάδα

Ναός Παλαιοπαναγιάς

Συνεχίστηκε η αποκάλυψη, η στερέωση και ο καθαρισμός του νοτιοδυτικού γωνιαίου διαμερίσματος του ναού[10]. Στον ημισφαιρικό θόλο που καλύπτει το χώρο σε μέτρια προς κακή διατήρηση εικονίζεται ο Παλαιός των Ημερών και στα ημιχώνια οι Ευαγγελιστές. Στον ανατολικό τοίχο, κάτω από την παράσταση της Θεοτόκου με σεβίζοντες αγγέλους που είχε αποκαλυφθεί το παρελθόν έτος, διακρίνεται εξίτηλη η μορφή του Προδρόμου, στραμμένου αριστερά προς ένθρονη μορφή, όπως συνάγεται από τα ίχνη θρόνου (κατεστραμμένη από τη διάνοιξη θύρας προς τον κυρίως ναό), τμήμα προφανώς παράστασης Δέησης. Η αποκάλυψη των στοιχείων αυτών αποκλείει την ύπαρξη κόγχης, όπως ακριβώς παρατηρείται και στο βορειοδυτικό χώρο, παρότι η διαμόρφωση αλλά και η εικονογραφία τους ανταποκρίνεται στη λειτουργία τους ως παρεκκλησίων. Στο βόρειο τοίχο του νότιου χώρου αποκαλύφθηκε η παράσταση της Μεταμόρφωσης, ενώ στο νότιο της Σταύρωσης.

Οι παραστάσεις αυτές σε συνδυασμό με τη Δέηση και την αφιερωτική επιγραφή αποδίδουν ενδεχομένως στο χώρο το χαρακτήρα ταφικού παρεκκλησίου.

ΜΥΡΤΩ ΓΕΩΡΓΟΠΟΥΛΟΥ-ΒΕΡΡΑ

ΝΟΜΟΣ ΖΑΚΥΝΘΟΥ

Στο εργαστήριο του μουσείου εργάστηκαν οι μόνιμοι συντηρητές Μ. Μπάρμπα-Ραζή, Α. Ραζής και Ά. Μάνεση, οι ωρομίσθιοι Α. Πέττα και Μ. Θεοδόσης, καθώς και ο μόνιμος τεχνίτης Γ. Σεμιτέκολος. Συντηρήθηκαν συνολικά 32 εικόνες από ναούς της Ζακύνθου. Επίσης, έγιναν συμπληρωματικές εργασίες συντήρησης σε παλαιότερα συντηρημένες εικόνες, οι οποίες αποτέλεσαν το περιεχόμενο της έκθεσης «Holy Passion, Sacred Images. The Interaction of Byzantine and Western Art in Icon Painting».

α) Από το ναό του Αγίου Ιωάννη Προδρόμου του Βούλτζου στο Καλλιπάδο συντηρήθηκαν πέντε μεγάλες ελαιογραφίες, που κοσμούν τους τοίχους του ναού: ο Χριστός και η Σαμαρείτιδα (1,55×0,74 μ.) (Εικ. 13), ο Χριστός, Πειραζόμενος υπό του Διαβόλου (1,55×0,74 μ.), το Δείπνο εις Εμμαούς (1,53×1,53 μ.), η Κλήση των Αποστόλων Πέτρου και Ανδρέα (1,54×1,52 μ.), η Θεραπεία των Δέκα Λεπρών (1,50×1,52 μ.).

Τα έργα παρουσιάζουν στενή τυπολογική συγγένεια με την παραγωγή του ζακυνθινού ζωγράφου Νικολάου Κουτούζη (1741-1813), που υπήρξε η σημαντικότερη ίσως μορφή της επτανησιακής ζωγραφικής. Ομοιότητες εντοπίζονται, επίσης, στη μνημειακή διάθεση, τα χρώματα, τις κινήσεις[11]. Οι πίνακες έχουν αποδοθεί σε μαθητή του Κουτούζη[12].

Σε όλα τα έργα έγινε φοδράρισμα, στερεώσεις, καθαρισμός και αισθητική αποκατάσταση. Στα επιχρυσωμένα ξυλόγλυπτα πλαίσια πραγματοποιήθηκαν στερεώσεις και ξυλουργικές εργασίες.

β) Από το Δωδεκάορτο του τέμπλου του ναού του Αγίου Νικολάου στην Εξωχώρα συντηρήθηκαν οκτώ εικόνες. Το τέμπλο, έργο των ξυλογλυπτών Νικολάου Λαμπέτη και Αναστασίου Σπετσέρη (1701), είχε κατασκευαστεί αρχικά για το ναό της Αγίας Τριάδας στο χωριό Μέσο Γερακάρι, αλλά το 1813 αντικαταστάθηκε με μεγαλύτερο και αυτό πουλήθηκε στο ναό του Αγίου Νικολάου[13]. Οι εικόνες είναι: η Γέννηση (0,665×0,415 μ.)

10. *ΑΔ* 53 (1998): Χρονικά, σ. 297.

11. Πανομοιότυπες εικονογραφικά είναι οι ελαιογραφίες του Νικολάου Κουτούζη, που εκτίθενται στο Εκκλησιαστικό Μουσείο της μονής Στροφάδων και Αγίου Διονυσίου.

12. Α.Γ. Χαραλαμπίδης, *Συμβολή στη μελέτη της Εφτανησιώτικης ζωγραφικής του 18ου και 19ου αιώνα*, Ιωάννινα 1978, σ. 62-63, εικ. 59-64.

13. Ντ. Κονόμος, *Ζάκυνθος, Πεντακόσια χρόνια (1478-1978). Τέχνης Οδύσσεια. Θρησκευτική Τέχνη. Αρχιτεκτονική - Ξυλογλυπτική - Αργυρογλυπτική*, τόμος πέμπτος, τεύχος Β΄, Αθήνα 1989, σ. 58, 62, όπου και η προηγούμενη βιβλιογραφία.

Εικ. 13. Ζάκυνθος. Καλλιπάδο. Ναός Αγίου Ιωάννη Προδρόμου του Βούλτζου. Ελαιογραφία με τον Χριστό και τη Σαμαρείτιδα.

(Εικ. 14), η Βάπτιση (0,665×0,41 μ.), η Σταύρωση (0,66×0,41 μ.), η Ανάληψη (0,62×0,40 μ.), η Ψηλάφηση του Θωμά (0,65× 0,42 μ.), η Πεντηκοστή (0,65×0,41 μ.), η Μεταμόρφωση (0,66× 0,41 μ.) και η Κοίμηση της Θεοτόκου (0,65× 0,40 μ.).

Στην παράσταση της Γέννησης (Εικ. 14), κάτω δεξιά, σημειώνεται με κόκκινα γράμματα η υπογραφή του ζωγράφου: *ΧΕΙΡ ΔΗΜΗΤΡΙΟΥ ΝΟΜΙΚΟΥ*. Πρόκειται για τον ιερέα, αγιογράφο και χρυσωτή Δημήτριο Νομικό (μνείες 1701-1730)[14]. Ο ίδιος μαζί με τον αδελφό και συνεργάτη του Νικόλαο, το 1701, χρύσωσαν και το τέμπλο του ναού[15]. Ο ζωγράφος ακολουθεί σε όλες τις συνθέσεις του πρότυπα και μεθόδους της κρητικής ζωγραφικής του 15ου και 16ου αιώνα, συνδυάζοντας στοιχεία της δυτικής παράδοσης, όπως συνηθίζεται στα επτανησιακά εργαστήρια από το β΄ μισό του 17ου αιώνα.

Σε όλες τις εικόνες έγιναν στερεώσεις της ζωγραφικής επιφάνειας, αφαίρεση οξειδωμένων βερνικιών, αντικατάσταση σαθρών τρέσων και, τέλος, αισθητική αποκατάσταση.

γ) Από το ναό Αγίας Τριάδας στην πόλη της Ζακύνθου συντηρήθηκαν πέντε εικόνες: Θεοτόκος η Ζωοδόχος Πηγή (1×0,672× 0,017 μ.), Θεοτόκος η Παμμακάριστος (1,20×0,80×0,022 μ.), η αγία Άννα με την Παναγία και η αγία Βαρβάρα (0,325×0,255× 0,018 μ.), τρίμορφο με την αγία Παρασκευή, τον άγιο Ιωάννη Χρυσόστομο και τον άγιο Νικόλαο (0,32×0,305×0,025 μ.) και η Υπαπαντή (0,582×0,45×0,022 μ.). Σε όλα τα έργα έγιναν στερεώσεις της ζωγραφικής επιφάνειας, αφαίρεση των οξειδωμένων

Εικ. 14. Ζάκυνθος. Εξωχώρα. Ναός Αγίου Νικολάου. Εικόνα με τη Γέννηση.

βερνικιών, αλλαγή των σαθρών τρέσων και αισθητική αποκατάσταση.

Από τις παραπάνω εικόνες ενδεικτικά αναφέρονται:

Θεοτόκος η Ζωοδόχος Πηγή (Εικ. 15). Η παράσταση ακολουθεί εικονογραφικά την παραλλαγή που απαντά από τα τέλη του 16ου αιώνα και αντιπροσωπεύεται με πολλά παραδείγματα της κρητικής κυρίως ζωγραφικής: η Παναγία εικονίζεται μετωπική, να έχει στην αγκαλιά της το βρέφος. Ο Χριστός, σε στάση με έντονη αντικίνηση, ευλογεί με τα δύο χέρια και στρέφει το κεφάλι προς τα δεξιά. Η φιάλη φέρει πλούσιο ανθρωπομορφικό, ζωικό και φυτικό διάκοσμο, τα πρόσωπα γύρω από τη λεκάνη, που είναι συνήθως τέσσερα, στην εικόνα αυξάνονται σε έξι. Δύο ολόσωμοι άγγελοι με δυτική εμφάνιση στέφουν την Παναγία με περίτεχνο στέμμα και κρατούν ανεπτυγμένα ειλητάρια. Στο αριστερό αναγράφεται: *ΧΑΙΡΕ / ΠΗΓΗ / ΧΑΡΜΟ/ΝΗC ΑΛΛ/ΗΚΤΟΥ / ΧΑΙΡΕ Ρ/ΟΗ ΚΑΛΛ/ΟΝΗC ΑΡΡ/ΗΤΟΥ*. Στο δεξιό: *ΧΑΙΡΕ ΝΟCΗΜΑΤΩΝ ΠΑΝΤΟΙΩΝ ΚΑΤΑΛΥCΙC ΧΑΙΡΕ ΠΑΘΗΜΑΤΩΝ ΠΟΙΚΙΛΩΝ ΚΑΤΑΚΛΥCΙC*. Τα τεχνοτροπικά χαρακτηριστικά της παρά-

14. Μ. Χατζηδάκης - Ε. Δρακοπούλου, *Έλληνες Ζωγράφοι μετά την Άλωση (1450-1830)*, Αθήνα 1997, σ. 245-246.

15. Κονόμος, ό.π., σ. 58. Χατζηδάκης - Δρακοπούλου, ό.π., σ. 246.

Εικ. 15. Μουσείο Ζακύνθου. Θεοτόκος η Ζωοδόχος Πηγή από το ναό της Αγίας Τριάδας.

στασης οδηγούν σε καλό ζωγράφο που εργάζεται στη Ζάκυνθο, στα τέλη του 17ου ή τις αρχές του 18ου αιώνα.

Θεοτόκος η Παμμακάριστος (Εικ. 16). Η παράσταση ακολουθεί μια παραλλαγή του εικονογραφικού τύπου της Παναγίας Γλυκοφιλούσας, όπως καθιερώθηκε στην κρητική ζωγραφική του 15ου αιώνα[16]. Η Παναγία κρατεί στην αγκαλιά της το Βρέφος, έχοντας το δεξιό χέρι της κάτω από τα σκεπασμένα με το ιμάτιο πόδια του και το αριστερό στην όρθια πλάτη του. Ο Χριστός, με το ανασηκωμένο ψηλά αριστερό χέρι του, κρατιέται από την παρυφή του μαφορίου της μητέρας του, ενώ τυλίγει το δεξιό γύρω από το λαιμό της. Η παράσταση συνδέεται με την εικονογραφία του Πάθους, στην οποία παραπέμπει κυρίως το ανάστροφο πέλμα του παιδιού, από το οποίο κρέμεται το λυμένο σανδάλι του[17]. Πάνω στο χρυσό βάθος, αριστερά, υπάρχει μεγαλογράμματη επιγραφή με κόκκινα γράμματα με την προσωνυμία της Θεοτόκου: *Η ΠΑΜΜΑΚΑ/ΡΙCΤΟC*. Ψηλότερα, αριστερά και δεξιά, σε κόκκινους δίσκους τα συμπιλήματα *ΜΗΡ ΘΥ*, με κεφαλαία γράμματα, από τα οποία εκφύονται φυλλοφόροι βλαστοί. Πάνω από το φωτοστέφανο του Χριστού τα συμπιλήματα *IC XC*. Η σχετικά ασυνήθιστη προσωνυμία Παμμακάριστος υπάρχει σε παραστάσεις της Παναγίας που ανήκουν σε διάφορους εικονογραφικούς τύπους και διαφορετικό καλλιτεχνικό περιβάλλον. Ένας σημαντικός αριθμός

Εικ. 16. Μουσείο Ζακύνθου. Θεοτόκος η Παμμακάριστος από το ναό της Αγίας Τριάδας.

εικόνων της Παναγίας στον τύπο της Οδηγήτριας χρονολογούνται στα μέσα ή το β΄ μισό του 16ου αιώνα[18]. Κάτω αριστερά, με λευκό χρώμα αναγράφεται η αφιερωτική επιγραφή: *ΔΕΗCIC ΤΩΝ ΔΟΥΛΩΝ ΤΟΥ Θ(ΕΟ)Υ ΚΥΡΙΟΥ ΑΚΑΚΙΟΥ ΙΕΡΟΜΟΝΑΧΟΥ / ΤΟΥ ΧΡΥCΟΒΕΡΓΗ Κ(ΑΙ) ΙΑΚΩΒΟΥ ΛΟΥΖΗ Κ(ΑΙ) ΤΖΟΡΤΖΗ / ΒΕΝΤΟΥΡΙ. ΑΧΓ*.

Η παράσταση έφερε επιζωγραφήσεις και στοκαρίσματα σε μεγάλη έκταση της ζωγραφικής επιφάνειας, τα οποία αφαιρέθηκαν, όπως και τα σαθρά τρέσα. Στο μέσον περίπου της εικόνας, προς την αριστερή πλευρά, υπάρχει μεταγενέστερο ξύλινο συμπλήρωμα, το οποίο αντικατέστησε το αρχικό ξύλο, που θα είχε φθαρεί. Η νεότερη ζωγραφική αυτού του τμήματος κάλυπτε και μέρος της αρχικής παράστασης.

δ) Από τη μονή Αγίου Διονυσίου Στροφάδων στην πόλη της Ζακύνθου συντηρήθηκαν τρεις εικόνες:

1. Η Κοίμηση του οσίου Εφραίμ του Σύρου (0,664×0,835×0,023 μ.) (Εικ. 17). Στην αφηγηματική και πολυπρόσωπη σύνθεση παριστάνεται η Κοίμηση του οσίου Εφραίμ του Σύρου και πολλές επιμέρους σκηνές από τη ζωή των αναχωρητών της ερήμου. Η παράσταση της εικόνας της μονής Στροφάδων είναι ισόρροπη και καλοσχεδιασμένη. Ακολουθεί πιστά τον καθιερωμένο εικονογραφικό τύπο, με εξαίρεση την έλλειψη πανί-

16. Χ. Μπαλτογιάννη, *Εικόνες Μήτηρ Θεού*, Αθήνα 1994, σ. 131-134.

17. Ό.π.

18. Μ. Βασιλάκη, Εικόνες του 15ου-16ου αιώνα, *Εικόνες Μονής Αγίου Παύλου*, Άγιον Όρος 1998, σ. 52-54, εικ. 17. Α. Δρανδάκη, *Εικόνες, 14ος-18ος αιώνας, Συλλογή Ρ. Ανδρεάδη*, Μιλάνο 2002, αριθ. 13.

Εικ. 17. Μουσείο Ζακύνθου. Η Κοίμηση του οσίου Εφραίμ του Σύρου από τη μονή Αγίου Διονυσίου Στροφάδων.

δας, που υπάρχει σε όλες τις άλλες παραστάσεις με το ίδιο θέμα. Αντίθετα, στην εικόνα από τη μονή Στροφάδων η χλωρίδα είναι πλούσια. Το μεστό πλάσιμο, η λιτή πτυχολογία, οι σταθερές πινελιές, που αποδίδουν με λίγους τόνους τα χαρακτηριστικά των προσώπων, οι λιγοστές κλιμακώσεις στο χρώμα και τα περιορισμένα φώτα εντάσσουν την παράσταση στον κύκλο της κρητικής ζωγραφικής, στο 1500 περίπου.

2. Η Γέννηση της Θεοτόκου (0,405×0,295×0,022 μ.) (Εικ. 18). Η παράσταση, με πολλά στοιχεία από τη δυτική τέχνη, είναι όμοια εικονογραφικά με τη Γέννηση της Θεοτόκου σε εικόνα της Συλλογής Σταθάτου που φέρει υπογραφή του Βίκτωρα και χρονολογία 1674[19]. Στην εικόνα της μονής Στροφάδων παραλείπεται η υπηρέτρια που σκουπίζει το δάπεδο και η μαία πάνω από το λίκνο. Στη σύνθεση ανιχνεύονται χαρακτηριστικά της τέχνης του Θεόδωρου Πουλάκη τόσο στα φυσιογνωμικά χαρακτηριστικά και την τεχνοτροπία όσο και στην εικονογραφία[20].

3. Η αγία Αικατερίνη (0,315×0,197×0,03 μ.) (Εικ. 19). Η σύνθεση ακολουθεί τον εικονογραφικό τύπο που διαδόθηκε σε μεγάλο αριθμό εικόνων του 16ου και 17ου αιώνα και καθιερώθηκε με σημαντικές εικόνες των ζωγράφων του 17ου αιώνα Ιερεμία Παλλαδά, Σίλβεστρου Θεοχάρη και Εμμανουήλ Λαμπάρδου. Η απόδοση των διακοσμητικών στοιχείων είναι απλούστερη των προτύπων της, ενώ διαπιστώνεται αδυναμία στην απόδοση της προοπτικής. Πρόκειται, πιθανότατα, για έργο επτανησιακού εργαστηρίου του β΄ μισού του 18ου αιώνα. Κάτω αριστερά, πάνω στο πράσινο δάπεδο, υπάρχει δυσανάγνωστη επιγραφή και χρονολογία (1763;).

ε) Από το ναό της Παναγίας Φανερωμένης στο Μπανάτο Ζακύνθου συντηρήθηκαν πέντε ελαιογραφίες με σκηνές από την Καινή Διαθήκη: η Ανάσταση του Λαζάρου (1,427× 0,43 μ.), ο Μυστικός Δείπνος (1,442×0,412 μ.), η Προδοσία (1,425× 0,433 μ.) και η Αποκαθήλωση (1,43×0,433 μ.). Στην παράσταση του Μυστικού Δείπνου υπάρχει η υπογραφή του ζωγράφου: *Φραγκόπουλος 1925*. Πρόκειται για τον αγιογράφο Ιωάννη Φραγκόπουλο[21].

στ) Από το ναό του Αγίου Ιωάννου του Θεολόγου στα Χαρτάτα Κατασταρίου συντηρήθηκαν δύο εικόνες: Ο άγιος Ιωάν-

19. Α. Ξυγγόπουλος, *Συλλογή Ελένης Α. Σταθάτου*, Αθήνα 1951, αριθ. 11, πίν. 11.

20. Η εικόνα αυτή, όπως και η Κοίμηση του οσίου Εφραίμ, περιλαμβάνονται στον υπό έκδοση κατάλογο των έργων του Εκκλησιαστικού Μουσείου της μονής Στροφάδων και Αγίου Διονυσίου.

21. Κονόμος. ό.π. (υποσημ. 13), τόμος πέμπτος, τεύχος Α΄, Αθήνα 1988. σ. 130.

Εικ. 18. Μουσείο Ζακύνθου. Η Γέννηση της Θεοτόκου από τη μονή Αγίου Διονυσίου Στροφάδων.

Εικ. 20. Μουσείο Ζακύνθου. Η Θεοτόκος Οδηγήτρια από το ναό Αγίου Ιωάννου του Θεολόγου.

Εικ. 19. Μουσείο Ζακύνθου. Η αγία Αικατερίνη από τη μονή Αγίου Διονυσίου Στροφάδων.

νης ο Θεολόγος (0,95×0,55 μ.) και η Θεοτόκος Οδηγήτρια (0,95× 0,55 μ.). Στην εικόνα της Παναγίας υπήρχαν προσθήκες από ξύλο τόσο σε όλο το μήκος της κάτω πλευράς, ύψ. 0,09 μ., όσο και σε όλο το μήκος της δεξιάς πλευράς, πλ. 0,02 μ. Η εικόνα μαζί με τις προσθήκες έφερε μεταγενέστερη επιζωγράφηση, η οποία αφαιρέθηκε κατά τη συντήρησή της. Στην ανοιχτή δέλτο που κρατεί ο Χριστός με το δεξιό χέρι του διαβάζεται η επιγραφή: *ΠΝ(ΕΥΜ)Α Κ(ΥΡΙΟ)Υ ΕΠΕ ΟΥ ΕΙΝΕΚΕΝ ΕΧΡΙCΕΜΕ ΕΥΑΓΓΕΛΙCΑCΘΑΙ ΠΤΟΧΗC* (Λουκάς δ',18). Κάτω αριστερά, πάνω στο κόκκινο μαφόριο της Παναγίας, αναγράφεται με λευκό χρώμα η αφιερωτική επιγραφή και η χρονολογία: *ΔΕΗCΙC ΤΟΥ ΔΟΥΛΟΥ CΟΥ / ΑΝΑCΤΑCΙΟΥ ΒΟΥΤΟΥ / 1735 ΓΝΑΡΙΟΥ 14*. Ο ζωγράφος, πρωτοτυπώντας, έχει υπογράψει με λευκά γράμματα πάνω στη χρυσή ταινία του μαφορίου της Θεοτόκου, στην κάτω δεξιά γωνία της παράστασης: *ΧΕΙΡ ΑΝΤΟΝ[ΙΟΥ] ΝΟΤΑΡΑ*[22] (Εικ. 20).

Τέλος, στο εργαστήριο του Μουσείου Ζακύνθου συντηρήθηκαν και πέντε εικόνες που ανήκουν σε ιδιώτες.

ΖΩΗ ΜΥΛΩΝΑ

22. Χατζηδάκης - Δρακοπούλου, ό.π. (υποσημ. 14), σ. 247.

ΝΟΜΟΣ ΚΕΦΑΛΛΗΝΙΑΣ

Φανιές

Ναός Κοίμησης Θεοτόκου

Αποτοιχίστηκε η μοναδική σωζόμενη τοιχογραφία του ερειπωμένου ναού της Κοίμησης της Θεοτόκου με την παράσταση της Φλεγομένης Βάτου[23]. Η παράσταση, διαστ. 1×1 μ. περίπου, μετά τη συντήρηση μεταφέρθηκε σε μεταλλικό υποστήριγμα ελαφράς κατασκευής και τοποθετήθηκε στον ενοριακό ναό του χωριού.

Πεσάδα

Ναός Εισοδίων Θεοτόκου

Μετά την κατάρρευση του πρόχειρου ξύλινου κτίσματος, στο οποίο φυλάσσονταν το ξυλόγλυπτο τέμπλο, οι εικόνες και τα εκκλησιαστικά σκεύη του προσεισμικού ναού των Εισοδίων της Θεοτόκου της οικογένειας Βαλσαμάκη-Φορέστη, τα αντικείμενα μεταφέρθηκαν προς φύλαξη στο Εκκλησιαστικό Μουσείο της μονής του Αγίου Ανδρέα Μηλαπιδιάς.

Από τις 30 εικόνες του ναού το 1999 συντηρήθηκαν οι εξής δύο:

1. Παναγία Γλυκοφιλούσα, διαστ. 0,19×0,14×0,014 μ. και 2. Παναγία Βρεφοκρατούσα του τύπου της Madre della Consolazione, διαστ. 0,61×0,47×0,025 μ. Πολύ καλό έργο ιταλοκρητικής τεχνοτροπίας του β΄ μισού του 15ου αιώνα. Το ξύλινο υπόστρωμα της εικόνας είχε χωριστεί σε τρία τμήματα και παρουσίαζε μεγάλη φθορά από ξυλοφάγα έντομα που το είχαν κάνει διάτρητο. Συγκολλήθηκαν τα τμήματα του ξύλου και τα κενά συμπληρώθηκαν με ξυλοπολτό. Αφαιρέθηκαν στοκαρίσματα και επιζωγραφήσεις παλαιότερης συντήρησης. Ο καθαρισμός της ζωγραφικής επιφάνειας ήταν αρκετά δύσκολος λόγω της οξείδωσης των χρωμάτων. Από τα ίχνη καρφιών φαίνεται ότι η εικόνα έφερε αργυρή επένδυση, η οποία είχε αφαιρεθεί παλαιότερα. Μετά τη συντήρηση η εξαίρετη αυτή εικόνα εντάχθηκε στην έκθεση του Εκκλησιαστικού Μουσείου.

Ληξούρι

Μονή Παναγίας Κορωνάτου

Συνεχίστηκε η συντήρηση των εικόνων της μονής[24]. Από τις 14 εικόνες που συντηρήθηκαν το 1999 οι κυριότερες είναι:

1. Παναγία ένθρονη Βρεφοκρατούσα, διαστ. 1,20×0,51×0,03 μ., από τον ερειπωμένο ναό της Αγίας Παρασκευής Ληξουρίου. Σε κακή κατάσταση, έλειπε το αριστερό τμήμα της εικόνας σε όλο το ύψος της και το υπόλοιπο έφερε διαμπερείς ρωγμές και αποκόλληση του χρωματικού στρώματος από το ξύλινο υπόστρωμα. Η ζωγραφική μεταφέρθηκε σε νέο ξύλο υπολογίζοντας το αρχικό πλάτος της εικόνας σε 0,80 μ., ανάλογο με των υπόλοιπων δεσποτικών εικόνων του ίδιου τέμπλου που βρίσκονται στη μονή (Εικ. 21).

Εικ. 21. Ληξούρι. Μονή Παναγίας Κορωνάτου. Εικόνα με την Παναγία ένθρονη Βρεφοκρατούσα.

2. Οι τρεις θύρες του τέμπλου του ναού των Αγίων Αναργύρων: Ο Νυμφίος, 1812, διαστ. 1,84×0,55×0,019 μ. Κάτω αριστερά στο αβακωτό δάπεδο μικρογράμματη επιγραφή: *διὰ σινδρομῆς κ(αὶ) ἐπημελί/ας πέτρου ξιδιᾶ τηπάρδου /1812.Μαρτίου.6.*

Άγιος Βασίλειος, διαστ. 1,83×0,55×0,02 μ., και άγιος Ιωάννης ο Χρυσόστομος, διαστ. 1,82×0,55×0,02 μ.

3. Δύο θύρες ξυλόγλυπτου αρτοφορίου, ίδιων διαστάσεων (0,29×0,18×0,011 μ.) με την παράσταση του Χριστού Προσευχόμενου στο Όρος των Ελαιών και της Αλληγορίας της Θείας Μετάληψης.

4. Ένα κιβωτίδιο (κασελέτα), διαστ. 0,23×0,14×0,10 μ., με την παράσταση της αγίας Παρασκευής ημίσωμης κεφαλοφόρου στην κύρια όψη και αριστερά της αφιερωτής με αστική εν-

23. *ΑΔ* 36 (1981): Χρονικά, σ. 177, Πίν. 111β.

24. *ΑΔ* 53 (1998): Χρονικά, σ. 302-303.

Εικ. 22. Ληξούρι. Μονή Παναγίας Κορωνάτου. Κιβωτίδιο με την αγία Παρασκευή κεφαλοφόρο.

δυμασία (Εικ. 22) από τον ομώνυμο ερειπωμένο ναό του Ληξουρίου.

5. Δίζωνη εικόνα με τους αρχαγγέλους Γαβριήλ και Μιχαήλ επάνω και τον Ιωάννη τον Θεολόγο με άγγελο κάτω, διαστ. 0,37×0,25×0,02 μ., 18ος αιώνας. Έγινε αποκόλληση του χρωματικού στρώματος και μεταφορά του σε νέο ξύλινο υπόστρωμα. Στο ξυλόγλυπτο πλαίσιο της εικόνας από ατυχή καθαρισμό είχε αφαιρεθεί το φύλλο χρυσού.

Φαβατάτα

Ναός Αγίου Ιωάννη

Από παλαιότερο τέμπλο του ναού συντηρήθηκαν ο ξυλόγλυπτος σταυρός της επίστεψης, διαστ. 1,30×1,72 μ., και η θύρα της Ωραίας Πύλης, διαστ. 1,30×0,90 μ., με την παράσταση του Νυμφίου, 18ος αιώνας. Μετά τη συντήρηση τα δύο έργα εντάχθηκαν στην έκθεση της Εκκλησιαστικής Συλλογής της μονής Παναγίας Κορωνάτου.

ΙΘΑΚΗ

Περαχώρι

Ναός Κοίμησης Θεοτόκου

Ο ναός, διαστ. 22×6 μ., είναι επτανησιακή βασιλική του 17ου αιώνα με επισκευή στα τέλη του 19ου αιώνα. Με τους σεισμούς του 1953 υπέστη σοβαρές ζημιές και εγκαταλείφθηκε. Το ξυλόγλυπτο τέμπλο του μεταφέρθηκε στο ναό του Αγίου Ραφαήλ, που χτίστηκε στη δεκαετία του 1980 χαμηλότερα, στη θέση Κουνουβάτο.

Το έργο της στερέωσης και αποκατάστασης του ναού εντάχθηκε στο ΠΕΠ Ιονίων Νήσων χρηματοδοτούμενο από το Β΄ ΚΠΣ (φορέας υλοποίησης το ΤΑΠΑ). Μετά τον εντοπισμό τοιχογραφικού διακόσμου κάτω από τα νεότερα επιχρίσματα, έγινε από τους συντηρητές της Εφορείας αποκάλυψη και στερέωση των τοιχογραφιών που σώζονται σε μεγάλη έκταση. Στο βόρειο τοίχο ανιχνεύεται και δεύτερο στρώμα τοιχογράφησης[25].

Ναός Αγίου Ιωάννη του Θεολόγου

Στη θέση Παληοχώρα ή Πεταλάτα Περαχωρίου βρίσκεται ο ναός του Αγίου Ιωάννη του Θεολόγου. Πρόκειται για μονόχωρο ναό με ημικυκλική εξωτερικά αψίδα, εσωτ. διαστ. 14,75×5,70 μ., με ελάχιστα ανοίγματα. Δυτικά του ναού υψώνεται ανεξάρτητο κωδωνοστάσιο απλού τύπου.

Το έργο της στερέωσης και αποκατάστασης του ερειπωμένου ναού εντάχθηκε στο ΠΕΠ Ιονίων Νήσων χρηματοδοτούμενο από το Β΄ ΚΠΣ (φορέας υλοποίησης το ΤΑΠΑ). Κατά το 1999 έγινε από τους συντηρητές της Εφορείας στερέωση και στεφάνωμα των μεταβυζαντινών τοιχογραφιών που σώζονται στο Ιερό και το κτιστό τέμπλο[26].

ΔΙΑΜΑΝΤΩ ΡΗΓΑΚΟΥ

ΠΕΡΙΟΔΕΙΕΣ - ΕΝΤΟΠΙΣΜΟΣ ΜΝΗΜΕΙΩΝ - ΚΗΡΥΞΕΙΣ - ΚΑΤΑΓΡΑΦΕΣ

ΝΟΜΟΣ ΚΟΡΙΝΘΙΑΣ

Μονή Λέχοβας

Έγινε φωτογράφηση και καταγραφή των αρχιτεκτονικών γλυπτών, που φυλάσσονται στον ξενώνα της μονής, καθώς και ορισμένων που ήταν ενσωματωμένα στην τοιχοδομία και αφαιρέθηκαν κατά τη διάρκεια των στερεωτικών εργασιών.

1. Τρία συνανήκοντα τμήματα θωρακίου από λευκό μάρμαρο (σωζ. διαστ. 0,64×0,58, πάχ. 0,76 μ.), εντός ορθογώνιου πλαισίου αναπτύσσεται παράσταση σε χαμηλό ανάγλυφο. Στο κέντρο πάνω σε περιρραντήριο, φιάλη από όπου φύονται ελισσόμενοι βλαστοί κληματίδας με φύλλα και καρπούς που καλύπτουν το βάθος της παράστασης. Εκατέρωθεν της φιάλης δύο παγώνια, εκ των οποίων το ένα πίνει μέσα από αυτήν και το άλλο ραμφίζει βότρυ (Εικ. 23).

2. Γωνιακό τμήμα θωρακίου από λευκό μάρμαρο (διαστ. 0,37×0,30, πάχ. 0,06 μ.), εντός πλαισίου κοσμούμενου με πλοχμό από εναλλάξ ημικύκλια και οξυκόρυφες απολήξεις, δύο ακέραια ορθογώνια περιβάλλονται από τριμερή ταινία και συνδέονται μεταξύ τους με κόμβους. Το γωνιακό ορθογώνιο περικλείει ανθεμωτή άκανθα, το γειτονικό τέσσερα ημίφυλλα σε σταυρική διάταξη. Βρέθηκε μετά την αφαίρεση των εξωτε-

25. Ο τοιχογραφικός διάκοσμος των ναών του Περαχωρίου θα δημοσιευθεί από την υπογράφουσα.

26. D.D. Triantaphyllopoulos, *Die nachbyzantinische Wandmalerei auf Kerkyra und den anderen Ionischen Inseln*, München 1985, σ. 346.

Εικ. 23. Καθολικό μονής Λέχοβας. Τμήματα θωρακίου.

Εικ. 25. Καθολικό μονής Λέχοβας. Απότμημα περιθυρώματος.

Εικ. 24. Καθολικό μονής Λέχοβας. Τμήματα θωρακίου εντοιχισμένα.

Εικ. 26. Καθολικό μονής Λέχοβας. Απότμημα επιστυλίου.

ρικών επιχρισμάτων στη νότια πλευρά του παραθύρου της κόγχης του Ιερού.

3. Γωνιακό τμήμα θωρακίου (διαστ. 0,265×0,365, πάχ. 0,045 μ.) με το ίδιο διακοσμητικό θέμα βρέθηκε αντίστοιχα στη βόρεια πλευρά του παραθύρου.

4. Γωνιακό τμήμα που συνανήκει με τα προηγούμενα (διαστ. 0,029×0,415, πάχ. 0,06 μ.) αποκαλύφθηκε στην ποδιά του παραθύρου της κόγχης του Ιερού (Εικ. 24).

5. Τμήμα πεσσίσκου τέμπλου από λευκό μάρμαρο (ύψ. 0,34 μ. και διατομής κορμού 0,13×0,14 μ.). Ταινιωτό ορθογώνιο και κυκλικό πλαίσιο συνδέονται με κόμβο. Το ορθογώνιο περικλείει ανθεμωτή άκανθα, εντός του κύκλου εγγράφεται ένσταυρος ρόδακας.

6. Απότμημα περιθυρώματος (διαστ. 0,26×0,17×0,13 μ.). Δύο λοξότμητες επιφάνειες και μία οριζόντια στο μέσον διαχωρίζονται από κοιλόκυρτα κυμάτια. Στη μία λοξότμητη πλευρά φέρει σπειροειδή βλαστό τριμερών ταινιωτών ελίκων με κομβία στο κέντρο. Στο οριζόντιο μέρος φέρει ορθογώνιο πλαίσιο από διμερείς ταινίες με συνδετικό κόμβο. Εντός αυτού σταυρός εγγεγραμμένος σε κύκλο, μεταξύ των κεραιών φύλλα με κεντρική νεύρωση (Εικ. 25).

7. Απότμημα επιστυλίου (διαστ. 0,33×0,16×0,14 μ.). Στην καλύτερα διατηρημένη πλευρά σώζεται διακόσμηση δύο ισοσκελών σταυρών, οι κεραίες των οποίων απολήγουν σε τρίφυλλα. Οι σταυροί είναι εγγεγραμένοι σε κύκλους με κισσόφυλλα στο ενδιάμεσο κενό. Διακρίνεται σειρά εννέα οπών (Εικ. 26).

8. Επίθημα κιονοκράνου (διαστ. 0,43×0,21×0,11 μ.). Στη λοξότμητη επιφάνεια ανάγλυφη φυτική διακόσμηση αντωπών καμπτόμενων φύλλων άκανθας με κεντρική νεύρωση, το μακρύ στέλεχος των οποίων καταλήγει σε ημίφυλλα άκανθας. Στο μέσον σχοινοειδής κορμός που απολήγει άνω σε καρπό (Εικ. 27) που σχηματίζεται από μικρά κυκλικά σχήματα σε πυκνή διάταξη και κάτω ρόδακα.

9. Μαρμάρινη πλάκα δαπέδου (0,51×0,30×0,07 μ.) με ψηφιδωτή παράσταση μικρού πουλιού (παπαγάλου;) σε κατατομή προς τα δεξιά. Οι ψηφίδες διαφόρων σχημάτων έχουν αποχρώσεις λευκού, μαύρου, ροδόχρωμου, ώχρας (Εικ. 28).

10. Μαρμάρινη πλάκα (0,71×0,30, πάχ. 0,03 μ.) με ψηφιδωτή παράσταση φιδιού. Η πλάκα είναι θραυσμένη, διακρίνεται η ουρά του φιδιού και το κεφάλι με ανοικτό στόμα. Ψηφίδες σε αποχρώσεις λευκού, μαύρου, πράσινου.

Εικ. 27. Καθολικό μονής Λέχοβας. Επίθημα κιονοκράνου.

Εικ. 28. Καθολικό μονής Λέχοβας. Ψηφιδωτή παράσταση σε πλάκα δαπέδου.

Άσσος

Ναός Παμμεγίστων Ταξιαρχών

Μονόχωρη ξυλόστεγη βασιλική με τρίπλευρη αψίδα Ιερού, που σύμφωνα με την παράδοση ανεγέρθηκε το 1822 σε ανάμνηση της φυγής των Τούρκων την ημέρα της εορτής των Ταξιαρχών. Έγινε καταγραφή των τοιχογραφιών που διατηρούνται στο ανατολικό τμήμα του βόρειου και νότιου τοίχου με σειρά ολόσωμων αγίων: Βόρεια, άγιος Γεώργιος, άγιος Κωνσταντίνος με την αγία Ελένη, άγιος Νικόλαος. Νότια, άγιος Αθανάσιος, άγιος Βλάσιος, άγιος Χαράλαμπος, άγιος Δημήτριος, κάτω η επιγραφή: *Ἀναστάσιος Λαζανὰς καὶ Γρηγόριος Β. Σιφικήτης. Δωρεά: 1856.* Αποσπασματικά σώζεται η Πλατυτέρα στην κόγχη του Ιερού, στη μεσαία ζώνη απεικονίζονται σε μετάλλια μορφές προφητών, στην κατώτερη Ιεράρχες.

Στην κόγχη της πρόθεσης, που είναι σχεδόν εξ ολοκλήρου επικαλυμμένη με λαδομπογιά, μετά δυσκολίας διακρίνεται η παράσταση της Άκρας Ταπείνωσης.

Φωτογραφήθηκαν και καταγράφηκαν 68 εικόνες διαφόρων εποχών έως τις αρχές του 20ού αιώνα, που μεταφέρθηκαν για φύλαξη στο νέο ναό Ταξιαρχών. Αρκετές εικόνες, όπως προκύπτει από το θεματολόγιό τους, προέρχονται από το ξύλινο τέμπλο του παλαιού ναού. Καταγράφηκαν, επίσης, ο ξύλινος σταυρός του τέμπλου, βημόθυρα και τα ακόλουθα κειμήλια:

1. Κεντητός επιτάφιος με χρυσά και αργυρά νήματα σε άριστη κατάσταση διατήρησης. Εικονίζεται ο Χριστός νεκρός σε ασημοκέντητο σεντόνι. Πλαισιώνεται από την Παναγία, τις δύο Μαρίες, τον Ιωάννη, τον Ιωσήφ, τον Νικόδημο και δύο αγγέλους. Η παράσταση του Επιταφίου Θρήνου περιβάλλεται από χρυσοκέντητη επιγραφή: *ΘΕΥΣΧΗΜΩΝ ΙΩΣΗΦ ΑΠΟ ΤΟΥ ΞΥΛΟΥ ΚΑΘΕΛΩΝ ΤΟ ΑΧΡΑΝΤΟΝ ΣΟΥ ΣΩΜΑ ΣΙΝΔΟΝΙ ΚΑΘΑΡΑ ΕΙΛΗΣΑΣ ΚΑΙ ΑΡΩΜΑΣΙΝ ΕΝ ΝΗΜΑΤΙ ΚΑΙΩΝ ΚΗΔΕΥΣΑΣ ΑΠΕΘΕΤΟ.* Ακολουθεί άνθινος διάκοσμος εν μέσω Χερουβείμ στις τέσσερις γωνίες.

2. Ευαγγέλιο του 1811 με απεικόνιση της Σταύρωσης και της Ανάστασης στο κάλυμμα.

3. Χάλκινο πολυκάνδηλο. Διάτρητος δίσκος με φυτικό διάκοσμο και κυκλική οπή στο κέντρο. Περιμετρικά τρεις κυκλικές υποδοχές για την ένθεση καντηλιών.

4. Σφυρήλατο ναόσχημο θυμιατήρι από ασήμι. Διατηρεί τους 12 κωδωνίσκους.

ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΑ ΣΚΑΡΜΟΥΤΣΟΥ-ΔΗΜΗΤΡΟΠΟΥΛΟΥ

ΝΟΜΟΣ ΑΧΑΪΑΣ

Πάτρα

Ναός Αγίου Νικολάου Βλατερού

Κατά τη διάρκεια εργασιών ανακαίνισης εντοπίστηκε, μετά την απομάκρυνση των στασιδιών, στην εσωτερική παρειά του βόρειου τοίχου του ναού, αποφραγμένο άνοιγμα κατ' αναλογία προς εκείνο της νότιας. Στο πάχος της τοιχοποιίας του βόρειου τοίχου ανοίγεται κογχάριο, που ενδεχομένως χρησίμευε για την εναπόθεση λεκάνης αγιασμού.

Γαρδενά Αιγιαλείας

Ναός Ευαγγελισμού της Θεοτόκου

Το χωριό Γαρδενά[27], που σήμερα ονομάζεται Κερύνεια, βρίσκεται στα ανατολικά του Αιγίου, σε υψόμετρο 400 μ. και υπάγεται στο Δήμο Διακοφτού. Λίγο έξω από τον κεντρικό οικιστικό πυρήνα των Άνω Γαρδενών, σε απόσταση ενός περίπου χιλιομέτρου υψώνεται ο ναός του Ευαγγελισμού της Θεοτόκου, χτισμένος στην πλαγιά ενός μαλακού υψώματος, στη θέση, όπου σύμφωνα με το βενετικό κτηματολόγιο της Βοστίτσας, υπήρχε η «μονή της Ιερουσαλήμ»[28].

27. Γ.Α. Πίκουλας, *Λεξικό των οικισμών της Πελοποννήσου, παλαιά και νέα τοπωνύμια*, Αθήνα 2001, Κερύνεια (η) - Γαρδενά (τα), λ. 1682, σ. 207 και 503, 533.

28. «Ιερουσαλήμ» σημαίνει τόπος ειρήνης.

Το μνημείο έχει εσωτερικές διαστάσεις (χωρίς τις κόγχες του Ιερού) 8,10×4,80 μ. και αποτελείται από τον κυρίως ναό και το Ιερό. Ο λόγος του μήκους προς το πλάτος είναι 1: 1,54. Νάρθηκας δεν υπάρχει. Τυπολογικά ανήκει στην κατηγορία των μονόκλιτων σταυροειδών με συνεπτυγμένο τρούλο ναών.

Από τον ανατολικό τοίχο προβάλλουν τρεις κόγχες που είναι εσωτερικά ημικυκλικές και εξωτερικά τρίπλευρες. Η κεντρική αψίδα (χορδής 2 μ.) είναι σχεδόν διπλάσια από τις παράπλευρες (χορδής 0,85 μ.). Στο μέσον περίπου του Ιερού υπάρχει η Αγία Τράπεζα. Στη βορειοανατολική γωνία του βόρειου τοίχου και στη νοτιοανατολική του νότιου ανοίγονται, στο πάχος της τοιχοποιίας δύο ισοϋψείς κόγχες.

Η είσοδος στο ναό εξασφαλίζεται από δύο τοξωτές θύρες, μία στη δυτική και μία στη νότια όψη.

Ένα δίλοβο, με ισοϋψείς λοβούς, παράθυρο φωτίζει την κεντρική κόγχη του Ιερού, ενώ οι παράπλευρες φωτίζονται από μονόλοβα. Ο φωτισμός του υπόλοιπου κτιρίου επιτυγχάνεται από τέσσερα στενόμακρα ανοίγματα στο τύμπανο του τρούλου, ένα δίλοβο παράθυρο της βόρειας και ένα της νότιας όψης, που ανοίγονται στο ύψος του εγκάρσιου κλίτους, καθώς και δύο τοξωτά παράθυρα που ανοίγονται στο κατώτερο τμήμα της τοιχοποιίας του βόρειου και του νότιου τοίχου αντίστοιχα. Οδοντωτή ταινία σχηματίζει πλίνθινα τοξωτά πλαίσια που περιγράφουν μέχρι την ποδιά τους τα δίλοβα παράθυρα της κεντρικής κόγχης του Ιερού, καθώς και τα παράθυρα της βόρειας και νότιας όψης που ανοίγονται στο ύψος του εγκάρσιου κλίτους. Οι επιφάνειες των αψίδων είναι απλές. Η αυξημένη φροντίδα για την οργάνωση της ανατολικής όψης εκφράζεται κυρίως με μία οδοντωτή ταινία που αναπτύσσεται στο ανώτατο τμήμα της τοιχοποιίας, κάτω από τις στέγες των αψίδων του Ιερού, καθώς και από μια δεύτερη που περιτρέχει ολόκληρο το πλάτος του ανατολικού τοίχου, κάτω από τις ποδιές των παραθύρων. Από τα εφυαλωμένα πινάκια που υπήρχαν στην ανατολική και στη νότια όψη σώζεται μόνον ένα και αυτό όχι ακέραιο. Στο δυτικό τοίχο, πάνω από τη θύρα, μέσα σε τετράγωνη θήκη που ανοίγεται στο πάχος της τοιχοποιίας, έχει τοποθετηθεί μεγαλογράμματη επιγραφή λαξευμένη πάνω σε λίθινη πλάκα, η οποία μας πληροφορεί ότι το έτος:

+ α ψ δ (= 1704) Α Ν Ε Κ Ε
ΝΗ΄ΣΤΗ Ο ΘΙ΄ΟΣ ΝΑ
Ο΄Σ ΤΗΣ ΥΠΕΡΑΓΙ΄
ΑΣ ΘΕΟΤΟΚΟΥ.

Πάνω από την επιγραφή υπάρχει αβαθές τοξωτό άνοιγμα, μέσα στο οποίο έχει τοποθετηθεί μία εικόνα.

Η τοιχοδομία, κοινή αργολιθοδομή, πάχ. 0,75 μ. κατά μέσον όρο, αποτελείται από ημιλαξευμένους ασβεστόλιθους της περιοχής, συνδετικό κονίαμα και λίγα παρένθετα κομμάτια πλίνθων. Πριν από 35 έτη περίπου έγιναν άτεχνα επιχρίσματα σε όλες τις όψεις του ναού. Ο τρούλος, για να είναι ελαφρότερος, κατασκευάστηκε εξ ολοκλήρου από λαξευτούς πωρόλιθους. Το τύμπανό του, εσωτερικά κυλινδρικό και εξωτερικά οκταγωνικό, επικάθεται σε τετράγωνη κεραμοσκεπή βάση. Γραπτός διάκοσμος δεν υπάρχει. Το αρχικό δάπεδο δεν σώθηκε. Σήμερα το εσωτερικό του ναού είναι επιστρωμένο με τσιμέντο. Νεότερο τέμπλο χωρίζει το Ιερό από τον κυρίως ναό[29]. Ο λιτός ναός του Ευαγγελισμού της Θεοτόκου των Γαρδενών Αιγιαλείας[30], τυπικό δείγμα της πελοποννησιακής ναοδομίας της πρώτης πενταετίας του 18ου αιώνα (1704), χαρακτηρίζεται από έντονο κατασκευαστικό αυτοσχεδιασμό και λαϊκό ύφος, που αποτυπώνει στον αχαϊκό χώρο την επιδεξιότητα των ελλήνων μαστόρων της εποχής.

ΑΦΕΝΤΡΑ ΜΟΥΤΖΑΛΗ

ΕΠΑΡΧΙΑ ΠΑΤΡΩΝ

Κάλανος

Μονή Παναγίας Χρυσοποδαρίτισσας

Βρίσκεται στην περιφέρεια των Νεζερών απέναντι από το χωριό Κάλανο στην πλαγιά ρεματιάς, στο βάθος της οποίας κυλά ο Πείρος ποταμός.

Η σημερινή μορφή της μονής είναι αποτέλεσμα αλλεπάλληλων επισκευών που ακολούθησαν αντίστοιχες καταστροφές κατά το 18ο και 19ο αιώνα.

Ο πρώτος μοναχικός πυρήνας αναπτύχθηκε, άγνωστο πότε, μέσα σε ένα ευρύ σπήλαιο, όπου ιδρύθηκε και το πρώτο καθολικό της μονής. Το σημερινό καθολικό αναπτύχθηκε δυτικά του πρώτου ναού και πρέπει να ανήκει στη φάση επισκευής της μονής μετά την καταστροφή του 1770. Το 1879 έγιναν νέες εργασίες επισκευής. Είναι λιθόκτιστο, καμαροσκέπαστο με ψηλή ημικυκλική αψίδα διακοσμημένη με έξι τυφλά αψιδώματα και δίλοβο παράθυρο. Στρογγυλός φεγγίτης ανοίγεται στο ανατολικό αέτωμα.

Από το αρχικό σπηλαιώδες ναΰδριο 2,15×1,75 μ., πρόσφατα αποκαλύφθηκαν σπαράγματα τοιχογραφιών δύο εποχών. Το παλαιότερο στρώμα[31] μπορεί βάσει τεχνοτροπικών κριτηρίων να χρονολογηθεί στο β΄ μισό του 15ου αιώνα, ενώ το δεύτερο στρώμα, το οποίο αποκολλήθηκε από συντηρητές της Εφορείας, είναι έργο του 18ου αιώνα (προ του 1770) κάποιου νεζερίτη λαϊκού ζωγράφου.

Λακκώματα

Ναός Ζωοδόχου Πηγής

Από τον ηγούμενο της μονής Χρυσοποδαρίτισσας αρχιμανδρίτη Νικόδημο περισυνελέγησαν και παραδόθηκαν στην Εφο-

29. Το ναό του Ευαγγελισμού της Θεοτόκου Γαρδενών Αιγιαλείας μου υπέδειξε ο Κ. Βαγενάς, φύλακας αρχαιοτήτων της ΣΤ΄ ΕΠΚΑ και κάτοικος του χωριού.

30. Α.Γ. Μουτζάλη, Ι.Ν. Ευαγγελισμού της Θεοτόκου Γαρδενών Αιγιαλείας, *Εικοστό Συμπόσιο Βυζαντινής και Μεταβυζαντινής Αρχαιολογίας και Τέχνης, Περιλήψεις ΧΑΕ*, Αθήνα 2000, σ. 57-58.

31. Α. Κουμούση - Α. Μουτζάλη, Βυζαντινοί και μεταβυζαντινοί σπηλαιώδεις ναοί της ΒΔ. Πελοποννήσου, *Ανακοίνωση στο ΣΤ΄ Διεθνές Συνέδριο Πελοποννησιακών Σπουδών, Τρίπολη 9/2000* (πρακτικά υπό έκδοση).

ρεία σπαράγματα τοιχογραφιών από το Ιερό του παραπάνω ναού. Πρόκειται για δύο τμήματα με την κεφαλή του αγίου Βασιλείου και τρία από την παράσταση Βρεφοκρατούσας (το μαφόριο της Παναγίας με τον Χριστό Εμμανουήλ και την επιγραφή *IC XC*). Τα σπαράγματα χρονολογούνται στο 18ο αιώνα.

Χαλανδρίτσα

Ναός Αγίου Ιωάννη

Πρόκειται για μονόχωρο θολοσκέπαστο ναό με τρίπλευρη αψίδα, δύο θύρες εισόδου, δυτικά και νότια, και κωδωνοστάσιο με μονόλοβο άνοιγμα για την ανάρτηση καμπάνας, ενσωματωμένο στη δυτική πρόσοψη και κακότεχνα στερεωμένο[32]. Πάνω από τη δυτική θύρα ανοίγεται μικρή κόγχη με ελαφρώς τεθλασμένο τόξο μέσα σε ορθογώνιο εξέχον πλαίσιο από πωρόλιθο.

Η τοιχοποιία είναι αμελής με αργούς λίθους, σπασμένα κεραμίδια σε παχύ κονίαμα. Πλίνθινη οδοντωτή ταινία περιτρέχει την απόληξη των μακρών πλευρών ανάμεσα σε δύο σειρές οριζόντια τοποθετημένων πλίνθων. Στη δυτική θύρα διατηρούνται τμήματα των λαμπάδων διαμορφούμενα από επάλληλες πλίνθους[33].

Εσωτερικά το θόλο ενισχύουν τρία σφενδόνια, εκ των οποίων το μεσαίο στηρίζεται σε παραστάδες.

Ο ναός έχει χρονολογηθεί στο 17ο-18ο αιώνα[34].

ΕΠΑΡΧΙΑ ΑΙΓΙΑΛΕΙΑΣ

Πύργος Ακράτας

Ναός Αγίου Γεωργίου

Ευρύχωρη μονόχωρη βασιλική των αρχών του 20ού αιώνα με δίρριχτη στέγη, τρίπλευρη αψίδα με δίλοβο παράθυρο και τρεις θύρες εισόδου. Από πέντε παράθυρα με μαρμάρινα υαλοστάσια ανοίγονται σε κάθε μακρά πλευρά του ναού. Παρουσιάζει επιμελημένη τοιχοποιία από μεγάλες πέτρες, πρόσφατα αρμολογημένες. Στις γωνίες, τα τοξωτά πλαίσια των ανοιγμάτων, τα ορθογωνικά πλαίσια που περιβάλλουν τις θύρες και στο αέτωμα της κύριας (βόρειας) εισόδου έχουν χρησιμοποιηθεί καλολαξευμένοι πωρόλιθοι. Πώρινη λοξότμητη κορνίζα επιστέφει περιμετρικά τους τοίχους. Επάνω από τη δυτική θύρα υψώνεται σύγχρονο κωδωνοστάσιο. Πωρολιθική τετράγωνη πλάκα στη δυτική όψη φέρει εγχάρακτο σταυρό και τη χρονολογία 1903.

Ναός Αγίου Αθανασίου

Βρίσκεται έξω από το χωριό, δυτικά στο δρόμο προς Βαλιμή. Μονόχωρο πετρόκτιστο ναΰδριο με κυκλική αψίδα, το κάτω μέρος της οποίας περιτρέχει πώρινο βεργίο ημικυκλικής διατομής. Η τοιχοποιία πρόσφατα αρμολογήθηκε κακότεχνα. Στη δυτική όψη ίχνη στην τοιχοποιία φανερώνουν την ύπαρξη χώρου, κατεστραμμένου σήμερα (νάρθηκα;). Οι νεότερες επεμβάσεις έχουν αλλοιώσει τόσο τη μορφή του μνημείου που δεν μπορεί να εξαχθεί σαφές συμπέρασμα για τη χρονολογία κατασκευής του. Από τα απογραφικά στοιχεία των Βενετών σχετικά με την εκκλησιαστική περιουσία της Πελοποννήσου, αντλείται η πληροφορία για την ύπαρξη του ναού ήδη από τις αρχές του 18ου αιώνα[35].

Ναός Τιμίου Σταυρού στη Ράχη

Ξωκκλήσι σήμερα, ενοριακός ναός του Πύργου παλαιότερα πριν από την ίδρυση του ναού του Αγίου Γεωργίου. Είναι μονόχωρο, λιθόκτιστο, καμαροσκέπαστο ναΰδριο του 18ου αιώνα με μεταγενέστερο νάρθηκα, 1836, όπως αναφέρει εντοιχισμένη επιγραφή στη βόρεια είσοδο. Πρέπει να ήταν κατάγραφο με τοιχογραφίες, ίχνη των οποίων σώζονται κοντά στο ξυλόγλυπτο τέμπλο.

ΕΠΑΡΧΙΑ ΚΑΛΑΒΡΥΤΩΝ

Χαλκιάνικα

Μονή Καταφυγίων ή Καταθεσίων

Σε υψόμετρο 1.300 μ., έξω από το χωριό Χαλκιάνικα (πρώην Κοινότητα Περιστέρας), βρίσκεται η κατεστραμμένη μονή, μετόχι τα τελευταία χρόνια της μονής Αγίας Τριάδας Ακράτας. Σώζεται το σπηλαιώδες καθολικό και τρεις σκήτες ψηλά στο βράχο. Απότομη σκάλα με 64 σκαλοπάτια οδηγεί στο ναό, του οποίου η ανατολική, βόρεια και μισή νότια πλευρά αναπτύσσονται μέσα στο βράχο. Μοναδική θύρα εισόδου ανοίγεται στη νότια πλευρά και ένα παράθυρο στη δυτική. Εσωτερικά ο ναός είναι κατάγραφος με τοιχογραφίες καλής τέχνης του 17ου αιώνα, 1638, σύμφωνα με την κτητορική επιγραφή[36]. Το εικονογραφικό πρόγραμμα ακολουθεί το καθιερωμένο μεταβυζαντινό σχήμα.

ΑΝΑΣΤΑΣΙΑ ΚΟΥΜΟΥΣΗ

ΝΟΜΟΣ ΗΛΕΙΑΣ

Ανδρίτσαινα

Ναός Αγίου Νικολάου

Ο παραπάνω ναός είναι κτίσμα του 20ού αιώνα. Ο τύπος συνδυάζει την τρίκλιτη βασιλική με το σταυροειδή εγγεγραμμένο. Οι όψεις του είναι δομημένες με λαξευτή τοιχοποιία.

---

32. Η αρχική μορφή του πριν από τις εργασίες φαίνεται στον Bon, ό.π. (υποσημ. 4), πίν. 115 1b.

33. Ανάλογη διαμόρφωση παρουσιάζουν τα παράθυρα του γειτονικού Αγίου Αθανασίου, βλ. ό.π.

34. Ό.π., σ. 578-580.

35. Α. Φωτόπουλος, *Ο Πύργος της Ακράτας και η Μονή της Αγίας Τριάδος*, Αθήναι 1987, σ. 19.

36. Κουμούση - Μουτζάλη, ό.π. (υποσημ. 31).

Εικ. 29. Αντρώνι. Ναός Αγίων Αναργύρων. Τμήμα του τοιχογραφικού διακόσμου.

Ανήλιο

Στο χωριό Ανήλιο (πρώην Γλάτσα), εκτός από τα ερείπια των δύο βυζαντινών ναών, της Παναγίας και της Μεταμορφώσεως του Σωτήρος, υπάρχουν στην ευρύτερη περιφέρεια και άλλες θέσεις ναών. Στη θέση Γλατσοπούλα, ανάμεσα σε άλλα ερειπωμένα κτίρια, διατηρείται ερειπωμένος ο μονόχωρος ναός του Αγίου Γεωργίου. Έχει εξωτερικές διαστάσεις 10×5,80 μ. Στη θέση Αγία Κυριακή δεν διακρίνονται κτιριακά λείψανα. Ερειπωμένο είναι το ξωκκλήσι του Προφήτη Ηλία. Είναι μονόχωρο ξυλόστεγο, συνολ. εξωτ. διαστ. (χωρίς την αψίδα) 9,70×6,50 μ.

Αντρώνι

Ναός Αγίων Αναργύρων

Ο παραπάνω ναός βρίσκεται στο κοιμητήριο του χωριού Αντρώνι του Δήμου Λασιώνος. Στη σημερινή μορφή του είναι μονόχωρη ξυλόστεγη αίθουσα που απολήγει σε μία ημικυλινδρική αψίδα ανατολικά. Διαθέτει κτιστό τέμπλο. Αποσπασματικά διατηρημένος είναι ο τοιχογραφικός διάκοσμος του μνημείου, ο οποίος μπορεί να χρονολογηθεί στο 18ο αιώνα. Σώζεται τμήμα του στο νότιο και τον ανατολικό τοίχο, καθώς και στο τέμπλο. Στο νότιο τοίχο ο διάκοσμος διατάσσεται σε ζώνες. Διατηρείται εκείνη των ολόσωμων αγίων και μια δεύτερη με στηθάρια αγίων. Ψηλότερα υπήρχαν αφηγηματικές σκηνές που κοσμούσαν το θόλο, από τις οποίες σώζεται μόνον το κατώτερο τμήμα τους (Εικ. 29).

Εικ. 30. Γούμερο. Μονή της Νίκαβας. Η ανατολική πτέρυγα με το ληνό.

Γούμερο

Μονή της Νίκαβας

Η μεταβυζαντινή, κατεστραμμένη σήμερα, μονή της Νίκαβας, αφιερωμένη στο Γενέσιο του Προδρόμου, βρίσκεται κοντά στο χωριό Γούμερο του Δήμου Ωλένης. Είναι μετόχι του Παναγίου Τάφου. Η είσοδος του συγκροτήματος είναι διευθετημένη στο νότιο περίβολο. Στο κέντρο της αυλής δεσπόζει το καθολικό. Σήμερα είναι ξυλόστεγο, ενώ άλλοτε θολοσκεπές, όπως μπορεί κανείς να διαπιστώσει από τις γενέσεις του θόλου στο εσωτερικό. Διαθέτει δύο πτέρυγες, τη νότια και την ανατολική, οι οποίες κάποτε ήταν διώροφες. Στο βόρειο άκρο διατηρείται η εστία της μονής. Στη νοτιοανατολική γωνία της αυλής υπάρχει υπαίθριο πατητήρι, το οποίο αποτελείται από έναν κυλινδρικό κτιστό ληνό και ένα, κτιστό επίσης, υπολήνιο[37] (Εικ. 30).

37. Δ. Αθανασούλης, Μοναστηριακά πατητήρια στην Ηλεία, στο Γ.Α. Πίκουλας (επιμ.), *«Οἶνον ἱστορῶ». Αμπελοοινική ιστορία και αρχαιολογία της ΒΔ. Πελοποννήσου. Επιστημονικό Συμπόσιο. Κτήμα Μερκούρη, Κορακοχώρι Ηλείας*, Αθήνα 2001, σ. 69-74.

Εικ. 31. Αλίφειρα. Μονή Σεπετού. Μερική άποψη του καθολικού.

Εικ. 32. Νεράιδα. Ερείπια λουτρού.

Καστρούγκαινα

Ναός Αγίου Νικολάου

Στην κοιλάδα του ποταμού Νέδα, δίπλα στον παραπόταμο της Καστρούγκαινας, στη θέση Άγιος Νικόλαος Καστρούγκαινας, υπάρχουν τα ερείπια κτίσματος[38]. Τμήμα μόνον του οικοδομήματος είναι ορατό. Διακρίνεται μία αψίδα στην ανατολική πλευρά και λείψανα τοίχων βόρεια αυτής. Το κτίσμα είναι δομημένο με αργολιθοδομή και ασβεστοκονίαμα ως συνδετικό υλικό. Στο χώρο υπάρχουν διάσπαρτα τμήματα αρχιτεκτονικών μελών. Κατά τον καθαρισμό του κτιρίου εντοπίστηκαν θραύσματα γυάλινου αγγείου στην αψίδα.

Αλίφειρα

Μονή Σεπετού

Η μονή Σεπετού βρίσκεται στο δρόμο που οδηγεί από τον οικισμό Κάτω Αμυγδαλιά (πρώην Χάνια Κόρμπα) στο χωριό Αλίφειρα (πρώην Ρογκοζιό). Είναι χτισμένη σε βράχο πάνω από τον ποταμό Τρίτωνα (πρώην Ζελεχοβίτικο). Το καθολικό βαίνει σε δύο ψηλές καμάρες με ογκώδη ποδαρικά και χρονολογείται στις αρχές του 20ού αιώνα (Εικ. 31). Το συγκρότημα είναι νεότερο. Νεότερων χρόνων είναι και τα κελιά στη θέση Άγιος Αντώνιος, όπου και η πηγή της μονής.

Νεράιδα

Κοντά στο χωριό Νεράιδα (πρώην Καλολετσί), στην όχθη του ποταμού Ενιπέα, διατηρείται ερειπωμένη λουτρική εγκατάσταση, πιθανότατα χαμάμ[39] (Εικ. 32). Έχει μέγιστες εξωτερικές διαστάσεις: μήκ. 7,30 και πλ. 3,70 μ. Αποτελείται από δύο συνεχόμενους χώρους που στεγάζονταν με ημισφαιρικούς θόλους και έναν τρίτο στενότερο, που λειτουργούσε ως δεξαμενή. Τους τοίχους διατρέχουν πήλινοι αγωγοί.

Πετράλωνα

Ναοί Αγίου Παντελεήμονος και Αγίου Δημητρίου

Στη θέση Δολιανά του οικισμού Πετράλωνα (πρώην Βερβίτσα) του Δήμου Φιγαλείας εντοπίστηκαν τα ερείπια ναού, πιθανότατα βυζαντινών χρόνων, αφιερωμένου σύμφωνα με την τοπική παράδοση στον άγιο Παντελεήμονα. Στην ίδια θέση και ανατολικά του Αγίου Παντελεήμονα υπάρχει νεότερο ναΰδριο αφιερωμένο στον άγιο Δημήτριο. Είναι μονόχωρος ξυλόστεγος ναός με εντοιχισμένα αρχιτεκτονικά μέλη σε β΄ χρήση από παλαιότερο ναό, που υπήρχε στην ίδια θέση.

Σέκουλας

Σερβωτά

Ο ερειπωμένος δίκλιτος σταυρεπίστεγος ναός στη θέση Σερβωτά του οικισμού Σέκουλα Δήμου Ανδρίτσαινας φέρει λείψανα τοιχογραφικού διακόσμου. Διακρίνεται η Θεοτόκος Βρεφοκρατούσα στη βόρεια αψίδα. Ο ναός μπορεί να χρονολογηθεί στην ύστερη βυζαντινή περίοδο[40].

38. Α. Λαμπροπούλου, Παύλιτσα Ηλείας. Ιστορικές και αρχαιολογικές μαρτυρίες, *Σύμμεικτα* 8 (1989), σ. 351-352.

39. Ο Ν. Γιαλούρης το αναφέρει ως ρωμαϊκό βαλανείο, *ΑΔ* 20 (1965): Χρονικά, σ. 210, Πίν. 238β.

40. Π. Βελισσαρίου, Ο δίκλιτος σταυρεπίστεγος ναός στον Σέκουλα Ηλείας,

Εικ. 33. Φανάρι. Ερείπια λουτρού.

Σιμόπουλο

Ναός Αγίων Θεοδώρων

Στο ναό των Αγίων Θεοδώρων Σιμόπουλου του Δήμου Πηνείας, ο οποίος έχει τη μορφή ξυλόστεγης αίθουσας με ημικυλινδρική αψίδα Ιερού και στη σημερινή μορφή του είναι νεότερο κτίσμα, εντοπίστηκε και περισυνελέγη παλαιοχριστιανικός αμφικιονίσκος παραθύρου από λευκό μάρμαρο.

Κάτω Φιγάλεια

Πέντε χιλιόμετρα νότια του χωριού Κάτω Φιγάλεια (πρώην Ζούρτσα) του Δήμου Φιγαλείας, υπάρχουν τα ερείπια ναού, γνωστού στους ντόπιους με το όνομα Άγιος Σίλας.

Φανάρι

Στο Φανάρι του Δήμου Ανδρίτσαινας, σώζονται σε κακή κατάσταση τα ερείπια οθωμανικού λουτρού (χαμάμ) (Εικ. 33). Διακρίνονται δύο κόγχες, υδραυλικές εγκαταστάσεις και αεραγωγοί.

Φασκομηλιά

Ναός Αγίας Άννας

Νοτιοανατολικά του οικισμού Φασκομηλιά (πρώην Μουντρά) του Δήμου Φιγαλείας, εντοπίστηκε ο ναός της Αγίας Άννας. Είναι ξυλόστεγος, μονόχωρος με νάρθηκα. Εσωτερικά διακρίνονται οι γενέσεις θόλων, από τη διάταξη των οποίων προκύπτει ότι αρχικά ο ναός ήταν σταυρεπίστεγος του τύπου Α1, κατά την κατάταξη του Α. Ορλάνδου. Κατά μήκος της μεσημβρινής όψης υπάρχουν φουρούσια που υποδεικνύουν την ύπαρξη ξύλινης στοάς. Η μορφή των πλαισίων των ανοιγμάτων προδίδει δυτικές επιδράσεις[41]. Το μνημείο ήταν από αιώνες ερειπωμένο, όπως προκύπτει και από την αναφορά του στην ενετική απογραφή του 1700. Το χωριό Μουντρά αναφέρεται στο *Χρονικόν του Μορέως* και σε χρυσόβουλλο του αυτοκράτορος Ανδρονίκου Β΄ Παλαιολόγου, σύμφωνα με το οποίο, κατά το έτος 1322, η περιοχή αυτή των Σκορτών είχε παραχωρηθεί στη μονή Βροντοχίου του Μυστρά[42].

Ώλενα

Στη θέση Παλιώλενα του χωριού Ώλενα υπάρχουν τα ερείπια κτιρίου, που ταυτίζονται από τους ντόπιους με ναό της Παναγίας.

ΔΗΜΗΤΡΙΟΣ ΑΘΑΝΑΣΟΥΛΗΣ

19ο Συμπόσιο Βυζαντινής και Μεταβυζαντινής Αρχαιολογίας και Τέχνης της Χριστιανικής Αρχαιολογικής Εταιρείας, 7-9 Μαΐου 1999, Πρόγραμμα και περιλήψεις εισηγήσεων και ανακοινώσεων, Αθήνα 1999, σ. 17. Το ναό μελετά ο Π. Βελισσαρίου.

41. Τους ναούς της Ηλείας μελετά ο υπογράφων.

42. Αντίγραφο του εν λόγω χρυσοβούλλου διατηρείται τοιχογραφημένο στο νοτιοδυτικό παρεκκλήσι του Αφεντικού. Η επιγραφή έχει δημοσιευθεί από τον Κ. Ζησίου (Κ. Ζησίου, *Επιγραφαί Μυστρά* 3, Αθήνα 1891, σ. 459-487) και τον G. Millet (*BCH* XXIII (1899), σ. 115-118). Πρβλ. επίσης, Bon. ό.π. (υποσημ. 4), σ. 221 και σημ. 4. Για τη Μουντρά, βλ. επίσης στο ίδιο, σ. 132, 357-359.

ΝΟΜΟΣ ΚΕΦΑΛΛΗΝΙΑΣ

Πεσάδα

Ναός Αγίου Στεφάνου

Στη θέση Αγγαθερά βρίσκεται ο ναός του Αγίου Στεφάνου, μετόχι της γειτονικής μονής Εσταυρωμένου από το 1612[43], ο οποίος ερειπώθηκε με τους σεισμούς του 1953. Πρόκειται για μονόχωρο ναό με ημικυκλική αψίδα. Στη βορειοανατολική γωνία του Ιερού εντοπίστηκε κτιστό τετράγωνο όρυγμα, πλευράς 0,50 και βάθ. 0,50 μ. περίπου, που προφανώς αποτελούσε το χωνευτήριο του Ιερού. Για την κατασκευή των δύο πλευρών του, πάχ. 0,16 μ., είχαν χρησιμοποιηθεί τμήματα παλαιοχριστιανικού ψηφιδωτού δαπέδου με λευκές και μαύρες ψηφίδες που σχηματίζουν συνεχόμενα κατά κορυφήν τετράγωνα. Τα τμήματα του ψηφιδωτού μεταφέρθηκαν προς φύλαξη στο Αρχαιολογικό Μουσείο του Αργοστολίου, εκτός ενός τμήματος που είχε παλαιότερα μεταφερθεί στη μονή Εσταυρωμένου, ενώ ο κίονας και η πλάκα της Αγίας Τράπεζας μεταφέρθηκαν για ασφάλεια στον περίβολο του γειτονικού ενοριακού ναού της Ευαγγελίστριας.

Ναός Αγίου Παύλου

Στον παραπάνω νεόδμητο ναό, στη θέση Ανεμόμυλοι, τοποθετήθηκε το ξυλόγλυπτο τέμπλο του ερειπωμένου ναού του Αγίου Ιωάννη του Προδρόμου Πεσάδας, στο οποίο προστέθηκαν τμήματα και από άλλα τέμπλα ναών της περιοχής που ερειπώθηκαν με τους σεισμούς του 1953.

ΔΙΑΜΑΝΤΩ ΡΗΓΑΚΟΥ

ΑΝΑΣΚΑΦΙΚΕΣ ΕΡΓΑΣΙΕΣ

ΝΟΜΟΣ ΑΧΑΪΑΣ

Πάτρα

Οδός Κορίνθου 224

Στη βορειοδυτική πλευρά του οικοπέδου και σε απόσταση 6,35 μ. από το Ιερό του ναού της Ευαγγελίστριας Πατρών, ο οποίος βρίσκεται στο όμορο δυτικά οικόπεδο, αποκαλύφθηκε κτιστή ορθογώνια κατασκευή, βάθ. 1,23 μ., με στρογγυλεμένες γωνίες, εξωτ. διαστ. 2,15×1,75 και εσωτ. 1,60×1,15 μ. Τα τοιχώματά της είναι χτισμένα με αργολιθοδομή και εσωτερικά επιχρισμένα με υδραυλικό κονίαμα. Η κάλυψη του κτίσματος γινόταν με καμάρα κατασκευασμένη με επάλληλες σειρές οπτοπλίνθων. Στον πυθμένα υπήρχε οπή απορροής υγρών. Πρόκειται, πιθανώς, για δεξαμενή ή ληνό.

Στην αποχωμάτωση του χώρου βρέθηκε μαρμάρινη βάση ιωνικού κίονα, ύψ. 0,12 μ., με συμφυές τμήμα του κίονα, διαμ. 0,37 και ύψ. κορμού 0,09-0,22 μ.

Οδός Διδυμοτείχου 5 και πάροδος Μεσσάτιδος

Στη νοτιοανατολική γωνία του οικοπέδου αποκαλύφθηκε χώρος οριζόμενος από τρεις τοίχους. Διαστάσεις ανασκαφέντος τμήματος: 3,50×1,80 μ. Ο χώρος συνεχίζεται προς ΝΑ. στο άσκαφο τμήμα του οικοπέδου. Οι τοίχοι, πάχ. 0,70 μ., είναι χτισμένοι με μεγάλους λίθους σε τρεις-τέσσερις οριζόντιες στρώσεις και παχύ συνδετικό κονίαμα. Στη βόρεια πλευρά του χώρου βρέθηκε κατά χώραν το κατώφλι της θύρας. Ακριβώς πάνω στο βόρειο τοίχο βρέθηκε χάλκινο νόμισμα υστεροβυζαντινών χρόνων.

Οδός Καρπενησίου 13

Σε βάθος 1,30 μ. από την επιφάνεια της σημερινής οδού Καρπενησίου αποκαλύφθηκε τμήμα δρόμου, διαστ. 5×4,50 μ., με κατεύθυνση ΒΔ.-ΝΑ. Προφανώς, πρόκειται για τον ίδιο δρόμο που ήλθε στο φως στο οικόπεδο της οδού Καρπενησίου 11[44]. Το κατάστρωμά του αποτελείται από πέτρες, κυρίως στρογγυλεμένες, διαφόρων μεγεθών και σκληρό κουρασάνι, ενώ το υπόστρωμά του από μεγάλες πέτρες ακατέργαστες, λίγα σπασμένα κεραμίδια και χώμα.

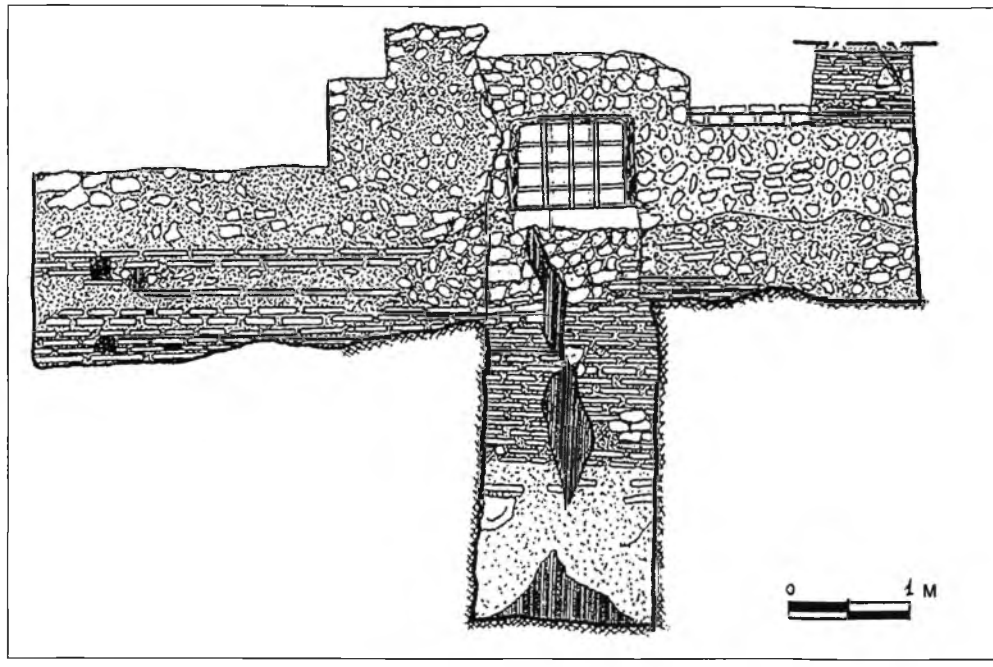
Από το χώρο προήλθαν όστρακα βυζαντινών χρόνων (ενδιαφέρον παρουσιάζει τμήμα εφυαλωμένου σκύφου με γραπτό διάκοσμο) και νεότερα, καθώς και επτά χάλκινα νομίσματα (ένα αδιάγνωστο, τρία ενετικά bagattini, μία γαζέττα ενετική του τύπου Dalmatia et Albania και δύο τουρκικά).

Οδός Καρπενησίου 12

Ακριβώς απέναντι από το προηγούμενο οικόπεδο σώζεται υπέργειο τμήμα κτίσματος, προσανατολισμού Β.-Ν. και ημικυκλικής κάτοψης (Εικ. 34). Μέσο πάχ. τοίχου 1,30, μέγ. αποκαλ. ύψ. 3,40 και βάθ. θεμελίωσης 1,20 μ. Στο πάχος του τοίχου, σχεδόν στο κέντρο του, ανοίγεται ένα ορθογώνιο σήμερα άνοιγμα. Στην εξωτερική (ανατολική) παρειά του τοίχου σώζεται δάπεδο αποτελούμενο από μικρά πήλινα πλακίδια. Πάνω σε αυτό το δάπεδο και στο ύψος του παραπάνω ανοίγματος βρέθηκε τμήμα πλινθόκτιστου τόξου, προερχόμενο ίσως από την αρχική οικοδομική φάση του ανοίγματος.

Το κτίσμα εμφανίζει τουλάχιστον δύο φάσεις στην τοιχοποιία του. Η εξωτερική (ανατολική) παρειά του τοίχου, καθώς και τα κατώτερα τμήματα της εσωτερικής παρειάς, που ήταν καταχωσμένα, είναι χτισμένα με επάλληλες σειρές πλίνθων και παχύ συνδετικό κονίαμα, ενώ τα ανώτερα τμήματα με αργολιθοδομή. Ενδεχομένως το κτίσμα ανήκει σε κάποια φάση της οχύρωσης του κάστρου της Πάτρας, το οποίο βρίσκεται σε απόσταση μόλις

43. Η. Τσιτσέλης, *Κεφαλληνιακά Σύμμικτα*, 2, Αθήνα 1960, σ. 300.
44. *ΑΔ* 43 (1988): Χρονικά, σ. 150.

Εικ. 34. Πάτρα. Οδός Καρπενησίου 12. Αποτύπωση της όψης του υπέργεια σωζόμενου τοίχου.

170 μ., όπως τα υπέργεια τμήματα που εντοπίστηκαν στις οδούς Παναχαΐδος Αθηνάς[45], Μπουκαούρη 5[46] και Γερμανού 97[47].

ΑΝΑΣΤΑΣΙΑ ΚΟΥΜΟΥΣΗ

ΝΟΜΟΣ ΗΛΕΙΑΣ

Λαμπέτι

Θέση Άγιοι Θεόδωροι Άμπουλα

Στην παραπάνω θέση στο Λαμπέτι Πύργου, διενεργήθηκε ανασκαφική τομή ύστερα από αίτημα του εκκλησιαστικού συμβουλίου για την ανέγερση ναού. Κατά τις δοκιμαστικές τομές αποκαλύφθηκαν τμήματα θεμελίων, τα οποία πιθανότατα ανήκουν σε παλαιοχριστιανική βασιλική, η οποία είχε και παλαιότερα εντοπιστεί μαζί με τάφους.

Φασκομηλιά

Ναός Αγίου Χαραλάμπους

Στη θέση Πέτρα νοτιοδυτικά του οικισμού Φασκομηλιά (πρώην Μουντρά) του Δήμου Φιγαλείας υπάρχουν τα ερείπια

Εικ. 35. Φασκομηλιά. Ερείπια του ναού του Αγίου Χαραλάμπους.

κτίσματος, το οποίο ταυτίζεται από τους κατοίκους της περιοχής με το ναό του Αγίου Χαραλάμπους. Με αφορμή αίτημα για την ανέγερση νέου ναού πλησίον των ερειπίων, διεξήχθη ανασκαφική έρευνα για την αποκάλυψή τους. Αποκαλύφθηκε ένας χώρος ορθογωνικής κάτοψης, διαστ. 2,75×2,91 μ., με δύο αψίδες, τη μία στη νότια και την άλλη στη δυτική πλευρά (Εικ. 35). Το μέγιστο σωζόμενο ύψος των τοίχων δεν υπερβαίνει τα 1,55 μ. Μεταξύ των αψίδων και του κεντρικού χώρου ήλθαν στο φως στενές δίοδοι επικοινωνίας. Θυραίο άνοιγμα δεν αποκαλύφθηκε. Το ερείπιο είχε αποχωματωθεί και καθαριστεί, με αποτέλεσμα να μην υπάρχουν στρωματογρα-

45. *ΑΔ* 29 (1973-1974): Χρονικά, σ. 410.
46. *ΑΔ* 49 (1994): Χρονικά, σ. 263.
47. *ΑΔ* 52 (1997): Χρονικά, σ. 343.

Εικ. 36. Φιγάλεια. Θέση Σταυρούλι. Πλάκες δαπέδου της παλαιοχριστιανικής βασιλικής.

φικές ενδείξεις. Πρόκειται πιθανώς για μικρό βαλανείο βυζαντινών χρόνων.

Φιγάλεια

Θέση Σταυρούλι

Στην παραπάνω θέση της Άνω Φιγαλείας (πρώην Παύλιτζα) του Δήμου Φιγαλείας[48] και εντός του αρχαιολογικού χώρου της αρχαίας Φιγαλείας, υπάρχουν τα ερείπια χριστιανικού ναού. Πρόκειται για μεγάλη τρίκλιτη παλαιοχριστιανική βασιλική, η οποία ανατολικά διαθέτει μεγάλη ημικυκλική αψίδα. Είναι χτισμένη με αρχαίο οικοδομικό υλικό σε β΄ χρήση. Εσωτερικά έχει πλάτος 13,50 μ. με το κεντρικό κλίτος να φθάνει τα 6,25 και τα πλάγια τα 3 μ. Το μήκος δεν μπορεί να υπολογιστεί με ακρίβεια, δεδομένου ότι δεν έχει εντοπιστεί το δυτικό πέρας του κτιρίου. Σήμερα είναι ορατή σε μήκος τουλάχιστον 12 μ. Έγινε καθαρισμός του μνημείου, καθώς και μικρή διερευνητική τομή. Αποκαλύφθηκε τμήμα του δαπέδου του ναού, που αποτελείται από μεγάλες ασβεστολιθικές πλάκες (Εικ. 36). Στο χώρο υπάρχει ακόσμητο τεκτονικό κιονόκρανο με διαστάσεις: ύψ. 0,30, μήκ. 0,67 και πλ. 0,36 μ. Από την ίδια θέση προέρχεται αρχιτεκτονικό μέλος κοσμημένο με σταυρό.

ΔΗΜΗΤΡΙΟΣ ΑΘΑΝΑΣΟΥΛΗΣ

48. *ΑΔ* 52 (1997): Χρονικά, σ. 336· 22 (1967): Χρονικά, σ. 208. Βλ. σχετικά Λαμπροπούλου, ό.π. (υποσημ. 38), σ. 348, σημ. 2 και σ. 349, εικ. 3.

Θ΄ Εφορεια

Προ·ι·στορικων και Κλασικων Αρχαιοτητων

Το 1999, όπως και τα προηγούμενα έτη, η Θ΄ ΕΠΚΑ συνέχισε τις πολύπλευρες δραστηριότητές της στο Νομό Βοιωτίας και την περιοχή Λάρυμνας του Νομού Φθιώτιδας[1]. Οι δραστηριότητες αυτές εντάχθηκαν στο ετήσιο, εγκεκριμένο από το ΥΠΠΟ, πρόγραμμα δράσεων της Εφορείας και ανταποκρίθηκαν κατά το δυνατόν αφενός στα αιτήματα των τοπικών φορέων και των πολιτών και αφετέρου στις ποικίλες έκτακτες ανάγκες, που ανέκυπταν στη διάρκεια του έτους σε καθημερινή σχεδόν βάση[2].

Συγκεκριμένα, αντιμετωπίστηκαν οι ανάγκες που αφορούσαν κατά κύριο λόγο στα επείγοντα ανασκαφικά και μουσειακά έργα. Πραγματοποιήθηκαν δοκιμαστικές ανασκαφές σε ιδιωτικά και δημόσια κτήματα, με αφορμή οικοδομικές και εκσκαφικές εργασίες είτε σε αστικές περιοχές είτε στην ύπαιθρο. Αρκετές από τις δοκιμαστικές έρευνες εξελίχθηκαν σε σωστικές ανασκαφές, που ακολούθησαν σειρά απόλυτης προτεραιότητας. Ορισμένες, μάλιστα, προβλέπεται να συνεχιστούν και τον επόμενο χρόνο, ενώ φέτος ολοκληρώθηκαν σωστικές ανασκαφές προηγουμένων ετών.

Μεγάλη και απολύτως συντονισμένη υπήρξε και η προσπάθεια συνέχισης της μεταφοράς και τακτοποίησης σημαντικού όγκου αρχαιοτήτων που στεγάζονταν για πολλά χρόνια σε παλαιές αποθήκες. Όσες απέμεναν στα δυτικά και βόρεια του Μουσείου Θηβών κατεδαφίστηκαν, ώστε να ελευθερωθεί και να ερευνηθεί πλήρως ο χώρος για τη σχεδιαζόμενη οικοδόμηση της επέκτασής του. Ταυτόχρονα, έγιναν εργασίες καθαρισμού και γενικότερου ευτρεπισμού, καθώς και λεπτομερής τοπογραφική αποτύπωση, με σκοπό την ενίσχυση της θεσμικής προστασίας των αρχαιολογικών χώρων. Συνεχής, όπως πάντοτε, ήταν η μέριμνα της Εφορείας για τη συντήρηση, την περισυλλογή και την εξασφάλιση, σε φυλασσόμενους χώρους, των κινητών αρχαιοτήτων. Για το σκοπό αυτό μισθώθηκε και οργανώθηκε με τον κατάλληλο εξοπλισμό ευρύχωρη αποθήκη στο Τάχι Θηβών. Η συντήρηση των αρχαίων αντικειμένων εντάχθηκε στο πλαίσιο της προεπιλογής για τη σχεδιαζόμενη επανέκθεση των εκθεμάτων της πλούσιας Συλλογής του Μουσείου Θηβών. Ταυτόχρονα, οργανώθηκε η νομισματοθήκη του Μουσείου Θηβών, στην οποία περιελήφθη και ταξινομήθηκε μεγάλος αριθμός νομισμάτων από ανασκαφές, δωρεές και κυρίως κατασχέσεις[3]. Προχώρησε και ολοκληρώθηκε ο καθαρισμός και η συντήρηση του Λέοντος της Χαιρωνείας και εν συνεχεία η διαμόρφωση του άμεσου περιβάλλοντος χώρου του σε συνεργασία με την τοπική δημοτική αρχή και την οικονομική ενίσχυση της Νομαρχιακής Αυτοδιοίκησης Βοιωτίας[4].

Παράλληλα με την καθημερινή ενασχόληση με τη διεκπεραίωση των διοικητικών και των αρχαιολογικών ζητημάτων επιδιώχθηκε η οργάνωση του διοικητικού αρχείου της Θ΄ ΕΠΚΑ

---

1. Μέρος του δυτικού τμήματος του Νομού Βοιωτίας (Δίστομο, Αντίκυρα και Αράχωβα) ελέγχεται αρχαιολογικά από την Ι΄ ΕΠΚΑ. Η συγκεκριμένη περιοχή ανήκε στην αρχαιότητα στη Φωκίδα, ενώ σήμερα περιλαμβάνεται γεωγραφικά στο Νομό Βοιωτίας.

2. Το ανωτέρω έργο έφερε σε πέρας με αξιοθαύμαστο ζήλο το ολιγάριθμο μόνιμο προσωπικό, καθώς και οι ωρομίσθιοι, που επί σειράν ετών προσλαμβάνονται για την κάλυψη των διαρκών και παγίων αναγκών της Θ΄ ΕΠΚΑ. Ιδιαίτερες ευχαριστίες οφείλονται καταρχήν προς όλους όσοι, χωρίς να φεισθούν κόπων, συνέδραμαν, και πέραν του ωραρίου τους, στη μεγάλη προσπάθεια μεταφοράς και εξασφάλισης των αρχαιοτήτων πριν και μετά την ανακοίνωση της δημοπράτησης του έργου: «Επέκταση του Αρχαιολογικού Μουσείου Θηβών και Διαμόρφωση του Περιβάλλοντος Χώρου του».

Στη Θ΄ ΕΠΚΑ υπηρέτησαν το 1999, εκτός από τον γράφοντα, Διευθυντή της Εφορείας, οι επί σειράν ετών υπηρετούσες μόνιμοι αρχαιολόγοι Ε. Βλαχογιάννη, Α. Γκαδόλου, Ε. Κουντούρη και Α. Χαραμή. Η δεύτερη αναχώρησε το Δεκέμβριο με εντολή απόσπασης στην Αθήνα. Στις σωστικές ανασκαφές, καθώς και στην καταγραφή και ταξινόμηση των αρχαιοτήτων, εκτός των μόνιμων αρχαιολόγων, εργάστηκαν για μεγαλύτερα ή μικρότερα διαστήματα, αμειβόμενοι από το ΥΠΠΟ ή άλλους δημόσιους και ιδιωτικούς φορείς, οι αρχαιολόγοι Α. Ανδρέου, Ι. Γαλανάκη, Μ. Κυλάφη, Δ. Κουτσοδήμος, Γ. Κουτσουφλάκης, Ε. Λυκιαρδοπούλου, Δ. Οικονόμου, Α. Παταδάκη, Α. Πετρούτσου. Στο εργαστήριο συντήρησης αρχαιοτήτων του Μουσείου Θηβών εργάστηκαν, με την καθοδήγηση του μόνιμου συντηρητή Π. Βαλμά, οι ωρομίσθιες συντηρήτριες Γ. Καγγέλη, Σ. Μιχαήλογλου και Ι. Μωραΐτου, ενώ στη συντήρηση του Λέοντος της Χαιρωνείας απασχολήθηκαν οι συντηρητές Π. Βεργή και Σ. Σαμαρτζής και στο Μουσείο Σχηματαρίου η Γ. Ψαρρού. Στη συντήρηση αρχαίων ευρημάτων απασχολήθηκε ομάδα μαθητών του ΙΕΚ Συντήρησης Αρχαιοτήτων και Έργων Τέχνης Θήβας, οι οποίοι εκπαιδεύτηκαν υπό την εποπτεία του πεπειραμένου προσωπικού στους διάφορους τομείς της συντήρησης αρχαιοτήτων. Στο σχεδιαστήριο της Εφορείας προσέφεραν τις υπηρεσίες τους κατά το μεγαλύτερο μέρος του έτους, πλην του μόνιμου προσωπικού που απαρτίζεται από τη Μ. Βασιλείου, τη Μ. Κωστάρα και τον Σ. Μπατσούλη, οι Σ. Καζακίδης και Κ. Μπαϊρακτάρης. Το υπόλοιπο μόνιμο επιστημονικό, διοικητικό, εργατοτεχνικό και φυλακτικό προσωπικό δεν υπέστη μεταβολές. Εκτός από τις ανασκαφικές φωτογραφίες, που οφείλονται στους αρχαιολόγους ανασκαφείς, με την Εφορεία συνεργάστηκαν οι φωτογράφοι αρχαιοτήτων Ι. Πατρικιάνος και Κ. Ξενικάκης.

3. Την εργασία για την ταξινόμηση και καταγραφή της συλλογής νομισμάτων της Εφορείας ανέλαβε η αρχαιολόγος Ε. Βλαχογιάννη. Ευχαριστίες για τη δωρεάν αποστολή νομισματοθηκών οφείλονται στο Νομισματικό Μουσείο και στο διευθυντή του Ι. Τουράτσογλου.

4. Τα έργα συντήρησης προχώρησαν με την επίβλεψη των αρχαιολόγων Α. Γκαδόλου και Ε. Κουντούρη και με την πολύπλευρη υποστήριξη του Δημάρχου Χαιρωνείας Ν. Παπαγγελή.

και η δημοσιοποίηση του έργου της Αρχαιολογικής Υπηρεσίας στην περιοχή της Βοιωτίας. Πραγματοποιήθηκαν δημόσιες διαλέξεις, επιστημονικές ανακοινώσεις, δημοσιεύσεις, εκπαιδευτικά προγράμματα, ξεναγήσεις, συνέδρια και συναφείς εκδηλώσεις στην Ελλάδα και το εξωτερικό. Συγκεκριμένα, συνεχίστηκε για δεύτερη συνεχή χρονιά το εκπαιδευτικό πρόγραμμα «Γνωρίζω το Θολωτό Τάφο του Μινύου στον Ορχομενό»[5], ενώ πραγματοποιήθηκαν και δύο νέα προγράμματα στο Μουσείο Θήβας («Μελίνα-Εκπαίδευση και Πολιτισμός» και «Σεμέλη: Αναδρομή στην ιστορία της Βοιωτίας»). Επιπλέον, αρχαιολόγοι της Θ΄ ΕΠΚΑ αντιπροσώπευσαν μετά από επιλογή της ανακοίνωσής τους την Ελλάδα σε πρότυπο συνέδριο με τίτλο «Un sabato con i musei» που οργανώθηκε στο Πανεπιστήμιο της Ρώμης Roma Tre[6].

Ταυτόχρονα, συνεχίστηκαν οι δικαστικοί αγώνες για την απελευθέρωση των απαλλοτριωμένων ακινήτων του δημοσίου που βρίσκονται κυρίως στο χώρο του μυκηναϊκού ανακτόρου της Καδμείας. Αν και για αρκετά από αυτά η απαλλοτρίωση έχει συντελεστεί από δεκαετίες, οι πρώην κάτοχοι και ενοικιαστές τους εξακολουθούν να τα νέμονται και επιδιώκεται πλέον η αποβολή τους με δικαστικές αποφάσεις.

Για την αποτελεσματικότερη προστασία γνωστών αρχαίων θέσεων της Βοιωτίας, η Θ΄ ΕΠΚΑ προχώρησε σε κήρυξη ως αρχαιολογικών χώρων των Λιθαρών, του Γλα και της Δαύλωσης.

Στο πλαίσιο των επιστημονικών της υποχρεώσεων, η Εφορεία εξυπηρέτησε και κατά το τρέχον έτος μεγάλο αριθμό ελλήνων και ξένων μελετητών, επόπτευσε τις έρευνες των ξένων αρχαιολογικών ιδρυμάτων στη Βοιωτία, συμμετείχε σε κοινή ελληνοαυστριακή αρχαιολογική αποστολή αναλαμβάνοντας τη διεύθυνση της διεξαγωγής ανασκαφικής έρευνας στις Πλαταιές και φιλοξένησε φοιτητές ελληνικών και ξένων πανεπιστημίων στις ανασκαφές και στις μουσειακές εγκαταστάσεις της.

ΒΑΣΙΛΕΙΟΣ ΑΡΑΒΑΝΤΙΝΟΣ

ΜΟΥΣΕΙΑΚΕΣ ΕΡΓΑΣΙΕΣ

Θήβα

Αρχαιολογικό Μουσείο (οργάνωση Νομισματικής Συλλογής)

Κατά τη διάρκεια του παρόντος έτους, στο πλαίσιο των δραστηριοτήτων επανέκθεσης που επιβλήθηκαν ενόψει της μελλοντικής ανέγερσης της νέας πτέρυγας του Μουσείου Θηβών, ξεκίνησε η συστηματική οργάνωση της Νομισματικής Συλλογής του μουσείου. Σημαντική στην εναρκτήρια αυτή φάση ήταν η δωρεά τριών νομισματοθηκών αλουμινίου από το Νομισματικό Μουσείο Αθηνών. Τα νομίσματα συγκεντρώθηκαν από όλους τους αποθηκευτικούς χώρους της Εφορείας στο εργαστήριο συντήρησης. Στη διάρκεια του χρόνου ταξινομήθηκαν και καταγράφηκαν σε ιδιαίτερο κατάλογο νομισμάτων, περί τα 2.000, που είχαν εισαχθεί στο μουσείο τη χρονική περίοδο 1961-1975. Παράλληλα, προχωρούσε και η συντήρησή τους, αφού πολλά από αυτά είχαν αποθηκευθεί χωρίς προηγουμένως να καθαριστούν.

Κατά την ταξινόμησή τους τα νομίσματα διακρίθηκαν κατά έτος σε τέσσερις μεγάλες κατηγορίες ανάλογα με την προέλευσή τους και τον τρόπο εισαγωγής τους στο μουσείο: α) σε εκείνα που προέρχονται από ανασκαφές, β) σε εκείνα που αποτελούν παραδόσεις ιδιωτών, γ) σε αυτά που είναι προϊόντα κατασχέσεων και δ) σε αυτά που αποτελούν δωρεές ιδιωτών.

Τα ανασκαφικά νομίσματα καταχωρήθηκαν σύμφωνα με την αλφαβητική σειρά των περιοχών από τις οποίες προήλθαν. Μέσα στην κάθε περιοχή έγινε εσωτερική ταξινόμηση με βάση την αλφαβητική σειρά των ονομάτων των ιδιοκτητών των οικοπέδων.

Στην καταγραφή των νομισμάτων στον ειδικό κατάλογο τηρήθηκε η γεωγραφική κατανομή του Στράβωνος, την οποία ακολουθούν και τα μεγάλα νομισματικά corpora (*SNG*, *BMC*). Στη συνέχεια, στην κάθε γεωγραφική περιοχή τα νομισματοκοπεία παρουσιάζονται κατά αλφαβητική σειρά, ενώ τηρείται η χρονολογική εξέλιξη στην παραγωγή του καθενός από αυτά.

Η θέση των νομισμάτων μέσα στα συρτάρια καθορίστηκε από το συνδυασμό γράμματος – αντιστοιχεί στα διάχωρα του οριζόντιου άξονα του συρταριού – και αριθμού – αντιστοιχεί στα διάχωρα του κατακόρυφου άξονα.

Κατά την ταξινόμηση και καταγραφή που έγινε στον Κατάλογο Νομισμάτων του Μουσείου διαπιστώθηκε διαφοροποίηση στη σύνθεση του «θησαυρού» Θήβα, Βοιωτία / 1965 (IGCH 233). Ο «θησαυρός» IGCH 233 είχε βρεθεί σε σωστική ανασκαφή που έγινε το 1965 στη Θήβα, στο κτίριο της Ένωσης Γεωργικών Συνεταιρισμών, σε απόσταση 400 μ. από το Σιδηροδρομικό Σταθμό της πόλης[7]. Σύμφωνα με τον δημοσιεύσαντα το «εύρημα» αριθμεί 16 αργυρά και 42 χάλκινα νομίσματα, με την εξής σύνθεση: ένα δηνάριο ρωμαϊκής δημοκρατίας, δύο τετρώβολα Ιστιαίας, ένα τριώβολο Θηβών, δύο τριώβολα Αχαϊκής Συμπολιτείας, ένα τριώβολο Σικυώνος, ένα τριώβολο Μεγαλοπόλεως, πέντε τριώβολα Ρόδου και τρεις ροδιακές απομιμήσεις. Τα χάλκινα νομίσματα είναι όλα κοπές του Βοιωτικού Κοινού, ως εξής: ένα του τύπου *BMC* 71, ένα του τύπου *BMC* 108-111, 15 του τύπου *BMC* 64-65, 24 του τύπου *BMC* 81-89 και ένα αδιάγνωστο.

Κατά την τακτοποίηση στη νομισματοθήκη διαπιστώθηκε ότι τα νομίσματα που ανήκουν στον τύπο *BMC* 64-65 είναι μόνο

5. *ΑΔ* 53 (1998): Χρονικά, σ. 322 κ.ε.

6. Η ανακοίνωση με θέμα «Εκπαιδευτικά προγράμματα στη Θ΄ ΕΠΚΑ» έγινε από τους Β. Αραβαντινό, Α. Γκαδόλου και Ε. Κουντούρη.

7. Για την ανασκαφή, βλ. *ΑΔ* 21 (1966): Χρονικά, σ. 194 κ.ε. Ο «θησαυρός» των νομισμάτων έχει δημοσιευθεί στο *BCH* 93 (1969), σ. 712-729, πίν. 17-18, και σε γερμανική μετάφραση, T. Hackens, Der Münzumlauf im hellenistischen Boiotien: Die Schatzfunde von Theben 1935 und 1965, M.R. Alföldi (επιμ.), *Methoden der antiken Numismatik*, Darmstadt 1989, σ. 249-273.

δύο[8], ενώ τα υπόλοιπα 13 ανήκουν και αυτά στον τύπο *BMC* 81-89[9], με αποτέλεσμα τα επικεκομμένα νομίσματα να ανέρχονται πλέον σε 37[10]. Η διόρθωση δεν επηρεάζει κατά τα άλλα τη χρονολογία απόκρυψης του «ευρήματος», εφόσον δεν πρόκειται για τα οψιμότερα νομίσματα του «θησαυρού».

Θεσπιές

Μεταφορές αρχαίων

Το παλαιό Κοινοτικό Κατάστημα των Θεσπιών, όπου φυλάσσονταν αρχαία της ευρύτερης περιοχής έως το 1981, εκκενώθηκε κατόπιν αίτησης του Δήμου για ιδιόχρηση και τα αρχαία – με την υλικοτεχνική συνδρομή του ίδιου του δημάρχου – μεταφέρθηκαν στο κτίριο που στεγάζει σήμερα την Αρχαιολογική Συλλογή. Ταυτόχρονα, αυτά καταγράφηκαν στο ευρετήριο της Συλλογής. Πρόκειται για επιτύμβιους κυβόλιθους (cippi), στήλες, γλυπτά και αρχιτεκτονικά μέλη[11].

ΕΛΕΝΑ ΒΛΑΧΟΓΙΑΝΝΗ

ΑΝΑΣΚΑΦΙΚΕΣ ΕΡΓΑΣΙΕΣ

ΝΟΜΟΣ ΒΟΙΩΤΙΑΣ

Θήβα

Οικόπεδο επέκτασης Αρχαιολογικού Μουσείου

Μετά την εκκένωση και κατεδάφιση των τελευταίων παλαιών οικιών-αποθηκών συνεχίστηκε και περατώθηκε η ανασκαφική έρευνα του οικοπέδου, δυτικά του Αρχαιολογικού Μουσείου Θηβών (Εικ. 1).

Η ανασκαφή στο νότιο ήμισυ του οικοπέδου έφερε στο φως 50 συνολικά αποθέτες, που περιείχαν κεραμική βυζαντινών και μεταβυζαντινών κυρίως χρόνων[12]. Ιδιαίτερο ενδιαφέρον παρουσιάζει ο αποθέτης 3, ο λεγόμενος «δεξαμενή», λόγω της ιδιάζουσας τετράπλευρης κατασκευής του. Ο συγκεκριμένος λάκκος απέδωσε – μεταξύ άλλων – δύο μυροδοχεία και μία πήλινη κεφαλή φιλοσόφου των ύστερων ελληνιστικών χρόνων. Ο αποθέτης 50 ήταν ο μοναδικός σκαμμένος στο χώμα – και όχι λαξευτός στο φυσικό έδαφος – και απέδωσε ύστερη ρωμαϊκή και πρώιμη βυζαντινή κεραμική. Σε αρκετούς αποθέτες υπήρχαν επίσης, εκτός της βυζαντινής κεραμικής, όστρακα και ειδώλια ελληνιστικής και μυκηναϊκής εποχής.

Στο κεντρικό τμήμα του οικοπέδου και στη βάση του κρασπέδου που προστατεύει τα θεμέλια του υπάρχοντος κτιρίου του μουσείου, αποκαλύφθηκε κατασκευή βυζαντινών χρόνων (τοίχος 6), η οποία πιθανώς αποτελεί τμήμα του οχυρωματικού τείχους της μεσαιωνικής πόλης. Έχει κατεύθυνση Β.-Ν. και θεμελιώνεται στα νότια πάνω στο φυσικό βράχο, ενώ στα βόρεια πάνω σε χώμα. Το πλάτος του αυξάνει από 0,64 (βόρεια) σε 1,56 μ. (νότια), εντοπίστηκε σε μήκος 6,80 μ., ενώ το μέγιστο σωζόμενο ύψος του είναι 3,35 μ. (στα νότια). Είναι κατασκευασμένο από ορθογωνισμένους πωρόλιθους και αργούς λίθους, οι οποίοι συνδέονται με ασβεστοκονίαμα και ένθετες κεραμίδες. Διατηρείται και ένα άνδηρο, πλ. 1 μ. περίπου (τομείς Θ1, Ι1, Κ1).

Στο βόρειο όριο του οικοπέδου αποκαλύφθηκε ένα ακόμη τμήμα του μεσαιωνικού τείχους με κατεύθυνση Α.-Δ., που εδράζεται πάνω σε διαλυμένες ωμές πλίνθους (τομείς Α1, Α2). Είναι κατασκευασμένο από ορθογωνισμένους πωρόλιθους, αργούς λίθους και κεραμίδες σε ασβεστοκονίαμα, ενώ στην κατασκευή του έχουν χρησιμοποιηθεί παλαιότερα αρχιτεκτονικά μέλη, όπως σπόνδυλοι κιόνων. Έχει μέσο πλάτος 1,90, μήκος στην επιφάνεια 4,50 και στη θεμελίωση 4,95 μ. Το μέγιστο σωζόμενο ύψος του είναι 2,95 μ.

Στη συνέχεια του κρασπέδου, στα δυτικά του Μουσείου Θηβών, αποκαλύφθηκαν δύο κτίσματα που ανήκουν σε τμήμα τείχους μεγάλου πλάτους, κατασκευασμένου με λίθους μετρίου-μεγάλου μεγέθους σε χαλαρή δόμηση. Η κεραμική υποδεικνύει ως χρονολογία κατασκευής του τείχους την ύστερη εποχή του Χαλκού. Πρόκειται μάλλον για τμήμα της μυκηναϊκής οχύρωσης της Καδμείας. Έχει κατεύθυνση ΒΔ.-ΝΑ., μέγιστο ύψος 2,33 μ. με κατωφερική κλίση προς Β. Διατηρείται σε μήκος 11 μ. περίπου (αν συνυπολογιστεί και το μικρότερο σπάραγμα στα ανατολικά, τότε το μήκος φθάνει τα 15 μ.) και μέγιστο πλάτος 3 μ. (τομείς Γ1, Γ2, Δ1, Δ2).

Στον ίδιο χώρο αποκαλύφθηκε πλήρως η ανατολική συνέχεια των δύο ζωνών με λίθινα άνδηρα με κατεύθυνση ΒΔ.-ΝΑ., τα οποία είναι παράλληλα μεταξύ τους και εφάπτονται[13]. Κάτω από την πλίνθινη ανωδομή φάνηκε η συνέχεια του δυτικού ανδήρου, πλ. 1,80 μ., με συνολικό μήκος 10,50 μ. (Εικ. 2). Είναι κατασκευασμένο από μεγάλους λίθους, με σχετικά χαλαρή δόμηση και κατωφερική κλίση προς Β. Η υψομετρική διαφορά ανάμεσα στο νότιο και στο βόρειο όριο του ανδήρου ήταν 0,50 μ. Το τμήμα της ανατολικής λίθινης κρηπίδας που ανασκάφηκε κάτω από το σύγχρονο κράσπεδο είναι ημικατεστραμμένο και κατασκευασμένο με μικρούς, πυκνά τοποθετημένους λίθους. Διατηρείται σε συνολικό μήκος 9,50 και πλάτος 1,80 μ. Στα νοτιοανατολικά

8. Κεφαλή Αθηνάς με κορινθιακό κράνος προς τα δεξιά / Τρόπαιο· δεξιά: *ΒΟΙΩΤΩΝ*.

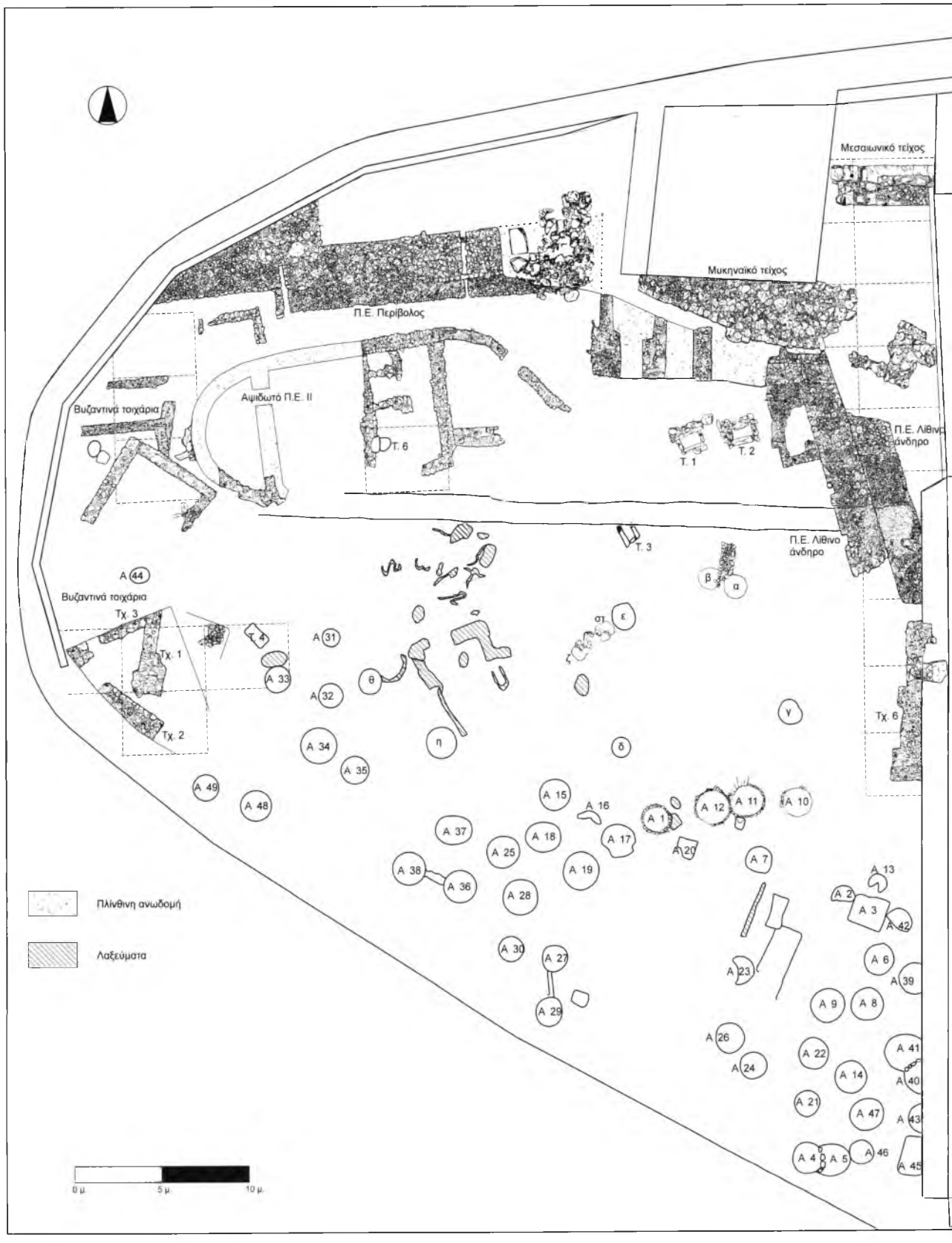
9. Στεφανωμένη με στάχυα κεφαλή Δήμητρος ή Κόρης-Περσεφόνης σε σπάση 3/4 προς τα δεξιά ή απολύτως κατ' ενώπιον / Ποσειδών γυμνός προς τα αριστερά ακουμπά το δεξιό του πόδι σε βράχο και στηρίζει το βάρος του σε τρίαινα που κραδαίνει με το αριστερό χέρι. *ΒΟΙΩΤΩΝ* στα δεξιά, κατά μήκος της τρίαινας.

10. Για τη σχετική διόρθωση, βλ. *ΝομΧρον* 19 (2000), σ. 70, σημ. 37.

11. *ΑΔ* 25 (1970): Χρονικά, σ. 228 και 230-231· 26 (1971): Χρονικά, σ. 221-222· 37 (1982): Χρονικά, σ. 171.

12. Για τους αποθέτες βυζαντινών χρόνων, βλ. έκθεση 1ης ΕΒΑ στον παρόντα τόμο, σ. 129-130.

13. Είχαν αποκαλυφθεί κατά το προηγούμενο έτος, βλ. *ΑΔ* 53 (1998): Χρονικά, σ. 323-327.

Εικ. 1. Θήβα. Οικόπεδο επέκτασης Αρχαιολογικού Μουσείου. Κάτοψη της ανασκαφής.

Εικ. 2. Θήβα. Οικόπεδο επέκτασης Αρχαιολογικού Μουσείου. Άποψη των ΠΕ ανδήρων από Β.

Εικ. 3. Θήβα. Οικόπεδο επέκτασης Αρχαιολογικού Μουσείου. Τάφος 6. Αλάβαστρο και κυάθιο.

αποκαλύφθηκε ψηλότερα από το δυτικό άνδηρο κατά 0,50 μ., ενώ στα βορειοανατολικά τόσο το βάθος όσο και ο τρόπος δόμησης των δύο ανδήρων είναι ίδια (τομείς Ε1, Ζ1, Η1).

Στο δυτικό όριο του οικοπέδου αποκαλύφθηκαν λείψανα μικρότερων βυζαντινών τοίχων, σε συνέχεια των αποκαλυφθέντων κατά το 1998 (τομείς Γ10, Δ10, Ε10, Θ9, Θ10, Θ11, Ι10)[14]. Έχουν πλάτος 0,65 μ. περίπου και γωνιάζουν ανά δύο. Στην ανατολική πλευρά του τοίχου δ της πρωτοελλαδικής αψιδωτής οικίας (τομέας Ε7) ανασκάφηκε ο απλός λάκκος-τάφος 6, που χρονολογείται στην ύστερη εποχή του Χαλκού (ΥΕ ΙΙΙΑ1). Έφερε καλυπτήρια πλάκα, ενισχυμένη με αργούς λίθους στα δυτικά.

Τάφος 6[15]. Παιδική ταφή σε κακή κατάσταση διατήρησης. Ο τάφος ήταν κτερισμένος με δύο αγγεία: ένα αλάβαστρο με διακόσμηση κισσού και ένα μικρογραφικό άωτο κυάθιο που κοσμείται με ρόδακες (Εικ. 3). Το νεκρό συνόδευαν, επίσης, οστέινη περόνη με κεφαλή από ορεία κρύσταλλο και μερικές χάντρες από υαλόμαζα.

Οδός Ζεγγίνη 3, «Οπλοθήκη» (πρώην οικόπεδο Γ. Ζεγγίνη)

Η λεπτομερής αποτύπωση και η αισθητική αναβάθμιση του αρχαιολογικού χώρου της «Οπλοθήκης»[16], που βρίσκεται στη συμβολή των οδών Πελοπίδου και Ζεγγίνη, κρίθηκε επιβεβλημένη αμέσως μετά το σεισμό της 7ης Σεπτεμβρίου 1999. Όγκοι υλικών κατέπεσαν από την ετοιμόρροπη, υπό απαλλοτρίωση οικοδομή της Ε. Παυλογιαννοπούλου, με αποτέλεσμα την πλήρη σχεδόν κατάχωση των μεγάλων δοκιμαστικών τομών που είχαν ανοιχθεί εκεί παλαιότερα και των αρχαίων λειψάνων μυκηναϊκών τοίχων και κιβωτιόσχημων μεσοελλαδικών τάφων, που είχαν αποκαλυφθεί στο εσωτερικό τους[17].

Οι εργασίες, διάρκειας τριών και πλέον μηνών, απέβλεπαν στον καθαρισμό, τη συνένωση και τη σε βάθος έρευνα των παλαιών τομών, με στόχο τη διερεύνηση της στρωματογραφίας.

Είναι γνωστό ήδη από τις πρώτες ανασκαφές (1963-1965) ότι στην περιοχή του οικοδομικού τετραγώνου της «Οπλοθήκης» τα νεότερα και τα μεσαιωνικά οικοδομήματα και φρέατα είχαν εισχωρήσει βαθύτατα στα προϊστορικά στρώματα κατοίκησης καταστρέφοντας την αλληλουχία τους. Εξαίρεση αποτέλεσαν μόνον οι μεσοελλαδικοί κιβωτιόσχημοι τάφοι που βρίσκονται κάτω από τα μυκηναϊκά στρώματα, σε βάθος 3 μ. περίπου από το κατάστρωμα του γειτονικού δρόμου[18] (Εικ. 4).

Παρά το φαινόμενο των εκτεταμένων μεταγενέστερων παραβιάσεων των παλαιότερων αρχαιολογικών στρωμάτων, που διαπιστώθηκε σε όλες τις ανασκαφές του οικοδομικού τετραγώνου, το οποίο περικλείεται από τις οδούς Πελοπίδου, Αντιγόνης, Αμφίωνος και Ζεγγίνη, βρέθηκαν εκτός πολλών άλλων σημαντικών μυκηναϊκών τεχνουργημάτων[19] πλούσια αρχεία σε Γραμμική Β[20].

---

14. *ΑΔ*, ό.π., σ. 325.

15. Διαστ: 0,40×0,40 μ. Προσανατολισμός από Α. προς Δ.

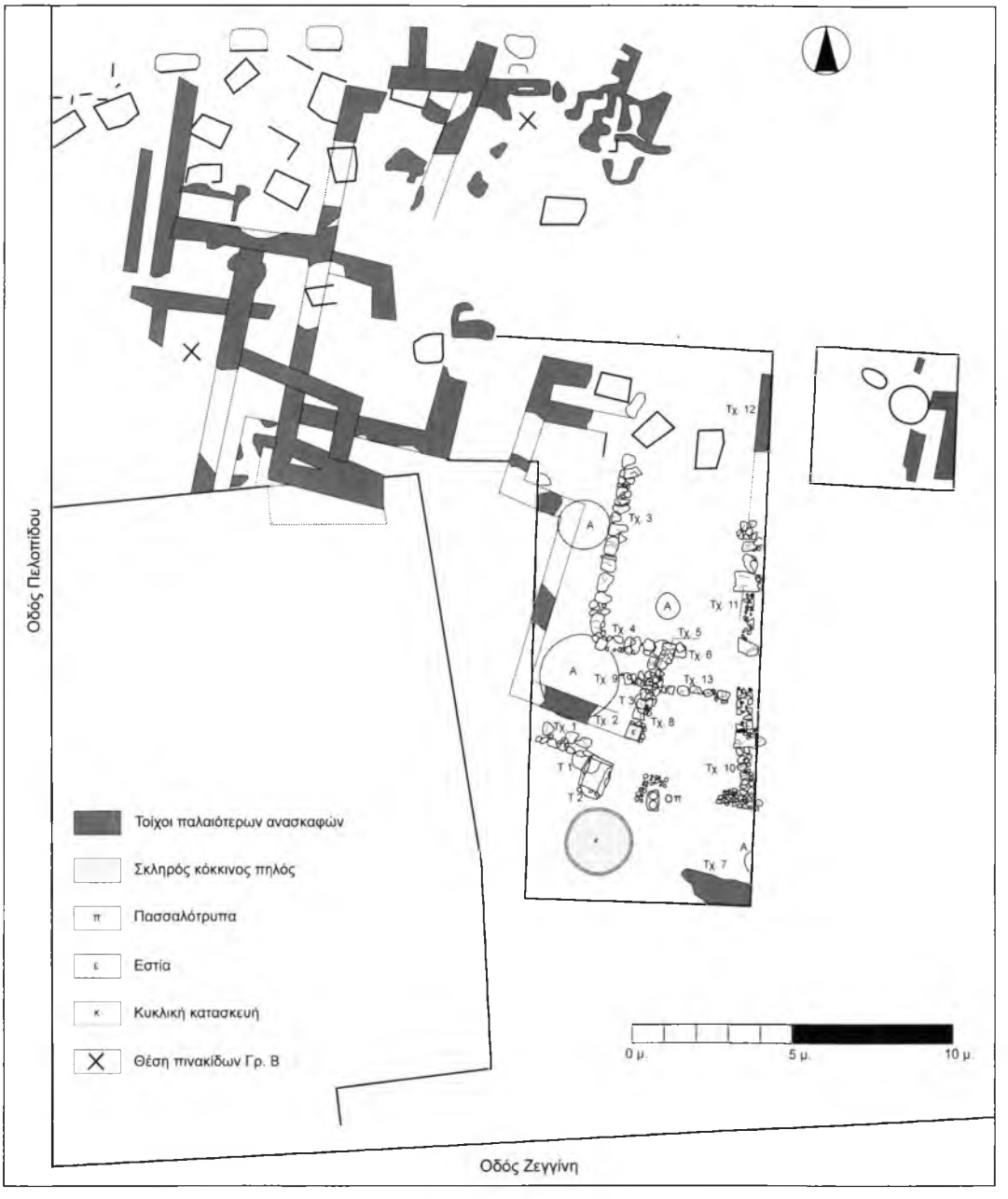
16. «Οπλοθήκη» ονομάζεται συμβατικά το τμήμα του κτιρίου όπου βρέθηκαν χάλκινα όπλα, πανοπλία και ιπποσκευή, ελεφαντουργήματα και πινακίδες Γραμμικής Β και εκτείνεται στα απαλλοτριωμένα ή υπό απαλλοτρίωση οικόπεδα των Ε. και Δ. Παυλογιαννόπουλου και Γ. Ζεγγίνη, στις οδούς Πελοπίδου και Ζεγγίνη. Θεωρείται τμήμα ή παράρτημα του μυκηναϊκού ανακτόρου της Καδμείας. Για τις ανασκαφές στο χώρο, βλ. *ΑΔ* 19 (1964): Χρονικά, σ. 197· 20 (1965): Χρονικά, σ. 233-235. Επίσης, *ΑΔ* 26 (1971): Χρονικά, σ. 209. Για τα σταθμία, βλ. Β. Αραβαντινός, Μυκηναϊκά σταθμία από τη Θήβα. Συμβολή στη μελέτη του μυκηναϊκού σταθμητικού συστήματος, *Πρακτικά του Β΄ Διεθνούς Συνεδρίου της Εταιρείας Βοιωτικών Μελετών, Λιβαδειά 6-10 Σεπτεμβρίου 1992*, Β1, Αθήνα 1995, σ. 97-137.

17. *ΑΔ* 29 (1973-1974): Χρονικά, σ. 439, 441· 35 (1980): Χρονικά, σ. 213.

18. *ΑΔ* 49 (1994): Χρονικά, σ. 274-276.

19. *ΑΔ* 50 (1995): Χρονικά, σ. 278-281. Για τα ελεφαντουργήματα, βλ. Β. Αραβαντινός, Νέα μυκηναϊκά ελεφαντουργήματα από την Καδμεία (Θήβα), *EEBM*, Γ1, *Πρακτικά του Γ΄ Διεθνούς Συνεδρίου της Εταιρείας Βοιωτικών Μελετών, Θήβα, 4-8 Σεπτεμβρίου 1996*, Αθήνα 2000, σ. 31-120.

20. Για τις πινακίδες Γραμμικής Β, βλ. προσφάτως V. Aravantinos - L. Godart - A. Sacconi, *Fouilles de la Cadmée* III: *Corpus des inscriptions en linéaire B des Thèbes*, Rome 2002, όπου και η προηγούμενη βιβλιογραφία.

Εικ. 4. Θήβα. Οδός Ζεγγίνη 3. «Οπλοθήκη». Κάτοψη της ανασκαφής.

Οι ανασκαφικές εργασίες ξεκίνησαν από το νότιο και ψηλότερο τμήμα του απαλλοτριωμένου χώρου, στο οποίο υπήρχαν ήδη τρεις ανασκαφικές τομές παλαιότερων χρόνων. Οι τομές διαχωρίζονταν από άσκαφους διαδρόμους, μέσου πλάτους 1 μ. και μήκους όσο ήταν αυτό της αντίστοιχης τομής. Όλοι οι διάδρομοι είχαν εν μέρει κατολισθήσει. Για τη διευκόλυνση και τεκμηρίωση των εργασιών χρειάστηκε η εκ νέου αρίθμηση των τομών και των λοιπών σημείων της ανασκαφής. Οι τομές αριθμήθηκαν από Ν. προς Β. και ομοίως οι μεταξύ τους άσκαφοι διάδρομοι (Τομή 1, 2, 3, Διάδρομος 1 και 2).

Η αφαίρεση, κατά πρώτον, των διαδρόμων αποκάλυψε τη συνέχιση των μεταβυζαντινών θεμελίων, ορατών στις ανοιγμένες ήδη τομές, καθώς και ένα στρώμα καταστροφής με λιθολόγημα, κεραμίδες, στάχτη και αρκετή κεραμική των υστεροκλασικών χρόνων. Τέλος, εντοπίστηκαν κατάλοιπα θεμελίων κλασικών και, λίγο βαθύτερα, μυκηναϊκών χρόνων. Ανάλογα θεμέλια είχαν ανασκαφεί στο εσωτερικό των δύο από τις τομές και κατά το 1980. Επίσης, αποκαλύφθηκε ένας μεγάλος αποθέτης μεταβυζαντινών χρόνων που κατέστρεψε τη γωνία δύο τοίχων στο δυτικό μισό του Διαδρόμου 1, καθώς και μικρό υπόλειμμα μυκηναϊκού δαπέδου στο μέσον του Διαδρόμου 2.

Η επέκταση των ανασκαφικών εργασιών στο χώρο της

Εικ. 5. Θήβα. Οδός Ζεγγίνη 3. «Οπλοθήκη». Ο τάφος 2.

Εικ. 6. Θήβα. Οδός Ζεγγίνη 3. «Οπλοθήκη». ΥΕ Ι αγγεία από το δάπεδο της Τομής 1.

Τομής 1, έφερε στο φως συνολικά τρεις τάφους, καθώς και ένα μεγάλο στρώμα καταστροφής πάνω από δάπεδο επιχρισμένο με λευκό πηλό και πορτοκαλί σκληρό υπόστρωμα. Το τελευταίο χρονολογείται μάλλον στην ΥΕ Ι περίοδο και βρίσκεται σε υψηλότερο ανασκαφικό στρώμα από το νεκροταφείο της ύστερης μεσοελλαδικής περιόδου που συναντάμε στην Τομή 3. Η απλή κατασκευή και η έλλειψη κτερισμάτων των ταφών προκαλεί δυσκολίες στην ασφαλή χρονολόγησή τους.

Τάφος 1. Λακκοειδής, ακτέριστος[21]. Τμήμα του συνεχίζεται κάτω από τον τχ 1. Ο ενήλικας νεκρός είχε τοποθετηθεί από το κεφάλι έως το ύψος της λεκάνης εκτάδην, ενώ το υπόλοιπο σώμα του σε συνεσταλμένη στάση. Ως δάπεδο του τάφου χρησιμοποιήθηκε η καλυπτήρια λίθινη πλάκα του τάφου 2, ενώ το σώμα καλύφθηκε με μικρούς λίθους, εκτός από την περιοχή της κεφαλής.

Τάφος 2. Κιβωτιόσχημος[22]. Οι πλευρές αποτελούνται από τέσσερις λίθινες πλάκες, ενώ το κάλυμμα από δύο λίθινες πλάκες και μικρούς λίθους περιμετρικά. Ο τάφος περιείχε δύο νεκρούς, έναν ενήλικα και ένα νήπιο. Ο ενήλικας ήταν τοποθετημένος σε συνεσταλμένη στάση, προς τα δεξιά, ενώ ανάμεσα στα λυγισμένα χέρια του βρισκόταν ο σκελετός του νηπίου. Μοναδικό κτέρισμα του τάφου αποτελούσε ένα πήλινο σφονδύλι (Εικ. 5).

Τάφος 3. Λακκοειδής, ακτέριστος[23]. Πρόκειται για ταφή νηπίου, τοποθετημένου σε εμβρυακή στάση, με το κεφάλι προς Ν. Από το σκελετό διατηρούνται τα οστά των πλευρών και των κνημών. Η ταφή αποκαλύφθηκε κάτω από τον τοίχο 8.

Στο χώρο της «Οπλοθήκης» έχουν ανασκαφεί στο παρελθόν ακόμη δύο διπλές ταφές, ενηλίκου και νηπίου των τελευταίων μεσοελλαδικών χρόνων. Η συνεσταλμένη στάση υποδεικνύει καταρχήν χρονολόγηση στη μέση ή ύστερη εποχή του Χαλκού Ι, όμως οι τάφοι 1, 2 και 3 βρίσκονται αρκετά πιο ψηλά από τη συστάδα των ύστερων μεσοελλαδικών χρόνων, αλλά και πάνω από το δάπεδο της ΥΕ Ι. Κατά συνέπεια, οι στρωματογραφικές ενδείξεις οδηγούν σε μια χρονολόγηση των τριών τάφων στους υπομυκηναϊκούς χρόνους. Κιβωτιόσχημος τάφος υπομυκηναϊκών χρόνων είχε ανασκαφεί, εξάλλου, και το 1973 στο δυτικό όριο της ανασκαφής, προς την οδό Πελοπίδου[24].

Δάπεδο. Στο δάπεδο της Τομής 1 παρατηρήθηκαν ίχνη έντονης καύσης με κάρβουνα, στάχτες και καμένο πηλό γύρω από κατεστραμμένη εστία, οριοθετημένη με λίθους. Λίγο νοτιότερα ανασκάφηκε πήλινη ημικυκλική κατασκευή με δύο βαθύνσεις – ίσως για τη στήριξη αγγείων –, καθώς και μία πασσαλότρυπα. Ενδιαφέρον παρουσιάζει αποτύπωμα κυκλικής κατασκευής στο νοτιοδυτικό όριο της Τομής 1. Διακρίνεται το περίγραμμά της από λεπτό στρώμα γκρίζας στάχτης, ενώ το δάπεδο της κατασκευής αποτελείται από σκληρό πορτοκαλί πηλό. Στρώμα στάχτης ενώνει την κυκλική κατασκευή με το χώρο γύρω από τον τάφο 2. Υπολείμματα δαπέδου, επίσης από σκληρό πορτοκαλί πηλό, με ποσότητα καμένου κάρβουνου διατηρούνται γύρω από την εστία και στο ανατολικό άκρο της τομής, γύρω από τους τοίχους 7 και 10.

Από το χώρο γύρω από την εστία έως και τον τοίχο 13 συνελέγησαν 17 αγγεία (Εικ. 6). Πρόκειται για μικρά κύπελλα και αμφορίσκους με αμαυρόχρωμη ή χωρίς διακόσμηση, καθώς και για μεγαλύτερα μαγειρικά σκεύη (χονδρή κεραμική). Ενδιαφέρον παρουσιάζει ένας χειροποίητος αμφορίσκος που φέρει στιλπνή γραμμική διακόσμηση με μεσοελλαδικό διακοσμητικό θέμα και ένα τροχήλατο αλάβαστρο με στιλπνή διακόσμηση μυκηναϊκού τύπου. Η ανασκαφή του στρώματος αυτού δεν ολοκληρώθηκε, λόγω των κακών καιρικών συνθηκών και

21. Διαστ.: πλ. 0,30, μήκ. 1,10 μ. Προσανατολισμός τάφου Β./ΒΑ.-Ν./ΝΔ.
22. Διαστ.: πλ. 1,28, μήκ. 0,85 μ. Προσανατολισμός τάφου Β./ΒΑ.-Ν./ΝΔ.
23. Διαστ.: μήκ. 0,50, πλ. 0,30 μ. Προσανατολισμός τάφου Β.-Ν.
24. *ΑΔ* 29 (1973-1974): Χρονικά, σ. 439.

της έλλειψης οικονομικών πόρων. Η Τομή 1 έφθασε σε ενιαίο βάθος 2,30 μ. μέχρι το τέλος των εργασιών.

Ο Διάδρομος 2 αφαιρέθηκε μέχρι βάθος 2 μ. και αποκάλυψε μικρό τμήμα του ήδη κατεστραμμένου από τις νεότερες επεμβάσεις και παραβιάσεις μυκηναϊκού δαπέδου. Ενοποιήθηκε στην ουσία με την Τομή 2 και η ανασκαφή διακόπηκε, για να συνεχιστεί εν καιρώ μαζί με την ανασκαφή της Τομής 2.

Από το χώρο της ανασκαφής, εκτός της κεραμικής, περισυνελέγησαν και 26 τμήματα πυριτόλιθου, 11 οψιανού, 11 λίθινα αντικείμενα (ανάμεσα στα οποία και τριπτήρας, τριβείο από το χώρο της εστίας), 13 οστέινα αντικείμενα και δύο πήλινα ειδώλια.

Οδός Θηβών - Μουρικίου (ανισόπεδη διάβαση γέφυρας ΟΣΕ)

Το Νοέμβριο του 1999 ξεκίνησαν οι εργασίες στην υπόγεια οδική διάβαση της οδού Θηβών - Μουρικίου, κάτω από τη σιδηροδρομική γραμμή Πειραιά - Θεσσαλονίκης. Πριν από τις εκσκαφικές εργασίες προηγήθηκε η κατασκευή τσιμεντένιων πασσάλων κατά μήκος της δυτικής πλευράς της διάβασης, για την εγκατάσταση των οποίων πραγματοποιήθηκαν τομές με γεωτρητικό μηχάνημα. Κατά τον έλεγχο των χωμάτων που αφαίρεσε το μηχάνημα διαπιστώθηκε η ύπαρξη ταφών, με αποτέλεσμα να οργανωθεί και να ακολουθήσει άμεσα η συστηματική αποκάλυψή τους. Στο μικρό χρονικό διάστημα της φετινής ανασκαφής εντοπίστηκαν συνολικά δέκα τάφοι, χρονολογούμενοι από την ΠΕ Ι περίοδο έως και την ελληνιστική εποχή. Οι ταφές των ιστορικών χρόνων εκτείνονται σε δύο τουλάχιστον επίπεδα, από τα οποία το κατώτερο παραβίαζε τα οικιστικά και ταφικά κατάλοιπα της ΠΕ Ι περιόδου. Στα κινητά ευρήματα των τάφων συμπεριλαμβάνεται κεραμική ελληνιστικών, κλασικών και προϊστορικών χρόνων, ειδώλια, χάλκινα αντικείμενα, χάντρες, σιδερένια καρφιά, οστέινα και γυάλινα μικροαντικείμενα.

Τα πρώτα ευρήματα μαρτυρούν ότι στην περιοχή πρέπει να αναζητηθεί ένα τμήμα του μεγάλου βορειοανατολικού νεκροταφείου της αρχαίας πόλης, η ακριβής οριοθέτηση του οποίου παραμένει προς το παρόν άγνωστη[25]. Η ανασκαφή προγραμματίζεται να συνεχιστεί και το ερχόμενο έτος.

Οδός Οιδίποδος και Πελοπίδου (οικόπεδο Κυλάφη)

Η ανασκαφή του οικοπέδου διήρκεσε από το Σεπτέμβριο του 1999 έως τον Ιανουάριο του 2000 και πραγματοποιήθηκε με αφορμή την ανέγερση νέας τετραώροφης οικοδομής με δύο υπόγεια. Τα θεμέλια του υπογείου της προϋπάρχουσας παλαιάς οικίας, οι βοηθητικές κατασκευές της (βόθρος κ.ά.), τα ίχνη μεταγενέστερων επεμβάσεων (ασβεστόλακκος) αλλά και τα αλλεπάλληλα στρώματα βυζαντινής κατοίκησης προκάλεσαν τη διατάραξη των στρωμάτων σχεδόν έως το επίπεδο των καταλοίπων της ΠΕ περιόδου.

Τα ανώτερα στρώματα περιείχαν βυζαντινές αρχαιότητες, ενώ στα κατώτερα αποκαλύφθηκε δάπεδο από πηλό και τμήματα οπτοπλίνθων, προερχόμενα από τοίχους χρονολογούμενους στα τέλη της ΠΕ - αρχές ΜΕ περιόδου. Εκτός από τα αρχιτεκτονικά λείψανα πρέπει να σημειωθεί και ο εντοπισμός πέντε κυκλικών αποθετών, οι οποίοι περιείχαν μικρή ποσότητα χρηστικής κεραμικής – βυζαντινής κυρίως περιόδου –, λατύπη, πυρήνες πυριτόλιθων κ.ά.[26]. Στο νοτιοδυτικό τμήμα της ανασκαφής, σε βάθος από 2,80 έως 3,04 μ. (στρώμα πρωτοελλαδικών - μεσοελλαδικών χρόνων), εντοπίστηκαν οπές για τη στερέωση πασσάλων σε ημικυκλική διάταξη[27]. Στα κινητά ευρήματα του συγκεκριμένου στρώματος περιλαμβάνεται κεραμική πρωτοελλαδικών και μεσοελλαδικών χρόνων, λεπίδες και μικροεργαλεία από οψιανό και πυριτόλιθο. Η ανασκαφική έρευνα δεν ολοκληρώθηκε και η συνέχειά της προγραμματίστηκε για το ερχόμενο έτος.

ΒΑΣΙΛΕΙΟΣ ΑΡΑΒΑΝΤΙΝΟΣ

Οικόπεδο Δ. Ματάλα

Κατά τη διάρκεια εκσκαφικών εργασιών για την ανέγερση πολυκατοικίας με υπόγειο στο οικόπεδο που βρίσκεται στη συμβολή των οδών Οιδίποδος και Αμφίωνος, αποκαλύφθηκαν αρχαιότητες και πραγματοποιήθηκε σύντομη ανασκαφική έρευνα δίμηνης διάρκειας. Στο δυτικό τμήμα του οικοπέδου και σε βάθος 1,93 μ. από το επίπεδο του πεζοδρομίου, εντοπίστηκε ημικυκλική αψίδα ναϋδρίου, με τόξο, μήκους 1,85 μ. και σωζόμενο ύψος 2,05 μ. Κατασκευασμένη με πλίνθους, είχε επιχριστεί εξωτερικά με παχύ στρώμα ασβεστοκονιάματος. Ανατολικά της αψίδας ερευνήθηκαν σε βάθος από 2,10 έως 3,60 μ. 17 ενταφιασμοί σε λάκκους και εννέα κεραμοσκεπείς τάφοι με ποικίλο προσανατολισμό. Οι νεκροί ως επί το πλείστον είχαν τα χέρια σταυρωμένα στο στήθος, ενώ σε κάποιους τάφους διατηρούνταν υπολείμματα από το ξύλινο φέρετρο. Χαμηλότερα σε όλη την έκταση του ανασκαπτόμενου χώρου ήλθαν στο φως διάφορα σπαράγματα τοίχων (τχ 9, 11, 12, 13) και αποθέτης βυζαντινών χρόνων[28].

Οι τχ 14, 15, 16, και 18, που αποκαλύφθηκαν σε βάθος από 3,60 έως 4,09 μ., σχηματίζουν τρεις ορθογώνιους χώρους με προσανατολισμό Α.-Δ. Ο τχ 14 αποκαλύφθηκε σε μήκος 2,45 μ., ενώ το πλάτος του κυμαινόταν από 0,40 έως 0,70 μ. Ο τχ 16

25. Σημαντικό τμήμα του ίδιου νεκροταφείου ερευνήθηκε φέτος από την Εφορεία στο οικόπεδο Α. Τσάλλα. Η ανασκαφέας Ε. Κουντούρη έχει συντάξει την ανασκαφική έκθεση του οικοπέδου, βλ. και Β. Αραβαντινός, Από τη «σιωπηλή γη» της αρχαίας Θήβας. Η σημασία των πρόσφατων αρχαιολογικών δεδομένων, *Ιο Αρχαιολογικό Έργο Θεσσαλίας και Στερεάς Ελλάδας, Μάρτιος 2003* (υπό έκδοση).

26. Τα ευρήματα παραδόθηκαν στην 1η ΕΒΑ.

27. Για πασσαλόπηκτες οικίες, βλ. Ντ. Κόνσολα, *Προμυκηναϊκή Θήβα. Χωροταξική και οικιστική διάρθρωση*. Αθήνα 1981 (διδ. διατριβή), σ. 103-106.

28. Το ημερολόγιο της ανασκαφής παραδόθηκε στην 1η ΕΒΑ.

Εικ. 7. Θήβα. Οικόπεδο Ε. Σπουρλή. Άποψη της ανασκαφής από Β.

αποκαλύφθηκε σε μήκος 5,22 και το πλάτος του κυμαινόταν από 0,52 έως 0,60 μ., ενώ ο τχ 18 είχε πλάτος 0,50 μ. και ερευνήθηκε σε μήκος 1,38 μ. Οι τοίχοι είχαν κατασκευαστεί από μικρούς αργούς λίθους και συνδετικό υλικό, ενώ η ανωδομή τους, όπως φαίνεται από τα τεμάχια πλίνθων που σώζονται κατά χώραν, ήταν πλίνθινη. Με τους παραπάνω τοίχους συνδέεται δάπεδο από πατημένο χώμα, βότσαλα και τριμμένο κεραμίδι, που εντοπίστηκε σε βάθος κυμαινόμενο από 3,70 έως 3,78 μ. Η κεραμική που βρέθηκε πάνω στο δάπεδο χρονολογείται στο 2ο αι. μ.Χ.

Σε βάθος 4,13 μ. ήλθαν στο φως οι τχ 19 και 20 που ενώνονται σε ορθή γωνία, καθώς και τμήμα δαπέδου, σωζ. διαστ. 0,70×0,75 μ., κατασκευασμένο από μικρά κομμάτια κεραμίδων τοποθετημένα οριζόντια και μικρούς αργούς λίθους. Ο τχ 19 έχει πλάτος 0,40 μ., ενώ ο τχ 20 έχει πλάτος που κυμαίνεται από 0,35 έως 0,44 μ. και αποκαλύφθηκε σε μήκος 0,70 μ. Σε βάθος από 4,18 έως 5,51 μ. εντοπίστηκαν τμήματα πήλινων αγωγών με κατεύθυνση Ν.-Β. Ο αγωγοί ήταν σπονδυλωτοί, κυκλικής διατομής. Συστήματα πήλινων και μολύβδινων αγωγών σε επάλληλα στρώματα και με ανάλογη κατεύθυνση έχουν αποκαλυφθεί στα οικόπεδα Ε. και Θ. Σπουρλή που βρίσκονται στην ίδια πλευρά του δρόμου[29].

Οικόπεδο Ε. Σπουρλή

Το παραπάνω οικόπεδο, έκτασης 800 τ.μ. περίπου, βρίσκεται στη συμβολή των οδών Αμφίωνος και Οιδίποδος. Η πρώτη ανασκαφική περίοδος διήρκεσε από τον Οκτώβριο έως το Δεκέμβριο του 1996[30], ενώ η δεύτερη ξεκίνησε από τον Ιούνιο του 1997 και ολοκληρώθηκε, με διαλείμματα, στις αρχές του 1999 (Εικ. 7). Η παρούσα έκθεση καλύπτει το σύνολο της ανασκαφής κατά το διάστημα αυτό.

Σκοπός της ανασκαφής ήταν η διερεύνηση του χώρου μέχρι του φυσικού βράχου (πούρου). Δεδομένης της κλίσης του εδάφους από Δ. προς Α. ο πούρος εντοπίστηκε σε βάθος από 7 έως 7,50 μ. Γενικά παρατηρείται ότι η έντονη οικοδομική δραστηριότητα σε όλες τις περιόδους, από την πρώιμη εποχή του Χαλκού και εξής, είχε ως αποτέλεσμα την παραβίαση ή και καταστροφή των παλαιότερων καταλοίπων από τις εκάστοτε νεότερες δραστηριότητες. Ιδιαίτερα καταστροφικές για τα υποκείμενα στρώματα ήταν οι επεμβάσεις κατά τα μυκηναϊκά και βυζαντινά χρόνια. Ενδεικτικό στοιχείο των διαχρονικών επεμβάσεων στο χώρο αποτελεί η εύρεση τμήματος ανθεμωτής επίστεψης επιτύμβιας στήλης στο επιφανειακό στρώμα του οικοπέδου[31]. Εκτός από τα αποσπασματικά σωζόμενα δωμάτια μυκηναϊκών χρόνων στο δυτικό τμήμα του οικοπέδου, τα υπόλοιπα οικοδομικά λείψανα συνίστανται κυρίως σε τοίχους ασύνδετους μεταξύ τους και συχνά σπαράγματα τοίχων, τμήματα δαπέδων και αγωγών ύδρευσης και αποχέτευσης. Η στρωματογραφία του χώρου κάτω από τα βυζαντινά οικοδομικά κατάλοιπα (9-11ος αι.)[32] συνοψίζεται σε γενικές γραμμές ως ακολούθως:

Στρώμα Α με αρχιτεκτονικά λείψανα και αγωγούς ύδρευσης που ανήκουν σε τρεις οικοδομικές φάσεις. Από την κεραμική το στρώμα χρονολογείται στον 1ο-2ο αι. μ.Χ. Ξεχωρίζει εισηγ-

29. *ΑΔ* 48 (1993): Χρονικά, σ. 173· 51 (1996): Χρονικά, σ. 270. Τα δύο οικόπεδα χώριζε το οικόπεδο Δ. Ματάλα.

30. Για την πρώτη ανασκαφική περίοδο, βλ. *ΑΔ* 51 (1996): Χρονικά, σ. 269.

31. Μέγ. σωζ. ύψ. 0,80, πλ. 0,46, πάχ. 0,25 μ. (αριθ. κατ. Μουσείου Θήβας 32446).

32. Το ημερολόγιο της ανασκαφής παραδόθηκε στην 1η ΕΒΑ.

Εικ. 8. Θήβα. Οικόπεδο Ε. Σπουρλή. Στρώμα Ε. Χάλκινη περόνη με κεφαλή από ορεία κρύσταλλο.

μένος κάλαθος του τύπου της terra sigillata με διακόσμηση βλαστοπλοκάμων και ανθεμίου κάτω από τη λαβή.

Στρώμα Β με πενιχρά οικοδομικά κατάλοιπα και στρώμα καταστροφής που χρονολογείται στον 3ο αι. π.Χ. Από τα πιο χαρακτηριστικά δείγματα της κεραμικής είναι τα πινάκια με λευκό επίχρισμα και γραμμική ερυθρή διακόσμηση.

Στρώμα Γ στη δυτική πλευρά του οικοπέδου με κεραμική και στρώση καύσης, πάχ. 0,40 μ., που χρονολογείται στους κλασικούς χρόνους.

Στρώμα Δ με αρχιτεκτονικά κατάλοιπα και κεραμική των ΥΕ ΙΙΙΑ-ΙΙΙΒ χρόνων. Ερευνήθηκε τμήμα ορθογώνιου κτίσματος, προσανατολισμένο στον άξονα ΒΔ.-ΝΑ., και αποθέτης που απέδωσε κεραμική των ΥΕ ΙΙΙΒ χρόνων και σπαράγματα μικρογραφικών τοιχογραφιών (πομπή γυναικών, πιθανώς κυνήγι, διακοσμητικές ταινίες στο περιθώριο)[33]. Από την κεραμική αναφέρονται θραύσματα σκύφων (FS 284) ομάδας Α με διακόσμηση τρέχουσας σπείρας, μίσχων και παπυροειδών, τμήματα ακόσμητων κυπέλλων μόνωτων ή άωτων, τμήματα υψίποδων κυλίκων (FS 274), τεμάχια από αρύταινες και τριποδικές χύτρες. Από τα ευρήματα ξεχωρίζουν, ακόμη, τρία τμήματα ειδωλίων τύπου Ψ και δύο ζωόμορφων, καθώς και κυλινδρικά σφονδύλια και κομβία από στεατίτη. Σε βάθος 4,10 μ. βρέθηκε σφραγιδόλιθος από μαύρο στεατίτη με παράσταση τετράποδου που καλπάζει[34]. Από την κεραμική των ΥΕ ΙΙΙΑ1-2 χρόνων του ίδιου στρώματος ξεχωρίζουν: α) ολόβαφο θήλαστρο FS 159 με σώμα αμφικωνικό, β) ρυτό με ψηλό λαιμό με πλαστική ταινία στα 2/3 του ύψους του, πάνω από την οποία αναδιπλώνεται, με πιεσμένο σφαιρικό, ελαφρώς αμφικωνικό σώμα, με τη μεγαλύτερη διάμετρο περίπου στο μέσον του ύψους και βάση επίπεδη με ελαφρώς έκκεντρη οπή. Διακοσμείται με σειρές αψιδωμάτων διπλού περιγράμματος.

Στρώμα Ε με κεραμική της περιόδου, κυρίως τεφρή μινύεια και ταφές μεσοελλαδικών χρόνων, κυρίως ακτέριστες. Οι ταφές έχουν ποικίλο προσανατολισμό Α.-Δ., Β.-Ν. και έχουν γίνει σε ελλειψοειδείς λάκκους σε συνεσταλμένη στάση. Με μία παιδική ταφή σε λάκκο συνδέονται δύο μικρογραφικοί αβαθείς μόνωτοι κύαθοι με ημισφαιρικό σώμα[35], άωτο μικκύλο κύπελλο από γκρίζο πηλό, σφαιρική πυξίδα με πώμα[36] και χάλκινη περόνη με κεφαλή από ορεία κρύσταλλο[37] (Εικ. 8).

Στρώμα ΣΤ με αποσπασματικά οικοδομικά λείψανα και κεραμική πρωτοελλαδικών χρόνων. Η κεραμική του στρώματος χαρακτηρίζεται από φιάλες με χείλος εσωστρεφές ή σχήματος Τ, στιλβωτές ή πρωτοβερνικωτές, τμήματα χονδροειδών κυπέλλων, τμήματα πίθων με σχοινοειδή διακόσμηση, καθώς και αραιά θραύσματα από κύμβες και ασκούς. Η γενική εικόνα ανταποκρίνεται στις ομάδες Α και Β της κατάταξης της Nt. Κόνσολα[38]. Στα υπόλοιπα ευρήματα περιλαμβάνονται λίθινα πηνία και λίθινα σφονδύλια.

Οικόπεδο Α. Τσάλλα

Τμήμα εκτεταμένου νεκροταφείου των γεωμετρικών, αρχαϊκών, κλασικών, ελληνιστικών και ρωμαϊκών χρόνων, αποκαλύφθηκε στο οικόπεδο αυτό, που βρίσκεται στα δεξιά της επαρχιακής οδού Θηβών - Μουρικίου και πριν από τη διασταύρωση με τη σιδηροδρομική γραμμή. Οι τάφοι που ήλθαν στο φως ανήκουν στο ενιαίο και εκτεταμένο βορειοανατολικό νεκροταφείο της πόλης, τμήματα του οποίου έχουν κατά περιόδους ερευνηθεί στην ευρύτερη περιοχή[39]. Η ανασκαφή του οικοπέδου (Ιούνιος 1999-Ιανουάριος 2000) αποκάλυψε συνολικά 185 τάφους, ποικίλων τύπων και χρονολόγησης[40]. Σε αυτούς περιλαμβάνονται 46 κεραμοσκεπείς, 43 πυρές, 30 κιβωτιόσχημοι, 41 λακκοειδείς, 24 εγχυτρισμοί και μία ταφή σε λάρνακα (Εικ. 9).

Η έρευνα του οικοπέδου απέδωσε πλήθος πήλινων και γυάλινων αγγείων και μικροαντικειμένων, ενώ ο τρόπος κατασκευής των τάφων, καθώς και ο αριθμός και η ποιότητα των κτερισμάτων που συνόδευαν τους νεκρούς αποτελούν πολύτιμες πηγές πληροφόρησης για την τέχνη, την καθημερινή ζωή και τα έθιμα των κατοίκων της Θήβας των ιστορικών χρόνων. Από το σύνολο των τάφων που αποκαλύφθηκαν οι πέντε τοποθετούνται στους

33. Από την υπογράφουσα προετοιμάζεται η μελέτη του κτιρίου, της κεραμικής και των τοιχογραφιών των μυκηναϊκών χρόνων.

34. Βλ. σχετικά *CMS* V, Suppl. 3, 2: αριθ. 379.

35. Ενδεικτικά, βλ. Γ. Μυλωνάς, *Το Δυτικόν Νεκροταφείον της Ελευσίνος*, Α', Αθήνα 1975, σ. 7, πίν. 91β.

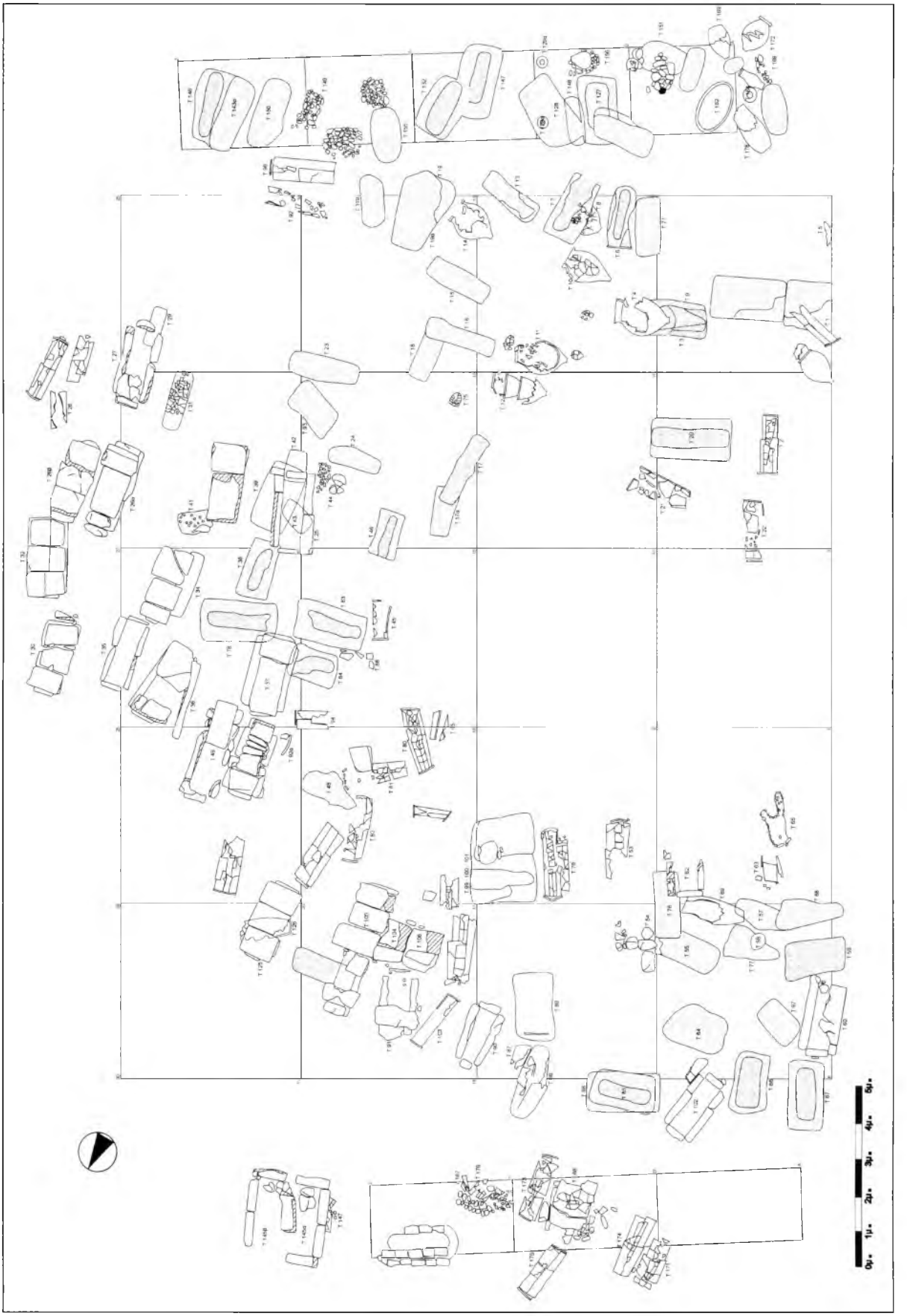
36. Ενδεικτικά, βλ. ό.π., Β', σ. 327, πίν. 80β.

37. Για όμοιο ενδεικτικά, βλ. Γ. Μυλωνάς, *Ο Ταφικός Κύκλος Β των Μυκηνών*, Αθήνα 1973, σ. 30, πίν. 20α. Παρόμοια περόνη προέρχεται από τάφο μεσοελλαδικών χρόνων στον Ορχομενό και εκτίθεται στο Μουσείο Θηβών.

38. Κόνσολα, ό.π. (υποσημ. 27), σ. 119-123.

39. Ο χώρος των ιστορικών νεκροταφείων στα βορειοανατολικά και βορειοδυτικά της Θήβας ήταν ανέκαθεν γνωστός αλλά μέχρι πρόσφατα αποτελούσε στόχο λαθρανασκαφών, λόγω της θέσης των τάφων μέσα σε ιδιωτικά αγροκήπια, και λιγότερο των σωστικών ανασκαφών της Αρχαιολογικής Υπηρεσίας. Στο παρελθόν τα αιτήματα για οικοδομικές εργασίες ήταν ολιγάριθμα και σπανίως προέκυπταν ανασκαφές στις παρυφές της πόλης. Ωστόσο, τελευταία παρατηρείται αύξηση των οικοδομικών εργασιών στην περιοχή, βλ. *ΑΔ* 51 (1996): Χρονικά, σ. 267-269· 52 (1997): Χρονικά, σ. 364-368. Επίσης, Ε. Κουντούρη, Θηβαϊκά νεκροταφεία των ιστορικών χρόνων: μια πρώτη προσέγγιση, *Πρακτικά του Δ΄Διεθνούς Συνεδρίου της Εταιρείας Βοιωτικών Μελετών, Λιβαδειά, 9-12 Σεπτεμβρίου 2000* (υπό έκδοση).

40. Η δημοσίευση του νεκροταφείου προετοιμάζεται από την υπογράφουσα σε συνεργασία με τους αρχαιολόγους Α. Χαραμή και Β. Βιβλιοδέτη.

Εικ. 9. Θήβα. Οικόπεδο Α. Τσάλλα. Κάτοψη της ανασκαφής.

γεωμετρικούς χρόνους, οι 120 στην αρχαϊκή και κλασική περίοδο, οι 54 ανήκουν στους ελληνιστικούς χρόνους και συγκεκριμένα στο διάστημα από τις αρχές του 3ου μέχρι το α΄ μισό του 1ου αι. π.Χ. και οι επτά στους ρωμαϊκούς χρόνους.

Κατά τους γεωμετρικούς χρόνους, οι ενήλικες ενταφιάζονται σε απλά αβαθή ορύγματα και καλύπτονται με πλακοειδείς λίθους πάνω από μικρή επιχωμάτωση, όπως στο εσωτερικό του τάφου Τ149. Στις λίγες περιπτώσεις που διατηρήθηκαν οστά διαπιστώθηκε ότι ο νεκρός είχε τοποθετηθεί σε ύπτια εκτάδην στάση, με τα σκέλη τεντωμένα και τα χέρια κατά μήκος των πλευρών. Η εύρεση χάλκινων περονών στο στήθος αποδεικνύει ότι οι νεκροί ενταφιάζονταν ενδεδυμένοι και ίσως σαβανωμένοι. Σε μια περίπτωση λιθοσωρός από αργούς λίθους είχε τοποθετηθεί πάνω από την κάλυψη του τάφου και προς την πλευρά όπου βρισκόταν το κεφάλι του νεκρού, λειτουργώντας πιθανώς ως σήμα για την αναγνώρισή του από τους συγγενείς.

Ο ενταφιασμός βρεφών και νηπίων σε αγγεία που τοποθετούνται σε μικρούς λάκκους γίνεται συχνός την ύστερη γεωμετρική περίοδο. Ο προσανατολισμός των αγγείων δεν είναι σταθερός, υπάρχει όμως προτίμηση στον άξονα ΝΑ.-ΒΔ., Β.-Ν. ή Α.-Δ. Το στόμιο των αγγείων έφρασσε συνήθως πήλινο πώμα, μία μικρή σχιστόπλακα ή άλλο αγγείο. Στη συνέχεια τα αγγεία τοποθετούνταν σε αβαθές όρυγμα, ενώ αργοί λίθοι συσσωρεύονταν γύρω τους για στερέωση και η ταφή καλυπτόταν με χώμα. Τα ταφικά αγγεία σε ορισμένες περιπτώσεις βρέθηκαν σε θέση κατακόρυφη και σε άλλες τοποθετημένα πλαγίως με το στόμιο προς Β., Ν. ή προς ΝΔ. Κατά τους γεωμετρικούς χρόνους συνηθίζονται ως ταφικά αγγεία οι αμφορείς και οι πίθοι. Από την έρευνα του οικοπέδου προκύπτει ότι τα παιδιά θάβονται πλάι σε τάφους ενηλίκων και όχι σε ιδιαίτερο χώρο. Τμήματα μεγάλου γεωμετρικού αμφορέα είχαν χρησιμοποιηθεί για την κάλυψη αρχαϊκής ταφής[41].

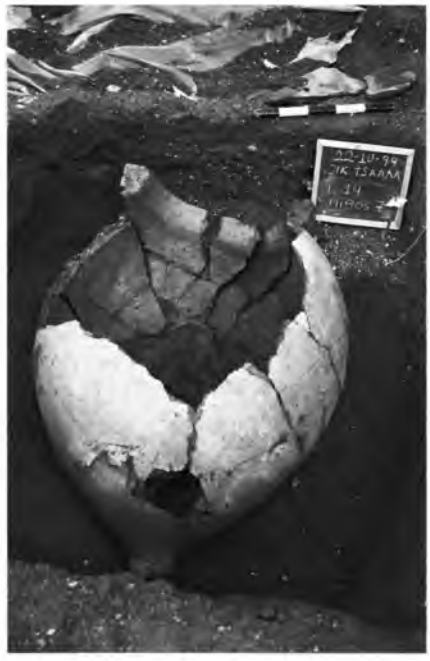
Στους αρχαϊκούς χρόνους το έθιμο της καύσης υπάρχει σε περιορισμένη κλίμακα και κατά κύριο λόγο επικρατεί ο ενταφιασμός σε λάκκους και ο εγχυτρισμός ενηλίκων σε μεγάλους οξυπύθμενους πίθους και νηπίων σε αμφορείς. Στις περισσότερες περιπτώσεις[42] οι τάφοι όλων των τύπων καλύπτονται εξ ολοκλήρου ή εν μέρει με λιθοσωρούς από αργούς μικρούς λίθους και κροκάλες που τοποθετούνται πάνω από την κάλυψή τους, κατά κανόνα προς την πλευρά όπου και το κεφάλι του νεκρού. Οι λιθοσωροί αυτοί λειτουργούσαν ως σήματα των ταφών για την αναγνώρισή τους από τους συγγενείς των νεκρών.

Οι λακκοειδείς τάφοι καλύπτονται είτε μόνο με χώμα είτε με τις κροκάλες του λιθοσωρού. Συνήθως πρόκειται για απλά αβαθή ορύγματα, προσανατολισμού Β.-Ν. ή σπανιότερα Α.-Δ. και σχήματος ελλειπτικού ή ορθογώνιου με αποστρογγυλεμένες γωνίες, που ανοίγονται στο έδαφος και το λείψανο αποτίθεται εκεί χωρίς άλλη επεξεργασία του δαπέδου ή των τοιχωμάτων. Συχνά το χείλος του ορύγματος περιγράφει σειρά λίθων (Τ68). Στις λίγες περιπτώσεις που διατηρήθηκαν οστά διαπιστώθηκε ότι ο νεκρός είχε ενταφιαστεί σε στάση ύπτια και εκτάδην, με τα χέρια κατά μήκος των πλευρών. Τα κτερίσματα ήταν τοποθετημένα γύρω από το κεφάλι και τα πόδια του νεκρού και σε κάποιες περιπτώσεις βρέθηκαν ανεστραμμένα. Συχνά τοποθετούνται τα μισά μέσα και τα μισά έξω από τον τάφο. Σε κανένα λακκοειδή δεν βρέθηκαν τα χάλκινα και σιδερένια καρφιά που συναντώνται σε άλλες ταφές, όπως π.χ. στις ταφικές πυρές, γεγονός που υποδηλώνει ότι ο νεκρός δεν θαβόταν σε ξύλινο φέρετρο, ενώ φτωχότερη συγκριτικά με άλλους τύπους είναι η κτέριση των λακκοειδών τάφων.

Οι πυρές είχαν προσανατολισμό συνήθως Β.-Ν. και παρουσιάζουν το συνήθη για τη Θήβα τύπο. Πρόκειται για ορθογώνιο λάκκο με αποστρογγυλεμένες τις γωνίες. Οι ξύλινες δοκοί πατούσαν πάνω σε πλατείς αναβαθμούς που είχαν διαμορφωθεί κατά μήκος των μακρών πλευρών του ορύγματος, ενώ πάνω από τη στρώση των εγκάρσιων δοκών ήταν τοποθετημένη μια δεύτερη, παράλληλη με το μακρό άξονα του τάφου και μία ακόμη εγκάρσια στρώση ξύλων. Τόσο το περιχείλωμα του ορύγματος όσο και τα κατακόρυφα τοιχώματα των αναβαθμών ήταν επιχρισμένα με πηλό, που εξαιτίας της καύσης είχε αποκτήσει πορτοκαλέρυθρο χρώμα. Σε αυτό το σημείο πρέπει να σημειώσουμε και την απουσία αεραγωγών. Στους αναβαθμούς μερικές φορές παρατηρούνται ακανόνιστες κοιλότητες, κυκλικές ή επιμήκεις για τη στερέωση των ξύλων. Σώζονται ελάχιστα υπολείμματα οστών και μερικές φορές πλέγμα ξύλων στους αναβαθμούς, όπου και εδράζονταν. Η κτέριση στις πυρές ήταν πλουσιότατη σε αγγεία (αλάβαστρα, αρυβαλλοειδή ληκύθια, αρυβάλλους, μελαμβαφείς κανθάρους, βοιωτικές ανθεμωτές κύλικες, κοτύλες, κοτυλίσκες) και σε ειδώλια, στη συντριπτική τους πλειονότητα έφιππων ανδρικών μορφών, αλλά και πτηνών (περιστεριών και πετεινών) και ζώων (σκύλων, κριών, χελωνών). Τα κοσμήματα είναι σπάνια, ενώ σιδερένιες και χάλκινες στλεγγίδες συνοδεύουν τις ταφές. Τα κτερίσματα είχαν τοποθετηθεί περιμετρικά και εντός των ορίων του ορύγματος, πριν από την καύση του νεκρού, καθώς βρίσκονται καμένα. Απανθρακωμένα αμύγδαλα και σύκα στην επιφάνεια των πυρών υπαινίσσονται προσφορά καρπών στη διάρκεια της νεκρικής τελετής και μάλιστα προς το τέλος της, πριν από την επικάλυψη της πυράς με χώμα. Συχνή είναι η ύπαρξη υπολειμμάτων σιδερένιων καρφιών που υποδηλώνουν κάποιου είδους νεκρικό φορείο, που θα τοποθετούνταν στην κορυφή του ξύλινου πλέγματος. Σε δύο περιπτώσεις (πυρές Τ17 και Τ100) συγκεντρώθηκαν πάνω από 100 πήλινα πλακίδια με ίχνη καύσης, μάλλον διακοσμητικά ενθέματα της νεκρικής κλίνης ή προσαρτημένα σε αντικείμενο από φθαρτό υλικό, ύφασμα ή ξύλο. Σε ορισμένες περιπτώσεις παρατηρήθηκε ότι οι μικροί πίθοι με κτερίσματα που βρέθηκαν κοντά στις πυρές πιθανώς αποτελούσαν μια επιπλέον προσφορά στο νεκρό.

41. Για όμοια περίπτωση, βλ. *ΕΕΒΜ* 1992, Β, τχ. α΄, σ. 153.

42. Μετά τη μελέτη των ανθρωπολογικών δεδομένων θα είναι δυνατόν να διαπιστωθεί εάν υπήρχε αυστηρή τήρηση του τρόπου ταφής κατά φύλο.

Εικ. 10. Θήβα. Οικόπεδο Α. Τσάλλα. Ο εγχυτρισμός Τ14.

Εικ. 11. Θήβα. Οικόπεδο Α. Τσάλλα. Ο εγχυτρισμός Τ156.

Για την ταφή σε πίθο ή αμφορέα έσπαζαν το αγγείο στην περιοχή της κοιλιάς του και κατόπιν απέθεταν το λείψανο με τα κτερίσματα στο εσωτερικό του (Εικ. 10). Στη συνέχεια τοποθετούσαν τα κομμάτια του αγγείου στη θέση τους και, αφού έφρασσαν το στόμιο και στερέωναν τη βάση και το λαιμό του με πέτρες, κάλυπταν την ταφή με χώμα (Εικ. 11). Ο συνήθης προσανατολισμός των αγγείων είναι Α.-Δ. με το στόμιο προς Α., με μικρές αποκλίσεις. Σε δύο περιπτώσεις το στόμιο του πίθου είχε φραχθεί με άλλο αγγείο (στον Τ10 με αμφορέα και στον Τ11 με λεβητοειδές αγγείο), ενώ το στόμιο του Τ4 έφρασσε κεραμίδα. Στους εγχυτρισμούς παρατηρήθηκε η στάση συστολής με το κεφάλι προς το στόμιο (Τ8), γεγονός που πρέπει μάλλον να οφείλεται σε λόγους χωρητικότητας του πίθου και όχι σε ταφική πρακτική. Σε άλλες περιπτώσεις ο νεκρός είχε εναποτεθεί σε στάση ύπτια, εκτεταμένη, με τα χέρια κατά μήκος των μηρών. Σε μία περίπτωση (Τ10) ο νεκρός είχε τοποθετηθεί εκτάδην από τη μέση και κάτω, ενώ στο ύψος της μέσης είχε διπλωθεί, για να χωρέσει. Σε άλλες περιπτώσεις πάλι τα αγγεία βρέθηκαν σπασμένα στο μέρος της κοιλιάς ή έλειπε ολόκληρο το τμήμα από τον ώμο και πάνω, οπότε ο εγχυτρισμός γινόταν από το σημείο αυτό. Τα κτερίσματα τοποθετούνταν τόσο στο εσωτερικό του αγγείου όσο και εξωτερικά, συ-

Εικ. 12. Θήβα. Οικόπεδο Α. Τσάλλα. Ειδώλια από τους τάφους.

χνά ανεστραμμένα (Τ4). Σε ορισμένες περιπτώσεις παρατηρήθηκε ότι γύρω από τους πίθους δημιουργείται ένας ορθογώνιος περίβολος από μια σειρά κροκάλες. Ενδιαφέρον παρουσιάζει διπλός εγχυτρισμός του τέλους των αρχαϊκών χρόνων: ως ταφικά αγγεία τοποθετήθηκαν σε αβαθές όρυγμα δύο αμφορείς εφαπτόμενοι στο στόμιο (Τ118). Στο εσωτερικό τους βρέθηκαν κατάλοιπα παιδικής ταφής και πολλά αγγεία, όπως μελαμβαφείς κάνθαροι, κοτυλίσκες και κύαθοι και ειδώλια χελώνας, ίππου, πτηνών και σατύρου (Εικ. 12). Σε άλλη περίπτωση (Τ12) τμήμα πίθου χρησιμοποιήθηκε για δεύτερη ταφή εντός της αρχαϊκής περιόδου[43]. Οι εγχυτρισμοί του 6ου αιώνα περιείχαν αγγεία (αρυβάλλους, κοτυλίσκες, βοιωτικές κύλικες) και ειδώλια και ήταν συγκριτικά πλουσιότεροι από τους αντί-

43. Για την κάλυψη της ταφής είχαν χρησιμοποιηθεί δύο τεμάχια καδόσχημου αγγείου.

Εικ. 13. Θήβα. Οικόπεδο Α. Τσάλλα. Οι εγχυτρισμοί Τ11-Τ12 από ΝΔ.

στοιχους τάφους του 5ου αιώνα. Δεν στάθηκε δυνατόν να διαπιστωθεί εάν οι εγχυτρισμοί του οικοπέδου καλύπτονταν από ενιαίο ταφικό τύμβο, ενώ δεν αποκλείεται η πολύ κοντινή θέση ταφικών αγγείων που δημιουργούν μικρές ομάδες να οφείλεται σε ενταφιασμό συγγενικών προσώπων (Τ4, Τ10, Τ11, Τ12) (Εικ. 13).

Το δείγμα των κλασικών τάφων που ερευνήθηκαν περιλαμβάνει ταφικά μνημεία διαφόρων τύπων. Οι πιο απλοί τάφοι είναι οι λακκοειδείς που συχνά είναι ακτέριστοι και μπορούν να χρονολογηθούν μόνο με τη στρωματογραφική τους σχέση με τους υπόλοιπους. Στον προσανατολισμό φαίνεται να κυριαρχεί ο άξονας Β.-Ν. και Α.-Δ. με ελάχιστες αποκλίσεις, ενώ οι νεκροί ανεξάρτητα από το φύλο τους ενταφιάζονται με το κεφάλι προς Ν. ή Δ. Ως κτερίσματα οι τάφοι περιείχαν, κυρίως, βοιωτικές ανθεμωτές κύλικες, κύπελλα, μελαμβαφείς κανθάρους, αρυβάλλους, ειδώλια πτηνών (πετεινού, περιστεριού), χάλκινες και σιδερένιες σπλεγγίδες και απανθρακωμένους καρπούς (σύκα).

Οι κεραμοσκεπείς τάφοι είναι κατασκευασμένοι από μεγάλες κεραμίδες, στρωτήρες λακωνικού τύπου και ορισμένες φορές χρησιμοποιούνται και καλυπτήρες στους αρμούς. Απαντούν τρεις τύποι: α) Συνδυασμός λακκοειδούς και κεραμοσκεπούς, όπου λακωνικοί στρωτήρες τοποθετούνται απευθείας πάνω στο νεκρό (Τ79). β) Κεραμοσκεπείς με οριζόντια κάλυψη, όπου οι κεραμίδες καλύπτουν απλώς το νεκρό, ενώ στις στενές πλευρές τοποθετούνται κάθετα στο έδαφος κομμάτια κεραμιδιών, που συνήθως εξέχουν από τα υπόλοιπα (Τ123). γ) Κεραμοσκεπείς καλυβίτες (Τ80, Τ82, Τ121). Στην τελευταία περίπτωση οι κεραμίδες τοποθετούνται λοξά εκατέρωθεν του νεκρού και κατά μήκος, έτσι ώστε αυτές της μιας πλευράς να επικαλύπτουν το πάνω μέρος των άλλων. Στις στενές πλευρές δημιουργείται ένα είδος αετώματος, το οποίο κλείνει σχεδόν πάντοτε με κάθετα τοποθετημένες κεραμίδες. Σε πολλές περιπτώσεις τοποθετείται κατά μήκος της κορυφής μία σειρά καλυπτήρων κεραμίδων, έτσι ώστε να δημιουργείται η εντύπωση της κορυφής μιας πραγματικής στέγης, όπως ενδεικτικώς οι τάφοι Τ116, Τ117 και Τ121. Σαφή και βεβαιωμένα στοιχεία για την ύπαρξη φερέτρων ή κάποιων φορείων εν είδει φερέτρων στους κεραμοσκεπείς τάφους δεν υπάρχουν. Οι νεκροί τοποθετούνται σε στάση ύπτια και εκτεταμένη με τα χέρια κατά μήκος των μηρών και το κεφάλι προς Ν. και σπανιότερα προς Α. Συχνά το δεξιό χέρι εφάπτεται της ηβικής χώρας. Σε δύο περιπτώσεις βρέθηκαν κελύφη αυγών. Συχνά ορισμένα από τα κεραμικά κτερίσματα είχαν εναποτεθεί στην περιοχή των ποδιών, μεταξύ των σκελών ή και κατά μήκος των κνημών. Σε κάποιες περιπτώσεις είχαν χρησιμοποιηθεί προσκεφάλαια, όπως στον Τ93, όπου το κεφάλι του νεκρού στηριζόταν σε λαβή αγγείου ή στον Τ150 που ακουμπούσε σε λίθο.

Σε μία περίπτωση, παιδική ταφή είχε εναποτεθεί σε πήλινη επιμήκη λάρνακα (Τ162) με αποστρογγυλεμένες απολήξεις. Η λάρνακα είχε τοποθετηθεί σε απλό σκάμμα, ενώ τα κενά μεταξύ της λάρνακας και του σκάμματος είχαν πληρωθεί με χώμα και μικρούς αργούς λίθους. Η κάλυψη δεν σώθηκε. Ίχνη επιχρίσματος ή χρώματος δεν διατηρήθηκαν. Ο νεκρός είχε τοποθετηθεί σε ύπτια στάση με τα χέρια κατά μήκος των μηρών, ενώ τα κτερίσματα (αρύβαλλοι, κορινθιακές κοτύλες και σανιδόμορφα ειδώλια) βρέθηκαν τοποθετημένα στο πλάι της ταφής στο εσωτερικό της λάρνακας.

Μοναδικό κατάλοιπο νεκρικής τελετουργίας στο οικόπεδο Α. Τσάλλα αποτελεί μία κατασκευή από σειρές ασπραγάλων, μικρογραφικών αγγείων (κοτυλίσκες) και ειδωλίων, μεταξύ των οποίων ξεχωρίζει νεαρή ανδρική μορφή που κρατεί πετεινό[44].

Στους ελληνιστικούς και ρωμαϊκούς χρόνους συνηθέστερη μέθοδος ταφής είναι ο ενταφιασμός σε κεραμοσκεπείς και κιβωτιόσχημους τάφους. Τα τοιχώματα των κιβωτιόσχημων τάφων αποτελούν αδρά κατεργασμένες πώρινες πλάκες, σχήματος ακανόνιστου τετράπλευρου, συνήθως δύο για κάθε μακρά πλευρά και μία για κάθε στενή, ενώ πώρινες πλάκες χρησιμοποιούνται και για την κάλυψη του τάφου. Δεν υπάρχει πλάκα δαπέδου και οι καλυπτήριες πλάκες δεν έχουν λαξευμένους αρμούς, αλλά συναρμόζονται με τη χρήση χώματος, μικρών λίθων και «σφηνών». Συχνά διαπιστώθηκαν στο εσωτερικό υπολείμματα ασβεστοκονιάματος από την επίχριση της εσωτερικής επιφάνειας των πλακών. Συχνή είναι η χρήση επιτύμβιων στηλών σε β΄ χρήση κατά την κατασκευή των τοιχωμάτων του τάφου (Τ39 και Τ45). Ελάχιστες είναι οι περιπτώσεις όπου διαπιστώθηκε ενταφιασμός, πιθανώς συγγενικών προσώπων σε γειτονικούς τάφους. Κάτι τέτοιο συμβαίνει με τους κιβωτιόσχημους Τ104-106 και Τ25α-β, που έχουν κοινό ενδιάμεσο τοίχωμα[45]. Στην ταφή του κεραμοσκεπούς Τ117 τα χέρια

44. Η κατασκευή βρέθηκε μεταξύ των πυρών Τ83 και Τ84. Για τον τύπο του ειδωλίου, βλ. R. Higgins, *Tanagra and the Figurines*, Princeton 1986, σ. 105, 107, εικ. 125.

45. Πρβλ. ανάλογο παράδειγμα στα Μέγαρα, βλ. *ΑΔ* 34 (1979): Χρονικά, σ. 59 κ.ε., Πίν. 18δ.

Εικ. 14. Θήβα. Οικόπεδο Α. Τσάλλα. Λάγυνοι από τους τάφους Τ32 και Τ37.

Εικ. 15. Θήβα. Οικόπεδο Α. Τσάλλα. Υδρία από τον τάφο Τ26α.

του νεκρού είχαν τοποθετηθεί στην ηβική χώρα. Στους ελληνιστικούς χρόνους ίσως υπήρχε μια ιδιαίτερη προτίμηση ως προς την τοποθέτηση των κτερισμάτων κοντά και γύρω από τα κάτω άκρα του νεκρού[46], ενώ στους τάφους της ρωμαϊκής περιόδου δεν φαίνεται να υπήρχε αυστηρά καθορισμένη θέση για την τοποθέτηση των κτερισμάτων. Άλλοτε τοποθετούνται γύρω από το νεκρό ή στη μία πλευρά του ή πάνω στον κορμό και άλλοτε πολλά από αυτά συγκεντρώνονται κοντά στα κάτω άκρα. Εντύπωση προκαλεί στη ρωμαϊκή ταφή του τάφου Τ30 η συγκέ-

Εικ. 16. Θήβα. Οικόπεδο Α. Τσάλλα. Γυάλινα αγγεία από τους τάφους.

ντρωση όλων των κτερισμάτων κοντά στο κεφάλι του νεκρού. Μεταξύ των πήλινων κτερισμάτων συγκαταλέγονται μυροδοχεία, κάνιστρα, αλάβαστρα, άωτα σκυφίδια, πινάκια, κύπελλα, σκυφοειδείς κύλικες, οινοχόες, αμφορείς «μακεδονικού τύπου», άβαφες λάγυνοι (Εικ. 14), λύχνοι, ανάγλυφοι σκύφοι με φυτική διακόσμηση ή εικονιστικές παραστάσεις, ειδώλια τύπου «Τανάγραίων». Στην πλειονότητά τους τα πήλινα κτερίσματα φαίνεται να προέρχονται από τοπικά εργαστήρια, όχι μόνον των Θηβών, αλλά και άλλων περιοχών της Βοιωτίας. Οι πλουσιότερες ταφές περιείχαν και αγγεία εισηγμένα από διάφορες περιοχές του ελληνιστικού κόσμου, μεταξύ των οποίων ξεχωρίζουν λάγυνοι με λευκό βάθος και γραπτή διακόσμηση και μία υδρία τύπου Hadra με πολύχρωμη διακόσμηση σε λευκό βάθος (Εικ. 15). Συνήθη κτερίσματα ήταν, επίσης, οι σιδερένιες στλεγγίδες. Τα καρφιά που προέρχονται από αρκετούς τάφους δεν βρίσκονται πάντοτε σε σημεία που να δικαιολογούν τη χρήση τους σε φέρετρα ή σε φορεία εν είδει φερέτρων, ενώ παράλληλα υπάρχουν τάφοι στους οποίους βρέθηκαν δύο ή και ένα μόνον καρφί. Σχετική με δεισιδαιμονίες πρέπει να είναι η τοποθέτηση λίθου πάνω στην κοιλιά του νεκρού στον κεραμοσκεπή τάφο Τ116 του οικοπέδου Α. Τσάλλα[47]. Το έθιμο της τοποθέτησης ενός ή περισσότερων νομισμάτων για τα πορθμεία του Χάρωνος δεν απαντά συχνά στους ελληνιστικούς τάφους της Θήβας[48]. Εκτός από τα νομίσματα βρέθηκε στον κιβωτιόσχημο τάφο Τ104 χρυσό δισκάριο με παράσταση πτηνού. Σε κιβωτιόσχημους τάφους του α΄ μισού του 1ου αι. π.Χ. τα κτερίσματα είναι κυρίως γυάλινα αγγεία, μεταξύ των οποίων υπερτερούν αριθμητικά τα μυροδοχεία διάφορων τύπων κατασκευασμένα με την τεχνική του ελεύθερου φυσήματος[49] (Εικ. 16).

Οικόπεδο Γ. και Β. Μουλκιώτη

Στο παραπάνω οικόπεδο, το οποίο βρίσκεται στη συμβολή των οδών Σοφοκλέους και του πεζόδρομου-οδού Λιόκη στην περιοχή Παλαιά Σφαγεία (Ο.Τ. 239), αποκαλύφθηκε τμήμα νεκροταφείου των ύστερων αρχαϊκών και κλασικών χρό-

46. Ενδεικτικά Τ117, όπου οινοχόη και αμφορέας βρέθηκαν ανάμεσα στα πόδια του νεκρού, ενώ σκυφίδιο υπήρχε κοντά στο δεξιό άκρο πόδι.

47. Πρβλ. Ν. Καλτσάς, *Άκανθος Ι. Η ανασκαφή στο νεκροταφείο κατά το 1979*, Αθήνα 1998, σ. 300, σημ. 1134.

48. Νόμισμα του Βοιωτικού Κοινού (338-315 π.Χ.) βρέθηκε δίπλα στο κρανίο του νεκρού στον κεραμοσκεπή Τ86, άλλο τοποθετημένο στην κάτω σιαγόνα του νεκρού στο ρωμαϊκό κιβωτιόσχημο Τ30 και εξαιρετικά φθαρμένο.

49. Τοπικό εργαστήριο υαλουργίας δεν έχει μέχρι στιγμής εντοπισεί.

νων[50], με την αφορμή εκσκαφικών εργασιών για την ανέγερση διώροφης οικοδομής. Η ανασκαφική έρευνα έφερε στο φως 47 τάφους, σε βάθος από 1,10 έως 4,95 μ., εκ των οποίων οι 43 ανήκουν στον τύπο του λακκοειδούς, οι τέσσερις ήταν κεραμοσκεπείς-καλυβίτες και μία πυρά.

Ενταφιασμοί σε απλούς λάκκους. Πρόκειται για απλά αβαθή ορύγματα, προσανατολισμού Β./ΒΔ.-Ν./ΝΔ. και σχήματος ελλειπτικού ή ορθογώνιου με αποστρογγυλεμένες γωνίες και αναβαθμούς στα τοιχώματα, που ανοίγονται στο έδαφος και το λείψανο αποτίθεται εκεί χωρίς άλλη επεξεργασία του δαπέδου ή των τοιχωμάτων. Στις λίγες περιπτώσεις που διατηρήθηκαν οστά διαπιστώθηκε ότι ο νεκρός είχε ενταφιαστεί σε στάση ύπτια και εκτάδην, με τα χέρια κατά μήκος των πλευρών και το κεφάλι προς Β.-ΒΔ. Αρκετοί τάφοι ήταν ακτέριστοι. Γενικά, όμως, η κτέριση είναι λιτή με ένα-δύο αγγεία (συνήθως ανθεμωτές κύλικες και σπανιότερα μελαμβαφείς κανθάρους, σκύφους, κοτύλες, λύχνους, μυροδοχεία, ειδώλια, στη συντριπτική τους πλειονότητα αγοριών, ζώων και πτηνών – περιστεριών και πετεινών – χάλκινες βελόνες και σιδερένιες στλεγγίδες). Από την κεραμική ξεχωρίζει τμήμα καβειρικού σκύφου με μορφές σατύρων κάτω από κληματαριά.

Κεραμοσκεπείς. Ήταν ακτέριστοι και διακρίνονται σε δύο κατηγορίες: α) συνδυασμός λακκοειδούς και κεραμοσκεπούς, όπου λακωνικοί στρωτήρες τοποθετούνται απευθείας επάνω στο νεκρό, β) κεραμοσκεπείς με οριζόντια κάλυψη, όπου οι κεραμίδες καλύπτουν απλώς το νεκρό, ενώ στις στενές πλευρές τοποθετούνται κάθετα στο έδαφος κομμάτια κεραμιδιών, που συνήθως εξέχουν από τα υπόλοιπα. Οι νεκροί ήταν τοποθετημένοι με ενιαίο προσανατολισμό, όμοιο με αυτόν των λακκοειδών τάφων.

Πυρά. Η πυρά, που βρέθηκε συλημένη, ήταν πρωτογενής. Είχε πραγματοποιηθεί σε όρυγμα, διαστ. 1,20×2,10 μ., τα τοιχώματα του οποίου είχαν επιχριστεί με ερυθρό πηλό, ενώ αναβαθμοί, που είχαν διαμορφωθεί κατά μήκος των μακρών πλευρών του ορύγματος, χρησίμευαν για τη στερέωση ξύλινων δοκών. Δεν διαπιστώθηκαν αεραγωγοί. Από το στρώμα της καύσης προέρχονται λίγα οστά και τμήμα σιδερένιου καρφιού.

Οδός Αυλίδος 62 (οικόπεδο Χ. Παπαχαραλάμπους)

Κατά τη διάρκεια εκσκαφικών εργασιών για την ανέγερση οικίας στο παραπάνω οικόπεδο, ερευνήθηκε παιδικός εγχυτρισμός σε πίθο των αρχαϊκών χρόνων με προσανατολισμό Α.-Δ. Ο νεκρός είχε τοποθετηθεί σε συνεσταλμένη στάση με το κεφάλι προς Δ.-ΝΔ. Συνοδευόταν από οκτώ κορινθιακούς αρυβάλλους και αλάβαστρα.

Οικόπεδο Π. Ροβολή

Ολιγοήμερη ανασκαφική έρευνα πραγματοποιήθηκε το καλοκαίρι του τρέχοντος έτους στο παραπάνω οικόπεδο, που βρίσκεται στο νότιο όριο της συνοικίας Βλάχικα Κονάκια και στο ύψωμα πάνω από την Αγία Φωτεινή και την ανατολική όχθη του Ισμηνού. Η έρευνα έφερε στο φως τμήμα του οχυρωματικού περιβόλου της κάτω πόλης που επιβεβαίωσε την ύπαρξη του τείχους και συμπλήρωσε την εικόνα της πορείας του στα νοτιοανατολικά όρια της κάτω πόλης[51]. Το τμήμα που αποκαλύφθηκε είναι κατασκευασμένο με μεγάλου μεγέθους ορθογώνιους κροκαλοπαγείς λίθους. Δυστυχώς, σώζονται μόνον οι κατώτερες σειρές των λίθων, καθώς οι ανώτερες χρησιμοποιήθηκαν ως οικοδομικό υλικό σε μεταγενέστερους χρόνους (Εικ. 17).

Εικ. 17. Θήβα. Οικόπεδο Π. Ροβολή. Τμήμα του τείχους της κάτω πόλης.

ΕΛΕΝΑ ΚΟΥΝΤΟΥΡΗ

50. Εκτός των οργανωμένων νεκροταφείων στα βορειοανατολικά και τα βορειοδυτικά της πόλης, κατά τους κλασικούς χρόνους χρησιμοποιούνται και νέες θέσεις, που διατάσσονται ακτινωτά γύρω από το λόφο της Καδμείας. Για τη χωροθέτηση των θηβαϊκών νεκροταφείων των ιστορικών χρόνων, βλ. και Κουντούρη, ό.π. (υποσημ. 39).

51. Στους ιστορικούς χρόνους η οχύρωση επεκτάθηκε κάτω από το λόφο της Καδμείας, ώστε να προστατεύει τον πληθυσμό που κατοικούσε γύρω από αυτήν. Ο χώρος της Καδμείας εξακολούθησε να χρησιμοποιείται ως ακρόπολη. Η πορεία των τειχών της κάτω πόλης δεν έχει επιβεβαιωθεί σε όλο της το μήκος και σε ορισμένα σημεία παραμένει προβληματική. Επιπλέον, υπάρχουν αντικρουόμενες απόψεις σχετικά με τη χρονολόγηση των διαφόρων φάσεων του τείχους. Το τείχος των αρχαϊκών χρόνων (με τις επεκτάσεις της κλασικής εποχής) κατεδαφίστηκε από τον Μέγα Αλέξανδρο το 335 π.Χ. και ανοικοδομήθηκε από τον Κάσσανδρο το 315 π.Χ. Σε γενικές γραμμές η οχύρωση του Κασσάνδρου εφαπτόταν με το τείχος της Καδμείας στα νότια, συνεχιζόταν προς Β. περιλαμβάνοντας τμήματα της συνοικίας Αλώνια Πυρίου, στρεφόταν δεξιά καλύπτοντας την περιοχή βόρεια του σιδηροδρομικού σταθμού και στη συνέχεια ολοκλήρωνε την πορεία της στα ανατολικά, περνώντας διπλά του ρέματος Μοσχοποδίου και περικλείοντας τη συνοικία Βλάχικα Κονάκια και τα ηψώματα πάνω από το ναό της Αγίας Φωτεινής. Βλ. και Γ. Σωτηριάδης, *Περί της τοπογραφίας των αρχαίων Θηβών*, Αθήναι 1914, εικ. 2, όπου αποτυπώνεται ο βραχίονας του τείχους, τμήμα του οποίου αποκαλύφθηκε στο οικόπεδο Π. Ροβολή.

Τανάγρα

Οικόπεδο μονάδας βιολογικού καθαρισμού

Η ανασκαφή στο χώρο των εγκαταστάσεων του βιολογικού καθαρισμού Οινοφύτων-Σχηματαρίου συνεχίστηκε και κατά το έτος 1999, με ένα μικρό ανασκαφικό συνεργείο. Η έρευνα περιορίστηκε στα νότια του οικοπέδου, στο χώρο πλησίον της δεξαμενής χλωρίωσης. Αποκαλύφθηκαν εννέα ακόμη τάφοι και τμήμα ταφικού περιβόλου (περίβολος V) με κατεύθυνση Β.-Ν., δομημένου με λαξευτούς πωρόλιθους.

Δυτικά του περιβόλου ανασκάφηκαν ένας κεραμοσκεπής (Τ. 263), ένας εγχυτρισμός (Τ. 264), με προσανατολισμό Β.-Ν., και δύο «δίδυμοι κιβωτιόσχημοι» (Τ. 265 και Τ. 266), με προσανατολισμό Α.-Δ. Ακόμη, ανασκάφηκαν μία ταφή σε μεγάλη ασβεστολιθική μονολιθική λάρνακα αρχαϊκών χρόνων, προσανατολισμού Α.-Δ., η οποία βρέθηκε συλημένη (Τ. 267) και ένας ακόμη πώρινος κιβωτιόσχημος τάφος, ελληνιστικών χρόνων (Τ. 268), επίσης συλημένος, ίδιου προσανατολισμού.

Ανατολικά του περιβόλου, αποκαλύφθηκε ένας κεραμοσκεπής (Τ. 269) με προσανατολισμό Β.-Ν. και δύο κιβωτιόσχημοι (Τ. 270 και Τ. 271) με προσανατολισμό Α.-Δ. Ο Τ. 271, ελληνιστικών χρόνων, συλημένος, ήταν καλυμμένος με δύο σχεδόν ακέραιες επιτύμβιες στήλες από μαύρο λίθο, σε β΄ χρήση, στις οποίες είχαν χαραχθεί τα ονόματα των νεκρών: *ΚΑΛΛΙΓΙΤΑ* στη μία και *ΠΟΛΟΥΚΛΙΔΑΣ* στην άλλη. Δυτικά του περιβόλου βρέθηκε μία τρίτη επιτύμβια από μαύρο λίθο, με όνομα: *ΠΟΛΥΝΙΚΑ*. Οι επιτύμβιες στήλες μεταφέρθηκαν στην αποθήκη του Μουσείου Σχηματαρίου.

Οι κεραμοσκεπείς τάφοι και ο εγχυτρισμός βρέθηκαν ακτέριστοι, ενώ οι πώρινοι κιβωτιόσχημοι και η λίθινη λάρνακα συλημένοι. Μοναδικά στοιχεία για τη χρονολόγησή τους ήταν κάποια θραύσματα αγγείων και ειδωλίων, απομεινάρια της σύλησης, τα οποία συγκεντρώθηκαν με προσοχή από το εσωτερικό των τάφων.

ΑΛΕΞΑΝΔΡΑ ΧΑΡΑΜΗ

Λιβαδειά

Οδός Καραγιαννοπούλου 22 (οικόπεδο Ι. Γκίγκελου)

Στη διάρκεια της ελληνιστικής περιόδου, η πόλη της Λιβαδειάς κατείχε ιδιαίτερη θέση στη Βοιωτία, όπως συμπεραίνεται εκτός από τα αρχαιολογικά κατάλοιπα και από τις επιγραφικές μαρτυρίες, στις οποίες αρκετά συχνά κάτοικοι της πόλης αναφέρονται ως πρόξενοι. Το κέντρο της ζωής της πόλης, που μαζί με την Κορώνεια και την Αλίαρτο αποτελούσαν μέλος της ομοσπονδίας, βρισκόταν στα χαμηλότερα μέρη της σημερινής πόλης, ανατολικά της Έρκυνας. Στην παραπάνω διαπίστωση έχει οδηγήσει η αποκάλυψη αρχαιολογικών λειψάνων του 4ου-3ου αι. π.Χ. στο οικοδομικό τετράγωνο που περικλείεται από τις οδούς Καραγιαννοπούλου - Χριστοδούλου - Μπουφίδου και Θέμιδος. Συγκεκριμένα, οι παλαιότερες σωστικές ανασκαφικές έρευνες που διενεργήθηκαν από τους αρχαιολόγους Ν. Πλάτωνα, Ι. Θρεψιάδη, Ε. Τουλούπα και Χ. Πιτερό έφεραν στο φως τμήματα σημαντικών κτιρίων και αρχαίου δρόμου και προσδιόρισαν τον προσανατολισμό του οικοδομικού ιστού της αρχαίας πόλης στο βορειοανατολικό τμήμα της σύγχρονης πόλης. Τα παραπάνω συμπεράσματα ενισχύθηκαν και από τη φετινή ανασκαφική έρευνα στο οικόπεδο Ι. Γκίγκελου, όπου ήλθε στο φως τμήμα μεγάλου κτιστού αγωγού, υποδεικνύοντας τη συνέχεια της αρχαίας οδού που είχε αποκαλυφθεί στο οικόπεδο των αφών Τόλια. Ο αγωγός προέρχεται πιθανότατα από κάποια στοά και ενισχύει την άποψη ότι στην ευρύτερη περιοχή εκτεινόταν η αρχαία αγορά των Λεβαδέων.

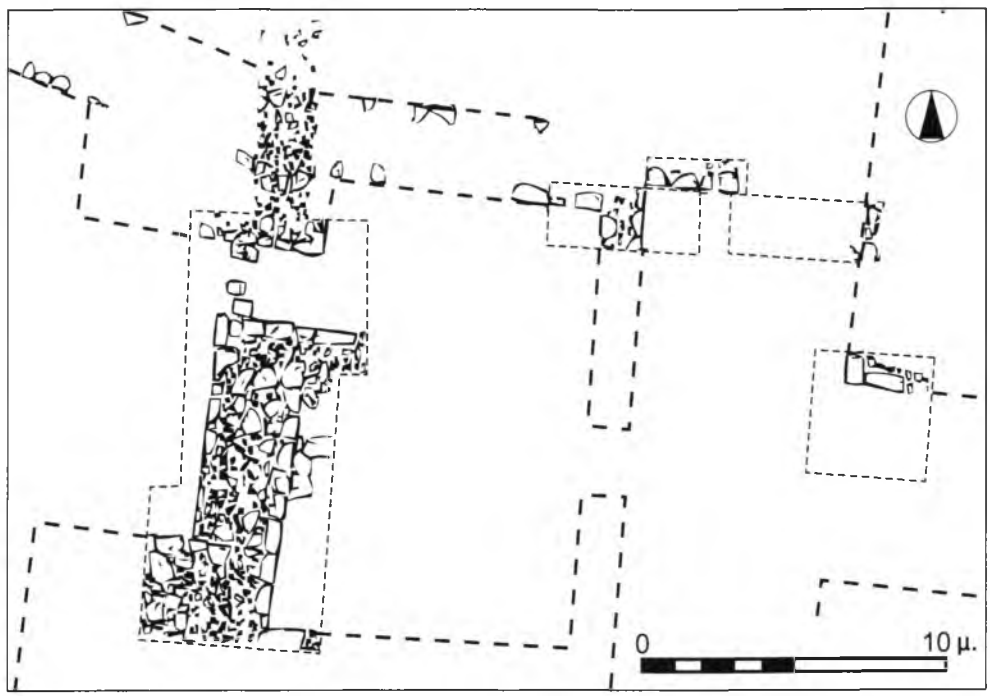
Οδός Μπουφίδου (οικόπεδο Ροζάνα)

Το εν λόγω οικόπεδο βρίσκεται σε απόσταση 100 μ. βορειοανατολικά του οικοδομικού τετραγώνου που περικλείεται από τις οδούς Καραγιαννοπούλου - Χριστοδούλου - Μπουφίδου και Θέμιδος, όπου είχαν αποκαλυφθεί τμήματα της ελληνιστικής αγοράς και ενός δημόσιου λουτρού (βλ. παραπάνω, οδός Καραγιαννοπούλου 22). Πέντε τμήματα τοίχων (τχ1, τχ2, τχ3, τχ4, τχ5) αποτελούν τη νεότερη φάση χρήσης του χώρου και χρονολογούνται, με βάση την κεραμική και τα νομίσματα, στους βυζαντινούς χρόνους. Τμήμα ύστερου ρωμαϊκού τοίχου, κατασκευασμένου κατά το opus spicatum αποκαλύφθηκε στο βόρειο άκρο του οικοπέδου σε χαμηλότερο επίπεδο από τους τοίχους. Ανάμεσα στα αποκαλυφθέντα οικοδομικά λείψανα παρεμβάλλονται επεξεργασμένοι δόμοι, τμήματα κατωφλιών και μία βάση αγάλματος (;), στοιχεία τα οποία σε συνδυασμό με τα μελαμβαφή όστρακα του 4ου αι. π.Χ. συνηγορούν υπέρ της διατύπωσης της άποψης ότι προέρχονται από κάποια αντίστοιχη χρονολογική φάση και έχουν αποτελέσει οικοδομικό υλικό σε β΄ χρήση. Η αφθονία οστράκων χρηστικής κεραμικής και αρκετών αγνύθων επιτρέπουν την αναγνώριση του οικιστικού χαρακτήρα τη θέσης.

Χαιρώνεια

Οικόπεδο ΙΙ. Πλούμη

Σε βάθος 0,30 μ. κατά τη διάρκεια εκσκαφής για τη θεμελίωση λυόμενης κατοικίας στο παραπάνω οικόπεδο ήλθε στο φως τμήμα ύστερου ρωμαϊκού τοίχου με κατεύθυνση ΝΑ.-ΒΔ. Αποκαλύφθηκε σε μήκος 4,50 μ., ενώ σίγουρη είναι η συνέχειά του για τουλάχιστον 1,10 μ., τμήμα όμως που έχει καταστραφεί. Ως δομικό υλικό χρησιμοποιήθηκαν πέτρες, κεραμίδες και οπτόπλινθοι, καθώς και κουρασάνι. Συνελέγησαν όστρακα και εντοπίστηκε τμήμα τοίχου με ορθομαρμάρωση. Η θέση βρίσκεται σε μικρή απόσταση ανατολικά του αρχαίου θεάτρου της Χαιρώνειας.

Εικ. 18. Πλαταιές. Αγρός Σ. Φίλη. Δυτική Πύλη. Κάτοψη της ανασκαφής.

Χώρος Πνευματικού Κέντρου

Στον αύλειο χώρο του Πνευματικού Κέντρου, ακριβώς νότια του ναού της Κοίμησης της Θεοτόκου και κατά τη διάρκεια εκσκαφής αποκαλύφθηκε λιθόστρωτο (καλντερίμι) της Τουρκοκρατίας και τμήμα τοίχου. Κατά τον καθαρισμό του τοίχου συνελέγησαν ελάχιστα χονδροειδή και κτενωτά όστρακα. Σε βάθος 3 μ. από την επιφάνεια του εδάφους ήλθε στο φως παλαιοχριστιανικός κιβωτιόσχημος τάφος με πλευρές κατασκευασμένες από ασβεστολιθικές πλάκες. Οι ίδιες πλάκες είχαν χρησιμοποιηθεί και ως καλυπτήριες μαζί με έναν τετράπλευρο μαρμάρινο δόμο που σώζει αύλακα μολυβδοχόησης, πιθανότατα βάση κάποιου αναθήματος.

Η ανεύρεση ενός αποκεκρουμένου τμήματος από επίστεψη ανθεμωτής στήλης, καθώς και ελάχιστων μελαμβαφών οστράκων κατά τον καθαρισμό οδηγούν στο χαρακτηρισμό της περιοχής ως τμήματος του νεκροταφείου της αρχαίας πόλης.

Δαύλεια

Οικόπεδο Α. Μπολοβίνη

Κατά τη διάρκεια εκσκαφής για την ανέγερση οικοδομής και σε βάθος 0,70 μ. από την επιφάνεια του εδάφους ήλθαν στο φως πέντε κεραμοσκεπείς και ένας λακκοειδής τάφος της ύστερης αρχαιότητας. Σε άμεση γειτνίαση με τους τάφους, οι οποίοι δεν φαίνεται να αποτελούν, τουλάχιστον μέχρι στιγμής, τμήμα κάποιου οργανωμένου νεκροταφείου, αποκαλύφθηκαν δύο αποθέτες πλήρεις αργών λίθων.

ΑΝΑΣΤΑΣΙΑ ΓΚΑΔΟΛΟΥ

Πλαταιές

Αγρός Σ. Φίλη

Η Θ΄ ΕΠΚΑ – σε συνεργασία με το Ινστιτούτο Κλασικής Αρχαιολογίας του Πανεπιστημίου της Βιέννης – συνέχισε και φέτος τις έρευνες στον αρχαιολογικό χώρο των Πλαταιών, προβαίνοντας πλέον σε ανασκαφή στον αγρό Σ. Φίλη[52]. Κατά τα προηγούμενα χρόνια είχε πραγματοποιηθεί συστηματική επιφανειακή έρευνα, αποτύπωση αρχιτεκτονικών καταλοίπων και γεωφυσικές έρευνες στην ευρύτερη περιοχή[53].

Σκοπός των φετινών εργασιών ήταν να ερευνηθεί ανασκαφικά τμήμα της οχύρωσης, και πιο συγκεκριμένα να διευκρινιστεί το αρχιτεκτονικό σχέδιο και η χρονολόγηση της Δυτικής Πύλης της αρχαίας πόλης. Συνολικά χαράχθηκαν έξι ανασκαφικές τομές, οι οποίες ερευνήθηκαν αντιστοίχως και εξ ημισείας από την Θ΄ ΕΠΚΑ και την ομάδα της αυστριακής αποστολής.

52. Υπεύθυνοι της ανασκαφικής συνεργασίας τέθηκαν ο υπογράφων (εκ μέρους της Θ΄ ΕΠΚΑ) και ο A. Konecny (ως επικεφαλής της αυστριακής αποστολής). Την εποπτεία των ανασκαφών, από την πλευρά της Θ΄ ΕΠΚΑ, ανέλαβαν εκ περιτροπής οι Α. Χαραμή και Ε. Βλαχογιάννη, ενώ το ημερολόγιο τηρήθηκε από τον Δ. Κουτσοδήμο και τους A. Konecny και Α. Αγγελινούδη, αντίστοιχα.

53. *ΑΔ* 53 (1998): Χρονικά, σ. 322, 349 κ.ε. *ÖJh* 69 (2000), σ. 8-15. Βλ. προσφάτως και διεξοδικά, *Hesperia* 72 (2003), σ. 281-320. V. Aravantinos - A. Konecny - R. Marchese, Recent Excavations at the Ancient Town of Plataiai in Boeotia, *Athena Review* 3(4), (2003), σ. 49-60.

Εικ. 19. Πλαταιές. Αγρός Σ. Φίλη. Δυτική Πύλη. Άποψη από Ν.

Η ανασκαφή έφερε στο φως δύο τετράγωνους προμαχώνες σε απόσταση 10 μ. περίπου μεταξύ τους, οι οποίοι προστάτευαν την είσοδο της πύλης (Εικ. 18-19). Σε μια δεύτερη φάση οικοδόμησης το άνοιγμα της πύλης μειώθηκε σε 2,50 μ., ώστε να εξασφαλιστεί η καλύτερη προστασία της. Σε μικρή απόσταση ανατολικά της εισόδου εντοπίστηκε τοίχος κτιρίου και δρόμος, πλ. 6,50 μ., ο οποίος διέσχιζε την πόλη με κατεύθυνση Α.-Δ.

Τα πρώτα ευρήματα («γέμισμα» δρόμου, κεραμική από τη θεμελίωση των κτιρίων) χρονολογούν την κατασκευή της πύλης και του δρόμου στον 4ο αι. π.Χ. (ίσως επί Φιλίππου Β'), ενώ διακρίνονται και μεταγενέστερες επισκευές.

Ταυτόχρονα με την ανασκαφή συνεχίστηκαν και οι επιφανειακές και γεωφυσικές έρευνες, οι οποίες παρείχαν τις πρώτες ενδείξεις για το πολεοδομικό σχέδιο της πόλης. Συγκεκριμένα, εντοπίστηκαν δύο διασταυρώσεις οδών, οι οποίες επιβεβαιώνουν το ορθογώνιο σύστημα δρόμων στο βορειοανατολικό τμήμα της «κάτω πόλης».

Οι έρευνες προβλέπεται να συνεχιστούν σε διάφορους τομείς της αρχαίας πόλης και κατά το ερχόμενο έτος.

ΒΑΣΙΛΕΙΟΣ ΑΡΑΒΑΝΤΙΝΟΣ - ANDREAS KONECNY

Αγρός Χ. Κατσάρα

Στην περιοχή της Μεγάλης Βρύσης, που πήρε το όνομά της από την πηγή που βρίσκεται στους νοτιοδυτικούς πρόποδες της υπερυψωμένης οχυρωμένης ακρόπολης, γνωστής ως «Κάστρο» της αρχαίας Πλάταιας[54], και συγκεκριμένα στον παραπάνω αγρό, που απέχει 200 μ. περίπου από την πηγή, διενεργήθηκε από την Εφορεία σωστική ανασκαφή, που αποκάλυψε αινιγματική κατασκευή πιθανότατα της ύστερης αρχαιότητας και τρεις τάφους ελληνιστικών χρόνων[55].

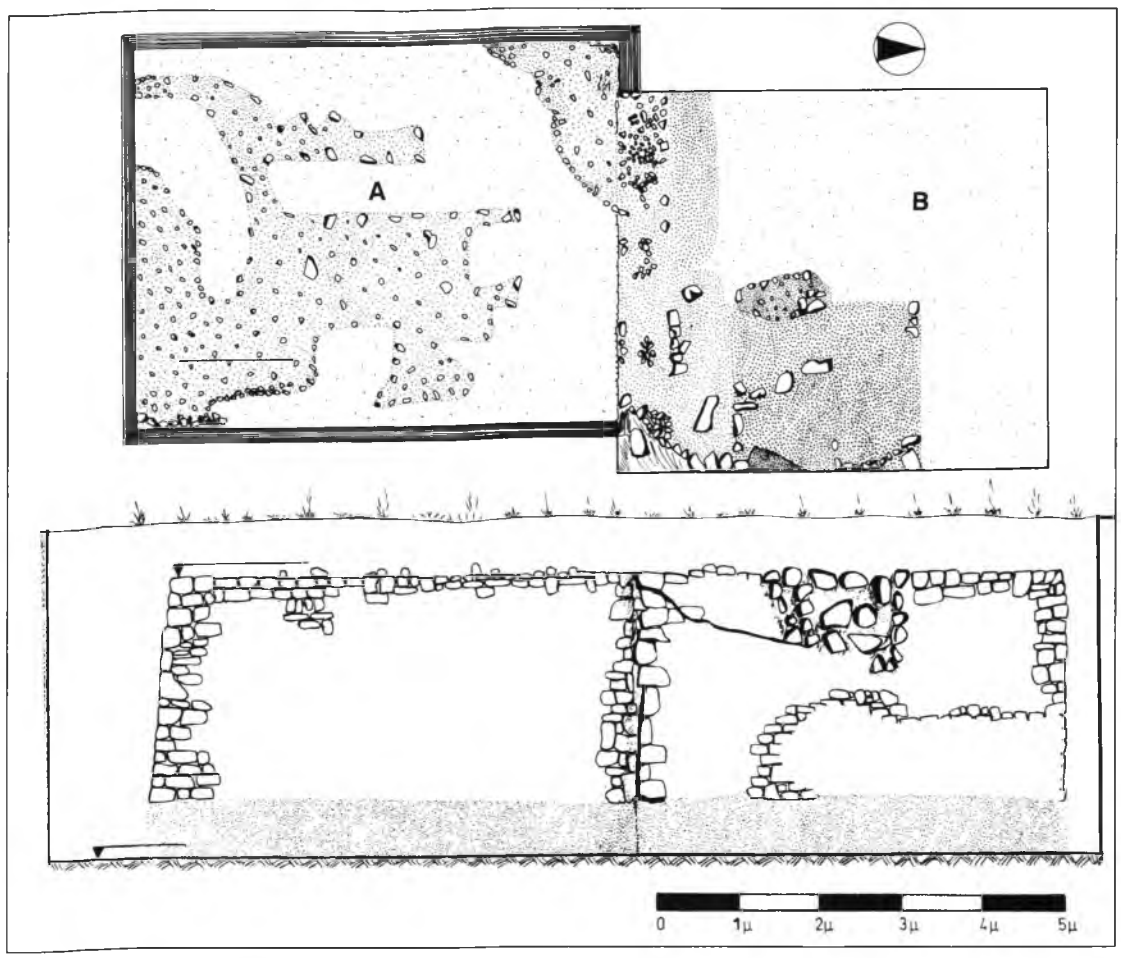
Στη βορειοδυτική γωνία του αγρού, όμορα σχεδόν με ανώνυμη αγροτική οδό που διακλαδίζεται από τον ασφαλτοστρωμένο δρόμο Πλαταιών - Καπαρελίου και κατευθύνεται προς Β. της πεδιάδας, εντοπίστηκαν σχεδόν επιφανειακά τα όρια μιας μεγάλης έκτασης που παρέμενε επί χρόνια χέρσα, γιατί ήταν δύσκολο να καλλιεργηθεί εξαιτίας της σκληρότητας του εδάφους. Μετά από προσεκτική έρευνα και σε βάθος μόλις 0,35 μ. άρχισε να αποκαλύπτεται η άνω επιφάνεια μιας ιδιαίτερα επιβλητικής θεμελίωσης, της οποίας οι εξωτερικές πλευρές παρουσιάζουν μικρή απόκλιση από την κατακόρυφη (Εικ. 20).

Η κατασκευή, συνολ. μήκ. 11,40, μέγ. πλ. 5,35 και ύψ. 2,70 μ., καλύπτει έκταση 61 τ.μ. Αποτελείται από δύο ξεχωριστά άνισου μεγέθους κτίσματα· το νότιο κτίσμα Α έχει μήκος 6,40 και πλάτος 4,90 μ. και το βόρειο κτίσμα Β έχει μήκος 5,30 και πλάτος 4,55 μ. Το κτίσμα Β είναι τοποθετημένο έκκεντρα του Α και μετατοπισμένο κατά 0,70 μ. ανατολικά του. Και τα δύο είναι κατασκευασμένα με τη χυτή τοιχοποιία· δηλαδή έχουν χρησιμοποιηθεί αδρά λαξευμένες, μικρές και μέτριου μεγέθους πέτρες, κολυμπητές μέσα σε άφθονο και εξαιρετικά συμπαγές ασβεστοκονίαμα (opus caementicium ή structura caementicia).

Όλη η κατασκευή είναι θεμελιωμένη σε βάθος 2,30 μ. μέσα στο ιδιαίτερα σκληρό κόκκινο αργιλόχωμα της περιοχής. Εξαίρεση αποτελεί ο νότιος τοίχος του κτίσματος Α, του οποίου η

54. Για τη θέση της πηγής και γενικότερα για την τοπογραφία της περιοχής, βλ. *ΑΔ* 53 (1998): Χρονικά, σ. 350, Σχέδ. 11.

55. Η ανασκαφή διενεργήθηκε με την οικονομική υποστήριξη του δραστήριου δημάρχου των Πλαταιών Π. Δεφίγγου. Παλαιότερα είχαν περισυλλεγεί από τον ίδιο αγρό κατά τη διάρκεια άροσης δύο επιτύμβιες στήλες, γι' αυτό και αποφασίστηκε φέτος να διεξαχθεί μικρής κλίμακας ανασκαφή, προκειμένου να διερευνηθεί ο χώρος. Για τα παλαιότερα ευρήματα από τον αγρό, βλ. *ΑΔ* 50 (1995): Χρονικά, σ. 310, Πίν. 114 β· 53 (1998): Χρονικά, σ. 356.

Εικ. 20. Πλαταιές. Αγρός Χ. Κατσάρα. Κάτοψη και ανατολική όψη των κτισμάτων Α και Β.

θεμελίωση συνεχίζεται σε βάθος 3,15 μ., έχει κόψει το σκληρό αργιλώδες χώμα και πατά πάνω σε παχύ στρώμα ποταμίσιας κροκάλας. Το στοιχείο αυτό, απαραίτητο για την εξασφάλιση στεγανότητας, αποτελεί ένδειξη της ύπαρξης υπόγειων νερών στην περιοχή. Το νερό της ενεργής ακόμη και σήμερα παρακείμενης πηγής της Μεγάλης Βρύσης, όσο και αν έχει μειωθεί σημαντικά στις μέρες μας, είναι βέβαιο ότι σε παλαιότερες εποχές θα μπορούσε να προκαλέσει προβλήματα.

Η δοκιμαστική τομή, που επιχειρήθηκε στη νότια πλευρά του κτίσματος Β, στο σημείο που αυτή εφάπτεται με τη βόρεια του κτίσματος Α, με σκοπό να διαπιστωθεί κάποιο σημείο επικοινωνίας μεταξύ τους, έδειξε ότι δεν υπάρχει τέτοιο σημείο, αφού το κτίσμα Α είναι αυτοτελές και η δόμησή του συμπαγής από πάνω μέχρι κάτω. Παρόλα αυτά, όμως, η ανασκαφή στο σημείο αυτό έδωσε απρόσμενα αποτελέσματα.

Μετά από την επίπονη και χρονοβόρα αφαίρεση του συμπαγούς σκυροδέματος μέχρι το βάθος των 0,87 μ. από την ανώτερη επιφάνεια της κατασκευής η εικόνα διαφοροποιείται. Μέσα σε γέμισμα από χώμα και αργούς λίθους, που φαίνεται να έχουν αποσπαστεί από κονίαμα, βρέθηκαν δύο ευμεγέθη θραύσματα μαρμάρου, οστά ζώων και θραύσματα γυαλιού. Προχωρώντας σε βάθος 1,82 μ. εντοπίστηκε ανθρώπινο κρανίο, που όπως διαπιστώθηκε στη συνέχεια ανήκε σε ταφή (Τ.1), που έφθανε σε βάθος 2,20 μ. Ο νεκρός ήταν αποτεθειμένος όρθιος σε εξαιρετικά συνεσταλμένη στάση, διπλωμένος κυριολεκτικά στα δύο, ώστε να καταλαμβάνει το λιγότερο δυνατό χώρο μέσα στο λιθόδεμα. Είναι φανερό πως η ταφή έγινε γρήγορα και πρόχειρα την ώρα που οι εργασίες κατασκευής του κτιρίου βρίσκονταν σε εξέλιξη. Έσπασαν το σκληρό κονίαμα της λιθοδεσιάς, για να δημιουργήσουν κατάλληλο λάκκο για την ταφή, και στη συνέχεια την κάλυψαν με την αργολιθοδομή που έβγαλαν από το σκάψιμο. Κατόπιν σφράγισαν το σημείο με το σκυρόδεμα, από το οποίο κατασκεύασαν όλο το κτίριο. Η οστεολογική ανάλυση του σκελετού θα δώσει ίσως περισσότερες λεπτομέρειες σχετικά με την αιτία θανάτου του νεκρού.

Κάτω από την ταφή, σε βάθος 2,40 μ., βρέθηκε το χείλος κυκλικού αποθέτη, διαμ. 0,85 μ., ανοιγμένου μέσα στο σκληρό αργιλόχωμα. Ο πυθμένας του εντοπίστηκε πολύ βαθύτερα από τη θεμελίωση του κτιρίου, σε βάθος 3,37 μ. Περιείχε κεραμική ύστερων ελληνιστικών χρόνων – κυρίως κτενωτά και ραβδωτά

όστρακα –, οστά ζώων, θραύσματα κεραμίδων στέγης, τέσσερα θραύσματα μαρμάρου και ένα θραύσμα από πωρόλιθο, στο οποίο σώζονται ίχνη δίστιχης επιγραφής: *[ ]Β[ ] / [ ]ΔΙΟΚ[ ]*, που από τους χαρακτήρες των γραμμάτων δύναται να χρονολογηθεί στους κλασικούς χρόνους.

Μικρότερες δοκιμαστικές τομές που έγιναν στη βόρεια και την ανατολική πλευρά του κτίσματος Β, ακόμη και στο εσωτερικό του, σε βάθος έως και 2,45 μ., σε σημεία που το κονίαμα ήταν χαλαρότερο και δημιουργούσε υποψίες για παλαιότερη παραβίαση, δεν απέδωσαν απολύτως τίποτε διευκρινιστικό για τη χρήση και τη λειτουργία της κατασκευής. Αντιθέτως, διαπιστώθηκε παντού το ίδιο συμπαγές σκυρόδεμα. Εξαιτίας των άσχημων καιρικών συνθηκών, κατέστη αναγκαία η διακοπή της ανασκαφής, χωρίς να υπάρξουν κάποια συμπεράσματα. Η κατασκευή διατηρήθηκε σε κατάχωση.

Εξαιρετικά ενδιαφέρον πάντως είναι το γεγονός ότι στην τάφρο θεμελίωσης της κατασκευής δεν βρέθηκε ούτε ένα όστρακο που θα μπορούσε να δώσει κάποια χρονολογική ένδειξη για την εποχή κατασκευής της. Τα λιγοστά όστρακα που περισυνελέγησαν από το επιφανειακό στρώμα είναι μη αξιοποιήσιμα προς αυτή την κατεύθυνση. Μια πιθανή εξήγηση είναι ότι ο χώρος θα καθαρίστηκε εντατικά από τα κατάλοιπα κάθε προηγούμενης χρήσης, προτού χτιστεί η ισχυρή αυτή θεμελίωση.

Συνεπώς, τη μοναδική χρονολογική ένδειξη της κατασκευής που αποκαλύφθηκε παρέχει το σύστημα τοιχοποιίας της. Οι χυτές τοιχοποιίες, που στη Ρώμη είναι γνωστές από το 2ο αι. π.Χ., βελτιώνονται – από πλευράς αντοχής των κονιαμάτων – και γενικεύονται στον ελλαδικό χώρο μετά την εποχή του Αυγούστου. Το συγκεκριμένο χτίσιμο, εξαιτίας και του σκληρού του κονιάματος, παραπέμπει περισσότερο σε κατασκευές της ύστερης αρχαιότητας, ίσως και των πρώιμων βυζαντινών χρόνων[56].

Βορειοανατολικά της προαναφερόμενης κατασκευής και σε απόσταση μεγαλύτερη των 17 μ. από αυτήν ανασκάφηκαν δύο τάφοι ελληνιστικών χρόνων· ένας κιβωτιόσχημος (Τ.2) και ένας λακκοειδής (Τ.3). Επίσης, ένας τρίτος τάφος (Τ.4) βρέθηκε μισοκατεστραμμένος με τα οστά διασκορπισμένα γύρω του. Από τους αργούς λίθους και τις κεραμίδες που βρέθηκαν κοντά του και θα αποτελούσαν τα υλικά κατασκευής του συμπεραίνεται ότι θα ήταν λακκοειδής με επένδυση αργών λίθων στις πλευρές και θα είχε κάλυψη από κεραμίδες. Μικρό θραύσμα λύχνου που περισυνελέγη από το άμεσο περιβάλλον του υποδεικνύει τη χρονολόγησή του στην ελληνιστική περίοδο.

Ο Τ.2, εξωτ. διαστ. 3,20×1,60 μ., είχε προσανατολισμό ΒΑ.-ΝΔ. Περιείχε τρεις συνολικά ταφές. Η ταφή Α θα ήταν η τελευταία που φιλοξένησε ο τάφος, αφού ο νεκρός βρέθηκε σε εκτεταμένη στάση με το κεφάλι προς Α. Αντίθετα, τα οστά της ταφής Β, που θα ήταν λίγο παλαιότερη, ήταν συγκεντρωμένα στη νοτιοδυτική γωνία του τάφου. Σε χαμηλότερο επίπεδο από τις ταφές Α και Β βρέθηκε τρίτη ταφή (Γ), της οποίας τα οστά ήταν συγκεντρωμένα στη νοτιοανατολική γωνία του τάφου. Στα κτερίσματα και των τριών, τα οποία δεν ήταν τοποθετημένα με τάξη, περιλαμβάνονταν κυρίως λύχνοι, μυροδοχεία και σιδερένιες στλεγγίδες. Χρυσά ελάσματα φύλλων που βρέθηκαν μέσα στο κρανίο του νεκρού της ταφής Β θα ανήκαν σε νεκρικό στεφάνι, που ως γνωστό συνηθιζόταν να τοποθετείται μέσα στον τάφο. Ψήγματα χρυσού, που βρέθηκαν μέσα σε αγγεία-κτερίσματα θα αποτελούσαν, ομοίως, επιχρύσωση φθαρτών προσφορών, οι οποίες δεν σώθηκαν. Παρόλο που η συστηματική μελέτη της κεραμικής υπολείπεται, φαίνεται πως η χρονική απόσταση που χώριζε τις ταφές μεταξύ τους δεν θα ήταν μεγαλύτερη από μια γενιά. Συνεπώς, μπορεί να θεωρηθεί οικογενειακός τάφος.

Ο λακκοειδής Τ.3, σωζ. μήκ. 2,30, πλ. 1,10 μ. και προσανατολισμού ΝΔ.-ΒΑ., βρέθηκε ημικατεστραμμένος. Ήταν σκαμμένος μέσα στο σκληρό αργιλόχωμα της περιοχής· η νότια πλευρά του ήταν επενδεδυμένη με αργολιθοδομή. Περιείχε δύο ταφές. Το κρανίο και τα οστά της παλαιότερης ταφής Α ήταν σαρωμένα στη νοτιοδυτική γωνία του τάφου, προκειμένου να εξοικονομηθεί χώρος για τη νέα ταφή. Κοντά της βρέθηκαν γυάλινο μυροδοχείο, λύχνος και τμήματα σιδερένιων καρφιών. Ο νεκρός της νεότερης ταφής Β ήταν τοποθετημένος σε ύπτια στάση με τα χέρια παράλληλα προς το σώμα. Τον συνόδευαν λύχνος, μυροδοχείο, οινοχόη, γυάλινο αγγείο και σιδερένια στλεγγίδα, που βρέθηκε κάτω από το κρανίο του. Δύο σιδερένιοι σύνδεσμοι και έξι καρφιά συνηγορούν υπέρ της ύπαρξης ξύλινου φερέτρου ή φορείου στον τάφο, γιατί τα τέσσερα καρφιά βρέθηκαν σε σειρά κατά μήκος της νότιας πλευράς του τάφου.

ΠΑΡΑΔΟΣΕΙΣ

Θεσπιές

Από τον Ν. Μελισσάρη, κάτοικο Θεσπιών, παραδόθηκε στην τοπική αρχαιολογική συλλογή επιτύμβιος κυβόλιθος (cippus) (αριθ. ευρ. 192), που βρέθηκε κατά την κατεδάφιση τοίχου στην οικία του στις Θεσπιές. Υπόλευκος (μπεζ) θεσπιακός τιτανόλιθος. Ύψ. 0,60, πλ. 0,47-0,44, πάχ. 0,36 μ. Στην όψη, εντός λειασμένης με ράσπα ταινίας, είναι χαραγμένο το όνομα:

ΑΓΑΘΙΝΟΣ[57]

Ύψ. γραμμάτων 0,03-0,035 μ. 4ος αι. π.Χ.

Ο λίθος επαναχρησιμοποιήθηκε και αποτέλεσε βάθρο, πάνω στο οποίο χαράχθηκε κατά πλάτος τιμητική επιγραφή σε τρεις στίχους (Εικ. 21):

56. Πρβλ. ενδεικτικά την πρωιμότερη φάση του κάστρου της Λιβαδειάς, *BCH* 61 (1937), σ. 187-208.

57. Το όνομα μαρτυρείται ξανά στις Θεσπιές σε επιγραφές του 3ου αι. π.Χ. Βλ. P.M. Fraser - E. Matthews (επιμ.), *LGPN*, III.B, *Central Greece. From the Megarid to Thessaly*, Oxford 2000, κάτω από το ομώνυμο λήμμα.

Εικ. 21. Θεσπιές. Επιτύμβιος κυβόλιθος από παράδοση.

ΠΟΠΛΙΟΝ ΚΟΡΝΗΛΙΟΝ ΟΥΕΤΡΑΝΟΝ[58]
ΟΙ ΣΥΝΑΧΘΕΝΤΕΣ ΥΠ' ΑΥΤΟΝ ΣΥΝ
ΘΥΤΑΙ ΤΟΝ ΕΑΥΤΩΝ ΕΥΕΡΓΕΤΗΝ

Ρωμαϊκοί αυτοκρατορικοί χρόνοι.

Κάτω από την επιγραφή σώζεται αποσπασματικά ο τιμητικός στέφανος. Στην άνω δεξιά γωνία του λίθου τόρμος και αύλακα μολυβδοχόησης. Ο ενεπίγραφος λίθος έρχεται να προστεθεί σε μία μικρή ομάδα επιγραφών από τις Θεσπιές με παρόμοιο περιεχόμενο[59].

Από την Α. Κακοσαίου, κάτοικο Θεσπιών, παραδόθηκε τραπεζοφόρο με ερμαϊκή στήλη, που βρέθηκε στο Κάστρο (αριθ. ευρ. 217). Γκρίζο μάρμαρο. Ύψ. 0,83, πλ. 0,14, πάχ. 0,185 μ. Το μόριο της ερμαϊκής στήλης ήταν κατασκευασμένο χωριστά. Πάνω από το κεφάλι του Ερμού, ορθογώνιο στέλεχος με τόρμο στο μέσον εξυπηρετούσε τη στερέωση του ποδιού στην πλάκα του τραπεζιού. Επιμήκεις τόρμοι, διαστ. 0,065×0,03 μ., είναι ανοιγμένοι στους στενούς κροτάφους του τραπεζοφόρου.

Παύλο

Από τον Η. Γκριτζιάπη, κάτοικο Λουτσίου, παραδόθηκαν στο Μουσείο Χαιρώνειας τα κάτωθι αρχαία, που προέρχονται πιθανότατα από τη νεκρόπολη της αρχαίας πόλης του Υηττού:

α) Ανθεμωτή επιτύμβια στήλη[60] (αριθ. ευρ. 2621). Κιτρινωπός ασβεστόλιθος. Ύψ. 1,07, πλ. 0,43-0,40, πάχ. 0,20-0,19, ύψ. επίστεψης (χωρίς το γείσο) 0,44, πλ. επίστεψης 0,43, πάχ. επίστεψης 0,22 μ. Φέρει στην όψη επιγραφή σε δύο στίχους, που χαράχθηκε πάνω σε παλαιότερη που αποξέστηκε (rasura):

ΜΑΡΚΕ
ΧΑΙΡΕ

Ύψ. γραμμάτων 0,045-0,04 μ. (1ος στίχος), 0,03 μ. (2ος στίχος). Η στήλη χρονολογείται από την ανθεμωτή της επίστεψη στο 2ο αι. π.Χ. Η επιγραφή είναι του 1ου αι. μ.Χ. Ο δεύτερος στίχος χαράχθηκε ακόμη αργότερα. Κάτω από την επιγραφή δύο διπλοί, κοίλοι ρόδακες-φιάλες (paterae).

β) Τμήμα ανάγλυφης ανθεμωτής επίστεψης επιτύμβιας στήλης (αριθ. ευρ. 2622). Είναι σπασμένη λίγο ψηλότερα από τη γένεση του ανθεμίου και χαμηλά, κάτω από την άκανθα. Σώζεται τμήμα και των δύο κροτάφων της. Υπόλευκος (μπεζ) κρυσταλλικός ασβεστόλιθος (θεσπιακός ;). Σωζ. ύψ. 0, 59, σωζ. πλ. 0,485, πάχ. 0,13 μ. Ύστεροι ελληνιστικοί χρόνοι.

Από τον Γ. Κεφάλα, κάτοικο Παύλου, παραδόθηκαν στο Μουσείο της Χαιρώνειας αρχαία, που βρέθηκαν κατά την άροση αγρού στην περιοχή του σημερινού Παύλου:

α) Δύο τμήματα μονολιθικών αρράβδωτων κιόνων (αριθ. ευρ. 2593-2594).

β) Επίκρανο παραστάδας από γκρίζο ασβεστόλιθο (αριθ. ευρ. 2596), διαστ. 0,66×0,39 μ. Διάμ. κίονα 0,33 μ.

γ) Αετωματική επιτύμβια στήλη με κεντρικό και πλάγια ανθεμωτά ακρωτήρια (αριθ. ευρ. 2595). Λευκό μάρμαρο. Ύψ. 1,57, πλ. 0,43-0,40, πάχ. 0,22-0,19 μ. Στην όψη είναι χαραγμένο το όνομα:

ΑΜΟΥΝΙΑΣ[61]

Ύψ. γραμμάτων 0,02 μ. Ελληνιστικοί χρόνοι.

Από τον Ε. Κεφάλα, κάτοικο Παύλου, παραδόθηκαν στο Μουσείο της Χαιρώνειας αρχαία από την περιοχή του Παύλου:

α) Τμήμα ανάγλυφης ανθεμωτής επίστεψης επιτύμβιας στήλης[62] (αριθ. ευρ. 2607). Σπασμένη στην περιφέρεια του μετώπου της και χαμηλά κάτω. Αριστερά είναι κομμένη κατακόρυφα με εργαλείο. Σκούρος γκρίζος ασβεστόλιθος (θεσπιακός ;). Ύψ. 0,45, πλ. 0,42, πάχ. 0,185 μ. Ελληνιστικοί χρόνοι.

β) Τμήμα ανάγλυφης ανθεμωτής επίστεψης επιτύμβιας στήλης (αριθ. ευρ. 2606). Πιθανότατα κατασκευασμένη από το ίδιο χέρι με την προηγούμενη. Σπασμένη η περιφέρεια του μετώπου της και χαμηλά κάτω. Γκριζογάλανος ασβεστόλιθος.

---

58. Από όσο ήταν δυνατόν να ελεγχθεί το όνομα είναι αμάρτυρο στη Βοιωτία και αλλού. Ωστόσο, το nomen gentilicium «Cornelius» είναι γνωστό, και συγκεκριμένα απαντά ξανά στην Τανάγρα (*IG* VII, 264, σ. 311, 413) και στο Ακραίφνιο (*IG* VII, 2727).

59. Πρβλ. α) *BCH* 15 (1891), σ. 660. β) *IG* VII, 1785. P. Roesch, *Études Béotiennes*, Paris 1982, σ. 127, αριθ. 7. *SEG* 32.426A και σημ. 506. γ) *IG* VII, 1790. Roesch, ό.π., σ. 126, αριθ. 6. *SEG* 32.506 (πρόκειται για διαφορετική ανάγνωση). δ) Roesch, ό.π., σ. 128, αριθ. 10 (πρόκειται για δύο συνανήκοντα τμήματα επιγραφής του 2ου ή 3ου αι. μ.Χ. που φυλάσσονται στο Μουσείο Θηβών με άγνωστη προέλευση και σχετίζονται πιθανότατα με την επιγραφή). Περισσότερα στοιχεία για τις ενώσεις των συνθυτών, βλ. Roesch, ό.π., σ. 120 κ.ε.

60. Η στήλη είχε δημοσιευθεί για πρώτη φορά στη μονογραφία των R. Etienne - D. Knoepfler για την αρχαία πόλη του Υηττού, βλ. R. Etienne - D. Knoepfler, *Hyettos de Béotie*, *BCH* Suppl. III. 1976, σ. 134, αριθ. 17, εικ. 69 και 70.

61. Το όνομα μαρτυρείται πολλάκις στην αρχαία πόλη του Υηττού, την Τανάγρα και τη Θίσβη. Βλ. Fraser - Matthews, ό.π. (υποσημ. 57) III.B, κάτω από το ομώνυμο λήμμα.

62. Σύμφωνα με τους R. Etienne - D. Knoepfler, που είχαν πρώτοι δημοσιεύσει την επίστεψη, αυτή ήταν εντοιχισμένη στο υπαίθριο εκκλησάκι του Αγίου Γεωργίου, που βρίσκεται βόρεια της ακρόπολης του Υηττού και προφανώς θα προερχόταν από το νεκροταφείο της αρχαίας πόλης (βλ. Etienne - Knoepfler, ό.π. (υποσημ. 60), σ. 135, εικ.74).

΄Υψ. 0,49, πλ. 0,49, πάχ. 0,195 μ. Ελληνιστικοί χρόνοι.

γ) Τμήμα ενεπίγραφης στήλης, σπασμένης και στις τέσσερις πλευρές (αριθ. ευρ. 2605). Λευκό μάρμαρο. Στην όψη σώζεται αποσπασματική, αναθηματική (;) επιγραφή:

[ ] ΕΥΧΟ [ ] Ι [Ο]ΠΟΥΝ [ ] [ΑΝΕ] ΘΗΚ [ ]

΄Υψ. γραμμάτων 0,025 μ.

δ) Ακέραιη αετωματική επιτύμβια στήλη (αριθ. ευρ. 2608). Γκρίζα πέτρα. ΄Υψ. 1,16, πλ. 0,47-0,42, πάχ. 0,22-0,19 μ. Στην όψη φέρει επιγραφή χαραγμένη σε τέσσερις στίχους:

ΔΙΟΣΚΟΥΡΙΔΗ
ΧΑΙΡΕ
ΕΡΜΑΙΑ
ΧΑΙΡΑΙ (sic)

΄Υψ. γραμμάτων 0,03 μ. Ελληνιστικοί χρόνοι.

ε) Βάση λίθινου οξυπύθμενου αγγείου (αριθ. ευρ. 2600). ΄Υψ. 0,14, διάμ. 0,26 μ.

στ) Τμήμα δωρικού κιονοκράνου από γκριζογάλανη πέτρα (αριθ. ευρ. 2601).

ζ) Τρία τμήματα μονολιθικών αρράβδωτων κιόνων (αριθ. ευρ. 2597-2599) και δύο μυλόπετρες χειροκίνητου μύλου περιστροφικής κίνησης (αριθ. ευρ. 2603-2604).

Από τον Η. Κεφάλα, κάτοικο Παύλου, παραδόθηκαν στο Μουσείο της Χαιρώνειας αρχαία από την περιοχή του Παύλου:

α) Λίθος ελαιοτριβείου (mortarium) με συμφυές στέλεχος (miliarium) στο κέντρο του (αριθ. ευρ. 2610). Το miliarium, διαμ. 0,32 μ., διαθέτει στην άνω επιφάνειά του τόρμο, διαστ. 0,08×0,08×0,07 μ., για την προσαρμογή του σιδερένιου στελέχους (columella). Κροκαλοπαγής πέτρα. ΄Υψ. 0,40, διάμ. mortarium 0,86 μ.

β) Επιτύμβιο βάθρο (αριθ. ευρ. 2612). Γκρίζα πέτρα. ΄Υψ. 0,54, πλ. 0,42, πάχ. 0,42-0,41 μ. Φέρει στην όψη χαραγμένο το όνομα:

ΣΤΟΙΒΙΑΔΑ [Σ][63]

΄Υψ. γραμμάτων 0,04 μ. ΄Υστερος 5ος αι. π.Χ.

Από τον Σ. Πανταζά παραδόθηκε στο Μουσείο Θηβών αμφορέας «μακεδονικού τύπου», της παραλλαγής Α με ενιαίο περίγραμμα, τον οποίο βρήκε σπασμένο σε πολλά κομμάτια στην περιοχή Παύλου και συγκόλλησε ο ίδιος. Πιθανότατα προέρχεται από συλημένο τάφο (Μ.Θ. αριθ. 32583). Πηλός καστανέρυθρος με λευκό επίχρισμα. ΄Υψ. 0,275, διάμ. βάσης 0,09, διάμ. χείλους 0,05 μ., 2ος αι. π.Χ.

Από τον Δ. Παπαδημητρίου, κάτοικο Παύλου, παραδόθηκε και μεταφέρθηκε στο Μουσείο της Χαιρώνειας ανάγλυφη, ανθεμωτή επίστεψη επιτύμβιας στήλης[64] (αριθ. ευρ. 2614). Η επίστεψη είναι σπασμένη ψηλά, στο ύψος του ανθεμίου, ενώ από τη στήλη σώζεται μόνον ένα μικρό τμήμα κάτω από το γείσο. Διαφανές λευκό μάρμαρο (;). Σωζ. ύψ. 0,93, πλ. 0,66, πάχ. 0,30 μ. ΄Υστεροι ελληνιστικοί χρόνοι.

Ορχομενός

Από τον Γ. Ρέντζο, κάτοικο Ορχομενού, παραδόθηκαν και μεταφέρθηκαν στο Μουσείο της Χαιρώνειας τα εξής αρχαία:

α) Αετωματική επιτύμβια στήλη (αριθ. ευρ. 2619). Αποκρούσεις στη δεξιά πλευρά. Λευκός ασβεστόλιθος. ΄Υψ. 0,40, πλ. 0,335, πάχ. 0,11 μ. Φέρει στην όψη επιγραφή σε τρεις στίχους:

ΑΘΗΝΟΔΩΡΟ[Σ]
ΜΕΛΑΝΘΙΣ
ΕΥΚΛΕΙ[Σ][65]

΄Υψ. γραμμάτων 0,02 μ. Ελληνιστικοί χρόνοι.

β) Μαρμάρινο θραύσμα με γεισοειδή διατομή (αριθ. ευρ. 2620).

Από τον Ι. Πανταζάκο, κάτοικο Αγίου Δημητρίου Ορχομενού, παραδόθηκε και φυλάσσεται στο Μουσείο της Χαιρώνειας επιτύμβια στήλη με τριγωνική αετωματική απόληξη (αριθ. ευρ. 2618). Λευκός ασβεστόλιθος. ΄Υψ. 0,59, πλ. 0,38, πάχ. 0,13 μ. Στην όψη είναι χαραγμένο το όνομα:

ΞΕΝΟΝ

΄Υψ. γραμμάτων 0,03 μ. ΄Υστερος 5ος αι. π.Χ.

ΠΕΡΙΣΥΛΛΟΓΕΣ

Λεύκτρα

Από την περιοχή των Λεύκτρων περισυνελέγη και μεταφέρθηκε στο Μουσείο Θηβών επιτύμβιος κυβόλιθος (cippus) (Μ.Θ. αριθ. 32584) σπασμένος αριστερά κατά μήκος και δεξιά πάνω και κάτω· σώζεται τμήμα του δεξιού κροτάφου (Εικ. 22). Γκρίζος ασβεστόλιθος. ΄Υψ. 0,935, μέγ. πλ. 0,60, μέγ. πάχ. 0,46 μ. Φέρει στην όψη επιγραφή σε τρεις στίχους:

ΑΓΑΘΩ[66]
[Μ]ΝΑΣΑΡΕΤΟ[Υ]
ΧΗΡΩΝΕΙΗ

΄Υψ. γραμμάτων 0,03-0,04 μ. Τελευταίο τρίτο του 3ου αι. π.Χ.

63. Το όνομα είναι αμάρτυρο στην ίδια τη Βοιωτία, την Αθήνα, τη Δυτική Ελλάδα και την Πελοπόννησο.

64. Η επίστεψη είχε δημοσιευθεί για πρώτη φορά στη μονογραφία των Etienne - Knoepfler, ό.π., σ. 135, αριθ. ΙΙ, εικ.73.

65. Τα ονόματα μαρτυρούνται ξανά στον Ορχομενό σε επιγραφές ελληνιστικών χρόνων. Βλ. Fraser - Matthews, ό.π. (υποσημ. 57), ΙΙΙ.Β, κάτω από τα ομώνυμα λήμματα.

66. Το όνομα *Ἀγαθὼ* μαρτυρείται ξανά στη Χαιρώνεια σε επιγραφή του 2ου αι. π.Χ. (*IG* VII, 3371). Το όνομα *Μνασάρετος* απαντά πάλι στην Τανάγρα, στις Θεσπιές και στη Λιβαδειά σε επιγραφές του 3ου και 2ου αι. π.Χ. (Fraser - Matthews, ό.π., ΙΙΙ.Β, κάτω από το ομώνυμο λήμμα). Ο διαλεκτικός τύπος του εθνικού *Χηρωνείη* δεν είναι άγνωστος, μολονότι στα μέχρι σήμερα γνωστά παραδείγματα προσδιορίζει πάντα άνδρες, δηλαδή απαντάται ως *Χηρωνεύς*. Η εμφάνιση του εθνικού ήταν απαραίτητη, εφόσον η νεκρή πέθανε μακριά από την πατρίδα της.

Εικ. 22. Λεύκτρα. Επιτύμβιος κυβόλιθος από περισυλλογή.

Ελλοπία

Από την περιοχή του καναλιού του Μόρνου, σε απόσταση 500 μ. περίπου βορειοανατολικά από το αντλιοστάσιο Λ7 της ΕΥΔΑΠ στην πεδινή περιοχή της Ελλοπίας, περισυνελέγησαν και μεταφέρθηκαν στο Μουσείο Θηβών:

α) Τμήμα επιτύμβιου λίθου σπασμένου και στις τέσσερις πλευρές. Χαμηλά είναι επεξεργασμένος με πολύ χονδρό βελόνι, ενώ προς τα πάνω παίρνει τη μορφή αδρά διαμορφωμένης στήλης (Μ.Θ. αριθ. 32602). Λευκόφαιος ασβεστόλιθος. Μέγ. ύψ. 0,69, μέγ. πλ. 0,495, μέγ. πάχ. 0,22 μ. Στην όψη σώζονται ίχνη επιγραφής σε δύο στίχους:

[ ]ΑΓ[ ]
[ ]ΟΠ[ ]

Ύψ. γραμμάτων 0,05 μ. Κλασικοί χρόνοι (;).

β) Τμήμα κιονοκράνου (;). Στον εχίνο δύο επάλληλες ζώνες με εγχάρακτα ωά οριοθετούνται από ομόκεντρους εγχάρακτους δακτυλίους (Μ.Θ. αριθ. 32603). Λευκός ασβεστόλιθος. Μέγ. σωζ. ύψ. 0,16, μήκ. 0,48 μ.

Από την περιοχή του καναλιού του Μόρνου στην Ελλοπία και συγκεκριμένα από τη θέση Τάτεζα, περισυνελέγη και μεταφέρθηκε στην Αρχαιολογική Συλλογή Θεσπιών τετράγωνο βάθρο (αριθ. ευρ. 208). Σκληρός, λευκόφαιος, θεσπιακός τιτανόλιθος. Διαστ. βάθρου 0,86×0,86, ύψ. 0,40 μ. Στην όψη του φέρει χαραγμένη την υπογραφή του γλύπτη Σώσι:

ΣΩΣΙΣ ΕΠΟΗΣΕ

Ύψ. γραμμάτων 0,027 μ. Πρώιμος 3ος αι. π.Χ.

Το βάθρο, που θα στήριζε κάποιο περίοπτο έργο του γλύπτη, είχε εντοπιστεί στην Τάτεζα από τη Γαλλική Αρχαιολογική Σχολή ήδη από το 1890[67], αλλά εξαιτίας του μεγάλου βάρους του δεν είχε σταθεί δυνατόν μέχρι σήμερα να μεταφερθεί σε ασφαλή χώρο. Ο Θεσπιέας γλύπτης είναι γνωστός και από δύο ακόμη επιγραφές, μία από τις Θεσπιές και μία από το Αμφιαράειο του Ωρωπού[68]. Η άνω επιφάνεια του βάθρου φέρει σήμερα βαθιά κοιλότητα που οφείλεται στην επαναχρησιμοποίησή του ως ποτίστρα για τα ζώα.

ΕΛΕΝΑ ΒΛΑΧΟΓΙΑΝΝΗ

67. *BCH* 50 (1926), σ. 436, αριθ. 69, εικ. 5.

68. α) Ό.π., σ. 429, αριθ. 55 (από το «Κάστρο» Θεσπιών, σήμερα στο Μουσείο Θηβών: αριθ. 2041)· β) *IG* VII 1832 (από τον Ωρωπό). Για το γλύπτη, βλ. επίσης *RE* III. A1, 1927, λ. *Sosis*, στ. 1173 (G. Lippold).

ΙΑ΄ Εφορεια
Προϊστορικων και Κλασικων Αρχαιοτητων

Κατά τη διάρκεια του έτους 1999 συντελέστηκαν πολλές και ποικίλες εργασίες μέσα στα όρια της περιοχής ελέγχου της ΙΑ΄ ΕΠΚΑ, με τη βοήθεια του προσωπικού της: επιστημονικού, διοικητικού, εργατοτεχνικού και φυλακτικού, υπό την εποπτεία της υπογράφουσας. Όλους τους ευχαριστώ για τη βοήθειά τους.

ΜΟΥΣΕΙΑΚΕΣ ΕΡΓΑΣΙΕΣ

Μουσείο Χαλκίδας

Με αφορμή τις φθορές που είχε υποστεί το επικλινές βάθρο με τις λατρευτικές επιγραφές στο κάτω υπόστεγο του αιθρίου του Μουσείου πραγματοποιήθηκαν ορισμένες αλλαγές. Μεταφέρθηκαν, δηλαδή, ορισμένα λίθινα αντικείμενα τόσο από το πάνω όσο και από το κάτω υπόστεγο.

Τα αρχαία αυτά στήθηκαν στην κεντρική και στην ανατολική αίθουσα του μουσείου: κεφαλή Λυσάνδρου (αριθ. 4164), πορτραίτο Ρωμαίου (αριθ. 91) και επίσης κεφαλή Ερμαϊκής στήλης (αριθ. 293).

Στην ανατολική αίθουσα τοποθετήθηκε το ακέφαλο και ακρωτηριασμένο άγαλμα του Ασκληπιού (αριθ. 6578) από τη Χαλκίδα (περιοχή οδού Στύρων).

Στο ανατολικό τμήμα του κάτω υπόστεγου τοποθετήθηκε ενεπίγραφο βάθρο που βρέθηκε σχετικά πρόσφατα στην οδό Ιωαννίδου (πίσω από το μουσείο).

Επίσης, αντικαταστάθηκαν όλες οι πινακίδες από πλεξιγκλάς των εκθεμάτων της έκθεσης αλλά και του αιθρίου του ιδίου μουσείου με νέες άλλου σχήματος.

Στο Μουσείο Χαλκίδας πραγματοποιήθηκαν οι παρακάτω εργασίες: α) Αίθριο: Υδροχρωματίστηκαν τα δύο υπόστεγα - εκθεσιακοί χώροι, διότι παρουσίασαν φθορές λόγω υγρασίας και οι βάσεις των γλυπτών και αναγλύφων. β) Έγινε ελαιοχρωματισμός και συντήρηση των θυρών των αποθηκών Α1-Α3 και του υπόστεγου στον περιβάλλοντα χώρο. γ) Επίστρωση δαπέδου κοινόχρηστων χώρων υγιεινής με πλάκες και μόνωσή τους εξωτερικά. δ) Βελτίωση εισόδου και αντικατάσταση τέντας εισόδου έκθεσης.

ΑΜΑΛΙΑ ΚΑΡΑΠΑΣΧΑΛΙΔΟΥ

Κύμη

Επανέκθεση Αρχαιολογικής Συλλογής Ποταμιάς

Στις 17 Οκτωβρίου 1999 πραγματοποιήθηκαν τα εγκαίνια της επανέκθεσης της Αρχαιολογικής Συλλογής Ποταμιάς του Δήμου Κύμης[1]. Η συλλογή στεγάζεται σε λιθόκτιστο κτίριο που έχει παραχωρήσει για το σκοπό αυτό ο ναός της Θεοτόκου. Στη συλλογή εκτίθενται ευρήματα από τον αρχαιολογικό χώρο Καστρί, στον οποίο έχει αποκαλυφθεί οικισμός των ύστερων κλασικών και ελληνιστικών χρόνων[2], καθώς και από την ευρύτερη περιοχή της Κύμης. Για την καλύτερη ενημέρωση των επισκεπτών η συλλογή έχει εμπλουτιστεί με εποπτικό υλικό.

ΑΘΗΝΑ ΧΑΤΖΗΔΗΜΗΤΡΙΟΥ

Μουσείο Ερέτριας

Έγινε ευτρεπισμός του εξωτερικού του κτιρίου και των υποστέγων με υδροχρωματισμό αλλά και ελαιοχρωματισμός των θυρών των αποθηκών.

Μουσείο Σκύρου

Έγινε αντικατάσταση των κουφωμάτων των παραθύρων του Μουσείου Σκύρου, διότι είχαν φθαρεί και ταυτόχρονα τοποθετήθηκαν προστατευτικά πλαίσια σε αυτά.

ΠΟΛΙΤΙΣΤΙΚΕΣ ΕΚΔΗΛΩΣΕΙΣ

Ξενάγηση του ΚΑΜΕΑ (άτομα με ειδικές ανάγκες) στο Αρχαιολογικό Μουσείο Χαλκίδας και κοπή πίτας (στο πλαίσιο των εκπαιδευτικών προγραμμάτων), διανομή εντύπου υλικού.

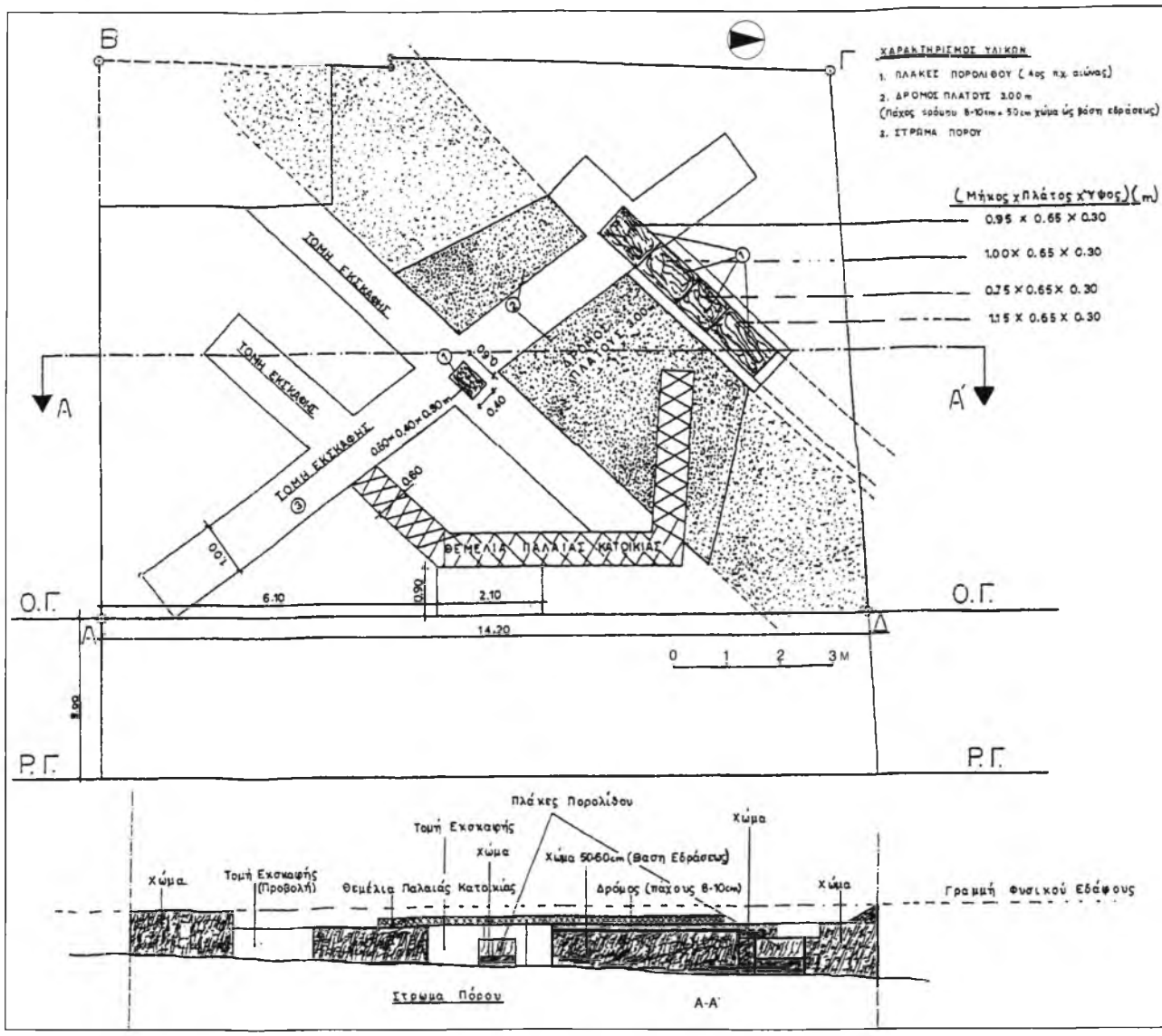
Έναρξη προγράμματος με Ναυτοπροσκόπους του Σώματος Οδηγών Χαλκίδας. Γενικό θέμα: Μάνα Γη.

Παρουσίαση επιμέρους θεμάτων: α) Αρχαίες λατρείες. β) Αρέθουσα και ιστορικά στοιχεία για αποικίες. γ) Φύτευση χώρου πηγής Αρέθουσας. δ) Επίσκεψη Αρχαιολογικού Μουσείου Χαλκίδας. ε) Συμμετοχή στις 18-5-1999 στον εορτασμό της Διεθνούς Ημέρας των Μουσείων σε συνεργασία με το 13ο Δημοτικό Σχολείο Χαλκίδας. στ) Έναρξη της παρουσίασης στις 18-5-1999 ζωγραφικών έργων στους χώρους του Μουσείου Χαλκίδας, τα θέματα των οποίων ήταν εμπνευσμένα από τις αρχαιότητες της περιοχής. Η έκθεση διήρκεσε μία εβδομάδα.

---

1. *Το Έργο του Υπουργείου Πολιτισμού στον Τομέα της Πολιτιστικής Κληρονομιάς* 3, Αθήνα 1999, σ. 112. *ΑΔ* 53 (1998): Χρονικά, σ. 357. Η Αρχαιολογική Συλλογή Ποταμιάς διαμορφώθηκε σε επισκέψιμο χώρο για πρώτη φορά το 1988, αλλά λόγω έλλειψης φυλακτικού προσωπικού παρέμενε κλειστή, βλ. *ΑΔ* 43 (1988): Χρονικά, σ. 193, Πίν. 112α.

2. Α. Σάμψων, *Ευβοϊκή Κύμη* Ι, Αθήνα 1981.

Εικ. 1. Χαλκίδα. Οδός Αλιβερίου. Κάτοψη της ανασκαφής και τομή Α-Α΄.

ΑΝΑΣΚΑΦΙΚΕΣ ΕΡΓΑΣΙΕΣ

Χαλκίδα

Οδός Αλιβερίου (οικόπεδο Φ. Σπύρου)

Το οικόπεδο βρίσκεται στην περιοχή του Αγίου Ιωάννου, που παρουσιάζει μεγάλο αρχαιολογικό ενδιαφέρον και είναι μέσα στα όρια του κηρυγμένου αρχαιολογικού χώρου της πόλης της Χαλκίδας.

Σε άμεση γειτονία με το συγκεκριμένο οικόπεδο προς Β., βρίσκεται το οικόπεδο Κατρακάζου, εντός του οποίου βρέθηκαν ιδιαίτερα ενδιαφέροντα αρχαιολογικά λείψανα κατά τη διάρκεια παλαιότερης ανασκαφικής έρευνας.

Στα βορειοανατολικά και σε μικρή απόσταση είχε βρεθεί στα μέσα του προηγούμενου αιώνα ενεπίγραφος μαρμάρινος τρίποδας (αριθ. ευρ. Μουσείου Χαλκίδας 993), αφιερωμένος στον Δελφίνιο Απόλλωνα.

Διενεργήθηκε ανασκαφική έρευνα στον οικοδομήσιμο χώρο (Εικ. 1), όταν ζητήθηκε από την Αρχαιολογική Υπηρεσία άδεια ανέγερσης τριώροφης οικοδομής (αίτηση αριθ. 483/10-2-99). Πραγματοποιήθηκαν δύο τομές σε σχήμα Χ αρχικά, οι τομές Α και Β, και στη συνέχεια διανοίχθηκαν οι τομές Γ και Δ (επιμήκεις) και η τετράγωνη τομή Ε, διαστ. 2×2 μ., σε επαφή με σύγχρονο τοίχο (της παλαιάς κατεδαφισμένης οικίας), προς Α. και με πρόσωπο στην οδό Αλιβερίου. Στην τελευταία αυτή τομή ο φυσικός πράσινος πώρος βρέθηκε σε βαθος 1,20-1,50 μ. Η κεραμική που έδωσε είναι χονδροειδής (από χρηστικά αγγεία) και ένα θαλάσσιο όστρεο.

Στο βορειοκεντρικό τμήμα της ανασκαφής βρέθηκε αρχαίος δρόμος (σε βάθος 0,90 μ.), μήκ. 6,50 (όσο αποκαλύφθηκε) και

Εικ. 2. Χαλκίδα. Οδός Αλιβερίου. Παρόδιοι τοίχοι Ι και ΙΙ και ο μεταξύ τους αρχαίος δρόμος.

Εικ. 3. Χαλκίδα. Οδός Αλιβερίου. Ο πώρινος τοίχος Ι.

πλ. 3 μ. Το πάχος του οδοστρώματος είναι 0,70 μ. Ο δρόμος αποτελείται από πατημένο χώμα και εδράζεται στο φυσικό πώρο. Εκατέρωθεν του αρχαίου δρόμου οι παρόδιοι τοίχοι Ι και ΙΙ (Εικ. 2). Από αυτούς ο τοίχος ΙΙ[3] είναι εντελώς κατεστραμμένος. Διατηρείται μόνον ένας πώρινος κυβόλιθος, διαστ. 0,65×0,40×0,30 μ., που είναι θεμελιωμένος στο φυσικό βράχο. Ο άλλος τοίχος Ι εδράζεται επίσης στο φυσικό βράχο, αποτελείται από μονή σειρά κυβόλιθων και έχει μήκος 4,20 (όσο αποκαλύφθηκε)[4], πλάτος 0,60-0,65 και ύψος 0,30 μ. (Εικ. 3).

Γύρω από τους τοίχους περισυνελέγησαν τρία χάλκινα νομίσματα αρκετά φθαρμένα, θραύσμα από μαρμάρινη επιτύμβια(;) στήλη, διαστ. 0,228×0,26×0,062 μ., και κεραμική κυρίως χρηστική, λίγα θραύσματα από αμφορείς μεταφοράς υγρών προϊόντων, πήλινη φακοειδής αγνύθα[5] και ελάχιστα θαλάσσια όστρεα.

Ο αρχαίος δρόμος αποτελεί μέρος του όλου οδικού συστήματος της πόλης, ενώ τα κτιριακά λείψανα σχετίζονται με τις εμπορικές κυρίως δραστηριότητές της, αφού κατά μήκος τμήματος της οδού Αρεθούσης εκτεινόταν η αρχαία αγορά με τα στωικά κτίρια[6], τους εργαστηριακούς χώρους, τα μαγαζιά και άλλων χρήσεων κτίρια, σε μικρή απόσταση από το αρχαίο λιμάνι του Αγίου Στεφάνου[7].

ΑΜΑΛΙΑ ΚΑΡΑΠΑΣΧΑΛΙΔΟΥ

Ανασκαφή ΚΤΕΛ

Ήδη από το 1997 που είχε κατατεθεί ο φάκελος για τη χορήγηση άδειας ανέγερσης του νέου σταθμού ΚΤΕΛ Χαλκίδας στην περιοχή του Αγίου Στεφάνου επί των οδών Αρεθούσης και Στύρων, λόγω του μεγάλου αρχαιολογικού ενδιαφέροντος της περιοχής και επειδή η ιδιοκτησία του ΚΤΕΛ είναι μέσα στα όρια του κηρυγμένου αρχαιολογικού χώρου της πόλης, η υπόθεση είχε τότε διαβιβαστεί (1997) στο Τοπικό Συμβούλιο, το οποίο γνωμοδότησε υπέρ της δοκιμαστικής διερεύνησης του προς κάλυψη χώρου. Η διερεύνηση άρχισε από το νοτιοδυτικό τμήμα και προχώρησε προς ΝΑ., όπου βρέθηκε το κτίριο Ι[8] και συνεχίστηκε καθ' όλο το επόμενο έτος (1998), ολοκληρώθηκε δε στις αρχές του 1999. Αποτέλεσμα της έρευνας ήταν να έλθουν στο φως αρχαία κτιριακά λείψανα, που καταλαμβάνουν πολύ μεγάλο τμήμα στο χώρο και ανήκουν σε διαδοχικές οικοδομικές φάσεις. Τα πρωιμότερα οικοδομικά λείψανα ανήκουν στον 4ο αι. π.Χ., ενώ τα υστερότερα είναι του 2ου-3ου αι. μ.Χ. (βορειοδυτικό-νοτιοδυτικό τμήμα).

Είναι αξιοσημείωτη η αποκάλυψη δύο αρχαίων δρόμων (1 και 2), οι οποίοι ακολουθούν παράλληλη πορεία περίπου με το σύγχρονο και ανήκαν σε δύο χρονικές φάσεις. Κατά μήκος του δρόμου 1, που βρίσκεται σε χαμηλότερο επίπεδο από το δρόμο 2, εκτείνονται τα κτίρια Ι και ΙΙ.

Το κτίριο Ι αποτελείται από τρία κύρια δωμάτια και ένα τραπεζιόσχημο λουτρό με βοτσαλωτά δάπεδα. Το κτίριο αυτό είναι βέβαιο ότι θα διέθετε και άλλους χώρους, που όμως δεν διατηρήθηκαν. Η έδρασή του έγινε στο φυσικό βράχο της περιοχής. Βάσει της τοιχοδομίας και των κινητών ευρημάτων χρονολογείται στον 3ο αιώνα, η δε καταστροφή του ίσως θα μπορούσε να συνδεθεί με την καταστροφή της πόλης από τον Κλαύδιο Κέντωνα[9] στην αρχή του 2ου αι. π.Χ.

Στο κτίριο ΙΙ διακρίθηκαν δύο οικοδομικές φάσεις, από τις οποίες η αρχική είναι του 4ου αι. π.Χ. (πώρινοι δόμοι), ενώ η επόμενη είναι της ελληνιστικής εποχής.

3. Εντοπίστηκε σε βάθος 1,10 μ.

4. Από το αρχικό μήκος του τοίχου Ι αποκαλύφθηκαν τέσσερις πώρινοι κυβόλιθοι και μέρος ενός πέμπτου, που συνεχίζεται στο άσκαφο και μη οικοδομήσιμο τμήμα.

5. Ο τύπος της γνωστός από τα εργαστήρια της πόλης.

6. *ΑΔ* 27 (1972): Χρονικά, σ. 340· 30 (1975): Χρονικά, σ. 135· 33 (1978): Χρονικά, σ. 124· 43 (1988): Χρονικά, σ. 193.

7. *ΑΔ* 42 (1987): Χρονικά, σ. 210.

8. *ΑΔ* 52 (1997): Χρονικά, σ. 399.

9. Ά. Ριτσώνης, *Στέφανος θαλλού χρυσούς*, Αθήνα 2001, σ. 14.

Στο βορειοδυτικό τμήμα αποκαλύφθηκαν διάφορες οικοδομικές φάσεις που μαρτυρούν συνεχή χρήση του χώρου, στον οποίο είναι βέβαιο ότι υπήρχαν βιοτεχνικές δραστηριότητες.

Ο μεγάλος αριθμός τριπτήρων που βρέθηκαν διάσπαρτοι στο βόρειο, βορειοανατολικό και βορειοδυτικό τμήμα της ανασκαφής ίσως δηλώνει δραστηριότητες που σχετίζονται με την κατασκευή τριπτήρων, τις οποίες υποβοηθούσαν τα πηγάδια, οι δεξαμενές νερού και οι αγωγοί που καταλαμβάνουν μεγάλο τμήμα του χώρου, ο οποίος εντάσσεται στην αγορά της αρχαίας πόλης.

Το συγκρότημα με τα τέσσερα συνεχή δωμάτια στο βορειοανατολικό τμήμα της ανασκαφής, επειδή δεν απέδωσε χαρακτηριστικά ευρήματα, θα μπορούσε πιθανώς να θεωρηθεί ότι είναι εργαστηριακοί χώροι που συνδέονται χρονολογικά όσο και οργανικά με το κτίριο Ι.

Τα δάπεδα των κτιρίων της ανασκαφής εν γένει είναι παντελώς κατεστραμμένα πλην των βοτσαλωτών του κτιρίου Ι (των τριών δωματίων).

Χαρακτηριστικό δείγμα ύστερης τεχνικής σχετικής με την κατασκευή δαπέδων αποτελεί μικρό δείγμα δαπέδου[10] αυλής ή εργαστηριακού χώρου στα δυτικά του κτιρίου με τα τέσσερα δωμάτια που αναφέρθηκαν πιο πάνω.

Στα κινητά ευρήματα της ανασκαφής εκτός από τους λίθινους τριπτήρες που μνημονεύθηκαν ήδη συγκαταλέγονται πολλά χάλκινα νομίσματα (κυρίως φθαρμένα), αρχιτεκτονικά μέλη, οστέινα εργαλεία, ανάγλυφο ένθρονης Κυβέλης, κεφαλή Αφροδίτης[11] (αριθ. ευρ. Μουσείου Χαλκίδας 6541) και άφθονη κεραμική.

Πλεονάζουν οι αμφορείς μεταφοράς υγρών προϊόντων (άλλωστε δεν απέχει πολύ από το λιμάνι της πόλης). Υπάρχουν, όμως, και χρηστικά σκεύη και άλλα.

ΑΓΓΕΛΟΣ ΡΙΤΣΩΝΗΣ

Περιοχή Αγίου Ιωάννου (οικόπεδο Α. Λαγού)

Το παραπάνω οικόπεδο βρίσκεται στην περιοχή του Αγίου Ιωάννου[12] Χαλκίδας και επί της οδού Ζωής που τέμνει κάθετα την οδό Μ. Αλεξάνδρου, σε άμεση μάλιστα γειτονία με το οικόπεδο Τόγια-Ζαζάτη[13], όπου παλαιότερα και κατά τη διάρκεια σωστικής ανασκαφικής έρευνας αποκαλύφθηκαν οικοδομικά λείψανα.

Η έρευνα στο οικόπεδο Α. Λαγού έγινε ύστερα από αίτηση του ιδιώτη για χορήγηση άδειας ανέγερσης οικοδομής και σε χώρο, διαστ. 12,50×11,80 μ. (Εικ. 4).

Πραγματοποιήθηκαν δύο χιαστί τομές (τομές Α και Β) και στη συνέχεια διανοίχθηκαν οι τομές Γ (ανατολικό τμήμα οικοπέδου) και Δ. Μετά την εμφάνιση, όμως, των αρχαίων τοίχων έγινε διεύρυνση ή τελική ακύρωσή τους.

Η σε βάθος διερεύνηση έδειξε ότι το έδαφος στην αρχαιότητα ήταν επικλινές. Ο φυσικός πράσινος πώρος βρέθηκε σε διαφορετικό βάθος. Το ψηλότερο σημείο ήταν τα 0,85, ενώ το χαμηλότερο τα 1,40 μ.

Το κτίριο που ήλθε στο φως εδράζεται κατά ένα μέρος στο φυσικό έδαφος και εκεί όπου ο πώρος ήταν αρκετά βαθύτερα, για να αντιμετωπιστεί η υψομετρική διαφορά, είχε προστεθεί στρώμα από τριμμένο πώρο, τη λεγόμενη χαλκοδέρα.

Τα δωμάτια του κτιρίου (τοίχοι I-V, VII) διατάσσονται γύρω από μία αυλή[14] και εκτείνονται όχι μόνον προς την οδό Ζωής, αλλά ολόγυρα (Εικ. 5). Το κτίριο αυτό βάσει της τοιχοδομίας του, αλλά και των κινητών ευρημάτων, χρονολογείται στην ελληνιστική περίοδο (3ος-2ος αι. π.Χ.) (Εικ. 6).

Δεν παρατηρήθηκε σαφής διαχωρισμός στα στρώματα εδάφους[15]. Τα στρώματα[16] 1 και 2 απέδωσαν κεραμική χρηστική, κυρίως, αλλά και πολλά θραύσματα από τεφρόχρωμα μυροδοχεία, θαλασσινά (υπολείμματα τροφής), δύο λίθινους τριπτήρες και τεμάχια από διάφορα μεταλλικά αντικείμενα (καρφιά, περόνες κ.ά.), δύο χάλκινα νομίσματα και δύο πήλινα αντικείμενα (ένα κωνικό σφονδύλι και μία κωνική αγνύθα), που στην προκειμένη περίπτωση θα χρησιμοποιήθηκαν στην οικοτεχνία.

Τα δάπεδα των δωματίων δεν διατηρήθηκαν. Ενδιαφέρον παρουσίασε η εσωτερική όψη του τοίχου ΙΙ (δωμάτιο Β), που έφερε κονίαμα, πάχ. 0,01-0,04 μ., με διακοσμητικού χαρακτήρα χτυπήματα εν είδει κηρήθρας. Το ίδιο κονίαμα παρουσίασε και η βόρεια όψη του τοίχου ΙΙΙ, ο οποίος είναι παράλληλος του τοίχου ΙΙ και κάθετος του τοίχου Ι.

Κάτω από το κτίριο που αναφέρθηκε ήδη, βρέθηκε ο πώρινος τοίχος VI, ο οποίος προηγείται χρονικά και εδράζεται στο φυσικό πράσινο πώρο. Γύρω από τον τοίχο αυτόν περισυνελέγη μελαμβαφής κεραμική του 4ου αι. π.Χ. από διάφορα αγγεία: λύχνους, πινάκια, όλπη, το ήμισυ από φιαλίδιο[17] και άλλα αγγεία αλλά και θαλασσινά-πορφύρες[18], του τύπου Murex Brandaris.

10. Η τεχνική αυτή είναι «κατά το κολυμπητό σύστημα», όπως λέγεται.

11. Ριτσώνης, ό.π., εικ. σ. 18.

12. Στη γύρω από το οικόπεδο περιοχή έχουν έλθει στο φως κατά καιρούς είτε κατά τη διάρκεια σωστικών ανασκαφών ή με αφορμή έργα κοινής ωφελείας ποικίλες αρχαιότητες που καλύπτουν πολλές χρονικές φάσεις της ζωής της πόλης, από την πρωτογεωμετρική έως και τη ρωμαϊκή εποχή, καθώς επίσης και μέρος από το υπόγειο σύστημα ύδρευσής της. Βλ. Αμ. Αν. Καραπασχαλίδου, *Το Αθάνατο νερό*, Χαλκίδα 2000.

13. Τα δύο οικόπεδα Α. Λαγού και Τόγια-Ζαζάτη βρίσκονται απέναντι από το ναΰδριο της Αγίας Φωτεινής, προς Ν.-ΝΑ. Στο όμορο προς ΒΔ. οικόπεδο Τόγια-Ζαζάτη ήλθαν στο φως κτιριακά λείψανα της αρχαίας πόλης.

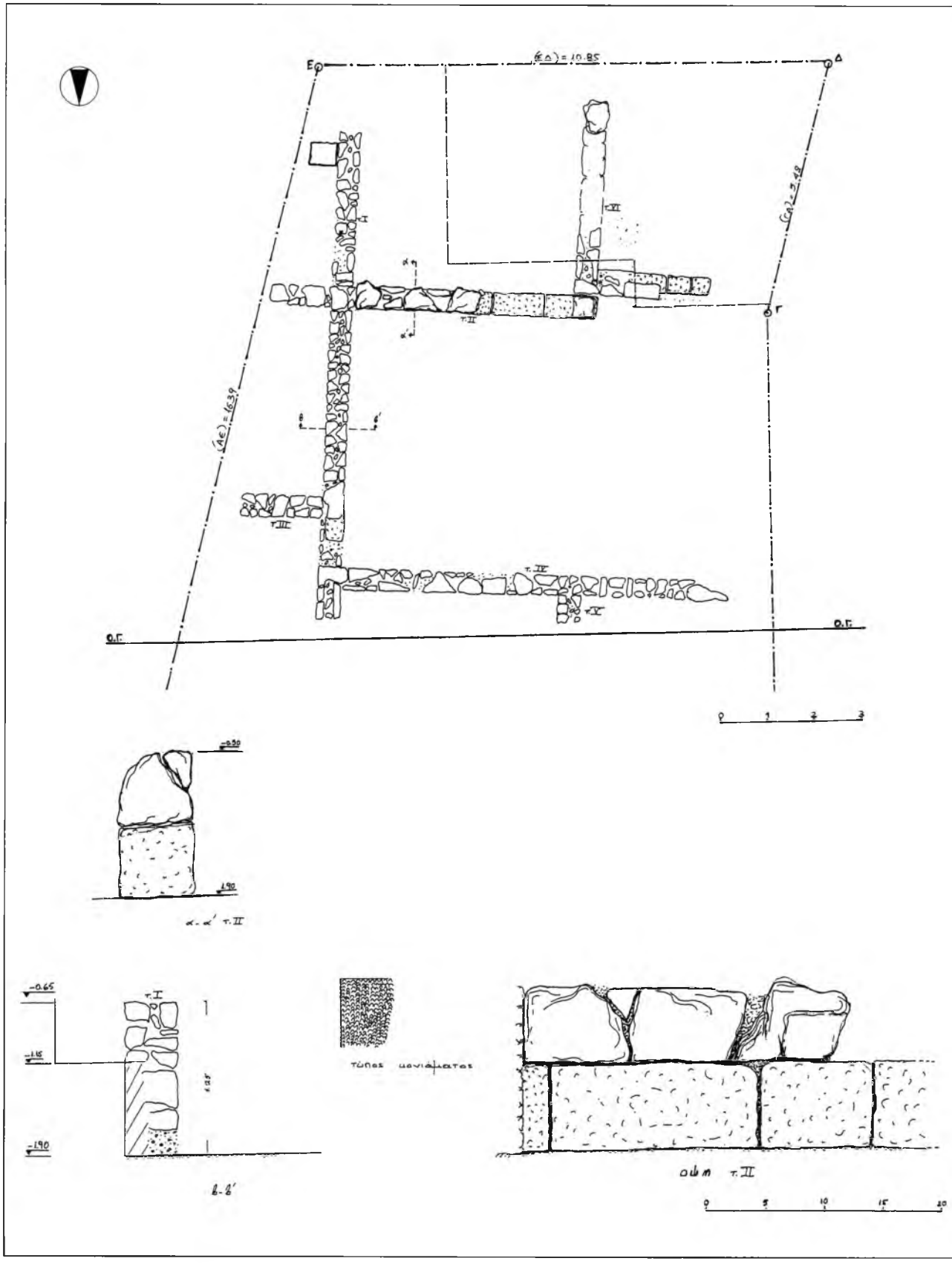
14. Η αρχιτεκτονική αυτή άρθρωση παρατηρείται στα οικιστικά συγκροτήματα της πόλης που έχουν ερευνηθεί κατά καιρούς.

15. Στο σύνολο της κεραμικής εντοπίστηκαν και δύο-τρία γεωμετρικά όστρακα.

16. Δηλαδή γύρω από το κτίριο που αναφέρθηκε ήδη.

17. Πρβλ. *Agora* XII, 1970, πίν. 34, σ. 945 (γύρω στο 350 π.Χ.).

18. Στην πορφύρα κάλχη ή χάλκη (βλ. H. Liddell - R. Scott, *Μέγα Λεξικόν της Ελληνικής Γλώσσης*, λ. *κάλχη*), οφείλει το όνομά της η πόλη της Χαλκίδας. Συχνή η ανεύρεση οστράκων του κοχυλιού αυτού που ήταν πορφυρούχο. Χαρακτηριστική και εύγλωττη η ανεύρεση εργαστηρίου κατεργασίας πορφύρας στο χώρο του αρχαίου βιοτεχνικού πάρκου της πόλης (σωστική ανασκαφή οικοπέδου Α. Σιδεράκη).

Εικ. 4. Χαλκίδα. Περιοχή Αγίου Ιωάννου. Οικόπεδο Α. Λαγού. Κάτοψη της ανασκαφής, τομές α-α΄, β-β΄ και όψη του τοίχου ΙΙ.

Εικ. 5. Χαλκίδα. Περιοχή Αγίου Ιωάννου. Οικόπεδο Α. Λαγού. Άποψη των τοίχων του ελληνιστικού κτιρίου από ΒΔ.

Εικ. 6. Χαλκίδα. Περιοχή Αγίου Ιωάννου. Οικόπεδο Α. Λαγού. Άποψη των τοίχων του ελληνιστικού κτιρίου από Δ.

Σε νεότερη οικοδομική φάση αυτής του ελληνιστικού κτιρίου ανήκει ο τοίχος VII. Εκτιμάται λοιπόν ότι το κτίριο αυτό χρησιμοποιήθηκε μέχρι τους πολύ ύστερους ελληνιστικούς χρόνους.

Περιοχή Αγίου Ιωάννου, οδός Αμαρυνθίων (οικόπεδο Ε. Παγώνη)

Με αφορμή την αριθ. 2240/6-8-99 αίτηση της Ε. Παγώνη για τη χορήγηση άδειας διώροφης οικοδομής με υπόγειο σε οικόπεδό της που βρίσκεται στην παραπάνω οδό, έγινε παρακολούθηση της γενικής αποχωμάτωσης του οικοδομήσιμου χώρου, διαστ. 12-19,70 μ. Η συγκεκριμένη περιοχή παρουσιάζει μεγάλο αρχαιολογικό ενδιαφέρον. Στα νοτιοδυτικά του συγκεκριμένου οικοπέδου και σε μικρή απόσταση είχε αποκαλυφθεί παλαιότερα τμήμα ψηφιδωτού δαπέδου (οικόπεδο Γιουσμαδάκη)[19].

Παρόλο που η έρευνα προχώρησε, όμως, σε αρκετό βάθος 1,30-1,40 μ., δεν βρέθηκαν αρχαιότητες.

Περιοχή Δέλτα, συμβολή των οδών Αγίας Παρασκευής και Μεσσαπίων (οικόπεδο Α. Αλεξίου)

Παλαιότερα και σε απόσταση 50 μ. προς Β., ήλθε στο φως κτίριο της ελληνιστικής εποχής με βοτσαλωτό δάπεδο (οικόπεδο Α. Κούκουρα)[20].

Η έρευνα του παραπάνω οικοπέδου διενεργήθηκε με αφορμή αίτημα του ιδιώτη για χορήγηση άδειας ανέγερσης νέας οικοδομής.

Προς την πλευρά της οδού Μεσσαπίων, σε βάθος 1 μ. από το κατάστρωμα της οδού αποκαλύφθηκε τμήμα δαπέδου[21], μήκ. 2 και πλ. που κυμαίνεται από 0,05 έως 0,35-0,45 μ. Φαίνεται πως το δάπεδο αυτό, το οποίο αποτελείται από ασβεστοκονίαμα, χαλίκια και μικρές πέτρες, υπερκάλυπτε τριγωνική φυσική κοιλότητα του βράχου της περιοχής, την οποία είχαν πληρώσει με φυσσαλίδα (τριμμένο πώρο) κατά την αρχαιότητα.

Η κεραμική ανύπαρκτη. Παρόλα αυτά, όμως, θα μπορούσε να χρονολογηθεί το δάπεδο στην ύστερη ελληνιστική ή καλύτερα στην πρώιμη ρωμαϊκή εποχή. Στο ανατολικό-βορειοανατολικό τμήμα βρέθηκε σήραγγα, η οποία σχετίζεται με το υπόγειο σύστημα ύδρευσης[22] της πόλης, που ήταν εξαιρετικά εκτεταμένο, ώστε να καλύπτει τις ανάγκες της κατά την αρχαιότητα. Το πάχος της επίχωσης επάνω από τη σήραγγα ποικίλλει: στο μεν ανατολικό τμήμα (δηλαδή προς την οικία Σ. Τρίκκα) είναι 0,40-0,50 μ., στο δε βόρειο τμήμα (δηλαδή προς την οδό Αγίας Παρασκευής) είναι 1,40 μ.

Η αρχή της σήραγγας βρίσκεται κάτω από την οικία Σ. Τρίκκα. Στη συνέχεια καμπυλώνεται και ορίζει τον τριγωνικό χώρο (βορειοανατολική γωνία) του οικοπέδου Α. Αλεξίου. Έχει αψιδωτή οροφή και εσωτερικά φέρει υδραυλικό κονίαμα πορτοκαλόχρωμο, πάχ. 0,03 μ. Σε μήκος 1,70 μ. παίρνει κλίση προς ΝΔ.[23], διασχίζοντας λοξά το εν λόγω οικόπεδο, σε μήκος 12,40 μ.

Το πλάτος του καμπύλου τμήματος της σήραγγας είναι 1,10 μ. κάτω και προς τα πάνω μειώνεται σταδιακά: 1-0,65-0,60 μ. Στο δάπεδο φέρει καμπύλους αναβαθμούς[24] διαφορετικού ύψους: 0,12, 0,70, 0,40 μ., ενώ στα πλευρικά τοιχώματα υπάρχουν αντωπά πατήματα. Το υπόλοιπο τμήμα (το επίμηκες), μήκ. 12,40 μ., όπως αναφέρθηκε ήδη, έχει πλάτος 1,70 και ύψος 2,40 μ., με αψιδωτό θόλο[25] και αντωπά πατήματα, ανά 2 μ. Στα νότια η σήραγγα

19. *ΑΔ* 30 (1975): Χρονικά, σ. 138.

20. *ΑΕΜ* 24 (1984-1985), σ. 279.

21. Το πάχος του δαπέδου είναι 0,03 μ.

22. Καραπασχαλίδου, ό.π. (υποσημ. 12).

23. Όπως έδειξε η έρευνα, η σήραγγα συνεχίζεται και κάτω από την οικία Μ. Δαναβασίλη.

24. Ο τρόπος λάξευσης του καμπύλου τμήματος είναι σπάνιος από όσο είναι γνωστό μέχρι σήμερα για το υπόγειο σύστημα ύδρευσης της αρχαίας Χαλκίδας.

25. Η οροφή της υπόγειας σήραγγας που βρέθηκε, όταν προ εικοσαετίας παρακολουθήθηκε το έργο της αποχέτευσης στην οδό Μεγάλου Αλεξάνδρου (στο ύψος της Αγίας Φωτεινής), ήταν δίριχτη.

ανηφορίζει. Η σήραγγα σε όλο το μήκος της περιείχε χώμα καστανό λεπτής υφής και δεν έδωσε καθόλου κεραμική.

Το τμήμα αυτό του υδρευτικού έργου θα μπορούσε να χρονολογηθεί στην ελληνιστική εποχή.

Περιοχή Δεξαμενής, συμβολή των οδών Γιαννίτση και Μενεδήμου (οικόπεδο Γ. Γεωργατζή)

Κατά τη διάρκεια δοκιμαστικών τομών στο παραπάνω οικόπεδο, όπου εκτείνεται ένα από τα πολλά ταφικά σύνολα της πόλης, δεν βρέθηκαν αρχαιότητες. Ο φυσικός πράσινος πώρος ήταν σχεδόν επιφανειακός.

Περιοχή Νοσοκομείου, οδός Πανίδου και Αρεθούσης (οικόπεδο «Ηλεκτροευβοϊκής»)

Στο παραπάνω οικόπεδο όπου έγινε διερεύνηση του οικοδομήσιμου χώρου, ο φυσικός πράσινος πώρος βρέθηκε λίγα εκατοστά κάτω από την ελάχιστη επίχωση.

Περισυνελέγη ολιγάριθμη κεραμική και ένα θαλάσσιο όστρεο. Ανάμεσά τους λαβή, πιθανώς αμφορέα[26].

Ευρύτερη περιοχή Γηροκομείου, οδός Γηροκομείου (οικόπεδο Α. Φεγγεριάδη)

Στο πίσω μέρος του οικοπέδου υπάρχει παλαιά ισόγεια οικία. Ερευνήθηκε το πρόσθιο τμήμα – κήπος του παραπάνω οικοπέδου –, όπου σύμφωνα με την υποβληθείσα αίτηση θα ανεγερθεί νέα οικοδομή[27].

Διανοίχθησαν τέσσερις τομές συνολικά (Α, Β, Γ και Δ), ένθεν και ένθεν του υπάρχοντος διαδρόμου πρόσβασης. Οι δύο από αυτές (Α και Γ) επιμήκεις[28], η τομή Β[29], διαστ. 1×2,20 μ. Αντίθετα, η τομή Δ είναι τετράγωνη, διαστ. 2×2 μ. (σε απόσταση 1,55 μ. από την τομή Α) (Εικ. 7).

Η επίχωση από καστανό μαλακό χώμα γίνεται πιο σκληρή βα-

Εικ. 7. Χαλκίδα. Ευρύτερη περιοχή Γηροκομείου. Οδός Γηροκομείου. Η τομή Γ από Β.

θύτερα. Ο φυσικός βράχος βρέθηκε σε διαφορετικά βάθη: 0,35 μ. (αρχίζοντας από Ν.), 0,45, 0,60 και τέλος 0,90 μ. (στα βόρεια), πράγμα που δηλώνει ότι είναι επικλινής.

Κτιριακά λείψανα δεν βρέθηκαν, μόνον κεραμική όχι ιδιαίτερα χαρακτηριστική[30], μολύβδινο πλακίδιο-μονάδα βάρους, διαστ. 0,05×0,06×0,01 μ., και θαλάσσια όστρεα (υπολείμματα τροφής).

Στο ανατολικό τμήμα της τομής Δ βρέθηκε κυκλικός λάκκος-αποθέτης, διαμ. 0,70 μ. Από το γέμισμά του περισυνελέγη άβαφη κυρίως κεραμική και θαλάσσια όστρεα.

Δύο Δένδρα - Αγία Ελεούσα Χαλκίδας (οικόπεδο Δ. Παπασυμεών)

Το παραπάνω οικόπεδο βρίσκεται στα Δύο Δένδρα - Αγία Ελεούσα[31] Χαλκίδας, σε πάροδο της οδού Γ. Οικονομίδη (οδός Δ. Καβνουδιά). Με την αριθ. 2239/16-7-99 αίτησή του ο ιδιοκτήτης ζήτησε να του χορηγηθεί άδεια διώροφης οικοδομής. Ακολούθησε η αριθ. 2239/20-7-99 έγγραφη απάντηση, με την οποία του χορηγήθηκε η καταρχήν άδεια, βάσει της οποίας παρακολουθήθηκαν οι εργασίες εκσκαφών εν είδει ανασκαφικής έρευνας, σε χώρο, διαστ. 12,50×10,45 μ. Το έδαφος καθαρό, πηλώδες, το χαρακτηριστικό της περιοχής. Περισυνελέγη μόνο λίγη κεραμική άβαφη και μελαμβαφής από διάφορα αγγεία (κύλικα, σκύφο, πινάκια, λεκάνη και χυτροειδή) της κλασικής και ελληνιστικής εποχής: α) Κωνική βάση μελαμβαφούς κανθάρου[32]. β) Δακτυλιόσχημη βάση πιθανώς από πινάκιο. Το αγγείο εσωτερικά μελαμβαφές και εξωτερικά άβαφο[33]. γ) Μέρος από πήλινη άβαφη λεκάνη. Η βάση δακτυλιόσχημη[34].

Έτσι, χορηγήθηκε στον εν λόγω ιδιώτη η τελική άδεια.

Λευκαντί

Οικόπεδο Η. Κυτίνου

Παρακολούθηση δοκιμαστικών τομών στο παραπάνω οικόπεδο. Η επίχωση ήταν καθαρή και χωρίς αρχαιολογικό ενδια-

26. Πρβλ. *Agora* V, 1959, πίν. 7, G120 (Group G), 1ος-πρώιμος 2ος αι. μ.Χ.

27. Στα ανατολικά υπάρχει το οικόπεδο Ι. Φεγγεριάδη (είναι οικοδομημένο) και στα δυτικά το οικόπεδο Ν. Μακρή, όπου επίσης υπάρχει οικία.

28. Διαστάσεις: μήκ. 8 και πλ. 1,10 μ.

29. Το περιορισμένο της έκτασής της υπαγορεύθηκε από τη διαμορφωμένη κατάσταση του χώρου (κήπου).

30. Μελαμβαφής από απροσδιόριστου σχήματος αγγεία, άβαφη χρηστική, και θραύσμα από τη βάση τεφρόχρωμου μυροδοχείου (2ος-1ος αι. π.Χ.).

31. Η περιοχή γνωστή για το εκτεταμένο νεκροταφείο, γνωστό ως το «Νεκροταφείο της Αγίας Ελεούσας», βλ. Γ. Αν. Παπαβασιλείου, *Περί των εν Ευβοία αρχαίων τάφων*, Αθήναι 1910, σ. 60-62. Ριτσώνης, ό.π. (υποσημ. 9).

32. Για αρκετά όμοιο, πρβλ. βάση κανθάρου από την Κόρινθο, *Corinth* VII, πίν. 53, 399 (α΄ τέταρτο του 4ου αι. π.Χ.).

33. Για τη βάση, πρβλ. βάση μελαμβαφούς φιαλιδίου από την Κόρινθο, *Corinth* VII, πίν. 44, 48 (β΄-γ΄ τέταρτο του 4ου αι. π.Χ.).

34. Για παρόμοιο, πρβλ. λεκάνη από την Κόρινθο, *Corinth* VII, πίν. 5, σ. 136 (γύρω στο 275 π.Χ.).

φέρον, παρόλο που σε όχι μεγάλη απόσταση προς Β. στο πρανές της οδού Βασιλικού - Λευκαντίου και κατά τη διαμόρφωσή του από την άλλοτε Κοινότητα Βασιλικού είχαν βρεθεί ταφικές πυρές που έχουν σχέση με το νεκροταφείο στα Παλιά Περιβόλια και τμήμα τοίχου (ίσως κρηπίδωμα ταφικού τύμβου).

Οικόπεδο Α. Σκουμπρή

Στην περιοχή της Τούμπας Λευκαντί, στα νότια του πρωτογεωμετρικού ναού[35] και σε απόσταση 70 μ. περίπου από αυτόν ερευνήθηκε το παραπάνω οικόπεδο. Η έρευνα έγινε με αφορμή αίτηση του ιδιοκτήτη για χορήγηση άδειας οικοδομής και περιορίστηκε στον οικοδομήσιμο χώρο, διαστ. 10×7 μ.

Τα αποτελέσματα ήταν αρνητικά από αρχαιολογικής πλευράς. Σε βάθος 0,20-0,50 μ. από την επιφάνεια βρέθηκε ο κροκαλοπαγής βράχος, ενώ από το βόρειο τμήμα του οικοπέδου και από βάθος 0-0,50 μ. περισυνελέγη λιγοστή κεραμική.

Μετά την ολοκλήρωση της έρευνας δόθηκε η ζητούμενη οικοδομική άδεια με τον όρο της παρακολούθησης των εκσκαφών, σε συνέχεια του αριθ. 3734/15-11-99 εγγράφου.

ΑΜΑΛΙΑ ΚΑΡΑΠΑΣΧΑΛΙΔΟΥ

ΕΠΑΡΧΙΑ ΚΑΡΥΣΤΙΑΣ

Αλιβέρι

Ατμοηλεκτρικός Σταθμός Αλιβερίου. Συνεχίστηκε για διάστημα ενός μηνός η ανασκαφική έρευνα της λουτρικής εγκατάστασης[36]. Η ανασκαφή περιορίστηκε στον τετράπλευρο χώρο ΙΙγ, βόρεια του αποδυτηρίου και ανατολικά των λουτήρων ΙΙα και ΙΙβ του frigidarium[37]. Η εύρεση κατά χώραν σχιστολιθικών πλακών για την επένδυση των τοιχωμάτων του, που καλύπτονταν με παχύ υδραυλικό κονίαμα, επιβεβαιώνει την ταύτιση του χώρου με δεξαμενή, διαστ. 3,60×3,20 μ.

Κάμπος Αλιβερίου. Καθαρίστηκε το ορατό τμήμα αρχαίου οικοδομήματος, που βρίσκεται στο νότιο όριο της ιδιοκτησίας Γ. Μπιμπίκα, και επιχειρήθηκε η επιφανειακή αποκάλυψη της συνέχειάς του. Η νότια ορατή πλευρά του σώζεται σε μήκος 7 μ., ενώ η ανατολική αποκαλύφθηκε σε μήκος 3 μ. (Εικ. 8)[38]. Από το οικοδόμημα, που είναι χτισμένο από μεγάλες ασβεστολιθικές λιθοπλίνθους, αδρά εργασμένες, σώζεται ο κατώτερος μόνο δόμος του, ύψ. 1 μ. Η εύρεση ενός θραύσματος πήλινου λύχνου και ενός χάλκινου νομίσματος του 4ου αι. π.Χ. πιθανολογούν τη χρονολόγησή του στους ύστερους κλασικούς χρόνους. Η έρευνα του οικοδομήματος διακόπηκε, επειδή ο ιδιοκτήτης δεν επέτρεψε στην Αρχαιολογική Υπηρεσία να συνεχίσει την περαιτέρω αποκάλυψή του. Η τοιχοδομία του και η θέση του σε σημείο που έχει οπτική επαφή με τις θαλάσσιες και χερσαίες οδούς πρόσβασης επιτρέπουν την ταύτισή του με οικοδόμημα σχυρωματικού χαρακτήρα.

Εικ. 8. Κάμπος Αλιβερίου. Οικόπεδο Γ. Μπιμπίκα. Τμήμα αρχαίου οικοδομήματος.

Εικ. 9. Άγιος Γεώργιος Αυλωναρίου. Αγρός Β. Μπαχάρα. Αποθηκευτικός πίθος.

Άγιος Γεώργιος Αυλωναρίου

Στον Άγιο Γεώργιο Αυλωναρίου στη θέση Φοινίκι, στον αγρό του Β. Μπαχάρα, βρέθηκε κατά χώραν, μετά από ειδοποίηση για λαθρανασκαφή, αποθηκευτικός πίθος, μεγάλων

35. *AEM* 24 (1984-1985), σ. 253 κ.ε. M. Popham *et al.*, The Hero of Lefkandi, *Antiquity* LVI (1982), σ. 169 κ.ε.

36. *ΑΔ* 52 (1997), Χρονικά, σ. 405-407, Πίν. 159α-β. Α. Χατζηδημητρίου, *Αλιβέρι. Συμβολή στην αρχαιολογική έρευνα της περιοχής*, Αθήνα 2000, σ. 15-29, εικ. 5.

37. Χατζηδημητρίου, ό.π., σ. 19-20, εικ. 5.

38. H.G. Lolling, *Reisenotizen aus Griechenland, 1876 und 1877* (επιμ. B. Heinrich), Berlin 1989, σ. 403. *ΠΑΕ* 1904, σ. 29-30. *ΑΔ* 27 (1972): Χρονικά, σ. 351. Πίν. 302β· 39 (1984): Χρονικά, σ. 126. Χατζηδημητρίου, ό.π., σ. 37-38, σημ. 147, εικ. 38, όπου σχετική βιβλιογραφία.

Εικ. 10. Πράσινο Δήμου Ταμυνέων. Λείψανα οχύρωσης.

Εικ. 11. Ερέτρια. Οδός Ίσιδος. Τμήμα ψηφιδωτού δαπέδου με παράσταση σύνθετου μαιάνδρου.

διαστάσεων[39]. Ο πίθος έχει ύψος 1,20, μέγιστη διάμετρο 0,87, άνοιγμα στομίου 0,53 μ. και φέρει μολύβδινο σύνδεσμο επισκευής (Εικ. 9). Μεταφέρθηκε και εκτίθεται στην Αρχαιολογική Συλλογή Ποταμιάς στο Δήμο Κύμης.

Πράσινο Δήμου Ταμυνέων

Νοτιοδυτικά του λόφου των Κοντοσταυλέικων του Δύστου υψώνεται ένα βραχώδες και απόκρημνο ύψωμα, το Καστέλι Πρασίνου, στο οποίο εντοπίστηκαν, μετά από υπόδειξη του Κοινοτάρχη Δύστου Ι. Πιλάτη, περιορισμένης έκτασης λείψανα οχύρωσης (Εικ. 10). Ο σωζόμενος οχυρωματικός περίβολος είναι χτισμένος από ανισομεγέθεις αργούς λίθους, ενώ ως οικοδομικό υλικό έχει χρησιμοποιηθεί το φαιό και σκληρό ασβεστολιθικό πέτρωμα της περιοχής.

Δύστος

Στον κηρυγμένο αρχαιολογικό χώρο του Δύστου (ΦΕΚ 605/Β/18-9-1965, ΦΕΚ239/Β/13-3-1998) εντοπίστηκε από ελβετό αρχαιολόγο επιτύμβια στήλη με την επιγραφή: *Παραμόνη Διοφάντου Χαῖρε*. Από την επίκληση *χαῖρε* και τον τύπο των γραμμάτων η επιγραφή χρονολογείται στο 2ο-1ο αι. π.Χ.[40].

Αλμυροπόταμος

Κατά τη διάρκεια των εκσκαφικών εργασιών για τη διάνοιξη της παρακαμπτηρίου οδού Αλμυροποτάμου-Μεσοχωρίων αποκαλύφθηκαν, σε απόσταση 2,30 μ. μεταξύ τους, δύο κυκλοτερείς λάκκοι. Αυτοί ήταν λαξευμένοι στο σχιστολιθικό βράχο και ο μεν πρώτος είχε άνοιγμα διαμ. 0,80 και βάθος 1,10 μ., ο δε δεύτερος διάμετρο 0,85 και βάθος 0,83 μ. Στο εσωτερικό του πρώτου λάκκου βρέθηκαν μεγάλες σχιστολιθικές πλάκες που ίσως χρησιμοποιούνταν για την κάλυψή του. Η εύρεση μόνον ελάχιστων άβαφων οστράκων δυσχεραίνει τόσο τη χρονολόγηση όσο και τον προσδιορισμό της χρήσης των λάκκων.

ΑΘΗΝΑ ΧΑΤΖΗΔΗΜΗΤΡΙΟΥ

Ερέτρια

Οδός Ίσιδος (Ο.Τ. 816, οικόπεδο «Κοραχάη Ε.Π.Ε.»)

Σε συνέχεια της υπ' αριθ. 3134/8.10.99 αιτήσεως της «Κοραχάη ΕΠΕ» ανέγερσης ισόγειου καταστήματος και αποθηκευτικού χώρου κοντά στην ανατολική έξοδο της πόλης, διενεργήθηκε ανασκαφική έρευνα διάρκειας ενός μηνός περίπου, τα έξοδα της οποίας καλύφθηκαν από τον ιδιώτη. Ερευνήθηκε όλος ο χώρος της κάλυψης σε βάθος 0,80 μ. περίπου από το επίπεδο του σύγχρονου οδοστρώματος. Το έντονο πρόβλημα των υπόγειων υδάτων παρά τη χρήση αντλιών έκανε ιδιαίτερα δύσκολη την ανασκαφή και δεν επέτρεψε την εις βάθος έρευνα του οικοπέδου.

Αποκαλύφθηκαν τμήματα πέντε αρχαίων τοίχων από αργολιθοδομή, σωζ. ύψ. 0,20 μ. περίπου, σε έναν εκ των οποίων διατηρείται κατώφλι και τμήμα μωσαϊκού δαπέδου, διαστ. 3,50×1,30 μ., από φυσικές ψηφίδες μελανού και λευκού χρώματος, με παράσταση σύνθετου μαιάνδρου (Εικ. 11). Από την ιδιαίτερα πτωχή κεραμική τα οικοδομικά λείψανα χρονολογούνται στο 2ο αι. π.Χ., ενώ το δάπεδο ανήκει σε πρωιμότερο οικοδόμημα, οι τοίχοι του οποίου είχαν προφανώς διαλυθεί. Νότια του μωσαϊκού δαπέδου, εντός των υδάτων, αποκαλύφθηκε το ίχνος αρχαίου τοίχου, μήκ. 13 μ. περίπου, ο οποίος

39. Ο Α. Σάμψων, *Ανθρωπολογικά και Αρχαιολογικά Χρονικά* 3 (1988-1989), σ. 166, σημειώνει την εύρεση ενός αποθηκευτικού πίθου στον Άγιο Γεώργιο Αυλωναρίου, στη θέση Φοινίκι.

40. Α. Χατζηδημητρίου, *Δύστος: Πόλις Ευβοίας. Αρχαιολογικά και ιστορικά δεδομένα για τον αρχαίο δήμο του Δύστου*, Αθήνα 2003, σ. 22-23.

Εικ. 12. Λουτρά Αιδηψού. Οικόπεδο Μπουροδήμου. Τμήματα τοίχων και πήλινων αγωγών.

ανήκε πιθανώς σε ανάλημμα αρχαίας οδού, η οποία οδηγούσε προς την ανατολική έξοδο της πόλης. Από τα λοιπά ευρήματα αναφέρονται χάλκινο νόμισμα και γυάλινη ψήφος. Το μωσαϊκό δάπεδο αποκολλήθηκε από το συντηρητή της ΙΑ΄ ΕΠΚΑ Ζ. Μάντζαρη και μεταφέρθηκε προς συντήρηση στο Αρχαιολογικό Μουσείο Ερέτριας.

ΑΘΑΝΑΣΙΑ ΨΑΛΤΗ

Εικ. 13. Λουτρά Αιδηψού. Οικόπεδο Μπουροδήμου. Τμήμα μαρμάρινου αγάλματος πεπλοφόρου μορφής.

Εικ. 14. Λουτρά Αιδηψού. Οικόπεδο Πολίτη. Θεμελίωση τοίχων κτιρίου.

Λουτρά Αιδηψού

Οικόπεδο Μπουροδήμου, Ο.Τ. 25

Στο δυτικό τμήμα του παραπάνω οικοπέδου αποκαλύφθηκαν τρεις αποσπασματικά σωζόμενοι τοίχοι που ανήκουν σε δύο φάσεις της υστερορρωμαϊκής Αιδηψού και τμήματα τριών πήλινων αγωγών (Εικ. 12). Οι τοίχοι είναι θεμελιωμένοι πάνω στο φυσικό μαλακό πώρο της περιοχής, ο οποίος στο βόρειο σωζόμενο τμήμα του τοίχου, με κατεύθυνση από Β. προς Ν., είχε διαμορφωθεί σε βαθμίδες. Στη θέση αυτή και σε κοιλότητα του μαλακού πώρου βρέθηκε τμήμα αποθηκευτικού αγγείου κατά χώραν.

Στο βόρειο τοίχο (Τ3) ήταν εντοιχισμένο τμήμα μαρμάρινου αγάλματος πεπλοφόρου μορφής, από το οποίο σώζονται η πλίνθος και το κάτω μέρος των ποδιών (Εικ. 13).

Τα οικοδομικά στοιχεία που αποκαλύφθηκαν διατηρήθηκαν και είναι ορατά στο υπόγειο της ανεγερθείσας οικοδομής.

Οικόπεδο Πολίτη, Ο.Τ. 28

Στο παραπάνω οικόπεδο, επί της παραλιακής οδού των Λουτρών Αιδηψού και στο δυτικό άκρο του οικοπέδου, αποκαλύφθηκε η θεμελίωση τεσσάρων τοίχων που διαμορφώνουν τρεις ορθογώνιους χώρους και ανήκαν σε κτίσμα ταπεινής κατασκευής (Εικ. 14).

Ολόκληρη η επίχωση μέχρι το δάπεδο του κτιρίου ήταν αναμοχλευμένη και αποτελούνταν σε μεγάλο βαθμό από χώματα προερχόμενα από άλλο σημείο, τα οποία, ωστόσο, ήταν πλούσια σε μελαμβαφή κεραμική, τμήματα ρωμαϊκών λύχνων και άλλα όστρακα. Στην επίχωση βρέθηκε, επίσης, ο κορμός από μαρμάρινο αγαλματίδιο Αφροδίτης.

Στο μόνο αδιατάρακτο τμήμα του κτίσματος, το οποίο ανήκει στην ύστατη φάση της υστερορρωμαϊκής Αιδηψού, κατά μήκος

της νότιας παρειάς του βόρειου τοίχου, βρέθηκαν κατά χώραν, τοποθετημένες σε στήλες, 90 δισκοειδείς αγνύθες, γεγονός που παραπέμπει σε εργαστηριακό χώρο, από τον οποίο όμως δεν σώθηκαν άλλα στοιχεία.

ΒΑΓΓΕΛΗΣ ΝΙΚΟΛΟΠΟΥΛΟΣ

Ωρεοί

Οικόπεδο Ν. Παπανδρέου

Το οικόπεδο αυτό ανασκάφηκε κατά το μέγιστο τμήμα του το 1998[41]. Εφέτος, επειδή η οικοδομή χρειάστηκε να μετακινηθεί κατά 1 μ. περίπου προς Ν., ώστε τα πέδιλα της θεμελίωσης να μην συμπέσουν με τους αρχαίους τοίχους, καθαρίστηκε η συνέχεια των Τ1 και Τ2 και φάνηκε πλήρως το περίγραμμα του ανοιχτού προς Δ. χώρου ΙΙΙ.

Οι εργασίες οδήγησαν σε νέα συμπεράσματα, όσον αφορά κυρίως στο χώρο Ι, ανατολικά του Τ1, όπου το φυσικό έδαφος βρίσκεται αρκετά ψηλά και η συνεχής καλλιέργεια έχει επιφέρει μεγάλη βλάβη στα αρχαιολογικά στρώματα. Στρώσεις κεραμίδων που σώζονται σε κάποια σημεία έδειξαν ότι ο χώρος τόσο βόρεια όσο και νότια του Τ4 δεν ήταν υπαίθριος, αλλά στεγασμένος. Ένα τμήμα τοίχου κάθετου στον Τ1, που φάνηκε κατά τη φετινή ανασκαφή σε απόσταση 10,50 μ. περίπου νότια του Τ4, και οι πέτρες που είχαν παλαιότερα θεωρηθεί ότι ανήκαν σε αντηρίδα του Τ1, σε απόσταση 4 μ. νότια του Τ4, πρέπει να ανήκουν σε τοίχους που όριζαν μία σειρά δωματίων ανατολικά του Τ1. Το δάπεδο των δωματίων αυτών θα βρισκόταν 0,60 μ. ψηλότερα από αυτό των χώρων δυτικά του Τ1.

Οικόπεδο Ι. Γερονικολού

Το οικόπεδο βρίσκεται επί της οδού Ωρεών-Ιστιαίας, στην έξοδο του οικισμού των Άνω Ωρεών. Κατά τη δοκιμαστική τομή που διενεργήθηκε στο χώρο κάλυψης της σχεδιαζόμενης οικοδομής, αποκαλύφθηκε τάφος ρωμαϊκών χρόνων με προσανατολισμό ΝΑ.-ΒΔ.

Ο τάφος σωζόταν σε μήκος 1,40 μ., ήταν προσεκτικά χτισμένος με τετράγωνες πλίνθους, πλευράς 0,285-0,29 και ύψ. 0,03-0,035 μ., σε εννέα στρώσεις και ενδιάμεσο ισοϋψές ασβεστοκονίαμα. Τα πλευρικά τοιχώματα καμπυλώνουν προς το εσωτερικό, ώστε το πλάτος από 0,90 στο δάπεδο να μειώνεται στα 0,51 μ. επάνω. Στη σωζόμενη νότια στενή πλευρά το τοίχωμα ήταν κατακόρυφο. Το δάπεδο ήταν στρωμένο με πήλινες πλίνθους, εκτός του νοτιότερου τμήματος, όπου λαξεύθηκε ο μαλακός φυσικός βράχος. Ο τάφος καλυπτόταν από τρεις πλάκες: την κεντρική αποτελούσε ανεστραμμένη επιτύμβια στήλη με δύο σχηματοποιημένους ρόδακες, ύψ. 1,12 και πλ. 0,51-0,455 μ. Το τμήμα πάνω από τους ρόδακες, όπου πιθανότατα υπήρχε η επιγραφή, είναι αποκεκρουμένο. Η στήλη μεταφέρθηκε στο χώρο δίπλα στην Αρχαιολογική Συλλογή Ωρεών και έλαβε τον αριθ. ευρ. 624.

Ο τάφος είχε χρησιμεύσει για δύο ταφές, με μόνο κτέρισμα μία τριφυλλόστομη οινοχόη με οριζόντιες αυλακώσεις, των μέσων του 3ου αι. μ.Χ. (αριθ. ευρ. 625)[42].

ΣΤΥΛΙΑΝΟΣ ΚΑΤΑΚΗΣ

Κάρυστος

Ξάνεμο Παλαιοχώρας (οικόπεδο Γ. Γιαννακάρη)

Κατά τη διάρκεια σωστικής ανασκαφής στο παραπάνω οικόπεδο, το οποίο βρίσκεται στα δυτικά του οικοπέδου του Γυμνασίου-Τ.Ε. Λυκείου που είχε ανασκαφεί κατά τα προηγούμενα έτη, αποκαλύφθηκε σύνολο τάφων που χρονολογούνται στον 3ο-2ο αι. π.Χ. Αποκαλύφθηκαν συνολικά 17 τάφοι. Οι περισσότεροι ήταν κιβωτιόσχημοι, κατασκευασμένοι από μεγάλες ημίεργες σχιστολιθικές πλάκες, και λίθινες σαρκοφάγοι και μόνον τρεις ήταν κεραμοσκεπείς. Όλοι οι τάφοι είχαν προσανατολισμό από Α. προς Δ. Ορισμένοι τάφοι περιείχαν περισσότερες από μία ταφές. Τα κτερίσματα που βρέθηκαν στους ασύλητους τάφους ήταν πήλινα αγγεία, όπως ατρακτόσχημα μυροδοχεία[43] (Εικ. 15), ειδώλια[44] (Εικ. 16), άωτοι σκύφοι με ανάγλυφη και εμπίεστη διακόσμηση (μεγαρικοί σκύφοι)[45] (Εικ. 17), πήλινα πλακίδια και προσωπεία και μεταλλικά αντικείμενα. Τα οικόπεδα Γ. Γιαννακάρη και Γυμνασίου-Τ.Ε. Λυκείου Καρύστου βρίσκονται εκατέρωθεν ενός αρχαίου δρόμου, ο οποίος διέσχιζε τα νεκροταφεία των ελληνιστικών και ρωμαϊκών χρόνων με κατεύθυνση ΒΑ.-ΝΔ. και οδηγούσε από το λιμάνι στην αρχαία πόλη των χρόνων αυτών, η οποία εντοπίζεται στην Παλαιοχώρα[46]. Ο αρχαίος δρόμος στο σημείο των δύο ανεσκαμμένων οικοπέδων πρέπει να συμπίπτει με τη σημερινή οδό Αιόλου.

Νέα Στύρα

Λεύκα (οικόπεδο Κ. Φανούδη)

Κατόπιν αιτήσεως για άδεια οικοδόμησης ξενοδοχειακής μονάδας στο παραπάνω οικόπεδο, κοντά στα όρια του κηρυγ-

41. *ΑΔ* 53 (1998): Χρονικά, σ. 370-372, Σχέδ. 7, Πίν. 45.

42. Πρβλ. *Agora* V, 1959, σ. 68, αριθ. Κ 106, πίν. 14.

43. ΜΚ αριθ. ευρ. 627. El. B. Dusenbery, *Samothrace, The Necropoleis* II, Princeton 1998, σ. 799, αριθ. RDS7-1.

44. ΜΚ αριθ. ευρ. 580. Πρβλ. Μ. Λιλιμπάκη-Ακαμάτη, *Το Ιερό της Μητέρας των Θεών και της Αφροδίτης στην Πέλλα*, Θεσσαλονίκη 2000, σ. 42-44, αριθ. 10, πίν. 43.

45. ΜΚ αριθ. ευρ. 576 και 578. Για το ΜΚ 578 (διακόσμηση κνιδιακού τύπου), πρβλ. *Α΄ ΕλλΚερ*, 1997, σ. 314-315. Για το ΜΚ 576, πρβλ. *Ανθρωπολογικά και Αρχαιολογικά Χρονικά* 2 (1987), σ. 45, αριθ. 54, πίν. 3.

46. D. Keller, *Archaeological Survey in Southern Euboea, Greece: A Reconstruction of Human Activity from Neolithic Times through the Byzantine Period* (αδημ. διδ. διατριβή), Πανεπιστήμιο Indiana 1985, σχέδ. 62. *AM* 109 (1994), σ. 259-300, πίν. 58-73. *ΑΔ* 53 (1998): Χρονικά, σ. 364, Σχέδ. 2.

Εικ. 15. Κάρυστος. Ξάνεμο Παλαιοχώρας. Οικόπεδο Γ. Γιαννακάρη. Ατρακτόσχημο μυροδοχείο.

Εικ. 16. Κάρυστος. Ξάνεμο Παλαιοχώρας. Οικόπεδο Γ. Γιαννακάρη. Ειδώλιο τύπου Αφροδίτης.

μένου αρχαιολογικού χώρου, ανασκάφηκε, με έξοδα του ιδιώτη, τμήμα εγκατάστασης ρωμαϊκών χρόνων (Εικ. 18). Το τμήμα που αποκαλύφθηκε κοντά στο βορειοανατολικό όριο του οικοπέδου περιλαμβάνει τον ισχυρό τοίχο 1 (Τχ1), μήκ. 7,70, μέγ. πλ. 0,70 μ. και κατεύθυνσης από Β. προς Ν., από αργολιθοδομή ενισχυμένη με ασβεστοκονίαμα, και τους γωνιάζοντες τοίχους 3 (Τχ3), μήκ. 3,25 και πλ. 0,55 μ., και 5 (Τχ5), μήκ. 2,10 και πλ. 0,45 μ., από αργολιθοδομή. Σε μια δεύτερη φάση του κτιρίου, κατά την ίδια περίοδο, το άνοιγμα μεταξύ του νότιου άκρου του Τχ1 και της εξωτερικής γωνίας των Τχ3 και Τχ5 κλείστηκε με τοιχάριο, μήκ. 0,90 και πλ. 0,60 μ., από αργολιθοδομή (Τχ4). Οι τοίχοι σώζονται σε ύψος από 0,60 έως 0,80 μ. και έχουν θεμελιωθεί στο φυσικό αμμώδες έδαφος κοντά στην ακτή, το οποίο έχει ενισχυθεί στα θεμέλια των τοίχων με τη βοήθεια στρώσης ασβεστοκονιάματος. Δεν αποκαλύφθηκαν άλλα τμήματα του κτιρίου, εκτός από ένα σαθρό τοιχάριο (Τχ2) στο επίπεδο του υδροφόρου ορίζοντα στα δυτικά του οικοπέδου, ίσως τμήμα περιβόλου, η ανασκαφή του οποίου, όπως και του οικοδομήματος, ήταν δυσχερής, λόγω των

Εικ. 17. Κάρυστος. Ξάνεμο Παλαιοχώρας. Οικόπεδο Γ. Γιαννακάρη. Μεγαρικοί σκύφοι.

υπόγειων υδάτων που πλημμύριζαν το χώρο. Η τμηματικά σωζόμενη εγκατάσταση, με περιμετρική ζώνη προστασίας, διατηρήθηκε σπον ακάλυπτο του προς οικοδόμηση χώρου, μαζί με το παρακείμενο νεότερο ναΰδριο του Αγίου Ιωάννου, στο οποίο διατηρούνται εντοιχισμένα αρχαία αρχιτεκτονικά μέλη. Ανάμεσα στα κινητά ευρήματα της ανασκαφής περιλαμβάνονται όστρακα ερυθροβαφών και άβαφων χρηστικών αγγείων, όπως χυτρών και οινοχοών, τμήματα πήλινων αμφορέων, τμήματα γυάλινων αγγείων και πλακιδίων, καθώς και ελάχιστα μεταλλικά μικροευρήματα, που χρονολογούνται στους αυτοκρατορικούς χρόνους. Το αρχαίο πόλισμα των Στύρων θεωρείται από την έρευνα ότι εντοπίζεται στην περιοχή της Λεύκας Νέων Στύρων και ανήκει, με βάση επιγραφικές μαρτυρίες, στην επικράτεια της Ερέτριας από τα τέλη του 5ου αι. π.Χ.[47]. Η εμπορική διακίνηση της καρυστίας και στυρίας λίθου, του τοπικού λευκοπράσινου μαρμάρου που προέρχεται από τα λατομεία των Στύρων, όπως επίσης της Καρύστου και του Μαρμαρίου, παρουσίασε, σύμφωνα με αρχαιολογικές και επιγραφικές μαρτυρίες, μεγάλη άνθηση κατά τους αυτοκρατορικούς χρόνους. Τμήμα του εμπορεύματος θα διεκπεραιωνόταν μέσω του λιμένα της Λεύκας Νέων Στύρων[48], όπου διατηρούνται ίχνη αρχαίου λιμενοβραχίονα.

ΜΑΡΙΑ ΧΙΔΙΡΟΓΛΟΥ

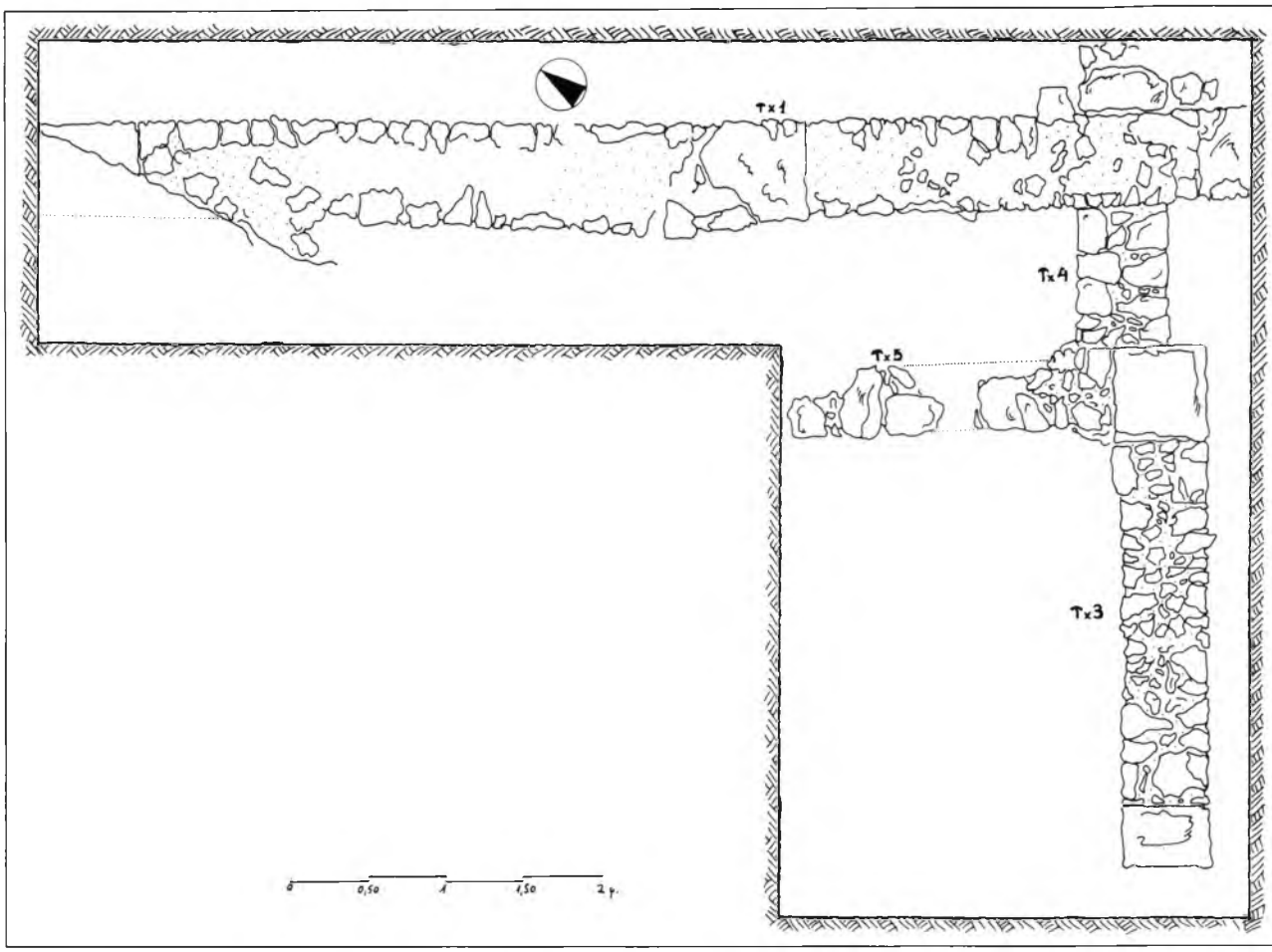
ΑΥΤΟΨΙΕΣ

Χαλκίδα

α) Έγινε παρακολούθηση πολλών εκσκαφών οικοπέδων που πραγματοποιήθηκαν μέσα στη σύγχρονη πόλη και την περι-

47. *BSA* 61 (1966), σ. 78-80, αριθ. 88. Η περιοχή των Στύρων εντάχθηκε στην επικράτεια της Ερέτριας από το 411 π.Χ., σύμφωνα με την επιγραφικά τεκμηριωμένη άποψη του D. Knoepfler, η οποία αμφισβητήθηκε από τον M.B. Wallace, βλ. *BCH* 95 (1971), σ. 223-224. M.B. Wallace, *The History of Karystos from the Sixth to the Fourth Centuries B.C.* (αδημ. διδ. διατριβή), Πανεπιστήμιο Toronto 1972, σ. 59-69, όπου πιθανολογείται ότι η ευρύτερη περιοχή ενδεχομένως αναφέρεται ως Αρέθουσα στη συνθήκη του 378 π.Χ., ένδειξη ότι δεν είχε ακόμη απορροφηθεί από την Ερέτρια.

48. Για τα ρωμαϊκά λατομεία των Στύρων, βλ. D. Vanhove, *Roman Marble Quarries in Southern Euboea and the Associated Road Networks*, Leiden 1996.

Εικ. 18. Νέα Στύρα. Λεύκα. Οικόπεδο Κ. Φανούδη. Κάτοψη της ανασκαφής.

φέρειά της, όπως: περιοχή Καράμπαμπα, Αγίου Ιωάννου, Βροντού, Βελήμπαμπα, Αρέθουσας-Αγίου Στεφάνου, Αγίας Ελεούσας, Αφρατίου, με αρνητικά[49] από αρχαιολογικής πλευράς αποτελέσματα. β) Αγωγός για τη συγκέντρωση ομβρίων υδάτων στη Χαλκίδα: κάθετα στην οδό Αρεθούσης και έξω από το ανατολικό όριο του πρώην οινοποιείου «Αρέθουσα» με κατεύθυνση προς την απέναντι πλευρά, δηλαδή το βόρειο όριο της οδού Αρεθούσης. Έγινε παρακολούθηση των εκσκαφικών εργασιών της ΔΕΥΑΧ του Δήμου Χαλκιδέων. Τα αποτελέσματα των εργασιών αυτών ήταν αρνητικά.

49. Εκτιμάται ότι και στην περίπτωση αυτή υπάρχει όφελος με την έννοια ότι γνωστοποιούνται σταδιακά τα όρια της αρχαίας πόλης.

50. Οι τάφοι αυτοί ήταν λαξευμένοι στο φυσικό βράχο.

51. Διότι ο βράχος στο υπόλοιπο τμήμα ήταν σαθρός.

52. Το 1988 διενεργήθηκε μικρής έκτασης ανασκαφική έρευνα στη βόρεια-βορειοανατολική πλευρά της νησίδας, με αφορμή το έργο της ΔΕΥΑΧ για το εργοστάσιο βιολογικού καθαρισμού, όπου ήλθε στο φως τμήμα τοίχου και περισυνελέγησαν αρχιτεκτονικά μέλη, βλ. *Ανθρωπολογικά και Αρχαιολογικά Χρονικά* 3 (1988-1989), σ. 205 κ.ε.

Περιοχή Μάνικας (οικόπεδο Παπακυριακού)

Το παραπάνω οικόπεδο βρίσκεται μέσα στα όρια του κηρυγμένου αρχαιολογικού χώρου και στο τμήμα εκείνο του σημαντικού προϊστορικού οικισμού, όπου εκτεινόταν το νεκροταφείο.

Εδώ είχε ερευνηθεί ένας μεγάλος αριθμός τάφων[50] της ΠΕ περιόδου και αυτή τη χρονιά παρακολουθήθηκαν οι εκσκαφικές εργασίες, βάσει σχετικής έγκρισης της Κεντρικής Υπηρεσίας του ΥΠΠΟ, που προέβλεπε διατήρηση μέρους[51] από αυτούς, τους καλύτερα διατηρημένους, στο βόρειο-βορειοδυτικό τμήμα της εν λόγω ιδιοκτησίας.

Πρόκειται να κατασκευαστεί μάλιστα ενημερωτική πινακίδα, προκειμένου να τοποθετηθεί έξω από τη θύρα του στεγασμένου χώρου των διατηρηθέντων τάφων, ώστε να είναι επισκέψιμοι.

Νησίδα Πασσά ή Τσιρικάκη ή Χιλιομόδιο

Με αφορμή αίτηση της ΔΕΥΑΧ του Δήμου Χαλκιδέων για την τοποθέτηση αγωγού στο χερσαίο νοτιοανατολικό τμήμα της νησίδας[52], προκειμένου μέρος των λυμάτων να χρησιμο-

ποιηθεί για το πότισμα πάρκων της πόλης, διενεργήθηκε μικρής έκτασης έρευνα.

Η έρευνα αυτή έδειξε ότι ο βράχος σε ορισμένα σημεία είναι σχεδόν επιφανειακός και σε άλλα βαθαίνει. Το τελικό βάθος του ορύγματος είναι 1,20-1,60 μ. Η κεραμική ανύπαρκτη. Βρέθηκαν μόνο θραύσματα από κεραμίδες.

Βασιλικό

Περιοχή μεταξύ Νέας Λαμψάκου και Βασιλικού

Δεξιά της κεντρικής οδού και μετά τη διασταύρωση της Νέας Λαμψάκου (πριν του Κίνιου) ανοίχθηκε σκάμμα για τις ανάγκες της περιοχής για ύδρευση. Δεν παρουσίασε αρχαιολογικό ενδιαφέρον, η επίχωση είναι απόλυτα καθαρή. Έτσι συνεχίστηκε το έργο.

Εργοστάσιο «ΝΕΟΣΕΤ»

Στο χώρο του ήδη λειτουργούντος εργοστασίου[53] επίπλων της «ΝΕΟΣΕΤ» στο Βασιλικό, έγινε παρακολούθηση των εργασιών εκσκαφών, που σκοπό είχαν τη σύνδεση του υπάρχοντος με το απέναντι συγκρότημα (πρώην Μυτιληναίου). Τα αποτελέσματα από αρχαιολογικής πλευράς της παρακολούθησης αυτής, που ήταν συνεχής, ήταν αρνητικά[54].

Ερέτρια και ευρύτερη περιοχή

Για ένα μεγάλο χρονικό διάστημα παρακολουθήθηκε ανελλιπώς το έργο του ΟΤΕ που ξεκίνησε από την Ερέτρια και συνεχίστηκε εκτός πόλης με κατεύθυνση προς την Αμάρυνθο. Δεν εντοπίστηκαν αρχαιότητες.

ΑΜΑΛΙΑ ΚΑΡΑΠΑΣΧΑΛΙΔΟΥ

Λουτρά Αιδηψού

Έργο αποχέτευσης

Με αφορμή νέο αίτημα του Δήμου Λουτρών Αιδηψού[55] για χορήγηση άδειας συνέχισης του έργου «Αποχετευτικό της πόλης της Αιδηψού», η ΙΑ΄ ΕΠΚΑ χορήγησε τη σχετική άδεια με τον όρο της παρακολούθησης των εργασιών.

Οι εργασίες αυτές πραγματοποιήθηκαν στο παραλιακό τμήμα την άνοιξη του 1999 και διακόπηκαν λόγω της αυξημένης τουριστικής κίνησης που παρουσιάζει η συγκεκριμένη λουτρόπολη εξαιτίας των γνωστών ιαματικών πηγών της. Τις εκσκαφές παρακολούθησε ο υπογράφων. Το βάθος εκσκαφής ήταν από 2,40 έως 3,10 μ. και το έδαφος ήταν αμμώδες σε πολλά σημεία με λατύπη, αλλά χωρίς αρχαιολογικό ενδιαφέρον.

ΑΓΓΕΛΟΣ ΡΙΤΣΩΝΗΣ

Νέα Αρτάκη

Έργο αποχέτευσης

Το έργο ξεκίνησε με την κατασκευή αντλιοστασίου, όπου ρίχνονται τα λύματα για το βιολογικό καθαρισμό, στις 17-7-1999 σημειώθηκε διόρυξη τάφρου, συνολ. μήκ. 5.189, βάθ. από 1,70 έως 3,87 και πλ. από 0,80 έως 1,20 μ., καθώς επίσης και διάνοιξη φρεατίων, διαστ. 2,40×2,40 μ. Για αποχετευτικό δίκτυο τοποθετήθηκαν εξάμετροι σωλήνες, διαμ. 0,28, ή μικρότερης διαμέτρου 0,20 μ.

Στο χρονικό διάστημα από 17-7-99 έως 1-9-99, διανοίχθηκε όρυγμα κατά μήκος της λεωφόρου Ν. Πλαστήρα, μέχρι την προβολή των οδών Ν. Πλαστήρα, Θράκης και Κωνσταντινουπόλεως.

Εδώ η σύσταση του εδάφους ποικίλλει. Είναι μαλακό, με λίθους κανονικού μεγέθους, ή κατά τόπους πρασινωπό (ύπαρξη οφιόλιθου) χωρίς προσμείξεις.

Από τις 2-9-99 έως και 18-9-99 η εκσκαφή έγινε στην περιοχή της Φανερωμένης κοντά στην πλατεία της (Ηρώων). Χρησιμοποιήθηκε αναγκαστικά σφυρί, λόγω του βραχώδους εδάφους. Κανένα εύρημα αρχαιολογικού ενδιαφέροντος δεν διαπιστώθηκε.

Τα ίδια αρνητικά αποτελέσματα (από αρχαιολογικής πλευράς) υπήρξαν και στο υπόλοιπο παραλιακό τμήμα (οδός Αγίου Νικολάου) αλλά και στο παρά την παραλία (οδός Αγίας Σοφίας, Καραμανλή, Αγίου Όρους, Αρτακηνών εξ Αμερικής κ.α.).

ΑΙΜΙΛΙΑ ΚΟΤΤΑ

ΚΑΘΑΡΙΣΜΟΙ ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΚΩΝ ΧΩΡΩΝ

Χαλκίδα

Καθαρίστηκαν και αποψιλώθηκαν: ο αρχαιολογικός χώρος της Παλαίστρας (οδός Αρεθούσης), η πηγή της Αρέθουσας, η λαξευτή κλίμακα του Αγίου Στεφάνου, η επιγραφή στη θέση Τροχός, ο περιφραγμένος αρχαιολογικός χώρος στο λόφο Γύφτικα και ο επίσης περιφραγμένος αρχαιολογικός χώρος της οδού Στύρων, όπου το βιοτεχνικό πάρκο της αρχαίας πόλης.

Ερέτρια

Καθαρίστηκαν: Το αρχαίο θέατρο, ο χώρος της ανασκαφής δημοτικής έκτασης βορειοανατολικά του Μουσείου Ερέτριας, η Θόλος, τα λουτρά παρά τον λιμένα, η ανασκαφή Π. Θέμελη και φυσικά ο περιβάλλων χώρος του μουσείου.

---

53. Η πρώτη χρήση του χώρου ήταν από το εργοστάσιο με την επωνυμία «ΒΥΕΚΑ», όπου πολύ παλαιότερα είχε βρεθεί αρχαίος τάφος των ιστορικών χρόνων.

54. Φαίνεται πως το αρχαίο νεκροταφείο, η συνέχεια του οποίου έχει εντοπιστεί κατά καιρούς και με αφορμή έργα κοινής ωφελείας, ήταν οργανωμένο κατά ομάδες.

55. Μέρος του έργου πραγματοποιήθηκε το 1997, βλ. *ΑΔ* 52 (1997): Χρονικά, σ. 413.

Λευκαντί

Καθαρίστηκε, τόσο εσωτερικά όσο και εξωτερικά, ο απαλλοτριωμένος και περιφραγμένος χώρος του ΠΓ ναού στην Τούμπα Λευκαντί.

Βοιωτικές ακτές

Αποψιλώθηκε ο αρχαιολογικός χώρος της Αυλίδας (ναός Αυλιδείας Αρτέμιδος, το Καταγώγιο ή Ξενώνας, η υπόγεια κρήνη, ο ρωμαϊκός λουτρώνας) αλλά και ο απαλλοτριωμένος και περιφραγμένος χώρος της Γλύφας.

ΑΜΑΛΙΑ ΚΑΡΑΠΑΣΧΑΛΙΔΟΥ

Αλιβέρι

Με εργατικό προσωπικό που παραχώρησε ο Δήμος Αλιβερίου πραγματοποιήθηκαν οι παρακάτω εργασίες στους αρχαιολογικούς χώρους και στα μνημεία της περιοχής:

α) Στον Κατακαλού Αλιβερίου πραγματοποιήθηκε και αυτή τη χρονιά ο καθαρισμός του μυκηναϊκού θολωτού τάφου.

β) Στον κηρυγμένο αρχαιολογικό χώρο Πλάτωμα Αλιβερίου (ΦΕΚ 271/Β/9-3-2000) καθαρίστηκε τάφος υστερορρωμαϊκών χρόνων, λαξευμένος στο βράχο και ορισμένες πλινθόκτιστες κατασκευές, επιχρισμένες στο εσωτερικό τους, των οποίων η χρήση δεν έχει προσδιοριστεί[56].

γ) Στον κηρυγμένο αρχαιολογικό χώρο Ρίφι (ΦΕΚ 2135/Β/8-12-1999) στον Κάμπο Αλιβερίου πραγματοποιήθηκε καθαρισμός από την άγρια και θαμνώδη βλάστηση των λειψάνων ενός αρχαίου οικοδομήματος του 4ου αι. π.Χ., το οποίο ταυτίζεται με πύργο[57].

Με εργατικό προσωπικό που παραχώρησε ο Δήμος Κύμης καθαρίστηκε ο αρχαιολογικός χώρος Καστρί Ποταμίας.

ΑΘΗΝΑ ΧΑΤΖΗΔΗΜΗΤΡΙΟΥ

ΣΗΜΑΝΣΗ ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΚΩΝ ΧΩΡΩΝ

Χαλκίδα

Πηγή Αρέθουσας

Τοποθετήθηκε νέα μεγάλη μεταλλική πινακίδα με πληροφοριακό κείμενο στην πηγή της Αρέθουσας (οδός Αρεθούσης), σε αντικατάσταση προηγούμενης που εκλάπη από αγνώστους.

Αυλίδα

Αντικαταστάθηκε προηγούμενη πινακίδα, η οποία είχε φθαρεί από τις καιρικές συνθήκες.

Ερέτρια

Τοποθετήθηκαν μεγάλες μεταλλικές πινακίδες στην αρχαία αγορά της πόλης, στη Θόλο.

ΤΥΧΑΙΑ ΕΥΡΗΜΑΤΑ - ΠΑΡΑΔΟΣΕΙΣ - ΠΕΡΙΣΥΛΛΟΓΕΣ

Ανθηδών

Μετά από υπόδειξη του Χρ. Δέδε για ανεύρεση τάφων στην παρειά του παραλιακού δρόμου της Ανθηδόνας (μετά τη διασταύρωση Δροσιάς-Ανθηδόνας), ερευνήθηκαν δύο κεραμοσκεπείς τάφοι[58] της ελληνιστικής εποχής, οι οποίοι απέδωσαν δύο πήλινους λύχνους.

Αυλίδα

Από το Δήμο Αυλίδας μέσω του Δημοτικού Συμβούλου Ν. Σιακαντάρη παραδόθηκαν τα εξής αρχαία αντικείμενα, τα οποία προέρχονται από τις βοιωτικές ακτές, και πιο συγκεκριμένα: α) Σπόνδυλος[59], διαμ. 0,75 και σωζ. ύψ. 0,78 μ., που προέρχεται από τη θέση Σχοινέζα της περιοχής Αυλίδας. Κατασκευασμένος από γκρίζα μαρμαρόπετρα. β) Μαρμάρινη ενεπίγραφη επιτύμβια στήλη από το Χάνι[60] Ριτσώνας.

ΑΜΑΛΙΑ ΚΑΡΑΠΑΣΧΑΛΙΔΟΥ

Ωρεοί

Στην Αρχαιολογική Συλλογή Ωρεών (ΑΣΩ) παραδόθηκαν ή μεταφέρθηκαν κατά το 1999 τα παρακάτω αρχαία:

1. ΑΣΩ 613: Ενεπίγραφη στήλη της Πλουτάρχης Φιλοξενίλου (αντί Φιλοξενίδου), του 4ου-3ου αι. π.Χ., από την περιοχή της Κολώνας (ύψ. 0,465 και πλ. 0,297 μ.).

2. ΑΣΩ 614: Οξυπύθμενος αμφορέας, ύψ. 0,90 και διαμ. 0,42 μ., από τη θαλάσσια περιοχή δυτικά από το Ποντικονήσι Ελληνικών, όπου τον ανέσυρε στα δίχτυα του και τον παρέδωσε ο Σ. Λιβανός.

3. ΑΣΩ 615: Θραύσμα από την επίστεψη θωρακείου του 12ου αι. μ.Χ., με ανάγλυφο σχηματοποιημένο πλοχμό στη μία όψη (μήκ. 0,35 και ύψ. 0,13 μ.). Βρισκόταν στον περίβολο του σημερινού νεκροταφείου των Ωρεών και μετέφερε στη Συλλογή ο καθηγητής Βυζαντινής Αρχαιολογίας του Πανεπιστημίου Αθηνών Ν. Γκιολές.

56. Σάμψων, ό.π. (υποσημ. 39), σ. 170 κ.ε., εικ. 13.

57. Ό.π., σ. 169, εικ. 9-10, σχέδ. 2.

58. Η περιοχή που λέγεται και Παλιάμπελα, είναι γνωστό ότι λειτούργησε ως χώρος νεκροταφείου κατά την αρχαιότητα.

59. Οι μεγάλες διαστάσεις του εν λόγω σπονδύλου προοιωνίζουν ναό ανάλογων διαστάσεων.

60. Η θέση είναι γνωστή για τα εκτεταμένα νεκροταφεία της. Συνήθως οι τάφοι είναι πλούσια κτερισμένοι, υπάρχουν επίσης και ταφικοί περίβολοι.

4. ΑΣΩ 616: Ανεπίγραφη, ακόσμητη στήλη από την περιοχή της Κολώνας (ύψ. 0,59 και πλ. 0,30 μ.).

5. ΑΣΩ 617-623: Θραύσματα οθωμανικών ταφικών στηλών, από τα οποία τέσσερα ενεπίγραφα, που συνελέγησαν από τα μπάζα κατεδαφισθείσας παλαιάς οικίας των Ωρεών.

ΣΤΥΛΙΑΝΟΣ ΚΑΤΑΚΗΣ

ΚΗΡΥΞΕΙΣ ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΚΩΝ ΧΩΡΩΝ

Κύμη

Πραγματοποιήθηκαν οι κηρύξεις ως αρχαιολογικών χώρων των λόφων της Αγίας Βαρβάρας στον Άγιο Λουκά του Δήμου Ταμυνέων (ΦΕΚ 2149/Β/13-12-1999) και της Ανάληψης στο Ωρολόγιο του Δήμου Κονιστρών (ΦΕΚ 2149/ Β/13-12-1999) και η επανακήρυξη του αρχαιολογικού χώρου Καστρί Ποταμίας του Δήμου Κύμης (ΦΕΚ 2090/Β/30-11-1999).

ΑΘΗΝΑ ΧΑΤΖΗΔΗΜΗΤΡΙΟΥ

Στύρα

Κατά το 1999 εγκρίθηκε από τα αρμόδια όργανα του ΥΠΠΟ η κήρυξη του αρχαιολογικού χώρου που περιβάλλει τον πύργο, υστεροκλασικών χρόνων, ο οποίος είναι γνωστός με την τοπωνυμία Δρακόσπιτο Αμινού Στύρων. Ο πύργος έχει τετράγωνη κάτοψη, διαστ. 7×7 μ., σώζεται σε ύψος 2-2,50 μ., είναι κατασκευασμένος κατά το ψευδοϊσόδομο-τραπεζιόσχημο σύστημα και διατηρεί θυραίο άνοιγμα με μονολιθικές παραστάδες και ανώφλι, όπως οι περισσότερες αρχαίες εγκαταστάσεις της νότιας Καρυστίας που είναι γνωστές ως Δρακόσπιτα[61]. Από το χώρο του μνημείου περισυνελέγησαν όστρακα υστεροκλασικών και ελληνιστικών χρόνων. Σημειώνεται ότι το Δρακόσπιτο Αμινού βρίσκεται σε κοντινή απόσταση από την αρχαία οχυρή θέση Φυλάγρα και εποπτεύει, όπως και η θέση αυτή, το κεντρικό Αιγαίο. Η κήρυξη (ΦΕΚ 979/Β/9-8-2000) αποτελεί μόνον ένα πρώτο βήμα προστασίας του μνημείου, το οποίο έχει χρησιμοποιηθεί κατά τη σύγχρονη εποχή ως χώρος εγκατάστασης ποιμένων της περιοχής.

ΜΑΡΙΑ ΧΙΔΙΡΟΓΛΟΥ

61. Για το Δρακόσπιτο στη θέση Αμινού, βλ. Ν.Κ. Μοιτσόπουλος, Τα Δρακόσπιτα της ΝΔ. Εύβοιας, *Επιστημονική Επετηρίδα της Πολυτεχνικής Σχολής, Τμήμα Αρχιτεκτόνων*, Η', Θεσσαλονίκη 1982, σ. 398-400.

ΙΔ΄ Εφορεια

Προ·ι·στορικων και Κλασικων Αρχαιοτητων

Το 1999 υπήρξε για την ΙΔ΄ ΕΠΚΑ έτος που αναλώθηκε κυρίως στη διεκπεραίωση και ολοκλήρωση σημαντικών εργασιών που αφορούσαν στην εσωτερική λειτουργία της.

΄Ετσι, χωρίς να μειωθεί ο αριθμός των σωστικών ανασκαφών και χωρίς να καθυστερήσουν οι λοιπές διοικητικές υποχρεώσεις της Υπηρεσίας, επειδή ολοκληρώθηκαν οι μεγάλες ανασκαφές στην εθνική οδό ΠΑΘΕ και τα άλλα μεγάλα δημόσια έργα, δόθηκε μεγαλύτερη έμφαση σε εργασίες τακτοποίησης, επισκευών και συμπλήρωσης λεπτομερειών, που εκκρεμούσαν λόγω ακριβώς της απορρόφησης μεγάλου μέρους των διαθέσιμων δυνατοτήτων της Εφορείας από την ενασχόληση με τα δημόσια έργα.

Με εντατικότερους ρυθμούς καθαρίστηκε και συντηρήθηκε ο μεγαλύτερος όγκος των αρχαίων από τις μεγάλες και μικρότερες ανασκαφές των προηγούμενων ετών και του 1999, φωτογραφήθηκε, σχεδιάστηκε και καταγράφηκε μεγάλος αριθμός κινητών ευρημάτων, τα οποία τακτοποιήθηκαν στις αποθήκες των Αρχαιολογικών Μουσείων Λαμίας και Αταλάντης, ολοκληρώθηκαν τα σχέδια των ανασκαφών και τακτοποιήθηκαν στο αρχείο σχεδίων της Εφορείας. Ολοκληρώθηκε, επίσης, και η τακτοποίηση του φωτογραφικού αρχείου ανασκαφών και κινητών ευρημάτων.

Συμπληρώθηκαν οι εργασίες διαμόρφωσης του εσωτερικού του κτιρίου του Αρχαιολογικού Μουσείου Αταλάντης που συνίστανται: α) στην επισκευή δύο αιθουσών γραφείων και μιας αποθήκης με αντικατάσταση της οροφής, τοποθέτηση μαρμάρινων πλακών στα παράθυρα, βάψιμο τοίχων και θυρών, επισκευή ηλεκτρολογικής σύνδεσης και τοποθέτηση νέας ξύλινης θύρας στον αποθηκευτικό χώρο, β) στην κατασκευή προθήκης με σκοπό την επανέκθεση νομισμάτων από την περιοχή Λοκρίδας και γ) στη διάνθιση των αιθουσών με φυτά εσωτερικού χώρου.

Κατασκευάστηκαν στέγαστρα με σιδερένια υποστυλώματα και μεταλλική οροφή (από ελλενίτ) στους τάφους στη θέση Αλωνάκι στον αρχαιολογικό χώρο Ελατείας.

Συγκεντρώθηκαν βαρέα λίθινα προερχόμενα από υποδείξεις ή παραδόσεις από διάφορα σημεία της βορειοανατολικής Φωκίδας στο κτίριο της Αρχαιολογικής Συλλογής Άνω Τιθορέας και τακτοποιήθηκαν σε μεταλλικές βάσεις και ράφια με τον ανάλογο υπομνηματισμό.

΄Εγινε τακτοποίηση όλου του σκελετικού υλικού από τις ανασκαφές των τελευταίων ετών στις αποθήκες Λευκοχωρίου και Παναγίτσας Ελατείας και διαμορφώθηκε χώρος, ώστε κάθε ενδιαφερόμενος μελετητής να μπορεί να εργαστεί εκεί.

Κατασκευάστηκε στέγαστρο στο Ακροπύργιο του κάστρου Λαμίας για την τακτοποίηση κεραμίδων από τις ανασκαφές. Καθαρισμοί, ψεκασμοί, επισκευή και κατασκευή περιφράξεων, στεγάστρων, ηλεκτροφωτισμός μνημείων εκτελέστηκαν στο πλαίσιο διαμόρφωσης και προστασίας των αρχαιολογικών χώρων.

Εκτός, όμως, από το περιγραφέν αρχαιολογικό έργο και τις απαιτούμενες διοικητικές ενέργειες στο πλαίσιο των αρμοδιοτήτων της, η ΙΔ΄ ΕΠΚΑ έχει να επιδείξει και ικανοποιητικό πολιτιστικό και επιστημονικό έργο.

΄Ετσι, εκτός των ποικίλων καλλιτεχνικών εκδηλώσεων στα κάστρα Λαμίας και Μενδενίτσας σε συνεργασία με άλλους πολιτιστικούς φορείς (ΔΗΠΕΘΕ Ρούμελης, Εκπολιτιστικός Σύλλογος Μενδενιτσιωτών), κορυφαία εκδήλωση με τη συμπαράσταση του ΥΠΠΟ και του Δήμου Λαμιέων υπήρξε η διοργάνωση του Β΄ Διεθνούς Διεπιστημονικού Συμποσίου με θέμα «Η Περιφέρεια του Μυκηναϊκού Κόσμου», κατά την έναρξη του οποίου παρουσιάστηκε ο τόμος των Πρακτικών του Α΄ Συμποσίου (Λαμία 1994) με το ίδιο θέμα, η έκδοση των οποίων επιτεύχθηκε με χρηματοδότηση του ΤΑΠΑ και την επιμέλεια αρχαιολόγων της ΙΔ΄ ΕΠΚΑ.

Στο πλαίσιο, εξάλλου, του Συμποσίου εγκαινιάστηκε περιοδική έκθεση με θέμα «Ο Δρόμος Είχε τη Δική του Ιστορία» με ευρήματα από τις μεγάλες σωστικές ανασκαφές κατά μήκος της εθνικής οδού ΠΑΘΕ και του αγωγού φυσικού αερίου της ΔΕΠΑ. Η έκθεση ήταν η πρώτη του είδους, που οργανώθηκε με αφορμή τις ανασκαφές που προκλήθηκαν από τα μεγάλα δημόσια έργα.

Οι επιστημονικές αναζητήσεις και ανησυχίες των αρχαιολόγων της Εφορείας, μονίμων και εκτάκτων, διοχετεύθηκαν στη συμμετοχή με ανακοινώσεις σε επιστημονικά συνέδρια, καθώς και σε εκπαιδευτικές δραστηριότητες, όπως η συγγραφή και έκδοση δύο εντύπων με τίτλο *Τον καιρό των Μυκηναίων στη Φθιώτιδα* στο πλαίσιο του εκπαιδευτικού προγράμματος «Μελίνα» (Φ. Δακορώνια - Π. Μπούγια) και στην οργάνωση πρωτοποριακού εκπαιδευτικού προγράμματος για παιδιά προσχολικής ηλικίας με κείμενα, τραγούδι και δρώμενα (Μ. Παπακωνσταντίνου).

Όλα τα ανωτέρω και η ανασκαφική δραστηριότητα που περιγράφεται κατωτέρω υλοποιήθηκαν με λίγο προσωπικό και χαμηλές δαπάνες, ελλείψεις που αναπλήρωσαν η εργατικότητα και το μεράκι του ανθρώπινου δυναμικού της ΙΔ΄ ΕΠΚΑ.

ΑΝΑΣΚΑΦΙΚΕΣ ΕΡΓΑΣΙΕΣ

ΝΟΜΟΣ ΦΘΙΩΤΙΔΑΣ

Λαμία

Οδός Αμφικτυόνων 22

Στο οικόπεδο Α. Μίγα στην παραπάνω οδό, που βρίσκεται στη νότια επέκταση του σχεδίου πόλης της Λαμίας, μακριά από το κάστρο και την περίμετρο των εξωτερικών τειχών της αρχαίας πόλης, περίμενε μία έκπληξη, που συνίστατο στην αποκάλυψη ενός νέου νεκροταφείου των ύστερων κλασικών (4ος αι. π.Χ.) και των ελληνιστικών χρόνων, που βρέθηκε με αφορμή τις εκσκαφές για την ανέγερση νέας οικοδομής. Το νεκροταφείο αυτό, μακριά από τα μέχρι σήμερα γνωστά της αρχαίας Λαμίας[1], ίσως ανήκει σε άγνωστη ακόμη πόλη της περιοχής, από αυτές που αναφέρουν οι αρχαίοι συγγραφείς αλλά δεν έχει ακόμη εντοπιστεί[2].

Συνολικά ερευνήθηκαν 47 τάφοι. Από αυτούς 25 (I, II, VI, VII, VIII, IX, X, XII, XIII, XIV, XV, XIXα, XX, XXI, XXIII, XXV, XXXII, XXXV, XXXVI, XXXVII, XXXVIII, XXXIX, XL, XLI, XLVI) ήταν κεραμοσκεπείς, 11 (XVI, XVIII, XXVI, XXVIII, XXXI, XXXIII, XXXIV, XLII, XLIV, XLV, XLIII) ήταν ταφές σε λάκκους, οκτώ (III, IV, V, XI, XXIV, XXVII, XXIX, XXX) ήταν κιβωτιόσχημοι (Εικ. 1) και δύο (XVII, XIX) ήταν πήλινες λάρνακες. Μία ανακομιδή οστών (XXII) βρέθηκε έξω από το βόρειο τοίχωμα του κιβωτιόσχημου τάφου V.

Οι κεραμοσκεπείς ήταν του συνήθους τύπου κατασκευασμένοι μέσα σε ανάλογα ορύγματα στο μαλακό οφιόλιθο της περιοχής και οι κιβωτιόσχημοι, συχνοί στην περιοχή κατά την ελληνιστική εποχή, είχαν πλευρές από λαξευτές μονόλιθες πλάκες πωρόλιθου και καλύπτονταν από μία ή δύο όμοιες πλάκες. Είχαν επιμελή λάξευση και καλή αρμογή, μερικοί δε από αυτούς (XXVII, XXIX) έφεραν εσωτερικά επίχρισμα από ασβεστοκονίαμα ερυθρού χρώματος. Και οι λάρνακες σχήματος ασαμίνθου ήταν τοποθετημένες σε ανάλογο όρυγμα και πιθανώς καλύπτονταν από κεραμικό κάλυμμα.

Όλοι οι τάφοι είχαν προσανατολισμό Α.-Δ. εκτός ενός (XIXα), που είχε προσανατολισμό Β.-Ν. και δέχθηκε ένα νεκρό με την κεφαλή προς Β.

Από τους τάφους που περιείχαν σκελετούς κατά χώραν συμπεραίνεται ότι δέχθηκαν ένα νεκρό ύπτιο εκτάδην με την κεφαλή προς Δ., με εξαίρεση ένα νεκρό (XXIII) που είχε ταφεί πλάγια συνεσταλμένος και τέσσερις άλλους (XVI, XXXIII, XXXVIII, XLVI) που είχαν την κεφαλή προς Α. Ένας από τους λάκκους (XLIV) είχε δεχθεί συγχρόνως δύο νεκρούς εκτάδην.

Μερικοί από τους τάφους, κυρίως οι κιβωτιόσχημοι, είχαν διαταραχθεί κατά την αρχαιότητα, προφανώς για να επαναχρησιμοποιηθούν, όπως μαρτυρούν τα οστά και τα διάφορης χρονολόγησης ευρήματα που βρέθηκαν στις επιχώσεις τους.

Κτερίσματα (αγγεία, ειδώλια, νομίσματα κτλ.) συνόδευαν τους νεκρούς μέσα στους τάφους. Ευρήματα που συγκεντρώθηκαν έξω από τους τάφους πάνω στις καλυπτήριες κεραμίδες ή πλάκες είτε αποτελούσαν κατάλοιπα προσφορών στο νεκρό είτε προέρχονταν από διατάραξη των τάφων.

Εικ. 1. Λαμία. Οδός Αμφικτυόνων 22. Ο κιβωτιόσχημος τάφος XXIX.

Η διέλευση των βαρέων εκσκαφικών μηχανημάτων ήταν η αφορμή καταστροφής μερικής ή ολικής των κεραμοσκεπών τάφων. Τα ευρήματα κατά τάφο είναι τα εξής:

Τάφος Ι. α) Άωτο μελαμβαφές φιαλίδιο, β) ερυθροβαφής λύχνος, γ) μελαμβαφής μεγαρικός σκύφος με φυτική ανάγλυφη διακόσμηση.

Τάφος ΙΙΙ. α) Δύο άωτα μελαμβαφή φιαλίδια, β) δακρυδόχο από τεφρό πηλό με ταινίες λευκές και ιώδεις, γ) άβαφο χυτροειδές από τεφρό πηλό, δ) θραύσματα ειδωλίου γυμνής ανδρικής μορφής με ιμάτιο.

Τάφος IV. Εξωτερικά του τάφου βρέθηκαν: α) μικρός άβαφος αμφορέας, β) ελλιπής μικρός οξυπύθμενος αμφορέας, γ) θραύσματα σιδερένιας στλεγγίδας, δ) θραύσματα ειδωλίων, μεταξύ των οποίων το άνω τμήμα γυναικείων μορφών ενδεδυμένων (θεοτήτων). Στο εσωτερικό του τάφου βρέθηκαν: α) οξυπύθμενος άβαφος μικρός αμφορέας, β) μελαμβαφές κανθαρόσχημο κύπελλο, γ) τρία δακρυδόχα με διακόσμηση ιώδων και λευκών ταινιών, δ) μελαμβαφές άωτο σκυφίδιο, ε) μελαμβαφές άωτο ημισφαιρικό κύπελλο[3], στ) μελαμβαφής λύχνος, ζ) θραύσματα πήλινων ειδωλίων,

1. Μ. Παπακωνσταντίνου, *Το κάστρο της Λαμίας*, Αθήνα 1994, σ. 10, εικ. 5. *Δ΄ΕλλΚερ*, Αθήνα 1997, σ. 50.

2. Π.χ. Αντίκυρα, βλ. Ηρόδ. VII, 198· Στράβ. IX, 428. F. Stählin, *Das hellenische Thessalien*, Amsterdam 1967², σ. 197, σημ. 6, 209.

3. Φ. Δακορώνια, Ασυνήθιστοι τύποι ελληνιστικών αγγείων από την κοιλάδα του Σπερχειού, *ΕλλΚερΘεσσαλίας, Βόλος 2000*, Αθήνα 2000, σ. 217-218, εικ. 6.

Εικ. 2. Λαμία. Οδός Αμφικτυόνων 22. Τάφος V. Πώμα πυξίδας με εγχάρακτη κεφαλή γρύπα.

μεταξύ των οποίων διακρίνεται ιστάμενη ενδεδυμένη γυναικεία μορφή και κεφαλή γυναικός με περίτεχνη κόμμωση.

Τάφος V. α) Τρία ακέραια και δύο ελλιπή δακρυδόχα, β) μελαμβαφής λύχνος, γ) ερυθροβαφές κάναστρο, δ) απιόσχημος άβαφος μικρός αμφορέας, ε) μελαμβαφής άωτη λεκανίδα με πώμα με εγχάρακτη διακόσμηση κληματίδας, στ) μελαμβαφές άωτο σκυφίδιο, ζ) σώμα μελαμβαφούς άωτης λεκανίδας, η) μελαμβαφής μικρή πυξίδα με πώμα που κοσμείται με εγχάρακτη κεφαλή γρύπα (Εικ. 2), θ) ελλιπές δακρυδόχο με λευκό επίχρισμα, ι) βάση αγγείου λειασμένου ως πώμα, ια) χάλκινο κάτοπτρο, ιβ) χάλκινη επένδυση μήλου ξίφους, ιγ) ψήγματα χαλκού, μερικά με ίχνη χρυσού, ιδ) θραύσματα πήλινων ειδωλίων, μεταξύ των οποίων διακρίνεται σώμα μικρού κοριτσιού (άρκτος;), ιε) μικρός άβαφος οξυπύθμενος αμφορέας.

Τάφος VI. Μελαμβαφής λήκυθος με σφαιρικό σώμα.

Τάφος VII. α) Μεγαρικός σκύφος, μελαμβαφής έως ερυθροβαφής λόγω όπτησης με διακόσμηση ανάγλυφων ερωτιδέων, β) χυτροειδές με ίχνη καύσης, γ) αδιάγνωστα θραύσματα πήλινων ειδωλίων.

Τάφος VIII. Μικρογραφική μελαμβαφής τριφυλλόστομη οινοχόη (Εικ. 3:α).

Τάφος X. α) Άωτο σκυφίδιο, β) χάλκινο νόμισμα.

Τάφος XI. α) Σιδερένια στλεγγίδα, β) θραύσματα ειδωλίων, διακρίνεται ιστάμενη γυναικεία μορφή (θεότητα;).

Τάφος XII. Άωτο μελαμβαφές σκυφίδιο.

Τάφος XIII. Μελαμβαφές ασκοειδές με πώμα[4].

Τάφος XV. Σωρός οστών έξω από τη νότια πλευρά του τάφου, πιθανώς παλαιότερη διαταραγμένη ταφή, μεταξύ των οποίων: α) μικρός μελαμβαφής λύχνος, β) μικρογραφικό χυτροειδές, γ) θραύσμα αδιάγνωστου ειδωλίου.

Τάφος XVI. α) Δύο μελαμβαφή άωτα σκυφίδια, β) μικρό δακρυδόχο από τεφρό πηλό.

Τάφος XVIII. Πάνω από τον τάφο: α) μελαμβαφές θήλαστρο, β) πήλινο ειδώλιο παιδιού οκλάζοντος με φρυγικό σκούφο, γ) βάση και κεφαλή πήλινου ειδωλίου ενδεδυμένης γυναίκας, δ) θραυσμένο ειδώλιο ανδρικής μορφής με ιμάτιο.

Τάφος XIX. α) Δύο ελλιπή αρυβαλλοειδή ληκύθια με διακόσμηση πλέγματος, β) οξυπύθμενος αμφορίσκος με διακόσμηση πλέγματος, γ) ληκύθιο με πεπιεσμένη κοιλιά και εξίτηλο γάνωμα, δ) μελαμβαφές μόνωτο κυάθιο.

Τάφος XIXα. α) Ένα ακέραιο και ένα ελλιπές ατρακτόσχημο δακρυδόχο, β) δύο μικρογραφικές άβαφες πρόχοι, γ) αδιάγνωστα θραύσματα ειδωλίων, δ) μελαμβαφές άωτο σκυφίδιο, ε) χάλκινο νόμισμα.

Τάφος XX. Πάνω στις καλυπτήριες θραύσματα πήλινων ειδωλίων· διακρίνεται ιστάμενη ενδεδυμένη με ιμάτιο ανδρική μορφή. Στο εσωτερικό του τάφου πάνω στο στήθος του νεκρού ακέραιος μελαμβαφής λύχνος με λαβή.

Τάφος XXIII. Πάνω στις καλυπτήριες: α) μελαμβαφές δακρυδόχο, β) θραύσματα αδιάγνωστα πήλινου ειδωλίου.

Τάφος XXIV. Πάνω στις καλυπτήριες θραύσματα πήλινου ειδωλίου ανδρικής μορφής με ιμάτιο και «μακεδονικού» τύπου άβαφος μικρός αμφορέας[5] έξω από τη δυτική στενή πλευρά του τάφου. Στο εσωτερικό στα πόδια του νεκρού μελαμβαφής λύχνος.

Τάφος XXV. α) Από συγκόλληση οστράκων τρία ελλιπή δακρυδόχα, β) ακέραιος άβαφος μικρός αμφορίσκος «μακεδονικού» τύπου, γ) θραύσματα ειδωλίων, διακρίνεται κεφαλή ανδρός.

Τάφος XXVI. Θραύσματα αδιάγνωστου ειδωλίου.

Τάφος XXVII. α) Ελλιπές δακρυδόχο, β) ελλιπές μελαμβαφές ληκύθιο με πεπιεσμένο σώμα και διακόσμηση rouletting, γ) ακέραιο πήλινο ειδώλιο ιστάμενης ενδεδυμένης γυναικείας μορφής και θραύσματα δεύτερου ομοίου, δ) χάλκινο κάτοπτρο.

Τάφος XXVIII. α) Αρυβαλλοειδής λήκυθος με διακόσμηση πλέγματος, β) μελαμβαφές άωτο σκυφίδιο, γ) μεγάλη ληκυθοειδής πρόχους με μελανό επίχρισμα, δ) θραύσματα πήλινων ειδωλίων.

Τάφος XXIX. Έξω από τις καλυπτήριες τρία πήλινα ειδώλια ισταμένων ενδεδυμένων γυναικείων μορφών σε θραύσματα. Εσωτερικά του τάφου: α) τρία δακρυδόχα, β) δύο μελαμβαφείς κυλικόσχημοι σκύφοι, γ) σώμα μικρού ανοιχτού χυτροειδούς, δ) μόνωτο άβαφο χυτροειδές, ε) ελλιπής άβαφη λήκυθος, στ) σιδερένια στλεγγίδα, ζ) ακέραιο ειδώλιο γυναικείας ενδεδυμένης μορφής και θραύσματα άλλων.

Τάφος XXX. Έξω από τον τάφο θραύσματα από δύο σιδερένιες στλεγγίδες. Εσωτερικά του τάφου: α) πέντε ακέραια και δύο ελλιπή δακρυδόχα, εκ των οποίων τρία μελαμβαφή, ένα άβαφο και τρία με διακόσμηση ταινιών (Εικ. 4), β) δύο άωτα μελαμβαφή σκυφίδια, γ) δύο μελαμβαφείς λύχνοι, δ) ερυθρόμορφη αρυβαλλοειδής λήκυθος με εξίτηλη παράσταση σφίγγας, ε) μελαμβαφής κυλικόσχημος σκύφος, στ) άβαφος μικρός αμφορέας «μακεδονικού» τύπου, ζ) θραυσμένη σιδερένια στλεγγίδα, η) ελλιπές ειδώλιο γυναικείας ενδεδυμένης μορφής.

Τάφος XXXI. Στο στόμα του νεκρού χάλκινο νόμισμα (του

4. Ό.π., σ. 214-215, εικ. 2.

5. Σ. Δρούγου - Γ. Τουράτσογλου, *Ελληνιστικοί λαξευτοί τάφοι Βεροίας*, Αθήνα 1980, σ. 117-120.

Εικ. 3. Λαμία. Οδός Αμφικτυόνων 22. Τάφοι VIII και XXXVII. Μικρογραφικές τριφυλλόστομες οινοχόες.

Εικ. 4. Λαμία. Οδός Αμφικτυόνων 22. Τάφος XXX. Δακρυδόχα.

Χάροντα) και στις επιχώσεις του θραύσματα ειδωλίου ιστάμενης ενδεδυμένης μορφής.

Τάφος XXXII. α) Κανθαρόσχημο μελαμβαφές κύπελλο, β) μελαμβαφής λύχνος, γ) δύο ελλιπή ειδώλια ορθών ενδεδυμένων γυναικείων μορφών.

Τάφος XXXIII. Ακέραιος μικρός άβαφος αμφορέας «μακεδονικού» τύπου.

Τάφος XXXV. α) Μελαμβαφής μικρή κοτύλη, β) οξυπύθμενος αμφορίσκος με διακόσμηση πλέγματος, γ) πήλινο ειδώλιο ορθής ενδεδυμένης γυναικείας μορφής.

Τάφος XXXVII. α) Δύο μικρογραφικές τριφυλλόστομες οινοχόες (Εικ. 3:β-γ), β) δύο μικρογραφικά μελαμβαφή κύπελλα, γ) άωτο μελαμβαφές σκυφίδιο, δ) ελλιπές ειδώλιο ενδεδυμένης γυναικείας μορφής, ε) σιδερένια στλεγγίδα, στ) σιδερένιο άγκιστρο.

Τάφος XXXVIII. Άβαφη πρόχους με σφαιρικό σώμα.

Τάφος XLI. Πάνω στις καλυπτήριες βρέθηκαν: α) μελαμβαφές άωτο σκυφίδιο, β) άβαφο δακρυδόχο, γ) ερυθροβαφής μικρός αμφορέας «μακεδονικού» τύπου, δ) θραύσματα ειδωλίου ανθρώπινης μορφής.

Τάφος XLII. Από συγκόλληση οστράκων ελλιπές σώμα άβαφης λαγύνου.

Τάφος XLIII. Ελλιπές αρυβαλλοειδές ληκύθιο με διακόσμηση πλέγματος.

Τάφος XLIV. α) Μελαμβαφές πινάκιο, β) μελαμβαφές κάναστρο, γ) μελαμβαφές δακρυδόχο, δ) μελαμβαφές αρυβαλλοειδές ληκύθιο, ε) χάλκινη στλεγγίδα.

Τάφος XLV. α) Μελαμβαφές άωτο σκυφίδιο, β) μικρογραφικός μελαμβαφής κυλικόσχημος σκύφος, γ) μικρογραφικό άωτο χυτροειδές, δ) χάλκινο νόμισμα.

Τάφος XLVI. Άβαφος μικρός αμφορέας «μακεδονικού» τύπου.

ΦΑΝΟΥΡΙΑ ΔΑΚΟΡΩΝΙΑ

Οδός Αινιάνων (οικόπεδο Κ. και Ν. Πασιονίκου)

Η τελική έκθεση για τα ευρήματα από τη σωστική ανασκαφή στο εν λόγω οικόπεδο θα δημοσιευθεί στα Χρονικά του *ΑΔ* για το έτος 2001, επειδή τότε περατώθηκε η αρχαιολογική έρευνα. Στην παρούσα έκθεση επιχειρείται μια πρώτη παρουσίαση των νεοαποκαλυφθέντων αρχιτεκτονικών λειψάνων (Εικ. 5) και η σύνδεσή τους με εκείνα προηγουμένων ανασκαφών.

Κατά μήκος της ανατολικής πλευράς του επιμήκους οικοπέδου ήλθε στο φως ισχυρός αναλημματικός τοίχος ανδήρου με μνημειώδη κλίμακα, ενώ κατά μήκος της δυτικής πλευράς ο ανατολικός τοίχος του τετράγωνου περιβόλου, ο οποίος – από κοινού με τετράγωνη βάση μονόχωρου κτίσματος στο εσωτερικό του – είχε ανασκαφεί στο παρελθόν. Εμπρός (ανατολικά) από τον αναλημματικό τοίχο και βόρεια της κλίμακας είχε στηθεί μαρμάρινη βάση (ένα τιμητικό ψήφισμα των μέσων του 3ου αι. π.Χ. σε β′ χρήση) και ένας πωρολιθικός βωμός συνοδευόμενος από βόθρο.

Υπό το φως των νέων ευρημάτων και μετά από νέα εξέταση των ακινήτων και κινητών λειψάνων από τις ανασκαφές παλαιότερων ετών στην άμεση γειτονία[6] ταυτίζεται – για πρώτη φορά – η περιοχή με το θρησκευτικό, εμπορικό και οικονομικό κέντρο της αρχαίας πόλης. Ο πολεοδομικός ιστός της περιελάμβανε συμμετρικά οικοδομικά «τετράγωνα» (στην πραγματικότητα ορθογώνιας κάτοψης), αναπτυσσόμενα σε τεχνητά άνδηρα με ισχυρούς αναλημματικούς τοίχους λόγω της έντονης προς Α. κατωφέρειας. Κρίνοντας από την κλίμακα στο οικόπεδο Πασιονίκου η πρόσβαση σε αυτά θα επιτυγχανόταν είτε από την ανατολική είτε και από τη δυτική μακρά πλευρά τους.

6. *ΑΔ* 27 (1972): Χρονικά, σ. 326-327· 37 (1982): Χρονικά, σ. 193-195· 40 (1985): Χρονικά, σ. 155-157· 48 (1993): Χρονικά, σ. 201-203. Η αρχαιολόγος Μ. Παπακωνσταντίνου μου επέτρεψε να μελετήσω τα ευρήματα των παλαιότερων ανασκαφών. Την ευχαριστώ θερμά, επειδή η σημασία της μαρτυρίας αυτών των αρχαιοτήτων είναι βαρύνουσα, δεδομένου ότι δεν έχουν καταγραφεί ευρήματα από τη διερεύνηση του ορθογώνιου κτίσματος εντός του τετράγωνου περιβόλου στο οικόπεδο δυτικά εκείνου των Πασιονίκου.

Εικ. 5. Λαμία. Οδός Αινιάνων. Άποψη της ανασκαφής από Β.

Το τμήμα της στενής οδού, σήμερα στο υπόγειο του κτιρίου της Πινακοθήκης της πόλης, πρέπει να ταυτιστεί με αρχαία «στενωπό» μεταξύ στενών-τυφλών πλευρών δύο τετραγώνων.

Σπασμένες κεραμίδες στέγης και ίχνη πυρκαγιάς στην επίχωση αυτής της οδού, καθώς και μεγάλες ποσότητες αχρησιμοποίητων κεραμικών αγγείων και ειδωλίων του τέλους του 3ου-α΄ μισού του 2ου αι. π.Χ. μαρτυρούν για τη λειτουργία κεραμικού-κοροπλαστικού εργαστηρίου και καταστήματος πώλησης των προϊόντων αυτών στα δωμάτια της νότιας πλευράς της αγοράς, η οποία καταστράφηκε το α΄ μισό του 2ου αι. π.Χ.[7]. Είναι πιθανόν ότι κάποια από τα αγγεία (πινάκια, μεγαρικοί σκύφοι, άωτα σκυφίδια, κύπελλα, πυξίδες) προορίζονταν για τους επισκέπτες του παρακείμενου ιερού στο οικόπεδο Πασιονίκου και αμέσως στα δυτικά του[8]. Ο βωμός με το βόθρο στην πρόσβαση του ανδήρου συνιστούν σοβαρή ένδειξη για τη λατρευτική χρήση του αρχιτεκτονικού συγκροτήματος.

ΠΟΛΥΞΕΝΗ ΜΠΟΥΤΙΑ

Κάστρο Λαμίας

Κατά την περίοδο 1997-1999, στο πλαίσιο κατασκευής υπαίθριου θεάτρου στο εσωτερικό του κάστρου Λαμίας, κοντά στη νότια-νοτιοανατολική πύλη του περιβόλου, διενεργήθηκαν ανασκαφικές εργασίες στο χώρο, όπου κατά το έτος 1989 είχε διεξαχθεί έρευνα από την 7η ΕΒΑ· αυτή είχε φέρει στο φως κτιριακά λείψανα βυζαντινών και μεταβυζαντινών χρόνων[9].

Στην παρούσα χρονική περίοδο, μετά από απόφαση του ΚΑΣ, ξεκίνησε η αποξήλωση των από την παρελθούσα ανασκαφή αποκαλυφθεισών αρχαιοτήτων, αλλά και των σχετικής χρονολόγησης αποκαλυπτόμενων στη ζώνη κατασκευής της σκηνής και του κοίλου του προς ανέγερση θεάτρου και έως το προβλεπόμενο επίπεδο έδρασης της σύγχρονης κατασκευής.

Η έρευνα, αν και αποσπασματική, αποκάλυψε αλλεπάλληλες φάσεις κατοίκησης της θέσης. Ευκρινέστερες είναι μία της βυζαντινής και μία της μεταβυζαντινής (τουρκικής) περιόδου. Όλοι οι τοίχοι ήταν γερές κατασκευές, πάχ. 0,80-1 μ. Ήταν οικοδομημένοι από αργούς λίθους μεσαίου μεγέθους, με μικρότερους ως γέμισμα και κεραμίδες ως βύσματα στα ενδιάμεσα κενά. Οι πρωιμότεροι βυζαντινοί, οι οποίοι εδράστηκαν – κυρίως – πάνω στο φυσικό βράχο, επιστρώθηκαν με ασβεστοκονίαμα. Οι υστερότεροι επικάλυψαν συνήθως παχιά στρώματα καταστροφής ή – κατά τόπους – ενσωμάτωσαν προγενέστερο οικοδομικό υλικό.

Στην παρούσα φάση της μελέτης δεν είναι σαφές αν τα διαμορφούμενα, εκτεταμένα και ορθογωνισμένα δωμάτια αποτελούν τμήμα ενός οικιστικού ή ενός οχυρωματικού συνόλου. Μεγάλος αριθμός μεταλλικών αντικειμένων (κυρίως σιδερένιων) εντοπίστηκε σε όλους τους χώρους· αυτά συνίστανται σε ποικίλα ελάσματα, αδιευκρίνιστης μορφής, καρφιά από την ανωδομή, εργαλεία και οπλισμό, καθώς και είδη οικοσκευής. Μία κυκλική κατασκευή απέδωσε πληθώρα ευρημάτων, κυρίως κεραμική μεταβυζαντινής περιόδου, και πιθανώς λειτούργησε – σε αυτή τη χρονική περίοδο – ως αποθέτης-σιρός, ο οποίος συμπεριέλαβε και αντικείμενα πρωιμότερων φάσεων.

Λόγω του σημαντικού βάθους, στο οποίο εδράστηκαν οι νεότεροι τοίχοι και, ιδιαίτερα, αυτοί της βυζαντινής περιόδου, δημιουργήθηκε σημαντική διατάραξη των προγενέστερων στρωμάτων κατοίκησης· κανένα από αυτά δεν είχε, κατά την ανασκαφική διερεύνηση, αμιγή χαρακτήρα.

Εμφανώς μαρτυρείται η ύστερη κλασική (και η πρώιμη ελληνιστική) περίοδος από τα σχετικά οικοδομικά κατάλοιπα στη βόρεια-βορειοανατολική ανεσκαμμένη ζώνη: τρεις τοίχοι συνθέτουν έναν κλειστό χώρο, ενώ άλλοι, αν και στην ίδια περιοχή

7. Φαίνεται ότι και κατά τους ρωμαϊκούς χρόνους παρήχθησαν στην ίδια περιοχή κεραμικά σκεύη, θραύσματα των οποίων βρέθηκαν διάσπαρτα στο χώρο. Μια γωνία μάλιστα ρωμαϊκού κτιρίου περιείχε τμήματα πήλινων μητρών ζωόμορφων ειδωλίων και λύχνων του 2ου αι. μ.Χ., ενώ σε άλλο, γειτονικό χώρο είχε διαμορφωθεί εργαστήριο, πιθανότατα κεραμικό.

8. Κατά τη Μ. Λιλιμπάκη-Ακαμάτη, *Ελλ Κερ Μακεδονίας*, Θεσσαλονίκη 1991, σ. 96, η ύπαρξη εργαστηρίων και αποθηκών σε άμεση γειτνίαση με την αγορά στην Πέλλα αποδεικνύει οργανωμένη λατρεία στο κέντρο της πόλης.

9. *ΑΔ* 44 (1989): Χρονικά, σ. 164-165. Άλλωστε ήδη από το 1985, με αφορμή εκσκαφές για την ανάπλαση-διαμόρφωση του χώρου, όπου βρίσκεται σήμερα το Αρχαιολογικό Μουσείο Λαμίας και εδρεύει η ΙΔ΄ ΕΠΚΑ, διεξήχθησαν επείγουσες σωστικές ανασκαφές, οι οποίες έφεραν στο φως οικοδομικά λείψανα κυρίως της Τουρκοκρατίας και ελάχιστα παλαιότερα, βλ. *ΑΔ* 40 (1985): Χρονικά, σ. 174· 41 (1986): Χρονικά, σ. 58-59· 42 (1987): Χρονικά, σ. 221.

συγκεντρωμένοι, δεν παρέχουν μια ενιαία κάτοψη (Εικ. 6). Οι τοίχοι είναι γερές κατασκευές, πάχ. 0,80 μ. περίπου, οικοδομημένοι από ασβεστολιθικούς λίθους, καλά πελεκημένους στην κύρια όψη, ορθογώνιους και τραπεζιόσχημους σε δύο περιπτώσεις, και αργολιθοδομή, ως γέμισμα, σε μια τρίτη. Η κεραμική, μελαμβαφούς κυρίως τύπου, αντιπροσωπεύεται από ανοιχτά αγγεία (σκύφους, κύλικες, φιαλίδια) και λυχνάρια, χρονολογούμενα μέσα στον 4ο αι. π.Χ. Μερικά δείγματα εντάσσονται μάλλον και στο β΄ τέταρτο του 3ου αι. π.Χ., προσδίδοντας κατ' αυτό τον τρόπο ταυτότητα στις δύο διαφορετικές μορφές τοιχοποιίας, οι οποίες παρατηρούνται στη συγκεκριμένη οικιστική ενότητα.

Η κατοικήσιμη έκταση κατά την κλασική περίοδο δεν είναι προς το παρόν δυνατόν να υπολογιστεί, λόγω της αποσπασματικότητας της αρχαιολογικής έρευνας αλλά και της καταστροφής των αρχαίων οικοδομημάτων από τους μεταγενέστερους κατοίκους, επειδή αυτά βρέθηκαν σε σχετικά υψηλό επίπεδο πάνω στο βράχο. Εντούτοις, επιπλέον θραύσματα μελαμβαφούς και ερυθροβαφούς κεραμικής (μικρά πινάκια, κάνθαροι, κύλικες-σκύφοι, πυξίδες, οινοχόες τύπου guttus, λεκανίδες) συνελέγησαν σποραδικά και αλλού, στο επίπεδο έδρασης των υστερότερων τοίχων· αυτά υποδεικνύουν τη διάρκεια της κατοίκησης σε μεγάλο τμήμα του 4ου και του 3ου αι. π.Χ. ή ίσως και αργότερα. Εξάλλου, οικοδομικό υλικό αυτών των πρωιμότερων ιστορικών φάσεων, κυρίως ορθογωνισμένοι πωρόλιθοι, αλλά και περισσότερο διακριτά δομικά στοιχεία, όπως ένας κιονίσκος με ραβδώσεις και ένα τρίγλυφο, χρησιμοποιήθηκαν μερικές φορές σε β΄ χρήση στους τοίχους της βυζαντινής περιόδου.

Εκτενέστερη, αλλά επίσης, όχι σαφώς καθορισμένη είναι η δραστηριότητα στη συγκεκριμένη θέση κατά τους προϊστορικούς χρόνους[10]. Σχεδόν παντού, όπου εδράστηκαν οι τοίχοι της βυζαντινής περιόδου, πάνω στο φυσικό βράχο και μάλιστα πάνω σε χώμα κιτρινωπής απόχρωσης (ένδειξη δαπέδου;), το οποίο εκτείνεται ευρέως και σε άλλα σημεία της νότιας πλαγιάς του λόφου, αποκαλύφθηκαν ευρήματα της ΜΕ και της ΥΕ περιόδου. Ενδεικτικότερη είναι η πρώτη: σε αυτήν ανήκουν τοίχοι από αργολιθοδομή, πάχ. 0,70-0,80 μ., οι οποίοι εντοπίστηκαν στο χαμηλότερο, νοτιότερο, επίπεδο της ανασκαφής, στη ζώνη της σκηνής του υπαίθριου θεάτρου (Εικ. 6)[11]. Έδιναν την εντύπωση λιθοσωρών μάλλον παρά οριοθετημένων κατασκευών, επειδή το υλικό τους είχε καταπέσει και είχε υποφέρει από τις υστερότερες παρεμβάσεις. Το πλήθος των λιθοσωρών, οι οποίοι βρέθηκαν κάτω από τα κτιριακά κατάλοιπα της βυζαντινής περιόδου αλλά και κατά μήκος αυτών, δημιουργεί την υπόνοια ότι αυτοί δεν προέρχονται μόνον από τους πεσμένους υστερότερους τοίχους αλλά και από τους κατεστραμμένους πρωιμότερους, οι οποίοι, συμπερασματικά, ήταν περισσότερο «αναπεπταμένοι» στο χώρο.

Η ΜΕ περίοδος εκτυλίσσεται αδιάκοπα σε όλη τη διάρκειά της, όπως επισημαίνεται από τις χαρακτηριστικές κατηγορίες κεραμικής: τα μινύεια αγγεία σε ποικίλες παραλλαγές, μεταξύ των οποίων επικρατούν τα γκρίζα, εκείνα με αμαυρόχρωμη διακόσμηση της παράδοσης του Λιανοκλαδίου (Διβ αλλά και Διγ) ή τα στιλβωτά, με επιχρίσματα διαφόρων αποχρώσεων, χειροποίητα κυρίως, χρηστικά ή και τα χονδροειδή με πλαστική ή εγχάρακτη διακόσμηση. Υπαινικτικά δηλώνονται τύποι της ύστερης ΠΕΧ, οι οποίοι χαρακτηρίζουν την ΠΕ ΙΙΙ φάση (ρυθμός Αγίας Μαρίνας και γραπτή διακόσμηση του είδους «σκοτεινό επί ανοιχτού»), αλλά πιθανώς και την ΠΕ ΙΙ (πρωτοβερνικωτά όστρακα). Στο χρονολογικό αντίποδα, αναγνωρίζεται η πρώιμη ΥΕΧ (Ι και ΙΙ φάση) από την εμφάνιση πορτοκαλόχρωμων (κίτρινων) μινύειων, κάποιων αμαυρόχρωμων τεχνικών με νοτιοελλαδική προέλευση και λίγων δειγμάτων μινωίζουσας παράδοσης· αυτές οι κεραμικές εκφάνσεις χρονολογούνται με βάση σχετικό υλικό από θέσεις της νότιας Ελλάδας.

Παράλληλα με την κεραμική, η δυναμικότητα των πρωιμότερων προϊστορικών εποχών διαπιστώνεται και από την αξιοσημείωτη περισυλλογή λίθινων εργαλείων, λεπίδων από οψιανό και πυριτόλιθο, τριπτήρων κ.ά., σχεδόν σε κάθε στρώμα ανασκαφής, αρκετές φορές αναμεμιγμένων με όστρακα της βυζαντινής περιόδου.

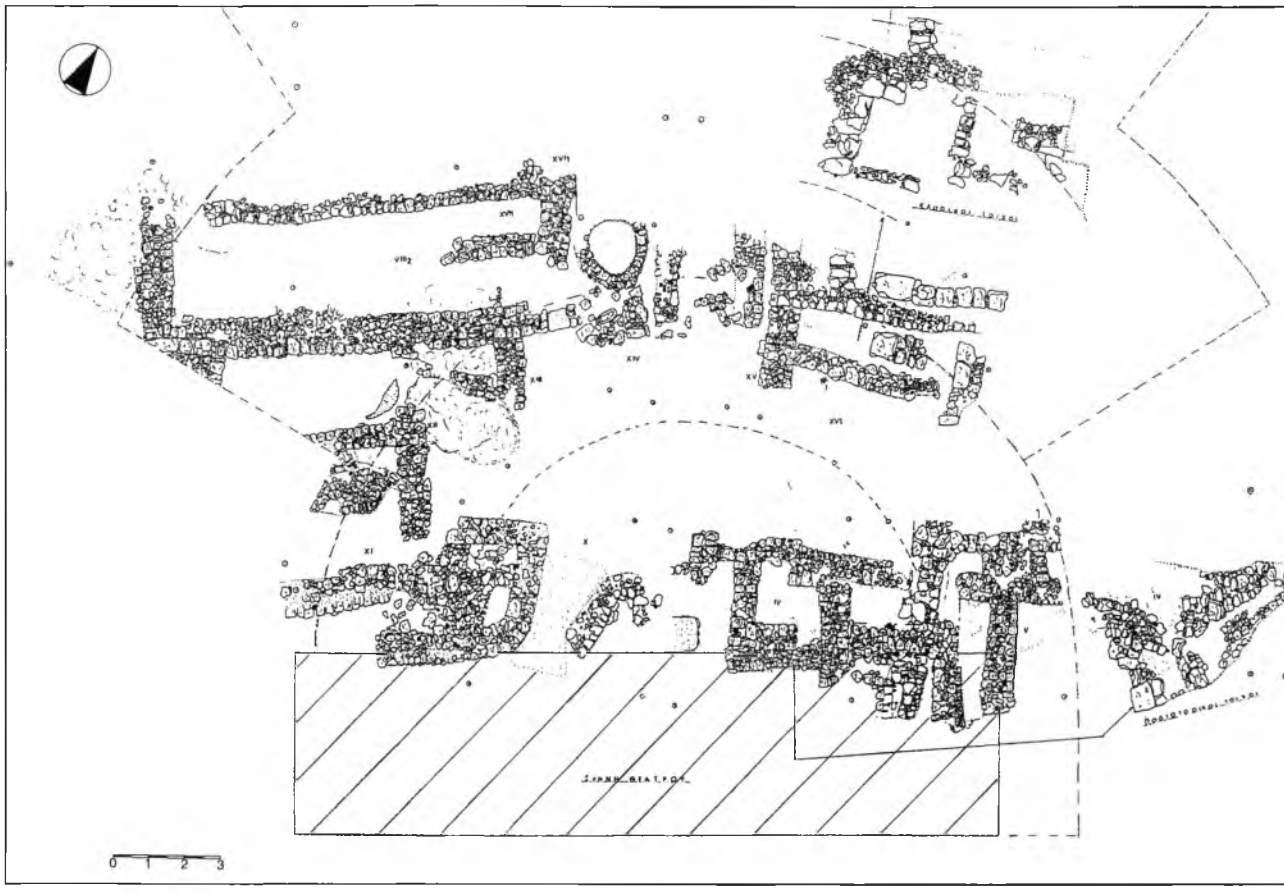
Με ένα σαφές χρονολογικά αλλά και αδιευκρίνιστο κενό, η χρήση του χώρου πιστοποιείται ξανά στα ύστερα στάδια της ΥΕΧ. Βεβαιωμένα δείγματα κεραμικής από την ΥΕ ΙΙΙΑ2 έως και την ΥΕ ΙΙΙΒ2 φάση προήλθαν από την κατώτερη (νοτιότερη) ζώνη, μαζί με εκείνα της ΜΕΧ. Αντιπροσωπευόμενοι τύποι είναι τα ανοιχτά κυρίως αγγεία: σκύφοι, κυάθια και λιγότερο κύλικες (αλλά, εντούτοις, και του τύπου Ζυγουριών), σκυφοειδείς κρατήρες, αλλά και ψευδόστομοι αμφορείς και πιθαμφορίσκοι. Η διακριτή θεματολογία περιλαμβάνει τρέχουσες, αντιθετικές, αλλά και κομμένες σπείρες, άνθη, μίσχους, πορφύρες, τρίγλυφα σε κάθε μορφή κ.ά. Περαιτέρω, τα περισσότερα θραύσματα διακοσμούνται με ταινίες κάθε σχήματος· αξίζει να σημειωθεί η ποικιλία ως προς την ποιότητα του πηλού, τη διαμόρφωση της επιφάνειας, τις διακοσμητικές αποχρώσεις και την τεχνική της διακοσμητικής σύνθεσης, στοιχεία τα οποία συνηγορούν για την πιθανή τοπική παραγωγή αγγείων ή και για την υστερότερη χρονολόγησή τους στις τελικές φάσεις της ΥΕΧ.

Τα οικοδομικά κατάλοιπα της ΥΕΧ αναζητούνται ανάμεσα στους λιθοσωρούς, οι οποίοι είχαν σημαντικό πάχος γύρω από τις κατασκευές των ιστορικών χρόνων. Με σχετική βεβαιότητα, τρεις τοίχοι από αργολιθοδομή σχετίζονται με το συγκεκριμένο διάστημα κατοίκησης. Τουλάχιστον ένας από αυτούς επικαλύφθηκε αργότερα με ασβεστοκονίαμα και αποτέλεσε το υπόβαθρο ενός υστερότερου βυζαντινού τοίχου.

Στα μικροευρήματα συγκαταλέγονται λιγοστά θραύσματα

10. *ΑΔ* 29 (1973-1974): Χρονικά, σ. 514 κ.ε., όπου αναφέρεται ο εντοπισμός ταφής ΜΕ περιόδου, καθώς και τοίχου ανάλογης ή ΥΕ περιόδου στην περιοχή του σημερινού προαύλειου χώρου του Αρχαιολογικού Μουσείου Λαμίας, εντός του κάστρου.

11. Καταχώσθηκαν για τις κατασκευαστικές ανάγκες και για την προστασία τους, μετά από απόφαση του ΚΑΣ.

Εικ. 6. Λαμία. Κάστρο. Κάτοψη της ανασκαφής.

ειδωλίων, ένα του τύπου Φ. Άλλα πήλινα, λίθινα και οστέινα αντικείμενα, διακοσμητικού χαρακτήρα, δεν κατατάσσονται ευκρινώς σε κάποια από τις προαναφερθείσες προϊστορικές περιόδους.

ΑΙΚΑΤΕΡΙΝΗ ΣΤΑΜΟΥΔΗ

Αχινός

Οικόπεδο Γ. και Π. Καρανάσιου

Συστάδα τάφων της ελληνιστικής περιόδου αποκαλύφθηκαν κατά τις εργασίες εκσκαφής στον προαύλειο χώρο υπάρχουσας οικοδομής για την ανέγερση επέκτασης της παραπάνω ιδιοκτησίας σε κοινοτική οδό στα νότια-νοτιοδυτικά κράσπεδα του υψώματος της αρχαίας ακρόπολης του Αχινού ή Εχίνου[12], όπου έχει εντοπισπεί εκτεταμένο νεκροταφείο της αυτής εποχής[13]. Βρέθηκαν και ερευνήθηκαν 12 τάφοι, εκ των οποίων δύο κιβωτιόσχημοι (VIII, XII), ένας θαλαμωτός (XI), ένας κεραμοσκεπής (VI) και οκτώ λακκοειδείς (I, II, III, IV, V, VII, IX, X). Οι κιβωτιόσχημοι ήταν του κλασικού τύπου που απαντά συχνά στην περιοχή κατά τους ελληνιστικούς χρόνους[14], είχαν όμως διαταραχθεί από παλιά και βρέθηκαν χωρίς κάλυμμα.

Ο ένας από τους δύο (VIII) κατασκευαστικά παρουσιάζει μια ιδιομορφία σπάνια συναντώμενη σε αυτό τον τύπο τάφου, δηλαδή οι πλευρές του σχηματίζονται από σειρά κάθετα τοποθετημένων πλακών μικρού μήκους αδρά λαξευμένων και όχι από μεγάλες μονόλιθες πλάκες όπως συνήθως (βλ. παραπάνω, οδός Αμφικτυόνων 22, σ. 350-352).

Ο θαλαμωτός, με θάλαμο μικρών διαστάσεων κάτοψης τετραγώνου, με είσοδο ορθογώνια στο βόρειο τοίχωμά του, που έκλεινε με τρεις λαξευτές λιθοπλίνθους, είχε προσανατολισμό Β.-Ν. Βραχύς δρόμος με βαθμίδες οδηγούσε στην είσοδο. Ο τύπος του θαλαμωτού τάφου ήταν συνήθης στον Αχινό κατά τους ελληνιστικούς χρόνους[15].

Οι λακκοειδείς ήταν ορθογώνια ορύγματα στο μαλακό οφιόλιθο της περιοχής με περιχείλωμα για τη στερέωση καλύμ-

12. Stählin, ό.π. (σημ. 2), σ. 186-187. Y. Béquignon, *La vallée du Spercheios des origines au IVe siècle*, Paris 1937, σ. 299-303.

13. *Ε΄ΕλλΚερ*, Αθήνα 2000, σ. 333-334.

14. *ΑΔ* 35 (1980): Χρονικά, σ. 236· 37 (1982): Χρονικά, σ. 197· 47 (1992): Χρονικά, σ. 191-192 κ.ά.

15. Φ. Δακορώνια, «Μακεδονικού τύπου» τάφοι στην κοιλάδα του Σπερχειού, *Αρχαία Μακεδονία* IV, 1986, σ. 151 κ.ε.

Εικ. 7. Αχινός. Οικόπεδο Γ. και Π. Καρανάσιου. Λακκοειδής τάφος.

ματος (Εικ. 7), που σε μερικούς ήταν από λακωνικούς στρωτήρες, όπως δείχνουν σχετικά θραύσματα που βρέθηκαν στις επιχώσεις τους. Ιδιομορφία παρουσιάζει ένας από τους λακκοειδείς (ΙΙ), του οποίου τα τοιχώματα ήταν επενδεδυμένα με κάθετους λακωνικούς στρωτήρες δίνοντας έτσι την εντύπωση του κιβωτιόσχημου.

Οι τάφοι είχαν όλοι προσανατολισμό Α.-Δ. και σε όσους διατηρήθηκε ο σκελετός κατά χώραν δείχνει ότι ο κάθε τάφος είχε δεχθεί ένα νεκρό εκτάδην με την κεφαλή προς Δ.

Από την πρώτη εξέταση των κινητών ευρημάτων συμπεραίνεται ότι οι τάφοι του οικοπέδου χρησιμοποιήθηκαν από το 2ο αι. π.Χ έως τον 1ο αι. μ.Χ.

Τα κινητά ευρήματα κατά τάφο είναι τα εξής:

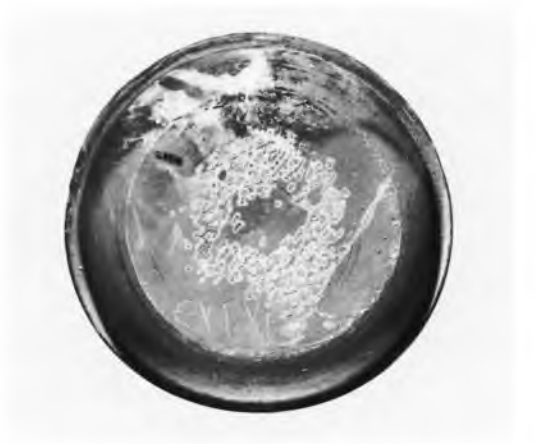
Τάφος Ι. α) Ακέραιος άβαφος μικρός οξυπύθμενος αμφορέας, β) δύο ακέραια ερυθροβαφή ομφαλωτά πινάκια, γ) μελαμβαφές άωτο σκυφίδιο.

Τάφος ΙΙ. α) Μικρός άβαφος αμφορέας «μακεδονικού» τύπου, β) οκτώ ατρακτόσχημα δακρυδόχα, γ) επτά ερυθροβαφή ομφαλωτά πινάκια, δ) τρία μελαμβαφή άωτα σκυφίδια, ε) ερυθροβαφές πινάκιο με διακόσμηση rouletting, τοπική terra sigillata.

Τάφος ΙΙΙ. α) Τρία ερυθροβαφή ομφαλωτά πινάκια, β) δύο άωτα σκυφίδια, ένα μελαμβαφές και ένα ερυθροβαφές, γ) έξι ατρακτόσχημα δακρυδόχα, δ) σώμα μελαμβαφούς πυξίδας, ε) άβαφη πρόχους, στ) άβαφη λάγυνος, ζ) χάλκινο νόμισμα.

Τάφος ΙV. α) Άβαφος μικρός αμφορέας, β) δύο ερυθροβαφή ομφαλωτά πινάκια.

Τάφος V. α) Άβαφος αμφορίσκος, β) ερυθροβαφές πινάκιο,

Εικ. 8. Αχινός. Οικόπεδο Γ. και Π. Καρανάσιου. Τάφος V. Ενεπίγραφο πινάκιο.

Εικ. 9. Αχινός. Οικόπεδο Γ. και Π. Καρανάσιου. Τάφος V. Λύχνος με επιγραφή στη βάση.

τοπική terra sigillata με graffito: *ΕΥΤΥΧΗΣ* (Εικ. 8), γ) ακέραιος λύχνος με ανάγλυφο ρόδακα στο δίσκο και επιγραφή στη βάση (Εικ. 9).

Τάφος VII. α) Μελαμβαφής κάνθαρος, β) άβαφη πρόχους, γ) δύο ατρακτόσχημα δακρυδόχα.

Τάφος VIII. Θραύσματα πήλινων ειδωλίων.

Τάφος Χ. Ελλιπής μελαμβαφής μικρογραφική υδρία.

Τάφος XI. Από τις διαταραγμένες επιχώσεις του σε διάφορα επίπεδα βρέθηκαν: α) τρία ελλιπή ατρακτόσχημα δακρυδόχα, β) ερυθροβαφές πινάκιο, τοπική terra sigillata, γ) δακρυδόχο με σφαιρική κοιλία και δακτυλιόσχημη βάση.

Τάφος XII. α) Μελαμβαφής κάνθαρος από συγκόλληση οστράκων, β) θραύσματα ειδωλίων.

Οικόπεδο Θ. και Ε. Νταλαρίζου

Στο παραπάνω οικόπεδο, που βρίσκεται απέναντι από εκείνο των Γ. και Π. Καρανάσιου, μετά από αίτηση των ενδια-

φερομένων για ανέγερση νέας οικοδομής, διενεργήθηκε δοκιμαστική έρευνα, επειδή ήταν γνωστό ότι ο χώρος στον οποίο εμπίπτει το οικόπεδο βρίσκεται στην περιοχή του ελληνιστικού νεκροταφείου του αρχαίου Εχίνου ή Αχινού.

Μετά τη διαπίστωση ότι στο οικόπεδο υπήρχαν τάφοι η έρευνα κάλυψε ολόκληρη την έκτασή του και έφερε στο φως 36 τάφους που καλύπτουν χρονολογικά το διάστημα από τα τέλη του 4ου έως και τον 1ο αι. π.Χ. ή τις αρχές του 1ου αι. μ.Χ.

Οι τύποι των ανασκαφέντων τάφων είναι οι ίδιοι με τους ευρεθέντες και περιγραφέντες στο προηγούμενο οικόπεδο Γ. και Π. Καρανάσιου. Οι τάφοι είχαν κατά κανόνα προσανατολισμό Α.-Δ. εκτός από δύο (XXIII, XXV) που είχαν προσανατολισμό Β.-Ν. Σε όσους από αυτούς διατηρήθηκαν σκελετοί αδιατάρακτοι δείχνουν ότι οι νεκροί είχαν ταφεί εκτάδην με την κεφαλή προς Δ.

Η πλειονότητα των τάφων (II, III, IV, V, VI, VIII, IX, X, XI, XIII, XIV, XVII, XVIII, XXI, XXVI, XXVIII, XXXI, XXXII, XXXIII, XXXIV) ήταν λάκκοι ορθογώνιοι με περιχείλωμα για τη στερέωση του καλύμματος και διαπιστώθηκε ότι όλοι καλύπτονταν από κεραμικές πλάκες ή κεραμίδες στρωτήρες, τις οποίες συγκρατούσε στη θέση τους σειρά λίθων (Εικ. 10). Λίγοι από τους λάκκους δεν είχαν περιχείλωμα. Το στοιχείο αυτό δεν συνιστά χρονολογική ένδειξη, εφόσον τα κινητά ευρήματα δεν τους διαφοροποιούν χρονικά. Μερικοί από τους λάκκους ήταν μικρών διαστάσεων και δεν περιείχαν ίχνη σκελετού, αν και ήταν αδιατάρακτοι, όπως δείχνουν τα κτερίσματά τους που βρέθηκαν κατά χώραν. Από αυτό το γεγονός συμπεραίνεται ότι πρόκειται για τάφους μικρών παιδιών ή βρεφών.

Ιδιομορφία παρουσιάζει ένας λάκκος (X), η κάτοψη του οποίου είναι ακανόνιστος σταυρός. Ο τάφος σε όλες τις ακτίνες του σταυρού περιείχε σωρούς οστών και κρανίων, όστρακα, σιδερένια καρφιά και θραύσματα γυάλινων δακρυδόχων. Ήταν πιθανώς οστεοφυλάκιο, όπου απέθεταν σκελετικά κατάλοιπα από καθαρισμούς τάφων για επαναχρησιμοποίηση. Επτά από τους τάφους ήταν κεραμοσκεπείς-καλυβίτες (I, XIX, XXIII, XXIV, XXV, XXVII, XXIX), έξι κιβωτιόσχημοι (VII, XII, XX, XXII, XXXV, XXXVI) και τρεις μικροί θαλαμωτοί (XV, XVI, XXX).

Αρκετοί τάφοι βρέθηκαν διαταραγμένοι από το παρελθόν, πιθανώς ήδη κατά την ύστερη αρχαιότητα. Μερικοί όμως διατηρούσαν τα κτερίσματά τους, τα οποία κατά τάφο ήταν τα εξής:

Τάφος I. Ελλιπές ατρακτόσχημο δακρυδόχο.

Τάφος II. α) Ακέραιος μελαμβαφής κάνθαρος, β) ελλιπές άωτο άβαφο σκυφίδιο.

Τάφος III. α) Σώματα δύο μελαμβαφών λεκανίδων, β) σώμα μικρογραφικής λεκανίδας (Εικ. 11), γ) ακέραιο ατρακτόσχημο δακρυδόχο, δ) μικρογραφικό άβαφο λοπάδιο, ε) πήλινο ειδώλιο.

Τάφος IV. α) Ατρακτόσχημο δακρυδόχο, β) μικρή άβαφη τριφυλλόστομη οινοχόη, γ) μικρή άβαφη υδρία, δ) δύο ερυθροβαφή άωτα σκυφίδια, ε) μήτρα (;) λύχνου.

Εικ. 10. Αχινός. Οικόπεδο Θ. και Ε. Νταλαρίζου. Ο κιβωτιόσχημος τάφος VII με την καλυπτήρια κεραμίδα.

Τάφος V. α) Ειδώλιο, β) θραύσματα ειδωλίων, γ) χάλκινο νόμισμα, δ) τμήμα χάλκινου αντικειμένου ίσως από στλεγγίδα.

Τάφος VI. Ελλιπής άβαφη μικρή πρόχους.

Τάφος VII. α) Μελαμβαφής μικρογραφικός κάνθαρος, β) σώμα λεκανίδας με φυτική διακόσμηση, γ) σιδερένιο καρφί, δ) αριθμός θραυσμάτων πήλινων γυναικείων ειδωλίων και τρία ακέραια ειδώλια ενδεδυμένων γυναικών, εκ των οποίων μία εγκυμονούσα και μία κουροτρόφος.

Τάφος VIII. α) Ακέραιο ατρακτόσχημο δακρυδόχο με σύμφυτες λαβές, β) πήλινη αγνύθα.

Τάφος IX. α) Δύο άβαφες πρόχοι, β) τρία ερυθροβαφή ομφαλωτά πινάκια.

Τάφος X. α) Μελαμβαφές ιδιόμορφο άωτο σκυφίδιο[16], β) σιδερένια καρφιά, γ) θραύσματα γυάλινων δακρυδόχων.

Τάφος XI. Σιδερένιο καρφί.

Τάφος XII. α) Άβαφη πρόχους, β) ελλιπές ατρακτόσχημο δακρυδόχο, γ) σιδερένια στλεγγίδα, δ) θραύσματα τριών τουλάχιστον γυναικείων πήλινων ειδωλίων και ένα ακέραιο που παριστάνει γυναίκα που κρατεί πτηνό (πάπια).

Τάφος XIII. Ακέραιος μελαμβαφής λύχνος.

Τάφος XV. α) Μελαμβαφής λήκυθος, β) ερυθροβαφές ομφαλωτό πινάκιο, γ) απιόσχημο άβαφο δακρυδόχο, δ) θραύσματα ειδωλίων από τις επιχώσεις του δρόμου.

Τάφος XVI. α) Από συγκόλληση οστράκων άβαφος αμφορέας με πλαστικό χείλος, β) δύο πήλινα ειδώλια ορθών ενδεδυμένων μορφών, γ) πήλινο σύμπλεγμα τριών ορθών ενδεδυμένων γυναικείων μορφών (τρεις Χάριτες;), δ) θραύσματα άλλων ειδωλίων.

16. Δακορώνια, ό.π. (υποσημ. 3), σ. 217-218, εικ. 5.

Εικ. 11. Αχινός. Οικόπεδο Θ. και Ε. Νταλαρίζου. Τάφος ΙΙΙ. Σώματα λεκανίδων.

Τάφος XVII. Από συγκόλληση οστράκων ελλιπής χύτρα.

Τάφος XVIII. Ελλιπές γυάλινο δακρυδόχο.

Τάφος XX. Κεφαλή πήλινου ειδωλίου.

Τάφος XXI. α) Ακέραιο μελαμβαφές σκυφίδιο, β) θραύσματα ειδωλίων.

Τάφος XXII. Στο ορθογώνιο όρυγμα του κιβωτιόσχημου τάφου βρέθηκαν: α) ακέραιη άβαφη πρόχους, β) άωτη μελαμβαφής λεκανίδα με πώμα, γ) άβαφος λύχνος, δ) τέσσερα τεφρά ατρακτόσχημα δακρυδόχα, ε) τέσσερα ερυθροβαφή ομφαλωτά πινάκια και ένα με κάθετο χείλος, τοπική terra sigillata, στ) σιδερένια στλεγγίδα, ζ) σιδερένιο καρφί.

Μέσα στον κιβωτιόσχημο βρέθηκαν δύο τεφρά ελλιπή ατρακτόσχημα δακρυδόχα και θραύσματα αδιάγνωστου σιδερένιου αντικειμένου.

Τάφος XXIII. Από τις επιχώσεις γύρω από τον τάφο συγκεντρώθηκαν όστρακα, από τα οποία προήλθαν: α) άβαφη λάγυνος και β) άβαφη ελλιπής πρόχους.

Τάφος XXVI. α) Τέσσερα ατρακτόσχημα δακρυδόχα, εκ των οποίων το ένα μελαμβαφές και τα υπόλοιπα τεφρά, β) σώμα μελαμβαφούς λεκανίδας, γ) άβαφη ακέραιη πρόχους, δ) τέσσερα ερυθροβαφή ομφαλωτά πινάκια, ε) ερυθροβαφές θήλαστρο με ηθμό, ο οποίος βρέθηκε στις επιχώσεις του παρακείμενου λάκκου-τάφου XXVIII.

Τάφος XXVII. α) Θραύσματα γυάλινου αγγείου, β) βάση πήλινου ειδωλίου.

Τάφος XXIX. α) Ελλιπές σιδερένιο καρφί, β) μελαμβαφές μικκύλο πινάκιο, γ) θραύσματα πήλινων ειδωλίων, μεταξύ των οποίων διακρίνεται γυμνή ανδρική μορφή και ορθή ενδεδυμένη γυναικεία.

Τάφος XXX. α) Τρία ερυθροβαφή ομφαλωτά πινάκια, β) δύο τεφρά ατρακτόσχημα δακρυδόχα, γ) ελλιπής λάγυνος terra sigilatta με εγχάρακτη διακόσμηση (Εικ. 12), δ) άβαφος αμφορέας. Από συγκόλληση οστράκων γύρω από τον τάφο άωτο βαθύ κύπελλο terra sigillata.

Τάφος XXXI. α) Έξι ατρακτόσχημα τεφρά δακρυδόχα, β) έξι ερυθροβαφή ομφαλωτά πινάκια, γ) μία ελλιπής και μία ακέραιη άβαφες λάγυνοι, δ) άβαφη πρόχους, ε) μελαμβαφής λύχνος, στ) ασημένιο δακτυλίδι.

Τάφος XXXII. α) Μελαμβαφής κυλικόσχημος μικρός σκύφος με διακόσμηση Δυτικής κλιτύος, β) μικρή υδρία με εξίτηλο λευκό επίχρισμα, γ) τρία ακέραια και θραύσματα γυναικείων ορθών ειδωλίων.

Εικ. 12. Αχινός. Οικόπεδο Θ. και Ε. Νταλαρίζου. Τάφος XXX. Λάγυνος.

Τάφος XXXIII. α) Ένα ακέραιο και ένα ελλιπές γυάλινο δακρυδόχο, β) μολύβδινο αδιάγνωστο αντικείμενο.

Τάφος XXXIV. α) Ακέραιος μικρός κάλυκας[17], β) ακέραιη μικρή υδρία με εξίτηλο λευκό επίχρισμα, γ) 22 ακέραια πήλινα ειδώλια ορθών ενδεδυμένων γυναικείων μορφών, δ) δύο πήλινα ειδώλια ορθών εγκύων γυναικών, ε) ακέραιο πήλινο ειδώλιο περιστεράς με λευκό επίχρισμα, στ) 14 θραυσμένα πήλινα ειδώλια ορθών γυναικείων μορφών, ζ) θραυσμένο ειδώλιο ένθρονης γυναικείας μορφής (θεότητας-Κυβέλης;).

Αταλάντη

Πλατεία Αγίων Θεοδώρων

Εκσκαφικές εργασίες στον προαύλειο χώρο του ναού των Αγίων Θεοδώρων στο κέντρο της Αταλάντης με σκοπό την κατασκευή βοηθητικού υπόγειου χώρου ανατολικά της κύριας εισόδου του ναού έφεραν στο φως αρχαία οικοδομικά λείψανα, που συνίστανται σε δύο παράλληλους τοίχους με κατεύθυνση Α.-Δ. σε απόσταση 3,80 μ. ο ένας από τον άλλο. Και οι δύο εδράζονταν σε βάθος 3,20 μ. από τη σύγχρονη επιφάνεια της πλατείας. Για τεχνικούς και στατικούς λόγους η ανασκαφή περιορίστηκε στο χώρο της εκσκαφής. Ο τρόπος δόμησης και τα όστρακα των διαταραγμένων επιχώσεων του χώρου αντικατοπτρίζουν την τύχη της Αταλάντης κατά την ύστερη αρχαιότητα.

Συγκεκριμένα, και οι δύο τοίχοι (Εικ. 13) εδράζονται σε ελληνιστικό τοίχο από αργολιθοδομή. Στη ρωμαϊκή εποχή επανακτίζονται με spolia από άλλα αρχιτεκτονήματα (μαρμάρινα αρχιτεκτονικά μέλη και πώρινες λιθοπλίνθους). Στην παλαιοχριστιανική φάση τους οι τοίχοι επανακτίζονται ή συμπληρώνονται με σειρές οπτοπλίνθων και κονίαμα (opus testaceum) και επιχρίονται με λευκό ασβεστοκονίαμα.

17. Δακορώνια, ό.π. (υποσημ. 3), σ. 216, εικ. 3.

Εικ. 13. Αταλάντη. Πλατεία Αγίων Θεοδώρων. Οι ανασκαφέντες τοίχοι από Β.

Κτήμα Δ. Χατζημιχάλη

Στον αμπελώνα του παραπάνω κτήματος της γνωστής οινοποιίας, που βρίσκεται στην κτηματική περιφέρεια του Δήμου Αταλάντης σε απόσταση 3 χλμ. βορειοανατολικά του ορίου του σχεδίου πόλεως, κατά την καλλιέργεια των αμπέλων αναμοχλεύθηκαν όστρακα και αρχαίο οικοδομικό υλικό· το γεγονός αυτό υπήρξε η αφορμή μικρής διάρκειας ανασκαφικής έρευνας με τομές στο σημείο εντοπισμού των αρχαίων, που βρίσκεται πλησίον της βορειοδυτικής γωνίας της περίφραξης του κτήματος και σε απόσταση 3,50 από το δυτικό όριο και 20 μ. από το βόρειο όριό της.

Διανοίχθηκαν πέντε τομές στα μεταξύ των σειρών των αμπέλων διαστήματα και καταβλήθηκε προσπάθεια να μην καταστραφούν τα φυτά έως ότου διαπιστωθεί η σημασία του ευρήματος. Αποκαλύφθηκε τοίχος που διασχίζει όλες τις τομές σε μήκος 16 μ. με κατεύθυνση ΒΔ.-ΝΑ. εδραζόμενος σε βάθος 1,20 μ. από τη σύγχρονη στάθμη του εδάφους και σωζόμενος σε ύψος 1 μ. Ο τοίχος ήταν χτισμένος με αργούς λίθους, spolia (τμήματα μαρμάρινων αρχιτεκτονικών μελών, τμήματα επιτυμβίων στηλών) και θραύσματα κεραμίδων συνδεόμενα με χαλαρό ασβεστοκονίαμα.

Εκτεινόταν και πέραν των ορίων των τομών, κατά μήκος δε της ανατολικής-βορειοανατολικής όψης του βρέθηκε εκτεταμένο στρώμα καταστροφής από λίθους και κεραμίδες λακωνικού τύπου, που βεβαιώνει ότι ο τοίχος ανήκε σε χώρο στεγασμένο.

Μετά την αφαίρεση του στρώματος καταστροφής, από το οποίο προήλθαν μολύβδινοι και σιδερένιοι σύνδεσμοι και σιδερένια καρφιά, από τη δόρωση της στέγης βρέθηκε δάπεδο από πατημένο χώμα και κυκλική αποθηκευτική (;) κατασκευή.

Από τα λοιπά κινητά ευρήματα της ανασκαφής (όστρακα άβαφων οικιακών και αποθηκευτικών αγγείων, πηνία, τμήματα τριπτήρων και τριβείων, κουκούτσια ελιάς, αγνύθες κτλ.) συνάγεται ότι τα λείψανα ανήκουν σε συγκρότημα γεωργικών δραστηριοτήτων του 1ου αι. π.Χ. ή 1ου αι. μ.Χ., πιθανώς λείψανα μιας villa rustica[18] τύπου εγκατάστασης γνωστού και από άλλα σημεία της Οπούντιας Λοκρίδας[19].

Επειδή η συνέχιση της ανασκαφής θα είχε ως αποτέλεσμα εκτεταμένες βλάβες του αμπελώνα με τις νόμιμες συνέπειες εις βάρος του Δημοσίου (αποζημιώσεις, απαλλοτριώσεις) και η σημασία του ευρήματος δεν κρίθηκε τόσο καίρια για τη μνημειακή ιστορία της περιοχής, αποφασίστηκε η κατάχωση των λειψάνων μετά τη σχετική γνωμοδότηση του Τοπικού Συμβουλίου Μνημείων Στερεάς Ελλάδας και την πλήρη φωτογραφική και σχεδιαστική τεκμηρίωσή τους.

Θέση Βόθανος (Δημοτικά έργα)

Κατά τις εργασίες κατασκευής νέου αποχετευτικού δικτύου στην πόλη της Αταλάντης, στην παραπάνω θέση, σε απόσταση 200 μ. από το ανατολικό όριο του σχεδίου πόλεως, ήλθαν στο φως δύο κιβωτιόσχημοι τάφοι, οι πλευρές των οποίων ήταν από αδροκομμένες πλάκες πωρόλιθου και καλύπτονταν από όμοιες πλάκες.

Οι τάφοι μικρών διαστάσεων είχαν προσανατολισμό Β.-Ν. με μικρή απόκλιση προς ΒΔ. και είχαν δεχθεί από ένα νεκρό συνεσταλμένο με την κεφαλή προς Ν. Είτε είχαν συληθεί κατά το παρελθόν είτε οι νεκροί ήταν ακτέριστοι και δεν απέδωσαν κινητά ευρήματα εκτός αριθμού οστράκων και θραυσμάτων μεγάλων ταφικών (;) χειροποίητων αγγείων. Επειδή μερικά όστρακα συγκροτούν ένα ελλιπές γεωμετρικό μελαμβαφές κύπελλο, τα θραύσματα των χειροποίητων παραπέμπουν σε εγχυτρισμούς αυτής της εποχής που έχουν βρεθεί όχι μακριά από την ανωτέρω θέση κατά το παρελθόν[20] και οι τάφοι κατασκευαστικά μοιάζουν με γεωμετρικούς[21], είναι δυνατόν να υποστηριχθεί ότι οι τάφοι χρονολογούνται στους γεωμετρικούς χρόνους.

ΦΑΝΟΥΡΙΑ ΔΑΚΟΡΩΝΙΑ

Οδός Κωνσταντίνου Παλαιολόγου (οικόπεδο Ν. και Ι. Τζαννέτη)

Με αφορμή εκσκαφές για την ανέγερση νέας οικοδομής στο παραπάνω οικόπεδο, κατά μήκος της δυτικής πλευράς του οικοπέδου, αποκαλύφθηκε και ανασκάφηκε τοίχος, ο οποίος εντός του οικοπέδου διατηρούνταν σε μήκος 10,30 μ. και κατά τα άκρα του εκτεινόταν πέραν των ορίων του οικοπέδου με κατεύθυνση Β.-Ν.

Ο τοίχος ήταν χτισμένος με λαξευτές ορθογώνιες λιθοπλίνθους, εδραζόταν σε παρθένο έδαφος σε βάθος 1,80 μ. από τη σύγχρονη στάθμη του εδάφους, είχε πλάτος 0,73 μ. και σωζόταν σε ύψος 0,52 μ., ήτοι ενός δόμου.

18. A.G. McKay, *Houses, Villas and Palaces in the Roman World*, London 1975, σ. 100-108.

19. *ΑΔ* 47 (1992): Χρονικά, σ. 202-203· 40 (1985): Χρονικά, σ. 174, Σχέδ. 14.

20. *ΑΔ* 42 (1987): Χρονικά, σ. 226-228 (οικόπεδο Γκούρα).

21. Ό.π. και *ΑΔ* 40 (1985): Χρονικά, σ. 165, 167 (οικόπεδο Καραγιώργου).

Ο τρόπος δόμησης του τοίχου και η θέση του που βρίσκεται όχι μακριά από το οικόπεδο της οδού Δουμπιώτη[22], όπου είχε ανασκαφεί στο παρελθόν τμήμα του διατειχίσματος της αρχαίας πόλης με την ίδια κατεύθυνση, επιτρέπει την ταύτιση και αυτού του τοίχου ως τμήμα του διατειχίσματος του β΄ μισού του 4ου αι. π.Χ.

Οδός Διάκου (ιδιοκτησία Θ. Σαμπρτζή)

Στον ακάλυπτο χώρο της παραπάνω ιδιοκτησίας κατά την εκσκαφή βόθρου βρέθηκε τμήμα υδατοδεξαμενής, της οποίας σωζόταν τμήμα του δυτικού τοιχώματός της κατασκευασμένου από αργούς λίθους και θραύσματα κεραμίδων με συνδετικό υλικό ασβεστοκονίαμα και το δάπεδό της ήταν στρωμένο με υδραυλικό κονίαμα πάνω σε υπόστρωμα μικρών αργών λίθων και ασβεστοκονιάματος. Από τα συγκεντρωθέντα όστρακα, που ήταν κυρίως από άβαφα οικιακά σκεύη και αγγεία, η δεξαμενή χρονολογείται στους ύστερους ελληνιστικούς χρόνους.

ΦΑΝΟΥΡΙΑ ΔΑΚΟΡΩΝΙΑ - ΕΛΕΝΗ ΖΑΧΟΥ

Οικόπεδο Δ. Ουζούνη

Στο πλαίσιο των εργασιών διάνοιξης βόθρου στο παραπάνω οικόπεδο σε βάθος 1,85 μ. από τη σύγχρονη επιφάνεια του οικοπέδου βρέθηκε στην ανατολική πλευρά θραυσμένος αποθηκευτικός πίθος γεμάτος οστά ζώων. Στη βόρεια πλευρά του βόθρου διακρινόταν και καθαρίστηκε τοίχος, μήκ. 4,50 μ., εδραζόμενος σε μαλακές επιχώσεις σε βάθος 2,20 μ. που σωζόταν σε ύψος 0, 55 μ. και ήταν χτισμένος με πλακαρούς λίθους χωρίς συνδετικό υλικό. Ο τοίχος εκτεινόταν μέσα στο άσκαφο πέραν των ορίων εκσκαφής. Από τις διαταραγμένες επιχώσεις προήλθαν λίγα όστρακα άβαφα, ένα όστρεο και πήλινη κουβαρίστρα. Η ταύτιση του κτιρίου στο οποίο ανήκε ο τοίχος και η χρονολόγησή του είναι ανέφικτη λόγω έλλειψης ικανών στοιχείων.

Οδός Βαρώνου Βελίου (οικόπεδο Ουζούνη)

Κατά τις εκσκαφές για την ανέγερση νέας οικοδομής στο παραπάνω οικόπεδο αποκαλύφθηκαν τμήμα αποθηκευτικού πίθου και τοίχου στο βόρειο όριο του οικοπέδου. Ο πίθος εδραζόταν σε βάθος 2,50 μ. από τη σύγχρονη στάθμη του δρόμου και ήταν γεμάτος επιχώσεις, από τις οποίες συγκεντρώθηκαν οστά ζώων, δύο πήλινες αγνύθες (μία αρτόσχημη και μία πυραμιδόσχημη) και όστρακα κλιμακούμενα χρονολογικά από την ελληνιστική έως την πρώιμη ρωμαϊκή περίοδο.

Ο τοίχος με κατεύθυνση Δ.-Α. σωζόταν σε μήκος 4,55 και ύψος 0,55 μ., εδραζόταν σε βάθος 2,20 μ. από τη σύγχρονη οδό και ήταν χτισμένος από λαξευτές πώρινες πλίνθους.

Στρώμα καταστροφής από κεραμίδες λακωνικού τύπου κατά μήκος του τοίχου δείχνει ότι ανήκε σε στεγασμένο χώρο, που εκτείνεται πέραν του ορίου του οικοπέδου ή έχει καταστραφεί στο παρελθόν. Στις διαταραγμένες επιχώσεις γύρω από τον τοίχο βρέθηκαν όστρακα της ύστερης κλασικής περιόδου, της ελληνιστικής και πρώιμης ρωμαϊκής.

ΦΑΝΟΥΡΙΑ ΔΑΚΟΡΩΝΙΑ - ΣΟΝΙΑ ΔΗΜΑΚΗ

Οδός Δουμπιώτη και Αριστοτέλους (οικόπεδο Σ. Παγκράτη)

Στο οικόπεδο που βρίσκεται στη γωνία των παραπάνω οδών κατά την εκσκαφή για την ανέγερση νέας οικοδομής βρέθηκαν δύο κατεστραμμένοι κιβωτιόσχημοι τάφοι των ύστερων γεωμετρικών χρόνων (8ος αι. π.Χ.). Από τα σωζόμενα τμήματα των τάφων, ήτοι τη νότια μακρά πλευρά του ενός (τάφος Ι) και τη γωνία της δυτικής και νότιας πλευράς του άλλου (τάφος ΙΙ), συνάγεται ότι ήταν κατασκευασμένοι από αδροκομμένες πλάκες ασβεστόλιθου με προσανατολισμό Α.-Δ.

Παρά το γεγονός ότι βρέθηκαν διαταραγμένοι στο διατηρούμενο τμήμα τους, μαζί με οστά βρέθηκαν μερικά από τα κτερίσματά τους που είναι τα εξής: α) τριφυλλόστομη χειροποίητη οινοχόη από σκληρό πηλό και ίχνη στίλβωσης στην επιφάνεια που διακοσμείται με δύο θηλές στον ώμο, β) χειροποίητος ευρύστομος αμφορίσκος της αυτής ποιότητας και τεχνοτροπίας και γ) χειροποίητη φιάλη με δύο πλαστικές λαβές στο χείλος, εκ των οποίων η μία φέρει οπές για ανάρτηση, επίσης της ίδιας με τα ανωτέρω τεχνοτροπίας.

Οδός Τρικαλιώτη 2 (ιδιοκτησία Ν. Χυμευτού)

Εκσκαφή για την κατασκευή βόθρου στην αυλή της παραπάνω ιδιοκτησίας ήταν η αφορμή να αποκαλυφθεί και μερικώς να ανασκαφεί σε βάθος 2,70 μ. από τη σύγχρονη στάθμη του οικοπέδου η βορειοανατολική γωνία δωματίου αρχαίου κτιρίου, του οποίου εντός των ορίων της εκσκαφής διακρίνονταν δύο τοίχοι – ο βόρειος και ο ανατολικός. Οι τοίχοι εδράζονταν σε βάθος 3,60 μ. και ήταν χτισμένοι από χυτή τοιχοποιία με διαφόρων μεγεθών λίθους και κεραμίδια συνδεόμενα με ασβεστοκονίαμα. Στην εσωτερική όψη τους διατηρούσαν επίχρισμα από κονίαμα. Οι τοίχοι, που εκτείνονταν και πέραν των ορίων του ανεσκαμμένου χώρου, διατηρούνταν σε μήκος 1,30 μ. έκαστος και είχαν πλάτος 0,60 μ. Λόγω κινδύνου κατάρρευσης των χαλαρών επιχώσεων της αυλής η έρευνα δεν επεκτάθηκε και τα λείψανα καταχώσθηκαν. Από τον τρόπο δόμησης των τοίχων και τα λίγα όστρακα που περισυνελέγησαν συμπεραίνεται ότι οι τοίχοι ανήκουν σε κτίριο της ρωμαϊκής περιόδου.

Αρδευτικά έργα

Κατά την εκσκαφή αύλακας για την κατασκευή αρδευτικού δικτύου στην πεδιάδα της Αταλάντης, έξω από τα ανατολικά όρια του σχεδίου πόλεως, βρέθηκαν σε διάφορα σημεία αρχαίοι τάφοι και οικοδομικά λείψανα.

22. *ΑΔ* 53 (1998): Χρονικά, σ. 389 (οικόπεδο Μάττου).

Εικ. 14. Αταλάντη. Αρδευτικά έργα. Αγρός Α. Βούλγαρη. Μελαμβαφής προχοΐσκη.

Εικ. 15. Αταλάντη. Αρδευτικά έργα. Αγρός Γκούρα. Τάφος IV. Σιδερένιο ψαλίδι.

Σε απόσταση 1,5 χλμ. στο ύψος του αγρού Α. Βούλγαρη αποκαλύφθηκε και ερευνήθηκε πήλινη σαρκοφάγος του α΄ μισού του 4ου αι. π.Χ. Η σαρκοφάγος, που είχε μερικώς θραυσθεί από το εκσκαφικό μηχάνημα, καλυπτόταν από πήλινες πλάκες και ήταν τοποθετημένη στο χώμα με προσανατολισμό Α.-Δ. Στον πυθμένα της διατηρούνταν σκελετός νεκρού, που είχε ταφεί με την κεφαλή προς Δ., ύπτιος με έντονα συνεσταλμένα τα κάτω άκρα και τα χέρια στην κοιλιά. Συνοδευόταν από αγγεία τοποθετημένα τα περισσότερα κατά μήκος στα αριστερά του, ενώ πάνω από την κεφαλή του βρέθηκε μελαμβαφής καρποδόχη με δύο λαβές και διακόσμηση εξηρημένων ζωνών και μέσα σε αυτή μελαμβαφές αλατοδοχείο. Τα υπόλοιπα αγγεία ήταν ακέραιος λύχνος, μελαμβαφές ληκύθιο, μελαμβαφής κοτύλη, μελαμβαφής λεκανίδα με πώμα, μελαμβαφής φιάλη και μελαμβαφής προχοΐσκη με υπερυψωμένη λαβή (Εικ. 14).

Δυτικότερα, σε απόσταση 600 μ. περίπου από τα όρια του σχεδίου πόλεως παρά τον αγρό Γκούρα, βρέθηκαν πέντε τάφοι, εκ των οποίων οι δύο ήταν ταφικοί πίθοι (I, IV), οι δύο εγχυτρισμοί σε άβαφους αμφορείς (II, III) και ο ένας πήλινη λάρνακα (V). Βρέθηκαν θραυσμένοι από το μηχάνημα εκσκαφής, διατηρούσαν όμως όλοι, πλην ενός (III), τα κτερίσματά τους.

Τάφος I. Ταφικός πίθος πλάγια τοποθετημένος με προσανατολισμό Α.-Δ. και το στόμιο, που έκλεινε με όστρακο άλλου πίθου, στα δυτικά. Εντός της κοιλίας, σκελετός νεκρού έντονα συνεσταλμένου με την κεφαλή προς Δ., που συνοδευόταν από τρεις ακέραιες κορινθιακές κοτυλίσκες, μελαμβαφή σκύφο, τέσσερις τουλάχιστον κύλικες με διακόσμηση μελανών ανθεμίων, οι οποίες βρέθηκαν πολύ θρυμματισμένες, ελλιπές πινάκιο με λευκό επίχρισμα, ακέραιο ειδώλιο περιστεράς, ακέραιο ειδώλιο καθημένης θεότητας (Κυβέλη;). Από τα κτερίσματά του ο τάφος χρονολογείται στο β΄ μισό του 5ου αι. π.Χ.

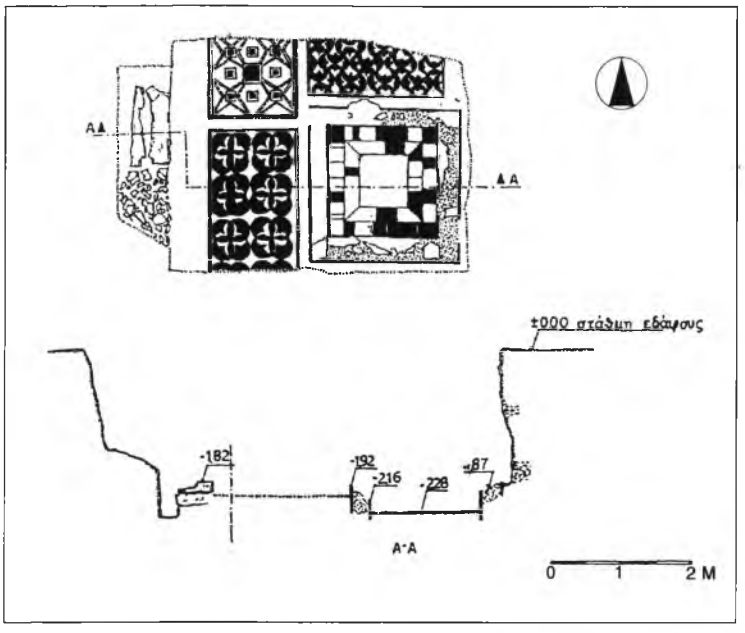
Τάφος II. Ταφικός πίθος κατά το ήμισυ κατεστραμμένος διέσωζε λίγα οστά νεαρού ατόμου και από τα χώματα που τον κατέκλυζαν προήλθαν: α) δύο ακέραια μελαμβαφή φιαλίδια, β) ερυθροβαφές αλατοδοχείο, γ) μελαμβαφές ληκύθιο, δ) ακέραιη άβαφη «λοκρική» πρόχους, ε) θραύσματα πήλινου ειδωλίου γυμνής ορθής ανδρικής μορφής. Ο τάφος χρονολογείται στο α΄ μισό του 4ου αι. π.Χ.

Εικ. 16. Αταλάντη. Αρδευτικά έργα. Αγρός Γκούρα. Τάφος V. Κύλικα με φυτική διακόσμηση.

Τάφος IV. Ταφικός πίθος πλάγια τοποθετημένος με το στόμιο προς Β. Στο εσωτερικό σκελετός νεκρού έντονα συνεσταλμένου με την κεφαλή προς Ν., που συνοδευόταν από: α) δύο μελαμβαφή ομφαλωτά πινάκια, β) μελαμβαφή αρυβαλλοειδή λήκυθο, γ) μελαμβαφή κάνθαρο, δ) άβαφη λάγυνο, ε) μελαμβαφή λύχνο, στ) δέκα ατρακτόσχημα μελαμβαφή δακρυδόχα, ζ) σιδερένιο ψαλίδι (Εικ. 15). Ο τάφος χρονολογείται στα τέλη του 4ου αι. π.Χ. Βρέθηκε σε ένα χώρο που οριοθετείται από Β. και Α. από τη γωνία δύο τοίχων κατασκευασμένων από αδρομερώς λαξευμένες λιθοπλίνθους και είναι πιθανώς κατάλοιπα ταφικού περιβόλου.

Τάφος V. Πήλινη λάρνακα τοποθετημένη με προσανατολισμό Α.-Δ. και κάλυψη από κεραμικές πλάκες. Στον πυθμένα σκελετός νεκρού θαμμένου με την κεφαλή προς Δ. και συνεσταλμένα τα κάτω άκρα που είχε κτεριστεί με: α) κύλικα με φυτική διακόσμηση (Εικ. 16), β) μελαμβαφή λεκανίδα με πώμα, γ) με-

Εικ. 17. Αταλάντη. Δημοτική οδός. Οικόπεδο Ι. Καρατράντου. Κάτοψη της ανασκαφής και τομή Α-Α.

λαμβαφές φιαλίδιο, δ) δύο ακέραιες άβαφες «λοκρικές» πρόχους, ε) αρυβαλλοειδές ληκύθιο με διακόσμηση εξηρημένου ανθεμίου, στ) μελαμβαφή λύχνο. Έξω από τον τάφο και πάνω στις καλυπτήριες πλάκες είχαν τοποθετηθεί αγγεία και ειδώλια τα οποία περισυνελέγησαν σε θραύσματα λόγω διέλευσης εκείθεν του μηχανικού εκσκαφέα. Από τη συγκόλλησή τους προήλθαν: α) δύο μεγάλα μελαμβαφή καρχήσια, το ένα έως ερυθρό λόγω ατυχούς όπτησης και β) άβαφη πρόχους με ψηλή λαβή. Μεταξύ των θραυσμάτων των ειδωλίων διακρίνονται τμήματα ορθής γυμνής ανδρικής μορφής και τμήματα ορθής ενδεδυμένης γυναικείας μορφής. Από τα ευρήματα ο τάφος χρονολογείται στις αρχές του 4ου αι. π.Χ.

Δημοτική οδός (οικόπεδο Ι. Καρατράντου)

Στο παραπάνω οικόπεδο, όπου κατά το παρελθόν με αφορμή εκσκαφές για ανέγερση νέας οικοδομής είχαν βρεθεί αρχαία[23], κατά το 1999 διανοίχθηκε βόθρος στο βορειοδυτικό τμήμα του προαύλειου χώρου.

Η εκσκαφή περιορίστηκε σε χώρο, διασ. 5×3,5 μ. Σε βάθος 2,14 μ. από τη σύγχρονη επιφάνεια του εδάφους διαπιστώθηκαν αρχαία οικοδομικά λείψανα. Η ανασκαφική έρευνα περιορίστηκε στο χώρο της εκσκαφής λόγω κινδύνων κατάρρευσης των γύρω χαλαρών επιχώσεων.

Αποκαλύφθηκε τετράγωνη δεξαμενή (impluvium) με δάπεδο από μαρμάρινες πλάκες και ορθομαρμάρωση στα τοιχώματα. Γύρω από το impluvium εκτείνεται ψηφιδωτό δάπεδο με γεωμετρικά κοσμήματα, το οποίο αποκολλήθηκε και συντηρήθηκε. Το δάπεδο προς Α. οριοθετούνταν από τοίχο με κατεύθυνση Β.-Ν. από χυτή τοιχοποιία και κατώφλι μαρμάρινο. Στις λοιπές κατευθύνσεις εκτείνεται πέραν των ορίων του σκάμματος στο άσκαφο τμήμα της αυλής (Εικ. 17).

Από τα λίγα συγκεντρωθέντα όστρακα από τις επιχώσεις του χώρου το κτίριο στο οποίο ανήκαν τα λείψανα εμπίπτει χρονολογικά μεταξύ του β΄ μισού του 1ου αι. π.Χ. έως τον 1ο αι. μ.Χ. και συμπεραίνεται ότι ανήκει σε κάποια ρωμαϊκή έπαυλη[24].

ΦΑΝΟΥΡΙΑ ΔΑΚΟΡΩΝΙΑ - ΣΟΝΙΑ ΔΗΜΑΚΗ

Έργα ΔΕΗ

Μικρότερης ή μεγαλύτερης κλίμακας δημόσια ή δημοτικά έργα, όταν εκτελούνται σε πόλεις όπως η Αταλάντη, που κατέχουν την ίδια θέση και έκταση με αρχαίες πόλεις, αυτονόητο είναι ότι θα βρεθούν αρχαία λείψανα.

Έτσι και στην περίπτωση εκσκαφής χάνδακα για την τοποθέτηση υπόγειου δικτύου της ΔΕΗ βρέθηκαν σε διάφορα σημεία της διαδρομής του οι εξής αρχαιότητες:

α) Στην οδό Νικοτσάρα στο ύψος των αριθ. 4-6 βρέθηκε τμήμα αγωγού κυκλικής διατομής με κατεύθυνση Β.-Ν.

β) Στην ίδια οδό στο ύψος του αριθ. 26 βρέθηκαν τέσσερις τάφοι, εκ των οποίων οι τρεις (ΙΙ, ΙΙΙ, IV) κιβωτιόσχημοι και ο ένας (Ι) ταφή στο χώμα.

23. *ΑΔ* 44 (1989): Χρονικά, σ. 177.

24. McKay, ό.π. (υποσημ. 18), σ. 5, 17, 46, 61.

Όλοι οι τάφοι είχαν προσανατολισμό Α.-Δ. Οι κιβωτιόσχημοι είχαν πλευρές από αδροκομμένες πλάκες πωρόλιθου και καλύπτονταν από όμοιες πλάκες.

Εντός του σκάμματος σώζεται μόνο μικρό τμήμα του ενός τάφου (IV). Στους δύο (II και III), που διέσωζαν σκελετούς, διαπιστώθηκε ότι είχαν δεχθεί από δύο νεκρούς έκαστος. Ο τελευταίος νεκρός είχε ταφεί με την κεφαλή προς Α. σε ύπτια στάση με τα χέρια στο στήθος, ενώ του προηγούμενου νεκρού τα σκελετικά κατάλοιπα είχαν συγκεντρωθεί στο δυτικό τμήμα του τάφου. Κτερίσματα δεν βρέθηκαν και έτσι η χρονολόγηση των τάφων είναι δυσχερής. Αξίζει να σημειωθεί πάντως ότι μέσα στο κρανίο της μιας ταφής βρέθηκε λεπίδα οψιανού.

γ) Στο πλαίσιο του ίδιου έργου, στο χάνδακα κατά μήκος της οδού Περδίκα στο ύψος του αριθ. 14 βρέθηκε τμήμα υδατοδεξαμενής σε βάθος 0,70 μ. από το κατάστρωμα της οδού. Σωζόταν τμήμα του δυτικού τοίχου της από χυτή τοιχοποιία και του δαπέδου της, που συνίστατο από υπόστρωμα χυτής τοιχοποιίας και επίχρισμα από υδραυλικό κονίαμα που εκτείνεται και στην όψη του τοίχου.

ΦΑΝΟΥΡΙΑ ΔΑΚΟΡΩΝΙΑ - ΕΛΕΝΗ ΖΑΧΟΥ

Θέση Παληόπυργος

Στο νότιο κράσπεδο δασικού δρόμου στην παραπάνω θέση της κτηματικής περιφέρειας Δήμου Αταλάντης, νοτιοδυτικά του ναού του Αγίου Σεραφείμ, λαθρανασκαφή έφερε στο φως και κατέστρεψε κεραμοσκεπή τάφο των ελληνιστικών χρόνων, όπως συνάγεται από μερικά όστρακα που βρέθηκαν στις επιχώσεις του. Ενδέχεται, πάντως, και οι λαθρανασκαφείς να ατύχησαν, διότι αρχικά είχε διέλθει εκεί μηχανικός εκσκαφέας για τη διάνοιξη του δρόμου. Ο τάφος είχε κατασκευαστεί με κεραμίδες στρωτήρες λακωνικού τύπου, είχε προσανατολισμό Α.-Δ. και σωζόταν σε μήκος 1,80 μ.

Θέση Άγιος Νικόλαος

Κατά τις εργασίες διάνοιξης χάνδακα για την τοποθέτηση αγωγού ύδρευσης στην παραπάνω θέση, που βρίσκεται σε αγροτική περιοχή νοτιοανατολικά των ορίων του σχεδίου πόλεως της Αταλάντης, εντοπίστηκε σε βάθος 1 μ. και καταστράφηκε πίθος τοποθετημένος πλάγια με προσανατολισμό Α.-Δ. και το στόμιο στα δυτικά. Η έρευνα του τάφου απέδειξε ότι είχε ήδη διαταραχθεί στο παρελθόν, εφόσον βρέθηκε γεμάτος χώματα, από τα οποία συνελέγησαν μόνο λίγα όστρακα, λίθοι και οστά. Ο

Εικ. 18. Στυλίδα. Οδός Πολυκράτη και Λαμπρούτσου. Μελαμβαφές άωτο αλάβαστρο.

πίθος συμπεραίνεται ότι ήταν τύπος τάφου συνήθους στην ανατολική Λοκρίδα και στην ίδια την περιοχή της Αταλάντης[25].

Στυλίδα

Οδός Πολυκράτη και Λαμπρούτσου

Στον προαύλειο χώρο της οικίας Σ. Χριστοπούλου, εργασίες για τη διάνοιξη βόθρου έφεραν στο φως σε βάθος 1,50 μ. από τη σύγχρονη στάθμη του εδάφους συστάδα από πέντε τάφους.

Τέσσερις από τους τάφους (I, II, III, IV) ήταν κιβωτιόσχημοι και ο ένας εγχυτρισμός-ταφή βρέφους σε οξυπύθμενο αμφορέα (V) ύστερων ελληνιστικών χρόνων, που βρέθηκε θραυσμένος και ελλιπής κατά το ήμισυ, διατηρούσε, όμως, σκελετικά λείψανα. Οι κιβωτιόσχημοι ήταν κατασκευασμένοι από αδροκομμένες ασβεστολιθικές πλάκες και καλύπτονταν από όμοιες πλάκες.

Από αυτούς δύο μόνον έδωσαν χρονολογήσιμα κινητά ευρήματα (II, IV) και συγκεκριμένα, ένα μελαμβαφές άωτο αλάβαστρο (Εικ. 18) και θραύσματα ζεύγους χαλκών περονών[26] και χάλκινο στρεπτό στο δάκτυλο του νεκρού που είχε ταφεί ύπτιος εκτάδην με την κεφαλή προς Δ. (τάφος II), ενώ ο άλλος τάφος (IV), που είχε δεχθεί ένα νεκρό, επίσης ύπτιο εκτάδην με την κεφαλή προς Δ., περιείχε μία μελαμβαφή τριφυλλόστομη οινοχόη με εξηρημένη ταινία στην κοιλιά, ζεύγος μακρών χάλκινων περονών[27] και δεύτερο ζεύγος χαλκών περονών, όμοιων με αυτών του τάφου II, και χάλκινη φιάλη.

Ο τάφος III, όμοιας κατασκευής, καταστράφηκε ολοσχερώς κατά την εκσκαφή. Επίσης, όμοιος είναι και ο τάφος I, ο οποίος όμως παρουσιάζει μια ιδιαιτερότητα ως προς τη συχνότητα χρήσης του. Έτσι, ενώ οι υπόλοιποι τάφοι είχαν δεχθεί μόνον ένα νεκρό, στον τάφο I βρέθηκαν σκελετοί δύο νεκρών ύπτιων με την κεφαλή προς Δ., καθώς και οστά παραμερισμένα άλλου ή άλλων νεκρών στη δυτική άκρη του τάφου. Κτερίσματα δεν βρέθηκαν και ως εκ τούτου συνάγεται ότι σε μεταγενέστερη της πρώτης χρήσης του εποχή επαναχρησιμο-

25. Βλ. στον παρόντα τόμο, σ. 360-361 και *ΑΔ* 34 (1979): Μελέται, σ. 56-61.

26. I. Kilian-Dirlmeier, Nadeln der frühhelladischen bis archaischen Zeit von der Peloponnes, *PBF* XIII, 8 (1984), αριθ. 1104, 1106, 118, πίν. 41.

27. Ό.π., αριθ. 936-944, 106, πίν. 28.

ποιήθηκε, αφού παραμέρισαν τα σκελετικά λείψανα των προηγούμενων νεκρών.

Επειδή κατασκευαστικά και οι τέσσερις κιβωτιόσχημοι τάφοι μοιάζουν και με βάση τα κτερίσματα που περιγράφηκαν, συμπεραίνεται ότι η αρχική κατασκευή και χρήση τους ανάγεται στη γεωμετρική εποχή.

ΦΑΝΟΥΡΙΑ ΔΑΚΟΡΩΝΙΑ

Οδός Λαμίας 73 (οικία Α. Παληού)

Εκσκαφές για την κατασκευή βόθρου στον προαύλειο χώρο νότια της παραπάνω οικίας έφεραν στο φως στη βόρεια παρειά του εκσκαπτόμενου χώρου τοίχο με κατεύθυνση Α.-Δ., σωζ. μήκ. 8,56, ύψ. 1,20-1,60 και πλ. 0,40 μ., που εδραζόταν σε σκληρό έδαφος σε βάθος 2,15 μ. από τη σύγχρονη οδό. Ο τοίχος ήταν δομημένος με μεγάλες λιθοπλίνθους αδρά λαξευμένες με καλή αρμογή και βύσματα στα κενά από μικρότερους λίθους. Από τα συγκεντρωθέντα όστρακα, τον τρόπο δόμησης και τη θέση του οικοπέδου[28] συμπεραίνεται ότι ο τοίχος ανήκει σε οικοδόμημα (οικία) του 4ου αι. π.Χ.

Έργα ΔΕΥΑΣ

Μεγάλης έκτασης εκσκαφές κατά μήκος οδών της Στυλίδας για την κατασκευή αποχετευτικού δικτύου έφεραν στο φως σε διάφορα σημεία αρχαία λείψανα, γεγονός εύλογο, όταν πρόκειται για έργα εκτελούμενα σε πόλεις με μακραίωνη συνεχή κατοίκηση. Αν και αποσπασματική, η εικόνα που αποκομίζει κανείς από ανασκαφές τέτοιου είδους, που δεν είναι δυνατόν αφενός να επεκταθούν, αφετέρου για λόγους εύρυθμης λειτουργίας των πόλεων εκτελούνται υπό χρονική πίεση, είναι εν τούτοις εξαιρετικά χρήσιμη για τη γνώση της πολεοδομικής αλλά και ιστορικής εξέλιξής τους.

Στη συμβολή των οδών Καρυάς και Διολέτη για πρώτη φορά εντοπίστηκε τμήμα του ανατολικού σκέλους του τείχους του 4ου αι. π.Χ. (Εικ. 19) που ξεκινά από την ακρόπολη στο λόφο Πάππα[29], το δυτικό σκέλος του οποίου έχει ανασκαφεί και διατηρείται ορατό σε πολλά σημεία της διαδρομής του[30]. Αντίστοιχα, τμήμα της συνέχειας του δυτικού σκέλους βρέθηκε στο τμήμα του χάνδακα κατά μήκος της οδού Λαμίας στο ύψος του αριθ. 77. Ορίζεται, έτσι, τελικά η ακριβής έκταση της εντός των τειχών αρχαίας πόλης[31] του 4ου αι. π.Χ.

Μεταξύ αυτών των δύο σημείων όπου εντοπίστηκαν τα δύο σκέλη του τείχους στους χάνδακες κατά μήκος των οδών Λαμίας και Διολέτη βρέθηκαν τμήματα τοίχων ή γωνίες οικοδομημάτων, των οποίων η κατεύθυνση, ο τρόπος δόμησης και η θέση συνηγορούν ότι ανήκουν σε οικίες που έχουν ανασκαφεί σε οικόπεδα, έξω από τα οποία εκτελούνται τα έργα[32].

Είναι αξιοσημείωτο ότι στους χάνδακες έξω από τα σημεία διέλευσης του τείχους δεν βρέθηκαν τέτοιου είδους οικοδομικά λείψανα, τα δε εντός των τειχών έχουν την ίδια κατεύθυνση, επιβεβαιώνοντας, έτσι, την ιπποδάμεια κάτοψη της πόλης.

Σημαντική για την πολεοδομική εξέλιξη της πόλης και την ιστορία της είναι η αποκάλυψη αριθμού τάφων (πέντε συνολικά), στο μεταξύ των σκελών του τείχους χώρο, επίσης στο χάνδακα κατά μήκος της οδού Λαμίας, οι οποίοι χρονολογούνται στους μεταχριστιανικούς χρόνους και, πιθανώς, στους πρώιμους βυζαντινούς χρόνους. Η παρουσία των τάφων αυτών εκεί υποδεικνύει είτε ότι στους ρωμαϊκούς χρόνους η πόλη είχε συρρικνωθεί είτε ότι ο οικιστικός ιστός της είχε μεταφερθεί ανατολικότερα, σύμφωνα με σχετικά ευρήματα[33], και εκεί που άλλοτε ήταν χώρος κατοικίας οργανώνονται νεκροταφεία.

Από τους τάφους οι τέσσερις (I, II, V, VII) ήταν κιβωτιόσχημοι με πλευρές κτιστές με παλαιό οικοδομικό υλικό, ένας δε διέσωζε ασβεστοκονίαμα στην εσωτερική όψη των τοιχωμάτων του (VI)· ήταν επίσης κιβωτιόσχημος με τοιχώματα από opus mixtum (σειρές οπτοπλίνθων και λίθων εναλλάξ). Όλοι είχαν προσανατολισμό Α.-Δ. και είχαν δεχθεί περισσότερους του ενός νεκρούς (δύο έως τρεις) που είχαν ταφεί εκτάδην ύπτιοι με την κεφαλή προς Δ.

Δύο από τους τάφους (VI, VII) περιείχαν από ένα αγγείο, έναν άβαφο αμφορίσκο[34] και μία πρόχου[35], που επιτρέπουν τη χρονολόγηση των τάφων.

Στην ίδια περιοχή και κατά τη διάρκεια του ίδιου έργου στη συμβολή των οδών Λαμίας και Αλαμάνας βρέθηκε σε βάθος 1,84 μ. λάκκος με αναμοχλευμένα οστά, προφανώς κατεστραμμένος παλαιός τάφος των πρωτογεωμετρικών χρόνων, όπως πιθανολογείται από την παρουσία δύο ελλιπών σιδερένιων περονών[36]. Η παρουσία εδώ πρωτογεωμετρικής ταφής δείχνει ότι η έκταση του αντίστοιχου οικισμού ήταν περιορισμένη, πιθανώς, γύρω από την ακρόπολη.

Στον 4ο αι. π.Χ., εποχή στην οποία χρονολογείται το τείχος και από τα ευρήματα φαίνεται ότι ανθεί η πόλη, τα νεκροταφεία αναπτύσσονται εκτός των τειχών. Στο πλαίσιο, λοιπόν, του αποχετευτικού έργου της Στυλίδας δυτικά του δυτικού σκέλους του τείχους αποκαλύφθηκαν δύο κιβωτιόσχημοι τάφοι, που σηματοδοτούν ένα νεκροταφείο των ύστερων κλασικών και ελληνιστικών χρόνων, που έχει αναπτυχθεί εκτός των τειχών στο δυτικό τμήμα της πόλης.

---

28. Σε γειτονικά οικόπεδα κατά το παρελθόν έχουν ανασκαφεί τμήματα οικιών του 4ου αι. π.Χ. που είναι εντεταγμένα σε ιπποδάμειο σύστημα σχεδίου πόλης, *ΑΑ* 1991, σ. 75-88.

29. Ό.π., εικ. 1.

30. *ΑΔ* 34 (1979): Χρονικά, σ. 197· 38 (1983): Χρονικά, σ. 168-170.

31. Αν και λείπουν οι επιγραφικές μαρτυρίες, η πόλη που εκτεινόταν στο χώρο της σημερινής Στυλίδας κατά την πιθανότερη άποψη ταυτίζεται με τα αρχαία Φάλαρα, ταύτιση ως προς την οποία συμφωνεί η πλειοψηφία των μελετητών, βλ. σχετική βιβλιογραφία, ό.π. (υποσημ. 28).

32. *ΑΑ*, ό.π. *ΑΔ* 50 (1995): Χρονικά, σ. 339 (δημοτικά έργα οδού Διολέτη).

33. *ΑΔ* 34 (1979): Χρονικά, σ. 196-197.

34. *Agora* V, 1959, σ. 51, αριθ. 2-3, εικ. 9, ομοιότητες ως προς το σχήμα και την επιδερμίδα, 2ος-αρχές 3ου αι. μ.Χ.

35. *Agora* V, 1959, σ. 79, αριθ. L 47, πίν. 17, 4ος αι. μ.Χ.

36. Kilian-Dirlmeier, ό.π. (υποσημ. 26), σ. 72, αριθ. 241, πίν. 10.

Εικ. 19. Στυλίδα. Έργα ΔΕΥΑΣ. Τμήμα του ανατολικού σκέλους του τείχους του 4ου αι. π.Χ.

Εικ. 20-21. Στυλίδα. Έργα ΔΕΥΑΣ. «Μελανοδοχείο» και κυλικόσχημος σκύφος.

Από αυτούς τους δύο τάφους ο ένας ήταν κατασκευασμένος με αδροκομμένες πλάκες πωρόλιθου στις πλευρές και κάλυμμα από όμοιες πλάκες, ο δε δεύτερος είχε πλευρές από κεραμικές πλάκες και κάλυμμα από ίδιες πλάκες. Είχαν δεχθεί από ένα νεκρό θαμμένο εκτάδην ύπτιο με την κεφαλή προς Δ. Ο ένας από τους νεκρούς είχε κτεριστεί με δύο αγγεία, ένα «μελανοδοχείο» (Εικ. 20) και ένα μελαμβαφή κυλικόσχημο σκύφο (Εικ. 21) και μία σιδερένια στλεγγίδα.

ΦΑΝΟΥΡΙΑ ΔΑΚΟΡΩΝΙΑ - ΜΑΡΙΑ ΠΑΠΑΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΟΥ

Οδός Πλάτωνος (Ο.Τ. 104, οικόπεδο Γ. Παπαντώνη)

Με αφορμή την εκσκαφή για ανέγερση νέας ισογείου οικοδομής με υπόγειο, ήλθαν στο φως δύο σπαράγματα από τη θεμελίωση του τείχους των πρώιμων ελληνιστικών χρόνων στη Στυλίδα, η οποία με επιφύλαξη ταυτίζεται με το επίνειο της Λαμίας, Φάλαρα[37].

Πρόκειται για δύο τμήματα, μήκ. 5,65 (βόρειο) και 2,46 μ. (νότιο), από την κατώτατη σειρά του πωρολιθικού θεμελίου της δυτικής και ανατολικής παρειάς – αντίστοιχα – του οχυρωματικού περιβόλου της πόλης στο βορειοδυτικό άκρο της. Παρά την αναμόχλευση των επιχώσεων από την κατά καιρούς εκεί οικοδομική δραστηριότητα και την αποσπασματικότητά του, το εύρημα συνιστά σημαντική μαρτυρία για την προς ΒΑ. μετατόπιση του δυτικού σκέλους και συνεισφέρει στην έρευνα σχετικά με την κατασκευή του.

Το τείχος συναντάται κατά τι δυτικότερα από την αναμενόμενη θέση στην πορεία του προς το λόφο με την οχυρωμένη ακρόπολη[38]. Πλην της τρίτης από Ν. λιθοπλίνθου στο νότιο τμήμα – η οποία είναι δρομική[39] – οι εγγώνιοι έχουν τοποθετηθεί φορμηδόν. Οι καλύτερα σωζόμενες εξ αυτών έχουν διαστάσεις 1,14 (μήκ.)×0,55 (πλ.)×0,43 μ. (ύψ.) (η τρίτη από Β. του βόρειου τμήματος) ή 1,14×0,65×0,40 μ. (η ένατη από Β. του βόρειου τμήματος). Λόγω της προς Ν. κλίσης του εδάφους ο τοίχος εδράζεται στη βαθμιδωτά διαμορφωμένη κοίτη στο φυσικό βράχο σε τρία επίπεδα. Το νοτιότατο άκρο βρίσκεται 1,72 μ. βαθύτερα από το βόρειο. Στο σημείο αλλαγής επιπέδου ο βαθύτερος δόμος υπεισέρχεται κάτω από το τέλος του ανώτερου. Με τον τρόπο αυτό εξασφαλίζεται η καλή και σφιχτή αρμογή των μερών.

Για την κατανόηση και χρονολόγηση αυτού του ευρήματος είναι σκόπιμο να παρατεθούν σύντομα βασικά τεχνικά χαρακτηριστικά από άλλα καλύτερα σωζόμενα τμήματα του δυτικού σκέλους της οχύρωσης[40]. Στην πλατεία της Αγίας Αικατερίνης το μέγιστο πλάτος του ανέρχεται στα 3,55 μ. Αν και η δυτική του παρειά έχει δραστικά διαλυθεί, είχε δύο λιθόκτιστα μέτωπα και πυρήνα από χώμα αναμεμιγμένο με λατύπη από την επεξεργασία των εγγωνίων και αργούς λίθους, διαδεδομένη κατασκευαστική πρακτική στην Αχαΐα Φθιώτιδα και στη Θεσσαλία[41]. Οι ασβεστολιθικές λιθόπλινθοι των παρειών είναι τοποθετημένες σε στρώσεις κυμαινόμενου ύψους. Περιστασιακά κάποιες ψηλότερες εγγώνιοι διεισδύουν στον υπερκείμενο δόμο. Οι οριζόντιοι αρμοί είναι ευθείς, ενώ κάποιοι από τους κάθετους λοξοί. Η εξωτερική επιφάνεια είναι αδρή. Σε αντίθεση προς το πωρολιθικό θεμέλιο ήταν κατά κανόνα δρομικές. Ο ρυθμός εισαγωγής των διατονικών δεν είναι, προς το παρόν, γνωστός. Κατακόρυφη περιτένεια εμφανίζεται σε οδόντωση του μεταπυργίου αλλά και στις γωνίες του ορθογώνιου πύργου. Ο τελευταίος, διαστ. 6,50×6-7,15 και σωζ. ύψ. 2,33 μ., με σταυροειδή τοίχο και πυρήνα από χώμα και λιθάρια στο εσωτερικό, εμφανίζεται στο τέλος μιας μακράς, ευθύγραμμης πορείας του τείχους, για να σηματοδοτήσει – ή καλύτερα να αξιοποιήσει –

37. F. Stählin, *Das hellenische Thessalien*, Stuttgart 1927, σ. 217. *RE* 19 (1938), σ. 1647, λ. *Phalara*. Béquignon, ό.π. (υποσημ. 12), σ. 295-299.

38. *ΑΔ*, ό.π. (υποσημ. 28), σ. 75, 76, εικ. 1.

39. Δεν αποκλείεται αυτή η τοποθέτηση να δηλώνει οδόντωση στο εν λόγω σημείο.

40. *ΑΔ* 34 (1979): Χρονικά, σ. 198, Σχέδ. 4, Πίν. 69β· 38 (1983): Χρονικά, σ. 168, 170, 171, Σχέδ. 7, Πίν. 73β (οικόπεδο Δ. Επισκόπου)· 47 (1992): Χρονικά, σ. 192-193, Πίν. 60γ.

41. I. Blum, Die Stadt Eretria in Thessalien, στο I. Blum *et al.* (επιμ.), *Topographie antique et géographie historique en pays grec*, *CRA* 7, 1992, σ. 222.

την προς ΒΑ. στροφή του. Πύργοι αυτού του μεγέθους είχαν ύψος 11 μ. περίπου, συμπαγές ισόγειο και δύο υπερκείμενα δωμάτια για βαλλιστικές μηχανές (καταπέλτες κτλ.)[42]. Το οικοδομικό υλικό, η τοιχοδομία και ο τύπος του πύργου της οχύρωσης στη Στυλίδα βρίσκουν παράλληλα στα τείχη της Νέας Άλου[43], του Δίου[44], της Ερέτριας, κτίσματα του τέλους του 4ου-αρχών του 3ου αι. π.Χ. Δεδομένου ότι η επανίδρυση της Ερέτριας[45] και της πόλης στη Γορίτσα[46] αλλά και η ανοικοδόμηση της Άλου[47] συνδέονται με τον Κάσσανδρο, η ιστορική διάσταση του ελληνιστικού τείχους στη Στυλίδα πρέπει να εξεταστεί και υπό το πρίσμα της δράσης αυτού του Μακεδόνος αλλά και του ανταγωνισμού του με τον Δημήτριο Πολιορκητή.

Με τις υπ' αριθ. 2035/13-7-1999 και 3703/15-11-1999 αποφάσεις της ΙΔ' ΕΠΚΑ διατηρήθηκε το βόρειο σπάραγμα της οχύρωσης στο υπόγειο της οικοδομής.

Οδός Λαμίας 102 (Ο.Τ. 108, οικόπεδο Γ. Κοτσαμίδη)

Προληπτική σωστική ανασκαφή διενεργήθηκε στο παραπάνω οικόπεδο μετά την υποβολή αίτησης για χορήγηση οικοδομικής άδειας εκ μέρους του ιδιοκτήτη. Λείψανα του αρχαίου οικισμού είχαν αποκαλυφθεί σε παρακείμενα οικόπεδα. Η έρευνα έφερε στο φως τρία δωμάτια γύρω από – πιθανώς – υπαίθριο χώρο, τμήμα του δρόμου, ο οποίος τα χωρίζει από άλλο κτίσμα προς Β., και σπάραγμα ενός τοίχου από το τελευταίο. Και οι αρχαιότητες αυτές εντάσσονται στον οικιστικό ιστό της πόλης του β΄ μισού του 4ου αι. π.Χ., ο οποίος – με επιφύλαξη – ταυτίζεται με τα Φάλαρα[48].

Χώμα πρέπει να συνιστούσε την επίστρωση του οδοστρώματος, πλ. 2,30 μ. περίπου. Δεν αναγνωρίστηκε, όμως, στρώμα με σκληρή, πατημένη γη, η οποία έχει διαπιστωθεί σε άλλα σημεία[49]. Όλοι οι τοίχοι εδράζονται στο φυσικό βράχο. Διατηρούνται μέχρι το ύψος των 0,55 μ. περίπου. Από αυτούς, εκείνος στο νότιο κράσπεδο της οδού, σωζ. μήκ. 9,25 και πλ. 0,38-0,52 μ., είναι ο ισχυρότερος όλων. Παρουσιάζει μεγάλους, πολυγωνικούς λίθους στη βάση του νότιου μετώπου αλλά πολύ μικρότερους σε ολόκληρο το βόρειο και λιθάρια με χώμα στον πυρήνα. Μικρολιθική είναι η δομή των υπόλοιπων τοίχων του συγκροτήματος. Το μικρό τους πλάτος (0,40 μ.) εκλαμβάνεται ως ένδειξη για έλλειψη υπερκείμενου ορόφου[50]. Εντός των δωματίων και στην περιφέρεια εξωτερικά αυτών συνελέγη πληθώρα θραυσμάτων λακωνικής κεράμωσης στέγης, οστράκων κυρίως χρηστικών αγγείων (λεκανών, λεβήτων ή/και κρατήρων – συχνά με γραπτές ταινίες –, οξυπύθμενων και μικρότερων αμφορέων, πρόχων, χυτροειδών, αρυτήρων). Εκτός αυτών τα μεμονωμένα δωμάτια περιείχαν:

Βορειοδυτικό δωμάτιο με θύρα προς Ν. (εσωτ. διαστ. 2,80×2,80 μ.) (Εικ. 22: Α). Όστρακα ιγδίου, χείλος πίθου με ίχνη καύσης, λίγα όστρακα από μελαμβαφή πινάκια και ιχθυοπινάκιο, εχινόσχημο άωτο σκυφίδιο, λύχνο τύπου Howland 30Β, εννέα πυραμιδόσχημες αγνύθες (από το βόρειο και νοτιοανατολικό χώρο).

Χώρος ανατολικά του βορειοδυτικού δωματίου. Θραύσματα υποστατού, εκροή ιγδίου, όστρακα μελαμβαφή από κύλικες-σκύφους τύπου bolsal, εχινόσχημα άωτα σκυφίδια, κανθαροειδή, πινάκια, πώμα και χείλος ερυθρόμορφης λεκανίδας και λύχνους τύπου Howland 30Β, μία αρτόσχημη και τέσσερις πυραμιδοειδείς αγνύθες, ειδώλιο ίππου, σιδερένια αιχμή βέλους και εννέα χάλκινα νομίσματα – μεταξύ αυτών κοπές Εώων Λοκρών (338-τελευταία έτη 4ου αι. π.Χ.)[51], Λαρίσης Κρεμαστής (302-286 π.Χ.)[52] και Χαλκιδέων (290-272/71 π.Χ. περίπου)[53].

Περιοχή αμέσως ανατολικά του χώρου αυτού (δηλαδή πάνω από το νότιο τοίχο της οδού και το κατάστρωμά της). Θραύσματα πίθων, όστρακα από κανθαροειδή, κύλικες-σκύφους τύπου bolsal, εχινόσχημα άωτα σκυφίδια, κανθαροειδή, κύπελλα, πινάκια, πυξίδες, λύχνους τύπου Howland 30Β, τμήμα αγνύθας.

Νοτιοανατολικό δωμάτιο με θύρα προς Α. (εσωτ. διαστ. 2,80×2,80 μ.) (Εικ. 22:Β). Θραύσματα από χείλος πίθου, λίγα μελαμβαφή από ιχθυοπινάκιο, κάνθαρο, σκυφοειδή, δύο πυραμιδοειδείς και τρεις αρτόσχημες αγνύθες, λίθινο τριπτήρα και θραύσματα τριβείου, τέσσερα χάλκινα νομίσματα – μεταξύ αυτών κοπές Μαλιέων (4ος αι. π.Χ.)[54], Πεπαρήθου (μέσα 4ου αι. π.Χ.)[55], Πεύματος (302-286 π.Χ.)[56] και Χαλκιδέων (290-272/71 π.Χ.)[57].

Δυτικά του νοτιοανατολικού δωματίου. Όστρακα από πινάκιο με rouletting, εχινόσχημα άωτα σκυφίδια, κύπελλα, εχινόσχημα άωτα σκυφίδια.

---

42. H.R. Reinders, *New Halos. A Hellenistic Town in Thessalia, Greece*, Utrecht 1988, σ. 77-78.

43. Ό.π., σ. 60, 67-82.

44. Θ. Στεφανίδου-Τιβερίου, *Ανασκαφή Δίου* 1. *Η οχύρωση*, Θεσσαλονίκη 1998, σ. 132-136.

45. Blum, ό.π. (υποσημ. 41), σ. 223-225.

46. S.C. Bakhuizen *et al.*, *A Greek City of the Fourth Century BC*, Rome 1992, σ. 314.

47. Θ. Στεφανίδου-Τιβερίου, ό.π., σ. 218. Δίον και Άλος: Δύο νέα κτίσματα της εποχής του Κασσάνδρου, *Αρχαία Μακεδονία* VI, 1999, σ. 1070-1072. Στη συχνή αλλαγή των πολιτικών κηδεμόνων της περιοχής οφείλεται η αβεβαιότητα σχετικά με την εμπλοκή του Δημητρίου Πολιορκητού ή του Κασσάνδρου. Αν και η συνέργεια του τελευταίου είναι πιθανότερη, ο Reinders, ό.π. (υποσημ. 42), σ. 166-170, και στο μεταγενέστερο H.R. Reinders - W. Prummel *et al.*, *Housing in New Halos*, Lisse 2003, σ. 231-232, προκρίνει τον πρώτο.

48. Bequignon, ό.π. (υποσημ. 12), σ. 295-299. *AA*, ό.π. (υποσημ. 28), σ. 75.

49. *AA* ό.π. (υποσημ. 28), σ. 77.

50. Ό.π., σ. 84.

51. O. Picard, *BCH* Suppl. IX, 1984, σ. 287, αριθ. 28-30.

52. *SNG* Coll. Evélpidis, αριθ. 1571 (για τον τύπο).

53. *BCH*, Suppl., ό.π., σ. 289, αριθ. 49.

54. Ό.π., σ. 297, αριθ. 80-82.

55. Ό.π., σ. 300, αριθ. 89.

56. *SNG*, Coll. Evélpidis, αριθ. 1597.

57. *BCH*, Suppl., ό.π., σ. 289, αριθ. 49.

Εικ. 22. Στυλίδα. Οδός Λαμίας 102. Άποψη της ανασκαφής από ΒΑ.

Βόρεια του νοτιοανατολικού δωματίου. Όστρακα από πινάκιο και κύπελλα, χάλκινο νόμισμα Μαλιέων (4ος αι. π.Χ.)[58] και αργυρό Φωκέων (356-354 π.Χ.)[59].

Νοτιοδυτικό δωμάτιο με θύρα προς Α. (με εσωτερικές διαστάσεις τουλάχιστον όσο και το νοτιοανατολικό, αφού δεν σώζεται ο ανατολικός τοίχος) (Εικ. 22:Γ). Οξυπύθμενη λεκάνη (ανώτερη εσωτ. διάμ. 0,66 και ύψ. 0,72 μ.) πακτωμένη στο βορειοανατολικό τομέα του επιστρωμένου με κονίαμα δαπέδου του δωματίου, μελαμβαφή όστρακα από εχινόσχημα άωτα σκυφίδια, θραύσμα λίθινου τριβείου, δύο πυραμιδόσχημες αγνύθες, χάλκινο νόμισμα Αινιάνων (302-286 π.Χ. περίπου)· κάτω από το επίπεδο του υδραυλικού κονιάματος: όστρακο από στιλπνό μελαμβαφές σκυφοειδές.

Παρόμοια ήταν και η εικόνα των ευρημάτων στο σπάραγμα δωματίου βόρεια της οδού: όστρακα από αγγεία όμοιων κατηγοριών και εποχής, πυραμιδόσχημες αγνύθες και χάλκινο νόμισμα και θραύσματα λακωνικής κεράμωσης. Ο νότιος τοίχος παρουσιάζει δομή όμοια με εκείνο στο νότιο κράσπεδο της οδού και πλάτος 0,45-0,50 μ.

Από την κάτοψη των αποκαλυφθέντων χώρων προκύπτει ότι μόνον το βορειοδυτικό (Α) δωμάτιο είχε πρόσβαση στον υπαίθριο χώρο δεδομένου ότι τα δύο όμοια δωμάτια στα νοτιοανατολικά του στρέφονταν προς Α. Το είδος των ευρημάτων – χρηστικά κυρίως αγγεία, λίγα μελαμβαφή σκυφοειδή, κανθαροειδή και πινάκια, αγνύθες, λύχνοι, ομάδες (δηλαδή «θησαυροί») χάλκινων νομισμάτων – μαρτυρούν για την παρόμοια – οικοτεχνική ή και βιοτεχνική – λειτουργία και των τεσσάρων δωματίων. Το γεγονός ότι όστρακα, που βρέθηκαν στην επίχωση των δωματίων αλλά εξωτερικά αυτών σε ποικίλο βάθος, συγκολλώνται ή απλώς συνανήκουν και ότι τα νομίσματα έχουν διασπαρεί – ως αποτέλεσμα της πτώσης και θραύσης του δοχείου αποταμίευσής τους(;) – συνιστά ένδειξη για άμεση κατάρρευση των κτισμάτων, χωρίς να δοθεί η δυνατότητα να απομακρυνθεί η οικοσκευή και τα χρήματα. Χωρίς να αποκλείεται εχθρική ενέργεια, είναι πιθανότερο τέτοιου είδους καταστροφή να οφείλεται σε σεισμό[60]. Από την κεραμική η χρήση των χώρων χρονολογείται στο β΄ μισό του 4ου-αρχές 3ου αι. π.Χ. Η κοπή πολλών από τα νομίσματα στην πρώτη δεκαετία του 3ου αι. π.Χ. αποτελεί terminus post quem για την καταστροφή. Θεωρείται ότι τα νεότερα από αυτά, τα χάλκινα νομίσματα της Χαλκίδος, κυκλοφόρησαν από το 290 π.Χ.[61]. Επειδή δεν έχει βρεθεί αμιγώς ελληνιστική κεραμική στο στρώμα καταστροφής, όλες αυτές οι μαρτυρίες συντείνουν στην ιδέα ότι ο οικισμός καταστράφηκε κατά τη δεύτερη δεκαετία του 3ου αι. π.Χ., δηλαδή λίγα χρόνια αμέσως μετά την τείχισή του[62].

Μετά από σχετική γνωμοδότηση του Τοπικού Συμβουλίου Μνημείων Στερεάς Ελλάδος εκδόθηκε απόφαση για τη διατήρηση των αρχιτεκτονικών λειψάνων στο υπόγειο της οικοδομής.

ΠΟΛΥΞΕΝΗ ΜΠΟΥΓΙΑ

Καλαπόδι

Κατά τη διάρκεια εκσκαφών για εκτέλεση δημοτικών έργων σε δημοτική οδό στο Καλαπόδι σε μικρή απόσταση (350 μ. πε-

58. Ό.π.

59. R.T. Williams, *The Silver Coinage of the Phokians*, London 1972, σ. 118-121, αριθ. 302-328.

60. *AA*, ό.π. (υποσημ. 28), σ. 86-88. Ένας σεισμός στην περιοχή, τον οποίο μνημονεύει ο Δημήτριος Καλλατιανός, τοποθετείται μάλλον στα μέσα του 3ου αι. π.Χ. Γι' αυτό, βλ. Bequignon, ό.π. (υποσημ. 12), σ. 69-73.

61. Ο O. Mørkholm, *Gnomon* 1980, σ. 455, συνδέει την κοπή τους με τη δραστηριότητα στην περιοχή του Αντιγόνου Γονατά το έτος 285 π.Χ. και επισημαίνει ότι παρά το εύλογο της ανασύνθεσης της αλληλουχίας των γεγονότων και των κοπών εκ μέρους του Ο. Picard, αυτή στηρίζεται και σε υποθέσεις.

62. Βλ. στον παρόντα τόμο, σ. 365-366 (οδός Πλάτωνος).

ρίπου) νοτιοανατολικά του οικοπέδου Δαλιάνη[63] αποκαλύφθηκε διαταραγμένος και ημικατεστραμμένος θαλαμωτός τάφος ελληνιστικών χρόνων. Η είσοδος στο νότιο τοίχωμα του θαλάμου και ο δρόμος που οδηγούσε σε αυτήν είχαν καταστραφεί στο παρελθόν. Τμήμα της καμαρωτής οροφής του σωζόταν στο βόρειο τμήμα του θαλάμου, στο κέντρο του οποίου έχει λαξευθεί ορθογώνιο όρυγμα, προφανώς κατά τον άξονα της εισόδου και του δρόμου, διαμορφουμένων έτσι, εκατέρωθέν του δύο κλίνες. Από τις διαταραγμένες επιχώσεις του συγκεντρώθηκαν: α) αρτόσχημη αγνύθα, β) σιδερένιο καρφί, γ) θραύσματα ειδωλίων, δ) θραύσματα γυάλινου αγγείου και ε) όστρακα. Τα κινητά ευρήματα χρονολογούν τον τάφο στην ύστερη ελληνιστική περίοδο (β΄ μισό 2ου-α΄ μισό 1ου αι. π.Χ.).

Κυρτώνη (πρώην Κολάκα)

Στη θέση Άη-Γιάννης της κτηματικής περιφέρειας της τέως Κοινότητας Κυρτώνης (πρώην Κολάκας), νυν Καποδιστριακός Δήμος Αταλάντης, όπου κατά το παρελθόν είχε εντοπιστεί μετά από δραστηριότητες αρχαιοκαπήλων μυκηναϊκό νεκροταφείο με θαλαμωτούς τάφους[64], νέος τάφος του αυτού τύπου (τάφος XII)[65] υπέστη λαθρανασκαφή, με αποτέλεσμα να βρεθεί συλημένος με τα χώματα που τον κάλυπταν έξω από αυτόν. Ο τάφος, του ιδίου τύπου και προσανατολισμού με τους προηγούμενους, φωτογραφήθηκε και αποτυπώθηκε, οι δε επιχώσεις του κοσκινίστηκαν και περισυνελέγησαν ένα κωνικό σφονδύλι από στεατίτη, μία ακέραιη χάλκινη τριχολαβίδα, σκελετικά κατάλοιπα και λίγα όστρακα, χαρακτηριστικά που χρονολογούν τον τάφο στην ΥΕ ΙΙΙΒ περίοδο.

Μεγαπλάτανος

Στη θέση Παληοκάστρα της κτηματικής περιφέρειας Μεγαπλατάνου στον αγρό ιδιοκτησίας Δαλαδήμου, όπου κατά το παρελθόν η ΙΔ΄ ΕΠΚΑ είχε ανασκάψει εκτεταμένο νεκροταφείο[66] με αφορμή λαθρανασκαφή, βρέθηκε νέος τάφος (LIX)[67]. Πρόκειται για πήλινη λάρνακα τοποθετημένη με προσανατολισμό Α.-Δ. η οποία καλυπτόταν από πήλινες πλάκες. Οι λαθρανασκαφείς παραβίασαν το ανατολικό μισό και απέρριψαν το περιεχόμενο του τάφου και τις επιχώσεις του γύρω από αυτόν. Αδιατάρακτο βρέθηκε το δυτικό τμήμα της λάρνακας, όπου διατηρούνταν κρανίο και το ανώτερο τμήμα σκελετού νεκρού, καθώς και μελαμβαφής λύχνος, αρυβαλλοειδές ληκύθιο, μελαμβαφές ομφαλωτό πινάκιο σε όστρακα και θραύσματα πήλινων ειδωλίων. Στα γύρω από τον τάφο χώματα περισυνελέγησαν όστρακα που συνιστούν μελαμβαφές ομφαλωτό πινάκιο, ακέραιο ειδώλιο καθημένης γυναικείας θεότητας (Κυβέλη;) και θραύσματα άλλων ειδωλίων.

Από τα διασωθέντα κτερίσματα ο τάφος χρονολογείται στο β΄ μισό του 4ου αι. π.Χ.

Ελάτεια - Αλωνάκι

Δυτικά του μυκηναϊκού νεκροταφείου στην παραπάνω θέση, όπου έχει ανασκαφεί συστηματικά εκτεταμένη νεκρόπολη με θαλαμωτούς τάφους[68] με αφορμή αρχαιοκαπηλική δραστηριότητα, εντοπίστηκαν και ερευνήθηκαν δύο νέοι τάφοι (XCIV, XCV)[69].

Τάφος XCIV. Θαλαμωτός με κατεστραμμένη οροφή, κάτοψης κυκλικής με προσανατολισμό Β.-Ν. Δρόμος κοντός οδηγούσε στην είσοδο του θαλάμου που είχε διανοιγεί στο νότιο τοίχωμά του. Η είσοδος κατεστραμμένη, είχε κατώφλι προς το θάλαμο. Από τις διαταραγμένες επιχώσεις του θαλάμου συγκεντρώθηκαν οστά και όστρακα.

Τάφος XCV. Θαλαμωτός, ορθογώνιας κάτοψης με προσανατολισμό Β.-Ν. Δρόμος μετρίου μήκους οδηγούσε σε είσοδο ανοιγμένη έκκεντρα (προς Α.) στο νότιο τοίχωμα του θαλάμου. Η είσοδος έκλεινε με ξερολιθιά, μεγάλο μέρος της οποίας διατηρούνταν αδιατάρακτο. Η οροφή του θαλάμου είχε καταπέσει ήδη στην αρχαιότητα και το γεγονός συνετέλεσε ώστε να διατηρηθούν οι υστεροελλαδικές ταφές. Στο χώρο του θαλάμου, μετά την πτώση της οροφής κατά την ύστερη ελληνιστική περίοδο και την πρώιμη ρωμαϊκή, διενεργήθηκαν ενταφιασμοί σε κεραμοσκεπείς τάφους και τρεις από αυτούς διατηρήθηκαν αδιατάρακτοι.

Στον έναν τάφο (ταφή Α) ο νεκρός είχε τοποθετηθεί εκτάδην με την κεφαλή προς Α. και συνοδευόταν από ακέραιο άβαφο λυχνάρι με ανάγλυφα σταφύλια στο δίσκο και την επιγραφή *ΒΟΡΗΙΟ* στη βάση, χάλκινο νόμισμα και πήλινο προσωπείο της τραγικής κωμωδίας. Σιδερένια καρφιά και σιδερένιο έλασμα γύρω από αυτόν υποδηλώνουν τη χρήση ξύλινου φερέτρου ή φορείου.

Στο δεύτερο τάφο (ταφή Β) ο νεκρός είχε ταφεί με την κεφαλή προς Δ. εκτάδην και τα χέρια στην ήβη. Κάτω από το κρανίο βρέθηκαν κουκούτσια ελιάς, ενώ κάτω από το δεξί χέρι συγκεντρώθηκαν εννέα σιδερένια καρφιά και σιδερένιο έλασμα, κατάλοιπα ίσως φερέτρου ή φορείου.

Στον τρίτο τάφο (ταφή Γ) ο νεκρός είχε ταφεί εκτάδην με την κεφαλή προς Α. και είχε κτεριστεί με ένα ατρακτόσχημο δακρυδόχο και δύο χάλκινα νομίσματα.

Στις επιχώσεις γύρω από αυτούς τους τάφους, προφανώς κτερίσματα άλλων καταστραφέντων ή των περιγραφέντων, βρέθηκαν: α) ακέραιη πήλινη αγνύθα, β) λυχνάρι με επιγραφή: *ΣΩ* και γ) μεγαρικός σκύφος σπάνιας μορφής με διακόσμηση φυτική στο σώμα και ανάγλυφα κοχύλια στη βάση[70] (Εικ. 23).

---

63. *ΑΔ* 53 (1998): Χρονικά, σ. 394-395.

64. *ΑΔ* 43 (1988): Χρονικά, σ. 226· 44 (1989): Χρονικά, σ. 172· 45 (1990): Χρονικά, σ. 176-177· 46 (1991): Χρονικά, σ. 195· 47 (1992): Χρονικά, σ. 204-205· 50 (1995): Χρονικά, σ. 341.

65. Η αρίθμηση βαίνει συνεχώς από τους παλαιότερα ερευνηθέντες τάφους.

66. Η αρίθμηση συνεχής από τους κατά το παρελθόν ανασκαφέντες τάφους.

67. Την ανασκαφή, που διήρκεσε από το 1989 έως το 1992, επέβλεψε ο τότε προϊστάμενος της ΙΔ΄ ΕΠΚΑ Π. Πάντος.

68. *ΑΔ* 40 (1985): Χρονικά, σ. 171· 41 (1986): Χρονικά, σ. 65-78· 42 (1987): Χρονικά, σ. 231-234· 43 (1988): Χρονικά, σ. 229-232· 44 (1989): Χρονικά, σ. 175-177· 45 (1990): Χρονικά, σ. 183-184· 46 (1991): Χρονικά, σ. 196-198.

69. Η αρίθμηση βαίνει συνεχής από εκείνη των ερευνηθέντων κατά το παρελθόν τάφων.

70. *Ε΄ ΕλλΚερ*, Αθήνα 2000, σ. 453-460.

Εικ. 23. Ελάτεια - Αλωνάκι. Τάφος XCV. Μεγαρικός σκύφος.

Εικ. 24. Ελάτεια - Αλωνάκι. Τάφος XCV. Αμφορίσκος.

Ανασκάπτοντας και άλλο σε βάθος 1,37 μ. από το ανώτερο σωζόμενο σημείο του θαλάμου βρέθηκε το στρώμα της πεσμένης οροφής του, μετά την αφαίρεση του οποίου αποκαλύφθηκαν οι υστεροελλαδικές ταφές πάνω στο δάπεδο του θαλάμου.

Κατά μήκος της δυτικής πλευράς του θαλάμου βρέθηκαν παραμερισμένα οστά επτά τουλάχιστον νεκρών όπως δείχνουν τα ισάριθμα κρανία και μαζί με αυτά: α) σκύφος με ψηλό κωνικό πόδι, β) χειροποίητο χυτροειδές από χονδροειδή πηλό με στιλβωτή επιδερμίδα, γ) μικρός ολόβαφος μελανός αμφορέας, δ) ολόβαφη προχοΐσκη, ε) ψευδόστομος αμφορίσκος, στ) αμφορίσκος ελλιπής κατά τις λαβές, ολόβαφος με εξηρημένη ταινία μεταξύ των λαβών, ζ) δίωτο μικρογραφικό χειροποίητο κύπελλο, η) λίθινη αξίνα, θ) τμήμα σιδερένιου μαχαιριού, ι) μικρό σφονδύλι από στεατίτη, ια) χάλκινος κρίκος, ιβ) χάλκινο ενώτιο. Από τα κτερίσματα συμπεραίνεται ότι οι ταφές αυτές είχαν διενεργηθεί μεταξύ της ΥΕ ΙΙΙΓ μέσης και της υπομυκηναϊκής περιόδου.

Στο νοτιοδυτικό τμήμα του θαλάμου, στο νότιο τοίχωμα, κόγχη λάκκος περιείχε οστά δευτερογενών ταφών και α) δύο ολόβαφες προχοΐσκες με εξηρημένη τη βάση και το κάτω τμήμα του σώματός τους, β) προχοΐσκη με διακόσμηση επάλληλων ταινιών, γ) αμφορίσκο ολόβαφο με εξηρημένη μετόπη στο ύψος των λαβών διακοσμημένη με τεθλασμένη γραμμή (Εικ. 24), δ) ολόβαφο αμφορίσκο, ε) δύο κωνικά σφονδύλια από στεατίτη, στ) τρία χάλκινα δαχτυλίδια, ζ) δύο χάντρες από υαλόμαζα.

Όπως τα ευρήματα του θαλάμου και αυτά του λάκκου εμπίπτουν στην ίδια χρονική περίοδο.

Ζέλι

Μετά από αρχαιοκαπηλική δράση στη θέση Άγιος Γεώργιος, όπου κατά το παρελθόν από την ίδια αφορμή εντοπίστηκε νεκροταφείο της μυκηναϊκής εποχής με θαλαμωτούς τάφους[71], αποκαλύφθηκαν τρεις νέοι τάφοι του αυτού τύπου σε μικρή απόσταση από τους ήδη ερευνημένους.

Οι ερευνηθέντες τρεις τάφοι (III, IV, V)[72] απέδωσαν τα κατωτέρω ευρήματα:

Τάφος III. Θάλαμος με κυκλική ακανόνιστη κάτοψη, οροφή επίπεδη, πλατύ και μικρό σε μήκος δρόμο. Η είσοδος έσωζε μέρος της ξερολιθιάς. Ο τάφος είχε συληθεί επιμελώς από τους αρχαιοκάπηλους. Από τις διαταραγμένες επιχώσεις του συνελέγησαν οστά και αριθμός χαντρών από υαλόμαζα, καρνεόλη και σφραγιδόλιθος από στεατίτη.

Τάφος IV. Δυτικά του προηγούμενου με τον ίδιο προσανατολισμό, βρέθηκε αδιατάρακτος. Ο θάλαμος είχε κυκλική ακανόνιστη κάτοψη με αρχιτεκτονικά διαμορφωμένη πρόσοψη και σαμαρωτή οροφή. Ο δρόμος, μακρύτερος, οδηγούσε σε είσοδο κλεισμένη με ξερολιθιά και κατεστραμμένη στη δυτική πλευρά της. Περιείχε στην ανατολική του πλευρά τρεις κατά χώραν ταφές σε ισχυρά συνεσταλμένη στάση με προσανατολισμό Ν.-Β. Στη βορειοδυτική γωνία αποκαλύφθηκε αβαθής ελλειψοειδής λάκκος που περιείχε ένα νεκρό σε ισχυρά συνεσταλμένη στάση κτερισμένο με κύπελλο με προχοή, ψευδόστομο αμφορίσκο, προχοΐσκη σε όστρακα, δύο ειδώλια τύπου Ψ και αριθμό χαντρών από υαλόμαζα.

Τάφος V. Δυτικά των προηγούμενων με θάλαμο ίδιας κάτοψης, επίπεδη οροφή με μακρύτερο και στενότερο δρόμο. Η είσοδος, κατεστραμμένη και στις δύο πλευρές, έσωζε μέρος της ξερολιθιάς της. Ο θάλαμος περιείχε στην ανατολική πλευρά τρεις ταφές με προσανατολισμό Ν.-Β. Οι ταφές ήταν κτερισμένες με δύο αλάβαστρα, το ένα ελλιπές, αμφορίσκο, χάλκινο εγχειρίδιο, ένα αμφικωνικό και ένα σφονδύλι με περιχείλωμα από στεατίτη και λεπίδα οψιανού. Στο κέντρο του θαλάμου αποκαλύφθηκαν παραμερισμένα οστά, ενώ στη δυτική πλευρά ταφές με προσανατολισμό Β.-Ν. κτερισμένες με ψευδόστομο αμφορίσκο, τρία σφονδύλια από στεατίτη, δύο κωνικά και ένα αμφικωνικό, ελλιπή χάλκινο κρίκο, αριθμό χαντρών από καρνεόλη και υαλόμαζα.

71. *ΑΔ* 32 (1977): Χρονικά, σ. 104· 33 (1978): Χρονικά, σ. 139· 34 (1979): Χρονικά, σ. 186· 35 (1980): Χρονικά, σ. 240-242· 37 (1982): Χρονικά, σ. 189· 40 (1985): Χρονικά, σ. 171-173.

72. Η αρίθμηση βαίνει συνεχής από το 1985 (*ΑΔ* 40 (1985): Χρονικά, σ. 171-173).

Κάτω από τις ταφές της ανατολικής πλευράς του θαλάμου βρέθηκε ελλειψοειδής λάκκος που περιείχε οστά δευτερογενών ταφών, κωνικό σφονδύλι από στεατίτη, καθώς και αριθμό χαντρών από καρνεόλη και υαλόμαζα.

ΦΑΝΟΥΡΙΑ ΔΑΚΟΡΩΝΙΑ - ΣΟΝΙΑ ΔΗΜΑΚΗ

Αρκίτσα

Στο αγροτεμάχιο της Ε. Ραφτοπούλου στη θέση Παθήστρα νοτιοδυτικά της ακρόπολης της αρχαίας Αλόπης[73] (περιοχή Μελιδόνι ή Αγία Αικατερίνη της κτηματικής περιφέρειας Αρκίτσας) που υψώνεται κοντά στην εθνική οδό Αθηνών-Λαμίας στο 152ο χλμ., εργασίες ισοπέδωσης με μηχανικό εκσκαφέα έφεραν στο φως κυκλικό λάξευμα στο μαλακό ασβεστολιθικό πέτρωμα της περιοχής, που διέσωζε επένδυση από κονίαμα και κεραμίδια και έντονα ίχνη καύσης. Η μορφή του ευρήματος παραπέμπει σε κεραμικό κλίβανο, είδος ευρήματος όχι σπάνιου στη Λοκρίδα[74].

Μαλεσίνα

Μετά από δυνατή βροχόπτωση παρασύρθηκαν χαλαρές επιχώσεις από τα κράσπεδα αγροτικού δρόμου που διέρχεται από τη βορειοδυτική γωνία της μονής Αγίου Γεωργίου Μαλεσίνας και στη θέση Βρύση του Καλόγερου ή Κοτς αποκαλύφθηκε θαλαμωτός τάφος και ερευνήθηκε ανασκαφικά.

Ο θάλαμος ήταν ελλειψοειδούς τομής με οροφή ημισφαιρική και είσοδο ορθογώνια στο βόρειο τοίχωμα του θαλάμου που έκλεινε με αδροκομμένη ασβεστολιθική πλάκα. Βραχύς και πλατύς δρόμος οδηγούσε στην είσοδο.

Στο δάπεδο του θαλάμου, ο οποίος ήταν κενός επιχώσεων, βρέθηκαν καθ' όλη την έκταση ανθρώπινα σκελετικά κατάλοιπα και έξι κρανία κατά μήκος της δυτικής πλευράς, ενώ στο κέντρο διατηρούνταν στη θέση του σκελετός αδιατάρακτος νεκρού θαμμένου ύπτιου εκτάδην με την κεφαλή προς Δ., κτερισμένου με ακέραιη άβαφη μικρή πρόχου ρωμαϊκών χρόνων (1ος αι. μ.Χ.).

Άλλα κινητά ευρήματα από τον τάφο δεν προήλθαν εκτός τριών άβαφων οστράκων που περισυνελέγησαν στις επιχώσεις του δρόμου και ως εκ τούτου δεν είναι δυνατόν να οριστεί χρονικά η αρχική χρήση του τάφου.

Τραγάνα

Στη θέση Μικροβίβος της κτηματικής περιφέρειας Τραγάνας, που βρίσκεται σε ύψωμα που δεσπόζει στην περιοχή και στο μέσον περίπου της απόστασης μεταξύ της παραλίας Τραγάνας και των αρχαίων Αλών, κατά τη διάρκεια παράνομης εκχέρσωσης δασικής έκτασης, εντοπίστηκε αρχαίο κτίσμα, η ορθογώνια κάτοψη του οποίου ήταν σε μεγάλο μέρος ορατή.

Οι εργασίες εκχέρσωσης διακόπηκαν και διεξήχθη ανασκαφική έρευνα που κάλυψε όλη την έκταση που κατελάμβανε το αρχαίο κτίσμα, η νότια γωνία του οποίου είχε καταστραφεί κατά την εκχέρσωση του χώρου (Εικ. 25).

Οι τοίχοι του εδράζονταν στο βράχο σε μικρό βάθος από τη σύγχρονη στάθμη του εδάφους και σώζονταν σε ύψος 0,73 μ. Ήταν χτισμένοι με μέτριου μεγέθους λίθους, αδρά κομμένους, καλής αρμογής, χωρίς συνδετικό υλικό, με επιμελημένη όψη και σε μερικά σημεία παρεμβάλλονταν ορθογώνιες λιθόπλινθοι.

Το κτίσμα διέθετε πέντε τουλάχιστον χώρους που διαμορφώνονταν με εγκάρσιους τοίχους. Από τις λεπτές και διαταραγμένες επιχώσεις του συνελέγησαν όστρακα κυρίως άβαφα από αγγεία καθημερινής χρήσης (χυτροειδή, πρόχους, αμφορείς) και λίγα μελαμβαφή (κυρίως από πινάκια), που χρονολογούν το κτίριο στο β' μισό του 4ου αι. π.Χ.

Επειδή το κτίριο βρίσκεται μακριά από γνωστούς ή εντοπισμένους αρχαίους οικισμούς και σε κύρια θέση για τον έλεγχο του θαλάσσιου δρόμου του βόρειου Ευβοϊκού και με άμεση οπτική επικοινωνία με όλα τα παράλια της Οπούντιας Λοκρίδας, συμπεραίνεται ότι ήταν ένα μικρό φυλάκιο-φρυκτωρία εντεταγμένο στο αμυντικό σύστημα της περιοχής[75], στο οποίο προφανώς ανήκουν και άλλα δύο παρόμοια κτίρια, που έχουν ανασκαφεί κατά το παρελθόν και παρουσιάζουν παρόμοια χαρακτηριστικά[76].

ΦΑΝΟΥΡΙΑ ΔΑΚΟΡΩΝΙΑ - ΕΛΕΝΗ ΖΑΧΟΥ

Μόδι

Στη θέση Σκαμνά της κτηματικής περιφέρειας της πρώην Κοινότητας Μοδίου, μετά από λαθρανασκαφή είχε εντοπιστεί κατά το παρελθόν άγνωστο νεκροταφείο της μυκηναϊκής περιόδου, του οποίου είχαν ερευνηθεί 16 θαλαμωτοί τάφοι[77]. Κατά το 1999 εξαιτίας νέας αρχαιοκαπηλικής απόπειρας βρέθηκε και ανασκάφηκε ένας νέος θαλαμωτός τάφος του ιδίου τύπου με τους προηγούμενους (τάφος XVII)[78].

Όπως είχε διαπιστωθεί, οι τάφοι είχαν διαταραχθεί κατά την αρχαιότητα και μόνο μερικά ευρήματα είχαν διαφύγει τη σύληση. Από τα όστρακα που συγκεντρώθηκαν φάνηκε ότι το νεκροταφείο είχε αρχικά διανοιχθεί κατά την ΥΕ ΙΙΙΑ-Β περίοδο και είχε έκτοτε χρησιμοποιηθεί σε διαδοχικούς χρόνους έως την υπομυκηναϊκή. Όστρακα ελληνιστικά, ρωμαϊκά και βυζαντινά που συγκεντρώθηκαν από τους θαλάμους αποδεικνύουν ότι είτε οι τάφοι είχαν χρησιμοποιηθεί για ταφές και

73. J. Fossey, *The Ancient Topography of Opountian Lokris*, Amsterdam 1990, σ. 91.

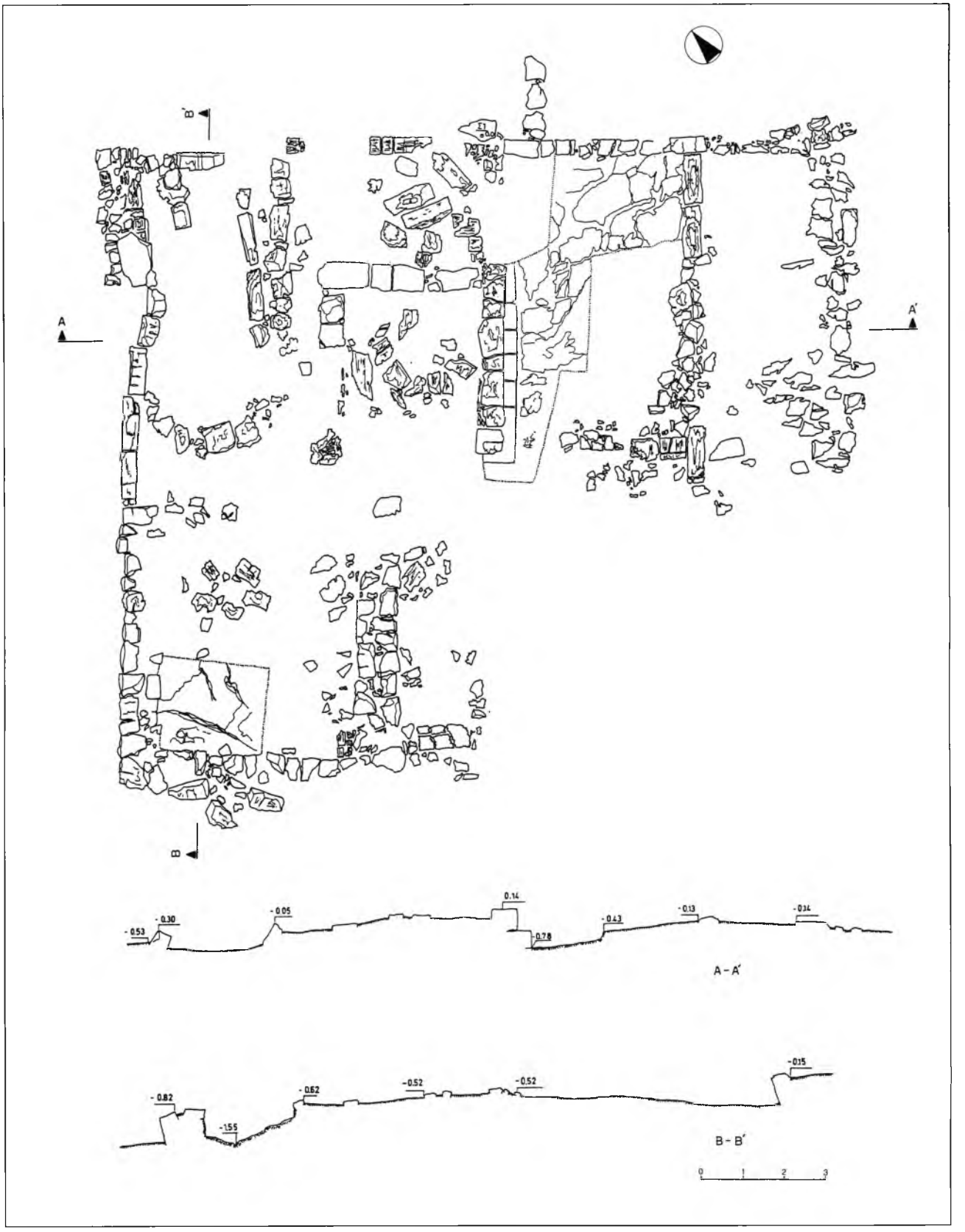
74. *ΑΔ* 36 (1981): Χρονικά, σ. 214-218· 47 (1992): Χρονικά, σ. 200· 52 (1997): Χρονικά, σ. 431-434. *ΣΤ' ΕλλΚερ*, Αθήνα 2004, σ. 513-520.

75. J.P. Adam, *L'architecture militaire grecque*, Paris 1982, σ. 71 κ.ε.

76. *ΑΔ* 40 (1985): Χρονικά, σ. 175-176· 50 (1995): Χρονικά, σ. 341-342.

77. *ΑΔ* 44 (1989): Χρονικά, σ. 171· 45 (1990): Χρονικά, σ. 175-177.

78. Η αρίθμηση βαίνει συνεχής από τα προηγούμενα έτη.

Εικ. 25. Τραγάνα. Θέση Μικροβίβος. Κάτοψη της ανασκαφής και τομές Α-Α΄και Β-Β΄.

μεταγενέστερα (βλ. π.χ. παράδειγμα νεκροταφείου Ελατείας)[79] είτε είχαν συληθεί τότε, εν πάση περιπτώσει πάντως φαίνεται ότι οι αρχαιοκάπηλοι δεν «ευτύχησαν» στους σκοπούς τους.

Όπως λοιπόν και στο παρελθόν, και στον παρόντα τάφο όστρακα ρωμαϊκά και βυζαντινά δείχνουν ότι και αυτός είχε διαταραχθεί από παλιά.

Διασώθηκαν μεγάλο τμήμα ολόβαφης προχοΐσκης της ΥΕ ΙΙΙΓ[80], σφραγιδόλιθος από στεατίτη με σχηματοποιημένο ρόδακα και τμήμα τρίωτου αλάβαστρου με διακόσμηση πλέγματος στον ώμο της ΥΕ ΙΙΙΒ περιόδου.

ΦΑΝΟΥΡΙΑ ΔΑΚΟΡΩΝΙΑ - ΣΟΝΙΑ ΔΗΜΑΚΗ

Προσκυνά

Λόφος Χιλιαδί

Στο πλαίσιο κατασκευής της εθνικής οδού ΠΑΘΕ στην περιοχή της τέως Κοινότητας Προσκυνά κατά τις εκσκαφές για την κατασκευή του παράπλευρου επαρχιακού δρόμου Προσκυνά-Μαλεσίνας που διέρχεται από τους πρόποδες του λόφου Χιλιαδί, αποκαλύφθηκε εκτεταμένο νεκροταφείο, από το οποίο ερευνήθηκαν 104 τάφοι διαφόρων τύπων.

Το νεκροταφείο, τμήμα του οποίου είχε ερευνηθεί στο παρελθόν στο πλαίσιο εργασιών του ΟΤΕ[81], λειτούργησε συνεχώς από το β΄ μισό του 8ου αι. π.Χ., δηλαδή την ύστερη γεωμετρική περίοδο, μέχρι τις αρχές του 1ου αι. π.Χ., οπότε φαίνεται ότι εγκαταλείπεται ως συνέπεια φυγής των κατοίκων του οικισμού, πιθανώς, εξαιτίας της επιδρομής του Σύλλα το 86/87 π.Χ.[82].

Ο λόφος Χιλιαδί, στην κορυφή του οποίου διατηρείται τμήμα οχύρωσης, έχει διχάσει τους μελετητές ως προς την ταύτισή του με κάποια από τις λοκρικές πόλεις που μαρτυρούνται στις αρχαίες πηγές. Κατά την επικρατέστερη άποψη εδώ υπήρχε η αρχαία Κόρσεια[83], που αναφέρεται από τον Παυσανία[84], ενώ μερικοί τοποθετούν εδώ την αρχαία Βουμελιταία[85].

Η διέλευση των μηχανημάτων εκσκαφής είχε ως αποτέλεσμα τη διάλυση μερικών από τους ευπαθέστερους τάφους, δηλαδή τους κεραμοσκεπείς και τους εγχυτρισμούς. Παρά ταύτα, μεγάλος αριθμός κινητών ευρημάτων καλά χρονολογούμενων, που βρέθηκαν μέσα και έξω από τους τάφους, καθώς και οι κατασκευαστικές λεπτομέρειες αυτών αποτελούν πολύτιμη πηγή πληροφοριών για το χαρακτήρα των νεκρών, τα έθιμα ταφής κτλ.

Οι τάφοι κατανέμονται αριθμητικά στους εξής τύπους[86]: α) 37 λάκκοι ορθογώνιοι (Εικ. 26), β) 23 κεραμοσκεπείς, γ) 16 πώρινες σαρκοφάγοι (Εικ. 27), δ) 12 ταφές σε πίθους (Εικ. 28), ε) οκτώ εγχυτρισμοί, στ) πέντε πήλινες λάρνακες και ζ) τρεις διαταραγμένες στο χώμα. Πώρινες σαρκοφάγοι, ταφικοί πίθοι και πήλινες λάρνακες χρησιμοποιήθηκαν για ενταφιασμούς κατά τον 6ο και 5ο αι. π.Χ. Οι κεραμοσκεπείς, κατασκευασμένοι σε αβαθείς λάκκους, κατασκευάζονται από τον 3ο έως τον 1ο αι. π.Χ.

Από τους εγχυτρισμούς σε άβαφους αμφορείς οι δύο χρονολογούνται στον 5ο αι. π.Χ., ενώ οι υπόλοιποι ήταν χωρίς κτερίσματα αλλά από τη μορφή των αμφορέων εικάζεται ότι εμπίπτουν χρονολογικά στην περίοδο μεταξύ 2ου και 1ου αι. π.Χ.

Οι λάκκοι είναι ο τύπος με τη μεγαλύτερη διάρκεια χρήσης, εφόσον εμφανίζεται ήδη από τα τέλη του 8ου αι. π.Χ. και επιβιώνει μέχρι τον 1ο αι. π.Χ.

Όλοι οι τάφοι είχαν προσανατολισμό Α.-Δ. και όσοι από αυτούς διατηρούσαν το σκελετό του νεκρού δείχνουν ότι είχε ταφεί με την κεφαλή προς Δ., εκτός ελαχίστων εξαιρέσεων (XXI, LXIV), όπου ο νεκρός είχε το κεφάλι προς Α. Έως τα μέσα του 4ου αι. π.Χ. οι νεκροί θάβονταν πλάγια συνεσταλμένοι, πανάρχαιο λοκρικό έθιμο που ασκείται ανεξαρτήτως μεγέθους του τάφου[87]. Έκτοτε η πρακτική αυτή αρχίζει να υποχωρεί σταδιακά και στην αρχή οι νεκροί θάβονται ύπτιοι αλλά με συνεσταλμένα τα κάτω άκρα, ενώ από τον 3ο αι. π.Χ. και εξής τους τοποθετούσαν στον τάφο ύπτιους και εκτάδην.

Ένας από τους τάφους (XCVI) που χρονολογείται στο 2ο αι. π.Χ. δέχθηκε συγχρόνως δύο νεκρούς εναγκαλισμένους, ενώ σε άλλον (CVII) της αυτής εποχής στα πόδια του νεκρού είχε τοποθετηθεί αγγείο με καμένα οστά. Ενδείξεις επαναχρησιμοποίησης του τάφου παρουσιάζουν πέντε από τους τάφους (II, XXI, XXIII, XXXVI, XCVII), στους οποίους εκτός του τελευταίου νεκρού βεβαιώθηκε και σωρός παραμερισμένης ταφής στα πόδια του. Οι πέντε αυτοί τάφοι κλιμακώνονται χρονολογικά από τον 5ο έως τον 1ο αι. π.Χ., γεγονός που υποδεικνύει ότι η πρακτική αυτή δεν αποτελούσε κανόνα για τα έθιμα ταφής της περιοχής.

Οι περισσότεροι από τους τάφους διέσωζαν τα κτερίσματα του νεκρού, που κατά κανόνα τοποθετούνταν μέσα στον τάφο και σπανιότερα έξω από αυτόν στο όποιο κάλυμμά του (κεραμίδες, λίθινες πλάκες). Αγγεία, εξάλλου, έξω από τον τάφο, πιθανώς σηματοδοτούν κάποιες τελετές προς τιμήν του νεκρού (χοές, νεκρόδειπνα κτλ.).

Τα κινητά ευρήματα που προήλθαν από το νεκροταφείο κατά τάφο είναι τα εξής:

Τάφος Ι. α) Όστρακα πολύχρωμου πινακίου, β) τμήματα οστέινης περόνης και γ) τμήμα λάμας μαχαιριού.

---

79. *ΑΔ* 43 (1988): Χρονικά, σ. 229 κ.ε.· 44 (1989): Χρονικά, σ. 175 κ.ε.· 45 (1990): Χρονικά, σ. 183-184· 46 (1991): Χρονικά, σ. 196-198.

80. P. Montjoy, *Mycenaean Decorated Pottery*, Göteborg 1986, σ. 186, εικ. 241,1.

81. *ΑΔ* 52 (1997): Χρονικά, σ. 442-443.

82. Πλούτ., *Σύλλας*, 26.

83. D. Katsonopoulou, *Studies of the Eastern Cities of Opountian Lokris: Halai, Kitrones, Korseia, Bumelitaia*, Diss., Cornell University, New York 1990, σ. 86-99, με όλη τη μέχρι τότε βιβλιογραφία.

84. Παυσ. IX, 24,1-2.

85. R. Etienne - D. Knoepfler, *Hyettos de Béotie et la chronologie des archontes fédéraux entre 250 et 271 avant J.C.*, Paris 1976, σ. 32-41. Fossey, ό.π. (υποσημ. 73), σ. 44-48.

86. Λεπτομερέστερη περιγραφή, βλ. Φ. Δακορώνια, Χιλιαδί, *Ο δρόμος είχε τη δική του ιστορία*, Κατάλογος έκθεσης, Λαμία 2002, σ. 15-24.

87. *ΑΛ* 34 (1979): Μελέτες, σ. 56-61.

Εικ. 26. Προσκυνάς. Λόφος Χιλιαδί. Λακκοειδής τάφος με κτερίσματα.

Εικ. 27. Προσκυνάς. Λόφος Χιλιαδί. Πώρινη σαρκοφάγος με κτερίσματα.

Τάφος II. Μελαμβαφής σκύφος.

Τάφος III. Εξωτερικά πάνω από τις καλυπτήριες βρέθηκαν: α) τέσσερα ομφαλωτά ερυθροβαφή πινάκια, β) μελαμβαφές μικρό πινάκιο χωρίς ομφαλό, γ) ερυθροβαφής λύχνος, δ) ελλιπής ερυθροβαφής προχοΐσκη-λήκυθος, ε) μικρή πρόχους με ψηλή λαβή, στ) άβαφη πρόχους.

Από το εσωτερικό του τάφου συσσωρευμένα παρά το κρανίο του νεκρού: α) ακέραιη λάγυνος terra sigillata με διακόσμηση φύλλων κισσού (Εικ. 29), β) δύο ακέραια άβαφα ατρακτόσχημα δακρυδόχα, γ) μικρή άβαφη χύτρα χωρίς πώμα.

Τάφος IV. Ελλιπές μελαμβαφές ομφαλωτό πινάκιο.

Τάφος V. α) Χάλκινο νόμισμα, β) σφαιρική χάντρα γυάλινη τύπου millefiori, γ) δίωτο ερυθροβαφές κύπελλο, δ) δύο ελλιπή ομφαλωτά μελαμβαφή πινάκια, ε) ελλιπές μελαμβαφές σκυφίδιο.

Τάφος VI. Όστρακα ελληνιστικών χρόνων, μεταξύ των οποίων διακρίνονται λυχνάρια και ομφαλωτά πινάκια, θραύσματα ειδωλίων, σιδερένια καρφιά και θραύσματα σιδηρών αντικειμένων.

Τάφος VII. α) Επτά μεγαλύτεροι και δύο μικρότεροι μελαμβαφείς σκύφοι, β) επτά κάνθαροι με ψηλό πόδι, εκ των οποίων οι έξι με διακόσμηση επίθετη διά λευκού φυτικών κοσμημάτων (Εικ. 30), ο δε ένας με παράσταση κιθαρωδού στη μία όψη και παιδαγωγού(;) στην άλλη με επίθετο αραιωμένο πηλό, γ) τέσσερις μελαμβαφείς κάνθαροι με χαμηλό πόδι, δ) οκτώ μελαμβαφή καρχήσια, ε) πέντε κυλικόσχημοι σκύφοι, στ) ακέραιη λήκυθος με διακόσμηση πλοχμού κισσού, ζ) κύλικα με διακόσμηση μελανών ανθεμίων στο χείλος εξωτερικά, η) μία μελαμβαφής πυξίδα με πώμα με απολήξεις διάτρητες σταυροειδώς διατεταγμένες στο σώμα και αντίστοιχες οπές στο κομβίο του πώματος για στερέωση, θ) οκτώ πινάκια ελλιπή από συγκόλληση με χρωματιστή διακόσμηση, ι) άβαφη χύτρα με κυρτή

Εικ. 28. Προσκυνάς. Λόφος Χιλιαδί. Ταφικός πίθος.

σφαιρική βάση, ια) τμήμα σιδερένιας στλεγγίδας, ιβ) ελλιπές σιδερένιο μαχαίρι, ιγ) οστέινη σπάτουλα, ιδ) τμήματα πήλινου γυναικείου ειδωλίου. Εξωτερικά στη βορειοανατολική γωνία του τάφου πρόχους άβαφη με ψηλή λαβή.

Τάφος X. α) Όστρακα, β) τμήμα πήλινου ειδωλίου, γ) δύο τμήματα σιδερένιου μαχαιριού, δ) αριθμός οστρέων.

Τάφος XIV. α) Μελαμβαφές ομφαλωτό πινάκιο, β) ατρακτόσχημο άβαφο δακρυδόχο, γ) δίωτο κύπελλο και δ) άψητο αγγείο σε όστρακα μη συγκολλώμενα.

Τάφος XVI. α) Ακέραιο ομφαλωτό πινάκιο, β) τέσσερα χάλκινα νομίσματα, γ) ατρακτόσχημο τεφρόχρωμο δακρυδόχο, δ) μελαμβαφές φιαλίδιο, ε) ερυθροβαφές λυχνάρι, στ) άβαφη πρόχους, ζ) θραύσματα πήλινων ειδωλίων μη συγκολλώμενα

Εικ. 29. Προσκυνάς. Λόφος Χιλιαδί. Τάφος ΙΙΙ. Λάγυνος terra sigillata.

Εικ. 30. Προσκυνάς. Λόφος Χιλιαδί. Τάφος VII. Κάνθαροι με φυτική διακόσμηση.

λόγω κακής ποιότητας του πηλού. Διακρίνεται ιστάμενη γυναικεία μορφή.

Τάφος XVIII. α) Δύο ακέραια ομφαλωτά πινάκια, β) ελλιπής αμφορέας άβαφος «μακεδονικού» τύπου, γ) δύο χάλκινα νομίσματα, δ) όστρακο μεγαρικού σκύφου, ε) ελλιπές τεφρόχρωμο ατρακτόσχημο δακρυδόχο, στ) ακέραιο κάναστρο.

Τάφος XX. α) Ομφαλωτό μελαμβαφές πινάκιο και β) ελλιπής άβαφη πρόχους με υπερυψωμένη λαβή.

Τάφος XXI. α) Ελλιπής καρποδόχη με χαμηλό πόδι, β) θραύσμα γυάλινου αγγείου.

Τάφος XXII. α) Μελαμβαφές πινάκιο με διακόσμηση roulletting, β) ακέραιο ατρακτόσχημο δακρυδόχο από τεφρό πηλό, γ) θραύσματα κακοψημένων πήλινων ειδωλίων, από τα οποία προήλθαν θεατρικό προσωπείο και ελλιπής πάπια, πάνω στην οποία ένα μικρό παιδί.

Τάφος XXIII. Δίωτο κύπελλο.

Τάφος XXIV. α) Δύο μελαμβαφή ομφαλωτά πινάκια, β) δύο ατρακτόσχημα δακρυδόχα, γ) ελλιπής καρποδόχη με χαμηλό πόδι, δ) ακέραιη μελαμβαφής κοτύλη, ε) μελαμβαφής λύχνος, στ) χάλκινο νόμισμα, ζ) τέσσερις λεπτοί χάλκινοι κρίκοι μικρής διαμέτρου, η) κεφαλή και στέλεχος σιδερένιου καρφιού.

Τάφος XXV. α) Ελλιπής σιδερένια στλεγγίδα, β) ακέραιος μελαμβαφής λύχνος, γ) ακέραιο μελαμβαφές ομφαλωτό πινάκιο, δ) ακέραιη καρποδόχη, ε) ακέραιος μελαμβαφής κάνθαρος, στ) άβαφη πρόχους με ψηλή λαβή, ζ) άβαφη πρόχους («λοκρική»).

Τάφος XXVIII. α) Δύο μικκύλες μελαμβαφείς υδρίες, β) 13 κορινθιακές κοτυλίσκες, γ) δύο όστρεα, δ) πήλινο ειδώλιο καθιστής θεότητας (Κυβέλης), ε) δύο πήλινα ειδώλια κάπρων, στ) θραύσματα άλλων κακοψημένων ειδωλίων.

Τάφος XXX. α) Είκοσι αστράγαλοι, β) τμήμα οστέινης περόνης, γ) τρία όστρεα, δ) σιδερένιο καρφί, ε) τμήματα χάλκινης στλεγγίδας, στ) δύο χάλκινες αιχμές βελών.

Τάφος XXXIII. α) Τέσσερις κορινθιακές κοτυλίσκες, β) τρεις ακέραιες μικρές κύλικες με χαμηλό πόδι και φυτική διακόσμηση, γ) δύο ακέραια άωτα σκυφίδια, δ) δύο μελαμβαφείς κύλικες χωρίς πόδι, εκ των οποίων η μία έχει εγχαράξεις, ε) ακέραιη μελανόμορφη λήκυθος με παράσταση τεθρίππου, στ) δύο μικροσκοπικές μελαμβαφείς υδρίες, ζ) τρία πήλινα ειδώλια καθιστής θεότητας (Κυβέλης), η) πήλινο ειδώλιο περιστεριού, θ) πήλινο ειδώλιο ιστάμενης ενδεδυμένης γυναικείας μορφής, ι) πήλινο μικροσκοπικό ειδώλιο πτηνού εν πτήσει.

Τάφος XXXIV. Δύο πήλινα αμφικωνικά σφονδύλια.

Τάφος XXXVI. α) Άβαφη ομφαλωτή φιάλη, β) δύο μελαμβαφείς σκύφοι, γ) ακέραιος μελαμβαφής λύχνος, δ) ακέραιη άβαφη «λοκρική» πρόχους, ε) από συγκόλληση ελλιπής κύλικα, στ) θραύσματα κακοψημένων ειδωλίων, μεταξύ των οποίων διακρίνεται ελλιπής σάτυρος.

Τάφος XXXVII. α) Δύο αστράγαλοι, β) έλασμα χαλκού, γ) θραύσματα ειδωλίου.

Τάφος XXXIX. α) Ομφαλωτή φιάλη με λευκό επίχρισμα, β) θραύσματα πήλινων ειδωλίων, εκ των οποίων προήλθαν δύο ελλιπή προσωπεία Διονύσου(;), τα οποία διατηρούν χρώματα λευκό και ερυθρό, και δύο ειδώλια ιστάμενων γυμνών ανδρικών μορφών (Απόλλωνες;).

Τάφος XL. α) Ακέραιος λύχνος, β) ελλιπής σιδερένια μάχαιρα.

Τάφος XLII. α) Όστρακα, από τα οποία συγκολλήθηκε ελλιπές μελαμβαφές καρχήσιον, β) οστέινη σπάτουλα (Εικ. 31).

Τάφος XLIII. α) Σώμα μελαμβαφούς λεκανίδας, β) μικρό χυτροειδές, γ) ελλιπής μελαμβαφής κάνθαρος, δ) ελλιπής μελαμβαφής κοτύλη, ε) ελλιπές κάναστρον, στ) το κάτω τμήμα μελαμβαφούς αρυβαλλοειδούς ληκύθου, ζ) τμήμα σώματος άβαφης πρόχου, η) σώμα λεκανίδας εσωτερικά με λευκό επίχρισμα, θ) τμήμα πώματος της προηγούμενης λεκανίδας, ι) ακέραιο πήλινο ειδώλιο ιστάμενης γυμνής ανδρικής μορφής που κρατεί κόκκορα, Απόλλων(;), Ερμής(;).

Τάφος XLV. α) Όστρακα μελαμβαφών αγγείων, μεταξύ των οποίων διακρίνονται σκύφος και κύλικες, β) μικρός χάλκινος κρίκος.

Τάφος XLVII. α) Όστρακα μελαμβαφών αγγείων, διακρίνονται κάνθαροι και καρχήσια, β) ελλιπές πώμα λεκανίδας

Εικ. 31. Προσκυνάς. Λόφος Χιλιαδί. Τάφος XLII. Οστέινη σπάτουλα.

με λευκό επίχρισμα και διακόσμηση με ερυθρό χρώμα, γ) μεγάλος αριθμός θραυσμάτων ειδωλίων, από τα οποία συγκολλήθηκε ελλιπές προσωπείο και τρία ελλιπή ειδώλια γυμνών ιστάμενων ανδρικών μορφών (Απόλλωνες - Ερμείς).

Τάφος XLVIII. α) Πέντε μελαμβαφείς σκύφοι, β) μία μελαμβαφής λεκανίδα με πώμα, γ) μικρή άβαφη «λοκρική» πρόχους, δ) ακέραιο μελαμβαφές φιαλίδιο, ε) μικρή μελαμβαφής αρυβαλλοειδής λήκυθος ελλιπής στο χείλος, στ) πινάκιο δίωτο με ταινιωτές λαβές και διακόσμηση στο χείλος, ζ) 12 πήλινα ειδώλια ιστάμενων ενδεδυμένων γυναικείων μορφών (Εικ. 32), η) ένα ειδώλιο καθιστής γυναικείας μορφής (Κυβέλης), θ) κεφαλή πήλινου ειδωλίου ηθοποιού της τραγικής κωμωδίας, ι) οκτώ πήλινα προσωπεία γυναικείας μορφής (Περσεφόνης) και ένα ανδρικής (Διόνυσος) και μεγάλος αριθμός θραυσμάτων ειδωλίων και προσωπείων. Τα ειδώλια και τα προσωπεία διατηρούν χρώματα, λευκό και ερυθρό.

Τάφος XLIX. α) Βελόνα στερέωσης και τμήμα του ελατηρίου χάλκινης πόρπης, β) το ήμισυ μελαμβαφούς πρόχου ολόβαφης με εξηρημένη λεπτή γραμμή στο κάτω μέρος της κοιλιάς.

Τάφος LI. α) Ακέραιη μελαμβαφής μικκύλη υδρία, β) ακέραιος μικκύλος μελαμβαφής κρατηρίσκος, γ) χάλκινη στλεγγίδα σε θραύσματα, δ) χάλκινος οξειδωμένος δακτύλιος, ε) δύο όστρεα, στ) θραύσματα ειδωλίων, μεταξύ των οποίων διακρίνεται ένα πτηνό.

Τάφος LII. Εξωτερικά του τάφου βρέθηκαν: α) δύο μελαμβαφείς λήκυθοι, β) δύο μελαμβαφή καρχήσια, εκ των οποίων το ένα μικκύλο, γ) τρεις κύλικες με διακόσμηση κλάδων ελιάς, δ) μικκύλη μελαμβαφής κύλικα, ε) μικκύλος μελαμβαφής κάνθαρος, στ) μικκύλη κορινθιακή κοτυλίσκη, ζ) λευκή μικρή λήκυθος με παράσταση καθιστής γυναικείας μορφής, η) 11 όστρεα, θ) θραύσματα ειδωλίων, μεταξύ των οποίων διακρίνονται πτηνά και τετράποδα ζώα, ιστάμενη ενδεδυμένη γυναικεία μορφή, καθώς και καθιστή γυναικεία μορφή, ι) τμήμα λαβής χάλκινης στλεγγίδας, ια) τμήμα γυάλινου «φοινικικού» αγγείου. Εσωτερικά του τάφου: α) λήκυθος με διακόσμηση ορθών ανθεμίων, β) δύο μελαμβαφή αναρτώμενα πινάκια, γ) μεγάλος αριθμός αστραγάλων, δ) μεγάλος αριθμός οστρέων, ε) τμήματα χαλκών και σιδηρών στλεγγίδων, στ) χάλκινη βάση(;) ή στήριγμα αγγείου, ζ) θραύσμα ειδωλίου πτηνού.

Τάφος LIII. Ακέραιη μελαμβαφής κοτυλίσκη.

Τάφος LIV. Δύο ομφαλωτές φιάλες με λευκό επίχρισμα και διακόσμηση με κόκκινο και ιώδες χρώμα.

Τάφος LV. Τμήματα σιδερένιας στλεγγίδας.

Τάφος LIX. α) Μία σιδερένια αιχμή δόρατος, β) μελαμβαφής οπισθότμητη πρόχους, γ) χάντρες περιδεραίου.

Εικ. 32. Προσκυνάς. Λόφος Χιλιαδί. Τάφος XLVIII. Πήλινα γυναικεία ειδώλια.

Τάφος LX. α) Τρία πήλινα ειδώλια, εκ των οποίων το ένα ιστάμενης γυμνής ανδρικής μορφής (Απόλλων), το δεύτερο ιστάμενης ενδεδυμένης γυναικείας μορφής και το τρίτο πετεινού με μικρό παιδί, β) μελαμβαφές «αλατοδοχείο», γ) όστρεα, δ) δύο αστράγαλοι.

Τάφος LXII. α) Μελαμβαφές «αλατοδοχείο», β) πολλά θραύσματα ειδωλίων, από τη συγκόλληση των οποίων προήλθαν τρία ελλιπή ιστάμενων ενδεδυμένων γυναικείων μορφών και ειδώλιο καθημένου γυμνού ανδρός με προσωπείο της τραγικής κωμωδίας, γ) ακέραια βρέθηκαν ένα ειδώλιο ορθής ενδεδυμένης γυναικείας μορφής που διατηρεί χρώματα (λευκό, κόκκινο) και ένα καθημένης μορφής, δ) ελλιπής μελαμβαφής αρυβαλλοειδής λήκυθος, ε) ακέραιο μικρό μελαμβαφές φιαλίδιο.

Τάφος LXIII. Θραύσματα σιδερένιου μαχαιριού.

Τάφος LXIV. α) Δύο μελαμβαφή καρχήσια, β) ένας μελαμβαφής κάνθαρος με χαμηλό πόδι, γ) τρεις μελαμβαφείς κάνθαροι με ψηλό πόδι, εκ των οποίων οι δύο με διακόσμηση πλοχμού κισσού δια λευκού επιθέτου χρώματος και ένας με διακόσμηση φρούτων με λευκό και ερυθρό, δ) οκτώ ακέραιοι μελαμβαφείς σκύφοι, ε) μελαμβαφής άπους κύλικα, στ) δίωτο μελαμβαφές κύπελλο, ζ) μελαμβαφές μικρό κάναστρο, η) σιδερένιο μικρό μαχαίρι.

Τάφος LXVIII. α) Ελλιπής κύλικα, β) μελαμβαφές ομφαλωτό πινάκιο.

Τάφος LXX. α) Χειροποίητη άβαφη τριφυλλόστομη οινοχόη με δύο μαστούς, β) ακέραιο μελαμβαφές κύπελλο, γ) τμήμα χάλκινης περόνης, δ) τμήμα σιδερένιας περόνης.

Τάφος LXXI. α) Κύλικα με διακόσμηση ορθών ανθεμίων, β) τρεις μικρές κορινθιακές κοτύλες, γ) μικκύλος μελαμβαφής κρατηρίσκος, δ) μικκύλη μελαμβαφής υδρία, ε) ακέραιη λήκυθος με διακόσμηση ρομβοειδούς πλέγματος, στ) ακέραιο πήλινο ειδώλιο γυναικείας μορφής τρέχουσας, ενδεδυμένης με

κοντό χιτώνα (Άρτεμις;) και θραύσματα άλλων ειδωλίων, ζ) όστρεα, η) δύο αστράγαλοι.

Τάφος LXXII. α) Πέντε μελαμβαφείς κάνθαροι, εκ των οποίων δύο με φυτική διακόσμηση με λευκό επίθετο χρώμα, β) τέσσερις μελαμβαφείς σκύφοι, γ) δύο μελαμβαφή καρχήσια, δ) δύο μελαμβαφή κανθαρόσχημα κύπελλα, εκ των οποίων ένα με διακόσμηση επίθετη με λευκό χρώμα, ε) τρεις κύλικες με διακόσμηση ορθών ανθεμίων, στ) μελαμβαφές φιαλίδιο, ζ) ελλιπές πινάκιο με χρωματιστή διακόσμηση σε λευκό επίχρισμα, η) σιδερένιο μαχαίρι. Εξωτερικά του τάφου: α) πρόχους μελαμβαφής, β) άβαφη λεκάνη.

Τάφος LXXIII. α) Δύο μικρά αρυβαλλοειδή ληκύθια με διακόσμηση ανθεμίου, β) μικκύλη μελαμβαφής τριφυλλόστομη οινοχόη, γ) μελαμβαφές «αλατοδοχείο», δ) μόνωτη μελαμβαφής λεκανίδα με πώμα, ε) μελαμβαφής ακέραιος κυλικόσχημος σκύφος, στ) μελαμβαφής σκύφος, ζ) μελαμβαφής κοτύλη με εξηρημένη ζώνη στη βάση της, η) μεγάλη πυξίδα με λευκό επίθετο χρώμα με το πώμα της, θ) μικκύλη χειροποίητη ομφαλωτή φιάλη, ι) τμήμα πινακίου με λευκό χρώμα από συγκόλληση οστράκων, ια) πήλινο ειδώλιο ιστάμενης γυναικείας μορφής, ιβ) πήλινο ειδώλιο ιστάμενης γυμνής ανδρικής μορφής, ιγ) επτά μικρά πήλινα πτηνά εν πτήσει, ιδ) πήλινος κύκνος εν πτήσει, ιε) θραύσματα ειδωλίων, ιστ) αστράγαλος, ιζ) ζεύγος χαλκών ενωτίων, ιη) χάλκινο κάτοπτρο σε θραύσματα.

Τάφος LXXV. α) Δύο μελαμβαφείς σκύφοι, β) δύο κυλικόσχημοι μελαμβαφείς σκύφοι, γ) άβαφη «λοκρική» πρόχους, δ) ακέραιο μελαμβαφές λυχνάρι, ε) μελαμβαφές φιαλίδιο, στ) μελαμβαφές «αλατοδοχείο», ζ) ελλιπής ομφαλωτή φιάλη από συγκόλληση, η) πέντε ειδώλια ιστάμενων ενδεδυμένων γυναικείων μορφών, θ) τρία πήλινα ειδώλια ιστάμενων γυμνών ανδρικών μορφών (Απόλλωνες) και μεγάλος αριθμός θραυσμάτων ειδωλίων των δύο ανωτέρω τύπων και προσωπείων.

Τάφος LXXVI. α) Μελαμβαφής ακέραιος λήκυθος, β) μελαμβαφής κοτύλη, γ) μελαμβαφής αρυβαλλοειδής λήκυθος, δ) άβαφη «λοκρική» πρόχους, ε) άβαφη πρόχους με υπερυψωμένη λαβή, στ) σιδερένιο καρφί.

Τάφος LXXVII. α) Έντεκα ακέραιοι μελαμβαφείς σκύφοι, β) οκτώ κυλικόσχημοι σκύφοι, γ) δύο λήκυθοι, μία με διακόσμηση ορθών ανθεμίων και μία με μελανόμορφη παράσταση τεθρίππου, δ) τμήματα σιδερένιας περόνης, ε) τμήμα σιδηρού αδιάγνωστου αντικειμένου, στ) δύο ακέραιες κύλικες με διακόσμηση ορθών ανθεμίων.

Τάφος LXXVIII. α) Δεκαέξι κυλικόσχημοι μελαμβαφείς σκύφοι, β) τέσσερις μελαμβαφείς κύλικες, γ) δύο μελαμβαφείς κάνθαροι, ένας μεγάλος και ένας μικρός, δ) ένα μεγάλο μελαμβαφές καρχήσιον, ε) τρεις μελαμβαφείς σκύφοι, στ) μικρό πινάκιο με λευκό επίχρισμα και φυτική διακόσμηση με ερυθρό χρώμα, ζ) μία ακέραιη κύλικα με διακόσμηση ορθών ανθεμίων, η) μία μελανόμορφη κύλικα με παράσταση Απόλλωνα, θ) μία μελαμβαφής λήκυθος, ι) μία λήκυθος με διακόσμηση ορθών ανθεμίων, ια) σιδερένιο μαχαίρι, ιβ) πήλινο ελλιπές ειδώλιο ανακεκλιμένης μορφής, που κρατεί λύρα. Πάνω στην καλυπτήρια είχε τοποθετηθεί πρόχους με σφαιρικό σώμα.

Τάφος LXXIX. α) Ατρακτόσχημο πήλινο ακέραιο δακρυδόχο, β) ερυθροβαφής λάγυνος (terra sigillata), γ) ακέραιο λυχνάρι, δ) δίωτο κύπελλο, ε) τρία χάλκινα νομίσματα.

Τάφος LXXX. α) Τρία χάλκινα νομίσματα, β) ομφαλωτό πινάκιο κακοψημένο, γ) άβαφη πρόχους.

Τάφος LXXXI. α) Τρία χάλκινα νομίσματα στην περιοχή του κρανίου, β) άωτο μελαμβαφές σκυφίδιο, γ) ατρακτόσχημο τεφρόχρωμο δακρυδόχο με επίθετες ταινίες λευκές, δ) ομφαλωτό πινάκιο, ε) δύο ειδώλια ιστάμενων ενδεδυμένων μορφών, στ) 18 σιδερένια καρφιά.

Τάφος LXXXII. α) Μελαμβαφής μικρή πρόχους με υπερυψωμένη λαβή, β) μικκύλος μελαμβαφής κάνθαρος, γ) δύο «αλατοδοχεία», δ) μελαμβαφές άωτο πινάκιο, ε) μελαμβαφής κύλικα-σκύφος, στ) μελαμβαφής άπους κύλικα, ζ) δύο κορινθιακές κοτυλίσκες, η) δύο όστρεα.

Τάφος LXXXIII. α) Τρία χάλκινα νομίσματα, β) μεγαρικός σκύφος, γ) λοπάδιο με πώμα, δ) ατρακτόσχημο δακρυδόχο, ε) άβαφο πώμα, στ) τρία ομφαλωτά πινάκια, ζ) κανθαρόσχημο μελαμβαφές κύπελλο, η) μελαμβαφές ληκύθιο, θ) μελαμβαφής λύχνος, ι) ελλιπής άβαφη πρόχους, ια) άβαφη πρόχους με υπερυψωμένη λαβή, ιβ) θραύσματα ειδωλίου.

Τάφος LXXXIV. α) Μελαμβαφής λεκανίδα με πώμα, β) ομφαλωτό μελαμβαφές πινάκιο, γ) τρεις ελλιπείς μελαμβαφείς σκύφοι, δ) δύο ελλιπείς μελαμβαφείς κοτύλες.

Τάφος LXXXV. α) Τρία χάλκινα νομίσματα, β) άβαφος αμφορέας «μακεδονικού» τύπου, γ) πέντε ατρακτόσχημα τεφρόχρωμα δακρυδόχα, δ) άβαφο κάναστρο, ε) όστρεα, στ) δύο ομφαλωτά πινάκια, ζ) πέντε χάλκινα λεπτά καρφιά, η) γυάλινη χάντρα, θ) σιδερένιος δακτύλιος με σφενδόνη, ι) ειδώλιο ενδεδυμένης γυναικείας μορφής.

Τάφος LXXXVI. α) Άβαφη ακέραιη «λοκρική» πρόχους, β) μελαμβαφής κοτύλη, γ) δακρυδόχο με σφαιρική κοιλιά, δ) μελαμβαφής αρυβαλλοειδής λήκυθος, ε) ελλιπές άβαφο δακρυδόχο, στ) ακέραιος μελαμβαφής λύχνος, ζ) μελαμβαφής μικκύλη άωτη λεκανίδα.

Τάφος LXXXVII. α) Δύο ατρακτόσχημα τεφρόχρωμα δακρυδόχα, β) μελαμβαφές ομφαλωτό πινάκιο, γ) μελαμβαφής λύχνος, δ) θραύσματα ειδωλίων.

Τάφος LXXXVIII. α) Ατρακτόσχημο τεφρό δακρυδόχο, β) δύο χάλκινα νομίσματα, γ) τρία μελαμβαφή ομφαλωτά πινάκια, δ) μελαμβαφές λυχνάρι, ε) θραύσματα ειδωλίων.

Τάφος LXXXIX. α) Τέσσερα χάλκινα νομίσματα, β) δύο μελαμβαφή ομφαλωτά πινάκια, γ) άβαφο κάναστρο, δ) άβαφη πρόχους με ψηλή λαβή, ε) σωρός 12 κεφαλών σιδερένιων καρφιών.

Τάφος XCI. α) Ακέραιο δακρυδόχο από τεφρό πηλό, β) τέσσερα μελαμβαφή πινάκια, εκ των οποίων τα τρία ομφαλωτά, γ) ελλιπής μεγαρικός σκύφος, δ) πήλινο ειδώλιο άνθους, ε) ασημένιο δαχτυλίδι με κυκλική σφενδόνη, στ) ειδώλιο ιστάμενης γυναικείας μορφής και θραύσματα περισσοτέρων, ζ) όστρεα.

Τάφος XCII. α) Ασημένιο νόμισμα, β) δίωτο κανθαρόσχημο αγγείο, γ) άβαφο λυχνάρι, δ) μελαμβαφές σκυφίδιο, ε) δύο ατρακτόσχημα τεφρόχρωμα δακρυδόχα, στ) έξι μελαμβαφή

ομφαλωτά πινάκια, ζ) όστρεα, η) χρυσές χάντρες περιδεραίου σε συνδυασμό με χάντρες από υαλόμαζα επιχρυσωμένες, θ) χάλκινο κάτοπτρο.

Τάφος XCIV. α) Χάλκινο νόμισμα, β) ομφαλωτό ερυθροβαφές πινάκιο.

Τάφος XCV. α) Έξι ατρακτόσχημα δακρυδόχα, β) ακέραιη λοπάς, γ) τέσσερα μεγάλα ερυθροβαφή ομφαλωτά πινάκια, δ) ακέραιος λύχνος, ε) ακέραιος άβαφος αμφορέας «μακεδονικού» τύπου, στ) ερυθροβαφές φιαλίδιο, ζ) τριφυλλόστομη ερυθροβαφής λήκυθος με πλαστικό σώμα, η) δίωτο κύπελλο.

Τάφος XCVI. α) Τέσσερα ατρακτόσχημα τεφρόχρωμα δακρυδόχα, β) άβαφος αμφορέας «μακεδονικού» τύπου, γ) ερυθροβαφές κυάθιο, δ) ερυθροβαφές ομφαλωτό πινάκιο, ε) μεγάλος αριθμός σιδερένιων καρφιών, στ) χάλκινος δακτύλιος, ζ) δύο χάλκινα νομίσματα.

Τάφος XCVII. α) Πέντε ατρακτόσχημα τεφρόχρωμα δακρυδόχα, β) δύο άωτα σκυφίδια, γ) έξι μελαμβαφή ομφαλωτά πινάκια, δ) δύο λυχνάρια, ένα μελαμβαφές και ένα ερυθροβαφές, ε) άβαφος άψητος αμφορέας σε όστρακα, στ) έξι χάλκινα νομίσματα, ζ) ερυθροβαφές δίωτο κανθαρόσχημο.

Τάφος XCVIII. α) Τρία χάλκινα νομίσματα, β) άβαφος αμφορέας «μακεδονικού» τύπου, γ) άωτο μελαμβαφές σκυφίδιο, δ) χυτροειδές αγγείο, ε) σιδερένια στλεγγίδα, στ) πέντε πινάκια, εκ των οποίων τα τέσσερα ομφαλωτά.

Τάφος XCIX. α) Δύο ατρακτόσχημα τεφρόχρωμα δακρυδόχα, β) άβαφος αμφορέας «μακεδονικού» τύπου, γ) τρία χάλκινα νομίσματα, δ) δύο άωτα μελαμβαφή σκυφίδια, ε) λήκυθος ερυθροβαφής, στ) δύο μελαμβαφή ομφαλωτά πινάκια, ζ) θραύσματα ειδωλίου, η) ελλιπής μικρή μελαμβαφής πρόχους.

Τάφος C. α) Τρία ατρακτόσχημα δακρυδόχα, β) ακέραιο λυχνάρι, γ) τέσσερα χάλκινα νομίσματα, δ) άβαφος αμφορέας, ε) άβαφος αμφορέας «μακεδονικού» τύπου, στ) λοπάς με πώμα, ζ) πέντε μελαμβαφή πινάκια, εκ των οποίων τα τέσσερα ομφαλωτά, η) δύο άβαφες πρόχοι με υπερυψωμένη λαβή, θ) θραύσματα ειδωλίων.

Τάφος CI. α) Χάλκινο νόμισμα, β) ελλιπές κύπελλο.

Τάφος CII. α) Τέσσερα ομφαλωτά πινάκια, β) ακέραιος λύχνος, γ) ατρακτόσχημα δακρυδόχα, δ) δύο δίωτα κύπελλα, ε) χάλκινο δαχτυλίδι, στ) μελαμβαφής τριφυλλόστομη οινοχοΐσκη, ζ) αμφορέας με διακόσμηση ερυθρών ταινιών.

Τάφος CIII. Κατά μήκος της νότιας μακράς πλευράς του εξωτερικά βρέθηκαν: α) δύο ατρακτόσχημα τεφρόχρωμα δακρυδόχα, β) τρία μελαμβαφή ομφαλωτά πινάκια, γ) ελλιπές πώμα χύτρας, δ) ελλιπές μελαμβαφές λυχνάρι, ε) μικρό ερυθροβαφές πινάκιο, στ) ακέραιο μελαμβαφές λυχνάρι. Εντός του τάφου βρέθηκαν: α) δύο ατρακτόσχημα δακρυδόχα, β) τρία μελαμβαφή και ερυθροβαφή ομφαλωτά πινάκια, γ) χάλκινο νόμισμα, δ) ακέραιο ληκύθιο ερυθροβαφές, ε) πρόχους με υπερυψωμένη λαβή άβαφη, στ) μικρό πινάκιο, ζ) μελαμβαφής κύλικα-σκύφος.

Τάφος CIV. Πάνω από τις καλυπτήριες βρέθηκαν: α) δύο ατρακτόσχημα δακρυδόχα, β) άωτο σκυφίδιο. Εντός του τάφου: α) δύο μελαμβαφή ομφαλωτά πινάκια, β) μελαμβαφές έως

Εικ. 33. Προσκυνάς. Λόφος Χιλιαδί. Τάφος CVIII. Ερυθροβαφής κάνθαρος.

ερυθροβαφές δίωτο κύπελλο, γ) δύο χάλκινα νομίσματα.

Τάφος CV. α) Δώδεκα ατρακτόσχημα δακρυδόχα, β) ελλιπές κύπελλο, γ) ακέραιος ερυθροβαφής λύχνος, δ) τέσσερα χάλκινα νομίσματα, ε) όστρεο, στ) δίωτο κανθαροειδές κύπελλο, ζ) σιδερένια καρφιά, η) λοπάδιο, θ) τρία ομφαλωτά μελαμβαφή πινάκια, ι) αμφορέας μικρός με διακόσμηση ερυθρών ταινιών.

Τάφος CVI. α) Τρία χάλκινα νομίσματα, β) άβαφο ακέραιο κάναστρο, γ) ακέραιος λύχνος μελαμβαφής, δ) δύο άωτα σκυφίδια, ε) χάλκινος κρίκος, στ) έξι ομφαλωτά πινάκια, ζ) ατρακτόσχημο δακρυδόχο, η) αμφορέας με διακόσμηση ερυθρών ταινιών, θ) τριφυλλόστομη μελαμβαφής οινοχοΐσκη, ι) αρυβαλλοειδής μελαμβαφής λήκυθος, ια) χύτρα (από συγκόλληση οστράκων).

Τάφος CVII. Έξω από τον τάφο βρέθηκαν: α) τέσσερα ατρακτόσχημα δακρυδόχα, β) δύο λύχνοι, γ) ελλιπές κύπελλο barbotine, δ) απιόσχημο άβαφο μικρό δακρυδόχο, ε) άβαφη πρόχους με διακόσμηση ερυθρών ταινιών, στ) τρία ομφαλωτά πινάκια, ζ) δύο πινάκια terra sigillata, η) δύο τριφυλλόστομες μικρές οινοχόες, ι) λήκυθος terra sigillata, ια) λευκόχρωμη λάγυνος. Εντός του τάφου: α) τρία χάλκινα νομίσματα, β) χάλκινη σπάτουλα, γ) πώμα αγγείου, δ) σιδερένια καρφιά, ε) δύο χάλκινοι μικροί κρίκοι, στ) τρία ατρακτόσχημα δακρυδόχα, ζ) δύο λοπάδια, η) δίωτο τεφρό κύπελλο, θ) άωτος σκύφος με δακτυλιόσχημη βάση.

Τάφος CVIII. α) Τρία χάλκινα νομίσματα, β) 12 ατρακτόσχημα δακρυδόχα, γ) ακέραιος μελαμβαφής λύχνος, δ) τεφρή λήκυθος, ε) τέσσερα ερυθροβαφή ομφαλωτά πινάκια, στ) άωτο σκυφίδιο σε όστρακα, ζ) ερυθροβαφής κάνθαρος (Εικ. 33).

Τάφος CX. α) Μελαμβαφής τριφυλλόστομη μικρή οινοχόη, β) μελαμβαφής κοτύλη.

ΦΑΝΟΥΡΙΑ ΔΑΚΟΡΩΝΙΑ

Γολέμι

Στη θέση Άγιος Ιωάννης που βρίσκεται κοντά στον αγροτικό δρόμο που οδηγεί στην Κοινότητα Γολεμίου (νυν Καποδιστριακός Δήμος Δαφνουσίων) είχε βρεθεί κατά το παρελθόν εκτεταμένο μυκηναϊκό νεκροταφείο με θαλαμωτούς

τάφους[88] μετά από δράση αρχαιοκαπήλων, οι οποίοι επέδραμαν και πάλι το 1999, με αποτέλεσμα να αποκαλυφθούν δύο νέοι τάφοι (XXVIII και XXIX)[89] του ιδίου με τους προηγούμενους τύπου. Οι τάφοι βρέθηκαν διαταραγμένοι, όπως είναι φυσικό.

Στον έναν από αυτούς (XXVIII) εκτός από όστρακα από τις διαταραγμένες επιχώσεις διέφυγαν των λαθρανασκαφέων: α) κωνικό σφονδύλι από στεατίτη και β) τρίωτο αλάβαστρο. Στον άλλο τάφο (XXIX), εκτός από όστρακα, στο θάλαμο βρέθηκε αδιατάρακτος σκελετός νεκρού, που είχε ταφεί συνεσταλμένος με την κεφαλή προς Ν. και, προφανώς, ήταν ο τελευταίος αυτού του τάφου. Κτερίσματα δεν βρέθηκαν και συμπεραίνεται είτε ότι είχε ταφεί ακτέριστος είτε ότι αυτοί που παραβίασαν τον τάφο τα αφαίρεσαν. Από τα συγκεντρωθέντα όστρακα, όσα από αυτά επιδέχονται ακριβή χρονολόγηση, συνάγεται ότι και οι δύο αυτοί τάφοι ήταν εν χρήσει την ίδια περίοδο με τους προηγούμενους.

ΦΑΝΟΥΡΙΑ ΔΑΚΟΡΩΝΙΑ - ΣΟΝΙΑ ΔΗΜΑΚΗ

ΠΑΡΑΔΟΣΕΙΣ ΑΡΧΑΙΩΝ

Η μείωση του αριθμού παραδόσεων αρχαίων κατά το 1999, που σημειώθηκε και κατά το παρελθόν έτος, ήταν το αποτέλεσμα της καθυστέρησης καταβολής των αμοιβών στους παραδώσαντες αρχαία ή υποδείξαντες νέες άγνωστες αρχαιολογικές θέσεις.

Για τους λίγους που παρέδωσαν ή υπέδειξαν αρχαία κινήθηκε η νόμιμη διαδικασία για τη χορήγηση σε αυτούς αμοιβής.

1. Ο Α. Μπέλλος εντόπισε στη θέση Παλιούρια ή Τσαΐρια της Κοινότητας Μελιταίας και παρέδωσε επιτύμβια στήλη με αετωματική επίστεψη, που έφερε δύο σχηματοποιημένους ρόδακες και επιγραφή: *ΣΩΔΑΜΟΣ ΣΩΠΑΤΡΟΥ*, που χρονολογείται στα τέλη του 3ου αι. π.Χ.[90].

2. Ο Δ. Βαγενάς περισυνέλεξε στην κτηματική περιφέρεια της Τιθορέας και παρέδωσε στην ΙΔ΄ ΕΠΚΑ 368 αρχαία νομίσματα διαφόρων εποχών και κοπών, εκ των οποίων τα επτά ασημένια και τα υπόλοιπα χάλκινα, και 75 άλλα αρχαία, πολλά εκ των οποίων αποσπασματικά σωζόμενα, όπως σιδερένιες αιχμές δοράτων, σιδερένια μαχαίρια, χάλκινοι κρίκοι, ωτογλυφίδες, αιχμές βελών, ελλιπή αγγεία, χάντρες, σφονδύλια, λεπίδες οψιανού και πυριτόλιθου, αγνύθες κ.ά. Σημαντικότερο, πάντως, αρχαίο κρίνεται ένα χάλκινο διάδημα με κοκκιδωτή διακόσμηση των γεωμετρικών χρόνων.

3. Ο Θ. Βέλλος, κάτοικος Αθηνών, με καταγωγή από τη Λοκρίδα, δώρησε στο Αρχαιολογικό Μουσείο Αταλάντης με αφορμή τη λειτουργία του την προσωπική συλλογή αρχαίων, την οποία κατείχε νόμιμα με άδεια του ΥΠΠΟ. Η συλλογή καταγράφηκε και φυλάσσεται τώρα στο ανωτέρω μουσείο, αποτελείται δε από 68 αντικείμενα, στην πλειονότητά τους αγγεία διαφόρων τύπων από τους ύστερους αρχαϊκούς έως τους πρώιμους ελληνιστικούς χρόνους και λιγότερα πήλινα ειδώλια.

4. Ο Δ. Μπέσσας, κάτοικος Μεξιατών, εντόπισε και υπέδειξε στη θέση Κουτσουράκι της κτηματικής περιφέρειας Μεξιατών θαλαμωτό τάφο των μυκηναϊκών χρόνων.

ΦΑΝΟΥΡΙΑ ΔΑΚΟΡΩΝΙΑ

ΑΜΕΡΙΚΑΝΙΚΗ ΣΧΟΛΗ ΚΛΑΣΙΚΩΝ ΣΠΟΥΔΩΝ

ΑΛΕΣ

Τα μέλη της ανασκαφικής ομάδας εργάστηκαν στις Αλές για διάστημα λίγο μεγαλύτερο των επτά εβδομάδων, απασχολούμενα με εργασίες καθαρισμού, επίχωσης των τομών, συντήρησης και στερέωσης. Οι εργασίες εστιάστηκαν σχεδόν αποκλειστικά στα νεολιθικά κατάλοιπα στην περιοχή F. Στο πλαίσιο της προεργασίας για τη συντήρηση, οι τομές και τα στρώματα σε αρκετά σημεία, ιδιαίτερα στην τομή F101, διερευνήθηκαν σε χαμηλότερα επίπεδα από αυτά στα οποία είχαν φθάσει το 1996.

Οι αρχαιότητες καθαρίστηκαν από την αυτοφυή βλάστηση και τα αγριόχορτα μαζεύτηκαν σε σωρούς. Κατά τις τελευταίες τρεις εβδομάδες των εργασιών, η είσοδος στον αρχαιολογικό χώρο ήταν κλεισμένη από πλέγμα σιδήρου, που επρόκειτο να χρησιμοποιηθεί για την κατασκευή ενός τσιμεντόδρομου σε ψηλότερο επίπεδο. Η παρουσία εκεί του πλέγματος έκανε αδύνατη τη διέλευση αγροτικού μηχανήματος για την απομάκρυνση των αγριόχορτων, όπως μας είχε ζητηθεί. Για το λόγο αυτό έχει ζητηθεί από τον πρώην αρχαιοφύλακα Ν. Ψαρρά να επιβλέψει την απομάκρυνσή τους αργότερα ή, εάν αυτό είναι αδύνατον, να κάψει τα χόρτα, όταν ξεραθούν.

Τα μέλη της ομάδας εξακολούθησαν να διερευνούν τη δυνατότητα κατασκευής στεγάστρου για τα νεολιθικά και τα λοιπά αρχαιολογικά ευρήματα στην περιοχή F. Η κατασκευή μιας τέτοιας σκεπής αποδείχθηκε πως είναι δυσκολότερη από ό,τι υπολογιζόταν αρχικά, επειδή πρέπει να διασφαλιστεί η απομάκρυνση του νερού από αυτήν.

Στις προσεχείς περιόδους, τα μέλη της ομάδας μας θα ασχοληθούν περαιτέρω με την προετοιμασία της οριστικής δημοσίευσης των ευρημάτων της νεολιθικής περιόδου από το χώρο αυτό. Πρόκειται άλλωστε να υποβληθεί νέα αίτηση το φθινόπωρο για άδεια συνέχισης της μελέτης των νεολιθικών ευρημάτων το ερχόμενο καλοκαίρι. Ως τότε προβλέπεται ότι θα έχει διαμορφωθεί μια σαφέστερη ιδέα για τις δυνατότητες στέγασης της περιοχής F.

JOHN COLEMAN

88. *ΑΔ* 47 (1992): Χρονικά, σ. 207-208· 51 (1996): Χρονικά, σ. 322-323.

89. Η αρίθμηση βαίνει συνεχής από τα προηγούμενα έτη.

90. H. Biesantz, *Die thessalischen Grabreliefs*, Mainz am Rhein 1965, σ. 57, 59.

Ι΄ Εφορεια
Προ·ι·στορικων και Κλασικων Αρχαιοτητων

Κατά το 1999 στη Ι΄ ΕΠΚΑ υπηρέτησαν πλην της υπογράφουσας, η οποία άσκησε τα καθήκοντα του προϊσταμένου μέχρι το μήνα Νοέμβριο, οι αρχαιολόγοι Ρ. Κολώνια και Σ. Ραπτόπουλος.

ΜΟΥΣΕΙΑΚΕΣ ΕΡΓΑΣΙΕΣ

Μουσείο Δελφών

Στα τέλη του έτους αποπερατώθηκε το έργο της επέκτασης του μουσείου (Εικ. 1), ενώ σύντομα πρόκειται να αρχίσει το έργο της επισκευής του παλαιού κτιρίου και των αποθηκών του. Στο πλαίσιο των δύο αυτών έργων συνεχίστηκε και κατά το 1999 η μελέτη της επανέκθεσης του Μουσείου Δελφών. Για τη διαμόρφωση της τελικής πρότασης συγκροτήθηκε ομάδα εργασίας, η οποία καταρχήν αποφάσισε τα ευρήματα της παλαιάς έκθεσης, που προέρχονται από την αρχαία πόλη των Δελφών και τα νεκροταφεία της, να εκτεθούν χωριστά στο ισόγειο του κτιρίου, και συγκεκριμένα στο χώρο της παλαιάς εισόδου του μουσείου, που θα διαμορφωθεί κατάλληλα προς το σκοπό αυτό. Αποφασίστηκε, επίσης, στην επικείμενη επανέκθεση να συμπεριληφθούν χαρακτηριστικά ευρήματα από την πρώιμη και ύστερη περίοδο του δελφικού ιερού, όπως τα μινωικά ρυτά και η στήλη του Αιμιλίου Παύλου αντίστοιχα, καθώς επίσης και άλλα γνωστά ευρήματα, των οποίων η μελέτη και η αποκατάσταση έχει προχωρήσει σημαντικά, όπως τα αετώματα του ναού του Απόλλωνος του 4ου αι. π.Χ.

Εικ. 1. Μουσείο Δελφών. Γενική άποψη από ΝΑ. μετά τις εργασίες επέκτασης.

Μουσείο Άμφισσας

Ολοκληρώθηκαν οι εργασίες επισκευής του παλαιού υπόστεγου στον αύλειο χώρο του μουσείου (Εικ. 2), στο οποίο πρόκειται να εκτεθούν ψηφιδωτά από την πόλη της Άμφισσας, καθώς και η επισκευή μικρού βοηθητικού κτίσματος, που θα χρησιμοποιηθεί για τις ανάγκες των εκπαιδευτικών προγραμμάτων. Συνεχίστηκαν οι εργασίες συντήρησης και ταξινόμησης των αρχαίων, προκειμένου να αρχίσει η τοποθέτησή τους στις προθήκες σύμφωνα με την εγκεκριμένη μουσειολογική μελέτη, που προσδίδει ιδιαίτερο βάρος στον εκπαιδευτικό χαρακτήρα της έκθεσης. Ήδη, μετά την ολοκλήρωση της τοποθέτησης των προθηκών, άρχισε σε ξεχωριστή αίθουσα του ορόφου η έκθεση της συλλογής των νομισμάτων που δώρησε στο μουσείο ο φαρμακοποιός της Άμφισσας Δ. Κραβαρτόγιαννος, ερευνητής και μελετητής της αρχαίας νομισματικής. Η έκθεση αυτή θα συμπεριλάβει υλικό και από τα νεότερα χρόνια, έτσι ώστε να δίνεται στον επισκέπτη η συνολική εικόνα της ιστορίας του χρήματος και των συναλλαγών από την αρχαιότητα έως τις μέρες μας.

Εικ. 2. Μουσείο Άμφισσας. Γενική άποψη του μουσείου και του αύλειου χώρου.

Εικ. 3. Κίρρα. Οδός Αγίου Νικολάου 49. Γενική άποψη της παλαιοχριστιανικής βασιλικής από ΝΔ.

Αρχαιολογική Συλλογή Διστόμου

Επισκευάστηκαν τα παράθυρα, η κεντρική θύρα και η εξωτερική κλίμακα του κτιρίου, στο οποίο στεγάζεται η συλλογή.

ΑΝΑΣΚΑΦΙΚΕΣ ΕΡΓΑΣΙΕΣ

Κίρρα

Οδός Αγίου Νικολάου 49 (οικόπεδο Δημοτικού Νηπιαγωγείου)

Η ανασκαφή που είχε αρχίσει το 1998[1] κάλυψε ολόκληρη την έκταση του οικοπέδου και έφθασε σε βάθος 1,10 μ. από την επιφάνεια του παρακείμενου οδοστρώματος. Στο βόρειο τμήμα του οικοπέδου αποκαλύφθηκε το ανατολικό τμήμα τρίκλιτης παλαιοχριστιανικής βασιλικής (Εικ. 3), η οποία είχε χτιστεί πάνω σε παλαιότερα οικοδομήματα της ελληνιστικής και ρωμαϊκής εποχής. Διατηρείται το ανατολικό τμήμα του κεντρικού και νότιου κλίτους, τμήμα του βόρειου κλίτους και της αψίδας του Ιερού, καθώς και η βάση του τέμπλου.

Κατά τους βυζαντινούς, πιθανότατα, χρόνους κατασκευάστηκε στο χώρο του Ιερού και σε τμήμα του κεντρικού κλίτους ένα μικρότερο ναΰδριο. Στα νεότερα χρόνια στο χώρο του οικοπέδου χτίστηκε κατοικία, στην οποία ανήκουν το πηγάδι που βρέθηκε μέσα στο Ιερό, καθώς και λείψανα πλινθόκτιστου τοίχου και λιθόστρωτου δαπέδου, που εντοπίστηκαν επάνω από την αψίδα του Ιερού. Σχετική και λεπτομερής αναφορά στο μνημείο έγινε σε ανακοίνωση της αρχαιολόγου Α. Ραπτάκη[2].

Στο νότιο τμήμα του οικοπέδου αποκαλύφθηκαν τμήματα τοίχων ελληνιστικής και ρωμαϊκής εποχής, καθώς και δύο τάφοι κεραμοσκεπείς καλυβίτες, που περιείχαν από μία ακτέριστη ταφή.

ΔΕΣΠΟΙΝΑ ΣΚΟΡΔΑ

Δίστομο

Οικόπεδο Ν. Περγαντά

Τμήμα τείχους – και τοίχων οικιών – της πρώιμης ελληνιστικής περιόδου ήλθαν στο φως κατά τη σωστική αυτή ανασκαφή, στο βόρειο όριο του σύγχρονου Διστόμου αλλά και της αρχαίας Αμβρυσσού. Οι επάλληλες οικιστικές φάσεις ίσως μαρτυρούν την επανοικοδόμηση της πόλης, μετά τα περί την μάχη της Χαιρώνειας γεγονότα[3].

Οικόπεδο αφών Παπανικολάου

Τμήμα πολυγωνικού κτιρίου (ελληνιστικών χρόνων;) (Εικ. 4) που διαμορφώθηκε σε κουζίνα τον 3ο αι. μ.Χ. – όπως και ένα υστεροελληνιστικό «βοτσαλωτό» ψηφιδωτό – ήλθαν στο φως στις υπώρειες του κάστρου του Διστόμου. Από την οροφή της κουζίνας (που είχε καταρρεύσει στο εσωτερικό της) βρέθηκαν πλήθος κεράμων και ένυδρο ξύλο δοκού, ενώ ένας πήλινος απαγωγός καπνού, ένα πιάτο γεμάτο με οστά ζώου και ένας σιδερένιος οβελίας έκαναν φανερή τη χρήση του χώρου.

Άμφισσα

Περιοχή Μητρόπολης

Ένα υστερορρωμαϊκό - πρώιμο βυζαντινό νεκροταφείο που κατέλαβε τη θέση μιας μεσαύλου οικίας των ελληνιστικών χρόνων σχετίζεται, ίσως, με τους ταραγμένους χρόνους αμέσως μετά (ή και κατά τη διάρκεια) της επιδρομής του Αλαρίχου, το

1. *ΑΔ* 53 (1998): Χρονικά, σ. 401.

2. Α. Ραπτάκη, Χριστιανική Κίρρα - Νεότερες έρευνες, *23ο Συμπόσιο Βυζαντινής και Μεταβυζαντινής Αρχαιολογίας και Τέχνης, Αθήνα 16-23 Μαΐου 2003*, Αθήνα 2003.

3. Παυσ. Χ, 36, 3-4.

Εικ. 4. Δίστομο. Οικόπεδο αφών Παπανικολάου. Τμήμα πολυγωνικού κτιρίου.

Εικ. 6. Δίστομο. Θέση Ρουσούφι. Ίχνη μεγάλου ορθογώνιου περιβόλου.

Εικ. 5. Άμφισσα. Περιοχή Μητρόπολης. Τμήμα πολύχρωμου πρωτοβυζαντινού ψηφιδωτού.

Εικ. 7. Δελφοί. Θέση Κεραμίδια. Λατρευτικό πιθανώς σπήλαιο των Νυμφών ή του Πανός.

396 μ.Χ. Δίπλα στη σημερινή Μητρόπολη βρέθηκε μικρό τμήμα πολύχρωμου πρωτοβυζαντινού ψηφιδωτού[4] (Εικ. 5).

ΕΠΙΦΑΝΕΙΑΚΕΣ ΕΡΕΥΝΕΣ

Δίστομο

Στους πρόποδες του υψώματος Ρουσούφι Διστόμου (όπου και πρωτοελλαδική ακρόπολη[5]) βρέθηκαν ίχνη μεγάλου ορθογώνιου περιβόλου, αποτελούμενου από δύο σειρές δόμων, το ενδιάμεσο των οποίων είχε συμπληρωθεί με λιθολόγημα (Εικ. 6). Στην περιοχή αυτή εντοπίζεται η περίφημη «τριπλή κέλευθος», όπου δολοφονήθηκε ο βασιλιάς των Θηβών Λάιος[6].

Στην πορεία του νέου αγωγού ύδρευσης Διστόμου ήλθε στο φως, στην κοιλάδα της θέσης Τσέρεσι, πλήθος συγκεντρωμένων κεραμίδων (προοριζόμενων, πιθανώς, για κτίσιμο ή επισκευή κάποιου κτιρίου κατά την αρχαιότητα) ενώ στη θέση Καστρί-Παλαιά Σφαγεία, κατά τις εργασίες εκτέλεσης του ίδιου έργου, βρέθηκαν διαταραγμένοι λακκοειδείς τάφοι άγνωστης χρονολογίας.

Δελφοί

Στους Δελφούς, στη θέση Κεραμίδια (παρά την οδό προς Χρισσό), ένα μικρό σπήλαιο με λαξευμένο δάπεδο πλαισιώνεται από αρχαίο πολυγωνικό ανάλημμα. Στην περιοχή βρίσκεται σε διασπορά πλήθος θραυσμάτων μελαμβαφών και ερυθροβαφών κεραμίδων. Ίσως πρόκειται για τη θέση αρχαίου λατρευτικού σπηλαίου (των Νυμφών ή του Πανός ;) (Εικ. 7).

4. Βλ. και Δ. Κραβαρτόγιαννος, *Ιστορικό και αξιοθέατα Αμφίσσης*, Άμφισσα 2000, σ. 10.

5. Φ. Ντάσιος, Συμβολή στην τοπογραφία της Αρχαίας Φωκίδας, *Φωκικά Χρονικά* 4 (1992), σ. 60-61.

6. Παυσ. Χ, 5, 3-5.

Εικ. 8. Αντίκυρα. Λίθινο στομιαίο κρήνης.

Εικ. 10. Αράχωβα. Θέση Κουκουβάγιες. Βαθμιδωτό λατομείο λίθου.

Εικ. 9. Αντίκυρα. Αγία Σωτείρα. Λίθινο τριβείο ελαιοκάρπου.

Αντίκυρα

Στην Αντίκυρα, στην περιοχή βόρεια του ποδοσφαιρικού γηπέδου, περισυνελέγη λίθινο στομιαίο κρήνης (Εικ. 8), ενώ μέρος της κοίτης του ρέματος του Κασπελίου είναι επενδεδυμένο με operem από ασβεστοκονίαμα και κεραμίδες και δηλώνει τη θέση της κρήνης στην Αντίκυρα της Ρωμαιοκρατίας ή και παλαιότερων περιόδων[7]. Στην Αγία Σωτείρα, περιοχή στα δυτικά της Αντίκυρας, σώζεται μεγάλο λίθινο τριβείο ελαιοκάρπου (Εικ. 9).

Μια αυτοψία στο κάστρο του Βρουλιά Αντίκυρας, όπου σώζονται λείψανα τειχίσεων και κατοίκησης από τα προϊστορικά έως τα πρωτοβυζαντινά χρόνια, απέδωσε μια σειρά αξιόλογων γραπτών πρωτοελλαδικών αγγείων[8].

Αράχωβα

Στην Αράχωβα, δίπλα σε παλαιότερα επισημασμένες αρχαιότητες[9], εντοπίστηκε μικρό βαθμιδωτό λατομείο λίθου (περιοχή Κουκουβάγιες, ιδιοκτησία «Axon Development») (Εικ. 10). Παρόμοιο λατομείο βρέθηκε στη θέση Καταβόθρα Διστόμου.

ΑΝΑΔΕΙΞΗ - ΠΡΟΣΤΑΣΙΑ - ΒΕΛΤΙΩΣΗ ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΚΩΝ ΧΩΡΩΝ ΚΑΙ ΜΟΥΣΕΙΩΝ

1. Στο Μουσείο Διστόμου τοποθετήθηκε βιτρίνα με κεραμικά ευρήματα ανασκαφών της αρχαίας φωκικής πόλης της Μεδεώνος – ευχαριστίες οφείλονται στην αρχαιολόγο Α. Τσαρούχα για τη συνεργασία της στο εγχείρημα. Όσον αφορά στους αρχαιολογικούς χώρους της πόλης, έργα τοποθέτησης θύρας και κατασκευή χαμηλού τοιχίου έδωσαν νέα όψη στον αρχαίο πύργο και την οχύρωση, εντός του απαλλοτριωμένου χώρου (πάλαι ποτέ ιδιοκτησία Μ. Περγαντά, πίσω από το ναό του Αγίου Νικολάου – ευχαριστίες οφείλονται στον τεχνικό της Γ΄ ΕΠΚΑ Θ. Νασόπουλο, που εργάστηκε με ειλικρινές ενδιαφέρον για να περατωθεί το έργο).

2. Στην Αντίκυρα έγιναν περιφράξεις του κεντρικού πλατώματος του αρχαίου κάστρου, στη θέση Βρουλιάς, ώστε να αποτραπεί η άνοδος των αιγοπροβάτων της περιοχής στο χώρο των αρχαίων. Σε απαλλοτριωμένο χώρο, εντός της πόλης, συγκεντρώθηκαν διάσπαρτα αρχαία αρχιτεκτονικά μέλη.

ΣΩΤΗΡΗΣ ΡΑΠΤΟΠΟΥΛΟΣ

7. Παυσ. Χ, 36, 10.

8. Ντάσιος, ό.π., σ. 77-79.

9. Ε. Σίδηρα, *Αράχωβα στον Παρνασσό*, Αράχωβα 1994.

Εικ. 11. Γαλαξείδι. Τμήμα της αρχαίας οχύρωσης της πόλης. Τέλη 4ου αι. π.Χ.

ΔΙΑΜΟΡΦΩΣΕΙΣ

Δελφοί

Στον αρχαιολογικό χώρο Δελφών, στο πλαίσιο του χρηματοδοτούμενου από το Β΄ ΚΠΣ έργου «Διαμορφωτικές εργασίες για τη διευκόλυνση των επισκεπτών», συνεχίστηκαν οι εργασίες βελτίωσης του πεζόδρομου, στο τμήμα της διαδρομής μεταξύ θεάτρου και σταδίου. Συγκεκριμένα, το οδόστρωμα επιστρώθηκε με εγκιβωτισμένο θραυστό υλικό, ανακατασκευάστηκαν όλοι οι παλαιοί ξηρότοιχοι αντιστήριξης των πρανών, στα οποία φυτεύθηκαν θάμνοι και, τέλος, έγιναν αντιπλημμυρικά έργα παροχέτευσης των ομβρίων εκτός του χώρου των μνημείων.

Έξω από τον αρχαίο περίβολο, στα ανατολικά του ιερού του Απόλλωνα, έγινε εκτεταμένος καθαρισμός από την αυτοφυή βλάστηση, που είχε αρχίσει να απειλεί τη στατική του συγκροτήματος των ανατολικών λουτρών.

Δυτικά του περιβόλου του ιερού κατασκευάστηκε στέγαστρο, κάτω από το οποίο θα συγκεντρωθούν και θα τακτοποιηθούν σημαντικές επιγραφές, που σήμερα είναι διάσπαρτες σε διάφορα σημεία του αρχαιολογικού χώρου και κινδυνεύουν να καταστραφούν.

Γαλαξείδι

Στο Γαλαξείδι διαμορφώθηκε ο χώρος του απαλλοτριωμένου οικοπέδου πρώην ιδιοκτησίας Κ. Γούναρη, στο οποίο διατηρείται ορατό σημαντικό τμήμα της αρχαίας οχύρωσης της πόλης του 4ου αι. π.Χ. Κατασκευάστηκε λιθόκτιστος περίβολος και τοποθετήθηκε σιδερένιο κιγκλίδωμα (Εικ. 11).

Αντίκυρα

Στην Αντίκυρα εκτεταμένος καθαρισμός και μικρής έκτασης ανασκαφική έρευνα, που πραγματοποιήθηκαν στην περιοχή του λεγόμενου «θεάτρου» στη θέση Παλάτια, στους πρόποδες του λόφου Συρού, έφεραν στο φως σημαντικό τμήμα της αρχαίας οχύρωσης της πόλης.

ΔΕΣΠΟΙΝΑ ΣΚΟΡΔΑ

ΓΑΛΛΙΚΗ ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΚΗ ΣΧΟΛΗ

ΔΕΛΦΟΙ

Θέατρο

Η πρωτοβουλία για τις εργασίες ανήκει στην Ι΄ ΕΠΚΑ, της οποίας τα αιτήματα, που υποβλήθηκαν τον Οκτώβριο του 1998, προσδιορίστηκαν επακριβώς από τον Δ. Ζιρώ, αρμόδιο εκ μέρους της Διεύθυνσης Αναστηλώσεως, κατά την επιτόπια επίσκεψή του. Το Φεβρουάριο, τον Ιούνιο και τον Ιούλιο του 1999, ο υπογράφων, παλαιό μέλος της Γαλλικής Σχολής, έκανε τρεις αυτοψίες με την αρχιτέκτονα B. Sagnier, η οποία για τρεις εβδομάδες είχε ως βοηθούς δύο τελειόφοιτους φοιτητές αρχιτεκτονικής, τον L. Delfour και την R. Roux, και για δύο εβδομάδες τον αρχιτέκτονα A. Fücke. Η συνδρομή του Δ. Κορίτου και δύο εργατών για τις μετακινήσεις των λιθοπλίνθων διήρκεσε τρεις εβδομάδες.

Σκοπός μας ήταν να οργανωθεί για την Ελληνική Αρχαιολογική Υπηρεσία ένας φάκελος προμελέτης, απαραίτητος για τη διαμόρφωση της τελικής μελέτης για τη στερέωση του θεάτρου και τη μερική αναστήλωσή του. Στην παρούσα φάση προτιμήθηκε να δοθεί μεγαλύτερη βαρύτητα στο κοίλο και όχι στα κτίρια της σκηνής· η περίπτωση του κοίλου κρίνεται επείγουσα λόγω της διατήρησής του και γιατί δόθηκε προτεραιότητα στην όσο το δυνατόν πληρέστερη αποκατάσταση των ειδωλίων του.

1. Η πρώτη εργασία ήταν να συμπληρωθεί ο φάκελος των σχεδίων, που είναι ήδη πλούσιος, κυρίως χάρη στα σχέδια που έγιναν στα 1965-1966, για τη δημοσίευση του Άτλαντα της σειράς *FD* II. Αλλά εκτός από συμπληρώσεις με μελανώματα (όψεις μερικών τοίχων), υπήρχε ανάγκη για τη διακρίβωση όλων των υψομετρικών μεγεθών, αναγκαίων για τον προσδιορισμό των παραμορφώσεων που υπέστη το μνημείο, και για τη μελέτη τους. Τα σχέδια, που συμπληρώθηκαν και με τα νέα στοιχεία και με τα υψομετρικά μεγέθη, βρίσκονται στη φάση των μελανωμάτων και το περιεχόμενό τους έγινε αντικείμενο έρευνας. Ο φάκελος εμπλουτίστηκε ακόμη και με μια σειρά φωτογραφιών, παλαιότερων και πρόσφατων.

2. Κατά δεύτερο λόγο, κρίθηκε σκόπιμη η δημιουργία ενός αρχείου δελτίων για καθεμία λιθόπλινθο που βρίσκεται στο χώρο, που θα περιελάμβανε την αρχική θέση της, μια περιγραφή της, μία φωτογραφία και ένα σχέδιο: η κλίμακα που επελέγη, τελικά, ήταν η 1/50, κλίμακα των σχεδίων που ήδη υπήρχαν, έτσι ώστε να προετοιμαστεί στο γραφείο το «παζλ» από τη Διεύθυνση Αναστηλώσεως. Το αρχείο των δελτίων, που ετοιμά-

στηκε σε Η/Υ, περιλαμβάνει 108 δελτία· η πρόσβασή του είναι ελεύθερη και μπορεί ανά πάσα στιγμή να εμπλουτιστεί και με άλλες φωτογραφίες.

3. Ο φάκελος με τις φωτογραφίες και τα σχέδια, καθώς και το αρχείο των δελτίων μπορούν να θεωρηθούν ότι αποτελούν το λεύκωμα των πινάκων μιας έκθεσης που γράφτηκε στα γαλλικά από τον υπογράφοντα και κατατέθηκε σε δύο αντίτυπα, ένα στη Ι΄ ΕΠΚΑ και ένα στη Γαλλική Σχολή, στη συμφωνημένη ημερομηνία (29 Ιουλίου 1999). Η μελέτη αυτή, μετά την ανάλυση της κατάστασης του μνημείου από το ένα τμήμα του στο άλλο, περνά σε συστηματική παρουσίαση των προβλημάτων (σύγκριση της παρούσας κατάστασης με την αρχική, συνολικά ερωτήματα, επισήμανση των κυριότερων κινδύνων) και καταλήγει σε δύο ομάδες προτάσεων, που αφορούν αφενός στο αποτέλεσμα στο οποίο θα πρέπει να φθάσει η αναστήλωση του θεάτρου και αφετέρου στους τρόπους με τους οποίους αυτή θα επιτευχθεί, με σεβασμό προς το ίδιο το αρχαίο μνημείο, τους κανόνες της αρχιτεκτονικής και τις αρχές της Χάρτας της Βενετίας.

Ο φάκελος με τις φωτογραφίες και τα σχέδια, καθώς και το αρχείο των δελτίων θα σταλούν στη Ι΄ ΕΠΚΑ πριν από τα τέλη του 1999· η B. Sagnier ετοιμάζει τις τελικές συνθετικές κατόψεις.

JEAN-FRANÇOIS BOMMELAER

Στο πλαίσιο της προετοιμασίας του τεύχους *Bronzes orientaux et orientalisants*, έγινε στο Μουσείο Δελφών μελέτη μιας εβδομάδας, συγκεκριμένα των σφραγίδων και των σκαραβαίων (και ενός αδημοσίευτου αντικειμένου, πέρα από αυτά που είχαν επισημανθεί). Πρόκειται για ένα μικρό ενδιαφέρον σύνολο που χρήζει ιδιαίτερης μελέτης.

CLAUDE ROLLEY

ΜΕΔΕΩΝ ΦΩΚΙΔΟΣ

Από το θολωτό τάφο στο Μεδεώνα, που ανέσκαψε ο O. Pelon το 1966[10], υπήρχε μόνο μία άνω όψη και μία εγκάρσια τομή που περιελάμβανε και το δρόμο. Έλειπε, ωστόσο, μία κάτοψη, μία τομή κάθετη στον άξονα του δρόμου και μία τομή του πλευρικού δωματίου, καθώς επίσης και η αποτύπωση του δωματίου αυτού, το οποίο αποτελεί και την κύρια ιδιαιτερότητα του μνημείου. Εκτός αυτού, ο τάφος έπρεπε να αποσυσχετιστεί από το ορθογώνιο περίφραγμα που είχε τοποθετηθεί στους ελληνιστικούς χρόνους και το οποίο υπήρχε στα πρώτα σχέδια δίχως καμία διευκρίνιση. Τέλος, οι αποτυπώσεις λίθο προς λίθο έπρεπε να γίνουν λεπτομερώς, ώστε να δίνουν μια ιδέα της τοιχοποιίας που χρησιμοποιήθηκε.

Τον Ιούλιο του 1999 πραγματοποίησαν τις αποτυπώσεις δύο φοιτητές της αρχιτεκτονικής (R. Roux και L. Delfour) υπό την επίβλεψη της αρχιτέκτονος B. Sagnier. Προηγήθηκε λεπτομερής καθαρισμός του τάφου και των παρυφών του από τη βλάστηση. Φάνηκε ότι δύο λιθόπλινθοι, που ανήκαν στο δεύτερο σωζόμενο δόμο, είχαν πέσει στο νεκρικό θάλαμο από την εποχή της ανασκαφής του, αλλά η αρχική τους θέση αποκαθίσταται δίχως δυσκολία. Με τον καθαρισμό φάνηκε η εντελώς οριζόντια γραμμή του εδάφους της μυκηναϊκής περιόδου στους τοίχους του πλευρικού δωματίου και στον τοίχο απέναντι από την είσοδο του νεκρικού θαλάμου.

Η επιμελημένη εργασία των δύο φοιτητών και η παρατηρητικότητά τους οδήγησε στην κάλυψη ενός παλαιού κενού και συνέβαλε στη συμπληρωματική μελέτη του θολωτού τάφου του Μεδεώνος, που θα δημοσιευθεί στον τόμο ΙΙ της σειράς *Médéon*. Τα σχέδια κατατέθηκαν στη σχεδιοθήκη της Γαλλικής Αρχαιολογικής Σχολής.

SYLVIE MÜLLER-CELKA

10. *BCH* 91 (1967), σ. 853-870.

ΙΓ΄ Εφορεια
Προϊστορικων και Κλασικων Αρχαιοτητων

ΕΚΠΑΙΔΕΥΤΙΚΑ ΠΡΟΓΡΑΜΜΑΤΑ

Αρχαιολογικό Μουσείο Βόλου

Συνεχίζεται η υλοποίηση του εκπαιδευτικού προγράμματος «Μελίνα - Εκπαίδευση και Πολιτισμός» που αφορά στο νεολιθικό οικισμό Διμηνίου. Η συνολική εκπαιδευτική δράση του προγράμματος, που εφαρμόζεται πειραματικά, περιλαμβάνει δραστηριότητες που διαρθρώνονται σε τρεις φάσεις. Η πρώτη φάση περιλαμβάνει εκπαιδευτικές δράσεις από τον εκπαιδευτικό σε συνεργασία με τον αρχαιολόγο μέσα στη σχολική αίθουσα και από τις ομάδες εργασίας των μαθητών που επεξεργάζονται τα θέματα του εκπαιδευτικού φακέλου. Η δεύτερη φάση περιλαμβάνει επίσκεψη στον αρχαιολογικό χώρο Διμηνίου, όπου τα παιδιά ξεναγούνται στο χώρο από τον αρχαιολόγο και αναπαριστούν τη ζωή των νεολιθικών κατοίκων (δραματοποιήσεις, συζητήσεις, εκδηλώσεις). Στην τρίτη φάση, που υλοποιήθηκε φέτος, περιλαμβάνεται η προετοιμασία ενός εκπαιδευτικού φακέλου με θέμα «Το Νεολιθικό Χωριό στο Διμήνι», που πραγματοποιήθηκε από τη ΙΓ΄ ΕΠΚΑ. Ο εκπαιδευτικός φάκελος περιλαμβάνει ένα βιβλίο με πληροφοριακό υλικό, προτάσεις για συγκεκριμένες εκπαιδευτικές δραστηριότητες, βιβλιογραφία, σχέδια και φωτογραφίες του αρχαιολογικού χώρου και αποτελεί τη μεθοδολογική-διδακτική βάση αναφοράς για τον εκπαιδευτικό. Επίσης, περιλαμβάνει ένα έγχρωμο έντυπο για το μαθητή. Μετά την ολοκλήρωση της προπαρασκευής του εκπαιδευτικού υλικού, οι εκπαιδευτικοί φάκελοι θα διανεμηθούν σε όλες τις ΕΠΚΑ και τα σχολεία πειραματικής εφαρμογής.

Επίσης, το 1999 άρχισε η υλοποίηση του προγράμματος «Ecosert-Recite II» με στόχο την ανάδειξη του αρχαιολογικού χώρου της Γορίτσας. Το πρόγραμμα πραγματοποιείται από την Εφορεία σε συνεργασία με τη Νομαρχιακή Αυτοδιοίκηση Μαγνησίας και το Δήμο Ιωλκού. Στόχο του προγράμματος αποτελεί η περιβαλλοντική αναβάθμιση και η βιώσιμη ανάπτυξη, μέσα από δράσεις για τον οικολογικό και πολιτιστικό τουρισμό. Στο πρόγραμμα αυτό συμμετέχουν και οι πόλεις Avelino της Ιταλίας και Chester της Μεγάλης Βρετανίας. Η ΙΓ΄ ΕΠΚΑ έχει αναλάβει την ανάπλαση και ανάδειξη του λόφου της Γορίτσας και την εκπόνηση των σχετικών μελετών, διευθύνοντας τις δραστηριότητες μιας από τις ομάδες εργασίας του προγράμματος που αφορούν στην πολιτιστική κληρονομιά.

Ευρωπαϊκό πρόγραμμα «Raphaël Eu. Ne. Cu.»

Βασικό άξονα των δράσεων του ευρωπαϊκού προγράμματος «Raphaël» φέτος αποτέλεσαν το πολυθέαμα και τα πολυμέσα, η υλοποίηση των οποίων συνεχίστηκε απρόσκοπτα.

Πολυθέαμα: Μετά την ολοκλήρωση της ταινίας-ντοκυμαντέρ για το νεολιθικό τρόπο ζωής από επαγγελματία κινηματογραφιστή την προηγούμενη χρονιά, το 1999 ξεκίνησε η προβολή της σε μια αίθουσα του Αρχαιολογικού Μουσείου Βόλου, η οποία διαμορφώθηκε ειδικά. Η προβολή της ταινίας, που απευθύνεται παράλληλα και στο ευρύτερο κοινό, πραγματοποιείται σχεδόν καθημερινά για όλα τα σχολεία που επισκέπτονται το Αθανασάκειο Μουσείο ύστερα από συνεννόηση.

Πολυμέσα: Το σύστημα πολυμέσων, μετά από συμφωνία των τριών εταίρων, θα αποτελείται από τρεις διαφορετικές ηλεκτρονικές εφαρμογές. Η πρώτη αφορά στη δημιουργία ενός CD-ROM, η δεύτερη στην κατασκευή σελίδων στο Internet και η τρίτη στην ανάπτυξη ενός τοπικού συστήματος παροχής πληροφοριών μέσα στο χώρο των τριών μουσείων, που συμμετέχουν στο πρόγραμμα. Όσον αφορά στη δημιουργία του CD-ROM προσδιορίστηκε η χρονική περίοδος της νεολιθικής εποχής (5η και 4η χιλιετία π.Χ.), καθώς και ένα βασικό πλάνο εργασίας.

ΠΟΛΙΤΙΣΤΙΚΕΣ ΕΚΔΗΛΩΣΕΙΣ

Το καλοκαίρι του 1999 πραγματοποιήθηκε από τη ΙΓ΄ ΕΠΚΑ μια σειρά πολιτιστικών εκδηλώσεων τόσο στο Αρχαιολογικό Μουσείο του Βόλου όσο και στον αρχαιολογικό χώρο του Διμηνίου, όπου γίνονται προσπάθειες, ώστε με την κατάλληλη διαμόρφωση του περιβάλλοντος χώρου να αποδοθεί στους πολίτες του Βόλου ένας χώρος πολιτισμού, όπου θα συνδυάζεται ο αρχαιολογικός περίπατος με την ψυχαγωγία.

Έτσι, το Σεπτέμβριο του 1999 πραγματοποιήθηκε συναυλία στην αυλή του Μουσείου Βόλου σε συνεργασία με τη Νομαρχιακή Αυτοδιοίκηση Μαγνησίας. Στην εκδήλωση συμμετείχε το διεθνούς εμβέλειας μουσικό σύνολο «Τετρακτύς», που παρουσίασε 2.500 χρόνια ελληνικής μουσικής στο πλαίσιο της προσπάθειας προσέγγισης και αναβίωσης της μουσικής από την αρχαιότητα μέχρι σήμερα. Στον αρχαιολογικό χώρο Διμηνίου πραγματοποιήθηκαν δύο εκδηλώσεις πολιτιστικού χαρακτήρα.

Η πρώτη πραγματοποιήθηκε στις 27 Αυγούστου, στο πλαίσιο των εκδηλώσεων του ΥΠΠΟ με θέμα «39 Τόποι Ιεροί στο Φως του Φεγγαριού». Στην κεντρική αυλή του νεολιθικού οι-

κισμού Διμηνίου ο βιολοντσελίστας Δ. Πάτρας ερμήνευσε σουίτες από κορυφαίες στιγμές του κλασικού ρεπερτορίου. Με αφορμή τις εκδηλώσεις ο χώρος παρέμεινε ανοιχτός για το κοινό, το οποίο είχε την ευκαιρία να ξεναγηθεί σε αυτόν από τους αρχαιολόγους.

Επίσης, ο αρχαιολογικός χώρος Διμηνίου συμμετείχε στον εορτασμό των Ευρωπαϊκών Ημερών Πολιτιστικής Κληρονομιάς, που υποστηρίζονται από την Επιτροπή της Ευρωπαϊκής Ένωσης και το Συμβούλιο της Ευρώπης και οι οποίες είναι αφιερωμένες στα μνημεία και στη συντήρησή τους. Η Ελλάδα, που συμμετέχει στον εορτασμό από το 1994, για τη διετία 1999-2000 επέλεξε ως θέμα το «Αθάνατο Νερό». Φέτος το ΥΠΠΟ διοργάνωσε εκδηλώσεις σε 47 αρχαιολογικούς χώρους, ανάμεσα σε αυτούς και το Διμήνι, όπου πραγματοποιήθηκε διάλεξη με θέμα «Υδρευση-παροχή νερού στην αρχαιότητα» από την υπογράφουσα.

ΑΝΑΣΚΑΦΙΚΕΣ ΕΡΓΑΣΙΕΣ

ΝΟΜΟΣ ΜΑΓΝΗΣΙΑΣ

ΕΡΓΑ ΕΘΝΙΚΗΣ ΟΔΟΥ ΠΑΘΕ

Τμήμα Αλμυρός-Αερινό (Χ.Θ. 287.507-303.000)

Χ.Θ. 296.000. Συνεχίστηκε η έρευνα στη θέση αυτή, όπου το 1998 αποκαλύφθηκαν τέσσερις ταφές. Πρόκειται για οργανωμένο νεκροταφείο με απλούς λακκοειδείς τάφους, που αναπτύσσεται σε έκταση μεγαλύτερη από 4 στρέμματα. Στα όρια του νεκροταφείου και συγκεκριμένα στο βόρειο τμήμα του αποκαλύφθηκε το θεμέλιο από μια λίθινη κυκλική κατασκευή με διάμετρο 6,48 μ. Η κατασκευή αυτή ονομάστηκε συμβατικά «Κτίριο Ι» και ως αρχιτεκτονικός τύπος παρουσιάζει ιδιαίτερο ενδιαφέρον καθώς, τουλάχιστον με τα μέχρι σήμερα ανασκαφικά δεδομένα, τα κυκλικά κτίρια απουσιάζουν από την περιοχή των Φθιωτίδων Θηβών και της Θεσσαλίας γενικότερα. Η χρονολόγηση του «Κτιρίου Ι» είναι προβληματική, καθώς βρέθηκαν ελάχιστα χειροποίητα όστρακα, που δεν μπορούν να στηρίξουν μια πρόταση χρονολόγησης.

Χ.Θ. 296.680. Ερευνήθηκαν συνολικά εννέα τομές, διαστ. 4×4 μ. Δεν αποκαλύφθηκαν αρχιτεκτονικά κατάλοιπα παρά μόνον κινητά ευρήματα (εργαλεία από πυριτόλιθο και λίθο, σφονδύλια) και κεραμική από δύο στρώματα, που αποτελούν μαρτυρίες ανθρώπινης δραστηριότητας στο χώρο κατά την πρώιμη εποχή του Χαλκού και τους ρωμαϊκούς χρόνους.

Χ.Θ. 296.800. Συνεχίστηκε η έρευνα με 13 νέες τομές, διαστ. 4×4 μ., στις οποίες δεν εντοπίστηκαν αρχιτεκτονικά κατάλοιπα παρά μόνον κινητά ευρήματα, που μαρτυρούν μια δραστηριότητα στο χώρο κατά την ελληνιστική και ρωμαϊκή εποχή (πήλινες αγνύθες, θραύσματα από γυάλινα αγγεία, χάλκινα νομίσματα, σφονδύλια και κεραμική).

Χ.Θ. 296.575. Ερευνήθηκαν τρεις νέες τομές. Οι δύο χρονολογικές φάσεις που εντοπίστηκαν πιστοποιούνται μόνο στρωματογραφικά, καθώς δεν βρέθηκαν αρχιτεκτονικά κατάλοιπα. Οι μοναδικές ενδείξεις που υπάρχουν με βάση τα κινητά ευρήματα (εργαλεία από πυριτόλιθο, λίθο, σφονδύλια) και, κυρίως, τα δεδομένα που αφορούν στην τυπολογία και διακόσμηση της κεραμικής, μαρτυρούν ότι η θέση παρουσιάζει δύο περιόδους κατοίκησης, μία στην πρώιμη εποχή του Χαλκού και μία αργότερα, στη ρωμαϊκή εποχή, όπως και στη Χ.Θ. 296.680.

Χ.Θ. 297.200 - «Ελληνιστική αγροικία». Ολοκληρώθηκε η έρευνα ελληνιστικού κτιρίου, τμήμα του οποίου είχε αποκαλυφθεί το 1998. Ανασκάφηκαν τέσσερις νέες τομές, διαστ. 4×4 μ., και τμήματα τριών παλαιότερων τομών. Αποκαλύφθηκε τετράγωνο κτίσμα, διαστ. 6,20×6,20 μ., με είσοδο στο δεξιό άκρο της νοτιοανατολικής πλευράς και κατεύθυνση από ΒΔ. προς ΝΑ. (Εικ. 1). Το πάχος των εξωτερικών τοίχων ήταν 0,70 μ., ενώ εσωτερικός τοίχος πλ. 0,50 μ. χώριζε την οικία σε δύο χώρους, α΄ και β΄. Μία σειρά από λίθινες πλάκες στο μέσον περίπου του χώρου α΄ δείχνει, πιθανώς, την ύπαρξη βαθμίδας, ενώ στη βορειοδυτική γωνία αποκαλύφθηκε ζεύγος σιδηρών αρπών, που σώζουν ίχνη της ξύλινης λαβής τους (Εικ. 2).

Στον κύριο χώρο, χώρος β΄, έχει αποκαλυφθεί μία κυκλική εστία. Αποτελούνταν από σειρά μικρών λίθων, ενώ το δυτικό τμήμα της φρασσόταν με όστρακα από αγγεία. Ο καθαρισμός της εστίας από τις στάχτες έφερε στο φως ένα λύχνο και δύο νομίσματα της περιόδου του Αντιγόνου Γονατά, τα οποία διατηρούνταν σε άριστη κατάσταση.

Εξωτερικά της οικίας, στη νοτιοανατολική πλευρά, ο χώρος είναι πιθανόν να χρησιμοποιούνταν ως αυλή. Κατά τη διάρκεια των ερευνών αποκαλύφθηκε εδώ διπλή πήλινη κατασκευή, εστίες προφανώς, και μεγάλος σχετικά αριθμός από μικρά, ανοιχτά κυρίως αγγεία. Στα νοτιοδυτικά της οικίας σώζονται τμήματα από τοίχους και άλλων χώρων, ο χαρακτήρας των οποίων δεν κατέστη δυνατόν να ερευνηθεί εξαιτίας της υπερκείμενης σύγχρονης αγροικίας.

Εκτός από τα προαναφερόμενα αγγεία συνελέγη αρκετά μεγάλος αριθμός οστράκων από ανοιχτά και κλειστά αγγεία. Αρκετά νομίσματα συνελέγησαν επίσης από τον εσωτερικό χώρο της οικίας και η χρονολόγησή τους στο β΄ μισό του 3ου αι. π.Χ. συμπίπτει με αυτή των ευρημάτων του εσωτερικού της εστίας.

Χ.Θ. 299.500 - Λιθόστρωτοι δρόμοι. Ολοκληρώθηκε η αποκάλυψη τμημάτων από τέσσερις δρόμους (Α, Α1, Β και Γ) που είχαν εντοπιστεί και αποκαλυφθεί εν μέρει το 1998 και έχουν κατεύθυνση Β.-Ν.

Ο δρόμος Α σώζεται σε μήκος 7,60 και σε πλάτος 2,30 μ. Για την κατασκευή του χρησιμοποιήθηκε αποκλειστικά ηφαιστειογενές υλικό. Σώζεται ιδιαίτερα καλά στις παρειές, για τις οποίες χρησιμοποιήθηκαν ευμεγέθεις, καλά κατεργασμένοι λίθοι με ορθογώνιο και τετράγωνο σχήμα, κάθετα διατεταγμένοι ως προς τον άξονα του δρόμου. Το ενδιάμεσο τμήμα έχει συμπληρωθεί από μικρότερους λίθους, οι οποίοι σε σχήμα και διάταξη ακολουθούν αυτούς των παρειών. Τα κενά έχουν γεμίσει με μικρού μεγέθους πέτρες και χώμα.

Ο δρόμος Α1 σώζεται σε μήκος 71 και σε πλάτος 2,30 μ. Έχει ίδιο πλάτος και τρόπο κατασκευής με το δρόμο Α. Διαφέρουν

Εικ. 1. Έργα εθνικής οδού ΠΑΘΕ. Τμήμα Αλμυρός-Αερινό. Χ.Θ. 297.200. Γενική άποψη της«ελληνιστικής αγροικίας».

στο υλικό και στο σχήμα των λίθων. Εκτός από ηφαιστειογενές υλικό χρησιμοποιήθηκε και ασβεστόλιθος, ενώ υπάρχουν λίθοι με στρογγυλεμένα άκρα και με μικρότερο μέγεθος. Το τμήμα αυτό του δρόμου αποτελεί το καλύτερα και πληρέστερα διατηρημένο από όλα τα άλλα. Νοτιότερα του Α1 βρέθηκε σε όχι τόσο καλή κατάσταση διατήρησης ένα ακόμη τμήμα του με μια διαφοροποίηση ως προς το υλικό και το μέγεθος. Για τις παρειές, κυρίως, χρησιμοποιήθηκε το φυσικό ασβεστολιθικό πέτρωμα, το οποίο και σμιλεύεται στο κατάλληλο σχήμα και γενικά οι λίθοι έχουν μεγάλες διαστάσεις σε σύγκριση με τους άλλους χρησιμοποιημένους λίθους.

Ο δρόμος Β σώζεται σε μήκος 36 και σε πλάτος 1,40 μ. Το υλικό κατασκευής του είναι ηφαιστειογενές και σώζεται σε αρκετά καλή κατάσταση, κυρίως το βόρειο μισό. Χρησιμοποιήθηκαν μικρότεροι σε μέγεθος λίθοι από ό,τι στο δρόμο Α. Δεν υπάρχει διαφορά στο μέγεθος των λίθων που χρησιμοποιήθηκαν για τις παρειές και για το ενδιάμεσο τμήμα. Διαπιστώνεται μια ποικιλία στο σχήμα σε μεγαλύτερο βαθμό από ό,τι στον Α, με ορθογώνιους και τετράγωνους λίθους, με στρογγυλά άκρα και γενικά με ακανόνιστο σχήμα. Στη διάταξη, επίσης, είναι κάθετοι ως προς τον άξονα του δρόμου και η πλήρωση των κενών έχει γίνει και σε αυτή την περίπτωση με μικρούς λίθους, κροκάλες και χώμα.

Ο δρόμος Γ σώζεται σε μήκος 128 και σε πλάτος 5,50 μ. Διατηρείται σε πολύ κακή, διαλυμένη μορφή. Το ηφαιστειογενές παραμένει το κύριο υλικό του δρόμου. Σε τμήμα περίπου 15 μ., κοντά στο σημείο εντοπισμού όλων, διατηρούνται κάποια στοιχεία, τα οποία επιτρέπουν μερικές παρατηρήσεις που αφορούν στις παρειές του δρόμου. Ο δρόμος Γ αντί για κανονική σειρά λίθων για τη δημιουργία εξωτερικού πλαισίου-παρειάς, παρουσιάζει δύο κατασκευές σε σχήμα στενού λιθόστρωτου, πλ. 0,90 μ. περίπου. Η καθεμία από αυτές σχηματίζει εσωτερική και εξωτερική παρειά από σχετικά μεγάλους, ακανόνιστου

Εικ. 2. Έργα εθνικής οδού ΠΑΘΕ. Τμήμα Αλμυρός-Αερινό. ΧΘ. 297.200. Ζεύγος σιδηρών αρπών.

σχήματος λίθους. Ο ενδιάμεσος χώρος έχει γεμίσει με λίθους, επίσης ακανόνιστου σχήματος και κατά πολύ μικρότερους σε μέγεθος, οι οποίοι στη διάταξή τους δεν ακολουθούν συγκεκριμένο σύστημα, αποσκοπούσαν απλώς στο γέμισμα του κενού χώρου. Η χρησιμοποίηση ασβεστόλιθου αποκλειστικά και εν μέρει μόνο στη δυτική κατασκευή-παρειά αποτελεί, πιθανώς, μια ένδειξη μεταγενέστερης επισκευής του δρόμου. Για τον τρόπο κατασκευής του κυρίως τμήματος του δρόμου Γ δεν υπάρχουν αρκετές μαρτυρίες.

Λόγω της απουσίας κινητών ευρημάτων είναι δύσκολο να προταθεί μια ακριβής χρονολόγηση. Πρόκειται πιθανώς για αρχαίους δρόμους, οι οποίοι επισκευάστηκαν πολλές φορές στο πέρασμα των αιώνων.

Χ.Θ. 296.550. Συνεχίστηκε και για το έτος 1999 η ανασκαφική έρευνα του προϊστορικού οικισμού της μεταβατικής φά-

σης από την Τελική νεολιθική στην πρώιμη εποχή του Χαλκού, στην περιοχή των Μικροθηβών και στη Χ.Θ. 296.550.

Ερευνήθηκαν 23 νέες τομές, διαστ. 5×5 μ., οι οποίες καλύπτουν έκταση 575 τ.μ., ενώ παράλληλα συνεχίστηκε η έρευνα και στις έξι τομές που είχαν ανοιχθεί το 1998. Στις νέες τομές διαπιστώθηκε η ίδια στρωματογραφική ακολουθία.

Αποκαλύφθηκαν αρχιτεκτονικά κατάλοιπα από δύο οικιστικά σύνολα, ένα στα δυτικά και ένα στα ανατολικά, που διατηρούνται σε αρκετά καλή κατάσταση.

Πρόκειται για δύο ορθογώνιες πασσαλόπηκτες καλύβες, με προσανατολισμό από ΝΔ. προς ΒΑ. Οι τοίχοι ήταν κατασκευασμένοι από πασσάλους και πλεγμένα καλάμια, με επίχρισμα από πηλό, υλικό που φαίνεται να χρησιμοποιήθηκε και για τις στέγες, για να καλύψει το σκελετό από καλάμια και χόρτα. Το δάπεδο, όπου έχει διατηρηθεί, ήταν κατασκευασμένο από καλά πατημένο πηλόχωμα. Συχνά, ανάμεσα στα υπολείμματα από πηλούς αποκαλύπτονταν λίθοι με μικρό μέγεθος και χωρίς επεξεργασία. Είναι πιθανόν η παρουσία τους να σχετίζεται με τη χρήση τους ως υποτυπώδους κρηπιδώματος ή ως συνδετικού υλικού για την κατασκευή των τοίχων.

Στο εσωτερικό των συνόλων αποκαλύφθηκαν κατασκευές, που είχαν σχέση με οικοτεχνικές, τροφοπαρασκευαστικές και αποθηκευτικές δραστηριότητες, όπως για παράδειγμα δύο ορθογώνιες πήλινες κατασκευές στο ανατολικό οικιστικό σύνολο με αποθηκευτικό, πιθανώς, χαρακτήρα. Συνελέγη μεγάλη ποσότητα χειροποίητης κεραμικής από μεγάλα αποθηκευτικά αγγεία, φιάλες και λεκανίδες. Αρκετά είναι τα διακοσμημένα εγχάρακτα όστρακα τύπου Bratislava με ποικίλα μοτίβα. Αρκετά είναι, επίσης, τα οστά από ζώα, κυρίως από αιγοπρόβατα, χοίρους, βοοειδή και μικρόσωμα ζώα. Απουσιάζουν τα οστά από ψάρια και ελάχιστα είναι τα θαλασσινά όστρεα.

Αποκαλύφθηκαν, ακόμη, πολλά κινητά ευρήματα, όπως εργαλεία από πυριτόλιθο, οψιανό, λειασμένο λίθο και οστό, πήλινα σφονδύλια και βαρίδια, καθώς και κοσμήματα. Ελάχιστα είναι τα αντικείμενα από χαλκό, ενώ απουσιάζουν τα ειδώλια. Η ανασκαφική έρευνα βρίσκεται σε εξέλιξη.

Χ.Θ. 296.820 - «Αγροικία ύστερης ρωμαϊκής εποχής». Ολοκληρώθηκε η αποκάλυψη των αρχιτεκτονικών καταλοίπων κτιρίου ύστερης ρωμαϊκής εποχής, που εντοπίστηκε το 1998. Ερευνήθηκαν οκτώ νέες τομές, διαστ. 4×4 μ. Αποκαλύφθηκε στα βορειοδυτικά και τέταρτος τοίχος, ο τοίχος δ, μήκ. 1,70 μ. Μία στρώση από βότσαλα και μικρές πέτρες εξωτερικά του τοίχου δ μαρτυρεί, πιθανώς, την ύπαρξη ανοίγματος με αυλή εξωτερικά. Τμήματα δύο άλλων τοίχων, με ίδια κατεύθυνση, οι τοίχοι ε και στ, προς Ν. και Α. του κυρίως χώρου αντίστοιχα φαίνεται ότι δεν σχετίζονται άμεσα με το παραπάνω κτίριο. Στον τοίχο ε ανήκουν προφανώς τμήματα από κονίαμα, τα οποία βρέθηκαν πεσμένα στα νοτιοδυτικά του.

Έχουν συλλεγεί όστρακα της ύστερης ρωμαϊκής εποχής από ανοιχτά και κλειστά αγγεία, κυρίως άβαφα, ορισμένα με κτενωτή διακόσμηση, άλλα με «γκρίζα» επιφάνεια και μία ομάδα οστράκων από πινάκια, τα οποία φέρουν εμπίεστη διακόσμηση, π.χ. ανθέμια και ασπίδες. Εκτός από την κεραμική συνελέγησαν πολύ λίγα κινητά ευρήματα, όπως τρία νομίσματα, σφονδύλια και τέσσερις αγνύθες.

Η ερμηνεία του παραπάνω συνόλου ως αγροικίας που χρονολογείται στην ύστερη ρωμαϊκή εποχή φαίνεται ότι είναι πιθανή.

Χ.Θ. 299.200 - Αγωγός καυσίμων. Οι εργασίες εκσκαφής τάφρου για την τοποθέτηση αγωγού καυσίμων έφεραν στο φως τμήμα λακκοειδούς ταφής και αρχιτεκτονικά λείψανα. Ανασκάφηκαν οκτώ συνολικά τετράγωνα, διαστ. 4×4 μ.

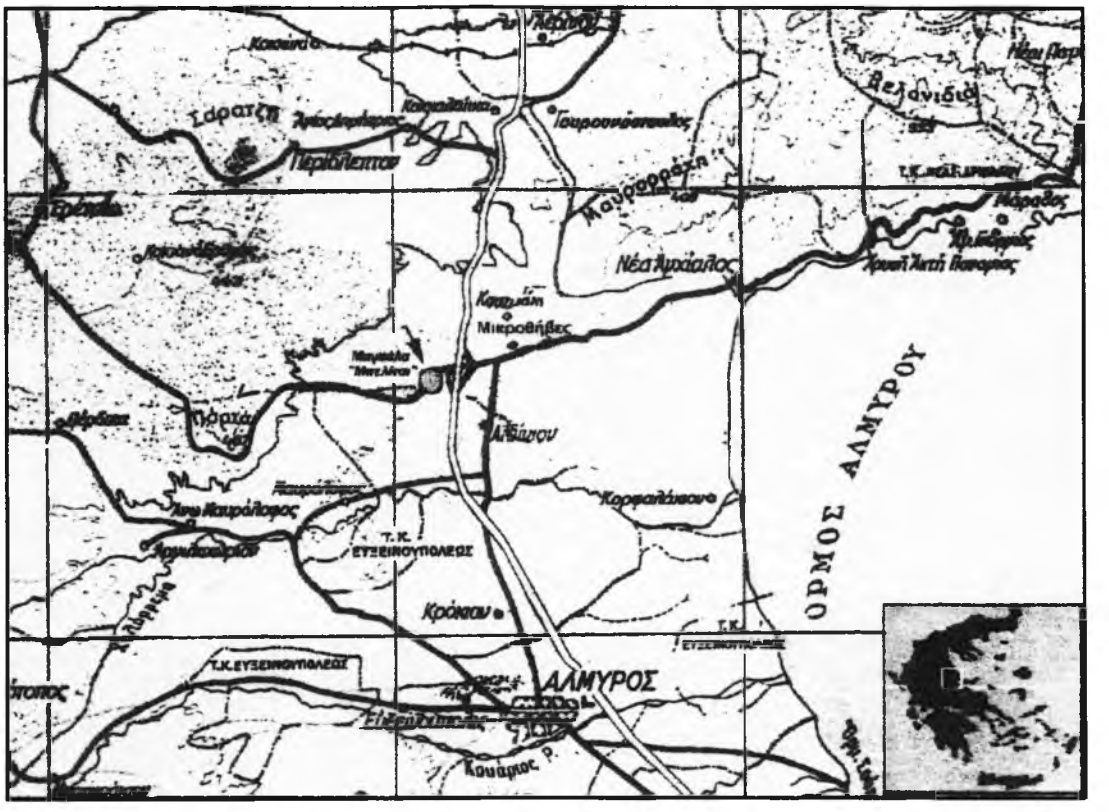
Ο λακκοειδής τάφος έχει προσανατολισμό Α.-Δ. και περιείχε κτερισμένη ταφή. Το δάπεδό του ήταν καλυμμένο με μικρούς επίπεδους λίθους. Ο νεκρός ήταν τοποθετημένος σε ελαφρώς συνεσταλμένη στάση με το κρανίο στα βόρεια, ενώ ο σκελετός δεν σώζεται ακέραιος. Στο δυτικό τμήμα του τάφου, το οποίο είχε καταστρέψει το εκσκαφικό μηχάνημα, βρέθηκε μία σχεδόν ακέραιη μελαμβαφής λήκυθος, ενώ στο κεφάλι του νεκρού είχε τοποθετηθεί μία μελαμβαφής σκυφοειδής κύλικα. Τα αγγεία που συνόδευαν το νεκρό ως κτερίσματα συνηγορούν στη χρονολόγηση του τάφου στα μέσα του 5ου αι. π.Χ. περίπου.

Δύο αιώνες τουλάχιστον αργότερα χρονολογείται η κεραμική που συνελέγη και συσχετίζεται με τα αρχιτεκτονικά κατάλοιπα βόρεια του τάφου. Ο χαρακτήρας ενός από τους τοίχους φαίνεται να είναι αναλημματικός, ενώ οι άλλοι τοίχοι έχουν καταστραφεί στο μεγαλύτερο μέρος τους και για αυτό το λόγο είναι δύσκολη οποιαδήποτε ερμηνεία διευθέτησης του χώρου. Εκτός από κεραμική ήλθαν στο φως, κυρίως, τμήματα κεραμίδων στέγασης.

Χ.Θ. 298.500 - Πήλινος αγωγός ύδρευσης. Στη θέση αυτή και ανατολικά της Ε.Ο., στο χώρο προετοιμασίας του πρανούς για το νέο ρεύμα της, αποκαλύφθηκε τμήμα πήλινου αγωγού με κατεύθυνση από ΒΔ. προς ΝΑ. Η αναγνώριση της σπουδαιότητας του ευρήματος, που συνδέεται με τον αγωγό ύδρευσης της πόλης των Φθιωτίδων Θηβών, καθιστά την αποκάλυψή του αναγκαία. Παλαιότερα, το 1992, είχαν αποκαλυφθεί στα όρια της πόλης, πάνω στο λόφο Κάστρο, τμήματα αυτού του αρχαίου αγωγού ύδρευσης. Αποκαλύφθηκε σε έκταση, μήκ. 58,80 μ. περίπου. Σε δύο μόνο σημεία είναι κατεστραμμένα μικρά τμήματα του αγωγού. Εκτός από τους πήλινους σωλήνες σώζονται σε σχετικά καλή κατάσταση δύο φρεάτια, τα οποία εξυπηρετούσαν στον καθαρισμό του αγωγού. Τέσσερις λίθοι συμμετρικά τοποθετημένοι στήριζαν το φρεάτιο δεξιά - αριστερά του αγωγού (σε ένα από αυτά σώζονται οι τρεις λίθοι). Το μήκος των σωλήνων ποικίλλει από 0,74 έως 0,80 μ. Δύο παρουσιάζουν στην άνω επιφάνειά τους άνοιγμα επίμηκες (0,30×0,12 μ.), πιθανώς για τον καθαρισμό τους. Στα σημεία ένωσής τους χρησιμοποιήθηκε κονίαμα, όπως δείχνουν ίχνη που διατηρούνται.

Εκτός από ελάχιστα όστρακα κεραμικής, ένα από αυτά μελαμβαφές του 3ου αι. π.Χ., δεν υπήρξαν άλλα ευρήματα.

ΒΑΣΙΛΙΚΗ ΑΔΡΥΜΗ-ΣΙΣΜΑΝΗ

Εικ. 3. Χάρτης της ευρύτερης περιοχής του Αλμυρού.

Κόμβος Μικροθηβών-Μαγούλα Μπελίτσι

Τον Ιανουάριο του 1999 κατά τη διαμόρφωση του χώρου στη θέση Μπελίτσι του κόμβου Μικροθηβών, εντοπίστηκε μαγούλα νεολιθικής εποχής. Βρίσκεται 200 μ. περίπου δυτικά του άξονα της Ε.Ο., πάνω στον επαρχιακό δρόμο Βόλου-Φαρσάλων (Εικ. 3), ο οποίος την είχε ήδη κόψει στα δύο κατά την αρχική κατασκευή του. Σύμφωνα με το τεχνικό έργο, στην περιοχή θα πραγματοποιούνταν διαμόρφωση του κόμβου των Μικροθηβών και προσθήκη νέων βοηθητικών δρόμων. Όπως ήταν φυσικό, οι τεχνικές εργασίες διακόπηκαν και ξεκίνησε μικρή σωστική έρευνα.

Πρόκειται για μια μικρή σε ύψος νεολιθική μαγούλα που δεν ξεπερνάει τα 3 μ. περίπου. Η έκτασή της με βάση τα επιφανειακά ευρήματα υπολογίζεται κοντά στα 25 στρέμματα. Η σωστική ανασκαφική έρευνα περιορίστηκε στη διερεύνηση συνολικής επιφάνειας 150 τ.μ. περίπου με ανασκαφικές τομές, 4×4 μ., σε διάφορα σημεία της θέσης[1]. Σκοπός ήταν η οριοθέτηση του αρχαιολογικού χώρου και η διερεύνηση των χαρακτηριστικών του. Μετά την παρέλευση έξι μηνών και έχοντας αντλήσει τα πρώτα στοιχεία από τη σωστική ανασκαφή, έγινε η κήρυξη του αρχαιολογικού χώρου (Υ.Α. ΥΠΠΟ/ΑΡΧ/Α1/Φ43/37211/2389/1-10-1999) και ξεκίνησε μια προσπάθεια εξαίρεσής του από την πορεία των έργων της Ε.Ο. Με βάση την εξέλιξη αυτή η ανασκαφή διακόπηκε και ξεκίνησε η μελέτη των ευρημάτων.

Οι πρώτες ενδείξεις κατοίκησης του χώρου ανήκουν στα τέλη της αρχαιότερης νεολιθικής περιόδου και στην αρχή της μέσης. Η παρατήρηση αυτή στηρίζεται περισσότερο στη μελέτη της κεραμικής και των κινητών ευρημάτων και λιγότερο σε κάποια οικιστικά κατάλοιπα. Η θέση που επέλεξαν οι πρώτοι εκείνοι κάτοικοι, στους πρόποδες των χαμηλών λόφων στα βόρεια της πεδιάδας του Αλμυρού, σαφώς δεν ήταν τυχαία, καθώς βρίσκεται μεταξύ δύο διαφορετικών οικοσυστημάτων, προσφέροντας τη δυνατότητα παράλληλης εκμετάλλευσης. Δυτικά από τον οικισμό ένα αρκετά μεγάλο και βαθύ ρέμα, το Αετόρεμα, εξασφάλιζε πρόσβαση στο νερό. Οι χαμηλοί λόφοι στα βόρεια αποτελούσαν αφενός κατάλληλους χώρους για καλλιέργεια με την ανάλογη αποστραγγιστική τους ικανότητα, αλλά και χώρο ανάπτυξης της κτηνοτροφίας. Στα νότια η μεγάλη πεδιάδα του Αλμυρού προσέφερε επιπλέον δυνατότητες καλλιέργειας, αλλά και βατές διόδους πρόσβασης τόσο σε άλλους οικισμούς της περιοχής όσο και προς τη θάλασσα στα νοτιοανατολικά. Τέλος, τα δάση βαλανιδιάς, που κάλυπταν τόσο τις λοφώδεις περιοχές

1. Την ανασκαφή είχε αναλάβει και πραγματοποίησε η αρχαιολόγος Κ. Αλματζή.

Εικ. 4. Έργα εθνικής οδού ΠΑΘΕ. Κόμβος Μικροθηβών-Μαγούλα Μπελίτσι. Υπολείμματα πήλινου τοίχου.

Εικ. 5. Έργα εθνικής οδού ΠΑΘΕ. Κόμβος Μικροθηβών-Μαγούλα Μπελίτσι. Πήλινα ευρήματα.

όσο και τμήμα της πεδινής έκτασης, προσέφεραν άφθονη ξυλεία ως οικοδομικό υλικό και καύσιμη ύλη, ενώ παράλληλα αποτελούσαν καταφύγιο για πλήθος θηραμάτων[2].

Η περίοδος κατοίκησης του οικισμού με τη μεγαλύτερη και καλύτερη αντιπροσώπευση στο αρχαιολογικό υλικό είναι η μέση νεολιθική. Μεγάλες μάζες πηλού διάσπαρτες στον ανεσκαμμένο χώρο είναι ό,τι απέμεινε από τους πήλινους τοίχους των σπιτιών (Εικ. 4). Πασσαλότρυπες στο χώρο και αποτυπώματα κλαδιών πάνω σε μισοψημένα τμήματα πηλού υποδεικνύουν τις λεπτομέρειες στον τρόπο κατασκευής. Ένας ξύλινος σκελετός σπερεωμένος πάνω σε μεγαλύτερους πασσάλους επενδυόταν εσωτερικά και εξωτερικά με πηλό και λάσπη, δημιουργώντας έτσι τους τοίχους και πιθανότατα τη σκεπή των σπιτιών. Δυστυχώς, η εξακρίβωση του ακριβούς σχήματος και του μεγέθους των σπιτιών δεν στάθηκε δυνατή, πέρα από το γενικά τετράπλευρο χαρακτήρα τους.

Οι οικονομικές δραστηριότητες των κατοίκων πιστοποιούνται μέσα από πλήθος ευρημάτων. Η συντήρηση οικόσιτων ζώων περιελάμβανε την εκτροφή αιγοπροβάτων, χοίρων και βοοειδών. Έμμεσες ενδείξεις για την καλλιέργεια δημητριακών αποτελούν τα απολεπισμένα εργαλεία με τη χαρακτηριστική στίλβωση από την επεξεργασία τους. Δυστυχώς, η μελέτη του αρχαιοβοτανολογικού υλικού δεν έχει ακόμη προχωρήσει.

Στις καθημερινές δραστηριότητες των νεολιθικών κατοίκων συμπεριλαμβάνονται, επίσης, η προετοιμασία της τροφής, η υφαντική (Εικ. 5), η συλλογή θαλασσινών οστρέων, η κατασκευή εργαλείων από πηλό, οστά, μικρές κροκάλες, πυριτόλιθο και οψιανό. Σημαντική δραστηριότητα θα πρέπει να αποτελούσε και η κατασκευή πήλινων αγγείων. Η μεγάλη ποσότητα κεραμικής που προέκυψε από την ανασκαφική έρευνα ανήκει, κυρίως, σε μονόχρωμα, ανοιχτά και κλειστά αγγεία καθημερινής χρήσης, χαρακτηριστικά της συγκεκριμένης περιόδου. Από το σύνολο των οστράκων που μελετήθηκαν μόλις το 10% ανήκει σε διακοσμημένα δείγματα. Πρόκειται, κυρίως,

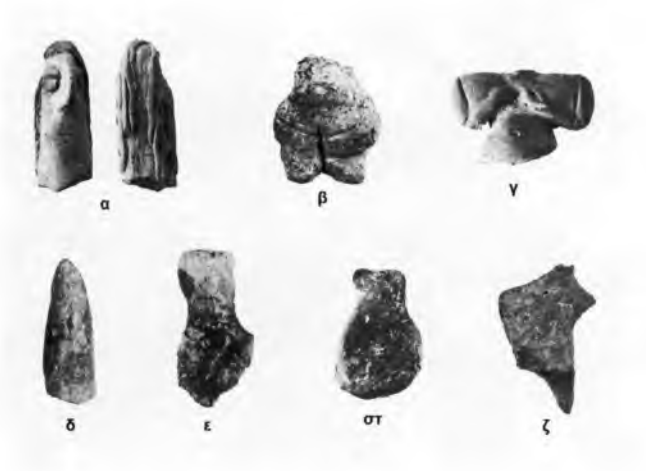

Εικ. 6. Έργα εθνικής οδού ΠΑΘΕ. Κόμβος Μικροθηβών-Μαγούλα Μπελίτσι. Εργαλεία από πυριτόλιθο και οψιανό.

για γραπτή διακόσμηση, χωρίς να απουσιάζουν και ελάχιστα παραδείγματα εγχάρακτης.

Αξιοσημείωτη ποικιλία ως προς την πρώτη ύλη παρουσιάζουν και τα εργαλεία από πυριτόλιθο (Εικ. 6:α-θ). Πρόκειται για υλικό που μάλλον έχει προέλθει από διαφορετικές και, πι-

2. Σχετικά με το αρχαιοπεριβάλλον της περιοχής χρήσιμες παραμένουν οι μελέτες από τις λίμνες Βοιβηίς και Ξενιάς τη δεκαετία του 1970, βλ. S. Bottema, *Late Quaternary Vegetation History of Northwestern Greece* (διδ. διατριβή), Groningen 1974. Η ίδια, The Late Glacial in the Eastern Mediterranean and the Near East, στο W. Brice (επιμ.), *The Environmental History of the Near and Middle East since the Last Ice Age*, London 1978, σ. 15-28.

Εικ. 7. Έργα εθνικής οδού ΠΑΘΕ. Κόμβος Μικροθηβών-Μαγούλα Μπελίτσι. Πήλινα ειδώλια.

θανώς, απομακρυσμένες μεταξύ τους πηγές εξόρυξης. Το γεγονός αυτό, σε συνδυασμό με την παρουσία του οψιανού (Εικ. 6:ι-ιγ), υποδεικνύει τη συμμετοχή των κατοίκων του οικισμού σε στενότερα ή ευρύτερα δίκτυα σχέσεων και ανταλλαγών. Σημαντικό στοιχείο για τη μορφή των δικτύων αυτών, αλλά και για τη θέση του συγκεκριμένου οικισμού μέσα σε αυτά, αποτελούν οι ενδείξεις για την πλήρη κατεργασία του πυριτόλιθου μέσα στα όρια του οικισμού. Αντίθετα, ο οψιανός θα πρέπει να έφθανε εδώ ήδη κατεργασμένος, καθώς προς το παρόν μαζί με τα ολοκληρωμένα εργαλεία διαπιστώνονται ελάχιστα υποπροϊόντα δευτερεύουσας μόνον επεξεργασίας.

Σημαντική κατηγορία υλικού αποτελούν και τα πήλινα ειδώλια που βρέθηκαν στον οικισμό (Εικ. 7). Πρόκειται για φυσιοκρατικά και σχηματοποιημένα ανθρωπόμορφα και ζωόμορφα ειδώλια. Όσον αφορά στα ανθρωπόμορφα φυσιοκρατικά ειδώλια, είναι χαρακτηριστική η απόδοση λεπτομερειών του προσώπου, της κόμμωσης, αλλά και ανατομικών χαρακτηριστικών του σώματος. Ανάμεσα στα ζωόμορφα ειδώλια ξεχωρίζει το πρόσθιο τμήμα με το κεφάλι βοοειδούς (Εικ. 7:ζ), υποδεικνύοντας έμμεσα την ύπαρξη, αλλά και τη σημασία των οικόσιτων ζώων. Φυσικά, η προσέγγιση ενός τόσο πολύπλοκου φαινομένου, όπως τα νεολιθικά ειδώλια, δεν μπορεί να επιχειρηθεί εδώ. Σημειώνεται μόνον η ανάγκη για μια προσέγγιση περισσότερο συνδυαστική με βάση τα εκάστοτε συνευρήματα, αλλά και ευέλικτη, στο πλαίσιο μιας ενδεχόμενης πολυλειτουργικότητας τέτοιου είδους αντικειμένων.

Ολοκληρώνοντας την αναφορά στα μέχρι σήμερα γνωστά στοιχεία θα πρέπει να προστεθεί η ύπαρξη ενδείξεων για την κατοίκηση του χώρου και κατά τη νεότερη νεολιθική, χωρίς ωστόσο, να μπορεί να γίνει σαφής ο χαρακτήρας του οικισμού την περίοδο αυτή. Δυστυχώς, διαταραχές στη στρωματογραφία δεν επέτρεψαν προς το παρόν να διαπιστωθεί αν η κατοίκηση στο χώρο υπήρξε αδιάκοπη από την αρχαιότερη νεολιθική έως τη νεότερη. Σημαντική, ωστόσο, παραμένει η εύρεση μιας ακόμη νεολιθικής θέσης, άγνωστης μέχρι σήμερα, σε μια περιοχή με σαφή και εύκολα ανιχνεύσιμα χαρακτηριστικά.

Ελπίζουμε η μελέτη των ευρημάτων, που συνεχίζεται, να μπορέσει να φωτίσει νέες πτυχές της νεολιθικής κατοίκησης στην περιοχή και να βοηθήσει, ώστε να αναπτυχθούν νέοι προβληματισμοί και κατευθύνσεις στην έρευνα.

Κ. ΒΟΥΖΑΞΑΚΗΣ

Τμήμα Άγιοι Θεόδωροι - Κόμβος Αλμυρού (Χ.Θ. 261+350-Χ.Θ. 287+507)

Το έτος 1999 υπήρξε ο δεύτερος χρόνος εκτέλεσης ή και ολοκλήρωσης των σωστικών ανασκαφικών εργασιών, που προέκυψαν από το έργο της διαπλάτυνσης του αυτοκινητοδρόμου στην περιοχή Αλμυρού:

Χ.Θ. 279.000-279.150. Στις 10-6-1998 άρχισε από τη ΙΓ΄ ΕΠΚΑ σωστική ανασκαφική έρευνα στη θέση Αγριελιά Πλατάνου Αλμυρού, 1 χλμ. νοτιοανατολικά της ελληνιστικής πόλης της Άλου, η οποία ολοκληρώθηκε τον Αύγουστο του 1999. Η ανασκαφική έρευνα διεξήχθη με προσωπικό της αναδόχου εταιρείας, υπό την επίβλεψη της υπογράφουσας και σε συνεργασία με τις συμβασιούχους αρχαιολόγους Ά. Μουσιώνη και Ε. Μεγαλοκονόμου. Σε μια έκταση 4.130 τ.μ. περίπου αριστερά και δεξιά της υπάρχουσας Ε.Ο. Αθηνών-Θεσσαλονίκης ερευνήθηκαν με την τοποθέτηση καννάβου 241 διερευνητικές τομές, διαστ. 4×4 μ., και αποκαλύφθηκε τμήμα νεκροταφείου της εποχής του Σιδήρου.

Το νεκροταφείο αναπτυσσόταν δυτικά και ανατολικά της Ε.Ο. (Εικ. 8-9), ενώ έγινε φανερό ότι ένα τμήμα του είχε καταστραφεί στη δεκαετία του 1960 με την κατασκευή της Ε.Ο. Αθήνας-Θεσσαλονίκης, ενώ στην αρχαιότητα ήταν ενιαίος χώρος ταφής νεκρών.

Στα τμήματα του νεκροταφείου δυτικά και ανατολικά του οδικού άξονα, παρατηρήθηκε η πρακτική του ενταφιασμού των νεκρών, η οποία εμφανίζεται ως κυρίαρχο ταφικό έθιμο, ενώ εντοπίζονται και περιπτώσεις καύσης νεκρών. Συνολικά, αποκαλύφθηκαν τέσσερις θολωτοί τάφοι χτισμένοι κατά το εκφορικό σύστημα με αδρά δουλεμένες ασβεστολιθικές πέτρες χωρίς συνδετικό υλικό, έξι κιβωτιόσχημοι κτιστοί με ωοειδές σχήμα, 14 κιβωτιόσχημοι τάφοι λαξευμένοι σε ασβεστολιθικό ίζημα και επενδεδυμένοι με πλάκες, τρεις θήκες λακκοειδείς οριοθετημένες με πέτρες και λιθόστρωτο δάπεδο, δέκα απλοί τάφοι λακκοειδείς λαξευμένοι σε στρώμα ιζηματογενούς ασβεστόλιθου και, τέλος, εννέα λάκκοι, που περιείχαν τα υπολείμματα καύσης νεκρών. Η διάταξη των τάφων στο δυτικό τμήμα του νεκροταφείου ήταν αυτή του ταφικού τύμβου και περιβάλλονταν από περίβολο, ο οποίος σωζόταν αποσπασματικά (Εικ. 9). Όλοι οι τάφοι ήταν πλούσια κτερισμένοι. Βρέθηκαν και συνελέγησαν 204 ευρήματα-κτερίσματα.

Από αυτά τα περισσότερα είναι αγγεία (55 πήλινα και δύο λίθινα): μόνωτα κύπελλα, κρατηρίσκοι (Εικ. 10), οινοχόες,

Εικ. 8-9. Έργα εθνικής οδού ΠΑΘΕ. Τμήμα Άγιοι Θεόδωροι - Κόμβος Αλμυρού. Χ.Θ. 279.000-279.150. Θέση Αγριελιά. Άποψη του νεκροταφείου ανατολικά και δυτικά της Ε.Ο. Αθηνών-Θεσσαλονίκης.

Εικ. 10-11. Έργα εθνικής οδού ΠΑΘΕ. Τμήμα Άγιοι Θεόδωροι - Κόμβος Αλμυρού. Χ.Θ. 279.000-279.150. Θέση Αγριελιά. Κτερίσματα από το νεκροταφείο.

σκύφοι, κύαθοι, υδρίες. Επικρατούν οι τύποι της τριφυλλόστομης οινοχόης (Εικ. 10) και των σκύφων (Εικ. 11). Βρέθηκαν ακόμη 70 σιδερένια αντικείμενα, όπως μαχαιρίδια, ξίφη, σπαθιά, αιχμές δοράτων και 37 κοσμήματα χάλκινα και χρυσά: περόνες, πόρπες, δακτύλιοι, ενώπια, σφηκωτήρες. Λίθινα, οστέινα και σπανιότατα μολύβδινα εργαλεία δίνουν την εικόνα των καθημερινών ασχολιών. Από μια πρώτη μελέτη του υλικού η χρήση του νεκροταφείου χρονολογείται από τα τέλη του 10ου και, κυρίως, στο α΄ μισό του 9ου αι. π.Χ.

Ενδιαφέρον εύρημα στο ανατολικό τμήμα του νεκροταφείου αποτελεί η αποκάλυψη μιας μεγάλης εσχάρας προσφορών, σχεδόν κυκλικού σχήματος, 4,70×3,70 και βάθ. 0,90 μ. Η έρευνα της επίχωσής της έφερε στο φως καύσεις, οστά ζώων, όστρεα και πλήθος οστράκων, που χρονολογούνται στην πλειονότητά τους στην ΥΕ ΙΙΙΓ1 περίοδο. Από τα στοιχεία που παρατηρήθηκαν και καταγράφηκαν είναι δυνατόν να υποτεθεί ότι το τμήμα του νεκροταφείου ανατολικά του οδικού άξονα Αθηνών-Θεσσαλονίκης είχε χρησιμοποιηθεί από την ΥΕ ΙΙΙΒ έως την ΥΕ ΙΙΙΓ περίοδο και έμεινε σε χρήση έως τα υποπρωτογεωμετρικά Ι-ΙΙ χρόνια (α΄ μισό 9ου αι. π.Χ.).

ΖΩΗ ΜΑΛΑΚΑΣΙΩΤΗ

Χ.Θ. 276.000 (ανατολικά της Ε.Ο.). Θέση Αμαξόλακα Σούρπης - Αγρός Σ. Αλεξίου. Συνεχίστηκε και ολοκληρώθηκε φέτος η σωστική ανασκαφική έρευνα σε τμήμα οικισμού, που εντοπίστηκε το 1998, στην παραπάνω χιλιομετρική θέση[3]. Ο οικισμός χρονολογείται στα τέλη της ρωμαϊκής εποχής. Συνολικά ερευνήθηκαν 672 τ.μ. στα δεξιά της υφισταμένης Ε.Ο. Η επιφάνεια του εδάφους παρουσιάζει υψομετρική διαφορά λόγω της κλίσης της πλαγιάς του γηλόφου, έτσι η έρευνα έφθασε σε βάθος από 1,40 έως 2,50 μ. από την επιφάνεια του εδάφους κατά περίπτωση. Οι ανασκαφικές εργασίες δεν ανέδειξαν σημαντικά αρχιτεκτονικά λείψανα, παρά μόνον αποσπασματικά οικιστικά κατάλοιπα (βάθος 0,65-1,40 μ.), που δίνουν ελάχιστα στοιχεία για την αρχιτεκτονική του οικισμού και αποτελούνται από στρώματα καταστροφής από αργούς λίθους μεσαίου και μεγάλου μεγέθους (Εικ. 12) αναμεμιγμένους με κεραμίδες και όστρακα. Η ανασκαφή ενός τέτοιου στρώματος δίνει την εντύπωση της καταστροφής ενός μεγάλου κεραμοσκεπούς κτίσματος, χωρίς όμως να καταστεί δυνατόν να οριστεί η κάτοψή του, καθώς βρέθηκε εντελώς διαλυμένο.

Από την ανασκαφή προήλθε άφθονη κεραμική των ρωμαϊκών χρόνων. Η ποσότητα των οστράκων που έχει συλλεγεί είναι πραγματικά εντυπωσιακή και ανήκει κατά κύριο λόγο σε αγγεία μονόχρωμα χρηστικά. Πολλά από αυτά φέρουν διακόσμηση με λεπτές πυκνές ή αραιές εγχάρακτες γραμμές ή με σειρές από βαθιές και λεπτές αυλακώσεις. Τα περισσότερα προέρχονται από αμφορείς κατάλληλους για αποθήκευση και μεταφορά υγρών, οίνου ή ελαιόλαδου. Βρέθηκαν, επίσης, θραύσματα από πινάκια και πήλινους λύχνους κατασκευασμένους με μήτρα.

Εκτός από την άφθονη κεραμική αρκετά είναι και τα άλλα κινητά ευρήματα που συνελέγησαν κατά την ανασκαφή: χάλκινο νόμισμα εποχής Αυγούστου (27 π.Χ.-14 μ.Χ.), πήλινο πηνίο, πήλινη αγνύθα, μεγάλα πήλινα υφαντικά βαρίδια και σφονδύλια, χάλκινο ενώτιο, χάλκινη πόρπη, πολλά σιδερένια καρφιά, τμήματα από λεπτά τοιχώματα γυάλινων αγγείων, λίγα όστρεα και αρκετά οστά ζώων. Η θέση της εγκατάστασης, η ευτέλεια των αρχιτεκτονικών λειψάνων και οι τύποι των ευρημάτων στοιχειοθετούν την ύπαρξη πρόχειρης αγροτικής εγκατάστασης άμεσα εξαρτώμενης από κάποιο μεγαλύτερο οικισμό.

Η σχεδόν ολοκληρωτική καταστροφή των όποιων αρχιτεκτονημάτων του συγκεκριμένου οικισμού μπορεί να αποδοθεί καταρχήν στην προχειρότητα κατασκευής των κτισμάτων, στο βομβαρδισμό που υπέστη η περιοχή κατά τη διάρκεια του εμφυλίου πολέμου, στη βαθιά άροση που υπέστη κατά περιόδους ο χώρος και στη διέλευση της Ε.Ο. Αθηνών-Θεσσαλονίκης στις αρχές της δεκαετίας του 1960. Το γεγονός αυτό επιβεβαιώνεται και από τους όλμους, τους κάλυκες πυροβόλων όπλων και τα δεκάδες σιδερένια θραύσματα από χειροβομβίδες, που έχουν βρεθεί στο χώρο ανασκαφής έως και 1 μ. κάτω από την επιφάνεια του εδάφους.

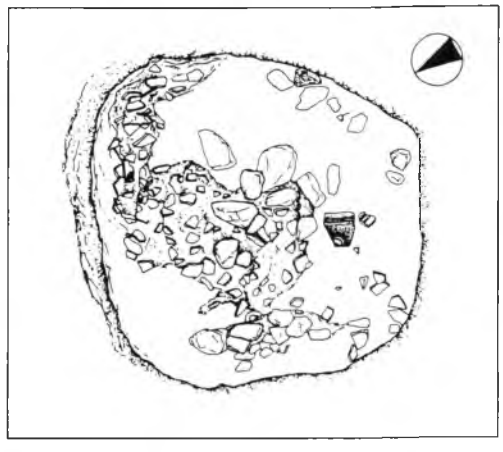
Κατά τη διάρκεια των δοκιμαστικών τομών με μηχανικό εκσκαφέα γύρω από τον ανεσκαμμένο χώρο, πριν από την παράδοσή του στην εργολήπτρια εταιρία για τη συνέχιση των εργασιών διαπλάτυνσης, εντοπίστηκαν και ανασκάφηκαν στη βάση του λόφου ένας αποθέτης και σπάραγμα θεμελίωσης τοίχου. Ο αποθέτης είχε κυκλική κάτοψη (Εικ. 13) και διάμετρο 2,30 μ. Το ανώτερο τμήμα του καταστράφηκε από το σκαπτικό μηχάνημα, όμως το βάθος του μπορεί να υπολογιστεί στα 1,65 μ. περίπου. Ο πυθμένας του βρέθηκε σε βάθος 2,10 μ. από τη σημερινή επιφάνεια του εδάφους. Ο λάκκος περιείχε άφθονη κεραμική, κυρίως τμήματα άβαφων τροχήλατων αγγείων, τμήμα από το χείλος πίθου που είναι διακοσμημένο με εγχάρακτη τεθλασμένη, όστρακα αγγείων με κτενωτή διακόσμηση και κεραμίδες στέγης. Βρέθηκαν, επίσης, στο εσωτερικό του χάλκινο νόμισμα, μολύβδινο έλασμα, σιδερένιος δακτύλιος, σιδερένιο μαχαιρίδιο, σιδερένιο εργαλείο, αρκετά σιδερένια καρφιά, θραύσματα γυάλινων αγγείων και πολλά οστά ζώων. Μέσα στον αποθέτη υπήρχαν, επίσης, λίθοι μεσαίου μεγέθους χωρίς συγκεκριμένη διάταξη και σε διαφορετικά μεταξύ τους βάθη.

Τέλος, τμήμα της θεμελίωσης ευθύγραμμου τοίχου βρέθηκε σε βάθος από 3,90 έως 4,25 μ. Ο τοίχος είχε κατεύθυνση Β.-Ν. και ήταν κατασκευασμένος από αργούς λίθους διαφόρων μεγεθών, τοποθετημένους στο φυσικό έδαφος με τρόπο, ώστε οι ομαλές επιφάνειές τους να διαμορφώνουν τις δύο όψεις του τοίχου (σωζ. μήκ. 4,50, πλ. 0,40 και ύψ. 0,20-0,25 μ.). Το κενό μεταξύ αυτών καλύπτεται με χώμα και μικρές πέτρες. Προχωρώντας προς Β. το θεμέλιο διαταράσσεται (πλ. 0,90 μ.) και εξα-

3. *ΑΔ* 53 (1998): Χρονικά, σ. 429-430.

Εικ. 12. Έργα εθνικής οδού ΠΑΘΕ. Χ.Θ. 276.000. Θέση Αμαξόλακα Σούρπης. Αγρός Σ. Αλεξίου. Άποψη της ανασκαφής από Α.-ΝΑ.

Εικ. 13. Έργα εθνικής οδού ΠΑΘΕ. Χ.Θ. 276.000. Θέση Αμαξόλακα Σούρπης. Αγρός Σ. Αλεξίου. Κάτοψη του αποθέτη.

φανίζεται. Η κεραμική και τα κινητά ευρήματα τόσο του αποθέτη όσο και του τοίχου είναι παρόμοια με αυτά που έχουν βρεθεί και έχουν περιγραφεί πιο πάνω και ενισχύουν την άποψη της ύπαρξης στο χώρο αυτό μιας πρόχειρης γεωργοκτηνοτροφικής εγκατάστασης.

Χ.Θ. 276.000 (δυτικά της Ε.Ο.) - Θέση Αμαξόλακα Σούρπης. Ορίστηκαν 119 τομές, διαστ. 4×4 μ., εντός των ορίων κατάληψης του έργου. Στην κορυφή του λόφου εντοπίστηκαν ίχνη κατοίκησης νεολιθικής εποχής, ενώ στη βόρεια πλαγιά αποθέσεις ελληνιστικών και ρωμαϊκών χρόνων. Η έρευνα συνεχίζεται. Την ανασκαφή παρακολουθούν οι αρχαιολόγοι Γ. Στουρνάρας, Ν. Καραγιώργου και Α. Καλογιάννη.

Χ.Θ. 276.400 (ανατολικά της Ε.Ο.). Η ανασκαφή στην παραπάνω χιλιομετρική θέση διήρκεσε πέντε περίπου μήνες και αποκάλυψε διαλυμένα αρχιτεκτονικά λείψανα, από τα οποία ξεχώρισαν τρία στρώματα καταστροφής από αργούς ασβεστόλιθους χωρίς συγκεκριμένη διάταξη. Τα ευρήματα που συγκεντρώθηκαν κατά τη διάρκεια της αποκάλυψης των κατεστραμμένων οικοδομικών λειψάνων ήταν: άβαφη φθαρμένη κεραμική, λίγα όστρακα με κτενωτή διακόσμηση, όστρακα ηθμού, μεταλλικά ελάσματα, οστά ζώων και όστρεο.

Ο χώρος θα μπορούσε να ερμηνευθεί ως πρόχειρη εγκατάσταση αγροτικού χαρακτήρα κατά τους ρωμαϊκούς χρόνους. Όμως, η σύγχρονη καλλιέργεια και οι εκρήξεις βλημάτων όλμου την περίοδο του Β' Παγκοσμίου πολέμου επέφεραν διαταραχές στη στρωματογραφία και σοβαρή καταστροφή των αρχαιοτήτων με αποτέλεσμα να καθίσταται προβληματική η ακριβής ερμηνεία των ευρεθέντων. Την καθημερινή επίβλεψη της ανασκαφής είχε ο αρχαιολόγος Γ. Στουρνάρας.

Χ.Θ. 276.800 (ανατολικά της Ε.Ο.). Εδώ η ανασκαφική έρευνα διήρκεσε έξι μήνες περίπου. Διερευνήθηκαν συνολικά 412 τ.μ. μέσα στα όρια κατάληψης του έργου. Τα βάθη της ανασκαφής κυμάνθηκαν από 0,30 έως 2 μ. ακολουθώντας τη φυσική στρωματογραφία.

Αποκαλύφθηκαν στρώματα καταστροφής με αργούς ασβεστόλιθους διαφόρων μεγεθών με χαλαρή δομή και κατά τόπους περιορισμένη καύση. Μεταξύ των ασβεστόλιθων βρέθηκαν όστρακα αγγείων εποχής Χαλκού, ένα από τα οποία έφερε οπές για ανάρτηση. Εκτός από τη χειροποίητη κεραμική συνελέγησαν πήλινος πεσσός και όστρεο. Στις επιφανειακές επιχώσεις βρέθηκε μικρή ποσότητα άβαφης τροχήλατης κεραμικής και λεπτό σιδερένιο έλασμα. Οι σύγχρονες επεμβάσεις (αρόσεις, έργα οδοποιίας) αλλοίωσαν την αρχική μορφή των λειψάνων, με αποτέλεσμα να δυσχεραίνεται η ερμηνεία τους σε σχέση με θέματα οργάνωσης και χρήσης του χώρου κατά την αρχαιότητα.

Χ.Θ. 277.500 (ανατολικά της Ε.Ο.). Σε γήλοφο στα δεξιά της υφιστάμενης οδού, όπου προβλέπονταν εκσκαφές μέχρι βάθος 3 μ., αποκαλύφθηκε στρώμα καταστροφής από κεραμίδες στέγης και λίθους με πυκνή δομή. Η σωστική έρευνα επεκτάθηκε γύρω από τις εντοπισμένες αρχαιότητες αρχικά και κατόπιν σε μεγάλο τμήμα του περιβάλλοντος χώρου και κάλυψε συνολική έκταση 1.077 τ.μ. κυμαινόμενη από βάθος 0,42 έως 1,82 μ. από την κορυφή του λόφου.

Το σύνολο της επίχωσης που ερευνήθηκε αποτελούσαν τέσ-

σερα βασικά στρώματα. Τα τρία, πάχ. 0,10-0,20 μ., το τέταρτο (ασβεστιτικό) αποτελεί το φυσικό έδαφος της περιοχής και εντοπίστηκε στις τομές από 0,60 έως 1,82 μ. από το σταθερό σημείο της ανασκαφής. Οι αρχαιότητες που εντοπίστηκαν συνίστανται σε μικρά τμήματα τοίχων, στρώματα καταστροφής λίθων αναμεμιγμένων με κεραμίδες στέγης.

Εκτός από τα αρχιτεκτονικά κατάλοιπα, η έρευνα απέδωσε και μεγάλη ποσότητα κεραμικής: χονδροειδή οικιακής χρήσης, άβαφη λεπτή και ελάχιστη τροχήλατη μελαμβαφή. Επίσης, βρέθηκαν τμήμα πίθου, θραύσμα λύχνου, λίθινος τρπτήρας, σιδερένια καρφιά και ελάσματα και ένα χάλκινο νόμισμα αδιάγνωστο. Όλα τα κινητά ευρήματα εντοπίζονται και στα τρία στρώματα που αναφέρθηκαν πιο πάνω και χρονολογικά ξεκινούν από τους προϊστορικούς χρόνους, για να φθάσουν με σπανιότερα δείγματα έως τη σύγχρονη εποχή. Το γεγονός αυτό σε συνδυασμό με τη γενικότερη εικόνα της έντονης καταστροφής των αρχιτεκτονικών καταλοίπων καθιστά προβληματική την οποιαδήποτε χρονολογική τοποθέτηση και ασφαλή ερμηνεία της χρήσης του χώρου. Ακόμη και η επιλεκτική ανασκαφή των στρωμάτων καταστροφής των λίθων και η αφαίρεση της υποκείμενης επίχωσης δεν βοήθησαν προς την κατεύθυνση αυτή. Περιοριζόμαστε στην υπόθεση ότι υπήρχε στην περιοχή ένα βασικό κτίριο, που περιστοιχιζόταν από κάποιες βοηθητικές κατασκευές. Για διαφόρους λόγους το κτίριο καταστράφηκε και τα υπολείμματά του διασκορπίστηκαν στο χώρο. Την καθημερινή επίβλεψη της ανασκαφής είχε η αρχαιολόγος Ν. Καραγιώργου.

Χ.Θ. 280.000 - Αρχαία Άλος. Συνεχίστηκαν οι εργασίες αποκάλυψης του τείχους της κάτω πόλης της Άλου. Ολοκληρώθηκαν οι εργασίες στους τομείς Β1, Β2. Σε όλο το μήκος που ανασκάφηκε επικρατεί η ίδια κατάσταση. Η καταστροφή που υπέστη το τείχος από το σεισμό αποτυπώνεται στις πεσμένες λιθοπλίνθους, που κείτονται δίπλα από το ανατολικό (εσωτερικό) του μέτωπο σε σειρές.

Το 1999 η ανασκαφή επεκτάθηκε και σε άλλους τομείς, όπως ο Β3 και ο Β6, που ορίστηκαν πάντα σε άμεση συνάφεια με το έργο, αλλά στο εσωτερικό της κάτω πόλης.

Η μέχρι πρότινος εντατική καλλιέργεια των αγρών, που βρίσκονταν στο εσωτερικό της κάτω πόλης, επηρέασε το βαθμό διατήρησης των οικοδομημάτων στο χώρο αυτό. Στον Τομέα Β3 σε απόσταση 10 μ. από την εσωτερική παρειά του δυτικού σκέλους του τείχους ήλθε στο φως η θεμελίωση κτιρίου με προσανατολισμό ΒΑ.-ΝΔ.· διατηρείται μόνον η νοτιοδυτική γωνία του σε ύψος 0,21 μ. Οι τοίχοι έχουν κατασκευαστεί από μικρών διαστάσεων και ελάχιστα επεξεργασμένους ασβεστόλιθους και ως συνδετικό υλικό μεταξύ των λίθων χρησιμοποιήθηκε λάσπη. Στο εσωτερικό του κτιρίου εντοπίστηκε κατασκευή ορθογώνιας κάτοψης, εξωτ. διαστ. 4,06×1,97 μ. Τη συνιστούν ορθογωνισμένοι πώρινοι λίθοι τοποθετημένοι έτσι ώστε να οριοθετούν δύο μεγάλους κλειστούς χώρους, όμοιων σχεδόν διαστάσεων. Η έρευνα στο εσωτερικό της δεν έδωσε στοιχεία για την ακριβή λειτουργία της.

Σε απόσταση 8 μ. νοτιοδυτικά της πώρινης κατασκευής αποκαλύφθηκε βάση αναθήματος, διαστ. 1,30×0,50×0,25 μ. Έφερε ψηλά στο σώμα δίστιχη επιγραφή :

ΝΙΚΟΒΟΥΛΑ : ΠΟΛΥΚΛΕΙΤΟΥ
ΘΥΓΑΤΗΡ : ΔΑΜΑΤΡΙ

Η διερεύνηση των επιχώσεων στο εσωτερικό της πόλης έφερε στο φως αποθέτες. Οι περισσότεροι έχουν κυκλική κάτοψη και είναι λαξευμένοι στο φυσικό έδαφος της περιοχής. Έχουν διάμετρο από 0,70 έως και 1,16 μ. και περιέχουν συνήθως μεγάλη ποσότητα κεραμικής ελληνιστικών χρόνων ή άβαφη κεραμική, χωρίς ιδιαίτερα χαρακτηριστικά. Σπαράγματα τοίχων, οι οποίοι δεν ανήκουν στον ελληνιστικό ορίζοντα, αποκαλύπτονται στο χώρο και ανήκουν χρονολογικά στη γεωμετρική εποχή. Καθώς η ανασκαφή βρίσκεται σε εξέλιξη, τα στοιχεία που έρχονται στο φως δεν μπορούν ακόμη να αξιολογηθούν.

Σημαντικό προϊόν της φετινής ανασκαφικής περιόδου υπήρξε ο εντοπισμός της απόληξης του νότιου σκέλους του τείχους της άνω πόλης και η ένωσή του με το δυτικό σκέλος του τείχους της κάτω πόλης. Το σκέλος αυτό φέρεται σχεδόν κάθετα στο ήδη αποκαλυφθέν δυτικό σκέλος και απέχει από το γωνιαίο πύργο 6,65 μ. (Εικ. 14). Μήκ. 8,20, σωζ. ύψ. 1,20 και πλ. 4,50 μ. περίπου. Διατηρείται στο επίπεδο της ευθυντηρίας εκτός από το τμήμα που εισχωρεί μέσα στην εξωτερική παρειά του τείχους της κάτω πόλης.

Η συνέχεια της ανασκαφής στους τομείς Β5 (Εικ. 15) και Β4 αποκάλυψε θεμέλια τριών κτιρίων, που έχουν τη μορφή εσωτερικών προβολών του τείχους, καθώς είναι οικοδομημένα σε επαφή και παράλληλα με αυτό. Τη χρονολογική τοποθέτησή τους πριν από την καταστροφή του τείχους υποδεικνύει τμήμα της καταστροφής του, που βρέθηκε στο εσωτερικό τους.

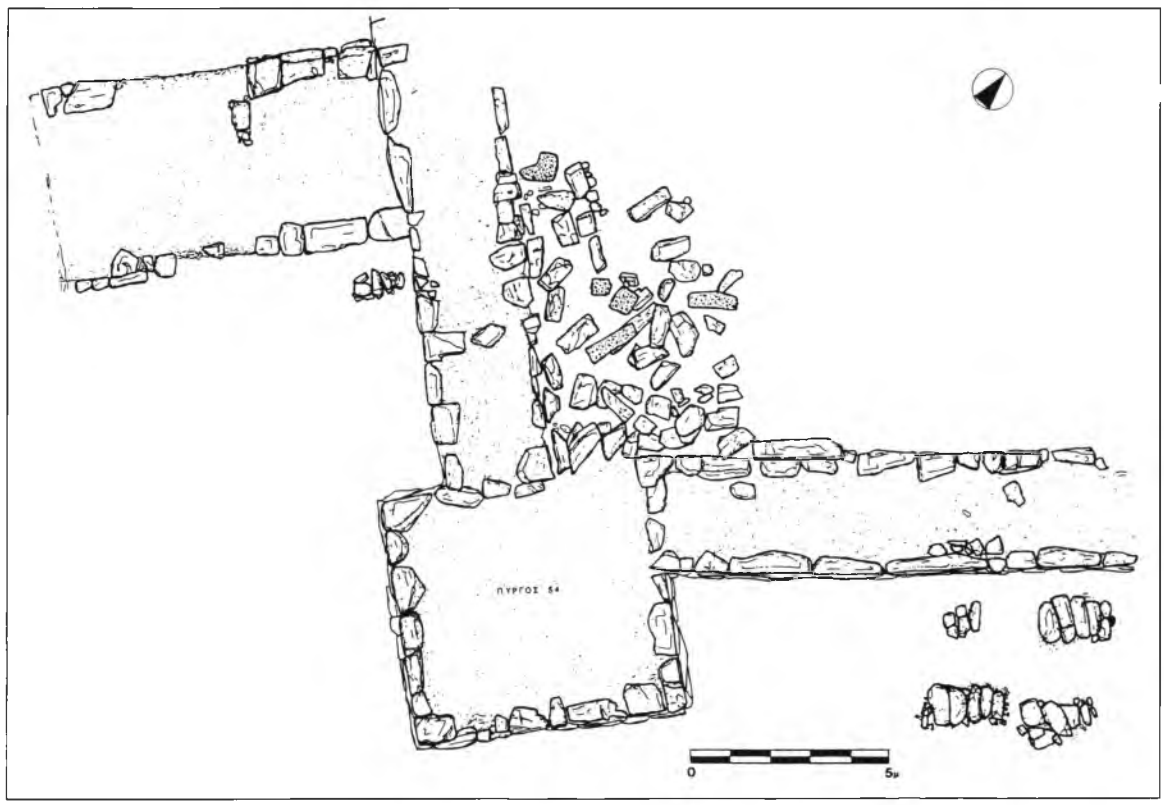
Από τα κινητά ευρήματα της ανασκαφής, εκτός από την κεραμική που ανήκει κυρίως σε αγγεία καθημερινής χρήσης, αναφέρονται άφθονες αγνύθες, πήλινα ειδώλια, σφονδύλια, χάλκινα νομίσματα, πολλά σιδερένια καρφιά, αιχμές βελών και βλημάτων καταπελτών, τμήματα μαχαιριδίων, λίθινα λειασμένα εργαλεία, μαρμάρινο κατώφλι και μυλόπετρες. Η έρευνα συνεχίζεται. Την ανασκαφή φέτος παρακολουθούσαν οι αρχαιολόγοι Φ. Τσιούκα, Κ. Κοντογιάννη, Χ. Σπανοδήμος, Χ. Κατσαβού και Β. Φίλου.

ΕΛΙΣΑΒΕΤ ΝΙΚΟΛΑΟΥ

Χ.Θ. 271.000. Κατά τη διάρκεια εκσκαφών ορύγματος στη θέση Καμάρα, δυτικά της Ε.Ο. εντοπίστηκαν λείψανα αρχαίας εγκατάστασης των προϊστορικών χρόνων. Λόγω της μεγάλης έκτασης του ορύγματος, κρίθηκε αναγκαία η χρήση μηχανικού εκσκαφέα (JCB), έτσι ώστε να είναι δυνατός ο ακριβής εντοπισμός αρχιτεκτονικών ή άλλων καταλοίπων, τα οποία θα βοηθούσαν στην περαιτέρω διερεύνηση του χώρου.

Η ανασκαφική έρευνα περιορίστηκε στο βόρειο τμήμα του ορύγματος, όπου και εντοπίστηκαν λείψανα αρχαίας κατοίκησης. Ερευνήθηκε κάνναβος αποτελούμενος από 34 τομές, διαστ. 4×4 μ., σε μια έκταση 544 τ.μ.

Οι εργασίες αποκάλυψαν ίχνη ανθρώπινης εγκατάστασης

Εικ. 14. Έργα εθνικής οδού ΠΑΘΕ. Χ.Θ. 280.000. Αρχαία Άλος. Κάτοψη τμήματος του τείχους.

σε αποσπασματική μορφή, λόγω της μεγάλης διαταραχής που υπέστη ο χώρος από τη μηχανική καλλιέργεια του εδάφους. Ήλθαν στο φως διάσπαρτοι λιθοσωροί, οι οποίοι προέρχονταν από θεμέλια οικιών, χωρίς όμως να μπορούν να σχηματίσουν συγκεκριμένη κάτοψη.

Η ανασκαφική έρευνα έφθασε σε βάθος 1,50 μ., όπου σταματούσε και η αρχαία επίχωση. Η παρακολούθηση της στρωματογραφικής διαδοχής ήταν πολύ δύσκολη έως αδύνατη. Παρόλα αυτά, υπήρξε η δυνατότητα εντοπισμού στρώματος καταστροφής σε βάθος 0,50-0,90 μ. Η αφαίρεση του στρώματος αυτού, σε όποιες τομές εντοπίστηκε, απέδωσε τα περισσότερα ευρήματα.

Αν και χωρίς σημαντικά αρχιτεκτονικά λείψανα, η ανασκαφική έρευνα στη Χ.Θ. 271.300 έφερε στο φως πολλά ευρήματα, τα οποία αποτελούνταν κατά το μεγαλύτερο μέρος από λίθινα εργαλεία. Το ποσοστό σε εργαλεία κρούσης ήταν υψηλότερο και περιελάμβανε εργαλεία από πυριτόλιθο και οψιανό (λεπίδες κ.ά.), ενώ ακολουθούν τα εργαλεία λείανσης (αξίνες, πελέκεις, σμίλες, μυλόλιθοι, τριπτήρες κ.ά.). Εδώ σημειώνεται και η ύπαρξη οστέινων εργαλείων (σμίλη, αστράγαλοι, οπείς). Τα πήλινα αντικείμενα περιλαμβάνουν βλήματα σφενδόνης, σφονδύλια, χάντρες, ειδώλια και ένα μικκύλο αγγείο.

Αξίζει να αναφερθούν τα κοσμήματα από όστρεο (βραχιόλια, ενώτιο) και η ύπαρξη μεγάλου αριθμού οστρέων σε τρία διαφορετικά είδη, καθώς και τρία αντικείμενα από μάρμαρο (αξίνα, αγγείο, ειδώλιο).

Η κεραμική, η οποία ήταν άφθονη και τα άλλα ευρήματα τοποθετούν την προϊστορική εγκατάσταση της Χ.Θ. 271.000 στην πρώιμη και μέση Χαλκοκρατία. Πρόκειται για έναν οικισμό αγροτικού χαρακτήρα, τυπικό της πρώιμης αστικοποίησης στην περιοχή, με τα χαρακτηριστικά γνωρίσματα της εποχής.

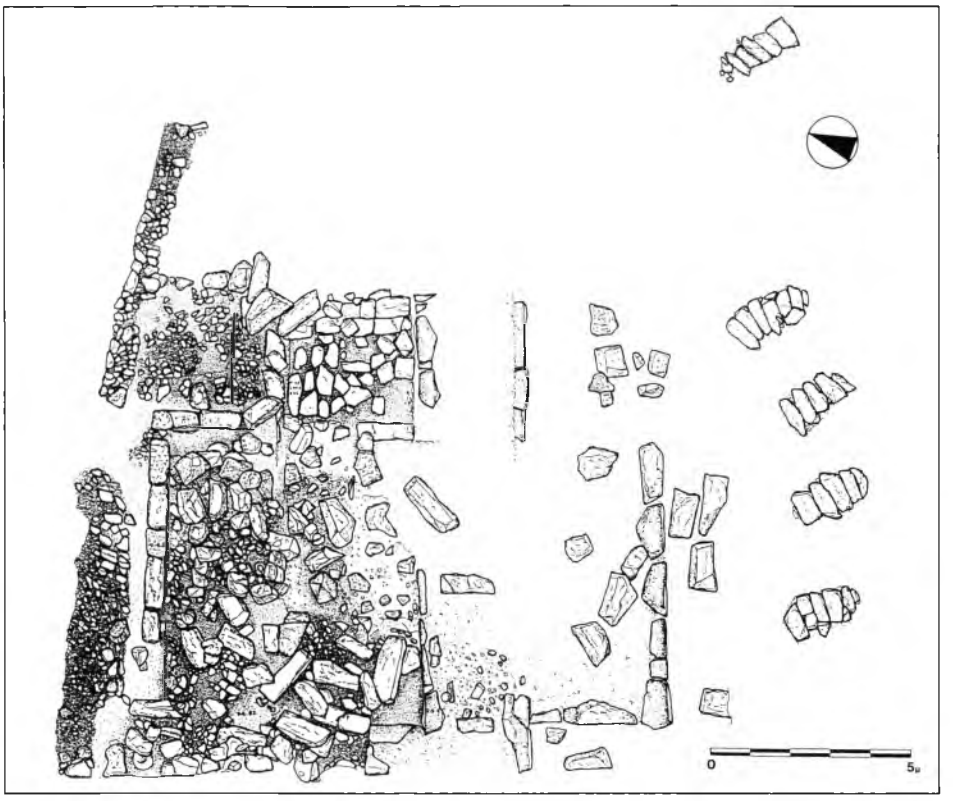
Πιθανή είναι η σχέση του οικισμού με το νεολιθικό οικισμό της ομώνυμης θέσης και σε απόσταση 100 μ. περίπου βόρεια αυτού[4], του οποίου αποτελούσε ίσως συνέχεια, καθώς επίσης και η σχέση του με τον οικισμό της Χαλκοκρατίας στη θέση Μεσοράχη (Χ.Θ. 264.000) της περιοχής Αγίων Θεοδώρων[5].

Χ.Θ. 271.750-271.950. Κατά τη διάρκεια σκαπτικών εργασιών το Μάιο του 1999, στο ύψος των παλαιών διοδίων Δρυμώνα, ήλθαν στο φως τρεις κεραμοσκεπείς τάφοι. Η αποσπασματική τους μορφή θα πρέπει να οφείλεται σε παλαιότερες εργασίες για την κατασκευή της υπάρχουσας Ε.Ο. Η ανασκαφική έρευνα διήρκεσε δύο περίπου μήνες, κατά τη διάρκεια των οποίων ολοκληρώθηκε και η διερεύνηση του χώρου με μηχανικό εκσκαφέα (JCB).

Το μήκος των τάφων κυμαίνεται από 0,70 έως 0,94 μ., το πλάτος τους από 0,30 έως 0,45 μ., ενώ το βάθος τους από 0,65 έως 1,62 μ. Έχουν όλοι τον ίδιο προσανατολισμό Α.-Δ. Οστά διατηρήθηκαν μόνο σε έναν τάφο, το κρανίο και το μηριαίο οστό, τα οποία ακου-

4. *ΑΔ* 53 (1998): Χρονικά, σ. 427-429.

5. Ό.π., σ. 426.

Εικ. 15. Έργα εθνικής οδού ΠΑΘΕ. Χ.Θ. 280.000. Αρχαία Άλος. Κάτοψη του τομέα Β5 της ανασκαφής.

μπούσαν επάνω σε πήλινο στρωτήρα. Από τους τρεις τάφους μόνον οι δύο βρέθηκαν κτερισμένοι. Τα κτερίσματά τους αποτελούνταν από μία κοτυλίσκη, σκυφοειδή αγγεία και χάλκινα ενώτια.

Σύμφωνα με τη χρονολόγηση των κτερισμάτων οι τάφοι ανήκουν στην αρχαϊκή εποχή και αποτελούν πιθανώς τμήμα του νεκροταφείου του οικισμού της ίδιας περιόδου, ο οποίος εντοπίστηκε σε απόσταση 300 μ. περίπου βορειοανατολικά και στη συνέχεια ερευνήθηκε κατά ένα μέρος στο πλαίσιο του έργου κατασκευής του οδικού άξονα ΠΑΘΕ[6].

Εκτός από τους τρεις τάφους και δεδομένης της ύπαρξής τους, το τμήμα αυτό της υπό κατασκευή Ε.Ο. διερευνήθηκε με τη βοήθεια μηχανικού εκσκαφέα (JCB) με τομές, διαστ. 1×1 μ., σε όλο το πλάτος του απαλλοτριωμένου χώρου του έργου.

Κατά τις διερευνητικές εργασίες αποκαλύφθηκαν και άλλα ίχνη ανθρώπινης εγκατάστασης, τα οποία αποτελούνταν από τμήματα λιθοσωρών σε αποσπασματική μορφή. Επίσης, βρέθηκαν ίχνη καύσεων υπό μορφή άνθρακα ή καμένου ξύλου και τμήματα κατασκευών από πηλό, πιθανώς εστιών. Τα ευρήματα από τις τομές αυτές ήταν διάσπαρτα και αποτελούνταν από όστρακα αγγείων, χάλκινο εγχειρίδιο, τμήματα από χάλκινες πόρπες, σιδερένια καρφιά, καθώς και πυριτόλιθους γκρίζου και καστανέρυθρου χρώματος. Αξίζει να σημειωθεί η ύπαρξη τμήματος ακατέργαστου ερυθρού ίασπι.

Τα ευρήματα αυτά αποτελούν πιθανώς και αυτά αποσπασματικά τμήματα κάποιας εγκατάστασης ή ακόμη και του νεκροταφείου που προαναφέρθηκε, διευρύνουν όμως τη χρονολογική διάρκεια του χώρου στα πρώιμα κλασικά χρόνια.

ΒΑΣΩ ΡΟΝΤΗΡΗ

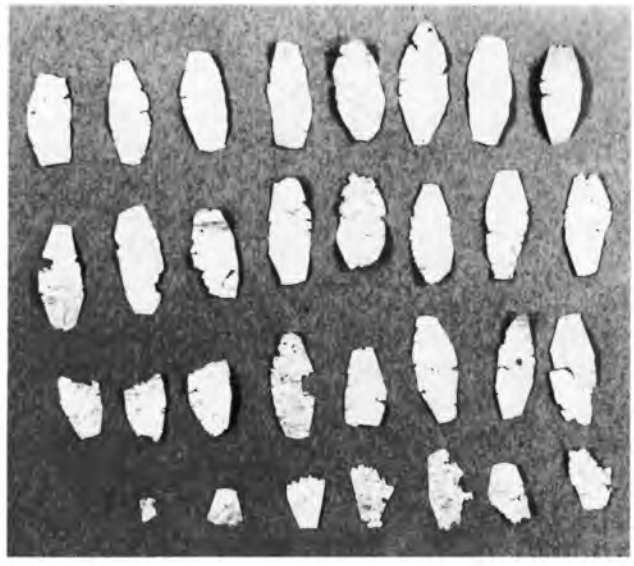
Αρχαία Δημητριάς

Ανάκτορο

Κατά την περιοδεία του ΚΑΣ τον Ιανουάριο του 1999, ανεστάλη η άδεια που είχε χορηγηθεί λίγους μήνες πριν για την ανέγερση του κτιρίου εξυπηρέτησης επισκεπτών, την κατασκευή μόνιμου στεγάστρου για την προστασία των ευπαθών σημείων του ανατολικού περιστυλίου και τη διαμόρφωση του χώρου. Κατά συνέπεια, σταμάτησε η ανέγερση του κτιρίου και όλα, γενικά, τα έργα. Καθ' όλη τη διάρκεια του έτους καταβλήθηκε προσπάθεια αναμόρφωσης των μελετών σε συνεργασία με τη ΔΑΑΜ.

Άρχισε η συντήρηση των τοιχογραφιών του ανακτόρου και των κονιαμάτων της δεξαμενής του νοτιοδυτικού πύργου από συνεργείο συντηρητών, υπό την επίβλεψη της συντηρήτριας της Εφορείας Ι. Ζαχαρίου, σε συνεργασία με τη Διεύθυνση Συντήρησης του ΥΠΠΟ.

6. Ό.π., σ. 429.

Εικ. 16. Αρχαία Δημητριάς. Πευκάκια. Θέση Φάρος. Τάφος 3. Χρυσά ελάσματα.

Πευκάκια, θέση Φάρος

Στην παραπάνω περιοχή βρίσκεται ο γνωστός προϊστορικός οικισμός, ο οποίος κατά την ελληνιστική εποχή περιελήφθη στα όρια της αρχαίας Δημητριάδος. Στη θέση Φάρος, έξω από το ανατολικό τείχος, υπάρχει τμήμα του ανατολικού νεκροταφείου, όπου διαπιστώθηκαν πρόσφατες λαθρανασκαφές. Ακολούθησε μικρή σωστική ανασκαφική έρευνα.

Τάφος 1. Κτιστός, κιβωτιόσχημος, επιχρισμένος. Δάπεδο δεν βρέθηκε. Διαστ. 1,95×0,80×0,75 μ. Προσανατολισμός Α.-Δ. Εντοπίστηκαν ελάχιστα οστά, αναμοχλευμένα από τους λαθρανασκαφείς.

Τάφος 2. Κτιστός, κιβωτιόσχημος. Διαστ. 1,20×0,60×0,55 μ. Προσανατολισμός Β.-Ν. Το δάπεδο είναι κατασκευασμένο από λευκό κονίαμα. Μέσα στην επίχωση του τάφου βρέθηκαν λίγα οστά και όστρακα από πινάκια, κλειστά αγγεία και τμήμα χύτρας. Χρονολόγηση: 2ος αι. π.Χ.

Τάφος 3. Κτιστός, κιβωτιόσχημος, επιχρισμένος με παχύ στρώμα κονιάματος χρώματος ανοιχτού ερυθρού. Διαστ. 2×0,70×0,90 μ. Προσανατολισμός Β.-Ν. Το δάπεδο ήταν κατασκευασμένο από κεραμίδες. Λόγω της αδυναμίας των λαθρανασκαφέων να εισέλθουν στο εσωτερικό του τάφου, επειδή το σημείο είναι απόκρημνο, μόνον το επάνω μέρος της επίχωσης βρέθηκε αναμοχλευμένο. Στο νότιο τμήμα του τάφου βρέθηκαν πολλά καμένα οστά. Τα οστά ανήκουν σε τρεις ταφές. Κτερίσματα: φυλλόσχημα χρυσά ελάσματα (Εικ. 16), τέσσερα γυάλινα μυροδοχεία, δύο λύχνοι[7], ένας αμφορίσκος, μία σιδερένια στλεγγίδα, πήλινη αρτόσχημη αγνύθα με εμπίεστο κόσμημα, χάλκινος κρίκος, τμήμα σιδερένιας κλειδαριάς, τμήμα ομφαλωτού πινακίου, σιδερένια στελέχη καρφιών, πιθανώς, από υποδήματα. Χρονολόγηση: από το β΄ μισό του 2ου έως και τον 1ο αι. π.Χ.

Τάφος 4. Έχει διατηρηθεί μικρό μόνον τμήμα του τάφου μετά την επέμβαση των λαθρανασκαφέων. Προσανατολισμός Β.-Ν. Δάπεδο στρωμένο με κεραμίδες.

Τάφος 5. Κτιστός καμαροσκεπής. Προσανατολισμός Β.-Ν. Έχει σωθεί μόνον τμήμα της βόρειας πλευράς του τάφου. Ο τάφος είχε ισχυρούς τοίχους, πλ. 0,40 μ., χτισμένους με μικρές πλάκες. Διαστ. 1,30×1,35×0,60 μ.

Πευκάκια, οικόπεδο Κ. Σέφελ

Στον ανατολικό τομέα της Δημητριάδος, μέσα στα όρια του παραπάνω οικοπέδου, επισημάνθηκαν πέντε τάφοι, ανεσκαμμένοι, πιθανώς, στα χρόνια του πολέμου (1940-1944), όταν υπήρχαν εδώ στρατιωτικές εγκαταστάσεις ή λίγο αργότερα. Γενικά, σε όλη την περιοχή υπάρχουν αρκετοί ανοιχτοί τάφοι, ενώ σε άλλους έχουν απορριφθεί τα χώματα της λαθρανασκαφής. Οι τάφοι χρονολογούνται από την κατασκευή τους και μόνο στα υστερορρωμαϊκά χρόνια. Όλοι είναι κτιστοί κιβωτιόσχημοι, επιχρισμένοι με κονίαμα. Το δάπεδό τους είναι ο φυσικός βράχος ή σχιστόπλακες καλυμμένες με κονίαμα. Οι διαστάσεις τους είναι μεγάλες: μήκ. 2-2,50, πλ. 0,95-1,10 και βάθ. 1,05- 1,20 μ.

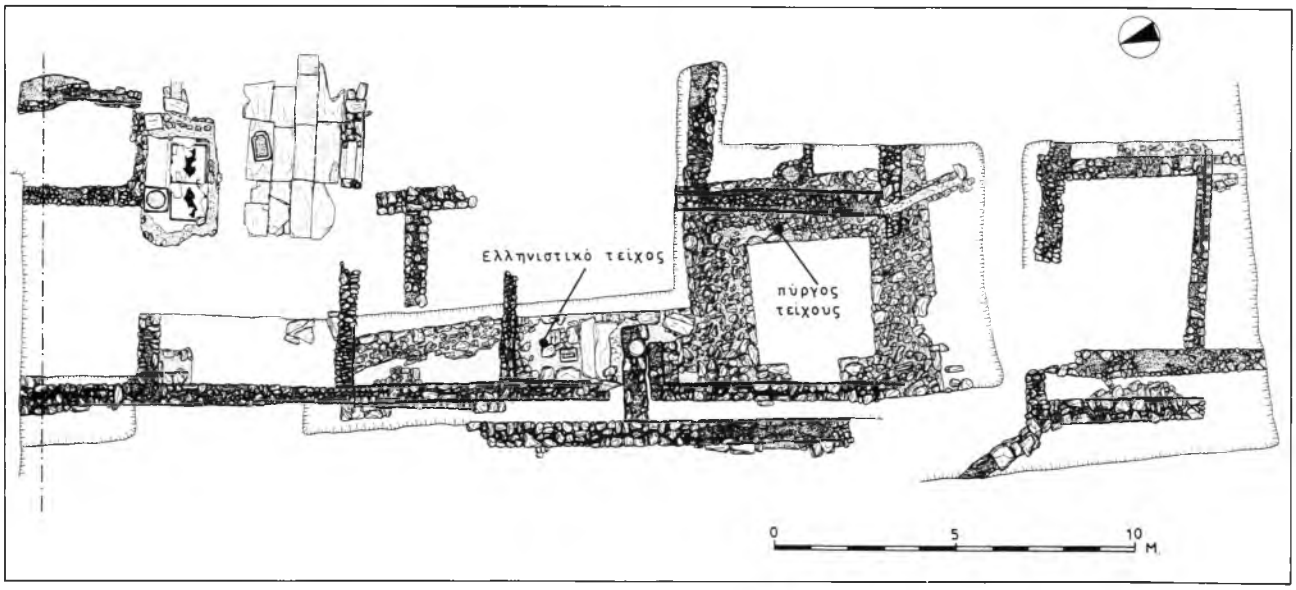
Συνοικία Αϊβαλιώτικα (Ο.Τ. 41)

Στο Ο.Τ. 41 πραγματοποιήθηκαν σωστικές ανασκαφές σε δύο όμορα οικόπεδα επί της παραλιακής οδού Πευκακίων. Τα αρχιτεκτονικά λείψανα που αποκαλύφθηκαν στα δύο αυτά οικόπεδα, Κ. Παλληκαρά και Ε. Μιχαλοπούλου, ανήκουν σε ένα κτιριακό συγκρότημα ρωμαϊκής εποχής, που βρίσκεται 300 μ. βόρεια του ελληνιστικού ανακτόρου και 140 μ. ανατολικά της παλαιοχριστιανικής βασιλικής της Δαμοκρατίας.

Οικόπεδο Κ. Παλληκαρά

Ι. Το ρωμαϊκό στρώμα. Από βάθος 0,50 έως 1,22 μ. αποκαλύφθηκαν αρχιτεκτονικά λείψανα κτιρίου (Εικ. 17), που χρονολογείται στον 3ο και στο α΄ μισό του 4ου αι. π.Χ., όπως αποδεικνύεται από τα νομίσματα και τα λοιπά ευρήματα. Η κατάσταση των αρχιτεκτονικών λειψάνων είναι αποσπασματική. Ένας μακρύς τοίχος, με κατεύθυνση Α.-Δ., σώζεται σε μήκος 24,20, πλάτος 0,55 και ύψος 1,25 μ., ο οποίος αποτελεί το νότιο περίβολο της αυλής του ρωμαϊκού κτιρίου. Δύο άλλοι τοίχοι κάθετοι προς αυτόν, στη βόρεια παρειά του, δημιουργούν χώρους βοηθητικούς μέσα στην αυλή. Ακόμη βορειότερα υπάρχει ένα μαρμάρινο κατώφλι, που οδηγεί σε πλακόστρωτο αύλειο χώρο. Στη συνέχεια του πλακόστρωτου προς Δ., σώζεται ψηφιδωτό δάπεδο (Εικ. 18), με παράσταση δύο αντωπών δελφινιών. Ανάμεσα στα δύο δελφίνια υπάρχει τρίαινα. Στη νοτιοδυτική γωνία του ψηφιδωτού βρίσκεται το πηγάδι με το τε-

7. *Agora* IV, πίν. 52, αριθ. 776, τύπος 54C.

Εικ. 17. Αρχαία Δημητριάς. Οικόπεδο Κ. Παλληκαρά. Κάτοψη της ανασκαφής.

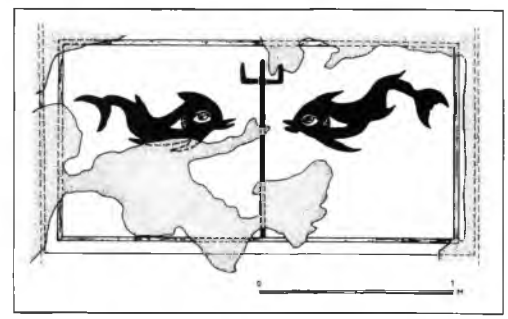
τράγωνο μαρμάρινο προστομαίο στη θέση του. Οι διαστάσεις του ψηφιδωτού είναι 2,80×1,80 μ.

Στο ανατολικό τμήμα του οικοπέδου (ανατολικά του ελληνιστικού πύργου), πραγματοποιήθηκε περιορισμένης έκτασης ανασκαφική έρευνα. Διαπιστώθηκε η ύπαρξη ενός ρωμαϊκού κτιρίου και αγωγού. Τα οικοδομικά λείψανα συνεχίζονται έξω από τα όρια του οικοπέδου, στον όμορο προς Α. αγρό. Όσον αφορά στη μορφή και στη λειτουργία του κτιρίου, καθώς και στο συσχετισμό του με τις υπόλοιπες αρχαιότητες που αποκαλύφθηκαν στο κεντρικό και δυτικό τμήμα του οικοπέδου, δεν μπορούν να συναχθούν συμπεράσματα ή υποθέσεις, λόγω της εντελώς αποσπασματικής έρευνας, που οφείλεται στις έντονες πιέσεις του ιδιοκτήτη για να λήξει η ανασκαφή και να ληφθεί απόφαση για την τύχη του οικοπέδου.

Δυτικά του δαπέδου με τα ψηφιδωτά, σε χαμηλότερο επίπεδο, εντοπίζονται τοίχοι με κατεύθυνση Α.-Δ., που κατευθύνονται προς το όμορο οικόπεδο ιδιοκτησίας Ε. Μιχαλοπούλου (βλ. παρακάτω, σ. 400). Τα αρχιτεκτονικά ευρήματα αυτών των δύο ανασκαφών συνδέονται και συμπληρώνουν την εικόνα του αποκαλυπτόμενου οικοδομήματος, το οποίο αναπτύσσεται σε δύο ορόφους – ημιυπόγειο και ισόγειο. Στα ανατολικά του ημιυπόγειου χώρου, βρίσκεται ο περίβολος της αυλής (Εικ. 19) με το ψηφιδωτό δάπεδο, το πηγάδι, το πλακόστρωτο και τα προσκτίσματα, που αποκαλύφθηκαν σε πολύ κακή κατάσταση διατήρησης.

Στα ευρήματα περιλαμβάνονται: κεραμική, λυχνάρια, οστέινες βελόνες, χάλκινα νομίσματα ρωμαϊκά και ύστερης αρχαιότητας (Αντωνίνου Πίου, Κωνσπάντιου Α΄ 292-305 μ.Χ., Μεγάλου Κωνσταντίνου 306-337 μ.Χ. και Κωνσταντίνου Νεωτέρου 337-340 μ.Χ.), χάλκινα μικροαντικείμενα και τμήματα γυάλινων αγγείων.

ΙΙ. Το ελληνιστικό στρώμα. Κάτω από τα αρχιτεκτονικά λείψανα της ρωμαϊκής φάσης εντοπίστηκε τμήμα του βόρειου ελ-

Εικ. 18. Αρχαία Δημητριάς. Οικόπεδο Κ. Παλληκαρά. Ψηφιδωτό δάπεδο.

Εικ. 19. Αρχαία Δημητριάς. Οικόπεδο Κ. Παλληκαρά. Άποψη του περιβόλου της αυλής.

ληνιστικού τείχους της Δημητριάδος και ένας τετράγωνος πύργος. Το τείχος, που έχει περίπου την ίδια κατεύθυνση με το ρωμαϊκό τοίχο, αποκαλύφθηκε σε μήκος 24,20 και πλάτος 1,90 μ. Είναι κατασκευασμένο με μικρές λιθοπλίνθους και αρχαίο οικοδομικό υλικό σε β΄ χρήση. Η μορφή και ο τρόπος κτισίματος του τείχους παραπέμπουν στα γεγονότα του 88 π.Χ., όταν ο στόλος του βασιλιά του Πόντου Μιθριδάτη Ε΄ υπό τον ναύαρχο Μητροφάνη έφυγε από την Αττική και ήλθε να εκπορθήσει τις ακτές της Εύβοιας και της Μαγνησίας[8]. Η παρουσία του στόλου αυτού προκάλεσε μεγάλο φόβο στους κατοίκους της Δημητριάδος, οι οποίοι έπειτα από ογδόντα χρόνια ειρήνης (από το τέλος του Γ΄ Μακεδονικού πολέμου το 168 π.Χ.) δεν είχαν πια ισχυρά τείχη για άμυνα. Τα υπολείμματα των τειχών και των πύργων έπρεπε να επισκευαστούν βιαστικά με όλα τα διαθέσιμα υλικά που βρίσκονταν στην περιοχή. Ταυτόχρονα, αντιμετώπισαν ένα ακόμη πρόβλημα με τους παλαιούς στενούς πύργους του τείχους των αρχών του 3ου αι. π.Χ.: δεν μπορούσαν να φορτώσουν τους καινούργιους καταπέλτες, γιατί είχε ήδη αυξηθεί στο διπλάσιο ή τριπλάσιο το μέγεθός τους, μετά από τις εφευρέσεις του Αρχιμήδη του Συρακούσιου. Έτσι εξηγείται το γεγονός ότι οι Δημητριείς επισκεύασαν το παραλιακό τείχος χτίζοντας προτειχίσματα μπροστά σε όλο το μήκος του και διεύρυναν τους παλαιούς στενούς πύργους[9].

Το ίδιο φαινόμενο της επέκτασης του πύργου παρατηρείται και εδώ. Ο πύργος είναι ορθογώνιος με εσωτερικές διαστάσεις 4,10×3,20 μ. Έχει θυραίο άνοιγμα στα νότια, δηλαδή προς το εσωτερικό του τείχους. Η ανασκαφή στη βόρεια παρειά του δεν έχει ολοκληρωθεί και παρουσιάζει μια ασαφή εικόνα της επέκτασης του πύργου και των επεμβάσεων μετέπειτα εποχών.

Σκοπός της ανασκαφής ήταν να ολοκληρωθεί η αποκάλυψη του πύργου και του τμήματος του τείχους σε έκταση και σε βάθος, αλλά δεν στάθηκε δυνατή η ολοκλήρωση αυτών των εργασιών.

Τα κινητά ευρήματα περιλαμβάνουν εκτός από την κεραμική, νομίσματα του Κοινού των Θεσσαλών και του Κοινού των Μαγνήτων. Το οικόπεδο έχει απαλλοτριωθεί.

ΑΝΘΗ ΜΠΑΤΖΙΟΥ-ΕΥΣΤΑΘΙΟΥ

Συνοικία Αϊβαλιώτικα, οδός Πευκακίων (Ο.Τ. 41, οικόπεδο Ε. Μιχαλοπούλου)

Το παραπάνω οικόπεδο βρίσκεται επί της παραλιακής οδού Πευκακίων, μέσα στον κηρυγμένο αρχαιολογικό χώρο της Δημητριάδος και έχει προταθεί για απαλλοτρίωση. Κατά την εκσκαφή του οικοπέδου για ανέγερση οικίας αποκαλύφθηκαν αρχαιότητες στο νοτιοανατολικό τμήμα του (Εικ. 20). Ακολούθησε σωστική ανασκαφική έρευνα, που αποκάλυψε σε βάθος 0,50-1,80 μ. τα αρχιτεκτονικά λείψανα ενός μεγάλου κτιρίου των υστερορρωμαϊκών χρόνων του 3ου-α΄ μισού 4ου αι. μ.Χ. Το κτίριο είναι χτισμένο σε τρία επίπεδα:

Προς ΝΔ. αποκαλύφθηκαν τμήματα τεσσάρων αιθουσών με ψηφιδωτά δάπεδα με γεωμετρικές παραστάσεις (Εικ. 21), που συνεχίζονται έξω από τα όρια του οικοπέδου προς Δ. και Ν.

Προς το ανατολικό τμήμα υπάρχει κτιστή κλίμακα που οδηγεί σε ημιυπόγειο χώρο, του οποίου το δάπεδο είναι στρωμένο με πήλινες πλάκες. Στο χώρο αυτό βρέθηκαν δύο αρράβδωτοι κίονες, ο ένας κατά χώραν και ο δεύτερος θραυσμένος. Οι τεράστιες ποσότητες κεραμικής (αμφορείς, φιάλες) συνηγορούν για την ταύτιση του χώρου με αποθήκη (κελάρι;) της οικίας.

Βόρεια του χώρου με τα ψηφιδωτά, σε χαμηλότερο όμως βάθος, αποκαλύφθηκαν οι υπόλοιποι (δέκα) χώροι του κτιρίου. Οι περισσότεροι από τους χώρους αυτούς μπορούσαν να ερμηνευθούν ως δωμάτια, που ορισμένα επικοινωνούσαν μεταξύ τους με μαρμάρινα κατώφλια, παρουσιάζοντας ένα αρχιτεκτονικό σχέδιο πολύπλοκο με δαιδαλώδη διάταξη των χώρων μεταξύ τους.

Οι χώροι στο βορειοδυτικό τμήμα του οικοπέδου ήταν προφανώς υπαίθριοι ή ημιυπαίθριοι, όπως υποδηλώνουν και τα λείψανα κιονοστοιχίας, που παραπέμπουν σε πιθανή ύπαρξη εισόδου ή προστώου του κτιρίου.

Η τοιχοδομία του κτιρίου δεν ήταν ιδιαίτερα επιμελημένη. Η λίθινη κρηπίδα των τοίχων, πλ. 0,60 μ., ήταν κατασκευασμένη με ακατέργαστους ή λίγο κατεργασμένους λίθους και ενδιάμεσα τμήματα κεραμίδων, ιδιαίτερα στο νότιο τμήμα του κτιρίου, ενώ χρησιμοποιήθηκε και παλαιότερο οικοδομικό υλικό. Ως συνδετική ύλη χρησιμοποιήθηκε υπόλευκο ισχυρό κονίαμα.

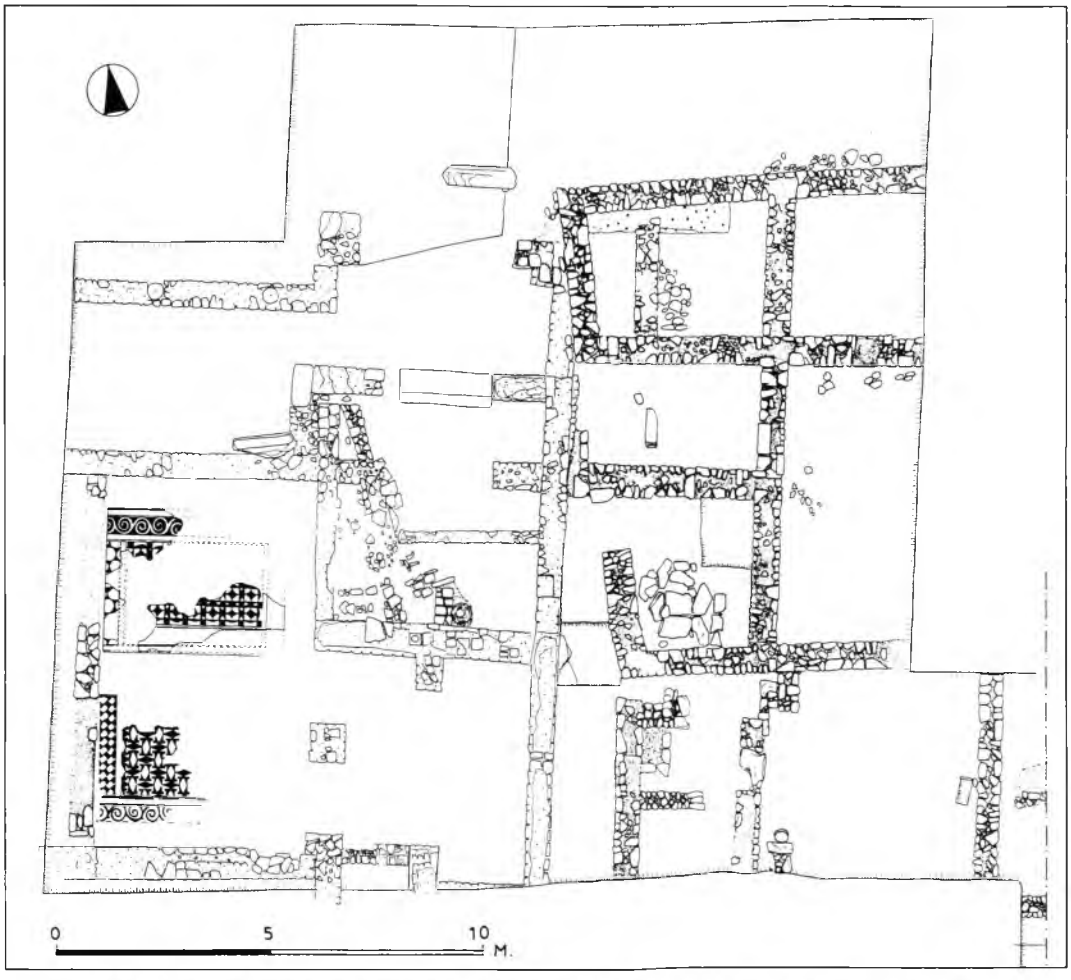
Το κτίριο, όπως προέκυψε τόσο από τα αρχιτεκτονικά στοιχεία όσο και από τα ευρήματα, νομίσματα, λύχνοι με ανάγλυφες παραστάσεις στο άνω μέρος τους (Εικ. 22), βρίσκεται σε χρήση ήδη από τον 1ο και 2ο αι. μ.Χ. Κατά τη διάρκεια της μακρόχρονης χρήσης του, υπέστη επισκευές και επεκτάσεις, γεγονός που δικαιολογεί εν μέρει και την πολυπλοκότητα της αρχιτεκτονικής του μορφής.

Η φύση των κινητών ευρημάτων, τυπικά αντικείμενα της καθημερινής ζωής, οδηγεί στην άποψη ότι τα αρχιτεκτονικά λείψανα ανήκουν σε κοσμικό κτίριο, πιθανότατα κάποιας πολυτελούς έπαυλης. Στο νότιο τμήμα του οικοπέδου έχει εντοπιστεί συνέχιση της πορείας του βόρειου ελληνιστικού τείχους της Δημητριάδος. Τα κινητά ευρήματα, όπως κεραμική, λύχνοι (Εικ. 22-23), νομίσματα Κοινού των Θεσσαλών (199-146 π.Χ.), Κοινού των Μαγνήτων (196-147 π.Χ.), Αυγούστου (27 π.Χ.-14 μ.Χ.), Αυρηλιανού (270-275 μ.Χ.), χάλκινα και οστέινα μικροαντικείμενα και τμήματα γυάλινων αγγείων συνηγορούν για τη μακρόχρονη χρήση του χώρου από το 2ο αι. π.Χ. έως τον 3ο αι. μ.Χ.

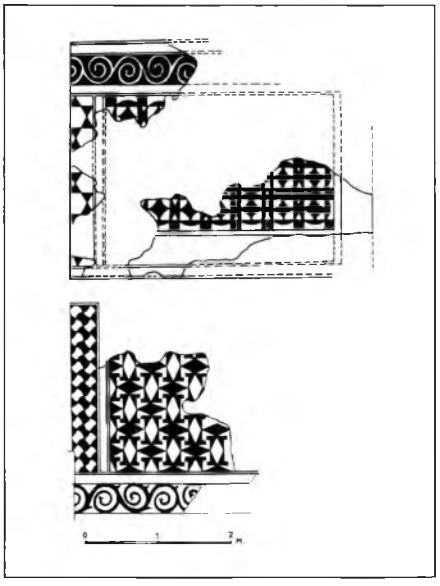
ΠΕΛΑΓΙΑ ΤΡΙΑΝΤΑΦΥΛΛΟΠΟΥΛΟΥ

8. Br. Helly, Stèles funéraires de Démétrias: Recherches sur la chronologie des remparts et des nécropoles méridionales de la ville, *Πρακτικά Διεθνούς Συνεδρίου στη μνήμη Δ.Ρ. Θεοχάρη*, Αθήνα 1992, σ. 349-365.

9. Α.Σ. Αρβανιτόπουλος, *Αι γραπταί στήλαι Δημητριάδος-Παγασών*, Αθήναι 1928.

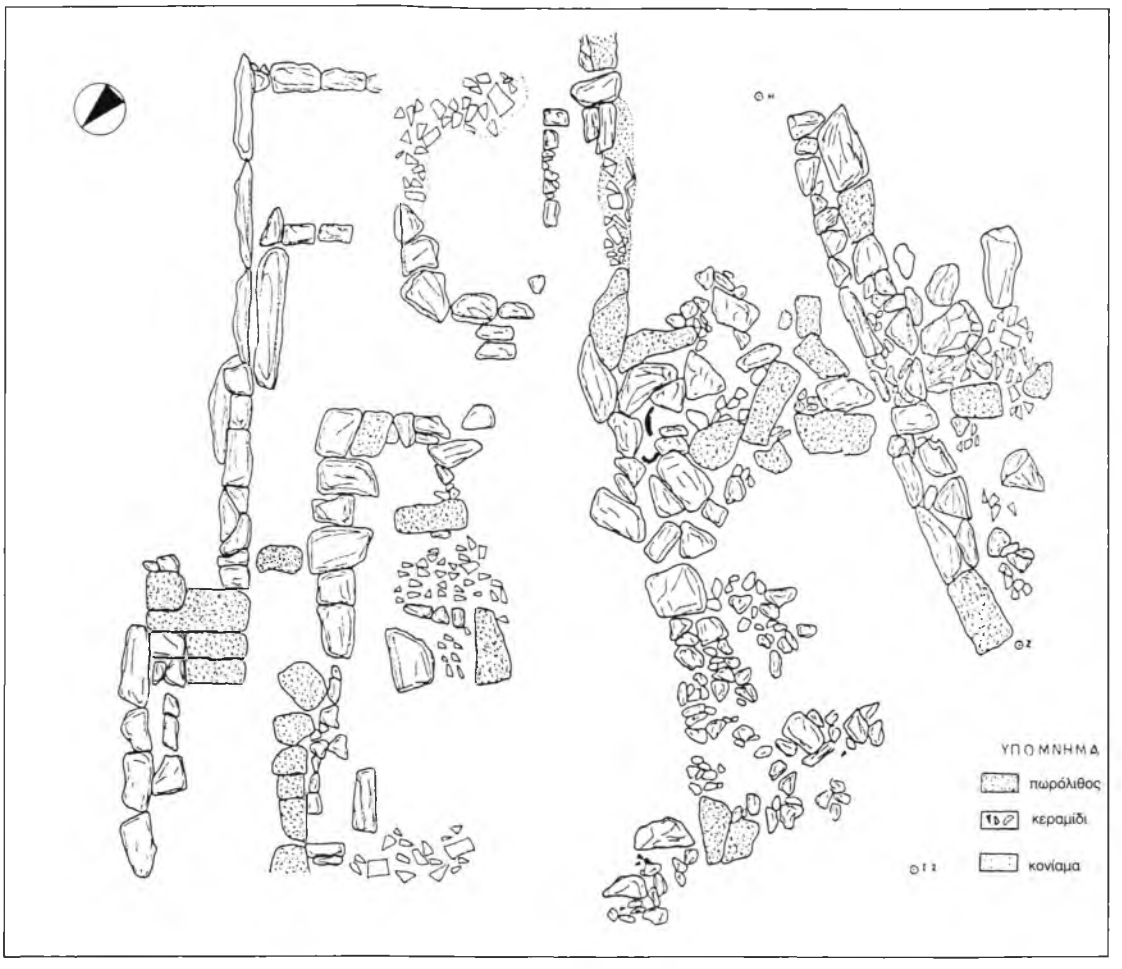
Εικ. 20. Αρχαία Δημητριάς. Συνοικία Αϊβαλιώτικα. Οδός Πευκακίων. Κάτοψη της ανασκαφής.

Εικ. 21. Αρχαία Δημητριάς. Συνοικία Αϊβαλιώτικα. Οδός Πευκακίων. Ψηφιδωτά δάπεδα.

Εικ. 22-23. Αρχαία Δημητριάς. Συνοικία Αϊβαλιώτικα. Οδός Πευκακίων. Λύχνοι με ανάγλυφες παραστάσεις και ακόσμητοι.

Εικ. 24. Αλμυρός. Θέση Κεφάλωση. Αρχαία Άλος. Κάτοψη ανασκαφικών τομέων J και N.

Αλμυρός

Θέση Κεφάλωση, Αρχαία Άλος (Πλάτανος Αλμυρού)

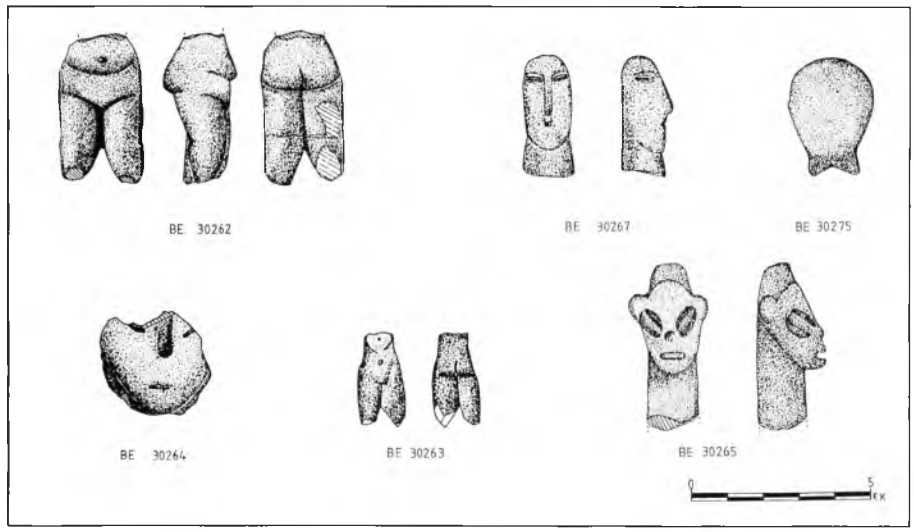
Η έρευνα στην ελληνιστική πόλη της Άλου συνεχίστηκε το 1999 μετά από την απόφαση του ΥΠΠΟ/ΑΡΧ/Α3/Φ13/1337/1368/1-6-99 με την ισότιμη συνεργασία της ΙΓ ΕΠΚΑ και του Ολλανδικού Ινστιτούτου Αθηνών. Σύμφωνα με το πρόγραμμα πραγματοποιήθηκαν: α) μελέτη των ευρημάτων από προηγούμενες ανασκαφές και επιφανειακές έρευνες, β) ανασκαφή στη νοτιοανατολική πύλη των οχυρωματικών τειχών της Άλου, που βρισκόταν στην προέκταση των λεωφόρων Α. και Δ. Στη μελέτη των ευρημάτων συμμετείχαν αρχαιολόγοι του Πανεπιστημίου της Χαϊδελβέργης και του Κρόνιγκεν (Ολλανδία) και στην ανασκαφή της νοτιοανατολικής πύλης έλαβαν μέρος ολλανδοί αρχαιολόγοι και φοιτητές, ενώ από την ελληνική πλευρά συμμετείχαν οι αρχαιολόγοι Ζ. Μαλακασιώτη, Β. Ροντήρη και Ε. Σταμέλου, καθώς και τρεις εργάτες ανασκαφής και ο εργατοτεχνίτης Θ. Παπαδογιάννης.

Συνεχίστηκε η ανασκαφή στους τομείς J και N (Εικ. 24), όπου αποκαλύφθηκαν προσκτίσματα στον κύριο όγκο των τειχών από πωρόλιθο και στρώμα καταστροφής από πεσμένες κεραμίδες και αντικείμενα οικιακής χρήσης. Στον τομέα Ν αποκαλύφθηκε τμήμα σκάλας, που οδηγούσε στο κάθετο σκέλος της οχύρωσης και από εκεί στους πύργους.

Ακόμη, στο ίδιο διάστημα, από 24 Ιουλίου έως 27 Σεπτεμβρίου 1999, περατώθηκε η ανασκαφή στους τομείς Β, C και D. Στους χώρους αυτούς βρέθηκαν τμήματα αποθηκευτικών πιθαριών, καθώς και σκεύη καθημερινής χρήσης και νομίσματα που πιστοποιούν τη χρήση του χώρου αυτού και στο β΄ μισό του 3ου αι. π.Χ.

Με την έναρξη της ανασκαφικής έρευνας στους τομείς Η, L, Μ βρέθηκαν υπολείμματα κατοίκησης που συνίστανται από τμήματα τοίχων από πωρόλιθο, θραύσματα πήλινων σκευών, υφαντικά βάρη και νομίσματα, που δεικνύουν ότι ο χώρος γύρω από την πύλη, αλλά και το φραγμένο πέρασμα-είσοδος της πύλης είχαν χρησιμοποιηθεί ως χώρος κατοίκησης. Σε αρκετούς τομείς η έρευνα έφθασε έως το επίπεδο του φυσικού βράχου.

Στο τέλος της ανασκαφής καθαρίστηκε όλος ο χώρος γύρω από τη νοτιοανατολική πύλη από χόρτα και μπάζα, ώστε τα αποκαλυφθέντα οικιστικά σύνολα να είναι ορατά στους επισκέπτες. Διοργανώθηκε δε και μια ξενάγηση στο χώρο της

Εικ. 25. Αλμυρός. Σούρπη. Έργο ΟΤΕ. Χ.Θ. 271.300. Θέση Καμάρα. Πήλινα ειδώλια.

ανασκαφής και στην περιοχή για τα 70 μέλη της Φιλαρχαίου Εταιρείας «Όθρυς» που εδρεύει στον Αλμυρό.

ΖΩΗ ΜΑΛΑΚΑΣΙΩΤΗ - ΒΑΣΩ ΡΟΝΤΗΡΗ - REINDER REINDERS

Σούρπη (Έργο ΟΤΕ)

Χ.Θ. 271.300 - Θέση Καμάρα[10]. Κατά τη διάρκεια εκσκαφών για την εγκατάσταση καλωδίου οπτικών ινών από τον ΟΤΕ Μαγνησίας στην περιοχή της Σούρπης και συγκεκριμένα στον αγρό Η. Βούλγαρη, παρουσιάστηκαν αρχαιότητες.

Κατά το χρονικό διάστημα Μαΐου-Σεπτεμβρίου 1999 ακολούθησε ανασκαφική έρευνα σε κάνναβο αποτελούμενο από 12 τομές, διαστ. 3×4 (Τ 1, 2, 3, 5, 9, 10, 11, 12,) και 2×3 μ. (υπόλοιπες τομές).

Κατά τις ανασκαφικές εργασίες αποκαλύφθηκαν ίχνη αρχαίας κατοίκησης. Πρόκειται για έναν εκτεταμένο λιθοσωρό (Τ 2, 4, 5, 6, 7, 9, 10, 11) αποτελούμενο από μικρού και μεσαίου μεγέθους αργόλιθους, όστρακα αγγείων και διάσπαρτες πηλόμαζες, συνολ. διαστ. 18,50×32,50 μ., με κατεύθυνση ΒΑ.-ΝΔ., που ξεκινά από (μέσο) βάθος 0,05 μ. και καταλήγει σε (μέσο) βάθος 0,88 μ. και του οποίου η ακριβής χρήση δεν κατέστη δυνατόν να διευκρινιστεί. Άλλα οικιστικά λείψανα δεν σώζονται πέραν από μία κεραμική εστία, η οποία ήλθε στο φως σε βάθος 0,55 μ. από την επιφάνεια του εδάφους (Τ 5), δυτικά του λιθοσωρού και τέσσερις πασσαλότρυπες που αποκαλύφθηκαν σε (μέσο) βάθος 0,60 μ. (Τ 2, 9).

Τα κινητά ευρήματα τόσο από τον ευρύτερο χώρο της ανασκαφής όσο και από την αφαίρεση του λιθοσωρού ποικίλλουν. Συνελέγη πλήθος λίθινων (λεπίδες από οψιανό και πυριτόλιθο, τριπτήρες και πελέκεις, αξίνες και σμίλες) και οστέινων εργαλείων, λίθινα και οστέινα κοσμήματα, πήλινα χρηστικά αντικείμενα (κοχλιάρια, πηνία, σφονδύλια, πεσσοί), καθώς και υπολείμματα τροφών (βρέθηκαν απανθρακωμένοι καρποί, πιθανώς βαλανίδια). Αξιοσημείωτη είναι η μεγάλη συγκέντρωση πήλινων ανθρωπόμορφων, κυρίως γυναικείων, και ζωόμορφων ειδωλίων (Εικ. 25), μεγάλο μέρος των οποίων ήλθε στο φως κατά την αφαίρεση του λιθοσωρού. Επίσης, βρέθηκε μικρογραφικό λίθινο ρηχό φιαλόσχημο αγγείο. Δεν λείπουν τα οστά ζώων (αναγνωρίζονται οστά αιγοειδών, βοοειδών και αγριόχοιρων) και όστρεα. Τέλος, συγκεντρώθηκε άφθονη κεραμική, μονόχρωμη (κύπελλα, φιαλόσχημα, λεκανίδες) και με στικτό, ανάγλυφο ή γραπτό διάκοσμο. Στην τελευταία αυτή κατηγορία κυριαρχούν τα όστρακα λεκανίδων κοσμημένων με κόκκινο χρώμα σε υπόλευκο φόντο με μοτίβα του λεγόμενου πυκνού ρυθμού (solid style) ή φλογόσχημα (flame pattern) ή γραμμικά (linear) κοσμήματα.

Η μελέτη, εξάλλου, της στρωματογραφίας παρέχει τα εξής στοιχεία: το φυσικό ασβεστιτικό βράχο, που αποκαλύφθηκε σε μέσο βάθος 0,85 μ. από την επιφάνεια του εδάφους, ακολουθεί παχύ σχετικά στρώμα ερυθρού αργιλώδους χώματος, όπου η συχνότητα των μικρών ευρημάτων είναι μικρή, ενώ αξιοπρόσεκτη είναι η συγκέντρωση αρκετών οστρέων. Το επόμενο στρώμα ανοιχτού καστανού χώματος ανάμεικτου με πολλές μικρές πέτρες περιλαμβάνει άφθονη κεραμική των παραπάνω κατηγοριών, καθώς και πολλά μικρά ευρήματα, ενώ σε αυτό εντοπίζονται εκτεταμένα στρώματα πηλού: είναι το στρώμα χρήσης του οικισμού. Έπεται λεπτό στρώμα τεφρού χώματος με έντονα ίχνη καύσης (καμένο χώμα και λίθοι), που απέδωσε άφθονη κεραμική και πολλά μικρά ευρήματα: πρόκειται για στρώμα καταστροφής.

10. Στην ανασκαφική έρευνα στο πλαίσιο του έργου του ΟΤΕ του έτους 1999 συνεργάστηκαν η αρχαιολόγος Α. Καλογιάννη, η οποία βοήθησε και στη σύνταξη των χρονικών της ανασκαφής, και η σχεδιάστρια Ε. Βαϊτσοπούλου.

Το παχύ επιφανειακό στρώμα σκούρου καστανού χώματος με λίγες μικρές πέτρες και λίγες, διάσπαρτες μάζες άψητου πηλού, που ακολουθεί, περιείχε αρκετή ποσότητα κεραμικής και πολλά λίθινα εργαλεία. Αξίζει να σημειωθεί ότι στην έκταση εμφάνισης του λιθοσωρού η συνήθης στρωματογραφία διακόπτεται και έτσι του φυσικού ασβεστιτικού βράχου, που επικαλύπτεται από στρώμα αργιλώδους χώματος πάχους μόλις μερικών εκατοστών, έπεται στρώμα ανοιχτού καστανού έως καστανού σκούρου χώματος ενιαίου έως την επιφάνεια, όπου και εντοπίζεται ο λιθοσωρός, κάτι που πιθανώς υποδηλώνει τη διάνοιξη τάφρου που καλύφθηκε με το λιθοσωρό.

Η επιφανειακή έρευνα στο χώρο σε συνδυασμό με τη μελέτη των ευρημάτων της ανασκαφής έδειξαν ότι πρόκειται προφανώς για τμήμα ενός μεγάλου επίπεδου οικισμού, ο οποίος παρουσιάζει μικρή υψομετρική διαφορά από τη γύρω περιοχή και αντιπροσωπεύει μία φάση κατοίκησης, αυτή της μέσης νεολιθικής περιόδου[11].

ΒΑΣΩ ΡΟΝΤΗΡΗ

Βελεστίνο (Φεραί)

Οδός Ρήγα Φεραίου (οικόπεδο Γ. Παπαζήση)

Το οικόπεδο βρίσκεται στη βορειοανατολική πλευρά του Βελεστίνου, επί της κεντρικής οδού Ρήγα Φεραίου και λίγο πριν από τη διασταύρωση με την οδό Υπέρειας Κρήνης. Εμπίπτει σε κεντρικό σημείο της αρχαίας πόλης των Φερών, στα ανατολικά του οικοπέδου Αγροκώστα-Γεωργούδη[12]. Κατά την εκσκαφή βόθρου, διαστ. 2,50×2,50 μ., εμπρός από την παλαιά αποθήκη που υπάρχει στο οικόπεδο, εντοπίστηκαν αρχαιότητες και ακολούθησε σωστική ανασκαφική έρευνα. Συγκεκριμένα αποκαλύφθηκαν: α) Σε βάθος 1,20 μ., τμήμα κτιστού αγωγού (υδραύλακος), πλ. 0,40 μ., καλυμμένου με μικρές λίθινες πλάκες, μεταβυζαντινών ή νεότερων χρόνων. Ήταν όμοιος με τον αγωγό που βρέθηκε στο οικόπεδο Αγροκώστα-Γεωργούδη και μάλλον ανήκε στο δίκτυο άρδευσης από τα ύδατα της Υπέρειας Κρήνης. β) Σε βάθος 2 μ., δύο τάφοι με προσανατολισμό Α./ΒΑ.-Δ./ΝΔ., ένας κιβωτιόσχημος από σχιστολιθικές πλάκες και ένας λακκοειδής, που περιείχαν από ένα νεκρό ενταφιασμένο σε ύπτια θέση με το κεφάλι προς Δ. Επρόκειτο προφανώς για χριστιανικούς τάφους μεταβυζαντινών χρόνων, που ανήκαν στο ίδιο νεκροταφείο με τους αντίστοιχους του οικοπέδου Αγροκώστα-Γεωργούδη. γ) Σε βάθος 1,90-2 μ., ισχυρός τοίχος με κατεύθυνση Α./ΒΑ.-Δ./ΝΔ., συνολ. σωζ. ύψ. 1,30 μ., που παρουσίαζε δύο ευδιάκριτες οικοδομικές φάσεις. Ήταν χτισμένος με αργούς και λίγο κατεργασμένους λίθους και με ενδιάμεσα τμήματα κεράμων, ενώ ως συνδετικό υλικό χρησιμοποιήθηκε λάσπη από χώμα. Από την κεραμική που περισυνελέγη ο τοίχος μπορεί να χρονολογηθεί στην όψιμη κλασική ή στην πρώιμη ελληνιστική εποχή.

Ο βόθρος κατασκευάστηκε με τσιμεντένιους δακτυλίους (κιούγκια) χωρίς να θίξει τις αρχαιότητες, που διατηρήθηκαν σε κατάχωση.

Θέση Ταμπάχανα (Δημοτικό οικόπεδο)

Στο οικόπεδο αυτό που εμπίπτει στο μέσον περίπου της αρχαίας πόλης των Φερών, αλλά και σε κεντρικό σημείο του Βελεστίνου στα ανατολικά της Υπέρειας Κρήνης, άρχισε κατά το 1997 δοκιμαστική-σωστική ανασκαφή με δαπάνες του Δήμου Φερών ενόψει της ανέγερσης Πνευματικού Κέντρου. Αποκαλύφθηκε μεγάλο τμήμα πυκνού πολεοδομικού ιστού των ελληνιστικών χρόνων, οπότε η ανασκαφή διακόπηκε και το Πνευματικό Κέντρο χτίστηκε σε άλλη θέση. Το 1999 ο Δήμος επανήλθε με αίτημα αυτή τη φορά την ανέγερση Δημαρχείου στο οικόπεδο. Η ανασκαφή συνεχίστηκε και πάλι με δαπάνες του Δήμου, αλλά διακόπηκε για δεύτερη φορά, επειδή η πυκνότητα των αρχαίων οικοδομικών λειψάνων, το πλήθος των κινητών ευρημάτων και το πάχος των επιχώσεων δεν θα επέτρεπαν την ολοκλήρωση της αρχαιολογικής έρευνας σε σύντομο χρονικό διάστημα. Το Δημαρχείο προγραμματίστηκε να χτιστεί σε άλλη θέση και η ανασκαφή του οικοπέδου στα Ταμπάχανα παρέμεινε ημιτελής, λόγω έλλειψης πιστώσεων τόσο εκ μέρους του Δήμου Φερών όσο και εκ μέρους του ΥΠΠΟ.

Στην ανασκαφή συμμετείχε και η συμβασιούχος αρχαιολόγος Μ. Ζμα.

Ευρύτερη περιοχή Βελεστίνου και Σέσκλου

Κατά τη διάρκεια του έργου τοποθέτησης αγωγού φυσικού αερίου στην περιοχή μεταξύ Α΄ ΒΙΠΕ και Β΄ ΒΙΠΕ Βόλου, παράλληλα με την οδό Βόλου-Βελεστίνου, που εκτελέστηκε από τη ΔΕΠΑ/PLE με την επίβλεψη της ΙΓ΄ ΕΠΚΑ, αποκαλύφθηκαν σε τρία σημεία και ανασκάφηκαν αρχαιότητες, με δαπάνες του φορέα του έργου.

α) Στα όρια του Δήμου Φερών και δυτικά του γνωστού τύμβου Πιλάφ-Τεπέ ήλθε στο φως οικισμός της πρώιμης, κυρίως, εποχής του Χαλκού, άγνωστος μέχρι τώρα στην έρευνα, ο οποίος ανασκάφηκε σε λωρίδα, μήκ. 24 και πλ. 3 μ., ανάμεσα σε αγροτικό δρόμο και σε αγρό ιδιοκτησίας Ν. Κόκκαλη. Σε βάθος από 0,50 έως 1 μ. από την επιφάνεια του εδάφους αποκαλύφθηκαν πυκνοί λιθοσωροί, καθώς και μικρό τμήμα κτιρίου ορθογώνιας κάτοψης χτισμένου με μικρού και μέτριου μεγέθους αργούς, μάλλον πλακαρούς λίθους, συνδεδεμένους με λάσπη. Το πλάτος των τοίχων του κτιρίου ήταν 0,60 και το μέγιστο σωζόμενο ύψος τους 0,80 μ., ενώ εντοπίστηκε και τμήμα δαπέδου από πατημένο χώμα και χαλίκι. Το επίπεδο του φυσικού εδάφους βρισκόταν σε βάθος 1,50 μ. περίπου. Περισυνελέγη άφθονη κεραμική, κυρίως της πρώιμης, αλλά και της μέσης εποχής του Χαλκού, ενώ δεν έλειπαν και χαρακτηριστικά όστρακα της νεότερης νεολιθικής εποχής. Τα μικροευρήματα ήταν, κυρίως, λεπίδες πυριτόλιθου και άλλα λίθινα εργαλεία,

11. *ΑΔ* 53 (1998): Χρονικά, σ. 427-429.
12. *ΑΔ* 52 (1997): Χρονικά, σ. 467-468.

οστέινα εργαλεία, μία αργυρή και μία χάλκινη βελόνη κ.ά. Η επέκταση της ανασκαφής στη φάση αυτή ήταν εξαιρετικά δύσκολη, λόγω της θέσης του αρχαίου οικισμού. Τα αποκαλυφθέντα αρχαία διατηρήθηκαν σε κατάχωση και ο αγωγός φυσικού αερίου τοποθετήθηκε στη θέση του.

β) Στα ανατολικά του τύμβου Πιλάφ-Τεπέ αποκαλύφθηκε μικρός λιθοσωρός απροσδιόριστης εποχής. Η ανασκαφική έρευνα επεκτάθηκε γύρω από το λιθοσωρό σε χώρο διαστ. 6×3 μ., αλλά δεν απέδωσε άλλα ευρήματα.

γ) Στα όρια του Δήμου Αισωνίας, στη θέση Λατομείο και πολύ κοντά στον ομώνυμο σιδηροδρομικό σταθμό, που βρίσκεται στα βόρεια του γνωστού αρχαιολογικού χώρου Σπαρτιά, βρέθηκε ιερό αρχαϊκών χρόνων, άγνωστο μέχρι τώρα στην έρευνα. Ανασκάφηκε χώρος, διαστ. 9×14 μ. περίπου, και σε βάθος 0,50 μ. από τη σημερινή επιφάνεια του εδάφους αποκαλύφθηκε η υποθεμελίωση (ευθυντηρία) ενός μνημείου ορθογώνιας κάτοψης, πιθανώς βωμού, από μεγάλες ασβεστολιθικές πλάκες ελαφρώς κατεργασμένες, που έφεραν μοχλοβόθρια στην επάνω επιφάνειά τους. Η κατασκευή αυτή, πλ. 3 και αποκαλ. μήκ. 4 μ. περίπου, είχε προσανατολισμό ΒΔ.-ΝΑ. και πιθανότατα συνεχιζόταν προς Β., κάτω από το επίχωμα της οδού Βόλου-Βελεστίνου. Γύρω από την υποθεμελίωση υπήρχε πυκνότατο στρώμα με λιθοσωρούς, που κάλυπταν αποθέτες, από όπου περισυνελέγησαν πολλά ευρήματα αρχαϊκής εποχής (χάλκινα αντικείμενα και αγγεία, μολύβδινα αντικείμενα, σιδερένια όπλα και εργαλεία, πήλινα ειδώλια, ακέραια πήλινα αγγεία και άφθονη κεραμική, στην οποία συμπεριλαμβάνεται και λίγη κορινθιακή). Στα δυτικά της υποθεμελίωσης υπήρχαν έντονα ίχνη καύσης με διάσπαρτα μικρά τμήματα καμένων οστών ζώων, γεγονός που συνηγορεί υπέρ της ερμηνείας του μνημείου ως βωμού. Παρατηρήθηκε, όμως, ότι το στρώμα καύσης συνεχίζεται και κάτω από τις πλάκες της υποθεμελίωσης, ώστε μπορεί να υποτεθεί ότι αυτά δεν είναι σύγχρονα μεταξύ τους. Η παρουσία λύχνου και κεραμικής ελληνιστικής εποχής, ίσως αποτελούν ένδειξη ότι το μνημείο, στο οποίο ανήκει η υποθεμελίωση, κατασκευάστηκε αυτή την περίοδο πάνω στο στρώμα των αρχαϊκών χρόνων. Η ανασκαφή των αποκαλυφθέντων λιθοσωρών υπήρξε εξαντλητική και έφθασε έως βάθος 1 μ. περίπου. Η περιοχή είχε υποστεί στο παρελθόν πολλαπλές εκσκαφές για εκτέλεση διαφόρων έργων, με αποτέλεσμα η κατάσταση του αρχαίου στρώματος να είναι αποσπασματική και να μην προσφέρεται άμεσα για περαιτέρω ανασκαφική έρευνα. Η υποθεμελίωση διατηρήθηκε ορατή, για να αναδειχθεί σε επισκέψιμο μνημείο και ο αγωγός φυσικού αερίου τοποθετήθηκε στη θέση του, δίπλα σε αυτήν.

Στην ανασκαφή συμμετείχε και η συμβασιούχος αρχαιολόγος Ε. Σταμέλου.

ΣΚΙΑΘΟΣ

Πόλη της Σκιάθου[13]

Θέση Καλιάγρα (οικόπεδο Κ. Ξέστερνου)

Στο παραπάνω οικόπεδο, κοντά στον παλαιό ταρσανά, στη νοτιοανατολική πλευρά της σημερινής πόλης της Σκιάθου, που εμπίπτει στη θέση της αρχαίας ομώνυμης πόλης, πραγματοποιήθηκε μικρής κλίμακας σωστική ανασκαφή με αφορμή την εκτέλεση οικοδομικών εργασιών. Διαπιστώθηκε ότι στο σημείο αυτό, λόγω της έντονης κατωφερικής κλίσης του εδάφους από Β.-ΒΔ. προς Ν.-ΝΑ., οι επιχώσεις είναι μικρού πάχους, το μέγιστο έως 0,70 μ., και ότι μόνο στη νότια-νοτιοανατολική πλευρά του οικοπέδου υπήρχε αδιατάρακτο αρχαίο στρώμα, πάχ. 0,30-0,40 μ., σε επαφή με το φυσικό μαλακό σχιστολιθικό βράχο. Δεν εντοπίστηκαν οικοδομικά λείψανα, αλλά περισυνελέγη λίγη κεραμική κλασικής ή πρώιμης ελληνιστικής εποχής. Με την ανασκαφή αυτή επιβεβαιώνονται για μια ακόμη φορά παρατηρήσεις της παλαιότερης έρευνας[14] ότι η αρχαιότερη φάση κατοίκησης της πόλης της Σκιάθου, θεμελιωμένη πάνω στο φυσικό βράχο, ανάγεται στην κλασική εποχή.

Επίσης, η σύντομη έρευνα που διενεργήθηκε στο Μπούρτζι της Σκιάθου, με αφορμή τη διάνοιξη χάνδακα για την τοποθέτηση καλωδίου στο πλαίσιο έργου της ΔΕΗ, δεν απέδωσε ενδείξεις ύπαρξης αρχαίων επιχώσεων επάνω στη νησίδα, όπου, όμως, είναι έντονη η παρουσία οικοδομικών λειψάνων βυζαντινών και μεταβυζαντινών χρόνων.

Θέση Βασιλιάς (οικόπεδο Ν. και Π. Καλαϊτζίδη)

Κατά το 1997 μέσα στο παραπάνω οικόπεδο, που βρίσκεται κοντά στην παραλία της περιοχής Βασιλιάς, σε απόσταση 2 χλμ. περίπου νοτιοδυτικά της σημερινής πόλης της Σκιάθου, ανασκάφηκε μεγάλο κτίριο ρωμαϊκών αυτοκρατορικών χρόνων, που ήλθε στο φως κατά τη διάρκεια εκσκαφών για την ανέγερση μιας από τις οικοδομές (εστιατορίου-υποδοχής) του υπό κατασκευή ξενοδοχειακού συγκροτήματος των ιδιοκτητών. Πρόκειται πιθανότατα για θέρμες ή για άλλο μεγάλο συγκρότημα, ίσως έπαυλη, που περιελάμβανε και λουτρώνα[15]. Το αρχαίο κτίριο χαρακτηρίστηκε ως διατηρητέο από το ΥΠΠΟ, με προοπτική την ολοκλήρωση της ανασκαφής του και τη συνολική ανάδειξή του ως επισκέψιμου μνημείου, ενώ παράλληλα χορηγήθηκε στους ιδιοκτήτες η άδεια ανέγερσης της νέας οικοδομής λίγο βορειότερα, σε σημείο όπου δεν υπήρχαν αρχαιότητες. Πριν από την ολοκλήρωση των οικοδομικών εργασιών διατυπώθηκε νέο αίτημα για την εκτέλεση συμπληρωματικών έργων βελτίωσης της οικοδομής, ενόψει των οποίων συνεχίστηκε με δαπάνες των ιδιοκτητών η ανασκαφική έρευνα του αρχαίου κτιρίου προς ΒΑ. και ΝΔ.

Συγκεκριμένα, επιβεβαιώθηκε το βόρειο-βορειοανατολικό

13. Κατά το έτος 1999 προσλήφθηκε και υπηρέτησε λίγους μήνες στη Σκιάθο ως εποχικός φύλακας αρχαιοτήτων ο Μ. Τουρναβίτης, η παρουσία του οποίου συνέβαλε στην πιο αποτελεσματική προστασία των αρχαιοτήτων της νήσου.

14. *ΑΔ* 40 (1985): Χρονικά, σ. 193-194· 53 (1998): Χρονικά, σ. 438.

15. *ΑΔ* 52 (1997): Χρονικά, σ. 470-472.

πέρας του αρχαίου κτιρίου και αποκαλύφθηκε πρόχειρος αγωγός απορροής υδάτων, που ξεκινά από τη βορειοανατολική εξωτερική παρειά του, την οποία ακολουθεί εφαπτόμενος σε αυτήν σε μήκος 2,50 μ. περίπου. Στο ύψος της βόρειας εξωτερικής γωνίας του κτιρίου ο αγωγός κάμπτεται σε αμβλεία γωνία κατευθυνόμενος προς ΒΑ., εκτός του κτιρίου, σε μήκος 7 μ. περίπου. Ο αγωγός αυτός, συνολ. πλ. 0,50 μ., είναι κατασκευασμένος από μικρές λίθινες πλάκες όρθια τοποθετημένες σε δύο παράλληλες σειρές και καλυπτόταν από όμοιες πλάκες, αλλά η κάλυψη δεν σώζεται σε όλο το μήκος του. Στα βόρεια του αγωγού ήλθε στο φως υπόλειμμα (θεμελίωση;) πρόχειρης κατασκευής ορθογώνιας κάτοψης, που αποτελείται από πυκνή στρώση μικρών λίθων και τμημάτων κεράμων και δίνει περισσότερο την εντύπωση συμπαγών λιθοσωρών σε ορθογώνια διάταξη. Δοκιμαστικές τομές, που πραγματοποιήθηκαν λίγο πιο βορειοανατολικά, στη θέση όπου προγραμματίζεται η κατασκευή πισίνας του ξενοδοχείου, δεν απέδωσαν καμία ένδειξη συνέχισης των αρχιτεκτονικών λειψάνων, αλλά ούτε και κεραμική. Αποκαλύφθηκε, επίσης, η νοτιοδυτική γωνία της δεξαμενής, που εντάσσεται στο αρχαίο κτίριο και διαπιστώθηκε ότι τα αρχιτεκτονικά λείψανα δεν συνεχίζουν προς ΝΔ. Στην πλευρά αυτή, εξωτερικά του κτιρίου, εντοπίστηκε στρώμα καταστροφής ρωμαϊκών χρόνων, καθώς και ενδείξεις ύπαρξης ελληνιστικής φάσης. Γενικά, από όλες τις ανασκαφικές τομές περισυνελέγη άφθονη κεραμική και λίγα μικροευρήματα.

Κατά την ανασκαφική περίοδο του 1999 συμμετείχαν οι συμβασιούχοι αρχαιολόγοι Δ. Καλαντζής και Ι. Γεωργίου.

Θα πρέπει να επισημανθεί ότι, σύμφωνα με όλες τις ενδείξεις, το αρχαίο κτίριο, που βρίσκεται στην ιδιοκτησία Ν. και Π. Καλαϊτζίδη, συνεχίζεται και μέσα στην προς Ν. όμορη ιδιοκτησία Π. Πολύζου, όπου υπάρχει πυκνή διάσπαρτη επιφανειακή κεραμική. Ακόμη, στη βορειοανατολική παρειά του κτήματος (ελαιώνα), που βρίσκεται αμέσως προς ΒΑ. της ιδιοκτησίας Καλαϊτζίδη, και κατά μήκος της αμμώδους παραλίας του Βασιλιά, είναι ορατές αρχαιολογικές ενδείξεις, όπως στρώσεις κεραμιδιών και οστράκων, λίθινες πλάκες, καθώς και τμήμα λιθόκτιστου τοίχου με ασβεστοκονίαμα, που συνηγορούν στην υπόθεση ότι υπάρχουν στο χώρο και άλλα κτίρια ρωμαϊκών χρόνων.

ΑΡΓΥΡΩ ΔΟΥΛΓΕΡΗ-ΙΝΤΖΕΣΙΛΟΓΛΟΥ

ΑΛΟΝΝΗΣΟΣ

Θέση Τσουκαλιά - Ελληνοαμερικανικό πρόγραμμα επιφανειακής έρευνας στην Αλόννησο (αρχαία Ίκο)

Το ελληνοαμερικανικό αυτό πρόγραμμα διεξήχθη σε δύο ερευνητικές περιόδους κατά τα έτη 1999 και 2000, σε συνεργασία της ΙΓ΄ ΕΠΚΑ με την Αμερικανική Σχολή Κλασικών Σπουδών Αθηνών, σύμφωνα με τις ΥΠΠΟ/ΓΔΑ/ΑΡΧ/Α3/Φ2/29953/536/ 6-7-1999 και ΥΠΠΟ/ΓΔΑ/ΑΡΧ/Α3/2893/17/5-6-2000.

Η θέση Τσουκαλιά Αλοννήσου αποτελεί κηρυγμένο αρχαιολογικό χώρο (ΦΕΚ/Β/790/31/10/1988) και έχει ήδη απασχολήσει την έρευνα[16]. Πρόκειται, προφανώς, για οργανωμένο αγρόκτημα με οχυρωμένη αγροικία και με εγκαταστάσεις οινοπαραγωγικών δραστηριοτήτων, που περιελάμβαναν και εργαστήρια κατασκευής αμφορέων. Σώζονται ορατές επιφανειακά λίγες αποσπασματικές αρχιτεκτονικές κατασκευές, αλλά υπάρχουν κυρίως εκτεταμένοι αποθέτες αμφορέων κλασικών-ελληνιστικών χρόνων, των οποίων οι δύο κύριοι τύποι έχουν ταυτιστεί. Το παραγωγικό αυτό κέντρο, πιθανώς, εξυπηρετούσε τις ανάγκες των δύο αρχαίων πόλεων, των κωμών-οικισμών, των οχυρωμένων αγροικιών και των μεμονωμένων αγροτικών εγκαταστάσεων του νησιού. Ιδιαίτερα σημαντική είναι η εύρεση αρκετών ενσφράγιστων λαβών αμφορέων με την επιγραφή *ΙΚΙΟΝ* στα Τσουκαλιά, επειδή χάρη σε αυτές επιβεβαιώνεται η ταύτιση της Αλοννήσου με την αρχαία Ίκο και από την άλλη πλευρά μαρτυρείται το πρώτο προϊόν ελεγχόμενης προέλευσης των Βορείων Σποράδων, δηλαδή το κρασί τους, καθώς στα άλλα νησιά (Σκόπελο και Σκιάθο) δεν έχουν βρεθεί ανάλογα παραδείγματα. Η εξαγωγή του κρασιού των νησιών αυτών προς άλλες αγορές της ανατολικής Μεσογείου και ειδικότερα του Εύξεινου Πόντου μαρτυρείται από τον Δημοσθένη (*Προς την Λακρίτου παραγραφήν*, XXXV, 35) και επιβεβαιώνεται με την παρουσία πολλών ενσφράγιστων λαβών αμφορέων της Ίκου σε αρχαίες πόλεις των παραλίων της σημερινής Ουκρανίας, αλλά και στην Αθήνα, στην Πέλλα και αλλού.

Το πρόγραμμα έθετε ως στόχο τη συστηματική διερεύνηση, καταγραφή και περισυλλογή των επιφανειακών ενδείξεων και είχε χαρακτήρα διεπιστημονικό· εκτός από την αρχαιολογική, συμπεριελάμβανε, επίσης, αρχαιομετρική, αρχαιογεωμορφολογική και εθνογραφική έρευνα, καθώς και λεπτομερή τοπογράφηση και χαρτογράφηση της περιοχής. Αναμενόμενο αποτέλεσμα ήταν η πληρέστερη κατανόηση και η ανασύνθεση, ως ένα βαθμό, των δραστηριοτήτων, που λάμβαναν χώρα στην τοποθεσία αυτή της αρχαίας Ίκου, η οποία βρίσκεται μακριά από τις δύο αρχαίες πόλεις του νησιού, αλλά φαίνεται ότι έπαιζε σημαντικό ρόλο στην οικονομική ζωή του την εποχή αυτή.

Το παραπάνω πρόγραμμα πραγματοποιήθηκε με τη συμμετοχή των αρχαιολόγων της ΙΓ΄ ΕΠΚΑ Α. Δουλγέρη-Ιντζεσίλογλου και Ε. Σκαφιδά, ως επικεφαλής της ελληνικής ομάδας, και της καθηγήτριας του Πανεπιστημίου Nebraska-Lincoln Ε. Αθανασοπούλου, ως επικεφαλής της αμερικανικής ομάδας, καθώς και άλλων συνεργατών. Αρωγός στο πρόγραμμα ήταν και ο Δήμος Αλοννήσου. Οι εργασίες στο πεδίο κατά το 1999 διήρκεσαν ένα μήνα περίπου και τα αποτελέσματά τους ήταν πολύ θετικά. Συγκεκριμένα:

16. *BCH* 114 (1990), Ι, σ. 361-389. Ευ. Σκαφιδά, Πρόσφατες αρχαιολογικές έρευνες στην Αλόννησο, Ερημόνησα και Σκόπελο, *Πρακτικά Συνεδρίου «Αρχαιολογική έρευνα στις Βόρειες Σποράδες», Αλόννησος 1996*, Αλόννησος 2001, σ. 251-266, ειδικά σ. 259-260.

1. Πραγματοποιήθηκε συστηματική επιφανειακή αρχαιολογική έρευνα, καθώς και καταγραφή και αποτύπωση των επιφανειακών δεδομένων σε όλο το χώρο της θέσης Τσουκαλιά. Ερευνήθηκε, επίσης, μεγάλο μέρος της ευρύτερης περιοχής της με στόχο την πλήρη καταγραφή όλων των δεδομένων, τοπογραφικών, αρχαιολογικών και εθνογραφικών. Από τα πιο σημαντικά αποτελέσματα ήταν ο εντοπισμός νέων σημείων με επιφανειακές αρχαιολογικές ενδείξεις, άγνωστων μέχρι τώρα στην έρευνα.

2. Στο χώρο των αποθετών των εργαστηρίων κατασκευής αμφορέων χαράχθηκε κάνναβος με τη βοήθεια του τοπογράφου Ε. Καρούσου, εξωτερικού συνεργάτη της ΙΓ΄ ΕΠΚΑ, και έγινε συστηματική επιτόπου μελέτη επιφανειακής κεραμικής και επιλεκτική περισυλλογή οστράκων και άλλων ευρημάτων. Τα περισσότερα όστρακα ανήκουν σε αμφορείς των δύο γνωστών κύριων τοπικών τύπων, αλλά υπάρχουν και αρκετά διαφορετικών τύπων αμφορέων. Ανάμεσα στα ευρήματα συγκαταλέγονται και νέες ενσφράγιστες λαβές αμφορέων με την επιγραφή: *IKION* (Εικ. 26). Μεγάλος είναι ο αριθμός οστράκων αγγείων άλλων κατηγοριών, μελαμβαφών και άβαφων, καθώς επίσης και τμημάτων κεράμων στέγης. Χαρακτηριστική του εργαστηριακού χαρακτήρα των εγκαταστάσεων είναι η παρουσία οστράκων παραμορφωμένων και αποτυχημένων αμφορέων, όπως και μαζών καμένου πηλού από τους κεραμικούς κλιβάνους.

3. Ο Ευ. Καμπούρογλου, γεωλόγος της Εφορείας Σπηλαιολογίας και Παλαιοανθρωπολογίας του ΥΠΠΟ, διεξήγαγε εξειδικευμένες έρευνες και πιο συγκεκριμένα: α) Πραγματοποιήθηκε παράκτια και υποθαλάσσια αρχαιογεωμορφολογική έρευνα στον όρμο Τσουκαλιά. Σκοπός της έρευνας ήταν ο εντοπισμός των παράκτιων και υποθαλάσσιων γεωμορφών, που σχετίζονται με τη μεταβολή του περιβάλλοντος του αρχαιολογικού χώρου. Πραγματοποιήθηκε φωτογραφική τεκμηρίωση των υποθαλάσσιων γεωμορφών και δειγματοληψία από υποθαλάσσια δείγματα για εργαστηριακή ανάλυση. Εντοπίστηκαν απολιθωμένες ακτογραμμές σε μορφή beach rocks σε διάφορα βάθη, που δηλώνουν τη συνεχή μεταβολή του παράκτιου περιβάλλοντος του αρχαιολογικού χώρου κατά τις τελευταίες χιλιετίες. Αποτέλεσμα της μεταβολής αυτής είναι η αύξηση του θαλάσσιου χώρου σε βάρος του χερσαίου. Επίσης, πραγματοποιήθηκε υποθαλάσσια έρευνα και σε άλλες παράκτιες θέσεις του νησιού, με σκοπό να συγκριθούν τα ευρήματα των γεωμορφολογικών μεταβολών από τον όρμο των Τσουκαλιών με τη γενικότερη μεταβολή του παράκτιου χώρου περιφερειακά της Αλονήσου. β) Πραγματοποιήθηκε δειγματοληψία οστράκων από διάφορες κατηγορίες κεραμικής, που βρέθηκαν στη θέση Τσουκαλιά, καθώς και αργίλου από παρακείμενες θέσεις για εργαστηριακές αναλύσεις, με σκοπό τον εντοπισμό των θέσεων των πηγών της πρώτης ύλης.

Εικ. 26. Αλόννησος. Θέση Τσουκαλιά. Ενσφράγιστες λαβές αμφορέων.

4. Ο Α. Σαρρής με την ομάδα του από το Εργαστήριο Γεωφυσικής-Δορυφορικής Τηλεπισκόπησης και Αρχαιοπεριβάλλοντος του Ινστιτούτου Μεσογειακών Σπουδών του Ιδρύματος Έρευνας και Τεχνολογίας (Ρέθυμνο, Κρήτη) πραγματοποίησαν εκτεταμένες γεωφυσικές διασκοπήσεις[17]. Σκοπός των γεωφυσικών ερευνών ήταν ο εντοπισμός και η χαρτογράφηση σημαντικών υπεδάφειων στόχων. Το πρόγραμμα των γεωφυσικών διασκοπήσεων συμπεριέλαβε διάφορες τεχνικές διασκοπήσεων υψηλής ανάλυσης με σκοπό τον εντοπισμό λειψάνων, τα οποία σχετίζονται με την εργαστηριακή δραστηριότητα στη θέση αυτή κατά την αρχαιότητα. Περίπου 4.000 τ.μ. διερευνήθηκαν με μαγνητικές και ηλεκτρομαγνητικές τεχνικές. Τα αποτελέσματα των γεωφυσικών διασκοπήσεων φανέρωσαν έναν αριθμό υποψήφιων υπεδάφειων στόχων, που ενδέχεται να σχετίζονται με τις δραστηριότητες στον αρχαιολογικό χώρο. Μια ισχυρή μαγνητική ανωμαλία υποδεικνύει την παρουσία μιας εκτεταμένης αρχιτεκτονικής δομής, η οποία αποτελείται από τρία τμήματα και είναι πολύ πιθανόν να σχετίζεται με την παρουσία ενός κλιβάνου. Πειράματα που έγιναν στη συγκεκριμένη περιοχή με διαφορετικές τεχνικές και πυκνή δειγματοληψία, επιβεβαίωσαν την ύπαρξη της δομής και έδωσαν πολύτιμες πληροφορίες για τις διαστάσεις (20×5 μ.) και τον προσανατολισμό της. Άλλοι υποψήφιοι στόχοι συνδέονται με την πιθανή παρουσία μικρότερων κλιβάνων και αποθετών κεραμικής.

5. Ο I. Whitbread, τότε διευθυντής του εργαστηρίου Fitch της Αγγλικής Αρχαιολογικής Σχολής, περισυνέλεξε, επίσης, δείγματα κεραμικής για ανάλυση.

Θα πρέπει όμως να αναφερθεί ότι, κατά παράβαση του πρωτοκόλλου συνεργασίας που υπογράφηκε και από τις δύο πλευρές, δημοσιεύθηκε εκ μέρους της Ε. Αθανασοπούλου στο περιοδικό *Archaeological Reports* for 1999-2000, εκτενής έκθεση των αποτελεσμάτων των επιφανειακών ερευνών, που πραγματοποιήθηκαν από κοινού κατά το 1999 στη θέση Τσουκαλιά Αλοννήσου, στο πλαίσιο του ελληνοαμερικανικού προγράμματος, χωρίς να αναφέρεται ότι πρόκειται για πρόγραμμα συ-

17. A. Sarris - E. Athanassopoulou - A. Doulgeri-Intzessiloglou - Eu. Skafida and J. Weymouth, Geophysical Prospection Survey of an Ancient Amphorae Workshop at Tsoukalia, Alonnisos (Greece), *Archaeological Prospection* 9 (2002), σ. 183-195.

νεργασίας με τη ΙΓ΄ ΕΠΚΑ, η οποία δεν ενημερώθηκε ούτε έδωσε τη συγκατάθεσή της για τη δημοσίευση αυτή.

Α. ΔΟΥΛΓΕΡΗ-ΙΝΤΖΕΣΙΛΟΓΛΟΥ - ΕΥ. ΣΚΑΦΙΔΑ - ΕΥ. ΚΑΜΠΟΥΡΟΓΛΟΥ

ΝΟΜΟΣ ΚΑΡΔΙΤΣΑΣ

Γεωργικό-Ξινονέρι

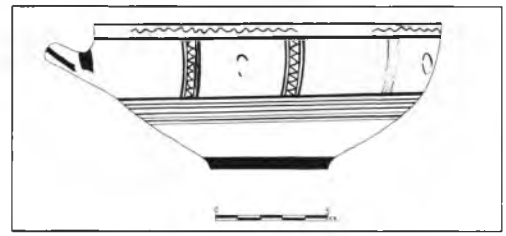
Θέση Κούφια Ράχη - Μυκηναϊκός θολωτός τάφος[18]

Συνεχίστηκε και ολοκληρώθηκε κατά τη φετινή περίοδο η απομάκρυνση των λιθοσωρών από την περιοχή του ιερού των προγόνων, που βρέθηκε έξω και νότια του δρόμου του μυκηναϊκού θολωτού τάφου. Στο εσωτερικό των λιθοσωρών βρέθηκαν ελάχιστα όστρακα αγγείων ή άλλου είδους αναθήματα, γεγονός που οδηγεί στο συμπέρασμα ότι η πλειονότητα των αναθημάτων αποτέθηκε πάνω στους λίθους, που προηγουμένως είχαν συσσωρευθεί. Οι λιθοσωροί κείτονται, χωρίς τη μεσολάβηση χώματος, απευθείας επάνω στο μαλακό φυσικό βράχο, ο οποίος είχε ισοπεδωθεί για να δημιουργηθεί ο απαραίτητος λειτουργικός χώρος του ιερού των προγόνων. Μόνο νότια (εξωτερικά) του τοίχου, που φράσσει το δρόμο του θολωτού τάφου, διαπιστώθηκε ότι κάτω από το λιθοσωρό υπήρχαν καθαρά χώματα, που προέρχονταν από διάβρωση του φυσικού βράχου. Μέσα στα χώματα αυτά, πάνω στο φυσικό έδαφος και πάνω σε μία πέτρα που προεξέχει στο κάτω μέρος της νότιας απόληξης του ανατολικού τοίχου του δρόμου του θολωτού τάφου, βρέθηκαν δύο θραύσματα, που ανήκουν σε ένα μόνωτο γραπτό σκύφο (ΥΕ ΙΙΙΒ-Γ), η επάνω ζώνη του οποίου διαιρείται σε μετόπες, στο κέντρο των οποίων υπάρχει μία ατελώς αποδοσμένη ελλειπτική γραμμή (Εικ. 27).

Με την αφαίρεση των λιθοσωρών διαπιστώθηκε, επίσης, ότι οι δύο ανεπίγραφες βάσεις, που είχαν αποκαλυφθεί το 1997[19], είχαν τοποθετηθεί πάνω σε στρώμα χώματος (πάχ. 0,10-0,15 μ.), το οποίο περιείχε και πήλινα αναθήματα. Η ίδρυση δηλαδή των αναθημάτων που τοποθετήθηκαν επάνω στις βάσεις δεν έγινε κατά την περίοδο ίδρυσης του ιερού, αλλά όταν το ιερό ήδη λειτουργούσε.

Σχετική με το όνομα του ήρωα που λατρευόταν στο ιερό, είναι η ανάγνωση εγχάρακτης επιγραφής επάνω σε ένα πήλινο λακωνικό καλυπτήρα, που είχε βρεθεί το 1997[20]. Σώζεται μέρος χαραγμένης επιγραφής του 7ου-6ου αι. π.Χ., στην οποία διαβάζεται *ἐπὶ τὰ λαιὰ* το κτητικό επίθετο *Αἰτιό* (γενική ενικού) ή *Αἰτίον* (αιτιατική ενικού), που αναφέρεται στο ιερό του Αιάτου[21] (Εικ. 28). Ο Αίατος είναι ο πατέρας του Θεσσαλού, γενάρχη των Θεσσαλών και αναφέρεται από τον Πολύαινο ως πρωταγωνιστής ενός μύθου, που σχετίζεται με την έλευση στην περιοχή της Θεσσαλίας των τελευταίων προθεσσαλικών φύλων από την Ήπειρο[22].

Κατά τη φετινή περίοδο ολοκληρώθηκε, επίσης, ο καθαρισμός των επιχώσεων στο εσωτερικό του στομίου και του κυκλικού θαλάμου του μυκηναϊκού θολωτού τάφου και διαπιστώθηκε ότι παράλληλα με τη δυτική παρειά του στομίου υπάρχει αβαθής και στενός αγωγός λαξευμένος στο φυσικό βράχο, ο οποίος καλύπτεται με ακανόνιστες και λεπτές πλάκες ασβεστόλιθου. Προς Ν. ο καλυμμένος αγωγός διασχίζει το δρόμο του τάφου και προεκτείνεται σε μήκος 5,90 μ. έξω από τον τοίχο, που φράσσει το νότιο όριο του δρόμου του τάφου. Στο τμήμα αυτό νότια του δρόμου, δυτικά του αγωγού, ο φυσικός βράχος είναι λαξευμένος σαν να αποτελεί προετοιμασία για την επέκταση του δυτικού τοίχου του δρόμου, πράγμα, όμως, που για άγνωστο μέχρι σήμερα λόγο, δεν έγινε ποτέ.

Εικ. 27. Γεωργικό-Ξινονέρι. Θέση Κούφια Ράχη. Μόνωτος γραπτός σκύφος ΥΕ ΙΙΙΒ-Γ περιόδου.

Ο αγωγός συνεχίζεται και στο εσωτερικό του ταφικού θαλάμου ακολουθώντας την καμπύλη της δυτικής πλευράς του. Ο αγωγός μέσα στο θάλαμο δεν έχει καλυπτήριες πλάκες και η αρχή του διαπιστώθηκε ότι βρίσκεται στη βόρεια πλευρά του κυκλικού θαλάμου απέναντι από την είσοδο του στομίου. Με την αφαίρεση των επιχώσεων στο εσωτερικό του τάφου διαπιστώθηκε ότι το λαξευμένο στο βράχο δάπεδο σώθηκε κατά διαστήματα, το μεγαλύτερο από τα οποία βρίσκεται στο δυτικό τμήμα του. Η υπόλοιπη έκταση του δαπέδου έχει καταστραφεί από την αλλεπάλληλη και διαχρονική δράση τυμβωρύχων. Στα

18. Στην ανασκαφή συμμετείχε η αρχαιολόγος Μ. Αγγελούση.

19. *ΑΔ* 52 (1997): Χρονικά, σ. 480.

20. B.G. Intzessiloglou, Aiatos et Pollycléia. Du mythe à l'histoire, *Πρακτικά Συνεδρίου Religion and Rationalism in Ancient Greece, Ρόδος, 25-29 Μαΐου 2001*, *Kernos* 15 (2002), σ. 289-295.

21. Το κομμάτι του καλυπτήρα έχει διαστάσεις: σωζ. μήκ. 0,14, σωζ. πλ. 0,132 και πάχ. 0,02 μ. Το πλήρες σωζόμενο κείμενο της *ἐπὶ τὰ λαιὰ* χαραγμένης επιγραφής είναι το ακόλουθο: *]ΕΑΙΑΤΙΙΟΝΓ[*. Το ύψος των γραμμάτων κυμαίνεται από 0,013 μ. το όμικρον έως 0,02 μ. το γιώτα. Ανάλογες ονομασίες ιερών αναφέρονται από την αρχαιότητα, όπως π.χ. Θησείον και Ερέχθειον στην Αθήνα, Πελόπιον (τέμενος) στην Ολυμπία κ.ά. Προτιμούμε την ανάγνωση που σχετίζεται με το ιερό του Αιάτου, διότι μας φαίνεται περισσότερο δύσκολη η ερμηνεία των γραμμάτων *ΤΙΙ* (στο μέσον της σωζόμενης επιγραφής) αν αναγνωρίσουμε στα τέσσερα πρώτα γράμματα *(]ΕΑΙΑ)* την κατάληξη ενός πατρωνυμικού επιθέτου γένους θηλυκού και στα τρία τελευταία γράμματα *(ΟΝΓ[)* την αρχή του ρήματος *ὀνέθεικε*. Ευχαριστώ τους συναδέλφους Α. Δουλγέρη-Ιντζεσίλογλου για την ανάγνωση της επιγραφής και Ά. Ματθαίου για τη συζήτηση του προβλήματος.

22. Πολύαινος, *Στρατηγήματα* VIII, 44. Μ.Γ. Ιντζεσίλογλου, Ο μύθος του Αιάτου και της Πολύκλειας· ο τελευταίος προθεσσαλικός μύθος, *Καρδιτσιώτικα Χρονικά* 1 (1995), σ. 11-18.

Εικ. 28. Γεωργικό-Ξινονέρι. Θέση Κούφια Ράχη. Τμήμα ενεπίγραφου λακωνικού καλυπτήρα.

σημεία όπου το δάπεδο διατηρήθηκε παρατηρήθηκε ότι η οριζόντια επιφάνειά του καλυπτόταν από ένα στρώμα κοκκινωπού, καθαρού χώματος, που προέρχεται από το χώμα που χρησιμοποιήθηκε ως συνδετικό υλικό για την κατασκευή των τοίχων του τάφου. Τα χώματα αυτά εκτιμάται ότι μεταφέρθηκαν στο εσωτερικό από τα νερά, που εισέρρεαν στον τάφο διαμέσου της τοιχοποιίας. Παρόμοιο φαινόμενο εισόδου νερών στον τάφο διαπιστώθηκε και κατά τη διάρκεια των εργασιών των τελευταίων ετών στο μνημείο, ιδιαίτερα κατά τις περιόδους που υπήρχαν συχνές και μεγάλης διάρκειας βροχοπτώσεις. Η παρατήρηση αυτή μπορεί να αποτελεί μια από τις ερμηνείες που θα μπορούσαν να δοθούν για την ύπαρξη του αγωγού στο εσωτερικό του κυκλικού θαλάμου. Η διαπιστωμένη μάλιστα κατασκευή του αγωγού μόνον από τη δυτική πλευρά του θαλάμου, πλευρά από την οποία εισρέουν τα νερά κατά τη διάρκεια αυξημένων βροχοπτώσεων (δυτικά του τάφου βρίσκεται ο ορεινός όγκος των Αγράφων), μπορεί να θεωρηθεί ότι έγινε για την προστασία των νεκρών και των κτερισμάτων τους από τα νερά, τα οποία μπορούσαν να απομακρυνθούν με τον αγωγό εκτός του τάφου.

Κατά τις εργασίες καθαρισμού του θαλάμου του θολωτού τάφου δεν διαπιστώθηκαν στο δάπεδο ταφές ή ίχνη κάποιας κατασκευής, παρά μόνο, δίπλα στην παρειά του τοίχου, στο νοτιοανατολικό τμήμα του δαπέδου βρέθηκε μέσα σε μια ημισφαιρική βάθυνση ένα σιδερένιο μαχαίρι, που το κάλυπτε εν μέρει ένας άπεργος λίθος. Στα χώματα, που ελέγχθηκαν προσεκτικά έξω από τον τάφο, βρέθηκαν, εκτός από κάποια σύγχρονα αντικείμενα η παρουσία των οποίων δικαιολογείται λόγω της περιοδικής χρήσης του τάφου ως πρόχειρου καταλύματος οικονομικών μεταναστών την περίοδο που προηγήθηκε της έναρξης των εργασιών από τη ΙΓ΄ ΕΠΚΑ, πολύ λίγα άβαφα όστρακα, ένα οστέινο κτένι, μερικές χρυσές και γυάλινες ψήφοι όρμου, τρεις σφραγιδόλιθοι με παραστάσεις αιγάγρων, ένα μικρό επιπεδόκυρτο αντικείμενο από ορεία κρύσταλλο με σχήμα οκτάσχημης ασπίδας και ένα χρυσό δαχτυλίδι, στην ελλειπτικού σχήματος σφενδόνη του οποίου υπάρχει ανάγλυφη παράσταση ενός αιγάγρου, στον οποίο επιτίθενται δύο γρύπες (Εικ. 29).

Εικ. 29. Γεωργικό-Ξινονέρι. Θέση Κούφια Ράχη. Σφενδόνη χρυσού δαχτυλιδιού.

Κατά τη φετινή περίοδο, επίσης, πραγματοποιήθηκαν οι ακόλουθες αναστηλωτικές εργασίες στο θολωτό τάφο: α) Συμπληρώθηκε μέχρι του ανώτερου σωζόμενου ύψους του ο δυτικός τοίχος του δρόμου του τάφου. Προς διάκριση της αρχαίας από τη νέα κατασκευή τοποθετήθηκε φύλλο μολύβδου, που είναι εμφανές στην προς την πλευρά του δρόμου παρειά του τοίχου. Για τη συμπλήρωση χρησιμοποιήθηκαν στην παρειά ασβεστολιθικές πλάκες που βρέθηκαν κατά την ανασκαφή, παρόμοιες σε εμφάνιση με εκείνες που είχαν χρησιμοποιηθεί κατά την αρχαιότητα. Για το γέμισμα του εσωτερικού και μη ορατού τμήματος του τοίχου χρησιμοποιήθηκαν κροκάλες ποταμίσιες, που είχαν βρεθεί στο εσωτερικό του δρόμου. Ως συνδετικό υλικό της τοιχοποιίας χρησιμοποιήθηκε λάσπη από χώμα, όπως ήταν χτισμένα και τα σωζόμενα τμήματα των τοίχων του δρόμου. β) Απομακρύνθηκε αρχικά η νοτιότερη πλάκα που κάλυπτε το στόμιο του τάφου, η οποία είχε γύρει προς το δρόμο, αφού είχε καταστραφεί μέρος της ανατολικής παραστάδας της εισόδου του στομίου. Λόγω των μεγάλων διαστάσεων (μήκ. 3,70, πλ. 2,15 και πάχ. 0,74 μ.) και του τεράστιου βάρους της πλάκας (12 τόννοι) χρησιμοποιήθηκε μεγάλο γερανοφόρο όχημα 110 τόννων[23]. Στη συνέχεια απομακρύνθηκαν τα ήδη διαλυμένα τμήματα των παραστάδων του στομίου και ξαναχτίστηκαν μέχρι το αρχικό τους ύψος. Για το χτίσιμο χρησιμοποιήθηκαν λίθοι που βρέθηκαν κατά την ανασκαφή, αφού τοποθετήθηκε και πάλι φύλλο μολύβδου στον αρμό ανάμεσα στην αρχαία και στη νέα τοιχοποιία. Ως συνδετικό υλικό για το χτίσιμο των παραστάδων του στομίου, οι οποίες θα έπρεπε να στηρίξουν τη βαρειά νοτιότερη καλυπτήρια πλάκα, σύμφωνα με υπόδειξη της Διεύθυνσης Αναστήλωσης Αρχαίων Μνημείων του ΥΠΠΟ, χρησιμοποιήθηκε ενισχυμένο κονίαμα με τις ακόλουθες αναλογίες υλικών: α) δέκα κιλά θηραϊκής γης, β) 21 κιλά άμμου, γ) 15 κιλά υδρασβέστου, δ) τρία κιλά λευκού τσιμέντου, ε) τέσσερα κιλά νερού και στ) ρεοπλαστικό 104 κ.ε. τύπου «ΡΕΟΜΑΚ».

Μετά την ολοκλήρωση της κατασκευής των νότιων παραστάδων του στομίου επανατοποθετήθηκε στην οριζόντια αρχική της θέση η νότια καλυπτήρια πλάκα του στομίου του θολωτού τάφου.

23. Τη μελέτη και την επίβλεψη της απομάκρυνσης της νότιας καλυπτήριας πλάκας του στομίου πραγματοποίησε, ευγενικά προσφερθείς, ο αρχιτέκτονας Μ. Κορρές που την περίοδο εκείνη εργαζόταν στο γειτονικό ναό του Απόλλωνα της Μητρόπολης.

Εικ. 30. Μοσχάτο. Θέση Λιανοκόκκαλα. Πήλινη προτομή αλόγου.

Μοσχάτο

Θέση Λιανοκόκκαλα - Ναός Απόλλωνα

Κατά τη φετινή περίοδο δεν πραγματοποιήθηκε ανασκαφική έρευνα στο ναό[24], αλλά στη θέση στην οποία απορρίφθηκαν τα χώματα που προέρχονταν από την εκσκαφή του λάκκου, ο οποίος είχε διανοιγεί πριν από την έναρξη της ανασκαφής του ναού στο ανατολικό του τμήμα και είχε ως αποτέλεσμα την πλήρη καταστροφή του στυλοβάτη του ανατολικού πτερού.

Σύμφωνα με τις πληροφορίες που συγκεντρώθηκαν, τα χώματα είχαν απορριφθεί μερικά μόνο μέτρα βορειότερα του ναού, δίπλα και δυτικά της κατάληξης της διώρυγας της ΔΕΗ, στο σημείο που δημιουργείται ένας μικρός καταρράκτης, πολύ κοντά στη συμβολή της διώρυγας με τον ποταμό Γαβρία.

Κατά τον έλεγχο των χωμάτων στο σημείο αυτό, εκτός της πληθώρας των τμημάτων από πήλινους αγελαίους στρωτήρες και καλυπτήρες, βρέθηκαν επίσης τμήματα από ένα πήλινο άγαλμα, που, μετά τη συγκόλλησή τους και τη συμπλήρωση των κενών λόγω μη ανεύρεσης του συνόλου των τμημάτων, διαπιστώθηκε ότι ανήκαν σε μια πήλινη προτομή αλόγου, ύψ. 1 μ. (Εικ. 30). Η βάση του λαιμού του αλόγου στηρίζεται πάνω σε ένα συμφυή κορυφαίο στρωτήρα, που προσδιορίζει τη θέση του γλυπτού στην κορυφή της στέγης, ως κεντρικό ακρωτήριο του ανατολικού αετώματος του ναού.

Στην ίδια, επίσης, θέση βρέθηκε μεγάλο τμήμα μιας κυκλικής βάσης κίονα από ψαμμόλιθο και ένα τμήμα ενεπίγραφης στήλης επίσης από ψαμμόλιθο. Η στήλη σώζει τμήμα τιμητικού ψηφίσματος που από το σχήμα των γραμμάτων μπορεί να χρονολογηθεί στον 3ο αι. π.Χ.

Καλλίθηρο

Οικόπεδο Σ. Ντανόπουλου

Το 1999 ολοκληρώθηκε στο παραπάνω οικόπεδο[25] η σωστική ανασκαφή που ξεκίνησε κατά το προηγούμενο έτος. Αποκαλύφθηκαν τμήματα πολύ κατεστραμμένων κτιρίων ελληνιστικής εποχής, καθώς και τμήματα οδοστρωμάτων, τα οποία λόγω της κακής τους διατήρησης, δεν δίνουν σαφή εικόνα των ορίων των κτιρίων και των αρχαίων δρόμων (Εικ. 31). Από τα παραπάνω συνάγεται ότι κατά την τελευταία φάση χρήσης του χώρου κατά την ύστερη ελληνιστική περίοδο εντοπίστηκαν στο δυτικό τμήμα της ανασκαφής δύο κάθετα τεμνόμενοι αρχαίοι δρόμοι. Ο ένας, με κατεύθυνση Α.-Δ., ίσως αποτελεί την προέκταση προς Α., του δρόμου που είχε βρεθεί το 1989 κατά την ανασκαφή του οικοπέδου Γ. Παπαλέξη και ο δεύτερος, με κατεύθυνση Β.-Ν., ίσως αποτελεί την προέκταση, προς Ν., του αρχαίου δρόμου που αποκαλύφθηκε το 1987 κατά την ανασκαφή του οικοπέδου Κ. Σκορδά[26].

Στο μέσον του βόρειου τμήματος της ανασκαφής, σε ένα σημείο που τα αρχιτεκτονικά κατάλοιπα έχουν καταστραφεί, αποκαλύφθηκε το κάτω μέρος ενός μικρού απιόσχημου κεραμικού κλιβάνου (Εικ. 32), συνολ. μήκ. 1,90 μ. Η εσχάρα του κλιβάνου, που δεν σώθηκε, στηριζόταν πάνω σε κυλινδρικό στήριγμα, από το οποίο σώθηκε μόνον το κατώτερο τμήμα του.

Ιδιαίτερα σημαντική για την ιστορία της κατοίκησης του χώρου του αρχαίου οικισμού ήταν η αποκάλυψη, στα βαθύτερα στρώματα, τμημάτων τοίχων με πλάτος 0,35 μ., οι οποίοι ανήκαν σε πρόχειρες αρχιτεκτονικές κατασκευές και συνοδεύονταν με χειροποίητη κεραμική, που θα μπορούσε να χρονολογηθεί στη μεσοελλαδική περίοδο[27]. Με την κατοίκηση αυτής της περιόδου είναι πολύ πιθανόν να συνδέεται και η ανεύρεση, κοντά στη νοτιοδυτική γωνία της ανασκαφής, τεσσάρων μικρών κωνικών λάκκων σκαμμένων στο φυσικό έδαφος (πιθανώς για τη στήριξη αποθηκευτικών αγγείων) (Εικ. 33).

ΜΠΑΜΠΗΣ ΙΝΤΖΕΣΙΛΟΓΛΟΥ

Πύργος Κιερίου

Οικόπεδο Ε. Ευαγγελίου

Η ανασκαφή στο παραπάνω οικόπεδο ξεκίνησε το 1997 και ολοκληρώθηκε το 1999, μετά από πολλές και ενδιάμεσες διακοπές λόγω άλλων επειγουσών σωστικών ανασκαφών, που προέκυψαν από το μεγάλο έργο του ΟΤΕ[28].

Κατά τη διάρκειά της αποκαλύφθηκαν λείψανα τοίχων θεμελιωμένα σε ελληνιστικές επιχώσεις (Εικ. 34-35).

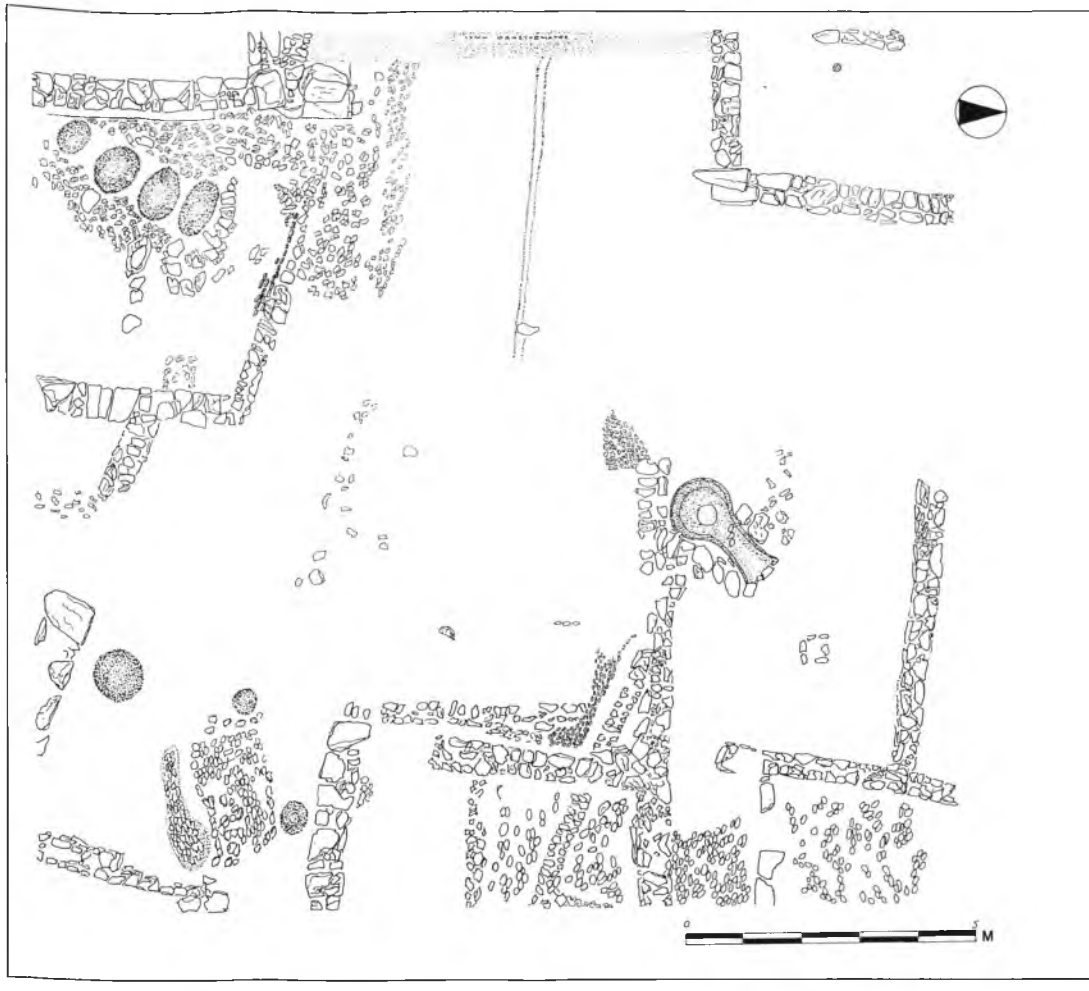
24. Για τις ανασκαφικές έρευνες των προηγουμένων ετών, βλ. *ΑΔ* 49 (1994): Χρονικά, σ. 331-333, Πίν. 107-108· 50 (1995): Χρονικά, σ. 375-376· 51 (1996): Χρονικά, σ. 347-348 και 52 (1997): Χρονικά, σ. 475-476. Στη φετινή ανασκαφική έρευνα συμμετείχε η αρχαιολόγος Μ. Αγγελούση.

25. Στην ανασκαφική έρευνα συμμετείχε η αρχαιολόγος Ι. Οικονόμου.

26. *ΑΔ* 42 (1987): Χρονικά, σ. 267.

27. Για την ανεύρεση θραυσμάτων ενός μεμονωμένου χειροποίητου αμφορέα στη θέση Βρύση Καλλιθήρου, βλ. *ΑΔ* 53 (1998): Χρονικά, σ. 440.

28. *ΑΔ* 53 (1998): Χρονικά, σ. 444-445.

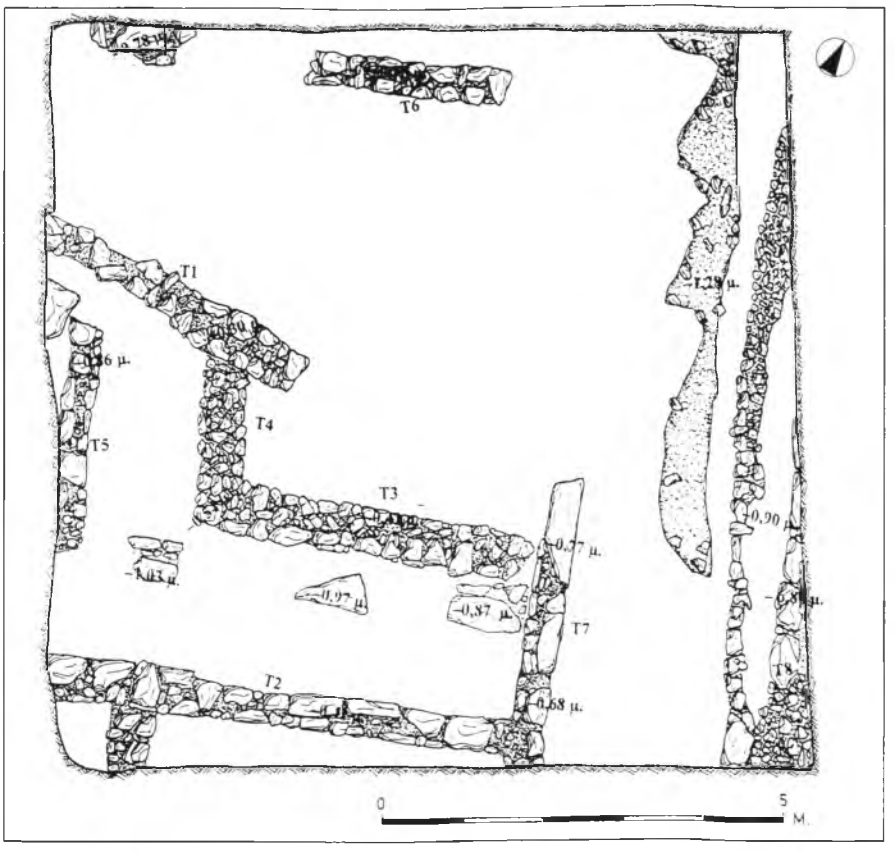
Εικ. 31. Καλλίθηρο. Οικόπεδο Σ. Ντανόπουλου. Κάτοψη της ανασκαφής.

Εικ. 32. Καλλίθηρο. Οικόπεδο Σ. Ντανόπουλου. Απιόσχημος κεραμικός κλίβανος.

Εικ. 33. Καλλίθηρο. Οικόπεδο Σ. Ντανόπουλου. Άποψη των κωνικών λάκκων.

Εικ. 34. Πύργος Κιερίου. Οικόπεδο Ε. Ευαγγελίου. Κάτοψη της ανασκαφής.

Το οικόπεδο βρίσκεται στο δυτικό τμήμα του σύγχρονου οικισμού, όπου κατά τις σωστικές ανασκαφές έρχονται στο φως σημαντικά λείψανα κλασικών, ελληνιστικών και ρωμαϊκών χρόνων. Ερευνήθηκε έκταση 9,40×9,35 έως βάθος 1,28 μ., ενώ με ερευνητική τάφρο εντοπίστηκε το φυσικό έδαφος σε βάθος 2,63 μ.

Η ανασκαφή αποκάλυψε στο κέντρο σχεδόν του ερευνηθέντος οικοδομήσιμου χώρου σε βάθος 0,40-0,80 μ. γωνία κτιρίου ελληνιστικής εποχής. Οι τοίχοι του είναι χτισμένοι με λίθους, αργούς και λαξευμένους, μικρού και μεσαίου μεγέθους. Ο νότιος τοίχος έχει μήκος 4,40 και πλάτος 0,55 μ. Ο δυτικός τοίχος, αντίστοιχα, 1,45 και 0,55 μ.

Κατά μήκος και έξω από το νότιο τοίχο του οικοδομήματος βρέθηκαν λίθινες πλάκες στη θέση τους. Πιθανώς αποτελούν βάσεις πεσσών παλαιότερου οικοδομήματος, που καταστράφηκε κατά τη θεμελίωση των νεότερων τοίχων.

Κατά μήκος της ανατολικής παρειάς του σκάμματος αποκαλύφθηκαν ημικατεστραμμένοι τοίχοι και στρώμα καταστροφής από κεραμίδες και ασβεστόλιθους. Πολύ κοντά στη νότια παρειά του σκάμματος αποκαλύφθηκε τοίχος με κατεύθυνση Α.-Δ., μήκ. 6 και πλ. 0,45 μ. Ανήκει σε παλαιότερη οικοδομική φάση και το μεγαλύτερο μέρος αυτού και άλλων, που φαίνεται να γωνιάζουν με αυτόν, συνεχίζεται έξω από τον οικοδομήσιμο χώρο του οικοπέδου.

Στα βόρεια του σκάμματος αποκαλύφθηκαν σπαράγματα

Εικ. 35. Πύργος Κιερίου. Οικόπεδο Ε. Ευαγγελίου. Λείψανα τοίχων.

τοίχων (μήκ. 1,50 και 2,10 μ.). Μέχρι βάθος 0,55 μ. το χώρο γύρω από τους τοίχους αυτούς κάλυπτε στρώμα πηλού και εδώ βρέθηκαν οι περισσότερες από τις άφθονες πήλινες σφήνες στήριξης αγγείων της ανασκαφής. Κατά πάσαν πιθανότητα εδώ υπήρχε μια κατασκευή από πλίνθους, η οποία διαλύθηκε.

Γενικά, κατά την ανασκαφή του οικοπέδου παρατηρήθηκαν

νεότερες επεμβάσεις μέχρι το βάθος 0,60 μ. από την επιφάνεια του εδάφους, με αποτέλεσμα τη διαταραχή των στρωμάτων και τη μερική καταστροφή και διακοπή της συνέχειας των αρχαιολογικών λειψάνων. Οι περισσότεροι από τους αρχαίους τοίχους, που αποκαλύφθηκαν, συνεχίζονται προς τον ακάλυπτο χώρο και τα όμορα οικόπεδα ιδιοκτησίας Αθ. και Απ. Τράγου.

Ευρήματα: Από το πλήθος των κινητών ευρημάτων της ανασκαφής αναφέρονται 40 πήλινες αγνύθες, 65 πήλινες σφήνες, τμήματα πήλινων κεραμιδιών με σφραγίσματα, όπως *[...ΡΙΩΝ .....ΔΡΟΥ]* και *[..ΙΜΟΚΛΕΟΥ...]*, πήλινος λύχνος[29], δύο πήλινα μυροδοχεία που χρονολογούνται μετά τα μέσα του 2ου αι. π.Χ.[30], όστρακο ανάγλυφου σκύφου με ομηρικό θέμα και χάλκινα νομίσματα Φαλάνης, Λαρίσης, Κραννώνος, Φαρσάλου, Ιστιαίας, Κορίνθου, Αμύντα, Κασσάνδρου, Αντιγόνου Γονατά, Κοινού Θεσσαλών, Μεγάλου Κωνσταντίνου.

Στην ανασκαφή συμμετείχαν οι αρχαιολόγοι Ε. Τσακανίκα και Ι. Οικονόμου.

Νεκροταφείο αρχαίου Κιερίου

Κτηματική περιφέρεια Μασχολουρίου (αγρός Κ. Σμέτη)

Μετά την πρώτη σύντομη δοκιμαστική ανασκαφή στον παραπάνω αγρό το 1996[31], η ανασκαφική έρευνα συνεχίστηκε μόλις το 1999 λόγω του ότι δόθηκε προτεραιότητα στα αστικά οικόπεδα και στα μεγάλα έργα.

Κατά τη φετινή ανασκαφική περίοδο αποκαλύφθηκαν και ερευνήθηκαν 11 ακόμη τάφοι ανατολικά αυτών που είχαν έλθει στο φως το 1996[32].

Τάφος 1. Λακκοειδής με ασβεστολιθικές πλάκες στον πυθμένα. Προσανατολισμός Α.-Δ. Σωζ. διαστ.: 2,21×0,76 μ. Δεν σώζονται σκελετικά κατάλοιπα. Δεν βρέθηκαν κτερίσματα.

Τάφος 2. Κιβωτιόσχημος με προσανατολισμό Α.-Δ. Εξωτ. διαστ.: 1,92×0,68 μ. Δεν βρέθηκε τίποτε στο εσωτερικό του.

Τάφος 3. Κιβωτιόσχημος με προσανατολισμό Α.-Δ. Εξωτ. διαστ.: 2,20×0,70 μ. Ένας νεκρός ύπτιος με την κεφαλή προς Α. Κτερίσματα: στο ύψος του κρανίου αρυτήρας, στην αριστερή κνήμη λίγα όστρακα αγγείου.

Τάφος 4. Κεραμοσκεπής με προσανατολισμό Α.-Δ. Εξωτ. διαστ.: 1,78×0,45 μ. Βρέθηκαν ελάχιστα οστά σε κακή κατάσταση διατήρησης και το κρανίο προς ΝΑ. Στο ύψος του κρανίου χρυσό κυκλικό έλασμα ακόσμητο-δανάκη. Από το εσωτερικό του τάφου συνελέγησαν λιγοστά όστρακα κλασικών χρόνων.

Τάφος 5. Κεραμοσκεπής με προσανατολισμό Α.-Δ. Εξωτ. διαστ.: 1,70×0,46 μ. Δεν βρέθηκε τίποτε στο εσωτερικό του.

Τάφος 6. Πήλινη λάρνακα, έντονα διαταραγμένη, δεν διατηρεί την κάλυψη. Προσανατολισμός Α.-Δ. Εξωτ. διαστ.: 1,85×0,57 μ. Ο σκελετός ύπτιος σε κακή κατάσταση διατήρησης, λείπει το κρανίο. Έξω από τον τάφο βρέθηκε πήλινο σκυφίδιο.

Τάφος 7. Κιβωτιόσχημος με προσανατολισμό Α.-Δ. Σωζ. διαστ.: 0,78×0,49 μ. Δεν βρέθηκαν οστά, ούτε κτερίσματα.

Τάφος 8. Πήλινη λάρνακα, δεν διατηρεί την κάλυψη. Προσανατολισμός Α.-Δ. Σωζ. διαστ.: 1,67×0,48 μ. Δεν βρέθηκε τίποτε στο εσωτερικό της.

Τάφος 9. Κιβωτιόσχημος με προσανατολισμό Α.-Δ. Δεν διατηρεί την κάλυψη. Σωζ. διαστ.: 1,98×0,80 μ. Στο εσωτερικό του βρέθηκε ένας σκελετός ύπτιος με το κρανίο προς Α. Ακτέριστος.

Τάφος 10. Κιβωτιόσχημος, δεν σώζεται η κάλυψη. Προσανατολισμός Α.-Δ. Εξωτ. διαστ.: 2,09×0,80 μ. Ο νεκρός ύπτιος, εκτάδην με την κεφαλή προς Α. Στο εσωτερικό του τάφου διάσπαρτα όστρακα λεπτού μελαμβαφούς αγγείου.

Τάφος 11. Πήλινη λάρνακα, με προσανατολισμό Α.-Δ. Σωζ. διαστ.: 0,89×0,34 μ. Μισοκατεστραμμένη. Δεν βρέθηκαν σκελετικά κατάλοιπα, ούτε κτερίσματα.

ΕΛΙΣΑΒΕΤ ΝΙΚΟΛΑΟΥ

Συκεών

Προϊστορικός οικισμός

Το 1999 στη μαγούλα Συκεώνος η ανασκαφική έρευνα περιορίστηκε στα σκάμματα Β, Γ, Ζ (τετρ. 1-4) και στο μάρτυρα Ι. Στα υπόλοιπα σκάμματα, που είχαν δημιουργηθεί κατά τα προηγούμενα έτη[33], δεν έγιναν ανασκαφικές εργασίες παρά μόνον καθαρισμοί και καταγραφές ευρημάτων στους καταλόγους. Ειδικότερα, στο σκάμμα Β, συνεχίστηκε η παρουσία του στρώματος με καύση και υπολείμματα πλίνθων, έως το βάθος 2,53 μ. Επίσης, εντοπίστηκαν υπολείμματα δαπέδων και δύο πασσαλότρυπες (Εικ. 36) σε βάθος που κυμαίνεται από 2,18 έως 2,28 μ. Στο ίδιο επίσης επίπεδο περισυνελέγησαν πολλά μικροαντικείμενα από πυριτόλιθο. Υπολείμματα πλινθόκτιστης κατασκευής αποκαλύφθηκαν σταδιακά από βάθος 2,23 μ. έως τελικό βάθος της φετινής ανασκαφικής έρευνας. Ακόμη, στρώση πηλού με έντονη καύση αποκαλύφθηκε στο μάρτυρα Ι. Ένα τμήμα του μάρτυρα καλύπτεται από λεπτή στρώση λευκής καμένης ύλης με ίχνη από άχυρο (ίσως επρόκειτο για υπολείμματα στέγης). Τέλος, σε βάθος 2,68-2,73 μ., εντοπίστηκε στρώμα με πηλόχωμα και υπολείμματα ωμοπλίνθων.

Σχετικά πάντα με το σκάμμα Β όλες οι στρώσεις που αφαιρέθηκαν παρουσίαζαν έντονη καύση, όπως είχε παρατηρηθεί και στα ψηλότερα επίπεδα κατά την προηγούμενη ανασκαφική περίοδο του 1998[34]. Όλες οι κατασκευές που εντοπίστηκαν φέτος έχουν υποστεί μεγάλη φθορά. Πρόκειται, κυρίως, για πασσαλότρυπες, τμήματα δαπέδων και χαλάσματα πλινθόκτιστων κατασκευών. Το κεραμικό σύνολο της φετινής ανασκαφικής έρευ-

29. *Γ΄ΕλλΚερ*, Αθήνα 1994, σ. 363-388.

30. Σ. Δρούγου - Γ. Τουράτσογλου, *Ελληνιστικοί λαξευτοί τάφοι Βεροίας*, Αθήνα 1998, σ. 126.

31. *ΑΔ* 51 (1996): Χρονικά, σ. 356.

32. Οι τάφοι ανήκουν στο αρχαίο νεκροταφείο, τμήμα του οποίου είχε ανασκαφεί το 1995, βλ. *ΑΔ* 50 (1995): Χρονικά, σ. 376-377.

33. *ΑΔ* 51 (1996): Χρονικά, σ. 358· 52 (1997): Χρονικά, σ. 472-473.

34. *ΑΔ* 53 (1998): Χρονικά, σ. 444.

Εικ. 36. Συκεών. Προϊστορικός οικισμός. Το δάπεδο με τις πασσαλότρυπες.

Εικ. 37. Συκεών. Προϊστορικός οικισμός. Όστρακα.

νας χαρακτηρίζεται, κυρίως, από όστρακα μονόχρωμης, γκρίζας, grey on grey, μαύρης στιλπνής και γραπτής (black on red) κεραμικής (Εικ. 37). Η γκρίζα κεραμική υπερτερεί ποσοτικά μέσα στο κεραμικό σύνολο κατά τη φετινή περίοδο. Το μεγαλύτερο ποσοστό τόσο της κεραμικής όσο και των οστών και μικροαντικειμένων παρουσιάζει ίχνη καύσης. Ο μεγαλύτερος αριθμός μικρών ευρημάτων αφορά στα οστέινα αντικείμενα. Πρόκειται, κυρίως, για δόντια και τμήματα γνάθων. Τα πιο πολλά οστέινα εργαλεία που βρέθηκαν χρησιμοποιήθηκαν ως οπείς. Όσον αφορά στα λίθινα εργαλεία υπερτερούν τα αντικείμενα από πυριτόλιθο έναντι των αντικειμένων από οψιανό. Βρέθηκαν, επίσης, πέντε πήλινα ειδώλια, καθώς και τμήματα κοσμημάτων από spondylus gaederopus.

Στα σκάμματα Γ, Ζ παρατηρήθηκε παρουσία μεμονωμένων αργών λίθων, τμημάτων πηλού, δαπέδων και καύσης. Μεγάλος είναι ο αριθμός των αργών λίθων που αποκαλύφθηκαν από βάθος 1,98 έως και 2,33 μ. αντίστοιχα. Τα τμήματα δαπέδου που αποκαλύφθηκαν περιέχουν μικρούς σβώλους πηλού και ίχνη καύσης. Στα σκάμματα αυτά η μεγαλύτερη κατηγορία μικρών ευρημάτων αποτελείται από οστέινα αντικείμενα, ακολουθούν τα λίθινα εργαλεία, αρκετά από οψιανό και πυριτόλιθο και πολύ λιγότερα είναι τα πήλινα αντικείμενα.

Τα παραπάνω στοιχεία επαληθεύουν τις παρατηρήσεις των ανασκαφικών ερευνών των προηγουμένων ετών, ότι δηλαδή στο συγκεκριμένο χώρο της μαγούλας Συκεώνος κατά το παρελθόν υπήρξε συνεχής κατοίκηση κατά τη νεολιθική περίοδο.

Ακόμη, κατά τη διάρκεια της φετινής χρονιάς καταγράφηκαν αντικείμενα που περισυνελέγησαν το 1997-1998, ενώ κατασκευάστηκε και τοποθετήθηκε το μόνιμο στέγαστρο της ανασκαφής.

Ματαράγκα

Θέση Οργόζινος

Στο πλαίσιο της νέας χάραξης του δρόμου Καρδίτσας-Λάρισας από το Δέλτα Παλαμά έως την Ιτέα του Νομού Καρδίτσας, ύστερα από αρχαιολογική έρευνα, τα έξοδα της οποίας καλύπτει η Νομαρχιακή Αυτοδιοίκηση Καρδίτσας, στην κτηματική περιοχή της Ματαράγκας οριοθετήθηκαν πάνω σε έξαρμα του εδάφους, βορειοανατολικά του ρέματος Οργόζινος, επιπλέον έξι τομές (Τομές 19 έως 24) των 18 που είχαν δημιουργηθεί κατά την περσινή χρονιά[35]. Από τις τομές αυτές συνελέγησαν ελάχιστα όστρακα, οστά και λίγα σιδερένια αντικείμενα. Συγκεκριμένα, αρχιτεκτονικά λείψανα και κατασκευές δεν εντοπίστηκαν κατά την αφαίρεση της επιφανειακής επίχωσης, παρά μόνον αργοί λίθοι, χωρίς συγκεκριμένη για την ώρα διάταξη. Αξιοσημείωτη είναι η παρατήρηση ότι σε ορισμένες τομές διαπιστώθηκε μαύρο χώμα με έντονη καύση, τμήματα σβώλων πηλού και απανθρακωμένοι σπόροι.

Στις τομές 7 και 8 αποκαλύφθηκε τμήμα ψηφιδωτού δαπέδου. Το ψηφιδωτό διατηρείται αποσπασματικά, είναι κατασκευασμένο με λίθινες ψηφίδες δύο αποχρώσεων και φέρει γραμμικά και καμπυλωτά σχέδια. Ψηφίδες εντοπίστηκαν στις περισσότερες τομές και η διασπορά τους προφανώς οφείλεται στη χρόνια και βαθιά άροση του εξάρματος από τους ιδιοκτήτες των αγρών. Το ψηφιδωτό δάπεδο φαίνεται ότι ανήκε στη νεότερη και τελευταία οικοδομική φάση των αρχιτεκτονικών κατασκευών, που διασώζονται στην έκταση που ερευνάται. Το υπόστρωμα κάτω από το ψηφιδωτό δάπεδο αποτελείται από κονίαμα κοκκινωπής απόχρωσης, τμήματα κεραμίδων και μικρούς λίθους.

Στις τομές 2 και 11 μετά την απομάκρυνση της επιφανειακής επίχωσης εντοπίστηκε στρώμα καταστροφής σε βάθος 0,60 μ. που αποτελείται από θραύσματα κεράμων και πηλοχώματος με ίχνη καύσης, ενώ άρχισαν να αποκαλύπτονται τμήματα τοίχων κατασκευασμένων από αργούς μεσαίους και μικρούς λίθους, καθώς επίσης και από ημίεργους λίθους. Οι τοίχοι αυ-

35. *ΑΔ*, ό.π., σ. 451.

τοί συνεχίζονται στις τομές 3 και 10, όπου εντοπίστηκαν λιθοσωροί και τμήματα λιθόκτιστων τοίχων. Αυτοί φαίνεται ότι συνεχίζονται σε χαμηλότερο επίπεδο από το στρώμα καταστροφής, που εντοπίστηκε στις τομές 2 και 11. Είναι νωρίς ακόμη να ειπωθεί με βεβαιότητα αν πρόκειται για στρώμα που ανήκει σε μια συγκεκριμένη οικοδομική φάση, εξαιτίας του διαφορετικού βάθους αποκάλυψής του σε κάποιες τομές και της μη βέβαιης έως τώρα αναγνώρισης διαφορετικών οικοδομικών φάσεων σε τμήματα τοίχων, που ήδη αποκαλύφθηκαν, με τους οποίους ίσως, τελικά, να συνδέονται τα στρώματα καταστροφής. Αρχιτεκτονικά λείψανα άρχισαν να αποκαλύπτονται και στις τομές 4, 5, 8 και 9. Η συνέχιση της ανασκαφικής έρευνας θα δώσει τη δυνατότητα να αποσαφηνιστεί η σχέση των εμφανιζόμενων οικοδομικών κατασκευών στην πιο πάνω θέση.

Αργιθέα

Θέση Ελληνικά (Έργο ΔΕΗ)

Συνεχίστηκαν οι ανασκαφικές έρευνες στην παραπάνω θέση για την εγκατάσταση πυλώνων της ΔΕΗ και συγκεκριμένα του πύργου 135. Οι δαπάνες για την πραγματοποίηση των ανασκαφικών ερευνών καλύφθηκαν από πιστώσεις της ΔΕΗ. Οι έρευνες κατά τη φετινή χρονιά πραγματοποιήθηκαν σε ορισμένες από τις τομές. Από τις 22 τομές συνελέγησαν αρκετά μικρά ευρήματα, όπως αγνύθες, τμήματα πίθων, πηνία, πυριτόλιθοι, σιδερένια και χάλκινα αντικείμενα, εφηλίδες, νομίσματα, δύο σιδερένια εγχειρίδια, μία σιδερένια βελόνα και ένας πεσσός.

Αποκαλύφθηκαν, επίσης, αρκετά σημαντικά αρχιτεκτονικά λείψανα που ανήκουν σε οικίες. Στο σκάμμα Β των τομών 19-20 εντοπίστηκε σε βάθος 1,94 μ. τοίχος (α) που συνεχίζεται έως το βάθος 2,80 μ., με κατεύθυνση ΒΑ.-ΝΔ. Σώζεται σε μήκος 5,40, με πλάτος 0,65 και μέγιστο σωζόμενο ύψος 0,85 μ., σε πέντε σειρές.

Στο σκάμμα Α της τομής 17 εντοπίστηκε τοίχος (β) σε τρεις σειρές με κατεύθυνση ΒΑ.-ΝΔ., μήκ. 3,70 και πλ. 0,45, με σωζόμενο ύψος 0,55 μ. Εντοπίστηκε από βάθος 2,58 μ. και φθάνει στα 3,05 μ. Στο σκάμμα Α των τομών 17 και 18 αποκαλύφθηκε κλίμακα σωζόμενη σε δύο σειρές και κατασκευασμένη με ίδιους λίθους, όπως και οι τοίχοι. Έχει κατεύθυνση Β.-Ν., μήκος 3,65, πλάτος 0,50, ύψος 0,45, με ανώτερο βάθος 2,19 και κατώτερο 2,80 μ.

Στα όρια των τομών 20 και 15 αποκαλύφθηκε τοίχος (δ) κατασκευασμένος από ημίεργους λίθους σε επτά σειρές με κατεύθυνση Β.-Ν. Διατηρείται σε μήκος 4,70, πλάτος 0,70, μέγιστο σωζόμενο ύψος 0,62, με ανώτερο βάθος 0,50 και κατώτερο 1,12 μ. Ο τοίχος αυτός φαίνεται πως συνεχίζεται και στην τομή 17.

Παράλληλα, οι εργασίες συνεχίστηκαν στις τομές 40, 41 και 52[36]. Και στις τρεις τομές αποκαλύφθηκαν αρχιτεκτονικά λείψανα με σημαντικότερα αυτά της τομής 52. Πρόκειται για τοίχο με τουλάχιστον δύο σειρές δόμων, ο οποίος επεκτείνεται κατά μήκος από τη νοτιοδυτική έως τη βορειοανατολική παρειά του σκάμματος Β της τομής 52. Είναι πολύ πιθανόν να αποτελεί τμήμα οικίας, υπόθεση που θα εξακριβωθεί στο μέλλον, όσο προχωρούν οι εργασίες.

Εκτός από οστά και θραύσματα αγγείων, κατά τη διάρκεια της φετινής ανασκαφικής έρευνας βρέθηκαν χάλκινα κοσμήματα, μεταλλικά αντικείμενα, χάλκινα νομίσματα και αγνύθες.

Πετρωτό (θέση Παλαιόκαστρο) - Έργο ΔΕΗ

Στην ευρύτερη περιοχή της Αργιθέας και συγκεκριμένα στην κτηματική περιοχή του Πετρωτού[37] του Νομού Καρδίτσας, στη θέση Παλαιόκαστρο, πραγματοποιήθηκαν ανασκαφικές εργασίες στο πλαίσιο του ίδιου έργου της ΔΕΗ. Ειδικότερα για την τοποθέτηση του πυλώνα υψηλής τάσεως 163 στην παραπάνω θέση, όπου ήταν γνωστή η ύπαρξη οχυρωμένου οικισμού ελληνιστικών χρόνων[38], αποκαλύφθηκε εγκατάσταση της μέσης εποχής του Χαλκού. Πρόκειται για μια θέση κλειδί στον ορεινό όγκο του Νομού Καρδίτσας, στο πέρασμα του Αχελώου ποταμού, στα όρια με τους Νομούς Άρτας και Τρικάλων.

Οι οικισμοί αυτής της περιόδου μοιάζουν αρκετά με χωριά και είναι περιορισμένης κλίμακας. Στη συγκεκριμένη θέση μέχρι στιγμής έχουν αποκαλυφθεί αρχιτεκτονικά λείψανα τριών λίθινων κτιρίων αψιδωτού τύπου. Είναι κατασκευασμένα από μικρού και μεσαίου μεγέθους ακατέργαστους ή ημίεργους λίθους, σε σχετικά άτακτη μορφή και σε δύο παράλληλες σειρές, που εδράζονται στο φυσικό έδαφος. Εντοπίστηκε, επίσης, κλίβανος με εσωτερική εσχάρα και αρκετά τμήματα αγγείων τόσο στο εσωτερικό όσο και εξωτερικά της κατασκευής.

Στα ευρύτερα όρια του οικισμού εντοπίστηκε ορθογώνιος κιβωτιόσχημος τάφος μικρού μεγέθους, κατασκευασμένος από λίθινες πλάκες ασβεστόλιθου τοπικής προέλευσης. Εξωτερικά του τάφου βρέθηκαν δύο αγγεία τοποθετημένα ως επιτύμβια σήματα, γεγονός μάλλον σπάνιο για την εποχή.

Η μελέτη της κεραμικής, που σώζεται δυστυχώς αποσπασματικά, βασίστηκε στη διάκριση των κατηγοριών της σύμφωνα με το είδος του πηλού, το ποσοστό των προσμείξεων και τις τεχνικές κατασκευής και όπτησης των αγγείων. Πρόκειται για κεραμική καθημερινής χρήσης, συμπέρασμα που προκύπτει από την ύπαρξη πολλών τμημάτων χειροποίητων χονδροειδών αγγείων με μεγάλο αριθμό προσμείξεων ασβεστόλιθου, πυριτόλιθου και λιγοστών φυτικών εγκλεισμάτων. Οι προσμείξεις αυτές καθιστούν τα αγγεία που προορίζονται για τις καθημερινές τροφοπαρασκευαστικές διαδικασίες πιο ανθεκτικά, για να αντέχουν στις αυξομειώσεις της θερμοκρασίας.

Οι τύποι αγγείων που φαίνεται να κυριαρχούν στον οικισμό του Πετρωτού κατά τη μεσοελλαδική περίοδο είναι του χονδροειδούς οικιακού αγγείου με ελλειψοειδείς, κυλινδρικές λαβές, του δίωτου κυπέλλου και σε πολύ μικρότερο βαθμό του καν-

36. *ΑΔ*, ό.π., σ. 450-451.

37. *ΑΔ* 42 (1987): Χρονικά, σ. 263-264· 50 (1995): Χρονικά, σ. 378-380.

38. *Αρχαιολογία*, τεύχος 34, Μάρτιος 1990, σ. 76 κ.ε.

Εικ. 38. Διμήνι. Μυκηναϊκός οικισμός. Γενική άποψη του Μεγάρου Α.

Εικ. 39. Διμήνι. Μυκηναϊκός οικισμός. Πτέρυγα αποθηκών του Μεγάρου Α.

θάρου με χαρακτηριστικές υπερυψωμένες λαβές. Εντοπίζονται, επίσης, αρκετά τμήματα αποθηκευτικών πίθων, κυρίως με μαστοειδείς ή γλωσσοειδείς αποφύσεις, που σε αρκετές περιπτώσεις παρουσιάζουν πολλές προσμείξεις μεσαίου και μεγάλου μεγέθους, ενώ άλλοτε ο πηλός τους είναι λεπτόκοκκος. Εντοπίστηκαν, επίσης, θραύσματα γκρίζας κεραμικής και ελάχιστα αμαυρόχρωμα, εγχάρακτα και επιχρισμένα τμήματα αγγείων.

ΛΕΩΝΙΔΑΣ ΧΑΤΖΗΑΓΓΕΛΑΚΗΣ

Εικ. 40. Διμήνι. Μυκηναϊκός οικισμός. Λίθινο σταθμίο με Γραμμική Β από το Μέγαρο Α.

ΕΡΓΑΣΙΕΣ ΑΝΑΠΛΑΣΗΣ - ΣΤΕΡΕΩΣΗΣ - ΣΥΝΤΗΡΗΣΗΣ

ΝΟΜΟΣ ΜΑΓΝΗΣΙΑΣ

Διμήνι[39]

Μυκηναϊκός οικισμός

Εργασίες ανάπλασης. Συνεχίστηκε η έρευνα του κτιριακού συγκροτήματος, που ονομάστηκε Μέγαρο Α και το οποίο αποτελείται από δύο πτέρυγες, οι οποίες ενώνονται μεταξύ τους με κοινό διάδρομο (Εικ. 38-39). Κατά την πορεία των εργασιών στο εσωτερικό των δωματίων αποκαλύφθηκαν σημαντικά ευρήματα, όπως το πρώτο δείγμα Γραμμικής Β γραφής πάνω σε λίθινο σταθμίο (Εικ. 40), καθώς και λίθινες μήτρες για την κατασκευή κοσμημάτων.

Στα βόρεια αυτού του κτιρίου, με βάση τις ενδείξεις των γεωφυσικών ερευνών που πραγματοποιήθηκαν το 1998, η ανασκαφική έρευνα έφερε στο φως ένα δεύτερο κτιριακό συγκρότημα με τον ίδιο προσανατολισμό προς το Μέγαρο Α. Το κεντρικό κτίριο ονομάστηκε συμβατικά Μέγαρο Β. Αρχικά αποκαλύφθηκε η κάτοψή του διαστ. 40×22 μ.

Το Μέγαρο Β καταστράφηκε την ίδια περίοδο με το Μέγαρο Α από ισχυρή πυρκαγιά, που επέφερε την κατάρρευση της στέγης του. Ολόκληρο το Μέγαρο Β είχε καλυφθεί από ένα εκτεταμένο στρώμα καταστροφής, που αποτελούνταν από τα καμένα ξύλα της οροφής με καμένες ωμοπλίνθους και καμένα πηλοκονιάματα. Μεγάλη ποσότητα κεραμικής της ΥΕ ΙΙΙΒ2-ΥΕ ΙΙΙΓ πρώιμης περιόδου βρέθηκε κάτω από το στρώμα αυτό, που κάλυπτε όλα τα δάπεδα των δωματίων του Μεγάρου Β.

Το Μέγαρο Β αποτελείται από την αίθουσα (προστώο), τον πρόδομο και το δόμο. Η κύρια είσοδος του Μεγάρου Β βρίσκεται προς Α. Στον πρόδομο, ακριβώς στο κέντρο του, βρέθηκε ένας μεγάλος υπερυψωμένος πήλινος βωμός σε σχήμα Η με ελλειψοειδή προς Α. πήλινη «πλατφόρμα», που έφερε επάλειψη πηλού. Ο πρόδομος με το βωμό επικοινωνεί προς Ν. με τρία μικρά δωμάτια, από τα οποία το ένα έχει εσωτερικά ένα κτιστό λίθινο θρανίο. Πίσω από τον πρόδομο αναπτύσσεται ο δόμος, όπου οι ανασκαφικές έρευνες βρίσκονται ακόμη σε εξέλιξη.

Βόρεια του Μεγάρου Β αναπτύσσεται η πτέρυγα των αποθηκών, που συνδέεται με ένα διάδρομο με το κυρίως Μέγαρο. Οι αποθήκες περιείχαν μεγάλες ποσότητες κεραμικής, καθώς και σκεύη αποθήκευσης. Κάτω από το συγκρότημα των αποθηκών αυτών, όπως και στην περίστυλη αυλή του Μεγάρου Α, εντοπίστηκαν τμήματα του κεντρικού συστήματος αποχέτευσης, που

39. *ΑΑΑ* XXXII-XXXIV (1999-2001), σ. 71-79.

διατρέχει με λιθόκτιστα αυλάκια όλο το συγκρότημα. Οι ανασκαφές στο συγκρότημα Α και Β βρίσκονται σε εξέλιξη.

Από τις κατόψεις των δύο συγκροτημάτων προκύπτει το συμπέρασμα ότι πρόκειται για δύο μέγαρα, που χωρίζονται από έναν κοινό αύλειο χώρο. Το πρώτο Μέγαρο με βάση τη λειτουργία των χώρων (χώροι κατοίκησης, αποθήκες και εργαστήρια) και τα ευρήματά του θα μπορούσε να χαρακτηριστεί ως διοικητικό κέντρο, ενώ το δεύτερο θα μπορούσε να θεωρηθεί ως κτίριο με θρησκευτικό χαρακτήρα.

Θολωτός τάφος Λαμιόσπιτο

Εργασίες στερέωσης. Κατά τη διάρκεια των στερεωτικών εργασιών, που πραγματοποιήθηκαν στο θολωτό τάφο Λαμιόσπιτο σε συνεργασία με τη ΔΑΑΜ, στα νοτιοανατολικά του κυκλικού στηθαίου και του αναλημματικού τοίχου, που είχαν χτιστεί εκεί στα νεότερα χρόνια για να προστατεύσουν εξωτερικά το άνοιγμα της θόλου, αποκαλύφθηκε μία ασβεστοκάμινος, διαστ. 2,80×2 μ., που είχε χτιστεί πάνω στη θόλο. Η κατάρρευση της ασβεστοκαμίνου είχε ως αποτέλεσμα να συμπιεστεί και να ασβεστοποιηθεί το άνω τμήμα της και να είναι αδύνατον να ερευνηθεί το εσωτερικό της. Η κάμινος έχει είσοδο προς Α. και αεραγωγό στη βόρεια πλευρά. Με δυσκολία ερευνήθηκε ένα τμήμα από το εσωτερικό της καμίνου στο σημείο της εισόδου, το οποίο ήταν γεμάτο στάχτες και καύσεις, δείγματα των οποίων δόθηκαν στο ΕΚΕΦΕ «Δημόκριτος» για χρονολόγηση. Τα αποτελέσματα του ΕΚΕΦΕ «Δημόκριτος» έδειξαν ότι πρόκειται για κατασκευή ρωμαϊκών χρόνων (129-247 μ.Χ.), που εξυπηρετούσε τις ανάγκες κατασκευής του ρωμαϊκού αγωγού ύδρευσης, ο οποίος διερχόταν σε απόσταση 30 μ. νότια από την κορυφή της θόλου και μετέφερε νερό από τις υπώρειες του Πηλίου στην αρχαία Δημητριάδα. Η επαφή της καμίνου με την κορυφή της θόλου δημιούργησε προβλήματα τόσο με τη στατική επιβάρυνση της θόλου λόγω του φορτίου όσο και με τη διέλευση όμβριων υδάτων στο χώρο της θόλου.

Παράλληλα, εγκρίθηκε από το ΚΑΣ η αρχιτεκτονική και στατική μελέτη για την ανάδειξη του θολωτού τάφου του Διμηνίου. Σύμφωνα με τη μελέτη προτείνονται εργασίες για τρία ευπαθή σημεία του μνημείου. Ειδικότερα, προβλέπεται: Η αποκατάσταση της αρχικής εισόδου του τάφου Λαμιόσπιτο με την αφαίρεση του πρόσθετου υποστυλώματος. Ακόμη, προτείνεται η σταδιακή επαναφορά των τοίχων του δρόμου στην αρχική τους γεωμετρία με την εφαρμογή συστημάτων δύναμης ελεγχόμενης ώθησης. Τέλος, προβλέπονται εργασίες, όπως η υποστύλωση του υπέρθυρου, η συμπλήρωση της λιθοδομής και η τοποθέτηση του κλειδιού της οροφής του τάφου.

Μέγαρο Α και Β

Συντήρηση κονιαμάτων. Συνεχίστηκαν οι εργασίες συντήρησης κονιαμάτων στο Μέγαρο Α και Β. Συγκεκριμένα, αφαιρέθηκαν τα θραύσματα των ασβεστοκονιαμάτων από το διάδρομο του Μεγάρου Α και συντηρήθηκαν τα ασβεστοκονιάματα από τα δάπεδα των δωματίων 6 και 8. Ακόμη αφαιρέθηκαν τα θραύσματα ασβεστοκονιαμάτων από τα δωμάτια 1, 2 και 10, ενώ ταυτόχρονα στους ίδιους χώρους καθαρίστηκαν και έμειναν στη θέση τους τα κονιάματα των δαπέδων. Στο εργαστήριο συντήρησης ολοκληρώθηκε η συντήρηση-στερέωση των θραυσμάτων από τα ασβεστοκονιάματα, που είχαν συγκεντρωθεί από χώρους του Μεγάρου Α.

Επίσης, μετά την αποκάλυψη των δωματίων του Μεγάρου Β πραγματοποιήθηκαν εργασίες καθαρισμού, συντήρησης και στερέωσης όλων των πηλοκονιαμάτων, με τα οποία ήταν επιχρισμένοι οι τοίχοι των δωματίων. Από τα δωμάτια του Μεγάρου Β συγκεντρώθηκαν αρκετά δείγματα ξυλανθράκων σε επαρκή ποσότητα, με στόχο την ανάλυσή τους με τη μέθοδο του ραδιοάνθρακα. Παράλληλα, πλύθηκε και συντηρήθηκε η κεραμική από όλους τους χώρους των Μεγάρων Α και Β και πραγματοποιήθηκε η συγκόλληση και η συντήρηση 20 περίπου αγγείων (αρύταινες, λεκανίδες, κύαθοι, κύλικες και αλάβαστρα). Τέλος, πραγματοποιήθηκε η καταγραφή 400 περίπου πήλινων και λίθινων μικρών ευρημάτων που είχαν συλλεγεί από το Μέγαρο Α.

Σέσκλο

Αναστηλωτικές εργασίες - Εργασίες στερέωσης. 1. Στερέωση άνω και κάτω πρανούς ακρόπολης Σέσκλου. Μετά την έγκριση της αρχιτεκτονικής και στατικής μελέτης για τη στερέωση του άνω και κάτω πρανούς της ακρόπολης του Σέσκλου από το ΚΑΣ, η ΔΑΑΜ προχώρησε στη δημοπράτηση του έργου και στην ανάδειξη του αναδόχου. 2. Στερέωση τοίχων και θεμελίων της ακρόπολης Σέσκλου (Σέσκλο Α). Σύμφωνα με την αρχιτεκτονική, εδαφοστατική, γεωτεχνική και γεωλογική μελέτη που πραγματοποιήθηκε το 1998, το 1999 έγιναν επεμβάσεις στερέωσης στους τοίχους και τα θεμέλια του νεολιθικού οικισμού της ακρόπολης (Σέσκλο Α). Η μελέτη άρχισε να εφαρμόζεται με αρμολογήματα και συμπληρώσεις λιθοδομών. Οι εργασίες στερέωσης του οικισμού στην ακρόπολη δεν ολοκληρώθηκαν.

Κτιριακά. Κατασκευή φυλακίου-εκδοτηρίου στο χώρο του Σέσκλου Β. Εγκρίθηκε από το ΚΑΣ η μελέτη του έργου που αφορούσε στην κατασκευή φυλακίου-εκδοτηρίου εισιτηρίων στο χώρο του Σέσκλου Β, όπου προηγήθηκε ανασκαφική έρευνα.

Το κτίσμα αποτελεί σύνθεση τριών όγκων που καλύπτουν διάφορες λειτουργικές ανάγκες, όπως είναι η έκδοση εισιτηρίων, η ενημέρωση των επισκεπτών και οι χώροι υγιεινής για το κοινό. Τα κτίρια χωροθετήθηκαν σε δύο επίπεδα ακολουθώντας τη φυσική κλίση του εδάφους. Στην είσοδο του αρχαιολογικού χώρου δημιουργήθηκε χώρος ενημέρωσης του κοινού, όπου τοποθετήθηκαν μεγάλες ενημερωτικές πινακίδες και εποπτικό υλικό (αναπαραστάσεις και σχέδια του οικισμού, χάρτες και κείμενα), καθώς και στεγασμένος χώρος για ανάπαυση των επισκεπτών και συζήτηση.

Ιδιαίτερη φροντίδα δόθηκε στη διαμόρφωση και στην αισθητική των εξωτερικών και εσωτερικών χώρων του νέου φυλακίου. Τα υλικά κατασκευής επιλέχθηκαν με ιδιαίτερη προσοχή,

Εικ. 41. Καλλίθηρο. Θέση Ξινόβρυση. Λιθόκτιστη κρήνη.

Εικ. 42. Άγιοι Θεόδωροι. Θέση Αμπέλια. Άποψη του στεγασμένου θολωτού τάφου.

έτσι ώστε το κτίριο να σέβεται απόλυτα τον αρχαιολογικό χώρο, αλλά και να εναρμονίζεται με τον περιβάλλοντα χώρο για τη διαμόρφωση του οποίου υπήρξε ιδιαίτερη μέριμνα. Τα ανοίγματα του φυλακίου κατασκευάστηκαν με το ίδιο σκούρο καφέ ξύλο, από το οποίο κατασκευάστηκαν οι πέργκολες των καθιστικών του εξωτερικού χώρου. Πρόκειται για μεγάλα ανοίγματα που επιτρέπουν την οπτική επαφή και κατ' επέκταση την ενοποίηση του εσωτερικού με τον εξωτερικό χώρο.

ΒΑΣΙΛΙΚΗ ΑΔΡΥΜΗ-ΣΙΣΜΑΝΗ

ΝΟΜΟΣ ΚΑΡΔΙΤΣΑΣ

Καλλίθηρο

Λόφος Αγίου Αθανασίου - Κάστρο

Μετά την ολοκλήρωση το 1998 της αποκάλυψης της εξωτερικής πλευράς του κάστρου[40] και της ταυτόχρονης δημιουργίας πλατώματος περιμετρικά του, κατά τη φετινή χρονιά ξεκίνησε και ολοκληρώθηκε η κατασκευή διαδρόμων γύρω από το κάστρο, που θα διευκολύνουν τον περίπατο των επισκεπτών. Οι διάδρομοι έχουν πλάτος 1,50 μ. περίπου, οριοθετούνται με λεπτά σενάζ από μπετόν και το εσωτερικό τους πληρώθηκε με καλά συμπιεσμένο, ντόπιο, κοκκινωπό χαλίκι. Στη νότια πλευρά του κάστρου, όπου υπάρχει θαυμάσια θέα προς τον ορεινό όγκο των Αγράφων, κατασκευάστηκε ένα ξύλινο, τετράγωνο, κεραμοσκεπές κιόσκι (4×4 μ.) στηριζόμενο πάνω σε μεταλλική βάση.

Θέση Ξινόβρυση - Ρωμαϊκός καμαροσκεπής τάφος

Το έργο της διαμόρφωσης του περιβάλλοντος χώρου του καμαροσκεπούς ρωμαϊκού τάφου[41] εντάχθηκε στα έργα που χρηματοδοτούνται από το Β΄ ΚΠΣ. Έγινε διαμόρφωση με ισοπέδωση μιας έκτασης 12 περίπου στρεμμάτων γύρω από τον τάφο και κατασκευάστηκε ξύλινη περίφραξη. Ο χώρος υδροδοτήθηκε από το δίκτυο ύδρευσης του Καλλίθηρου[42] και φυτεύθηκε με 24 ποικιλίες δέντρων της περιοχής, καθ' υπόδειξη του Δασαρχείου Καρδίτσας, με σκοπό να δημιουργηθεί ένα άλσος. Εγκαταστάθηκε αυτόματο σύστημα ποτίσματος των δέντρων και κατασκευάστηκε λιθόκτιστη κρήνη, στην οποία αναγράφηκε το όνομα της περιοχής Ξινόβρυση (Εικ. 41), που προέρχεται από την ύπαρξη παλιότερης κρήνης στη θέση αυτή.

Άγιοι Θεόδωροι

Θέση Αμπέλια - Γεωμετρικός θολωτός τάφος

Κατά τη φετινή περίοδο πραγματοποιήθηκαν εργασίες ανάδειξης του γεωμετρικού θολωτού τάφου[43] των Αγίων Θεοδώρων. Ο τύμβος περιφράχθηκε με χαμηλό κάγκελο και δημιουργήθηκε οδός πρόσβασης στον τάφο από τον πλησιέστερο αγροτικό δρόμο (Εικ. 42).

Πρόδρομος

Κονάκι

Το κονάκι Προδρόμου, ύστερα από την αναστήλωσή του[44],

40. Για τις παλαιότερες εργασίες στο Κάστρο, βλ. *ΑΔ* 51 (1996): Χρονικά, σ. 348-349· 52 (1997): Χρονικά, σ. 476-478· 53 (1998): Χρονικά, σ. 440-442. Στις παραπάνω εργασίες συμμετείχε η αρχαιολόγος Μ. Αγγελούση.

41. Για την αποκάλυψη του τάφου, βλ. *ΑΔ* 43 (1988): Χρονικά, σ. 256.

42. Η μεταφορά του νερού (1.700 μ. περίπου) έγινε με την τοποθέτηση πλαστικών σωλήνων κατά μήκος του αγροτικού δρόμου που συνδέει το Καλλίθηρο με το συνοικισμό των Μαυρονερίων.

43. Η ανασκαφή του θολωτού τάφου έγινε το 1990, βλ. *ΑΔ* 45 (1990): Χρονικά, σ. 204-205.

44. Η αναστήλωση του κονακιού ολοκληρώθηκε το 1990 από τη ΙΓ΄ ΕΠΚΑ σε εφαρμογή μελέτης, που εκπονήθηκε από τον αρχιτέκτονα Δ. Παλιούρα, προϊστάμενο της 5ης Εφορείας Νεωτέρων Μνημείων, βλ. *ΑΔ* 45 (1990): Χρονικά, σ. 206-207.

στεγάζει σήμερα ένα εργαστήριο συντήρησης, έναν ξενώνα και ένα γραφείο της ΙΓ΄ ΕΠΚΑ και αποτελεί την κύρια εγκατάσταση ιδιοκτησίας του ΥΠΠΟ στο Νομό Καρδίτσας. Τα τελευταία χρόνια παρουσιάστηκαν προβλήματα στεγανότητας της στέγης και για το λόγο αυτό κατά τη φετινή περίοδο, αφού εξασφαλίστηκαν οι απαραίτητες πιστώσεις, έγινε αντικατάσταση των βυζαντινών κεραμιδιών με άλλα τύπου Αγρινίου, σε συνεννόηση με την 5η Εφορεία Νεωτέρων Μνημείων, δεδομένου ότι το κτίριο είναι ιστορικό διατηρητέο μνημείο (ΔΙΛΑΠ/Γ/16676/1181/29-4-86) (ΦΕΚ 392/τ.Β/11-6-86).

ΕΝΤΟΠΙΣΜΟΣ ΑΡΧΑΙΟΤΗΤΩΝ

ΝΟΜΟΣ ΚΑΡΔΙΤΣΑΣ

Καρδίτσα

Γηροκομείο «Απόστολος Κλεώπας»

Προς επιβεβαίωση πληροφοριών που υπήρχαν για την ύπαρξη αρχαίας ανάγλυφης στήλης στο γηροκομείο Καρδίτσας «Απόστολος Κλεώπας», που βρίσκεται στην περιοχή της Κόκκινης Εκκλησιάς, πραγματοποιήθηκε επίσκεψη στο παραπάνω ίδρυμα και διαπιστώθηκε ότι στο βάθος του διαδρόμου της βόρειας πτέρυγας φυλάσσεται μεγάλη μαρμάρινη, ενεπίγραφη, επιτύμβια στήλη με αετωματική επίστεψη και πέντε ανάγλυφες μορφές (διαστάσεις της στήλης: ύψ. στο αέτωμα 1,26, πλ. 0,81 και πάχ. 0,12 μ.) (Εικ. 43). Το αέτωμα έχει δύο ακρωτήρια στα πλάγια και έναν ανάγλυφο εξάφυλλο ρόδακα στο μέσον του αετώματος.

Κάτω από το επιστύλιο (ύψ. 0,035 μ.) υπάρχει μία παραλληλόγραμμη βάθυνση, με διαστάσεις: ύψ. 0,50 και πλ. 0,70 μ., μέσα στην οποία υπάρχει παράσταση τεσσάρων ενήλικων όρθιων μορφών σε παρατακτική διάταξη και μία παιδική μορφή ανάμεσα στη δεύτερη και τρίτη από αριστερά μορφή. Το φύλο των ενήλικων μορφών είναι κατά ζεύγη: άνδρας-γυναίκα, παιδί, άνδρας-γυναίκα.

Οι ανδρικές μορφές είναι γενειοφόρες και φέρουν ιμάτιο. Η δεύτερη από αριστερά γυναικεία μορφή φορεί χιτώνα και ιμάτιο και ένα μικρό κομμάτι υφάσματος καλύπτει το κεφάλι της. Η τέταρτη από αριστερά γυναικεία μορφή φορεί χιτώνα με απόπτυγμα, που ζώνεται κάτω από το στήθος. Η τρίτη από αριστερά ανδρική μορφή με το αριστερό της χέρι αγκαλιάζει πάνω από τους ώμους την τέταρτη από αριστερά γυναικεία μορφή.

Οι τρεις πρώτες από αριστερά ενήλικες μορφές έχουν το δεξιό τους χέρι λυγισμένο μπροστά στο στήθος, ενώ η τέταρτη γυναικεία μορφή έχει και τα δύο χέρια της κατεβασμένα προς τα κάτω. Η παιδική μορφή φορεί κοντό χιτωνίσκο με κοντά μανίκια και με το δεξιό της χέρι κρατεί οινοχόη.

Εικ. 43. Καρδίτσα. Γηροκομείο «Απόστολος Κλεώπας». Η επιτύμβια στήλη.

Η πίσω πλευρά της στήλης είναι δουλεμένη με χοντρό βελόνι. Η στήλη φέρει επιγραφή στην μπροστινή πλευρά. Ο πρώτος στίχος είναι χαραγμένος πάνω στο επιστύλιο και οι άλλοι τρεις στίχοι βρίσκονται αμέσως κάτω από τη βάθυνση με την παράσταση. Ύψ. γραμμάτων πρώτου στίχου 0,015 μ., δευτέρου, τρίτου και τέταρτου στίχου 0,02 μ. Η επιγραφή:

ΑΝΤΙΓΕΝΗΣ ΚΑΙ ΕΠΙΚΤΩ ΕΠΟΙΗΣΑΝ ΠΑΡΑΜΟ[

ΚΑΙ ΑΝΔΟΜΕΝΗ ΚΑΙ ΔΙΟΜΗΔΕΑΣ ΜΝΗΜΗΣ ΧΑΡΙΝ ΤΗΣ
ΜΗ
ΤΙΟΣ ΑΥΤΩΝ ΠΙΚΤΩΣ ΑΥΤΗΝ ΕΠΟΙΗΣΑ ΜΕΤΑ ΤΩ Ν ΑΔ[
Ε
ΦΩΝ .. ΠΙ Κ Τ Ω C O P A

Τα γράμματα γενικώς είναι πρόχειρα: Το Α έχει ευθύγραμμη την οριζόντια κεραία, το Σ και το Ε είναι μηνοειδή, το Ω ακολουθεί τη μικρογράμματη γραφή, οι κατακόρυφες κεραίες του Μ είναι λοξές, προεξέχουν έντονα προς τα πάνω και έτσι το γράμμα μοιάζει με Α.

Από το σχήμα των γραμμάτων και την απόδοση του αναγλύφου η στήλη μπορεί να χρονολογηθεί στον 3ο-4ο αι. μ.Χ. Τελικά, η επιγραφή ταυτίζεται με τη δημοσιευμένη επιγραφή στο *IG*, IX2, 268, την οποία ο O. Kern είχε δει στις αρχές του 20ού αιώνα στο ναό του Αγίου Ταξιάρχη στο Μασχολούρι Σοφάδων. Η στήλη, επομένως, προέρχεται από τη γειτονική αρχαία πόλη του Κιερίου, όπου την κατατάσσει και ο O. Kern[45].

ΜΠΑΜΠΗΣ ΙΝΤΖΕΣΙΛΟΓΛΟΥ

45. Στο ιστορικό των μετακινήσεων της στήλης τόσο στο Μασχολούρι όσο και στην Καρδίτσα θα αναφερθεί ο συγγραφέας Ν. Καραφύλλης στο βιβλίο που ετοιμάζει για την ιστορία του Μασχολουρίου.

ΑΡΧΑΙΟΜΕΤΡΙΚΕΣ ΕΡΓΑΣΙΕΣ - ΕΡΓΑΣΙΕΣ ΣΥΝΤΗΡΗΣΗΣ

Κατά τη διάρκεια ανασκαφών στο βόρειο νεκροταφείο της αρχαίας Δημητριάδος το 1995 στον τάφο 419 αποκαλύφθηκαν δύο αργυρά επιχρυσωμένα ελάσματα[46] ΒΕ 36231 (Εικ. 44) με έκτυπη παράσταση όρθιου φτερωτού έρωτα. Η παράσταση περιβάλλεται από πλαίσιο κοσμημένο με λοξές εγχαράξεις. Σε μερικά σημεία των ελασμάτων σώζονται ίχνη από λεπτό φύλλο χρυσού.

Μακροσκοπική εξέταση. Έγινε λεπτομερής μακροσκοπική εξέταση των δύο αντικειμένων και οπτική παρατήρηση κάτω από στερεομικροσκόπιο τύπου WILD M3Z. Στην επιφάνειά τους είχαν συσσωρευθεί προϊόντα διάβρωσης, τα οποία είχαν επικαλύψει την επιφάνεια του χρυσού. Εξαιτίας της γαλβανικής διάβρωσης διατηρούνταν ελάχιστος μεταλλικός πυρήνας, με αποτέλεσμα να παρουσιάζουν μικρή μηχανική αντοχή. Η αναγνώριση κάποιων προϊόντων διάβρωσης θα βοηθούσε στην επιλογή των κατάλληλων υλικών για τη συντήρησή τους.

Χημική ανάλυση. Έγινε μη καταστροφική χημική ανάλυση με φορητό φασματόμετρο φθορισμού ακτίνων Χ (EDXRF, Energy Dispersive X-Ray Fluorescence)[47], προκειμένου να εξεταστούν τα προϊόντα διάβρωσης του μετάλλου, η σύσταση του κράματος αργύρου και να απαντηθούν ερωτήματα σχετικά με το πάχος του φύλλου χρυσού και την τεχνική επιχρύσωσης που εφαρμόστηκε.

Αποτελέσματα. Τα αποτελέσματα των μακροσκοπικών παρατηρήσεων και των χημικών αναλύσεων είναι τα ακόλουθα: α) Τα ελάσματα είναι χειροποίητα και έχουν κατασκευαστεί με την τεχνική της σφυρηλάτησης. β) Η επιχρύσωση έγινε με την επικόλληση λεπτού φύλλου χρυσού, μικρότερου[48] του 1 μm. πάνω στην επιφάνεια του αργύρου με την τεχνική του «βουρτσίσματος» (burnishing technique)[49]. Είναι πιθανή η χρήση κάποιας οργανικής κόλλας προκειμένου να στερεωθεί το λεπτό φύλλο χρυσού πάνω στην επιφάνεια του αργύρου[50]. Η χημική ανάλυση δεν έδειξε ίχνη υδραργύρου (Hg) στα σημεία όπου σώζεται η επιχρύσωση ή ακόμη και σε αυτά από όπου έχει ήδη φύγει. Αυτό είναι μια ένδειξη που ενισχύει την άποψη ότι δεν χρησιμοποιήθηκε η τεχνική του αμαλγάματος (amalgam process) για την επιχρύσωση του μετάλλου, αλλά μία πιο πρώιμη τεχνική. γ) Από την ανάλυση XRF αναγνωρίστηκαν στην επιφάνεια του μετάλλου ως κύρια στοιχεία του κράματος άργυρος και χαλκός. Σε ιχνοποσότητες προσδιορίστηκαν τα στοιχεία μόλυβδος, σίδηρος, βρώμιο και χρυσός. Η παρουσία του βρωμίου μπορεί να οφείλεται είτε σε αλλοίωση της επιφάνειας του κράματος είτε να σχετίζεται και με προϊόντα διάβρωσης σε μορφή βρωμιούχου αργύρου. Ο μόλυβδος δικαιολογείται από το γεγονός ότι είναι ένα από τα στοιχεία τα οποία συνυπάρχουν με το αρχικό μετάλλευμα του αργύρου, ενώ τα ίχνη σιδήρου (Fe) που ανιχνεύονται μπορούν να οφείλονται σε επιμόλυνση από το περιβάλλον ταφής.

Εικ. 44. Αρχαία Δημητριάς. Τα αργυρά επιχρυσωμένα ελάσματα μετά τη συντήρηση.

Επίσης, σε όλα τα σημεία που αναλύθηκαν υπάρχει χρυσός. Όμως, δεν είναι βέβαιο ότι ο χρυσός είναι ένα από τα στοιχεία του κράματος, καθώς η έρευνα έγινε στην επιφάνεια των αντικειμένων, που όπως είναι γνωστό, ήταν επιχρυσωμένη. Στην παρούσα φάση κρίθηκε σκόπιμο να μη γίνει ποσοτική ανάλυση των στοιχείων που βρέθηκαν.

Για να υπάρξουν ασφαλή ποσοτικά αποτελέσματα θα έπρεπε να γίνει μεταλλογραφική εξέταση δειγμάτων με SEM-EDS, προκειμένου να φανεί η κατανομή των προϊόντων διάβρωσης στο μέταλλο. Επειδή αυτό δεν ήταν εφικτό[51], κρίθηκαν ικανοποιητικά προς το παρόν τα ποιοτικά αποτελέσματα της έρευνας.

Τα συμπεράσματα, τα οποία προκύπτουν μόνον από τη μη καταστροφική μελέτη των αντικειμένων και με βάση τις αναλυτικές δυνατότητες της τεχνικής XRF, παρουσιάζουν ορισμένες ελλείψεις.

Πιο συγκεκριμένα, δεν μπορεί να γίνει στρωματογραφική μελέτη των προϊόντων διάβρωσης, αφού το αναλυτικό σήμα

---

46. Οι διαστάσεις των ελασμάτων είναι: α) ύψ. 0,052, πλ. 0,032, πάχ. 0.004 μ., β) ύψ. 0,05, πλ. 0,032, πάχ. 0,004 μ.

47. Οι αναλύσεις έγιναν στο εργαστήριο συντήρησης μετάλλινων αντικειμένων της ΙΓ΄ ΕΠΚΑ με φορητό φασματόμετρο XRF που αναπτύχθηκε στο Ινστιτούτο Πυρηνικής Φυσικής του ΕΚΕΦΕ «Δημόκριτος».

48. A. Oddy, Gilding through the Ages, *Gold Bulletin* 14 (1981), σ. 75-79.

49. S. La Niece, Silvering, στο: S. La Niece - P. Craddock (επιμ.), *Metal Plating and Patination: Cultural, Technical and Historical Development*, London 1993, σ. 201-210. A. Oddy, Gilding an Outline of the Technological History of the Plating of Gold on to Silver or Copper in the Old World, *Endeavour* 15 (1991), σ. 29-33. Ο ίδιος, Gilding of Metals in the Old World, στο S. La Niece - P. Craddock (επιμ.), ό.π., σ. 171-181.

50. A. Lucas - J. Harris, Adhesives; Metals and Alloys: Minerals, στο *Ancient Egyptian Materials and Industries*, London 1962[4], σ. 1-9, 195-269. W.D. Kingery - P.B. Vandiver - M. Prickett, The Beginning of Pyrotechnology, II: Production and Use of Lime and Gypsum Plaster in the Pottery Neolithic Near East, *JFA* 15 (1988), σ. 219-244. A. Oddy - T. Padley - N. Meeks, Some Unusual Techniques of Gilding in Antiquity, στο: *Proceedings of the 18th International Symposium of Archaeometry and Archaeological Prospection, Bonn, 14-17 March 1978, Archaeo-Physika* 10 (1979), σ. 230-242.

51. Η κατάσταση των αντικειμένων (σχεδόν ακέραια) δεν επέτρεψε την αποκόλληση τμημάτων τους για μεταλλογραφική εξέταση.

στην τεχνική XRF προέρχεται από διαφορετικά βάθη, που ανάλογα με το ανιχνευόμενο στοιχείο εκτείνονται από μερικά έως μερικές δεκάδες μικρά (μm). Επίσης, με την τεχνική αυτή δεν μπορούν να προσδιοριστούν ενώσεις (π.χ. οξείδια), ενώ γενικά, η ανάλυση της διαβρωμένης επιφάνειας μπορεί να προσδιορίσει μόνο συγκεκριμένα ανόργανα στοιχεία, που αποτελούν «δείκτες» ορισμένων προϊόντων διάβρωσης. Πρέπει, πάντως, να σημειωθεί ότι η ανάλυση έγινε σε περιοχή, διαμ. 0,002-0,003 μ., με αποτέλεσμα νησίδες με συγκεκριμένα προϊόντα διάβρωσης να μην μπορούν, τελικώς, να αναγνωριστούν. Τέλος, η ανάλυση του στρώματος του χρυσού δεν μπόρεσε να δώσει με αξιοπιστία τη σύστασή του, αφού συγκεκριμένα στοιχεία, που πιθανώς προέρχονταν από το κράμα του χρυσού, όπως ο χαλκός και ο άργυρος, αποτελούν τα βασικά στοιχεία και του κράματος του αργύρου.

Τρόπος συντήρησης. Παρόλο που ο άργυρος ανήκει στα ευγενή μέταλλα μπορεί να βρεθεί σε άσχημη κατάσταση διατήρησης, για το λόγο αυτό πρέπει να δίνεται μεγάλη προσοχή στη συντήρηση τέτοιου είδους αντικειμένων. Ο τόπος εύρεσης, η ποιότητα του μετάλλου, τα αίτια που έχουν προκαλέσει τις διαβρώσεις, καθώς και η κατάσταση διατήρησής τους παίζουν σημαντικό ρόλο στην επιλογή του τρόπου συντήρησής τους. Κατά τη συντήρηση, λοιπόν, των συγκεκριμένων αντικειμένων λήφθηκαν υπόψη όλοι οι προαναφερθέντες παράγοντες.

Η ανασκαφή έγινε σε μικρή απόσταση από τη θάλασσα και αυτό είχε ως αποτέλεσμα να επηρεαστούν τα αντικείμενα από ιόντα χλωρίου. Επίσης, η παρουσία του βρωμιούχου αργύρου είναι συνηθισμένο φαινόμενο σε αντικείμενα που βρέθηκαν σε τάφο, πλούσιο σε οργανικές ύλες[52].

Εκτιμήθηκε ότι τα αντικείμενα δεν θα άντεχαν στην καταπόνηση του μηχανικού καθαρισμού, γι' αυτό προτιμήθηκε ο χημικός καθαρισμός τους. Έγιναν δοκιμές καθαρισμού της επιφάνειας με thiourea 5% διαλυμένη σε νερό, με ammonium thiosulphate 15% διαλυμένο σε νερό και με silver dip[53]. Όλα εφαρμόστηκαν με επίθεση κομπρέσας στην επιφάνεια των αντικειμένων. Το ammonium thiosulphate ήταν το υλικό που ανταποκρίθηκε καλύτερα. Μηχανικά και με μεγάλη προσοχή (κάτω από το στερεομικροσκόπιο), μετακινήθηκαν μόνον κάποιες επίμονες επικαθίσεις που υπήρχαν στην επιφάνεια. Ως στερεωτικό για την προστασία τους επιλέχθηκε το Frigilene σε διάλυμα 5%. Κάποια κενά, τα οποία είχαν δημιουργηθεί στην επιφάνεια των αντικειμένων εξαιτίας της διάβρωσης και δημιουργούσαν στατικό πρόβλημα, συμπληρώθηκαν με κερί KEMDENT.

Ε. ΑΣΔΕΡΑΚΗ - Α. ΚΑΡΥΔΑΣ - Ε. ΝΙΚΟΛΑΟΥ

Εικ. 45. Κέδρος. Μπρούντζινο ειδώλιο αλόγου από παράδοση.

Εικ. 46. Φίλια. Μπρούντζινος διπλός πέλεκυς από παράδοση.

ΠΑΡΑΔΟΣΕΙΣ ΑΡΧΑΙΩΝ

Κέδρος

Το Δεκέμβριο του 1999 ο κάτοικος Κέδρου Δ. Ζησόπουλος παρέδωσε μικρό συμπαγές μπρούντζινο ειδώλιο αλόγου (διαστ.: ύψ. 0,084, μήκ. 0,093 και πάχ. 0,03 μ.) (Εικ. 45), που βρήκε στην περιοχή Δέλτα, κοντά στην είσοδο του χωριού, μέσα στην κοίτη του ποταμού Ονόχωνου. Από το άλογο λείπουν τα πόδια και η ουρά και δεν σώζονται, λόγω της διάβρωσης της επιφάνειας, πολλές πλαστικές λεπτομέρειες. Το ειδώλιο βρέθηκε στην ευρύτερη περιοχή της αρχαίας πόλης της Όρθης, που έχει ταυτιστεί με τον αρχαιολογικό χώρο στη θέση Χελωνόκαστρο Κέδρου[54]. Από το σχετικά μικρό μέγεθος της κεφαλής και τη στυλιζαρισμένη χαίτη, το άλογο μπορεί να χρονολογηθεί στο β΄ μισό του 4ου αι. π.Χ.

Φίλια

Το Δεκέμβριο του 1999, ο Δ. Κουτσαριώτης, κάτοικος Διμηνίου Νομού Μαγνησίας και προερχόμενος ως προς την καταγωγή από τη Φίλια Νομού Καρδίτσας, παρέδωσε στην Εφορεία ένα μεγάλο μπρούντζινο διπλό πέλεκυ (Εικ. 46), που κατά τη δήλωσή του βρήκε στη θέση Κεραμαριά της Κοινότητας Φίλιας. Ο πέλεκυς, πιθανώς, προέρχεται από τη θέση Σεϊτάν μαγούλα, όπου υπήρχε χαμηλό ύψωμα που ισοπεδώθηκε, σύμφωνα με προφορικές μαρτυρίες, το 1965-1966.

52. J. Cronyn, *The Elements of Archaeological Conservation*, London 1990.
53. Ό.π.
54. *ΕλλΚερ Θεσσαλίας*, Βόλος 2000, σ. 169.

Ο πέλεκυς έχει διαστάσεις: μήκ. 0,165, πλ. στις ακμές 0,06 και 0,055, πλ. στη μέση του πέλεκυ 0,045, πάχ. στη μέση του πέλεκυ 0,025, μέγ. διάμ. οπής στειλέωσης 0,029 και ελάχ. διάμ. οπής στειλέωσης 0,018 μ. Είναι συμπαγής (με βάρος 746 γρ.) και για την κατασκευή του χρησιμοποιήθηκαν μήτρες. Στο σημείο ένωσης των μητρών υπάρχει ανάγλυφη ραφή που είναι ορατή στην άνω και κάτω στενή πλευρά του πέλεκυ.

Οι διπλοί πελέκεις χρονολογούνται από τον πρώιμο 9ο αι. π.Χ. μέχρι τα μέσα του 4ου αι. π.Χ.[55], χρονικό διάστημα μέσα στο οποίο θα πρέπει να χρονολογηθεί και η κατασκευή του πέλεκυ από τη Φίλια.

ΜΠΑΜΠΗΣ ΙΝΤΖΕΣΙΛΟΓΛΟΥ

ΑΠΑΛΛΟΤΡΙΩΣΕΙΣ

ΝΟΜΟΣ ΜΑΓΝΗΣΙΑΣ

Κατά το 1999 απαλλοτριώθηκε ένα μικρό τμήμα της ιδιοκτησίας Γκ. Σέφελ στα Πευκάκια, στο οποίο περιλαμβάνεται και η παλαιά οικία. Το οικόπεδο, στο οποίο υπάρχουν επιφανειακές αρχαιότητες, γειτνιάζει με την ανασκαφή μυκηναϊκών οικιών[56], που ανήκουν στον προϊστορικό οικισμό των Πευκακίων. Με τις εργασίες περίφραξης και καθαρισμού που ακολούθησαν, οι δύο χώροι ενοποιήθηκαν. Η παλαιά οικία θα επισκευαστεί και θα χρησιμοποιηθεί για τις ανάγκες της Εφορείας και του αρχαιολογικού πάρκου.

Εγκρίθηκε, επίσης, από το ΥΠΠΟ η απαλλοτρίωση του οικοπέδου Κ. Παλληκαρά στην παραλιακή οδό Πευκακίων (βλ. παραπάνω, σ. 398-400).

ΑΝΘΗ ΜΠΑΤΖΙΟΥ-ΕΥΣΤΑΘΙΟΥ

55. I. Kilian-Dirlmeier, *Kleinfunde aus dem Itonia-Heiligtum bei Philia (Thessalien)*, Mainz 2002, σ. 10.

56. *ΑΔ* 42 (1987), Χρονικά, σ. 251.

ΙΕ΄ Εφορεια
Προ·ι·στορικων και Κλασικων Αρχαιοτητων

ΑΝΑΣΚΑΦΙΚΕΣ ΕΡΓΑΣΙΕΣ

ΝΟΜΟΣ ΛΑΡΙΣΑΣ

Φάρσαλα

Οδός Κουμουνδούρου 7 (οικόπεδο Κ. Βουρλίτση)

Κατά τη διάρκεια της σωστικής ανασκαφής που πραγματοποιήθηκε στο παραπάνω οικόπεδο με αφορμή την ανέγερση οικοδομής, αποκαλύφθηκαν τμήματα τριών οικιών που ανάγονται σε επάλληλες φάσεις των υστεροκλασικών και ελληνιστικών χρόνων.

Στην υστεροκλασική φάση χρήσης του χώρου (Φάση Α) ανήκουν τμήμα ενός ορθογώνιου δωματίου και μία λιθόστρωτη, ωοειδής σε κάτοψη, έκταση, διαστ. 0,95×0,82 μ., που εντοπίστηκε στα νοτιοδυτικά του. Οι τοίχοι του δωματίου διασώθηκαν στο ύψος του λιθόκτιστου θεμελίου τους, ενώ το δάπεδό του ήταν χωμάτινο. Από την οικία των πρώιμων ελληνιστικών χρόνων (Φάση Β) αποκαλύφθηκαν πέντε συνολικά δωμάτια. Τα δάπεδά τους ήταν χωμάτινα ή από ρόδινο ασβεστοκονίαμα και στο δάπεδο δύο δωματίων βρέθηκαν βυθισμένοι δύο πίθοι. Από την οικία των υστεροελληνιστικών χρόνων (Φάση Γ) αποκαλύφθηκαν έξι δωμάτια και τμήμα αιθρίου, όπου εντοπίστηκε τμήμα ανοιχτού λίθινου σκαφωτού αγωγού, καθώς και τμήμα ενός ακόμη αγωγού με χτιστά τοιχώματα. Τα δωμάτια α και β της οικίας αυτής της φάσης είχαν αποσπασματικά σωζόμενο ψηφιδωτό δάπεδο από χαλίκια εμβαπτισμένα σε ρόδινο ασβεστοκονίαμα και πηλό αντίστοιχα, ενώ στο κατώτερο τμήμα του ανατολικού τοίχου του δωματίου α διασώθηκε μικρό τμήμα της επένδυσής του με γαλάζιο ασβεστοκονίαμα. Τα δάπεδα των υπόλοιπων δωματίων ήταν χωμάτινα. Οι τοίχοι είχαν λιθόκτιστα θεμέλια, ενίοτε με υποθεμελίωση από μεγάλες ασβεστολιθικές πλάκες, και ανωδομή από ωμά πλιθιά.

Οδός 25ης Μαρτίου 7 (οικόπεδο Χ. Πολύζου)

Σωστική ανασκαφή που διενεργήθηκε στο παραπάνω οικόπεδο ενόψει ανέγερσης οικοδομής αποκάλυψε μεγάλο τμήμα οικίας των ελληνιστικών χρόνων, ένα τμήμα τοίχου των κλασικών χρόνων, έναν κιβωτιόσχημο παιδικό τάφο της πρώιμης εποχής του Σιδήρου και επιχώσεις της εποχής του Χαλκού.

Από την οικία των ελληνιστικών χρόνων αποκαλύφθηκαν το ορθογώνιο αίθριό της, που περιβαλλόταν από στοές, και επτά συνολικά δωμάτια. Στις τέσσερις γωνίες του αιθρίου υπήρχαν τετράγωνες ή ορθογώνιες λίθινες βάσεις πεσσών, ενώ στο δυτικό τμήμα του εντοπίστηκε αποχετευτικός αγωγός με τοιχώματα και κάλυψη από ασβεστολιθικές πλάκες. Ο αγωγός είχε κατεύθυνση Β.-Ν. και συνεχιζόταν προς Ν., στα δάπεδα της νότιας στοάς του αιθρίου και των δωματίων στα νότιά της, καθώς και προς Β., στο δάπεδο της βόρειας στοάς. Τα δωμάτια Γ και Δ, η πρόσβαση στα οποία γινόταν από τη νότια στοά, είχαν ψηφιδωτό δάπεδο από βότσαλα εμβαπτισμένα σε λευκό ασβεστοκονίαμα, ενώ τα δάπεδα των υπόλοιπων χώρων της οικίας ήταν χωμάτινα. Στο δάπεδο της νότιας στοάς του αιθρίου βρέθηκε βυθισμένος κατά χώραν ένας πίθος. Οι τοίχοι της οικίας είχαν λιθόκτιστα θεμέλια και ανωδομή από ωμά πλιθιά. Η είσοδος στην οικία γινόταν από ΝΔ., από στενό παράπλευρο δρομάκι από αυτά που χώριζαν τις οικίες μέσα στις οικοδομικές νησίδες της πόλης.

Σε δοκιμαστική τομή στη νοτιοδυτική γωνία του αιθρίου εντοπίστηκε τμήμα λιθόχτιστου θεμελίου τοίχου των κλασικών χρόνων, με κατεύθυνση Β.-Ν. Σε μια ακόμη δοκιμαστική τομή, στην περιοχή της εισόδου της οικίας, αποκαλύφθηκε ένας μικρός κιβωτιόσχημος τάφος της πρώιμης εποχής του Σιδήρου με τοιχώματα και κάλυψη από σχιστολιθικές πλάκες και χωμάτινο δάπεδο. Ο τάφος είχε προσανατολισμό Β.-Ν. και διαστάσεις 0,74 (μήκ.)× 0,34 (πλ.)×0,32 μ. (βάθ.). Η πλάκα της νότιας στενής πλευράς του δεν διασώθηκε, ενώ από τις καλυπτήριες πλάκες βρέθηκε κατά χώραν μόνον η βόρεια. Σε αυτόν βρέθηκαν δύο μικρά χάλκινα βραχιόλια και ένα τμήμα χάλκινης βελόνας, ενώ από τον παιδικό σκελετό διασώθηκαν ελάχιστα υπολείμματα οστών. Ο τάφος είχε διανοιχθεί σε επιχώσεις της εποχής του Χαλκού.

ΣΟΦΙΑ ΚΑΡΑΠΑΝΟΥ

Οδός Θέτιδος 133 (οικόπεδο Φέκα)

Το παραπάνω οικόπεδο βρίσκεται στη δυτική πλευρά της πόλης των Φαρσάλων. Σε βάθος 0,48/0,63/0,95 μ. από το κατάστρωμα της οδού Θέτιδος αποκαλύφθηκαν τμήματα οικιών, επάλληλων οικοδομικών φάσεων της ελληνιστικής περιόδου (Εικ. 1). Σημειώνεται ότι στη γύρω περιοχή έχουν έλθει στο φως σε παλαιότερες σωστικές ανασκαφές λείψανα και άλλων ιδιωτικών οικιών της εποχής αυτής.

Στο βόρειο τμήμα του οικοπέδου αποκαλύφθηκαν τρία δωμάτια μιας οικίας (Οικία Α), η οποία εκτεινόταν προς Β. και Δ.

Εικ. 1. Φάρσαλα. Οδός Θέτιδος 133. Γενική άποψη της ανασκαφής από ΝΔ.

Τα δύο από αυτά αποτελούσαν μεταγενέστερη εσωτερική διαρρύθμιση της οικίας.

Στα νοτιοδυτικά αυτών εντοπίστηκε χώρος δεύτερης οικίας (Οικία Β), παλαιότερης της προηγούμενης, η οποία συνεχιζόταν προς Ν. και Δ. του οικοπέδου. Αξιοσημείωτη είναι η εύρεση στη βορειοανατολική γωνία του δωματίου και μέσα στο στρώμα καταστροφής που κάλυπτε το δάπεδό του μεγάλου αριθμού θραυσμάτων πήλινων ειδωλίων.

Αμέσως ανατολικά του δωματίου της Οικίας Β βρέθηκαν αποσπασματικά αρχιτεκτονικά λείψανα και δάπεδα μιας τρίτης οικίας (Οικία Γ), προγενέστερης αυτών που προαναφέρθηκαν.

Οι τοίχοι των οικιών ήταν κατασκευασμένοι με το σύστημα της αργολιθοδομής από λίθους τοπικού γκριζόλευκου ασβεστόλιθου αλλά και κιτρινωπού ψαμμόλιθου. Σε ορισμένες μόνον περιπτώσεις χρησιμοποιήθηκαν τετραγωνισμένοι λίθοι για τη διαμόρφωση του εξωτερικού μετώπου των τοίχων. Η ανωδομή τους ήταν πλίνθινη. Διατηρούνταν σε ύψος 0,30-0,65 μ., το δε πλάτος τους κυμαινόταν από 0,35 έως 0,55 μ. Οι στέγες των κτιρίων καλύπτονταν με κεραμίδια λακωνικού τύπου, ενώ τα δάπεδά τους ήταν από πατημένο χώμα με ποσότητα χαλικιού, λατύπης, θραυσμάτων κεραμίδων και οστράκων.

Τέλος, στο ανατολικό τμήμα του οικοπέδου ήλθε στο φως υπαίθριος χώρος με τρία επάλληλα στρώματα δαπέδου ίδιας μορφής με αυτά των δωματίων των οικιών. Το χώρο διέσχιζε ανοιχτός σκαφωτός αγωγός από πωρόλιθο, κατεύθυνσης Β.-Ν. Αποκαλύφθηκε σε μήκος 7,70 μ., το πλάτος του ήταν 0,58 και το βάθος του 0,07 μ. Ο αγωγός κατασκευάστηκε στην τελευταία φάση χρήσης του χώρου.

ΣΤΕΛΛΑ ΚΑΤΑΚΟΥΤΑ

Πλατύκαμπος

Ανατολική παράκαμψη Λάρισας, Χ.Θ. 3220-3316 (νεολιθική θέση στο Κοινοτικό Διαμέρισμα της Γαλήνης)

Κατά την κατασκευή της ανατολικής παράκαμψης Λάρισας της ΝΕΟ Αθηνών - Θεσσαλονίκης στη Χ.Θ. 3220-3316 και σε απόσταση 7,5 χλμ. περίπου (σε ευθεία γραμμή) νότια-νοτιοανατολικά της Λάρισας εντοπίστηκε θέση της νεότερης, τελικής νεολιθικής και με ενδείξεις πρώιμης εποχής του Χαλκού, η οποία ανασκάφηκε σε έκταση 1,7 στρεμμάτων[1]. Ο εντοπισμός της θέσης έγινε δυνατός μετά την απομάκρυνση με εκσκαφικά μηχανήματα επιφανειακού αλλουβιακού στρώματος, πάχ. κατά μέσον όρο 0,80 μ. περίπου, στις σκληρές μάζες του οποίου διακρίνονταν λίγα μόνον όστρακα.

Στην ανασκαφείσα έκταση εντοπίστηκαν αρκετοί λάκκοι που ποίκιλλαν ως προς το σχήμα και μέγεθος και οι οποίοι είχαν πιο πυκνή διάταξη στο νότιο μισό και βορειοδυτικό τμήμα της ανασκαφής. Ανάμεσα στους λάκκους και σε μεγάλο τμήμα του βόρειου μισού της ανεσκαμμένης έκτασης, τα αρχιτεκτονικά στοιχεία ήταν πολύ περιορισμένα και αποσπασματικά, ενώ οι επιχώσεις είχαν μικρό πάχος και κατά κανόνα ήταν φτωχές σε κεραμική και άλλα ευρήματα. Ωστόσο, σε κάποιες περιοχές φαίνεται ότι η δραστηριότητα ήταν πιο έντονη σε σχέση με άλλες.

Το περιεχόμενο των λάκκων και η κεραμική από την υπόλοιπη ανεσκαμμένη έκταση μπορεί να χρονολογηθεί στη νεότερη νεολιθική (φάση Αράπη), κυρίως στο ανατολικό μισό της ανασκαφής και στην τελική νεολιθική, κυρίως στο δυτικό μισό της, ενώ υπάρχουν ενδείξεις και για την πρώιμη εποχή του Χαλκού. Η διάβρωση του εδάφους, το φτωχό περιεχόμενο κάποιων λάκκων και των επιχώσεων εξωτερικά αυτών, σε συνδυασμό με το μεγάλο βαθμό διάβρωσης της κεραμικής στο σύνολό της, καθιστούν σε αρκετές περιπτώσεις αμφίβολη τη χρονολόγηση των λάκκων και των περιοχών ανάμεσα σε αυτούς. Πλήθος μικρών οπών εντοπίστηκε σε όλη την έκταση της ανασκαφής, συχνά στην περίμετρο των λάκκων αλλά και στον πυθμένα αβαθών ορυγμάτων, πολλές από τις οποίες φαίνεται ότι οφείλονται στη δράση τρωκτικών.

Ανάμεσα στους λάκκους της νεότερης νεολιθικής (φάση Αράπη) ξεχωρίζει ένα σύνολο πέντε λάκκων ο ένας δίπλα στον άλλο (Τομές Δ8 (Λ) και Ε8 (Κ)), οι οποίοι φαίνεται ότι σκάφτηκαν στο εσωτερικό ενός ευρύτερου ελλειψοειδούς ορύγματος, διαστ. 6,20×4,80 περίπου και βάθ. 1 μ. τουλάχιστον. Οι λάκκοι είχαν κυκλικό σχήμα και ακανόνιστο, λόγω της κατάπτωσης των τοιχωμάτων τους, και κωνική ή κυλινδρική διατομή (Εικ. 2). Η ανώτερη διάμετρός τους κυμαινόταν από 0,90 έως 2 μ., ενώ το βάθος τους από 0,70 έως 1,35 μ. περίπου. Τα γεμί-

1. G. Toufexis, Recent Neolithic Research in the Eastern Thessalian Plain, Greece. A Preliminary Report, στο *The Aegean in the Neolithic, Chalcolithic and Early Bronze Age, International Symposium, Urla, Turkey, 13-19 October 1997* (υπό έκδοση).

Εικ. 2. Πλατύκαμπος. Ανατολική παράκαμψη Λάρισας. Χ.Θ. 3220-3316. Τομές Δ8 (Λ) και Ε8 (Κ). Λάκκοι της νεότερης νεολιθικής.

σματα των λάκκων, στα οποία διακρίθηκαν επιμέρους διαστρωματώσεις, περιείχαν εν γένει περιορισμένη ποσότητα κεραμικής και άλλων ευρημάτων, λίγα οστά και άνθρακες. Πλουσιότερες σε ευρήματα ήταν οι επιχώσεις από το εσωτερικό του ευρύτερου ελλειψοειδούς ορύγματος που σκέπαζαν τους παραπάνω λάκκους, στις οποίες διακρίθηκαν, επίσης, επιμέρους διαστρωματώσεις.

Σε κοντινή απόσταση και βορειοδυτικά του παραπάνω ορύγματος εντοπίστηκε περιοχή με αβαθή ακανόνιστα ορύγματα στις Τομές Ε9 (Ξ) - Ε10 (Υ) - Ζ9 (Ν) και Ζ10 (Σ) με κάποιους καμένους πηλούς (ανάμεσά τους υπάρχουν και τμήματα δαπέδων εστίας) σε ακανόνιστη διάταξη, καθώς και μία αποσπασματικά σωζόμενη κυκλική εστία μέσα σε ένα αβαθές όρυγμα. Στην εν λόγω περιοχή βρέθηκε κεραμική της νεότερης νεολιθικής (φάση Αράπη), λίγα μικρά ευρήματα, ανάμεσα στα οποία πήλινο γυναικείο ειδώλιο, πήλινο μικκύλο αγγείο και πήλινο ειδώλιο ζώου (Τομή Ε11). Στο νοτιοανατολικό άκρο της περιοχής με τους πηλούς (Τομή Ζ9, Ν) ανασκάφηκε κυκλικός λάκκος (μέγ. διαμ. άνω περιμέτρου 2,15 μ.) με κωνική διατομή και βαθμιδωτά τοιχώματα, του οποίου το γέμισμα περιείχε ελάχιστα μόνον όστρακα.

Στις Τομές Ε13-Ε14 ανασκάφηκε κυκλοτερές αβαθές όρυγμα, διαμ. 4 κατά μέσον όρο και βάθ. 0,31 μ., του οποίου το γέμισμα περιείχε λίγους άνθρακες, λίγη κεραμική της νεότερης νεολιθικής (φάση Αράπη) και λίγα μικρά ευρήματα.

Στο βορειοδυτικό τμήμα της ανασκαφής το φυσικό έδαφος καταπίπτει απότομα σχηματίζοντας ένα βαθύ θύλακα, στον οποίο επιχώσεις, πάχ. 3 μ. περίπου, με μετααποθετικά χαρακτηριστικά, κάλυψαν λάκκους της τελικής νεολιθικής (Τομές Α12 και Β12) (Εικ. 3). Στην Τομή Α12 εντοπίστηκαν δύο λάκκοι, από τους οποίους ο ανατολικότερος είχε κυκλικό σχήμα

Εικ. 3. Πλατύκαμπος. Ανατολική παράκαμψη Λάρισας. Χ.Θ. 3220-3316. Τομές Α12 (αριστερά) και Β12. Λάκκοι της τελικής νεολιθικής.

και κωνική διατομή με ομαλά επικλινή τοιχώματα, ήταν δε ιδιαίτερα ευρύστομος στην ανώτερη περίμετρό του (διαμ. 3,20 μ. περίπου) και πολύ περιορισμένος στον πυθμένα του (διαμ. 0,75 μ.), με βάθος 1,09 μ. Ο δεύτερος λάκκος, τμήμα του οποίου εισχωρούσε στις άσκαφες παρειές της τομής, είχε παρόμοιες διαστάσεις με τον προηγούμενο και βάθος 1,24 μ. Και οι δύο λάκκοι περιείχαν διαβρωμένη κεραμική της τελικής νεολιθικής περιόδου, οστά, άνθρακες και λίγα μικρά ευρήματα. Δύο ραδιοχρονολογήσεις άνθρακα από τα ανώτερα τμήματα των λάκκων της Τομής Α12, που έγιναν στο Εργαστήριο Αρχαιομετρίας του ΕΚΕΦΕ «Δημόκριτος», έδωσαν βαθμολογημένες ηλικίες 4040-3800 π.Χ. (ανασκαφική ενότητα: 47) και 4040-3780 π.Χ. (ανασκαφική ενότητα: 48). Ένα άλλο δείγμα άνθρακα από τα ανώτερα στρώματα των επιχώσεων που κάλυψαν τους λάκκους έδωσε βαθμολογημένη ηλικία 3090-2200 π.Χ. (ανασκαφική ενότητα: 11).

Στο νοτιοδυτικό τμήμα της ανασκαφής εντοπίστηκαν τρεις βαθείς λάκκοι σε κοντινή απόσταση μεταξύ τους που φαίνεται ότι σκάφτηκαν στο εσωτερικό ευρύτερων ορυγμάτων. Στο κυκλοτερές όρυγμα των Τομών Γ4-Γ5, μέγ. διαμ. 4,65 και βάθ. 0,80 μ. περίπου, σκάφτηκε κυκλικός λάκκος με ακανόνιστα τοιχώματα, βάθ. 2,50 μ. περίπου, διαμ. ανώτερης περιμέτρου 2,55 μ. Δίπλα σε αυτόν σκάφτηκε ένας μικρός κυκλικός λάκκος, διαμ. 1 και βάθ. 0,60 μ. περίπου (Εικ. 4). Στο στενό αυχένα φυσικού εδάφους ανάμεσα στους δύο λάκκους εντοπίστηκε ταφή ενήλικα σε συνεσταλμένη στάση και πλησίον αυτής ένα σύνολο με λίγα όστρακα και μικρές πέτρες.

Στο κυκλικό όρυγμα των Τομών Γ6 (Η) και Γ7 (Θ), βάθ. 0,85 και διαμ. 4,40 μ. περίπου, σκάφτηκε ελλειψοειδής λάκκος, διαστ. 2,35×1,85 στην ανώτερη περίμετρό του και 0,80 μ. στον πυθμένα του, με βάθος 1,85 μ. περίπου. Μια διαταραχή των ελληνιστικών χρόνων στην περιοχή αυτή διατάραξε το γέμισμα του ευρύτερου ορύγματος και του λάκκου. Σε όλες τις παραπάνω περιπτώσεις, το γέμισμα των ορυγμάτων και των λάκκων ήταν ιδιαίτερα φτωχό σε κεραμική και άλλα ευρήματα.

Τέλος, στην τελική νεολιθική ανήκουν και δύο άλλες ταφές

Εικ. 4. Πλατύκαμπος. Ανατολική παράκαμψη Λάρισας. Χ.Θ. 3220-3316. Τομές Γ4-Γ5. Λάκκοι της τελικής νεολιθικής.

ενηλίκων σε συνεσταλμένη στάση, που εντοπίστηκαν σε κατάπτωση του φυσικού εδάφους στις Τομές Β12 και Β13.

Τα ανασκαφικά δεδομένα, αν και ιδιαίτερα αποσπασματικά, υποδεικνύουν μια επίπεδη νεολιθική θέση πέραν του γνωστού τύπου της μαγούλας, που αποτελεί τον κανόνα για τη νεολιθική Θεσσαλία[2]. Η έκταση της θέσης, η οποία επεκτεινόταν και πέραν της ανεσκαμμένης περιοχής, δεν μπορεί να προσδιοριστεί λόγω των ιδιαίτερων συνθηκών εντοπισμού της, ενώ ασαφής είναι προς το παρόν και η χρήση των πολλών ορυγμάτων και λάκκων, μερικοί από τους οποίους φαίνεται ότι ήταν αποθηκευτικοί. Η νέα θέση απέχει 800 μ. περίπου βορειοανατολικά από τη χαμηλή μαγούλα της νεότερης νεολιθικής στη θέση Καραΐκια 3, ενώ στις δυτικές παρυφές της ανεσκαμμένης έκτασης εντοπίστηκε μικρή εγκατάσταση της ύστερης ελληνιστικής εποχής. Αξίζει να σημειωθεί ότι σε απόσταση 1,5 χλμ. περίπου βόρεια της θέσης εντοπίστηκε με τις ίδιες συνθήκες, επίσης κατά την κατασκευή της ανατολικής παράκαμψης Λάρισας, περιορισμένη έκταση με κεραμική πιθανότατα της τελικής νεολιθικής περιόδου.

ΓΕΩΡΓΙΟΣ ΤΟΥΦΕΞΗΣ

ΓΑΛΛΙΚΗ ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΚΗ ΣΧΟΛΗ

ΕΠΙΓΡΑΦΕΣ ΤΟΥ ΑΤΡΑΓΟΣ ΣΤΟ ΜΟΥΣΕΙΟ ΤΗΣ ΛΑΡΙΣΑΣ

Η θεσσαλική ομάδα του UMR 5649 του Ινστιτούτου Fernand-Courby πραγματοποίησε μια περίοδο καταγραφής επιγραφών στη Θεσσαλία από 2 έως 25 Ιουνίου 1999, με τη συμμετοχή των L. Darmezin, J.-C. Decourt, B. Helly και G. Lucas. Ο υποψήφιος διδάκτορας R. Bouchon συμμετείχε στις εργασίες της ομάδας από 12 έως 25 Ιουνίου 1999. Η περίοδος των εργασιών οργανώθηκε με την αγαστή σύμπραξη και συνεργασία του Α. Τζιαφάλια, Προϊσταμένου της ΙΕ΄ ΕΠΚΑ, με βάση την άδεια για συνεργασία, με σκοπό τη δημοσίευση του συνόλου των επιγραφών του Άτραγος.

Ο κύριος σκοπός της έρευνας της ομάδας υπήρξε ο έλεγχος του συνόλου των επιγραφών που σχετίζεται με τον Άτραγα της Θεσσαλίας και τη λήψη τεκμηρίων των επιγραφών της πόλης αυτής, οι οποίες έχουν καταγραφεί στο ευρετήριο του Μουσείου Λάρισας κατά τα έτη 1988-1999. Αυτό τελικά επετεύχθη: η ομάδα κατάφερε να εξετάσει περίπου 1.000 ενεπίγραφους λίθους και να λάβει τεκμήρια (σημειώσεις από αυτοψία, έκτυπα και φωτογραφίες) του συνόλου των επιγραφών, που δεν ήταν γνωστές παρά από τις αναφορές του *ΑΔ* και τις πρόσφατες δημοσιεύσεις του Α. Τζιαφάλια, καθώς και των αδημοσίευτων λίθων που καταγράφηκαν τελευταία. Ο έλεγχος επεκτάθηκε και στις επιγραφές του Άτραγος που είχαν εισέλθει κατά το παρελθόν στις αποθήκες του Μουσείου Λάρισας. Η τεκμηρίωση έγινε εις διπλούν, για τα έκτυπα και τις φωτογραφίες, και μια σειρά εκτύπων κατατέθηκε στη ΙΕ΄ ΕΠΚΑ· μια σειρά φωτογραφιών, επίσης, θα αποσταλεί στην Εφορεία, μετά από την εμφάνιση των φιλμς.

R. BOUCHON - L. DARMEZIN - J.-C. DECOURT - B. HELLY - G. LUCAS

2. Toufexis, ό.π.

7η Εφορεια
Βυζαντινων Αρχαιοτητων

Και το 1999 οι πιστώσεις της 7ης ΕΒΑ μειώθηκαν, όμως η δραστηριότητα υπήρξε έντονη, επειδή άρχισε η εκταμίευση για τα έργα του Γ΄ ΚΠΣ (ΠΕΠ). Οι αρχαιολόγοι Α. Ντίνα, Κ. Μαντζανά, Σ. Σδρόλια, Β. Συθιακάκη, Π. Φουντά (η Κ. Φλώρου απουσίαζε όλο το έτος), οι αρχιτέκτονες Ι. Βλαχοστέργιος και Δ. Μπιτούλας, ο πολιτικός μηχανικός Χ. Τσιλιμίγκας, οι συντηρητές έργων τέχνης Σ. Σφέτσας, Ι. Σκοτεινιώτης, Κ. Χρυσόπουλος, Κ. Κορμάζος, Δ. Μαλτέζος, Κ. Δασκαλόπουλος, Αν. Ντίνα και ο απόφοιτος της Σχολής των ΤΕΙ Μ. Μητσάτσικας, οι σχεδιάστριες Φ. Κυριάκη, Β. Σιούρα, Γ. Παρδάλη, καθώς και τα ολιγομελή συνεργεία αναστήλωσης και οι ελάχιστοι έκτακτοι αρχαιολόγοι, με το συντονισμό και την εποπτεία του υπογράφοντος, ανέλαβαν να φέρουν εις πέρας το έργο που εκτελέστηκε στους έξι νομούς αρμοδιότητας της Εφορείας και το οποίο συνοπτικά εκτίθεται παρακάτω.

ΜΟΥΣΕΙΑΚΕΣ ΕΡΓΑΣΙΕΣ

ΝΟΜΟΣ ΦΘΙΩΤΙΔΑΣ

Υπάτη

Βυζαντινό Μουσείο Φθιώτιδας

Αφού επελέγη το προς έκθεση υλικό, ολοκληρώθηκε η σύνταξη της μουσειολογικής και μουσειογραφικής μελέτης, η οποία εγκρίθηκε από το ΚΑΣ με γνωμοδότησή του στις 30-11-99. Η μουσειολογική μελέτη περιελάμβανε την πρόταση της έκθεσης, τα προς έκθεση αντικείμενα ομαδοποιημένα κατά θεματικές ενότητες, σύμφωνα με τον τρόπο έκθεσής τους και συνοδευόμενα από φωτογραφίες, ακριβείς διαστάσεις και λεζάντες, τα συνοδευτικά κείμενα, σχέδια και φωτογραφίες που θα πλαισιώσουν τα αντικείμενα, τα εισαγωγικά ιστορικά κείμενα και το συναφές προς αυτά φωτογραφικό υλικό. Η μουσειογραφική μελέτη αποτελούνταν από αρχιτεκτονικά σχέδια της έκθεσης, σύμφωνα με τα οποία προβλέπονται τα εξής: στο ισόγειο του κτιρίου δημιουργείται αίθουσα περιοδικών εκθέσεων και εκπαιδευτικών προγραμμάτων, η οποία πρόκειται αρχικά να φιλοξενήσει αντιπροσωπευτικά ψηφιδωτά δάπεδα από τη Φθιώτιδα, καθώς και κείμενα και εποπτικό υλικό για την ιστορία και την τεχνική του ψηφιδωτού στο Βυζάντιο. Στον πρώτο όροφο θα διαμορφωθούν χώροι αφιερωμένοι αντίστοιχα στην κοινωνικο-οικονομική ιστορία της περιοχής (έκθεση αντικειμένων καθημερινής ζωής, καθώς και αφιέρωμα στη νομισματική κυκλοφορία της Φθιώτιδας), στην παλαιοχριστιανική λατρεία (έκθεση αρχιτεκτονικών μελών, ψηφιδωτών και λύχνων από παλαιοχριστιανικές βασιλικές της περιοχής) και στη βυζαντινή λατρεία (αποκατάσταση μαρμάρινου τέμπλου Ταξιάρχου Λοκρίδας, έκθεση μαρμάρινων μελών ναού Μεταμορφώσεως Αλεποσπίτων). Επίσης, ένας χώρος θα αφιερωθεί στην έκθεση νομισμάτων όλων των εποχών από τη συλλογή που ευγενικά παραχώρησε στην Εφορεία ο Υπαταίος συλλέκτης Κ. Κοτσίλης. Στο προαύλιο του μουσείου θα εκτεθεί σε αποκατάσταση το μεγάλο παλαιοχριστιανικό βαπτιστήριο που αποκαλύφθηκε στο οικόπεδο Σχίζα της Υπάτης με το ψηφιδωτό του δάπεδο.

Την επιμέλεια και φροντίδα για όλα τα θέματα του Βυζαντινού Μουσείου Φθιώτιδας είχε η αρχαιολόγος της Εφορείας Β. Συθιακάκη.

ΛΑΖΑΡΟΣ ΔΕΡΙΖΙΩΤΗΣ

ΠΟΛΙΤΙΣΤΙΚΕΣ ΔΡΑΣΤΗΡΙΟΤΗΤΕΣ

Στην τοξωτή γέφυρα του Πορταϊκού ποταμού της Πύλης, η οποία χτίστηκε το 1514, φιλοξενήθηκε μία από τις 54 πολιτιστικές εκδηλώσεις που διοργάνωσε το ΥΠΠΟ για τον εορτασμό της τελευταίας πανσελήνου του Αυγούστου. Οι εκδηλώσεις είχαν τίτλο «Κάτω από το Φως του Φεγγαριού» και σκοπός τους ήταν να ανοίξουν ανάλογοι αρχαιολογικοί χώροι και μνημεία και να έλθουν σε επαφή με το ευρύτερο κοινό πέρα από την καθημερινή σκοπιά και κάτω από άλλο πρίσμα.

ΚΡΥΣΤΑΛΛΙΑ ΜΑΝΤΖΑΝΑ

ΑΝΑΣΤΗΛΩΤΙΚΕΣ - ΣΤΕΡΕΩΤΙΚΕΣ ΕΡΓΑΣΙΕΣ

ΝΟΜΟΣ ΛΑΡΙΣΑΣ

Πύθιο

Ναός Παναγίας

Τρίκλιτη βασιλική, κατάγραφη με τοιχογραφίες του 17ου αιώνα (1638). Ανατολικά του ναού υπάρχει κυλινδρικό κωδωνοστάσιο του 19ου αιώνα. Κατασκευάστηκε αναλημματικός τοίχος στη βόρεια πλευρά του ναού, όπου η στάθμη του εδάφους είναι πολύ χαμηλότερη, έγινε υποθεμελίωση στη νότια και σε τμήμα της βόρειας πλευράς.

Εικ. 1. Καρίτσα. Ο ναός του Αγίου Αθανασίου μετά τις εργασίες στερέωσης.

Τσαριτσάνη

Ναός Αγίων Αναργύρων

Μονόχωρος ναός που καλύπτεται με τετράριχτη στέγη και χρονολογείται στο 17ο αιώνα. Σώζονται τοιχογραφίες και το ξυλόγλυπτο τέμπλο. Στη βόρεια πλευρά το παρεκκλήσιο του Αγίου Χαραλάμπους χρονολογείται σύμφωνα με επιγραφή στο 1761. Αντικαταστάθηκε η στέγη του ναού και του στεγάστρου της στοάς στη νότια πλευρά.

Καρίτσα

Ναός Αγίου Αθανασίου

Μονόχωρος ναός που στεγάζεται με δίρριχτη στέγη. Τοιχογραφίες του 18ου αιώνα σώζονται στο Ιερό. Αντικαταστάθηκε η στέγη, στερεώθηκε και αρμολογήθηκε η τοιχοποιία (Εικ. 1) και συντηρήθηκαν οι τοιχογραφίες (Εικ. 2).

Οι εργασίες στους παραπάνω ναούς έγιναν με την επίβλεψη του αρχιτέκτονα της Εφορείας Δ. Μπιτούλα.

ΠΑΝΑΓΙΩΤΑ ΦΟΥΝΤΑ

ΝΟΜΟΣ ΤΡΙΚΑΛΩΝ

Μετέωρα

Μονή Μεγάλου Μετεώρου

Στο πλαίσιο του προγράμματος ΠΕΠ Θεσσαλίας πραγματοποιήθηκαν εργασίες αποκατάστασης-στερέωσης του γηροκομείου-νοσοκομείου της μονής, που σύμφωνα με εντοιχισμένη πλάκα ανεγέρθηκε το 1572. Πρόκειται για ένα από τα σπουδαία από αρχιτεκτονική άποψη κτίρια του μοναστηριακού συγκροτήματος. Κατά τη διάρκεια εργασιών κατασκευάστηκε ο ξυλότυπος

Εικ. 2. Καρίτσα. Ναός Αγίου Αθανασίου. Λεπτομέρεια του τοιχογραφικού διακόσμου.

των δύο σταυροθολίων και των τόξων του προστώου του ισογείου και άρχισε η ανακατασκευή από συμπαγείς πλίνθους των πρώτων και από πωρολίθους των δευτέρων. Επίσης, το συνεργείο επιλήφθηκε της κατασκευής του δαπέδου του ορόφου με πλήρωση των μεταξύ των καμπύλων απολήξεων των σταυροθολίων του ισογείου κενών διαστημάτων με κατάλληλο και ελαφρύ υλικό, ούτως ώστε να επιτευχθεί επιπεδότης. Τέλος, κατά το έτος αυτό άρχισε η κατασκευή των περιμετρικών τοίχων του ορόφου[1].

Μονή Αγίου Νικολάου Αναπαυσά

Στο πλαίσιο του Γ΄ ΚΠΣ (ΠΕΠ Θεσσαλίας) συνεχίστηκαν οι εργασίες τοποθέτησης των ικριωμάτων σε όλο το ύψος και πλάτος της δυτικής και νότιας πλευράς της μονής. Οι εργασίες αυτές ήταν ιδιαίτερα επικίνδυνες εξαιτίας του μεγάλου ύψους, καθώς και του γεγονότος ότι η μονή, ως γνωστόν, εδράζεται σε απόκρημνο βράχο. Λόγω της επικινδυνότητας αυτής, οι απασχολούμενοι εργατοτεχνίτες δυσκολεύτηκαν να τοποθετήσουν τα πρώτα στοιχεία των ικριωμάτων, διακινδυνεύοντας τη σωματική τους ακεραιότητα. Μετά την τοποθέτηση των ικριωμάτων το συνεργείο απασχολήθηκε με την καθαίρεση των πα-

1. Οι εργασίες έχουν εγκριθεί με την Υ.Α. ΥΠΠΟ/ΑΡΧ/ΔΑΒΜΜ/62463 π.ε./2654/15-5-97.

λαιών σαθρών κονιαμάτων και των δύο πλευρών και στη συνέχεια άρχισε η αρμολόγηση. Μερικές αναγκαίες ανακτίσεις στα κατώτατα τμήματα της τοιχοποιίας των δύο αυτών πλευρών απασχόλησαν το συνεργείο με στόχο την ενίσχυση της κάτω ζώνης των πολύ υψηλών αυτών πλευρών. Άλλες εργασίες μικρής έκτασης εντός της μονής ήταν οι πλακοστρώσεις με πλάκες Πηλίου ορισμένων μικρών χώρων. Τέλος, κατασκευάστηκαν τα τοιχία εκατέρωθεν της κλίμακας, η οποία οδηγεί από το χώρο στάθμευσης των αυτοκινήτων στον πυλώνα του περιβάλλοντος χώρου της μονής[2].

Μονή Βαρλαάμ

Κατά το έτος αυτό και με χρηματοδότηση του Γ΄ ΚΠΣ (ΠΕΠ Θεσσαλίας), καθαρίστηκε και διαμορφώθηκε η πλατεία που βρίσκεται κάτω από το χώρο στάθμευσης των αυτοκινήτων. Κατασκευάστηκαν χαμηλά περιμετρικά στηθαία από λίθους της περιοχής προς στερέωση των αναχωμάτων, καθώς και αποχετευτικά φρεάτια και, τέλος, αγωγοί διέλευσης ηλεκτρικού ρεύματος. Επίσης, άρχισε η διαμόρφωση της κλίμακας ανόδου και επιστρώθηκαν τα υφιστάμενα καθιστικά με πλάκες Πηλίου. Τέλος, διαμορφώθηκε η επιφάνεια των διόδων πρόσβασης προς τη μονή (Εικ. 3)[3].

Μονή Αγίου Στεφάνου

Στο πλαίσιο του ίδιου προγράμματος, τοποθετήθηκαν μεταλλικά ικριώματα εξωτερικά της βόρειας πτέρυγας των κελιών, προκειμένου να εξυγιανθεί η τοιχοποιία της. Στη συνέχεια καθαιρέθηκαν τα παλαιά σαθρά αρμολογήματα και άρχισε η προεργασία για τις επικείμενες τσιμεντενέσεις. Τέλος, αντικαταστάθηκαν οι ποδιές των παραθύρων από ψαμμιτικές πλάκες. Στο μικρό μονόχωρο ναό του Αγίου Στεφάνου αποκαταστάθηκε η επίστρωση του δαπέδου και στη συνέχεια διαμορφώθηκε ο χώρος του νάρθηκα, ενώ, παράλληλα, επανακατασκευάστηκε η οροφή του βάσει ενός αντιγράφου που βρέθηκε στη μονή[4].

Οι αναστηλωτικές και στερεωτικές εργασίες των μονών των Μετεώρων εκτελέστηκαν με την επίβλεψη του αρχιτέκτονα μηχανικού Ι. Βλαχοστέργιου και τη συνεχή παρακολούθηση του αρχιτεχνίτη Σ. Καλούσιου, υπαλλήλων της Εφορείας.

ΛΑΖΑΡΟΣ ΔΕΡΙΖΙΩΤΗΣ

Εικ. 3. Μετέωρα. Μονή Βαρλαάμ. Εργασίες διαμόρφωσης διόδων πρόσβασης προς τη μονή.

Πύλη

Γέφυρα Πορταϊκού

Στα στενά της Πύλης και επί του Πορταϊκού ποταμού, βρίσκεται η μονότοξη γέφυρα, που η τοπική παράδοση θέλει να την «έχει κτίσει» ο άγιος Βησσαρίων το 1514 και η οποία μέχρι και το 1936 αποτελούσε το μοναδικό τρόπο διασύνδεσης του κάμπου με τα χωριά της Πίνδου. Κατά το έτος αυτό πραγματοποιήθηκαν εργασίες διαμόρφωσης της κοίτης του Πορταϊκού ποταμού, όπως επίσης και στο χώρο εκατέρωθεν της γέφυρας με τοποθέτηση «ζερζενέτ». Κατασκευάστηκε, επίσης, λιθόστρωτο μονοπάτι ακολουθώντας το παλαιό, που συνέδεε τη γέφυρα με την περιοχή του ναού της Πόρτα Παναγιάς.

Λαγκαδιά

Μονή Κοίμησης Θεοτόκου (Κορμπόβου)

Η μονή είναι χτισμένη πάνω σε γκρεμό, ύψ. 1 μ., λίγο έξω από τη Λαγκαδιά, στη νότια άκρη των Αντιχασίων. Δεν είναι γνωστό πότε ακριβώς χτίστηκε. Σε χρυσόβουλλο του αυτοκράτορα Ανδρονίκου Γ΄ Παλαιολόγου (1336) μαρτυρείται ότι η μονή δίνεται ως μετόχι στη μονή Ζαβλαντίων. Το καθολικό της μονής είναι αφιερωμένο στην Κοίμηση της Θεοτόκου, ακολουθεί τον αθωνίτικο τύπο, ναός σταυροειδής εγγεγραμμένος με τρούλο, και έχει ανοικοδομηθεί το 1809 επί ηγουμένου Αμβροσίου (Εικ. 4). Στο ναό πραγματοποιήθηκαν εργασίες αποκατάστασης της στέγης. Συγκεκριμένα, έγινε ανάσυρση της υφισταμένης κεράμωσης, καθαρισμός του εσωτερικού της από μπάζα, καθαίρεση του ξύλινου στατικού φορέα και επανακατασκευή του με επιτεγίδωση, κατασκευή πετσώματος, επικάλυψη με ασφαλτόπανο και, τέλος, επικεράμωση με κεραμίδια βυζαντινού τύπου. Τέλος, καθαιρέθηκαν τα εσωτερικά μεταγενέστερα επιχρίσματα[5].

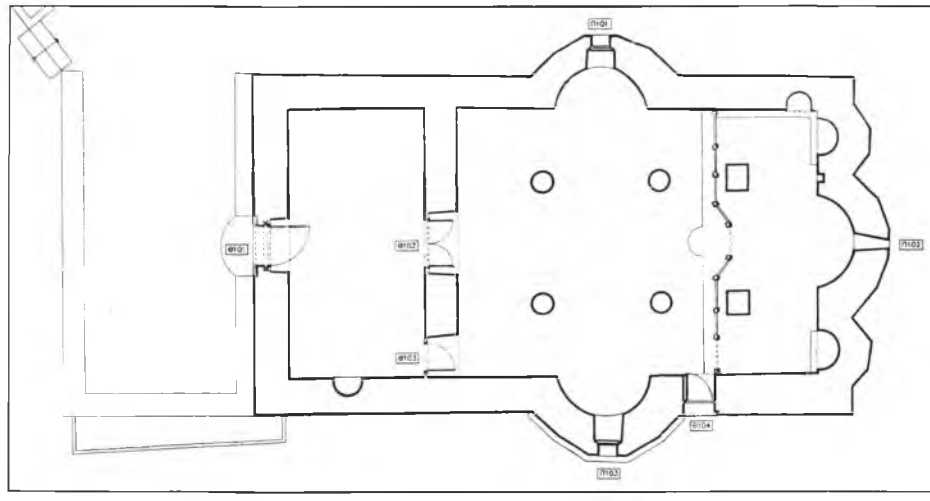
ΧΡΗΣΤΟΣ ΤΣΙΛΙΜΙΓΚΑΣ - ΚΡΥΣΤΑΛΛΙΑ ΜΑΝΤΖΑΝΑ

2. Οι εργασίες έχουν εγκριθεί με την Υ.Α. ΥΠΠΟ/ΑΡΧ/ΔΑΒΜΜ/44851/1816/16-2-98.

3. Οι εργασίες έχουν εγκριθεί με την Υ.Α. ΥΠΠΟ/ΑΡΧ/ΔΑΒΜΜ/9263/451/4-5-96.

4. Οι εργασίες έχουν εγκριθεί με την Υ.Α. ΥΠΠΟ/ΑΡΧ/ΔΑΒΜΜ/25186/1036/4-9-96.

5. Οι εργασίες έχουν εγκριθεί με την Υ.Α. ΥΠΠΟ/ΑΡΧ/ΔΑΒΜΜ/1633/361/5-10-98.

Εικ. 4. Λαγκαδιά. Μονή Κοίμησης Θεοτόκου (Κορμπόβου). Κάτοψη.

Εικ. 5. Φανάρι. Φρούριο. Ο πύργος 5 κατά τη διάρκεια των εργασιών στερέωσης.

Εικ. 6. Φανάρι. Φρούριο. Το διάστημα μεταξύ των πύργων 3 και 4 πριν από τις εργασίες στερέωσης.

ΝΟΜΟΣ ΚΑΡΔΙΤΣΑΣ

Καταφύγι

Μονή Πέτρας

Συνεχίστηκαν οι εργασίες στερέωσης του μνημείου με την επισκευή της στέγης. Ολοκληρώθηκε η απομάκρυνση της πλάκας από οπλισμένο σκυρόδεμα, με την οποία είχε καλυφθεί το μνημείο το 1964[6], επισκευάστηκαν οι ρωγμές της θολοδομίας και ανακατασκευάστηκαν η ξύλινη στέγη, καθώς και η επικεράμωση. Τις εργασίες επέβλεπε εκ μέρους της ΔΑΒΜΜ ο πολιτικός μηχανικός Κ. Φλώρος.

Φανάρι

Φρούριο

Συνεχίστηκαν οι εργασίες στερέωσης του βυζαντινού φρουρίου με επεμβάσεις στη βόρεια πλευρά. Το σοβαρό πρόβλημα του πύργου 5 (Εικ. 5), όπου είχε καταστραφεί τελείως η δυτική πλευρά και οι υπόλοιποι τοίχοι κινδύνευαν με κατάρρευση, αντιμετωπίστηκε με ανάκτιση του πεσμένου τμήματος σε ύψος σχεδόν όσο εκείνο των διατηρούμενων, ώστε να δεθεί όλη η δυτική πλευρά. Επίσης, ολοκληρώθηκαν οι εργασίες αρμολογήματος στο εσωτερικό της δυτικής πλευράς και συνεχίστηκαν στη βόρεια, στο διάστημα μεταξύ των πύργων 3 και 4 (Εικ. 6). Κατά τον καθαρισμό του περιδρόμου, βρέθηκαν σε ορισμένα σημεία της δυτικής πλευράς ίχνη των επάλξεων, η μορφή των οποίων φαίνεται σε παλαιές φωτογραφίες του κάστρου των αρχών του αιώνα.

ΣΤΑΥΡΟΥΛΑ ΣΔΡΟΛΙΑ

6. Κ.Φλώρος, Αρχιτεκτονική και στατική αποκατάσταση της ιεράς μονής Πέτρας Καταφυγίου Νομού Καρδίτσας, *Τα 400 χρόνια της Ι. Μονής Πέτρας Καταφυγίου Καρδίτσας, 1593-1993, Πρακτικά του Συνεδρίου (7 Αυγούστου 1993)*, Καταφύγιο Καρδίτσας, 1994, σ. 51.

Εικ. 7. Βόλος. Ναός Αγίου Νικολάου. Το κωδωνοστάσιο του ναού μετά τις εργασίες αναστήλωσης.

ΝΟΜΟΣ ΜΑΓΝΗΣΙΑΣ

Βόλος

Ναός Αγίου Νικολάου (κωδωνοστάσιο)

Οι εργασίες που εκτελέστηκαν για την ανακατασκευή του α΄ ορόφου, όπως αναλυτικά περιγράφονται στις εργασίες του έτους 1998, επαναλήφθηκαν με μικρές τροποποιήσεις και στο δεύτερο και τρίτο όροφο έως και την απόληξη του κωδωνοστασίου (Εικ. 7): 1. Καθαρίστηκαν όλα τα μαρμάρινα μέλη με υδροβολή και υδραμμοβολή. 2. Με την επίστρωση υδατοστεγούς επιφανείας επιδιώχθηκε η προστασία όλων των μαρμάρινων μελών του κωδωνοστασίου. 3. Στηρίχθηκαν οι τρεις κώδωνες του κωδωνοστασίου στον α΄ όροφο με υλικά χαρακτηριζόμενα από αντοχή, αναστρεψιμότητα και συμβατότητα. 4. Αποσυναρμολογήθηκαν τα μεταλλικά ικριώματα και μεταφέρθηκαν στον αρχαιολογικό χώρο της Νέας Αγχιάλου.

Τις εργασίες επέβλεψε ο πολιτικός μηχανικός της Εφορείας Χ. Τσιλιμίγκας με τη συνεργασία του συντηρητού Κ. Δασκαλόπουλου. Η δαπάνη των εργασιών επιβάρυνε το Δήμο Βόλου.

Ζαγορά

Ναός Αγίου Ιωάννου Προδρόμου

Ορισμένοι τοίχοι του προσκολλημένου στη νότια πλευρά του ναού παρεκκλησίου καθαιρέθηκαν και ανακατασκευάστηκαν με χρήση όλου του αρχικού πρωτογενούς οικοδομικού υλικού (αγκωνάρια-λαξευτοί πλακοειδείς λίθοι κογχών Ιερού).

Στο νότιο άκρο της γένεσης του τόξου της κόγχης του Ιερού του παρεκκλησίου (μέσα στο πάχος της τοιχοποιίας) βρέθηκε λιθόστρωμα, διασ. 0,30×0,30×0,15 μ., στην επιφάνεια του οποίου υπάρχει η χρονολογία *1640* και τα δυσανάγνωστα στοιχεία *IXCN*, πιθανώς γραμμένα από τον αρχιτεχνίτη της εποχής εκείνης. Στο κέντρο του δαπέδου του παρεκκλησίου βρέθηκε πετρόκτιστο χωνευτήρι, καλυμμένο με ξύλα και επίστρωση χώματος και άμμου.

Στο ναό του Αγίου Ιωάννου αφαιρέθηκαν τα παλαιά ασπρόμαυρα πλακίδια του κυρίως ναού και του εξωνάρθηκα και αντικαταστάθηκαν με πλάκες Πηλίου. Επίσης, τοποθετήθηκαν νέα ζευκτά στη στέγη, παραπλεύρως των όσων κρίθηκαν κατάλληλα από τα παλαιά. Η νέα στέγη επιστρώθηκε με υγρομονωτικά στοιχεία (ασφαλτόπανα) και επικαλύφθηκε με πλάκες Πηλίου αντί των κεράμων, με τις οποίες είχε επικαλυφθεί παλαιότερα. Ανακατασκευάστηκε εξ ολοκλήρου η στέγη του εξωνάρθηκα και τοποθετήθηκαν μερικοί νέοι ορθοστάτες. Αντικαταστάθηκαν τα κουφώματα των παραθύρων με νέα ίδιου τύπου, τόσο του ναού όσο και του παρεκκλησίου.

Παράλληλα, η Εφορεία επέβλεψε τις εργασίες διαμόρφωσης της αυλής του Μουσείου του Ρήγα (πλακόστρωση αύλειου χώρου και περίφραξη από βαθμιδωτούς τοίχους από πέτρα).

Την επίβλεψη των εργασιών είχε ο αρχιτέκτονας μηχανικός της Εφορείας Ι. Βλαχοστέργιος.

ΛΑΖΑΡΟΣ ΔΕΡΙΖΙΩΤΗΣ

ΝΟΜΟΣ ΕΥΡΥΤΑΝΙΑΣ

Βραγγιανά

Ναός Αγίου Ιωάννη Θεολόγου

Συνεχίστηκαν οι εργασίες επισκευής του μνημείου με επεμβάσεις στη δυτική και νότια πλευρά. Όπως και την περσινή χρονιά, έγινε βαθύς καθαρισμός της τοιχοποιίας, τοπικές ανακτίσεις και αρμολόγηση. Διατηρήθηκαν στη θέση τους τα επιχρίσματα χρώματος κιτρινωπής ώχρας της νότιας πλευράς, τα οποία είναι σύγχρονα με την τοιχογραφία του επώνυμου αγίου του 17ου αιώνα, που σώζεται στο υπέρθυρο της εισόδου. Ενδιαφέροντα σπαράγματα τοιχογραφιών βρέθηκαν κάτω από τους ελκυστήρες κατά την επισκευή της νότιας πλευράς και πρέπει να προέρχονται από τον παλαιότερο ναό, που θα ήταν στην ίδια θέση, και μπορούν να χρονολογηθούν στην υστεροβυζαντινή περίοδο.

ΣΤΑΥΡΟΥΛΑ ΣΑΡΟΛΙΑ

ΣΥΝΤΗΡΗΣΗ ΤΟΙΧΟΓΡΑΦΙΩΝ - ΕΙΚΟΝΩΝ - ΨΗΦΙΔΩΤΩΝ - ΕΡΓΩΝ ΜΙΚΡΟΤΕΧΝΙΑΣ

Στα εργαστήρια συντήρησης του Βόλου και της Λάρισας πραγματοποιήθηκε συντήρηση εικόνων της Συλλογής του Ζάρκου Νομού Τρικάλων, από τη Συλλογή της Μητρόπολης Τρίκ-

Εικ. 8. Μονή Δουσίκου. Ξύλινα φύλλα με παράσταση του αγίου Τιμόθεου και του ασκητή αγίου Θεοφάνους.

κης, από τη μονή Ρουσσάνου Μετεώρων και τη μονή Δουσίκου. Από την τελευταία συντηρήθηκαν δύο ξύλινα φύλλα από ντουλάπι, που φέρουν παραστάσεις του αγίου Τιμόθεου, αρχιεπισκόπου Προκοννήσου, και του ασκητή αγίου Θεοφάνους (Εικ. 8). Οι εικόνες αυτές παρουσιάζουν μεγάλο ενδιαφέρον για το μέγεθος και τη σπανιότητα του εικονιζόμενου θέματος και μπορούν να αποδοθούν σε επιδέξιο καλλιτέχνη της κρητικής σχολής του 16ου αιώνα.

Την ίδια χρονιά συντηρήθηκε και η λατρευτική εικόνα της μονής Πέτρας στο Καταφύγι Καρδίτσας. Το έργο ήταν καλυμμένο με ανάγλυφη ασημένια επένδυση (Εικ. 9) και έχει υποστεί μεγάλες φθορές. Εικονίζεται η Θεοτόκος στον τύπο της Γλυκοφιλούσας και φέρει επιγραφή *Η Οδηγήτρια* (Εικ. 10). Μπορεί να τοποθετηθεί, σύμφωνα με πρώτες εκτιμήσεις, στο 16ο αιώνα, εποχή της ίδρυσης της μονής.

Οι παραπάνω εργασίες εκτελέστηκαν από τους συντηρητές της Εφορείας Μ. Μητσάτσικα, Ι. Σκοτεινιώτη, Κ. Κορμάζο και Κ. Χρυσόπουλο.

Στα εργαστήρια της Εφορείας που βρίσκονται στη Νέα Αγχίαλο πραγματοποιήθηκαν οι παρακάτω εργασίες: 1. Συντηρήθηκαν αποκολλημένα ψηφιδωτά από τα δάπεδα του συγκροτήματος των τριών βασιλικών του Αρχιερέως Πέτρου. 2. Συγκολλήθηκαν τα λίθινα ευρήματα των ανασκαφών από τη βασιλική Αγίου Δημητρίου της παλαιοχριστιανικής πόλης των Φθιωτίδων Θηβών. Για τον καθαρισμό των γλυπτών που βρίσκονται μέσα στο μνημείο εφαρμόστηκε η μέθοδος της υδροβολής. 3. Συ-

Εικ. 9. Καταφύγι. Μονή Πέτρας. Η ασημένια επένδυση της εικόνας της Παναγίας της Γλυκοφιλούσας.

Εικ. 10. Καταφύγι. Μονή Πέτρας. Εικόνα της Παναγίας της Γλυκοφιλούσας (λεπτομέρεια).

νεχίστηκε η συντήρηση της ημικυκλικής Τράπεζας, της προερχόμενης από σωστική ανασκαφή στην οδό Διαμαντοπούλου. 4. Συντηρήθηκαν μεταλλικά αντικείμενα (νομίσματα, ελάσματα) προερχόμενα από τις ανασκαφές που πραγματοποιούνται από την Εφορεία. 5. Καθαρίστηκαν γυάλινα αγγεία, προερχόμενα από σωστικές ανασκαφές στις Φθιώτιδες Θήβες. 6. Συντηρήθηκαν κοσμήματα (χάλκινα δαχτυλίδια, χάλκινα και ασημένια ενώτια, περιδέραια χάλκινα και γυάλινα ψέλλια-βραχιόλια) προερχόμενα από το βυζαντινό νεκροταφείο του Αερινού Νομού Μαγνησίας (Εικ. 11-13). 7. Στερεώθηκαν και συμπληρώθηκαν αμφορείς από τη βασιλική του Αρχιερέως Πέτρου των Φθιωτίδων Θηβών. 8. Συντηρήθηκαν 47 πινάκια, προερχόμενα από το ναυάγιο Πελαγοννήσου Αλοννήσου και κεραμικά από τη Λάρισα και τα Τρίκαλα για την έκθεση «Βυ-

Εικ. 11-13. Αερινό. Κοσμήματα από το βυζαντινό νεκροταφείο.

ζαντινά Εφυαλωμένα Κεραμικά - Η Τέχνη των Εγχαράκτων» που πραγματοποιήθηκε στο Μουσείο Βυζαντινού Πολιτισμού στη Θεσσαλονίκη.

Στα εργαστήρια της Εφορείας στη Νέα Αγχίαλο εργάστηκαν οι συντηρητές: Δ. Μαλτέζος (ψηφιδωτά), Κ. Δασκαλόπουλος (λίθινα αντικείμενα) και Αν. Ντίνα (κεραμικά και μετάλλινα αντικείμενα).

ΛΑΖΑΡΟΣ ΛΕΡΙΖΙΩΤΗΣ

ΑΛΛΕΣ ΕΡΓΑΣΙΕΣ

Στο Νομό Μαγνησίας έγιναν οι παρακάτω εργασίες: 1. Καθαρισμός όλων των χώρων και των ανεσκαμμένων μνημείων στα Παληά Βόλου. 2. Καταγραφή και σχεδίαση[7] ευρημάτων ανασκαφών. 3. Σχεδιαστική αποτύπωση βορειοδυτικής γωνίας οχύρωσης του κάστρου του Βόλου (πρόσοψη, πλάγια όψη). 4. Σχεδιαστική αποτύπωση δυτικού τμήματος οχύρωσης (εσωτερική πλευρά), πρόσοψη επί της οδού Βελισσαρίου. 5. Σχεδιαστική αποτύπωση δυτικού τμήματος οχύρωσης (πρόσοψη επί της οδού Λαχανά). 6. Συγγραφή λημμάτων καταλόγου έκθεσης «Βυζαντινά Εφυαλωμένα Κεραμικά - Η Τέχνη των Εγχαράκτων» που πραγματοποιήθηκε στο Μουσείο Βυζαντινού Πολιτισμού στη Θεσσαλονίκη, το 1999. Περιέχει 47 πινάκια από το ναυάγιο Πελαγοννήσου Αλοννήσου Βορείων Σποράδων. 7. Καθαρισμός παλαιοχριστιανικών βασιλικών Δημητριάδας και Πλατανιδίων. 8. Επίσκεψη και εξέταση μνημείων Σκοπέλου, κάστρου Νταμούχαρης και Λεφόκαστρου Αργαλαστής. 9. Επίβλεψη εργασιών ανάπλασης κάστρου Πτελεού που πραγματοποιήθηκαν από το Δήμο.

Στις Φθιώτιδες Θήβες έγιναν οι παρακάτω εργασίες: 1. Καθαρισμός και διαμόρφωση του αρχαιολογικού χώρου και των ανεσκαμμένων μνημείων και ψεκασμός για την καταπολέμηση της άγριας βλάστησης. 2. Ανακατασκευή των φθαρμένων τμημάτων της περίφραξης του αρχαιολογικού χώρου. 3. Κάλυψη με πλαστικά φύλλα και άμμο των ψηφιδωτών δαπέδων των βασιλικών για προστασία από τις καιρικές συνθήκες. 4. Καταγραφή ευρημάτων προερχόμενων από συστηματικές και σωστικές ανασκαφές της αρχαίας πόλης των Φθιωτίδων Θηβών. 5. Σχεδιαστική αποτύπωση των ευρημάτων των ανασκαφών[8]. 6. Ανακατασκευή της στέγης του φυλακείου του αρχαιολογικού χώρου.

ΑΣΠΑΣΙΑ ΝΤΙΝΑ

ΠΕΡΙΟΔΕΙΕΣ - ΚΑΤΑΓΡΑΦΕΣ - ΕΝΤΟΠΙΣΜΟΣ ΜΝΗΜΕΙΩΝ

ΝΟΜΟΣ ΛΑΡΙΣΑΣ

Αμπελάκια

Κατά τη διάρκεια αυτοψίας που πραγματοποιήθηκε από κοινού με την αρχαιολόγο της ΙΓ΄ ΕΠΚΑ Α. Ζαούρη με αφορμή αυθαίρετες εργασίες διάνοιξης επαρχιακού δρόμου, εντοπίστηκε στη δυτική πλαγιά του όρους Κίσσαβος, βόρεια του οικισμού των Αμπελακίων, αρχαίο λατομείο μαρμάρου. Είναι ορατοί τουλάχιστον τρεις χώροι εξόρυξης, που διατηρούν πολυάριθμα ίχνη σφηνών και σε μεγάλη έκταση υπολείμματα της πρώτης χονδροειδούς κατεργασίας των αρχιτεκτονικών μελών (λατύπη). Σώζεται, επίσης, μη πλήρως αποκομμένος ογκόλιθος που προοριζόταν για την κατασκευή μονόλιθου κίονα ή πεσσού. Σε άλλα σημεία εντοπίστηκαν μονόλιθοι αρράβδωτοι κίονες, των οποίων η επιφάνεια δεν είχε λειανθεί. Το μάρμαρο του λατομείου είναι γκρίζο χονδρόκοκκο με λευκές φλεβώσεις κατά περιοχές. Από την υφή και το χρώμα του προκύπτει το συμπέρασμα ότι χρησιμοποιήθηκε για την παραγωγή κυρίως αρχιτεκτονικών μελών χωρίς ανάγλυφο διάκοσμο. Η ύπαρξη αρράβδωτων μονόλιθων κιόνων αποτελεί ένδειξη ότι το λατομείο λειτούργησε ή έμεινε σε χρήση κατά τους μεταχριστιανικούς χρόνους. Μάλιστα, κίονες από γκρίζο μάρμαρο ανάλογης υφής έχουν εντοπιστεί σε χριστιανικά μνημεία της γύρω περιοχής.

Στόμιο (Τσάγιεζι)

Μονή Αγίου Δημητρίου

Καταγράφηκαν και φωτογραφήθηκαν τα μαρμάρινα αρχιτεκτονικά μέλη της μονής τόσο εκείνα που βρίσκονται κατά

7. Η σχεδίαση έγινε από τη Β. Σιούρα.

8. Η σχεδίαση έγινε από τις Β. Σιούρα και Γ. Παρδάλη.

Εικ. 14. Στόμιο (Τσάγιεζι). Μονή Αγίου Δημητρίου. Κορινθιακό κιονόκρανο τύπου λύρας.

χώραν σε β΄ χρήση στο καθολικό και τα γωνιακά παρεκκλήσια του, όσο και εκείνα που έχουν εναποτεθεί στον εξωνάρθηκα και στους προαύλειους χώρους. Τα μαρμάρινα μέλη χρονολογούνται στην παλαιοχριστιανική, μέση και ύστερη βυζαντινή περίοδο. Συγκεκριμένα καταγράφηκαν: ένα κορινθιακό κιονόκρανο με συμφυές επίθημα, ένα θεοδοσιανό κιονόκρανο, ένα κορινθιάζον κιονόκρανο, πέντε πτυχωτά κιονόκρανα, τρία κορινθιακά κιονόκρανα τύπου λύρας (Εικ. 14), έξι λεβητοειδή κιονόκρανα, δύο αρράβδωτοι κίονες από γρανίτη, δύο αρράβδωτοι κίονες από λευκό μάρμαρο με κυανόγκριζες φλέβες, επτά ιωνικές βάσεις με συμφυή πλίνθο, τέσσερα πεσσόκρανα με ανάγλυφο διάκοσμο, ένα επίθημα αμφικιονίσκου, τέσσερα θραύσματα θωρακίων εντοιχισμένα, τρία εντοιχισμένα ακέραια θωράκια, μία μικρή ανάγλυφη πλάκα εντοιχισμένη, τρία εντοιχισμένα γείσα πιθανώς από περιθυρώματα, δέκα τμήματα επιστυλίων, μία επίστεψη οκταγωνικού κιονίσκου τέμπλου, δύο τμήματα πεσσίσκων τέμπλου, τρία ιωνικά κιονόκρανα με συμφυές επίθημα, μία βάση περιρραντηρίου και τρεις πλάκες δαπέδου με ίχνη ένθετου διακόσμου.

ΒΑΣΙΛΙΚΗ ΣΥΘΙΑΚΑΚΗ

ΝΟΜΟΣ ΤΡΙΚΑΛΩΝ

Τρίκαλα

Ναός Αγίας Επισκέψεως

Ο ναός βρίσκεται στην παραδοσιακή συνοικία της πόλης Βαρούσι και πρόκειται για τρίκλιτη βασιλική μεγάλων διαστάσεων, ένα επιβλητικό και ογκώδες κτίριο με προσκτίσματα στη βόρεια, νότια και δυτική πλευρά (Εικ. 15). Επιγραφή αναφέρει ότι η ανέγερση του ναού άρχισε το 1864 και τελείωσε το 1877. Έχει κηρυχθεί ως ιστορικό διατηρητέο μνημείο με την Υ.Α. ΥΠΠΟ/ΑΡΧ/Β1/Φ32/21384/532/6-6-97 (ΦΕΚ 1032/Β΄/27-11-97).

Εικ. 15. Τρίκαλα. Ναός Αγίας Επισκέψεως. Άποψη του ναού από ΒΑ.

Ναός Αγίας Παρασκευής

Μεγάλη τρίκλιτη βασιλική χωρίς ζωγραφικό διάκοσμο που σύμφωνα με επιγραφή χτίστηκε το 1843, στη θέση παλαιότερου ναού. Φέρει αξιόλογο ξυλόγλυπτο τέμπλο, το οποίο σύμφωνα με επιγραφή φιλοτεχνήθηκε το 1845, ενώ οι δεσποτικές εικόνες το 1852 από τους ζωγράφους Βασίλειο Γρεβενίτη και Μαργαρίτη Μακρυντζιώτη. Έχει κηρυχθεί ως ιστορικό διατηρητέο μνημείο με την Υ.Α. ΥΠΠΟ/ΑΡΧ/Β1/Φ32/36362/1417/26-6-97 (ΦΕΚ 1048/Β΄/27-11-97).

Νεραϊδοχώρι

Ναός Αγίας Παρασκευής

Ο ναός βρίσκεται επί της επαρχιακής οδού Πύλης-Ελάτης-Γαρδικίου και στο παρελθόν υπήρξε το καθολικό της γνωστής στην περιοχή μονής Τσούκας, που σήμερα δεν υφίσταται, παρά μόνον το καθολικό της, για να θυμίζει την ενεργό δράση στα χρόνια της ακμής της. Το καθολικό είναι ναός σταυροειδής τετρακιόνιος με δύο χορούς και τρεις κόγχες στα ανατολικά και σύμφωνα με επιγραφή χτίστηκε το 1792. Εσωτερικά δεν φέρει τοιχογραφικό διάκοσμο, ενώ οι εικόνες που κοσμούν το τέμπλο φέρουν επιγραφές *1793* και *1891*. Ο ναός έχει δεθεί με τους αγώνες της περιοχής της Πίνδου κατά τη διάρκεια της Τουρκοκρατίας, ενώ κατά την παράδοση λειτουργούσε και κρυφό σχολειό. Έχει κηρυχθεί ως ιστορικό διατηρητέο μνημείο με την Υ.Α. ΥΠΠΟ/ΑΡΧ/Β1/Φ32/21387/531/7-11-97 (ΦΕΚ 1032/Β΄/24-11-97).

Εικ. 16-17. Δέση. Μονή Αγίας Τριάδος. Κτητορική επιγραφή και λεπτομέρεια από τον τοιχογραφικό διάκοσμο του νάρθηκα.

Ναός Αγίου Νικολάου

Πρόκειται για τον ενοριακό ναό της Κοινότητας Νεραϊδοχωρίου και είναι μια ευρύχωρη ξυλόστεγη βασιλική, που σύμφωνα με εντοιχισμένη λιθανάγλυφη πλάκα ανεγέρθηκε το έτος 1769. Εσωτερικά φέρει τοιχογραφίες του 18ου αιώνα με παραστάσεις του αγίου Νικολάου. Έχει κηρυχθεί ως ιστορικό διατηρητέο μνημείο με την Υ.Α. ΥΠΠΟ/ΑΡΧ/Β1/Φ32/13602/466/16-3-98 (ΦΕΚ 1032/Β΄/24-11-97).

Φλαμούλι

Ναός Αγίας Παρασκευής

Τρίκλιτη βασιλική με ξυλόστεγη τοξοστοιχία εν είδει στοάς στη νοτιοδυτική πλευρά, με πολλές μεταγενέστερες επεμβάσεις. Η τοιχοποιία είναι από αργολιθοδομή, ενώ στις γωνίες των τοίχων χρησιμοποιείται πωρόλιθος. Εσωτερικά ο ναός είναι κατάγραφος με τοιχογραφίες και σύμφωνα με επιγραφή: *ὁ ναὸς ἱστορήθη διὰ χειρὸς Γεωργίου καὶ Γεωργίου Χιοναδιτῶν ἐκ τῆς ἐπαρχίας τοῦ Ἁγίου Βελᾶ (1817 Δεκεμβρίου 7)*. Έχει κηρυχθεί ως ιστορικό διατηρητέο μνημείο με την Υ.Α. ΥΠΠΟ/ΑΡΧ/Β1/Φ32΄/ 21392/542/6-697 (ΦΕΚ 516/ Β΄/23-6-97).

Οιχαλία

Μονή Γενεθλίου της Θεοτόκου

Πρόκειται για τη γνωστή στην περιοχή μονή Ορφανού, άλλοτε μετόχι της μονής Βαρλαάμ, από την οποία διασώζεται σήμερα το καθολικό, η διώροφη πτέρυγα των κελιών στη βορειοδυτική πλευρά της μονής και τμήμα του αρχικού της περιβόλου. Το καθολικό της μονής είναι τρίκλιτη θολοσκέπαστη βασιλική με στοά στη δυτική και βόρεια πλευρά. Με βάση τα αρχιτεκτονικά του στοιχεία ο ναός χρονολογείται πιθανότατα στα τέλη του 18ου αιώνα. Έχει κηρυχθεί ως ιστορικό διατηρητέο μνημείο με την Υ.Α. ΥΠΠΟ/ΑΡΧ/ Β1/Φ32/19704/595/6-6-96 (ΦΕΚ 492/Β΄/25-6-96).

Μεγάρχη

Ναός Αγίου Νικολάου

Μονόχωρος δρομικός καμαροσκεπής ναός με στεγασμένη στοά στη δυτική και βόρεια πλευρά. Η τοιχοποιία είναι από αργολιθοδομή και εσωτερικά είναι κατάγραφος με τοιχογραφίες, που σύμφωνα με επιγραφή χρονολογούνται στο 1819, ενώ η παράδοση θέλει ως χορηγό του ναού την κυρά Βασιλική. Έχει κηρυχθεί ως ιστορικό διατηρητέο μνημείο με την Υ.Α. ΥΠΠΟ/ΑΡΧ/Β1/Φ32/21397/540/7-11-97 (ΦΕΚ 1032/Β΄/24-11-97).

Δέση

Μονή Αγίας Τριάδος

Από την άλλοτε ακμάζουσα μονή σώζεται το καθολικό της, τμήμα της βόρειας πλευράς των κελιών και αρκετά τμήματα του εξωτερικού περιβόλου της, κυρίως στη βόρεια και ανατολική πλευρά. Το καθολικό είναι ναός σταυροειδής εγγεγραμμένος με τρούλο και νάρθηκα υπερυψωμένο στη δυτική πλευρά. Εσωτερικά ο ναός είναι κατάγραφος με τοιχογραφίες, έργο Σαμαριναίων ζωγράφων (Εικ. 16). Κατάγραφος είναι επίσης ο νάρθηκας με θέματα σχετικά με τη Δευτέρα Παρουσία (Εικ. 17). Έχει κηρυχθεί ως ιστορικό διατηρητέο μνημείο με την Υ.Α. ΥΠΠΟ/ΑΡΧ/Β1/Φ32/21293/546/30-6-97 (ΦΕΚ 616/Β΄/11-1097).

Μυρόφυλλο

Μονή Αγίου Γεωργίου

Η μονή βρίσκεται στους πρόποδες της Πίνδου, κοντά στις όχθες του Αχελώου και στα όρια των Νομών Τρικάλων και Άρτας (Εικ. 18). Το μοναστηριακό συγκρότημα περιλαμβάνει τους ναούς της Κοίμησης Θεοτόκου, του Αγίου Γεωργίου και το παρεκκλήσι των Ταξιαρχών, διώροφη πτέρυγα κελιών στη δυτική πλευρά, ενώ οι πτέρυγες των υπόλοιπων κελιών στην

Εικ. 18. Μυρόφυλλο. Μονή Αγίου Γεωργίου. Εσωτερική άποψη της μονής.

Εικ. 19. Μυρόφυλλο. Μονή Αγίου Γεωργίου. Ναός Παναγίας. Εξωτερική όψη.

ανατολική, νότια και βόρεια πλευρά βρίσκονται σε ερειπιώδη κατάσταση. Η είσοδος στη μονή γίνεται από τη δυτική πλευρά με μεγάλο τοξωτό άνοιγμα, το διαβατικό. Την πλευρά αυτή προστατεύουν πέντε τυφεκιοθυρίδες και στο δεξιό της τμήμα, όπου αναγράφεται το έτος 1811, υψώνεται πύργος, ύψ. 15 μ. Στη βόρεια πτέρυγα, την οποία οι μοναχοί ονόμαζαν «απάνω ανώι», βρίσκονται κτίρια διαβίωσης και αποθήκες, ενώ στη νότια, η οποία ήταν γνωστή ως «κάτω ανώι», δεν υπάρχουν κτίρια παρά μόνον η εξωτερική τοξωτή στοά του κάτω ορόφου και τέλος, στην ανατολική πτέρυγα, που ονομαζόταν «κουτσέκι», σώζεται η κλίμακα ανόδου στην πτέρυγα των κελιών. Επίσης, στη νοτιοδυτική γωνία της βόρειας πτέρυγας και πλησίον του ναού της Παναγίας υπάρχει το διώροφο Ηγουμενείο.

Η μονή συνδέεται άμεσα με πολλά πολεμικά γεγονότα κατά τη διάρκεια της Επανάστασης του 1821, εγκαταλείπεται λόγω των δυσκολιών διαβίωσης το 1825, ενώ κατά τον Β΄ Παγκόσμιο Πόλεμο αποτελεί καταφύγιο και παράλληλα, λειτουργεί και ως νοσοκομείο.

Ο ναός της Παναγίας (Εικ. 19) είναι μονόχωρος καμαροσκεπής και σύμφωνα με εντοιχισμένη λιθανάγλυφη πλάκα στη νότια πλευρά χρονολογείται στο 1614. Σώζονται αποσπάσματα τοιχογραφιών της ίδιας εποχής. Στη δυτική πλευρά φέρει εσωνάρθηκα που καλύπτεται με τυφλό θόλο χωρίς τοιχογραφίες και είναι ανεπίχριστος. Ανεπίχριστος είναι, επίσης, και ο εξωνάρθηκας, που έχει και τη χρήση του περάσματος στη βορειοδυτική πτέρυγα των κτισμάτων. Πάνω από το ναό αυτόν έχει χτιστεί μικρό παρεκκλήσι των Ταξιαρχών που σύμφωνα με επιγραφή ανοικοδομήθηκε το 1738 και αγιογραφήθηκε από το ζωγράφο Χρύσανθο.

Ο ναός του Αγίου Γεωργίου βρίσκεται στα ανατολικά του παραπάνω μοναστηριακού συγκροτήματος και αποτελείται από τον καμαροσκεπή ναό, το προστώο και δύο βοηθητικούς χώρους στη βορειοδυτική γωνία του (Εικ. 20). Εσωτερικά είναι κατάγραφος με τοιχογραφίες που φιλοτεχνήθηκαν το 1869 από τους Σαμαριναίους ζωγράφους Αθανάσιο και Γεώργιο,

Εικ. 20. Μυρόφυλλο. Μονή Αγίου Γεωργίου. Ναός Αγίου Γεωργίου. Εξωτερική άποψη.

ενώ οι τοιχογραφίες του προστώου χρονολογούνται στο 1870. Το τέμπλο του ναού είναι ασφαλώς παλαιότερο, όπως δείχνουν τα τεχνοτροπικά χαρακτηριστικά του, αλλά και τα συμπληρώματα με διαφορετικά σανιδωτά τμήματα στα πλάγια. Επιγραφή αναφέρει: *ἐχρυσώθηκεν τὸ 1870 ἀπὸ τὸν Σαμαριναῖο Ζωγράφο Ἀθανάσιο*.

Η μονή έχει κηρυχθεί ως ιστορικό διατηρητέο μνημείο με την Υ.Α. ΥΠΠΟ/ΑΡΧ/Β1/Φ32/26244/573/17-6-85 (ΦΕΚ 425/Β΄/10-6-85).

Μεσοχώρα

Γέφυρα Αρματωλικού-Μεσοχώρας

Βρίσκεται λίγο μετά τη Μεσοχώρα, γεφυρώνοντας τον Αχελώο ποταμό. Αποτελεί το μοναδικό πέρασμα για τροχοφόρα και πεζούς και είναι ο μοναδικός σύνδεσμος του νομού με την Ήπειρο. Είναι μονότοξη γέφυρα με δύο ανακουφιστικά ανοίγ-

Εικ. 21. Μεσοχώρα. Γέφυρα Αρματωλικού-Μεσοχώρας.

Εικ. 22. Πολυνέρι. Γέφυρα.

ματα εκατέρωθεν του τόξου και άλλα έξι μικρότερα. Η τοιχοποιία της όπως και η αρχιτεκτονική δείχνουν πως κατασκευάστηκε με μεγάλη επιμέλεια και φροντίδα στις αρχές του 20ού αιώνα (Εικ. 21).

Πολυνέρι

Γέφυρα

Βρίσκεται στον Αρέτιο ποταμό, παραπόταμο του Αχελώου, πλησίον της Κοινότητας Πολυνερίου και στα όριά της με τις Κοινότητες Μυροφύλλου και Καλής Κώμης (Ελληνικών) που βρίσκονται στα όρια των Νομών Τρικάλων και Καρδίτσας. Η προσέγγισή της είναι αρκετά δύσκολη, αφού θα πρέπει να ακολουθήσει κανείς τόσο μια διαδρομή στις όχθες των δύο ποταμών όσο και διασχίζοντάς τους. Πρόκειται για μονότοξη γέφυρα, η οποία έχει δεχθεί αρκετές κακότεχνες μεταγενέστερες επεμβάσεις και η οποία διασώζει το λιθόστρωτο οδόστρωμά της (Εικ. 22).

ΚΡΥΣΤΑΛΛΙΑ ΜΑΝΤΖΑΝΑ

ΝΟΜΟΣ ΜΑΓΝΗΣΙΑΣ

Μουσείο Βόλου

Καταγράφηκαν και φωτογραφήθηκαν τα μαρμάρινα αρχιτεκτονικά μέλη (παλαιοχριστιανικής και βυζαντινής περιόδου) στο προαύλιο του Μουσείου Βόλου. Πρόκειται για: ένα τεκτονικό κιονόκρανο, τρία ιωνικά κιονόκρανα με συμφυές επίθημα, δύο αμφικιονόκρανα, δύο κορινθιακά κιονόκρανα γυμνού πυρήνα (Εικ. 23) και ένα ακόμη θραύσμα όμοιου κιονόκρανου, μία παραλλαγή θεοδοσιανού κιονόκρανου, ένα ημίεργο δίζωνο κιονόκρανο, ένα επίθημα κιονόκρανου, ένα μεγάλο

Εικ. 23. Μουσείο Βόλου. Κορινθιακό κιονόκρανο γυμνού πυρήνα.

γείσο, δύο οθωμανικές στήλες, δύο ανάγλυφους πεσσίσκους, ένα κιουλάχι και τρία τεμάχια βάσης φράγματος πρεσβυτερίου.

Μουσείο Αλμυρού

Καταγράφηκαν τα μαρμάρινα αρχιτεκτονικά μέλη και επιγραφές της παλαιοχριστιανικής περιόδου, των βυζαντινών χρόνων και της Τουρκοκρατίας στο προαύλιο του Μουσείου Αλμυρού. Πρόκειται για: μία παραλλαγή σύνθετου κορινθιακού κιονόκρανου, ένα τμήμα θεοδοσιανού κιονόκρανου, δύο πτυχωτά κιονόκρανα και ένα μικρό τμήμα κιονόκρανου ίδιου τύπου, ένα κορινθιάζον κιονόκρανο και ένα μικρό τμήμα κιονόκρανου ίδιου τύπου, τέσσερα επιθήματα κιονοκράνων και τέσσερα τμήματα επιθημάτων, δύο ιωνικά κιονόκρανα, ένα ιωνικό κιονόκρανο με συμφυές επίθημα ημίεργο, ένα μικρό διπλό κιονόκρανο, δύο επιθήματα αμφικιόνων, δύο ακέραια επιθήματα αμφικιονίσκων παραθύρων και δύο τμήματα επιθημάτων, ένα επιθηματοειδές κιονόκρανο, δύο επι-

Εικ. 24. Μουσείο Αλμυρού. Τμήμα θωρακίου.

Εικ. 25. Κίκινθος. Ναός Αγίου Νικολάου.

στέψεις κιονίσκων, πέντε πεσσίσκους φράγματος πρεσβυτερίου, τέσσερα τμήματα αρράβδωτων κιόνων, δύο αρράβδωτους κιονίσκους, ένα ραβδωτό κίονα, ένα ραβδωτό κιονίσκο, ένα στρεπτό κίονα, ένα στρεπτό κιονίσκο και τμήμα ενός δεύτερου, τρία τμήματα περιθυρωμάτων, επτά θωράκια και ένα τμήμα θωρακίου (Εικ. 24), εννέα τμήματα επιστυλίων και γείσων, ένα επίκρανο παραστάδας, πέντε θραύσματα ψευδεπικράνου σε τεχνική à jour, δύο θραύσματα τράπεζας μαρτύρων, εννέα ενεπίγραφες πλάκες χριστιανικών χρόνων, 16 ενεπίγραφες πλάκες και στήλες της περιόδου της Τουρκοκρατίας ακέραιες ή σε τμήματα, πέντε επιστέψεις τουρκικών επιτυμβίων στηλών, 14 ανάγλυφες πλάκες ακέραιες ή σε τμήματα διαφόρων περιόδων, ένα τμήμα πεσσίσκου με επιτύμβια επιγραφή, ένα τμήμα αμφικιονίσκου με επιγραφή και έναν πεσσίσκο με συμφυή ενεπίγραφη πλάκα.

ΒΑΣΙΛΙΚΗ ΣΥΘΙΑΚΑΚΗ

ΚΙΚΙΝΘΟΣ

Επειδή η Κοινότητα Αμαλιάπολης εκδήλωσε ενδιαφέρον διαμόρφωσης του χώρου γύρω από την άλλοτε μονή του Αγίου Νικολάου, η Εφορεία προέβη στην κήρυξη ως αρχαιολογικού χώρου ολόκληρου του νησιού, προς προστασία των αρχαιοτήτων που εντοπίστηκαν.

Η μονή του Αγίου Νικολάου ανάγεται στο 19ο αιώνα. Διασώζεται ο ναός του ομώνυμου αγίου, μονόκλιτος στεγασμένος με φουρνικό, του οποίου η νότια και δυτική πλευρά περιβάλλεται από στοά (Εικ. 25). Βόρεια του ναού σώζονται ερείπια κελιών και στα ανατολικά του υπάρχουν υπολείμματα νεότερων κτισμάτων που οι κάτοικοι της περιοχής τα χαρακτηρίζουν ως απολυμαντήριο.

Κατά την αυτοψία εντοπίστηκαν διάσπαρτα στο νησί άφθονα κεραμικά ευρήματα παλαιοχριστιανικής και βυζαντινής κυρίως εποχής, που ανήκουν σε αγγεία καθημερινής χρήσης, αμφορείς, πιθάρια και λείψανα τοίχων από αργολιθοδομή με ασβεστοκονία ή κουρασάνι ως συνδετικό υλικό.

Τα ερείπια που εντοπίστηκαν στο νησί της Κικίνθου αντιπροσωπεύουν μια μεγάλη χρονική περίοδο από την πρώιμη παλαιοχριστιανική περίοδο έως τις αρχές του 19ου αιώνα.

ΑΣΠΑΣΙΑ ΝΤΙΝΑ

ΝΟΜΟΣ ΦΘΙΩΤΙΔΑΣ

Νεράιδα

Μονή Ταξιαρχών

Έγινε καταγραφή των τοιχογραφιών της μονής[9], που διασώζονται στους θόλους του κεντρικού και βόρειου κλίτους, καθώς και στο Ιερό, οι οποίες χρονολογούνται στο 18ο αιώνα (Εικ. 26).

Ναός Αγίου Ιωάννου Προδρόμου

Ο ναΐσκος[10] είναι κατάγραφος με τοιχογραφίες που χρονολογούνται από επιγραφή στο 1755: *Ἱστορήθη ὁ θεῖος ναὸς / τοῦ Τιμίου Προδρόμου διὰ / συνδρομῆς τοῦ Πανοσιωτάτου καθηγουμένου / Κυρίου Νικηφόρου ἐπὶ τῆς ἀρχιερατείας / τοῦ θεοφιλεστάτου Ἐπισκόπου Ζητουνίου / Κυρίου Ἀνθίμου ἐπὶ ἔτους 1755 / ἐφημερεύοντος Παϊσίου Ἱερομονάχου Ἀπριλίου 15.*

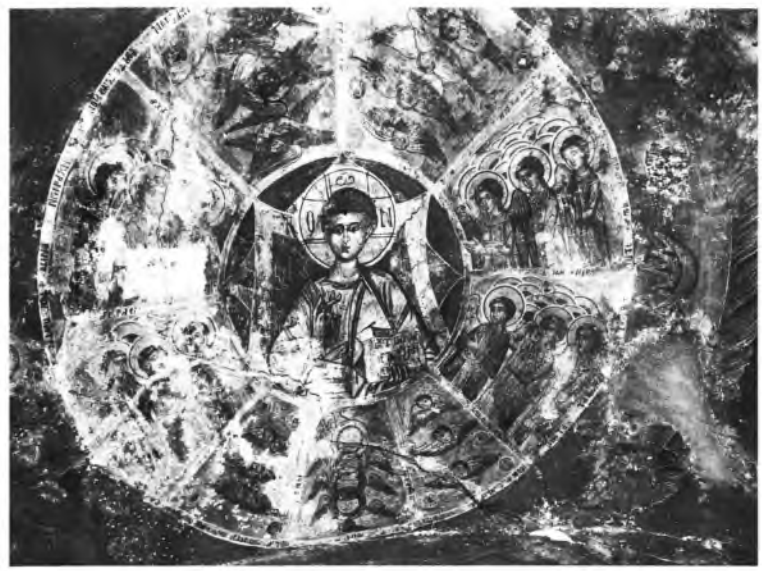
Έγινε καταγραφή των τοιχογραφιών του ναού: στην κάτω ζώνη ολόσωμοι άγιοι, στη β΄ ζώνη άγιοι σε μετάλλια και στην άνω ζώνη σκηνές από το Δωδεκάορτο και από το βίο του αγίου Ιωάννου του Προδρόμου (Εικ. 27).

ΠΑΝΑΓΙΩΤΑ ΦΟΥΝΤΑ

9. *ΑΔ* 17 (1961/62): Χρονικά, σ. 168· 26 (1971): Χρονικά, σ. 287-290.
10. *ΑΔ* 17 (1961/62): Χρονικά, σ. 168.

Εικ. 26. Νεράιδα. Μονή Ταξιαρχών. Τμήμα τοιχογραφικού διακόσμου.

Εικ. 27. Νεράιδα. Ναός Αγίου Ιωάννου Προδρόμου. Λεπτομέρεια τοιχογραφικού διακόσμου.

ΑΝΑΣΚΑΦΙΚΕΣ ΕΡΓΑΣΙΕΣ

ΝΟΜΟΣ ΛΑΡΙΣΑΣ

Λάρισα

Φρούριο, οδός Ξάνθου 4

Με αφορμή τη διάνοιξη θεμελίων οικοδομής πραγματοποιήθηκε σωστική ανασκαφική έρευνα που διήρκεσε από τις 6 έως τις 18-10-1999. Στη δυτική πλευρά του οικοπέδου αποκαλύφθηκαν τοίχοι τεσσάρων οικοδομικών φάσεων από το βάθος των 0,70 μ. (ως σταθερό σημείο θεωρήθηκε το δάπεδο της τσιμεντένιας πλάκας της όμορης προς Β. οικοδομής) έως το βάθος των 1,55 μ.

Από τους τοίχους αυτούς ο ανατολικότερος (Τ1), πλ. 0,60 μ., με κατεύθυνση Β.-Ν. ήταν κατασκευασμένος με μικρούς ημιλαξευμένους ορθογώνιους λίθους τοποθετημένους «μπατικά». Ενδιάμεσα υπήρχε χώμα και κακοψημένες πλίνθοι, οι οποίες αλλού ήταν λεπτές και αλλού μεγαλύτερου πάχους, τοποθετημένες σε επάλληλες στρώσεις ή παρατακτικά χωρίς σύστημα. Ο τρόπος δόμησης παρουσιάζει στενές αναλογίες με τις τοι-

χοδομίες κτισμάτων του τέλους του περασμένου αιώνα που διατηρούνται στις οδούς Ξάνθου και Φιλελλήνων.

Δυτικά του Τ1, σε απόσταση 0,10 μ. από αυτόν και στο ίδιο βάθος, εντοπίστηκε η στέψη δεύτερου τοίχου (Τ2), πλ. 0,65-0,70 μ., από ημιλαξευμένους αργούς λίθους με εσωτερικό γέμισμα από μικρούς αργούς λίθους, που βαίνει παράλληλα προς τον Τ1.

Λίγο πριν από τη βόρεια παρειά του οικοπέδου αποκαλύφθηκε τμήμα τοίχου (Τ4) με κατεύθυνση Α.-Δ., ο οποίος σχηματίζει γωνία με άλλον τοίχο (Τ5), κατεύθυνσης Β.-Ν. Στην τοιχοδομία του Τ4 είναι ενσωματωμένο αρχαίο μαρμάρινο μέλος, πιθανότατα στήλη, τοποθετημένη με την όψη προς τα κάτω. Οι τοίχοι Τ2, Τ4 και Τ5 είναι αρχαιότεροι του Τ1.

Κάτω από τον τοίχο Τ1 και σε βάθος 1,10 μ. εντοπίστηκε παλαιότερος τοίχος (Τ3), πάνω σε τμήμα του οποίου θεμελιώθηκε ο Τ1. Το πλάτος του είναι 0,65 και το μέγιστο σωζόμενο ύψος του είναι 0,45 μ.

Κάτω από τη θεμελίωση του Τ3, αλλά και κατά μήκος της βόρειας παρειάς του οικοπέδου, σε βάθος 1,80 μ., αποκαλύφθηκαν ίχνη δαπέδου από συμπαγές κουρασάνι και χαμηλότερα, σε βάθος 2,12 μ., ίχνη ενός ακόμη πρόχειρου δαπέδου από θραύσματα κεραμίδων, σκύρα και μικρά βότσαλα. Κάτω από αυτό υπήρχε σε μικρή έκταση στρώμα από καταπλακωμένα αγγεία, πιθανότατα της ελληνιστικής περιόδου (όστρακα μελαμβαφή). Επίσης, κάτω από τον Τ1 και σε βάθος από 2,57 έως 2,77 μ. εντοπίστηκαν υπολείμματα δαπέδου από σχιστολιθικές πλάκες.

Στη βορειοανατολική γωνία του οικοπέδου εντοπίστηκε σε επιφανειακό στρώμα τμήμα καλυβίτη τάφου. Σε μεγαλύτερο βάθος (2,25 μ.) αποκαλύφθηκε τοίχος, μέγ. σωζ. ύψ. 0,45 μ., με κατεύθυνση ΒΔ.-ΝΑ. Η τοιχοποιία του είναι επιμελημένη και συνίσταται από σχετικά λεπτούς και ορθογώνιους ημιλαξευμένους λίθους. Χρονολογείται πιθανότατα στην ελληνιστική περίοδο. Ο τοίχος αυτός είχε εν μέρει καταστραφεί κατά τη διάνοιξη μεγάλου αποθέτη που έφθανε σε βάθος 3 μ. και περιείχε όστρακα διαφόρων εποχών.

Τα παραπάνω ευρήματα εντοπίζονται στις τρεις από τις τέσσερις παρειές του οικοπέδου (ανατολική, δυτική και βόρεια). Στο υπόλοιπο τμήμα του υπήρχε επίχωση έως το βάθος των 3 μ. με ανάμικτη κεραμική που περιελάμβανε όστρακα από την ελληνιστική εποχή έως την όψιμη Τουρκοκρατία. Έτσι, προκύπτει το συμπέρασμα ότι το οικόπεδο είχε υποστεί και παλαιότερα – άγνωστο για ποιο λόγο – βαθιά εκσκαφή με αποτέλεσμα οι ενδείξεις παλαιότερων φάσεων να περιορίζονται μόνο στις τρεις παρειές του. Από το διαταραγμένο στρωματογραφικά τμήμα του οικοπέδου περισυνελέγησαν μεταξύ άλλων ένα χάλκινο κυλινδρικό δαχτυλίδι βυζαντινών χρόνων, μερικά διαβρωμένα νομίσματα πιθανότατα ελληνιστικών και παλαιοχριστιανικών χρόνων και ένα ακέραιο μεταβυζαντινό εφυαλωμένο κύπελλο με πόδι. Από το βάθος των 3 μ. το χώμα ήταν σταθερό χωρίς ευρήματα. Η ανασκαφή διακόπηκε σε βάθος 3,50 μ.

ΒΑΣΙΛΙΚΗ ΣΥΘΙΑΚΑΚΗ

Εικ. 28. Άζωρος. Θέση Παλιοκκλήσι. Γενική άποψη του νεκροταφείου.

Άζωρος

Θέση Παλιοκκλήσι

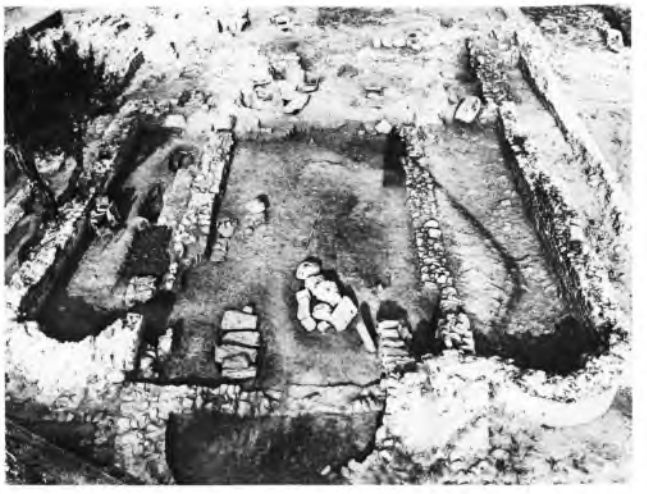
Συνεχίστηκε κατά το 1999 και για τέταρτη συνεχή χρονιά[11] η ανασκαφική έρευνα στην παραπάνω θέση με έξοδα του Δήμου Σαρανταπόρου, από τον επί συμβάσει αρχαιολόγο Σ. Κουγιουμτζόγλου. Η έρευνα διεξήχθη βορειοανατολικά της βασιλικής, όπου αποκαλύφθηκαν συνολικά 41 κιβωτιόσχημοι τάφοι της μεσοβυζαντινής περιόδου (Εικ. 28). Βρέθηκαν χάλκινα νομίσματα, χάλκινα δαχτυλίδια, ενώτια και περιδέραια.

Μηλέα

Θέση Αγία Τριάδα

Συνεχίστηκε για δεύτερη συνεχή χρονιά[12] η ανασκαφική έρευνα στην παραπάνω θέση με έξοδα του Δήμου Σαρανταπόρου, από τον επί συμβάσει αρχαιολόγο Σ. Κουγιουμτζόγλου και πραγματοποιήθηκε τόσο εσωτερικά των δύο ναών όσο και πέριξ αυτών (Εικ. 29). Τα δάπεδα στο κεντρικό και νότιο κλίτος έχουν καταστραφεί και αποκαλύφθηκαν σε βαθύτερα στρώματα κιβωτιόσχημοι τάφοι της μεσοβυζαντινής περιόδου. Στο βόρειο κλίτος αποκαλύφθηκε παχύ στρώμα καταστροφής, το οποίο θα ερευνηθεί αργότερα. Νότια της βασιλικής Α αποκαλύφθηκαν προσκτίσματα, τα οποία καλύπτονται με παχύ στρώμα καταστροφής από κεραμίδες στέγης, μερικές από τις οποίες φέρουν εγχάρακτους σταυρούς. Στα ανώτερα στρώματα των προσκτισμάτων βρέθηκαν λακκοειδείς τάφοι της

11. *ΑΔ* 52 (1997): Χρονικά, σ. 543-545· 53 (1998): Χρονικά, σ. 477.
12. *ΑΔ* 53 (1998): Χρονικά, σ. 477.

Εικ. 29. Μηλέα. Θέση Αγία Τριάδα. Γενική άποψη της ανασκαφής.

Εικ. 30. Μηλέα. Θέση Αγία Τριάδα. Τα νοτιοδυτικά προσκτίσματα με τις ταφές.

οθωμανικής περιόδου, ενώ στα κατώτερα ταφές της μεσοβυζαντινής περιόδου με πλούσια κτερίσματα (Εικ. 30). Η έρευνα συνεχίστηκε στο ανατολικότερο τμήμα των προσκτισμάτων της βασιλικής Α, όπου εντοπίστηκε θύρα, πλ. 1,10 μ., η οποία επικοινωνεί με το νότιο κλίτος. Στο εσωτερικό του κτίσματος αποκαλύφθηκε τμήμα της κολυμβήθρας του βαπτιστηρίου, η οποία φέρει επένδυση υδραυλικού κονιάματος. Το ανατολικό τμήμα της κολυμβήθρας έχει καταστραφεί από ένα λακκοειδή τάφο της μεσοβυζαντινής περιόδου, ενώ το δυτικό είναι ακέραιο. Δεύτερη είσοδος αποκαλύφθηκε δυτικά του κτίσματος που επικοινωνεί με το δεύτερο πρόσκτισμα, το οποίο ανήκει πιθανότατα στο φωτιστήριο. Με το τέλος των εργασιών κατασκευάστηκε μεταλλικό στέγαστρο για την προστασία του βαπτιστηρίου.

ΛΑΖΑΡΟΣ ΔΕΡΙΖΙΩΤΗΣ

ΝΟΜΟΣ ΜΑΓΝΗΣΙΑΣ

Φθιώτιδες Θήβες (Νέα Αγχίαλος)

Σε σωστικές ανασκαφές που πραγματοποιήθηκαν στη Νέα Αγχίαλο, εξαιτίας έργων που διενεργούνται από κοινωφελείς οργανισμούς, αποκαλύφθηκαν αρχιτεκτονικά λείψανα που συμβάλλουν στη σύνθεση του πολεοδομικού ιστού του σημαντικότατου παλαιοχριστιανικού κέντρου των Φθιωτίδων Θηβών. Αξιοσημείωτα και τα κινητά ευρήματα: ξεχωρίζει χρυσός σόλιδος του Ιουστινιανού Α', προερχόμενος από αγρό στην περιοχή του Αγίου Παντελεήμονος Νέας Αγχιάλου.

Ναός Αγίου Δημητρίου

Κατά τις εργασίες κατασκευής παραθεμελίωσης του φυλακείου, το οποίο υπέστη ζημιές κατά το παρελθόν έτος από θεομηνία[13], αποκαλύφθηκαν λείψανα τοιχοποιίας, τα οποία ανήκουν στα προσκτίσματα της βασιλικής. Περισυνελέγησαν, επίσης, πολλά όστρακα παλαιοχριστιανικής εποχής, τμήμα αμφορέα και μαρμάρινη λεκανίδα.

Αλμυρός

Θέση Χολόρεμα

Στη Χ.Θ. 292.500 της εθνικής οδού Αθηνών-Θεσσαλονίκης, η οποία συμπίπτει με την περιοχή Χολόρεμα Αλμυρού, πραγματοποιήθηκε ανασκαφική έρευνα[14], στη δυτική πλευρά της οδού και στο χώρο, όπου πρόκειται να γίνει διαπλάτυνση, σε 21 τομείς (ΤΜ-Ψ, ΤΜ-Δ, ΤΜ-ΚΑ, ΤΜ-ΙΔ, ΤΜ-ΙΣΤ, ΤΜ-ΙΗ, ΤΜ-ΙΘ, ΤΜ-Κ, ΤΜ-Γ, ΤΜ-Σ, ΤΜ-Φ, ΤΜ-Ω, ΤΜ-ΚΓ, ΤΜ-ΙΖ, ΤΜ-ΙΒ, ΤΜ-Β, ΤΜ-Α, ΤΜ-Η, ΤΜ-ΚΒ, ΤΜ-Ι, ΤΜ-ΙΑ), τα αποτελέσματα της οποίας είναι τα εξής:

Τομέας Ψ. Αποτελείται από δέκα τομές, οι οποίες ερευνήθηκαν στο σύνολό τους. Η κεραμική είναι αρκετή, περιλαμβάνει θραύσματα πλίνθων, πολλά άβαφα όστρακα (συμπεριλαμβανομένων θραυσμάτων κυλινδρικών, ταινιωτών, πεπλατυσμένων-κυλινδρικών λαβών, δακτυλιόσχημων βάσεων, λίγων κτενωτών οστράκων με ίχνη καύσης) και λίγα εφυαλωμένα με πράσινο και λευκό κυρίως υάλωμα. Αντί φυσικού εδάφους συναντάται κροκαλοειδές γεωλογικό στρώμα σε όλη σχεδόν την έκταση του τομέα. Στην τομή 10, κατά την έρευνα του στρώματος 7, εντοπίστηκε κατασκευή παραπέμπουσα ίσως σε χυτήριο, σε έκταση 1,47×1,10 μ. περίπου. Πρόκειται για σύμπλεγμα πηλού, καύσεων, τριμμένων και μη οστρέων, γρανιτοπετρών, κροκαλοειδών λίθων, ασβεστόλιθου και αργιλοχώματος περι-

13. *ΑΔ*, ό.π., σ. 473.

14. Στην ανασκαφή συμμετείχαν οι επί συμβάσει αρχαιολόγοι Ε. Γλώσσα, Μ. Μαμαλούδη, Ι. Μαμαλούδη, Ι. Γεωργίου, Δ. Καλαντζής, Β. Κατμέρος.

βεβλημένων από πηλό σε κυματοειδή διάταξη, ο οποίος καλύπτεται εξωτερικά από τέφρα. Πραγματοποιήθηκε στερέωση της προαναφερθείσας κατασκευής, ενώ ένα χάλκινο νόμισμα αποτελεί το μόνο κινητό εύρημα του τομέα. Ο τομέας ανασκάφηκε σε μέγιστο βάθος 1,49 μ. στην τομή 10.

Τομέας Δ. Αποτελείται από 16 τομές, οι οποίες ερευνήθηκαν στο σύνολό τους. Η κεραμική άφθονη. Η έρευνα έφθασε σε βάθος 2 μ. Αποκαλύφθηκαν τέσσερις τάφοι, οι οποίοι ήταν ακτέριστοι, και ένας αποθέτης. Οι τάφοι περιείχαν σκελετό σε θέση χριστιανικής ταφής. Ο αποθέτης περιείχε κεραμική κυρίως βυζαντινών χρόνων. Η έρευνα στον αποθέτη συνεχίζεται. Ερευνήθηκε και το τμήμα μεταξύ του τομέα Ψ και του τομέα Δ. Χαρακτηρίστηκε ως υποτομέας Δ. Η έρευνα απέδωσε άφθονη κεραμική.

Τομέας ΚΑ. Περιλαμβάνει 20 τομές. Ερευνήθηκαν οι 15. Πλούσια κεραμική, που στο μεγαλύτερο μέρος της είναι πλίνθοι και άβαφα όστρακα και ελάχιστα εφυαλωμένα.

Τομέας ΙΔ. Πρόκειται για μικρό σε έκταση τομέα, ο οποίος περιλαμβάνει οκτώ τομές. Τα μοναδικά κινητά ευρήματα που ήλθαν στο φως είναι: ένα σιδερένιο οξειδωμένο έλασμα, ένα μεταλλικό (σιδερένιο) οξειδωμένο καρφί, ένα όστρεο. Η κεραμική του παραπάνω τομέα είναι φτωχή σε ποσότητα σε σχέση με τους παρακείμενους τομείς ΙΣΤ και ΙΗ. Περιλαμβάνει πλίνθους και τεμάχια ή θραύσματα κεράμων, καθώς και άβαφα όστρακα προερχόμενα από αγγεία μέτριας κατασκευής και λιγότερα περίτεχνης λεπτής τεχνικής. Εντοπίστηκαν, ακόμη, όστρακα επικαλυμμένα από υπόλευκο στο μεγαλύτερο ποσοστό και πράσινο υαλώδες επίχρισμα, το οποίο συχνά σώζεται σε καλή κατάσταση ή σπανιότερα σε προχωρημένο βαθμό αλλοίωσης. Αρκετά είναι και τα κτενωτά όστρακα.

Τομέας ΙΣΤ. Ο παραπάνω τομέας αποτελείται από οκτώ τομές. Πρόκειται για σχετικά μικρό σε έκταση τομέα, ο οποίος έχει να επιδείξει ιδιαίτερο αρχαιολογικό ενδιαφέρον, κυρίως στις τομές 2 και 1. Στην τομή 2 στο επίπεδο του στέρεου εδάφους, εμφανίστηκαν κροκαλοειδείς λίθοι και ανάμεσα σε αυτούς εντοπίστηκαν δύο ελλιπή κεραμικά σκεύη: τα Κ1 και Κ2. Το ένα αγγείο έχει λεπτά τοιχώματα, καστανό χρώμα, καλής όπτησης πηλό, ενώ το άλλο (Κ1), αποσπασματικά σωζόμενο, αποτελείται από καστανό σκούρο, καλής όπτησης πηλό. Η καύση, που εντοπίστηκε περιμετρικά των αγγείων, καθώς και το σχήμα τους, υποδεικνύουν ότι πρόκειται για οικιακά χρηστικά αγγεία. Το χώμα στο οποίο βρέθηκαν είναι αργιλώδες καστανοκόκκινο.

Ενδιαφέρον παρουσιάζει, επίσης, η τομή Ι, στην οποία αποκαλύφθηκε αποθέτης, ο οποίος περιλαμβάνει μεγάλο αριθμό οστράκων που προέρχονται από άβαφα χρηστικά αγγεία.

Τέλος, στον ίδιο τομέα εντοπίστηκε εκτεταμένη πηλόμαζα, η οποία ερευνήθηκε σταδιακά. Αξιοσημείωτο είναι ότι στην έκταση που καλύπτει ο τομέας ΙΣΤ σχεδόν διάσπαρτα σε όλα τα στρώματα των τομών βρέθηκαν αρκετά όστρεα.

Όσον αφορά στην κεραμική, αυτή είναι κατά το πλείστον χονδροειδής. Αποτελείται στο μεγαλύτερο ποσοστό της από τεμάχια πλίνθων, καστανέρυθρου ή πορτοκαλέρυθρου πηλού και θραύσματα κεράμων. Δεύτερα σε ποσοστό έρχονται τα άβαφα όστρακα, που προέρχονται από χρηστικά κυρίως αγγεία καλής ή κακής όπτησης με λεπτά ή και αρκετά χονδρά τοιχώματα (κυρίως τα αποθηκευτικά). Αρκετά υπήρξαν και τα εφυαλωμένα όστρακα, των οποίων η υάλωση είναι ωχροκίτρινη, πράσινη ή προέρχεται από συνδυασμό των δύο ή και περισσότερων σπάνιων χρωμάτων. Λιγότερα, τέλος, είναι τα όστρακα που προέρχονται από παλαιοχριστιανικά αγγεία (τα οποία κοσμούνται από αβαθείς συμπυκνωμένες ή και πιο αραιές αυλακώσεις).

Τομέας ΙΗ. Ο τομέας περιλαμβάνει στο σύνολό του 15 τομές. Ο παραπάνω τομέας είναι ιδιαίτερα πλούσιος όσον αφορά στην κεραμική που παρουσιάζει, καθώς και στον αριθμό των κινητών ευρημάτων που αποκαλύφθηκαν σε αυτόν.

Τα κεραμικά προϊόντα που ήλθαν στην επιφάνεια είναι πολλά και ποικίλα, ξεκινώντας από την πληθώρα των θραυσμάτων, πλίνθων και ερυθρωπών ή πορτοκαλέρυθρων και καστανών κεράμων. Πολλά είναι και τα θραύσματα των άβαφων χρηστικών αγγείων, τα οποία όμως σώζονται αποσπασματικά και δεν συνιστούν ακέραια αγγεία, λόγω της προχωρημένης άροσης της γης. Σώζονται κυρίως τμήματα λαβών (ταινιωτών, δακτυλιόσχημων). Θραύσματα από την κοιλία ή τους ώμους αγγείων και τμήματα κυκλικών επίπεδων κυρίως βάσεων αγγείων καθημερινής χρήσης. Πολλά είναι και τα θραύσματα που προέρχονται από εφυαλωμένα ρηχά κατά το πλείστον πινάκια, τα οποία είναι επικαλυμμένα από υπόλευκη ή ποικιλόχρωμη υάλωση. Κανένα, όμως, δεν βρέθηκε ακέραιο. Πληθώρα οστράκων προέρχονται από παλαιοχριστιανικά αγγεία κτενωτής τεχνικής. Άφθονα είναι και τα όστρεα που βρέθηκαν ανάμεσα στην κεραμική. Τα αγγεία είναι καλής όπτησης στο μεγαλύτερο ποσοστό. Υπάρχουν, όμως, και δείγματα κακής όπτησης πηλού με ποικίλες προσμείξεις. Τα περισσότερα αποτελούνται από λεπτά τοιχώματα και αρκετά από χονδρά (κυρίως τα αποθηκευτικά).

Δεν εντοπίστηκαν σε αυτόν οικιστικά κατάλοιπα, πλινθοσωροί ή ταφές, γι' αυτό και το ενδιαφέρον εντοπίζεται μόνο στην κεραμική.

Τομέας ΙΘ. Ερευνήθηκαν 16 τομές. Η στρωματογραφική διερεύνηση στα όρια του συγκεκριμένου χώρου έφερε στην επιφάνεια κατ' εξοχήν κεραμικά δείγματα, τα οποία βρίσκονται σε κατάσταση θραυσμάτων, λόγω της διατάραξης των χωμάτων από τη μακροχρόνια άροση.

Πρόκειται, λοιπόν, για μικρά και μεγάλα τεμάχια πλίνθων, αλλά και όστρακα άβαφα, τα οποία παρουσιάζουν ποικιλία στην ποιότητα του πηλού, αλλά και στη χρωματική διαβάθμιση. Τα όστρακα προέρχονται από διάφορα μέρη του σώματος των κεραμικών σκευών, όπως ώμοι, κοιλία, χείλος, βάσεις, λαβές κτλ. Εντοπίζεται ποικιλία κυρίως στο είδος των λαβών (ταινιωτές, δακτυλιοειδείς, τοξωτές κτλ.), όπως και στο είδος του χείλους. Όσον αφορά στην εφυαλωμένη κεραμική, τα υαλώματα που εμφανίζονται με μεγάλη συχνότητα είναι πράσινου και υπόλευκου χρώματος, άλλοτε σε ικανοποιητική διατήρηση, άλλοτε με πολλές φθορές. Αξιοσημείωτη είναι η τεχνική λεπτής

Εικ. 31. Αλμυρός. Θέση Χολόρεμα. Τομέας Κ. Άποψη της ανασκαφής.

εγχάραξης, που διασώζεται σε κάποια από τα ευρεθέντα. Τα κινητά ευρήματα που εντοπίστηκαν μέχρι τώρα δεν παρουσιάζουν ποικιλία.

Τομέας Κ. Ερευνήθηκαν 25 τομές (Εικ. 31). Περισυνελέγησαν αρκετές ποσότητες άβαφων οστράκων χρηστικών αγγείων, αρκετές ποσότητες θραυσμάτων πλίνθων και λιγότερα σε ποσότητα εφυαλωμένα όστρακα, κάποια από τα οποία φέρουν γραπτή, άλλα εγχάρακτη διακόσμηση και άλλα συνδυασμό και των δύο.

Στην τομή 21 εντοπίστηκε αβαθής κοιλότητα εντός γεωλογικού στρώματος από κροκαλοειδείς λίθους με άβαφα κυρίως όστρακα και πλίνθους. Παρόμοια κοιλότητα βρέθηκε κοντά στην ανατολική παρειά της τομής αυτής, γεγονός που επέβαλε τη χάραξη εξωτερικής υποτομής, διαστ. 1×1 μ., η οποία ονομάστηκε 21α και είχε παρόμοια ευρήματα. Τέτοιες αβαθείς κοιλότητες, εξάλλου, με παρόμοια ευρήματα εντοπίστηκαν και στις τομές 23 και 24. Ο τομέας ανασκάφηκε σε μέγιστο βάθος (9,76 μ.) στην τομή 14.

Τομέας Γ. Περιλαμβάνει 35 τομές. Ερευνήθηκαν 21. Περισυνελέγησαν πολλά θραύσματα πλίνθων, άβαφα και εφυαλωμένα όστρακα.

Τομέας Σ. Περιλαμβάνει 44 τομές. Ερευνήθηκαν 20. Περισυνελέγησαν πολλά θραύσματα πλίνθων, άβαφα όστρακα, λαβές αγγείων, λίγα όστρακα παλαιοχριστιανικής εποχής και αρκετά εφυαλωμένα.

Τομέας Φ. Ο τομέας αποτελείται συνολικά από 27 τομές. Ερευνήθηκαν 15. Κινητά ευρήματα δεν εντοπίστηκαν σε αυτόν. Παρουσιάζεται, όμως, εικόνα ποικίλης κεραμικής. Το μεγαλύτερο μέρος αυτής αποτελούν κυρίως οι οπτές καστανέρυθρες πλίνθοι και τα όστρακα που προέρχονται από άβαφα κυρίως αγγεία καλής ή μέτριας όπτησης. Ο πηλός τους είναι συχνά καθαρός και ενίοτε αποτελείται από προσμείξεις άλλων σωματιδίων. Αρκετά είναι και τα εφυαλωμένα όστρακα υπόλευκης κατά το πλείστον και πράσινης υάλωσης. Ορισμένα από αυτά φέρουν εγχάρακτη διακόσμηση καμπυλωτών μοτίβων. Τέλος, ελάχιστα είναι τα όστρακα που κοσμούνται από παράλληλες διακοσμητικές αυλακώσεις.

Τομέας Ω. Ο τομέας Ω περιλαμβάνει συνολικά 15 τομές. Βασικό χαρακτηριστικό του είναι το γεγονός ότι δεν ανασκάφηκε σε μεγάλο βάθος. Οι εργασίες σταμάτησαν στο πέμπτο στρώμα στις περισσότερες τομές και σε ορισμένες στο έκτο, εξαιτίας των κροκαλοειδών λίθων που αποκαλύφθηκαν στο σύνολο της επιφάνειας του τομέα, γεγονός που κατέστησε δυσχερή την περαιτέρω έρευνα σε μεγαλύτερο βάθος. Ο τομέας δεν αποκάλυψε κινητά ευρήματα (δείγματα μικροτεχνίας ή μεταλλοτεχνίας) παρά μόνο δείγματα κεραμικής. Από αυτήν το μεγαλύτερο ποσοστό αποτελούν τεμάχια πλίνθων και κεράμων καστανέρυθρου πηλού. Ακολουθούν όστρακα εφυαλωμένων αγγείων, κυρίως πινακίων υπόλευκης και πράσινης υαλώσεως, η οποία διατηρείται άλλοτε σε καλό βαθμό και άλλοτε σε προχωρημένο βαθμό αλλοίωσης. Εντοπίστηκαν ακόμη και αρκετά όστρακα άβαφων χρηστικών αγγείων (θραύσματα από χείλη, βάσεις και λαβές). Τέλος, σε μικρότερη αναλογία είναι τα κτενωτά όστρακα που ήλθαν στην επιφάνεια.

Τομέας ΚΓ. Ο τομέας περιλαμβάνει συνολικά 15 τομές. Ενδιαφέρον παρουσιάζει η στρωματογραφική διερεύνηση στο χώρο αυτό, καθώς από την επιφάνεια μέχρι και το επίπεδο του έκτου ανασκαφικού στρώματος το χώμα είναι καστανό, αργιλώδες, ενώ από το σημείο αυτό και κάτω γίνεται συμπαγές και καταλήγει από κροκαλοειδείς λίθους, οπότε και σταματά η παρουσία κεραμικής. Εξαιρείται μικρό κυκλικό τμήμα, στο οποίο εντοπίζονται σε βάθος ποικίλα κεραμικά στοιχεία (αποθέτης). Η κεραμική στο μεγαλύτερο μέρος της είναι χονδροειδής. Αποτελείται από τεμάχια πλίνθων και κεράμων, όστρακα από αγγεία άβαφα με χονδρά και λεπτότερα τοιχώματα, κάποια δείγματα κτενωτών οστράκων. Αρκετά είναι και τα όστρακα που φέρουν εφυάλωση και προέρχονται κατά το πλείστον από ρηχά πινάκια. Τα κινητά ευρήματα που ήλθαν στο φως είναι: πήλινο σφονδύλι, το 1/3 περίπου αγγείου με σφαιρικό σώμα και ψηλό κάθετο λαιμό.

Τομέας ΙΖ. Ο τομέας ΙΖ περιλαμβάνει στο σύνολό του 37 τομές. Δεν εντοπίστηκαν σε αυτόν οικιστικά κατάλοιπα. Ο τομέας υπήρξε φτωχός σε κεραμικά προϊόντα. Το βάθος όχι ιδιαίτερα μεγάλο εξαιτίας του στρώματος των κροκαλοειδών λίθων που εμφανίζεται από το πέμπτο ανασκαφικό στρώμα και κάτω. Η κεραμική είναι κατά το πλείστον χονδροειδής (πλίνθοι και θραύσματα κεράμων). Περιλαμβάνει κατά το πλείστον όστρακα, τα οποία προέρχονται από άβαφα χρηστικά αγγεία καστανέρυθρου και ερυθρωπού πηλού, καθώς και όστρακα επικαλυμμένα με υαλώδες επίχρισμα υπόλευκου και πρασινωπού χρώματος. Τέλος, εντοπίστηκαν λιγότερα όστρακα κοσμημένα με αβαθείς παράλληλες αυλακώσεις.

Τομέας ΙΒ. Διενεργήθηκαν 25 τομές. Η ανασκαφή αποδείχθηκε φτωχή σε κεραμική, αποτελούμενη κυρίως από θραύσματα πλίνθων, λίγα όστρακα χονδροειδούς χρηστικής κεραμικής (άβαφης) και ελάχιστα εφυαλωμένα και παλαιοχριστιανικά.

Σε αντίθεση με τον τομέα Β, εδώ δεν εντοπίστηκαν ίχνη αρ-

χιτεκτονικών κατασκευών και κανένα απολύτως κινητό εύρημα, παρά μόνον από περισυλλογή σε παρειά της τομής 23 ένας μικρός χάλκινος σταυρός από περίαπτο με οπή ανάρτησης στη μία κεραία. Η ανασκαφή έφθασε σε μέγιστο βάθος 0,70 μ. περίπου από την επιφάνεια του εδάφους και αποκάλυψε σε όλες τις τομές το φυσικό, κροκαλοπαγές υπόστρωμα.

Τομέας Β. Αποτελείται από 50 τομές. Η κεραμική του είναι ιδιαίτερα πλούσια, καθώς εκτεταμένοι πλινθοσωροί καλύπτουν αρκετές από τις τομές. Κάτω από τις συσσωρευμένες πλίνθους, ακέραιες και μη, εντοπίστηκαν αρκετά όστρακα που ανήκουν σε άβαφα χρηστικά αγγεία, κτενωτά, καθώς και λίγα που φέρουν υάλωμα, συνδυαζόμενο κάποιες φορές με γραπτή ή εγχάρακτη διακόσμηση.

Στο μέσον της παρειάς που ορίζεται από τα Σ19/Σ20 των τομών 12 και 15 εφάπτονται σε ορθή γωνία δύο τοιχία, τα Τ1 και Τ2, πάχ. 0,50 και μήκ. 2,40 και 2 μ. αντίστοιχα, αποτελούμενα από ακατέργαστους λίθους συνδυασμένους με μικρότερους (σφήνες) και χωρίς συνδετικό υλικό. Αξιοσημείωτο είναι το γεγονός ότι κάτω από τον Τ1 εντοπίστηκε ο ελλιπής αμφορέας Κ1. Ένας τρίτος τοίχος (Τ3) (Εικ. 32) ξεκινά από το Σ24, έχει μήκος 1,50 μ. και κατεύθυνση Α.-Δ. (ανάλογη με τον Τ2 και κάθετη προς τον Τ1), ενώ αποτελείται από σχιστολιθικούς πλακοειδείς λίθους συνδυασμένους με κροκάλες. Στο βόρειο τμήμα του εντοπίστηκαν μόνον τα παρακάτω κινητά ευρήματα: χάλκινο νόμισμα, αδιάγνωστο πήλινο αντικείμενο με διαμπερή οπή, οξειδωμένο σιδερένιο εργαλείο, έλασμα. Μέγιστο βάθος τομέα στην τομή 30: 1,38 μ.

Τομέας Β (επέκταση). Από την ανασκαφή συγκεντρώθηκε μεγάλη ποσότητα οπτοπλίνθων, οστράκων που ανήκουν σε άβαφη χρηστική κεραμική διαφόρων ειδών, σε παλαιοχριστιανικά αγγεία (κτενωτά και αυλακωτά) και σε εφυαλωμένα ποικιλόχρωμα (κυρίως από πινάκια, πολλά από τα οποία φέρουν διακοσμήσεις γραπτές, εγχάρακτες ή και έξεργες).

Συνελέγησαν πολυάριθμα μικρά κινητά ευρήματα, αρκετά με εξαιρετικό ενδιαφέρον: τμήμα πήλινης κυκλικής σφραγίδας με εγχάρακτο σημείο σταυρού, πήλινο δισκοειδές αντικείμενο με αβαθή οπή στη μία του πλευρά, χάλκινο δακτυλιόσχημο ενώτιο, χάλκινο νόμισμα, πλήθος ελασμάτων από σίδηρο και χαλκό, σιδερένια καρφιά, μερικά θραύσματα από γυάλινα σκεύη, μία σιδερένια αιχμή μαχαιριδίου κ.ά.

Ιδιαίτερη σημασία από την έρευνα του τομέα Β στις νέες τομές έχει η αποκάλυψη υπολειμμάτων από δύο τοιχία (Τ4 και Τ5) από αργόλιθους, που σώζονται σε αρκετό μήκος και γωνιάζουν μεταξύ τους, καταλαμβάνοντας χώρους στις τομές 36, 37, 38 και 39. Το μέγιστο ύψος των υπολειμμάτων φθάνει τα 0,30 μ. περίπου και το μέγιστο πλάτος τα 0,55 μ. περίπου.

Στους χώρους των τομών 40 και 41 αποκαλύφθηκαν δύο πλινθοσωροί περιορισμένης έκτασης, προερχόμενοι πιθανώς από τη στέγαση αρχιτεκτονικής κατασκευής, στην οποία ανήκουν οι τοίχοι Τ5 και Τ4. Τα αρχιτεκτονικά αυτά υπολείμματα καθαρίστηκαν, συντηρήθηκαν και καλύφθηκαν με νάυλον, παραμένοντας κατά χώραν.

Εικ. 32. Αλμυρός. Θέση Χολόρεμα. Τομέας Β. Άποψη του τοίχου Τ3.

Μετά το πέρας της ανασκαφής των τομών που αρχικά χαράχθηκαν έγινε δεύτερη προέκταση προς Β.-ΒΔ. με δύο νέες τομές (51 και 52), η έρευνα των οποίων δεν απέδωσε αρχιτεκτονικά υπολείμματα, ούτε αξιόλογα κινητά ευρήματα, παρά μόνον κεραμική αποτελούμενη από πλίνθους, αρκετά άβαφα όστρακα και ελάχιστα εφυαλωμένα.

Η προέκταση του τομέα Β έφθασε στο φυσικό έδαφος σε όλες τις ερευνηθείσες τομές και σε μέγιστο βάθος 1,20 μ. περίπου από την επιφάνεια του εδάφους, άλλοτε σε αργιλόχωμα στείρο και καθαρό και άλλοτε σε κροκαλοπαγές γεωλογικό στρώμα.

Τομέας Α. Αποτελείται από 24 τομές, εκ των οποίων ερευνήθηκαν οι 14. Η κεραμική του τομέα περιλαμβάνει θραύσματα πλίνθων, αρκετά άβαφα όστρακα, λίγα παλαιοχριστιανικά και αρκετά εφυαλωμένα με πράσινο και λευκό κυρίως υάλωμα. Η ως άνω κεραμική αυξάνεται στις τομές 7, 8, 4, όπου σε βάθος 0,64 μ. εντοπίστηκε το τοιχίο Τ1 με κατεύθυνση Α.-Δ., μήκ. 8,10 και πλ. 0,62 μ., αποτελούμενο από ακατέργαστους λίθους, χωρίς παρουσία συνδετικού υλικού. Στο σημείο αυτό εντοπίστηκε η πλειονότητα των παρακάτω κινητών ευρημάτων: σιδερένια και χάλκινα ελάσματα, σιδερένια οξειδωμένα καρφιά, βάση γυάλινου αγγείου, χάλκινη βελόνη, χάλκινο κωδωνόσχημο αντικείμενο, χάλκινο νόμισμα, τμήματα ηφαιστειακού πωρώδους λίθου. Μέγιστο βάθος τομέα στην τομή 24: 2,02 μ.

Τομέας Η. Πρόκειται για έναν εκτενή τομέα, ο οποίος περιλαμβάνει συνολικά 75 τομές. Χαρακτηριστικό του τομέα είναι ότι σε μικρό βάθος από την επιφάνεια εντοπίστηκε στρώμα λατύπης (υπόστρωμα παλαιότερου δρόμου). Προχωρώντας σε βάθος τα χώματα είναι σκουροκάστανα, αργιλώδη. Το πιο ενδιαφέρον στοιχείο, που προέκυψε από την έρευνα στο συγκεκριμένο χώρο, είναι η συστάδα των τάφων, που εντοπίστηκαν διάσπαρτοι στον τομέα (συνολικά 4 ταφές). Πρόκειται για λακκοειδείς ακτέριστες ταφές ενηλίκων ατόμων και μία παιδική. Οι περισσότερες ταφές έχουν χριστιανικό προσανατολισμό με τα χέρια άλλοτε να κατέρχονται παράλληλα προς τον υπόλοιπο

κορμό και άλλοτε να σταυρώνονται στο ύψος του στήθους. Ο βαθμός διατήρησης των οστών είναι κατά το πλείστον ικανοποιητικός. Χαρακτηριστική είναι η απουσία κτερισμάτων.

Αξιοσημείωτος είναι ο εντοπισμός (στις τομές 53 και 40) δύο αποθετών (φυσικές κοιλότητες στο έδαφος με συσσωρευμένο κεραμικό υλικό). Μάλιστα στη μία παρατηρείται ύπαρξη τοιχοποιίας από αργούς λίθους χωρίς συνδετικό υλικό. Πρόκειται για αμελή κατασκευή ημικυκλικής διαμόρφωσης. Η κεραμική περιλαμβάνει όστρακα άβαφων χρηστικών αγγείων αναμεμιγμένα με τεμάχια πλίνθων και κεράμων. Μεγάλος είναι ο αριθμός των εφυαλωμένων με υαλώσεις ποικίλων αποχρώσεων, κυρίως αβαθών πινακίων. Σε πολλά διακρίνεται επιμελημένη διακόσμηση. Αξιόλογο είναι ένα δισκοειδές πινάκιο ελλιπές σε τμήμα του χείλους, με εγχάρακτη παράσταση πτηνού σε συνδυασμό με φυτικό παραπληρωματικό θέμα. Ίχνη τέφρας και ανθρακιδίων, δηλωτικά καύσης και διαφοροποίησης στο χρώμα του χώματος, το οποίο από καστανέρυθρο γίνεται σκούρο καστανό και γκρίζο. Τα συγκολλημένα αγγεία είναι γύρω στα 11. Τα περισσότερα είναι μέσων διαστάσεων και κάποια μεγαλύτερα αποθηκευτικά.

Στην τομή 53 του τομέα Η η έρευνα έφθασε σε βάθος 2,50 μ., καθώς ο αποθέτης που βρέθηκε παρουσιάζει εξαιρετικό ενδιαφέρον και έφερε στην επιφάνεια ενδιαφέροντα κεραμικά προϊόντα. Η έρευνα συνεχίζεται.

Μεγάλος είναι και ο αριθμός των κινητών ευρημάτων (δείγματα μικροτεχνίας και μεταλλοτεχνίας). Τα σημαντικότερα από τα κινητά ευρήματα είναι: δύο πήλινα λυχνάρια, τρεις χάλκινες πόρπες, χάλκινο έλασμα με διαμπερή οπή στο κέντρο και κρίκο ανάρτησης (περίαπτο), σιδερένια ελάσματα, λεπτός χάλκινος δακτύλιος, χάλκινο ομοίωμα κεφαλής ζώου, σιδερένιο αντικείμενο κυκλικής διατομής με δύο αιχμηρά εξάρματα αντωπά στην περιφέρειά του κ.ά.

Τομέας Ι. Ο τομέας αποτελείται συνολικά από 54 τομές. Ερευνήθηκαν 27. Το ενδιαφέρον του τομέα επικεντρώνεται κυρίως στην κεραμική, καθώς δεν ήλθε στην επιφάνεια κάποιο άλλο στοιχείο αρχαιολογικού ενδιαφέροντος, όπως π.χ. τοιχοποιία, ταφές, κινητά ευρήματα κτλ. Αυτή περιλαμβάνει άφθονες οπτές πλίνθους από πορτοκαλέρυθρο και καστανέρυθρο πηλό και πλήθος άβαφων οστράκων από διάφορα μέρη του σώματος χρηστικών κυρίως αγγείων (κοιλία, ώμους κτλ.). Πολλά είναι τα δείγματα των ταινιωτών και δακτυλιοειδών λαβών, απλών – εσωστρεφών και εξωστρεφών – χειλέων, κυκλικών βάσεων, αλλά και αγγείων, τα οποία εδράζονται κατευθείαν στον πυθμένα τους. Η εφυαλωμένη κεραμική περιλαμβάνει όστρακα με υπόλευκη στο μεγαλύτερο ποσοστό, καθώς και πράσινη υάλωση. Αξιοσημείωτος είναι ο εντοπισμός οστράκου, το οποίο φέρει στην κύρια επιφάνειά του εγχάρακτους τους χαρακτήρες *Κ* και *Α*.

Τομέας ΙΑ. Ο τομέας απαρτίζεται από δέκα τομές, στις οποίες έχει ολοκληρωθεί η έρευνα. Χαρακτηριστική είναι η απουσία των κινητών ευρημάτων ή κάποιων άλλων στοιχείων αρχαιολογικού ενδιαφέροντος πέραν του αποσπασματικού κεραμικού υλικού. Το τελευταίο δεν περιλαμβάνει ικανοποιητικό αριθμό μεγάλων τμημάτων από αγγεία. Ωστόσο, υπάρχουν δείγματα άβαφων και εφυαλωμένων οστράκων και κάποια με εμπίεστη κτενωτή διακόσμηση. Συμπεριλαμβάνεται μεγάλος αριθμός θραυσμένων κεράμων και πλίνθων.

Η ανασκαφική έρευνα πραγματοποιήθηκε σε μια ζώνη πέριξ κάποιας κώμης, η οποία με βάση τις αυτοψίες και τα στοιχεία που συγκεντρώθηκαν φαίνεται να εκτείνεται κυρίως εκτός των απαλλοτριωμένων ορίων. Κατά τη διάρκεια αυτής ήλθαν στο φως πολλά στοιχεία αρχαιολογικού ενδιαφέροντος και όσον αφορά στην τυπολογία της κεραμικής – βασισμένη στα σχήματα και το διάκοσμο των αγγείων – και όσον αφορά στα κινητά ευρήματα, αξιόλογα δείγματα μικροτεχνίας και μεταλλοτεχνίας. Σημαντικός είναι και ο εντοπισμός οικιστικών καταλοίπων, τα οποία λόγω των μακροχρόνιων αρόσεων διατηρούνται σε κακή κατάσταση.

Πρόκειται, λοιπόν, για μια ζώσα θέση με βυζαντινή κυρίως κατοίκηση, την οποία διευκόλυνε η συστηματική ύδρευση που εξασφαλιζόταν από το όμορο ρέμα.

Τα ευρήματα που αποκαλύφθηκαν στη δυτική πλευρά της Χ.Θ. 292.500 της Ε.Ο. ανήκουν στην παλαιοχριστιανική, βυζαντινή και μεταβυζαντινή περίοδο. Η ανασκαφική έρευνα θα ολοκληρωθεί το επόμενο έτος.

Στην ανατολική πλευρά της Ε.Ο. στην εν λόγω θέση ολοκληρώθηκε η ανασκαφική έρευνα[15] και με απόφαση του ΥΠΠΟ συνεχίστηκαν οι εργασίες διαπλάτυνσης του δρόμου.

Μικροθήβες

Κόμβος Μικροθηβών - «Επιπλογραμμή»

Στη Χ.Θ. 297.00 (Κόμβος Μικροθηβών) της νέας Ε.Ο. Αθηνών-Θεσσαλονίκης συνεχίστηκε η ανασκαφική έρευνα[16] σε δύο τομείς. Στον τομέα ΤΜ-Α, ο οποίος αποτελείται από 88 τομές, ολοκληρώθηκε η έρευνα και έφθασε σε βάθος 2,80 μ. Αποκαλύφθηκε τοίχος (Τ1). Στον τομέα ΤΜ-Β ερευνήθηκαν 90 τομές. Η έρευνα έφθασε σε βάθος 1,30 μ. Και από τους δύο τομείς περισυνελέγησαν όστρακα παλαιοχριστιανικής και βυζαντινής περιόδου (εφυαλωμένα), θραύσματα πλίνθων, σιδερένια αντικείμενα, καρφιά, όστρεα.

Επίσης, έγιναν δοκιμαστικές τομές στην ίδια περιοχή και στη θέση «Επιπλογραμμή» (Χ.Θ. 26) και επισημάνθηκαν πολλά τεμάχια πηλόμαζας, δηλωτικά της ύπαρξης κεραμικού εργαστηρίου στον υπό εξέταση χώρο.

Σούρπη

Ολοκληρώθηκε η ανασκαφική έρευνα στη Χ.Θ. 273.500 της

15. *ΑΔ* 53 (1998): Χρονικά, σ. 479-480.

16. Στην ανασκαφή συμμετείχαν οι επί συμβάσει αρχαιολόγοι Μ. Μαμαλούδη και Β. Κατμέρος.

Ε.Ο.[17]. Έγινε πλήρης σχεδιαστική και φωτογραφική τεκμηρίωση και καταγραφή των κινητών ευρημάτων και ύστερα από σχετική απόφαση του ΥΠΠΟ αφέθηκε ο χώρος για τη συνέχιση των εργασιών διαπλάτυνσης.

Παράλληλα, στη Χ.Θ. 269.500 της ίδιας περιοχής επισημάνθηκαν λείψανα αγροτικών εγκαταστάσεων στο πλαίσιο εργασιών κατασκευής παράδρομου. Άρχισε ανασκαφική έρευνα.

Βόλος

Θέση Παληά (οικόπεδο Π. Βενετά)

Κατά το έτος 1999 συνεχίστηκε η ανασκαφική έρευνα στο παραπάνω οικόπεδο (Εικ. 33).

Τομέας Α (ΤΜ-Α). α) Στη νοτιοανατολική γωνία του οικοπέδου και σε βάθος 0,90-2,25 μ. αποκαλύφθηκε το τείχος της παλαιοχριστιανικής πόλης σε μήκος 4,50 μ. Το πλάτος του δεν εξακριβώθηκε, επειδή εκτείνεται κάτω από την οδό Λαχανά και ήταν αδύνατη η ανασκαφή. Η συνέχεια του τείχους αποκαλύφθηκε προς Δ. στην παραπάνω οδό κατά τις εργασίες διάνοιξης χαντακιών προς τοποθέτηση αγωγού φυσικού αερίου. Το τείχος είναι κατασκευασμένο με ασβεστοκονία ως συνδετικό υλικό. Σε βάθος 2,60 μ. εντοπίστηκε ο υδροφόρος ορίζοντας. β) Σε βάθος 0,84-2,03 μ. αποκαλύφθηκαν κτιριακές εγκαταστάσεις άγνωστου προορισμού. Η τοιχοποιία τους αποτελείται από αργολιθοδομή και χωματολάσπη. Το δάπεδό τους από πατημένο χώμα. Σε ένα κτίριο μόνο στο νοτιοδυτικό άκρο του τομέα, το οποίο έχει αποκαλυφθεί κατά το ήμισυ, το δάπεδο είναι από πήλινες πλάκες. Οι κατασκευές αυτές είναι μεταγενέστερες του παλαιοχριστιανικού τείχους. Αυτό διαπιστώνεται από τον τρόπο δομής τους, αλλά και από την κεραμική που περισυνελέγη. Ανήκουν με μεγάλη πιθανότητα στη βυζαντινή περίοδο. Η έρευνα προχώρησε βαθύτερα και σε βάθος 2,40-2,50 μ. αποκαλύφθηκε στρώση, πιθανώς υπόστρωμα δαπέδου από ακανόνιστες πλίνθους και κεράμους προγενέστερων κατασκευών πιθανώς υστερορρωμαϊκών ή παλαιοχριστιανικών χρόνων. γ) Το δυτικό άκρο του τομέα ΤΜ-Α ορίζεται από ημικυκλική κατασκευή, μήκ. 11 και πλ. 3 μ. Αποτελείται από αργολιθοδομή και πολύ ισχυρή ασβεστοκονία ως συνδετικό υλικό - πορσελάνη. Πρόκειται για πολύ ισχυρή κατασκευή μεταγενέστερη των δύο προηγουμένων. Η ημικυκλική κατασκευή είναι τμήμα του κυκλικού πύργου που υπήρχε στη νοτιοανατολική γωνία της οχύρωσης του κάστρου του Βόλου κατά την εποχή της Τουρκοκρατίας. Η συνέχειά του έχει καταστραφεί κατά τη θεμελίωση της γειτονικής οικοδομής και το υπόλοιπο πιθανώς να υπάρχει κάτω από το πεζοδρόμιο της οδού Γρ. Λαμπράκη και Λαχανά.

Τομέας Β (ΤΜ-Β). Ο τομέας Β καταλαμβάνει το μεσαίο τμήμα του παραπάνω οικοπέδου. Εδώ σε πολύ μικρό βάθος αποκαλύφθηκαν τα θεμέλια και το σύστημα αποχέτευσης (αγωγοί και βόθροι), καθώς και πλακόστρωτα δάπεδα από το Χάνι που προϋπήρχε σε αυτό το χώρο (Εικ. 33). Στο μέσον περίπου του τομέα ΤΜ-Β και σε χώρο όπου δεν υπήρχε το μεταγενέστερο πλακόστρωτο πραγματοποιήθηκε δοκιμαστική τομή μέχρι βάθος 2,55 μ. Περισυνελέγη κεραμική από την παλαιοχριστιανική περίοδο έως τα μεταβυζαντινά χρόνια.

Τομέας Γ (ΤΜ-Γ). Ο τομέας Γ καταλαμβάνει το δυτικό τμήμα του οικοπέδου. Και εδώ αποκαλύφθηκαν θεμέλια των κτιρίων από το Χάνι, λιθόστρωτα, καθώς και τμήμα καλντεριμιού. Σε σημείο που το λιθόστρωτο ήταν κατεστραμμένο πραγματοποιήθηκε δοκιμαστική τομή σε βάθος 1,60 μ. Αποκαλύφθηκε τμήμα τοιχοποιίας άγνωστου προορισμού. Η έρευνα προχώρησε σε βάθος 2,05 μ. Αποκαλύφθηκε δάπεδο από πηλόχωμα.

Η έρευνα δεν ήταν δυνατόν να επεκταθεί σε όλη την έκταση του οικοπέδου: πρώτον, διότι το οικόπεδο περιβάλλεται από ψηλούς τοίχους – ανήκουν στο Χάνι – στις εσωτερικές πλευρές των οποίων σώζονται ακόμη οι κρίκοι στους οποίους έδεναν τα ζώα οι ένοικοι του πανδοχείου, καθώς και ο χώρος όπου αυτά έτρωγαν· δεύτερον, σε όλη σχεδόν την έκταση υπήρχε πλακόστρωτο, το οποίο ανήκε στο Χάνι, και εκεί όπου σήμερα τοποθετείται ο ακάλυπτος χώρος του οικοπέδου υπήρχαν πολλά συντρίμμια τοιχοποιίας από το κατεδαφισμένο σήμερα Χάνι.

Κατά την ανασκαφή περισυνελέγη άφθονο υλικό κεραμικής που μπορεί να χρονολογηθεί από την παλαιοχριστιανική περίοδο έως τα τέλη του 19ου αιώνα.

Τα λείψανα των αρχαίων κτιρίων που περιγράφηκαν ανήκουν σε σημαντικά τμήματα της οχύρωσης του κάστρου του Βόλου και δείχνουν τη σπουδαιότητα που είχε ο οικισμός σε όλη την έκταση της συνοικίας των Παλαιών από την ύστερη Ρωμαιοκρατία και κυρίως κατά την παλαιοχριστιανική και βυζαντινή περίοδο.

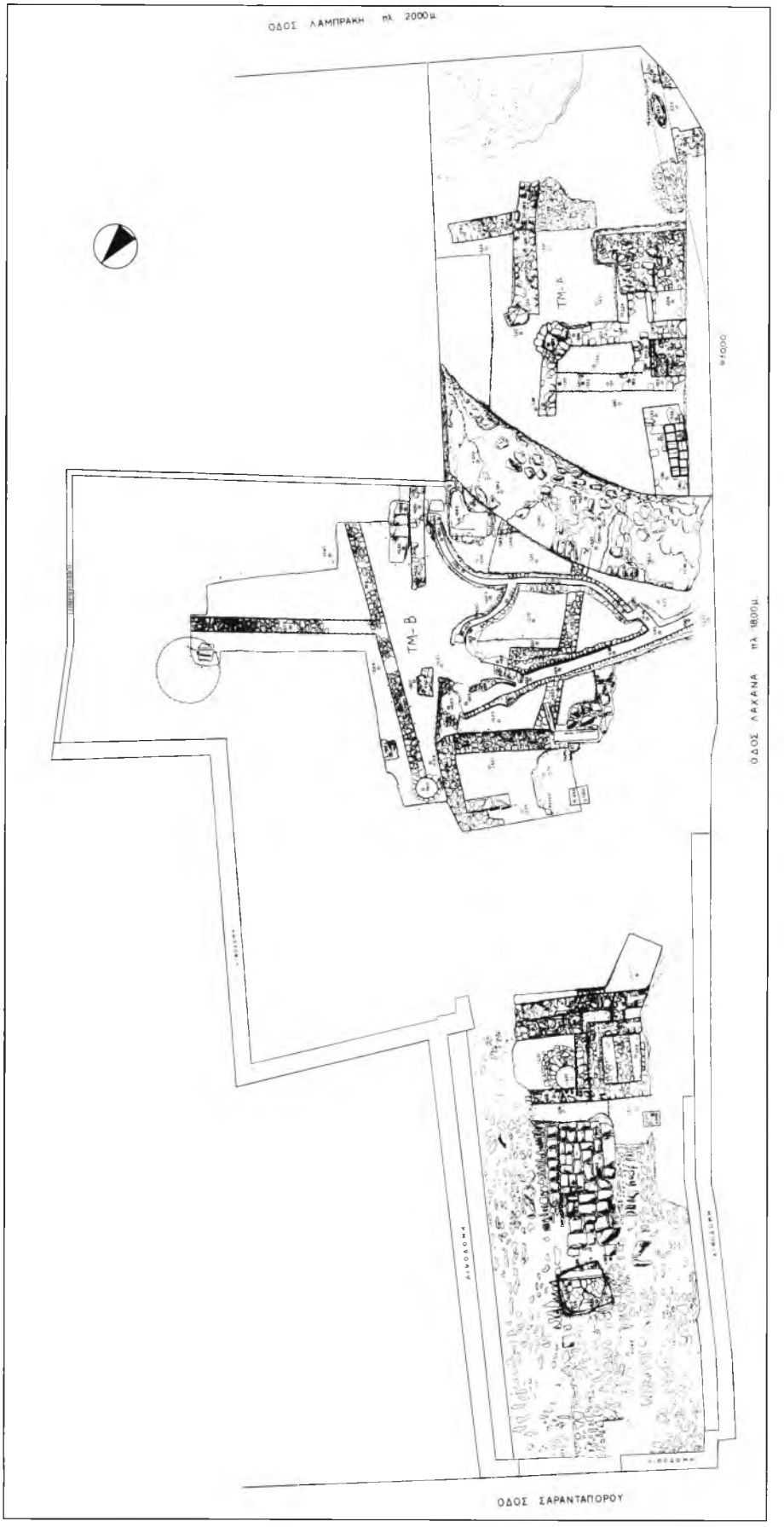
Οδός Φερρών (οικόπεδο Α. Βασιλείου)

Σύμφωνα με την υπ' αριθ. 112/27.1.1998 απόφαση της Εφορείας πραγματοποιήθηκε δοκιμαστική ανασκαφική έρευνα στο παραπάνω οικόπεδο, τα αποτελέσματα της οποίας είναι τα εξής:

Το οικόπεδο αυτό γειτνιάζει με τη βορειοδυτική πλευρά της οχύρωσης του κάστρου του Βόλου. Δοκιμαστική τομή στο μέσον του οικοπέδου, διαστ. 8,50×2,50×1,50 μ., αποκάλυψε λείψανα κτιρίων, τα οποία χρονολογικά τοποθετούνται στην παλαιοχριστιανική περίοδο. Περισυνελέγη άφθονη κεραμική της παλαιοχριστιανικής, βυζαντινής και μεταβυζαντινής περιόδου.

Η ανασκαφική έρευνα περιορίστηκε στο μέσον του οικοπέδου. Δεν ήταν δυνατόν να συνεχιστεί, επειδή όλη σχεδόν η επιφάνειά του καλύπτεται από μπετόν. Ο χώρος χρησίμευσε για συνεργείο αυτοκινήτων. Επίσης, η ανασκαφή δεν πλησίασε το τείχος του κάστρου του Βόλου, επειδή υπάρχει ένα μεγάλο στρώμα επιχώσεων αδιατάρακτων και ήταν πολύ επικίνδυνο και για την ίδια την οχύρωση (τείχος και πύργο).

17. *ΑΔ* 53 (1998): Χρονικά, σ. 480-481.

Εικ. 33. Βόλος, Θέση Παλιά. Οικόπεδο Π. Βενετά. Κάτοψη της ανασκαφής.

Τέλος, κινήθηκε η διαδικασία απαλλοτρίωσης με σκοπό την ολοκλήρωση της ανασκαφικής έρευνας και την ανάδειξη της βορειοδυτικής πλευράς του κάστρου του Βόλου.

Οδός Δοϊράνης (οικόπεδο Α. Γρηγορίου)

Κατά τις εργασίες οικοδόμησης στο παραπάνω οικόπεδο αποκαλύφθηκε στο δυτικό τμήμα το τείχος του κάστρου του Βόλου, πλ. 1,65 και μήκ. 13 μ. Διατηρήθηκε ανέπαφο. Σε απόσταση 1,65 μ. ανατολικά του τείχους σε βάθος 0,40 μ. αποκαλύφθηκε τοίχος χωματόκτιστος, παράλληλος με το τείχος, πλ. 0,65 και μήκ. 1,70 μ.

Άγιος Γεώργιος Φερών

Ε.Ο. Βόλου-Λάρισας (αγρός Α. Κόκκαλη)

Συνεχίστηκε η ανασκαφική έρευνα επ' ευκαιρία των εργασιών του ΟΤΕ[18]. Αποκαλύφθηκε λιθόστρωτο σε τρεις τομές (Α, Β, Γ) σε βάθος 0,65, 0,37 και 0,98 μ. αντίστοιχα.

Βελεστίνο

Αγρός Μπομπότη

Συνεχίστηκε η ανασκαφική έρευνα[19] και σε βάθος 0,40 μ. αποκαλύφθηκε λιθόστρωτο. Πρόκειται ίσως για το δρόμο που οδηγούσε στις αρχαίες Φερές.

ΣΚΙΑΘΟΣ

Στη νησίδα Μπούρτζι της Σκιάθου η ΔΕΗ προέβη στη διάνοιξη χαντακιού, μήκ. 50 μ. περίπου και τοποθέτησε καλώδια. Στις παρειές του χαντακιού διαπιστώθηκε η ύπαρξη πυκνού στρώματος καταστροφής (λίθοι, κεραμίδια, πλίνθοι, ασβεστοκονίαμα, όστρακα αγγείων), καθώς και υπολείμματα τοιχοποιίας.

Με τη συνδρομή συνεργείου της ΔΕΗ πραγματοποιήθηκε ανασκαφική έρευνα σε όλο το μήκος του χαντακιού. Σε βάθος 0,20 μ. αποκαλύφθηκαν δύο τμήματα τοίχων μεταβυζαντινών χρόνων, καθώς και υπολείμματα τοιχοποιίας. Από την έρευνα περισυνελέγησαν θραύσματα πλίνθων και κεράμων, καθώς και όστρακα αγγείων.

ΑΣΠΑΣΙΑ ΝΤΙΝΑ

18. *ΑΔ* 53 (1998): Χρονικά, σ. 482.

19. Στην ανασκαφή συμμετείχε η επί συμβάσει αρχαιολόγος Α. Γιαννούκου.

ΙΒ΄ Εφορεια
Προ·ι·στορικων και Κλασικων Αρχαιοτητων

Κατά το 1999 σημαντικό μέρος της δραστηριότητας της Εφορείας απορρόφησαν οι πολυπληθείς σωστικές ανασκαφές στην πόλη της Άρτας και της Λευκάδας. Ιδιαίτερη έμφαση δόθηκε, επίσης, στην ολοκλήρωση των εργασιών μετεγκατάστασης και έκθεσης αρχαιοτήτων στο νέο Αρχαιολογικό Μουσείο Λευκάδας, το οποίο στεγάζεται στο νεόδμητο οικοδόμημα του πολιτιστικού κέντρου του Δήμου Λευκαδίων. Παράλληλα, στο πλαίσιο του Β΄ ΚΠΣ πραγματοποιήθηκαν εργασίες ανάδειξης-συντήρησης και αξιοποίησης σε διάφορα μνημεία της Νικόπολης: στο Μνημείο Οκταβιανού Αυγούστου, στην έπαυλη του Μάνιου Αντωνίνου και στο στάδιο, στο οποίο για πρώτη φορά από την απελευθέρωση της Πρέβεζας – στο πλαίσιο του Κοινοτικού Προγράμματος «Leader II» – καθαρίστηκε ο στίβος. Στο Νομό Ιωαννίνων κατά τις εργασίες διάνοιξης της Εγνατίας Οδού εντοπίστηκαν δύο νέες αρχαιολογικές θέσεις, μία στη Ράχη Πλατανιάς και μία στη θέση Άγιοι Απόστολοι Πεδινής, των οποίων η ανασκαφή δεν ολοκληρώθηκε.

Οι χρηματοδοτήσεις του ΛΟΤΤΟ (αριθμολαχείου) και του Προγράμματος εκπαίδευσης ανέργων νέων της Ευρωπαϊκής Ένωσης συνέβαλαν σημαντικά στη δυνατότητα απασχόλησης έκτακτου προσωπικού, το οποίο με επιτυχία πλαισίωσε το μόνιμο προσωπικό της Εφορείας στις πολλαπλές δραστηριότητές της. Εκτός από το εργατικό προσωπικό στις διάφορες εργασίες συμμετείχαν περιοδικά οι πτυχιούχοι αρχαιολογίας: Μ. Αναστοπούλου, Α. Αρκουμάνης, Α. Γεωργίου, Β. Γιαννάκη, Β. Δημητρούλα, Β. Δήμου, Δ. Καλπάκης, Ε. Καραμπίνα, Χ. Καππά, Θ. Κύρκου, Κ. Κωντσιώτη, Μ. Μαχαιράκη, Μ. Νιάρου, Ε. Παπαβασιλείου, Μ. Παπαγεωργίου, Ε. Παυλίδης, Β. Σιώζου, Ε. Σκαλιστή, Μ. Σκανδάλη, Χ. Φατούρος, Ν. Χόινας, καθώς επίσης και οι πτυχιούχοι μηχανικοί Χ. Τσακούμης και Σ. Μπερρή (αρχιτέκτονες).

Τα αρχιτεκτονικά κατάλοιπα που αποκάλυψαν οι ανασκαφές αποτυπώθηκαν με τις υποδείξεις των ανασκαφέων από τους μόνιμους σχεδιαστές Α. Μαστοράκη, Δ. Ρούσσο, Α. Κουτσογιώργου, Η. Κολιού και τον ωρομίσθιο σχεδιαστή Ν. Βαγενά.

ΜΟΥΣΕΙΑΚΕΣ ΕΡΓΑΣΙΕΣ - ΕΚΘΕΣΕΙΣ

Στα κτίρια των Αρχαιολογικών Μουσείων Ιωαννίνων και Νικόπολης και των Αρχαιολογικών Συλλογών Άρτας και Λευκάδας έγιναν οι απαραίτητες ετήσιες εργασίες συντήρησης και επισκευής των ηλεκτρικών και υδραυλικών συστημάτων, καθώς και των συστημάτων συναγερμού.

Ένα από τα σημαντικότερα έργα της Εφορείας κατά το 1999 αποτέλεσε η ολοκλήρωση των εργασιών μετεγκατάστασης και έκθεσης αρχαιοτήτων στο νέο, σύγχρονων προδιαγραφών, Μουσείο Λευκάδας. Το Αρχαιολογικό Μουσείο Λευκάδας στεγάζεται στο νεόδμητο κτίριο του πολιτιστικού κέντρου του Δήμου Λευκαδίων και άνοιξε τις πύλες του για το κοινό τον Αύγουστο. Η έκθεση των ευρημάτων οργανώθηκε με βάση τις σύγχρονες μουσειολογικές αντιλήψεις, σύμφωνα με τις οποίες εκτός από την προβολή και ανάδειξη των εκθεμάτων πρέπει να δίδεται ιδιαίτερη σημασία στον παιδευτικό της χαρακτήρα, και είναι προϊόν συλλογικής εργασίας, την οποία ανέλαβε με ενθουσιασμό μια ομάδα νέων στην ηλικία υπαλλήλων της ΙΒ΄ ΕΠΚΑ υπό την εποπτεία των Κ. Ζάχου και Α. Ντούζουγλη. Η συγκεκριμένη γεωγραφική περιοχή, την οποία καλύπτει η Λευκάδα και οι παρακείμενες νησίδες (Μεγανήσι, Κάλαμος, Σκορπιός κ.ά.) και η οποία συμπίπτει με τα όρια της πόλης-κράτους κατά την περίοδο της ακμής της αρχαίας Λευκάδας, αποτελεί χαρακτηριστικό παράδειγμα για μια προσέγγιση της έκθεσης μέσα από τη δυναμική του οικοσυστήματος που καθόρισε κατά εποχές την οικονομία και τις δραστηριότητες των αρχαίων κατοίκων. Εκτός από ορισμένα αντικείμενα που μπορούν να χαρακτηριστούν μοναδικά, τα περισσότερα ακολουθούν τα ρεύματα της τέχνης και του πολιτισμού της εποχής τους. Με τον τρόπο αυτό δίνεται η δυνατότητα παρουσίασης των ευρημάτων όχι μόνο κατά ιστορική εξέλιξη και αισθητική αντίληψη, αλλά και των δραστηριοτήτων του δημόσιου και ιδιωτικού βίου των κατοίκων της Λευκάδας, με την παρουσίαση συναφών αντικειμένων και του κατάλληλου εποπτικού υλικού. Επειδή το οικοδόμημα δεν αποτελεί ιδιοκτησία του ΥΠΠΟ και είχε ολοκληρωθεί όταν παραδόθηκε στη ΙΒ΄ ΕΠΚΑ, αφενός δεν ήταν δυνατόν να γίνουν ριζικές αλλοιώσεις και επεμβάσεις και αφετέρου ο τρόπος της έκθεσης έπρεπε να προσαρμοστεί στα δεδομένα, με κατασκευές που δεν θα επέφεραν μη αναστρέψιμες αλλαγές στο κτίριο. Στην έκθεση, που διαρθρώνεται σε τέσσερις αίθουσες ανά θεματικές ενότητες, περιλαμβάνονται ευρήματα που καλύπτουν μια μεγάλη χρονική περίοδο από την παλαιολιθική εποχή έως τους ύστερους ρωμαϊκούς χρόνους. Στην πρώτη αίθουσα εκτίθενται ευρήματα από το δημόσιο και ιδιωτικό βίο των κατοίκων της Λευκάδας στους ιστορικούς χρόνους, τα οποία αναφέρονται στις εξής θεματικές ενότητες: τοπογραφία της αρχαίας πόλης, ιδιωτικές κατοικίες, άρτος, ελιά-λάδι, οίνος, εμπόριο (Εικ. 1), νομισματοκοπία, αλιεία, υφαντική (με αναπαράσταση αρχαίου αργαλειού) (Εικ. 2), μουσική: αναπαρά-

Εικ. 1. Αρχαιολογικό Μουσείο Λευκάδας. Αίθουσα Α': Δημόσιος και ιδιωτικός βίος. Προθήκη εμπορίου.

Εικ. 2. Αρχαιολογικό Μουσείο Λευκάδας. Αίθουσα Α': Δημόσιος και ιδιωτικός βίος. Προθήκη υφαντικής.

Εικ. 3. Αρχαιολογικό Μουσείο Λευκάδας. Αίθουσα Γ΄: Ταφικά έθιμα. Κτερίσματα από το βόρειο και το νότιο νεκροταφείο.

σταση αρχαίας επτάχορδης λύρας με αντηχείο από κέλυφος χελώνας (έργο του καλλιτέχνη Γ. Πολύζου) και ξύλινου ζεύγους αυλών (δίαυλος) με πιθανή τη θέση των αρχαίων χάλκινων κλειδιών. Στην αίθουσα Β΄ που είναι αφιερωμένη στις θεότητες της Λευκάδας εκτίθενται πήλινα ειδώλια και πλακίδια που παριστάνουν θεότητες. Τα ευρήματα συνοδεύονται από κείμενα αρχαίων Ελλήνων συγγραφέων, που αναφέρονται στη λατρεία των Λευκαδίων. Τα ταφικά έθιμα της νήσου παρουσιάζονται στην αίθουσα Γ΄ μέσω της έκθεσης επιτυμβίων στηλών, λίθινων τεφροδόχων και ποικίλων κτερισμάτων από το βόρειο και νότιο νεκροταφείο της αρχαίας πόλης που έφεραν στο φως οι ανασκαφές της ΙΒ΄ ΕΠΚΑ (Εικ. 3). Την έκθεση συμπληρώνει η αναπαράσταση τμήματος αρχαίου νεκροταφείου (Εικ. 4). Τέλος, στην αίθουσα Δ΄ του μουσείου, η οποία είναι αφιερωμένη στη μνήμη του φιλέλληνα Γερμανού αρχαιολόγου W. Dörpfeld, εκτίθενται αρχαιότητες των προϊστορικών χρόνων: λίθινα εργαλεία της παλαιολιθικής περιόδου, αγγεία και όστρακα της νεολιθικής και πρώιμης εποχής του Χαλκού, χάλκινα εργαλεία και όπλα, καθώς και κοσμήματα από τους περίφημους τύμβους στο Στενό Νυδρίου (Εικ. 5). Για την ενημέρωση του κοινού τυπώθηκε καλαίσθητο φυλλάδιο, ενώ προετοιμάζεται η έκδοση του καταλόγου του μουσείου.

Στα εργαστήρια του Αρχαιολογικού Μουσείου Ιωαννίνων συντηρήθηκε, φωτογραφήθηκε και καταγράφηκε σημαντικός αριθμός αρχαίων ευρημάτων από τους μόνιμους συντηρητές Γ. Γιαννούλη, Κ. Σακκά και Π. Σύμπα, το φωτογράφο της Εφορείας Β. Πτηνόπουλο και τους φωτογράφους Κ. Ιγνατιάδη και Χ. Γκλίβα, που συνεργάζονται με την Εφορεία. Στις καταγραφές εργάστηκαν τόσο οι μόνιμοι όσο και οι έκτακτοι αρχαιολόγοι.

Στις αποθήκες του Αρχαιολογικού Μουσείου Ιωαννίνων εργάστηκαν διάφοροι Έλληνες και αλλοδαποί επιστήμονες, οι οποίοι ασχολήθηκαν με τη μελέτη κινητών ευρημάτων που συγκεντρώθηκαν κατά τις έρευνες των προηγούμενων ετών.

Στη βιβλιοθήκη του Αρχαιολογικού Μουσείου Ιωαννίνων προστέθηκαν από αγορές και κυρίως από δωρεές 71 τόμοι βιβλίων και 28 τόμοι περιοδικών, καθώς και μικρός αριθμός ανατύπων.

Περιοδικές εκθέσεις

Στο Αρχαιολογικό Μουσείο Ιωαννίνων οργανώθηκε, σε συνεργασία με το Ιταλικό Μορφωτικό Ινστιτούτο Αθηνών, το Ιταλικό Προξενικό Γραφείο Ιωαννίνων και το Πνευματικό Κέντρο του Δήμου Ιωαννιτών, έκθεση ζωγραφικής με θέμα «Έργα των Ιταλών Ζωγράφων Gian Carlo Venuto και Luca Viviani». Η έκθεση έγινε στο πλαίσιο της ιταλικής εβδομάδας. Τα έργα του Venuto έχουν ως θέμα τον ουρανό του Βερολίνου αποδιδόμενο ιμπρεσσιονιστικά, ενώ εκείνα του Viviani είναι εμπνευσμένα από τα ομηρικά κείμενα (*Ιλιάδα* και *Οδύσσεια*).

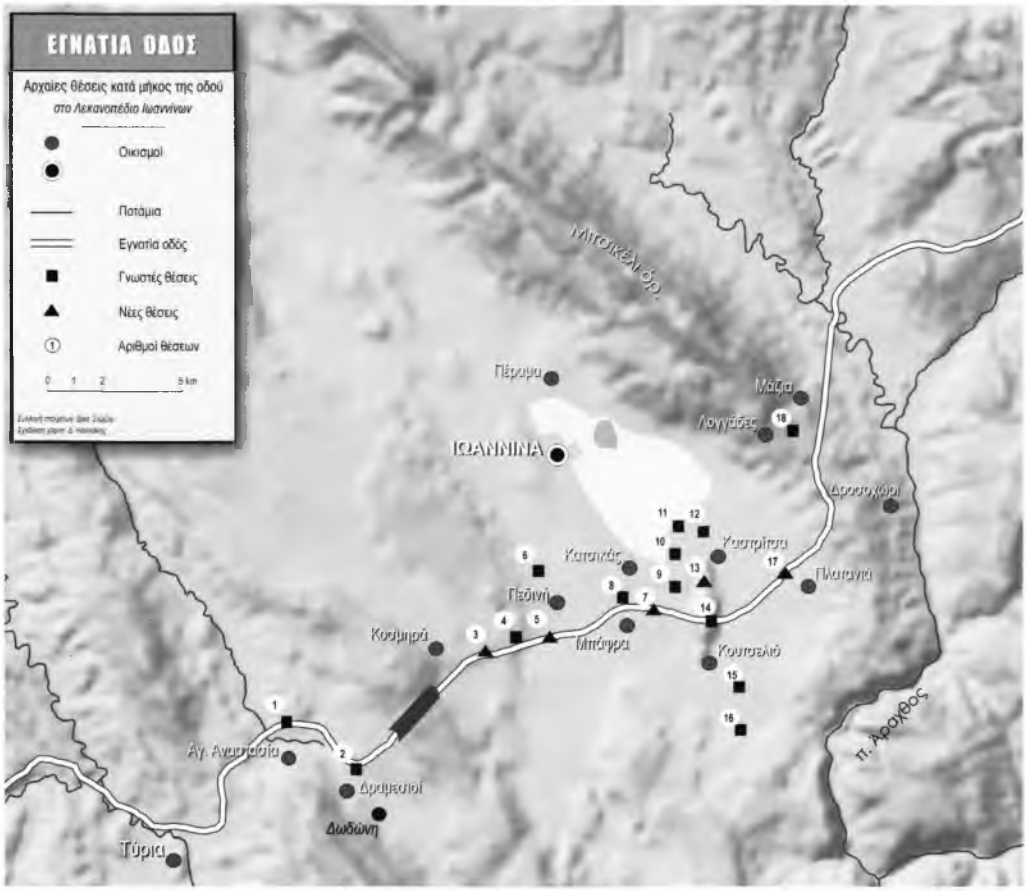
ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΟΣ ΖΑΧΟΣ

Εικ. 4. Αρχαιολογικό Μουσείο Λευκάδας. Αίθουσα Γ΄: Ταφικά έθιμα. Αναπαράσταση τμήματος αρχαίου νεκροταφείου.

Εικ. 5. Αρχαιολογικό Μουσείο Λευκάδας. Αίθουσα Δ΄: Προϊστορική Λευκάδα.

Εικ. 6. Λεκανοπέδιο Ιωαννίνων. Θέσεις αρχαιολογικού ενδιαφέροντος κατά μήκος της Εγνατίας Οδού.

ΑΝΑΣΚΑΦΙΚΕΣ ΕΡΓΑΣΙΕΣ

ΝΟΜΟΣ ΙΩΑΝΝΙΝΩΝ

ΕΡΓΑ ΟΔΟΠΟΙΙΑΣ

Α. Εντοπισμός αρχαιοτήτων κατά μήκος του άξονα της Εγνατίας Οδού

Κατά το 1999 συνεχίστηκαν οι εργασίες διάνοιξης της Εγνατίας Οδού στο Νομό Ιωαννίνων[1]. Κατά την παρακολούθηση των εργασιών στο λεκανοπέδιο Ιωαννίνων εντοπίστηκαν σημαντικά αρχαιολογικά ευρήματα σε διάφορες θέσεις, οι οποίες σημειώνονται στην Εικόνα 6. Στο σχέδιο δηλώνονται τόσο οι γνωστές θέσεις αρχαιολογικού ενδιαφέροντος (με τετράγωνο σύμβολο) όσο και οι νέες θέσεις (με τρίγωνο σύμβολο).

1. Δημοτικό Διαμέρισμα Αγίας Αναστασίας Δήμου Δωδώνης: λείψανα αρχαίας ακρόπολης.

2. Δημοτικό Διαμέρισμα Δραμεσιών Δήμου Δωδώνης: λείψανα οικισμού.

3. Αγία Μαρίνα, Δημοτικό Διαμέρισμα Πεδινής Δήμου Μπιζανίου: λείψανα καταυλισμού γεωργοκτηνοτρόφων πρώιμης εποχής του Σιδήρου (ανασκαφή 1998-1999).

4. Αγία Μαρίνα, Δημοτικό Διαμέρισμα Πεδινής Δήμου Μπιζανίου: θεμέλια τοίχων και όστρακα ηπειρωτικού τύπου.

5. Άγιοι Απόστολοι, Δημοτικό Διαμέρισμα Πεδινής Δήμου Μπιζανίου: κιβωτιόσχημος τάφος του 4ου αι. π.Χ. με γυναικεία ταφή και πλούσια κτερίσματα (βλ. παρακάτω, σ. 455-456).

6. Πανεπιστημιούπολη (Δουρούτη) Δήμου Μπιζανίου: αρχαίος οικισμός και νεκροταφείο.

7. Δημοτικό Διαμέρισμα Κατσικά Δήμου Παμβώτιδας: συγκέντρωση οστράκων και θραύσματα κεράμων.

8. Λύκειο Κατσικά: εντοπισμός οστράκων προϊστορικών και μεταγενέστερων περιόδων.

9. Παρκιό, Δημοτικό Διαμέρισμα Κουτσελιού Δήμου Παμβώτιδας: τάφος με κράνος «ιλλυρικού τύπου», διάσπαρτα όστρακα.

10. Δημοτικό Διαμέρισμα Καστρίτσας Δήμου Παμβώτιδας: παλαιολιθικό σπήλαιο Καστρίτσας.

1. *ΑΔ* 53 (1998): Χρονικά, σ. 518.

Εικ. 7. Εγνατία Οδός. Δημοτικό Διαμέρισμα Πλατανιάς Δήμου Παμβώτιδας. Θέση Ράχη. Βορειοανατολική πλευρά συγκροτήματος με την τετράγωνη εστία.

11. Δημοτικό Διαμέρισμα Καστρίτσας Δήμου Παμβώτιδας: νεολιθικό σπήλαιο Καστρίτσας.

12. Δημοτικό Διαμέρισμα Καστρίτσας Δήμου Παμβώτιδας: τάφοι και λείψανα οικισμού χρονολογούμενα από τους ύστερους νεολιθικούς έως και τους ελληνιστικούς χρόνους.

13. Δημοτικό Διαμέρισμα Καστρίτσας Δήμου Παμβώτιδας: αρχαία ακρόπολη Καστρίτσας.

14. Νότια πρανή λόφου Κόκκινο Λιθάρι, Δημοτικό Διαμέρισμα Καστρίτσας Δήμου Παμβώτιδας: όστρακα χειροποίητων αγγείων προϊστορικών χρόνων.

15. Μάνδρες, Δημοτικό Διαμέρισμα Κουτσελιού Δήμου Παμβώτιδας: όστρακα προϊστορικών και ελληνιστικών χρόνων.

16. Παλιοκλήσι Γορίτσας Δήμου Παμβώτιδας: καλυπτήριες πλάκες τάφων και κινητά ευρήματα.

17. Ράχη, Δημοτικό Διαμέρισμα Πλατανιάς Δήμου Παμβώτιδας: λείψανα οικισμού (ανασκαφή από 1999, βλ. παρακάτω).

18. Δημοτικό Διαμέρισμα Λογγάδων Δήμου Παμβώτιδας: κιβωτιόσχημος τάφος ρωμαϊκών χρόνων.

ΕΥΓΕΝΙΑ ΑΔΑΜ

Β. Ανασκαφές κατά μήκος του άξονα της Εγνατίας Οδού

Δημοτικό Διαμέρισμα Πεδινής Δήμου Μπιζανίου, θέση Αγία Μαρίνα

Τον Ιανουάριο του 1999 έληξαν οι εργασίες σωστικής ανασκαφής στη θέση Αγία Μαρίνα, οι οποίες είχαν αρχίσει το 1998[2]. Το σημαντικότερο εύρημα της σύντομης αυτής ανασκαφικής περιόδου υπήρξε η αποκάλυψη ταφής σε αβαθή λάκκο στη βορειοδυτική γωνία της τομής Β, κάτω από το δεύτερο στρώμα, το οποίο είναι στείρο αρχαιολογικών ευρημάτων. Πρόκειται για ακτέριστη μεμονωμένη ταφή, σε συνεσταλμένη στάση και με προσανατολισμό Δ.-Α. Ο σκελετός διατηρείται σε καλή γενικά κατάσταση. Οι μεγαλύτερες φθορές παρατηρούνται στο κρανίο, από το οποίο διατηρούνται μόνον τα δόντια, με φθορές στο δεξί άνω άκρο, τα πλευρά και το κρανίο. Η θέση της ταφής και η πλήρης απουσία ευρημάτων μαρτυρεί ότι είναι παλαιότερη των υπερκείμενων λειψάνων του καταυλισμού.

Στη διάρκεια των ανασκαφών συνελέγη από το στρώμα καταστροφής στην τομή Β' μάζα άνθρακα, η οποία, μετά από συνεννόηση για την ανάληψη των εξόδων με την «Εγνατία Οδός Α.Ε.», στάλθηκε για χρονολόγηση στο ΕΚΕΦΕ «Δημόκριτος».

Δημοτικό Διαμέρισμα Πλατανιάς Δήμου Παμβώτιδας, θέση Ράχη

Αποκαλύφθηκαν αρχαία οικοδομικά κατάλοιπα κατά τις εργασίες αφαίρεσης της βλάστησης και του επιφανειακού καλλιεργημένου χώματος. Η θέση βρίσκεται στις βορειοδυτικές υπώρειες χαμηλού λόφου στο βορειοανατολικό τμήμα του λεκανοπεδίου των Ιωαννίνων, σε απόσταση 2 χλμ. περίπου από την όχθη της λίμνης. Τα ευρήματα δηλώνουν την ύπαρξη μιας άγνωστης έως τώρα θέσης, καθώς δεν είχαν εντοπιστεί στην περιοχή αρχαία κατάλοιπα.

Δεσμεύτηκε καταρχάς έκταση 1.000 τ.μ. περίπου (ΧΘ 24+166 - ΧΘ 24+267) και άρχισε ανασκαφική έρευνα, η οποία κατά το τρέχον έτος διήρκεσε τρεις μήνες (μέσα Ιουλίου-μέσα Οκτωβρίου) και κάλυψε έκταση 859 τ.μ. Κατά την ανασκαφή αποκαλύφθηκαν τα αρχιτεκτονικά λείψανα συγκροτήματος

2. *ΑΔ*, ό.π.

Εικ. 8. Εγνατία Οδός. Δημοτικό Διαμέρισμα Πλατανιάς Δήμου Παμβώτιδας. Θέση Ράχη. Βορειοανατολική πλευρά συγκροτήματος. Στρώμα καταστροφής.

κτιρίων, τα οποία θα πρέπει να ανήκουν σε μεμονωμένη αγροτική εγκατάσταση ή ίσως μικρό οικισμό.

Συγκεκριμένα, στο βορειοανατολικό τμήμα του χώρου αποκαλύφθηκε στενωπός, πλ. 0,30 μ., κατεύθυνσης Α.-Δ., σωζόμενη σε μήκος μόλις 2 μ. Βόρεια της στενωπού βρέθηκε γωνία κτιρίου, το οποίο στην τρέχουσα ανασκαφική περίοδο δεν αποκαλύφθηκε πλήρως. Νότια της στενωπού τα οικοδομικά κατάλοιπα διαμορφώνουν συγκρότημα 14 δωματίων, τα οποία δεν είναι δυνατόν επί του παρόντος να διευκρινιστεί εάν συνιστούν ένα ή περισσότερα ομότοιχα κτίρια. Ένα από τα μεγαλύτερων διαστάσεων δωμάτια στη βορειοανατολική πλευρά του συγκροτήματος σώζει στο κέντρο τετράγωνη εστία οριοθετημένη από επιμήκεις λιθοπλίνθους (Εικ. 7) και φαίνεται ότι αποτελούσε τον κεντρικό χώρο οικίας, δεδομένου ότι περιβάλλεται και στις τέσσερις πλευρές από μικρότερους χώρους. Όλα τα λείψανα καλύπτονταν από παχύ στρώμα καταστροφής, από λίθους και κεράμους στέγης, με έντονα ίχνη καύσης κατά τόπους (Εικ. 8). Οι τοίχοι των κτιρίων είναι κατασκευασμένοι από ντόπιο γκρίζο εύθρυπτο ψαμμίτη, με μεγάλες αδροδουλεμένες ορθογώνιες λιθοπλίνθους στις εξωτερικές τοιχοποιίες και μικρότερους αργόλιθους στις εσωτερικές.

Στη φετινή περίοδο αποκαλύφθηκαν τα περιγράμματα των κτιρίων και το εκτεταμένο στρώμα καταστροφής. Τα οικοδομικά λείψανα φαίνεται να προεκτείνονται προς όλες τις κατευθύνσεις. Ο καθαρισμός και αφαίρεση του στρώματος θα πραγματοποιηθεί κατά τη συνέχιση της ανασκαφής σε επόμενη ανασκαφική περίοδο, οπότε αναμένεται να συγκεντρωθούν περισσότερα στοιχεία για τη διάταξη των χώρων, αλλά και τη χρονολόγηση των λειψάνων, τα οποία – όπως φαίνεται από τα κινητά ευρήματα – χρονολογούνται στους ελληνιστικούς χρόνους.

ΓΕΩΡΓΙΑ ΠΑΪΑΚΟΥ - ΕΥΓΕΝΙΑ ΑΔΑΜ

Δημοτικό Διαμέρισμα Πεδινής Δήμου Μπιζανίου, θέση Άγιοι Απόστολοι

Κατά την αφαίρεση των φυτικών γαιών στην παραπάνω θέση αποκαλύφθηκαν διάσπαρτα αρχαία λείψανα. Δεσμεύτηκε έκταση 9.900 τ.μ. (ΧΘ 14+740 - ΧΘ 14+ 920 ή Δ17 έως Δ26) και άρχισε ανασκαφική έρευνα. Σε όλη σχεδόν την έκταση διαπιστώθηκε ενιαία επίχωση με αρκετή ποσότητα κεραμικής ύστερων κλασικών και ελληνιστικών χρόνων, αναμεμιγμένη με χειροποίητη κεραμική προϊστορικού τύπου με πλαστική διακόσμηση. Διάσπαρτα βρέθηκαν υπολείμματα τοίχων από ασβεστολιθικούς αργόλιθους ή μεμονωμένες ασχημάτιστες συγκεντρώσεις λίθων. Τα λείψανα ανήκουν προφανώς σε θεμέλια κατοικιών που η ανωδομή τους θα ήταν εξ ολοκλήρου κατασκευασμένη από φθαρτά υλικά.

Στην περιοχή των διατομών Δ24-Δ25 (ΧΘ 14+880 - ΧΘ 14+ 900), αποκαλύφθηκε μεμονωμένος κιβωτιόσχημος τάφος προσανατολισμού ΒΑ.-ΝΔ. Τα τοιχώματα του τάφου αποτελούνταν από ασβεστολιθικές πλάκες αδρά επεξεργασμένες. Το κάλυμμα αποτελούνταν από τρεις ορθογώνιες πλάκες, πάχ. 0,20 μ. Οι ασβεστολιθικές πλάκες των κάθετων πλευρών του τάφου είχαν ανομοιόμορφο ύψος, κυμαινόμενο από 0,90 έως 1,18 μ., ενώ η μία από τις πλευρές αποτελούνταν από δύο καθ' ύψος πλάκες. Οι πλάκες των στενών πλευρικών τοιχωμάτων έφεραν στα άκρα εγκοπές για την καλύτερη συναρμογή τους με τις πλάκες των μακρών πλευρών. Ο πυθμένας του τάφου, τέλος, αποτελούμενος από δύο ασβεστολιθικές πλάκες, βρέθηκε 0,20-0,40 μ. περίπου χαμηλότερα από την κάτω επιφάνεια των πλευρικών τοιχωμάτων. Εσωτ. διαστ. 1×2 μ. Περιείχε μία ταφή, της οποίας τα οστά βρέθηκαν αναμοχλευμένα, φαίνεται όμως ότι ο νεκρός ήταν προσανατολισμένος με το κεφάλι προς ΝΑ. Την ταφή συνόδευαν δύο ατρακτόσχημα μυροδοχεία με μικρές οριζόντιες ψευδολαβές στο ύψος της κοιλίας, καθώς και

Εικ. 9. Εγνατία Οδός. Δημοτικό Διαμέρισμα Πεδινής Δήμου Μπιζανίου. Θέση Άγιοι Απόστολοι. Μυροδοχεία και πινάκιο.

Εικ. 10. Εγνατία Οδός. Δημοτικό Διαμέρισμα Πεδινής Δήμου Μπιζανίου. Θέση Άγιοι Απόστολοι. Επιχρυσωμένες ψήφοι.

ένα άβαφο πινάκιο (Εικ. 9). Βρέθηκαν, επίσης, 54 ελλειψοειδείς πήλινες ψήφοι και 35 ψήφοι σχήματος βαλανιδιού με ίχνη επιχρύσωσης (Εικ. 10), καθώς και τα χάλκινα επιχρυσωμένα σύρματα του περιδεραίου στο οποίο ανήκαν. Τα κτερίσματα υποδηλώνουν ότι πρόκειται για γυναικεία ταφή. Το σημαντικότερο εύρημα του τάφου ήταν ένας χάλκινος καδίσκος με λοξότμητη προχοή, που στο εσωτερικό του έφερε καμένα οστά (Εικ. 11). Ο καδίσκος προέρχεται από το ίδιο εργαστήριο με παρόμοιο κάδο που βρέθηκε σε τάφο του αρχαίου νεκροταφείου της Βίτσας και χρονολογείται στο γ΄ τέταρτο του 4ου αι. π.Χ. Προφανώς την εποχή αυτή χρονολογείται η ταφή που τα υπολείμματα από την καύση της βρέθηκαν στον καδίσκο, ενώ η κύρια ταφή του κιβωτιόσχημου τάφου χρονολογείται στον ύστερο 3ο-αρχές 2ου αι. π.Χ. Οι δύο νεκροί θα πρέπει να συνδέονταν με δεσμούς συγγένειας.

Γύρω από τον κιβωτιόσχημο τάφο, στο ίδιο επίπεδο με την επιφάνεια του καλύμματος, βρέθηκαν αποσπασματικά κα-

Εικ. 11. Εγνατία Οδός. Δημοτικό Διαμέρισμα Πεδινής Δήμου Μπιζανίου. Θέση Άγιοι Απόστολοι. Χάλκινος καδίσκος.

τάλοιπα θεμελίων τοίχων από αργολιθοδομή, τα οποία φαίνεται να διαμορφώνουν έναν ορθογώνιο χώρο με εσωτερικό πιθανώς τοίχο, καθώς και άλλα ασύνδετα μεταξύ τους ή εντελώς διαλυμένα μικρά τμήματα τοίχων. Από την κεραμική που περισυνελέγη από το χώρο τα λείψανα χρονολογούνται στους ελληνιστικούς χρόνους.

Η αποσπασματική κατάσταση των ευρημάτων δεν επιτρέπει την ασφαλή συναγωγή συμπερασμάτων. Η διασπορά των υπολειμμάτων των θεμελίων σε μια αρκετά μεγάλη έκταση υποδηλώνει μάλλον την ύπαρξη κάποιου μικρού οικισμού, του οποίου οι εγκαταστάσεις θα πρέπει να ήταν ιδιαίτερα ταπεινές, καθώς δεν άφησαν οικοδομικά κατάλοιπα, αλλά αρκετή ποσότητα κινητών ευρημάτων. Δυσερμήνευτη είναι η παρουσία του επιμελημένου κιβωτιόσχημου τάφου, που είναι ίσως μεταγενέστερος των κτιριακών καταλοίπων.

ΓΕΩΡΓΙΑ ΠΛΙΑΚΟΥ

ΝΟΜΟΣ ΑΡΤΑΣ

Άρτα

Οδός Κομμένου (οικόπεδο Α. Δήμου) (Εικ. 12:242)

Ολοκληρώθηκε φέτος η ανασκαφή του οικόπεδου, που είχε ξεκινήσει τον περασμένο χρόνο[3] (Εικ. 13). Τη φετινή ανασκαφική περίοδο διερευνήθηκαν 67 τάφοι του νοτιοδυτικού νεκροταφείου της Αμβρακίας: 22 κιβωτιόσχημοι, 25 λακκοειδείς, ένας κεραμοσκεπής, 14 ταφικές θήκες, τέσσερις ταφές σε τεφροδόχο αγγείο εκτός θήκης και μία πώρινη σαρκοφάγος. Οι περισσότεροι τάφοι χρονολογούνται από την κλασική έως την ελληνιστική εποχή, ενώ δύο χρονολογούνται στους αρχαϊκούς χρόνους. Οι κιβωτιόσχημοι τάφοι, με πλευρές επιμελέστερα ή αμελέστερα κατασκευασμένες από ενιαίες ασβεστολιθικές πλάκες, σε πολλές περιπτώσεις χρησιμοποιήθηκαν για δύο ή περισσότερες ταφές, με τα οστά των παλαιότερων να παρα-

3. *ΑΔ* 53 (1998): Χρονικά, σ. 489-490.

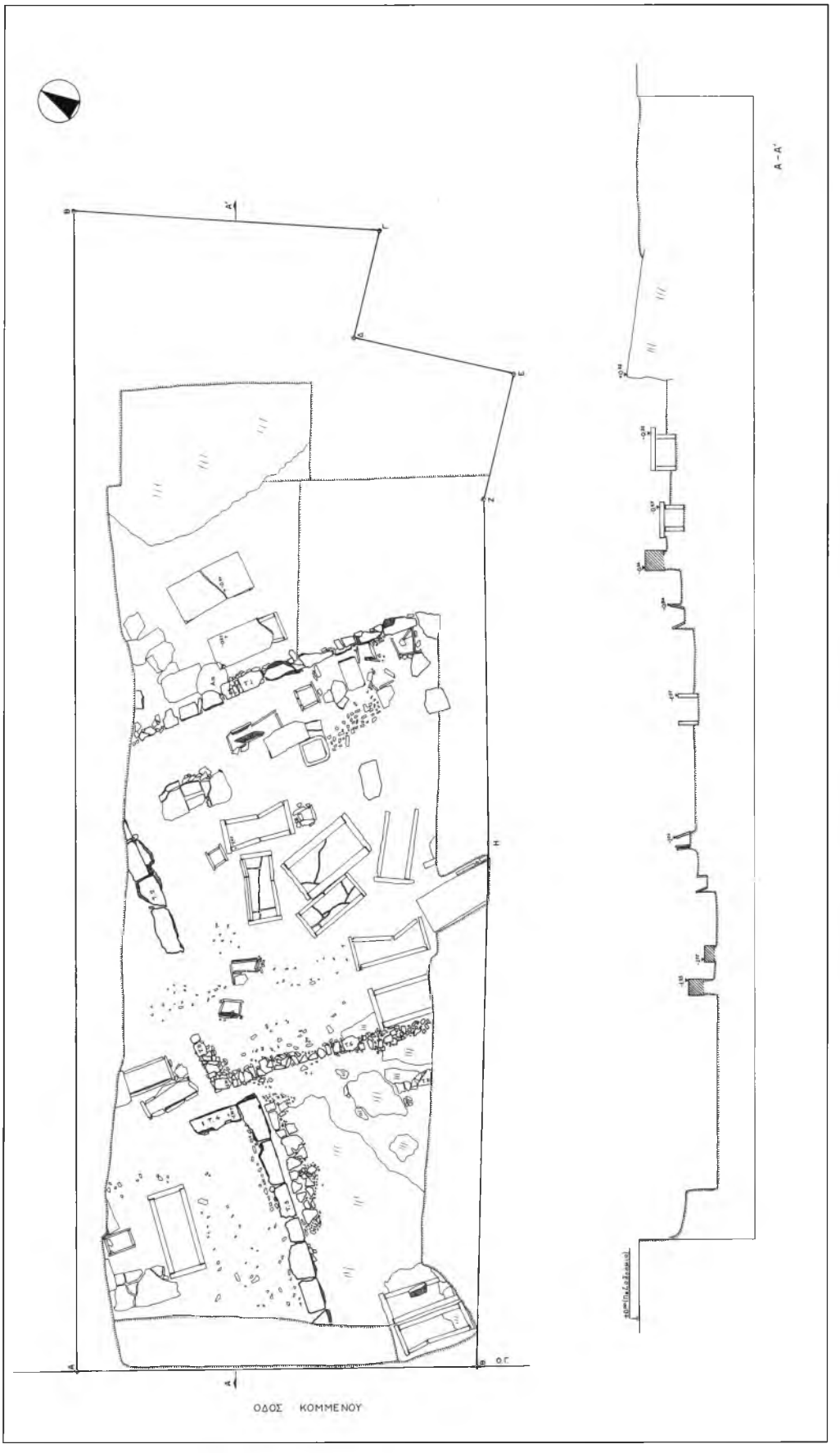

Εικ. 12. Άρτα. Τοπογραφικός χάρτης, όπου σημειώνονται τα οικόπεδα που ανασκάφηκαν το 1999.

μερίζονται συνήθως για να τοποθετηθεί ο επόμενος νεκρός. Οι υπόλοιποι τύποι τάφων περιείχαν από μία ταφή.

Πολλοί από τους τάφους διευθετούνται εντός αποσπασματικά σωζόμενων ταφικών περιβόλων. Στο ανατολικό τμήμα του οικοπέδου ο περίβολος Α ορίζεται από δύο τοίχους (Τ1 και Τ2) κατασκευασμένους από αδρά εργασμένους ογκόλιθους και χρονολογείται στους ελληνιστικούς χρόνους. Στο μέσον περίπου του οικοπέδου και σε μεγαλύτερο βάθος βρίσκεται ο ταφικός περίβολος Β, οριζόμενος από τους αρχαϊκούς τοίχους Τ5 και Τ6, που είναι χτισμένοι με ακανόνιστους πλακοειδείς λίθους. Στο δυτικό τμήμα του οικοπέδου οι τοίχοι Τ3 και Τ4, κατασκευασμένοι από μία στρώση ασβεστολιθικών δόμων που εδράζεται σε αργόλιθους, ορίζουν τον περίβολο Β, που χρονολογείται στους κλασικούς χρόνους.

Οι ταφές ήταν κτερισμένες κατά κύριο λόγο με πήλινα αγγεία, ανάμεσα στα οποία περιλαμβάνονται λήκυθοι (Εικ. 14), λύχνοι, κάνθαροι, μελαμβαφείς σκύφοι (Εικ. 15), οινοχόες, άωτα σκυφίδια, σκύφοι με ανάγλυφη διακόσμηση, ατρακτόσχημα μυρο-

Εικ. 13. Άρτα. Οδός Κομμένου. Κάτοψη της ανασκαφής και τομή Α-Α'.

Εικ. 14. Άρτα. Οδός Κομμένου. Λήκυθοι.

Εικ. 15. Άρτα. Οδός Κομμένου. Μελαμβαφείς σκύφοι.

Εικ. 16. Άρτα. Οδός Κομμένου. Πλαγγόνες.

Εικ. 17. Άρτα. Οδός Κομμένου. Μελαμβαφής πελίκη.

δοχεία, αρυτήρες, λάγυνοι. Οι παιδικοί τάφοι περιείχαν πήλινα ειδώλια και πλαγγόνες (Εικ. 16), ενώ σε τάφους ενηλίκων εντοπίζονται σιδερένιες στλεγγίδες και εγχειρίδια, δύο χρυσά ενώτια με παράσταση Νίκης και χρυσά φύλλα δρυός, χάλκινοι δακτύλιοι, ένας αργυρός δακτύλιος, δύο χάλκινα κάτοπτρα. Τέλος, από τα αγγεία που χρησιμοποιήθηκαν ως τεφροδόχοι ξεχωρίζει μία μελαμβαφής πελίκη των πρώιμων ελληνιστικών χρόνων, με ανάγλυφες κεφαλές Ηρακλέους και λαβές που σχηματίζουν ηράκλειον άμμα στο ανώτερο τμήμα τους (Εικ. 17).

Περιοχή Κουτσομύτα, ανώνυμη δημοτική οδός (οικόπεδο Κόρδα) (Εικ. 12:254)

Το παραπάνω οικόπεδο βρίσκεται στην περιοχή της Κουτσομύτας, όπου έχει εντοπιστεί το ανατολικό νεκροταφείο της Αμβρακίας, και είναι όμορο με το οικόπεδο Ζαφείρη, που ανασκάφηκε το 1992[4]. Η ανασκαφική έρευνα αποκάλυψε μικρή συστάδα τάφων, που αποτελούν την προς Δ. συνέχεια του ταφικού συνόλου του οικοπέδου Ζαφείρη (Εικ. 18).

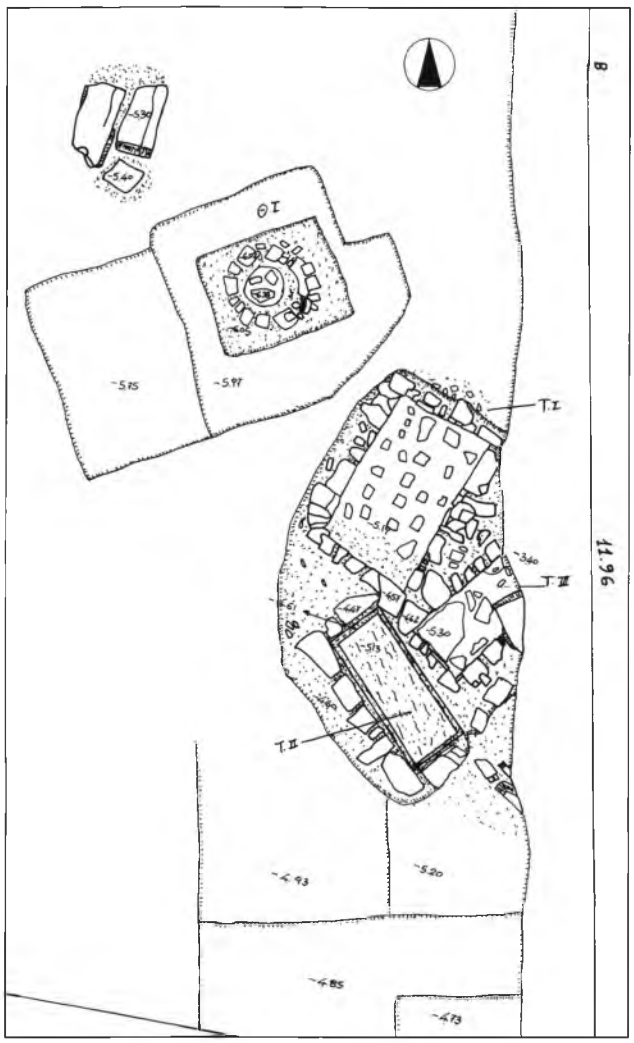
Πρόκειται για τρεις κιβωτιόσχημους τάφους και μία ταφική θήκη. Από αυτούς οι τάφοι Ι και ΙΙΙ δεν παρουσίασαν ενδείξεις χρήσης (οστά ή κτερίσματα), παρά την ύπαρξη καλυπτήριας πλάκας στον τάφο Ι, και ήταν χτισμένοι με αργόλιθους, όπως η πλειονότητα των τάφων του ανατολικού νεκροταφείου της Αμβρακίας. Ο τάφος ΙΙ ήταν επίσης χτισμένος με αργόλιθους, αλλά περιείχε μία, σπάνια για τα δεδομένα του νεκροταφείου, πώρινη σαρκοφάγο με μία ταφή κτερισμένη με σιδερένιο ξίφος. Σπάνια είναι, επίσης, η κατασκευή της κυκλικής ταφικής θήκης από αργόλιθους (Εικ. 19). Η θήκη περιείχε χάλκινο τεφροδόχο λέβητα, σε κακή κατάσταση διατήρησης, με τα υπολείμματα της καύσης του νεκρού. Εκτός των τάφων αξίζει να αναφερθεί η εύρεση χάλκινου κατόπτρου με εγχάρακτη διακόσμηση ομόκεντρων δακτυλίων.

Οδός Ρωγών (οικόπεδο Αποτόρη) (Εικ. 12:124)

Το παραπάνω οικόπεδο είχε ανασκαφεί σε μεγάλο τμήμα του το 1990[5], οπότε είχαν αποκαλυφθεί τα λείψανα δύο οικιών (Β και Γ) εκατέρωθεν δρόμου, οι οποίες είχαν κατασκευαστεί

4. *ΑΔ* 47 (1992): Χρονικά, σ. 274-278, όπου και βιβλιογραφία για τις παλαιότερες ανασκαφές στην Κουτσομύτα.

5. *ΑΔ* 45 (1990): Χρονικά, σ. 241-244.

Εικ. 18. Άρτα. Περιοχή Κουτσομύτα. Οικόπεδο Κόρδα. Κάτοψη της ανασκαφής.

Εικ. 19. Άρτα. Περιοχή Κουτσομύτα. Οικόπεδο Κόρδα. Κυκλική ταφική θήκη.

στις αρχές του 3ου αι. π.Χ. πάνω στα ερείπια παλαιότερης οικίας (Α). Το οικόπεδο, ωστόσο, δεν είχε οικοδομηθεί και μετά από αίτηση των ιδιοκτητών για ανέγερση οικοδομής σε διαφορετικό χώρο επεκτάθηκε η ανασκαφή προς Α.

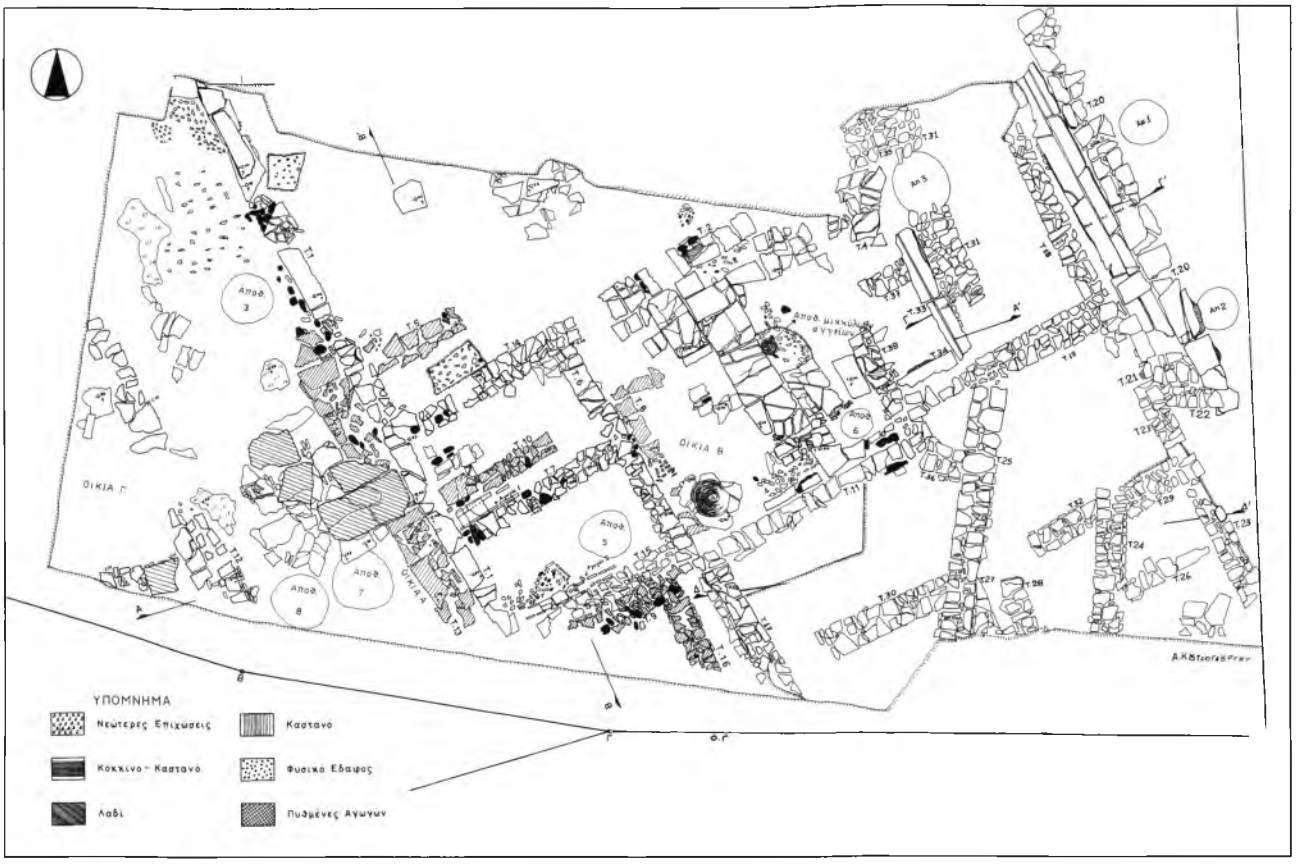
Με την επέκταση αυτή αποκαλύφθηκε το ανατολικό τμήμα της οικίας Β, η οποία οριοθετείται από αγωγό κατασκευασμένο από δύο συγκλίνουσες ασβεστολιθικές πλάκες (Εικ. 20-21). Ο αγωγός, όπως και ο τοίχος που τον ορίζει στα ανατολικά του (Τ20), κατασκευάστηκε τον 4ο αι. π.Χ. και ήταν σε χρήση και τον 3ο αι. π.Χ., ενώ αργότερα εγκαταλείφθηκε, όπως φαίνεται από τους δύο τοίχους που τον διακόπτουν (Τ21, Τ22). Δυτικά του αγωγού βρέθηκαν τρεις χώροι που ανήκουν στην οικία Β και χρονολογούνται στην ελληνιστική εποχή. Πάνω σε αυτούς θεμελιώνονται δύο τοίχοι (Τ24, Τ25) της μεταβυζαντινής εποχής. Στα λιγοστά κινητά ευρήματα συγκαταλέγονται όστρακα μελαμβαφών αγγείων με γάνωμα καλής ποιότητας, άβαφη χρηστική κεραμική των ελληνιστικών χρόνων, χάλκινα νομίσματα Αμβρακίας, στην πλειονότητά τους σε κακή κατάσταση διατήρησης, και λίγα αποτμήματα πήλινων ειδωλίων.

Οδός Γαρουφαλιά (οικόπεδο Χρ. Θεοδώρου) (Εικ. 12:214)

Το οικόπεδο βρίσκεται στις παρυφές του νοτιοδυτικού νεκροταφείου της Αμβρακίας, που εντοπίζεται κατά μήκος της σύγχρονης οδού Κομμένου. Λόγω της μεγάλης έκτασής του οι ανασκαφικές εργασίες περιορίστηκαν για φέτος στο νότιο τμήμα του, όπου εντοπίστηκε τμήμα εργαστηρίου παραγωγής ελαιόλαδου. Συγκεκριμένα, εντοπίστηκαν δύο χώροι του εργαστηρίου, ο κυρίως χώρος Β και ο χώρος Α στα νότιά του, που μάλλον χρησίμευε ως αποθηκευτικός.

Ο χώρος Α (Εικ. 22) περικλείεται στις τρεις πλευρές του από τοίχους επιμελώς κατασκευασμένους από ασβεστολιθικές λιθοπλίνθους, προερχόμενες κατά μεγάλο μέρος από τους περιβόλους του γειτονικού νεκροταφείου, ενώ ο τοίχος που τον έκλεινε προς Δ. βρίσκεται κάτω από το όριο ασφαλείας προς την όμορη οικοδομή. Στο κέντρο του χώρου είχε τοποθετηθεί ένας οκταγωνικός λίθινος πεσσός, που χρησίμευε μάλλον για την υποστύλωση της στέγης. Το δάπεδο ήταν καλυμμένο με στρώμα καταστροφής, που χρονολογείται στους ρωμαϊκούς χρόνους (1ος-2ος αι. μ.Χ.). Η χρήση του χώρου Α ως αποθηκευτικού προκύπτει από τα ευρήματα, τμήματα πίθων και αμφορέων κατά κύριο λόγο. Εξάλλου, σύμφωνα με τον Βιτρούβιο, οι αποθήκες του λαδιού πρέπει να έχουν νότιο προσανατολισμό, για να μην παγώνει το προϊόν κατά τη διάρκεια του χειμώνα. Κάτω από το δάπεδο του χώρου Α βρέθηκε επίχωση που χρονολογείται από τον 4ο αι. π.Χ. έως το 2ο αι. μ.Χ. και σχετίζεται με δύο τοίχους κατασκευασμένους από αργούς λίθους, που πιθανότατα ανήκουν σε μια παλαιότερη φάση χρήσης του εργαστηρίου.

Ο συμβατικά ονομαζόμενος χώρος Β (Εικ. 23) ήταν ο κυρίως χώρος του εργαστηρίου, όπου γινόταν η σύνθλιψη του

Εικ. 20. Άρτα. Οδός Ρωγών. Κάτοψη της ανασκαφής.

Εικ. 21. Άρτα. Οδός Ρωγών. Άποψη της ανασκαφής.

καρπού για το διαχωρισμό της σάρκας από τον πυρήνα και η συμπίεση του πολτού για την παραγωγή του λαδιού. Αποκαλύφθηκαν οι τοίχοι που ορίζουν το χώρο Β βόρεια και νότια και ο δυτικός του τοίχος, που εισέρχεται κάτω από το όριο ασφαλείας προς την όμορη οικοδομή, ενώ το ανατολικό του όριο θα διερευνηθεί την επόμενη ανασκαφική περίοδο. Ένας τοίχος που διατρέχει το δυτικό τμήμα του χώρου με κατεύθυνση Β.-Ν., κατασκευασμένος από αργόλιθους και σε μεγαλύτερο βάθος εμφάνισης από τους άλλους τοίχους, ανήκει σε παλαιότερη φάση χρήσης του εργαστηρίου. Το νότιο τμήμα του χώρου καταλαμβάνει δεξαμενή για την περισυλλογή του λαδιού, με δύο αμμολιθικές πλάκες εκατέρωθέν της. Η δεξαμενή είναι χτι-

Εικ. 22. Άρτα. Οδός Γαρουφαλιά. Γενική άποψη του χώρου Α.

Εικ. 23. Άρτα. Οδός Γαρουφαλιά. Γενική άποψη του χώρου Β.

σμένη με ακανόνιστους λίθους και κεραμίδες και φέρει επένδυση από υδραυλικό κονίαμα. Ο πυθμένας της, επίσης επενδεδυμένος με κονίαμα, είχε κλίση προς τη νότια γωνία, όπου το κατώτερο τμήμα ενός αμφορέα χρησίμευε ως αγγείο περισυλλογής των ιζημάτων του λαδιού. Βόρεια της δεξαμενής βρίσκεται ορθογώνια κατασκευή που χρησίμευε ως βάση για τη λεκάνη συμπίεσης του πολτού. Τμήματα της ίδιας της ασβεστολιθικής λεκάνης βρέθηκαν στο χώρο. Ήταν κυκλική, με διάμετρο που υπολογίζεται στο 1,15-1,20 μ., και έφερε περιμετρικά αύλακα και προχοή. Στο χώρο γύρω από τη βάση της λεκάνης συμπίεσης βρέθηκαν ίχνη καύσης και πυρήνες ελαιοκάρπου. Ολόκληρος ο χώρος Β καλυπτόταν με στρώμα καταστροφής, που με βάση την κεραμική χρονολογείται στους ύστερους ελληνιστικούς και τους πρώιμους ρωμαϊκούς χρόνους. Η ανασκαφική έρευνα στο οικόπεδο θα συνεχιστεί το επόμενο έτος.

ΑΝΘΗ ΑΓΓΕΛΗ

Οδός Πούλιου Δράκου (Ο.Τ. 403, οικόπεδο Παπανικολάου) (Εικ. 12:223)

Ανασκαφική έρευνα διάρκειας ενός περίπου μήνα, έφερε στο φως οικοδομικά λείψανα ρωμαϊκών χρόνων[6]. Το οικόπεδο βρίσκεται στη νοτιοδυτική περιοχή της πόλης, η οποία εκτείνεται από την οδό Κομμένου μέχρι τον ποταμό Άραχθο. Στην περιοχή αυτή, που μέχρι πρόσφατα ήταν ένας απέραντος πορτοκαλεώνας και μόλις την τελευταία δεκαετία εντάχθηκε στο σχέδιο πόλης, έχουν αρχίσει να έρχονται στο φως ερείπια κτιρίων που χρονολογούνται στους ρωμαϊκούς χρόνους. Το γεγονός αυτό ανατρέπει την καθιερωμένη μέχρι σήμερα άποψη περί οριστικής εγκατάλειψης της Αμβρακίας μετά την ίδρυση της Νικόπολης το 31 π.Χ.[7]

Η ανασκαφή στο συγκεκριμένο οικόπεδο άρχισε από το νότιο τμήμα του, που είναι ο οικοδομήσιμος χώρος. Λόγω των συνεχών βροχοπτώσεων μόνον ένα μικρό μέρος του χώρου ερευνήθηκε σε βάθος. Αποκαλύφθηκαν αποσπασματικά τοίχοι κατασκευασμένοι από μικρούς λίθους, οπτοπλίνθους και συνδετικό κονίαμα, ενώ σε μία τομή αποκαλύφθηκε μικρό τμήμα τοίχου ελληνιστικών χρόνων. Στο κέντρο του οικοπέδου καθαρίστηκε εκτεταμένο στρώμα καταστροφής από κεραμίδια στέγης ρωμαϊκών χρόνων. Η ανασκαφή θα συνεχιστεί το επόμενο έτος.

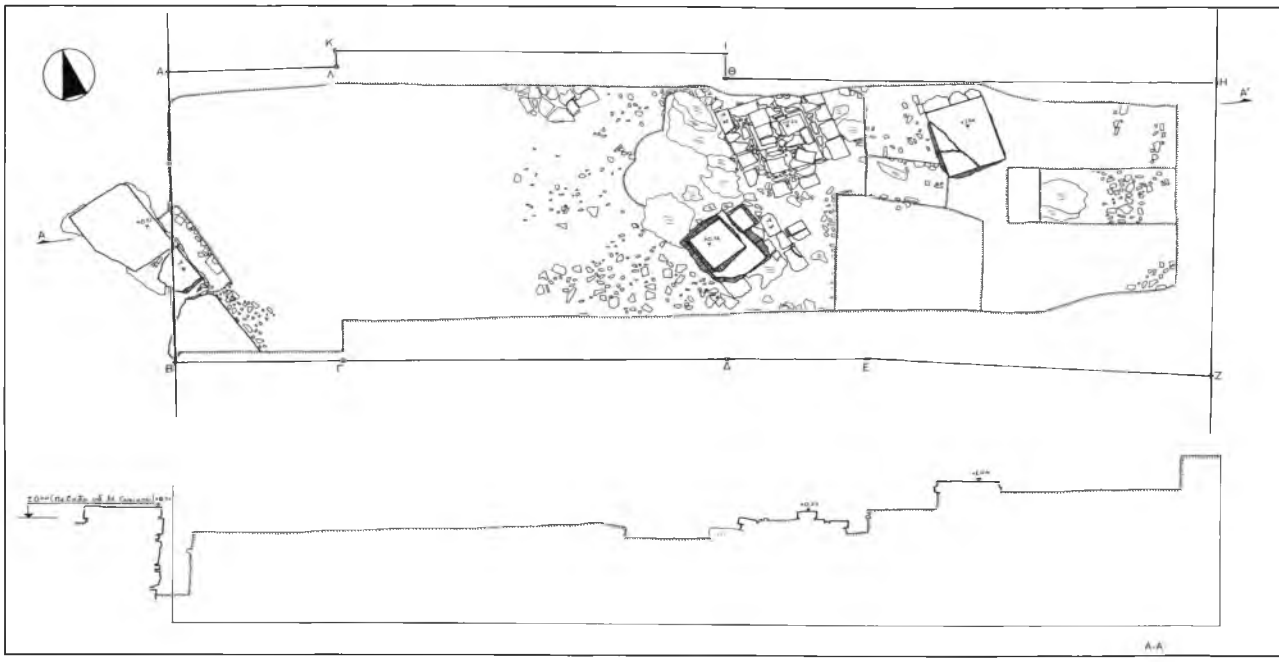
Οδός Μάξιμου Γραικού (οικόπεδο Τριανταφύλλου-Λάμπρη) (Εικ. 12:227)

Το οικόπεδο, εμβαδού 200 τ.μ., βρίσκεται στην περιοχή όπου τοποθετείται το διοικητικό και θρησκευτικό κέντρο της Αμβρακίας[8]. Η ανατολική πλευρά του εφάπτεται στο απαλλοτριωμένο οικόπεδο στο οποίο διατηρούνται, στο ύψος της θεμελίωσης, τα ερείπια του υστεροαρχαϊκού ναού. Στην πρόσοψη του οικοπέδου, πάνω στο πεζοδρόμιο, ήταν ορατοί από παλαιά δύο λαξευμένοι ογκόλιθοι μεγάλων διαστάσεων. Η ερμηνεία αυτής της ισχυρής κατασκευής είναι μάλλον δύσκολη, λόγω της αποσπασματικής της διατήρησης. Είναι βέβαιο,

6. Την ανασκαφή επέβλεψε η αρχαιολόγος Κ. Κωντσιώτη.

7. Βλ. σχετικά V. Karatzeni, Ambracia during the Roman Era, στο P. Cabanès (επιμ.), *L'Illyrie méridionale et l'Épire dans l'antiquité, III, Actes du IIIe Colloque International de Chantilly (16-19 Oct. 1996)*, Paris 1999, σ. 241-247.

8. Την ανασκαφή επέβλεψαν οι αρχαιολόγοι Μ. Παπαγεωργίου και Κ. Κωντσιώτη.

Εικ. 24. Άρτα. Οδός Μάξιμου Γραικού. Κάτοψη της ανασκαφής και τομή Α-Α΄.

όμως, ότι εντάσσεται στον περιβάλλοντα χώρο του υστεροαρχαϊκού ναού.

Ανατολικότερα, στο κέντρο του οικοπέδου, αποκαλύφθηκαν τα λείψανα δύο λίθινων βαθμιδωτών κατασκευών (Εικ. 24-25). Πρόκειται ίσως για βωμούς, δεδομένου ότι δίπλα τους βρέθηκαν δύο λάκκοι προσφορών μεγάλων διαστάσεων. Προβληματίζει, πάντως, η θέση των δύο «βωμών» δυτικά, πίσω δηλαδή από τον υστεροαρχαϊκό ναό, του οποίου ο πρόναος βρίσκεται ανατολικά, προς την οδό Βασιλέως Πύρρου. Μια άλλη, πιθανότερη ίσως, ερμηνεία για τις δύο κατασκευές, είναι ότι πρόκειται για θρανία απόθεσης αναθημάτων ή βάσεις για στήριξη αγάλματος. Οι δύο αυτές κατασκευές ονομάστηκαν «βωμοί» συμβατικά μόνον, έως ότου διευκρινιστεί η πέριξ του ναού διαμόρφωση. Ο νοτιότερος «βωμός» («βωμός» 1) σώζει δύο ογκόλιθους τοποθετημένους βαθμιδωτά. Εδράζεται, στο μεγαλύτερο τμήμα του, στο φυσικό βράχο και μόνον η ανατολική πλευρά του εδράζεται σε έναν παλαιότερο τοίχο. Ο ανώτερος ογκόλιθος, διαστ. 0,97×0,97 μ., είναι κατεργασμένος μόνο στο ανώτερο τμήμα του, το ίδιο και ο κατώτερος, διαστ. 1,50×1,40×1,68 μ. Το ύψος του ανώτερου ογκόλιθου είναι 0,38, του δε κατώτερου 0,36 μ.

Εικ. 25. Άρτα. Οδός Μάξιμου Γραικού. Λείψανα λίθινων βαθμιδωτών κατασκευών.

Ο «βωμός» 2 αποκαλύφθηκε βόρεια του «βωμού» 1. Αποτελείται από μία τετράπλευρη, κτιστή βάση, διαστ. 2,50×2,50 μ., η οποία εδράζεται στο φυσικό βράχο. Πάνω της εδράζεται μία επίσης τετράπλευρη κτιστή επιφάνεια, διαστ. 1,25×1,25 μ. Και στις δύο επιφάνειες έχουν χρησιμοποιηθεί μεσαίου μεγέθους ασβεστόλιθοι. Η ανώτερη επιφάνεια του «βωμού» 2 βρίσκεται 0,54 μ. χαμηλότερα από εκείνη του «βωμού» 1.

Στη γωνία που σχηματίζει η βόρεια πλευρά του «βωμού» 1 και η δυτική πλευρά του «βωμού» 2 καθαρίστηκε εκτεταμένος αποθέτης, τον οποίο οριοθετεί ο φυσικός βράχος. Περιείχε υπολείμματα καύσης, απανθρακωμένα οστά ζώων, αιχμές, ξιφίδια και άλλα μεταλλικά αντικείμενα, άφθονη κεραμική και μεγάλη ποσότητα πήλινων ειδωλίων. Τα ευρήματα χρονολογούνται από τους υστεροαρχαϊκούς έως και τους υστεροελληνιστικούς χρόνους. Πρόκειται, προφανώς, για βόθρο θυσιών, ο οποίος ήταν σε χρήση για πολλούς αιώνες. Ένας δεύτερος βό-

θρος θυσιών, μικρότερος από τον προηγούμενο, βρέθηκε νότια του «βωμού» 1. Περιείχε υπολείμματα καύσης και οστά ζώων, ελάχιστη όμως κεραμική. Ειδώλια δεν βρέθηκαν.

Το σύνολο των προαναφερθέντων λειψάνων φαίνεται να σχετίζεται άμεσα με τον υστεροαρχαϊκό ναό, καθώς εντάσσονται στον περιβάλλοντα χώρο του. Από τους δύο «βωμούς», ο «βωμός» 2 είναι παλαιότερος, γιατί βρίσκεται σε χαμηλότερο επίπεδο και μπαζώθηκε για να κατασκευαστεί ο «βωμός» 1. Εντοπίστηκαν, δηλαδή, δύο φάσεις διαμόρφωσης του συγκεκριμένου χώρου λατρείας, μία στους αρχαϊκούς χρόνους και μία μεταγενέστερη. Στη μικρού ύψους επίχωση που κάλυπτε τα αρχαία λείψανα βρέθηκαν 22 λακκοειδείς ταφές βυζαντινών και μεταβυζαντινών χρόνων.

Εικ. 26. Άρτα. Οδός Πούλιου Δράκου και Ζάρρα. Εξωτερική παρειά του τείχους.

Οδός Πούλιου Δράκου και Ζάρρα (Ο.Τ. 416, οικόπεδο κληρονόμων Τάχου) (Εικ. 12:234)

Συνεχίστηκε για τρίτη χρονιά η ανασκαφική έρευνα του οικοπέδου, όπου έχει αποκαλυφθεί ένα εντυπωσιακό τμήμα του αρχαίου τείχους[9].

Η περσινή έρευνα είχε σταματήσει στο επίπεδο της άνω επιφάνειας του τείχους, το οποίο είχε αποκαλυφθεί σε μήκος 33 μ. περίπου. Στις φετινές εργασίες αποκαλύφθηκε η προς Δ. συνέχεια του τείχους, μήκ. 30 μ. περίπου. Έτσι, το συνολικό μήκος του τμήματος της οχύρωσης που βρέθηκε στο συγκεκριμένο οικόπεδο φθάνει τα 63 μ. περίπου. Μετά την αφαίρεση των τεράστιων επιχώσεων ποταμίσιας άμμου αποκαλύφθηκε η όψη της εξωτερικής παρειάς του τείχους, η οποία σώζεται σε ύψος από 1,92 έως 2,65 μ. Είναι χτισμένη κατά το ορθογώνιο ισοδομικό σύστημα και διατηρείται σε ύψος τριών έως τεσσάρων δόμων, ενώ σε ορισμένα σημεία σώζεται σε ύψος δύο δόμων (Εικ. 26). Ορθογωνισμένη είναι μόνον η όψη των λιθοπλίνθων, ενώ το υπόλοιπο τμήμα τους έχει ακανόνιστο σχήμα. Ο κάθε δόμος έχει ύψος 0,65 μ. Η εξωτερική επιφάνεια των λιθοπλίνθων, εντελώς επίπεδη, έχει δουλευτεί με βελόνι και φέρει λεπτή περιτένεια, κυρίως στις τρεις πλευρές, ενώ σε λίγες μόνον περιπτώσεις υπάρχει περιτένεια και στις τέσσερις πλευρές.

Στο κάτω μέρος της όψης του τείχους υπάρχει κρηπίδα ενός αναβαθμού, που αποτελεί και την ευθυντηρία. Έχει πλάτος 0,30-0,33 μ. και είναι δουλεμένη κατά τον ίδιο τρόπο, με βελόνι.

Στο δυτικό άκρο του οικοπέδου, σε απόσταση 31,80 μ. από την προβάλλουσα γωνία που σχηματίζεται στο μέσον περίπου του αποκαλυφθέντος τμήματος του τείχους, αποκαλύφθηκε δεύτερη γωνία προβάλλουσα κατά 0,90 μ. Φαίνεται, επομένως, ότι η πορεία του τείχους στο συγκεκριμένο τμήμα σχηματίζει οδοντωτή γραμμή.

Κατά μήκος του τείχους αποκαλύφθηκε εξωτερικός, πλακοστρωμένος δρόμος, πλ. 5 μ. Οι μεγάλες (0,90×1,10 μ.) ασβεστολιθικές πλάκες της πλακόστρωσης σώζουν σε ορισμένα σημεία παράλληλες αυλακώσεις τροχών.

Σε απόσταση 2,35 μ. δυτικά της πρώτης (ανατολικής) γωνίας του τείχους αποκαλύφθηκε, στην εξωτερική όψη του, το άνοιγμα αγωγού απορροής ομβρίων. Μία ασβεστολιθική πλάκα, κάθετα τοποθετημένη, διαιρεί τον αγωγό σε δύο οχετούς, ύψ. 0,96 και πλ. 0,27 μ. έκαστος (Εικ. 27). Εμπρός από το άνοιγμα του αγωγού η επιφάνεια της κρηπίδας του τείχους παρουσιάζει ελαφρά κλίση προς το λιθόστρωτο δρόμο, για την καλύτερη εκροή των νερών. Ο αποχετευτικός αγωγός διασφάλιζε την απαραίτητη για τη σταθερότητα του τείχους απομάκρυνση των ομβρίων υδάτων.

Νότια του τείχους και σε απόσταση που κυμαίνεται από 6,60 έως 8,20 μ., αποκαλύφθηκε σε μήκος 28 μ. περίπου τοίχος με κατεύθυνση Α.-Δ., παράλληλος περίπου με την οχύρωση. Σώζεται σε ύψος 1,65-1,75 και έχει πλάτος 1,15-1,55 μ. Η βόρεια πλευρά του είναι χτισμένη κυρίως με δομικό υλικό σε β΄ χρήση (διακρίνονται λίθοι προερχόμενοι από την εξωτερική παρειά του τείχους, εντοιχισμένοι σπόνδυλοι κιόνων και άλλα αρχιτεκτονικά μέλη), ενώ στο ανώτερο τμήμα του έχουν χρησιμοποιηθεί μικροί πλακοειδείς ή ακανόνιστοι ασβεστόλιθοι. Η νότια πλευρά του, χτισμένη το ίδιο πρόχειρα με λίθους διαφόρων μεγεθών, αρχιτεκτονικά μέλη σε β΄ χρήση, κροκάλες, σπασμένες κεραμίδες κτλ., σώζεται σε ύψος 1,35-1,50 μ. Το μεταξύ των δύο πλευρών διάστημα είναι γεμισμένο με αργούς λίθους, κροκάλες, χαλίκια, σπασμένες κεραμίδες στέγης και λίγα τμήματα από επιτύμβιες στήλες ελληνιστικών χρόνων.

Η πρόχειρη κατασκευή του τοίχου αυτού οδηγεί στο συμπέρασμα ότι πρόκειται για τμήμα προτειχίσματος, που χτίστηκε εσπευσμένα με παντός είδους υλικά κατά την πολιορκία της Αμβρακίας από τους Ρωμαίους στις αρχές του 2ου αι. π.Χ. Εξάλλου, ενίσχυση της οχύρωσης βρέθηκε απέναντι ακριβώς,

9. *ΑΔ* 53 (1998): Χρονικά, σ. 498, 500-501. Την ανασκαφή επέβλεψε και φέτος ο αρχαιολόγος Θ. Αρκουμάνης.

Εικ. 27. Άρτα. Οδός Πούλιου Δράκου και Ζάρρα. Αγωγός.

Εικ. 28. Άρτα. Ποταμός Άραχθος. Ο τοίχος Τ1 από Ν.

στο εσωτερικό του τείχους, κατά την ανασκαφική έρευνα του περασμένου έτους[10]. Αναφέρεται, τέλος, ότι σε τομή που έγινε κάθετα στη βόρεια πλευρά του τοίχου αυτού φάνηκε ότι εδράζεται σε στρώμα καστανού χώματος, πάχ. 0,20-0,40 μ., ενώ ένα μέρος του επικάθεται σε αρχαιότερο τοίχο.

Ένας τοίχος, μήκ. 4,40 μ., κάθετος στο δυτικό άκρο του προτειχίσματος, καθώς και ένας τρίτος, μήκ. 15,70 μ., κάθετος στον προηγούμενο, φαίνεται να ανήκουν στο σύνολο του προτειχίσματος. Στη γωνία που σχηματίζουν οι δύο τελευταίοι τοίχοι βρέθηκε εντοιχισμένο θραύσμα επιτύμβιας στήλης ελληνιστικών χρόνων που σώζει αποσπασματικά την επιγραφή:

..ΟΚΛ...Σ
...ΛΙΩΝΟΣ.

Οικόπεδο κληρονόμων Τάχου, οικοδομή Β (προς την οδό Ζάρρα)

Στο βόρειο τμήμα του παραπάνω οικοπέδου, το οποίο έχει πρόσοψη στην οδό Ζάρρα, πρόκειται να ανεγερθεί μια ξεχωριστή οικοδομή. Κατά την εκσκαφή των θεμελίων εμφανίστηκαν αρχαία οικοδομικά λείψανα, σε βάθος 5,50-6 μ. Ακολούθησε ανασκαφική έρευνα, η οποία έφερε στο φως αρχαίους τοίχους, τμήμα οδού με κατεύθυνση κάθετη προς το παρακείμενο αρχαίο τείχος και έναν αποχετευτικό αγωγό, πλ. 1 μ., παράλληλο προς τον αρχαίο δρόμο. Τα παραπάνω οικοδομικά λείψανα βρίσκονται στην εντός των τειχών περιοχή της αρχαίας πόλης και μάλιστα στις παρυφές της, εφόσον σε πολύ μικρή απόσταση διέρχεται το τείχος. Η ανασκαφή θα ολοκληρωθεί τον επόμενο χρόνο.

Ποταμός Άραχθος

Περίπου 400 μ. νότια της σύγχρονης γέφυρας, στο ύψος της θέσης όπου πρόκειται να ανεγερθεί το νέο Αρχαιολογικό Μουσείο της Άρτας, εντοπίστηκαν στην κοίτη και στην ανατολική όχθη του ποταμού αρχαίοι τοίχοι και δύο τάφοι. Στο μικρό χρονικό διάστημα, κατά το οποίο έκλεισε το φράγμα του Πουρναρίου και διεκόπη η ροή των υδάτων, καθαρίστηκαν οι τοίχοι από την άμμο και τις κροκάλες και ερευνήθηκε ο ένας τάφος[11].

Από τα οικοδομικά λείψανα σε καλύτερη κατάσταση διατηρείται τοίχος στην όχθη του ποταμού (Εικ. 28), παράλληλος προς τον άξονα αυτού (Τ1). Αποκαλύφθηκε σε μήκος 8,50 μ. περίπου και είναι κατασκευασμένος από ασβεστολιθικούς ορθοστάτες, τοποθετημένους σε λίθινη κρηπίδα. Ορισμένοι από τους ορθοστάτες έχουν καταπέσει, αρκετοί όμως σώζονται στη θέση τους. Ανατολικά του Τ1 και παράλληλα προς αυτόν υπάρχουν τρεις τοίχοι, σε απόσταση 4, 6 και 9,30 μ. αντίστοιχα. Είναι κατασκευασμένοι από μικρούς λίθους και οπτοπλίνθους. Άλλοι τοίχοι, πέντε τουλάχιστον, κάθετοι προς τους προηγούμενους και όμοιας κατασκευής, δημιουργούν τετράπλευρους χώρους, οι οποίοι καλύπτονται με εκτεταμένο στρώμα καταστροφής από κεραμίδες. Σε όλο το χώρο υπάρχουν διάσπαρτα αρχιτεκτονικά μέλη, μεταξύ των οποίων ξεχωρίζουν δύο αρράβδωτοι κίονες. Αρχιτεκτονικά μέλη (ένας πεσσός) και ένα κομμάτι μυλόλιθου ελαιοτριβείου είναι εντοιχισμένα στο δεύτερο παράλληλο προς τον Τ1 τοίχο, στον οποίο επιπλέον σώζονται κατά χώραν δύο αρράβδωτοι κίονες.

Περίπου 0,50 μ. δυτικά του τοίχου με τους ορθοστάτες (Τ1) αποκαλύφθηκαν οι δύο καλυπτήριες πλάκες ενός κιβωτιόσχημου τάφου. Δίπλα του αποκαλύφθηκε πεσμένη ακέραιη επιτύμβια στήλη ελληνιστικών χρόνων, ύψ. 1,88 μ. Είναι διακοσμημένη με γείσο, γεισήποδες, ασπράγαλο και δύο κλαδιά, ελιάς και βελανιδιάς. Σώζει την επιγραφή:

ΘΕΟΔΟΤΑ ΣΩΤΩΝΟΣ
ΘΥΡΡΕΙΑ

10. *ΑΔ*, ό.π., σ. 498-501.

11. Την έρευνα επέβλεψαν οι αρχαιολόγοι Θ. Αρκουμάνης και Ν. Χόινας.

Δυτικότερα, σε απόσταση 6-6,50 μ. από τον Τ1, αποκαλύφθηκε εντός της κοίτης μικρό τμήμα παράλληλου τοίχου, κατασκευασμένου από μεγάλες λιθοπλίνθους και δίπλα του τμήμα βάσης επιτύμβιας στήλης. Περίπου 1,90 μ. δυτικότερα αποκαλύφθηκε κιβωτιόσχημος τάφος, από τον οποίο σώζονται οι δύο μακρές και η μία στενή πλευρά, κατασκευασμένες από μονοκόμματες ασβεστολιθικές πλάκες. Όπως αποδείχθηκε κατά την έρευνα ο τάφος ήταν συληµένος. Βρέθηκαν αναμοχλευμένα οστά, λίγη άβαφη κεραμική, γυάλινο αγγείο και ένα πήλινο λυχνάρι κορινθιακού εργαστηρίου του α΄ τετάρτου του 2ου αι. μ.Χ.

Δέκα μέτρα νότια της θέσης όπου εντοπίστηκαν όλα τα προαναφερθέντα λείψανα, αποκαλύφθηκαν, εντός της κοίτης, τμήμα τοίχου κατασκευασμένου με μεγάλες λιθοπλίνθους, κατώφλια, βάσεις επιτυμβίων στηλών και λίγο νοτιότερα μικρό τμήμα τοίχου κατασκευασμένου εξ ολοκλήρου με οπτοπλίνθους.

ΒΙΒΗ ΚΑΡΑΤΖΕΝΗ

Εικ. 29. Άρτα. Οδός Σουλίου. Οικόπεδο Λαζαροπούλου, βόρεια οικοδομή. Γενική άποψη της ανασκαφής.

Οδός Σουλίου (οικόπεδο Λαζαροπούλου, βόρεια οικοδομή) (Εικ. 12:235)

Ολοκληρώθηκε φέτος η ανασκαφική έρευνα στο παραπάνω οικόπεδο, όπου πρόκειται να ανεγερθούν δύο ανεξάρτητες οικοδομές, με τη διεξαγωγή ανασκαφής στο χώρο της βόρειας οικοδομής (Εικ. 29). Οι εργασίες έφεραν στο φως τμήμα οδού και παρόδιας οικίας, που αποτελούν τη συνέχεια προς Β. των αρχαίων καταλοίπων, τα οποία αποκαλύφθηκαν στο χώρο της νότιας οικοδομής κατά την περσινή ανασκαφική περίοδο[12].

Η οδός, με κατεύθυνση ΒΔ.-ΝΑ., αποκαλύφθηκε σε μήκος 7,20 μ. και φέρει επάλληλα οδοστρώματα με την ίδια σύσταση: ψιλό χαλίκι, βότσαλα, όστρακα και θρυμματισμένα κεραμίδια, που χρονολογούνται από τους αρχαϊκούς χρόνους έως την ύστερη ελληνιστική εποχή.

Αντίστοιχες των οδοστρωμάτων οικοδομικές φάσεις αναγνωρίζονται στους χώρους της οικίας δυτικά της οδού, κατά τις οποίες, με προσθήκες και ανακατασκευές τοίχων, διαφοροποιείται εν μέρει η εσωτερική διάταξη των χώρων.

Από την ελληνιστική οικοδομική φάση διακρίνονται τρεις τουλάχιστον χώροι, εκ των οποίων ο μεσαίος, διαστ. 2,50×5 μ., φέρει επίστρωση από μεγάλες ορθογώνιες ασβεστολιθικές και αμμολιθικές πλάκες.

Ενδιαφέρον έχει η αποκάλυψη, πάνω από το ελληνιστικό πλακόστρωτο δάπεδο του μεσαίου χώρου της οικίας και πάνω από εκτεταμένο στρώμα καταστροφής κεράμων, στρώματος έντονης καταστροφής, στο οποίο διακρίνονται σπαράγματα δαπέδων, κάποια από τα οποία φέρουν κονίαμα ερυθρού χρώματος και άλλα είναι διακοσμημένα με ψηφίδες. Τα σπαράγματα δεν βρέθηκαν κατά χώραν, αλλά δίνουν την εντύπωση ότι είναι ριγμένα στο χώρο. Προέρχονται, πιθανώς, από άλλο χώρο της οικίας και είναι μάλλον το αποτέλεσμα μεταγενέστερης επέμβασης στην περιοχή. Το καλύτερα σωζόμενο τμήμα ψηφιδωτού φέρει παράσταση ανθεμίου (Εικ. 30). Διατηρείται ο πυρήνας του πλαισιωμένος από ζεύγος σπειρών, από όπου

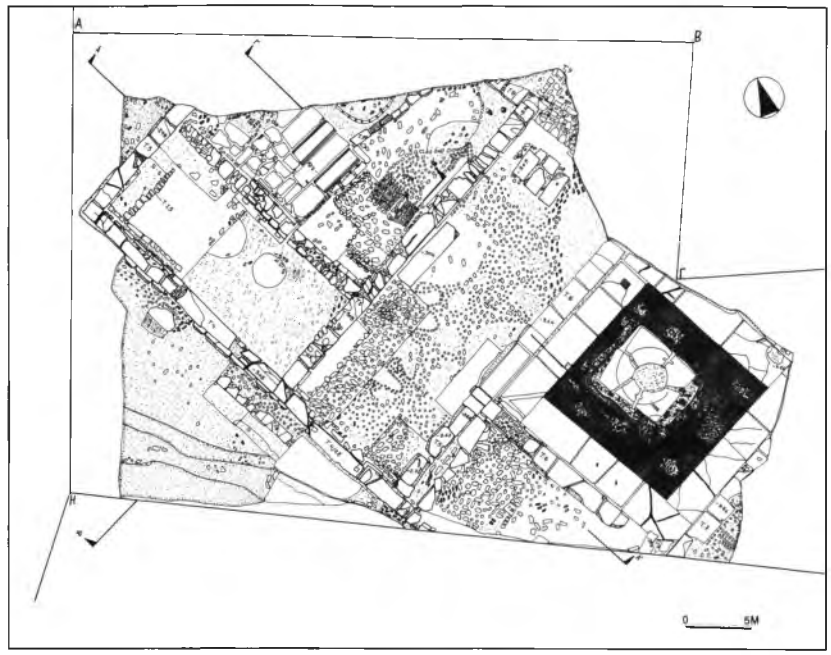
Εικ. 30. Άρτα. Οδός Σουλίου. Οικόπεδο Λαζαροπούλου, βόρεια οικοδομή. Τμήμα του ψηφιδωτού.

εκφύονται 13 αποσπασματικά σωζόμενα φύλλα και επιστέφεται από ζώνη με γλωσσωτό κόσμημα.

Η αρχαϊκή περίοδος στο χώρο εντοπίζεται επιπλέον και σε μικρής έκτασης στρώμα καταστροφής από κροκάλες ποταμίσιες μέσα σε εκτεταμένη καύση, πιθανώς οικοδομικό κατάλοιπο της αρχαϊκής φάσης της οικίας, όπου βρέθηκαν υστεροκορινθιακά όστρακα.

Τμήματα λακκοειδών τάφων Τουρκοκρατίας πάνω στο οδό-

12. Ο χώρος της νότιας οικοδομής του οικοπέδου Λαζαροπούλου ερευνήθηκε κατά την προηγούμενη ανασκαφική περίοδο, βλ. *ΑΔ* 53 (1998): Χρονικά, σ. 496-498.

Εικ. 31. Άρτα. Ιδιωτική οδός. Οικόπεδο Θάνου. Κάτοψη της ανασκαφής.

Εικ. 32. Άρτα. Ιδιωτική οδός. Οικόπεδο Θάνου. Γενική άποψη της ανασκαφής από Δ.

στρωμα και τρεις τοίχοι της ίδιας εποχής με αρχαίο υλικό σε β΄ χρήση μαρτυρούν τη χρήση του χώρου κατά την εποχή αυτή.

Ως προς τα κινητά ευρήματα, η ανασκαφή έδωσε εκτός από ενδιαφέρουσα κεραμική κλασικών και ελληνιστικών χρόνων, λίγα όστρακα αρχαϊκά, χάλκινα νομίσματα Αμβρακίας, πήλινα και μεταλλικά μικροαντικείμενα.

Ιδιωτική οδός μεταξύ των οδών Ηρακλείτου και Ιγνατίου Μητροπολίτου (οικόπεδο Θάνου, αριθ. 4) (Εικ. 12:249)

Το παραπάνω οικόπεδο, το οποίο ανασκάφηκε φέτος, βρίσκεται στο βόρειο τμήμα της πόλης πλησίον των οικοπέδων Θάνου[13], Λάμπρου[14] και Μπουραντά[15]και είναι όμορο προς Δ. του οικοπέδου Χρόνη[16].

Η ανασκαφική έρευνα έφερε στο φως τμήμα αρχαίας οδού με κατεύθυνση ΒΔ.-ΝΑ. και μεγάλο μέρος παρόδιας οικίας, η οποία με προσθήκες και μετασκευές των τοίχων της χρονολογείται από τους πρώιμους κλασικούς έως τους ύστερους ελληνιστικούς χρόνους, χωρίς ωστόσο να διαφοροποιείται η εσωτερική διάταξη των χώρων της (Εικ. 31-32).

Η αρχαία οδός αποκαλύφθηκε σε μήκος 10 μ. περίπου και

13. *ΑΔ* 47 (1992): Χρονικά, σ. 272-273· 52 (1997): Χρονικά, σ. 566· 53 (1998): Χρονικά, σ. 490-492.

14. *ΑΔ* 52 (1997): Χρονικά, σ. 569· 53 (1998): Χρονικά, σ. 492-494.

15. Ό.π.

16. *ΑΔ* 47 (1992): Χρονικά, σ. 274.

αποτελείται από επάλληλα οδοστρώματα που ανάγονται στους κλασικούς και τους ελληνιστικούς χρόνους. Το κλασικό οδόστρωμα συνίσταται από ψιλό χαλίκι με όστρακα και θρυμματισμένο κεραμίδι, ενώ στο ελληνιστικό προστίθεται λατύπη και μικρά βότσαλα. Στο νότιο άκρο της οδού και πάνω στο οδόστρωμα είναι τοποθετημένη μία ασβεστολιθική – σε επαφή με το κατώφλι της οικίας – και μία αμμολιθική πλάκα εν είδει πεζοδρομίου.

Από την οικία αποκαλύφθηκαν πέντε χώροι ορθογώνιας κάτοψης (χώροι Α1, Α2, Α3, Β1 και Β2), που διατάσσονται ανά δύο εκατέρωθεν του κεντρικού επιμήκους χώρου Α3, διαστ. 9,35×3,60 μ. Ο χώρος αυτός διασώζει το δάπεδο από ψιλό χαλίκι μέσα σε λεπτό στρώμα κονιάματος, πάνω σε υπόστρωμα από ποταμίσια βότσαλα και μικρούς αργόλιθους. Ο βορειοδυτικός χώρος Α1, διαστ. 6,40×2,80 μ., φέρει δάπεδο από πηλόχωμα και θρυμματισμένο κεραμίδι, ενώ οι τοίχοι που τον οριοθετούν διασώζουν αποσπασματικά ίχνη κονιάματος σε μέγιστο ύψος 0,15 μ. Ο βορειοανατολικός χώρος Α2, διαστ. 6,40×6,10 μ., διασώζει δάπεδο ίδιας σύστασης με τον κεντρικό χώρο Α3, ενώ κατά την ύστερη φάση χρήσης της οικίας, το βόρειο ήμισύ του επιστρώθηκε από ορθογώνιες και ακανόνιστες ασβεστολιθικές πλάκες, μεταξύ των οποίων συναντώνται λίθινες παρασπάδες θύρας σε β΄ χρήση. Χαμηλός τοίχος ιδιαίτερα πρόχειρης κατασκευής χρησιμοποιήθηκε για την οριοθέτηση των δύο δαπέδων του χώρου.

Ο χώρος Β2 αποτελεί το περίστυλο αίθριο της οικίας, που φέρει πηγάδι στο μέσον του (Εικ. 33). Το αίθριο, διαστ. 6×6 μ., ορίζεται από τοίχους πλ. 0,55 μ., από ορθογώνιες ασβεστολιθικές λιθοπλίνθους που εναλλάσσονται με τετράγωνους λίθους, σε ορισμένους από τους οποίους διακρίνονται τα κυκλικά ίχνη έδρασης των κιόνων. Από το χώρο προέρχονται θραύσματα πώρινου κιονοκράνου και τμήμα κίονα. Σε πλάκα της δυτικής γωνίας του αιθρίου διατηρούνται δύο συγκλίνοντα αβαθή λαξεύματα απορροής των υδάτων, ενώ σε άλλη της ανατολικής γωνίας διακρίνεται εγχάρακτη παράσταση παιχνιδιού (ζατρίκιο). Ο κυρίως χώρος του αιθρίου καλύπτεται από επιμελημένης κατασκευής δάπεδο με μικρά ποταμίσια βότσαλα. Τμήμα του δαπέδου πέριξ του πηγαδιού έχει υποστεί σημαντική καθίζηση. Από το πηγάδι δεν σώζεται η ανωδομή παρά μόνον οι κατώτεροι του επιπέδου του βοτσαλωτού δαπέδου δόμοι. Δύο ορθογώνιες ασβεστολιθικές πλάκες, που ορίζουν την άνω σωζόμενη επιφάνεια του πηγαδιού και συνδέονται μεταξύ τους με συνδέσμους, έχουν θραυστεί και υποχωρήσει προς το εσωτερικό του πηγαδιού κατά την καθίζηση που υπέστη ο χώρος. Η διάνοιξη αποθέτη μεταβυζαντινών χρόνων στον κεντρικό χώρο του αιθρίου συνέβαλε στην κακή κατάσταση διατήρησής του.

Στο νοτιοδυτικό χώρο Β1 παρατηρήθηκε βαθιά επίχωση των αρχών του 5ου αι. π.Χ., από κροκάλες και αργόλιθους, πιθανώς για την εξυγίανση του εδάφους.

Η κλασική φάση της οικίας εντοπίζεται κυρίως στην κατώτερη κατασκευαστική φάση τόσο των εξωτερικών όσο και

Εικ. 33. Άρτα. Ιδιωτική οδός. Οικόπεδο Θάνου. Άποψη του αιθρίου από Ν.

των περισσοτέρων εσωτερικών τοίχων της. Τμήμα δαπέδου από πηλόχωμα και στρώμα πλημμύρας με ποταμίσια βότσαλα που βρέθηκαν στο χώρο Α2 ανάγονται στις αρχές του 5ου αι. π.Χ.

Η αρχαϊκή φάση χρήσης του χώρου αναγνωρίζεται στα βαθύτερα στρώματα του χώρου Β1, σε στρώμα καταστροφής από αργόλιθους και λίγες κεράμους στο χώρο Α2, καθώς και σε μικρό τμήμα τοίχου, που αποκαλύφθηκε κάτω από το οδόστρωμα, παράλληλου με τον εξωτερικό τοίχο της οικίας, δηλώνοντας την – κατά την κλασική φάση χρήσης του χώρου – μετατόπιση του ορίου της οδού κατά 0,70 μ. περίπου προς Α.

Πυκνό στρώμα καταστροφής των υστεροελληνιστικών χρόνων από πεσμένες κεράμους στέγης κάλυπτε ολόκληρο το χώρο Α2 και μεγάλο τμήμα του κεντρικού χώρου Α3.

Ως προς τα κινητά ευρήματα, η ανασκαφή έδωσε μεγάλη ποσότητα κεραμικής 4ου και 3ου αι. π.Χ. ως επί το πλείστον, αρκετά όστρακα πρώιμων κλασικών και λίγα αρχαϊκών χρόνων, μεγάλο αριθμό χάλκινων νομισμάτων Αμβρακίας, πήλινα ειδώλια και πολλά μεταλλικά μικροαντικείμενα.

Οδός Ηρακλείτου και Μελανέως (οικόπεδο Μπουραντά) (Εικ. 12:218)

Το οικόπεδο βρίσκεται στο βόρειο τμήμα της πόλης, σε άμεση γειτνίαση με το οικόπεδο Λάμπρου[17] προς Ν. και το οικόπεδο Θάνου[18] (βόρεια οικοδομή) προς Δ. Κατά την ανασκαφή του οικοπέδου αποκαλύφθηκε τμήμα του οχυρωματικού περιβόλου της Αμβρακίας των πρώιμων κλασικών χρόνων και τμήμα οικίας πλησίον του τείχους (Εικ. 34-35).

Το τείχος, πλ. 4 μ., αποκαλύφθηκε στο βόρειο τμήμα του οικοπέδου σε μήκος 12 μ. με κατεύθυνση ΒΔ.-ΝΑ. (Εικ. 36). Αποτελείται από δύο σκέλη και φέρει άνοιγμα, πλ. 1,25 μ., στο

17. *ΑΔ* 52 (1997): Χρονικά, σ. 569· 53 (1998): Χρονικά, σ. 492-494.

18. *ΑΔ* 47 (1992): Χρονικά, σ. 272-273· 52 (1997): Χρονικά, σ. 566· 53 (1998): Χρονικά, σ. 490-492.

Εικ. 34. Άρτα. Οδός Ηρακλείτου και Μελανέως. Κάτοψη της ανασκαφής.

Εικ. 35. Άρτα. Οδός Ηρακλείτου και Μελανέως. Άποψη της ανασκαφής από Β.

νοτιοανατολικό άκρο του. Το βορειοδυτικό σκέλος αποτελεί τη συνέχεια των τμημάτων του τείχους που είχαν αποκαλυφθεί βορειότερα κατά την ανασκαφή του παρακείμενου οικοπέδου Χουλιάρα[19] και κατά τις εργασίες αποχετευτικού έργου στην οδό Μελανέως[20], ενώ το νοτιοανατολικό σκέλος συναντάται στο όμορο οικόπεδο Λάμπρου, στο οικόπεδο Χρόνη[21] και στην οδό Ηρακλείτου[22].

Η εσωτερική παρειά του τείχους σώζεται σε ύψος πέντε-έξι ανισοϋψών δόμων από ασβεστολιθικές λιθοπλίνθους που φέρουν αδρή λάξευση, πάνω σε προεξέχουσα θεμελίωση ακανόνιστων λίθων και λιθοπλίνθων, με συνολικό ύψος που φθάνει τα 2,40 μ. Το εσωτερικό γέμισμα αποτελείται από πλακοειδείς και αργούς λίθους, ποταμίσιες κροκάλες και λατύπη και ενισχύεται κατά διαστήματα από λιθοπλίνθους εγκάρσια τοποθετημένες.

Το άνοιγμα μεταξύ των δύο σκελών του τείχους μπορεί να ερμηνευτεί ως πυλίδα, πλ. 1,25 μ., η οποία σε λίγο μεταγενέστερη της κατασκευής φάση φαίνεται να έκλεισε – πιθανώς για λόγους ασφαλείας – με την κατασκευή δύο παράλληλων τοίχων. Ο εξωτερικός είναι όμοιας κατασκευής με τις παρειές του τείχους, ενώ ο εσωτερικός είναι αμελέστερης κατασκευής. Στρώση κεράμων εντός του χώρου της πυλίδας και στο βάθος θεμελίωσης των τοίχων που την οριοθετούν, υποδηλώνει την ύπαρξη αγωγού.

Παράλληλα του τείχους και σε απόσταση 1,80 μ. αποκαλύφθηκε σε μήκος 13 μ. εξωτερικός τοίχος οικίας, η οποία ταυτίζεται με την οικία Δ του οικοπέδου Θάνου. Η οικία, που σώζεται ιδιαίτερα αποσπασματικά, παρουσιάζει διαδοχικές φάσεις ελληνιστικών χρόνων με προσθήκες και μετασκευές, αλλά η αμελής κατασκευή των τοίχων και η κακή κατάσταση διατήρησής τους – λόγω της άμεσης γειτνίασης με το τείχος – δεν επιτρέπουν την αναγνώριση χώρων και τον ασφαλή συσχετισμό τους με τα κατάλοιπα της οικίας Δ (Εικ. 37). Αντίθετα, στον εξωτερικό τοίχο παρατηρείται ιδιαίτερη επιμέλεια στην κατασκευή της όψης (προς το τείχος), αποτελούμενη από έξι-επτά ορθογώνιους καλοδουλεμένους δόμους, συνολ. ύψ. 2,10 μ., που εδράζονται σε αργόλιθους, ενώ η εσωτερική του όψη είναι πολύ αδρότερης κατασκευής.

Μεταξύ του τείχους και της οικίας δημιουργείται επιμήκης χώρος, πλ. 1,70 μ., εν είδει διαδρόμου εσωτερικά του τείχους. Πυκνό στρώμα καταστροφής από κεράμους στέγης αποδίδεται στην πτώση του καταστεγάσματος του τείχους. Από το στρώμα καταστροφής προέρχεται απότμημα ενσφράγιστης καλυπτήρος κεράμου λακωνικού τύπου που φέρει παράσταση βαίτυλου και την επιγραφή: *ΔΑΜΟΣ*. Από την ανασκαφή του χώρου μεταξύ του τείχους και του εξωτερικού τοίχου της οικίας προέρχεται πλήθος πήλινων ειδωλίων και πλακιδίων με ανάγλυφες παραστάσεις, που εντοπίζονται στο ύψος κάθε δόμου του τείχους.

Στο βάθος θεμελίωσης του τείχους εντοπίστηκε στρώμα μεγάλων ακανόνιστων λίθων για τη στερεοποίηση του εδάφους. Κατά μήκος του διαδρόμου, τοίχος από αργόλιθους οριοθετεί μικρό αγωγό, που οδηγεί στο εσωτερικό της πυλίδας και πιθανώς συνδέεται με τη στρώση κεράμων που εντοπίστηκε στο βάθος της πυλίδας.

Εκτός από πλήθος πήλινων ειδωλίων και ανάγλυφων πλακιδίων, από το χώρο του διαδρόμου μεταξύ του τείχους και της οικίας Δ προέρχεται μεγάλη ποσότητα κεραμικής αρχών 5ου έως και 4ου αι. π.Χ., ενώ από το εσωτερικό της οικίας Δ η κεραμική ανάγεται στον 3ο-2ο αι. π.Χ. Βρέθηκαν, επίσης,

19. *ΑΔ* 47 (1992): Χρονικά, σ. 264.

20. *ΑΔ* 52 (1997): Χρονικά, σ. 572.

21. *ΑΔ* 48 (1993): Χρονικά, σ. 274.

22. Για τις εργασίες του αποχετευτικού έργου του 1997, βλ. *ΑΔ* 52 (1997): Χρονικά, σ. 572.

Εικ. 36-37. Άρτα. Οδός Ηρακλείτου και Μελανέως. Άποψη του τείχους από ΝΑ. και της οικίας Δ από Β.

αρκετά χάλκινα νομίσματα Αμβρακίας και μεταλλικά μικροαντικείμενα.

Οδός Κοσμά Αιτωλού (οικόπεδο Ζέρβα) (Εικ. 12:259)

Το Σεπτέμβριο του 1999 άρχισε η ανασκαφή του οικοπέδου Ζέρβα στο κέντρο της πόλης, που αποκάλυψε αποσπασματικά σωζόμενα τμήματα τριών οικιών, οι οποίες ανά δύο χωρίζονται από μικρούς αποχετευτικούς αγωγούς.

Σημειώνεται ότι στο οικόπεδο προϋπήρχε κτίριο από τα τέλη της δεκαετίας του 1930, με διπλό υπόγειο με χρήση καταφυγίου σε καιρό πολέμου. Κατά την κατεδάφιση του κτιρίου αποκαλύφθηκε ότι η θεμελίωσή του είχε διαπεράσει τα αρχαία στρώματα, τα δε πέδιλα της οικοδομής είχαν επιμελώς τοποθετηθεί μεταξύ των αρχαίων τοίχων. Η ανασκαφή θα συνεχιστεί και κατά την επόμενη ανασκαφική περίοδο.

Αποχετευτικό έργο Άρτας

Συνεχίστηκε και κατά το έτος 1999 η κατασκευή νέου αποχετευτικού δικτύου στην πόλη της Άρτας, οι εργασίες του οποίου περιορίστηκαν σε μικρές οδούς και τμήματα αυτών, κυρίως στο δυτικό και βόρειο τμήμα της πόλης. Κατά τις εργασίες αποκαλύφθηκαν αποσπασματικά οικοδομικά κατάλοιπα των κλασικών και ελληνιστικών χρόνων της Αμβρακίας, αλλά και κατάλοιπα και κατασκευές μεταγενέστερων περιόδων.

Στην οδό Μανωλιάσσης αποκαλύφθηκαν σε αποσπασματική μορφή τοίχοι νεοτέρων χρόνων που εδράζονται σε αρχαϊκή επίχωση.

Στην οδό Πλαστήρα, μεταξύ των οδών Αγίου Βασιλείου και Μαυρομάτη, καθώς και σε μικρή πάροδο μεταξύ των ίδιων οδών, εντοπίστηκαν ελάχιστα τμήματα τοίχων σε αποσπασματική μορφή λόγω μεταγενέστερων επεμβάσεων στο χώρο.

Στην οδό Μαυρομάτη αποκαλύφθηκαν τμήματα τριών τοίχων ελληνιστικών χρόνων με μεταγενέστερες προσθήκες.

Στην οδό Γόργου βρέθηκε μικρό τμήμα τοίχου βυζαντινών-μεταβυζαντινών χρόνων.

Στην πάροδο μεταξύ των οδών Ζαλόγγου και Ζαλοκώστα, βόρεια των κελιών της Παρηγορήτισσας, αποκαλύφθηκαν ανάμεσα σε κοιλότητες του φυσικού βράχου οικοδομικά κατάλοιπα ελληνιστικών χρόνων, πιθανώς οικίας, από την οποία διασώζεται το ασβεστολιθικό κατώφλι. Βρέθηκαν σε αποσπασματική μορφή λόγω του μικρού βάθους από το επίπεδο του εδάφους και λόγω της συνεχούς χρήσης του χώρου έως τα μεταβυζαντινά και νεότερα χρόνια.

Στο ανατολικό τμήμα της οδού Σουλίου και σε μικρό τμήμα της οδού Αγίας Παρασκευής, αποκαλύφθηκαν τοίχοι βυζαντινών-μεταβυζαντινών χρόνων με αρχαίο υλικό σε β΄ χρήση, καθώς και αποσπασματικά σωζόμενοι τοίχοι ελληνιστικών χρόνων. Από τα βαθύτερα στρώματα περισυνελέγησαν λίγα αρχαϊκά όστρακα.

Σε μικρό τμήμα της οδού Πλάκας αποκαλύφθηκαν ανάμεσα σε κοιλότητες του φυσικού βράχου της περιοχής, τμήματα ασβεστολιθικών πλακών σε αποσπασματική μορφή, που πιθανώς σχετίζονται με πλακόστρωτο πεζοδρόμιο οδού.

ΘΕΟΔΩΡΑ ΚΟΝΤΟΓΙΑΝΝΗ

Οδός Βασιλέως Κωνσταντίνου

Κατά τη διάρκεια αποχετευτικών έργων στην παραπάνω οδό και συγκεκριμένα στην περιοχή του ναού των Αγίων Θεοδώρων, σε βάθος από 0,52 έως 0,62 μ. από το επίπεδο του δρόμου, αποκαλύφθηκε τμήμα του αρχαίου τείχους, μήκ. 33 μ. Αποτελεί συνέχεια του τμήματος του τείχους που είναι ορατό δίπλα στο ναό. Πρόκειται για την εξωτερική παρειά του οχυρωματικού περιβόλου, η οποία σώζεται στο ύψος της θεμελίωσης. Είναι κατασκευασμένη με μεγάλους, αδρά πελεκημένους ασβεστόλιθους, ύψ. 0,60-0,80 μ., οι οποίοι εδράζονται στο φυσικό βράχο. Σε ορισμένα σημεία, όπου η επιφάνεια του βράχου είναι ανώμαλη, έχουν τοποθετηθεί αργοί λίθοι.

ΒΙΒΗ ΚΑΡΑΤΖΕΝΗ

ΝΟΜΟΣ ΠΡΕΒΕΖΑΣ

Νικόπολη

Μνημείο Οκταβιανού Αυγούστου

Το καλοκαίρι του 1999 και συγκεκριμένα από τις 17-5-1999 συνεχίστηκαν για πέμπτη συνεχή χρονιά περιορισμένης έκτασης ανασκαφικές εργασίες στο λόφο όπου έχει εντοπιστεί το τρόπαιο της ναυμαχίας του Ακτίου με σκοπό την ολοκλήρωση της κάτοψής του και τον αποσαφηνισμό ερωτημάτων που σχετίζονται με τη μορφή του και τις τυχόν διάφορες φάσεις του (Εικ. 38). Επίσης, πραγματοποιήθηκαν πιλοτικά περιορισμένης έκτασης συντηρήσεις των ήδη ορατών τοιχοποιιών του μνημείου, οι οποίες λόγω του υλικού κατασκευής τους είναι ιδιαίτερα ευάλωτες. Η ανασκαφή επικεντρώθηκε στα κάτωθι σημεία:

Αναλημματικός τοίχος. Η έρευνα περιορίστηκε στο ανατολικό άκρο του αναλήμματος[23], όπου αποκαλύφθηκε τμήμα, μήκ. 6,90 μ. περίπου, το οποίο έχει αποκολληθεί από το κύριο σώμα του τοίχου και έχει υποστεί μετατόπιση προς ΝΑ. Η διάρρηξη της ενότητας του αναλημματικού τοίχου συνδέεται με την υπόγεια δράση των υδάτων και τον ερπυσμό του υποδάφους, δράσεις οι οποίες έχουν προκαλέσει σημαντικές φθορές στο μνημείο και κυρίως στο νοτιοανατολικό τμήμα του. Η τοιχοποιία του αναλημματικού τοίχου συνίσταται σε λιθόδεμα από ψαμμόλιθους εσωτερικά και ισχυρή επένδυση από κυβόλιθους σε μορφή opus quasi reticulatum. Η έρευνα έφερε στο φως τη συνέχεια του θεμελίου του αναλημματικού τοίχου, εν είδει βαθμίδας (Εικ. 39), πλ. 0,40 και τελικού ύψ. 1,20 μ., το οποίο είχε εντοπιστεί σε προηγούμενες ανασκαφικές περιόδους. Σε δοκιμαστική τομή που διενεργήθηκε σε βάθος, στην κατά πλάτος διάσταση του αναλήμματος στα ανατολικά, δεν εντοπίστηκε η βαθμιδωτή θεμελίωση, γεγονός που πιθανότατα σημαίνει ότι υπάρχει συνέχεια του αναλήμματος προς Α. σε τεμάχιο που έχει μετατοπιστεί. Το θεμέλιο του αναλημματικού τοίχου εδράζεται σε καθαρό αργιλώδες, κιτρινωπό στρώμα, καθαρό από προσμείξεις, κεραμική ή άλλα ευρήματα. Κατά τη διάρκεια αποκάλυψης του τοίχου και μέχρι την έναρξη της θεμελίωσης, αντίθετα, το στρώμα του κιτρινωπού χώματος παρουσιάζεται πλούσιο σε πεσμένο οικοδομικό υλικό (εντοπίστηκαν μεταξύ άλλων ασβεστολιθικά αποτμήματα λιθοπλίνθων από την τοιχοποιία του ποδίου, αλλά και τμήματα πώρινων σπονδύλων κιόνων με επίχρισμα κονιάματος), σε κεραμική, αλλά κυρίως σε αποτμήματα πήλινων αρχιτεκτονικών μελών (ακροκεράμων και σιμών) από το μνημείο.

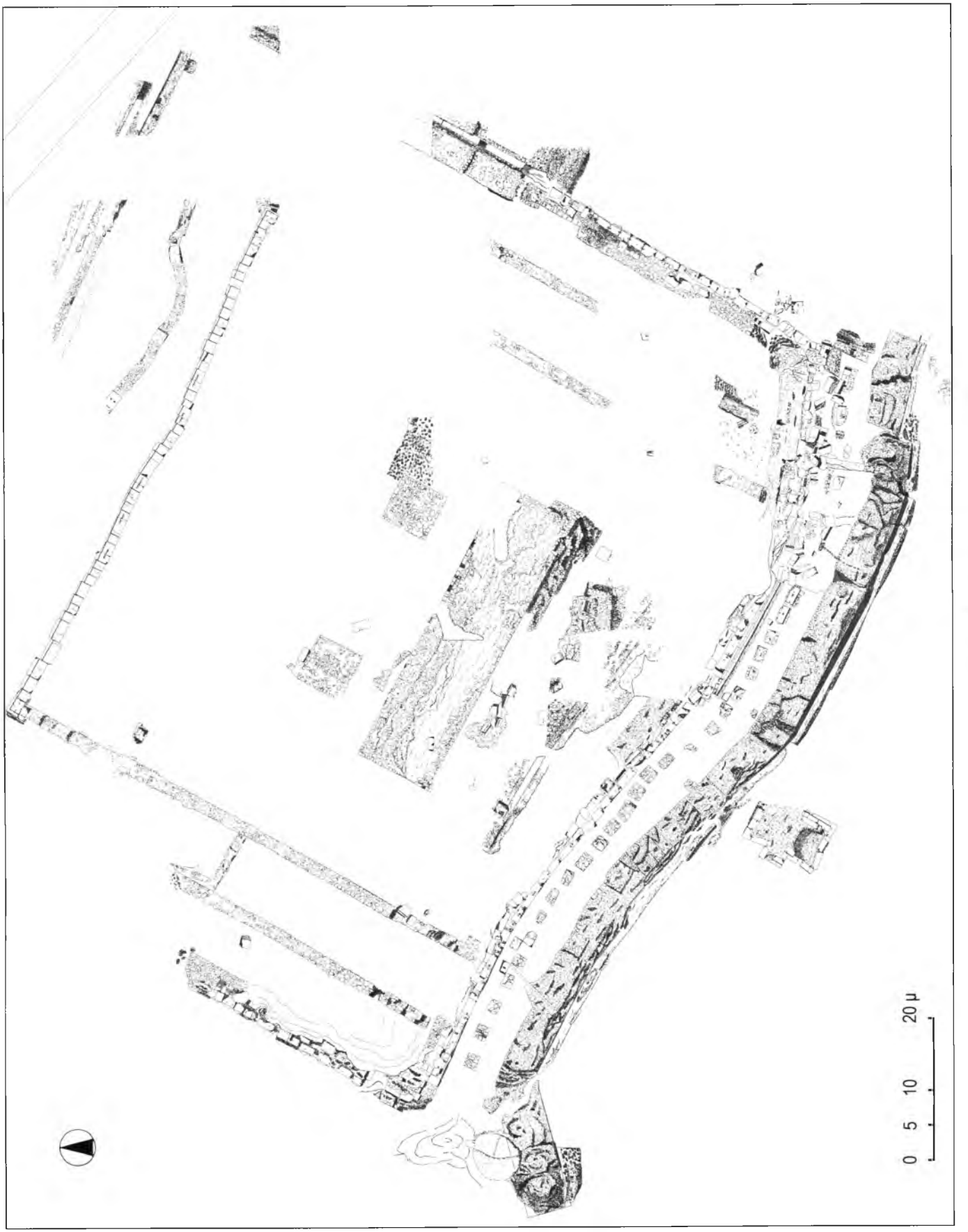
Ανατολικός αναλημματικός τοίχος (Εικ. 40). Ο ανατολικός αναλημματικός τοίχος του ποδίου (Τχ10)[24] ερευνήθηκε διεξοδικά ως εξής: Κατά την έρευνα κατά μήκος και ανατολικά της τοιχοποιίας, που συνίσταται από ισχυρή επένδυση από ασβεστολιθικές λιθοπλίνθους και λιθόδεμα από ψαμμίτες εσωτερικά, εντοπίστηκε πλήθος πεσμένων λιθοπλίνθων που προέρχονται από την ανωδομή της. Οι λίθοι αποτυπώθηκαν κατά χώραν και στη συνέχεια αφαιρέθηκαν προκειμένου να διευκολυνθούν οι διαδικασίες στερέωσης της χυτής εσωτερικής τοιχοποιίας. Οι πεσμένες λιθόπλινθοι εδράζονταν σε ευρύ στρώμα καταστροφής από πλίνθους και χυτό υλικό σε διάλυση. Εντός του στρώματος καταστροφής παρατηρήθηκε πυκνότητα ενσφράγιστων κεράμων και πήλινων αρχιτεκτονικών μελών από τη στέγη του ανατολικού σκέλους της στοάς. Κατά την καταγραφή των λιθοπλίνθων, διαπιστώθηκε η ποικιλία των μορφών τους (ως προς το μέγεθος, το είδος των τόρμων συναρμογής κτλ.), γεγονός που αποδεικνύει τη β΄ χρήση τους στο μνημείο μετά από κάποια χονδροειδή επεξεργασία τους. Οι περισσότερες είναι τοποθετημένες δρομικά, ενίοτε μπατικά – σύμφωνα με τη λογική του εμπλέκτου που συναντάται και στην πρόσοψη του ποδίου –, συνδέονται με τόρμους σχήματος Τ και φέρουν αναθυρώσεις στις πλευρές ώσεως. Αρκετά συχνά συναντάται στην άνω επιφάνειά τους λαξευτή βαθμίδα για την καλύτερη συναρμογή των επάλληλων σειρών μεταξύ τους.

Η ισχυρή κατασκευή του ανατολικού αναλημματικού τοίχου με την επένδυση από ασβεστολιθικές λιθοπλίνθους διατηρείται σε μήκος 23 μ. από τη νοτιοανατολική γωνία του μνημείου και προς Β., εξυπηρετώντας τις ανάγκες της ενισχυμένης στήριξης των επιχώσεων του πρανούς. Στη συνέχεια, και στο άνω άνδηρο πια, η ανασκαφική έρευνα αποκάλυψε τα εξής:

Η τοιχοποιία του ανατολικού αναλημματικού τοίχου (πλ. 2 μ.) γίνεται εφεξής εξ ολοκλήρου χυτή, με ισχυρό κονίαμα και αργόλιθους, ενώ κατά διαστήματα εντοπίζονται στρώσεις από ισχυρό κονίαμα και κροκάλες. Κατά την έρευνα εντοπίστηκε η συνέχεια στα ανατολικά του κτιστού πήλινου αγωγού που είχε εντοπιστεί κατά την περίοδο του 1995[25] εξωτερικά του βόρειου σκέλους της στοάς και εξυπηρετούσε την παροχέτευση των ομβρίων υδάτων της στοάς εξωτερικά του μνημείου. Στο συγκεκριμένο σημείο εμφανίζονται δύο κατασκευαστικές φάσεις του αγωγού: στην πρώτη φάση, τα τοιχώματα είναι κατασκευασμένα από χονδρές πλίνθους, πάχ. 0,08 μ., όμοιες με αυτές που συναντώνται στη ρωμαϊκή οχύρωση. Σε δεύτερη φάση, ο πυθμένας του αγωγού από καλά λαξευμένες ασβεστολιθικές πλάκες εδράζεται πάνω στα τοιχώματα της πρώτης φάσης, ενώ τα τοιχώματα είναι κατασκευασμένα από λεπτότερες πλίνθους (πάχ. 0,03 μ.) και εδράζονται πάνω στις πλάκες του πυθμένα.

Στο σημείο απόληξης του αγωγού, δηλαδή στο σημείο όπου η τοιχοποιία του αναλημματικού τοίχου γίνεται εξ ολοκλήρου χυτή, εντοπίστηκε τμήμα κατασκευής, που αναπτύσσεται σε επαφή και παράλληλα με την τοιχοποιία του ανατολικού αναλημματικού τοίχου, η οποία αποτελείται από επάλληλες στρώσεις από αποτμήματα πλίνθων, χαλαρά συνδεόμενες με πηλόχωμα, οι οποίες εγκιβωτίζονται σε επένδυση opus testaceum (Εικ. 41). Από την κατασκευή αυτή εντοπίστηκε μόνον η νότια

23. *ΑΔ* 52 (1997): Χρονικά, σ. 576, Σχέδ. 12.
24. *ΑΔ* 51 (1996): Χρονικά, σ. 395, Σχέδ. 9.
25. *ΑΔ* 50 (1995): Χρονικά, σ. 423, Σχέδ. 8.

Εικ. 38. Νικόπολη. Μνημείο Οκταβιανού Αυγούστου. Κάτοψη της ανασκαφής.

Εικ. 39. Νικόπολη. Μνημείο Οκταβιανού Αυγούστου. Αναλημματικός τοίχος. Διακρίνεται η βαθμίδα θεμελίωσης.

Εικ. 41. Νικόπολη. Μνημείο Οκταβιανού Αυγούστου. Ανατολικός αναλημματικός τοίχος. Κατασκευή opus testaceum.

Εικ. 40. Νικόπολη. Μνημείο Οκταβιανού Αυγούστου. Ανατολικός αναλημματικός τοίχος.

Εικ. 42. Νικόπολη. Μνημείο Οκταβιανού Αυγούστου. Βόρεια πτέρυγα στοάς. Τμήμα αγωγού.

όψη (μήκ. 3,40 μ.), ενώ η έρευνα στο σημείο αυτό θα ολοκληρωθεί στην επόμενη ανασκαφική περίοδο.

Βόρεια πτέρυγα στοάς. Συνεχίστηκε, επίσης, η έρευνα του 1995[26] στα ανατολικά του βόρειου σκέλους της στοάς και πιο συγκεκριμένα του τοιχοβάτη. Αποκαλύφθηκε η συνέχειά του προς Α., σε μήκος 7 μ., με την ίδια κατασκευή, πλ. 0,80 μ., από εύθρυπτους ψαμμίτες και απλό πηλόχωμα ως συνδετική ύλη. Επίσης, εντοπίστηκε τμήμα του κτιστού πήλινου αγωγού που είναι ενσωματωμένος στον τοιχοβάτη και περιτρέχει εξωτερικά τη στοά. Τα τοιχώματα του αγωγού είναι κατασκευασμένα από πλίνθους, πάχ. 0,03-0,05 μ., κατά το σύστημα opus testaceum, το πλάτος του στομίου του ανέρχεται στα 0,58-0,60 μ., ενώ τόσο ο πυθμένας του όσο και τα τοιχώματά του φέρουν επίστρωση από παχύ υδραυλικό κονίαμα (Εικ. 42). Κατά την έρευνα στο εσωτερικό του αγωγού εντοπίστηκε πυκνό στρώμα καταστροφής τόσο από πλίνθους από τα τοιχώματα όσο και από καμπύλες κεράμους (λακωνικού τύπου) που προέρχονταν από τη στέγαση του αγωγού. Είναι προφανές ότι ο αγωγός συνεχίζεται σε όλο το βόρειο μήκος της στοάς, κατεβαίνει προς Α. και συναντά τον αγωγό που εντοπίστηκε εξωτερικά του ανατολικού αναλημματικού τοίχου (βλ. παραπάνω). Η χρήση του ως αποστραγγιστικού έργου υπονοεί την πρόνοια των κατασκευαστών του για την αποφυγή της καταστροφικής δράσης των ομβρίων υδάτων επί των τοιχοποιιών της στοάς.

Βωμός: νότιο και ανατολικό πέρας. Στη φετινή ανασκαφική περίοδο ολοκληρώθηκε[27] η αποκάλυψη της θεμελίωσης του μνημειώδους κεντρικού βωμού του μνημείου με την έρευνα στο ανατολικό τμήμα της. Το συνολικό μήκος της ανέρχεται στα 22 μ., το πλάτος της στα 6 μ. και είναι κατασκευασμένη από εύθρυπτους κιτρινωπούς ψαμμίτες με απλό πηλόχωμα ως συνδετική ύλη. Ως προς την παθολογία της τοιχοποιίας, παρατηρείται διάλυση της νοτιοανατολικής γωνίας της, όπως και κακή κατάσταση διατήρησης της βαθμίδας θεμελίωσης που αναπτύσσε-

26. *ΑΔ*, ό.π.

27. *ΑΔ* 53 (1998): Χρονικά, σ. 507.

Εικ. 43. Νικόπολη. Μνημείο Οκταβιανού Αυγούστου. Αγωγός στα νότια του βωμού.

Εικ. 44. Νικόπολη. Μνημείο Οκταβιανού Αυγούστου. Ο τοίχος Τ1 στο δυτικό σκέλος της στοάς.

ται κατά μήκος της νότιας πλευράς και εντοπίζεται μόνο στα νοτιοανατολικά. Η έρευνα επεκτάθηκε στο χώρο νότια του βωμού με τα εξής αποτελέσματα:

Καταρχήν εντοπίστηκαν πεσμένα αρχιτεκτονικά μέλη που προέρχονται από την ανωδομή του βωμού. Τα μέλη αυτά συνίστανται κυρίως σε ασβεστολιθικές λιθοπλίνθους, επιμελώς λαξευμένες, οι οποίες συνδέονταν μεταξύ τους με συνδέσμους σχήματος Τ. Μεταξύ τους εντοπίστηκε και ασβεστολιθική βάση κίονα (ΑΜ 253), με ενσωματωμένη αδρά λαξευμένη πλίνθο, διαστ. 0,90×0,90 μ. Οι πεσμένοι ασβεστόλιθοι εδράζονταν σε ευρύ στρώμα καταστροφής από πεσμένο και διαλυμένο χυτό οικοδομικό υλικό (κονιάματα, πήλινες πλίνθοι, αργόλιθοι κ.ά.). Τα ευρήματα αυτά μάλλον μαρτυρούν την κατασκευαστική λογική του βωμού, όπου πάνω στη θεμελίωση η διαμόρφωση θα γινόταν εσωτερικά με χυτό υλικό και η επένδυση θα ήταν κατασκευασμένη από ασβεστολιθικές πλίνθους.

Τη συντριπτική πλειονότητα των κινητών ευρημάτων στο χώρο νότια του βωμού αποτελούν αποτμήματα μαρμάρινων αρχιτεκτονικών μελών με ποικίλη ανάγλυφη διακόσμηση, τα οποία εντοπίστηκαν σε στρώμα στάχτης. Τα ευρήματα αυτά καταδεικνύουν την πολυτελή διακόσμηση του βωμού με ανάγλυφες ζωφόρους υψηλής τέχνης, αλλά και τη μανιώδη καταστροφή τους σε καιρούς που το μνημείο δεν βρισκόταν πια σε χρήση.

Στα νοτιοδυτικά του βωμού εντοπίστηκε το δυτικό πέρας του κτιστού αγωγού, τμήματα του οποίου είχαν εντοπιστεί σε παλαιότερες ανασκαφικές περιόδους[28]. Το βόρειο τοίχωμα του αγωγού βρίσκεται σε απόσταση 5,60 μ. από τη νότια πλευρά του βωμού και έχει παράλληλη κατεύθυνση ΒΔ.-ΝΑ. Είναι κατασκευασμένος από πλίνθους κατά το σύστημα opus testaceum (πάχος οπτοπλίνθων 0,04 και πάχος αρμού 0,035 μ.), με πλάτος στομίου που κυμαίνεται από 0,47 έως 0,59 μ. Η διακύμανση αυτή, όπως και η συνολική εικόνα του αγωγού (διάλυση τοιχωμάτων, διατάραξη της ευθυγραμμίας του), δικαιολογείται από τη συνολική διατάραξη που παρατηρείται στο σημείο αυτό του μνημείου εξαιτίας της υπόγειας δράσης των υδάτων. Κατά την έρευνα διαπιστώθηκε υψομετρική κλίση του πυθμένα από ΒΔ. προς ΝΑ., η οποία, σε συνδυασμό με τη μη εύρεση φρεατίου ή άλλου τρόπου διοχέτευσης των υδάτων στο βορειοδυτικό πέρας του αγωγού, πιθανότατα σημαίνει ότι τα νερά θα διοχετεύονταν στο νοτιοανατολικό πέρας του αγωγού, όπου η ανασκαφή δεν έχει ακόμη ολοκληρωθεί. Κατά την έρευνα στο εσωτερικό βρέθηκε δομικό υλικό (πλίνθοι, τεμάχια κονιαμάτων κ.ά.), αλλά και λίγα θραύσματα αρχιτεκτονικών μελών από την ανωδομή του γειτονικού βωμού. Ο πυθμένας του αγωγού είναι κατασκευασμένος από ακατέργαστους λίθους και αποτμήματα πλίνθων με ισχυρό κονίαμα ως συνδετική ύλη (Εικ. 43).

Δυτική πτέρυγα στοάς. Σε συνέχεια της ανασκαφικής έρευνας του 1995 αποκαλύφθηκαν οι τοιχοποιίες της δυτικής πτέρυγας της στοάς (Τχ1 και Τχ3). Ο τοίχος 3, πλ. 0,80 μ., αποκαλύφθηκε σε συνολικό μήκος 9,40 μ., προς Β. από το σημείο σύνδεσής του με το πόδιο και είναι κατασκευασμένος από κιτρινωπούς εύθρυπτους ψαμμίτες και απλό πηλόχωμα ως συνδετικό υλικό. Ως προς την παθολογία της, η τοιχοποιία εμφανίζει διαμπερείς ρωγμές σε βάθος και συχνά διακοπές της συνοχής της, εξαιτίας τόσο του ευτελούς υλικού κατασκευής όσο και του ερπυσμού του υπεδάφους του μνημείου. Ο τοίχος 1, ο εσωτερικός τοίχος του δυτικού σκέλους της στοάς, αποκαλύφθηκε σε μήκος 3 μ. μέχρι το σημείο σύνδεσης με την εσωτερική τοιχοποιία του ποδίου (Εικ. 44), ενώ στο επίπεδο των διαστάσεων, του υλικού κατασκευής και της επιβαρυμένης παθολογίας του παρουσιάζει εμφανείς ομοιότητες με το γειτονικό τοίχο 3. Κατά την έρευνα δεν εντοπίστηκαν κινητά ευρήματα, καθώς οι τοίχοι της στοάς εδράζονται σε καθαρό κιτρινωπό άργιλο.

ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΟΣ ΖΑΧΟΣ - ΧΑΡΑ ΚΑΠΠΑ

28. *ΑΔ* 51 (1996): Χρονικά, σ. 395-398, Σχέδ. 9.

Καστρί

Οικόπεδο Νάνου

Το παραπάνω οικόπεδο στο Δημοτικό Διαμέρισμα Καστρίου του Δήμου Φαναρίου Πρέβεζας, βρίσκεται στο τμήμα του σύγχρονου οικισμού που περικλείεται από το τείχος της αρχαίας Πανδοσίας. Με την κατεδάφιση του παλαιού κτίσματος με σκοπό την ανέγερση νέας ισόγειας με υπόγειο οικοδομής στο οικόπεδο, αποκαλύφθηκαν επιφανειακά τμήματα αρχαίων τοίχων από ακανόνιστους ογκόλιθους, τα οποία ορίζουν έναν σχεδόν τετράγωνο χώρο, εξωτ. διαστ. 5×3,50 μ. Ο τοίχος Τ1, με κατεύθυνση ΒΔ.-ΝΑ., βαίνει σχεδόν κάθετα στον άξονα του οικοπέδου και συνεχίζεται προς ΝΑ. μέχρι το ανατολικό όριο του οικοπέδου. Σώζεται αποσπασματικά σε συνολικό μήκος 9 μ.

Η αποσπασματική κατάσταση διατήρησης των τοίχων, καθώς και η απουσία κινητών ευρημάτων πέρα από ελάχιστα θραύσματα κεραμίδων δεν επιτρέπουν την ασφαλή εξαγωγή συμπερασμάτων για την ερμηνεία των οικοδομικών λειψάνων στο χώρο και για τη χρονολόγησή τους.

ΘΕΟΔΩΡΑ ΚΟΝΤΟΓΙΑΝΝΗ

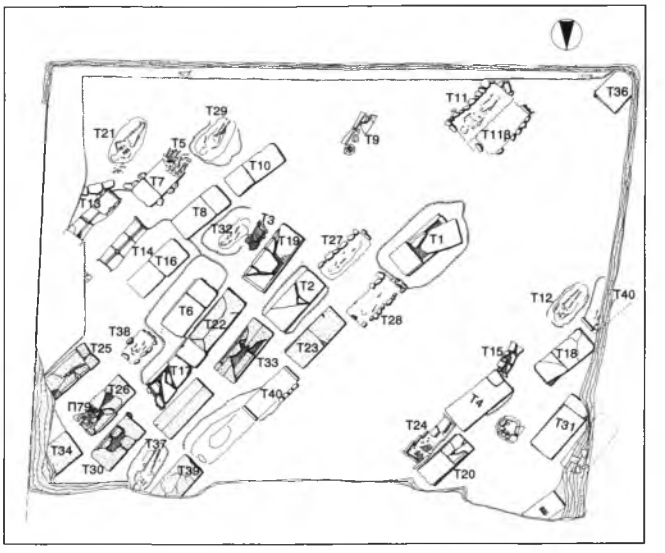
ΝΟΜΟΣ ΛΕΥΚΑΔΑΣ

Λευκάδα

Θέση Τσεχλιμπού (οικόπεδο Χ. Θεριανού-Βλάχου)

Το παραπάνω οικόπεδο βρίσκεται στο νοτιοανατολικό άκρο της πόλης της Λευκάδας, σε πάροδο της επαρχιακής οδού Λευκάδας-Νυδρίου, 300 μ. περίπου βόρεια του κόμβου προς το Δήμο Καρυάς. Ανατολικά είναι όμορο με το οικόπεδο Μ. Μορφέση, στο οποίο είχε ανασκαφεί τμήμα του βόρειου νεκροταφείου της αρχαίας Λευκάδας[29] (Εικ. 45).

Κατά την ανασκαφική έρευνα, που κάλυψε έκταση 182 τ.μ., αποκαλύφθηκε ένα ακόμη τμήμα του βόρειου νεκροταφείου της αρχαίας πόλης. Ερευνήθηκαν 40 τάφοι, ενώ τέσσερις ακόμη κιβωτιόσχημοι τάφοι διακρίνονταν στα πρανή του σκάμματος, εκτός των ορίων του οικοπέδου[30].

Εικ. 45. Λευκάδα. Θέση Τσεχλιμπού. Κάτοψη της ανασκαφής.

Εικ. 46. Λευκάδα. Θέση Τσεχλιμπού. Άποψη τμήματος του βόρειου νεκροταφείου.

Οι τάφοι ήταν διατεταγμένοι σε δύο συστάδες, μεταξύ των οποίων υπήρχε χαλικόστρωτος δρόμος, πλ. 3,50-4 μ., και κατεύθυνσης ΒΑ.-ΝΔ. (Εικ. 46). Στη νοτιοανατολική συστάδα ερευνήθηκαν 33 τάφοι, ενώ στη δεύτερη συστάδα που βρίσκεται στη βορειοδυτική γωνία του οικοπέδου εντοπίστηκαν έξι τάφοι. Όλοι ανεξαιρέτως οι τάφοι είχαν τον ίδιο προσανατολισμό, ΒΔ.-ΝΑ., παράλληλα με την ταφική οδό και κατανέμονται στους περισσότερους γνωστούς τύπους τάφων που συνηθίζονταν στα νεκροταφεία της Λευκάδας[31]: Δώδεκα από αυτούς ήταν κιβωτιόσχημοι, δέκα ήταν πωρολιθικές σαρκοφάγοι, έξι

29. *ΑΔ* 49 (1994): Χρονικά, σ. 388-390.

30. Την ανασκαφή διενήργησε με υποδειγματικό τρόπο η επί συμβάσει αρχαιολόγος Κ. Λάζαρη, με την αρωγή των μόνιμων εργατοτεχνιτών της ΙΒ΄ ΕΠΚΑ Ν. Ζαβιτσάνου, Δ. Κονιδάρη και Σ. Κώπη, υπό την επίβλεψη της υπογράφουσας. Τη σχεδιαστική αποτύπωση των λειψάνων ανέλαβε ο σχεδιαστής Ν. Βαγενάς.

31. Για την τυπολογία των τάφων των αρχαίων νεκροταφείων της Λευκάδας, βλ. Α. Ντούζουγλη, Νεκροταφεία αρχαίας Λευκάδας, *Οι πρωτεύουσες της Λευκάδας. Αρχαία Λευκάδα-Νήρικος, Κάστρο Αγίας Μαύρας, Αμαξική, Πρακτικά Δ΄ Συμποσίου Εταιρείας Λευκαδικών Μελετών, Λευκάδα 6-8 Αυγούστου 1999*, Αθήνα 2001, σ. 54-69, και ιδιαίτερα για το μεγάλο ποσοστό σαρκοφάγων επί του συνόλου των τάφων, σ. 55-57.

Εικ. 47. Λευκάδα. Θέση Τσεχλιμπού. Σφαιρικές λήκυθοι.

Εικ. 49. Λευκάδα. Θέση Τσεχλιμπού. Κτερίσματα.

Εικ. 48. Λευκάδα. Θέση Τσεχλιμπού. Ζεύγος χάλκινων κυμβάλων

Εικ. 50. Λευκάδα. Θέση Τσεχλιμπού. Κτερίσματα.

κεραμοσκεπείς και δέκα λακκοειδείς απλοί ή με κτιστό περίγραμμα, ενώ βρέθηκε επιπλέον ένας τάφος στον τύπο του κιβωτιόσχημου με χρήση στρωτήρων κεραμίδων στις κάθετες πλευρές και λεπτές ασβεστολιθικές πλάκες στο κάλυμμα. Οι περισσότεροι τάφοι περιείχαν μία μόνον ταφή, χωρίς να λείπουν οι περιπτώσεις και δεύτερης ταφής με παραμερισμό της παλαιότερης, ενώ σε μία μόνον περίπτωση διαπιστώθηκε ανακομιδή με πέντε κρανία. Οι νεκροί ήταν ενταφιασμένοι εκτάδην, σε ύπτια στάση, με το κρανίο προσανατολισμένο πάντοτε προς ΒΔ. Στις ταφές περιλαμβάνονται και τέσσερις παιδικές, χωρίς να σημειώνεται προτίμηση σε συγκεκριμένο τύπο τάφου.

Στα κτερίσματα, που βρίσκονταν στην πλειονότητά τους συγκεντρωμένα στα πόδια του νεκρού, συγκαταλέγονται 32 άβαφες σφαιρικές λήκυθοι[32] (Εικ. 47) και τρεις κυλινδρικές, 23 σκύφοι, 11 λύχνοι, 12 ατρακτόσχημα μυροδοχεία, επτά οινοχόες και σε μικρότερο αριθμό μικκύλα αγγεία, αρύβαλλοι, πινάκια, φιάλες, μία λάγυνος και μία πυξιδίσκη. Βρέθηκαν, επίσης, χάλκινα κοσμήματα (δαχτυλίδια, ενώτια), περιδέραιο από επιχρυσωμένες πήλινες χάντρες, τέσσερις στλεγγίδες και ένα εγχειρίδιο, που χαρακτηρίζουν αντίστοιχα τις γυναικείες και τις αντρικές ταφές. Μία ασημένια ωογλυφίδα και ζεύγος χάλκινων κυμβάλων[33] (Εικ. 48) βρέθηκαν σε παιδική ταφή κοριτσιού, ενώ πήλινες πλαγγόνες χαρακτηρίζουν τους υπόλοιπους παιδικούς τάφους.

Τέλος, περισυνελέγησαν 12 χάλκινα και δύο ασημένια νομίσματα. Με βάση τα κτερίσματα οι περισσότεροι τάφοι χρονολογούνται στον 4ο (Εικ. 49) και τον 3ο αι. π.Χ., διαπιστώθηκαν, ωστόσο, και ταφές των ρωμαϊκών χρόνων (Εικ. 50).

Καλλιγόνι, οδός Καλλιγονίου (διάνοιξη σκάμματος ΟΤΕ)

Επί της κύριας κοινοτικής οδού οικισμού Καλλιγονίου, πλησίον του ναού Αγίας Τριάδος, πραγματοποιήθηκε διάνοιξη αύλακα και ολιγοήμερη σωστική ανασκαφική έρευνα για τις ανάγκες του δικτύου ΟΤΕ. Το σκάμμα διανοίχθηκε με κατεύθυνση Α.-Δ., κατά μήκος του βόρειου ερείσματος του δρόμου, ενώ μικρότερο εγκάρσιο σκάμμα έχει κατεύθυνση Β.-Ν., προς το ναό της Αγίας Τριάδος. Κατά μήκος της ίδιας κοινοτικής οδού, μερικά μέτρα βόρειά της και παράλληλα σε αυτήν, διέρχεται τμήμα του βόρειου σκέλους του τείχους, 150 μ. περίπου πριν από τη συμβολή του με το παράκτιο ανατολικό σκέλος στη βορειοανατολική γωνία του.

32. Το σχήμα είναι ιδιαίτερα προσφιλές στη Λευκάδα, απαντά σε μεγάλη ποσότητα στα νεκροταφεία και είναι προϊόν του τοπικού κεραμικού εργαστηρίου. Βλ. *Γ΄ΕλλΚερ*, Αθήνα 1994, σ. 200, πίν. 143-145.

33. Αριθ. Μ.Λ. 3179. Ένα άλλο ζεύγος κυμβάλων (αριθ. Μ.Λ. 1495) έχει βρεθεί επίσης σε τάφο του βόρειου αρχαίου νεκροταφείου. Στους τάφους της αρχαίας Λευκάδας εντοπίζεται αξιοσημείωτος αριθμός μουσικών οργάνων. Βλ. σχετικά, Ντούζουγλη, ό.π., σ. 77.

Εικ. 51. Λευκάδα. Καλλιγόνι. Οδός Καλλιγονίου. Δυτικός τοίχος οικοδομήματος.

Σε όλο σχεδόν το μήκος των αυλάκων αποκαλύφθηκαν οικοδομικά κατάλοιπα που λόγω του περιορισμένου χώρου αποδίδουν αποσπασματική εικόνα και καθιστούν δυσχερή την ερμηνεία τους.

Στον κύριο αύλακα κατεύθυνσης Α.-Δ., αποκαλύφθηκαν – εγκάρσια στο σκάμμα – τμήματα δύο παράλληλων μεταξύ τους τοίχων που έχουν κατεύθυνση Β.-Ν. Οι τοίχοι είναι μνημειακής κατασκευής, από επιμελώς ειργασμένες λιθοπλίνθους πολύ μεγάλων διαστάσεων, κατά το ισοδομικό σύστημα. Ο ανατολικός τοίχος, πλ. 0,60-0,75 μ., αποκαλύφθηκε σε μήκος 1,20 μ., ενώ ο δυτικός παράλληλός του, πλ. 0,70 μ., αποκαλύφθηκε σε μήκος 2,30 μ. (Εικ. 51). Και οι δύο τοίχοι έχουν ως κύρια όψη τη δυτική. Το μέγεθος των λίθων και η επιμέλεια της κατασκευής υποδηλώνουν δημόσιο χαρακτήρα του οικοδομήματος στο οποίο ανήκουν. Μεταξύ των κινητών ευρημάτων συγκαταλέγονται ενσφράγιστες λαβές αμφορέων και θραύσματα κεραμίδων στέγης, ένα από τα οποία σώζει τη γωνία δέλτου, στην οποία πιθανώς να υπήρχε η επιγραφή: *ΔΑ*. Το στοιχείο αυτό ενισχύει την υπόθεση ότι οι κέραμοι προέρχονται από δημόσιο κτίριο στο εσωτερικό του τείχους, σχετικό ίσως με τις εμπορικές δραστηριότητες της πόλης, όπως υποδηλώνουν επιπλέον οι ενσφράγιστες λαβές και επιπλέον η θέση του σε μικρή απόσταση από το αρχαίο λιμάνι.

Αξιοσημείωτο είναι ότι από οικία στην περιοχή του ναού της Αγίας Τριάδος είχε περισυλλεγεί στο παρελθόν λιθόπλινθος με την επιγραφή: *ΑΠΟΛΛΩΝΙΑΤΑΙ ΟΙΚΟΔΟΜΗΣΑΝ*, για την οποία υπάρχει μαρτυρία του Άγγλου στρατιωτικού W. Goodisson ότι είχε αποσπαστεί από πύλη του τείχους[34], δεν αποκλείεται, όμως, η επιγραφή να ανήκε σε κάποιο δημόσιο κτίριο[35].

Στο εγκάρσιο σκάμμα κατεύθυνσης Β.-Ν. που διανοίχθηκε κάθετα στο δυτικό άκρο του προηγούμενου, εντοπίστηκαν διασκορπισμένοι αργόλιθοι και κατά πλάτος του αύλακα αποκαλύφθηκε μικρό τμήμα τοίχου πολυγωνικής τοιχοποιίας, κατεύθυνσης Α.-Δ. Λόγω της αποσπασματικής εικόνας των λειψάνων, εικάζεται ότι ο τοίχος αυτός σχετίζεται ενδεχομένως με τους δύο προαναφερόμενους, αποτελώντας τη νότια πλευρά του ίδιου κτιρίου.

Τέλος, στο εγκάρσιο σκάμμα αποκαλύφθηκε δρομίσκος με δάπεδο από επιμήκεις οπτοπλίνθους, ύστερων ρωμαϊκών χρόνων ή μεταγενέστερος.

Περιοχή μεταξύ Δημοτικού Διαμερίσματος Καλλιγονίου και Καρυωτών (οικόπεδο Αικ. Βρεττού)

Το οικόπεδο βρίσκεται στην παραπάνω κτηματική περιφέρεια, στις υπώρειες του λόφου Κούλμου, στο κέντρο περίπου της έκτασης που καταλαμβάνει η αρχαία Λευκάδα. Περίπου 100 μ. βορειοανατολικά του οικοπέδου Βρεττού, είχε αποκαλυφθεί τμήμα αρχαίας οικοδομικής νησίδας με δύο οικίες διατεταγμένες εκατέρωθεν αποχετευτικού αγωγού, καθώς και τμήμα του αρχαίου δρόμου στα βόρεια της νησίδας[36].

Η ανασκαφική έρευνα διήρκεσε δύο μήνες περίπου, κάλυψε το ανατολικό μόνον τμήμα του οικοδομήσιμου χώρου και διακόπηκε λόγω των καιρικών συνθηκών, για να συνεχιστεί κατά το επόμενο έτος. Τα οικοδομικά κατάλοιπα αποκαλύφθηκαν σχεδόν επιφανειακά και σώζονταν σε ιδιαίτερα αποσπασματική κατάσταση, λόγω της απομάκρυνσης αρχαίων λίθων και χρήσης τους στις γύρω από το σκάμμα πεζούλες-άνδηρα του ελαιώνα, που καλύπτει το μεγαλύτερο τμήμα της αρχαίας πόλης από την εποχή της Ενετοκρατίας και καλλιεργείται έως σήμερα.

Στο μέσον περίπου του ανασκαπτόμενου χώρου αποκαλύφθηκε, σε μήκος 3,50 μ., τμήμα αποχετευτικού διαδρόμου, κατεύθυνσης Α.-Δ. Το δάπεδο του αγωγού, πλ. 0,50 μ, αποτελούνταν από κροκαλοπαγή ασβεστόλιθο και τα πλευρικά του τοιχώματα από όρθιες ασβεστολιθικές και αμμολιθικές πλάκες. Ο αγωγός ήταν επιχρισμένος με κονίαμα ερυθρού χρώματος για στεγανοποίηση. Κατά μήκος της βόρειας πλευράς του αγωγού αποκαλύφθηκε σε μήκος 11 μ. ο εξωτερικός τοίχος Τχ.7 οικίας (οικία Α), κατασκευασμένος από αργολιθοδομή. Στο ανατολικό άκρο του ο τοίχος 7 γωνιάζει με τοίχο από μεγαλύτερες αδροδουλεμένες λιθοπλίνθους (Τχ.3), που αποτελεί τον ανατολικό εξωτερικό τοίχο της οικίας Α και διαμορφώνει μαζί με τον προηγούμενο τη νοτιοανατολική γωνία της. Ένας εσωτερικός τοίχος αποσπασματικά σωζόμενος (Τχ.8),

34. Π. Ροντογιάννης, *Ιστορία της νήσου Λευκάδας*, Α΄, Αθήνα 1980, σ. 200-201, σημ. 3.

35. Από την ίδια περιοχή της βορειοανατολικής γωνίας του τείχους προέρχονται δύο επιπλέον ίδιες επιγραφές. Βλ. σχετικά. ό.π., σ. 200-201.

36. Σωστική ανασκαφή οικοπέδου Σ. Λογοθέτη, βλ. *ΑΔ* 48 (1993): Χρονικά, σ. 296-300.

Εικ. 52. Λευκάδα. Περιοχή μεταξύ Δημοτικού Διαμερίσματος Καλλιγονίου και Καρυωτών. Γενική άποψη της ανασκαφής.

Εικ. 53. Νικόπολη. Μνημείο Οκταβιανού Αυγούστου. Συντήρηση τοιχοβάτη βόρειου σκέλους στοάς.

παράλληλος με τον εξωτερικό ανατολικό, διαχωρίζει δύο εσωτερικούς χώρους στο τμήμα αυτό. Ένας επιπλέον τοίχος, κατεύθυνσης Α.-Δ., που φαίνεται να ορίζει από βόρεια τον ίδιο χώρο, είναι κατασκευασμένος από μεγάλους ογκόλιθους και πιθανότατα ανήκει σε μεταγενέστερη οικοδομική φάση του κτιρίου (Εικ. 52).

Νότια της οικίας Α αντίστοιχα, δύο παράλληλοι μεταξύ τους τοίχοι, κατεύθυνσης Β.-Ν. (Τχ.3, Τχ.5), και ένας τρίτος κάθετος προς αυτούς (Τχ.7), διαμορφώνουν δύο χώρους μιας δεύτερης οικίας (οικία Β), η οποία ωστόσο δεν παρουσιάζει τη συνήθη διάταξη των οικιών της Λευκάδας, που ανά δύο στο πλάτος κάθε νησίδας διατάσσονται εκατέρωθεν αποχετευτικού αγωγού. Στη συγκεκριμένη περίπτωση, κατά μήκος της βόρειας πλευράς της οικίας Β δεν σώζονται ο εξωτερικός βόρειος τοίχος της και ο αποχετευτικός διάδρομος, ενώ οι προαναφερόμενοι εγκάρσιοι τοίχοι της εφάπτονται απευθείας στο νότιο τοίχο της οικίας Α, με αποτέλεσμα οι δύο οικίες Α και Β να εμφανίζονται στο ανατολικό τμήμα τους ομότοιχες. Επιπλέον, οι εγκάρσιοι αυτοί τοίχοι δεν εμφανίζουν ενιαία κατασκευή, αλλά το βόρειο τμήμα τους αποτελείται από μεγαλύτερων διαστάσεων λιθοπλίνθους και είναι ελαφρώς μετατοπισμένο από τον άξονα των τοίχων, δίνοντας την εντύπωση επισκευής ή προσθήκης. Ως πιθανή ερμηνεία θα μπορούσε να υποστηριχθεί ότι οι τοίχοι αυτοί επισκευάστηκαν σε μια ύστερη οικοδομική φάση, κατά την οποία ο αγωγός είχε στο σημείο αυτό καταστραφεί ή αχρηστευθεί και η οικία Α δέχθηκε μια προσθήκη προς Ν. Την υπόθεση ενισχύει η ύπαρξη πυκνού στρώματος καταστροφής, ενιαίου για τους χώρους και των δύο κτιρίων. Η συνέχιση της ανασκαφής κατά το επόμενο έτος πιθανώς θα αποσαφηνίσει τη διάταξη και σχέση των οικοδομικών καταλοίπων.

ΓΕΩΡΓΙΑ ΠΛΙΑΚΟΥ

ΕΡΓΑΣΙΕΣ ΣΥΝΤΗΡΗΣΗΣ

ΝΟΜΟΣ ΠΡΕΒΕΖΑΣ

Νικόπολη

Μνημείο Οκταβιανού Αυγούστου

Κατά το 1999 πραγματοποιήθηκαν στο μνημείο πιλοτικά εργασίες συντήρησης των τοιχοποιιών του μνημείου, αλλά και του υλικού κατασκευής του ως εξής:

1. *Τοιχοβάτης βόρειου σκέλους στοάς.* Λόγω του ευτελούς υλικού κατασκευής του και του συνδετικού κονιάματος, παρατηρήθηκε εισροή των υδάτων στο εσωτερικό της τοιχοποιίας και διάλυση της συνοχής της. Πραγματοποιήθηκε φωτογράφηση, βαθύς καθαρισμός των αρμών και σποραδική αφαίρεση μερικών λίθων. Στη συνέχεια ακολούθησε μερική αποκατάσταση του τοίχου με το υπάρχον υλικό και νέο κονίαμα και βαθύ αρμολόγημα (Εικ. 53).

2. *Ανατολικός αναλημματικός τοίχος.* Παρουσία εξειδικευμένου συνεργείου τεχνιτών υπό την επίβλεψη του αρχιτεχνίτη Ι. Τσέβλικου, πραγματοποιήθηκε καταρχήν συγκόλληση ορισμένων ασβεστολιθικών λιθοπλίνθων που εμφάνιζαν εκτεταμένες ρηγματώσεις ή και θραύσεις (ανατολικός γωνιαίος λίθος ποδίου με λάξευση για την υποδοχή εμβόλου, πλάκα στήριξης εμβόλου, δρομικές λιθόπλινθοι από τον ανατολικό αναλημματικό τοίχο). Πιλοτικά πραγματοποιήθηκε απομάκρυνση λιθοπλίνθων από τη θέση τους, εξυγίανση του λιθοδέματος εσωτερικά με νέο κονίαμα (Εικ. 54) και επανατοποθέτησή τους στη σωστή τους θέση ή ακόμη και επανατοποθέτηση στο σώμα του τοίχου πεσμένων λιθοπλίνθων με βάση πληροφορίες, όπως η θέση πτώσης τους, οι τόρμοι ή οι βαθμίδες συναρμογής τους και το ύψος τους.

3. *Βάθρα αγαλμάτων.* Πραγματοποιήθηκε βαθύς καθαρισμός της θεμελίωσης των βάθρων και συντήρησή τους με νέο κονίαμα (Εικ. 55).

ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΟΣ ΖΑΧΟΣ - ΧΑΡΑ ΚΑΠΠΑ

Εικ. 54. Νικόπολη. Μνημείο Οκταβιανού Αυγούστου. Ανατολικός αναλημματικός τοίχος. Εξυγίανση λιθοδέματος.

Εικ. 55. Νικόπολη. Μνημείο Οκταβιανού Αυγούστου. Θεμελίωση βάθρου μετά τις εργασίες συντήρησης.

ΣΥΝΤΗΡΗΣΗ ΨΗΦΙΔΩΤΩΝ

Οικία Μάνιου Αντωνίνου

Το καλοκαίρι του 1999 πραγματοποιήθηκαν εργασίες συντήρησης ψηφιδωτών δαπέδων στη ρωμαϊκή έπαυλη του Μάνιου Αντωνίνου στη Νικόπολη στο πλαίσιο του Β΄ ΚΠΣ. Οι εργασίες συντήρησης έγιναν σε δύο ψηφιδωτά δάπεδα, τα οποία αποκαλύφθηκαν κατά την ανασκαφική περίοδο 1997-1998[37]. Τα δάπεδα (Χώρος Ι και τομή Β2, δωμάτιο Ν) παρουσίαζαν μεγάλες φθορές, καθιζήσεις, σαθρά υποστρώματα και αποκολλήσεις ψηφίδων σε διάφορα σημεία τους. Η επιδαπέδια σύνθεση της τομής Β2 σώζεται σχεδόν ολόκληρη, ενώ του χώρου Ι σώζεται αποσπασματικά και σε μορφή σπαράγματος.

37. *ΑΔ* 52 (1997): Χρονικά, σ. 592-595· 53 (1998): Χρονικά, σ. 508-510.

Εικ. 56. Νικόπολη. Οικία Μάνιου Αντωνίνου. Ψηφιδωτό δάπεδο της τομής Β2 μετά τις εργασίες συντήρησης.

Στα ψηφιδωτά έγινε επιφανειακός καθαρισμός, καθαρισμός αλάτων με χημικό και μηχανικό τρόπο, επανατοποθέτηση των ψηφίδων, που είχαν βρεθεί διάσπαρτες στο χώρο κατά τον καθαρισμό των ψηφιδωτών, στερέωση των ορίων των δαπέδων και τοποθέτηση κονιάματος στις περιμετρικές φθορές. Επίσης, έγιναν μικρές αποκολλήσεις και επανατοποθετήσεις τμημάτων των ψηφιδωτών, όπου αυτά είχαν υποστεί αποσύνδεση και σαθροποίηση του υλικού. Στο ψηφιδωτό της τομής Β2 έγινε επιπλέον και χρωματική επικάλυψη των εγχάρακτων τμημάτων των φθορών της ανατολικής πλευράς (Εικ. 56).

Όλες οι εργασίες συντήρησης των ψηφιδωτών δαπέδων έγιναν κατά χώραν και απέβλεπαν κυρίως στη σωστική συντήρηση, αλλά και στην αισθητική αποκατάστασή τους, ώστε να διατηρηθούν σε καλή κατάσταση και να αποδοθούν στο κοινό.

ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΟΣ ΖΑΧΟΣ - ΘΑΛΕΙΑ ΚΥΡΚΟΥ

ΚΑΘΑΡΙΣΜΟΙ - ΔΙΑΜΟΡΦΩΣΕΙΣ

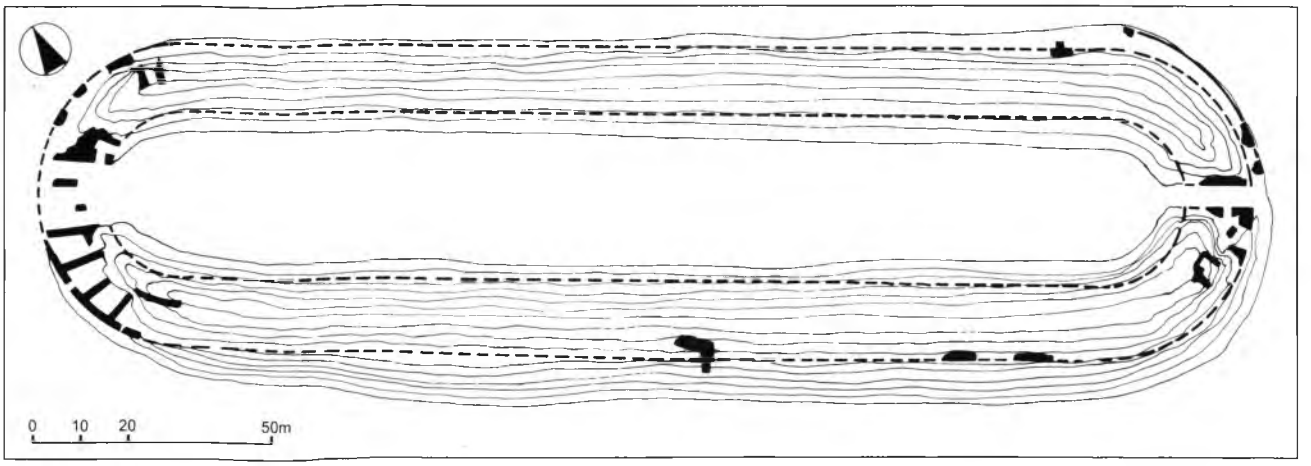
ΝΟΜΟΣ ΠΡΕΒΕΖΑΣ

Νικόπολη

Στάδιο

Κατά τους θερινούς μήνες του 1999 πραγματοποιήθηκαν στο στάδιο εργασίες διαμόρφωσης στο πλαίσιο του προγράμματος «Leader II». Το στάδιο της Νικόπολης (Εικ. 57) βρίσκεται στο «ἐν ἄλσει» προάστειο της αρχαίας πόλης, στα βόρεια του οχυρωμένου άστεως, βορειοανατολικά του γυμνασίου και νοτιοδυτικά του θεάτρου. Το στάδιο, το θέατρο και το γυμνάσιο αποτελούν ένα εκτεταμένο οικοδομικό σύνολο (Εικ. 58) που χρησίμευε για την τέλεση των Ακτίων, πεντετηρικών αγώνων προς τιμήν του Ακτίου Απόλλωνα.

Οι εργασίες αυτές περιελάμβαναν καταρχάς εκτεταμένες αποψιλώσεις από την πυκνή βλάστηση που κάλυπτε το μνη-

Εικ. 57. Νικόπολη. Κάτοψη του σταδίου.

Εικ. 58. Νικόπολη. Άποψη του σταδίου, του θεάτρου και του γυμνασίου.

μείο. Στη συνέχεια διενεργήθηκαν διερευνητικές ανασκαφικές τομές σε επιλεγμένα σημεία του κοίλου και του στίβου, ενώ παράλληλα διανοίχθηκε και η ανατολική δίοδος, την οποία κάλυπτε παχιά επίχωση.

Τα νέα δεδομένα που προέκυψαν από τη σύντομη ανασκαφική έρευνα ανασυνθέτουν αποσπασματικά τη μορφή του σταδίου, καθώς το μνημείο χρήζει συστηματικής αρχαιολογικής έρευνας[38]. Έχει σχήμα ελλειψοειδές, με προσανατολισμό Α.-Δ., συνολ. μήκ. 247,78 και πλ. 59,16 μ. Είναι χτισμένο στις υπώρειες του λόφου του Μιχαλιτσίου σε επίπεδο έδαφος, στο οποίο δημιουργήθηκαν με επιχώσεις τεχνητά πρανή. Επιμήκεις αναλημματικοί τοίχοι βόρεια και νότια συγκρατούν εξωτερικά τις επιχώσεις των πρανών, όπου διαμορφωνόταν εσωτερικά το κοίλο με τις κερκίδες. Ο βόρειος αναλημματικός τοίχος, πλ. 1,50 μ., είναι κατασκευασμένος από χυτή τοιχοποιία με τοπικούς αμμόλιθους και κονίαμα ως συνδετική ύλη. Η τοιχοποιία ενισχύεται εξωτερικά κατά διαστήματα από αντηρίδες από επίσης χυτό υλικό χωρίς επένδυση. Ο νότιος τοίχος εμφανίζεται ισχυρότερος του βόρειου, με ενισχυμένο χυτό υλικό, μεγαλύτερο πλάτος (5 μ.) και αντηρίδες, οι οποίες φέρουν επένδυση από οπτοπλίνθους κατά το σύστημα opus testaceum. Η διαφοροποίηση της κατασκευής του νότιου αναλημματικού τοίχου πιθανότατα σχετίζεται με τη μορφολογία του εδάφους όπου χτίστηκε το μνημείο. Εξωτερικά του βόρειου κοίλου εκτεινόταν το φυσικό πρανές της νότιας κλιτύος του λόφου του Μιχαλιτσίου, το οποίο λειτούργησε και ως φυσικό μέσο αντιστήριξης του κοίλου. Αντίθετα, εξωτερικά του νότιου κοίλου εκτείνεται η πεδιάδα της Νικόπολης, με αποτέλεσμα να είναι απαραίτητη η κατασκευή ενός ισχυρότερου αναλήμματος. Πάνω στις επιχώσεις του κοίλου εδράζονται οι κερκίδες, ως υποδομή των οποίων είχαν κατασκευαστεί κτιστά κλιμακωτά επίπεδα από χυτό υλικό. Πάνω σε αυτή την κτιστή υποδομή εδράζονταν τα εδώλια, τα οποία συνιστούσαν ορθογωνισμένες ασβεστολιθικές λιθόπλινθοι. Κατά την έρευνα εντοπίστηκαν μόνο δύο κατά χώραν ασβεστολιθικά εδώλια, καθώς παρατηρείται σχεδόν ολική λεηλασία του ασβεστολιθικού υλικού των κερκίδων σε μεταγενέστερους χρόνους.

Το μνημείο ανατολικά και δυτικά κλείνεται με σφενδόνες από

38. Το 1940 ο Ι. Παπαδημητρίου πραγματοποίησε μικρής έκτασης ανασκαφική έρευνα, κατά την οποία αποκάλυψε τις τρεις εισόδους της δυτικής σφενδόνης. Βλ. σχετικά, *ΠΑΕ* 1940, σ. 29.

χυτή τοιχοποιία με επένδυση από οπτοπλίνθους με μορφή opus testaceum, στο μέσον των οποίων ανοίγονται οι είσοδοι πρόσβασης στο στίβο. Η κύρια είσοδος βρίσκεται στη δυτική σφενδόνη και αποτελείται από τρεις καμαροσκεπείς διόδους (carceres). Κάτω από τις κερκίδες των σφενδονών διαμορφώνονταν καμαροσκεπείς χώροι, τραπεζιόσχημης κάτοψης, πιθανότατα βοηθητικοί.

Το στάδιο της Νικόπολης με την περίκλειστη μορφή του κατατάσσεται σε ένα μεταβατικό τύπο σταδίου-αμφιθεάτρου που πρέπει να τοποθετηθεί χρονολογικά στους πρώιμους αυτοκρατορικούς χρόνους[39]. Πρόκειται ουσιαστικά για την υιοθέτηση του ελληνικού τύπου του σταδίου από τους Ρωμαίους στην ανατολική, κυρίως, επικράτεια, με μετατροπές που αφορούσαν, αφενός μεν στον τρόπο χωροθέτησης και κατασκευής – σε επίπεδο έδαφος με ισχυρούς αναλημματικούς τοίχους και μνημειακές εισόδους –, αφετέρου δε στη μεγαλύτερη χωρητικότητα σε θεατές και την καλύτερη κυκλοφορία τους εντός του κτιρίου, ανάγκες που καλύφθηκαν από την κατασκευή των δύο σφενδονών και την ενοποίηση του εσωτερικού χώρου. Στον τύπο αυτό ανήκει μια μικρή ομάδα μνημείων, όπως το στάδιο της Αφροδισιάδας[40] και το στάδιο της Λαοδίκειας στη Φρυγία. Από χρονολογικής άποψης, η αναφορά του σταδίου της Νικόπολης από τον Στράβωνα[41], ως κτιρίου του Προαστείου, επιβεβαιώνει την ανέγερσή του κατά την πρώτη οικοδομική φάση της Νικόπολης μαζί με το γυμνάσιο στα χρόνια του Οκταβιανού Αυγούστου, για την τέλεση των γυμνικών αγώνων στο πλαίσιο των Ακτίων. Κατά μια άποψη[42] η πρώιμη χρονολόγηση του σταδίου της Νικόπολης το καθιστά ως το πρωτότυπο των υπολοίπων μνημείων του ίδιου τύπου, καθώς η υβριδική μορφή του – μεταξύ ελληνικού σταδίου και ρωμαϊκού αμφιθεάτρου –, συμβαδίζει απόλυτα με τη φυσιογνωμία της Νικόπολης, ως πόλης που ανεγέρθηκε από τους Ρωμαίους, κατοικούνταν, ωστόσο, από αμιγή σχεδόν ελληνικό πληθυσμό.

Μετά το τέλος των ανασκαφικών εργασιών διανοίχθηκε, στο μέσον και κατά μήκος του στίβου, αποστραγγιστικός αύλακας για την απορροή των ομβρίων υδάτων, που συγκεντρώνονταν εκεί κατά τους χειμερινούς μήνες. Επίσης, κατασκευάστηκαν τοιχάρια από ξερολιθιά κατά μήκος των πλευρικών τοίχων της ανατολικής διόδου του, ενώ στο σημείο αυτό κατασκευάστηκε μικρή ξύλινη γέφυρα για την εξασφάλιση πρόσβασης στο στίβο (Εικ. 59) από την πλευρά της κοινοτικής οδού που διέρχεται ανατολικά του μνημείου.

ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΟΣ ΖΑΧΟΣ

Εικ. 59. Νικόπολη. Διαμόρφωση της ανατολικής διόδου του σταδίου.

ΕΡΓΑΣΙΕΣ ΣΤΕΡΕΩΣΗΣ

Δημοτικό Διαμέρισμα Καστρίου Δήμου Φαναρίου (πύργος τείχους αρχαίας Πανδοσίας)

Στην παραπάνω περιοχή, επάνω σε πύργο του δυτικού σκέλους του τείχους της αρχαίας Πανδοσίας που διέρχεται κατά μήκος του ερείσματος της επαρχιακής οδού προς Καναλάκι, είχε χτιστεί αυθαίρετος χώρος υγιεινής. Η αυθαίρετη κατασκευή επιβάρυνε δραματικά τη στατική επάρκεια του αρχαίου πύργου, οι τοίχοι του οποίου είχαν αποκτήσει έντονη κλίση από την κατακόρυφο, ενώ μεμονωμένοι λίθοι είχαν μετατοπιστεί.

Μετά από την απομάκρυνση της αυθαίρετης κατασκευής (σε εφαρμογή σχετικής απόφασης του ΤΣΜΗ), πραγματοποιήθηκαν επείγουσες εργασίες στερέωσης του μνημείου. Αφού προηγήθηκε καθαρισμός από τη βλάστηση, αναλυτική αρίθμηση των λίθων και σχεδιαστική και φωτογραφική τεκμηρίωση όλων των όψεων του πύργου, ο οποίος ήταν κατασκευασμένος κατά το πολυγωνικό σύστημα τοιχοποιίας και σωζόταν σε ύψος 2,50 μ. περίπου, έγινε καταρχάς αφαίρεση των λίθων των ανώτερων δόμων της δυτικής και βόρειας όψης. Μετά από εξυγίανση της θεμελίωσης, οι λίθοι επανατοποθετήθηκαν στην αρχική τους οριζόντια θέση και ξαναγεμίστηκε το εσωτερικό του πύργου με μπάζωμα.

ΓΕΩΡΓΙΑ ΠΛΙΑΚΟΥ

ΣΥΣΤΗΜΑΤΙΚΕΣ ΑΝΑΣΚΑΦΕΣ

Μερόπη Πωγωνίου

Στη θέση Αμπελιά Μερόπης, στο χώρο της συμβολής του άνω ρου του ποταμού Γορμού με έναν από τους χειμάρρους-

39. F. Krizinger, Nikopolis in der augusteischen Reichspropaganda, *Πρακτικά του Α΄Διεθνούς Συμποσίου για την Νικόπολη, 23-29 Σεπτεμβρίου 1984*, Πρέβεζα 1987, σ. 109-120.

40. *AJA* 102 (1998), σ. 547-569.

41. Στράβων VII, 7.6

42. *AJA*, ό.π., σ. 564.

Εικ. 60. Μερόπη Πωγωνίου. Το ελλειψοειδές κτίριο από Δ.

Εικ. 61. Μερόπη Πωγωνίου. Το ανατολικό άκρο του ελλειψοειδούς κτιρίου.

παραποτάμους του, συνεχίστηκε η έρευνα ομάδας καμπύλων κτισμάτων[43], τα οποία είχαν εντοπιστεί το 1995.

Τα πλατώματα που σχηματίζονται κατά μήκος της κοίτης του Γορμού, ο οποίος εδώ διασχίζει λοφώδη περιοχή και έχει τη μορφή χειμάρρου, καλύπτονται από πυκνά σύνολα θεμελίων καμπύλων κτισμάτων, κυρίως κυκλικών και ελλειψοειδών[44]. Στον τριγωνικό χώρο που σχηματίζεται στη συμβολή δύο χειμάρρων, κάτω από τυμβοειδές έξαρμα, ύψ. 1 μ., η ανασκαφική έρευνα αποκάλυψε τοίχους τεσσάρων τουλάχιστον καμπύλων κτιρίων. Μεταξύ τους ξεχωρίζει ένα ελλειψοειδές, το οποίο ορίζεται από τοίχο, πλ. 0,55 και σωζ. ύψ. 0,40-0,80 μ., χτισμένο με πλακοειδείς λίθους διαφόρων μεγεθών (Εικ. 60-61). Ο μακρύς άξονας του κτιρίου έχει μήκος 9 μ. και κατεύθυνση ΒΔ.-ΝΑ., ενώ το εσωτερικό πλάτος του φθάνει τα 3 μ. Ο μακρύς βόρειος τοίχος διατηρείται σε μεγαλύτερο ύψος και παρουσιάζει σταδιακή κλίση προς το εσωτερικό στο ψηλότερο τμήμα του, γεγονός που πιθανότατα υποδηλώνει εκφορικό τρόπο κατασκευής της ανωδομής και αντίστοιχο τρόπο στέγασης του κτιρίου. Ο εσωτερικός χώρος διαιρείται σε δύο ανισομεγέθη δωμάτια με πλατύ τοίχο εγκάρσιο προς το μακρύ άξονα, ενώ το θυραίο άνοιγμα, πλ. 1,30 μ., βρίσκεται στο μέσον της βόρειας μακράς πλευράς.

Ανατολικά του ελλειψοειδούς κτιρίου και σε απόσταση 1 μ. από αυτό αποκαλύφθηκε τοίχος ισχυρής κατασκευής, χτισμένος από μεγάλους ογκόλιθους. Η θέση του τοίχου μεταξύ της ανατολικής πλευράς του ελλειψοειδούς και της κοίτης του ποταμού, όπως και ο τρόπος κατασκευής στα 10 μ. του μήκους του που αποκαλύφθηκαν μέχρι τώρα, φανερώνουν ότι είχε αναλημματικό χαρακτήρα με σκοπό να προστατεύει την ομάδα των κτιρίων που βρίσκονται δυτικά του από την ορμή των νερών του χειμάρρου.

ΗΛΙΑΣ ΑΝΔΡΕΟΥ

Πανεπιστημιούπολη Ιωαννίνων

Δουρούτη

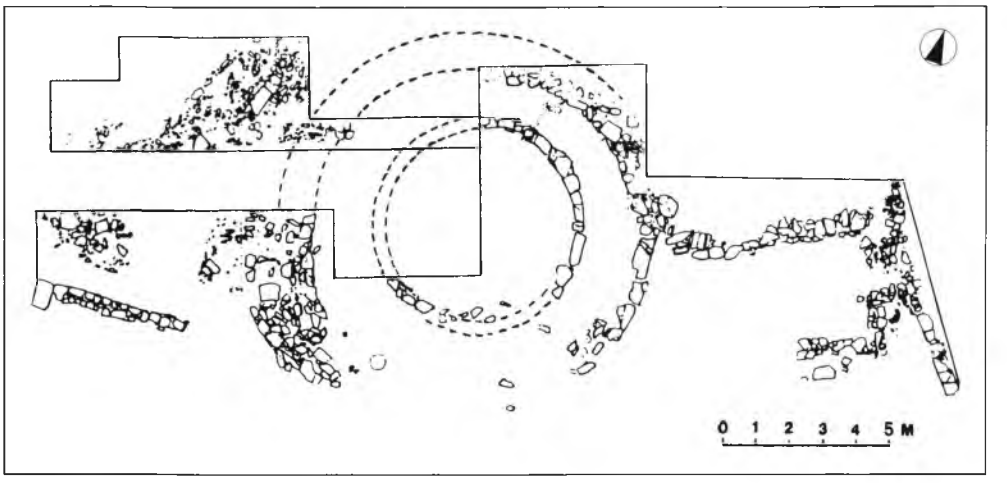
Στη θέση Δουρούτη, στην έξοδο της χαράδρας Μεγάλο Λαγκάδι προς το λεκανοπέδιο των Ιωαννίνων και σε μικρή απόσταση από τη μονή του Αγίου Γεωργίου, οι εκσκαφές για τη διάνοιξη αποστραγγιστικής τάφρου έφεραν στο φως τάφους και θεμέλια κτιρίων ημικατεστραμμένα από τα σκαπτικά μηχανήματα. Οι σωστικές ανασκαφές που πραγματοποιήθηκαν περιστασιακά από το 1976 έως και το 1983 αποκάλυψαν πολλούς τάφους του αρχαίου νεκροταφείου και ελάχιστα λείψανα κτισμάτων[45]. Από το 1995 η ανασκαφή συνεχίστηκε στην ίδια θέση ως συστηματική[46] τόσο στο χώρο των αρχαίων θεμελίων που είχαν αποκαλύψει οι σωστικές έρευνες μέσα στην αποστραγγιστική τάφρο όσο και στο πρανές του λόφου της Δουρούτης.

43. *ΑΔ* 51 (1997): Χρονικά, σ. 556. Η δασώδης σήμερα περιοχή της Αμπελιάς πήρε το όνομά της από τα αμπέλια που καλλιεργούσαν οι κάτοικοι της Μερόπης μέχρι τα τέλη της δεκαετίας του 1940, όταν άρχισε η σταδιακή εγκατάλειψη των χωριών του Πωγωνίου εξαιτίας της εξωτερικής και εσωτερικής μετανάστευσης.

44. Η. Ανδρέου, Καμπύλα κτίσματα της ύστερης εποχής του Χαλκού και της πρώιμης εποχής του Σιδήρου στην κοιλάδα του Γορμού Πωγωνίου, *Η Περιφέρεια του Μυκηναϊκού Κόσμου, Πρακτικά Β΄ Διεθνούς Διεπιστημονικού Συμποσίου, Λαμία 26-30 Σεπτεμβρίου 1999*, Αθήνα 2003, σ. 117-134.

45. Συνοπτική παρουσίαση του νεκροταφείου, βλ. Ι. Ανδρέου, Το αρχαίο νεκροταφείο στη Δουρούτη Ιωαννίνων, *Μύρτος. Μελέτες στη μνήμη Ι. Βοκοτοπούλου*, Θεσσαλονίκη 2000, σ. 23-38. Ετήσιες εκθέσεις έχουν δημοσιευθεί στα *ΑΔ* 31 (1976): Χρονικά, σ. 206 κ.ε.· 32 (1977): Χρονικά, σ. 149 κ.ε.· 33 (1978): Χρονικά, σ. 182 κ.ε.· 34 (1979): Χρονικά, σ. 240· 35 (1980): Χρονικά, σ. 301 κ.ε.· 36 (1981): Χρονικά, σ. 271· 38 (1983): Χρονικά, σ. 229. Για επιμέρους ευρήματα, βλ. Ι. Ανδρέου, Δύο παιδικοί τάφοι του 5ου αι. π.Χ., *ΗπειρΧρον* 23 (1981), σ. 126-146, και η ίδια, Χάλκινο κράνος ιλλυρικού τύπου, *Iliria* 2 (1985), σ. 281-288.

46. Οι έρευνες συνεχίζονται με τη συνεργασία της Κ. Γραβάνη, λέκτορος του Πανεπιστημίου Ιωαννίνων και με χρηματοδότηση του Ιδρύματος Ψύχα.

Εικ. 62. Δουρούτη. Νότιο συγκρότημα. Κάτοψη του κυκλικού κτίσματος και των οικοδομικών λειψάνων.

Ο συστηματικός καθαρισμός των θεμελίων που είχαν εντοπιστεί στην τάφρο και η επέκταση της ανασκαφικής έρευνας στον ίδιο χώρο, αλλά και λίγο νοτιότερα, αμέσως δυτικά της μονής Δουρούτης, αποκάλυψαν δύο συγκροτήματα που περιλαμβάνουν καμπύλα και ορθογώνια κτίσματα (Εικ. 62-63) που αποτελούνται από έναν εξωτερικό τοίχο ισχυρής κατασκευής (διαμ. 10,50, ύψ. 1,30 και πλ. 0,70-0,90 μ.) και δεύτερο ομόκεντρο εσωτερικό (διαμ. 5,70, ύψ. μόλις 0,10 και πλ. 0,45-0,50 μ.), ο οποίος ορίζει κυκλικό χώρο με υπολείμματα πλακόστρωτου δαπέδου. Ο διάδρομος που σχηματίζεται μεταξύ των δύο ομόκεντρων τοίχων διέσωσε στο χωμάτινο δάπεδό του έντονα ίχνη πυράς με κομμάτια από κάρβουνα, ενώ η χαλαρή επίχωση ολόκληρης της επιφάνειας του κτίσματος είχε αρκετό πάχος και περιείχε πολλές πέτρες μαζί με πλήθος κεραμιδιών και οστράκων, όπως επίσης οστά μεγάλων ζώων και στάχτες. Η κεραμική παρουσιάζει ποικιλία και περιλαμβάνει θραύσματα μεγάλων κυρίως αγγείων (πίθων, αμφορέων, λεκανών, υδριών, χυτρών), αλλά και αρκετών μελαμβαφών (σκυφιδίων, κανθάρων, λύχνων, πινακίων, φιαλών). Ενδιαφέρον παρουσιάζει η ανεύρεση οστράκων χειροποίητων τοπικών αγγείων προϊστορικού τύπου, με ή χωρίς διακόσμηση, τα οποία ανήκουν στις χαρακτηριστικές κατηγορίες του ευρύτερου βορειοδυτικού πολιτισμικού χώρου που αφθονούν στην Ήπειρο, ενώ δεν λείπουν όστρακα εισηγμένων αγγείων των γεωμετρικών και αρχαϊκών χρόνων. Τα άφθονα μικρά τμήματα κεραμιδιών που βρέθηκαν μέσα στην ίδια επίχωση παρουσιάζουν τόσο μεγάλη ποικιλία τύπων, πηλών και διαστάσεων, ώστε δεν μπορούν να αποδοθούν σε ενιαία στέγη, ενώ αξιοσημείωτος είναι ο αριθμός των αγνύθων, των θραυσμάτων λίθινων τριβείων και των μεταλλικών μικροαντικειμένων (σιδερένια και χάλκινα εργαλεία, χάλκινο νόμισμα, ασημένιο δαχτυλίδι με σφραγιδόλιθο). Τέλος, πρέπει να αναφερθούν τα αποτμήματα των πήλινων ειδωλίων που βρέθηκαν στην ίδια επίχωση και απεικονίζουν αποκλειστικά γυναικείες μορφές που κρατούν δάδα ή φιάλη.

Εικ. 63. Δουρούτη. Νότιο συγκρότημα. Το κυκλικό κτίσμα.

Δυτικά και ανατολικά του κυκλικού κτίσματος σώζονται μικρά τμήματα τοίχων ορθογώνιων κτιρίων κατεστραμμένων από τα σκαπτικά μηχανήματα.

Στο νότιο συγκρότημα κτισμάτων, το οποίο αποκαλύφθηκε στο πρανές του λόφου της μονής Δουρούτης, έχει αποκαλυφθεί ορθογώνιο κτίσμα σε πλήρη κάτοψη, ελάχιστο μήκος τοίχου που ανήκε σε καμπύλο κτίσμα και μεγάλο κυκλικό πλακόστρωτο. Το πλακόστρωτο (Εικ. 62) έχει διάμετρο 15 μ. και είναι κατασκευασμένο από μεγάλες ασβεστολιθικές πλάκες καλά προσαρμοσμένες μεταξύ τους, οι οποίες περιμετρικά ορίζονται

από σειρά όμοιων πλακών αλληλοκαλυπτόμενων και λοξά τοποθετημένων, με τρόπο ώστε να σχηματίζεται προστατευτικό περιχείλωμα στο λίθινο δάπεδο, το οποίο σημειωτέον ακολουθεί την κλίση του εδάφους[47]. Η επίχωση του πλακόστρωτου είχε ελάχιστο πάχος και περιείχε ανάμεικτη κεραμική (τοπική χειροποίητη προϊστορικού τύπου, άβαφα τροχήλατα αγγεία τοπικής επίσης παραγωγής, αλλά και εισηγμένα αρχαϊκά κορινθιακά και κλασικά αττικά).

Τα θεμέλια του ορθογώνιου κτιρίου αποκαλύφθηκαν σχεδόν επιφανειακά, σε πλήρη όμως κάτοψη (Εικ. 62), στο πρανές αμέσως βόρεια του περιβόλου της μονής Δουρούτης. Οι τοίχοι του έχουν πλάτος 0,50 μ. και σχηματίζουν χώρο, εξωτ. διαστ. 8×7 μ., ο οποίος έχει προσανατολισμό Α.-Δ. και διαιρείται με εσωτερικό στενότερο τοίχο σε δύο ανισομεγέθεις χώρους. Εξαιτίας της έλλειψης επιχώσεων συγκεντρώθηκαν ελάχιστα όστρακα, κυρίως από χυτροειδή και άβαφα αγγεία οικιακής χρήσης, αλλά και από λίγα λεπτά μελαμβαφή, ενώ βρέθηκαν υπολείμματα κονιαμάτων στο δυτικό τμήμα του κτίσματος.

Η μορφή των οικοδομικών λειψάνων, η μελέτη των στρωματογραφικών δεδομένων και το είδος των κινητών ευρημάτων οδήγησαν στο συμπέρασμα ότι τα κτιριακά κατάλοιπα ανήκουν σε αρχαίο ιερό, πιθανότατα της Δήμητρας[48]. Η συνέχιση των ερευνών προσδοκάται ότι θα φέρει στο φως περισσότερα στοιχεία, ώστε να σχηματιστεί πληρέστερη εικόνα για το σύνολο των οικοδομημάτων και για το είδος των λατρευτικών δρώμενων στο μολοσσικό ιερό της Δουρούτης.

ΙΩΑΝΝΑ ΑΝΔΡΕΟΥ

47. Το κεντρικό τμήμα της πλακόστρωτης επιφάνειας έχει καταστραφεί από τη διάνοιξη του δρόμου που οδηγεί στη μονή Δουρούτης.

48. Αναλυτική περιγραφή, βλ. Ι. Ανδρέου - Κ. Γραβάνη, Το ιερό της Δουρούτης, *Δωδώνη* ΚΣΤ΄, 1 (1997), σ. 581-626.

Η΄ Εφορεια
Προϊστορικων και Κλασικων Αρχαιοτητων

Το έργο της Εφορείας συνεχίστηκε κατά το 1999 και στους δύο νομούς εποπτείας της, σύμφωνα με το εγκεκριμένο πρόγραμμα δράσης. Καθήκοντα αναπληρώτριας του ελλείποντος Προϊσταμένου της Εφορείας άσκησε η αρχαιολόγος Φ. Λιάπη έως το Σεπτέμβριο 1999 και έκτοτε η υπογράφουσα.

Ιδιαίτερη βαρύτητα δόθηκε και κατά το έτος αυτό στο σωστικό ανασκαφικό έργο, προκειμένου να αποδεσμευτούν και να αποδοθούν στους ιδιοκτήτες τους τα οικόπεδα ιδιωτών, ο αριθμός των οποίων ήταν ιδιαίτερα αυξημένος μετά τη θέσπιση του ρυθμιστικού σχεδίου του Κανονιού στην Κέρκυρα. Παράλληλα, συνεχίστηκαν οι κατ' έτος εργασίες καθαρισμού και συντήρησης των αρχαιολογικών χώρων της Εφορείας, καθώς και η συντήρηση και καταγραφή των αρχαιοτήτων, ενώ προχώρησαν και οι εργασίες καταλογογράφησης των αντικειμένων και σύνταξης του Τεχνικού Δελτίου Έργου του Μουσείου Ασιατικής Τέχνης για πιθανή χρηματοδότηση από υπόλοιπα πιστώσεων του Β΄ ΚΠΣ του έργου της επανέκθεσης της Κινεζικής Πτέρυγας, καθώς και η σύνταξη και έγκριση από το ΚΑΣ της μουσειολογικής μελέτης του νέου Μουσείου Παλαιόπολης - Mon Repos.

ΜΟΥΣΕΙΑΚΕΣ ΕΡΓΑΣΙΕΣ

Στο πλαίσιο των μουσειακών εργασιών, συντηρήθηκαν κινητά ευρήματα στα εργαστήρια συντήρησης της Κέρκυρας, προερχόμενα – κατά κύριο λόγο – από τις ανασκαφές του Νομού Κέρκυρας, ενώ άλλα 1.000 περίπου προερχόμενα από τις ανασκαφές του Νομού Θεσπρωτίας, συντηρήθηκαν στα εργαστήρια συντήρησης της Θεσπρωτίας. Στο ευρετήριο του Αρχαιολογικού Μουσείου Κέρκυρας καταγράφηκαν 448 ευρήματα από το Νομό Κέρκυρας, καθώς και 290 νομίσματα. Τέλος, φωτογραφήθηκαν ψηφιακά 732 αντικείμενα.

Μουσείο Ασιατικής Τέχνης

Κατά τη διάρκεια του 1999, εκτός από τις κατ' έτος εργασίες αποκατάστασης-επισκευής του συστήματος κλιματισμού και του ανελκυστήρα του μουσείου, οι εργασίες συντήρησης του κτιρίου επικεντρώθηκαν κυρίως στην επιδιόρθωση και στεγανοποίηση της στέγης του Ανακτόρου των Αγίων Μιχαήλ και Γεωργίου, όπου στεγάζεται το Μουσείο Ασιατικής Τέχνης, καθώς και στην τοποθέτηση αντλίας. Πρόσθετα, επισκευάστηκαν το υαλοστάσιο του κεντρικού κλιμακοστασίου και τα παράθυρα της δυτικής πτέρυγας, ενώ παράλληλα ενισχύθηκε το σύστημα ασφαλείας του ανακτόρου και τοποθετήθηκαν δύο κάμερες. Έγιναν, επίσης, εργασίες διαρρύθμισης των επίσημων αιθουσών του α΄ ορόφου (Αίθουσα Τάγματος Αγίων Μιχαήλ και Γεωργίου).

Παράλληλα, από το προσωπικό του μουσείου πραγματοποιήθηκε μελέτη και προετοιμασία του υλικού για την οργάνωση της περιοδικής έκθεσης περιόδου Edo, συντάχθηκαν οι απαιτούμενοι κατάλογοι των προς έκθεση αντικειμένων και ολοκληρώθηκε η συντήρησή τους. Η έναρξη των επανεκθετικών εργασιών της εν λόγω έκθεσης ξεκίνησε το Δεκέμβριο του 1999.

Επιπρόσθετα, προχώρησε η καταλογογράφηση των αντικειμένων μικροτεχνίας της Συλλογής Γρ. Μάνου και η οργάνωση της αποθήκευσής τους, ιδίως των τυπωμάτων και των έργων ζωγραφικής.

Το φθινόπωρο συντάχθηκε και υποβλήθηκε για ένταξη στα υπόλοιπα των πιστώσεων του Β΄ ΚΠΣ του ΠΕΠ Ιονίων Νήσων το Τεχνικό Δελτίο Έργου για την επανέκθεση της Κινεζικής Πτέρυγας του μουσείου.

Το Νοέμβριο του 1999, σε συνεργασία με την Κ΄ ΕΠΚΑ, οργανώθηκε στο περιστύλιο του ανακτόρου η παρουσίαση φωτογραφικής έκθεσης για την Πολιόχνη.

Μουσείο Παλαιόπολης - Mon Repos

Το 1999 παραδόθηκε διοικητικά στην Εφορεία η έπαυλη Mon Repos, ύστερα από την ολοκλήρωση των εργασιών αποκατάστασης του κτιρίου, οι οποίες πραγματοποιήθηκαν από τη Διεύθυνση Εκτέλεσης Έργων Μουσείων, σύμφωνα με τη μελέτη αποκατάστασης του κτιρίου που εκπονήθηκε από τη Διεύθυνση Μελετών Μουσείων.

Το Δεκέμβριο εγκρίθηκε από το ΚΑΣ η μουσειολογική μελέτη του μουσείου, η οποία βασίστηκε στην προεργασία που έγινε από διεπιστημονική ομάδα εργασίας, αποτελούμενη από τους Ν. Βαλάκου, αναπληρώτρια Προϊσταμένη ΔΙΠΚΑ, Ι. Κακούρη, Προϊστάμενο ΔΒΜΜ, Α. Καραμάνου, Προϊσταμένη Η΄ ΕΠΚΑ, Φ. Λιάπη, αρχαιολόγο Η΄ ΕΠΚΑ, Σ. Χονδρογιάννη, αρχαιολόγο 8ης ΕΒΑ, Δ. Ζερνιώτη, αρχαιολόγο Η΄ ΕΠΚΑ, Σ. Βέργη, ωρομίσθιο αρχιτέκτονα, και τη Μ. Μούλιου, ωρομίσθια αρχαιολόγο-μουσειολόγο. Για τη σύνταξη της μελέτης εργάστηκαν, επίσης, οι Γ. Μεταλληνού, αρχαιολόγος της Η΄ ΕΠΚΑ, ο ιστορικός Γ. Παγκράτης και η σχεδιάστρια Ε. Μακροδήμητρα.

Σκοπός του νέου Μουσείου Παλαιόπολης είναι η συλλογή,

καταγραφή, μελέτη, επιμέλεια, ερμηνεία και παρουσίαση των πολιτιστικών υλικών αντικειμένων και άυλων δεδομένων που αφορούν στο κτήμα του Mon Repos, στην πολιτιστική και φυσική κληρονομιά του, στην έπαυλη και στους κατοίκους του από την ημέρα δημιουργίας του έως σήμερα.

Η μελέτη της νέας έκθεσης στοχεύει στην ανάδειξη του χαρακτήρα της έπαυλης και του κτήματος του Mon Repos ως ιστορικού κτιρίου μέσα από συγκεκριμένες ενότητες που προβάλλουν την ιστορική εποχή κατά την οποία ανεγέρθηκε και χρησιμοποιήθηκε το εν λόγω κτίριο και καταδεικνύουν την ιστορικότητα της Παλαιόπολης, ως πόλης με μακρόχρονο βίο.

Κατ' αυτή τη λογική, η μουσειολογική μελέτη διαμορφώθηκε ως εξής:

Ισόγειο. Αίθουσα 1. Είσοδος. Εισαγωγή των επισκεπτών στο σκοπό, τους στόχους και τη φυσιογνωμία του μουσείου.

Αίθουσα 2. Αναψυκτήριο. Χώρος συζήτησης και αναψυχής, με επίπλωση στο στυλ του 19ου αιώνα.

Αίθουσα 3. Παρουσίαση του ιστορικού ανέγερσης του κτιρίου και της ζωής του πρώτου ενοίκου του, άγγλου Ύπατου Αρμοστή Adam.

Αίθουσα 4. Η ιστορία του κτιρίου από το 1832 έως το 1967 και οι χρήσεις του από την εποχή ίδρυσής του έως την εγκατάλειψή του.

Αίθουσα 5. Παρουσίαση του ιστορικού των ανασκαφικών ερευνών στο χώρο της Παλαιόπολης και της σημασίας τους για τη μετέπειτα ερευνητική δουλειά στο χώρο.

Αίθουσα 6. Η περίοδος του ρομαντισμού, η ιδεολογία και μορφολογία των κήπων κατά το 19ο αιώνα.

Αίθουσα 7. Παρουσίαση της τοπογραφίας και της χρονολογικής εξέλιξης της αρχαίας Κέρκυρας, μέσω μακέτας της χερσονήσου του Κανονιού, χρονολογίου και φωτογραφιών.

Αίθουσα 8. Η περίοδος της Αντιβασιλείας (Regency Style) στην Κέρκυρα.

Α΄ Όροφος. Αίθουσα 9. «Περίπλους», παρουσίαση της καθοριστικής για την ιστορική εξέλιξη θέσης του νησιού στο μεσογειακό χώρο.

Αίθουσα 10. Ο δημόσιος χώρος της αρχαίας πόλης, η αρχαία αγορά.

Αίθουσα 11. Τα λουτρικά συγκροτήματα της Παλαιόπολης.

Αίθουσα 12. Ιερά και λατρείες στην αρχαία Κέρκυρα.

Αίθουσα 13. Παρουσίαση της Παλαιόπολης κατά την παλαιοχριστιανική εποχή ή έκθεση φωτογραφιών από το αρχείο της Η΄ ΕΠΚΑ με τους πιο σημαντικούς χώρους και ανασκαφές στην Παλαιόπολη.

Αίθουσα 14. Εικόνες της Επτανησιακής Σχολής ή αίθουσα προβολών και διαλέξεων.

Β΄ Όροφος. α) Χώρος περιοδικών εκθέσεων.

β) Αίθουσα εκπαιδευτικών δραστηριοτήτων.

Παράλληλα με την εκπόνηση της μελέτης, συγκεντρώθηκε και σχεδιάστηκε το απαιτούμενο υλικό για την κατασκευή του προπλάσματος της χερσονήσου του Κανονιού, που θα εκτεθεί στην Αίθουσα 7 του ισογείου, καθώς και το υλικό προβολής (κείμενα, σχέδια και φωτογραφίες των ανεσκαμμένων αρχαιολογικών χώρων) στο touch screen του ίδιου χώρου.

ΕΚΠΑΙΔΕΥΤΙΚΑ ΠΡΟΓΡΑΜΜΑΤΑ

Κατά τη διάρκεια του έτους συντάχθηκε από την αρχαιολόγο Δ. Ζερνιώτη και υλοποιήθηκε, στο πλαίσιο του προγράμματος «Μελίνα», το εκπαιδευτικό πρόγραμμα με θέμα «Κέρκυρα: Ο Ναός της Αρτέμιδος».

Τέλος, κατά το 1999 συνεχίστηκαν οι εργασίες επισκευής των εξωτερικών όψεων του κτιρίου-κηρυγμένου μνημείου της Ρολίνας, όπου στεγάζονται τα γραφεία της Εφορείας, καθώς και τα εργαστήρια συντήρησης και μέρος των αποθηκών του Αρχαιολογικού Μουσείου.

ΑΓΛΑΪΑ ΚΑΡΑΜΑΝΟΥ

ΑΝΑΣΚΑΦΙΚΕΣ ΕΡΓΑΣΙΕΣ

ΝΟΜΟΣ ΚΕΡΚΥΡΑΣ

Κέρκυρα

Οδός Φιγαρέτο (οικόπεδο Δημησιάνου)

Το οικόπεδο βρίσκεται 50 μ. περίπου βορειοδυτικά του υπό ανασκαφή οικοπέδου Παμφίλη (πρώην Ευελπίδη) και ακριβώς νοτιοανατολικά του οικοπέδου Μικάλεφ (Κεραμεικός Κέρκυρας).

Η ανασκαφή διήρκεσε από 19-4-1999 έως 19-5-1999. Στον ανασκαφικό χώρο, που έχει έκταση 350 τ.μ., ανοίχθηκαν τομές, διαστ. 3×3 μ.

Στο νοτιοανατολικό τμήμα του οικοπέδου αποκαλύφθηκε, ανοιγμένο μέσα στο φυσικό αργιλώδες έδαφος (καγιάς), κυκλικό πηγάδι χτισμένο με λιθοδομή. Το πηγάδι είχε διάμετρο στομίου 1,20 μ. και διάμετρο μαζί με το χείλος 2,50 μ. Μέσα στο πηγάδι βρέθηκαν όστρακα αγγείων (ελληνιστικής εποχής), πλήθος θραυσμάτων κεραμίδων στέγης και πήλινο σφονδύλι.

Στα δυτικά του πηγαδιού, εντοπίστηκαν λείψανα τοίχου (Τ1), ελληνιστικής περιόδου, με κατεύθυνση ΝΔ.-ΒΑ., χτισμένου από δύο κατά πλάτος σειρές ημίεργων λίθων μεγάλου και μεσαίου μεγέθους, που έχουν μεταξύ τους γέμισμα από μικρότερους λίθους και λατύπη και συνδέονται με λάσπη (σωζ. διαστ.: μήκ. 1,09, πλ. 0,91 και ύψ. 0,43 μ.).

Στις περισσότερες τομές, βάθ. 2,50 μ. περίπου, αφαιρέθηκε ενιαίο στρώμα φυσικού καγιά, σαθρού στα ψηλότερα σημεία και συμπαγέστερου στα χαμηλότερα, χωρίς ευρήματα. Στις βόρειες και δυτικές τομές βρέθηκε άφθονη κεραμική· όστρακα από αγγεία των αρχαϊκών, κλασικών και ελληνιστικών χρόνων, τμήματα πήλινων ειδωλίων, θραύσματα κεραμίδων στέγης και ένα κερκυραϊκό ελληνιστικό νόμισμα (300-229 π.Χ.). Η κεραμική εντοπίζεται από την επιφάνεια του εδάφους και συνεχίζεται έως το βάθος των 2 μ. περίπου.

Είναι φανερό ότι το ενιαίο στρώμα του καθαρού καγιά, που εντοπίστηκε στο μεγαλύτερο τμήμα του ανασκαπτόμενου χώρου από την επιφάνεια ήδη του εδάφους, αποκτά ιδιαίτερη σημασία με την αποκάλυψη του εργαστηρίου κεραμικής στο γειτονικό οικόπεδο Μικάλεφ, καθώς γι' αυτό προφανώς πρώτη ύλη υπήρξε ο εν λόγω καγιάς. Φαίνεται ότι, όπως και στα σημερινά κεραμοποιεία, το εργαστήριο είχε χτιστεί δίπλα στην πρώτη ύλη της παραγωγής.

ΓΟΥΛΙΕΛΜΑ-ΚΥΡΙΑΚΗ ΑΥΓΕΡΙΝΟΥ

Περιοχή Κανόνι (οικόπεδο Γ΄ κληρονόμων Β. Κονοφάου)

Το παραπάνω οικόπεδο βρίσκεται κοντά στη θέση Βρυσούλα. Γειτνιάζει με τα ήδη ανεσκαμμένα οικόπεδα Πουλιάση[1] προς Ν., Γιοβάνη-Κόλλα[2] προς ΝΔ., Μαζαράκη[3] προς ΒΔ. και το οικόπεδο Μοντσενίγου[4] προς Β.

Στην νοτιοανατολική γωνία του οικοδομήσιμου τμήματος του οικοπέδου αποκαλύφθηκε νεότερη ορθογώνια κατασκευή, ενώ στα νότια και νοτιοδυτικά, διάσπαρτο αρχαίο οικοδομικό υλικό στα ίδια βάθη, μέσα σε στρώμα που περιελάμβανε και νεότερη, αλλά και σύγχρονη εφυαλωμένη κεραμική.

Μετά την αφαίρεση του στρώματος αυτού, αποκαλύφθηκε αρχαίο λιθόκτιστο πηγάδι, διαμ. 0,85 μ. Το πηγάδι είχε επιχωματωθεί κατά την αρχαιότητα. Λόγω της υψηλής στάθμης του υδροφόρου ορίζοντα αποκαλύφθηκαν μόνον πέντε ανισοϋψείς σειρές δόμων των τοιχωμάτων του.

Στα δυτικά του πηγαδιού, σε απόσταση 6,50 μ. περίπου, εντοπίστηκε τμήμα πήλινου κυλινδρικού αγωγού, μήκ. 1,50 μ., με κατεύθυνση Δ.-Α. Αποτελείται από κυλίνδρους, μήκ. 0,32 και διαμ. 0,12 μ. Σε απόσταση 0,55 μ. νότια του εν λόγω αγωγού και μέσα στο φυσικό έδαφος, ανασκάφηκε έως το βάθος του 1,10 μ. από την επιφάνεια του εδάφους κυκλικός «βόθρος», διαμ. 0,75 μ., ο οποίος απέδωσε γραπτή πρωτοκορινθιακή και πρώιμη κορινθιακή κεραμική.

Στο βόρειο τμήμα του οικοπέδου, οι αρχαιότητες αποκαλύφθηκαν κατά το μεγαλύτερο μέρος τους εκτός του οικοδομήσιμου χώρου. Ανασκαφικά ερευνήθηκαν δύο παράλληλοι τοίχοι (Τχ.1 και Τχ.2), σε μήκος 17,50 μ., με κατεύθυνση Α.-Δ. και σε απόσταση μεταξύ τους 3 μ. περίπου. Και οι δύο τοίχοι ήταν χτισμένοι με υλικό σε β΄ χρήση και σώζονταν στο κατώτερο τμήμα τους ή και μόνο στη θεμελίωση. Στα δυτικά οι εν λόγω τοίχοι συνεχίζουν και εκτός του ανασκαφικού σκάμματος.

Ο Τχ.1 αποκαλύφθηκε σε βάθος κυμαινόμενο μεταξύ 2,61 και 1,51 μ.[5] και έχει πλάτος 0,50-0,70 μ. Στο ανατολικό όριό του έχει ενσωματωθεί μεγάλος ημικυλινδρικός πωρόλιθος, με βαθιά κατά μήκος εντομή στη μία πλατιά επιφάνειά του και περιμετρική αβαθή κοιλότητα στην άλλη. Βόρεια του Τχ.1 αποκαλύφθηκε τμήμα ημικατεστραμμένου αγωγού, κατασκευασμένου από κυρτές κεραμίδες. Τόσο ο πωρόλιθος όσο και ο αγωγός παραπέμπουν σε χώρο εργαστηρίου. Στο ανατολικό τμήμα του Τχ.1, αποκαλύφθηκε τρισκελής, σε σχήμα Π, λίθινη κατασκευή, το βόρειο σκέλος της οποίας αποτελεί τμήμα του Τχ.1, ενώ τα άλλα δύο σκέλη αποτελούν οι Τχ.3 (Β.-Ν., μήκ. 2,04 μ.) και Τχ.4 (Α.-Δ., μήκ. 1,97-1,88 μ.).

Ο Τχ.2 αποκαλύφθηκε σε βάθος από 2,66 έως 1,20 μ., σώζεται σε κακή κατάσταση στο ανατολικό τμήμα του, ενώ στο δυτικό αποτελείται από δύο σειρές καλοδουλεμένων, όχι όμως καλά συναρμοσμένων δόμων. Έχει πλάτος 0,70 μ. και θεμελιώνεται στο φυσικό έδαφος.

Στο χώρο ανάμεσα στους δύο τοίχους αποκαλύφθηκαν με κλίση Α.-Δ. δύο επάλληλα στρώματα, αποτελούμενα από μικρούς λίθους, θραύσματα κεραμίδων και όστρακα αγγείων. Το ανώτερο σωζόμενο στρώμα αποκαλύφθηκε στο δυτικό τμήμα σε μήκος 10,60 μ. και αποτελείται από πιο μεγάλα θραύσματα κεραμίδων στέγης και δόμους πεσμένους από τον Τχ.2. Το κατώτερο στρώμα αποκαλύφθηκε πλήρως στο ανατολικό τμήμα του χώρου μεταξύ των Τχ.1 και Τχ.2. Αποτελείται από πακτωμένα θραύσματα κεραμίδων και λίθων. Με βάση την τομή ελέγχου, το στρώμα πατά πάνω στο φυσικό έδαφος, το οποίο παρουσιάζει κλίση Ν.-Β., ενώ στην τομή αυτή βρέθηκε και χάλκινο νόμισμα Αμβρακίας του 238-168 π.Χ.[6]. Μετά την αφαίρεση τμήματος του άνω σωζόμενου στρώματος, αποκαλύφθηκε πήλινος αγωγός από κυρτές κεραμίδες στέγης, ο οποίος ξεκινά από τον Τχ.1, ακολουθεί περιμετρικά την κατασκευή νότια του Τχ.1 και φθάνει έως το δυτικό όριο της ανασκαφής, όπου σώζεται σκεπασμένος με θραύσματα επίπεδων στρωτήρων κεράμων.

Στο μεγαλύτερο τμήμα του χώρου που ανασκάφηκε βόρεια του Τχ.1 αποκαλύφθηκε λιθορριπή από ακατέργαστους και ημικατεργασμένους λίθους. Κάτω από τη λιθορριπή αποκαλύφθηκε εκτεταμένο στρώμα με πακτωμένα θραύσματα κεραμιδιών, αγγείων και λίθους, που πατά στο φυσικό έδαφος. Δημιουργείται η εντύπωση ότι πρόκειται για έναν κυκλικό χώρο, τα βάθη του οποίου συγκλίνουν προς το κέντρο.

Κατά τη διάρκεια της ανασκαφής βρέθηκαν έξι χάλκινα νομίσματα, πήλινο ειδώλιο ανακεκλιμένης γυναικείας μορφής με περίτεχνη κόμμωση, τμήμα πήλινου βωμίσκου και λίθινο ανθεμωτό αντικείμενο. Συγκεντρώθηκε επίσης κεραμική, κυρίως ελληνιστικών χρόνων, καθώς και αρχαϊκά όστρακα από τον αποθέτη-βόθρο.

Η διάταξη των Τχ.1 και Τχ.2, η σταθερή μεταξύ τους τρίμε-

1. *ΑΔ* 28 (1973): Χρονικά, σ. 421, Πίν. 383γ.

2. *ΑΔ* 29 (1973-1974): Χρονικά, σ. 642-644, Σχέδ. 5, Πίν. 457, 458· 32 (1977): Χρονικά, σ. 181, Πίν. 144. *ΑΑΑ* VII (1974), σ. 183-186, εικ. 1-2.

3. *ΑΔ* 51 (1996): Χρονικά, σ. 409-412, Σχέδ. 5, Πίν. 110.

4. Βλ. παρακάτω, σ. 491, οικόπεδο Μοντσενίγου.

5. Όλα τα βάθη της ανασκαφής υπολογίστηκαν με βάση το σημερινό οδόστρωμα της οδού Φιγαρέτο.

6. *ΧΑΝ* 4: εμπρ.: δαφνοστεφανωμένη κεφαλή Απόλλωνα - οπ.: βαίτυλος μέσα σε στεφάνι δάφνης, βλ. *SNG*, Epirus-Acarnania, τ. 3, πίν. 1, αριθ. 24.

τρη απόσταση, καθώς και τα δύο στρώματα, οδηγούν στην ταύτιση του χώρου με κάποια από τις οδούς[7] της αρχαίας πόλης, που με κατεύθυνση Α.-Δ. οδηγούσαν κατά τα ελληνιστικά χρόνια από τα υψώματα της πόλης στον Υλλαϊκό λιμένα. Τα δύο στρώματα ερμηνεύονται ως υποστρώματα οδοστρωμάτων και δίνουν δύο επάλληλες οικοδομικές φάσεις, αν και η εικόνα και η μορφή του ανώτερου σωζόμενου στρώματος θυμίζει περισσότερο στρώμα καταστροφής. Στην ταύτιση αυτή συνηγορεί και η ανασκαφή στο γειτονικό προς Β. οικόπεδο Μοντσενίγου παρόμοιας κατασκευής, σε απόσταση που δικαιολογεί τη μεσολάβηση δύο οικοδομικών τετραγώνων.

Για την ερμηνεία του χώρου που αποκαλύφθηκε σε μικρό μόνον τμήμα του, βόρεια της αρχαίας οδού, θα χρειαστεί ο ανασκαφικός έλεγχος στο όμορο προς Β. οικόπεδο.

Νότια της αρχαίας οδού, ο χώρος ήταν αδόμητος, όπως δηλώνει η παρουσία του πηγαδιού, αλλά και η απουσία άλλων σταθερών ευρημάτων.

Οδός Ναυσικάς (οικόπεδο Κομπολίτη)

Το παραπάνω οικόπεδο βρίσκεται στην ανατολική πλευρά της οδού Ναυσικάς, 50 μ. περίπου βόρεια του οικοπέδου «Δήμητρα Α.Ε.»[8] και σε μικρή απόσταση (150-200 μ. περίπου) βορειοανατολικά των οικοπέδων Χαλικιοπούλου[9] και Ασωνίτη, τα οποία ερευνήθηκαν το 1997 και 1998 και αποκάλυψαν αποσπασματικά οικιστικά κατάλοιπα της αρχαίας πόλης της Κέρκυρας.

Η ανασκαφική έρευνα κάλυψε χώρο 72 τ.μ., διενεργήθηκε με δαπάνη του ιδιοκτήτη και παρέμεινε ημιτελής, λόγω διακοπής της χρηματοδότησης.

Αποκαλύφθηκε στρώμα με διάσπαρτους λίθους διαφόρων μεγεθών και διαφορετικής κατεργασίας, μαζί με θραύσματα κεραμιδιών με κατεύθυνση σχεδόν Β.-Ν., ενώ στο ανατολικό πρανές της ανασκαφής, στα ίδια περίπου βάθη, αποκαλύφθηκε σύστημα δουλεμένων λίθων, που δείχνουν να γωνιάζουν. Βόρεια και ανατολικά του στρώματος των λίθων αποκαλύφθηκε στρώμα με πυκνή κεραμική, αποτελούμενο κυρίως από θραύσματα μαγειρικών σκευών, το οποίο ανασκάφηκε σε μικρό μόνον τμήμα του.

Ακριβώς δυτικά του στρώματος με τους ριγμένους λίθους, αποκαλύφθηκε εν μέρει πήλινη ορθογώνια κατασκευή, η οποία εκτείνεται και κάτω από το στρώμα αυτό. Αποτελείται από στρωτήρες κεράμους κατακόρυφα τοποθετημένες, ενώ το δάπεδό της φαίνεται ότι ήταν επίσης στρωμένο με στρωτήρες κεράμους.

Τέλος, σε ερευνητική τομή στο κεντρικό τμήμα του οικοπέδου, αποκαλύφθηκε σε μεγαλύτερο βάθος και πλάτος 0,30 μ. περίπου στρώμα καταστροφής με θραύσματα κεραμίδων στέγης, αγγείων και λίθων.

Κατά την ανασκαφή βρέθηκαν δύο μολύβδινα σταθμία και ένα μικρό χάλκινο[10], τμήμα χάλκινης λαβής αρύταινας που απολήγει σε κεφαλή σκύλου του τελευταίου τετάρτου του 4ου αι. π.Χ.[11], τμήμα μεγάλης σιδερένιας αλυσίδας, αργυρή κορινθιακή δραχμή του ύστερου 4ου-3ου αι. π.Χ.[12] και 37 χάλκινα νομίσματα ελληνιστικών χρόνων (και της πρώιμης Ρωμαιοκρατίας στην Κέρκυρα)[13].

Συνελέγησαν κυρίως όστρακα άβαφων αγγείων ελληνιστικών χρόνων, ανάμεσά τους το ήμισυ λεκανίδας και το μεγαλύτερο τμήμα σκυφιδίου, αλλά και τμήμα πινακίου με πορτοκαλέρυθρη βαφή, καθώς και όστρακο κορινθιακής μελαμβαφούς κοτύλης του 4ου αι. π.Χ. με γραπτό δικτυωτό κόσμημα[14].

Σημαντική είναι η συγκέντρωση ευρημάτων (δέκα χάλκινα νομίσματα, τμήμα σιδερένιας αλυσίδας, δύο θραύσματα μολύβδινων αντικειμένων) σε χώρο διαστ. 1,20 (Β.-Ν.)× 0,90 μ. (Α.-Δ.) στο τετράγωνο Α3, βόρεια της πήλινης κατασκευής.

Αν και η ανασκαφική έρευνα δεν έχει ακόμη ολοκληρωθεί, το είδος των ευρημάτων και η κατανομή τους οδηγούν στην υπόθεση ότι πρόκειται για χώρο κάποιου εμπορικού καταστήματος και μάλιστα μαγειρείου (στρώμα με θραύσματα μαγειρικών σκευών, σταθμία, αλυσίδα, πήλινη κατασκευή, νομίσματα). Ωστόσο, ασφαλή συμπεράσματα θα εξαχθούν μετά την ολοκλήρωση της ανασκαφικής έρευνας στο χώρο.

Έως το σημείο που έφθασε η ανασκαφική έρευνα διαπιστώνεται χρήση του χώρου κατά τους τέσσερις τελευταίους προχριστιανικούς αιώνες.

ΜΑΡΙΑ ΝΑΚΟΥ

Οδός Ναυσικάς (Ο.Τ. 559Α, οικόπεδο «Δήμητρα Α.Ε.»)

Το παραπάνω οικόπεδο βρίσκεται στο Κανόνι και έχει συνολική έκταση 3.377 τ.μ. περίπου. Η ανασκαφική έρευνα, που διήρκεσε από 7-6-1999 έως 5-11-1999, αναπτύχθηκε βαθμιδωτά σε τέσσερα επίπεδα (Τομείς 1-4), τα οποία συγκρατούνταν ήδη από την αρχαιότητα με ισχυρούς αναλημματικούς τοίχους και στα οποία ανασκάφηκαν τμήματα κτιρίων. Τα σωζόμενα οικοδομικά κατάλοιπα αποκαλύφθηκαν αποσπασματικά, όχι μόνο λόγω καταστροφής και ισοπέδωσης κατά τους αρχαίους χρόνους, αλλά και εξαιτίας του γεγονότος ότι ένα τμήμα τους καλυπτόταν από οικοδομήματα των αρχών του αιώνα, αλλά και από νεότερες κατασκευές (Εικ. 1).

---

7. Για το οδικό σύστημα της αρχαίας Κέρκυρας, βλ. *ΑΔ* 28 (1973): Χρονικά, σ. 422· 46 (1991): Χρονικά, σ. 257-259, Σχέδ. 2, Πίν. 100 γ-στ.

8. Βλ. παρακάτω, οικόπεδο «Δήμητρα Α.Ε.».

9. *ΑΔ* 53 (1998): Χρονικά, σ. 523-525 .

10. *Agora* X, 1964, πίν. 1: BW 7, πίν. 8: LW 60, πίν. 10: LW 77.

11. Δ. Λαζαρίδης - Κ. Ρωμιοπούλου - Ι. Τουράτσογλου, *Ο τύμβος της Νικήσιανης*, Αθήνα 1992, σ. 24, εικ. 5, Μ 352.

12. *SNG*, Corinth, τ. 3, πίν. 3, αριθ. 141, εμπρ.: Πήγασος - οπ.: Νύμφη Πειρήνη.

13. *XAN* 27, 34: εμπρ.: αμφορέας - οπ.: τσαμπί σταφύλι του 400-300 π.Χ., βλ. *SNG*, Coll. Evélpidis, πίν. LI, αριθ. 1888-1889. *XAN* 12, 13, 14: εμπρ.: πρώρα - οπ.: κάνθαρος και εμπρ.: κεφαλή Διώνης - οπ.: πρώρα του 300-229 π.Χ. *XAN* 6: εμπρ.: κεφαλή Ποσειδώνα - οπ.: βουκράνιο του 229-48 π.Χ., βλ. *SNG*, ό.π., πίν. LII, αριθ. 1959.

14. *Agora* XII, 1970, πίν. 15, αριθ. 322-323.

Εικ. 1. Κέρκυρα. Οδός Ναυσικάς. Οικόπεδο «Δήμητρα Α.Ε.». Γενική άποψη της ανασκαφής.

Στο νοτιοανατολικό τμήμα του Τομέα 1, στο μεγαλύτερο μέρος του οποίου αποκαλύφθηκε ο φυσικός βράχος, ήλθε στο φως τμήμα κτιρίου (Κτίριο Α), μέγ. διαστ. 11,50×7,50 μ., αποτελούμενο από δύο τουλάχιστον χώρους. Η τοιχοποιία του σώζεται σε επίπεδο θεμελίωσης και είναι κατασκευασμένη από ακανόνιστες λιθοπλίνθους, εδραζόμενες στο φυσικό βράχο. Εσωτερικά, οι τοίχοι ήταν επιχρισμένοι με κονίαμα, όπως διαπιστώθηκε από την εύρεση υπολειμμάτων, που κατά τόπους έφεραν ίχνη ερυθρού χρώματος. Εντός του κτιρίου διασώθηκε τμήμα δαπέδου από θραύσματα κεράμων και στο μέσον του ίδιου χώρου υπολείμματα πυράς. Θυραίο άνοιγμα συνδέει τους δύο χώρους του κτιρίου. Στα δυτικά του ερευνήθηκε τμήμα σκεπαστού αγωγού, μήκ. 4,50 και πλ. 1 μ., με κατεύθυνση Α.-Δ., ο οποίος καταλήγει σε μικρή τετράγωνη δεξαμενή (διαστ. 1×0,80 μ.), επενδεδυμένη με υδραυλικό κονίαμα. Πιθανότατα πρόκειται για λουτρική κατασκευή.

Στα επάλληλα στρώματα απόθεσης κεραμικής που εντοπίστηκαν στο εσωτερικό του οικήματος, το οποίο κατά πάσα πιθανότητα μπορεί να ταυτιστεί με ιδιωτική κατοικία, συμπεριλαμβάνονται όστρακα οικιακής χρηστικής κεραμικής, κύαθοι[15], άωτα σκυφίδια[16] και λύχνοι[17] των ελληνιστικών χρόνων, αλλά και παλαιότερα.

Στον Τομέα 2, μετά την αφαίρεση εκτεταμένου μπαζώματος αποτελούμενου από θραύσματα κεράμων, λίθων και οστράκων αγγείων ελληνιστικών χρόνων, αποκαλύφθηκε αποσπασματικά κτίριο (Κτίριο Β), μέγ. διαστ. 16×5 μ. Η τοιχοδομία του εδράζεται στο φυσικό βράχο και είναι κατασκευασμένη από ανισομεγέθεις λιθοπλίνθους, με εξαίρεση τους δύο εξωτερικούς τοίχους που είναι κατασκευασμένοι από ακανόνιστους ογκόλιθους.

Τόσο στο χώρο εντός του Κτιρίου Β όσο και γύρω από αυτό εντοπίστηκε παχύ στρώμα κεράμων λακωνικού και κορινθιακού τύπου, κάποια από τα οποία σώζουν σφραγίσματα, με χαρακτηριστικότερο αυτό με την επιγραφή: *ΕΠΙΘΕΡΣΙΑ* εντός ορθογωνίου πλαισίου. Ανάμεσα στα κινητά ευρήματα αφθονούν θραύσματα αμφορέων και μικρότερων χρηστικών αγγείων, καθώς και χάλκινα εργαλεία και αρκετά νομίσματα Κέρκυρας (300-229 και 229-48 π.Χ.). Η οικοδόμηση του κτιρίου μπορεί να τοποθετηθεί στα μέσα του 4ου αι. π.Χ. και η χρήση του συνεχίζεται έως τους ύστερους ελληνιστικούς χρόνους.

Μεταξύ των τομέων 1 και 2, το χώρο διατρέχουν δύο αναλημματικοί τοίχοι στην ίδια περίπου ευθεία, ο ένας (Τχ.21) στα βόρεια και ο δεύτερος (Τχ.22) στα νότια. Και οι δύο τοίχοι είναι κατασκευασμένοι από ασβεστολιθικούς ογκόλιθους γεμισμένους εσωτερικά με λατύπη και εδράζονται στο φυσικό βράχο.

Νότια του Τχ.21 διασώθηκε ημικυκλική εστία με δάπεδο από πήλινες πλάκες. Τα έντονα ίχνη καύσης και η κεραμική του χώρου επιτρέπουν την ερμηνεία του ως μαγειρείου.

Στο κατώτερο επίπεδο του οικοπέδου (Τομέας 3) αποκαλύφθηκαν τμήματα τριών τοίχων σε σχήμα Π που σώζονται στο ύψος της υποθεμελίωσης και δίνουν την εντύπωση πρόχειρων κατασκευών, ίσως τμήματα τοίχων αντιστήριξης. Και ο τομέας αυτός ορίζεται στα νότιά του από ισχυρό αναλημματικό τοίχο με κατεύθυνση Β.-Ν., ο οποίος αποκαλύφθηκε κάτω από παχύ στρώμα καταστροφής.

Η εύρεση περίπου 200 αγνύθων, πήλινων μητρών, αγγείων, πήλινων σφηνών και χάλκινων εργαλείων παρέχει χρήσιμες πληροφορίες για τις δραστηριότητες των κατοίκων της περιοχής. Την πιθανή ύπαρξη λατρευτικών χώρων εντός των κτιρίων

15. Χρονολογούνται στον 4ο αι. π.Χ., πρβλ. *Agora* XII, 1970, 1, σ. 296, 2, πίν. 33 (838).

16. Χρονολογούνται στο 2ο αι. π.Χ.

17. Τα αντιπροσωπευτικότερα δείγματα χρονολογούνται στα τέλη του 4ου και στον 3ο αι. π.Χ. Βλ. *Agora* IV, 1958, σ. 70-71, πίν. 38 (290-323) και D.M. Bailey, *A Catalogue of Lamps in the British Museum*, London 1975, σ. 50-51, 58, πίν. 15 (70) και 18 (92) και σ. 56, πίν. 16-17 (Q).

μαρτυρεί και η εύρεση δεκάδων τμημάτων πήλινων ειδωλίων και αρκετών πήλινων βωμίσκων.

Η πρωιμότερη φάση των λειψάνων στο οικόπεδο χρονολογείται στους πρώιμους κλασικούς χρόνους, η ύπαρξη όμως και αρχαϊκής κεραμικής πιστοποιεί τη χρήση του χώρου και παλαιότερα.

ΥΠΑΤΙΑ ΦΑΚΛΑΡΗ

Οδός Ναυσικάς 19 (οικόπεδο Ασωνίτη)

Το παραπάνω οικόπεδο ανασκάφηκε σε δύο περιόδους, η πρώτη από 20-10-1998 έως 19-11-1998 και η δεύτερη από 1-6-1999 έως 14-6-1999.

Κατά την ανασκαφική έρευνα του Τομέα Α, ο οποίος αντιστοιχεί στο κατώτερο τμήμα του οικοπέδου, αποκαλύφθηκαν στα βορειοανατολικά, σε βάθος από 0,93 έως 1,04 μ., αποσπασματικά λείψανα κατοίκησης, που ανάγονται στην ελληνιστική εποχή και αποτελούνται από δύο παράλληλους τοίχους (Τ3 και Τ4) κατασκευασμένους από τρεις σειρές ημίεργων λίθων διαφόρων μεγεθών, που αποκαλύφθηκαν σε μήκος 1,10 και 1,22 μ. αντίστοιχα. Η μεταξύ τους απόσταση κυμαίνεται γύρω στα 0,30 μ. Πιθανώς λειτουργούσαν ως αγωγός. Στα δυτικά των Τ3 και Τ4 και παράλληλα προς αυτούς εντοπίστηκε σε βάθος 0,95 μ. ο τοίχος Τ1 της ίδιας με αυτούς εποχής, διαστ.: μέγ. σωζ. μήκ. 1,22, πλ. 0,62 και ύψ. 0,22 μ., χτισμένος από δύο σειρές ημίεργων λίθων διαφόρων μεγεθών. Στα νοτιοδυτικά του Τ1 και κάθετα σε αυτόν εντοπίστηκε σε βάθος 0,90 μ. ένας ακόμη τοίχος, ο Τ2 της ιδίας εποχής, διαστ.: μέγ. σωζ. μήκ. 0,90, πλ. 0,42, και ύψ. 0,30 μ., χτισμένος από μία σειρά ημίεργων λίθων με συνδετικό υλικό λάσπη.

Στο κεντρικό τμήμα του χώρου, νότια των Τ3-Τ4 και Τ1-Τ2 αποκαλύφθηκε στρώμα καταστροφής από ημίεργους ή πλακοειδείς λίθους, θραύσματα κεράμων στέγης και πήλινων αγγείων, σε βάθος που κυμαίνεται από 0,85 έως 1,17 μ.

Στον Τομέα Β, στο δυτικό του τμήμα, σε έκταση 2,16 μ. και κάτω από πυκνό στρώμα καταστροφής ελληνιστικών χρόνων, αποκαλύφθηκαν τμήματα τεσσάρων τοίχων, υπολείμματα ισάριθμων άλλων και τμήματα αγωγών. Τα τμήματα των τοίχων δίνουν την εντύπωση πρόχειρων κατασκευών, που εδράζονται στο φυσικό έδαφος, σώζονται στο ύψος της υποθεμελίωσης και στην πλειονότητά τους φαίνεται ότι αποτελούν τμήματα τοίχων αντιστήριξης. Με την αρχαιότερη φάση συνδέονται οι τοίχοι Τ7-Τ8 κάθετοι μεταξύ τους. Είναι επιμελέστερης κατασκευής, θεμελιωμένοι στο αρχαϊκό στρώμα και σώζονται σε μήκος 4 και 1,10 μ. αντίστοιχα. Έχουν πλάτος 0,50 μ. και διατηρούν δύο δόμους σε ύψος 0,30 μ.

Νεότερη επέμβαση στο ανατολικό τμήμα του Τομέα Β, όπου πολύ γρήγορα αποκαλύφθηκε το φυσικό έδαφος, αποτελεί φρέαρ με διάμετρο 3 μ., το οποίο έχει διαταράξει το ανώτερο επίπεδο του οικοπέδου, στο οποίο διασώθηκαν τμήματα δύο αγωγών. Ο καλύτερα σωζόμενος αγωγός 2, στα δυτικά του πηγαδιού, με κατεύθυνση Β.-Ν., έφερε ως δάπεδο ακροκεράμους στρωτήρες με ανακαμπτόμενα άκρα. Αποκαλύφθηκε μέσα σε πυκνό μπάζωμα λεπτής κεραμικής σε μήκος 3 και πλάτος 0,50 μ. Στο μπάζωμα δεν βρέθηκαν αμιγή στρώματα κεραμικής και τα όστρακα χρονολογούνται από τους κλασικούς έως τους ύστερους ελληνιστικούς χρόνους.

Ο τοίχος Τ1 του ανατολικού τομέα, λόγω της έντονης κλίσης του εδάφους από Α. προς Δ., αποτελεί το ανατολικό όριο των αποκαλυφθέντων οικοδομικών λειψάνων με κατεύθυνση Β.-Ν. Ο τοίχος αποκαλύφθηκε σε μήκος 8,50 μ., το πλάτος του φθάνει τα 1,30 μ. και σωζεται σε ύψος 0,30 μ. Η υποθεμελίωσή του συνίσταται από μία σειρά αργών λίθων, που στηρίζει δύο σειρές λιθοπλίνθων ισχυρά μετακινημένων, χωρίς ιδιαίτερη επεξεργασία στην κάθετη όψη τους και με αδρό δούλεμα στην άνω επιφάνειά τους. Ο Τ1 φαίνεται ότι αποτελεί τη συνέχεια του τοίχου, ο οποίος είχε έλθει στο φως στο ίδιο επίπεδο και με την ίδια κατεύθυνση στο παράπλευρο οικόπεδο Ν. Χαλικιόπουλου και είχε χαρακτηριστεί ως τοίχος αντιστήριξης.

Η κεραμική στο δυτικό τμήμα του Τομέα Β δεν παρουσιάζει διαφοροποίηση από αυτή στην περιοχή του τοίχου Τ1, εκτός από την κυριαρχία μικρών αγγείων αρχαϊκών χρόνων. Στα κινητά ευρήματα – από το στρώμα καταστροφής – ανήκουν όστρακα πινακίων, άωτων σκυφιδίων, αμφορέων, τρία όστρακα αττικών αγγείων ερυθρόμορφου ρυθμού, τμήματα ειδωλίων υστεροκλασικών και ελληνιστικών χρόνων, 59 πήλινες κωνικές αγνύθες και μικρού μεγέθους χάλκινο ειδώλιο πτηνού.

Τα κινητά ευρήματα της ανασκαφής πιστοποιούν τη χρήση του χώρου από τους αρχαϊκούς έως και τους ελληνιστικούς χρόνους. Στα χαρακτηριστικά ευρήματα της ανασκαφής συγκαταλέγονται: όστρακα πρωτοκορινθιακών κοτυλών, τμήμα λαιμού κωνικής οινοχόης, τμήματα πήλινων ειδωλίων, χάλκινα εργαλεία και νομίσματα, μεταξύ των οποίων ένα Κεφαλληνίας 431-330 π.Χ. και τρία Κέρκυρας, το ένα του 300-229 π.Χ. και δύο του 229-48 π.Χ.

Ο αποσπασματικός, ωστόσο, χαρακτήρας των οικοδομικών λειψάνων, που διατηρήθηκαν σε κατάχωση στο συγκεκριμένο οικόπεδο, δεν επιτρέπει προς το παρόν την εξαγωγή ειδικότερων συμπερασμάτων, διότι οποιαδήποτε ερμηνεία θα πρέπει να συνδυαστεί με τη μελέτη των ευρημάτων στα όμορα οικόπεδα Κεφαλλωνίτη και Χαλικιόπουλου σε συνολική διαπραγμάτευση.

ΓΟΥΛΙΕΛΜΑ-ΚΥΡΙΑΚΗ ΑΥΓΕΡΙΝΟΥ - ΥΠΑΤΙΑ ΦΑΚΛΑΡΗ

Άγιος Αθανάσιος

Το ναΰδριο του Αγίου Αθανασίου βρίσκεται στο συνοικισμό του Ανεμομύλου, που αντιστοιχεί στη βορειοανατολική παρυφή της αρχαίας πόλης. Ο ναός μονόκλιτος (μήκ. 10,50, πλ. 5.90 δυτικά και 6,40 μ. ανατολικά), είναι χτισμένος πάνω σε πύργο του αρχαίου λιμανιού του Αλκινόου.

Ο πύργος αυτός χρονολογείται στα τέλη του 5ου-αρχές 4ου αι. π.Χ. και έχει ορθογώνιο σχήμα, με άξονα Β.-Ν. Σώζεται σε ύψος τριών δόμων. Τμήμα του είναι ορατό στο κάτω μέρος του νότιου τοίχου της εκκλησίας. Ο πύργος είναι χτισμένος ισοδομικά με ορθογώνιους ογκόλιθους (μέγ. μήκ. 2,83 μ.) από σκλη-

ρό, τοπικό ασβεστόλιθο, που συνδέονται με κάθετους συνδέσμους σε μερικά σημεία. Αποτελείται από δύο τμήματα: α) ένα κατώτερο συμπαγές κρηπίδωμα, β) τείχος, πάχ. 1 μ. στα άκρα του κρηπιδώματος με λατύπη, χώμα και άλλο υλικό στο κενό. Οι πλευρές του πύργου συγκλίνουν προς τα μέσα. Από την ανατολική πλευρά ξεκινάει τείχος-λιμενοβραχίων (πάχ. 3 μ.) με κατεύθυνση προς Α., σωζόμενο σε μήκος 6,50 μ. Το υπόλοιπο ίσως καταστράφηκε από τους Βενετούς. Η εποχή της καταστροφής του πύργου, τις τελευταίες δεκαετίες του 1ου αι. π.Χ. προσδιορίζεται από τα όστρακα, τα οποία βρέθηκαν στα χώματα της καταστροφής του.

Το λιμάνι του Αλκινόου προστατευόταν επομένως από τα κύματα «δι' ενός τουλάχιστον ισχυρού λιμενοβραχίονος, του οποίου το άκρο βρέθηκε με τον πύργο τον φυλάττοντα την είσοδο του λιμανιού»[18].

Κατά τη διάρκεια της εκτέλεσης έργου στο ναό από την 8η ΕΒΑ, αφαιρέθηκε από το εσωτερικό του ναού το νεότερο δάπεδο. Ακολούθησε μικρής έκτασης ανασκαφική έρευνα, στο πλαίσιο της οποίας εμφανίστηκε σε βάθος 1,10 μ. (από την επιφάνεια της θάλασσας) επίπεδη συμπαγής στρώση από ημίεργους ογκόλιθους σκληρού τοπικού ασβεστόλιθου, διαστ. 7×4× 2,20 μ., η οποία αποτελεί τμήμα της ανωδομής του πύργου.

Σε υποτομή που διενεργήθηκε στη βορειοδυτική πλευρά του ναού, με την αφαίρεση ενός μικρού ογκόλιθου, διαπιστώθηκε η ύπαρξη και άλλης παρεμφερούς στρώσης ογκόλιθων. Στα δυτικά του Ιερού και εκεί που θεωρείται ότι βρίσκεται η ανατολική πλευρά του πύργου, εντοπίστηκε η εξωτερική γωνία ένωσης με το λιμενοβραχίονα. Το σημαντικότερο στοιχείο της έρευνας αποτελεί ο εντοπισμός της ανώτερης στρώσης του κρηπιδώματος της ανατολικής πλευράς του πύργου.

Από την ανασκαφική έρευνα στο εσωτερικό του ιερού ναού, συνελέγη κεραμική με εφυάλωση νεότερων χρόνων (16ου-18ου αιώνα) και λίγα διαβρωμένα όστρακα άβαφης κεραμικής των υστερορρωμαϊκών χρόνων.

Την ανασκαφή διεξήγαγε η αρχαιολόγος Γ.-Κ. Αυγερινού.

Συμβολή οδού Κύπρου με 8η πάροδο Αλκινόου (οικόπεδο Τουρούκη)

Το οικόπεδο αυτό βρίσκεται στο σημερινό προάστιο της Γαρίτσας, περιοχή στην οποία κατά την αρχαιότητα υπήρχε το οργανωμένο και εκτεταμένο νεκροταφείο της αρχαίας πόλης.

Κατά την ανασκαφή αποκαλύφθηκαν 63 ταφές διαφόρων τύπων, έξι πυρές εναγισμών και μία πήλινη κατασκευή. Οι ταφές είχαν ανοιχθεί μέσα σε στρώμα κιτρινωπού αμμώδους χώματος, που σε πολλές περιπτώσεις είναι ανάμικτο με καγιά, το φυσικό έδαφος της περιοχής. Το στρώμα άρχιζε από βάθος 1,60 μ. από το κατάστρωμα του δρόμου και έφθασε σε ορισμένες περιπτώσεις σε βάθος 3,10 μ. Η διάταξη των τάφων χαρακτηρίζεται πυκνότατη, εφόσον τα ταφικά αγγεία ήταν το ένα δίπλα ή μέσα στο άλλο.

Συνολικά αποκαλύφθηκαν: α) Τέσσερις μεγάλοι πίθοι (τάφοι 3, 12, 55 και 57). β) Έντεκα μικροί πίθοι που ήταν κυρίως παιδικοί τάφοι σε όσες περιπτώσεις ήταν δυνατόν να αναγνωριστούν τα συνήθως πολύ φθαρμένα οστά (τάφοι 1, 2, 5, 8, 10, 14, 15, 27, 29, 44 και 58). γ) Τρεις κεραμοσκεπείς (τάφοι 19, 34 και 43). δ) Είκοσι δύο ταφές στο έδαφος (τάφοι 11, 16, 17, 20, 22, 25, 26, 36, 39, 40, 41, 42, 46, 47, 49, 50, 51, 52, 56, 59 και 60). ε) Έξι καύσεις σε τεφροδόχα αγγεία (τάφοι 18, 31, 37, 55, 54 και 62). στ) Δεκαεπτά διαφόρων τύπων ταφικά αγγεία (αμφορείς, υδρίες κ.ά.) (τάφοι 6, 7, 9, 13, 23, 24, 28, 30, 32, 35, 38, 48, 53, 61 και 63). ζ) Έξι πυρές εναγισμών και μία πηλοκατασκευή.

Οι περισσότεροι τάφοι βρέθηκαν κατεστραμμένοι ή συλημένοι. Λίγοι ήταν ακέραιοι. Χρονολογικά ανήκαν στην αρχαϊκή, κλασική και ελληνιστική εποχή. Οι τάφοι αυτοί έδωσαν νέα στοιχεία για το νεκροταφείο της Γαρίτσας, τα οποία θα δημοσιευτούν μελλοντικά.

Στην ανασκαφή εργάστηκε η αρχαιολόγος Γ.-Κ. Αυγερινού.

ΑΓΛΑΪΑ ΚΑΡΑΜΑΝΟΥ

Περιοχή Φιγαρέτο (οικόπεδο Μοντσενίγου)

Το παραπάνω οικόπεδο γειτνιάζει με τα οικόπεδα κληρονόμων Κονοφάου (Β και Γ)[19]. Η συνολική του έκταση φθάνει τα 1.838 τ.μ., από τα οποία τα λείψανα των αρχαίων κτιρίων καταλαμβάνουν τα 500 τ.μ. περίπου, κυρίως στο νοτιοανατολικό τμήμα του οικοπέδου και σε μικρότερη πυκνότητα στο βόρειο και βορειοδυτικό[20] (Εικ. 2). Η ανασκαφική έρευνα διήρκεσε από 2-7-1999 έως 12-11-1999 και έφερε στο φως τμήμα αρχαίου δρόμου και κτιρίων.

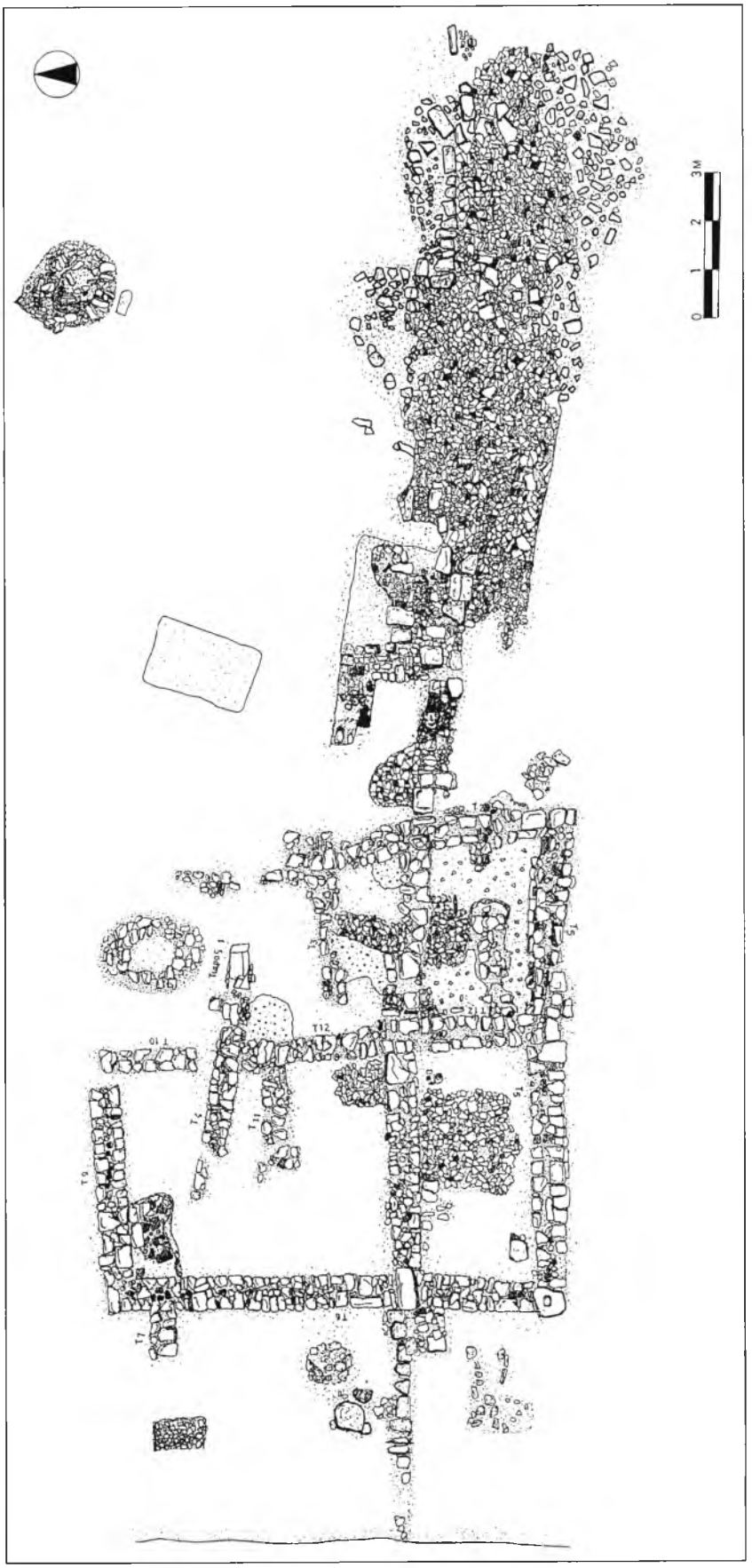
Το τμήμα του δρόμου που αποκαλύφθηκε καταλαμβάνει το νότιο τμήμα του οικοπέδου σε μήκος 30 μ. περίπου. Το πλάτος του φθάνει τα 2,50 μ. και η κατεύθυνσή του ακολουθεί τον άξονα Α.-Δ., με κατηφορική κλίση προς Δ., οδηγώντας από τα υψώματα της πόλης προς τον παρακείμενο Υλλαϊκό λιμένα. Ο εν λόγω δρόμος ορίζεται δεξιά και αριστερά από αναλημματικούς τοίχους, πάχ. 0,70-0,80 μ., το διάστημα μεταξύ των οποίων ήταν μπαζωμένο από θραύσματα κεράμων και χώμα, που αποτελούσαν το υπόστρωμα του δρόμου. Διαπιστώθηκαν πέντε διαδοχικές φάσεις ανακατασκευής σε απόσταση 0,30-0,15 μ. η μία από την άλλη, με την πρωιμότερη αποτελούμενη από αργούς ή ημίεργους λίθους, που εδράζονται στο φυσικό πηλώδες έδαφος. Στην πρωιμότερη αυτή φάση από τη διάταξη των εν λόγω λίθων εικάζεται ότι το πλάτος του δρόμου ήταν μικρότερο, κυμαινόμενο μεταξύ 1,70-2 μ. περίπου.

Σε μεταγενέστερη οικοδομική φάση και πάντως μετά την κατάργηση χρήσης του προαναφερθέντος δρόμου, χτίστηκε πάνω

18. *ΠΑΕ* 1965, σ. 66 κ.ε. και 1966, σ. 85.

19. Βλ. παραπάνω, σ. 487, οικόπεδο Κονοφάου.

20. Μικρής έκτασης έρευνα στο δυτικό τμήμα του οικοπέδου το 1995 έφερε στο φως τμήμα κτιρίου και ένα φρέαρ, βλ. *ΑΔ* 50 (1995): Χρονικά, σ. 438.

Εικ. 2. Κέρκυρα. Περιοχή Φυταρέτο. Οικόπεδο Μοντανέγκου. Κάτοψη της ανασκαφής.

στα ερείπιά του χρησιμοποιώντας τουλάχιστον τον έναν από τους δύο αναλημματικούς τοίχους κτίριο, μέγ. διαστ. 10,50×9,50 μ. Οι τοίχοι του είναι κατασκευασμένοι από αργούς και ημίεργους λίθους, χωρίς συνδετικό υλικό.

Στην κύρια οικοδομική φάση του, το εν λόγω κτίριο έχει τέσσερις τουλάχιστον ανισομεγέθεις χώρους, από τους οποίους διατηρούνται καλύτερα οι δύο νοτιότεροι, οι οποίοι εδράζονται πάνω στο τμήμα του προγενέστερου δρόμου. Έχουν μέγιστες διαστάσεις 4,70×2,30 μ. ο δυτικός και 3,60×2,30 μ. ο ανατολικός και στο εσωτερικό τους εντοπίστηκαν αλλεπάλληλα στρώματα καταστροφής, αποτελούμενα από θραύσματα κεράμων και αγγείων, καθώς και μικρούς λίθους, τα οποία πιθανότατα αντιστοιχούν με τις οικοδομικές φάσεις ανακατασκευής του δρόμου που προϋπήρχε στη θέση αυτή. Μεγαλύτερων διαστάσεων (5,40×4,50 μ.) είναι ο βορειοδυτικός χώρος του κτιρίου, καθώς και ο ελλιπώς σωζόμενος – λόγω των μεταγενέστερων μετασκευών και παρεμβάσεων – βορειοανατολικός. Λιγότερο πυκνό στρώμα καταστροφής βρέθηκε και στο εσωτερικό αυτών των δωματίων.

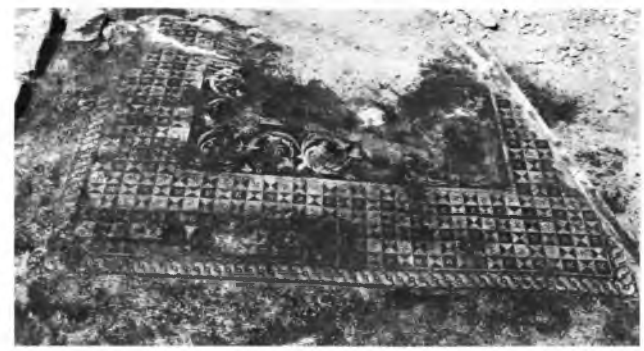
Μετά την καταστροφή του κτιρίου, φαίνεται ότι ο χώρος συνέχισε να χρησιμοποιείται, όπως υποδεικνύουν τμήματα ψηλότερα θεμελιωμένων τοίχων με κατεύθυνση Α.-Δ., αλλά και η κατασκευή ενός κεραμοσκεπούς τάφου στο εσωτερικό του βορειοανατολικού δωματίου. Στο οικόπεδο ανασκάφηκαν, επίσης, έξι συνολικά λιθόκτιστα πηγάδια και ελάχιστα κατάλοιπα αγωγών.

Η ανασκαφή έφερε στο φως 68 χάλκινα νομίσματα, τα περισσότερα εξαιρετικά διαβρωμένα, τα οποία μπορούν να τοποθετηθούν χρονικά από τον 4ο αι. π.Χ. έως το 138 μ.Χ., χάλκινα εργαλεία, βελόνες και αγκίστρια, δύο αιχμές βελών, καθώς και πολλά χάλκινα και σιδερένια καρφιά. Κεφαλές και σώματα ειδωλίων, θραύσμα αναθηματικού βωμίσκου, τμήματα μητρών, αγνύθες, ενσφράγιστες λαβές αμφορέων και πληθώρα οστράκων χρηστικής κεραμικής, είναι αφενός μεν ενδεικτικά για τις ασχολίες των κατοίκων του χώρου, αφετέρου δε καθιστούν πιθανή την υπόθεση για την ύπαρξη ιερού στην ευρύτερη περιοχή, από την οποία μάλιστα προέρχεται και το πώρινο αέτωμα[21] με διονυσιακή παράσταση συμποσίου, που εκτίθεται σήμερα στο Αρχαιολογικό Μουσείο Κέρκυρας.

ΕΛΕΝΗ ΜΑΡΑΝΤΟΥ

Ινστιτούτο Ελαίας

Η ανασκαφή ξεκίνησε με αφορμή τη διάνοιξη τάφρου για την απομάκρυνση των ομβρίων υδάτων από τον αρχαιολογικό χώρο Παλαιόπολης και περιορίστηκε στο τμήμα του δρομίσκου, που χωρίζει το χώρο αυτό από το Ινστιτούτο Ελαίας. Στη μικρή έκταση του εν λόγω δρομίσκου και της ανατολικής παρειάς του κτήματος του Ινστιτούτου, από τις 20-7-1999 έως τις 30-9-1999, ανοίχθηκε ανασκαφική τομή, διαστ. 9×4 μ., εντός της οποίας εμφανίστηκε σε βάθος 1,48 μ., τμήμα (3,70×2,60 μ.) ρωμαϊκού ψηφιδωτού δαπέδου (2ου-5ου αι. μ.Χ.) στηριζόμενο επί στερεού εδάφους (Εικ. 3).

Εικ. 3. Κέρκυρα. Ινστιτούτο Ελαίας. Ρωμαϊκό ψηφιδωτό δάπεδο.

Το ψηφιδωτό βρέθηκε κατεστραμμένο κατά το κεντρικό διάχωρο, το δυτικό και βόρειο πέρας του, αποσπασματικά σωζόμενο στο νότιο άκρο του, ενώ τμήμα του ανατολικού μέρους παραβιάστηκε κατά την τοποθέτηση, εντός του δρομίσκου, νεότερου αποχετευτικού αγωγού και ανήκε πιθανώς στο συγκρότημα των ρωμαϊκών λουτρών, τα οποία ανασκάφηκαν στο Ινστιτούτο Ελαίας κατά τα έτη 1959-1961, 1964, 1971-1973.

Ο διάκοσμος του ψηφιδωτού αποτελείται από εναλλασσόμενα πλαίσια και ταινίες που περιέκλειαν το κεντρικό θέμα και έχει την εξής διάταξη από έξω προς τα μέσα: α) Πλαίσιο με ροζ ψηφίδες, που περιβάλλει γεωμετρική διακοσμητική ταινία από συνεχόμενους ρόμβους με ψηφίδες ροζ, μαύρες και άσπρες, σε άσπρο φόντο, β) Πλαίσιο πλοχμού με ψηφίδες μαύρες, άσπρες, γκρι και ροζ που περιβάλλει μία συνεχή ταινία με γεωμετρικό σχέδιο από εναλλασσόμενους ρόμβους, τετράγωνα και τρίγωνα από ψηφίδες άσπρες και μαύρες, γ) Πλαίσιο από ψηφίδες ροζ και άσπρες που περιβάλλει ευρεία ταινία με παραστάσεις εγγεγραμμένες εντός ελισσόμενου φυτικού κοσμήματος, που απεικονίζουν φυτικό διάκοσμο, άνδρα γυμνό με τόξο προς τα δεξιά, πτηνό με κλειστές φτερούγες, κυματοειδή ακτινωτό ρόδακα, γυμνό άνδρα με δόρυ προς τα δεξιά και ελάφι. Η ταινία είναι φτιαγμένη από ψηφίδες άσπρες, μαύρες, ροζ, αλλά και από υαλόμαζες χρώματος μπλε, πράσινου, γαλάζιου, λαχανί, καφέ, κόκκινου και πορτοκαλί (διαστ. 0,001-0,005 μ.) και περιέβαλλε το κεντρικό διάχωρο, το οποίο είναι κατεστραμμένο. Το πάχος του υποστρώματος, 0,12 μ., είναι εξαιρετικά ισχυρό και κατασκευασμένο με πολλή επιμέλεια.

Το δάπεδο προς Ν. ορίζεται από τον τοίχο Τ1 (σωζ. αποκαλ. μήκ. 2,69, πλ. 0,60, ύψ. 0,35 μ. και με κατεύθυνση Α.-Δ.). Η τοιχοδομία του Τ1 αποτελείται από διάφορα μεγέθη ημίεργων λιθοπλίνθων, συνδεόμενων με ερυθρωπό κονίαμα. Δεν σώζεται τμήμα της νότιας παρειάς.

21. *ΑΔ* 29 (1973-1974): Χρονικά, σ. 634-635, 642-644.

Σε απόσταση 2,15 μ. προς Β. του αποκαλυφθέντος ρωμαϊκού ψηφιδωτού δαπέδου και σε βάθος 1,51 μ. εμφανίστηκε δάπεδο από πλακοειδείς λίθους, σχετικά καλής κατασκευής, αποκαλ. διαστ. 2,40×1,70 μ. Κάτω από το δάπεδο και προς Ν., σε βάθος 1,55-1,66 μ., εντοπίστηκε χτισμένος αγωγός (αποκαλ. μήκ. 2,40 μ., με κατεύθυνση Α.-Δ.), ο οποίος σχηματίζει ορθή γωνία και κατευθύνεται προς Β. (μήκ. 2 μ.). Η στενότητα δυστυχώς του σκάμματος δεν επέτρεψε την περαιτέρω έρευνα στο χώρο.

Δίπλα στη νότια παρειά του δαπέδου, βρέθηκε σε βάθος 1,49 μ. ερειπιώνας από πήλινες κεραμίδες στέγης, θραύσματα κεραμικής και λίθους, διαστ. 2,75×0,95 μ.

Νότια του τοίχου Τ1, σε βάθος 1,72 μ., αποκαλύφθηκαν λείψανα ημικυκλικής κατασκευής και χαμηλότερα, σε βάθος 1,95-2,10 μ., εκτεταμένος ερειπιώνας από θραύσματα κεραμικής και λίθους, διαστ. 1,97×1,15 μ.

Μεταξύ των ευρημάτων συγκαταλέγονται ρωμαϊκό πήλινο λυχνάρι, θραύσματα μαρμάρινου αγγείου, λεπτό χάλκινο εργαλείο και 34 χάλκινα νομίσματα, κυρίως ρωμαϊκής εποχής.

Η αποκόλληση του αποκαλυφθέντος ψηφιδωτού δαπέδου από το χώρο έχει ήδη δρομολογηθεί.

Την ανασκαφή διεξήγαγε η αρχαιολόγος Γουλιέλμα Αυγερινού.

Οικόπεδο «Αρίων Α.Ε.»

Συνεχίστηκε για τρίτη ανασκαφική χρονιά η σωστική ανασκαφή στο παραπάνω οικόπεδο, ιδιοκτησίας Ζηνιάτη, Κόλλα και Φαναριώτη, σε χώρο 4 στρεμμάτων. Η έρευνα διεξήχθη κανονικά από 9-6-1999 έως 17-1-2000 με μικρές διακοπές εξαιτίας βροχοπτώσεων.

Το οικόπεδο απέχει 130 μ. από το σημερινό κόλπο της Γαρίτσας, τον κατά Θουκυδίδη «έναντι της Ηπείρου λιμένα» ή λιμάνι του Αλκινόου. Κατά τις προηγούμενες ανασκαφικές περιόδους είχαν αποκαλυφθεί 27 τοίχοι, οι επτά εκ των οποίων αποτελούν τμήμα, σύμφωνα με την ανασκαφέα και υπεύθυνη της ανασκαφής Φ. Λιάπη, λιμενικών εγκαταστάσεων. Επίσης, είχε αποκαλυφθεί ορθογώνιο τριμερές κτίριο ρωμαϊκής εποχής (κτίριο Α), το οποίο, παρόλο που η χρήση του δεν έχει προσδιοριστεί με σαφήνεια, συγκεντρώνει τα περισσότερα χαρακτηριστικά των ρωμαϊκών επαύλεων. Κατά τη φετινή ανασκαφική έρευνα αποκαλύφθηκαν συνολικά 21 νέοι τοίχοι, οι περισσότεροι από τους οποίους σώζονται πολύ αποσπασματικά (τοίχοι Τ28-Τ48). Εξ αυτών ο τοίχος (Τ33) αποτελεί συνέχεια του τοίχου Τ2 του κτιρίου Α (ο οποίος είχε εντοπιστεί και αφαιρεθεί σε προηγούμενη ανασκαφική περίοδο) και μαζί με τους τοίχους Τ34 και Τ37 δημιουργούν κλειστό από τις τρεις πλευρές ορθογώνιο χώρο, μέσα στον οποίο βρέθηκε πληθώρα νομισμάτων. Οι τοίχοι αυτοί, όπως και ο Τ2, χρησιμοποιήθηκαν για να ακουμπήσουν έξι ελεύθερες ταφές. Μία από αυτές ήταν κτερισμένη με αγνύθα, τρία χάλκινα δισκάρια που είχαν διακοσμητική χρήση, χάλκινη ταινία κεφαλής και νόμισμα στο στόμα του νεκρού. Μία άλλη ταφή είχε κτεριστεί με γυάλινο unguentarium, ενώ δίπλα σε μία τρίτη ταφή βρέθηκε λίθινη ενεπίγραφη επιτύμβια πλάκα: *[ΕΘΝΑΔΕ ΚΕΙΤΕ ΘΙΟΥ ΔΕΟΣ ΕΠΕΙΚΤΗΤΟΣ ΕΤΩΝ Κ]*.

Στο δυτικό τμήμα του οικοπέδου αποκαλύφθηκε πληρέστερα κτίριο ύστερων ρωμαϊκών χρόνων (κτίριο Β), με θεμέλιο ύψ. 1 μ. και τοίχους ιδιαίτερα ισχυρής κατασκευής. Τμήμα της ανωδομής του βόρειου τοίχου (Τ11) έχει καταπέσει στα βόρεια του κτιρίου και διατηρείται κατά χώραν. Η ανωδομή αποτελείται από πολύ ισχυρό κονίαμα με ενδιάμεσα τοποθετημένες τριγωνικές πλάκες και εξωτερικό επίχρισμα. Πρόκειται πιθανώς για δημόσιο κτίριο με περισσότερους από έναν ορόφους.

Σε ό,τι αφορά τις λιμενικές εγκαταστάσεις, αυτό που διαπιστώνεται και ανασκαφικά είναι ότι οι τοίχοι βρέχονταν από τη θάλασσα, όπως φαίνεται από τη διάβρωση από το νερό που φέρουν στη βόρεια όψη τους. Ένα άλλο συμπέρασμα που μπορεί να διαπιστωθεί με βεβαιότητα είναι ότι το δάπεδο (επίπεδο χρήσης) που καλύπτει μεγάλο τμήμα του ανασκαφικού χώρου δημιουργήθηκε μετά την επίχωση του αιγιαλού, γεγονός που δίνει ένα χρονολογικό terminus για την επίχωση του χώρου, καθώς τα ρωμαϊκά κτίρια πατούν πάνω σε αυτό.

Από τα κινητά και ακίνητα ευρήματα διαπιστώθηκε διάρκεια ζωής στο χώρο από τα αρχαϊκά έως και τα νεότερα χρόνια. Επίσης, μεταξύ των κινητών ευρημάτων συγκαταλέγονται 312 νομίσματα, 222 αγνύθες, καθώς και πληθώρα από χαρακτηριστικά όστρακα όλων των εποχών που αντιπροσωπεύονται στον ανασκαφικό χώρο.

Τέλος, πρέπει να τονιστεί η αναγκαιότητα της συνέχισης της ανασκαφικής έρευνας, προκειμένου να καταστεί δυνατή η ταύτιση και η ερμηνεία των σημαντικών αναμφίβολα σωζόμενων κτιριακών εγκαταστάσεων.

Στην ανασκαφή εργάστηκε η αρχαιολόγος Τζόγια Προβατά.

ΝΟΜΟΣ ΘΕΣΠΡΩΤΙΑΣ

ΔΗΜΟΣ ΗΓΟΥΜΕΝΙΤΣΑΣ

Λαδοχώρι

Οικόπεδο Δικαστικού Μεγάρου

Με αφορμή την εκσκαφή θεμελίων για την ανέγερση του νέου Δικαστικού Μεγάρου Ηγουμενίτσας, σε οικόπεδο συνολικής έκτασης 2.000 τ.μ.[22], αποκαλύφθηκε σειρά οικοδομημάτων, η ανασκαφική έρευνα των οποίων συνέβαλε καθοριστικά στην κατανόηση της οικιστικής οργάνωσης του οικισμού στο Λαδοχώρι Ηγουμενίτσας, που ανασκάπτεται κατά τη διάρκεια των τελευταίων πέντε ετών[23] (Εικ. 4).

22. Στην ανασκαφή εργάστηκαν οι αρχαιολόγοι Ε. Ακριβοπούλου, Κ. Λάζαρη, Γ. Νίκα, Ε. Νικολάου και Ο. Πανούτσου, καθώς και οι συντηρητές Κ. Αναστασιάδης και Γ. Μάντζου.

23. *ΑΔ* 53 (1998): Χρονικά, σ. 527.

Εικ. 4. Λαδοχώρι. Οικόπεδο Δικαστικού Μεγάρου. Άποψη της ανασκαφής.

Η διάταξη των κτιρίων καθιστά σαφή την προσπάθεια δημιουργίας ενός στοιχειώδους πολεοδομικού ιστού, που να εξασφαλίζει στους κατοίκους του οικισμού τους βασικούς όρους υγιεινής και να πληροί τις απαραίτητες προϋποθέσεις μιας άνετης διαβίωσης.

Η κατασκευή των κτιρίων είναι απλή. Στην πλειονότητά τους είναι ορθογώνια ή περίπου ορθογώνια και διατάσσονται γύρω από μικρότερους ή μεγαλύτερους ανοιχτούς πλακόστρωτους χώρους. Οι τοίχοι τους, οι οποίοι διατηρούνται σε μέσο ύψος 0,50 μ., είναι κατασκευασμένοι από μικρούς, αδρά επεξεργασμένους ασβεστόλιθους και ασβεστοκονίαμα. Η ανωδομή των κτιρίων θα ήταν πιθανότατα από φθαρτά υλικά, πλίνθους και ξύλο, ενώ η στέγη καλυπτόταν από κεραμίδια, δεκάδες θραύσματα των οποίων βρέθηκαν καταπεσμένα στο εσωτερικό των κτιρίων. Τα δάπεδα ήταν πρόχειρα, συνήθως από πατημένο χώμα. Η θέρμανση εξασφαλιζόταν με λιθόκτιστες εστίες, ενώ υπάρχει μέριμνα και για την προστασία των τοίχων από τα νερά της βροχής, με την επένδυσή τους εξωτερικά με λίθινες πλάκες.

Συγκεκριμένα, στο νότιο τμήμα του οικοπέδου διακρίνονται δύο οικοδομήματα, τα οποία χωρίζει πλακοστρωμένος χώρος (δρόμος ή πλατεία), μήκ. 14,20 και πλ. 4,50 μ., στο κέντρο του οποίου αποκαλύφθηκε πηγάδι με κυκλικό στόμιο, καλυμμένο με ασβεστολιθικές πλάκες[24]. Η άνω επιφάνεια των πλακών του πλακόστρωτου βρίσκεται 0,25-0,05 μ. (κλίση Α.-Δ.) πάνω από την επιφάνεια της θάλασσας.

Το οικοδόμημα στα ανατολικά του πλακόστρωτου βρίσκεται σχεδόν εξ ολοκλήρου εκτός των ορίων του ανασκαφέντος χώρου. Ορατός είναι μόνον ο δυτικός τοίχος του σε μήκος 7,80 μ. και γωνιακό μικρό τμήμα του βόρειου και του νότιου.

Το δυτικό, ελαφρώς παράγωνο οικοδόμημα (Χώρος Ι) ορίζεται από παχείς ασβεστόκτιστους τοίχους. Οι εσωτερικές διαστάσεις του είναι 6,20 (Ν.)/5,50 (Β.)×3,40/3,50 μ. Στο εσωτερικό του, κάτω από παχύ στρώμα καταστροφής, αποτελούμενο από θραύσματα κεράμων και αποσαθρωμένα τμήματα κονιάματος, εντοπίστηκε (βάθ. 0,19-0,25 μ.), σύρριζα στο νότιο τοίχο του, ορθογώνια εστία[25]. Σε ανάλογο βάθος, σύρριζα στο βόρειο τοίχο του δωματίου, βρέθηκε εντοιχισμένο σε ορθογώνια κατασκευή απροσδιόριστου χαρακτήρα κιονόκρανο ιωνικού τύπου. Το δάπεδο του χώρου ήταν μάλλον χωμάτινο. Ο βόρειος τοίχος (Τχ 2) του κτιρίου είναι ιδιαίτερα ισχυρός (πλ. 1,50 μ.) στο κεντρικό τμήμα του, χωρίς να είναι σαφής ο λόγος αυτού του είδους της ενίσχυσής του. Ο ανατολικός τοίχος του δωματίου αυτού φέρει εξωτερική επένδυση με λίθινες πλάκες, κατασκευή που έπεται ελαφρώς χρονικά του παρακείμενου προς Α. πλακόστρωτου, το οποίο φαίνεται να καταστρέφεται εν μέρει στο σημείο σύνδεσής τους.

Στην επίχωση του Χώρου Ι και πάνω από το βόρειο τοίχο του, αποκαλύφθηκε ακτέριστη ταφή με το νεκρό τοποθετημένο

24. Η διάμετρος του πηγαδιού φθάνει τα 0,90 μ. Από το δυτικό τμήμα του στομίου του ξεκινά, με κατεύθυνση Α.-Δ., πήλινος αγωγός, ο οποίος χρησίμευε για τη διοχέτευση των υπερχειλιζόντων υδάτων εκτός του πλακόστρωτου χώρου.

25. Οι διαστάσεις της είναι 0,95×0,70 μ. Ανάλογες εστίες έχουν βρεθεί και σε άλλα οικόπεδα στην περιοχή του Λαδοχωρίου, πρβλ. στο οικόπεδο Αναστασίου, *ΑΔ* 53 (1998): Χρονικά , σ. 527.

σε ύπτια εκτεταμένη στάση, προσανατολισμένο Α.-Δ., με τα χέρια διπλωμένα στο ύψος της κοιλιάς.

Στα βόρεια-βορειοανατολικά του Χώρου Ι και στα δυτικά του πλακόστρωτου ανοιχτού χώρου, ανασκάφηκε ένα ακόμη περίπου ορθογώνιο δωμάτιο, εσωτ. διαστ. 6,50×1 μ. Δεν αποκλείεται να αποτελεί μεταγενέστερη προσθήκη στο οικοδομικό συγκρότημα[26].

Από το χώρο της ανασκαφής δεν λείπουν οι περιπτώσεις κτιρίων που θα μπορούσαν να χαρακτηριστούν ως εργαστηριακοί χώροι. Στο συμπέρασμα αυτό οδηγεί η παρουσία δωματίων και δεξαμενών με δάπεδα και επένδυση από ασβεστοκονίαμα, ώστε να είναι υδατοστεγή, τα οποία επικοινωνούν μεταξύ τους και στη συνέχεια με το κεντρικό αποχετευτικό σύστημα[27].

Συγκρότημα τέτοιων δωματίων εντοπίστηκε κάτω από το μεταγενέστερο χρονικά ορθογώνιο κτίριο (Οικοδόμημα Α), το οποίο, με βάση τα νομίσματα και τη λιγοστή κεραμική που βρέθηκε στο εσωτερικό του, χρονολογείται στους μεταβυζαντινούς χρόνους και είχε, μάλλον, επίσης εργαστηριακή χρήση. Πρόκειται για ορθογώνιο κτίριο με μήκος 11,10 μ. και άγνωστο συνολικό πλάτος. Το οικοδόμημα υποδιαιρείται σε δύο άνισους χώρους. Στην εσωτερική τους επιφάνεια οι τοίχοι του οικοδομήματος φέρουν επίχρισμα ασβεστοκονιάματος, το οποίο παρουσιάζει τοπικά μελανές κηλίδες, η αιτία παρουσίας των οποίων παραμένει αδιευκρίνιστη[28].

Πυκνό δίκτυο αγωγών περνούσε ανάμεσα από τα προαναφερθέντα κτίρια και κάτω από αυτά. Το πιο καλοδιατηρημένο τμήμα αυτού του δικτύου αποτελεί ο αγωγός 3, ο οποίος με τους διάφορους κλάδους του συνέδεε το ανατολικό τμήμα του οικισμού με τη θάλασσα.

Πιο σαφή εικόνα παρέχει το βορειότερο τμήμα της ανασκαφής, όπου αποκαλύφθηκε το caldarium ενός μικρού λουτρού[29].

Το σύνολο των εγκαταστάσεων που ανασκάφηκαν δεν έχει ιδιαίτερα εκτενείς διαστάσεις. Πρόκειται για μικρό ορθογώνιο χώρο 10×4,50 μ. με μία εξέχουσα ημικυκλική αψίδα στη νότια πλευρά του και είσοδο στα ανατολικά[30].

Το οικοδόμημα υποδιαιρείται κατά πλάτος σε τρεις άνισους χώρους, στο εσωτερικό των οποίων σώζονται κυκλικοί ή τετράγωνοι στυλίσκοι υποκαύστων, οι οποίοι εδράζονται σε πλακόστρωτο ασβεστολιθικό δάπεδο. Οι καλύτερα σωζόμενοι από αυτούς διατηρούνται κατά χώραν μέχρι, σχεδόν, το επίπεδο του καταστραφέντος δαπέδου του λουτρού, άλλοι σε ύψος μόνον μιας-δύο πλίνθων, ενώ κάποιοι είναι εντελώς κατεστραμμένοι. Στο νότιο τοίχο του χώρου σχηματίζεται άνοιγμα, πλ. 0,70 μ., το οποίο έχει εκ των υστέρων κλειστεί με οπτές πλίνθους, λίθους και κονίαμα (βάθος εντοπισμού μπαζώματος: 0,72 μ.). Η κάλυψή του ήταν αψιδωτή, όπως φαίνεται από τη διάταξη των πλίνθων, την οποία ακολουθούσαν στην εξωτερική του όψη χαράγματα (μυστρίσματα) διακοσμητικού χαρακτήρα.

Ο χώρος των υποκαύστων του λουτρικού συγκροτήματος υποδιαιρείται κατά μήκος σε τρία τμήματα. Η επικοινωνία του ανατολικού με τον κεντρικό χώρο επιτυγχανόταν μέσω διπλού τοξωτού ανοίγματος, που στηριζόταν σε τρεις πεσσούς. Στη νότια πλευρά του κεντρικού δωματίου ανοίγεται ημικυκλική αψίδα, της οποίας το δάπεδο είναι καλυμμένο από ασβεστοκονίαμα. Δεν αποκλείεται μέρος της πλακόστρωσης να είχε καταστραφεί στο χώρο αυτό, αφού ένας-δύο πλακοειδείς λίθοι αποκαλύφθηκαν σύρριζα στον αψιδωτό τοίχο. Στην εν λόγω αψίδα θα πρέπει να ήταν τοποθετημένος πήλινος φορητός λουτήρας. Ο δυτικότερος των τριών χώρων χωρίζεται από τον κεντρικό με δύο πεσσούς, οι οποίοι πρέπει επίσης να στήριζαν τοξωτό άνοιγμα.

Ο φωτισμός του λουτρικού συγκροτήματος θα εξασφαλιζόταν με την ύπαρξη παραθύρων, καλυμμένων με υαλοπίνακες, θραύσματα των οποίων βρέθηκαν καταπεσμένα στο εσωτερικό του χώρου, ενώ οι τοίχοι ή και το δάπεδο του λουτρού πρέπει να ήταν επενδεδυμένα με μάρμαρο.

Στο δυτικό τοίχο του λουτρού ανοίγεται αγωγός, ο οποίος με έντονη κλίση Α.-ΒΔ., έχει αποκαλυφθεί σε συνολικό μήκος 4,10 μ. περίπου. Εξωτερικά στο νότιο τοίχο του εν λόγω κτιρίου εφάπτεται και δεύτερη ημικυκλική αψίδα, κατασκευασμένη από σειρά πλακοειδών λίθων.

Ερευνητικές τομές σε μεγαλύτερο βάθος στο εσωτερικό του λουτρού έδειξαν την ύπαρξη περισσότερων της μιας οικοδομικών φάσεων και ίσως μιας επισκευής.

Παράλληλα, και εν μέρει υποκείμενο στο βόρειο τοίχο του λουτρού, εντοπίστηκε επίσης το θεμέλιο ενός ιδιαίτερα ισχυρού τοίχου, ο οποίος συνεχίζεται σε μεγάλο μήκος και πέραν – στα δυτικά – του λουτρού, ο χαρακτήρας του οποίου παραμένει αδιευκρίνιστος.

Ενδιαφέροντα στοιχεία προέκυψαν και κατά την ανασκαφή του δυτικού τμήματος του οικοπέδου, το οποίο μπορεί να μην

---

26. Ο δυτικός τοίχος του δωματίου (Τχ 14) θεμελιώνεται σε βάθος 0,35-0,42 μ., ψηλότερα δηλαδή από το επίπεδο θεμελίωσης του Τχ 1 (0,71-0,77 μ.), ο οποίος φαίνεται ότι προϋπήρχε.

27. Δεν μπορεί να αποκλειστεί πάντως και η πιθανότητα – σε κάποια από τις πολλαπλές οικοδομικές φάσεις που παρατηρούνται στα αρχιτεκτονικά λείψανα του οικοπέδου – οι χώροι αυτοί να αποτελούσαν τμήμα του λουτρικού συγκροτήματος, το caldarium, το οποίο ανασκάφηκε στο βόρειο τμήμα του οικοπέδου.

28. Όλοι οι τοίχοι του οικοδομήματος αυτού εντοπίζονται σε βάθος κυμαινόμενο μεταξύ 1,20 και 0,86 μ., σε αντίθεση με τους τοίχους των υποκείμενων χώρων IV-VIII, των οποίων το βάθος εντοπισμού είναι περίπου στο 0 μ. Στο νοτιότερο από τα δωμάτια του οικοδομήματος υπάρχει ελλειψοειδής κατασκευή, μέγ. διαμ. 2,40 μ. Ο βόρειος χώρος του οικοδομήματος υποδιαιρείται σε δύο τμήματα από δύο παράλληλους πρόχειρα κατασκευασμένους αγωγούς, οι οποίοι κατέληγαν σε σιδερένιο κιγκλίδωμα στο δυτικό τοίχο του οικοδομήματος. Το δάπεδο του χώρου, σε βάθος 0,02 μ., ήταν κατασκευασμένο από ασβεστοκονίαμα με υπόστρωμα αργών λίθων, ενώ στα ανατολικά του πρόσκεινται δύο ελαφρώς παράγωνα δωμάτια. Το βορειότερο εξ αυτών έχει φολιδωτό δάπεδο από πήλινες πλάκες.

29. Για τα λουτρά της ύστερης αρχαιότητας, βλ. Γ. Γούναρης, *Το βαλανείο και τα βόρεια προσκτίσματα του Οκταγώνου των Φιλίππων*, Αθήναι 1990, όπου και η παλαιότερη βιβλιογραφία, και *Hesperia* 68 (1999), σ. 441-475. Γενικά για τα λουτρά των ρωμαϊκών χρόνων, βλ. επίσης W. Heinz, *Römische Thermen*, Zürich 1983.

30. Υπάρχει κατώφλι, πλ. 1,05 μ., σε βάθος 1,21 μ.

απέδωσε αρχιτεκτονικά λείψανα, αποκάλυψε, όμως, τα όρια του αρχαίου αιγιαλού και πιθανώς υπολείμματα λιμενικών εγκαταστάσεων του οικισμού.

Κάτω από αμμώδη επίχωση και στρώμα με κατάλοιπα θαλάσσιων οργανισμών[31], χάρη στην ελώδη σύσταση του εδάφους, μπόρεσαν να διατηρηθούν 32 κορμοί δέντρων. Το μεγαλύτερο μέρος των κορμών αυτών μεταφέρθηκε για συντήρηση και μελέτη στα εργαστήρια συντήρησης του ΤΕΙ Αθηνών. Από την προκαταρκτική μελέτη[32], προέκυψε ότι πρόκειται για κορμούς ερυθρελάτης – με τόπο προέλευσης τη Ροδόπη – και σφενδαμίου. Η χρήση των ειδών αυτών είναι συνήθης σε οικοδομικές και ναυπηγικές κατασκευές. Αν και από τη θέση στην οποία βρέθηκαν οι εν λόγω κορμοί δεν είναι δυνατόν να καταστεί σαφής ο συσχετισμός τους με κάποια συγκεκριμένη κατασκευή, δεν αποκλείεται να σχετίζονται με υπολείμματα λιμενικών εγκαταστάσεων[33].

Η ανασκαφή απέδωσε μεγάλες ποσότητες χρηστικής κεραμικής. Η πλειονότητα των οστράκων προέρχεται από άβαφα αγγεία καθημερινής χρήσης, κυρίως αμφορείς και χυτροειδή. Πιο σαφή στοιχεία για τη χρονολόγηση της κεραμικής δίνουν τα θραύσματα των λύχνων, οι περισσότεροι από τους οποίους φαίνεται ότι συγκαταλέγονται στον επονομαζόμενο «αφρικανικό» τύπο[34] και χρονολογούνται μεταξύ 4ου και 6ου αι. μ.Χ.

Εντοπίστηκαν, επίσης, μεγάλες ποσότητες θραυσμάτων γυάλινων αγγείων και υαλοπινάκων, τμήματα μαρμάρινων αρχιτεκτονικών μελών, πεσσίσκων, κιονοκράνων, επικράνων[35], καθώς και περί τα 30 χάλκινα νομίσματα, εκ των οποίων τα περισσότερα χρονολογούνται στους υστερορρωμαϊκούς-παλαιοχριστιανικούς χρόνους, χωρίς να λείπουν και εκείνα που συνηγορούν και στη μεταγενέστερη χρήση τμημάτων του ανασκαφέντος χώρου έως και τους μεταβυζαντινούς χρόνους.

Μετά τη λήξη των ανασκαφικών εργασιών οι αρχαιότητες, με απόφαση του ΚΑΣ, διατηρήθηκαν σε κατάχωση και το οικόπεδο παραδόθηκε στην κατασκευάστρια εταιρία, για να συνεχιστεί η κατασκευή του Δικαστικού Μεγάρου, με προσαρμογή της κάτοψης του κτιρίου στο ανατολικό τμήμα του οικοπέδου, όπου το ύψος των αρχαιοτήτων ήταν μεγαλύτερο.

Οικόπεδο Δ. Στρημμένου

Η ανασκαφική έρευνα[36], που πραγματοποιήθηκε στο βορειοδυτικό τμήμα του οικοπέδου, αποκάλυψε λείψανα οικοδομήματος αποτελούμενου από δύο ισομεγέθεις περίπου ορθογώνιους χώρους (Εικ. 5).

Ο χώρος 1 αποκαλύφθηκε μερικώς και οριοθετούσε το κτίριο από Β., ενώ ο χώρος 2 αποκαλύφθηκε σε όλη του την έκταση. Οι τοίχοι του κτιρίου ήταν κατασκευασμένοι από πλακοειδείς λίθους με συνδετικό υλικό χώμα και ίχνη ασβεστοκονιάματος. Το πλάτος τους κυμαινόταν από 0,50 έως 0,60 μ., ενώ το σωζόμενο ύψος τους από 0,55 έως 1,20 μ. Οι δύο χώροι, σε απόλυτο υψόμετρο 0,35 μ., έφεραν δάπεδο από ασβεστοκονίαμα ερυθρού χρώματος.

Ο χώρος 1, εσωτ. διαστ. 3,40×7,30 μ., φαίνεται να επεκτείνεται δυτικά, εκτός των ορίων του ανεσκαμμένου χώρου. Κατά μήκος του βόρειου τοίχου (Τχ.2), σε υψόμετρο 0,47 μ., αποκαλύφθηκε σε μήκος 5 μ. τμήμα πλακόστρωτου. Το επίπεδο αυτό με τους πλακοειδείς λίθους αποτελεί ίσως ένδειξη μιας δεύτερης φάσης κατοίκησης του χώρου.

Ο χώρος 2, εσωτ. διαστ. 3,80×6,30 μ., έφερε στο νότιο τοίχο του (Τχ.4) άνοιγμα, πλ. 1,40 μ., που προφανώς χρησίμευε ως είσοδος του χώρου. Το νοτιοδυτικό άκρο του τοίχου Τχ.5, που ορίζει το χώρο 2 από Δ. και αποκαλύφθηκε σε μήκος 3,50 μ., βρέθηκε καλυμμένο στο ανώτερο τμήμα του από κεράμους (σε βάθος 0,90-0,80 μ.), που ίσως αποτελούν τμήμα στρώματος καταστροφής.

Μεταξύ των ευρημάτων περιλαμβάνονται κεραμική υστερορρωμαϊκής και πρωτοβυζαντινής περιόδου, σιδερένια καρφιά, δύο χάλκινα αντικείμενα, τμήμα λίθινου αρχιτεκτονικού μέλους και έξι χάλκινα νομίσματα.

---

31. Σε μέσο βάθος 0,70 μ. εντοπίστηκε στρώμα ογκολίθων που μαζί με κροκάλες και άμμο δημιουργεί ένα ενιαίο στρώμα, το οποίο καλύπτει το μεγαλύτερο τμήμα του δυτικού μισού του οικοπέδου. Πρόκειται για ασβεστιτικά συσσωματώματα, σφαιροειδούς σχήματος και διαμέτρου 0,05-0,06 μ., που αποτελούνται από συμπαγή πυρήνα (αποστρογγυλεμένο χαλίκι ή μικρή κροκάλα), γύρω από τον οποίο αναπτύσσονται διαδοχικά λεπτοί φλοιοί (κρούστες). Οι φλοιοί αυτοί είναι ασβεστολιθικής σύστασης και βιογενούς προέλευσης (κυανοφύκη και βακτίρια). Τα συσσωματώματα αυτά ανήκουν στην ευρύτερη κατηγορία των ογκοειδών (oncoides). Απαντώνται κυρίως σε θαλάσσια (υποπαλιρροιακά και παλιρροιακά), καθώς και σε λιμναία (τεναγώδη) περιβάλλοντα (για τις σχετικές πληροφορίες ευχαριστούμε το Δρ. Γεωλογίας Γ. Μαυρίκα). Αμέσως κάτω από το στρώμα αυτό υπάρχει χώμα γκριζο υγρό αμμώδες (βάθος από 0,78-0,88 έως 1,10-1,25 μ.), εκτεταμένος λιθοσωρός και – από βάθος 1,25 μ. κ.ε. – στρώμα καθαρά θαλάσσιας προέλευσης με άμμο και όστρεα. Δυτικότερα στο οικόπεδο, η στρωματογραφία έχει ως εξής: σε βάθος 0,66-0,73 μ. υπάρχει στρώμα με ανοιχτή καστανή άμμο και μικρά χαλίκια, συνολ. πάχ. 0,02 μ. περίπου. Αμέσως κάτω από αυτό, ακολουθεί χώμα γκριζο, υγρό αμμώδες, ενώ σε βάθος 0,90-0,96 μ. εντοπίζεται στρώμα, πάχ. 0,02 μ., μαύρου χρώματος, προερχόμενου από αποσύνθεση οργανικών υλών (φύκια). Έπεται στρώμα καθαρής άμμου, βαλτώδους υφής και γκριζου χρώματος. Το ίδιο στρώμα εξακολουθεί και από το βάθος των 1,05 μ. αναμεμιγμένο με λίθους. Ανάλογες θαλάσσιες επιχώσεις εντοπίστηκαν ως το δυτικό όριο του οικοπέδου.

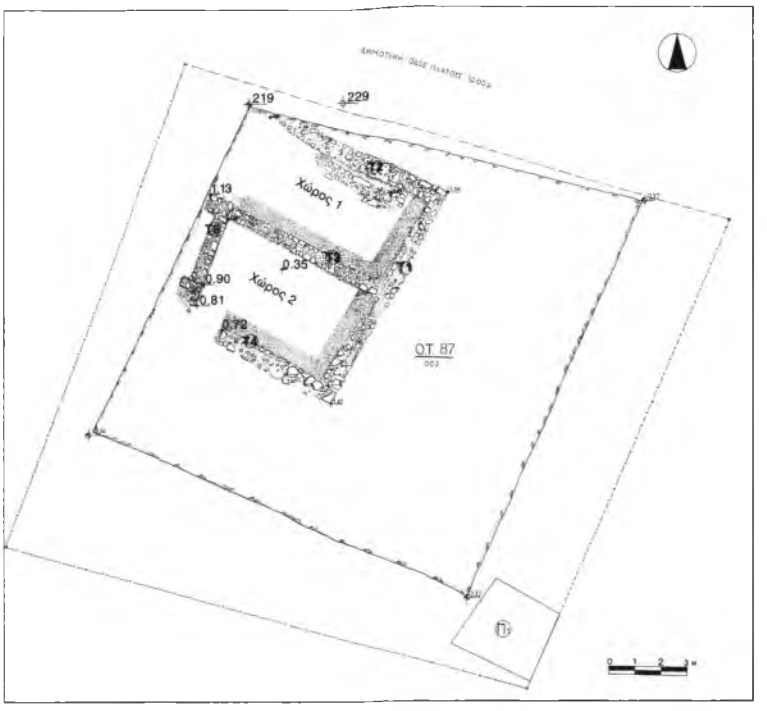
32. Η συντήρηση και προκαταρκτική μελέτη των κορμών έγινε από τη Δρ. Α. Πούρνου.

33. Για σχετικό παράδειγμα λιμενικών εγκαταστάσεων, βλ. A. Hesnard, *Une nouvelle fouille du port de Marseille, place Jules-Verne, Académie des inscriptions et belles-lettres*, Paris 1994, σ. 195-217. Για την εν λόγω υπόδειξη ευχαριστούμε τον αρχαιολόγο Δ. Κουρκουμέλη, ο οποίος εργάζεται στην Εφορεία Εναλίων Αρχαιοτήτων.

34. Για σχετικά παραδείγματα, βλ. J.W. Hayes, *Late Roman Pottery*, London 1972, σ. 310-315· *Agora* V, 1959, σ. 9-10· *BCH* 112 (1988), σ. 481-502· Α. Οικονόμου, Παλαιοχριστιανικά λυχνάρια από τη Σπάρτη, *7ο Συμπόσιο Βυζαντινής και Μεταβυζαντινής Αρχαιολογίας*, Αθήνα 1987, σ. 292.

35. Τα επίκρανα αυτού του τύπου χρονολογούνται από τα μέσα του 4ου έως τα μέσα του 6ου αι. μ.Χ. Για ανάλογα παραδείγματα, βλ. *AE* 1973, σ. 149 και 1966, σ. 26, εικ. 23. Γενικά για τα κιονόκρανα, βλ. R. Krautzsch, *Kapitelstudien*, Berlin - Leipzig 1936.

36. Στην ανασκαφή απασχολήθηκε η αρχαιολόγος Ε. Νικολάου.

Εικ. 5. Λαδοχώρι. Οικόπεδο Δ. Στρημμένου. Κάτοψη της ανασκαφής.

Με την ολοκλήρωση της ανασκαφικής έρευνας οι αποκαλυφθείσες αρχαιότητες με απόφαση του Τοπικού Συμβουλίου Μνημείων Ηπείρου διατηρήθηκαν σε κατάχωση.

Οικόπεδο Σ. και Ε. Κάντα (Ο.Τ. 52)

Η εκσκαφή θεμελίων για την ανέγερση οικοδομής στο παραπάνω οικόπεδο, κοντά στο νέο λιμάνι και δίπλα στο ξενοδοχείο Αφών Ρέβη, έγινε αιτία να αποκαλυφθούν τμήματα οικοδομημάτων που ανήκουν στον υστερορρωμαϊκό-παλαιοχριστιανικό οικισμό που αποκαλύπτεται τα τελευταία χρόνια στην περιοχή του Λαδοχωρίου.

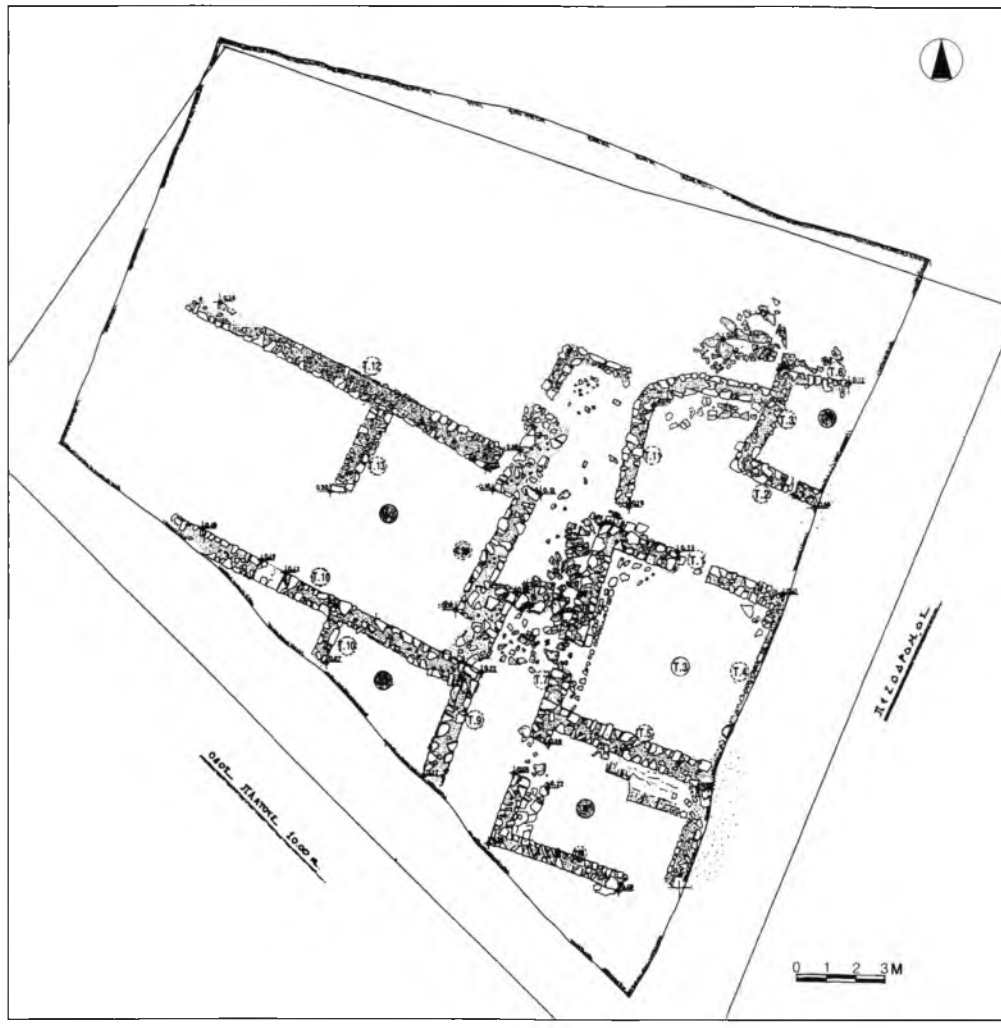
Συγκεκριμένα, η ανασκαφική έρευνα, που πραγματοποιήθηκε κατά την περίοδο Ιουλίου-Σεπτεμβρίου 1999[37], έφερε στο φως τμήμα πλακόστρωτου δρόμου (2,50×15 μ.) που διασχίζει τον ανασκαπτόμενο χώρο με κατεύθυνση Ν.-Β., ενώ ανατολικά και δυτικά του δρόμου αυτού εντοπίστηκαν τμήματα δύο οικοδομικών συγκροτημάτων, τα οποία συνεχίζονταν και εκτός των ορίων του ανασκαφέντος χώρου (Εικ. 6).

Από το συγκρότημα ανατολικά του δρόμου αποκαλύφθηκαν οι χώροι Ι-ΙΙΙ. Ο χώρος Ι στη βορειοανατολική γωνία του οικοπέδου, ο οποίος δεν αποκαλύφθηκε πλήρως, καθώς συνέχιζε κάτω από το ανατολικό πρανές, αποτελείται από τοίχους κατασκευασμένους με ημίεργους λίθους και ασβεστοκονίαμα, πλ. 0,70 μ., σχετικά επιμελημένης κατασκευής. Αντίθετα, οι χώροι ΙΙ-ΙΙΙ, ίσως μεταγενέστεροι του Ι, ορίζονται από πρόχειρους και σωζόμενους σε επίπεδο θεμελίωσης τοίχους ιδίου πλάτους, με χώμα ως συνδετικό υλικό. Οι δύο αυτοί χώροι διατεταγμένοι σε σειρά, δεν φαίνεται να επικοινωνούν άμεσα. Και οι δύο χώροι φέρουν θυραία ανοίγματα, πλ. 1-1,20 μ. προς τον πλακόστρωτο δρόμο, ενώ στο εσωτερικό τους εντοπίστηκαν δάπεδα από σκληρό ασβεστοκονίαμα, τα οποία, λόγω των ιδιαίτερα δυσμενών συνθηκών κάτω από τις οποίες διεξήχθη η ανασκαφική έρευνα, με δυσκολία έγιναν αντιληπτά. Οι χώροι ΙΙ και ΙΙΙ ίσως να γνώρισαν και προγενέστερη φάση, όπως μαρτυρεί η αποκάλυψη τμημάτων τοίχων στο εσωτερικό τους. Ο χώρος Ι σε κάποια μεταγενέστερη φάση συνδέθηκε με το χώρο ΙΙ μέσω ενός καμπύλου τοίχου που δημιούργησε έναν αύλειο, πιθανώς, χώρο μεταξύ τους.

Δυτικά του δρόμου, στο νότιο όριο του οικοπέδου, αποκαλύφθηκε εν μέρει ο χώρος IV με δύο οικοδομικές φάσεις, καθώς και δύο ισχυρότατοι ασβεστόκτιστοι τοίχοι, κάθετοι μεταξύ τους, πλ. 0,80 μ., λίγο βορειότερα, μέσα σε στρώμα άμμου, οι οποίοι μαζί με τμήματα τοίχων του χώρου IV και ενός τοίχου με διαδοχικές γωνίες, που ορίζει από Δ. τον πλακόστρωτο δρόμο, αποτελούν το χώρο V.

Στα ευρήματα της ανασκαφής περιλαμβάνεται κυρίως χρηστική κεραμική του 1ου αι. μ.Χ., γυάλινα θραύσματα και σιδερένια καρφιά.

37. Στην ανασκαφή εργάστηκε η αρχαιολόγος Κ. Λάππα.

Εικ. 6. Λαδοχώρι. Οικόπεδο Σ. και Ε. Κάντα. Κάτοψη της ανασκαφής.

Ηγουμενίτσα

Οικόπεδο Μουσείου Ηγουμενίτσας

Στη βόρεια έξοδο της Ηγουμενίτσας, στο χώρο όπου κατασκευάζεται το νέο Αρχαιολογικό Μουσείο της πόλης, αποκαλύφθηκε κατά τη διάρκεια των εκσκαφικών εργασιών το Μάρτιο του 1999 τμήμα ρωμαϊκού νεκροταφείου. Ρωμαϊκών χρόνων τάφοι είχαν εντοπιστεί και κατά το παρελθόν στην ευρύτερη περιοχή του υπό κατασκευή μουσείου, εκεί όπου βρίσκονται οι σημερινές εγκαταστάσεις του ΤΕΙ Ηπείρου (πρώην ξενοδοχείο «Ξενία»)[38].

Συνολικά ανασκάφηκαν[39] 28 τάφοι σε μια έκταση 500 τ.μ. (Εικ. 7). Στην πλειονότητά τους είναι κεραμοσκεπείς καλυβίτες (16), κτιστοί κιβωτιόσχημοι (9), ενώ βρέθηκαν, επίσης, ένας κιβωτιόσχημος και ένας εγχυτρισμός, ενώ ένας ακόμη τάφος ήταν σχεδόν εντελώς κατεστραμμένος.

Οι κεραμοσκεπείς ήταν συγκεντρωμένοι κυρίως στο νότιο και βορειοδυτικό τμήμα του ανασκαφέντος χώρου, χωρίς να παρατηρείται ιδιαίτερα αυστηρή οργάνωση στη διάταξή τους ούτε και ενιαίος προσανατολισμός. Είναι κατασκευασμένοι από κεραμίδες στέγης αντιθετικά τοποθετημένες, δύο σε κάθε μακρά και από μία στις στενές πλευρές. Οι διαστάσεις τους ποικίλλουν από 1,50×0,50 έως 2×0,70 μ. Πρόκειται κατά κύριο λόγο για μεμονωμένες ταφές, βρέθηκαν δύο μόνον περιπτώσεις ανακομιδής (Τ 1 και Τ 21). Έξι έχουν προσανατολισμό ΒΔ.-ΝΑ., ενώ πέντε Α.-Δ.

Ο ενταφιασμός γινόταν στον πυθμένα του λάκκου, απευθείας πάνω στο χώμα με τη μεσολάβηση λεπτής επίστρωσης χαλικιού. Οι νεκροί – οι σκελετοί των οποίων έχουν υποστεί τη διαβρωτική δράση του χώματος και σε αρκετές περιπτώσεις σώζονται αποσπασματικά – ήταν τοποθετημένοι σε ύπτια στάση με

38. Σ. Δάκαρης, *Θεσπρωτία* (πολυγραφ.), Αθήναι 1972, σ. 204, παρ. 605.

39. Στην ανασκαφή εργάστηκε η αρχαιολόγος Χ. Γκάνια.

Εικ. 7. Ηγουμενίτσα. Οικόπεδο Μουσείου Ηγουμενίτσας. Γενική άποψη της ανασκαφής.

τα άνω άκρα παράλληλα με το σώμα ή σταυρωμένα στην κοιλιακή χώρα. Το κρανίο, συνήθως ελαφρώς κεκλιμένο προς Α., τοποθετούνταν πάνω σε μικρό πλακοειδή λίθο ή όστρακο παλαιότερης ταφής στις ανακομιδές, εν είδει προσκεφάλου. Σε μία περίπτωση (Τ 8) τα κάτω άκρα του νεκρού έως το ύψος των αστραγάλων κάλυπτε τετράγωνη λίθινη πλάκα. Από τους κεραμοσκεπείς τάφους οι 11 περιείχαν ταφές ενηλίκων, ενώ οι υπόλοιποι παιδικές ταφές. Στις παιδικές ταφές ο νεκρός τοποθετούνταν κατευθείαν στο έδαφος, με εξαίρεση δύο από αυτές, στις οποίες έχουν χρησιμοποιηθεί πήλινοι στρωτήρες.

Τα κτερίσματα που συνόδευαν το νεκρό τοποθετούνταν είτε δίπλα στα πόδια, στην κεφαλή ή στα πλευρά είτε πάνω στο στήθος και την κοιλιά. Πλήθος πήλινων άβαφων αγγείων καθημερινής χρήσης (Εικ. 8), κύπελλα, χυτροειδή, λεκανίδες, προχοΐσκη και λυχνάρια με ανάγλυφη διακόσμηση αμπέλου και βότρυος[40] είναι τα συνηθέστερα από αυτά. Βρέθηκαν, επίσης, αρκετά χάλκινα μικροαντικείμενα, όπως βελόνες, μία αγκράφα και μία τοξωτή πόρπη, ενώ στο στόμα του νεκρού – σύμφωνα με τις ταφικές πρακτικές – ήταν τοποθετημένο ένα χάλκινο νόμισμα[41].

Στις παιδικές ταφές τα κτερίσματα ήταν κυρίως μικρά κύπελλα, αλλά και χάλκινα νομίσματα. Ξεχωριστή περίπτωση αποτελεί ο τάφος Τ 3 στον οποίο βρέθηκαν εννέα σιδερένια καρφιά, υποδηλώνοντας την ύπαρξη ξύλινου κιβωτιδίου.

Τα εννέα παραδείγματα κτιστών κιβωτιόσχημων τάφων μπορούν να καταταγούν σε απλής (Τ 6, 7, 15, 17, 24) και επιμελημένης κατασκευής (Τ 4, 11, 12, 13). Οι πλευρές των τάφων της πρώτης κατηγορίας είναι χτισμένες με σειρές λαξευμένων λίθων, πλίνθων και ασβεστοκονίαμα, ενώ το δάπεδό τους αποτελείται από λεπτή επίστρωση χαλικιού.

Ιδιαίτερα επιμελημένη κατασκευή διακρίνει τους τάφους Τ 4, 11, 12, 13, οι οποίοι είναι επιχρισμένοι εσωτερικά με κονίαμα, στην περίπτωση μάλιστα του Τ 4 ερυθρωπού χρώματος. Το δάπεδό τους αποτελείται, κατά περίπτωση, από τετράγωνες πλίνθους (Τ 13) ή πήλινους στρωτήρες (Τ 4). Σε ορισμένες περιπτώσεις ποσότητα κονιάματος στη μία στενή πλευρά (Τ 11, 13) ή θραύσματα κεραμίδων (Τ12) σχημάτιζαν ένα είδος προσκεφάλου.

Όλοι οι κτιστοί τάφοι είναι ορθογώνιοι με διαστάσεις 2,20×

Εικ. 8. Ηγουμενίτσα. Οικόπεδο Μουσείου Ηγουμενίτσας. Ευρήματα από τους τάφους.

1 μ. και με μέσο πάχος τοίχων 0,50 μ. Οι περισσότεροι έχουν προσανατολισμό ΒΔ.-ΝΑ., με εξαίρεση δύο (Τ 6, 7) που έχουν προσανατολισμό Β.-Ν. Από τους λιθόκτιστους τάφους μόνο δύο χρησιμοποιήθηκαν για ατομικές ταφές (Τ 17, 24). Στους υπόλοιπους βρέθηκαν πάνω από μία ταφές, στις περισσότερες περιπτώσεις άτακτα τοποθετημένες, δυσχεραίνοντας την ακριβή καταμέτρηση του αριθμού των νεκρών.

Τους νεκρούς συνόδευαν πολυάριθμα αγγεία, όπως λεκανίδες, χυτροειδή, οινοχόες και λυχνάρια με ανάγλυφη φυτική διακόσμηση αμπέλου και βότρυος[42], αλλά και παραστάσεις μαχών[43] (Εικ. 9-10), καθώς και σκυφίδιο με τελετουργικές πιθανώς παραστάσεις[44]. Στους τάφους αυτού του είδους

40. Για ανάλογα παραδείγματα λυχναριών, βλ. *Agora* VII, 1961, σ. 94, αριθ. 272.

41. Όσα από τα νομίσματα κατέστη δυνατόν να ταυτισπούν χρονολογούνται στον ύστερο 3ο και στον πρώιμο 4ο αι. μ.Χ. Για το νόμισμα Αυρηλιανού (270-275 μ.Χ.) από τον Τ 10, βλ. D.R. Sear, *Roman Coins and their Values*, London 1974, σ. 270, αριθ. 3158.

42. Για ανάλογα παραδείγματα, βλ. *Agora* VII, 1961, σ. 146, αριθ. 1516.

43. Ό.π., σ. 124, αριθ. 838.

44. Για ανάλογα παραδείγματα, βλ. *Hesperia* 11 (1942), σ. 162-192 και Hayes, ό.π. (υποσημ. 34), σ. 809.

Εικ. 9-10. Ηγουμενίτσα. Οικόπεδο Μουσείου Ηγουμενίτσας. Λυχνάρια με ανάγλυφη διακόσμηση.

Εικ. 11-12. Ηγουμενίτσα. Οικόπεδο Μουσείου Ηγουμενίτσας. Ασημένια νομίσματα.

εντοπίστηκε, επίσης, πληθώρα χάλκινων και ασημένιων νομισμάτων[45] (Εικ. 11-12). Από τα μεταλλικά κτερίσματα ξεχωρίζουν δύο χάλκινες τοξοειδείς πόρπες, καθώς και ένα σιδερένιο εγχειρίδιο. Βρέθηκε, τέλος, αποσπασματικά σωζόμενο γυάλινο αγγείο-πυξίδα και λιγοστά θραύσματα γυάλινων αγγείων.

Ιδιαίτερης μνείας χρήζουν τα κτερίσματα του λιθόκτιστου τάφου Τ 13, ο οποίος περιείχε τρεις τουλάχιστον ταφές, η μία από τις οποίες, πιθανότατα γυναικεία, συνοδευόταν από χρυσό περίαπτο με ημιπολύτιμους λίθους, ζεύγος χρυσών ενωτίων,

Εικ. 13. Ηγουμενίτσα. Οικόπεδο Μουσείου Ηγουμενίτσας. Κοσμήματα από το λιθόκτιστο τάφο Τ13.

δαχτυλίδι από μαύρη υαλόμαζα με ένθετο χρυσό και κόκκινο ημιπολύτιμο λίθο (Εικ. 13).

Οι κτιστοί τάφοι του νεκροταφείου αποτελούν σαφώς ιδιαίτερη κατηγορία σε σχέση με τους κεραμοσκεπείς. Περιείχαν στην πλειονότητά τους πολλαπλές ταφές, πλουσιότερα κτερισμένες, που υποδεικνύουν διαφορές ως προς την κοινωνική θέση των νεκρών. Στους λιθόκτιστους τάφους δεν εντοπίστηκε καμία παιδική ταφή.

Η περαιτέρω μελέτη των κτερισμάτων ανά τάφο θα μπορούσε να οδηγήσει σε ενδιαφέροντα στοιχεία, ενώ πολύτιμες πληροφορίες θα μπορούσε να δώσει και η μελέτη του οστεολογικού υλικού.

Ξεχωριστή περίπτωση αποτελεί ο τάφος Τ 9. Είναι ο μοναδικός κιβωτιόσχημος τάφος του νεκροταφείου, διαστ. 2,10×0,75 μ. και προσανατολισμού Α.-Δ. Τα τοιχώματα, το δάπεδο και το – κατά το μεγαλύτερο τμήμα του – κατεστραμμένο κάλυμμά του είναι κατασκευασμένα από λεπτές σχιστολιθικές πλάκες. Περιείχε τρεις ταφές ενηλίκων, τις οποίες συνόδευαν τρία χάλκινα νομίσματα – ένα εποχής Μεγάλου Κωνσταντίνου[46] – ένα λυχνάρι, ένα μόνωτο ωοκέλυφο αγγείο πόσεως με φυτική διακόσμηση (Εικ. 14) και ένα στέλεχος σιδερένιου εγχειριδίου.

Εντοπίστηκε, τέλος, μεμονωμένο παράδειγμα εγχυτρισμού παιδιού σε οξυπύθμενο αμφορέα (Τ 20).

Από την προκαταρκτική μελέτη των ευρημάτων, το νεκροταφείο στο χώρο του υπό κατασκευή Αρχαιολογικού Μουσείου Ηγουμενίτσας τοποθετείται στους ρωμαϊκούς αυτοκρατορικούς χρόνους και φαίνεται ότι χρονολογικά συμπίπτει με την πρωιμότερη φάση του οικισμού, ο οποίος ανασκάπτεται τα τε-

45. Μεταξύ των χάλκινων νομισμάτων που κατέστη δυνατό να χρονολογηθούν ξεχωρίζουν αυτά των ρωμαίων αυτοκρατόρων Σεβήρου Αλεξάνδρου (231-235 μ.Χ.), Κομμόδου, Γαλλιηνού (253-268 μ.Χ.) και Πρόβου (276-282 μ.Χ.), βλ. H. Mattingly, *Coins of the Roman Empire in the British Museum*, III, London 1966, σ. 89, πίν. 27, καθώς και ένα αργυρό δηνάριο της Ματίδειας (115-117 μ.Χ.), βλ. ό.π., πίν. 21, 13.

46. Νομισματοκοπείου Νικομήδειας: R.A.G. Carson - P.V. Hill - J.P.C. Kent, *Late Roman Bronze Coinage A.D. 324-498*, I, London 1960, σ. 31, αριθ. 1398.

Εικ. 14. Ηγουμενίτσα. Οικόπεδο Μουσείου Ηγουμενίτσας. Μόνωτο ωοκέλυφο αγγείο.

λευταία χρόνια στο Λαδοχώρι. Τα ευρήματα του νεκροταφείου φανερώνουν εμπορικές επαφές με την Κέρκυρα, τον ευρύτερο βορειοδυτικό ελλαδικό χώρο (Ήπειρο, Νότια Αλβανία) και την Κάτω Ιταλία.

Μετά το πέρας των ανασκαφικών εργασιών, επιλεγμένος αριθμός κτιστών κυρίως τάφων, μετά από απόφαση του ΚΑΣ, απομακρύνθηκε από το χώρο της ανασκαφής με σκοπό να εκτεθεί αργότερα σε ειδικά διαμορφωμένο αύλειο χώρο του Αρχαιολογικού Μουσείου Ηγουμενίτσας.

Πύργος Ραγίου

Στο πλαίσιο των εργασιών αποκατάστασης και διαμόρφωσης του αρχαιολογικού χώρου του πύργου Ραγίου, οι οποίες πραγματοποιήθηκαν με τη χρηματοδότηση του κοινοτικού προγράμματος «Interreg II», απαιτήθηκε η διενέργεια μικρής έκτασης σωστικών ανασκαφών[47].

Ειδικότερα, στο εσωτερικό του πύργου, πριν από την επίστρωση του δαπέδου του κατώτερου επιπέδου του χώρου με λίθινες πλάκες, πραγματοποιήθηκε μερική αποχωμάτωση σε βάθος που κυμαίνεται από 0,20 έως 0,35 μ. Στο βόρειο δωμάτιο, το οποίο εδράζεται εξ ολοκλήρου πάνω στον πύργο της αρχαίας οχύρωσης, αποκαλύφθηκαν δύο κάθετα διασταυρούμενοι τοίχοι, μήκ. 4 και 5 μ. αντίστοιχα και πλ. 0,60 μ.[48]. Είναι κατασκευασμένοι από μεγάλου μεγέθους γωνιόλιθους και πιθανότατα αποτελούν ενισχυτικά ζεύγματα του αρχαίου οχυρωματικού πύργου. Οι χώροι που διαμορφώνονται από τους εν λόγω τοίχους διερευνήθηκαν με δύο δοκιμαστικές τομές, βάθ. 1 μ. περίπου, χωρίς να αποκαλυφθεί το επίπεδο χρήσης της αρχαιότητας. Τα ευρήματα που προέκυψαν προέρχονται, ως επί το πλείστον, από την οθωμανική περίοδο: εφυαλωμένα αγγεία, καθώς και διάφορα μικροευρήματα, όπως πήλινες πίπες καπνίσματος και σιδερένια εξαρτήματα ιπποσκευής. Περιορισμένος είναι ο αριθμός των οστράκων, κυρίως από άβαφα χρηστικά αγγεία της αρχαιότητας.

Εξωτερικά του τείχους στα δυτικά κατασκευάστηκαν δύο δεξαμενές: η μία για τη συγκέντρωση των λυμάτων της αποχέτευσης του πύργου και η δεύτερη για τις ανάγκες πυρόσβεσης. Κατά την εκσκαφή που απαιτήθηκε για την κατασκευή τους, δεν εντοπίστηκαν αρχαιότητες. Η δεξαμενή πυρόσβεσης κατασκευάστηκε υπέργεια και επενδύθηκε εξωτερικά με ακατέργαστους ή αδρά επεξεργασμένους λίθους που περισυνελέγησαν από το χώρο.

Κατά την εκσκαφή του περιμετρικού ορύγματος για την τοποθέτηση των προβολέων φωτισμού της οχύρωσης, ανασκάφηκε νοτιοδυτικά των τειχών ακτέριστη ταφή σε απλό λάκκο, χωρίς ιδιαίτερη διαμόρφωση.

Σε όλα τα τμήματα του ορύγματος διαπιστώθηκαν, με βάση την ανευρεθείσα κεραμική, διαδοχικές επιχώσεις, χρονολογούμενες από τα κλασικά έως και τα νεότερα χρόνια. Μεταξύ των θραυσμάτων αγγείων συμπεριλαμβάνονται όστρακα από μελαμβαφή πινάκια, κύλικες ή σκύφους του 4ου αι. π.Χ., όστρακα ανάγλυφου μελαμβαφούς σκύφου με διακοσμητική ζώνη, στην οποία εναλλάσσονται δελφίνια και φύλλα άκανθας, καθώς και τμήματα σκύφου με ανάγλυφη διακόσμηση από μακριά πέταλα (long petal bowl), ο οποίος φαίνεται ότι κατασκευάστηκε από μήτρα που παρουσιάζει φθορά και πιθανότατα χρονολογείται στα μέσα του 2ου αι. π.Χ.[49]. Από τα ειδικά ευρήματα ξεχωρίζουν χάλκινες και σιδερένιες αιχμές βελών, καθώς και τμήμα πήλινου, υστεροαρχαϊκού πιθανότατα, γυναικείου ειδωλίου[50] (Εικ. 15). Συνελέγησαν, επίσης, τρία αρκετά διαβρωμένα χάλκινα ελληνιστικά νομίσματα και ένα αρκετά φθαρμένο νόμισμα της εποχής της Φραγκοκρατίας (Τορνέσιο)[51].

Επισημαίνεται, τέλος, ότι σε διάφορα σημεία του περιμετρικού ορύγματος βρέθηκαν σποραδικά λίθινα τέχνεργα της μέσης παλαιολιθικής περιόδου.

Παράλληλα, πραγματοποιήθηκαν εργασίες καθαρισμού των τειχών και του περιβάλλοντος χώρου, κατά τις οποίες συνελέγη διάσπαρτο υλικό ποικίλης χρονολόγησης – ύστερων κλασικών, ελληνιστικών και νεότερων χρόνων –, κυρίως κεραμική και τμήματα οπτοπλίνθων και κεράμων.

---

47. Για τις πραγματοποιηθείσες εργασίες αποκατάστασης και διαμόρφωσης, βλ. παρακάτω, σ. 511-512.

48. Ο ένας έχει χρησιμοποιηθεί ως υποθεμελίωση μιας από τις νεότερες μεσοτοιχίες που σώζονται στο χώρο.

49. *Γ΄ΕλλΚερ*, Αθήνα 1994, σ. 41, πίν. 12β. Η συγγραφέας Ν. Βογκέικωφ ακολουθεί την άποψη της S. Rotroff, όπως παρατίθεται στο *Agora* XXII, 1982, σ. 95.

50. Ζ. Μπόνιας, *Ένα αγροτικό ιερό στις Αγιές Λακωνίας*, Αθήνα 1988, σ. 178, πίν. 42, αριθ. 318.

51. Στον εμπροσθότυπό του διακρίνεται σταυρός, ενώ στον οπισθότυπο υπάρχει σχηματοποιημένη αναπαράσταση του πύργου της Tours. Η προχωρημένη φθορά του νομίσματος δεν επιτρέπει την ακριβή χρονολόγησή του, μπορεί όμως να τοποθετηθεί γενικά μεταξύ του 1245 και 1364 μ.Χ., με προέλευση πιθανώς από το νομισματοκοπείο της Γλαρέντζας (σημερινή Κυλλήνη), αν και δεν σώζεται η αντίστοιχη επιγραφή (*DE CLARENTIA*) στον οπισθότυπο. Βλ. Μ. Γαλάνη-Κρίκου, Συμβολή στην έρευνα της κυκλοφορίας μεσαιωνικών νομισμάτων στο Δεσποτάτο της Ηπείρου (1204-1449), *Πρακτικά Διεθνούς Συμποσίου για το Δεσποτάτο της Ηπείρου, Άρτα 27-31 Μαΐου 1990*, Άρτα 1992, σ. 131-133.

Εικ. 15. Ηγουμενίτσα. Πύργος Ραγίου. Τμήμα πήλινου γυναικείου ειδωλίου.

Εικ. 16. Κορύτιανη. Χώρος Υγειονομικής Ταφής Απορριμμάτων. Άποψη του νεκροταφείου.

ΔΗΜΟΣ ΠΑΡΑΠΟΤΑΜΟΥ

Κορύτιανη

Χώρος Υγειονομικής Ταφής Απορριμμάτων (ΧΥΤΑ)

Στις εργασίες που πραγματοποιήθηκαν στην περιοχή Αστιμίτσι και συγκεκριμένα στο με αριθ. 964 τεμάχιο του αγροκτήματος Κορύτιανη-Δράμεση-Μπεντελένι-Σεμέριζα για την κατασκευή ΧΥΤΑ, εντοπίστηκε εκτεταμένο νεκροταφείο κιβωτιόσχημων τάφων.

Το νεκροταφείο, που αποτελείται από 176 συνολικά τάφους, καταλαμβάνει την κορυφή και τις δύο πλαγιές χαμηλού σχετικά λόφου, καλύπτοντας μια έκταση 400 τ.μ. περίπου[52]. Όλοι οι τάφοι, πλην ελαχίστων εξαιρέσεων, είναι κιβωτιόσχημοι με προσανατολισμό Δ.-Α., εμφανίζουν δε πυκνότερη διάταξη στην κορυφή του λόφου. Οι τάφοι διανοίχθηκαν σε αργιλικές αποθέσεις και η πλειονότητά τους εδράζεται στο φυσικό βράχο.

Είναι κατασκευασμένοι κυρίως από αδρά λαξευμένες σχιστόπλακες[53] και κατά δεύτερο λόγο από αμμόπετρες. Φέρουν μία έως πέντε καλυπτήριες πλάκες, ενώ ο αριθμός των κατακόρυφων πλακών των μακρών πλευρών κυμαίνεται από δύο έως έξι. Ενίοτε με σχιστόπλακες ορίζεται η μία ή και οι δύο στενές πλευρές των τάφων (Εικ. 16). Οι διαστάσεις τους ποικίλλουν από 0,15×0,17 έως 0,55×2 μ., το δε βάθος τους δεν ξεπερνά τα 0,45 μ.

Στο εσωτερικό κάθε τάφου υπήρχε ένας σκελετός σε ύπτια στάση[54]. Σε όλη την έκταση του νεκροταφείου διαπιστώθηκε η συνύπαρξη τάφων παιδιών και ενηλίκων, ενώ δεν παρατηρήθηκε καμία διαφοροποίηση ως προς την κατασκευή και την κατανομή των τάφων, σχετιζόμενη με την ηλικία των νεκρών. Το κρανίο βρίσκεται πάντα στα δυτικά. Συνηθέστερη θέση των χεριών είναι το στέρνο ή η κοιλιακή χώρα. Σε ορισμένες περιπτώσεις τμήματα σχιστολιθικών πλακών τοποθετούνται στο στέρνο ή τις κνήμες, κατ' εξαίρεση δε και πίσω από το κρανίο εν είδει προσκεφάλου.

Ερευνήθηκαν τρεις περιπτώσεις διώροφων τάφων και πέντε ημιελεύθερων ταφών. Στις 16 ανακομιδές που εντοπίστηκαν, τα οστά συγκεντρώνονται συνήθως στην περιοχή των κνημών των πρωτογενών ταφών. Ιδιαίτερη μέριμνα λαμβάνεται για το κρανίο, το οποίο τοποθετείται παραπλεύρως εκείνου του εκτάδην σκελετού. Τέσσερις ανακομιδές βρίσκονται στο εσωτερικό των τάφων, στο δυτικό ή ανατολικό πέρας αυτών σε ειδικά διαμορφωμένο χώρο που δημιουργείται με την προσθήκη εσωτερικής πλάκας. Σε δύο περιπτώσεις οι ανακομιδές εδράζονται στο ανατολικό πέρας των καλυπτήριων πλακών των κιβωτιόσχημων τάφων.

Από την έως τώρα ανθρωπολογική μελέτη[55] των οστών προκύπτει ότι οι σκελετοί αφορούν σε άτομα όλων των ηλικιακών ομάδων. Διαπιστώθηκε η ύπαρξη έντονης οστεοαρθρίτιδας στον πληθυσμό, σχετιζόμενης με την ηλικία και τη φυσική δραστηριότητα των ατόμων. Οι εναποθέσεις τρυγίας στα δόντια και η μικρή αποτριβή τους δηλώνουν κατανάλωση επεξεργασμένων τροφών, που λόγω της φύσης τους, προσκολλώνται στα δόντια (κρέας). Παρατηρήθηκαν μεμονωμένες περιπτώσεις αναιμιών και καταγμάτων.

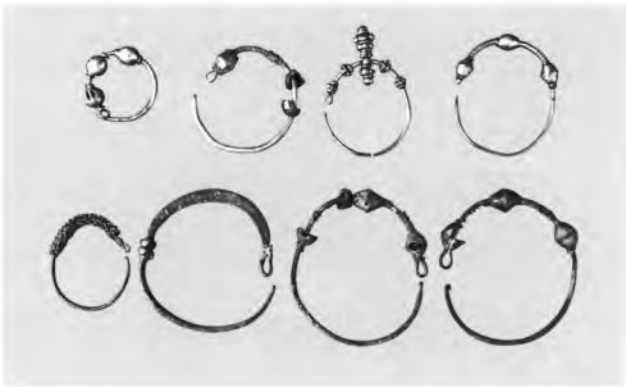
Από το εσωτερικό των τάφων συνελέγησαν λιγοστά χάλκινα και ασημένια κοσμήματα, όπως ενώτια, δαχτυλίδια και ψέλλια (Εικ. 17), καθώς και ελάχιστα θραύσματα γυάλινων

52. Στην ανασκαφή συμμετείχαν οι αρχαιολόγοι Γ. Κορδατζάκη και Θ. Πρέντζα.

53. Ανάλογοι τάφοι έχουν βρεθεί και στη θέση Ράχη Ντάριζα στην Άνω Κορύτιανη Θεσπρωτίας, βλ. *ΑΔ* 47 (1992): Χρονικά, σ. 348.

54. Ο συνολικός αριθμός των σκελετών, συμπεριλαμβανομένων και των ανακομιδών, ανέρχεται στους 196. Η αφαίρεση των σκελετών από τους τάφους πραγματοποιήθηκε με τη συνεργασία των μεταπτυχιακών φοιτητών του Εργαστηρίου Ανθρωπολογίας του Δημοκρίτειου Πανεπιστημίου Κομοτηνής, Κ. Κούβαρη, Ε. Μίλκα, Χ. Παπαγεωργοπούλου.

55. Η μελέτη του οστεολογικού υλικού του νεκροταφείου εκπονείται στο πλαίσιο μεταπτυχιακής διπλωματικής εργασίας από τη Χ. Παπαγεωργοπούλου.

Εικ. 17. Κορύτιανη. Χώρος Υγειονομικής Ταφής Απορριμμάτων. Κοσμήματα από τους τάφους.

αγγείων. Συνελέγη, επίσης, μικρή ποσότητα χονδροειδούς, εύθρυπτης κεραμικής, κυρίως από οινοχόες και χύτρες. Πιστοποιήθηκε μάλιστα η συνήθεια της τοποθέτησής τους δίπλα στο κρανίο. Σε ορισμένες περιπτώσεις το αγγείο-κτέρισμα τοποθετούνταν πάνω στις καλυπτήριες πλάκες. Το μοναδικό νόμισμα που βρέθηκε στην ανασκαφή είναι χάλκινη ψαλιδισμένη ανώνυμη φόλλις, κλάσεως Β4, του τέλους του 10ου ή των αρχών 11ου αι. μ.Χ.[56].

Μολόνδρα

Κατά τη διάρκεια εκσκαφικών εργασιών με σκοπό τη δημιουργία οργανωμένου χώρου πώλησης αγροτικών προϊόντων στην παραπάνω θέση, στο 12ο χλμ. της Ε.Ο. Ηγουμενίτσας-Ιωαννίνων, εντοπίστηκαν λίθινα εργαλεία σε αποθέσεις ερυθρογής. Στην περιοχή είχαν εντοπιστεί παρόμοια ευρήματα και σε παλαιότερες επιφανειακές έρευνες[57].

Κατά τη σύντομη ανασκαφική έρευνα[58], ερευνήθηκαν έξι τομές, διαστ. 3×3 μ., από χώρο συνολικής έκτασης 72,50 τ.μ. Σε όλες τις τομές η κύρια στρωματογραφική ενότητα αποτελούνταν από χώμα αργιλικό, καθαρό, χρώματος ερυθρωπού.

Συνολικά περισυνελέγησαν 1.137 λίθινα τέχνεργα από πυριτόλιθο, τα οποία καταγράφηκαν ηλεκτρονικά. Τα περισσότερα ανήκουν στην κατηγορία των φολίδων, των πυρήνων και των απορριμμάτων, ενώ δεν λείπουν τα εργαλεία (ράσπες, αιχμές, εγκοπές, ξέστρα κτλ.). Στο σύνολό τους παρουσιάζουν έντονη πατίνα. Κατά μια πρώτη εκτίμηση και σύμφωνα με τεχνολογικά-τυπολογικά κριτήρια, θα μπορούσαν να χρονολογηθούν στη μέση παλαιολιθική περίοδο[59].

ΔΗΜΟΣ ΣΑΓΙΑΔΑΣ

Αλαμάνι

Σε ένα μικρό τμήμα του με αριθ. 128 αγροτεμαχίου, έκτασης 30 στρεμμάτων, ιδιοκτησίας του Δήμου Σαγιάδας, διενεργήθηκαν κατά τα έτη 1998-1999 μικρής έκτασης ανασκαφικές εργασίες[60], οι οποίες έφεραν στο φως ένα μικρό κτίριο και δέκα τάφους των πρώτων μεταχριστιανικών χρόνων, σε απόσταση 10 μ. περίπου από την ακτή. Οι τάφοι κατατάσσονται στην κατηγορία των κιβωτιόσχημων (3), των κεραμοσκεπών (5) και των εγχυτρισμών (2) και βρέθηκαν κατανεμημένοι στο χώρο σε δύο μικρές συστάδες, προσανατολισμένοι στον άξονα Δ.-Α.

Οι κιβωτιόσχημοι, διαστ. κατά μέσον όρο 1,60×0,50 μ., είναι κατασκευασμένοι από αδρά ή καθόλου επεξεργασμένες ασβεστολιθικές πλάκες, με ή χωρίς καλυπτήριες πλάκες.

Οι κεραμοσκεπείς αποτελούν την πλειονότητα των ανασκαφέντων τάφων. Είναι κατασκευασμένοι από δύο σειρές πήλινων καλυπτήρων λακωνικού τύπου (διαστ. 0,70×0,40 μ.), επικλινώς τοποθετημένων, κατά μήκος του σημείου ζεύξης των οποίων τοποθετείται πήλινος λακωνικός καλυπτήρας. Οι στενές πλευρές ορίζονται με τεμάχια πήλινων κεράμων ή ασβεστολιθικές πλάκες ή μένουν ανοιχτές. Οι μέγιστες διαστάσεις των τάφων κυμαίνονται από 0,90×0,26 έως 1,90×0,90 μ. Κατ' εξαίρεση σε μία μόνον περίπτωση είχαν τοποθετηθεί δύο πήλινοι στρωτήρες ως υπόστρωμα ταφής.

Ένας αμφορέας και ένα πιθοειδές αγγείο, οριζόντια τοποθετημένα πάνω στο έδαφος, είχαν χρησιμοποιηθεί κατά πάσα πιθανότητα για ταφές βρεφών-παιδιών, όπως δηλώνει η πλήρης αποσάθρωση των οστών.

Οι τάφοι Τ1 και Τ2 περιείχαν τα οστά δύο ανακομιδών. Άλλη μία περίπτωση ανακομιδής βρέθηκε πάνω στις καλυπτήριες πλάκες του τάφου Τ9.

Εκτός από τον τάφο Τ1, στον οποίο βρέθηκε τμήμα χάλκινης πόρπης, οι υπόλοιπες ταφές ήταν ακτέριστες. Σε όσες περιπτώσεις τα οστά διατηρούνταν σε καλή κατάσταση, φαίνεται πως είχαν τοποθετήσει τους νεκρούς σε ύπτια εκτεταμένη στάση με τα χέρια εκτεταμένα, παράλληλα στο σώμα ή στο ύψος της κοιλιακής χώρας.

Από την προκαταρκτική μελέτη[61] τεσσάρων σκελετών προσδιορίστηκε η ηλικία τριών από αυτούς – οι δύο εντάσσονται στις ηλικιακές ομάδες των 20-25 και 35-50 ετών και ο τρίτος μεταξύ 6 και 10 ετών – και εντοπίστηκαν ενδιαφέροντα παλαιοπαθολογικά

56. P. Grierson, *Byzantine Coins and their Values*, London 1974, σ. 329, αριθ. 1823.

57. V. Papakonstantinou - D. Vassilopoulou, The Middle Palaeolithic Industries of Epirus, στο G.N. Bailey (επιμ.), *Klithi: Palaeolithic Settlement and Quaternary Landscapes in Northwest Greece*, Cambridge 1997, 2, σ. 459-466.

58. Στην ανασκαφή συμμετείχε η αρχαιολόγος Α. Τζωρτζάτου.

59. Η τυπολογική και τεχνολογική κατάταξη της λιθοτεχνίας βασίζεται στις μονογραφίες: F. Bordes, *Typologie du Paléolithique ancien et moyen*, Paris 1981 (C.N.R.S., I-II) και P.Y. Demars et P. Laurant, *Types d'outils lithiques du paléolithique supérieur en Europe*, Paris 1992 (C.N.R.S.).

60. Στην ανασκαφή, η οποία πραγματοποιήθηκε με χρηματοδότηση του Εκπολιτιστικού Συλλόγου Σαγιάδας, συμμετείχαν οι αρχαιολόγοι Α. Σκέντος και Α. Τζωρτζάτου.

61. Με το σκελετικό υλικό ασχολήθηκαν οι ανθρωπολόγοι Α. Αηδόνης και Ι. Τσίνας.

στοιχεία. Τα οστεόφυτα στους θωρακικούς σπονδύλους αποτελούν ίσως δείγμα σωματικής καταπόνησης, ενώ ίχνη υποπλασίας των δοντιών σε τρεις από τους τέσσερις σκελετούς δηλώνουν την καταπόνηση του οργανισμού από διατροφικά stress ή λοιμώδεις νόσους. Σε ένα σκελετό ανιχνεύθηκαν δύο συμπιεστικά κατάγματα στο κρανίο, οφειλόμενα σε ατύχημα ή σε ένοπλη συμπλοκή. Και τα δύο τραύματα παρουσιάζουν πλήρη ίαση.

Στο βόρειο άκρο του ίδιου αγροτεμαχίου ανασκάφηκε δίχωρο κτίριο, διαστ. 11,70×4,90 μ., σωζόμενο σε επίπεδο θεμελίωσης, κατασκευασμένο με αργολιθοδομή. Αποτελείται από τοίχο, μήκ. 11,70 και πλ. 0,70 μ., με κατεύθυνση ΒΔ.-ΝΑ. και έναν εγκάρσιο σε αυτόν τοίχο, μήκ. 4,10 και πλ. 0,65 μ., οι οποίοι φαίνεται ότι σχημάτιζαν δύο ισομεγέθεις ορθογώνιους χώρους. Δεν βρέθηκαν οι τοίχοι, οι οποίοι θα όριζαν το κτίριο από τη βόρεια, νότια και δυτική πλευρά.

Στο βορειότερο από τους δύο χώρους του κτιρίου, κάτω από λιθοσωρό, πάχ. 0,10 μ., βρέθηκε περιορισμένο στρώμα καταστροφής. Στο νότιο χώρο, αντιθέτως, δεν εντοπίστηκε καθόλου στρώμα καταστροφής. Το δάπεδο του κτιρίου και στους δύο χώρους αποτελούσε το ίδιο το φυσικό έδαφος.

Από το στρώμα καταστροφής προέρχονται γυάλινα θραύσματα, χάλκινα και σιδερένια καρφιά, χάλκινα κοσμήματα (κρίκος και περόνη), δύο μολύβδινοι σταυροί ελληνικού τύπου[62], μικρό σιδερένιο εγχειρίδιο και σιδερένια σμίλη, θραύσματα χαλκού, σιδήρου και μάζες μολύβδου, καθώς και 11 χάλκινα φακόσχημα νομίσματα, έντονα διαβρωμένα. Περισυνελέγησαν, επίσης, όστρακα αγγείων από πορτοκαλί και πορτοκαλέρυθρο πηλό με κτενωτή διακόσμηση, κάθετες ταινιωτές λαβές αμφορέων, αποτμήματα χειλέων και βάσεων, ενώ ξεχωρίζουν ακόμη τμήμα κωνικού αγγείου με επίπεδη βάση, μικκύλο αγγείο και πώμα μικρού αγγείου.

Η σχέση κτιρίου και τάφων παραμένει προς το παρόν ασαφής, καθώς δεν έχουν αποκαλυφθεί τα όρια του νεκροταφείου, το οποίο, όπως έδειξαν οι εκσκαφικές εργασίες, φαίνεται να καταλαμβάνει όλη την έκταση του αγροτεμαχίου.

ΔΗΜΟΣ ΜΑΡΓΑΡΙΤΙΟΥ

Πυργί

Οι αρχαιολογικές έρευνες που πραγματοποιήθηκαν στο πλαίσιο του αρδευτικού έργου, που εκτείνεται από το δημοτικό διαμέρισμα Καταβόθρας έως το δημοτικό διαμέρισμα Ελευθερίου, αφενός μεν επέτρεψαν τη λεπτομερέστερη έρευνα εντοπισμένων από το παρελθόν αρχαιολογικών θέσεων, αφετέρου δε έφεραν στο φως ένα πλήθος νέων αρχαιολογικών θέσεων.

Στη θέση Πυργί είχε εντοπιστεί από τον Σ. Δάκαρη[63] αρχαίο κτίριο, δεξιά της Ε.Ο. Ηγουμενίτσας-Πρέβεζας, στη διασταύρωση που οδηγεί προς το Ελευθέρι. Το εν λόγω κτίριο είναι γνωστό στην ευρύτερη περιοχή με την ονομασία Πυργί.

Πρόκειται για οικοδόμημα, διαστ. 15×10 μ., κατασκευασμένο από ογκώδεις γωνιόλιθους κατά το πολυγωνικό σύστημα τοιχοποιίας. Η θεμελίωσή του έχει γίνει πάνω στο φυσικό βράχο, ο οποίος έχει υποστεί λάξευση. Ο τρόπος δόμησης των σωζόμενων σε ύψος 1,50-1,80 μ. τοίχων παρουσιάζει ομοιότητες με αυτόν του λεγόμενου Νεκρομαντείου του Αχέροντα. Σώζονται η βόρεια, η νότια, η δυτική και ίχνη της ανατολικής πλευράς. Κατά τους ελληνιστικούς χρόνους χρησιμοποιήθηκε ως φρυκτωρία.

Σε δοκιμαστική τομή που πραγματοποιήθηκε στο εσωτερικό του εν λόγω κτιρίου, βρέθηκε πήλινος δακτύλιος, καθώς και πήλινο κυλινδρικό πώμα.

Στην έρευνα που ακολούθησε στον περιβάλλοντα χώρο της δυτικής πλευράς του κτιρίου, αποκαλύφθηκε τοίχος κατασκευασμένος από μεγάλους γωνιόλιθους, τοποθετημένους σε δύο επάλληλες σειρές. Έχει κατεύθυνση Β.-Ν. Το μήκος του φθάνει τα 17 μ., ενώ το σωζόμενο ύψος του είναι 0,70 μ. Είναι κατασκευασμένος παράλληλα προς το πολυγωνικό κτίριο, από το οποίο απέχει 7 μ. περίπου.

Κατά την ανασκαφική έρευνα βρέθηκαν και συγκεντρώθηκαν λίγα όστρακα αγγείων, ίχνη καύσης, καθώς και χάλκινο νόμισμα των αυτοκρατορικών ρωμαϊκών χρόνων[64].

Δυτικά του πολυγωνικού κτιρίου αποκαλύφθηκαν δύο ακόμη τοίχοι κατασκευασμένοι από αργούς λίθους, οι οποίοι είναι μεταγενέστεροι του κτιρίου.

Κατασκευή της εναέριας γραμμής μεταφοράς υψηλής τάσης Κ.Υ.Τ. Αράχθου - Κάτω Αετού

Στο πλαίσιο του έργου παρακολουθήθηκαν όλες οι εκσκαφικές εργασίες που πραγματοποιήθηκαν για την εγκατάσταση και των 300 περίπου πυλώνων μεταφοράς ρεύματος υψηλής τάσης, που κατασκευάστηκαν εντός των ορίων του Νομού Θεσπρωτίας, από τη Γλυκή έως και τον Κάτω Αετό Λωρίδας Σαγιάδας. Η δαπάνη τόσο για την πρόσληψη προσωπικού για την παρακολούθηση των εκσκαφικών εργασιών όσο και για τις ανασκαφικές εργασίες καλύφθηκε απολογιστικά από τη ΔΕΗ από τις πιστώσεις του έργου[65].

Γλυκή - Πυλώνας 101. Κατά τη διάνοιξη δρόμου για την τοποθέτηση του πυλώνα 101 σε πλαγιά λόφου βορειοανατολικά της Γλυκής, εντοπίστηκαν και ανασκάφηκαν δύο ακτέριστοι κεραμοσκεπείς τάφοι, με προσανατολισμό Β.-Ν., μήκ. 1,70 και πλ. 0,45 μ. Οι σκελετοί βρίσκονταν σε ύπτια στάση, στραμμένοι προς Α. με τα χέρια πάνω στο στήθος.

62. Ο συγκεκριμένος τύπος με τις ελαφρώς κυρτές κεραίες εμφανίζεται ως εμπίεστο μοτίβο σε κεραμική της υστερορρωμαϊκής περιόδου. Βλ. Hayes, ό.π. (υποσημ. 34), σ. 367-369.

63. Δάκαρης, ό.π. (υποσημ. 38), σ. 142.

64. ΑΕΘ 2177: εμπρ.: γυναικεία κεφαλή, πιθανώς της ρωμαίας αυτοκράτειρας Φαυστίνας - οπ.: γυναικεία ιερατική μορφή, η οποία φέρει στο αριστερό της χέρι ράβδο.

65. Ευχαριστούμε θερμά τους υπευθύνους του έργου Α. Γαλάνη και Κ. Κραβαρίτη για τη συνεργασία τους.

Χόικα - Πυλώνας 111. Κατά τη διάνοιξη δρόμου σε πλαγιά λόφου, εντοπίστηκε και ανασκάφηκε λίθινος αγωγός, μήκ. 21 και πλ. 0,60 μ., με προσανατολισμό Α.-Δ., κατασκευασμένος από αργούς λίθους μεσαίου και μικρού μεγέθους με συνδετικό υλικό ασβεστοκονίαμα. Το δάπεδό του αποτελείται από κοίλα πήλινα κεραμίδια. Ο αγωγός παρουσιάζει έντονη κλίση από Α. προς Δ., το δε μήκος του δεν περιορίζεται μόνο στο αποκαλυφθέν τμήμα, αλλά συνεχίζεται και προς τις δύο κατευθύνσεις.

Γαρδίκι - Πυλώνας 118. Στην ευρύτερη περιοχή κατασκευής του πυλώνα 118, βορειοανατολικά του Γαρδικίου, εντοπίστηκαν λείψανα οικοδομήματος, αποτελούμενου από έναν περίπου ορθογώνιο χώρο, διαστ. 8,50×5 μ., ο οποίος περικλείεται από τοίχους σωζόμενους σε επίπεδο θεμελίωσης, κατασκευασμένους με αργολιθοδομή.

Από την ανασκαφή συγκεντρώθηκαν λιγοστά όστρακα κεραμικής με ίχνη εφυάλωσης, σιδερένια καρφιά και τρία χάλκινα αντικείμενα (ενώτιο, πόρπη, φυλλόσχημο αντικείμενο). Ύστερα από την ολοκλήρωση της ανασκαφικής έρευνας τα αρχαία λείψανα διατηρήθηκαν σε κατάχωση.

Κορύτιανη - Πυλώνας 181. Σε κορυφή λόφου ανατολικά της Κορύτιανης και νοτιοδυτικά του δρόμου Ηγουμενίτσας-Ιωαννίνων, εντοπίστηκε εγκαταλελειμμένο αλώνι, στο οποίο πραγματοποιήθηκε καθαρισμός τόσο περιμετρικά όσο και στο εσωτερικό του, με σκοπό την αποκάλυψή του. Το αλώνι περικλείεται από τοίχο (πλ. 0,45, ύψ. 0,40 μ.), κατασκευασμένο με πλακοειδείς λίθους. Ο εσωτερικός του χώρος, διαμ. 10 μ., είναι στρωμένος από πλακοειδείς λίθους. Για τη διατήρηση του αλωνιού αυτού ο πυλώνας 181 μετακινήθηκε λίγα μέτρα βορειότερα.

Κορύτιανη - Πυλώνας 182. Στην πλαγιά λόφου ανατολικά της Κορύτιανης, κατά τη διάνοιξη δρόμου για την πρόσβαση προς τον πυλώνα 182, ανασκάφηκαν αρχιτεκτονικά κατάλοιπα. Πρόκειται για τμήματα τοίχων χτισμένων από σχιστόλιθους κατά το ισοδομικό σύστημα, μέγ. πάχ. 0,80 και σωζ. ύψ. 1,30 μ. Από το χώρο προήλθαν όστρακα μικρών και μεγάλων άβαφων αγγείων, μελαμβαφή και ερυθροβαφή, κυρίως από πινάκια, καθώς και όστρακα σκύφου από γκρίζο πηλό, που φέρουν ανάγλυφη διακόσμηση. Συνελέγησαν, επίσης, αρκετά θραύσματα πίθων, τέσσερις πήλινες κωνικές αγνύθες, σιδερένια καρφιά, μολύβδινα ελάσματα και χάλκινο νόμισμα ελληνιστικών χρόνων του Κοινού των Ηπειρωτών.

Κορύτιανη - Πυλώνας 188. Μετά τον εντοπισμό κεραμικής κατά την εκσκαφή για την τοποθέτηση του πυλώνα στην περιοχή του ΧΥΤΑ, δυτικά της Κορύτιανης, πραγματοποιήθηκε μικρής έκτασης και χρονικής διάρκειας ανασκαφική έρευνα, η οποία αποκάλυψε λιθοσωρό από μικρού και μεσαίου μεγέθους λίθους. Συνελέγησαν λιγοστά όστρακα χονδροειδούς και λεπτής κεραμικής.

Κορύτιανη - Πυλώνας 190. Κατά τις εργασίες τοποθέτησης του πυλώνα σε παρυφή λόφου της Δράμεσης εντοπίστηκαν θραύσματα πήλινων κεραμιδιών. Η επιφανειακή έρευνα που πραγματοποιήθηκε, απέφερε ελάχιστα θραύσματα πήλινων κεραμιδιών, καθώς και λιγοστά όστρακα κεραμικής.

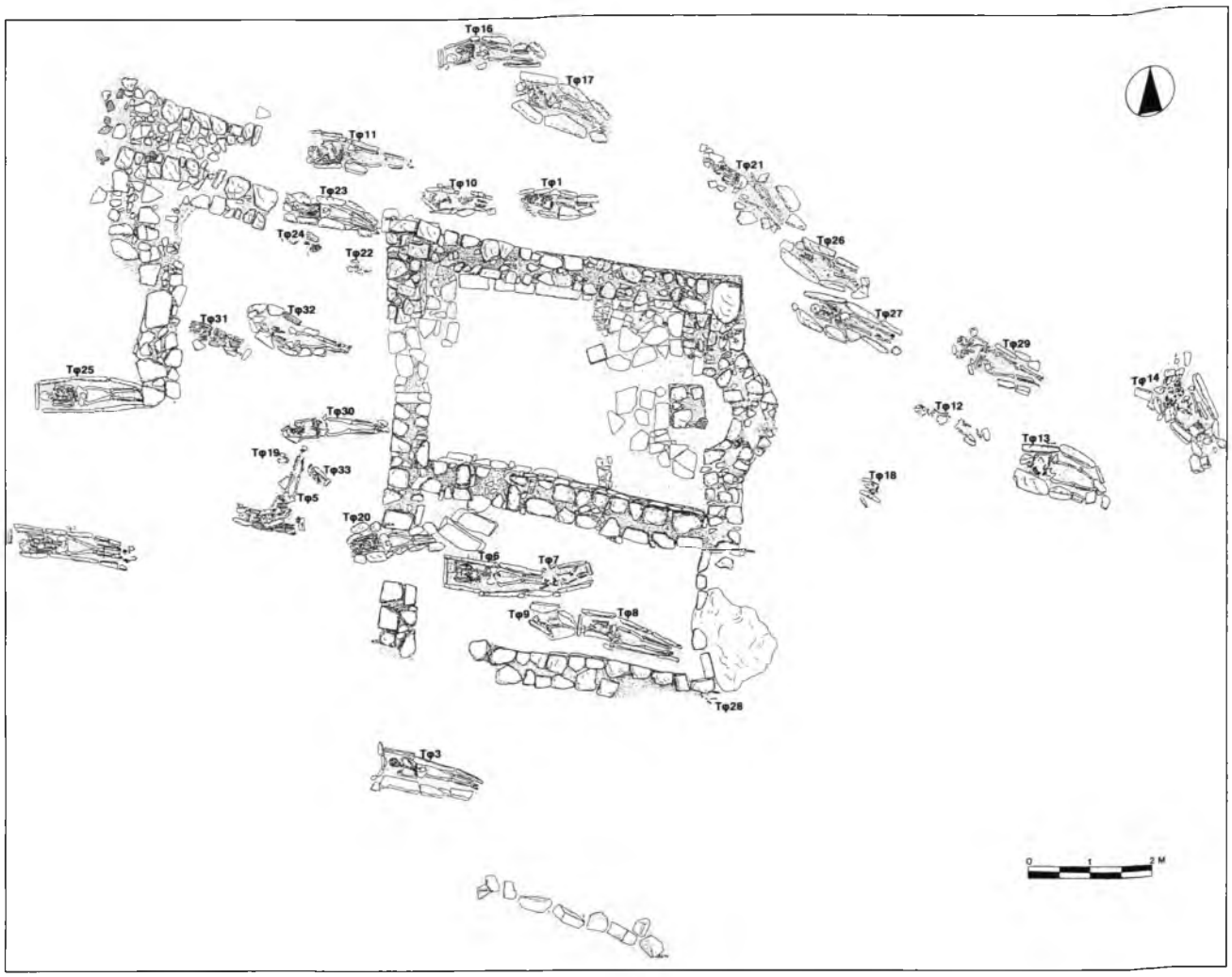
Κορύτιανη - Πυλώνας 191. Κατά τις εργασίες τοποθέτησης του πυλώνα 191, βόρεια της Δράμεσης, εντοπίστηκαν αρχαία κινητά ευρήματα και ακολούθησε σύντομη ανασκαφική έρευνα. Σε παρυφή λόφου βόρεια του πυλώνα, συνελέγησαν λιγοστά όστρακα χονδροειδούς κεραμικής. Σε απόσταση 11 μ. περίπου νοτιοανατολικά του πυλώνα, αποκαλύφθηκε ξερολιθιά από πλακοειδείς λίθους, μήκ. 7,50 και πλ. 0,50 μ. Συνελέγησαν ελάχιστα όστρακα αβαφούς χονδροειδούς κεραμικής.

Μαυρομάτι Σαγιάδας - Πυλώνας 251. Πάνω σε χαμηλό χωμάτινο έξαρμα, στο δεξιό άξονα του δρόμου Σαγιάδας - Μαυροματίου στη θέση του πυλώνα 251, διενεργήθηκε μικρής έκτασης ανασκαφική έρευνα, η οποία έφερε στο φως λείψανα μικρού, μονόχωρου κτιρίου και 33 τάφους περιμετρικά και στο εσωτερικό αυτού (Εικ. 18). Όπως κατέδειξε η ολοκλήρωση της σύντομης έρευνας με την αποκάλυψη της αψίδας στην ανατολική πλευρά κατά τη διάρκεια των τελευταίων ημερών της ανασκαφής, το κτίριο αυτό ταυτίζεται με βυζαντινό ναΐσκο.

Ο ναός έχει εσωτερικές διαστάσεις 5,30-5,70×3,20 μ. και απολήγει στα ανατολικά σε ημικυκλική, εσωτερικά και εξωτερικά, κόγχη, ακτίνας 0,50 και χορδής μήκ. 1,20 μ. Η απόκλιση μεταξύ του βόρειου και του νότιου μήκους του ναού οφείλεται στην ισχυρή κλίση του βόρειου τοίχου προς τα μέσα και του αντίστοιχου νότιου προς τα έξω. Ο ναός φέρει μία είσοδο, πλ. 1,20 μ., στο μέσον περίπου της δυτικής πλευράς, με κατώφλι από μεγάλους ακανόνιστους λίθους. Σε μια μεταγενέστερη οικοδομική φάση, ανοίχθηκε και μία δεύτερη βοηθητική είσοδος σε απόσταση 1,40 μ. από το δυτικό άκρο του νότιου τοίχου του ναού για την απευθείας πρόσβαση σε μικρό πρόσκτισμα, εσωτ. διαστ. 4,70×2,20 μ., το οποίο εφάπτεται της νότιας πλευράς του.

Ο κυρίως ναός χωρίζεται από το Ιερό με τη βοήθεια δύο τοιχαρίων, πάχ. 0,20 μ., το βόρειο μήκ. 0,75 και το νότιο 0,50 μ., τα οποία διατηρούνται σε επίπεδο θεμελίωσης. Το μικρό πάχος τους και η πρόχειρη κατασκευή τους υποδηλώνουν είτε το μικρό ύψος μιας λίθινης ανωδομής, είτε ανωδομή από ξύλο ή άλλο φθαρτό υλικό. Στο χώρο του Ιερού βρέθηκε τμήμα πλακόστρωτου δαπέδου από μεγάλες ασβεστολιθικές πλάκες, χωρίς ιδιαίτερη επιμέλεια στην αρμογή τους. Ανάλογο δάπεδο δεν διατηρείται στο δυτικό τμήμα του ναού. Πάνω στον άξονα του δυτικού θυραίου ανοίγματος του ναού, εφαπτόμενη του νοητού άξονα της χορδής της κόγχης, αποκαλύφθηκε κτιστή Αγία Τράπεζα. Έχει διαστάσεις 0,60×0,54×0,42 μ. και είναι κατασκευαστικά όμοια με τους τοίχους του κυρίως ναού. Στο βόρειο τοίχο της κόγχης εφάπτεται πεσσός, μήκ. 0,60 και πάχ. 0,50 μ. Κατά μήκος του βόρειου τοίχου του ναού, βρέθηκε σειρά από αδρά κατεργασμένους γωνιόλιθους σε απόσταση από 0,10 έως 0,15 μ. από αυτόν, η χρήση των οποίων δεν έχει εξακριβωθεί. Πιθανότατα αποτελούσαν ένα είδος θρανίου ή μέσο αντισήριξης του τοίχου, όταν αυτός άρχισε να κλίνει έντονα προς το εσωτερικό.

Οι τοίχοι του ναού διατηρούνται σε ύψος που κυμαίνεται από 0,20 έως 1,33 μ. Η κατασκευή τους είναι σχετικά αμελής. Χρησιμοποιούνται λίθοι, αδρά ή καθόλου κατεργασμένοι σε ανισοϋψείς σειρές, ενώ γίνεται σποραδική χρήση κεραμίδων τόσο στους οριζόντιους όσο και στους κάθετους αρμούς των λί-

Εικ. 18. Μαυρομάτι Σαγιάδας - Πυλώνας 251. Κάτοψη της ανασκαφής.

θων, όπου χρησιμοποιείται ασβεστοκονίαμα. Η τοιχοποιία του προσκτίσματος είναι προχειρότερη, καθώς αποτελείται από αργούς λίθους χωρίς συνδετικό υλικό.

Ο ναός σώζει περιορισμένο τοιχογραφικό διάκοσμο με γραμμικά θέματα. Σε μεγαλύτερη έκταση διατηρείται στη δυτική και νότια όψη του πεσσού, στο βόρειο και νότιο τοίχο της κόγχης και στο τεταρτοσφαίριο αυτής, ενώ βρέθηκαν σποραδικά τμήματα κατά μήκος του βόρειου, του δυτικού και του νότιου τοίχου.

Από το στρώμα καταστροφής συνελέγησαν μεγάλη ποσότητα σπαραγμάτων τοιχογραφιών και καμπύλων κεραμίδων στέγης, μικρή ποσότητα εφυαλωμένης και κοινής κεραμικής, γυάλινα θραύσματα, καρφιά και άλλα σιδερένια εξαρτήματα θύρας, τεμάχια φίλντισι και ένα φράγκικο νόμισμα Denier Tournois από κράμα, το οποίο φέρει στον οπισθότυπο σχηματοποιημένο πύργο της πόλης Tours και κυκλικά το όνομα του νομισματοκοπείου *DE CLARENTIA*[66]. Από την επιφανειακή επίχωση προέρχεται, επίσης, ασημένιο νόμισμα με αραβική επιγραφή και στις δύο όψεις.

Δυτικά του ναού αποκαλύφθηκαν εκτεταμένο στρώμα καταστροφής και τμήματα τοίχων σωζόμενων σε επίπεδο θεμελίωσης, τα οποία, ενδεχομένως, ανήκουν στο νάρθηκα του ναού.

Περιμετρικά του ναού και στο εσωτερικό του προσκτίσματος ανασκάφηκαν 33 τάφοι στο φυσικό καστανέρυθρο με χαλίκι στρώμα, οι οποίοι εντάσσονται στις εξής κατηγορίες: 1) Κιβωτιόσχημοι, κατασκευασμένοι από αδρά ή καθόλου κατεργασμένες ασβεστολιθικές πλάκες, ένα υλικό που επιχωριάζει, ενώ εντοπίστηκαν και δύο περιπτώσεις χρήσης αμυγδαλόπετρας. 2) Απλοί κεραμοσκεπείς, στους οποίους μία ή περισ-

66. Στον εμπροσθότυπο φέρει σταυρό και κυκλικά επιγραφή με το όνομα του ηγεμόνα, το οποίο δεν διακρίνεται. Ως εκ τούτου η χρονολόγησή του δεν μπορεί να είναι ακριβής, καθώς υπολογίζεται μεταξύ του 1245 και 1364. Βλ. Γαλάνη-Κρίκου, ό.π. (υποσημ. 51). Με βεβαιότητα δεν ανήκει στα χρόνια του πρίγκηπα Philippe de Tarente, διότι αυτός έκοψε νόμισμα με την επιγραφή: *DE CLARENTIA* και μάλιστα στον οπισθότυπο, ούτε και στα χρόνια της Catherine de Valois, η οποία δεν έκοψε καθόλου νομίσματα, βλ. ό.π., σ. 132.

σότερες καλυπτήριες κέραμοι ημικυκλικής τομής καλύπτουν το νεκρό. Οι τάφοι αυτού του τύπου χρησιμοποιήθηκαν κατεξοχήν για ταφές παιδιών. 3) Ελεύθερες ταφές, που ορίζονται μερικώς από λίθους ή τεμάχια κεραμίδων.

Οι ταφές ήταν μονές, εκτός από δύο περιπτώσεις διπλών ταφών. Οι νεκροί είχαν τοποθετηθεί απευθείας πάνω στο έδαφος, σε ύπτια εκτεταμένη στάση και με τα χέρια λυγισμένα στο ύψος της κοιλιακής, της βουβωνικής ή της θωρακικής χώρας, προσανατολισμένοι στον άξονα Δ.-Α.

Οι περισσότερες ταφές ήταν ακτέριστες. Στα ελάχιστα κτερίσματα συγκαταλέγονται μία χάλκινη απόληξη ενωτίου σε σχήμα Γ και έξι ενώτια από κράμα μετάλλου. Διάσπαρτα στην επίχωση των τάφων βρέθηκαν γυάλινα θραύσματα, όστρακα κεραμικής και τμήματα τοιχογραφιών. Το τελευταίο συνηγορεί υπέρ της ύπαρξης μιας παλαιότερης οικοδομικής φάσης του ναού, το υλικό της οποίας ύστερα από την ανοικοδόμηση χρησιμοποιήθηκε για την επιχωμάτωση των τάφων.

Σύμφωνα με την προκαταρκτική μελέτη του σκελετικού υλικού[67], στο νεκροταφείο αντιπροσωπεύεται μεγάλο φάσμα ηλικιών: κάτω του 1ου έτους-7 ετών, 15-25 ετών, 25-35 ετών, 35-50 ετών και άνω των 50 ετών.

Κατά τη διάρκεια των ανασκαφικών εργασιών και ύστερα από προφορική συνεννόηση με τους αρμόδιους υπαλλήλους της ΔΕΗ αφενός μεν για να μην καθυστερήσει το έργο, αφετέρου δε για να μη θιγούν οι αποκαλυφθείσες αρχαιότητες, αποφασίστηκε η μεταφορά του πυλώνα 251 λίγα μέτρα ανατολικότερα, σε χώρο που προηγουμένως είχε διερευνηθεί με δοκιμαστικές τομές.

Ασπροκκλήσι - Πυλώνας 280. Κατά τη διάνοιξη του δρόμου πρόσβασης προς τον πυλώνα 280, πλησίον του φυλακίου του Κάτω Αετού Λωρίδας Σαγιάδας, εντοπίστηκαν και ανασκάφηκαν δύο ταφές, μία σε κεραμοσκεπή και μία σε ταφικό αγγείο. Η διαβρωτική σύσταση του χώματος της περιοχής δεν επέτρεψε τη διατήρηση σκελετικών καταλοίπων.

Εγνατία Οδός

Στο πλαίσιο κατασκευής της Εγνατίας Οδού εντός των ορίων του Νομού Θεσπρωτίας κατά το έτος 1999, συνεχίστηκε η επίβλεψη των εργασιών με αποτέλεσμα τον εντοπισμό αρκετών νέων αρχαιολογικών θέσεων[68].

Στην περιφερειακή οδό Ηγουμενίτσας, στο δημοτικό διαμέρισμα Λαδοχωρίου του Δήμου Ηγουμενίτσας, αποκαλύφθηκε και ανασκάφηκε ρωμαϊκή αγροικία.

Στο δημοτικό διαμέρισμα Μεσοβουνίου του Δήμου Μαργαριτίου συνεχίστηκε η ανασκαφική έρευνα, η οποία είχε διακοπεί το 1998.

Στην ήδη γνωστή θέση Λιθάρια Μονοβύζας, στο δημοτικό διαμέρισμα Γκρίκας του Δήμου Παραμυθιάς, πραγματοποιήθηκαν καθαρισμοί και διάνοιξη δοκιμαστικών τομών. Στο δημοτικό διαμέρισμα Νεοχωρίου του παραπάνω Δήμου, βρέθηκαν λίθινα εργαλεία παλαιολιθικής εποχής.

Στο δημοτικό διαμέρισμα Ελευθεροχωρίου του Δήμου Παραμυθιάς, διανοίχθηκαν δοκιμαστικές τομές και πραγματοποιήθηκαν σωστικές ανασκαφές σε δύο βραχοσκεπές, καθώς στις συμβατικά ονομαζόμενες θέσεις 10 και 11 και στην περιοχή Κοντάτες.

Λαδοχώρι. Κυκλοφοριακή σύνδεση Λιμένα Ηγουμενίτσας, 1ο χλμ. Εγνατίας Οδού

Κατά τη χρονική περίοδο Σεπτεμβρίου-Νοεμβρίου, διεξήχθη σωστική ανασκαφική έρευνα στο πλαίσιο του έργου κατασκευής της περιφερειακής οδού Ηγουμενίτσας και της κυκλοφοριακής σύνδεσης Λιμένα Ηγουμενίτσας και συγκεκριμένα στο τμήμα που ορίζεται μεταξύ των Χ.Θ. 0+200 έως 0+250[69]. Στο σημείο αυτό είχαν εντοπιστεί κατά τη διάρκεια δοκιμαστικών τομών διάσπαρτα θραύσματα κεραμικής και ενδείξεις τοιχοποιίας, σε έκταση όχι μεγαλύτερη των 50-60 μ. κατά τον άξονα Β.-Ν. και 22-25 μ. κατά τον άξονα Α.-Δ.

Στο χώρο αυτό ερευνήθηκε μικρών διαστάσεων κτίσμα, ενώ σε μικρή απόσταση από αυτό ανασκάφηκαν δύο κεραμοσκεπείς και δύο λιθόκτιστοι τάφοι (Εικ. 19). Το κτίσμα αποτελείται από τρεις χώρους (Ι, ΙΙ και ΙΙΙ) και φέρει είσοδο στη νότια πλευρά του Χώρου ΙΙΙ. Οι Χώροι ΙΙ και ΙΙΙ είναι παράλληλοι, έχουν ορθογώνια κάτοψη και τις ίδιες ακριβώς διαστάσεις (8,10-8,35×7,70 μ.). Στον κοινό τοίχο των δύο χώρων αποκαλύφθηκε άνοιγμα-είσοδος, πλ. 2 μ. Μια ακόμη είσοδος βρίσκεται στη νότια πλευρά του Χώρου ΙΙΙ.

Οι τοίχοι των Χώρων ΙΙ και ΙΙΙ εμφανίστηκαν σε απόλυτο υψόμετρο 10 μ., ενώ η θεμελίωσή τους βρίσκεται σε απόλυτο υψόμετρο 9,50-9,60 μ.

Όσον αφορά στην κατασκευή τους, οι τοίχοι των Χώρων ΙΙ και ΙΙΙ χαρακτηρίζονται από μη επιμελημένο, πρόχειρο τρόπο χτισίματος, από αργούς, μεγάλου μεγέθους και ακανόνιστου σχήματος λίθους, οι οποίοι συνδέονται μεταξύ τους με χώμα. Η όψη των πλευρικών επιφανειών τους είναι ανομοιόμορφη και το πλάτος των τοίχων ποικίλλει από 0,80-0,90 έως 0,50-0,60 μ. για τις μακρές και στενές πλευρές των χώρων αντίστοιχα.

Το σύνολο της επιφάνειας του εσωτερικού του Χώρου ΙΙ καλυπτόταν από ενιαίο στρώμα καταστροφής, πάχ. 0,40-0,50 μ., το οποίο εμφανίστηκε σε απόλυτο βάθος 9,85 μ. Αρχικά αφαιρέθηκε στρώση κατεστραμμένων κεραμίδων στέγης και στη συνέχεια το κυρίως στρώμα καταστροφής, όπου εντοπίστηκε μεγάλη ποσότητα θραυσμάτων κεραμικής, καθώς και γυάλινων αγγείων. Από το στρώμα καταστροφής αφαιρέθηκαν και ορισμένα σχεδόν ακέραια αγγεία, κυρίως αμφορείς, ενώ στην παρειά του βόρειου τοίχου του Χώρου ΙΙ, αποκαλύ-

67. Η άρση των σκελετών, ο καθαρισμός και η ταξινόμηση των οστών έγινε από τους ανθρωπολόγους Ε. Μίλκα και Χ. Παπαγεωργοπούλου.

68. *ΑΔ* 53 (1998): Χρονικά, σ. 541-542, Σχέδ. 7.

69. Στην ανασκαφή συμμετείχε η αρχαιολόγος Α. Χριστοφιλοπούλου.

Εικ. 19. Εγνατία Οδός. Λαδοχώρι. Κυκλοφοριακή σύνδεση Λιμένα Ηγουμενίτσας. Γενική άποψη της ανασκαφής.

φθηκε ακέραιος πίθος, πλ. 0,75 μ. Από τον ίδιο χώρο, επίσης, προέρχονται πολλά χάλκινα νομίσματα, καθώς και ένας μικρός χάλκινος ζυγός (Εικ. 20).

Η ανασκαφή του Χώρου ΙΙΙ απέδωσε ελάχιστη κεραμική και λίγα χάλκινα νομίσματα.

Ο Χώρος Ι, ορθογώνιας κάτοψης, κάθετος στους δύο προηγούμενους, με προσανατολισμό Β.-Ν., έχει μία μικρή είσοδο στη βόρεια πλευρά του. Οι τοίχοι του, το πάχος των οποίων δεν ξεπερνά τα 0,60 μ., σώζονται σε ύψος 0,40 μ. Στο εσωτερικό του ερευνήθηκε μικρής έκτασης στρώμα καταστροφής, πάχ. 0,30 μ., στο οποίο εκτός από τα θραύσματα κεραμικής εντοπίστηκαν και οκτώ πήλινα υφαντικά βάρη.

Η διάταξη των Χώρων Ι, ΙΙ και ΙΙΙ δίνει την εντύπωση πως το κύριο κτίσμα αποτελείται από τους Χώρους ΙΙ και ΙΙΙ, ενώ ο Χώρος Ι αποτελούσε αποθηκευτικό ή εργαστηριακό χώρο, λόγω της παρουσίας και των υφαντικών βαρών.

Οι τέσσερις ταφές που ερευνήθηκαν βρίσκονται δυτικά των Χώρων ΙΙ και ΙΙΙ, ενώ η παιδική ταφή σε εγχυτρισμό στη νοτιοανατολική προέκταση του Χώρου Ι.

Οι δύο κεραμοσκεπείς τάφοι βρίσκονται σε απόσταση 1 μ. από το Χώρο ΙΙΙ και χωρίζονται μεταξύ τους από μια προέκταση του νότιου τοίχου του. Εντοπίστηκαν σε βάθος 9,90-9,80 μ. και έχουν μήκος 1,90-2 και πλάτος 0,50 μ. Ήταν κατασκευασμένοι από μεγάλου μεγέθους κεραμίδες, συνδεδεμένες μεταξύ τους με κονίαμα. Οι σκελετοί, που διατηρούνταν σε καλή κατάσταση, ήταν προσανατολισμένοι στον άξονα Α.-Δ.

Οι δύο λιθόκτιστοι τάφοι, σε απόσταση 2,50 μ. από τους κεραμοσκεπείς, ήταν παράλληλοι μεταξύ τους και προσανατολισμένοι στον ίδιο άξονα. Ορθογώνιοι, κατασκευασμένοι από μικρούς επιμήκεις λίθους, καλύπτονταν μόνον από χώμα, γεγονός που επηρέασε την κατάσταση των σκελετών, οι οποίοι δεν διατηρούνται ακέραιοι.

Εικ. 20. Εγνατία Οδός. Λαδοχώρι. Κυκλοφοριακή σύνδεση Λιμένα Ηγουμενίτσας. Χάλκινος ζυγός από το Χώρο ΙΙ.

Η παιδική ταφή, τέλος, στη νοτιοανατολική γωνία του σκάμματος, προστατευόταν από ένα μικρό τοίχο και ήταν προσανατολισμένη στον άξονα Β.-Ν. Ήταν τοποθετημένη μέσα σε ψηλό πήλινο αμφορέα. Η ανασκαφή του απέδωσε ελάχιστα ίχνη του παιδικού σκελετού.

Καμία από τις πέντε ταφές δεν περιείχε άλλου είδους κτερίσματα, εκτός από λίγα χάλκινα νομίσματα.

Μεσοβούνι-Γκρίκα

Στο τμήμα μεταξύ των διπλών σηράγγων Μεσοβουνίου-Γκρίκας, συνεχίστηκαν οι ανασκαφικές εργασίες, οι οποίες είχαν διακοπεί το προηγούμενο έτος[70].

Συνολικά ερευνήθηκαν 15 τομές 3×3 μ., σε μέγιστο βάθος 1,70 μ. Στρωματογραφικά παρατηρήθηκε ομοιογένεια: την αφαί-

70. *ΑΔ* 53 (1998): Χρονικά, σ. 542. Η ανασκαφική έρευνα πραγματοποιήθηκε με τη συμμετοχή της αρχαιολόγου Ο. Πάλλη.

ρεση του επιφανειακού ακολούθησε στρώμα καστανέρυθρης αργίλου με ψήγματα πυριτόλιθου και ίχνη μαγγανίου.

Περισυνελέγησαν 314 λίθινα τέχνεργα, τα οποία αντιπροσωπεύουν όλα τα στάδια κατάτμησης (πυρήνες, φολίδες, απορρίμματα, εργαλεία). Ως πρώτη ύλη έχει χρησιμοποιηθεί ο τοπικός πυριτόλιθος, ο οποίος στα περισσότερα παραδείγματα είναι ιδιαίτερα πατιναρισμένος. Μια πρώτη προσέγγιση από τεχνολογικής και τυπολογικής άποψης οδηγεί στα τέλη της μέσης και στις αρχές της ανώτερης παλαιολιθικής περιόδου[71]. Βρέθηκαν, επίσης, θραύσματα πήλινων κεραμίδων στέγης και όστρακα κεραμικής, μερικά εκ των οποίων παρουσιάζουν ίχνη εφυάλωσης. Η σύγχρονη παρουσία όλων των παραπάνω ευρημάτων στην ίδια στρωματογραφική ενότητα είναι αποτέλεσμα των γεωλογικών μεταβολών και της μακροχρόνιας άροσης του χώρου και έχει ως αποτέλεσμα τη δυσχερή τοποθέτησή τους σε σαφή χρονολογικό και πολιτιστικό ορίζοντα.

Γκρίκα

Πραγματοποιήθηκαν εργασίες καθαρισμού[72] και σχεδιαστικής αποτύπωσης στο ήδη γνωστό αρχαίο κτίριο στη θέση Λιθάρια Μονοβύζας και στους δύο γωνιόλιθους που έχουν πακτωθεί παράπλευρα του επαρχιακού δρόμου Παραμυθιάς-Γκρίκας και έχουν συνδεθεί με τοπική λαϊκή παράδοση[73]. Το παραπάνω κτίριο, το οποίο βρίσκεται μερικές δεκάδες μέτρα ανατολικά του επαρχιακού δρόμου, αποκαλύφθηκε πλήρως. Πρόκειται για κτίριο ισοδομικής τοιχοποιίας, διαστ. 10×4,50 μ., το οποίο σώζεται σε επίπεδο θεμελίωσης. Οι δύο δόμοι, γνωστοί ως Λιθάρια Μονοβύζας, βεβαιώθηκε κατά τον καθαρισμό ότι δεν βρίσκονται κατά χώραν και προφανώς ανήκουν στο ισοδομικό κτίριο. Βόρεια του ισοδομικού κτιρίου και σε απόσταση μερικών δεκάδων μέτρων από αυτό, προκειμένου να διαπιστωθεί η ύπαρξη ή μη αρχαιοτήτων στον άξονα κατασκευής της Εγνατίας Οδού, ανοίχθηκαν δέκα δοκιμαστικές τομές. Οι τομές αυτές απέδωσαν ελάχιστη άβαφη χονδροειδή κεραμική, ενώ σε βάθος κατά μέσον όρο 0,50 μ. εμφανίστηκε ο φυσικός βράχος.

Νεοχώρι

Στο νότιο όριο του δημοτικού διαμερίσματος Νεοχωρίου, σε πεδινή έκταση μεταξύ χαμηλών λόφων, όπου πρόκειται να κατασκευαστεί η γέφυρα Κρυσταλλοπηγής, πραγματοποιήθηκαν δοκιμαστικές τομές. Οι τομές περιορίστηκαν στους χώρους των βάθρων της υπό κατασκευή γέφυρας, αφού μόνο σε αυτά τα σημεία προβλέπονταν εργασίες αποχωμάτωσης από την κατασκευάστρια εταιρεία[74].

Ερευνήθηκαν δέκα δοκιμαστικές τομές, διαστ. 3×3 μ., μέχρι βάθος 2 μ. Την αφαίρεση του επιφανειακού ακολούθησε η αποκάλυψη στρώματος καστανέρυθρης αργίλου με χαλίκια ασβεστόλιθου και ψήγματα πηλού. Βρέθηκε μικρός αριθμός – συνολικά 57 – λίθινων τέχνεργων από πυριτόλιθο ιδιαίτερα πατιναρισμένων και λιγοστά όστρακα χονδροειδούς άβαφης κεραμικής.

Κρυσταλλοπηγή-Ψηλοράχη

Στο τμήμα Κρυσταλλοπηγή-Ψηλοράχη συνεχίστηκαν οι ανασκαφικές έρευνες κατά μήκος του αποθεσιοθαλάμου[75] και κατά το 1999.

Βραχοσκεπή 1. Η βραχοσκεπή 1 βρίσκεται σε δύσβατο σημείο στη βόρεια κλιτύ του όρους Χαντακωμένο. Πρόκειται για μικρό άνοιγμα έντονα διαβρωμένο. Ερευνήθηκε δοκιμαστική τομή, διαστ. 3×3 μ., σε μέγιστο βάθος 2,50 μ. Βρέθηκαν 534 λίθινα τέχνεργα παλαιολιθικής εποχής από υπόλευκο, πρασινωπό και καφέ πυριτόλιθο, στην πλειονότητά τους μέσα σε στρώμα καστανέρυθρης ανοιχτής αργίλου.

Θέση 11. Η συμβατικά οριζόμενη θέση 11 αφορά σε πλάτωμα νότια της βραχοσκεπής 1, το οποίο λειτουργεί ως χώρος υποδοχής των διαβρωμένων υλικών από τις υπερκείμενες πλαγιές. Στο χώρο αυτό πραγματοποιήθηκε σωστική ανασκαφική έρευνα βάσει τοπογραφικού καννάβου, διαστ. 18×12 μ., ο οποίος στη συνέχεια επεκτάθηκε προς Β. Μέσα σε αργιλικές αποθέσεις βρέθηκαν 750 λίθινα τέχνεργα παλαιολιθικής εποχής από καφέ και γκρι πυριτόλιθο. Το σύνολο της λιθοτεχνίας αυτής ανήκει, ως επί το πλείστον, στη μέση (ράσπες σε φολίδες Levallois, πυρήνες Levallois, φολίδες Levallois) και στην ανώτερη παλαιολιθική περίοδο (λεπίδα με ράχη, γλυφίδα σε φολίδα)[76].

Βραχοσκεπή 2. Η συμβατικά ονομαζόμενη βραχοσκεπή 2 βρίσκεται ανατολικά της θέσης 7, στις υπώρειες του όρους Χαντακωμένο. Πρόκειται για μικρό άνοιγμα στο ασβεστολιθικό υπόβαθρο, το οποίο έχει εν μέρει καταπέσει. Πραγματοποιήθηκε σωστική ανασκαφική έρευνα στο εσωτερικό, βάσει τοπογραφικού καννάβου διαστ. 30×30 μ., διαιρεμένου σε 15 τομές, διαστ. 2×2 μ.

Αποκαλύφθηκε ελεύθερη ταφή, φτωχά κτερισμένη. Τα λιγοστά όστρακα που βρέθηκαν, ανήκουν στα τέλη των ελληνιστικών και στην αρχή των ρωμαϊκών χρόνων.

Σωστική ανασκαφή πραγματοποιήθηκε και στην είσοδο της βραχοσκεπής, βάσει τοπογραφικού καννάβου 12×9 μ., χωρισμένου σε τετράγωνα, διαστ. 2×2 μ. Σε στρώμα αργιλικό σκούρο καστανό με προσμείξεις χαλικιών εντοπίστηκαν ευρήματα διαφόρων εποχών – λίθινα τέχνεργα, όστρακα χονδροειδούς κεραμικής, πήλινη πίπα, νόμισμα με αραβικούς χαρακτήρες – μαρτυρώντας έντονη στρωματογραφική διατάραξη του χώρου.

Νοτιοδυτικά της βραχοσκεπής, επί συνόλου επτά δοκιμαστικών τομών, διαπιστώθηκε παρόμοια εικόνα στρωματογραφίας

71. Βλ. παραπάνω, υποσημ. 59.

72. Τις εργασίες καθαρισμού διεξήγαγε η αρχαιολόγος Ι. Σιώχου.

73. *ΑΔ* 53 (1998): Χρονικά, σ. 542.

74. Στην ανασκαφή απασχολήθηκε η αρχαιολόγος Ο. Πάλλη.

75. *ΑΔ* 53 (1998): Χρονικά, σ. 542-545. Στις ανασκαφικές εργασίες του τρέχοντος έτους συμμετείχαν οι αρχαιολόγοι Α. Παπαδέα και Δ. Παπαϊωάννου.

76. Για την τυπολογική και τεχνολογική κατάταξη της λιθοτεχνίας, βλ. παραπάνω, υποσημ. 59.

με συνύπαρξη αποσπασματικών στοιχείων – λίθινα τέχνεργα, εφυαλωμένα όστρακα, καρφιά – διαφόρων εποχών.

Περιοχή Κοντάτες

Στα όρια του δημοτικού διαμερίσματος Κρυσταλλοπηγής του Δήμου Παραμυθιάς, ανοίχθηκαν δύο δοκιμαστικές τομές, διαστ. 3×1 μ., οι οποίες έφθασαν σε μέγιστο βάθος 1,85 μ. φέροντας στο φως μικρό αριθμό θραυσμάτων πήλινων κεραμιδιών στέγης και οστράκων χονδροειδούς και λεπτής κεραμικής.

ΓΕΩΡΓΙΟΣ ΡΗΓΙΝΟΣ

ΑΝΑΣΤΗΛΩΤΙΚΕΣ ΕΡΓΑΣΙΕΣ

ΝΟΜΟΣ ΘΕΣΠΡΩΤΙΑΣ

Ηγουμενίτσα

Πύργος Ραγίου

Το έργο της ανάδειξης του αρχαιολογικού χώρου του πύργου Ραγίου, στον οποίο η ανασκαφική έρευνα ξεκίνησε το 1978[77] και συνεχίστηκε σε συστηματικότερη μορφή κατά την περίοδο 1985-1988[78], εντάχθηκε το 1998 στο Β΄ ΚΠΣ και ειδικότερα στο πρόγραμμα «Interreg II». Το 1999 οι εργασίες, σύμφωνα με την εγκριθείσα μελέτη, επικεντρώθηκαν στην αποκατάσταση του κτιρίου του πύργου (κούλια), ενός κτιρίου της οθωμανικής περιόδου, το οποίο σώζεται πάνω στο βόρειο πύργο του αρχαίου τείχους[79]. Στο πλαίσιο του ίδιου προγράμματος και προκειμένου ο αρχαιολογικός χώρος να καταστεί επισκέψιμος, προβλέπονται και εργασίες διαμόρφωσης του περιβάλλοντος χώρου, οι οποίες θα ολοκληρωθούν κατά το επόμενο έτος (Εικ. 21).

Η αποκατάσταση του κτιρίου ξεκίνησε με τις εργασίες στερέωσης των λιθοδομών με διαφορετικές, κατά περίπτωση, επεμβάσεις. Ο καταπεσμένος βόρειος τοίχος ανακτίστηκε με λίθους εκ περισυλλογής της ίδιας ποιότητας με τους υπάρχοντες, σύμφωνα με την εγκεκριμένη μελέτη[80]. Ως συνδετικό υλικό χρησιμοποιήθηκε ισχυρό ασβεστοκονίαμα. Η συρραφή των ρωγμών μεγάλου εύρους επιτεύχθηκε με λίθινα κλειδιά και χρήση τσιμεντοκονίας σταθερού όγκου. Στις θέσεις των παλαιών ξυλοδεσιών και όπου αυτό ήταν δυνατόν, τοποθετήθηκαν νέες από αυθεντικό ξύλο iroco. Ακολούθησε βαθύ αρμολόγημα με αντικατάσταση σε βάθος έως 0,15 μ. περίπου του σαθρού κονιάματος με νέο ισχυρό ασβεστοκονίαμα. Στο τελικό αρμολόγημα χρησιμοποιήθηκε κονίαμα που προσομοίαζε με το αντίστοιχο αρχικό. Η αποκατάσταση των «πατητών» επιχρισμάτων εξωτερικά, όπου έγιναν στερεωτικές επεμβάσεις στη λιθοδομή και εσωτερικά, όπου προϋπήρχαν, έγινε με χρήση ασβεστοκονιάματος ενισχυμένου με λευκό τσιμέντο, η σύσταση του οποίου καθορίστηκε μετά την εξέταση δείγματος του παλαιού κονιάματος από το Κέντρο Λίθου του ΥΠΠΟ, ενώ έγινε προσπάθεια επίτευξης επιφανειών ίδιας μορφής και υφής με τις υφιστάμενες.

Η ανακατασκευή των πατωμάτων έγινε με φέροντα οργανισμό από ξύλινες δοκούς και πέτσωμα. Όλα τα ξύλινα στοιχεία επαλείφθηκαν με βερνίκι ξύλου στο χρώμα της καρυδιάς. Η επικοινωνία μεταξύ των δύο ορόφων που διαμορφώθηκαν στο εσωτερικό επιτεύχθηκε με την κατασκευή ξύλινης σταθερής σκάλας βαμμένης με το ίδιο χρώμα βερνικιού.

Η κατασκευή της στέγης έγινε με ξύλινες δοκούς, σανίδωμα, στεγάνωση με επικάλυψη ασφαλτόπανου και τελική επικάλυψη με λευκή γριπίδα της περιοχής, πάχ. 0,05 μ., με σύνδεση ασβεστοκονιάματος. Στην τελική επίστρωση της στέγης δόθηκε μικρή κλίση 5% για την απορροή των ομβρίων υδάτων στις υπάρχουσες υδρορρόες, οι οποίες καθαρίστηκαν και επισκευάστηκαν[81].

Η ανακατασκευή των τζακιών, που προϋπήρχαν στο κτίριο, πραγματοποιήθηκε με την κατασκευή κωνικών συλλεκτών, σύμφωνα με τα πρότυπα άλλων τζακιών της περιοχής της ίδιας ιστορικής περιόδου.

Οι χώροι υγιεινής διαμορφώθηκαν στο υπόγειο, με τα απαραίτητα είδη υγιεινής και τις σχετικές εγκαταστάσεις ύδρευσης και αποχέτευσης[82]. Εσωτερικά οι τοίχοι του υπογείου παρέμειναν με ορατή την επιφάνεια με την πέτρα, ενώ τα χωρίσματα που προστέθηκαν έγιναν από γυψοσανίδα, ώστε η επέμβαση να μπορεί να είναι αναστρέψιμη.

Τα κουφώματα που τοποθετήθηκαν στα ανοίγματα του κτιρίου κατασκευάστηκαν από ξύλο iroco. Οι πόρτες κατασκευάστηκαν μονόφυλλες και βαριές από μονοκόμματες τάβλες. Στα παράθυρα κατασκευάστηκαν εξώφυλλα με την ίδια τεχνοτροπία, δίφυλλα για τα μεγάλα παράθυρα και μονόφυλλα για τα μικρά. Τοποθετήθηκαν, επίσης, ξύλινα εσώφυλλα με μονοκόμματο υαλοπίνακα κατά τον παραδοσιακό τρόπο κατασκευής. Στα μικρά ανοίγματα του κτιρίου (πολεμίστρες), αφού αυτά επισκευάστηκαν και συντηρήθηκαν, τοποθετήθηκαν γυάλινα διαφράγματα με σκελετό αλουμινίου, ώστε αφενός μεν να μην εμποδίζεται η θέαση μέσω αυτών, αφετέρου δε να μην εισέρχονται στο χώρο πουλιά ή έντομα.

Με την ολοκλήρωση της αποκατάστασης του κτιρίου τοποθετήθηκε αντικεραυνική προστασία[83].

Τέλος, εξωτερικά του πύργου, προκειμένου να γίνει εγκατάσταση προβολέων για το φωτισμό του τείχους, ανοίχθηκε

77. *ΑΔ* 33 (1978): Χρονικά, σ. 223.

78. *ΑΔ* 43 (1988): Χρονικά, σ. 353-356.

79. Τις αναστηλωτικές εργασίες επέβλεψε ο πολιτικός μηχανικός Ι. Ανδρέου, ο οποίος σε συνεργασία με την υπογράφουσα εκπόνησε στο πλαίσιο του έργου, τόσο την προμελέτη όσο και την οριστική μελέτη αναστήλωσης του μεταβυζαντινού πύργου.

80. Αριθ. Πρωτ. ΥΠΠΟ/ΔΑΒΜΜ/41106/988/24.08.1998.

81. Μετά την τελική επίστρωση με πλάκες έγινε επάλειψη του συνόλου της στέγης με μονωτικό υλικό για την αποφυγή εισροής υδάτων.

82 Τοποθετήθηκε έτοιμο σύστημα με συσκευή ρευστοποίησης και άντλησης αποβλήτων μέσω σωλήνα διατομής 0,022 μ. (τύπου SANITOP).

83. Τοποθετήθηκε σύστημα κλωβού για την προστασία αποκλειστικά του κτιρίου, δεδομένου ότι είχε καταστραφεί και παλαιότερα από την πτώση κεραυνού.

Εικ. 21. Ηγουμενίτσα. Πύργος Ραγίου. Ο αρχαιολογικός χώρος μετά τις εργασίες ανάδειξης.

όρυγμα πλ. 0,30 μ. και μέσου βάθ. 0,40 μ., το οποίο περιτρέχει εξωτερικά το τείχος σε μέση απόσταση 9 μ.

ΑΛΕΞΑΝΔΡΑ ΤΣΕΡΕΜΕΓΚΛΗ

ΕΝΤΟΠΙΣΜΟΣ ΑΡΧΑΙΟΤΗΤΩΝ - ΤΥΧΑΙΑ ΕΥΡΗΜΑΤΑ

ΝΟΜΟΣ ΘΕΣΠΡΩΤΙΑΣ

ΔΗΜΟΣ ΠΑΡΑΠΟΤΑΜΟΥ

Κορύτιανη

Ύστερα από αυτοψία στην περιοχή Κορύτιανης, εντοπίστηκαν πάνω σε μικρό λόφο, σε απόσταση 100 μ. περίπου από την Ε.Ο. Ιωαννίνων-Ηγουμενίτσας, αρχαία λείψανα. Συγκεκριμένα, στην κορυφή του λόφου υπάρχει τμήμα τοιχοποιίας από ογκόλιθους με κατεύθυνση Β.-Ν., συνολ. μήκ. 8,75 και πλ. 0,50-0,60 μ., που δεν σώζεται σε ύψος. Σε μικρές δοκιμαστικές τομές συνελέγησαν θραύσματα κεράμων και όστρακα άβαφων και μελαμβαφών αγγείων. Περιμετρικά του λόφου είναι ορατός τοίχος από ξερολιθιά, καθώς και μία κυκλική κατασκευή.

Αρδευτικό κάμπου Ρίζιανης - Κορύτιανης

Οι εργασίες κατασκευής του έργου «Αξιοποίηση κάμπου Ρίζιανης - Κορύτιανης» ξεκίνησαν το Μάρτιο του 1999, χωρίς να ολοκληρωθούν εντός του τρέχοντος έτους. Η μελέτη προβλέπει την άρδευση από τον ποταμό Καλαμά του κάμπου μεταξύ των χωριών Ρίζιανης και Κορύτιανης. Οι πρώτες επιφανειακές έρευνες στην περιοχή που εκτείνεται το έργο έδειξαν ότι εντός των ορίων της περιλαμβάνονται γνωστές στην έρευνα αρχαιολογικές θέσεις, όπως ο ναός των ελληνιστικών χρόνων στη Ρίζιανη, αρχαίος οικισμός σε λοφίσκο, καθώς και τάφοι, κυρίως κιβωτιόσχημοι, διάσπαρτοι σε διάφορα σημεία. Παράλληλα, η περιοχή βρίσκεται σε γειτνίαση με κηρυγμένους αρχαιολογικούς χώρους, όπως η αρχαία Φανοτή (ή Φανώτη), ο Τύμβος Παραποτάμου και οι βυζαντινών χρόνων αρχαιότητες στην περιοχή της Δράμεσης.

Κατά τη διάρκεια των εκσκαφικών εργασιών, που πραγματοποιούνται υπό τη συνεχή επίβλεψη αρχαιολόγου, εντοπίστηκαν έξι νέες θέσεις με αρχαιότητες. Με δαπάνη του έργου έγινε καθαρισμός στο ναό της Ρίζιανης, ενώ σε δύο από τις θέσεις πραγματοποιήθηκε ανασκαφική έρευνα, η οποία όμως δεν ολοκληρώθηκε.

ΔΗΜΟΣ ΜΑΡΓΑΡΙΤΙΟΥ

Νταμάρι Μαζαρακιάς

Στις 22-9-1999, κατόπιν υποδείξεως του Η. Γκοτζαμάνη, εντοπίστηκε και ανασκάφηκε τάφος[84] στην περιοχή Νταμάρι του δημοτικού διαμερίσματος Μαζαρακιάς. Στις υπώρειες λόφου, πλησίον χαλικόστρωτου αγροτικού δρόμου, ήταν ορατές κέραμοι, προερχόμενες από ημικατεστραμμένο κεραμοσκεπή τάφο. Κατά την αφαίρεση των κεράμων βρέθηκαν ένα χάλκινο νόμισμα και λιγοστά θρυμματισμένα οστά. Σε απόσταση 0,50 μ. περίπου εντοπίστηκε κατακερματισμένο πιθοειδές αγγείο. Προφανώς, τόσο οι καλυπτήριες κέραμοι όσο και το αγγείο κατέπεσαν στη θέση ανεύρεσής τους από ψηλότερο σημείο του λόφου.

84. Την ανασκαφή διεξήγαγε η αρχαιολόγος Ο. Πάλλη.

Κατά μήκος της βόρειας κλιτύος του λόφου βρέθηκαν διάσπαρτα κεραμίδια και τμήματα πήλινων καλυπτήριων πλακών.

Δεδομένων των παραπάνω, αλλά και της ύπαρξης ακρόπολης στην κορυφή του λόφου[85], η περιοχή μπορεί να θεωρηθεί άμεσου ερευνητικού ενδιαφέροντος.

Ελευθέρι

Σε μικρή απόσταση από το Πυργί, στην αριστερή πλευρά του ασφαλτοστρωμένου δρόμου που οδηγεί από την Ε.Ο. Ηγουμενίτσας-Πρέβεζας στο δημοτικό διαμέρισμα Ελευθερίου, βρέθηκε συλημένος κιβωτιόσχημος τάφος, καθώς και τμήμα κεραμοσκεπούς τάφου, από τον οποίο περισυνελέγησαν δύο μελαμβαφή αγγεία και θραύσμα λύχνου.

Θέση Γκουπές

Κατά τη διάρκεια του τρέχοντος έτους, στο πλαίσιο του αρδευτικού έργου στον κάμπο Μαργαριτίου - Καταβόθρας, εντοπίστηκαν έξι κεραμικοί κλίβανοι, εκ των οποίων τέσσερις (Κ1, Κ2, Κ5, Κ6) σώζονται αποσπασματικά, ενώ δύο (Κ3, Κ7) διατηρούνται σε άριστη κατάσταση.

ΚΑΤΑΓΡΑΦΕΣ

ΝΟΜΟΣ ΘΕΣΠΡΩΤΙΑΣ

ΔΗΜΟΣ ΠΑΡΑΜΥΘΙΑΣ

Καταγραφή λίθινων τέχνεργων στο πλαίσιο κατασκευής της Εγνατίας Οδού

Ο μεγάλος αριθμός των λίθινων τέχνεργων που προέκυψε από τις επιφανειακές και τις ανασκαφικές έρευνες στο υπό κατασκευή έργο της Εγνατίας Οδού στο Νομό Θεσπρωτίας, κρίθηκε αναγκαίο να ταξινομηθεί και να καταγραφεί[86]. Η υλικοτεχνική υποστήριξη των εργασιών καταγραφής, καθώς και η αμοιβή για ένα και πλέον εξάμηνο του αναγκαίου επιστημονικού και τεχνικού προσωπικού εξασφαλίστηκε μετά από προγραμματικές συμβάσεις με την «Εγνατία Οδός Α.Ε.»[87]. Οι εργασίες κάλυψαν τα διαστήματα από 1-2-1999 έως 31-5-1999 και από 1-10-1999 έως 31-12-1999. Πραγματοποιήθηκε καθαρισμός, συντήρηση, σχεδιασμός και φωτογράφηση των λίθινων τέχνεργων από το Μεσοβούνι και το Νεοχώρι, καθώς και καταγραφή τους τόσο στο παραδοσιακό ευρετήριο-κατάλογο της Εφορείας όσο και σε ηλεκτρονική βάση δεδομένων, με παράλληλη δημιουργία ψηφιοποιημένου αρχείου φωτογραφιών. Οι ίδιες εργασίες ξεκίνησαν και για τα αντίστοιχα ευρήματα από τις ανασκαφικές έρευνες στο Ελευθεροχώρι (θέσεις 1, 3, 4, 6, 5)[88]. Καταγράφηκαν συνολικά 10.509 λίθινα τέχνεργα.

ΓΕΩΡΓΙΟΣ ΡΗΓΙΝΟΣ

85. Δάκαρης, ό.π. (υποσημ. 38), σ. 143.

86. *ΑΔ* 53 (1998): Χρονικά, σ. 541-542.

87. Στην καταγραφή εργάστηκαν οι αρχαιολόγοι Ο. Πάλλη, Α. Παπαδέα και Α. Τζωρτζάτου, στη συντήρηση οι συντηρητές Ε. Μουμούρη, Ε. Μέξα, Κ. Αναστασιάδης, Γ. Μάντζου, στη σχεδίαση οι σχεδιαστές Θ. Θεμελής, Ν. Μάντηλα και στην ηλεκτρονική καταγραφή η ιστορικός Θ. Λάζου.

88. *ΑΔ* 53 (1998): Χρονικά, σ. 542-545.

ΥΠΟΜΝΗΜΑ

1. ΟΔΟΣ ΑΓΙΑΣ ΦΙΛΟΘΕΗΣ 12
2. ΟΔΟΣ ΘΟΥΚΥΔΙΔΟΥ 4
3. ΦΡΕΑΡ ΕΞΑΕΡΙΣΜΟΥ ΟΔΩΝ ΕΡΜΟΥ - ΑΡΙΩΝΟΣ ΤΗΣ ΓΡΑΜΜΗΣ 3 ΤΟΥ ΜΣΑ
4. ΟΔΟΣ ΚΑΛΟΓΗΡΟΥ ΣΑΜΟΥΗΛ 2
5. ΣΥΜΒΟΛΗ ΟΔΩΝ ΨΑΡΟΜΗΛΙΓΚΟΥ 21 ΚΑΙ ΑΓΙΩΝ ΑΣΩΜΑΤΩΝ 33
6. ΟΔΟΣ ΜΥΚΑΛΗΣ 17
7. ΟΔΟΣ ΑΡΤΕΜΙΣΙΟΥ 3
8. ΟΔΟΣ ΓΕΡΑΝΙΟΥ ΚΑΙ ΑΓΙΟΥ ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΟΥ
9. ΣΤΑΘΜΟΣ «ΑΙΓΑΛΕΩ» ΤΗΣ ΔΥΤΙΚΗΣ ΕΠΕΚΤΑΣΗΣ ΤΗΣ ΓΡΑΜΜΗΣ 3 ΤΟΥ ΜΣΑ

Εικ. Α'. Τοπογραφικός χάρτης των Αθηνών, όπου σημειώνονται οι χώροι που ανασκάφηκαν το 1999.

ISSN 0570-622X